

MINITIN ANA KA ONOUA NI BOWI N

**ANA KATEBWI MA UOUA NI MANEABA NI
MAUNGATABU KIRIBATI**

29 N NOBEMBWA NAKON - 3 RITEMBWA 2021

MANEABA NI MAUNGATABU

AMBO, TARAWA

REPUBLIC OF KIRIBATI

KAAIN TE KA- ONOUA NI BOWI N TE KATEBWI MA UOUA N MANEABA NI MAUNGATABU KIRIBATI

Hon. Tangariki Reete

Hon. Speaker

Hon. Ioteba Refern

Deputy Speaker

Cabinet Members

H.E Taneti Maamau
Hon. Dr. Teuea Toatu

Hon. Tekeeuea Tarati

Hon. Dr Tinte Itinteang
Hon. Ribanataake Tiwau

Hon. Boutu Bateriki
Hon. Ruateki Tekaiara

Hon. Willie Tokaake

Hon. Taabeta Teakai

Hon. Booti Nauan

Hon. Mikarite Temari

Hon. Alexander Teabo
Hon. Tarakabu Tofinga
Hon. Martin Moreti

H.E Te Beretitenti
Vice President/Minister of Finance &
Economics Development
Minister of Communication, Transport
& Tourism Development
Minister of Health and Medical Services
Minister of Fisheries & Marine
Resources Development
Minister of Internal Affairs
Minister of Environment Land Agricultural
Development
Minister of Infrastructure Sustainable
Energy
Minister of Employment and Human
Resources
Minister of Commerce Industry and Co-
operative Development
Minister of Line & Phoenix Islands
Development
Minister of Education
Minister of Justice
Minister of Women, Youth and Sports

TAAN TEI AIKA A RINE

Mr. Pinto Katia	-	Makin
Mr. James Taom	-	Makin
Mr. Tinian Reiher	-	Butaritari
Mr. Moannata lentaake	-	Marakei
Dr. Kautu Tenaua	-	Abaiang
Mr. Betero Atanibora	-	Abaiang
Ms. Tessie Eria Lambourne	-	Abemama
Mrs. Shiu Fung Jong	-	South Tarawa
Mr. Taoaba Kaiea	-	South Tarawa
Mr. Harry Tekaiti	-	North Tarawa
Mr. Terieta Mwemwenikeaki	-	North Tarawa
Mr. Tebao Awerika	-	Betio
Mr. Ioteba Redfern	-	Betio
Mr. Koraubati Remuera	-	Maiana
Mr. Vincent Tong	-	Maiana
Mr. Banuera Berina	-	Kuria
Mr. Ieremia Tabai	-	Nonouti
Mr. Bonteman Tabera	-	Nonouti
Mr. Taberannang Timeon	-	Tabiteuea North
Mr. Taiaki Irata	-	Onotoa
Mr. England Iuta	-	Beru
Ms. Teima Onorio	-	Arorae
Mr. Bakaia Kiabo	-	Kiritimati
Mr. Jacob Teem	-	Kiritimati
Mr. Nantongo Timeon	-	Teraina
Mr. Tekiau Aretateta	-	Tabuaeran
Mr. Tewaaki Kobae	-	Tabuaeran
Mr. Tibanga Taratai	-	Banaba

SELECT COMMITTEES

Members of the Committee for Health

Hon Betero Atanibora (Chairman)
Hon.England Iuta
Hon Koraubati Remuera
Hon Moannata Ientaake

Te Komete iaon ana Kuura n Reirei ae Rietata Kiribati ae Onoti ni kaubwaira man ara marawa

Hon Tebao Awerika (Chairman)
Hon Harry Tekaiti
Hon Taiaki Irata
Hon Tinian Reiher

STANDING COMMITTEE

Members of the Business Committee

Hon.Ioteba Redfern (Chairman)
Hon.Taoaba Kaiea
Hon.Batoromaio Kiritian
Hon.Pinto Katia

Members of the Public Account Committee

Hon Tauanei Marea (Chairman)
Hon James Taom
Hon Teima Onorio

Te Tataro:

Kiraka: Katanoata mairoun te Tibiika

Hon. Taoaba Kaiea: *Point of order.*

Tibiika: N na kanakoi moa au katanoata ao I tia ao I anganiko naba bwa ko a kanakoa *am point of order.*

Bon te bwana ni kamauri nakoimi te Beretitenti, te Kauoman, Minitita. Te *Leader* n te Kaitara, Taan tei ni kabane ao ai boni kain Kiribati ao ake a reke ongoraia n te bong aei. Kam na bane ni mauri!

Bon iai au katanoata tabeua ae I kan anga bwa I kani kanakoi n te tai aei.

i. N aron ae kam ataia n ara *New Rules*, ao n te bong aei e na nako te *debate* iaon te *Appropriation Bill*. N na ti kauring nakoimi Taan tei aika kam karineaki bwa ti a kataia ni waaki inanon ara Tua akana a boou.

Ao n aron are ngkai e a tia n tabekaki te *Budget Speech* ao ngkanne N na kanakoa nakon te *Leader* n Kaitara bwa e na kanakoa ana reply iaon te bwai are e a tia n tabekaki te *Appropriation Speech*.

Ngakana e kariaiakaki ao te tai ni marooro iaona ti 15. Ana tai ni marooro te tia kaeka te budget 30 te miniti. Ngakana eng, iroun te tia kaeka ao 15 ana miniti ni marooro Taan tei. Ma e kakawaki kam na *aware*. Anne uringnga.

2. Te kauoua ni kauring n te bong aei, I bon ti kauringia taan mataku ngakana iai aika a na roko aoria naba n ongo kain Kiribati kakawakin aron te tekateka inanon te *public gallery* ke te tabo n ongora n te tabo arei.

N te Kanimabong ae e nako, a mwaiti bwaai aika a riki inanona ao iai ae I a tia n nooria ae e a tia n aki karaoa ae e raoiroi ao e kamatauninga. Iai mwakau iaan te *Rules* ma N na kauring n te tai aei bwa ngkana iai aika a manga karaoi naba mwakuri n aron kateitean baia ma raia ma aron aia waaki ae a karaoi inanon te tabo arei. Ao ngkanne ti nang kamwakura te Tua ae ngaia are ti riai ni karaoia ibukia taan kakeru n ongora mairouia te botannaomata.

3. Bon ti iaon te naan *Rules* ake I taku bwa a kakawaki naba ibukimi Taan tei bwa kam aoria n riki bwa kairakimi inanon ara tai ni waaki inanon karaoan tabera inanon te Maneaba ni Maungatabu. Aikai *Rules* aika N na kairingkami nako iai. *Rule 44:7*. Anne e kakawaki ibukin kauringakimi Taan tei n aron ngkana e na taetae te Tibiika, ao te kauring nakoimi Taan tei bwa e riai n akea ae e na taetae ngkana I taetae ao kam riai n tekateka bwa kam riai n aki karongoa ni karokoa te tai are I tia iai n toki au marooro. Anne ane *Rule 44:7*. *Rule 48:7*, *Rule 46:b*. Bon ti tebo ma arei ngkana e taetae antai. Kabwara au bure 47(7). Ngkana arona bwa I kauring ngkami Taan tei bwa kam

riai n aki karaoa te bwai are kam karaoia ke kam riai, ao anne iai mwakan te Tibiika ni kona ni kaotinakoi ngkami. Anne 44(7). Tua aikai ake iai iai mwakan te Tibiika ni kona ni kaotinakoi ngkami.

Te kauoua ane *Rule 46:b*. N aron are I taekinna, ngkana e taetae te Tibiika ao e bon riai n akea ae e na taetae riki. Ao anne iai naba mwakan te Tibiika ni kona ni kaotinakoi ngkami.

3. *Rule 48:2*, Ngkana e a bon kakeru n taraia te Tibiika bwa iai te Tia tei ae e kamatauninga ke e kamatauninga ke ni kakeru inanon te Auti, ao iai naba mwakan te Tibiika ni kaotinakoa te aomata anne, te Tia tei anne ao ni kona n reitaki nakon ana Tatin ibukin anne.

I taku bwa aikai *Rules* aika a kakawaki bwa e aoria ni kona n rau ara Auti ao ti waaki inanon te rau ao ni kaetieti inanon te eti ao te koaua.

Ao ti aikai au kauring ao I a katekeraoi ngkami ni kabane iaon ami dabates iaon te *budget* ke te *Appropriation Bill*.

Ao I a kanakoa nakoim te Tia tei mai Abaiang bwa ko a kanakoa am *point of order*.

E bon tia te Tia tei mai Abaiang ao I a kanakoa nakoim te *Leader* n te Kaitara. E nakoim te Tia tei mai Abaiang.

Hon. Betero Atanibora: Ko rabwa *Madam Speaker*. Ao tao bon te bwana ni kamauri n te ingabong aio moa nakoim. Te *deputy speaker*, te Beretitenti, te Kauoman, Minitita, ngaira Taan tei ao bon taan mwakuri n te Auti ni Maungatabu ao ai boni ngaira ni kabane. Kam na bane ni maur!

Madam Speaker, I kan tabeka te bwana ma te nanorinano kanga ni baike a tia n riki n te Kanimabong ae e nako n anga te bwana n raraoma ao ni kabwara bure nakon am Taibora.

Ao irarikin anne ao e kakawaki naba *Madam Speaker* kauring tabeua n aron kakawaki ara *Rules*. Bwa are ara *Rules* e aranaki bwa burora inanon te Maneaba ni Maungatabu.

Ngkana ko tara nambwana 2:b2, ao e taekina aron kakawaki kabonganakin te tiute Ao ti kakoaua bwa anne naba ae e a tia naba n urua te Tia tei mai Kuria.

Ti a manga tara 42:a ao b. Kakawakin te interruption *Madam Speaker*, n aron ae ko aki toki n anganga am ruling ao ni kauring ngkana iai ae *point of order*, *intervene* ke n *interrupt* n ana marooro temanna ao e riai moa n anga te *Rules* bwa tera *Rules* are e uruaki.

Ao e koaua tao bon te kabuanibwai are e riki n te Kanimabong ae e nako n te kanganga are tao e reke iroun te Tia tei mai Kuria bwa are tao e roko n nano naba. Ao anne

ngkanne te raraoma are man ara itera ngaira bwa akea ana kantaninga ana itera Tobwan Kiribati ni kanai kamangaoa am Taibora ao ni kani kamangaoa te Auti ke tera, ma irantangan te Tua ae e boou.

Ao te kauoua, tao bon irantangan naba aron am kairiri ae ko aki toki ni matoa naba nakoira n tuangira naba ngkana ti *point of order* ao ti bae n tuangaki bwa tera te *Rules* ae uruaki.

Ngaia are tao man taeka akanne *Madam Speaker*, ao tao bon anne kanoan te *point of order* n te moa n ingabong aei. Au kantaninga bwa iai te nanorai imwin kaitiakan te *point of order* nakoira raora, taraira ma mwanera inanon te Maneaba ni Maungatabu ao ara kantaninga bwa e na nakorai te *debate* n te *budget*. Ko rabwa.

Hon. Banuera Berina: *Point of order* te Tia babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei mai Abaiang, ao I a kanakoa moa nakon te *Leader* n te Kaitara ao I kanakoa moa nakoim te Tia tei mai Kuria.

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa te Tia babaire. Te Tia babaire, tao N na bon aki *point of order* ma ngaia I mwaneweaki n te *point of order* arei I taku ngai bwa bwain te Auti ma ngaia taekau te Tia babaire.

Te Tia babaire N na rimoa ni kabwara bure n aron otau n te Tua ibukin te tiute. Te Tia babaire ti

na bwaina te tiute ao n otau bwa e kakawaki bwa ti na rin ma ngaia inanon te Auti n tei aei. Ao bon anne ae I aki toki ni bwabwaina.

Te Tia babaire I tuai rangi n taneiai ni kakabongana te tiute ao anne raoi te kanganga. Ngaia are ngke I roko ikai, I boni bwaina te tiute ma I butia bwa I kainano moa iai n te moantai te Tia babaire ma I katikua ao I teirake ni maroro ao I a mwaninga ni manga katoka iaou.

Ngaia are I kabwara bure n anne te Tia babaire. I kakooua Taan tei bwa I kabongana te tiute ma tao I aki teirake n taetae ma ngaia.

Ao imwin anne te Tia babaire, imwina ngaia ti tangiraki bwa ti na bwaina inanon te tabo aio. I tuai mani kakia mai iaou te Tia babaire. I a bon te teirake naba ni maroro iai.

Teuana te tai te Tia babaire ma I mimi ngkai e kaokaki nakon Kiribati te tibanako are teuana.

Te kauoua te Tia babaire. I boni mimi bwa I taku bwa te kabwara bure ae e na wai man Tobwan Kiribati e na mwemwe mairoun te *Leader*, tiaki mairoun te *back bencher* te Tia babaire ibukin kanoan te bae e riki n te Kanimabong ae e nako aei.

E aoria te Tia babaire, bon aron te waaki ma te riai. Ma te bwai ae I kan taekinna te Tia babaire are am Tua ngkana ko teirake ni *point of order* ao ko na *quote te rule*. Bon anne are I karaoia te Tia babaire. I

quote te *Rule* kanoana ae e kangai te Tia babaire e kangai; e aki *fauctual* te marooro aei. Anne te Tia babaire 39(3). Te Tia babaire ko na *quote* te *rule*, ko na mwanewea ni kaota mwaitina bwa te *Rule* tera ma ko na *quote* kanoana. Anne otau ngaia are ko a tangira rabwatana, e kai katereaki te Tia babaire 39(3) te Tia babaire.

Te Tia babaire aio arona, ko *quote* kanoan te *Rule*. Anne otau te Tia babaire, ao ngaia tao e bure naba otau anne te Tia babaire. Ngke arona bwa ti atai ara Tua, n te tai naba are I kangai e aki *factual* te marooro aio. E ataia naba te aomata ae e atai kanoan ana *Rule*. I a taekina 39(3) te Tia babaire. Ao anne te Tia babaire ngaia tao ti tangiria bwa ti na titiraki imwain ae ti taetae ti na kangai moa; te *Rule* anne. Ao I kabwara bure n anne.

Ma ngai te Tia babaire, I kaota kanoan te *rule*. I aki *quote* rabwatan te *Rule* bwa nambwa iraua ma I a *quote* naba kanoana ae kanoan 39(3) te Tia babaire ae ko a tibwa taekina naba ngkai kakawakin Tuan ara Auti n tei.

Te Minitita te Tia babaire ae karineaki, ngaia are e tewenakoa ana *mic* ngaia are e rangi ni karongoa n te tai ae e nako ao tao aki kakauongo. Ngaia tao e tuai raoi matenikuna aia *rule* Taan tei.

Bwa ngke arona bwa ataia ao e matekuna aia *rule*, bon te *Rule* ae I taekinna te Tia babaire bwa I aki

totoko n aki akaka. E aki *factual* ao nanon ae e aki *factual* ao te Tia babaire e mena iaa ara *Rule* anne 39(3). Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Te Tia tei, I taku bwa e a rangi ni mataata am *point of order* iaon te *Rule* are ko kataia n taekinna te Tia babaire.

Hon. Banuera Berina: Ma I kabwara bure iai te Tia babaire ngkana arona bwa anne otaia nakai, I *disrespect* te Auti n tei bwa aongkoa I aki *quote* Tia te *Rule*. I bon *quote* te *Rule* ma are tao aki ataia bwa te *Rule* raa are I a taetae iaona te Tia babaire, ngaia are I kaotia ngkai 39(3). Ko rabwa te Tia babaire.

Ao I kabwara bure riki nakon ana Auti Kiribati, I aki kani kamangao. Ma I manga kaokia riki, I taku ngai bwa te taeka ni karautaeka man ana itera Tobwan Kiribati ao boni kamatauninga te Maneaba ao Kiribati, e aki riai n nako mairoun te *back bencher*. E riai n anaia te tia kariri. Ko rabwa te Tia babaire.

Hon. Betero Atanibora: *Point of order* te Tia babaire.

Tibiika: N na ti kabwarabwara iaon are aron are e taekinna te Tia tei. Au *ruling* ngkai n aron are I taekinna *quote* te *rule*. Atonga nambwana n te aro bwa ko na kairia raom n Tia tei. I a tia n anga au *ruling* anne mai imwaina. Ko na *quote te rule number* ao *section* ao ana taraia Taan tei ao ti na bane n nanoraoi inanon te tai are e na kabwaranakoa te Tibiika.

Ngaia are anne ngkanne au *ruling* ae kam riai n uringa Taan tei n taainako.

I ataia bwa kam ata kanoan ami rules ma ibukin naba te ibuobuoki ao te kamataata, kam riai n teirake. Kotea te *section* ao kam a bane naba n rairi ami boki ni kairan ara bw ao ti a bane naba n nanoraoi iai ngkana I kabwara nako. Ao N nang kanakoa ngkanne nakon te Tia tei ke te *Leader* n te Kaitara, te Tia tei mai Abemama. E nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao ai bon te bwana ni kamauri nakoira ni kabane ngaira inanon ara Maneaba aei ao nakoia kain Kiribati. Ti a bane moa ni mauri!

Ao teniua au *point of order* te Tibiika. Ao te moana ane e a tia ni marooroakinaki. Ao ti ti kani kaota nanokawakira naba n te bwai are e riki n te Kanimabong, ao ti bon ti kan kauringko te Tibiika are ko a tia n taekinna are ara Tua nambwa 48, bwa I taku bwa anne raoi ae e a bon rangi n ekakinakoaki n te Kanimabong.

Ao e koaua bwa tao e bon riai n nako tao te kabwara bure, ao e rabwa temanna kain Tobwan Kiribati ma tao e bon raoiroi naba ae e bon nako mairoun te Beretitenti bwa are ngaia naba kain taan urua ara Tua ane 48.

Ao e koaua bwa are e boni iai kawaina, ao tiaki arei arona ae ti a bon karaoa naba arei n tatarua ao tao ni kakiriwe bwa bon iai ara

Tua ao e kawa ara Maneaba ni Maungatabu bwa e a rangai ni mangori. Ma tao ai bon te kauring nakoira ni kabane.

Te kauoua te Tibiika, Iaon ana *budget speech* te Kauoman ni Beretitenti. A tibwa reke iroura ngke e tairiki ao ti rang n karautaeaka bwa are e a kaman nako ana marooro iaon ana kataumwane n te Kabong ao e a tibwa roko ngke e bong. Ao aei ti rang n kainanoi bwa kanoan ana ware ma ana raa are e taekin, ngaia ti tangiria ni kani mwakuri ma kanoan ana marooro. Anne te kauoua.

Ti na bubuti bwa e kona riki aei ni kanakoraoaki n taai aika na roko.

Te kateniua te Tia babaire, tao bon ti te titiraki iaon ngkai ana kanoa te Tautaeaka bwa iai teuana ana Biira ae e aki rin, ma tao e kakawaki naba bwa ngkana e nang aki uotiarake te Tautaeaka are iaon te onono nakon Tuan te *KPF*, ao tao e bon riai n *withdrawn formulary* ikai te Tibiika.

Tao bon ti anne kanoan ara *point of order* n te moan ingabong aei ao ti na bane n tekeraoi.

Tibiika: N na angan te Beretitenti bwa e na kanakoa moa ana *point of order* . E nakoim te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: Ko rabwa *Madam Speaker* ao ti a manga reiti kamauri, ni mao mairoun te Tibiika ma kain am aobiti. N reitaki ma te *Leader* n te Kaitara, Taan tei ao ai boni ngaira ni kabane

ao n reitaki ma taan ongora. Ti a kamaurira n aran ara Uea, kam na bane moa ni mauri!

E rabwa *Madam Speaker*, n aron are e a bon teretere are e a bon tia n taetae te Tia babaire n Tobwan Kiribati *party*. I aki kani kaokia, ao e eti bwa are tao ibukin ae I aki taetae are I boni katereterea nakoia kain ara *party* bwa are I a nanoraai naba ao ti a karinea naba am baire are ti a mwaninga anne. I taku bwa ti na kaman taekinna n te Kanimabong bwa a bo aki kukurei nanora. Ao te baere e bon aki kukurei nanou are I boni buokiko te Tibiika are I bon ti kangai. Te *Rules*, tuanga te Tia tei mai Kuria are ko *ignore* au ibuobuoki, kanga n otau.

Ngaia are I a manga teirake ao I a manga kangai; te Tibiika kabarrantiko riki ao I a manga tekateka. Ao te kanteiua, I atonga te Tibiika ti tebo ma ko a bon tara n nanonao ao I ataia are tao e aki boraai ma am kantaninga. Ma anne ae I karaoia bwa I aki tangiria bwa e nang riki te kanganga bwa are e a bon beroro te takarua n takarua.

Ma are e kataia n taekinna *te Leader* n te Kaitara, ni kabuakakai nakoia kain Kiribati. Ma are a na ongo kain Kiribati. I kataia ni buokiko te Tibiika. Ngkana ko kakoaua, ko tarai ao I kangai te *Rules* nakon te Tia tei mai Kuria bwa e a mwaninga. Ao te kauoua ngke ko aki, ao I a manga kangai; te Tibiika kabarrantiko riki. Kanga akanne au taeka n ibuobuoki. Ngaia are kanga

akea te bure ae I karaoia ma are I bon tuangia kain au *party*. Akea te bure ae I karaoia ma I kataia ni buoka te Tibiika ao I a karinea naba ana babaire ngke e kangai; ti a bane ni mwaninga. Ao anne ngkanne ae ti a nanoraai iai.

Ma te bwai ae e riki are e tabekia te Tia babaire, ti a boni tabekia bwa te *party* bwa e ewa te maningongo man te botannaomata ae e aki raioiroi nakoira bwa are aki ota ngaia are ti a kariaia ao e tau; an tabeka anne bwa ai ana bwai te *party*.

E kawa n taku kain Kiribati bwa I aki taetae, iai bukina. Bwa I boni karinea am baire are ko taku bwa ti a mwaninga nako. Ti a boni mwaninga naba bwaai ni kabane.

Ngkai ti roko ao a itiaki nanora, ti a mwaninga baike a tia n raa. Ao e rabwa.

Tibiika: Ngaia n na anganiko moa te Kauoman ni Beretitenti, e nakoim.

Hon. Teuea Toatu: Ko rabwa *Madam Speaker* ngkai ko kariaia naba bwa N na taetae n te ingabong aio. Tao te bwana ni kamauri nakoira ni kabane, kam na bane ni mauri!

E koaua are e mwanewea te *speech* te *Leader* n te Kaitara, ma are tao bon e ataia are bon akea n te Tua. Ma I taku bwa te bae ti karaoia aio, ti boni iraorao ao ti boni aki kairoroaki bwa ti na karaoia.

Ao irarikina a bon rang n mwatai nakai n te tau rongorongo, ngaia ngke I anga au *speech* ao e na bon riai n reke irouia tera. Ngaia are bon ti manga ibuobuoki riki ni bon anga rabwatan te mena, bwa ngkana tao iai aia ware ae ti nang korokoreia n te tai arei ao a kona ngkanne ni kabotauaki.

Ngaia ae I taku bwa akea te bae e kabaeira iai ma tao e na atai bwa n ae e nako ao akea te *speech* ae tibwatibwaki. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Kauoman bwa e a tia am *point of order* ni kamataata iaon kaobin am *budget speech* ao I taku bwa anne ae N na taekinna nakon te *Leader* n te Kaitara ma ti bon ririmwina. Ma e rabwa bwa e a reke ngkai. E a wene imatami ao kam a bon bae n tia n reke ami tai ni wareware iai.

Ao e koaua, ti tebwai ae e kakawaki ae kam riai n uringa Taan tei. Ti a tia ni kaiokira ni bwaai ake a tia n riki inanon te Kanimabong. Ma te bwai ae e kakawaki n taainako tibwangau ae kakawaki ae I tekateka ikai, N na kauring n taainako Tua akanne. N tabetai kam mwaninga ao e kakawaki naba ae kam kona ni wareware iai. Kam kona ni manga wareki ao kam atai aron kakawakin tibwangami naba inanon te tai are ti karaoa iai ara maroro ke ara *debate* iaon ami bwai ni kabane. Ami Biira, ami *motions*, ami *questions*.

Ao ngkai e a tia anne, ti a tia ni bane ni kaoti nanora ma ara

tabeaianga ao ti a riai ngkanne ni waaki nakon kanoan ara Ota bebwa n te bong aei.

Hon. Tessie Eria Lambourne: I kona n ti taetae moa.

Tibiika: Ngaia ao iai te bwai ae ti mwaninga ni kaeka, e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika, ti are iaon ana Biira are teuana te Tautaeka taitaoka.

Tibiika: Ngaia ibukin ana Biira te Tautaeka are ko taekinna iaon te *KPF*, ao n aron ae tuangai au *Legal Counsel*. E bon *in charge* n ana Biira te Tautaeka n te tai teuana ma te tai teuana ngkana e kan aki tabekia ke e kan raa. Tao iai bukina irouna ao anne bwa are boni ngaia ae e *in charge* n ana Biira n taainako. Ti aki kona n tabekia.

Ngaia are ngkana tao e na aki tabekia ngkai, tao iai bukina irouna. Ngkana e boni kani kabwarabwara e bon nakoina. Ngaia anne are kanga e *advise me* au *Parliamenta Counsel*.

Ao I taku bwa e aoria ni manga reke ami tai bwa e na bong bongin ami Biira aei, moan warekan ami *Appropriation Bill* ao e nang kakawaki bwa a na ongora naba kain Kiribati.

Ti au kauring, iai bwaai aika ti a tia ni **cover**. A bon rang n bongata maroro iaona.

Tera ngke ti maroro ni bon nakon ana *merit* ma ana *principle te Bill*

ma e nang kakawaki bwa ti nang aki kakaokioki bwaai ae a tia ni bong *resolved* ao a tia n anga iai ana babaire te Maneaba ni Maungatabu, bwa e aoria n ae e kaunga ami marooro. Boni kataia ni kakaei bwaai riki aika a na kona n taekin ao a na kaunga I taningaia ami botannaomata.

Te katekeraoi nakoimi ao ti a waaki nakon ara bwai are imwina.

Kiraka: Moan warekan te Biira.

APPROPRIATION BILL 2022 (Budget Debate)

Tibiika: N aron are I taekinna, e a tia ni kanakoa ana marooro te Kauoman ni Beretitenti, Hon. Teuea Toatu ao ngkai N nang kanakoa nakon te *Leader* n te Kaitara ao te Tia tei mai Abemama, Hon. Tessie Eria Lambourne bwa e na kanakoa ana marooro iaon te Manga Kataumwane ibukin 2021. E nakoim te Tia tei.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika. Aei ngkanne boni kanoan ara marooro ni kaineti ma ana kataumwane te Tautaeka are e a tia ni kawenea te Kauoman ni Beretitenti n te Kabong ae e nako.

Tao ti a rimoa moa ma te bwana ni kakaitau nakoim te Kauoman ni Beretitenti, nakon te Tautaeka, taan mwakuri ni kabane ake a tia ni kabanei korakoraia ni katauraoa te boki ni kataumwane ibukin te ririki 2022.

Ao e rabwa te Tia babaire, e rang n kakaongora kanoan ana kataumwane nakon te ririki ae e na roko te Tautaeka, ao ti butimwaea moan warekan te Biira ni kataumwane ibukin kanoana aika a kakawaki ibukia ara botannaomata, ma bon iai tabetaben ara kantaninga iaon bwaai tabeua ake ti noori n te kataumwane.

Te moan, kanga aron uotakirakean ke kabwarabwaran te kataumwane ibukin te ririki ae e na roko, bwa ngaira iroura e aki raoi kaota te tamnei ae e kirati. Ngaira iroura te kataumwane aei ae e taokitanaki n te aro bwa e na aki raoi mataata nakon Kiribati kanoan raoi ke ana kataumwane te Tautaeka n te ririki ae e na roko.

Ma ti kakaitau ibukin ana kekeiaki te Tautaeka ao taan mwakuri ibukin kakoroan nanon tibwangaia ibukin te kataumwane.

Ti kakaitau ibukin te kekeiaki ibukin karikirakean te karekemwane ao ibukin tikotikonan te kabanemwane n ririki aika nako ao n te ririki aei. Ao ti noria ao ti rang n kakaitau bwa n te kataumwane n te ririki ae e na roko ao e nang nako teuana kanoan ana Moti n nano te Tautaeka ae e a kaman kakantaningaia Kiribati ma ngke a moan rineia n te ririki ae e nako are te \$4.00 ibukin boon te takataka.

Ao ti kakaitau n anne ao I taku bwa e a nako. E a tibwa nako ao ai

teuana tabun te ririki, ao tao ti kona ni kangai. Bwa aei e a kaman kantaningaki bwa e nang kaman riai ni kaman kakanoa buan te tia oroben n te \$4.00 n aron are a bon tataekinna kain te Tautaeka n tain aia anai nano n te rinerine.

Ngkanne ti taekinna bwa te kataumwane aei e aki kaota te tamnei ae e kirati ao ti na kabwarabwara aei te Tia babaire.

Bwa n ana marooro te Kauoman ni Beretitenti ao e taekinna bwa ana kataumwane nte ririki ae e na roko, iai te raka iai ke te surplus. Ao aei nanona bwa e a raka ana karekemwane nakon ana kabanemwane.

Ma iai bwaai aika aki raoi kaotaki inanon te kataumwane aei. Ao tao ngkana ti nakon moa ana karekemwane te Tautaeka ibukin te ririki ae e na roko, ao e taekinna bwa mwaitin ana karekemwane e nakon te mwaiti ae aei are bon ana karekemwane mani korakorana. E nakon te mwaiti ae \$287.78 te mirion. Aei mani korakorana.

Mai ibuakon te ware aei te Tia babaire ao iai te ware ae e aranaki bwa tao te karekemwane man te Mwane n tania ke te *Rerf dividend*.

Aei te moantai ae e kabonganaki aei n ara kataumwane ae ngaia ae ti aranna bwa e a taokitanaki iai ara kataumwane ae n te ririki ae e na roko, bwa e a karabaki iaan te karekemwane te bumwane man te Mwane n tania ae \$23 te mirion.

Ao ngkana ti kanakoa aei man ana ware te Tautaeka n ana karekemwane ane e taekinna are \$287.78 te Tia babaire ao e na oti raoi iai mwaiti korakoran te Tautaeka are e na karekea n te ririki ae e na roko n ana karekemwane ae \$264.78 te mirion, ngkana e na katukaki are e na butaki man te Mwane n tania are \$23 te mirion bwa e na bon karinaki n aron ae e bon taneiai te aba n aron karinanan te mwane n te boki ni kataumwane are imwin taran ana karekemwane ni boni korakorana te Tautaeka ao ana kabanemwane.

Ngkanne n te boki ni kataumwane n te ririki ae e na roko ao mwaitin ana kabanemwane te Tautaeka \$305.13 te mirion.

N aron are e taekinna te Kauoman ni Beretitenti ao e taku bwa are man ana karekemwane are e rinnako inanona te Mwane man te bumwane man Mwane n tania ao e taekinna n ana boki ni kataumwane te Tautaeka bwa iai te bwaka ni karekemwane ae \$17 tabun te mirion ke te *deficit*. Ma aei e rinnako iai are te \$23 ni mirion man te Mwane n tania.

Ma ngkana ti boni katamneia raoi n aron ae e bon riai ni katamneiaki ao ngkana ti ana te kabanemwane ane \$305te mirion man te \$264 te mirion are te karekemwane ao e na anganira te bwaka n te karekemwane ae \$40te mirion te Tia babaire. Aei raoi te tamnei ae e boni kirati bwa e boni

mataata iai korakoran te Tautaeka are e boi karekea bon irouna.

Ao ti ataia bwa ngkai n te tai aei ao e taekinna te Tautaeka bwa aei naba korakorau ae te karekemwane man te *Rerf* ke te *devident*. Kanga tibwara man ara karinimwane ae te *Rerf*. Aei ai tibwa te moantai, ngaia ae ti tangiria bwa e na boni mataata raoi nakon Kiribati bwa ti na aki karina te bumwane are man te *Rerf* ae \$23te mirion, ao ti na bon taekinna ae ti na kangai: ti na buta te mwane man te *Rerf* ae \$23te mirion.

Ao n taran ana kataumwane ae ngaira ti aranna bwa e a boni kirati raoi ao e na iai te deficit ae \$40 te mirion. Ao e kangai ana kataumwane te Tautaeka are e anganira. Bwa e taku bwa iai aia buoka taan anga te buoka nakoira ae te *budget support* ae \$17te mirion ae kantaningaia n te ririki ae e na roko.

Ao aei are aongkoa e na kabaranta iai ana bwaka ni karekemwane arei are \$17 te mirion. Ao aongkoa are ngaia are irouna iai te raka ni mwane ae \$40,000 tabun n tokin te ririki ae e na roko ae e kantaningaia. Anne te tamnei ae e anganira te Tautaeka.

Ma te tamnei ae e boni mataata ao n aron bon tao taran ke uotakirakean kataumwane n taai aika a na roko, ao are I a tia n taekinna bwa \$40 te mirion te bwaka man ana karekemwane te Tautaeka ni kabotauaki ma ana

kabanemwane are e teimatoa n tiku iaon \$300 ni mirion.

Iaon te mwane ni buoka mairouia taan anga te buoka ao are e tia n tuangira te Tautaeka ae I kantaningaia ao e na kabaranta ngkanne au kataumwane.

Ma ngkai n taran te mwane ni buoka ae e roroko n ririki aika a nako ao te ririki aei n aron ae e oti n ana kataumwane bwa \$17 te mirion, \$1te mirion ae e a tia n reke ngkai mairouia taan anga te buoka ae te *budget support* ao ae kantaningaki \$17te mirion. Iai te bwaka ae e rang n bubura kaei te Tibiika.

E a kabwarabwara te Kauoman bwa iai mwane tabeua akana iaoni kawaia n roko ma e aki kaotia bwa mwaitira. Ao aei te bwaka ae e bon rang n bubura kaei.

Ao te naan mwane ni buoka mairouia taan anga te buoka te Tibiika, aki anga are a bon anga naba bwa iai moa bwaai ae e riai ni karaoia te Tautaeka imwain ae e a kona n anga ana buoka te tia ibuobuoki temanna ma temanna ke te *Donor* temanna ma temanna.

Ngkana ai tibwa \$1 te mirion ae e reke ngkai iroun Kiribati bwa tiaki \$17 te mirion n aron ae e kantaningaki n te ririki aei, iai te kanganga te Tibiika. Bwa e a tuai kakoroi nanon bwaai ake e na karaoi te Tautaeka.

Ao ngkai e katerea n ana kataumwane n te ririki ae e na roko bwa aei te mwane ae e kantaningaia bwa e na kabaranta ana kataumwane, ao ngaira ti rang n tabeaianga n anne te Tia babaire. Ti tabeaianga iai bwa ngkai ti tara man ririki aika a nako, aki kokoro te naan mwane aikai n roko mairouia taan anga te buoka aei.

Ngaia are ngaira iroura e na riai n aki rang n katuruturua naba ana taratara te Tautaeka n te mwane ni buoka aei, bwa kanga akea raoi te onimaki iai bwa e na reke ke e na aki. Ma e kona n iai te onimaki ngkana e karaoi tibwngana te Tautaeka iaan te boraraoi ma taan anga te buoka aei.

Ngaia are \$40 te mirion ae te kee ke te *deficit* ke are I tataekinna ae a ota iai kain Kiribati te ruti, ma ti karautaeka bwa aei are te *deficit* are e kee te karekemwane iaan te kabanemwane, \$40 te mirion. E nang bubura kaei naba aei.

Ao ngkanne ngkana arona bwa e na teimatoa n reke n uauareke mwaitin te mwane ae e na roko mairouia taan anga te buoka are te *budget support*, ao e na tara n ae e na \$30 tabun te mirion tamnein raoi te kataumwane n te ririki ae e na roko ke \$39 te mirion ae te *deficit* ke te bwaka.

Ngaia are aei kanga tein ngkai te tamnei ae ngaira ti noria bwa e aki raoi mataata n aron te tamnei ae e anganira te Kauoman ni Beretitenti n ana boki ni kataumwane.

Ao ngkana ti tara naba tao ana Tua ae e boou te Tautaeka ibukin anakin te Mwane n tania are e taku bwa ngkana e raka iaon 5% rikiraken te Mwane n tania n te ririki are mai imwaina, e aranaki bwa te *calendar year*. Te *calendar year* are man Tianuare nakon Ritembwa ao ngkanne e kona ni butaki te mwane ibukin mwanenakin Riin te Waaki. Ao ngkai iai ae e a manga boou ae e a manga karinna ngkai te Tautaeka ae akea n aron ana Tua are e kabwarabwara nakoira bwa ibukin naba karikirakean aroia aomata.

Ngkana ti tara kanoan te ririki ae e nako ni bibirin rikiraken te Mwane n tania te Tia babaire, are man Tianuare nakon Ritembwa n 2020 ao e oti iai bwa mwaitin te raka bon 1.7%.

Ngaia are n aron tuan anakin te Mwane n tania n aron are e a tia ni kawenea nakoira te Tautaeka ao e tara n ae e na aki kona n ana te Mwane n tania ke ni buta te Mwane n tania are \$23 te mirion.

Ao aei e a tia ni kataratara te Tautaeka n aron tao te naan kanganga ae a na kona n reke inanon ana kataumwane bwa e kangai; bwa ngkana I aki kona ni buta te Mwane n tania bwa e aki roko iaon are 5%, ao e na iai te kanganga ae e na kona n reke nakon te kataumwane.

Ao aikai bwaai ae I taku bwa ti na kabwarabwara n aron kaotan raoi tamnein ara kataumwane ibukin te

ririki ae e na roko. Anne kanoan te tamnei te Tia babaire ae ti noria. Ao man tamnei aikai ao ti tebo ma te bwai ae e taekinna te Tautaeka ae e taku bwa akea te kanganga n aron biribirin ara mwane bwa ti tebo bwa ngaira n aron ara taratara imwin rinanoan ana kataumwane te Tautaeka ao e tara n ae e bon iai te kanganga, te *physical position* n aron kaubwain ke tao ana mwane ni mwakuri te Tautaeka are e na kona n reke ni kabotauaki ma are e na kabanea.

Anne ae I taku bwa e kakawaki bwa e na mataata nakon Kiribati bwa e na aki raka ana kataumwane te Tautaeka n te ririki ae e na roko bwa e na kee ke e na bwaka ke e na tarau, e na *deficit* n te mwaiti ae \$40 te mirion. Anne te tamnei ae e rang n kakawaki bwa ti na kamataata nakon Kiribati.

2. Te Tibiika e taekinna te Tautaeka bwa e nang bon kabongana raoi te kabanea ni bubura ni ware n ana karekemwane man te Akawa.

Aei te bwai naba ae e boou ae ti a tibwa ongo ngkai, bwa n taainako ao n ana katautau te Tautaeka ao e anana are te kabanea mai nano bwa are ibukin ae te karekemwane man te Akawa n aron ae e bon ataki, ko aki kona raoi n ataia bwa e na bon teke am takete ke e na aki. E kona n ae e aki teke ma e kona naba n raka, bwa aei e bon nakon biribirin tao te ika ni marawa ao tao tera riki aika aron

bibitakin kanoan boong ae ngaia ae e a kona n rota aei.

Ngkai te Tautaeka ngkai kanga akea ana kanganga bwa e rang n koakora ana onimaki bwa e na bon reke ana karekemwane are \$193te mirion tao iaon te raitinti n te Akawa, ao e aki kabwarabwara bwa e kanga n ae e a manga bitaki aron ana kataratara bwa e a rang n koakora ana onimaki ao e aki katautau n aron are e na kona ni mwakuri ma te ware ae e na boni kona n teke n aron ae noraki n ana kataumwane n taai aika nako.

E ti bibiribiri te karekemwane tao n te raitinti. Tao te raitinti riki ti na maroroakinna imarenan tao \$130mirion nakon \$170mirion ao e na kona n raka. Ma aei e aki rang n n ri riki ma aei kanga biribirina ni katoa ririki ma ngkai n te tai aei ao e a karaka bwa kanga ni ikotan te karekemwane mani kaubwaira ae te ika ao e nang kantaningaia ae e na reke \$20te mirion te ririki ae e na roko.

Ao aei ngaira ti kan titirakina te Tautaeka bwa are iai ana babaire are e a tia n tanoata ngkai n te aonnaba ao nakoia kain Kiribati are e nang kauka te akawa, te PIPA.

Ao aei e bon taekinna bwa aei bukin karakan te karekemwane man te Akawa.

Ma ti mimi bwa e aera ngkai e aki kabwarabwara te Kauoman ni Beretitenti ngkana ngaia aei, tao tiaki. Ao aei e rang n kakawaki bwa ngkai e boni kakantaninga naba

kain Kiribati ni kan ataia bwa bukin tera ngkai e nang kaukaki te akawa n te *PIPA* ke ana Okai Kiribati bwa ana Kaintabwi ibukin kaubwaina nakon taai aika na roko.

Bukin tera bwa e nang uruakaki te Okai, e aki tau ngkai ara karekemwane man ara marawa ae e bon uki ngkai. A rawata te naan titiraki te Tia babaire ao e aki mataata man ana maroro te Kauoman ni Beretitenti bwa ana raka ae e kabongana ngkai ibukin te karekemwane man te akawa, e irekereke ma ana babaire aei ke e aki.

Ao aei moan te kakawaki bwa are irouna te rongorongo. Irouna te naan ware ao aei aia tai ni kabwarabwara nakon Kiribati bwa aei bukin ae ti kauka iai te akawa ke ti na kauka iai te akawa n te *PIPA*.

Ti ataia bwa e tuai karaoaki nanon te babaire anne bwa are e a rawata kabaeana te Tautaeaka iaan ana boraraoi tao man te rabwata are ngaia ae ti boraraoi ma ngaia bwa ti na kaina te *PIPA* bwa ti na aki kauka iai te akawa, are te *PIPA TRUST* bwa iai kabaeana bwa iaan te boraraoi aei ao a bane ni kariaia bwa a na akea te akawa.

Ngaia aei te bwai ae ti noria bwa e na raka ana karekemwane ao e bon onimaki bwa e na raka ma e aki kabwarabwara bwa e na kanga n raka te karekemwane anne.

Ao e aki kabwarabwara bwa aei iai rekereke ma ana babaire iaon te

PIPA ke akea. Ao anne te titiraki bwa are e rawata ngkai te kakantaninga.

Ao ngke e aki taekinna te Kauoman ni Beretitenti ao e angania kain Kiribati te kantaninga ae akea rekereken aei ma te *PIPA*. Ngaia are aei are e bon tuai karaoa nanona te Tautaeaka ma are aei ana tai ni karaua ni kabwaranakoa.

Ao anne ae bwaai ae ti noori ae ngaira iroua ngkana arona bwa e irekereke rakan ana karekemwane aei ma kaubwain te *PIPA*, ao aei naba ae e aki kakirataki bwa tao e taokitanaki naba n te tai aei.

Anne ara taratara te Tia Babaire bwa e aera e na karabaki anne. Anne te titiraki, e aera e na karabaki.

Ao ti noria bwa are iaan ana kataratara ae e ananau te Tautaeaka ibukin Kiribati ke ana KV 20, bwa te *PIPA* teuana mai ibuakon te tabo ae e kaninganingaki ibukin te karekemwane man te kaneweaba.

Ao aei ngkai e akea ngkai kanoan ana iango te Tautaeaka ae e oti ibukin te kaneweaba bwa e a bwaka iaa ao te *PIPA* ngaia anne teuana te tabo ae e korakora te kakantaninga iai.

Ao ngkana arona bwa e a kaukaki ao tera ngkanne rotakin ana iango iaon anne.

Ao e koaua te Tibiika tao e kakawaki ae ti na ti kanakoa tabeua ara maroro iaon aei, are e aki maroroakinna te Kauoman.

Ma e nang kakawaki bwa are kanga n aron te boraraoi are ti a tia ni wene inanona ngkai ngaira kain Kiribati tao te Tautaeaka ma te rabwata are ngaia ae ti kantaningaia bwa e na kaboa mwin tao te ruti are e na reke man aki akawan te PIPA, ao e boraraoaki bwa e na katukaki nakon 2019 imwin kainan PIPA n 2015 ao e boraraoaki bwa ti katikua n taraia ni karokoa 2019 bwa e uara aron te karekemwane n te akawa. Bon iai rotakin anne bwa iai ae kanga ti ruti mai iai ao mwaitira. Ao aei kanoan te boraraoi. 2019 ao te kantaninga bwa e na riai te rabwata are e na kateaki bwa e na karaua n rinanon aei ao n taraia bwa ngaia bon iai ae e bua ao aei te mwaiti ae e bua. Ao iai are e na kabwaka ngkanne te rabwata are te TRUST nakon Kiribati, ma te kanganga bwa are ngke e a karaoa aei tao ana waaki te Tautaeaka n aron are e kabwarabwara ao e aki rin iai te rabwata are te TRUST n aron are kanoan te boraraoi ma ngaia.

Ngaia aei ngkanne are ngke e a kanakoa ana ware te Tautaeaka nakon te TRUST n aron are e kabwarabwara are tao e nakon te \$10te mirion ke te \$19te mirion te ruti man te akawa. Ao e tuai moti raoi taekan aei ma tao aei ae ngaia ngkai ae tao e aki rangi n taekinna te Kauoman n te tai aei, ma ngaira e kakawaki bwa are ti na butia te Tautaeaka bwa are e na riai ni kabwarabwara.

Ao ngkai e aki karinna ao tao ti aki, ngaira iroura akea rekerekena ao tao e nang aki kaukaki te PIPA nakon te akawa.

Ma e nang kakawaki ngkai ti a maroroakinna bwa anne ngkai e tuai raoi boraoi te kantaninga tao mairoun te Tautaeaka ao te rabwata are e na kabwaka te mwane nakon Kiribati, e tuai boraoi bwa iraua raoi te mwaiti.

Ao inanon naba ana rongorongo te Tautaeaka ao e kangai, bwa e nang kanga naba ao e akea korakoran te rabwata aei ni kabwaka te mwane bwa ai tibwa \$7te mirion ae e mena inanon baina \$7 te mirion ao e aki tau aei ibukin kabwakan te kabomwi nakon Kiribati.

Ao aei boni kanoan te boraraoi bwa e na riai ni kabomwi n aron ngkana iai te ruti ae e reke mai ikekei.

Ma antai tabena bwa e na karawata te mwane inanon te mena ae ana mwane te PIPA TRUST te Tibiika. Taben te aomata ae e aranaki bwa te *Executive director* ke are e tararua ana aobiti te TRUST, bwa e na karawata te mwane.

Ao tao aei tao e bon ata rongorongona te Kauoman ni Beretitenti bwa are boni ngaia te moan aomata are e tararua te aobiti aei. Ao tao e kona ni bwarabwara bwa bukin tera ngkai e uarereke te mwane ae ana mwane te TRUST ae ngaia ae ti a boni karaoi ngaira ara babaire te Tautaeaka bwa bukin ae e tuai mani kona n reke te mwane mairoun te TRUST, bwa bon

teuana ti bon tuai boraraoia bwa iraua.

Ao te kauoua e nang kanga ni karekea.

Ao aei kanga te rongorongo ae rangi n kakawaki bwa iaan ana katautau te Tautaeka n te akawa ao mwin warekan ana rongorongo nakon Kiribati ao ti ataia bwa ngkai te raka ao e boni bae n irekereke ma te PIPA.

Ao anne kanga te rongorongo ao e rangi n kakawaki bwa ngkai e aki taekinna te Kauoman ni Beretitenti ngaia are ti kangai naba, aei ana tai te Tautaeka bwa e aera ngkai e aki taekinna.

Tao mwina e a rangi n kirati ke tao e a taokitanaki bwa e aoria n ae aki ongora kain Kiribati, ao ngaia bon akea rekerekena. Kanga anne teuana.

Te kateniua te Tia Babaire, e taraki naba aron biribirin te mwane tao n te ririki ae e nako e nang mataata n ana boki ni kataumwane te Tautaeka, bwa aongkoa are n tokin 2020 ao iai te raka ni mwane ae \$9tabun te mirion. Ao aei ngkoa n te kataumwane are e anganira te Tautaeka n te ririki anne ao e tuangira bwa iai naba te tarau ae \$36 te mirion. Ma n tokin te ririki ao e akea te tarau bwa e a raka \$9 tabun te mirion.

Ao ngaira ti mimi, bwa e na kanga n reke anne. Ai bon buburara naba te kaokoro. Ao ti a tara kanoan ana boki ni kataumwane ao e oti bwa

ngaia e nang rawata kanoan tibwangan te Tautaeka ae e aki karaoa nanona n te ririki ae 2020.

Bwa te mwaiti ni mwane ae e aki kabanea te Tautaeka ae te mwaiti ni mwane ae ti a tia n anganna ao ti a tia ni kariaia bwa e na kabongana ibukia ara botannaomata, ao iai te mwaiti ae \$20.98 te mirion ae e aki kabongana.

Ngaia are e a reke ana raka ni mwane are e taku bwa e a rangi n tamaroa iai tein biribirin ana mwane Kiribati ke ana mwane ni mwakuri te Tautaeka.

Ao ngaia aei ae ti aranna bwa e aki kirati ao e taokitanaki te naan ware aikai. Bwa e taokitanaki bwa e tauaki te mwane ae te mwane ibukin te botannaomata ae te mwaiti ae \$20tabun te mirion.

E aera e karaoaki anne, bukin tera? E aera ngkai a tauaki kanoan ana waaki te Tautaeka ae e rangi n kakawaki ibukin te botannaomata. Bukin tera?

Ao e taku ngke e anganira ana Manga kataumwane are te kauoua are ibukin \$25te mirion ao e taku ana taeka: *'N na mwanena te Manga kataumwane aei man te raka ni mwane ae \$35te mirion man te ririki ae 2020'*.

Ti aki ataia bwa e a reke mai iaa ana ware aei. Ao aei kanga kanoan ngaira tibwangara bwa ti na taraia bwa a bon eti raoi kanoan rongorongo ae anganaki kain Kiribati.

Anne n te ririki aei, ti a noria riki bwa e a rangi n uarereke riki kabonganan te mwane 70% ae tuai kabonganaki.

Bwa tera nanon aei? Tao ngaia ae e a rangi n korakora te kanganga ngkai ae e noraki. E tatare te bwai n aoraki, te kanganga n te O n aoraki, aoraki ake a na manga boni kabwakai kantokaia, matematen te *power*. Akean te *maintenance* ao tao tera riki, te naan bwakamwane ae a tuai man nakoraoi. Aei raoui te tamnei ae e anganira bwa iai te kanganga ao a rawata riki te Tia Babaire. Ane a na reitia raou n Tia tei ma aikai ae ti noori ao ti tabeianga bwa e bon tamaroa ana *physical sustainability policy* te Tautaeka ibukin ririki aika a na roko. Ao ti na teimatoa ni kakainanoa te Mwane n tania bwa ti na ananaia ni katoa ririki, ao ti na riai n tataekina anne ao ti na aki karaba.

Ti na kaotia ngkana e na iai te ruti ke te tarau ao ti na taraia naba bwa kaubwaira are a rereke iai ara karekemwane, a na teimatoa. Ao ngkai anne teuana te bwai ae ti noria ao te naan bwakamwane nakoia ara botannaomata, ti nang kakaitau iai.

E a nako te \$4.00 ma ti na taraia naba bwa e na kanga aron riki kanakoraoia tao riki te naan bwakamwane are i tinanikun mwanen te takataka n te aro bwa e na aki raa ma e na boni manena raoui nakoia ara

botannaomata nakon karikirakean maeuraioia.

Tao kabaneana are I kani maroroakinna tao iaon te naan tarau are e taekinna bwa iai te tarau teuana mairoun Taiwan are n te *Loan*.

Ao I taku bwa e rangi n tiraua te kabwakamwane man te naan tango mwane n ririki aika nako, I taku bwa e rangi n kakawaki. Bwa aei kanoan te boraraoi ma Taiwan bwa are e na boni kabwaka man ana buoka nakon Kiribati ao aei are e nang waaki n te ririki aei ma are akea ana annual garant Taiwan. Ao tao te kantaninga bwa tao e nang anaa naba aei Tiaina bwa kanoan naba ana buoka nakon Kiribati ao e rawata.

Ao e aki toki n tataekinaki ae te tarau ae e reke iroura ngkai ti roko ao e aki kaotaki ae e nang tiraua te mwane are e tauraoi imwain te Tautaeka aei ngke e roko. Bwa ngke e roko ana tai Anote ao \$23tabun te mirion nikiran ana mwane are \$70 te mirion mai iai are a karinna inanon te Mwane n tania. Ao anne ae e rangi n kakawaki bwa aei te tamnei ae e tabwanin bwa a na riai raoui ni karaua n rarangaia nakon Kiribati ao a na ti kangai: ngke I roko ao e rawata te tarau. A na kangai; ngke I roko ao e rawata te tarau ao e nang rawata riki naba te mwane ae e tiku ae ngaia ae I a kabongana n au mwane ni mwakuri ma ngke I moan roko ni karokoa te tai aei.

Ngaia aei kanoan ara marooro iaon te kataumwane ae ngaia ae ti tabeaianga iai, bwa ngaira iroura e aki kirati ao e taokitanaki bwa iai rongorongo aika karabaki. Bwa bukin tera? Ti aki ataia tao iai te tabeaianga iai. Ao anne ae ti kakaewenakoa te Tautaeaka bwa tera are ti na anganna bwa e na kabongana ibukin te botannaomata. E na kamanena, e na aki manga taua te mwane bwa aei bukin kabwaiaia te botannaomata. Ngaia ngkai ti taraia e rangi n tiraua te kanganga bwa are e a tautauaki te kabanemwane bwa e aoria bwa n tokin te tai e na rangi n tararaoi ana boki ni kataumwane te Tautaeaka bwa akea ana tarau bwa e raka.

Ao anne, aei kanoan ara marooro iaon te kataumwane aei. Ti butimwaeia bwa e nang kakawaki kanoana ibukin Kiribati ma tabera bwa ti na katerei itera ae iai tabeaiangara iai bwa e aoria ae te Tautaeaka e na karaua ni manga kabwarabwara ao ni manga katamaroa ana kataumwane nakon taai aika na roko.

Tao man taeka aikanne te Tibiika, ti a kakaitau riki nakon te Kauoman ma kain ana aobiti, ana tia Koroboki. Kain ana aobiti ni kabane, Taan Koroboki ni kabane ao taani mwakuri n te Tautaeaka ake a tia ni karaoa kanoan te kataumwane. Ao ti a kakaitau naba nakoia taan anga te buoka are a teimatoa n anganganira te buoka n te ririki teuana ma teuana.

Ao man taeka akanne ao ti butimwaea te kataumwane ma te tabeaianga. Ko rabwa.

Tibiika: Ao I a kanakoa nakon te Beretitenti ae karineaki, H.E. Taneti Mamau. E nakoim.

H.E. Taneti Mamau: Ko rabwa *Madam Speaker*. Ao I a moana au marooro ma te kaitau nakon te Kauoman ni Beretitenti ma kain ana tiim ao ake a bane ni ibuobuoki, Taan Koroboki ni kabane ibukin kabobongan te kataumwane ae e aki bebete ao n reitaki ma kain te Komete are iai mai ibuakona naba aika tiaki taani mwakuri n te Tautaeaka.

Ao ai bon te kaitaunakon te *Leader* n te Kaitara ni butimwaean te kataumwane aei, e ngae ngke tao e tabetabe nanona ke iai baika e tabeaianga iai ao e a tia ni katerei bwa baikara baikanne are e kona te Tautaeaka ni manga keiaki ni kamataata riki nakon Kiribati.

Ao e koaua e moana ke e aana ana mena n te bae ti taokitana. E aki kirati bwa ti taokitana te kataumwane ma e rabwa.

Ao I taku bwa te taeka ae te taokita, e nang tikiraoi bwa kanga ti anga te maeu. Tao e boni kananona are ara kataumwane e a ranga nako te kabwaia. Tao anne ae e kananona riki. Ti a karanganakoa te kabwaia bwa e a maeu riki Kiribati. Ao I bon raraoma ao I taku; tao aei ae e kananona ke tao e boni kananona nakoina bwa e taokitanaki irouia raona akekei.

Bwa are angin ana marooro, e boboto iaon baika e aki mena rabwatana ikai n tabetai. E tuai ngkoa n Tia tei. Ngaia ae I kangai; ngaia a manga taokitanna raona akekei. Ma ai tera ngkanne ana bwatin are e anganaki ke tao tera itina are anganna.

Ma e aoria ti na katikui akanne bwa e tabetabe ana iango ao ngaira e tabetabe naba ara iango ibukin marurungina bwa e buakaka ao e na anganaki te naan bwatin aika aki rangi n raoiroi. Ae tao ngaia are e a boni katuruturu naba ae ko taokitanna, e ngae ngke e a rangi n raoiroi bwa e a nako te mwane, e a raka te mwane ni kara. E a raka te tine are ko taokitanna. Ti aki ataia bwa tera ae e taokitanaki.

Ngaia are anne kanga menana ngke e katereterea te taokita, ma te bwai ae e kakawaki bwa e taekina te bae te kirati. E kirati, e kirati ana kataumwane te Tautaeka. Bwa e riai ni kirati bwa are ti a bon tia ni kaira te katoto. Ngke ti roko ao ti a katabwena naba te Tua ibukin te *Leadership Code*.

Ti katea te Komete ao baika a kakawaki, are n tokin te tai e na ongo Kiribati. E anganaki te onimakinaki man te rabwata n te aonnaba bwa e a tiambion Kiribati iaon te *Anti-corruption*, n te Betebeke.

Ao ane a na manga kangai. Ao ma kai iai te ribooti man te *International Organization* ae e

rangi ni buakaka Kiribati n ana ribooti ae tao a na manga tabekia, ma I a moantai naba ni kangai. E aki rangi n raoiroi mwaitin te botannaomata ane e boboto iai te kukune. Ti 500 te aomata ae e a kataua naba bwa ai anne tamnein Kiribati. Anne ae te reirei ae ti na kauringia rabwata mai tinaniku bwa e aki raoiroi ae ko benia tamnein Kiribati man am kakae ae e aki oioi raoi. Anne te kauring, ao ti a tia ni korea te reta ni kauring nakon te Botaki anne bwa e na ataia. E na ataia bwa e ngkana e na karaoi ana mena ao e okira te Tautaeka ni boni marooro iaona nakon ae e a bon kakatanoatai naba ana waaki. Anne teuana.

Te kauoua, e kirati bwa e bon teretere n ana marooro te Minitita n te mwane. N tokin ana marooro ao e bon taekinna n te iteraniba 11, ane e kangai. N tokin te tai ao ti anga te katautau, bwa anne te kataumwane. Ti anga te katautau ae ti aki ata kanoan 2022, bwa bon anne tuan te kataumwane ma ko na anga am kabanea ni katautau ae te tamaroa.

Ao ngke ti anga ara katautau ae e na kee, e na raka riki te kabanemwane. Ao n tokin te ririki anne n aron are e taekinna te Kauoman ni Beretitenti, e raka. E raka ao anne ae e taekinaki, e raoiroi riki ngke e aki taekinaki. E taekinaki e raka.

Ma n aia kakae e a manga kangai. E raka bwa are ko aki kabanei am kataumwane n te ririki 2020. Ma

are e a bon ataia Kiribati, bwa te ririki 2020 ni moan te ririki inanon Mati ao e a oreaki te aonnaba n te aoraki ae te covid-19. E ataia, akea kain te Kaitara ao ataia Kiribati.

Ao anne ngkanne are e a buti Kiribati inanon te kanganga n 2020, ae ngaia a bane n rotaki waaki aike a na kona n riai ni waaki n te ririki anne ae e a reke iai te tatara ni mwane.

Ao baikara bwaai aika a rotaki. Aika a rotaki riki bon aron mwamwananga nako tinaniku ao tabera ke reitakira ma te aonnaba i tinaniku. Aikoa koro nanon akanne.

Ao ngkana ko taraia bwa iraua te kataumwane ibukin te mwamwananga nako tinaniku, karaoan tabeia. E rangi n bubura kaei, ma ti kaitau bwa e ngae ngke e nako te covid-19 ke e roko te aoraki. E bon teimatoa ni bwaka aia mwane kaara 2020. E teimatoa boon te takataka. A teimatoa ni bwakabwai taani mwakuri. Anne ae ti kakaitau, akea te bae e bua nakoia ara botannaomata.

A teimatoa n reke akanne ao e a karekerekeaki ma ai te kanganga n te PUB. Ai tibwa te kanganga n te PUB ngkai. Ai tibwa te kanganga n te PUB ao bon anne bon te bwai teuana. Iai te kataumwane n te PUB ma are ana kanganga te PUB, e aki rekereke ma akean ana mwane.

Ana kanganga riki, ana mitin ae a rangi n maan ao ko a okirikiki n

taraia bwa e aera bwa a rangi ni maan bwa a riki bwa kanganga. Aki kakaraoaki man ririki aika nako, Tautaeaka aika nako. Anne raoi te kanganga.

Bon anne ana kanganga te PUB. 12 te ririki ao e karako te bae e karaoaki. E karako te bae e karaoaki nakon ana tianaraita te PUB. Ma e a kawa ni bure ana taratara Kiribati. Ti roko ai tibwa 6 ara ririki ngkai ao ti a karekea ana kanganga te PUB. A wanawana kain Kiribati n anne.

E taekinaki naba bwa ti aki kirati, bwa bukin ae te Mwane n tania ti aki katerea. Ti aki katerea. Ane e na bon roko te Kauoman ni Beretitenti ni kaota anne.

Ti a kaman katerea rinanon ara raa, ao e na kakaeta ana marooro te *Leader* n te Kaitara bwa tiaki te Tua. Tiaki te Tu ate *drawdown policy*. Anne ae e na teretere nakon te botannaomata.

Ngke ti karaoa ara *policy* ibukin tianakin ke kakaeen riki te anga ae e na teimatoa n tiku te Mwane n tania ibukin te rooro aei ao te rooro ae e na roko, ao ti a karaoa ngkanne kanga ara Kainibaire ibukin butana. Tiaki te Tua, bwa e kawa ni manga bubura kaei ana ongora te I-Kiribati ao ti a manga urua te Tua.

Akea bwa bon ana Kainibaire te Tautaeaka ibukin kamanoan te Mwane n tania.

Ao ngke ti karaoa ara *draw down policy*, e karaoia te Tautaeka ao e boni mwaneweia naba te Kauoman ni Beretitenti ikai n ana marooro ae e nako. E kirati anne ao e kirati naba ae e kaotia nakon Kiribati bwa ibuakon tera. Kain Kiribati kam a kawa n taku bwa te Mwane n tania, ai bon te bwai ae e okoro. Are e a rangi n taburoroko bwa ti na aki ananaia.

Mai iaan ana rules te Mwane n tania, e tauraoui n taai nako ibukin kabarantan te kataumwane.

Ngkana ti ataia, akea te Tua ae e uruakaki. Bwa bon anne raoi bukin te Mwane n tania ngke e kateaki.

Ao e a tia ni kaweneaki nakon te Auti aei ao e na ongora Kiribati, te Mwane n tania ngkai ti nang anaia irarikin ara Kainibaire ni kaineti ma ara Kainibaire. Ti nang anaia ibukin karikirake, te naan *investment*.

Ngaia are I aki ataia bwa tera ae e aki kirati iai. Ao e taekinaki bwa ti aki taekina anne ke e taekinaki ae e rangi n katuaki bwa aia mwane taan anga te buoka nakon ara kataumwane ke te *budget support*, man te ririki aei are e taekinna te *Leader* e aki tau, ke te ririki ae nako 2020 ao \$17 te mirion are e katauaki are e na ti reke \$1 tabun te mirion.

I nanokawaki bwa e aki kakauongo raoi te *Leader* n te Kaitara. Bwa ngke e taekina ana marooro te Kauoman ni Beretitenti n te

iteraniba ane 11, ao e taekinna ngkanne. Ke e taekina are ti karekemwane n te ririki ae e nako 92% ae e reke nakon are e kantaningaki, ao e ataia naba ngkanne bwa akea te kanganga n ara karekemwane n reitaki ma aia mwane taan anga te buoka.

N te ririki aei, e kaotia naba te Kauoman n ane imwina n te iteraniba 11, ane e bon taekinna. Man Tianuare ni karoko Tebetembwa ao atu ni karekemwane n irekereke naba ma are aia buoka taan anga te buoka, 95%. Akea te kanganga iai, ao ane ngaia ane ti a manga boni kataumwane n te ririki aei bon aekan naba te kataumwane anne. Bwa ngke iai te kanganga ao e na roko bwanaia taan raa ma ti ana katautau.

Ao ngkanne e taekini baika aika aki kakoroaki nanoia ke tao rongorongoa aika tao a taku bwa aki reke irouia, kai bon aron te Tautaeka teuana ma teuana.

E bon waaki ma rongorongoa ake iai irouna. Tabeia ngkanne kakaeon rongorongoa bwa ngkana tao e koaua bwa e aki rereke rongorongoa, a na bon roko n te aobiti ni kakae rongorongoa.

Ma n tabetai tao a katautau mai kirarua, anne ngkanne ae e aki kona ni karekea am katautau naba ae e tikiraoui.

E taekinaki naba te PIPA. Te bae e kakawaki kain Kiribati, iai ana ribooti te IMF. Ao ana ribooti ni

Maati 2022, e taekini baika a rangi n nakoraoi n ana kataumwane te Tautaeaka, ke te bae e aranaki bwa te *Physical strategy*. Bwa are ni katoa te ririki teuana ma te ririki, akea te Tautaeaka ae e a boni kataumwane naba n akea tiatiana. A bane n iai kainanora ni kabane ma ara botannaomata ma iai te tia, ao e taekina teuana ae e na katamaroaki ara kataumwane iai. Ao ngkana I warekia taetae ni Imatang ao e kangai; *Mobilize resource, once durable recovery is underway meaning to strengthen Kiribati net financial worth* bwa ko aonga ni kona ni meet am SDGs ke am *commitment*.

Am *net financial worth*, kaubwain teuana Kiribati ara marawa are te PIPA. Anne kaubwaira, ao e tuangira te ribooti man te IMF bwa ti nang *strengthen* kaubwaira akanne.

Ngkana e aki specific ma anne au reading ngai ao ti kangai. Te PIPA e a tia ni waaki n te model ae e aki 100% ana bwaibwai iai Kiribati, e aki.

Ao ngke te Cook Island e kaotinakoa kaubwaina ke ana MPA, aekan ae ti tebo ara Tua ma ngaia n te PIPA, e kaokoro.

Te Aono ni Kuka, e boni katea ana Tua ae e boni bwaibwai iai. Ngkana e kani kakaeia ana *Scientist*, e kakaeia. E aki kabaeaki, akea te rabwata teuana ae e na kabaea. Ma e kamimi karaoan ara PIPA ao tiaki te bwai ae e a tibwa karaoaki ngkai.

N te 4 n ririki ae e nako e borauakinaki, ngaia are e karekeaki. E kirati, ane e na boni manga kabwarabwara te Minitita are tabena.

Ma te bwai ae e kakawaki te IMF e nora kakawakin ae ti nang *strengthen* ara *net financial worth*, kaubwaira ake iai.

Teuana mai ibuakona ara marawa, kaubwaira ae e a bon aorai.

Ao kain Kiribati e aki koaua ae kaubwaira ae boni kaubwaira, ao e nang babaireaki naba taekana n rin bwanaia I-Abatera iai. Anne ngkanne ana koaua te Tautaeaka aei.

Ti nang aki manga toromwanaki bwa I-Abatera a kona ni kairira, anne ae e aki raoiroi.

Ai 40 tabun ara ririki n Inaomata. Ara kabanemwane kain Kiribati ngkana kam noria, I kakantaningaia. Tao e koaua tao e na manga iai ae e na taetae iaona.

Ma ara kabanemwane e *cover* raoi nanon buokan te botannaomata, ara *physical Strategy* bwa are akea riki kaubwaira bwa ti te kataumwane. Ao ae a nora kaubwaina nakanne. Aongkoa a totokoa te kataumwane bwa a na kabongana bwa kabwabwakan te Tautaeaka. Anne ngkanne aia Biira are ana Biira te Tia tei mai Teraina. E a kamanena te kataumwane bwa e nang riki bwa kabwakan te Tautaeaka ao ngaia e nang kakawaki bwa a bon taekinna.

Ao ai tera nanona ngkanne. Ngaia are aki kabwata te kataumwane n 2019, aki bwa ibukin ae aki nora raoi kakawakin te kataumwane.

Ao N na ti kaoka riki bwa te kataumwane e babaire aron te kabanemwane, te karekemwane, aron te ibuobuoki nakoia ake tao aki mwakuri ao e katangaina naba aron te karekemwane n te tax. Ao teuana ae e rangi n kakawaki, te kabwara tarau. Ao ti a tuangaki ngkai n toromwanaki bwa aongkoa Taiwan e na kabwara ana tarau. Bwa ana tarau ngkai Taiwan ae ti teimatoa ni kabwabwara, are e tataekinaki ngkoa bwa e aki anganga te tarau Taiwan, ti Tiaina ae e anganga. Taiwan e ti anganga te buoka, ao tera ana tarau Taiwan ae ti a kabwabwaka. Ao e a manga bitaki te karaki e a manga kangai. Bwa e nang bon kabwaka Taiwan ma are kam a kanakoa naba. E bon eti anne. Te boraraoi ma Taiwan n te *Loan*. E eti anne e na kabwara rinanon ana buoka, bon te akea anne ma ko a ototo.

Ao tao e koaua tao iai ami boraraoi ma Taiwan bwa are ti ongo bwa te *Leader* n te Kaitara iai ana utu i Taiwan. Ngaia ane e bon rangi n kateitei mwaka iai ao e uouota Taiwan ane e a taokitania ngkanne kain ana *party*. Tao ae aei ngkanne are te ai te uaia n tataokita.

Ma ti na tuangia kain Kiribati, akea te bae ti taokitanna ke tao ti karaba, akea. Bwa anne ae e kakawaki ngaia are e na aki

toromwana te ongora bwa aongkoa ana tarau Taiwan e na boni kaitiakia, e kairua anne. ma anne kanoan naba te *physical strategy*. Teuana mai ibuakona te kabwara tarau. Ao ti kaitau bwa te IMF n ana ribooti, e kateia nakoia ae ara tarau n teina ae ngkai e ngae ngke e tuai tarau te Tautaeke ke n tangomwane ma ti a riai ni *careful* ke ti a riai ni karaurau. Ao anne ae e ongotaeka te Tautaeke. Ti roko ngkai ao akea ara tarau.

Ngaia are I kaitau ngkai e a boo au tai, are e bon aki tau bwa 15 te miniti. Ma au kantaninga, I buoka naba boutokan te kataumwane ae moan te kakawaki aei. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Hon. Tessie Eria Lambourne: *Point of order* te Tibiika.

Tibiika: Ngaia tera am *point of order* te Tia tei.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika, I kan point of order n tabeua kanoan ana marooro te Beretitenti are e taku bwa I taokitanaki. E kona n rawata nanona te Tibiika, ma I taokitanaki ae e nanonna bwa I kanoaki irouia raou n Tia tei bwa are e aki mena ikai rabwatau n te tai arei. Ma I taku bwa aei e nang aki karinerine nakoira ngaira Taan tei. Bwa ngaia ngkana ti aki mena ikai n taai akekei, ti aki kona ni maroroakini kanoan ririki aika a nako, bwa are

ngaira ti karaoa tabera bwa tabera bwa ti na ukeuke nako. Ao ngaia anne ngkanne I ti nanokawaki n aron ana taeka te Beretitenti bwa e taku ba e a kamwinibaea ana Tia tei Abemama, bwa irouna e a kanoaki bwa e aki kona ni bon karaoa ae bon man ana kakae. Ao aei ngaira bwa tabera aei, ae I ti kani kaeta anne bwa ana Tia tei Abemama e aki kanoaki bwa e boni karaoa tibwangana ni kakae ao are iai te naan boki ae ngaia ti bane ara tai ni warewareki ma te naan ribooti.

Ao teuana are iaon, I ti kani kamataata are e taekinna te Beretitenti iaon te *budget support* bwa are ti bon taekina ngaira ane e boni mwakoro n ana kataumwane. Ngkana e nora ana taibora ane iaon iteraniba 16, mwina e aki ataia bwa I taetae mai iaa.

Ao anne bwa are I aki kotekotei nambwan te naan iteraniba bwa I a bon taekinna naba n ana kataumwane te Tautaeka ao e na noria. Bwa iaan are 2021, te date are a tia ngkai n reke ke ni karaoaki ao iaan te budget support ao bon ti \$1te mirion ae e reke man \$14ni mirion ngaia are akea kairuan te bwai ae I taekinna bwa anne boni kanoan ana boki ni kataumwane te Tautaeka. Ma I ti kani kaetia bwa mwina a na taku kain Kiribati bwa kanoan au marooro ai bon te naan ototo ao tiaki te ototo.

Ao are e taekina Taiwan are te tangomwane arei. Kanga e a manga boni wawaea raona n Tia tei bwa iai au utu i Taiwan. Ma e aera naba ngkana iai au utu, tera rekerekena ma karaoan tibwangara. Kanga aei te bwai ae kanga ti aki nora riaina ae e na taekinna te Beretitenti ae ara tia kairiri bwa tera okorona.

Nanona ngkai ngkana iai ara utu n taabo tabeua ao ti a bon inanonano naba. Ma are aei kanoan te *loan* arei iroun Taiwan ae aranaki bwa *ODA loan*. Bwa are ngkana e a roko taina bwa are ngkai e a tibwa roko ngkai tain te kabwaka mwane bwa n te ririki aei ao anne ana kantaninga ma are aikoa koro nanona bwa are e a nako ao ngaia are e a boo tain te kabwara tarau n te ririki aei ao ngaia are ti a manga boni kabwara.

Ma te kantaninga bwa e na karaka ana buoka nakoira n te ririki teuana ma teuana ibukin te bwakamwane.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara e a rangi n abwabwaki am *point of order* ao I taku bwa ko a manga kataia ni kabwaranakoa te bwai are ko a tia n taekinna, I taku bwa a teretere 3 am *point of order* ane ko kataia n taekinna.

- i) Ko taekinna bwa ibukin te kamatauninga; ao tao N na bubuti riki tao ngkana

iai nanon taeka aika kam taekin. Au kantaninga bwa nanonaki raoi nakon ana marooro te Tia tei are e a tia n taekinna. Ao anne ngkanne kanga au kauring.

Ao N na angan moa te Beretitenti ibukin te taeka are te taokinaki. Ao e nakoim te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: E koaua ngkana e rangi n rawawata nakoina, I kabwara bure. Ma are a rawata te Tia tei mai Teraina, e boni katorotoroira bwa e kangai. Are I aki roko n te mena bwa are au iango ni kabane are I angan te *Leader*.

I taetae man are e a tia ni tataekinaki. Ara bwai ni kabane are ti angan te *Leader*. Ae nanona ti kangai; ngaia tao a bon tataokitana te *Leader*. Ngaia anne ma ngkana e a kamatauninga nakoina, I taetae mani baika a tia n taekinaki ao I a kabwara bure.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti, nanona e teretere nanon are e taekinna are e taokitanaki. E aki nanonna te taeka are tao e na kamatauninga ma e nanonna n te itera are tao iai bwaai ake tao a *share* nakoim raom ke kain am *party* ma ko na riai ni kaoti nakon Kiribati.

Ao e a tia ni kabwarabure te Beretitenti. E kabwara bure ngkana

arona bwa e tangi buaka n te itera are teuana kanga e taekinna anne ao I a karautaeka n anne, ma e katuruturua n are e nanonna raoi ao arei.

Ma ti a kataia riki ni kakaei ara taeka ae kanga a na aki rangi n *offensive* nakoira raora n Tia tei ma e kakawaki bwa kam a tia ni kabwaranakoi ake kam nanoni n ami marooro.

Ao N na ti kakauringa riki bwa te *point of order*, ko a bon ti nako naba ni kakioa. Ti a kaokioka are arei ao arei ao ko aki manga reeia nako.

Ao N nang kanakoa ngkanne te marooro nakon are imwina. E nakon te Minitita n te *Commerce*, Hon. Booti Nauan. E nakoim.

Hon. Booti Nauan: Ao e rabwa te Tibiika. Ao imwain ae I waaki ao N na bon reitaki moa ma kain au abamwakoro ae Tabiteuea Maiaki. Unimwanen te Ueanikai ao Unainen Ueen te Ueanikai ni kamauriko te Tibiika ma kain te Auti n tei ni kabane ni moa mairoun te Beretitenti, te Kauoman. Kain te Kaitara ao kain te Tautaeaka ni kabane ao kain am aobiti, am bureitiman, kain te Finance, taan ongora ao ai ngaira ni kabane kain Kiribati aika kam ongora. Kam na bane moa ni mauri!

Te Tia Babaire te bwai ae N na anga au marooro iai bwa N na

moanna n te taeka ae e kangai. *Te kataumwane, bon te kataumwane ae ko aki kona n ataia bwa e na baranti ke e na aki.*

N aron are I taekinna n te kataumwane naba n ae e nako, akea mwakam n Atua bwa ko na ataia bwa e na koro nanon are ko tangiria ke e na aki. A na bane ni karaoaki baike ko tangiria n am kataumwane akanne ke a na aki. Anne raoi ngkanne kanga te boto n iango n te bwai ae te kataumwane.

Ngaia are ngkana ti kauntaeka te kataumwane ao ti meretuaia ni kangai. E aki koro, e aera ao e aera riki ma are bon te kataumwane.

Te Tia Babaire ti uotiamai ni warekia n te tai aio bwa ti na karikia bwa te Tua. Ao ngkana e a riki bwa te Tua bwa e a bwati, ti a kabaeaki ngaira te Tautaeka bwa ti na mwakuri inanon te kataumwane anne. Ti na aki riaona ma ti kona n riaana. E kona n aki bane.

Te Tia Babaire imwain ae I waaki ao N na ti kotokotoi marooro tabeua aika a kotekoteaki. E kotekoteaki te bwai ae te *budget support* ke n te taetae ni Kiribati, aia boutoka raraora ake a tatangirira ake a bubura angan baia ake a kau mwane n te Betebeke bwa a na buoka aron ara kataumwane. Ao e

a kotekoteaki bwa e roko, e roko e roko.

Tiaki ai tibwa te Tautaeka aio n aron are I a tia n taekinna te Tia Babaire, ae e roko iai te *budget support*. A kaman roko naba n taai ake mai imwaina. Ao e taku ana taetae te Kauoman ni Beretitenti: *E roko te budget support bwa e kukurei te aomata are e kani buokiko. E aki kona n anganiko te aomata anne ngkana e aki kukurei.*

Ngaia ae ti nora te kukurei ngkai iai te *budget support*. Ko rabwa Aotiteria, ko rabwa te *World Bank*, ko rabwa Nu Tiran. Kam rabwa ni kabane.

Te Tia Babaire e taekinaki te *Fishing revenue* bwa e aki mataata . Ao ko na kanga ni mataata ngkana bon tiaki ngkoe ae ko mwakuria. Ngaia are ko na aki aneneia ikai bwa e aki mataata te *Fishing Revenue*, kamataata. Tabekia bwa am motion, tabekia bwa am kaoti. Kabwarabwara raoi aron te *Fishing Revenue* n te ririki ae nako ao te ririki aio, *period*.

Te Tia Babaire e taekinaki naba bwa iai te taeka ae kangai. A tauaki taian *activities* ngaia e rawata nikiran am kataumwane. E nga te koaua ae ti tau *activities* naoia ara tia mwakuri.

Baera iaan te Tua bwa ngkana ti tara te kataumwane te mwakuri teuana bwa e riaon are ti taku

bwa e aki raoiroi, ti kona ni kangai. Karaoia ma karaoia ni kauarerekea ni kangai. Ti tuai kangai; taua.

Te Tia Babaire, e taekinaki naba ae e a uarereke aron ara kabanemwane Ngaia ngkai e uarereke ara kabanemwane ao ti a bwabwaeti ni kabwaritaake bwa e a rawata ara tikotiko.

Tiaki nanora ni kan tikotiko te Tia Babaire, ma te *covid-19 pandemic* ae e totokoiria bwa ti na kauarereke riki ara kabanemwane.

Ti aki kona ni mwananga ni kaea te *COP-26* ae ti meretuaki iai ikai bukina bwa e in te *border*.

Te Tia Babaire a uarereke aia kabanemwane kain au tabo ni mwakuri, ibukina bwa te Air Kiribati iai ana kanganga bwa e uarereke kibakibana ao e tataonaki kibakibana bukina bwa e uruaki te wanikiba. Tiaki nanora ni kani kauarerekei ke n tataui ara *activities* ke ara mwakuri ibukin te botannaomata. Ngaia are e aonikai te marooro aio.

Kai ngaia e kanga n taku bwa ti tautaua ara mwakuri, e kanga n taku bwa ti tautaua. Tera ana koaua. Akea te bwai ae noria te Tia Babaire. Te Tia Babaire e taekinaki ae kangai; te taokita, te taokita. Ngaira ti aki taokitana ara kataumwane aio ma aio bon aia term nakai bwa a taekinna bwa ti taokitanna, ti taokitanna.

Ao ngkana ti taokitana ara kataumwane aio te Tia Babaire, ao kai are bon iai te taokita irarikira ae taokitan te mwane. Ao ngaia a kataia ngkai n taokitanna ara kataumwane aio ae bon tiaki Taokita. Ao a kaoti aia marooro aika biri uanena.

Te Tia Babaire teuana te marooro ae e rangi n bwaka nanou iai, bwa e rangi n uarereke ana marooro te tia marooro iaon te tarau iroun Taiwan. Ao e bubura ana marooro iaon te *PIPA* ao e kataunari iaon te *PIPA* n te kataunari ae akea etina ao e aki raoi kona n ae e na mwamama te Auti aio bwa ai aio etin ana kataunari iaon te *PIPA*.

Te Tia Babaire iaon te *PIPA* e kangai te kataunari n au kataunari ae e uarereke. E na boni manga marooro te Minitita n te Tabo n Akawa.

Iai ana marawa Kiribati aika teniua, te Kiribati *group*, te *Line Islands* ao te *PIPA*. N te tai aio e aki akawaki te *PIPA* ma ti noria n ara *revenue* ae e reke \$160 te mirion. Ai rawatara te \$160 te mirion ao ti nang kataunaria ngkanne te Tia Babaire.

Ti kona ni kangai; \$80te mirion te Kiribati *group* ao \$80te mirion te *Line Islands* te kataunari n aron ara kataunari bwa ti aki ataia raoi ao e a botaki ao e a reke \$160te mirion. Nanona ngke e akawaki te *PIPA* ao

tao ara \$80 ni mirion are nanona \$160te mirion *plus another* \$80 te mirion. Ara *simple calculation* ae ana *calculation* te aomata ae e roo ana iango.

Nanona ngke e akawaki te PIPA e aera ko aki taekinna n aekakina anne. Te Tia Babaire e taekinaki naba te PIPA ae kangai. Te PIPA e ngae ngke ara marawa ao ngaia ti aki bwaibwai iai. Bwa e koaua bwa e bon eti te aekaki ni bwai aio ae ara marawa ao ti na aki bwaibwai iai.

Karua iangoia ngkana abau i Tabiteuea Maiaki ao e roko temanna ao e kangai; Nao tai waerakei abam akana uakai bwa N na karaoi au kakae iai? N na nako n anaa te ben. Tai anaana benna. Ao ngkana iai te bwai ae e kunea iai e birinako ao e nako ni kaboanako. Nao e a kangai; taua taua ae e na bon reke.

Te Tia Babaire ti aonikaiakaki n te bwai aio. Te bwai ae e kakawaki e na okirira moa ae bon ara bwai ae e a tia ni kanakoaki.

Ao nakai ngkana a riba kaokan ara bwai, ti aki kona n ataia bwa bukin tera.

Te Tia Babaire N na kaoka riki au marooro iaon te tarau iroun Taiwan. \$4 te mirion ara tarau ae ti kabwabwara ngkai iroun Taiwan. Akea ara kotokoto nakon anne te Tia Babaire, ti aki koteia ao ti aki iranna man iranna. E na riai n aki

loan te aba. E *loan* ma ti na riai ni kamataata te Tia Babaire n ara marooro ae e aki kainanoa rabakaun te taokita bwa e kainanoa rabakaun tao te kirati 5 ke 6 ngke e bane \$4 te mirion arei.

Ao ngke akea te \$4 ni mirion ae e bwabwaka anne ngkai, e mena ao tao e na rawata riki ara mwane n aki mwakuri. E mena ao tao e na rawata riki aia mwane kaara aika kainano ae bon aia mwane te mwane ma are e kee teutana n te \$4 ni mirion aio.

Iai ongoia ni bwaai tabeua ae I kani kauntaekaia te Tia Babaire ae I kan okiokiri. Te bwai teuana ae e rangi n teke nanou iai, a tauaki.

E koaua te tia marooro bwa e a tia ni karaoi ana kakae n taabo ni mwakuri ao a rawata taian mwakuri n te tabo ni mwakuri ae a tauaki n aki karaoaki ibukin te tikotiko? Bwa e aoria n ae e taetae te Kauoman ni Beretitenti n tokin te tai ao e na kangai. A rawata ara kaiko mwane. Eng, e rawata bwa are e tauaki ngke a na mwananga nake a tauaki, a na kangai e tauaki, a tauaki.

E taekinaki naba te Tia Babaire bwa a uarereke ana kabanemwane te Tautaeaka aio. Ao ti a kauarerekei ara kabanemwane n tikotikoni bwa e aoria n ae e kona ni bubura bwanara ikai n ikai n tiroaki bwa a

rawata ara mwane aika ti kawanikini n te ririki ae e nako.

E koaua bwa ni bon etina raoi ti kona ni karaoa anne ni kauarerekea te kabanemwane. Ao ae e a noraki ngkai. Antai te itera ae e kabwaro nakoa te mwane nakon te botannaomata? E kona ni kaeka anne Kiribati.

Ngaia are ngai I taku bwa te Tia Babaire aonikai te naan maroro aikai ao ti na bon riai n teirake ni kauntaekai ni kaitarai.

Ao te bwai teuana te Tia Babaire ae I boni kani kamataata riki iai, bwa te tia maroro are te *Leader* n te Kaitara, e a tia n riki bwa te Mataniwi ni Tia Koroboki n te Kabineti. E a tia naba n Tia Koroboki n taian *Ministry* aika a mwaiti. I a tia naba ni mwakuri ma ngaia n Tia Koroboki.

Ao baika e taekini aikai boni baika ti a tia ni kakaitara ma ngaia ao ti kakaraoi n ara tai n Tautaeaka ngke ti Tia Koroboki ngai ma ngaia. Ti rely, ti nang kabongana te budget support. Ti aera riki, iai te deficit, iai tera riki, iai te surplus. Ngaia ae I rangi n mimi bwa e kanga n taetae te tia maroro are mai inwaina n arona aio.

Ao te bwai teuana ae e boou irou ana maroro te Tia Babaire te tia maroro man te Kaitara, e a kabongana te taeka ae te Taokita.

Ae I taku bwa anne e rangi n kamangora aron rabakaun ma ana konabwai te Kauoman ni Beretitenti. Bwa bon te Taokita te Kauoman ni Beretitenti ao ngaia e kabongana te mena aio bwa e na tuangia kain Kiribati. kabebetea nanomi bwa e taokitanaki moa aio. Ai kangangara te Tia Babaire ngke ko a kotokoto n aekakina aio.

E aoria te Tia Babaire tao a kangai tabeman, kabebetea nanom bon te political games. Te takakaro inanon te Auti n tei, ma e ngae ngke iai takakaro n te Auti n tei ma e na iai ara katei. Ao e na iai te bwai ae ti aranna bwa bwanan nanora are e tabekaki mai ikekei ae te cognitive process bwa e process am cognitive ae e kangai; nao e aki raoiroi aio. Ma ngkana e process am cognitive ao ko bon karaoia naba, e abnormal am cognitive. E kona n abnormal ngkanne am cognitive. Bwa ngkana e normal ao e sound am *cognitive* ao e raoiroi aron te waaki.

Ngaia are ikai te Tia Babaire N na kaoka te taeka ae e kangai. E tangi nanon te Leader n te Kaitara ae e kangai; neiei e taokitanaki bwa ngaia tao e bon taokitanaki bwa are bon ana taeka ae e kabongana.

Ngaia ngkana e a manga tuangira bwa ti na butia, ao kai ngaira e taekinira naba bwa ti taokitanaki.

Nanona ngaira aika ti a bane n tekateka ikai ao kanga ti tekateka bwa parpet bwa iai aika a na taokinira. Akea ae e taokitana Tabiteuea Maiaki, bwa ngkana bon iai ae e taokitaningkami, kam bon taokitanaki. Akea ae e taokitanaki Tabiteuea Maiaki. Bwa Tabiteuea Maiaki, e bon taetae bwa te aomata ao te mwane n ana botu ao n ana inaki ao n ana koaua.

Ngaia are I karautaeka te Tia Babaire ao e na kabebetea nanona te tia marooro ngkai e kan taekina te taetae ae e boou te taokita, ti a bane ngaira ngkai ni katurua nakoina bwa e taokitanaki. Ngaia e na taekinira bwa ti taokitanaki, ngkami kam taokitanaki naba. Ma ti temanna mai ibuakora ae e bon aki taokitanaki bwa bon te Taokita n te mwane ae ngaia ae ti bane ni kantaninga n aron ana waaki ngkai.

Te Tia Babaire, N na motika riki au marooro n te taeka ae kangai. Akea ana waaki ni kabanemwane te Tautaeka ae a tauaki. A tauaki n te aro bwa e na bubura nikiran te kabanemwane.

Akea ara waaki ni kabanemwane ae ti kauarerekei n te aro bwa e na taraki ara Tautaeka bwa e uarereke ana kabanemwane. Kanganga aika a kona n riaon ana kona te Tautaeka teuana ma teuana ke te *Ministry* ke te Minitita n te tabo are e mwakuri iai, ae

ngaia ae e karekea ae e uarereke te kabanemwane n tabetai.

Te Tia Babaire ti na aki naba mwaninga are e ngae ngkana iai ara kataumwane, aki ataia kain Kiribati. E kona n uarereke te kataumwane n te tabo teuana ma ti kona ni manga *via* ke ti kona ni manga karaoa te kamwainging imarenan ara Atu ni mwane ibukin buokan te kanganga are ti a tia ni kataumwaneia ae ti noria bwa e aki teke ao e aki rauaki nanon te kataumwane anne, ao ti karaoia ni bwai n aorakia n tobwaia n karaoa te karaai iaan mwakara iaan te Tua ngkanne anne.

Ngaia are akanne au marooro te Tia Babaire. I boutoka te kaoti ma I nanokawaki ni marooro aika a mwemwe.

Ao te kataumwane aio e kirati, e *transparent*. E *transparent* bwa e aera? E teimatoa n tobwa te *Loan* are aia *loan* aomata ake mai imwaira ake a tia n noria bwa e raoiroi aron karaoana ao ti bon teimatoa naba ni karaoa naba anne n tobwaia n akea te kungkung ke tao te nano rawawata. Ti teimatoa n tobwaia, ngaia are anne I boutoka te kaoti ao I kukurei n taekinna bwa te kataumwane aio e kirati, e *transparent*, ao te Tia tei mai Tabiteuea Maiaki ae e tekateka ikai e aki taokitanaki ana iango. E bon taetae bwa te mwane iaan te eti ao te riai.

Man au taetae aikai te Tia Babaire, ara bau n taainako te mauri, te raoi ao te tabomoa. Ko rabwa te Tia Babaire.

Hon. Tessie Eria Lambourne: *Point of order.*

Tibiika: Ngaia te *Leader* n te Kaitara tera am *point of order.*

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao teniua au *point of order* bwa e boni kakaewenako nakon te Tia tei mai Abemama, te Tia tei mai Tabiteuea Maiaki. Bwa kai e titiraki bwa e reke mai iaa au ware ae I taku bwa e tauaki te kabanemwane. Ao N na kairia nakon te taibora ane 1(a) n te iteraniba 16. Ae I boni taekinna \$20 tabun te mirion ae e aki bane. Ao ngkana e taku bwa man taaboo raa, ao I kona ni buokia. \$4 tabun te mirion ae e tauaki man booia taani mwakuri ke aia aia mwane ni mwakuri taani mwakuri.

\$16 tabun te mirion e tauaki man te naan bwakamwane are *subsidy's grant and other commitment* aika aki bane. Ao \$279,000 e aki bane man te mwane ni karikirake are te *LCDF*. Anne teuana bwa are mwina e taku bwa I a bon tataetae ni batere ao aei I bon kabwarabwara ao ngaia I aki ataia bwa e aera e a manga titiraki tao e aki nora te taibora anne.

2. Iaon te *budget support*. Bwa are aei naba kanga e boni

kakaewenako naba nakon te Tia tei mai Abemama tao n tibwangana ngkoa n taai aika nako. Ao tao e aki kakauongo n au marooro bwa kai I aki kabuakaka te *budget support* ma I taekinna bwa ngkana a bane nib waka are e kan anga te tia anga te buoka aei, ao nanona e karaoa tibwangana te Tautaekea iaan te boraraoi, ma ngkana e aki bwaka n arona ngkai are I kamataata ti \$1 te mirion ngkai ae e a tibwa reke ngkai n te tai aei man te \$14ni mirion, ao e tuai ni koro nanon tibwangan te Tautaekea iaan te *budget support*.

3. I rangi n karautaekea ngkana e taku bwa ngke I taekina taokitanaki n te kataumwane, I aki taekinna aomata bwa I taekina te bebwa ke te boki ni kataumwane. E a taokitanaki te kataumwane. Ao ngaia e rairia bwa e taokitanaki te aomata. Tiaki anne bwa te taeka ae te taokita tao n te taetae n Imatang ae '*doctored the document*', e *manipulated*. E mwantiakaki ao tao anne riki ae ngaia ae tao aki ataia bwa a taku bwa ai bon ti te taokita naba are ibukin te marurung ma te aoraki. Ko rabwa.

Tibiika: Ao I a kanakoa nakon te Minitita ae karineaki, Hon.Ribwanataake Tiwau. E nakoim.

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa *Madam Speaker*. Ao tao imwain ae ti na waakina te marooro n reita

aron te maroro iaon te kataumwane aio, ao ti a moanibwaia te kamauri. E moa mairoum *Madam Speaker*, te Beretitenti te Kauoman, te Leader n te Kaitara, mairou ao raou n Tia tei temanna n reitaki ma kain ara abamwakoro ae Nikunau. Kam na bane ni mauri!

E koaua e rabwa te maroro *Madam Speaker* ao e koaua N na ti katerea n taekinna bwa ti rangi n boutoka te kataumwane aei..

Au maroro *Madam Speaker* e na turuturu iaon kotekotean te karekemwane, ae kanga e taekinaki man te itera arei ao tao teutana maroroakinan te *PIPA* are kanga e kauekeaki manga rongorongona n te ingabong aio.

Madam Speaker N na katea te titiraki ae kangai, bwa a mena iaa te koraki aikai. Antai ae a tei ibukia? Kain Kiribati ke I-Abatera ke rabwata ake a mena i tinaniku. Anne te titiraki ae N na katea nakoia nakai, a mena iaa. Antai aika a na iranna. A na irania kain Kiribati ke I-Abatera ao rabwata ake a Tautaekana te *PIPA*. Anne te titiraki ae e kakawaki *Madam Speaker* bwa ti na titirakinia nakai bwa a mena iaa ao tera ae e karaoia te Tautaeka aio ngkai e na manga rinanoa taekan te *PIPA*.

E nora te aonikai ae e karaoaki ao e irantangaia te botannaomata ni

Kiribati. E na kaoka aron te I-Kiribati ni bwaibwai iaon ana marawa, ana mwakoro ni marawa ae e a taubaeaki ke n taueaki arona man te moantai are e karaoaki iai te bwai aio ni karokoa ngkai.

Ao anne te titiraki ae ngaia ae N na katea nakoia nakai bwa a mena iaa. Ai antai nanona ae a irantangaia. Nanoia aia botannaomata ae a tei ibukia ke nanon te Ianena ma te rabwata ae e nang nakomai n tau eena ao n taubeakina aron ara marawa.

Ae e a kakaeka te I-Kiribati ngkana ti tia ni kabwaranakoi bwaai ake ti na taekin. Ao aio bukina. E aera ngkai ti na bita ao N na katurua au taratara ke au maroro iaon aio bwa e kotekoteaki te karekemwane.

I karabwaia au taani mwakuri *Madam Speaker*, bwa a tia ni katea te tia ma te ware ae ti na uarokoiria iai n te ririki aio \$190 tabun te mirion man te mwane n raitienti *Madam Speaker* ao iai babaire ae a tia ni wene ibukin karakan anne.

Ao e koaua are e taekinaki bwa e biribiri te ware imarenan \$130m ao \$170 te mirion. Ma iai kamatebwai ae a tia ni karaoaki *Madam Speaker* are ti a tia ni kakoaua bwa e kona n uotira riki ao ni karaka riki ara karekemwane mai iaon ane e tia n taekinaki.

Ao ane bukina ae ara karekemwane ao ara *pinch* mark ae ti a kateia ngkai e moa ni kerake man te ririki aio man \$140m nakon te \$160m n te ririki aei.

Ao N na kukurei n taekinna *Madam Speaker* bwa e a tia ni koro \$160m n 9 November 2021 ke n te ririki aei. Ae ti a karekea ngkai man 9 November ni karokoa tokin te ririki, ane ai te raka ae e nangangan are ti a tia ni kateia bwa ara karekemwane ibukin te ririki aei.

Te ririki ae na roko *Madam Speaker \$190m* ao e oioi akanne mai iaon aia kakamwakuri ara taani mwakuri ae a tia ni kamatebwai ao a kabanea korakoraia bwa a na kataia ni karaka riki aron te karekemwane man te Akawa.

Ma e koaua naba te taeka are e kangai; bwa tiaki man ti te raitinti ae ti na kona ni karekemwane iai bwa a rawata riki anga. Ao akanne ake iaoni kawaia ni waaki.

Ma tera moa ae e na moantai n anganira te karekemwane *Madam Speaker*, te raitinti.

Taekan tao rongorongon te karikirake ibukin karaoaki te *processing* ao tera riki, iaoni kawaia *Madam Speaker*, ma a na taua te tai aikai.

Ma te *immediate revenue* ae ti riai ni moantai moa ni karekea, bwa e na kona n anganira te

karekemwane ibukin tikonaia ma tabeakinaia ara botannaomata ao ane, \$190m tabun.

Ti a tia ni kakerakea man \$140m nakon \$160m n te ririki aei, n ae e na roko \$190m. Ao a tia ni kekeiaki ara taani mwakuri ni kakoroa nanon aio bwa e na koro nanona.

Ao e taekinaki bwa e aera, e aki oioi. E oioi *Madam Speaker* bwa iai bwaai ma babaire ake ti a tia ni karaoia. Ao ke e tangingaia bwa ti na noria te ririki ae e boou.

Ngkana arona bwa e aki koro n te ririki ae na roko, a riai ngkanne ni kabwakai bwanaia nakai n takutaku ao ni kakaonako. E tuai roko te tai ane *Madam Speaker* ao I kukurei n taekinna ngkai, n aron ae I taekinna n 9 November 2021, e a tia ni koro \$160m.

Man 9 November ni karokoa tokin te ririki aio ao akanne ai te raka ane. Ngaia are e rangi n moantai aia kakaonako nakai ao aia kakuakua bwa a taku bwa ngaia ti a manga taokinitani bwaai.

Ao e eti ane e taekinaki. Te taeka ae te taokita, e rangi n *salting Madam Speaker*. E rangi n *salting* ane irouia Imatang e *manipulative* ao e kabonganaki. E karaba nanona neiei n ana taetae ni Imatang bwa e bon aki rairia raoi taokita. Ma te taeka ae te taokita ngkana ko tuangia Imatang, ko *present* ane

nakoia Imatang, e kamatauninga. E aki riai n uotaki n nakomai bwa ana taetae ara Auti ni Maungatabu ao e riai ni butia bwa e riai n aki kabonganaki n ara Auti ni Maungatabu *Madam Speaker*. E karabaki taekinana n te taeka ae taokita te taetae ni Imatang.

Ma ngkana e boni katuruturuaki n taekana n taete ni Kiribati, e kamatauninga *Madam Speaker*. Ai baikara ngaira, taan mwantiaka bwa are anne nanona.

Ti mwantiakai waare, ti aera ti kimoa. Bwa ti a mwantiakan waare bwa ti a karabai. Terana riki, e kona ni kakuaki *Madam Speaker*. Ao a karaba nanon aia taetae nakai n taekinna n taetae ni Imatang kai a bon aki katurua.

Ngaia are a na aki kataia n tuangira nakai bwa bwaai aika a karaoaki aikai a taokitanaki *Madam Speaker*. Akea te bwai ae e taokitanaki. Ti taetae mai iaon te naan ware. Ti taetae mai iaon te naan mwakuri aika a karaoaki.

Ngaia are ara babaire ibukin kaukakin *PIPA*, ti aki nanona bwa ti a kanakoa te Okai *Madam Speaker* na ron ae e a tataekinaki ao e a okiraki iai ara tia kairiri bwa mai Onotoa. Ao e a nga ana Okai ngkai e a kanakoa.

Kainakin ara marawa ibukin ika aika ika ni marawa, e aki mwakuri

ana *conservation* ibukin ika ni marawa.

Te last skill marine protected Areas ke bwaai aika a kainaki aika a bubura, e aki mwakuri ibukin te ika ni marawa. Bukin tera *Madam Speaker*? Te ika ni marawa ana tabo, Aonon te Betebeke ni kabane. Ngkana e taekinaki bwa e kunaki bunimoan te ingimea ma te ati. E eti, e kona ni kukneaki inanon te *PIPA*, n taabo ni kabane bwa anne nnera ni bung. Ma ti aki nanona bwa ti nang katurua bwa ngaia ngke e kuneaki bunimoa ikekei ao e a bung ikekei te ingimea ma te ati. Ana *environment* te ika ae te ika ni marawa *Madam Speaker*, aonon te Betebeke ni kabane mai tabona nako tabona. Ngaia are e bon aki work ae e na kainaki ara marawa ae bubura ibukin tikonan te ika ni marawa. Ao ti a kainaki mai iai *Madam Speaker* ao e aki mwakuri ao ti nang teimatoa ni kainira ao ngaia e aki mwakuri. Aikai ribooti ao e kawenea ana babaire te Tautaeka aio iaon ribooti aika a wene ae e karaoia te *SPC*. Teuana te rabwata mai Buranti ao bon ara Botaki ni mwakuri. Ao a tia ni kakoaua bwa e bon aki work te last scheme *Marine Protected Area* ibukin kawakinan ao tikonan te ika ni marawa.

Bwa are te ika ni marawa *Madam Speaker*, e mwamwananga inanon

Rabwatan te Betebeke ni kabane ke rabwatan te *Pacific Ocean* ni kabane. Ngaia are e bon aki *work* ao anne ti a tia ni kamatoa.

E a tia ni kamatoaki anne man te naan kakae aika mwaiti.

E koaua, iai kerikakin ara karekemwane man kainan PIPA, iai ao iai naba te ribooti ae e a tia ni wene ni kakoaua bwa iai te karekemwane ae e kerikaki ao e bua naba tangirakin ara marawa mai irouia taan akawa n ara marawa. Ngaia are iai bwaai ae e kateitei te Tautaeaka aio tiaki n te bwai ae e a boni karioa naba n te aro n aki akaka bwa e kateitei iaon koaua ae a tia ni kaweneaki.

Ao n aron are e taekinna te Beretitenti, ai kaman te iango n raraoma mai inanon 4 te ririki n nako.

Ma tera ae e ana nanon te Tautaeaka n te tai arei bwa e na kainaki PIPA. E bon anaki nanona iaan te kantaninga are e na kaboaki mwin te mwane ae e bane ngkana e kainaki ara marawa. Ma e nga te mwane anne *Madam Speaker*. Iai ae e a tia ni bwaka nakon te Tautaeaka? Bon te akea ao bon te seai. Ma irabubua te mirion ae a tia ni karekea rabwata ake a tararua te PIPA man aia *research grant*. Irabubua te mirion ae a tia n uotia nako te koraki aikai ibukin aia *research grant*.

Ao tera ae e a reke nakon Kiribati? Akea. Ao ngaia te koraki a na tangiria te koraki aikai bwa a na *continue*, a na teimatoa n rereke nakoia te *research grant* rabwata aikai bwa a na karauia ni mabiao n reke mwanen aia *research grant* ao e na reke naba aroia man bwaai ake a uotinakoi man ara marawa.

Ngaia are N na kaoka riki te titiraki nakoia nakai. Kam a mena iaa. Kam mena irarikia I-Kiribati ke kam a tei ibukia ana rabwata te PIPA? Antai ae kam a tei ibukia? I-Kiribati ke Ianena, ao anne ae N na kaekaia iai te koraki aikai bwa e kateitei ana waaki te Tautaeaka ibukin irantangaia kain Kiribati. Bwa te marawa are e kainaki ae te PIPA ngaia e aki mwakuri ibukin te ika ni marawa. Ao e aera bwa ti nang irantangaia bwa ti na teimatoa ni kaina. Ngaia ibukia nakai bwa a ira nanoia kain tinaniku bwa a na atoatoangaki iai bwa a na mwamwananga iai ao terana riki ao Kiribati e rokanaki mai iai.

Ao anne te koaua *Madam Speaker*. Ao te babaire ae e karaoaki, irantangaean aron te I-Kiribati ni bwaibwai iaon ana marawa mani kaubwaia ae a tukaki ao n rokanaki mai iai bwa e na aki anaia. Tiaki ibukin Tiaina are e tataekinaki ao antai riki.

Ngaia are N na kaokia riki. Tera ae e taokitanaki ao kam a tei iroun antai. Kam ibukia kain Kiribati ke kam nang nakomai n uneakina taekaia aroia aomata ake a kaina te *PIPA*. Ao anne te titiraki ae N na kateia nakoia nakai te Tibiika bwa are e kabono nano aia marooro.

Tibiika: Ani kabwara au bure te Minitita, N na ti kauringko te Minitita ti teutana. Ngkanne I a moanna n ongongo te naan tataetae mai inano ke. N nang kauring ngkai, akea te manga taetae mai inano. Te Minitita ti teutana te tai, e a bon rangi n tiraua te taetae mai inano ao N na kauring ngkami Taan tei karinea raomi n Tia tei ngkana e taetae. Akea ae e na taetae mai inano, akea te ngare, akea tera. Anganna ana tai bwa e na bon karaua ni boni kabwaranakoa raoi te bwai are e tangiria ni kaongoia kain Kiribati. Ao e nakoim te Minitita.

Hon.Ribwanataake Tiwau: Ko rabwa *Madam Speaker* e a roko nanora bwa are ngaira ti bae n irantangaea aroia I-Kiribati ae akea riki kaubwaira bwa ti man ara marawa.

N na tuangia nakai, iai riki kaubwaira ae ti kona ni katan iaana ae ti na biri nako iai. Bon te akea bwa bon ti man ara marawa. Ao e aera ngkanne ngke ti nang kainaki man ara marawa ae man te *PIPA*.

Ao N na ti taekinna riki *Madam Speaker*, a rawata anga ae ti kona iai ni karaoa te tikotiko ae ti aki kona n rokanaki iai mai irouia taabo man ara marawa.

Ao ae ngaia ae ti na waaki nako iai. Te *Marine Special planning* terana riki ae e boutoka te tikotiko ao e boutoka naba arora ni karikirakea ara marawa.

Ngaia are iai babaire aika ti kawenei *Madam Speaker* ma I a bon rangi n mimi n aia meretoko te koraki aikai bwa ai bon antai ae a ira nanona ao tera ae ti karaoia ngaira. Ai bon akea te bae ti na karaoia ao e aera ti na kaukia nakon Tiaina. Bon akea rekereken naba Tiaina n te waaki aio, irantangaeen aron te I-Kiribati ni bwaibwai n ana marawa ao karakan riki ara karekemwane man ara marawa. Bwa e eti bwa iai ara karekemwane aika a kee ngke e tia ni kainaki te *PIPA* ao a mwaing nako naba taan kan akawa ara marawa man ara marawa. Ngaia te tibwatibwa iaon te naan bong ake e riai n reke nakon Kiribati, e aki bwa are e a mwaing nakon marawa tabeua.

Ngaia are ai tera ngkanne ae a mereakinna nakai ao a katorotoroira bwa ngaia ti nang kauka te bwai aio nakon Tiaina. Bon akea naba rekereken Tiaina n te babaire ae e karaoaki aei.

Te babaire aio ae e karaoaki, e irantangaea aron ana bwaibwai te I-Kiribati ao aron karakan arona man ti kaubwaina ae mai marawa. *We can not afford the sacrifice* iraua riki. Iai anga ara *commitment* nakon te **STG** ma tera riki, iai angaia ni karaoaki ao akanne ae a na bane ni karaoaki.

Ngaia are N na bubuti *Madam Speaker*, a riai ni karaauraua aia taetae nakai te taeka ae te taokita. Taokitanakin tera; e aki raoiroi *Madam Speaker*. Ao e oioi karaoan te babaire, e oioi ibukin irantangan aron te I-Kiribati ao karikirakean aron maeuraoina man kaubwaina ae ti kaubwaina ae te ika ao man ana marawa. Akea riki. Akea riki oina, akea irekerekerera ma Tiaina ao antai riki. Bon ti anne, e oioi te babaire aio ibukia kain Kiribati.

Ngaia are N na kaokia riki ni kainan au maroro. Kam mena iaa, antai ae kam iria? Ami aomata ae kam tei ibukia te I-Kiribati ke ami aomata ane kam a kateitei ibukia akana kain te *PIPA* ma rabwata mai tinaniku. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao I tabe n tabeianga ngkai n te taeka ae kam a tia ni kataia ni kabongana inanon ami Maneaba ni Maungatabu bwa te taeka 'taokitanaki' n taetae ni Kiribati ao n taetae ni Imatang; 'doctored'. Ao ngkanne N nang bubuti bwa te

taeka aei ti na uaia n *agree* bwa ti nang aki manga kabongana inanon ara Maneaba ni Maungatabu n aron teuana te katoto ae N na anganingkami. *The Australian Patrol Parliament* ao te taeka ae *doctored e offensive*. Anne iaan tera, ma ngkai kam a raise ngkai ao N nang bubuti bwa ti a kataia n aki kabongana te taeka ae *doctored* bwa e aki *parliamentary*.

Anne ngkanne au bubuti. Ti a katikua ibuakon taeka ake a *unparliamentary*. Taeka ake ti aki riai ni kabonganai bwa e na kamatauninga aron ara maroro inanon ara Auti aei.

Hon. Mikarite Temari: *Point of order*.

Tibiika: Ko tuai taetae te Minitita, I aki kona n anganiko ni karokoa ko tia n taetae. Te Minitita ma ko na kotea ngkanne te Tua ae ko na kairai nako iai ngkana iai te bwai ae ko na *point of order* iai. Ma ko tuai taetae iaon te Biira.

Ngkana ko katea baim ngkanne ao ko taetae ao ko a kai maroro. Akea te kanganga bwa I ataia bwa e a tia ni kabonganaki te taeka aei ao tao I a bubutiko te *Leader* n te Kaitara bwa ti nang buta te taeka ae 'doctor' bwa are ko bon uotia n am moan maroro ao I a tia naba ni karauai n ongora ni kabwaranakoana are ngke ko kabwaranakoa n te taetae n Imatang

ao I taku bwa e a bon rangi n turuturu raoi nanona ma ti aoria n ae ti aki manga kabongana ao e aki naba kabonganaki te taetae ni Kiribati ae ko taokitanaki. Bwa anne naba ae e bon rangi n *offensive* naba.

Ngaia are N na ti bubuti bwa ti nang buta te taeka ae taokita. Ti nang aki manga kabongana. Ao ngkana ti uaia n *agree* nako iai, e a tia ngkoa ni buta ana taeka te Beretitenti ngke e a tia ni kabwara bure iaon ana taeka are taokitanaki.

N na bubutiko te *Leader* n te Kaitara, ko na ti buta arei ao ko aki manga kabongana bwa ti nang aki manga kabongana ao I a butiko. E nakoim te *Leader*.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao ti rangi n ongotaeka ngaira n am babaire ao I buta te taeka anne ao are e a mataata nanona are te bwai ae ti nanonna iai. Bwa are tiaki te aomata bwa te bebwa ae tao e aki raoi kaotaki tamneina. E aki kirati. Ko rabwa.

Tibiika: Ao ti a bane ngkai n nanoraoi n te taeka ae '*doctored*' ke te taokitanaki bwa ti nang aki manga kabongana inanon ara marooro ngkai.

Ao te kauoua riki, ngkana kam *address* raomi n Tia tei ao ururinga n taainako are Taan tei.

Ao tai kabongana te taeka ae neiei, ke nakai ke teuaei ke teuaio. Kabongana ami title ae e rangi n kakawaki ae kam bon ataaia; te Minitita, te Kauoman, te Beretitenti ae karineaki ke te Tia tei. Anne ami title ae rangi n kakawaki inanon te Maneaba ni Maungatabu.

Ngaia are N na kanakoa ngkanne nakon te tia marooro are imwina; e na nakon te Tia tei ae karineaki; Hon. Terieta Mwemwenikeaki. E nakoim te Tia tei.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika. Ao e koaua imwain ae I marooro. Bon te bwana ni karabwarabwa n reken te ingabong aio ao te bwana ni kamauri. Bwanaia kain Tarawa Ieta nakon te Tibiika ae ko karineaki, te Beretitenti ma ana Kauoman ae kam karineaki. Minitita ao Taan tei ao ai kain Kiribati ake a ongora n raonira n ara marooro iaon te bwai ae e aranaki bwa ana Kataumwane te Tautaeka. Kam na bane ni mauri!

Imwain ae I tabeka au marooro ao I raona te *Leader* n taekinna bwa ti boutoka te kataumwane. Ao ti boutokaia ibukina bwa aio ana mwane ni mwakuri te Tautaeka ni kakoroa nanon ana Moti n nano ma te botannaomata ngke e a tia n rineaki.

Ao I kani karabwaia naba te Kauoman ni Beretitenti ma ana

staff n aron te boki ke aron ana *presentation* te boki. E koaua ae e rangi n ibuobuoki n anganira rongorongong are ti kona ni karaoi iai tao ara *analysis* iaona.

Ao e koaua n aron are I taekinna are aio te boki ae e na ataia te botannaomata bwa tera kanoana ni kaineti ma ana Moti n nano te Tautaeaka ibukia.

Ao ti a moanna man te ririki ae e nako, bwa are anne te term are ti mena inanona are e a tia n anganaki iai te mwiokoaki te Tautaeaka aio bwa e na kakoroa nanon ana Moti n nano are tao e nano iai Kiribati n te tai are e nako.

Ao e koaua ae e kangai; bwa tao man Moti n nano ake a tia n uarokoaki iroun te Tautaeaka n te ririki ae e nako are tao te mwane n aki mwakuri ao tao karakan aia mwane kaara ibuakon akana a mwaiti ao aikai aika a tia n nako ake a rangi ni bubura kaei mwaneia ao e a uotira ngkanne nakon ana kataumwane te Tautaeaka n te ware \$304te mirion tabun n aron are e a tia n anganira naba te Kauoman n ana boki.

N te tai aio ao e a tia ni manga motikia te Tautaeaka bwa e na manga kanakoa teuana ngaia ae tao e rangi n bubura kaei naba ana Moti n nano ane mwanen te ben. Ao ti karabwarabwa iai ao tao e koaua iai akana a rangi n

kantaningaia ake a bon rawata benin aia abamwakoro. Tao e reke n te ririki ae e nako ao a mwanemwane naba ao e a uotira ngkanne nakon te ware ae \$305 te mirion.

Ao e koaua are kanga n te kataumwane inanon te waaki ao kanga e boni kanganga ae ti na aki kerikaki. Ma ngkana ti bon taraia mani moan raoi te tai are e inaomata Kiribati iai ni karokoa te tai aio ao ti boni kekerake inanon ara waaki ni kataumwane. Ma e riai n ataki bwa kekerake aikanne mwaitina n te ririki teuana ke n te teem teuana ma te teem teuana, a bane n anaki iaan ana Moti n nano te Tautaeaka ke teuana inanon tain te rinerine ni katoa 4 te ririki.

Ngaia are te bwai ae ti karaua n taraia ao ti kangai. Bwa tao man mwanen te ben are \$40 te mirion are aongkoa e nang rin ibuakon te kataumwane, ao anne are aongkoa e a karokoiran te ware ae \$305te mirion tabun. Ae kanga n ana katautau te Botaki ni mwane ao n tokin te ririki ni kaitaraki ma ana karekemwane ao e na kona n iai teutana te raka n aron are e a *presented* te boki. Nanona e taekinna te Tautaeaka nakoira te tai aio bwa e ngaie ngke e karina \$40te mirion inanon ana kataumwane ni kaitara mwanen rakan te ben are man \$2.00 nakon

\$4.00 ao te Tautaeka e na bon teimatoa naba n iai nikiran ana mwane ni kataumwane bwa aongkoa e na teimatoa n raka ana karekemwane.

Te bwai ae e kakawaki bwa ti na ataia bwa n ana teem te Tautaeka ngke e moani waaki n te teem ae e nako ao e koaua ae bon iai naba nikiran ana kataumwane. Iai ana *surplus* n taai nako inanon 4 te ririki n aekan naba are mai imwaina n ana tai naba Anote, bon angin naba te tai ao man 2013 ni karokoa e bane ana tai ao e a bon iai naba ana nikira ni mwane. Are e koaua e katuka te mwane ni *base* iaon te naan boki ao ti taku bwa aongkoa \$230te mirion, are tao ara kantaninga naba bwa man te mwane anne are e ibuobuoki nakon te mwane ane e tataekinna te Kauoman ane te mwane ane e tuai ni kuaki ae te *Cash of Reserve* are e teimatoa n iai naba ngkai ae a taku bwa \$180 te mirion ngkai nikiran te mwane anne.

Ma I taku bwa te bwai ae e kakawaki bwa e kangai. Ti a roko n te teem aio ao ti a mena inanova, ao n tokin te ririki ae e nako ao te Tautaeka iai te mwane ae \$25 tabun te mirion are aongkoa mwaitin rakan riki te kabanemwane nakon ana karekemwane.

Ao e koaua ngkanne ae ti kangai; bwa ngkana arona bwa te naan *revise figures* ao e anganira bwa n

tokin te ririki n ana waaki te Tautaeka ke n ana Moti n nano ake uoua ake e teimatoa ni waakini ao e teimatoa naba n rin inanon ana kataumwane. Ao e anganira rakan riki te kabanemwane n te ware ae \$25 te mirion, ao ngkanne tao e boni koaua ae ti na manga bon titiraki. Bwa ngkai e a manga rin riki ae \$40 te mirion, ao e aera ngkai e aki tabe ni kerake te mwane are aongkoa e aranaki bwa te deficit bwa ngaia e a manga katautaua te Tautaeka ma te Kauoman ma ana koraki bwa aongkoa e na iai nikiran ke e na mwaiti riki ana karekemwane.

Ngaia are tao e anganira ngkanne katakin noran riki bwa tera ana karekemwane te Tautaeka are e karika aio. Bwa are ko aki kona n *surplus* ni karokoa e rangi n mwaiti riki am karekemwane nakon am kabanemwane.

Ngaia are au marooro n te tai aio, I kani katuruturua iaon te karekemwane bwa I karaua n taraia ngke e moan waaki te Tautaeka aio ao e koaua ae e teimatoa ni bon tiku tein te naan karekemwane. Ao I taku bwa e rangi ni boboto ana waaki ni karekemwane te Tautaeka aio, tao te *tax* ke te *VAT* ao ai mwanen te Akawa, te *fishing license*.

Ma e koaua ngkanne are tao e kangai. Bwa are tao e tataekinna

tao imwain tain te rinerine are e kangai. Au Moti n nano aikai ngkana kam rineai iai ao bon akea naba 1c ae N na anaia man te Mwane n tania. Ae e na teimatoa n iai ao ni korakora au karekemwane tao riki man te mwane n Akawa ke tao te *tax* are N na kaitarai aio.

Te titiraki ngkanne bwa are ngkana ko kataumwane ngkai ao e aki kona n ae e na akea mwina n te ririki are imwina ao are imwina ao are imwina. Ao anne are kanga ti taku bwa e boni kakawaki bwa ti na taekinna bwa ara koaua n aron te kataumwane. Ao ti aki totokoa kabwaiian te I-Kiribati, bwa are ti ataia bwa te Tautaeka e riai n iai ana kataumwane bwa e na kakoroa nanon ana Moti n nano ma te botannaomata.

Ao tao ngaia anne ane e anganira are e kangai. Ao tao ngaia ae e a manga boni boou, bwa are e bon boou bwa aio e a tibwa wakinaki n te ririki ae e nako n te teem aio.

Ma te titiraki bwa e aera ngkai e a wakinaki aio? Ao e a karioaki are ngaia te raka man te Mwane n tania e nang reke bwa kanga bon te karekemwane. Ao ti nang taraia bwa kanga bon ana *re-current revenue* te Tautaeka ni katoa ririki. Ao tao e koaua ae kanga tao iai kakaokoron nanona ngkanne ma otara n are bon iaon te Mwane n tania. Are te Mwane n tania

kanga bon nanona naba ni Kiribati, bon te mwane ae ko bon katikua nakon te tai are ko a boni kainanoia iai.

Ma are e eti are kangai te Beretitenti. Ma are e boni kabwataki te kataumwane. Ma are ko riki n anaia naba ngkana e a boni mwaiti am kabanemwane nakon am karekemwane.

Ngaia are n te tai aio ao e a karikaki bwa kanga e nang bon katoa ririki ngkanne te aekaki ni karekemwane aio. Bwa are man te ririki ae nako ao ai manga te ririki aio. Ao ara kantaninga naba bwa te ririki ae e na roko.

Ma tao te *argument* ae ti teimatoa n taekinna bwa are aikai aranaki bwa te naan *fact income*. Are n tabetai bon akea ara control iaona, a kona n raka. A kona n aki bwa tao a bon irira aron baika a riki n te aonnaba. N aron ae ti kakoaua, te *covid-19* ti aki kona n totokoia.

Ao tao e koaua tao a teimatoa n raka n aron ae e taekinna te Kauoman. Ma are bon ana *impact* naba n aron te naan *license* nakon are e reke ngkai ao n ingabong ao e a oti naba n ana *value* te *RERF*. Ao e kona riki n noraki tao teuana ke uoua te ririki imwina.

Ngaia are ti taku bwa tao bon aikai te naan kauntaeka are ti kangai; ao tao ngaia tao e na aki

sustainable aron te karekemwane ngkana ti nang *depend* iaon tera ao ti a karini aekaki ni karekemwane n aron ae ti akaraoia ngkai ae ti a teimatoa n anaa rakan te *RERF*.

Ao tera rakan te *RERF* ao are bon te Mwane n tania. I taku bwa anne e kakawaki ao e na ataia Kiribati bwa ti a roko ngkain te mwaneka ae ti anana te Mwane n tania. Are tao a kangai nakai, rakana. Ma are rakana ao rabwatana bon tokin te tai ti ikotia bon rabwatan te *RERF*. Bwa are rakana ma rabwatana ngkai, e a manga riki bwa rabwatana n ae e na roko. Kanoan te ririki ma te ririki.

Tao anne ara kauntaeka ae ti taku bwa are aonikai naba n te koaua are e kangai. Bwa are aio are bon ara kauntaeka are ti kangai; e a rangi n riao am Moti n nano te Tautaeka.

Ao tao e koaua ane e kataia ni mena te Minitita n te *Fisheries*, are tao bon te karekemwane man te *Fisheris*. E ota te aba n anne. Ti ngkana a bati raoi am ika ao ti a roko n te ware are te birion ma ti aki kona n ataia.

Ngai bon temanna ae I kangai; tao e na bon koro bwa ai ti 2 riki te ririki ao e na aki reke iroura te karekemwane are ti tabe n tataekinna are ti na bon *harvest* ara ika. E aoria bwa ngkana ae kam karaoi ngkai, I aki kona ni

kakoaua bwa n tokin 4 te ririki ao ti na karekea te mwane ae e kani mirion man te *Fisheries*. Tao e koaua tao aio te motto are e a kabonganaki irouia kain te Betebeke riki kain *members* ake aranaki bwa te *Pacific Scheme*. Are aongkoa bwa are ngkana ti tara naba tera, bwa e bon aki naba mataata bwa are iraua raoi ae tao e na anganira tao kaukan te *PIPA* ngkana arona bwa ti na kaukia. Ao tao iraua te % te *increase* are e na anganira bwa e nang *significant* bwa ti nang bon kauka te *PIPA* bwa ngaia ti a bon tia n rangi ni konaki iai.

Ma are e aoria bwa are a tia ni karaoia taan rabakau. Ma tao ngai temanna ae I bon teimatoa ni kangai; bwa ngke tao ti bon anganna riki ana tai bwa ti na anganira riki tabeman rabwata bwa a na kamatebwaia riki. Ao I taku bwa ti mena n te koaua ngke tao ti mwakuri n te tai arei ngke e kataki ni taekinaki te *PIPA*, ao e koaua ti bon nanokawaki ni kangai. E aera tao ti rangi n *loose* mani mwanen te *PIPA* ma iai te koaua n te tai arei ao tao ara *level understanding* n te tai arei ti boutoka naba karinankin te *PIPA* bwa e kangai. Ko kaina ibukin tao kateimatoan riki te kaubwai, bwa tao e koaua tao manga iai ngkai rabakau ae a tia ni kuneaki bwa ngaia e aki.

Ai bon raioi ra riki ngkana kam aera, are tao bon ti anne te *study* nakoimi bwa buokami n aron ami *policy decision* are tao ti kain Kiribati ao ngaira naba. Ao e aera ngkai ti aki tewea riki te marooro ae boni bwanin, ao tao nakana a karaoa te ribooti bwa aikai e karako naba aia *study* ao tao e a bon riai ni kaukaki te *PIPA* bwa ngaia tao ti aki tei ibukia kain Kiribati. Ao ngaia ngkana ti kaina ao ti a boutokaia tao nake a tararuaki bwa a na kawakina te *PIPA* ke a na kawakina te *Trust fund* are aongkoa iai te kantaninga iai ngkoa bwa e na boutoka ke e na kaboa mwin te mwane are e bua mai Kiribati.

Eng, bon ti teuana te bwai ae I noria ae e kangai. Tao e koaua te Tautaeka e kataia ni meet naba ana *requirement* te naan *donors*. Ao te bwai ae I bon *notice* naba ma ti boutokaia ibukin aia mwane taan aki mwakuri ao riki iaon are te *social production*. Bwa ngkana ko tara ana mwane te Tautaeka ni boutoka te karikirake ao angina kanga e *consumption major*. Tao e tuai raioi ana *contribution* nakon te *development* te mwane n aki mwakuri.

Ma are e aoria ti a ongora iroun te Beretitenti ngkana e kona ni kabwarabwara. Ao e ana 77% ao anne e koaua e a rangi n tararaoi

bwa are te Tautaeka aio e a buoka te rikirake.

Ao e koaua ti kona ni kangai; ngkana e korakora te *consumption*, e korakora ana kabanemwane te Tautaeka, ma te koaua bwa ko kabanemwane iaana. Ko kabanemwane n are ko na manga boutoka riki te aoraki ke tao e aki mwamwakuri ke tao ko kabanemwane ibukin riki tao katian te naan kotiwei ke te naan raa. Ngaia are I taku bwa anne naba teuana bwa are tera nanon aio i Kiribati ao e bon rawata naba baika e tangiri Kiribati man te karikirake ao ngaia te Tautaeka e boni kona ni *contribute* ae mwaiti nakon te karikirake.

Ngai temanna ae I ataia bwa e ewa te karikirake iaon Tarawa Ieta ae e tangiraki, ao tao ngkana e a reke irou ma te mwane ni buoka ao an *contribute* nako iai.

Eng kanga aikai bon otara ake ti taku bwa ti riai n tarai. Ao ti riai n taekini nakon te botannaomata kanoan ara tabeaianga.

Ao I a karabwa riki te Kauoman ni Beretitenti ma ana taani mwakuri. E koaua ko nora te *quality* ni kanoan te boki, ao tao aikai bon ara koaua are tera kanoan te boki nakon te botannaomata.

Ngaia tao ti ngaia anne, ngkana iai kairuan te marooro ao I a kabwara

au bure. Ao I a kukurei ni boutoka te kataumwane. E rabwa.

Tibiika: Ao am *point of order* te Beretitenti e nakoim.

H.E. Taneti Mamau: Akea ti kaetan te taratara bwa are kanga e aera. I karabwa te Tia tei mai Tarawa Ieta temanna n ana marooro ma kanga e tara te kabanemwane iaon te social *welfare* ke tao buokaia ake taan aki mwakuri bwa te kabanemwane ae aea boona. Kanga anne otau, ma ngaira ti taraia n are te karikirake. Kanga aekan ngkoa a tara te takataka bwa te ruti, tiaki te ruti bwa karikirakean aia Konabwai ara botannaomata.

Raon naba are irouia taan aki mwakuri, ti taraia bwa te *human capital* bwa are bouan te taratara are te 20 n ririki te *human capital*. Kakawakin te tarena ao te marurung ao ti na kaungaia. Tao anne te itera teuana ae taraia te Tautaeka. E rabwa.

Hon.Ribwanataake Tiwau: *Point of order*.

Tibiika: Am *point of order* te Minitita.

Hon.Ribwanataake Tiwau: I kan ti kaeka naba te mena ibukin kainakin te *PIPA* bwa e taekinna te Tia tei bwa e rio te iango anne man te kamatebwai are a karaoaki irouia. Ma n na ti kaetia bwa n au

marooro ao I aki taekinna bwa imwin aia kamatebwai te koraki aikai, ma e butimwaeaki kainakin *PIPA* ibukin te berita are e na *compensated* te Tautaeka man buan ana karekemwane man te *PIPA*. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Hon. Moannata Ientaake: *Point of order*. Te Beretitenti e bure ana taeka ae e taku bwa e aki buokaki.

Tibiika: Ao I taku bwa ai akea te *point of order*. Ao kamatea am *mic*. I taku bwa akea te *point of order* iaon te *point of order* ma I a kanakoa nakoim te Tia tei ae ko karineaki mai Butaritarai, Hon.Tinian Reiher. E nakoim.

Hon.Tinian Reiher: Ko rabwa *Madam Speaker*. Ao I taku bwa e na boni uarereke ara marooro iaon te kataumwane. I taku bwa bon man norakina irou ao aron kabwarabwarakina iroun te Kauoman, I taku bwa te kataumwane ae e a tia ni karauaki raoi n taraki.

Ao e noraki bwa aio te aekaki ni kataumwane are ibukin kanga kanoan te bitaki, te *new normal*. Ao I taku bwa e rangi n rabwa anne. I taku bwa ngai temanna ae I rangi n nora riaina, bwa ngkai ai bon te tabetabe n iango irouira bwa ti nang kanga ngkai ma te aoraki ae te *covid-19* aio.

Ao e rangi n rabwa n aron ana marooro te Kauoman bwa e katereterea te kantaninga ane. Kanga iai ngkai te *variant* ae e a manga boou ae e manga otinako, tera arana *Omicron* ke tera arana are e a manga otinako mai *South Africa*.

Kanga ngkai te kantaninga n te bwai aio tao e nang bon aki kona n toki, ma e nang rabwa te Tautaeka bwa tao e nora aio ao e a bon riai n taraki raoi bwa kanga te bwai ae e na riai n rangi n tobwaki.

E raoiroi bwa I kani moana moa au marooro *Madam Speaker* ni karabwa te Kauoman ao bon te Tautaeka ao riki tao bon taani mwakuri are a tia ni katauraoa te boki. I taku bwa e eti te taeka are e kangai; e a moanna n rangi n tamaroa riki. Ao tao bon bukina ae e a bon moanna n rangi n tamaroa ao tao e nang bon moanna naba n uarereke ara kona n rangi n marooro iaona.

Ma e koaua iai bwaai tabeua ngkanne are tao ti na bon marooro iaona ake ti taku bwa e rangi n kakawaki ibukin tao te kamataata riki.

Ao e koaua n aron are n ana marooro te Kauoman are e kabwarabwara aron te kataumwane. Kanga bon iai bwaai aika a rangi n kakawaki ane e a tia n taekinna are bon te *covid-19*

ane kanga e na bon teimatoa n tiku bwa tao ai bon raora ni maeu ngkai.

Ao te kauoua akana a kakawaki naba ke tao e bon rangi n kakawaki naba te kataumwane iaon norakin taian bibitaki ngkai aika a riki n te aonnaba. A nang moanna n ririkirake aron te *Civil Aviation* n taabo tabeua ao bon teuana naba ngkai ae kanga e na rangi n tao ni kona n rota naba aron te *global* raa ao riki n te *Financial market* ane kanga te build up n ana tanga ni buaka *Russia* n te *Ukraine* ane kanga e kakarekea naba ngkai taian raraoma.

Ao aikanne te naan bwai aika ngkana a reke ao ko ataia ngkanne bwa e na kona n rangi n rota aron kaubwaira naba. Ma e rabwa bwa ti nora aron tamaroan tararuakin te *RERF*, bwa I taku bwa bon ti ngaia ane ae e rangi n kakawaki. E ngae ngke tao arona bwa e uarereke aron te kerake n te ririki aio ao tao ni manga taraki n te ririki ae e na roko. Ma e aoria bwa are bon anne boni kanoan mwaingingin aron te *money market* n te aonnaba. Ara kantaninga bwa a na teimatoa nake te naan *fund managers* ao riki te *custodian* ma tera n raa n tararuai bwa e na kanga aron biribirin ara mwane.

E koaua *Madam Speaker* e rangi n taekinaki te baere te

karekemwane. Ao bon anne ara bwai ae e rangi n raa ma e koaua bwa are e bon uarereke ara marooro.

Ma bon iai temanna ae I rangi n kukurei ngkai e kaukaki *PIPA* bwa bon iai ngai temanna ae I a bon tia ni kamana kakaunrabwata ma te bwai ae te *PIPA*, ao tao e na bon ataia kain te Tautaeke ni kawai ae I bon rawa ni kaina te Komete are n te *PIPA*. Bwa bukin bon te kantaninga raoui ae e taekinna te Minitita n te mwane. Ti na kanga ni kona ni kaina te *PIPA* nakon te ika ae te ika ni marawa, ae bon te ika ae e bon ataki bwa e rangi n *highly migratory*, e biribiri. Ngaia ae ti na kaina ikai ma a na taua kain Nauru ao a na taua kain *FSM* ao *PNG* bwa are arei kawaina ni kakangai.

Ao ngke e a kainaki te *PIPA* man te Akawa ao ti a bon ataia naba bwa e na bon uarereke riki aron ara kona ni kona ni kakerakea ara mwane.

Ao e koaua iai ngkanne bwain te *PIPA* aika a rangi n kakawaki ae I rangi ni kukurei n ongora mairoun te Minitita n te mwane bwa tao iai ngkai aia anga are a na kataia n tararuai, are bon te naan *carols* ma te naan raa inanon te *PIPA* are e na kona n rangi n tamaroa tararuakina. Ma ngkana ko nang kaina ibukin te akawa ae te tuna, kanga e boni Kamanga. Bwa bon

anne ae ngaia ae I rangi n kakauntarabwata iai ngke I Minitita ngkoa n te Botaki n Akawa bwa are bon arei te kanganga.

Ao ngkana ko a manga nora riki ara marawa bwa are ngaira teniua ara mwakoro; Kiribati are tao te *Gilberts* ao iai te IC's ao manga iai *Phoenix* ao manga iai te IC's ao ai manga iai tera.

Taan akawa a rangi n kanganga bwa a na kaungaki ni kona n akawa ara marawa ibukina bwa ngaia e a kainaki are i nuka arei. Nanona man te *Gilberts* ao ko nang manga nakon te IC's ao ko a tabuaki n akawa ao ko nang manga kangai nakon arei ao bon te ruti ae e rangi n bubura.

A *burn* aia fuel ao ngkana e nang bubura kaei te *price* ao ko a bon ataia naba ngkanne bwa bon angina taan akawa a na rawa n akawa. Ao e eti ana taeka te Minitita n te mwane ane bon anne te kanganga ae e riki, ao bon teuana menana iai ibukina bwa are bon tararuakin te *PIPA*. Ngai temanna ae I aki kukurei iai bwa e aera ngke e na tararuaki n te Komete ae kaina te naan Imatang. Ao babaireakin Kanton ma iaa, e mena inanon baia. E nang uarereke ana tararu te Tautaeke iai ma ane a babaireia koraki aikekei.

Ao bon anne ae ngaia ae I rangi n kukurei iai ngke e kaukaki te *PIPA* bwa I taku bwa e a bon roko te tai ae ti nang riai ni boni kabanea riki korakorara ni kona n anai kaubwaira are ti taku bwa a bon kakawaki ibukia ara botannaomata.

Ngkai e uneakinaki, ko karaba te Tautaeka ae ko ana te *RERF*, ma ko aki kamena iaan te *draw donw* ma ko a kamena *by the interest*. E aki bure anne *Madam Speaker*, ma tao e koaua ti na bubuti nakon te Tautaeka bwa ngke arona bwa e bon transparent riki ni kangai. E aki, ngkai e a *become a revenue* are kanga tao te *interest* n te *investment*.

Ao I karabwa te Tautaeka bwa e eti are as long ae e aki raka iaon te 5% are e a tia ni baireia bwa anne are e kona n anaia man te raka are n te *RERF*, ao tera buren anne te Tia Babaire. Akea burena, ma tao bon ti bukina are ngke ko a kakaea bwa ai akea te *draw down* ma ngaia e a reke bwa e a mena iaan are e aranaki bwa ai te *interest* n te *investment*.

Ma e rabwa anne *Madam Speaker*, ma bon ti au raraoma n aio bwa tera ae e na reke ngkanne ngkana e aki kekerake am karekemwane ao e bwaka ana *interest* te *RERF*. Nanona tao ko nang aki kona ngkanne ni mena ma e nang manga bon *appear* ngkanne bwa

ai manga bon te *draw down* teuana.

Ao ngkanne man te tai anne ngkanne ao ko ataia ngkanne bwa ko nang kumea rabwatan te *RERF*. Ma e aoria bwa are bon aio ae e kakawaki ao ti kukurei n ongo bwa ngaia tao bon iai ngkai taian mwakuri aika a mwakuri iaona kain te *Fisheries* ni kataia ni karaka. Bwa e bon eti, bon ti kaubwaira ngkai ae ti kona ni mena ngkai bon ti te akawa. Aoria te naan kaubwai akana tabeua bwa are tao a na boni karauaki inanon te tai. Ma ti na kabanei korakorara ni kona ni kakaea bwa tera ae ti kona n teimatoa ni kakaraka man tea kawa *Madam Speaker*. Ao ngai temanna ae I taku bwa ngkai e oki te *PIPA* e na iai teutana te kekerake bwa e na manga rawata riki teutana te akawa ae e kona n reke.

Ao e eti naba ana taeka te Minitita n te Akawa ae e kangai; bwa ngke arona bwa e aki kainaki te *PIPA* ao te efforts ake e na bon riai n reke are ngaia are e *calculated* iai te *PAE*, e uarereke ara *days* bwa tao koraki ake a na bon riai ni karaka ara *days* n akawa inanon ara marawa ao a nako n akawa ni marawa tabeua.

Ao e rangi n rabwa bwa I taku bwa e teretere are e kamataata te Minitita n te Akawa. Bon iai tabeua ake I taku bwa e rangi n

uarereke te tai *Madam Speaker* ao tao a na aki rangi n tomatoma raoi ara marooro, kanga iaon kabonganakina ibukin ana mena te Kauoman are *investing in productivity*. Ao ngkana ko nora te raka ngkai inanon te kataumwane, bon ti ibukin te *copra*, aia mwane kaara, te aki mwakuri.

Ao ngai temanna ae I taku bwa I aki toki n rangi n uneuneakinna n taai aika nako, e aera ko aki ana te *RERF* bwa e aonga n ae e a reke riki te naan karikirake ake a *productive* riki. Ma e aoria bwa tao e bon *productive* aio n aron are e bon taekinna te Beretitenti are tao te *human capital* ma tao tera. Ti aki uneakina anne, ma ngkana ko kakaea raoi nanon aio bwa mwaitira ngkai ae ko anga ibukin tao taian karikirake iaon abamwakoro n are *te contribution* nakon te *development* ae te *local development fund* arei *Madam Speaker*. Kanga bon akea.

Ao anne ae N na teimatoa ni kakaunga te Tautaeaka, bwa I taku bwa anne naba ae e rangi n kakawaki. Are ngkana e a bon aki kona ni mwanenna ara *development partners* ake te naan *donors*; ao e aera ti aki kamwakuria ni boni mwanenna man ara mena.

Ngaia anne teuana te itera ae I taku bwa tera ngke e teimatoa n

nonoria te Tautaeaka bwa e kakawaki are iai nakoia ara botannaomata. E aki kona n uneakinaki anne, ae tao te *capital investment* n aron ae e taekinaki.

Ma iai karikirake ae kanga ti bon tangiria ae kanga a na buokira riki, ao teuana ae kanga I aki toki n rangi n imanonoia nakon te Kauoman ni bon te kataumwane naba ae e nako. Tera ngke arona bwa e karakaki riki are te *small grant* are a nang bon karaoaki te naan karikirake.

Are tao e a boni anganaki te Tia tei bwa e nang bon waaki ma ana botannaomata ni kangai; aikai karikirake ae ti a karaoia n te ririki aio. Bwa ngkai ngkana ko ongora *Madam Speaker*, te Tautaeaka n Samoa ae e boou ngkai. Tera ae e karaoia ma te *small grant* te Tia Babaire. E angania bon Taan tei, kaka US\$200,000 tabun nakon temanna te Tia tei are e na boni karaoa ana karikirake ma ana *constituency*.

Ao tao anne ae e rangi n kakawaki ae ti na katikua bwa kanga buokan ana iango te Tautaeaka nakon taai aika na roko, ae tao iai are e na reke mairoun Tiaina ae tao mwaitira. Ao tao e anaia teutana man te raka man te *RERF* are tao e top riki n te aro are e na kona n raka riki teutana ae e kona nakon te Tia tei ao te Tia tei e a boni mwakuri ma ana Kauntira ao

tao ana Unimwane ma ana botannaomata ni karaoi ana karikirake aikekei.

Tao e koaua ae tao iai ngkai n te tai aio ane kanga ana Mwane n tania te Island Council. Ma tao anne tao 50 te ririki ma ngkai ao tao e tibwa kona ni waaki raoi.

Ma n te tai moa aio, tera ngke arona bwa a kona n noraki moa aikai ao a kona n taraki nakon te naan itera akanne.

Ngaia are kanga aio te itera ae I taku bwa e aera. I karabwa te Tautaeka bwa e rangi n teimatoa n nora are tao e na kakanoa buan te I-Kiribati. E riai ni kakanoa buaia ara botannaomata, ma e na aki naba mwamwaninga bwa are iai taian karikirake aikeke a na boni kona ni buoka riki aron te rikirake ngkana arona bwa a karaoaki ao a kakatukaki naba aikai bwa a na nakon te *donor*. Ao te kanganga ngkanne iai bwa e na bon aki kona n rangi n birirake aron ara waaki ni kakioa are tao te kantaninga are inanon te KV-20 te Tia Babaire.

Eng, ao teuana riki ae I ti kan okiria, kanga iaon te *COVID* bwa are e koaua ae e rangi n raa. Ma I kataia ni kakaea bwa iraua raoi bwa iai te raka ni mwane nakon te *Health* are e na reke. Iai n te mwane anne are ibukin te tararua ibukin te *covid* ke akea.

Tao n tabetai ti kona ni kangai; ai bon kanoan te raraoma. Ma ngkana arona bwa e a boni kabuanibwai n roko bwa are ti tebo ngaia ma e nang bon aki kona n toki te aekaki n aoraki aio.

Ngkana e toki n are n te *Health* ao e nang toki te *Health* ao e a manga *mutate* nakon te aekaki n rabwata teuana. E a manga bungia te aekaki ni *covid-19* teuana ae ngkai ngaia ane e a manga otinako ngkai ane i *South Africa Madam Speaker*.

Ngaia are kanga I ti kani motika au marooro ni kangai; bwa I boutoka te kataumwane iaan norakina ae I taku bwa e a bon tia ni barongaki raoi. Ma tao e koaua tao iai itera tabeua ae aki rangi n teretere, ao teuana are e taekinna te *Leader* n te Kaitara ane tao e boni kona ni manga kabwarabwara riki te Kauoman ane e eti are ngkana ko noria ngkai n te taibora arei. Ti \$1 te mirion ae e a tia n reke nakon te budget support arei ma \$13 tabun te mirion n te ririki aio ao ai tibwa \$1 te mirion ae e reke.

Ma tao e na bon reke bwa tao bon anne mwane aika a tia n raa mai irouia nake a na anga. Ma iai ngkanne te raka nakon te tai ae e na roko ae manga \$17te mirion, man te \$13te mirion nakon \$17 te mirion.

E aoria bwa tao bon akanne taian bwai aika a uarereke aike tao e kona ni kamataata riki iai te Kauoman ngkana e a sum up ao baikara bwaai a mena.

Ao tao man aikai te Tia Babaire bwa e koaua bwa e a bon rangi n uarereke te tai ni marooro. Ai aron ngkai kanga ti a boni biri ao riki ngkana ti boni kataia n taekinia ao kanga e nang moanna n reke bwa ai tera, ma ao ngkana e boni kona ni manga *review* riki te *Rules* are e boni kaokaki nakon 30 te miniti.

Ngkai kanga ti a bon taetae n nou baba, ti a kibakiba n aki akaka bwa are ko na kakioa am tai. Ma e aoria I boutoka tabekan te Biira ni kataumwane ibukin te ririki ae e na roko. E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ai bon ti 5 ara miniti ma e rangi n kakawaki te tai. N na kanakoa nakoim te Minitita n te *Education* ao I a katokiko naba bwa ko a manga continue imwin te *lunch break*. E nakoim te Minitita.

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa te Tibiika, ao I kani marooro iaon te kataumwane ae moan te kakawaki aei te Tia Babaire.

Ao e kakawaki bwa ti na bon kaoti naba otara iaon te kataumwane te Tia Babaire bwa are iai ara botannaomata aika a ota. Ngaira ti bane n ota ma iai ae tao a bon tangira kamataataia.

Karaoan te kataumwane te Tia Babaire, bon karaoan tuan kabonganana ana mwane Kiribati ke te botannaomata te Tia Babaire ibukin ana waaki te Tautaeke are e na karaoia ibukin te botannaomata te Tia Babaire.

E rangi n teretere ngkanne bwa te waaki ae ti karaoia aei, ti karao Tua te Tia Babaire ao e bon teretere bwa bon ti ngaira Taan tei ae ti na ti kona ni karaoa kabwatan te kataumwane n te Maneaba ni Maungatabu aio te Tia Babaire.

Te Maneaba ni Maungatabu aei e bon anganaki mwakana iaan *Chapter 8, section 109* te Tia Babaire bwa ngaia ae e na kabwati baikai te Tia Babaire. Ngaia are I taku bwa aikai baika I kani katerei moa te Tia Babaire. Bwa ae ti karaoia ngkai aei bon tibwangara iaan te Tua.

E koaua bwa te Tautaeke are e rineaki, e na kawenea ana kataumwane ao e na kauntaekaki aron te kataumwane aei te Tia Babaire.

Ao ti kukurei bwa e boutokaia te Kaitara. Ma boutokana iroun te Kaitara e a manga boni kawenei rongorongongo tabeua te Tia Babaire aika I taku bwa a riai ni kaitiakaki te Tia Babaire.

Ao e koaua I taku bwa a boni mwaiti Moti n nano aika a tia ni katereaki te Tia Babaire, bwa a

koro nanoia te Tia Babaire inanon te kataumwane aei ao e bon rangi n oti ae te kataumwane aei ngkana ko bon taraia e boni bwaro angina nakon te botannaomata te Tia Babaire.

Te bwai ae e kakawaki iroun te Tautaeaka te Tia Babaire ae te Tautaeaka aio. Iai uoua bwaai aika moan te kakawaki te Tia Babaire ao I aki toki n tataekina aio n au kaongora. Bwa te Tautaeaka aio ngke e kateaki, e na riai n tara Kiribati ao te I-Kiribati. Aikai baika a kakawaki te Tia Babaire inanon te Tobwa te Tia Babaire ao karaoan te waaki. Te Tautaeaka e aki kona ni karaoa te rikirake, e aki kona ni karaoa te bitaki nakon Kiribati ngkana e katikuia ana botannaomata bwa a na bon tiku n akea te bwai ae a na kona ni karaoia te Tia Babaire, ke tao e a boni karaoi naba waaki ao e aki tabe n iangoia bwa tera ae e na kona ni karekea te korakora ke tao tera te Tia Babaire ibukia ana botannaomata.

Te Botaki n reirei teuana ae e rangi n korakora ana kabanemwane n te tai aei iaan te koaua anne te Tia Babaire. Bwa are te kaubwai bon te aomata te Tia Babaire ao e na taraki bwa te kabanemwane are ti anganaki ngkai n te tai aio te Tia Babaire are irabwi te mirion te Tia Babaire. N aron otau ngkai te Tia Babaire, iai \$50 tabun te mirion ao

iai \$30 tabun te mirion, kanga te aekaki ae ai \$80 tabun te mirion ikotana ni kabane ma te *development* te Tia Babaire.

E karaoaki aio te Tia Babaire iaan te koaua anne te Tia Babaire, ao tiaki te kabanemwane aio te Tia Babaire ngkana ti taraia.

Aio te karinimwane te Tia Babaire, ti *invest*. Bwa nakai ae ngaia ae a na uota aron te rikirake i abara aei. ngaia are I kaoka te koaua are kangai. E rangi n kakawaki bwa ko na tara Kiribati ao ko na tara naba te I-Kiribati n itera aika mwaiti te Tia Babaire te kataumwane n aron ae I taekinna te Tia Babaire. Aio ngkanne okoron te kataumwane ae ti a kona n noria n taai aikai te Tia Babaire bwa ai bon ana kataumwane te botannaomata aio te Tia Babaire.

Ao ngaia are ti kaitau ngkai e butimwaeaki aei bwa are bon angina a na bon nakoia aia botannaomata are a na kona ni buoka aron te rikirake te Tia Babaire. Ngkana e rikirake te mwenga te Tia Babaire, e rikirake nanon kaawa te Tia Babaire ao e rikirake te aomata ao anne te rikirake. Anne te rikirake ae e riki iaon Kiribati. Ao e koaua ae e rangi n korakora naba te maningongo bwa e a bon rangi n rawata bwaron te mwane. E a bon rangi n ranga nako n ranga nako. Aikai marooro aika a kaweneaki te

Tia Babaire bwa e nang ranganaoko. E kumeaki te Tania. E rawata kabwarabwarana te Tia Babaire ma ti kani katerea. Bwa ngke e kabwaroaki te mwane aei nakon te botannaomata te Tia Babaire, e taekinaki bwa te mwane n aoriori, te bakatae ke tera te Tia Babaire. Ma I taku bwa kam bon nora aron birina te Tia Babaire aron birina n te tai aei te Tia Babaire.

Ngke ko angania te botannaomata te mwane aei te Tia Babaire bwa a na kabongana ibon irouia ao e koaua iai aika a takaka te Tia Babaire n te moantai. Tao a kona n ae kabanea n itera aika aera te Tia Babaire ao anne e meretuaki. Ai koron nanon te Tautaeaka bwa e angania, ai boni korona bwa e angania ao tokina anne. E a boo te koro tingai, e a boo te nangkona n aki akaka.

Ma te bwai ae e kakawaki te Tia Babaire bwa e na ataki, inanon bwabwakana inanon taina bwabwakana inanon baia ara botannaomata. Ataia ngkai ara botannaomata bwa iai te mwane ae e bwabwaka inanon baia ao a nang moanna n ataia ao a na katei takete te Tia Babaire n te mwane anne.

Ko na ti kona ni katea am takete ke te bae ko na karaoia ngkana iai kanoan baim ao iai am onimaki bwa iai te bwai ae e na bwabwaka baim ao ko a tibwa kona ni katei

am takete. Ma ngkana bon akea te bwai ae ko anganaki, ko aki kona ni katea am kateke. E aki kona n reke te bitaki. Ao anne, aika a na karekea te bitaki bon kain Kiribati.

Ao bon ara bubuti nakoia kain Kiribati n te mwane ae bwarobwaro nakoia n te tai aei. Anne te kantaninga bwa kam na reita aron riin te waaki ao birin te rikirake. E a kabwakaki bwa iai kantaningana bwa kam na kona n noria bwa e bongana ao e na kona n uotarake aro mi iaan mwengami n ami utu ao n ami kawa nako te Tia Babaire ke n ami Ekaretia te Tia Babaire.

Ngaia are anne te bwai ae I kani katerea te Tia Babaire, bwa ngkai te rongorongon ae aongkoa e nang bwaro ao te Mwane n tania. Te Tia Babaire e aki bane te Mwane n tania, e kumeaki te Mwane n tania are e taku ao e na kekerikaki. E na bae ni kerikaki te Tia Babaire, e aki bane.

N ae e nako ao ti tuangaki bwa \$1.17birion, ngkai ti a manga tuangaki bwa \$1.31birion. Anne te bwai ae riai n teretere bwa te koaua are a taku bwa e ringaki te mwane aei n anganaki te botannaomata ngaia e nang bane te Mwane n tania iai.

Te tamnei ae ti noria ngkai ao te bwai ae bon riki ngkai, e aki bane

te Mwane n tania. E tabe n rikirake, ao te rikirake e rikirake naba te Tia Babaire.

Ngke a bane n rikirake bwaai ke te kabobwai aei te Tia Babaire ao noori abamwakoro. A kona ni katiki bwaai man te titoa ngkai iaon te abamwakoro. A manga kona ni katiki bwaai mai Tarawa ngkai te Tia Babaire. E bane te kaako mai Tarawa. Kiribati e kona ni katiki kaako mai tinaniku ngkai n te *volume* ae e mwaiti. Wareka mwaitin te kaonteina ngkai ae e roko iaon abara ae Kiribati, warekia. Iai baika a kabwakaki te naan tax aika a irekereke ma te naan bwai akanne te Tia Babaire aika a riai ni kabwakaki. Iai te *import levy*, iai te naan raa ni kabane te Tia Babaire. A bane n irekereke ma ana mwane te Tautaeaka te Tia Babaire baikai.

Ngaia are ngke ko karikirakea te kakamwakuri aei nakon te botannaomata, tiaki n ae e tionako n aki akaka. Tiaki n are e karenakoaki ao e aera, ma te bwai ae e karaoia te Tautaeaka aei e kakioa raoi bwa tera ae e na oki man te mwane aei. E aki n are kangai ngke ti karenako ao ti a maku naba. Tai maku. Ngkana ko na kairiri, ngkana ko na angan te botannaomata te kabwaia tai maku, e kakawaki are ko angania ao ti kataia ni kaioa mwina ao ti roko. Kai e bon aki kona n ruti te

aba iai bwa kawaina anne n aron are I taekinna te Tibiika inanon te tai are ko karawata aron kabwakana nakoia. E na rawata naba aia anga ni manga katikitiki ao e na rawata naba baika a na bwaro nakon bain te Tautaeaka mani waaki ni bitineti aikai te Tia Babaire.

Ti nang kua ni iaiangoa maeun te *private sector* te Tia Babaire n taai aika nako, ti bon rangi n kainano. Ti na kamaeua te bwai teuana e aki maeu. E aki maeu te *private sector*. Ngkai e a maeu te *private sector* n ara kataumwane aei. Iraua ae e na nakon te *private sector* mai ikai te Tia Babaire. Irabwi ke irabubua te mirion e na nakon te *private sector* te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita, I tara ara tai ao e a bon 12.30pm, ngkana ko kukurei ao ti a *break* nakon ara katawanou. Iai nikiran am tai ane e oti iaon te *board* ara stop watch ao ko a kamotia ngkana ti oki ngkana ti a manga rin.

Ti a motirawa moa ibukin ara katawanou ao ti a manga kaitiboaki n te aoa 2.00pm. Ti a motirawa.

KATAWANOU

2.00onwards

EXPLAIN WHY THERE IS MISSING PART..?

Reitana ikai

AFTERNOON TEA BREAK

Tibiika: Ao n aron are I taekinna ngkoa, I angan te Tia tei mai Banaba bwa e na reita te maroro, Hon. Tibanga Taratai. E nakoim.

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika. Ao I kukurei naba n te bwakantai aio ni kaitaua te *Ministry of Finance* ibukin te kataumwane ae e a tia ni karaoaki. Ao I nora kakawakin te bwai ae te kataumwane te Tibiika.

Ao I a kakaitau riki ngkai ko kona n angan Banaba bwa e na tei ni maroro iaon te kataumwane ae kakawaki ibukin kabutan 2022. Tibiika, I rimoa ni kaitaua te Tautaeaka ngkai e kona ni kabobonga kanoan te waaki ibukin 2022.

Ao ti kakoaua bwa inanon Tianuare 2022 ao a nang tauraoi ni mwanemwane tarira ake iaonnaba. I kakoaua te Tia Babaire bwa a rawata itera ni kakaitau ae ti na waaki iai.

Tao ti na kakaitau nakon taian *Ministry*. Ti kona n taetae nakon antai, ma I kan kabotoa au maroro te Tibiika nakon te *level* ae iroun te botannaomata ake

iaonnaba. Ao I kakoaua te mabiao are e boni waaki nakon taian *Ministry*, mwangana nako ake a kona n totokoa te aoraki n aron te *Health* iaon karokoan te *covid-19*, transportation iaon kabutan waaki.

Ao I kan taetae ngkanne ngai mai Banaba iaon te *level* are kanga kamwanemwanean te botannaomata. Ao aio te bwai ae karekea teirakeu n te tai aio te Tia Babaire. Bwa n te tai ae e uarereke inanon tarakin te kataumwane aio n aron ae I kawenea bwanau ni kakaitau nakon te Minitita ae te Kauoman n reitaki ma ana taani mwakuri, ao I a boni kan tabeka bwanan Banaba ni kaitau nakon te rabwata aio.

Tao e koaua e teimatoa n akea ana marae Banaba n te tai aio. Tao e koaua tao e aki noraki moa taina bwa e na marae ni wanikiba Banaba n te tai aio, ngaia are N na katikua te rongorongo aio bwa e na katabetabea am taibora n tobwa te Tautaeaka. N aron ae tao ti a tia n noria ni kakoaua inanon te kataumwane ae e nako aio bwa e a kerake te maeuraoi.

Ao ngaira man ara abamwakoro ae Banaba ti boutoka te kerake aio ma tia tei ngkanne ni manga titiraki. Ao ngaira ngkanne ti bwaka iaa. Ti a bwaka iaa n te kataumwane aio te Tautaeaka ae

ko tangiraki iroura. Bwa ti a mena iaa ngkanne inanon kamwanemwanean te botannaomata.

Ao ti kakoaua bwa ko a tia ni kamaeuraoa ara botannaomata nakon Tianuare n te ririki ae imwaira aio ao a nang tauraoi ni mwanemwane tarira ma mwanera, ao I taku bwa boni kakoaua naba bwa bon ti teuana te abamwakoro ae ngaia ae e tei aio Banaba. E aki boo ngkanne ma te kamaeuraoi ae ko karaoia te Tautaeka. Ao I taku bwa N na aki tau n riki bwa ana Tia tei Banaba ngkana I aki tei n tabekia inanon te Auti aio. Bwa I kani ongora moa bon iroum ngkoe te Tautaeka, bwa tera aron tarakin ngkanne te abamwakoro ae Banaba aio iroum.

I kataia ni kakaea te bwai ae te kabaranti inanon am kataumwane. Kanga I aki nora te baranti. Tao e koaua tao te baranti man te *Education*, te *Health*, te *Infrastructure* e aki baranti naba. Imwain ae tia roko n te bwai ae te kamwanemwaneaki.

A rawata te bwai ae ti kabwaka iai man ara abamwakoro aio, ma e koaua e na boni waaki nako are e waaki nako. Ao iai aia taeka taan rabakau are a taku: *te kaubwai e na teimatoa ni kaubwai, ngkoe te bakuraewa ko na teimatoa naba ni babakuraewa.*

Ma inanon te waaki n Tautaeka, I a kakaea nnera ngkanne ngaira man te tabo ae Banaba ae ti tekateka iaam ao ti mena iaan. Ti irin anon am Tua ae Maungatabu. Ngaira mai Banaba ti tebo ara *Constitution* ae ti waaki inanona. Am *policies*, ara *policies* naba. Am Kainibaire, ara Kainibaire ma e a kamimi ngkai e a roko nakon te kataumwane ao I a nora te kaokoroaki ae I taku bwa N na riai n tabekia inanon te Auti aio bwa N na katabetabea te tia kairiri n te tai aio. Bwa akea naba uringakira ngaira kain Banaba iaon ara mae ni wanikiba. E aoria ti a katikua aio nakoim bwa e tuai moa boo tain Banaba ni katokaki ana raiti n te wanikiba.

E raioiroi ti na butimwaea aio ma te nanorinano ao ti a kaitaua iai te Minitita. Ti a kaitaua iai tao bon te Tautaeka bwa are bon rabwatan te Tautaeka are e a tia ni karioa te kario aio ae te maeuraoi.

Ao anne ngai temanna te I-Banaba ae I kan tei n te tai aio ni kaitaua te Tautaeka ibukin te maeuraoi. Ma I a butiko bwa inanon am maeuraoi anne, uringira naba bwa are ti kiabanira naba iaami. Ngiara naba ma ngkami, ngkana kam taku bwa ti a kerake n te maeuraoi, ti a bane ni kerake ni maeuraoi. Ngkana te marae ni wanikiba, ti a bane ni marae ni wanikiba. Ngkana te \$4.00 ao ti a bane n \$4.00.

I taku bwa kam kakoaua bwa ti na kanga n \$4.00 ngkana bon akea ara ben. E na kanga n \$4.00 te I-Banaba ngkana bon akea am takataka.

Ngai temanna te nati ni Banaba ae I taku bwa e teimatoa n tangi nano bwa iai benin Banaba ma tera ae e riki. Bwa I kani kanakoa te karaki teuana, a koubabaki niin Banaba. E koubabaki ibukin tera? E roko iai te *hurricane* ae roko iaon ara abamwakoro. Akea. E ata rongorongon aio Aotiteria, Nu Tiran ao Buritan ae taian *World champion* iaon te bwai ae te *Anti-Corruption* ae ngaia ara aomata ae temanna ae kaira ngkai ara abamwakoro aio.

Ao ngaira ti rangi n teimatoa n mena iaan nuum. Nuun ara tia kairiri ae e tiambion aio. E aki tararaoi te kairi aio, anne tarakina. N na kabwara bure ngkana I taekina aio ma ngai irou N na *challenge* naba te taibora aio. Bwa e kakawaki ae ti na challenge ao ngkana ti aki, ao ai aron ti aki uotarake bwanan te botannaomata ae a katukaki. Bwa iai am taeka ke am Kibunikora te Tautaeka ae ko teimatoa ni kakaokia nakon te kataumwane ngkana e wawaki.

Te kataumwane ae e nako, e reke bwa am Kibunikora te taeka ae e uarereke ae e kangai; *'No one is left behind'*.

Ngai temanna ae I a bon tara am kataumwane ao I kakaitau bwa e tauraoi n reke kabwaiiaia tarira ma mwanera nakon Tianuare n te ririki ae e na roko ngkana katinei aia ben tarira. Ngai irou tao e a nuai te bua ao e nuai naba te birote.

Ngaira ngkanne ae kanga ti teimatoa n tekateka irarikimi inanon mwengami ao ti wene naba iaan te kabwa ae ti teuana ma ngkami. I aki ataia bwa I a rin inanon te Auti aio ao ti a bo rikea n rin ikai. Aio te bwai ae N nang moana ni katabetabea au iango te nati ae natinaki ke te nati ae e aki natinaki.

Ai tera angan te kabotau ae N na karaoia n te aekaki ni waaki ae e karaoia te Tautaeka aio. E aoria, ngai irou tokin kanga kamaraki n atu ni bwaai ae a karaoaki ao ti maraki iai ngaira ma ara botannaomata ibukin akean kanga bwaai ae tao a na kona ni buoka aron tamaroan te ran. Karokoan te mwamwananga inanon tera. Aikai ti a kaman kitanaki 30/40 te ririki n nako. A nang ao a kaman *over due project* aikai ibukira.

Ma ngkai aki kaokoroaki nakon ara abamwakoro ao kam teimatoa n aki kakarinna inanon ami *annual budget* inanon te ririki teuana ma teuana, ao kanga ti a moanna ni mimi ngkanne. E a raoiroi ti

aki kauka ara Auti ni Maungatabu aio n te tataro. Aau! Bwa are akea nanona te *Fawley* ao *practical*, akea te bwai ae e karaoaki. E koaua N na kanakoa te tangi n nano bwa angin e na bon nako te tangi n nano bwa anne katamaroan te waaki. '*No one left behind*'. N na teimatoa n tuanga te Tautaeka ma te botannaomata ae e ongora ngkai. E teimatoa Banaba n left behind te marae. E teimatoa naba Banaba n left behind ana botannaomata man te aekaki ni mwane ni karikirake ibukin ana botannaomata n aron te \$4.00 aio.

N na katikua ana marooro Banaba aio iaon ana taibora te Tautaeka ao ngkana taoe taku bwa iai nanona ae e karaoia ke e na aki. Ma I kani manga kamatoa n ana Moti n nano ke ana taeka ni kambein tao te Beretitenti ae e koreia inanon ana tai ni kambein ngkoa ibukin te koaua kanga inanon tain te bokakano ae e nako. Ao inanon mwaitin ana kambein *speech* ao e nang rawata ngkanne taian *bullets* are a kanakoi bwa a na kakerakei aekakin tao booia Kauntira ao e na kakerakei naba booia Meia.

Ma I kan taetae riki iaon nambwa 23 ao e kangai ngkanne kanoan ana Moti n nano ae nambwa 23. Ao e na reke naba aia mwane kain Banaba ake a boni maeka iaon Banaba te mwaiti ae \$100.00 n 2 te wiki.

Ao I kakoaua bwa ngke e taekinna aio te Beretitenti n te tai arei, e kataia ni kaineta te ware aio ma maeuraoin tarira ma mwanera ake a tauraoi n reke nakoia te \$4.00 nakon 2022.

E aera ngke ko aki karinira naba ibuakon aio tao ni kabwata aio ao ko a karinna naba ma 23 n aron bon am Moti n nano ae ko a tia ni kawenea nakoia kain Banaba ae e na reke irouia \$100.00 n te uoua ni wiki. Ti aki ara taetae, ti aki ara iango. Ma bon ara iango ao ti a manga kauringko n te tai aio. I a bubutiko ko a kabwata am kataumwane aio ao ko a uringira naba ngkana ko taku bwa iai uringara iroum. Ko a uringira naba taiaoka, karina naba kanoan 23 inanon am Moti n nano ae ko kanakoa aio.

Ti kakoaua bwa ngkana ko karaoa anne, ko tonutonu n taekina te taeka are '*no one left behind*'. Ngkoe naba temanna te *Leader* ae I taku bwa ti na boutokaiko ibukin te bwai ae ko tobwa raoi.

Aikai taeka tabeua ae I kan taekini te Tibiika bwa ai boni bwanan Banaba ni butimwaea te kataumwane ni boutoka ana kataumwane aio ma ti a kawenea ma te bubuti irarikin ana kataumwane aio. Tera ngke e bia uringia kain ara abamwakoro iaon kamaeuraokia naba n aron are e a bon tia naba ni mwaneweia are 23.

Nambwa 23 are a na anganaki n aron ae I a tia ni kabwarabwara.

Aikai taeka tabeua ae I kan tabeki ni boutoka naba nanon te Biira ae e tabekaki bwa I nora aron kakawakina ibukin bibitakin te maeuraoi ke bitakin te maeu nakon te maeuraoi, ma tera ngke e kona ni karababa bon mai tabon Kiribati nako tabona, eta nako nano n akea ae katukaki. Taeka tabeua aikai te Tibiika ao I a katekeraoa riki te Minitita ma te Tautaeka inanon ana karao Tua ma ana tobwa bwa tera ngke e a bia ururinga naba ana abamwakoro teuana ae Banaba inanon te kamaeuraoi ae e wakinaki ngkai.

Ko rabwa te Tibiika, N na aki taua te *floor* a mwaiti taan taetae ao tekeraoi te Tautaeka. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao I angan moa te Beretitenti tera am *point of order*.

H.E. Taneti Mamau: Ti teuana te *point of order* ngkana ko taku bwa e aki rangi n angaraoi. I ti kani karaua nanon te Tia tei mai Banaba, bwa ngkana tao akea taekan Banaba tao riki te marae ni wanikiba. Are anne kanoan ngkoa te ririki are e nako are e a rin iaan te mwane ni buoka. Ai kakae an ngkai mwanena, ma tao e kawa n aki ataia te Tia tei ae karineaki. E a tia ni manga roko bwanaia kain Banaba ake i Rabi

bwa a manga aki kukurei n te marae ma e aonga n ae e a manga reitaki ma ana botannaomata.

Ma anne ngkanne e a tia n rin bwa kanoan te karikirake n te ririki are e nako n aron are ti taekinna, ai kakae an ngkai mwanenakina.

Ma are akea n te kataumwane are te *recurrent* bwa e aonga n rau nanon te Tia tei mai Banaba ao e rabwa.

Tibiika: Ngaia ao ngkanne N nang kanakoa nakon te Tia tei ae karineaki mai Tarawa Ieta, Hon. Harry Tekaiti. E nakoim.

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa *Madam Speaker* ngkai ko kona naba n anganai te tai aio.

Ao tao imwain ae I wakina te marooro, ao I a bon anga moa te bwana ni kamauri nakoim. Ao nakon te Beretitenti ma te Kauoman, Minitita, te *Leader* n te Kaitara ao Taan tei aika kam karineaki, taan ongora ao ai au abamwakoro ae Tarawa Ieta. Ti a kamaurira n tamaroan mwaitoron te bwakantai aio. Kam na bane ni maur!

Ao e koaua I rangi n kan reita naba te marooro iaon te kataumwane ibukin te ririki ae e boou are e a uotaki nakoira n te tai aio, nako matan te Auti n te tai aei.

Tao imwain naba anne ao I bon kan anga te bwana ni kakaitau nakon te Minitita n te mwane, ao kain ana *Ministry* ibukin katauraoran kanga te kataumwane ae ti taraia bwa e rangi ni bebete naba aron warekakina ngkai e rangi n karauaki raoi ana *presentation* te kataumwane iroura. E bebete iaan norakina kanga ni katauraoraki raoi nakon angana aika a na kai warekaki *Madam Speaker*.

I kan teirake ni marooro *Madam Speaker*, ao I taku bwa e a boni tia ni boo atin te marooro iaon te kataumwane n ana itera tao riki Minitita. Ma e boni kakawaki naba irou *Madam Speaker* bwa are e aonga naba n ongo Kiribati ao riki ara abamwakoro bwanara. Ao tao ai bon anne naba te kakaewenako n aron are e a bon tia n taekinna ara Moan Beretitenti n aron ae kanga tera ngaira ngkai ti tiku ikai. Ao tera arora n aron are e a tia ni mwaneweia bwa kanga ti a tauaki iaan te Tautaeka aio bwa ti a tekateka irarikia ikai bwa kanga are I kitekiteia bwa kanga tao bon irekereken kanga kainakin te Komete ke tao tera are tao ngaia ae e a bototo kan tikura ao menara irarikin te Tautaeka n te tai aio.

I taku bwa e bon kamatauninga anne ao tao e koaua ae ti tuai n taetae ao ti aki kona ni *point of order* n te tai ae e nako, ma ti taku e na ongora ara koaua are ngaia ae

ti na taekinna iaon te kataumwane n te tai aio ao aron boutokakin naba te Tautaeka ae ti mena inanona n te tai aei.

Tao e koaua *Madam Speaker*, tiaki te bwai ae e boou. Ao e koaua are e bon tatannako temanna ma temanna aron ana taratara iaon kanga kabwaranakoana. Ao ngai naba I kataia ni kabwaranakoa te kataumwane bwa te bwai ae e rangi n kakawaki, bwa ti tebo ma kanga te aomata ae e borau ao tera ana kooti are e na iria bon te kataumwane n te tai aei.

Ao tao e koaua iai te karekemwane ao iai te kabanemwane, ao tao e koaua are te tai aio e a uotaki n te tai aio bwa ngaira kanga ti mwakan te Auti aio bwa e na kona ni kabwata te kataumwane anne.

E rabwa *Madam Speaker*, ao tao e koaua are iai te *surplus* n te tai aio n te kataumwane. Ao tao bon anne ngai irou kanga taran aron birin te kataumwane.

E aoria ngkana iai itera tabeua akana a taraki, ma I ti taraia bwa ngaia n tokin te ririki aio ao e na iai te surplus te Tautaeka ae I taku bwa e na kona ngkanne ni karokoa te Tautaeka aio n ana iango. Kanoan ana kataumwane are e kawenea n te tai aio n akean te nano uoua bwa ngaia a na bon koro takete ake e kawenei n te tai

aei ao e na iai ara nikira nakon te tai ae e na roko.

E rabwa *Madam Speaker*, aot ao tao bon te bwai ae ti riai ni kakaitau ngai naba ni bon au reke. Tao e koaua are tao N na boni kaitaua te Minitita n te Akawa ma kain te Fishries. Bwa tao bon anne kaubwaira ae e na teimatoa kanga ni bon ngaia ae e na ti na bon taraia bwa bon oin akea riki kaubwaira ae kanga e na kona ni bubura, ma e koaua ae bon ti te raitienti man te Akawa ae ngaia ae kabubura ke tao e na bon mwaneni ara kataumwane n te tai aio ao nakon te ririki ae e boou.

I kakaitau n anne bwa ngke arona bwa akea tao Kainibaire aika a kawenaki n aron ae e ti ataia.

E koaua ti kaitaui Tautaeka aika a nako, tao te vessel days scheme aike a na kona ni karekea ana mwane te Tautaeka tao inanon ana marawa. Ao I taku bwa akanne baronga aika I taku bwa e teimatoa ni karekemwane iai ara Tautaeka. Ao tao bon iai riki aike a taraki bwa kataumwane ke karekemwane aika a boou nakon te Akawa nakon taai aika a imaira.

E koaua I kaitaua riki tao te VAT tao te roo n rabwata ae e tataekinaki bwa I taku bwa anne naba te kauoua ni bubura inanon ara mena ae manena naba ara karekemwane ae moan te bubura.

Madam Speaker, e bon reke naba au tai kanga n tara te *development budget* ao I neweabai naba karikirake aikana I taku bwa a na bon irekereke naba ma au abamwakoro

Ao ngaia I taku bwa kanga I noori kanga aron ana taratara te Tautaeka tao bon baike ti tabetabeki ikai. Kanga I taku bwa e *reflect aron ti kantaninga* bwa ti ktangira te Tautaeka aron ana karikirake Tarawa Ieta aika tao I taku bwa a tuai man koro nanaoia ana Prison and Sell are I taku bwa iai karinakina n ana development budget te Tautaeka nakon 2022.

Ao tao bon anne te bwai ae ti bon riai naba n raa ae tao bon ngai n au koaua. E bon riai n taraki ngkai iai te kabwaia ae e na oki nakon ara abamwakoro ae I taku bwa ti na bon riai ni kakaitau iai.

Madam Speaker, bon te bwai naba ae I rangi n kan taekinna nakon te Auti aio, ao e koaua I bon oki naba ni karaoa au kaongora nakon au abamwakoro. Tao ai bon ti uoua riki au kawa aika tuai ni bane ao iaan kanganga tabeua. Ma I taku bwa N na manga bon karokoai iai ni manga kabanei, ao I rangi n nora aron te rikirake.

Ao tao e koaua tao tarakin te mwane n aki mwakuri *Madam Speaker*. Tao bon aio kauataoan

naba bwanau nakon te Tautaeka bwa I taku bwa inanon butiu ao e reke naba au tai ae kanga I a kamatebwaia naba bwa aekakira aron tein te aekaki ni mwane aio. Ma I kakooua bwa e bon rangi n ibubuoki nakon ara botannaomata.

I rangi n taekinna ikai Madam Speaker bwa kanga tao ngke I noori ke tao ngkoa mwenge ake a bon aki kona ni karekei bwaai tabeua tao n aron aia rebwewebwe, aia tamnei ke aia raa riki are kanga e rangi n kanganga aron karekeana n te tai aio, ao I rangi n kukurei bwa ngaia e nang uana te mwane aei nakoia bwa e reke buokaia iai. A reke aia bwai ao I rangi n kakaitau ao a bon anga naba bwanaia ni kaitau nakoiu *Madam Speaker* bwa a kakooua bwa kanga bon te Moti n nano ae e barongaki raoi bwa e na bon kona n taketena aron maeun are tao te *level* are mai inano *Madam Speaker*.

Tao ibuakon aia marooro Madam Speaker ao e kooua ae e kakawaki aio. A bon taekinna naba ao a taku; *‘Te Tia tei ko anga ara kaitau nakon am Tautaeka’, bwa e bon reke bwa kanga ngaira ti taku bwa nake kanga ti a tia n rangi n mannanoaki n taai aika nako, tao bukina ngke ti bon bure naba iroura bwa ti rangi n kabanea ara tai n te bae te kaun bwatua*

ma tera ao aki iangoan te reirei, ao n te tai aio ao e a kona n uringira te Tautaeka ni karekea naba kanga te mabiao are e na kona ni buoka aron maeura n te tai teuana ma teuana.

Ngaia ara tao bon aio bwanaia are a bon anganai ao ngaia are I taku; e kooua ti riai ni maroroakinna nakon ana kataumwane te Tautaeka bwa ti na karokoi bwunami bwa ngaia e materaoi aron kamanenan ao kabwaroan ana mwane te botannaomata.

E bon rangi n eti n ara *human capital* ao bon anne te bwai ae e rangi n moamoa ao I bon rangi n boraoio n iango ma anne. Bwa bon anne te bwai ae e bon riai, e ngae ngke tao ti aki riin te waaki ma I taku bwa e rangi n kakawaki bwa ko na bon anga nakon are mai inano. Bwa are mai inano ao e na reke te kakamwakuri Ao ngkana e kakamwakuri ao e na rawata baika e na kona ni buoka ana kaawa ao ana Aro ngkana arona bwa e reke te maeuraoi are e kantaningaia.

Tao bon ngaia anne *Madam Speaker* tao bon bukina bwa e bon teimatoa te rau ao te mwengaraoi n abara aio ao riki inanon te Tautaeka aio. Tao iai baika a tia n riki n Tautaeka aika irarikira ma ti taku bwa aio te Tautaeka ae e rangi n butiraioi. E boutokaki naba irouia te botannaomata ao e

karinerine ao ata aron are a na kantaningaia mairoun te Tautaeaka.

Ma tao e boni koaua bwa are tao ti ngkana arona e bon ringaki naba te botannaomata ao I taku bwa e na bon aki kona ni karaoi mwakuri aika a na karekea te kakiriwe nakon abara ae Kiribati.

Ma tao e koaua bwa ti boni mimi n tabetai bwa ti tebo bwa tao iai temwangina akana tao bon maeun nanoia anne, ti te kanunun bwa a na taraia bwa e na un te botannaomata. Ao ngkana e un te botannaomata ao a na ngare ao tao ngkana arona bwa iai waaki ni mwamwati ao baikara are a na karaoia te botannaomata. Au kantaninga bwa tao bon iai, tabeman akana a na bon kantaningaia bwa anne e teke te katete are a kantaningaia bwa a na bon iangoia bwa e na aki ke te anga teuana naba ae e na kona kanga ni buoka aron taobaran aia namakin are te ririba are e tiku inanoia are e aki n aron are I bon teimatoa n taekinna.

Ngkana ko bon ririba te bwai teuana, ko bon aki kona ni katamaroa ma anne I taku bwa ai aekakin iango ma aomata akana a teimatoa n iangoia bwa e na iai kanga te kaunun bwa e aonga n aki kona ni waaki te Tautaeaka ao kanga a na kairoro bwa e na kabwakaki te Tautaeaka.

Ma I taku bwa ngkana ti tara aron ae ngkai n tarana ae ngkai ao kanga e boni koaua. Iai kanga te KV-20 are e boni kabwaroi naba iaon te maeuraoi, iaon te security. Ma I taku bwa aikanne ae kanga ti bon noori bwa a bon riai inanon te waaki bwa e na moamoa naba kanga kamarurungan ara Tanga n tararua. Tao te bureitiman bwa e aonga naba ni kona ni bon teimatoa ni karekea te rau ao te mwengaraoi nakon ae e kantaningaia te I-Kiribati.

E koaua e bon teke naba matau *Madam Speaker* bwa are e koaua kabuakakan te bae Tiaina. A bon tarebon naba kain au abamwakoro n te bong aei, ao I bon ongora ma aia raraoma iaon te bae te PIPA. Ao I boni kataia naba ni kabwarabwara n aron are e a tia ni kabwarabwara iroun te Tautaeaka. Ao I tuangia bwa te PIPA, I taku bwa bon te Tautaeaka tao e tuai ngkai *final* ana babaire iaona. Ma e rangi n moantai aro kaotinakoana ma aron taekinakin Tiaina bwa aongkoa ngaia ae e na anganaki te marawa aio bwa e na taua.

I taku bwa akanne boni marooro ni kabunnai *Madam Speaker*, bwa I taku ao I nanokawaki kanga n ongo aekakin waaki akanne ae e na kakamakaki te botannaomata n ana waaki Tiaina. Ae ti taku bwa

Tiaina ai kaman raon te moan Tautaeka n roko.

Ao I taku bwa ngke e moan roko te moan Tautaeka ae e nako ao Tiaina bon raona. Ma e koaua tao e kamimi te kabwaranako bwa ti a manga tuangaki bwa tiaki Tiaina ngkoa are e aki rangi n bubura ma I-Tiaina ae e nanorinano n te tai ae e nako ao ngkai Tiaina ae e a manga rangi n *super power*. Ngaia are tao e aki raraonaki bwa e a rangi n *super power*.

Ai aron ae kanga ti taku bwa ti boni minotaki n aekakin kabwarabwara akanne ao ti na teimatoa n tuangia kain Tarawa Ieta bwa akea te raraoma n te PIPA. E a tia n taekinaki anne ao akea naba te kantaninga ibukin Tiaina bwa e na anganaki ao e a tia n taekinna te Tautaeka anne.

Ao tao e boni koaua. Tao I bon nora naba te kabwara tarau ae \$4te mirion. I boni kan teimatoa naba n taekinna bwa te kabwara tarau, ao ti a teimatoa n tuangaki bwa ti na tarau iroun Tiaina ao ngaia ti aki bwa ti tarau iroun Taiwan.

Ti kaitaua te Tautaeka aio bwa e nano rinano ni kani kabwara te tarau ae ana tarau Taiwan. Ngaia are ko rabwa naba n te kataumwane aei bwa ko nora aron kanga nanorinanom naba ni kona ni kabwarai tarau akana imwaim.

Eng ngaia ara tao I boni kaitau naba n anne ngkai ko karinna naba bwa tabeiangam te Tautaeka n te tai aio.

Ao e koaua tao n irekereke riki ma are I taekinna. Eng, N na bon taekinna bon akea n aron taekinakin Tiaina ma I bon ongo naba aei. Ao ti ara anga ni kona ni *win* te *election* n te tai aio, ti na kabuakaka Tiaina. Tao e bon eti n te tai ae e nako bon anne.

Ngaia are bon anne aia anga ao e koaua e rangi n uarereke te tai. Ma I kukurei bwa taeka ni kakamaku ae akea aana ao I rangi n boutoka te Biira ni kataumwane n te tai aio. Ko rabwa *Madam Speaker* naba n anganakiu au tai. Ko rabwa.

Tibiika: Ao I angan te Tia tei mai Marakei ae karineaki, Hon. Moannata Ientaake. E nakoim.

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa *Madam Speaker*, ao imwain ae I waaki ao I a bon tabeka moa aia kamauri kain abau ae Marakei nakoim *Madam Speaker*. Te Beretitenti, Minitita, te *Leader* n te Kaitara ao boni ngaira Taan tei ao ai bon ngaira ake ti ongora n te tai aei. Kam na bane moa ni mauri!

E koaua e rangi n uarereke kanoan au marooro n te tai aio iaan te koaua ae e a bon bane n tia ni kabwarabwaraki iroun te Minitita n te *Finance*. Ma tao te

bwai ae I kan teirake iai, kanga bon ti te karabwarabwa nakon te Tautaeka ngkai e a kerake boon te tine.

Te Tia Babaire ae ko moan te karineaki, ti kakooua bwa \$305.2m kanga te karekemwane ke te *revenue* ao te kabanemwane \$305.1m. A bon kuri n iororo kabanemwane ao karekemwane ma e rabwa bwa iai teutana te nikira ni mwane bwa are \$305.2m ao arei \$305.1m ti karabwarabwa n aron ae I taekinna. Mai ibuakon taian kabanemwane aikai ma taian kekeiaki inanon ana karekemwane te Tautaeka ao ti kakooua bwa boon te takataka e nang kerake nakon \$4.00, e ngae ngke e tuai tia raoi bwa e na tiku ngkoa are \$3.50 ao \$0.50 aongkoa e nakon te tia oroben ibukin ana *KPF*.

Ma e rabwa te Tautaeka te Tia Babaire bwa kain abau ae Marakei, e nang korakora naba aika taan kaotinako ben. E korakora naba aika tia n anga te rairi ben ibukin tangiran te bae te mwane n te oro ben are ti a kaman tataekinna. Ngaia ae I a bon teirake n anga aia karabwarabwa nake taan rairi ben ao nake taan oroben. Kam bati n rabwa. Tiaki ti ngaia ma te bwai ae I kan teirake iai bwa ti kakooua bwa e ngae ngke e karaoa aio te Tautaeka ma ngkana ko nora rabwatan ana *cash* te Tautaeka ane kanga e

aranaki bwa ana *cash position*. Bwa anne e rangi n kakawaki bwa e uara ana *liquidity* ke tao mwaitin ara konaa.

Ngaia bon te bwai ae e bon raoiroi naba tarakina, tiaki tao te bwai ae tao e a kanakoaki te Kainibaire aio ibukin te ben ao tao te kabanemwane ma te karekemwane are e a tia n taekinaki e na iai te kanganga iai.

Ngai temanna ae I karabwarabwa nako iai te Tia Babaire n aron aia kekeiaki kain te *Finance*. Te Tia Koroboki ma ana taani mwakuri ma aia Minitita are bon Hon. Dr. Teuea Toatu. Ti karabwaia ma aia kekeiaki bwa ti nora aron te kekeiaki ae moan te korakora.

Ti aki tao tara aia boki are anganira ae te kataumwane bwa te bwai ae e uarereke. I a ti nakon naba te *liquidity* ke mwaitin ara kona ni kaitarai ara tarau mai tinaniku ao e nang tikiraoui bwa aikanne bwaai aika a rangi n kakawaki n tein taian waaki n te mwane.

Ao ngkana ko nora ana *liquidity* te Tautaeka aio bwa e tikiraoui ao I taku bwa e aki riai n aki karabwaki iai. Ti karabwaia.

Ao iai bwaai tabeua naba n aron ae ti noria ngkai, iai naba te baere kanga te *cash buffer reserve*.

Ao anne naba teuana ae ko noria ngkai tiaki ti te mwaiti ae e uarereke, te mwaiti ae \$184.7te mirion. Ti karabwarabwa bwa iai naba ana *cash bafa* te Tautaeka aei. Ao ngkana arona bwa iai te kanganga, bon iai naba maeuna ao ikeikena. Kanga te aekaki are ngkana ko bafa ao te bwai ni kaikeike. Ko na ikeike n aki kabuanibwai ni bwabwa iai ngaia ae I karabwarabwa iai. E boni bane aroia taan kataumwane aikai ao ngai temanna ae I a tia n ongongora taian raraoma bwa ai boni ngai naba te tia raraoma. Ma ngke I noria bwa ngaia iai naba aia *cash bafa* ae \$184te mirion, bwa ti n rabwa. E rangi n tau ara Mwane n tania ae e aki rangi n bati n raa, tao e eti tao e a tia ni kumeaki.

Ma te bwai ae N na katerea naba, ti aki ngaira. E a tia n aki kumeaki te Mwane n tania aio, ai te kateniua n tai n aki kumeaki. Ma ngkana I katerea nakoim te Tia Babaire bwa iraua te tai ae e a tia ni kumeaki irouia Tautaeka aika nako. I kona ni kangai nakoim; te Tautaeka are te moan Tautaeka e kumeia.

Te kauoua n Tautaeka are Teatao, nanona Ieremia e kumeia. Kabwara au bure ngkai I taekina anne ma ti ibukin taian kataunari. E kumea te Mwane n tania ma e aki buakaka bwa e tiku naba n rikirake te Mwane n tania.

Te Kauoman ni Beretitenti ae ti rangi n karinea naba Teatao, e kumeia naba. Ti rangi n karabwarabwa naba nakon anne.

Te kateniman ni Beretitenti are e aki koro ana teem bwa e a bwaka naba iai 4 te ririki ae e aki kumeia iai.

Manga te Beretitenti are imwina, e kumeia naba ao iai naba ana karinimwane te Beretitenti are Anote. Ti karabwaia bwa akea te tai ae e kerikaki iai korakoran te Mwane n tania.

N ana tai ngkai Taneti, 4 te ririki ae e nako e tuai kumeia. Uoua te tai ngkai ae kumeia, te moantai ao ana kauoua ae iaoni kawaina ni manga kumeia.

Ngkana e bure taian rekooti aika ti anganaki. Ma kanga anne teuana au karabwarabwa ngkana te koaua bwa a tia n aki kumeia nakai inanon aia tai teuare e aranaki bwa ara Beretitenti ngkoa ae e mena ngkai bwa te *Ambassdor* ao mai imwaina a bane ni kumeaki ao are imwina e a manga kumeia naba ao ai manga tibwa te tai aio ae e aki kumeaki ni kawakinaki te Mwane n tania. Ti riai n aki raraoma bwa ngaia a rabakau ni kawakina te mwane.

N au taeka aikai te Tia Babaire ngai temanna ae e rangi n bati te raraoma irou bwa are bon te aba n Aine ngai, ao ti aki toki n tataraiia kanoara. Ko ata ngkai ara

mwane are kanga te *small grant*, ti a taua bwa ai ara Mwane n tania. Ti a kainano n tangiria bwa a na manga reke naba aia mwane kain Marakei. Ti aki kan kumeia ngai ma tariu are te Minitita ae moan te karineaki. Ti a taua bwa ti a manga *RERF*, kanga ai te aekaki anne ngkai te Tia Babaire ngkai ti a noria bwa ti kona ni kawakina te mwane anne ao ngaira kain Marakei, ti a kawakinna, ti a kaikoa.

Antai ae e na ataia te *small grant* aio a reke teutana buokaia iai. Ao ngkana tao e a manga karakaki riki bwa e a manga raka boon te ben, e a manga reke buokaia.

Ao tao ara Mwane n tania ngaira kain Marakei, tao e nang manga reke riki bwa te aekaki anne.

Ma ti karabwarabwa n iango aika ti a kakairi iai ngaira aika tao ti a tibwa riki bwa Taan tei n taai aikai ni manga katotonga naba te waaki aio.

Ara mwane naba ae te *small grant* n te ririki ae na roko aio, ti a manga moan kawakinna naba ao aron naba ara *RERF*. Ma tiaki bukina bwa ti a rangi n iango raoi. Bon te bae e a kaman karaoaki, bwa ti a boutoka te waaki aekakin aei.

Ngaia I a bon anga au karabwarabwa nakoia taan rabakau ake a tia ni karaoa te

kataumwane. Ngaira ni kabane Taan tei ake tao ti a tia ni *contribute* nakon tera. Ao e koaua are au mwaan n taainako te bae te raraoma bwa are bon te aine ngai.

Ma ngke I noria bwa iai teutana kanga rakan te karekemwane nakon te kabanemwane, e raka. Ao ngkai e a manga reke boon te ben, I a butiko te Tia Babaire. A rangi n kukurei kain Marakei ngkai ti tuangia ae e a raka boon te ben, bwa anne te bwai ae e a kaman tataekinaki.

Ngaira ni kabane tiaki ti ngaira tao man te Tautaeka ao te Kaitara, tarira ake man te Itera arei bwa ngaira ni kabane.

Tao ngaia anne teuana ae e kateirakeai bwa I ataia ae e korakora tangiran te karekemwane ibukin te bae te ben. Ao ara kantaninga bwa e na manga reke te tai teuana ae e na manga kateaki boon te bwabwai, e aonga n ae a manga kona n raira naba aia bwabwai kain Marakei.

Ti kakoaua ngaira ae iai naba ara bwabwai, ma akea man te Moti n nano.

Ma e aoria taai aikai te Tia Babaire ao e koaua ae ngkana e bon tei boon te bwabwai ao I taku bwa Marakei manga teuana naba ae e a manga reke naba teutana ana mabiao n aekakia kain Meang ane akea te takataka naba i abaia ma

ngaira e rangi n rawata ara bwabwai.

Ao ngkana e bon reke te aekaki anne, te Tia Babaire ae ko karineaki ao kain te Tautaeka. E aoria te tai, ti a manga moan noria.

Ngaia ae I a tabekarake te karabwarabwa ae moan te abwabwaki nakoia kain te *Ministry of Finance* ma aia Tia Koroboki ae boou ae e rangi n mwatai iaon kanana ae te Kataumwane ngaira ake tao ti a ongongora n ana kataumwane bwa ti nonoria bwa e rangi n tikiraoui. Moarara naba ara Batua are bon ara Kauoman ni Beretitenti are e bon aki manikangareaki naba iaon te bae te kataumwane ao ai manga bon te Tia mwane. Ti a boni karabwaia.

Akea te bae N na taekinna te Tia Babaire ae ko karineaki, ma ai bon te karabwarabwa naba n te kataumwane aio. Ngkana arona bwa te koaua bwa iai te kanganga ao are te bwai aio e aranaki bwa te kanoa ni mii, te kataumwane. E tuai roko te aba iai, te kataumwane ao ngaira ti karabwarabwa n te kataumwane.

Ngkana ai bon te mwane raoi ae e kabaneaki raoi n aron ae kanga ti a bon ataia bwa e nang bon riki, aio ai tibwa te katautau. Ngaia ti na aki kamwinibaea te katautau aio bwa aki karaoaki naba n aki akaka, a karaoaki naba bon man

mwin taian rikooti ake a tia ni mena inanon baia taan karaoa te kataumwane aio.

Ko a tia n ataia te Tia Babaire bwa e kanga ni karaoaki te kataumwane aei? Tiaki ti temanna ae e karaoia. Ngkana I boni kona n uirnga te tai are ti bane ni mena iai inanon te kataumwane aei, ti bane n anai ara kabanemwane iai man ara division ni kabane taian Ministry ao ko a manga uneakina am kataumwane ma are te boss ni kataumwane. Ao ngaia e otinako te bwai aei imwin tiaki teuana te meeting, tiaki uoua. Bon te meeting mo irouia taani mwakuri. Ngaia I rangi n karabwaia ni kabane kain te Ministry ake a bane ni marannako aia kataumwane ma ngkai, are a uotia nakon te Ministry of Finance. N na bane ni karabwaia taan tia koroboki ni kabane n aia kekeiaki. Mai irouia ni kabane aia Tia Koroboki ma aia Director. A rangi n bati n rabwa. Ai bia tera ngke ai teteina naba aei ae ngkana e nako te kataumwane. Ao mwanera ma tarira ake n te itera teuana, a kariaia naba.

Ao e koaua n tokin te tai ti na boni bukinaki ao ti na aki birinako man anne. Ti na boni bukinaki ma te bae e kakawaki ae taian katautau. Te katautau. Bwaai aika anaki iaon te kataumwane. Ti a bon nora raoi ngkanne tokin te karaki bwa e uara aia katautau ae

te koraki ae a bon tia ni bane ni mwamira te bwai aio.

Ngaia ae ti a katekraoira, ti a katekeraoia naba ngaia ni kabane. A nang bati n rabwa taani mwakuri ni kabane, Minitita ni kabane ao I a boutoka te Kataumwane aei. Ko bati n rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao I a kanakoa ngkai nakon te Tia tei mai Abaiang ae karineaki, Hon. Dr. Kautu Tenaua. E nakoim.

Hon. Dr. Kautu Tenaua: E rabwa te Tia Babaire. Ao e rabwa naba ngkai ko anganai au tai bwa N na marooro n te bae e moan te kakawaki aio ae te kataumwane.

I rimoa naba ni karabwa te Minitita are te Kauoman ni Beretitenti ma ana koraki ao nake a rekereke ma karaoan te kataumwane bwa tiaki te bwai ae e bebete.

Tao bon te bwai ae moan te kakawaki moa n aron te kataumwane bwa tera kanga iango aika a boboto iai aron katean te iango ibukin te kataumwane.

Ao tao bon te moanibwai e na iraki ni karaoaki te kataumwane ma tataekinakin ke karioan iango aika a koaua te Tia Babaire.

Tao ti na moan moanna moa. Te kataumwane e bon rangi n kakawaki bwa mwaitira ara mwane ae e na rereke ni katoa ririki. Ao

anne ae ti na mwakuri ma ngaia bwa ti na reke n te kabuanibwai.

N te Tautaeka are mai imwaina ao e bita aron te babaire ibukin te Akawa are ngaia are e kakibaki te mwane ke e kibarake iai te mwane n roko n te mwaiti ae e rangi n raoiroi are e a karekea iai aron korakoran te Tautaeka n te tai teuana ma teuana.

Teuana naba te bwai ae e karaoia bwa e onea naba te tararua n te Mwane n tania. Ao anne te bwai ae moan te kakawaki bwa e na riai n tataekinaki.

Bwa are e aki tataekinaki, ma e a ti tataekinaki bwa e mwamwaninga te aba aron karabwakia n aron ae ti karabwaia naba nake a karaoa te kataumwane n te tai aio. E riai naba ni katereaki nakon te botannaomata aron ana konabwai te Tautaeka are mai imwaina.

Ao N na katereaki bwa e aki toki n okiokiraki bwa Tautaeka mai imwaina a tango mwane ni karokoa ana tai te Tautaeka ae e nako are ae tao a taekina ae Anote Tong, aoI kabwara bure n anne.

Ma e eti ngke e tia ni barongaki raoi aron te karekemwane, ao te bwai ae e riki ara kantaninga bwa e nang bon manga akea te buu mwane man te Mwane n tania. Anne te tai are tao 3 te ririki imwin are e a karaoaki raoi babaire,

ao e a karinimwane n te *RERF*. Ao iai n taainako te nikira ni mwane.

Nanona e korakora te mwengaraoi n aron te kataumwane n te tai arei. Ao anne e na riai n teretere nakon te botannaomata.

E uarereke te tai ma I aki kona ni kabwaranakoa ni kabane.

Ti na okirikaki nakon te bwai ae rakan boora. Ao tao bon rangi n kakawaki naba bwa ti na kaboia naba ara koraki n I-Kiribati ake a mwakuri, bwa are ngaira e a raka boora. Ao e taekinna ngkoa te Beretitenti bwa ngkana e raka boora ao ngaia boni boora arei ngkanne e nang riki bwa aongkoa kanga te Kainibaire ibukin rakan booia taani mwakuri n te tai ae e nako.

Ma e teretere naba n aron karekean boia taani mwakuri n te tai ae e nako, bwa te aeke ni boo e ti roko tao 30%. Bwa bukin tera? Bwa iai te iango bwa e na karakaki riki iaon anne ma e bon ataia naba te Beretitenti bwa e aki tau te korakora n te tai aeii. E aki tau naba te korakora tao ni karokoa naba te tai aeii ngaia are e a kakerikakaki ao e a kamenaki n ti 30% ao ngaira iraua te raka ae e kakibaki iai. E aoria bwa e aki toki n tataekinaki, e bon rangi n rawata.

Ngaia are anne e na riai n teretere nakon te botannaomata ao N na

mwakuri iaon anne tao riki n te Kuakua te Tia Babaire.

Ngai irou e a bon tau bwa e nang karaoaki aron manga rinanoan booia taani mwakuri te Tia Babaire. Bwa bon te kamimi ae ara bebwa n Tia tei e a kabirirakeira nakon te ware ae e a taboroboro boon te taokita iai ma tao te naan Roia te koraki ake a bubura aia bebwa.

Ao I karaua n iangoia e bon riai n anne? Ao tao e maroaka ae e nang moanna te botannaomata ni bibirinako mai abara ikai bwa are bukin tera? Ti aki nora riain ae te naan rabwata aikai n aron tao te Kuakua, te Reirei, te Tabo ni karao tua ma tera. Ti aki nora riaina bwa e na riai naba n noraki ae ai aron aia konabwai bwa a nako n reirei te Tia Babaire. Tiaki te bwai ae a bon anganaki naba te boo arei.

Taokita e kani 10 aia ririki ni moan karekea aia moan bebwa. Ma ko ataia bwa tera ae e riki irouia ngke a moan roko ikai ao bon ongora. A moana boia n te L/9 te Tia Babaire. Tao bon akea ae e ataia bwa tera aron matoatoan te reirei.

Ao imwina a manga kakibaki ma aki roko n te boo ae L/4 n te tai ae waekoa.

Moan te kamimi naba ao consultant imwin are e a reke aia bebwa n taokita arei ao imwin ai

amw ao a manga nako n reirei riki i tinaniku 4 te ririki ao e nang riai ni kiba booia nakon ae tao e na aki mena n ae ara level ikai ma a kinaki i tinanikun te Tia Babaire.

Ao tara te aomata ae e a reke ana bebwa n taokita ae te *specialist* L/4. E kanga n reke anne te Tia Babaire. Bwa are aongkoa te *Consultant* iaon te *Specialist* aio ae bon iai naba ana bebwa e L/3.

Te Tia Babaire ngkana a nako tinaniku taokita aikai ni karaoa aia mwakuri n tangoaki man aba aika irarikira. Ko ataia bwa iraua booi ae anganaki? A biribiri imarenan \$400.00/\$500.00 n te bongina.

Ao tera ae e riki i abara ae Kiribati ikai? E maroaka ae a bon aki rau nanoia ara tia mwakuri iaon Kiribati n aron tein te mwakuri. Manga bwaai ni mwakuri ao ti a bon tara moa te *budget* ke te kataumwane. Ngaia iai tokim bwa e aera ngkai iai tokira te Tia Babaire? E aki tau ara mwane, e aki. Ao anne bukina ngaia are ti na aki kabunrerea te rongorongo ikai bwa ti a rangi n kaubwai. Bwa ngke arona bwa ti a rangi n kaubwai te Tia Babaire ao akea te aomata ae e na kakibaki nako tinaniku ni bwain aoraki, bwa ti kona ni karaoa ara O n aoraki are i Nawerewere ni kabanea ara mwane ni karokoia te naan bwai ni mwakuri ao ara tia mwakuri iai

nakon are ti a manga anaia te naan aoraki mai tinanikun Kiribati ni bwai n aorakia ikai.

Ma ti aki kona ni karaoa anne. Ti aki kona ni karaoa anne bwa te bwai ni mwakuri teuana tao te *Scanner* ae bon rangi n nakoraoi tao iraua te mirion boona. Irarikin are te *Scanner* tiaki n are ti na karokoa te bwai ni mwakuri, ao ngaia e a ti roko naba te bwai ni mwakuri ao akea te tia mwakuri. Ti na kareireia i tinaniku.

Ti kareireia te aomata are e mataniwi iai are e na kona n nora te tamnei arei ao e na rairia bwa tera te bwai are e kunea are te aoraki iai. Ngaia are bon te kananokawaki bwa kanga ti a kamwinibaia ara tia mwakuri aika bon rangi n raoiroi aia reirei ao a nang kinaki aron aia konabwai ao a bwati n te ukeuke i tinaniku man are mai inano ni karokoa are a roko ieta.

Ao ngke a roko ikai ngaia a L/4 ao L/3, bon te kananokawaki anne te Tia Babaire.

Ao ngaia are I kangai; tao e a bon riai n roko taan rabakau ikai ao a nang nora aron te manga katei boo bwa are Kiribati e a rangi n kaubwai ngkai. Ti a rangi n kaubwai bwa ti a tibwatibwa te mwane.

Ao tao ti a taekina tibwatibwakin te mwane. Moan te bae e kakawaki, e

taku raou n Tia tei ae karineaki ae te Minitita ae te Kauoman ni Beretitenti. Akea temanna ae e na katukaki n aron te tibwatibwa aio.

E a tibwa taetae te Tia tei mai Banaba. Ao antai ake iaan 18 rikaki, ngaia tao tiaki kain Kiribati ao ai tao te naan raa.

Ao a taku bwa te reirei moan te kakawaki ao a na akea rooia ataei. Maon te rawata te tei ae e ronaki ngkai. Maan te rawata te tei ae e aki roko n ana reirei bwa e a mwaimwai naba iaon kawaina bwa e aki raoiroi te bao are e toka iai i Abaiang. E raoiroi te Minitita n te mwane ae te Kauoman, te Beretitenti bwa are ko bon ata aio.

Ao e nga te mwane ao te kiriniki are i Tuarabu are e boni mena naba iai te Beretitenti. Ae e a bon tiku naba bwa te rau ma te baa ma tera te Tia Babaire.

Tera ae e riki nako iai. Te kai iraua n ririki aio e tuai man tia anne.

Ao te kawai are bon iai te bwai are a karaoia ao a bane naba n anaki bwai ni mwakuri mai Abaiang ao a katukaki naba. Ma tao tiaki ti Abaiang ao e aera, e a tiku naba man te moantai are ko mena iai te Beretitenti ni karokoa te tai aio, e tuai man ringaki ao e tuai man roko te bwai ni mwakuri ikekei. Bwa are tao tiaki baika a rangi n bongana.

Ngaia ao anne te bwai ae moan te kakawaki. Ngkana ko taekina tibwatibwakin aron te mabiao n ana mwane te botannaomata ao I tarataraiia bwa e eti te bae ko karaoia ao ko koreia n am boki te Minitita n te mwane. E *credible distribution*, ai kamaeura aia taetae naka Imatang. Ao tera nanona. E aera ngkai e taekinaki ikai aron tibwatibwaina raoi bwa e na bane ni mabiao te aomata iai. Ao are e karaoaki, e kanga ngkoa are te Minitita mai Tamana, *actions speaks louder than words*. Eng kai tao e koaua te saying anne ma ti ota iai. Ao anne te bwai ae moan te kakawaki te Tia Babaire ao moan te kainanoaki. Tataekinan te koaua moan te kakawaki ma e aera ngke e a roko te iti n totoko ikai *Astra Zeneca* te Tia Babaire ao kam aki katerea nakon te botannaomata ae iai aika tia ni kabuanibwai maeuia iai i tinaniku Kiribati imwain rokona ikai. Ao e roko te Minitita n te Kuakua, bwa ti aki karokoa te naan iti aikai bwa mwina a kabuanibwai kain Kiribati iai ngaia ti tataningaia bwa tera are e riki ao ti na karokoa te iti are te kabanea n raoiroi ikai.

E a kanga e a manga bon mwaitiakaia n an taetae ni ikawai bwa 3 te iti ae e moan butimwaeaki irouia kain Amerika, Eurobe, Aotiteria ao Nu Tiran. *Astra Zeneca* teuana mai ibuakona

ma iai ana kanganga te Tia Babaire ao e taku te Minitita ao te Beretitenti bwa e bobuaka karokoiaia ikai.

Ao manga ongora ngkanne. E nang roko te iti ae pfizer ao moan te kamimi bwa e taku te taeka. Bwa ngkana e na karokoaki te iti anne ikai bon te kabanemwane ae moan te bubura.

Ngaia maroaka ae ti a noori te naan Auti aika kateaki aika a bubura kaei i Nawerewere. Ao tao te wanikiba ngkanne ae a nang roko ae tao te naan raa bwa are e nang karokoi bwain te pfizer. E aera ngkai ti aki tataekina te koaua ikai. Ao te pfizer ngaia te kabanea ni matoatoa aron tararuakina bwa e tangira (70 dg) bwa e na *transported* ao e na *store* iaon Kiribati ikai. Ao iai te motanna ae *minus* 40.

Terana ngkanne bukina ae ko a kangai; ngaia I a baireia bwa ngaia I a kona ni karokoa te pfizer i Kiribati. Bwa anne te kanganga te Tia Babaire bwa are e aki tataekinaki te koaua ikai. E nang kananokawaki anne.

Ao ti na okirikaki nakon tibwatibwakin te kabwaia. E koaua ae ti kauntaeka taekan te *tax* n te *copra* ma tao bon iai kabwarabwarana bwa ti a boni mimi. Ko tibwatibwa te mewane ae \$50.00 nakon temanna ae e karaua

ni wenewene iaan batana ao te aomata are e mao mani maraki. E nako n urakina ana ben ao a oreia ao tawaia ao e a manga nako n uotia nako ni kaboa ao ko baireia: N na katuaeko bwa ko riai ni mwakuri. Ko na riai ni wenewene n am auti bwa N na anganiko \$50.00 ao ngkoe ko nako n oroben ao ngkai e reke am *tax niko*. Ao anne te bae I taekinna.

Ao ngaia tao e maroaka ae e aki kaoti ikai bwa are e tinanikun te logic. Listening and logic te Beretitenti e a mena iaa te aekaki ni waaki arei.

N na anganiko te mwane ma tatara ten noa bwa ngkana e nako n oroben ao tuanga bwa N na *tax* bwa are e *sweat* ao tiaki ti anne. N na kairoroa bwa e na karina ana mwane n te mwane n tabwi, bwa e aonga ni mabiao ao ni manga bubura ana mwane ae kanga aekakia taani mwakuri n te Tautaeaka. E rangi n kairua te rongorongongo anne, e bon aki kona n roko n te aekaki ni kaubwai are kaubwain te aomata are e mwakuri n te Tautaeaka ke te bitineti. Bwa are te bitineti ao te Tautaeaka e kabwaka ana *KPF* te *member* ao ngkoe te tia kamwakuri ko kabwaka naba am *KPF*.

Antai ae e na kaboa te tia karaoa te takataka? Antai? Ao tao iraua ke tao e a roko 70 ana ririki ao e a mate ao e a noraki ana *KPF*.

Iraua ana KPF Kautu ngke e a mate? E kan reke \$5,000? Ae e oroben ma ngke 20 tabun ana ririki. Karaua iangoia. Ngaia are tao kam bon raraoma ngke e kauntaekaki te bwai aio imwain rokona ikai, bwa I ataia n te tai anne. Ao I taku bwa antai ae e tataua ramwana ngke ti a kauntaekaia, ae ngaia ko na katuaea te tia oroben ma ko na bwai n tangira te aomata ae e wenewene iaan batana ae \$50.00 ni katoa namwakaina. E bon urua te koaua ma te kantaninga.

E a rikirake ngkai aron te raraoma ao bon te manga bubuti nakon te Tautaeka bwa e na roko te aoraki anne ikai. Ao ti ataia bwa e na rangi n matoatoa arona ngkana e roko ikai. Te titiraki ngkai. E kona uotana te Kuakua n tararuia aomata aikai ngkana e a roko te kanganga anne?

Te Tia Babaire ko nora te mwakuri are kaikeikean te aomata ngkana e reke ana kanganga ao e katokaki iaon te mitin. E na riai n raoiroi raoi te tabo anne, ma te bwai ae moan te kakawaki tiaki ti te mitin, te tia mwakuri. Bwa e aki rereke te kanganga e a tang te *alarm* arei ao ngkoe e bane birim. Iraua nee te reading anne? Arei ao arei. Te taokita e a toki ikeikena. Kabwara te bure. A tuai n ataia bwa tera. Te tia mwakuri n te *Intensive care* te Tia Babaire, e na mwakuri kanga

ai aron te *refresh ae* kanga e automatic ao kakerakea riki te *Oxygen* anne. Aikai tiaki ataia bwa akea ae e a tia ni karaoa te *practical* ikai ae te koraki ae a tauraoi. Ngaia are ti na bubuti, te titiraki. E a tauraoi ngkai Kiribati nakon te kanganga ae e nang roko?

Ao tera ngke arona bwa te Tautaeka e taraia bwa e na bon tauraoi moa imwain ae e karaoa kaukan Kiribati ao Mwamwananga, ma tiaki moa mwamwanangami ao mwina tararuakin maeun te I-Kiribati. Ao e bati n rabwa, I boutoka te kataumwane.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei. Tera am *point of order* te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: Teniua au *point of order*. Ma I karabwa te Tia tei mai Abaiang temanna n ana marooro iaon boutokan te kataumwane ma bon raraoma naba ake e a manga bon taekini.

1. I kani kaoka naba au raa, bwa are ti tebo ana marooro ma te Tia tei mai Nonout temanna ae karineaki are bon n aia itera ae e taku bwa iai au taeka rakan booia taani mwakuri ae e na ti tebo ma Taan tei. Akea au taeka anne e aonga n eti te *record*. I aki uringa ae I a tia n taekina anne.

2. E taekinna bwa ti aki tataekina te koaua ngke ti anga te mwane ibukin te aki mwakuri. Kanga e a

taekinna bwa buokaia antai. Nakai araranna bwa buokaia taan aki mwakuri ke tao te takataka bwa te ruti. Anne aia taeka ae ti na kateimatoa nakoia kain Kiribati, ao ngaira ti aranna bwa buokaia ke te *investment*.

Ma ngaia e a teretere bwa bon anne aia koaua ae a taku bwa kanga ti mwamwanaia te koraki aikai aika a kainano bwa e kona ni kanganga aia kareke tianti. E na bwakara ae teutana anne ao ngkoe ko aranna bwa ngaia ti mwamwanaia bwa kam tarai bwa kanga te ruti ao te bakatae. Ma ko na mimi ao a na tei aroia ao ko na kangai; ngaia e bon koaua. E na bwakara ae \$50.00.

3. E taku bwa e arana ngkoa ara Biira ngkoa iaon te *tax* bwa te katua. Tao ko aki ota n nanon te *tax*. Anne iai n te *Income tax law*. Ao anne ae ti kataia ni kabaeia naba iai ara koraki ma tiaki te katua. E rabwa.

Tibiika: Ao I a kanakoa nakoim te Minitita n te *MIA*, Hon. Boutu Bateriki. E nakoim.

Hon. Boutu Bateriki: Ko rabwa te Tia Babaire. I kukurei naba n anga au maroro iaonte Biira ni Manga kataumwane ibukin te ririki 2022 te Tia Babaire.

Te Tia Babaire ao e koaua ae e na rangi n *focus* riki ara maroro iaon

tao ara *Ministry* ni kaineti ma aron butina te Tia Babaire.

E koaua te Tia Babaire ao e koaua ae n te tai aei ao e rangi n korakora mwanewean aron katean booia te naan Kauntira ao riki tao te naan *Mayors* te Tia Babaire.

Ao I taku bwa aio teuana mai ibuakon ana Moti n nano naba te Tautaeaka are e na karaka booia te Kauntira ao e na iai naba manga rinanoan norakin katarataran booia Meia te Tia Babaire.

Ao I taku bwa e bon teretere te Tia Babaire bwa ni moan rokon te Tautaeaka aei ao bon akea ngkoa te mwane ae e bwabwaka nakoia Kauntira. I taku bwa anne e na rangi n teretere nakoia kain Kiribati.

Bwa I taku bwa ngke e moan roko te Tautaeaka aei ao bon ti \$50.00 ae a kakarekea Kauntira ni katoa namwakaina te Tia Babaire. Ao aio e na teretere nakoia ara botannaomata iaon Kiribati bwa te \$50.00 aio ae e ti kakarekea n taai nako ara Kauntira iaon ara abamwakoro.

Ao tao e koaua tao ngkana iai teutana rakan tao ana bwai te Meia. Ma ngke e a roko te Tautaeaka aei te Tia Babaire, ao e a kanako te boo ae ngaia ae a kabwakabwaia ni uoua te wiki te Tia Babaire.

Ao I taku bwa e koaua ae e rangi ni korakora te taetae iaona ma e

kakawaki ae ti na katerea naba bwa aio te mwane ae e a tibwa reke irouia Meia ao Kauntira iaon abamwakoron Kiribati. Aikoa rangi n kainano te Tia Babaire.

E koaua ae e ngae ae a tangira booia ngkai ni magna rinanoaki te Tia Babaire, ma ti kakoaua bwa iai te maeuraoi. Iai aron noran aia kareke tianti ara Kauntira ni kabotauaki ma taai ake a tia ni bwakanako te Tia Babaire. Ao anne te bae e nang kakawaki te Tia Babaire bwa e na teretere aron tabekana ao aron kabwarabwarana nakoia ara Kauntira iaon ara abamwakoro iaon Kiribati.

E ngae ngke a bon tangiria ngkai te Tia Babaire ma te bae e rangi n kakawaki, e na manga rinanoaki te bubuti iaon noran tangiran booia ara Kauntira ao te Meia te Tia Babaire.

E koaua te Tia Babaire ao e kakawaki bwa are e irekereke ma te kataumwane aei te Tia Babaire. E rangi n kakawaki bwa ti a tia naba ni buti mai Makin nako Tabiteuea Maiaki ao bon angina e koaua ae bon iai te bubuti irouia te naan Meia ao Kauntira bwa e na manga kona riki n rinanoaki.

Ao anne ngkanne te Tia Babaire are e a tiku ngkanne inanon bain te Kauntira n te tai aei. Ao tao e koaua ae e aki rinnako inanon ara boki ni kataumwane aei te Tia

Babaire ma e rangi n kakawaki bwa ti na maroroakinna bwa a na ongo naba ara Kauntira riki man ara abamwakoro aika kakaokoro te Tia Babaire.

E koaua te Tia Babaire ae teuana naba mai ibuakon ara kataumwane ae ibukin te mwane n onobwai te Tia Babaire. Ao aio teuana te Tia Babaire ae I kan taetae naba iaona iaon te onobwai.

Aio ti karabwa te Tautaeaka n Tiaina bwa e teimatoa n anga ana buoka ae te \$1te mirion te Tia Babaire, ao aio ae ti na teimatoa ni karabwarabwa iai nakon ara kauatabo ae Tiaina ibukin noran ao buokan ara itera ae te onobwai.

Ao tao e kakawaki naba ngkai I mwaneweia ngkai te Tia Babaire, bwa are a na ongora kain Kiribati. Bon iai teutana te memere man aia itera ara koraki iaon abamwakoron Kiribati. Ao anne naba te bae ti na rangi n kaunga ngaira n te MIA ao ti na kaungaia ara Kiraka ngkai a bane n ongo mai iaon aba bwa boni iai teutana aron memeren te onobwai ae ti noria n te tai aei.

Ti aki ata bukina ma tao e koaua tao iai itera tabeua ane tao e koaua tao ti aki noria n te tai aei ma ara kantaninga ngkai ti taetae n te tai aei ao a na ongora kain abamwakoron Kiribati, bwa te onobwai bon teuana te bwai ae e rangi n kakawaki nakon aia

kiratirum ataei, aia tabo ni maeka, aia Neeti, aia taan reirei are boni ngaia naba taan karina te reirei irouia ami ataei iaon abamwakoron Kiribati. Anne te bae e rangi ni kakawaki. E na nakoraoui mwengaia taan reirei, Neeti, ao e na nakoraoui naba aron te reirei ke te anga reirei inanon kabonganakin taabo aika a kakaokoro aio tee Tia Babaire. Ngaia anne te bae e rangi n kakawaki te Tia Babaire.

Ti na kaungaia bwa ti noria ae iai teutana te memere ao e na riai naba teutana bitakin aron kabonganakan aron te onobwai irouia aomata.

Ngkoa ti na kataia ikai ni manga bita teutana aron kamwakuraia aomata iaon abamwakoro te Tia Babaire, bwa are ti noria bwa a boni moanna naba n rangi n taowae ara aomata te Tia Babaire tao n aron mwakurian te naan kiratirum ao tao te naan ra riki aike a maeka iai ara taani mwakuri iaon abamwakoron Kiribati te Tia Babaire.

Ma e ngae n anne ao ti na kaungaia. E kakawaki naba ngkai ti marooro ngkai ao ti na kaungaia ara Kauntira iaon abamwakoron Kiribati bwa ana kateimatoa kaungakia kain aia kawa bwa a na kateimatoa aron te onobwai bwa boni ngaia naba aron teimatoan te maeu, e na nakoraoui aron te anga reirei ao

tao aron naba maekaia ara taani mwakuri aikana a bane ni mena iaon aba te Tia Babaire. Ao tao ngaia anne te Tia Babaire.

Te Tia Babaire e koaua ae e bon korakora naba te naan karikirake. E koaua n aron ae e teimatoa te Tautaeaka n reitaki ma aba aikana aera, te naan *donors* te Tia Babaire. E kakawaki naba aio, ti na teimatoa ni karabwa te Tautaeaka bwa e teimatoa n reitaki ma aba aika a bubura n aron te naan buoka. Ao anne te bae ti taku bwa ti rangi n kainanoia te Tia Babaire.

Te naan buoka man aba aika a bubura, a rangi n kakawaki te Tia Babaire bwa I taku bwa ngkai bon aba ngaira aika ti uarereke ti na rangi kainanoi naba aia buoka aba aika a bubura n te reitaki ae e tamaroa te Tia Babaire ae ti na bon kateimatoa bwa ngaia e kona naba n reke buokan ara waaki ke kabutan ana waaki te Tautaeaka inanon te tai teuana ma teuana te Tia Babaire. Ao anne te bae e rangi n kakawaki te Tia Babaire bwa ti na karau n tarai itera aika n ai aron aikai te Tia Babaire.

E koaua te Tia Babaire ae n te *MIA*, ao ngkai e koaua ae e a tia n nako ngkoa te baere te *election office*. E a tia n nako naba mai iaan ara Botaki ni mwakuri ngkoa man te *Internal Affairs* ao e a tia ni manga mwaing nakon te *MOJ*.

Ao e koaua ngkai are e a manga okira au taboni mwakuri ae te *Internal Affairs*, ao e a koaua e a mwaing naba ma ana *budget*. Ngkana ti noria iaon te boki ni kataumwane ao e kona naba ngkai n noraki bwa rakan naba ngkai ana kataumwane te MIA iaon kamwaingai kain te *Election Office* a nang roko ngkai iroura n Tianuare 2022. Ngaia are I taku bwa aio te bae e rangi n kakawaki.

Te *election office* te Tia Babaire bon teuana te Botaki ni mwakuri ae e rangi n kakawaki, bwa aio are ngaia are e rinanon aron karakan mwaitia ara Kauntira. E kona n tara aron te rinerine ae e tabangaki ibukin rineara ngaira Taan tei ao te Beretitenti ao bon te rinerine ae e tabangaki iaon abara aio te Tia Babaire.

Ngaia are I taku bwa te *election* e rangi n kakawaki naba ngkai e roko n au Tabo ni mwakuri ngkai I kakoaua bwa bon angin te naan rinerine e karaoaki rinanon ara Kauntira. Ngaia ae I taku bwa ti karabwarabwa n te babaire ae e a manga boou aio ngkai e a okira ara tabo ae te *Internal Affairs*. Ao ara kantaninga bwa te naan *training* inanon naba te waaki ni manga rokona inanon ara taob ni mwakuri nakoia tao Kauntira ao rabwata ake ana irekereke ma aron te naan bitaki ibukin te tai aio te Tia Babaire.

Ngaia are anne naba teuana mai ibuakon bitakin ao rakan ara *budget* inanon ara *Ministry* ae te MIA te Tia Babaire.

Ngkanne tao e koaua ti na kona ngkanne n tara tao te naan *support grant* te Tia Babaire. Aio te Tia Babaire are e rangi n irekereke ma te naan buoka nakon te Kauntira. Kanga e koaua ae e rangi n irekereke ma aron te naan buoka nakon te naan Kauntira. Aio ti karabwa te Tautaeaka, e teimatoa n anga te buoka nakon te naan Kauntira.

Ao aio are I taku bwa te Kauntira bon teuana angatain te Tautaeaka. I taku bwa teuana angatain ara waaki ngaira te Tautaeaka ae ti waaki inanon te tai teuana ma teuana aron kabutan te Tautaeaka iaon abamwakoro.

Ao I taku bwa aio teuana bon angatain te Tautaeaka naba are e na kona n ibuobuoki n itera ke n aro aika a mwaiti te Tia Babaire.

Ngaia ae ti kakoaua ae e rangi n rawata rekereke te naan raa iaon tao te *support grant* te Tia Babaire. E koaua ane ngaia ane kanoana ane boou ara Kauntira.

E koaua ae iai teutana te kaokoro n aron kaboakia ara Kauntira ao te Meia, e aoria naba ae ataia bwa bon naba aia raka ni mwane ara Meia ae e kaokoro ma aia mwane te naan Kauntira.

Ao e koaua ae bon iai ae ana *incentive allowance* te Meia ae e kaokoro ma aroia Taan tei. Iai ae \$480.00 n te ririki. Anne te *incentive allowance* nakoia Meia ao iai naba are te *honourem allowance*. Anne are e bon *depend* nakon bubura ao kaubwain te Kauntira bwa aekakira ana konabwai te Kauntira n aron ana karekemwane ma ana raa ao ngkanne e boni kona n anga te *honouraeum allowance* are e na kabuta iai te waaki te Tia Babaire.

Ao e koaua ae e rangi n rawata ae tiaki ti ngaia aikanne te Tia Babaire. E rangi n korakora te *maintenance fund*, te naan onobwai ibukin ana auti te Kauntira. I taku bwa baikai aika a rangi n kakawaki te Tia Babaire bwa are a rekereke ma aron ara kataumwane inanon te tai aei.

Ti na kateimatoa naba aron kaungaia ara Kauntira iaon abamwakoro bwa a na teimatoa ni mwakuri nakon aia kabanea naba n Tamaroa, bwa are te Tautaeka e kakawaki ae e anga te mwane nakon te Kauntira ao te Kauntira a kabaeaki bwa a na bon riai naba ni mwakuri nakon are e kantaningaki bwa e na teimatoa n raioiroi ana bwai te botannaomata riki te naan auti ke baike e kabonganai te Kauntira iaon te abamwakoro teuana ma teuana.

Ngaia are ti na rangi n kaunga inanon te tai aei te Tia Babaire.

Ao e koaua te Tia Babaire ae iai naba te naan ferry's service ae a taku bwa e mena naba iaan ara ibuobuoki ngaira ibukin karokoan bwaai iaon te naan abamwakoro. Baikara baika a tangiraki aika a na karaoaki iaan te naan atimwakoro are iaon te abamwakoro anne.

Anne e bon teimatoa naba te Tautaeka n aron ibuobuoki n itera aikai te Tia Babaire.

Iai buokan te naan kaa akana baoia taan reirei. Tao e koaua ae e mwaneweaki ae iai te mwengabuaka irouia ataein te reirei iaon abamwakoro. E koaua are e mena naba iaan ara Botaki ae te Kauntira te Tia Babaire. Ngaia are I taku bwa te Kauntira iaon abamwakoro a bon teimatoa n anganaki naba tabeia bwa a na ibuobuoki n itera aikai te Tia Babaire.

I taku bwa ngkana iai te kanganga n te naan kaa aikanne te Tia Babaire, ti na boni kaungaia naba ara Kauntira. Ti na kaungaia ara Kauntira iaon te abamwakoro ao bon taani mwakuri iaon abamwakoro aikai te Tia Babaire bwa a na kona ni karaoa te onobwai nakon taabo aikai te Tia Babaire.

Bwa e rangi n kakawaki naba ae a na karaoi aia onobwai bwa e na teimatoa kabonganana ibukin aia botannaomata te Tia Babaire.

Ngaia are anne baika I kan taetae iaona te Tia Babaire.

Ao e koaua I kan taetae naba teuana iaon te mwane ae \$50.00. E rangi n kakawaki ae ti na taetae bwa a na ataia naba ara botannaomata mwina ti a bukinaki bwa ti a bon anganga te mwane ae \$50.00 kanga ti tebo ma ai te mwane n akoi, ke tao ko anganaki iaan batam te Tia Babaire.

Ngai n au abamwakoro ae Tarawa Ieta te Tia Babaire, a rangi n kukurei ao a rangi n karabwarabwa. A rangi n teimatoa ni karabwarabwa ngkai anganaki te mwane aio te Tia Babaire.

E koaua ae I kaongora n taai aika nako ao e koaua a rangi n teimatoa n anga aia karabwarabwa, aia kakaitau. Ao e koaua tao iai itera tabeua ae kanga a manga tabeaianga iai ke n raraoma bwa e na teimatoa bwakan te mwane aei ke e na aki.

Ma e koaua ti a tia naba ni kabwara nakoa naba te Tia Babaire. Ti a tia ni kabwara nakoa ae te mwane aio, e na teimatoa ni bwaka. E ngae ngkana iai tao te naan *KPF* ma te naan raa te Tia Babaire irouia taan oroben ke tera ma te mwane aio e na bon teimatoa

naba ni bwaka ni kaitara aron buokaia ara botannaomata akana iaon ara abamwakoro aika kakaokoro te Tia Babaire.

Ngaia are aikai te Tia Babaire aika kanga I kona n taekini n te tai aei, ao e koaua te Tia Babaire ae ti na kaungaia. Ti na kaungaia naba ara botannaomata akana iaon ara abamwakoro bwa mwane aika anganaki n aekakin ae te mwane n aki mwakuri, ti na kaungaia bwa a na karaoi aia karikirake mai iai te Tia Babaire.

Ti na kaungaia bwa a na karaoi aia nii moko ao aia raa te Tia Babaire are a na kona n generate aia income te Tia Babaire inanon te tai teuana ma teuana te Tia Babaire. A na kaungaki bwa a na kabongana te mwane aei ibukin karekean aroia, karekean maeuia ao buokaia naba ibukin aia waaki nakon taai aika imwaira te Tia Babaire.

Ngaia are te Tia Babaire, ti nang tauraoi ni boutoka te kaoti aei. Ti karabwaia naba kain te itera arei ngkai a boutoka te Biira ibukin te Kataumwane ibukin 2022 are e tabekaki ngkai iroun te Kauoman ni Beretitenti.

Ao ti karabwarabwa n te tai aei te Tia Babaire ao I kukurei ni boutoka te Biira aei te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao I angan ngkanne te Tia tei ae karineaki mai Maiana, Hon. Vincent Tong. E nakoim.

Hon. Vincent Tong: Ko rabwa *Madam Speaker* ngkai ko karekea au tai ni maroro iaon te kataumwane 2022.

Ao ibukin te record ao I ti kan taekinna bwa I boutokaia. Ma imwain ae I anga au maroro bwa tera bukina ngkai I boutokaia ao au taratara iaona, ao e kakawaki bwa N na anga moa au taeka ni kamauri.

I a boni kamauri nakoim. Kain am aobiti, te Beretitenti ao Kabineti. Raou n Taan tei, taan ongoa. Ai boni bwanau ma bwanaia kain au abamwakoro ae Maiana ni kamauri ngkami n te bwakantai aio ke te moan tairiki aio. Kam na bane moa ni mauri!

Eng, n ai aron are I taekinna ao I *support* ke I boutoka te *budget* aio.

I kani kaitaua te Tautaeka aio bon ibukin te *budget* ao ibukin bwaai riki tabeua.

I taku bwa e riai n ota man te maroro ao boni kaninganingakin te *budget book* bwa e a nako te \$4.00. Te \$4.00 are e a rangi ni maan n tataningaki, ti kukurei n taekinna bwa e a nako ngkai.

Iai naba akana a manga karakaki, tiaki mwaitin te mwane are e na kabwakaki ma kanga te atu ni mwane are e na nako ibukin bon te mwane n aki mwakuri, aia mwane kaara ao n ikotaki riki ma te naan *benefits* riki tabeua.

Ai bon te kaitau ae bati nakon te Tautaeka iaon anne ma kanga bon iai bwaai tabeua ae kanga I boni kani katerea bwa I noria bwa iai te naan *issues* ibuakona.

Ngai n au nonori ao kanga iai teutana te kerake nakon te *budget are te* ririki aio, bwa I taku bwa ti na bae n uringnga bwa ngke ti moan kataumwaneia n te moan ao e nako tao \$270, rimwi riki e a manga iai te Manga Kataumwane ae \$23m. I taku bwa anne e uotira nakon te ware ae kanga tao \$300 te mirion.

Ngkana ko a manga tara te *budget book* ao kanga te kataumwane ibukin te ririki ae na roko, ao e ota bwa kanga tao \$305m.

I taku bwa maikanne ao kanga anne ae a wai mai iai tabeua te naan titiraki bwa ti tebo bwa iai ti tabeua te naan titiraki bwa are ti tebo ma iai ti tabeua te naan kerake, ma ngai n au taratara I mimi iai bwa bukin tera ti tebo ma e aki botau ma te naan raka ni boo ake a tia ni katautauaki.

Kanga ngai anne otau ae memere ao kanga I taku bwa e rangi ni korakora te kerake riki nakon ara *budget*. Ma anne ngai au kataratara ma bon taben te Minitita ma te Tautaeka bwa a na kakaekai ara titiraki n te tai teuana ma teuana.

I a kitana anne ao I a manga kibara are teuana ae te *PIPA*. Bwa aongkoa mwaitin te *income* are e na reke ngkana e kaukaki. Ngkana e uki te *PIPA* ao e na rawata te mwaiti ae e na reke nakon Kiribati.

Ibukin kaekan te titiraki aio ao I taku bwa ti na riai *take into account* naba ana *total sea area* Kiribati bwa mwin te wareware teutana. E aoria bwa ti na aki noria bwa e nga te *high seas* ao e nga raoi are kanga e aera. Ma kanga bon *around* buburan tari iaon Kiribati ke marawan Kiribati *3.5million km2*.

Te *PIPA* ngkanne kanga ti 408 ao 250,000km². Ao ngkana kanga ko *average* tao 8.5% of the total of this. Ma anne kanga n au wareware.

Ngkana e koaua anne ao kanga I taku bwa e riai ni kakawaki bwa te Tautaeka ke te Minitita are tabena e na ti kabwarabwara bwa e na kanga te 8.5% n *sea area* aio ae e na *generate* te *income* are e aki kona n *generate* te *remaining* 91.5%. I taku bwa e rangi n

kakawaki bwa e na kabwarabwaraki anne, bwa ngai naba temanna tiaki te tia rabakau n te *PIPA*. I taku bwa e rangi n kakawaki bwa ngkai e rangi n rawata te ngoo bon irouia Taan tei, *members of the public*, I taku bwa e rangi n kakawaki.

E taekinaki bwa e rangi ni korakora te *revenue* ane e *generated*. Ngai ngke arona bwa ngai ao N na kangai; aio raoi te mwaiti ae e na reke ao e na *substantiated*. E aoria e a bon tiku inanon bain te Tautaeka ke te Minitita anne, ao I a manga kibara are teuana are tabeua mai ibuakon ana Moti n nano te Tautaeka are kanga n ai aron are I taekinna, e rangi n rarabwa e a nako te \$4.00. A rangi ni maan tataningaia ara koraki, tiaki tikain Maiana.

I uringa bwa boni mwin raoi te rinerine ao a rawata kain Maiana. Aikoa kakatine bwa a taninga te \$4.00 are kanga e bon taekinaki bwa e na nako. A rangi n rawata aika aki kukurei n te tai arei bwa e aki nako ma I taku bwa ngkai a ongora ni mamarooro inanon te Auti ngkai, a nang manga moan tataua aia takataka n taninga te \$4.00 ke te ririki ae e na roko, bwa ngkai *November/December* e a bon roko Tianuare. Ngaia are kanga ai bon te bubuti, ko aki kabaenikaia. E roko Tianuare 1, e a nako naba. E a boo naba te Katine.

Ma tao teuana naba ae I taku bwa e rangi n kakawaki aio ngkana I marooro ngai. Bwa are ngai i Maiana I rangi n kaan. E ngae ngke I kaan is a half way ke *a boat right away* e nang korakora naba te kanganga n ririkoan ara takataka.

N tabetai aikoa kona ni Katine ara koraki bwa are e a onrake te naan umwa n takataka. Ngkana ara *problem* aio ao ti rangi n kaan, ti na *take into account* abamwakoro ake a raroa riki ao I taku bwa kam bon ataia. Ma kanga anne tao bon ti te kauring bwa anne naba teuana tao te handle nakon te *initiative* ae te \$4.00 aio, bwa kanga angin te tai ti tangira ara mwane bwa e na *regular*. Ngaia are e na aki motimoti rereken ara karekemwane aio.

Teuana naba I kan kaitaua te Tautaeka ibukin karakan riki te kataumwane ibukin te SFU ke te mwane n aki mwakuri ao tao te mwane naba ni kara.

Kanga I kani kakaitau iaon aio ma I a kani kauataoa naba te bubuti bwa are kanga iai au titiraki ae I aki kanakoa, bwa are I bon ataia ae iai aika a na bon bae n titiraki nakon te Minitita. E aoria akea rabwatana ma are ai bon rabwatan te Tautaeka aio.

Iai tabeman ae a bon teimatoa naba n tuai ni bwaka *aia back pay* kanga iroun te Minitita ae e taekinna bwa ai bon te *policy*. E nang boni bae naba.

Ngain au koaua kanga iai tabeua te naan raa ae a *merit* te *special circumstances* bwa tao e bua aia bwai irouia kain te aobiti.

Iai tabeman ae a boni kakoaua kain te aobiti n te Kauntira, a bon nikira ke anaia kain te *Ministry* mai ikekei ke a nikiraki ikai ao e a bua. I taku ba ikanne iai merit, ngkana e aki kona te general opening e a karaoa te special case, ke a nakon te keiti teuana ma teuana.

Teuana naba kanoan ana Moti n nano te Tautaeka ae N na bubuti, kanga tao booia Taan moti. Eng, inanon ara break ao a tarebon naba. *'Ko a ti bubutia, kan ti kaninganinga moa te kataumwane ibukia Taan moti'*. I boni karautaeka nakoia bwa bon akea. I ti kan kauringa te Tautaeka ke ni bubutia te Tautaeka bwa e a ururingia naba nakai. I taku bwa a rangi n kakawaki nakai, bwa nakai kanga a katoamaua ana mwakuri te Tautaeka ngkana iai te bobuaka imarenaia te koraki, ngaia naba.

I taku bwa kam nora te rabwata ni kabowi i Toromon. Ngkana e *strong* te rabwata ni kabowi I taku

bwa e na kona n ibuobuoki iaon itera nako aikanne.

E aoria e a tia te *budget* ma ai bon ti te bwana n ibuobuoki bwa are e aki nako n te ririki ae na roko, ai manga te ririki are imwina.

E aoria e a tia n nako aio ma e kakawaki ngkai I a tia n *noted*, kanga tao bon te raka ni boo.

I taku bwa e rangi n teretere te ware ae I noria iaon rakan boora kanga tao around 300%. Aongkoa anne nakon booia Taan tei. I taku bwa ngke a ongo aio taani mwakuri ao kanga a na bon tangira naba te kerake ni boo.

Iai te 30% ae aongkoa e na nako. I aki ataia bwa e a tia n nako ke e tuai, ma e aoria ngkana iai kanga te marooro aongkoa e na karokoaki irouia Taan tei. I aki ataia. Ma e ngae ngke iai te *stimulate* bwa iai te raka ni boo nakoia, I taku bwa e na bon bae naba n iai ibukia taani mwakuri. Are ngaia ti kona n arania taani mwakuri bwa ngaia taan kabuta te waaki, bwa are ngaia te oera ibukin te mitin ae te *Government*.

Ao teuana naba ngkana kam kukurei bwa N na marooro iaona. Bon te bwai ae te *overtime*. Kanga I noria iaon te *overtime* ae bon tiku naba ikai, ao kanga e bon teimatoa naba n *tax*. Te ware ngkai 25%. Tao ti taeka n ibuobuoki ngkai kam noria te Tautaeka bwa

te SFU e rangi n kakawaki ibukia nake aki mwakuri.

I taku bwa e rangi n kakawaki naba norakin aia itera taani mwakuri.

I ti kauring bwa te *overtime*, e ti rereke nakoia te naan *lover wages*. Ma e ngae ngke e uarereke aia bwakabwai, nakai e rangi n korakora naba aia kanganga ni boni bataia ao ni bon aia utu.

Ao ngkana ti na manga *tax*-ena aia mwane ae kanga tao te mwane n raka ae te *overtime*, ao I taku bwa kanga tiaki buokia. Bwa n *around about way*, kanga ti a manga bon buokia ngkana ti aki *deduct* te 25% are *in the end* a manga boni kamaeuia aia koraki.

So, it said you the Tautaeka from collective ao kam a manga *pay out* nakoia taan aki mwakuri n te *SFU*. Ma anne au *observation* iaon kauarerekean te mwakuri.

Eng te Tia Babaire, I riki n taekina aio iaan te koaua are kanga bon au taratara n te tai aio.

E aoria e a tia ni maroroakinaki iroun te Tia tei temanna mai Banaba, e aoria ngkana akea rabwatana. Eng, ngaira kain Maiana ti rangi n kaitau bwa iai te raka ni boon te ben ma kanga I ti kan taekinna bwa iai n taabo tabeua akea aia ben. So I aki ataia. Tera ngkanne tibwan te kabwaia nakoia.

E kakawaki bwa e na *equal* naba tibwatibwakin kaubwain te botannaomata.

Kanga ngai n au wareware kanga aongkoa te bae kabonakoan te takataka e aki riai n *economical peaceful*. Iai are kanga ko a tibwa taekinna te Beretitenti, I aki kuaiko iaon aio ma ngai bon au taratara te takataka ngkai kam kaboa mai irouia te botannaomata n \$4.00. Ngkana e a manga katokaki mai buki nakomai, e a manga katokaki mai ikai nako tinaniku. E a kerake riki boona.

Ma ngai n au wareware kanga te market price ibukin te takataka ngkai, kanga te US\$1.16 ke te AU\$1.60. E aoria anne au kukune ma ngkana iai etin te rongorongo aio, kam kona ni manga taekinna.

Ao ai bon te kabanea Madam Speaker, ti te marooro teutana iaon te *generators* bwa are bon iai au kaoti ae I kanakoa ibukin te *PUB* ke mamaten te *power* n te *PUB*.

E kakawaki ae N na anga au kabwarabwara bwa bukin tera ae iai au kaoti iaona. Bwa are ngai n au koaua ngkana te *PUB* e bon aki kona ni kamaeua ae korakora mamaten te *power*, e na manga in-cure te *higher cost*. Bwa are teuana te *delivery services*, tao bon man te Tautaeka. Ao tao a tarebon kain buki n nakomai nakon te *Ministry*, akea te bae e

kona ni karaoaki bwa are e a *down* te *system*. Anne e *waist of my time* ao aia *time* kain buki kanga ti tarakina n te itera anne.

Kanga I taku bwa ngke ngai naba te *business*, tao I kakabo nakoa te moa. ngkana arona bwa e mate te *power* N na manga kaboa te tianaraita. I kamaeua, e a manga *in-cure cost*.

Ngai kain buki, tao kain Maiana. I kani kaboa te moa e a manga *add on* te *cost* anne. E aoria.

N ai aron are I kaongoaki ao e korakora ke iai au wareware iaona. Kanga I aki rangi n go back bwa I a ti tiku n 2013, are iai te ribooti are e karaoaki iai te *recommendation* ibukin te *maintenance work* ae e na karaoaki nakon ana *generate* te *PUB*.

Kanga iai te *follow up report* ae kanga te magazine ao iai ae e karaoaki inanon 2015 ao e *carry over* nakon 2016.

Kanga akea riki te rongorongo ae e a tia n reke irou ibukin tao mwakurian ana tianaraita te *PUB* imwin anne ma tao N na ti bubuti nakon te Tautaeka bwa e bia kekeiaki riki nakon tarakin te itera aio.

Bwa aio naba teuana ae e rangi n kakawaki nakon te botannaomata.

A rawata riki au marooro te Tia Babaire ma are e bon uarereke ara tai. E aoria, I ti kani karekea au tai ni kaitaua te Minitita n te mwane, kain ana aobiti ao taan rabakau ibukin aia kekeiaki ni katauraoa kanoan ara kataumwane n te ririki aio. Ao kam bati n ongora.

Ao kabwara au bure teuana naba. I a ti reita naba ana *comment* temanna raou te Tia Babaire, kanga e koaua e a moanna ni bebete riki aron warekan te *budget book* aio, ao I boutoka te kataumwane aio. Kam rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao I angan te Minitita n te Aono n raina, *Line & Phoenix*; Hon. Mikarite Temari. E nakoim.

Hon. Mikarite Temari: Ko aitokamauea *Madam Speaker* ngkai ko karekea au tai. I taku ngai bwa e nang aki reke au tai. Ma kanga I bon aki naba kani marooro iaon te Biira. Ma e tikiraoi bwa ti na kaoti naba ara iango tabeua aika a na boboto iaon te kataumwane aei.

Ai rereira ao ai tamaroara kabwatan te kataumwane ao ai kamaeura naba ngkana ko a bon taetae naba ni bon kaeta raoi kanoan te marooro ngkai.

Ao anne ae e kakateke ao e tang ni karewerewe i taningan te I-Kiribati.

I karabwa te Tia tei temanna mai Maiana ae e a tibwa tia n taetae, ao anne raoi te *main point* aika a kamaeu. Taetae iaon te kataumwane ae ngkai ao tera am ibuobuoki nako iai ngkana ko boutokaia. E kamimia ma e koaua bwa a manga tibanako tabeman ao a kotokoto ao a maan inanon te Auti ni Maungatabu aio. A ikawai nakoira.

Te bong aio te kataumwane, tiaki kuan temanna ma temanna. E kangare, ma tiaki anuau ngai ngkanne ae I uarereke bwa N na manga kaboa mwin te buakaka nakon te buakaka, anganna te raioiroi.

I kamoamo te Tia tei mai Butaritari temanna. E a bon taku naba, ngai temanna ae I tangira kaukan *PIPA* bwa e na maeu te I-Kiribati.

Naka angina kain te Kaitara aikai, a kara riki, a kaminoa Kiribati bwa e bon riai ni kaukaki *PIPA*.

Madam Speaker, N na marooro iaon 4 ae I taku bwa e na bon oa te tai riki ti na kaeta moa 5%.

E a ongo Kiribati. Ti kamwakura te Mwane n tania 5% man te raka. Tiaki mai iaon \$1 te birion. Anne ae ti katanoata ngkai. Ti man te raka. E aki kuaki rabwatana, e teimatoa n tiku te birion ma e na kuakuaki te raka.

4 ara ririki n nako ke ara 5 n ririki ti tuai man kumea te Mwane n tania. Ao ngke e a bane ara ka-4 n ririki ao e mwemwe inanon te Maneaba ni Maungatabu aio, e a riai ni kuaki te Mwane n tania. Ao temanna ae I karabwarabwa naba iai, te Tia tei mai Butaritari. E a riai ni kuaki te Mwane n tania.

Ti nakea ngaira? E taku te Tia tei mai Nonouti. Kam biribiri nako mani kuakin te Mwane n tania, kai ti bon aki kumea ngaira te Mwane n tania. Ti bon teimatoa n rawa.

Ti kataia ni bon ariria bwa ti na aki kumea te Mwane n tania ma tera kanoan ngke ti a reke n te kanimaua n ririki. E taku te marooro ikai, e a riai ni kuaki. Ao barongaki bwa iraua ae kam na kona ni kuaia iai.

Ae e a kuaki ngkanne man rakana. Ti aki karabarabaia, ti aki biribiri nako. Ma ngkoe te Kaitara ko boni maku ni kumea te Mwane n tania. Ko na karekea bwa atongam. E tuai mani bane te Mwane n tania ae e rikirake naba. Ai tera uaan atongam ao e aki maeu iai ae te roro ae ngkai. Ngaia are e a bon riai ni kuaki, ao anne kuakina ngkanne.

E anga te *approve* te Maneaba ni Maungatabu, ko a riai ni kuaia te Tautaeka e aonga n ono ao e boo te roro ae ngkai.

Ma bon taraia n te 4 n ririki ngke ti moan tekateka, ti kuaia. Ti aki ae ti bon aki ae ti bon aki. Ngaia, ma e a taetae te Auti ni Maungatabu, ani kuaia teutana.

E aki koaua ngkana ko nang bon aki kuaia ao e nang bon tiku bwa bwain tera. Iai burena ngkana e ono te roro aio, ao anne e a tia ni kariaiakaki. Ao tia inaomata ngkanne ni kuaia ao ti riai naba n iangoia bwa e na bon aki kona n teke buaka te roro are imwina. E na bon aki kona.

E na kuaki ma e na bon teimatoa n tekeraoi iai te roro ae e na roko.

Ti a marooro iaon te *copra Madam Speaker*. Te ben, e taku ana rongorongongo te Tia tei mai Maiana ae karineaki ngkai, bwa boon te ben i tinaniku e uarereke. Ti na iranna ngaira kain te Tautaeka ngkai. Ko rabwa ma ti aki ara kantaninga ngaira anne.

Ara kantaninga bwa ti na karaka boon te ben bwa te I-Kiribati e aonga n ribana abana ni manga unika riki ana ben bwa e aonga n rawata bwa e aonga ni kabwaia iai.

Ti aki taratara tinaniku. Ti *focus* ara iango iaon maeuraoin te I-Kiribati are i buki, are e aki kaboaki n te aoa.

Ao anne ngkanne karakan boon te ben nakon te \$2.00. Ma ngke ti bon mena te \$2.00 ao e kanga aia

boto. Kiribati kam na mate bwa e nang bane te Mwane n tania bwa e nang kuaki n te \$2.00.

E koaua anne ke e kewe? E bane te Mwane n tania n te \$2.00? E aki, e raka.

Ti a karokoa n te \$4.00, e nang nako. Akea kania nakai bwa a na taetae iaon te takataka bwa are a bon ribaia bwa a taku bwa e na bane iai te Mwane n tania. Ao ane a boni birinako mai iai. Ngkana ko ongora ao ko kakauongo, aki mwanewea te ben. Bwa ataia ngkana a mwaneweia ao a na mwane bwa are a bon riba kabonganana bwa a taku bwa e na bane iai te Mwane n tania.

Man tokin te tai e birion, e birion te Mwane n tania.

E kangare naba ngkana kam nang tuangira kanoan ara Moti n nano. E kakanikan riki ngkana kam bon nakonako iaon ami raa. Tera ami babaire nakoia te botannaomata are kam nako n nakonakoakinna. Te ran, te ranga ni kamaeu. Moan te kamaeu anne ngkana kam bon nakonako iaona bwa are bon anne ami kaongora nakoia te botannaomata.

Ma ngkana kam nang kua ara Moti n nano nakon te botannaomata, ao e nab waka n ningai. Kam a karinna bwa te titiraki. Antai ngkami bwa kam na titiraki iaon ara Moti n nano?

Kai kam bon nako ao kam bon takaruaea. Aki raoiroi ara Moti n nano.

Madam Speaker, te TV are mai Nu Tiran. Ao e taku te Tia tei mai Nonouti, te Moti n nano a rest Moti n nano. Rest Moti n nano ao e aera kam a tataekinna ngkanne ngkana e rest ara Moti n nano. Ao ti a rairia n taetae ni Kiribati.

E taku ana rongorongon nakon Nu Tiran, I quote n anne. E aki barongaki ana Moti n nano te Tautaeka aei.

Ao ngkana e aki barongaki, e aera ko a taetae ni kuakua ara Moti n nano bwa are ngaia e aki barongaki n am iango. E aki kamama anne ngkana kam a nakonakoakinna ao kam karini ami titiraki ikai bwa e aki barongaki te Moti n nano. Ao e aera kam a kateiteia bwa ami marooro inanon te Auti ni Maungatabu aio.

I taku ngai bwa e tikiraoi riki, tai atonga te Moti n nano. Nakonako ma ami ran ni kamaeu. Ao anne raoi ngkanne ao e na ongo te I-Kiribati.

Anne raoi kanna raoi, bwa te ran ni kamaeu nakoimi kain Kiribati anne. Ma ngkai ngkana kam a kateitea bwa ai te Moti n nano. Kam anaa ara bwai. Kam bon aki taetae iaon te Ranga ni

kabwaia. Marooro iaon te Ranga ni kabwaia. Ao nakomai, ti na kaberoroi ngkama ibukin ami Moti n nano. *We know what we are doing.* Ao anne raori etin te marooro nakoimi ao e na ongo te I-Kiribati. Tobwan Kiribati party ae e anganaki ngkai bwa e na Tautaeka, e ata te bae e karaoia.

E kairua naba ae ko nang ienikurira. Ko na rangi n kakibaira bwa ti na kakoroi ara Moti n nano *as soon as possible, as early as possible in a fraction of a second.* Tiaki ngaia naba anne. Bon tiaki naba kanna ao tonuna.

Bon teimaota iaon ami ran ni kamaeu. Ma n ningai taina ae ti na waakina iai ara Moti n nano, bon inanon barongana inanon ara tai ngaira kain Tobwan Kiribati. E nga ae e na nako moa, e nga ae e na nako rimwi. Bon anne raori kainna ao tonuna.

Kanga e kamwerengau te marooro mai ikanne ngkana kam a kaberoroa te Auti ni Maungatabu aio iaon te Moti n nano.

N na nako iaon PIPA. E taku te Tia tei mai Nonouti, kaukia naba ngkai bwa kam Inaomata iaan te Tua kaukia naba. Ao e aera ngkana ti kaukia. Ao are e anganira naba te *indication* te Tia tei mai Butaritari. E aki raoroi kainan PIPA.

Ao ani bon *define* moa. E kainaki PIPA. Kam kanga ni kainna PIPA.

Iai otara n te taeka ae kam a kauka PIPA bwa e a tia n in, ao e in ni kanga. E in ni kanga te I-Kiribati. E kanga n in PIPA? Iai ae e kona ni kabwarabwara nakoimu bwa e kanga n in PIPA.

Iai te kanganga ngkana ti teimatoa ni kainna PIPA kain Kiribati. I bon taetae ni koaua ao I aki manikangare n taetae. I karabwa te ninikoria ni kangai; e riai n in PIPA.

Teuana ana kabuanibwai PIPA ngkai ti kainna. E teimatoa te ira, te kimoa inanon PIPA e ngae ngke ti kainna. *Without question*, e bon teimatoa anne ngkai? I taetae naba ngkai ao angina naba kaibuke aika a nako n ira inanon PIPA. E manena kainana ngkanne? Irou e aki.

Te rabakau ae raka irouai taan akawa. A anaa aia anea ao a nako ni mena mai mainikun PIPA are e buti iai te aira. Ao ngke e a tiku ikekei ao e a rinnako inanon PIPA te anea arei ao e a tika mirion mirion te ika ao nga a nako ni butimwaeia mai ikekei. E teimatoa anne ao e karaoaki ni karokoa ngkai. Iraua te mirion ane e bua iai te I-Kiribati.

Ngkana ko aki ata rongorongona ao aio, bwa ti ataia. E teimatoa ao e teimatoa ni karaoaki naba irouia taan akawa ngkai.

E riai n uki *PIPA* bwa mirion ma mirion ae e bua. A kimoa akana a bon rinnako. A noraki n satellite ke e aki ao ane bon te anea ane e menaki naba. Iranga are e katika nako te Ingimea.

Iai te kateniua n rabakau ae ti na riai n tauraoi iai, ngaia I rangi n karabwa te taeka ae '*kauka PIPA*'.

Te kateniua n rabakau *Madam Speaker* ae tiaki ataia ngaira te I-Kiribati, I noria ao I nora te kabwarabwara iaon Amerika ngke I nako n ira te kabowi. E nang roko te *drawn* inanon te *PIPA* ni kanakoa te anea ni kaotinakoa te ika ao e anaia mai ikai. Akea ara kona n tuka te *drone* ngkana e a roko. Ao anne te rabakau ae te kateniua ae akea ae e ataia ngkai, I ataia ngai ao e ataia ma kain te *Executive* ae ti na nako ni boboa ara bowi i Amerika.

Bwa e a kaota te kanganga teuarei ao e taku; ngkanne N na kaoti kimoakin ara ika n te anea ao e taku; ao te *technology* ai te *drone*. Ae ngkana e a roko te *drone* ao e nang bon bane n akea te ika inanon *PIPA*. E nang aki uaana bwa are kaibuke ake a roko akekei a kabuta naba aia *drawn* tao iraua te maire, ko aki kona ni kakioa te *drawn* bwa are te bae e uarereke. *Technology* e raba ngaia are ti a riai ni kauka *PIPA* bwa e a ewa te mwane are e a tia ni iraeaki mirion ma mirion. Ao ngke arona bwa e

aki ngke ti a kaman kaukia ao e boo mwina ni buoka maeun te I-Kiribati e aonga ni waerake maeuraoin te I-Kiribati.

E kamimi ma e koaua *Madam Speaker*, ti a kabunrerei maroro aika akea koaua, aki *factual*. Ao te maroro iaon te kataumwane, ti a boni maroro iaon te kataumwane.

Ngaia are e na kukurei Kiribati, e riai ni kaukaki *PIPA*. Aau; are bon ara bwai.

Ao aikai rongorongon tabeua aika a kakawaki ao te kabanea ni bwai ae I rangi n makua, te *drawn*.

Ngkana ka mongo rongorongon te *drawn* ngkai i tinaniku, e kona n reke bwa te mitiaera. Ao e kona n reke naba ngkanne bwa e na kaotinakoa ara ika mai inanon *PIPA*, ai bon akea ara kona iai ngkai.

Ngaia are ti na nangoi waera n te tauraoi ao ti na aki nakomai ni kabunbun n taetae ikai ni kakamaka Kiribati bwa aongkoa ngkana ti kauka *PIPA*, ao e a mate Kiribati. No, ao I kaitaua te *Fisheries* bwa a bon wanawana nakai, bwa tiaki nanona bwa ngkana e na kaukaki *PIPA* ao e a bon kaukaki naba n akea tokina. Iai aia *plan ao aia plan* e na *confirm* ao e na bon teimatoa te ika ngkana e uki *PIPA* ao e na bon teimatoa naba te maeu reirei te ika inanon *PIPA*.

Ngaia are aikai marooro tabeua *Madam Speaker* are I a kan katerea ikai boutokan te Biira n te Kataumwane, ao nanokawakiu n taian marooro aika a wai ae a kabane buaka ana tai te I-Kiribati.

Ngai te aomata ae I unun iaon te tai, *we are wasting a lot of time* ao e kawa Kiribati iai n te mwane. E a taekinaki bwa e kumeaki temanna ma temanna ao anne ngkanne e kabane buaka ana mwane Kiribati.

Ti boni baronga raoi aron ara Moti n nano. Aau, ao anne. Ti moan kanakoa te mwane ni kara. Te kara n te katei ni Kiribati a nang kakawaki nakanne.

Ngkana ko ongo te mwane ni kara, ti barongaia. Ngaia are kairua te TV ae e kangai; is a rest Moti n nano. E kairua, te moan te kara. Ti karinea te katei ni Kiribati.

2. Aikana a mwauku ao aikana aki mwakuri. Te katei naba ni Kiribati bwa e tangira aomata Tobwan Kiribati *party*.

4. *Free Education.* Free Education naba ao anne naba, ti barongai bwaai. Ngaia are e aki rest ara Moti n nano. Tai taku bwa e aki barongaki. Nako buta ami kaoti man te TV bwa e boni barongaki raoi aron te Moti n nano aio nakon te I-Kiribati. *Step by step*, ao ane e a manga otinako te \$4.00 tera riki, tera riki.

Te tai ma kanoana ao ti riai n ururinga anne. Te tai *is money, time* te tai Uean te maiu. Ngkana ko ira te tai ao ko neboa naba iai te Uea ao ke ko neboia n ira te tai, ao e anganaki te kakabwaia ibukin te I-Kiribati.

Ngaia are N na bon teimatoa ni kakabwaiakaki *TKP*, ibukina bwa e ata te katei, e ata te karinerine ao e moanibwaia moa Kaara ao imwina te ataei are ko reirei are e *free education*.

Te I-Kiribati ko a riai n nako n unika am nii. Ti karabwa naba te Tia tei mai Butarirari temanna e karaka riki boon taian uanikai are ti aki ti irarikin te nii. Ao anne ae e kakamaeu anne ngkanne.

Ngkana a manga raka booi te tou ma te kabiti ma te kumwara, e unika riki abana te aomata. E a ribanaia riki. Ao ngkana e a ribanaia riki, ao e a maeuraoi riki te I-Kiribati.

Mani bwanau aikai *Madam Speaker* ao ngkana iai tibanakon te marooro. Ko rabwa ao I karineko n taainako. Am bau te mauri, te raoi ao te tabomoa. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Hon. Banuera Berina: *Point of order.*

Tibiika: Tera am *point of order* te Tia tei mai Kuria, e nakoim.

Hon. Banuera Berina: Te Tia Babaire I nanokawaki ngkai ti tuangaki bwa ti kabane tai n ara marooro te Tia Babaire. Ao ti tuangaki bwa ti tuai n aki marooro n ana Moti n nano te Tautaeka.

Te Tia Babaire ao ti riai ni marooro n te Ranga ni kabwaia.

Te Tia Babaire ao I kani kaeta otan te Minitita ae karineaki, ti a marooro ngkai iaon te Moti n nano bwa aio ae e mataiakinna Kiribati. Ao ngaia ae ti uneakinna bwa e na kakoroaki bukina ao aio naba bukin te kataumwane aei. E aki kataumwane te Tautaeka ibukin te Ranga ni kabwaia.

E kataumwane te Tautaeka ibukin te Moti n nano. Ngaia te Tia Babaire I taku bwa ti kakan n aio.

Te Tia Babaire te kauoua, e taekinna kauarerekean te kimoa. Aio te bwai ae n te PIPA. Aio te *point* ae e boou te Tia Babaire, ma e bia kamataata riki are e na taetae imwina, bwa e na kanga ni kauarerekeaki te kimoa ngkai e a kaukaki te PIPA man ara marawa.

E kanga, tera aia waaki ngkai bwa e aki kabwarabwara te Tia Babaire ae ti boni kainanoa riki kabwarabwarana. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Iai am *point of order* te Tia tei mai Nonouti, e nakoim.

Hon. Ieremia Tabai: Te moan point of order ae e a tia ni tabekaki, iai ara riai n taekinna ikai bwa tabeman Minitita tao aki ata te bae e taekinna.

2. E nang eti au karaki ibukin te *corruption* bwa e taku te Beretitenti bwa te tiambion. Ma e karaoia e kaokoro ma ae te tiambion bwa e buokaki n aio ao akea te bae e karaoia iai.

Ao I taekinna naba te Tibiika bwa temanna riki ana Minitita ao e na tuoia te Tia Babaire ao e na otinako ao te Beretitenti e na katauraioia iaon anne.

Tibiika: Ao akea riki te *point of order* ao I a kanakoa nakon te tia taetae are imwina. E nakon te Tia tei mai Kiritimati ae karineaki, Hon. Bakaia Kiabo. E nakoim.

Hon. Bakaia Kiabo: Ko rabwa *Madam Speaker* ngkai e kona naba n reke ara tai n reita te marooro iaon te kataumwane ibukin te ririki 2022.

Ao imwain ae I kanakoa au marooro ao I a bon reita bwanan te kamauri. N reitai ma kain abau ae Kiritimati ao Kanton ni kamauriko Tibiika, te Beretitenti ae karineaki, te Kauoman, Minitita, Taan tei ni kabane ao ai bon ngaira taan ongora n te tai aio ao kain Kiribati ni kabane. Kam na bane ni mauri!

E koaua ti a moanibwaia reitan ni kaota boutokakin te kataumwane aio. Ao ti anga moa bwanan te kaitau ni moa mairoun te Kauoman ni Beretitenti ma kain ana aobiti ibukin katauraon te boki ni kataumwane bwa I taku bwa ngaia ae e na kanakoraoa ana waaki te Tautaeka nakon 2022.

Ao e koaua *Madam Speaker*, te bwai ae I kani maroro iao a rangi n uarereke bwa a boni bane taian maroro iaon kakaitau ao iaon aron karaon te kataumwane ao tera are a tia n taekinna taan maroro ake imwau.

Te bwai ae e rangi n kakawaki ae N na maroro bwa iai rekereken naba au kaoti ma te kataumwane aika a na tabe ni kaoti naba nakon tao bon aia bong Taan tei n te Katenibong.

Te moanibwai are e a bon tia ni maroro iai te Minitita n te MIA ibukin aia bwakabwai Kauntira ao Meia ao taani mwakuri n te Kauntira. Ao I taku bwa e eti anne, ti reita bwanan te kaitau ao riki ibukin karekean te bwakabwai aio nakoia Kauntira, ae I taku bwa e a tia te Tautaeka aei ni karekea.

Ae I taku bwa aia bwakabwai are \$200.00 te Meia, te \$150 te Kauoman ao \$100.00 Kauntira.

Ma I taku bwa bon te mwaiti naba aio tao e bon tau nakoia tao taabo tabeua n aron te maeka tao

iaa ao riki iaon Tarawa. Tao manga tarakin anne iaon Tarawa ao tao i abara i Kiritimati ao tao ia riki taabo akana e boni kaokoro aron tein te kabanemwane iai.

Ao I taku bwa aio irouia nake a mena n taabo riki aika a rangi n kabanemwane I taku bwa anne tarakin are te mwaiti ae \$100.00 ao a kabaeaki n te tai iai inanon ae ti tebo bwa a na boni kakoroa aia aia ni mwakuri iai. Ao I taku bwa ane \$100.00 ngaira i Kiritimati, booia ngkai ti a bon tia naba ni mena n te Kauntira ao booia ara *driver* e riaon \$100.00. Ao anne kanga tarakina ngkanne manga booia Kauntira are \$100.00 kanga taran ae e a manga bwaka iaia taani mwakuri.

Ngaia anne are kanga e karekea naba aron te memere n tibwangaia ma I taku bwa ane a boni bane ni keiaki ngkai Kauntira ni kabane ni kakoro ni nanon tibwangaia, ma I taku bwa aio are a boni kantaningaia bwa kanoan naba teuana te Moti n nano are e a tia naba n tabekaki are I taku ba 30% are e a tia n taekinna naba te Minitita.

Ma I taku bwa aio ae e a bon tia ni kabwarabwara te Minitita n te MIA ma I taku bwa kanga bon akea n te kataumwane naba te tai aio, ma I taku bwa e kona ni kaweneaki bwa tao bon te maroro bwa I taku bwa aio e aonga naba n rau nanoia

ara Kauntira ao ara Meia ngkana arona bwa e roko tain tabekakina bwa te kaoti ao ti na kona n taraia bwa ti na kona ni mwemwekia ke e kanga aron rongorongona raoi imwain te Katenibong aio ae rekereke ma bon te kataumwane.

2. Bon naba au kaoti ae e kakawaki naba bwa N na kabwarabwara n te tai aio imwain are ngkana I a tabekia, tao kanga akea nanon maroroakinaia bwa a irekereke ma taian kataumwane.

Te kauoua naba are ti na tabekia n te tai aio e na irekereke ma aia *leave grant* taani mwakuri nake a register ao Aro, bon Kauntira naba ao antai riki ake a irekereke naba inanon are e a tia n taekinaki inanon ana Moti n nano naba te Beretitenti.

Ma I taku bwa aio te bwai teuana naba ae n au abamwakoro ae i Kiritimati ao e rangi n korakora kainanoakina naba ngkai e bon rangi n mwaiti naba te kambwana aika a boni bane ni VAT iaon Kiritimati tao n reitaki naba ma ae iaon Tarawa ao tao ngkana iai naba iaon abamwakoro ao tabeua riki.

Ma I taku bwa aio naba kanga te ingaingana nano. A kaitau taan oroben ao ngaia naba e korakora te ingaingana nano irouia ngkai boni ngaia naba aika taan buoka aron karekean ana karekemwane te

Tautaeka are e irekereke ma te karekemwane iaon te *tax* ke te *vat*.

Ao I taku bwa ngaia naba aikai kambwana ake a rangi n korakora aia boutoka nakon te Tautaeka aon aron naba ae atotongaki bwa intinin te waaki.

Ao I taku bwa aio te kantaninga ae e a kaman maan bwa e a roko te kauoua n ririki aio ao ai te kateniua n ririki ae tao iaoni kawaina n tokaraki. Ao I taku ba ngkana e eti naba n au taratara ao kanga akea naba inanon te boki ni kataumwane n irekereke ma aia *leave grant* nake ti a tia ni mwanewei inanon naba ana Moti n nano te Tautaeka are \$3,000 are e na aki VAT ao Botakin Aro, Kauntira.

I taku bwa e a tia ni koro nanon are irouia Kaubure. Te naan *Special* a tia ni koro aia \$3,000 inanon naba te Moti n nano are a na reke irouia te *leave grant* are \$3,000.

Ma aio kanga bon te onnon ao te kabaebae naba nakon te Tautaeka n reita bwanaia ara botannaomata, bwa I taku bwa ngaia naba ke rabwata are e rangi n korakora naba aia ibuobuoki nakon ana waaki te Tautaeka ao I taku bwa boni ngaia angatain te Tautaeka.

Ao I taku bwa ti kaitau n te kataumwane n te tai aio ao ngkana arona bwa e bon nora naba riaina

te Tautaeka n nora naba aron aia boutoka ana rabwata riki aika tabeua aio inanon ana Moti n nano. Ma I taku bwa ti aki raraoma bwa I taku bwa aikai naba a na waekoa ni kakoroaki nania nakon taai aika imwaira.

I taku bwa e na irekereke naba ma tabeua Biira akana imwain riki au Biira aikai ao I taku bwa aikanne a nang tara n tobwaki. Ao n aron ae teuana te iti irouia ataei are 12 nakon 17, I taku bwa e nang tobwaki anne.

Ao te kaoti naba are imwina ae te \$4.00, ae ngaia ae e nang mwaiti te kakaitau iai. I taku bwa anne te kabanea ni marooro ae N na reita te marooro iai.

I taku bwa te \$4.00 iaon naba ara abamwakoro ae Kiritimati, ao e rangi n kakoauaki bwa te ben iaon Kiritimati I taku bwa ngaia ngkai te kabanea n tia n ana mwanen te katine ae e rangi n mwaiti. Ao I taku bwa ngkana e a manga taboro riki nakon \$4.00, I taku bwa aia kakaitau naba kain ara abamwakoro man te itera arei Kiritimati ao te Aono ni Mainiku ae e bon rangi n kinaki n te benben.

Ao iaon Kiritimati e a tia n anaki te katine iroun temanna e kaan \$70,000 n teuana te Katine. Ao ngkana e a magna taboro bwa ai \$4.00 tao ai \$140,000 ae e na kona ni karekea ngkana e na

manga teimatoa naba aron rawatan te ben anne iaon Kiritimati n reitaki ma te Aono n raina.

I taku bwa ti rangi ni kaitau n aio. Aio ara kaitau ae I taku bwa e bon tobwaki nania raoi ara botannaomata riki ake iaon aba ao ngaira naba ara botannaomata. I reita bwanaia kain au abamwakoro ae Kiritimati n anga bwanara nakon te Tautaeka ae moan te bati ni kaitau ibukin ana Moti n nano ae I taku bwa aio ae e rangi n kariariaki ae te \$4.00 n te ben ao riki ngaira kain te Aono n raina ae ti a rangi n kariaria boon te ben ae \$4.00. Ao I taku bwa aio naba ngkana a bon ongo kain Kiritimati ma te Aono n raina ao a na kona ni manga kaungaia riki ni manga unika aon Kiritimati, ngkai boni Kiritimati e rangi n abwabwaki te tabo ae e tuai mani bane aona n unikaki.

Ao taabo naba akana iai te naan nii iai ake a tia n unikaki naba, I taku bwa e boni bubura naba nakon aba aika iaon Tarawa aikai n reitaki ma iaa riki.

Ngaia I taku bwa anne ti rangi n kakaitau iai ao ti reita bwanan te kaitau ae moan te bati nakon te Tautaeka ni kakoroan moa nanon ana Moti n nano ane te \$4.00 ao ake a tia n taekinaki riki. A teimatoa n are aia mwane taan aki mwakuri, kaara, mwauku, ao antai riki ni kanoan ana Moti n nano ake

a tia ni mwaneweaki inanon te kataumwane aio.

Ngkanne ti a manga boni kauataoa kanoan riki au kaoti riki akana uoua akanne. A na bon iai kaekana ma maroroakinana iroun te Kauoman ni Beretitenti ke antai ane e na kona ni kaeka, ma I taku bwa e a kona naba n tobwaki bwa e aki naba uotaki nakon te bong are imwina bwa aonga ni manga nako ake a toka ake imwina te kaoti iaon are te *leave grant* ibukia te naan *Vat registered* ao kambwana SOEs ao Aro ao antai riki ake inanon ana Moti n nano te Tautaeka ake a bon oti inanon te kaoti anne.

Ao n reitaki naba ma booia Kauntira, I taku bwa e a bon tia ni maroro teutana iai te Minitita n te MIA.

I taku bwa aikai ake kanga bon reitan te kan teirake n reita aron te maroro iaon te kataumwane n te tai aio, bwa I noria bwa iai au kaoti aika toka iai ao a na irekereke ma aron te kataumwane. Mwina I aki teirake ni maroro ao e a nako manga tabekan te kaoti aio ao kanga e a tar ani Kamanga. Ao n aron are e a oimwi bwa are e a tia aron te kataumwane n te tai aio, ao a rangi n boboto au kaoti aikai n te bubuti nakon te Tautaeka ngkana e kona n nora riaina ni moanibwaia te kaoti ibukin:

(i) booia Kauntira ao Meia ao taani mwakuri n te Kauntira.

(ii) are N na tabekia naba ibukin aia *leave grant* bitineta ake a VAT ao Botaki n Aro n reitaki ma ana SOE te Tautaeka ao ai bon nake a mwaneweaki n te Moti n nano.

Aikanne uoua bwaai aika I rangi ni kataia ni maroroakinna n te tai aio ibukina bwa bon au kaoti aika uoua aikai, I taku bwa iaoni kawai n roko ngkai bwa a nang tauraoi ni mwemwe nakon te Katenibong.

Aikai ti a katikua nakon te Tautaeka Madam Speaker ao ti a rangi n karabwaia riki taan katauraoa te boki ni kataumwane aio ibukin 2022. Te Minitita ke te Kauoman ni Beretitenti ae karineaki ao kain ana tabo ni mwakuri, ao ti a bon reita aron ami kataumwane aron katekeraoan ami kataumwane aio nakon kamanenakia nakon te ririki 2022 n ana bau abara ae Kiribati, te Mauri, te Raoi ao te Tabomoa. Ko bati n rabwa *Madam Speaker*.

Hon. Mikarite Temari: *Point of order.*

Tibiika: Te Minitita n te Aono n raina tera am *point of order*.

Hon. Mikarite Temari: I nang nanokawaki iroun te Tia tei temanna mai Kiritimati. Akea ana bwai n tuangira bwa ti na mena

booia Kauntira. Ao are I tuangia, tai kumea ana bwai te Tautaeka bwa ti boni bwati aroia ao n ningai taia. Ngaia are akea am bwai ao ngkana ko kan tabekia bwa am kaoti, ai kaman no bwa ti bon ata te bae ti na karaoia ibukia kain Kiritimati. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Ao I a kanakoa moa nakon te Tia tei mai Teraina ae karineaki, Hon. Nantongo Timeon. E nakoim.

Hon. Nantongo Timeon: Ko rabwa *Madam Speaker*. Tao ti a boni moanna naba ma te kamauri nakoira ni kabane Madam Speaker. Nakoim ma kain am aobiti, kain te Tautaeka, te Beretitenti ma ana koraki, te Kauoman, ngaira ni kabane aika ti mena ikai ao taan ongora, kain Kiribati kam na bane ni mauri!

E koaua Madam Speaker tao N na kanakoa moa te kakaitau iaon te kataumwane ae moan te tamaroa aio. Ao ti kaotia n aron are e a tia n taekinaki irouia kain ara itera e boni boutokaki.

Imwain ae I kanakoi riki au maroro *Madam Speaker*, ao I ti kan okirikiki teutana nakon te moan maroro ae kanga e kotekoteaki naba iai te Beretitenti ae karineaki. Ao I aki rangi ni kan kauntaeka iai. Eng n aron are au Biira n te Kanimabong ao aio te kataumwane n aron are I a tia naba ni

kabwarabwara, e rangi n kakawaki. Ao e bae ni kakaraoaki n taai nako n te Auti n tei teuana ma teuana iroun te Tautaeka ae e na uotiarake n aron ae ti mena inanon n te bong aio *Madam Speaker*.

Ngaia are ngkana arona bwa e aki bwati naba te kataumwane aio ao e aki bwati naba. Tera ae e n ariki ngkanne *Madam Speaker*. Ngaia are au kantaninga bwa e na noraki tamaroan au kaoti aio tao n te tai rimwi, bwa e aonga n ae e wene raoi tuan te kataumwane n aron are e aki butimwaeaki n au Biira n te Kanimabong.

2. Ibukin kanga taekinan are ti angangan ara Leader n aron are kanga I taekinna n te Kanimabong naba Madam Speaker.

Ao e koaua anne bon te koaua bwa ti a ibuobuoki nakon ara Leader bwa e a kataia ni kaeti te naan taetae n Imatang, bwa tao ko bwabwa n taetae n Imatang ao ti nang iranna.

Ngaia are ti a ibuobuoki iai *Madam Speaker*.

Ao e koaua anne bon te koaua bwa are ti a ibuobuoki nakon ara *Leader* bwa e a kataia ni kaeti te naan taetae n Imatang. Bwa are tao a babanga n taetae n Imatang ao ti nang irania.

Ngaia are ti a ibuobuoki iai *Madam Speaker* ao ti a kabwara bure iai

ngkana arona bwa ti a bon ataia ae a bon rangi n rawata uotan ara *Leader* bwa are teuana, teuana. Ti baika a uarereke ma I kabwara bure n anne. Ma anne kanga ti ibukin ara ibuobuoki nakon ara *Leader* bwa ti a bon nanoangaia n uotana ae e rangi n rawata bwa kanga e a boni bure naba mai moana ni uaa tokina.

Madam Speaker e koaua ae te kataumwane aio ao riki man ara abamwakoro ngaira ae Terana ao ti a bon anga te kakaitau nakon te Tautaeaka, e Kauoman ma ana koraki n aron ae noraki ngkai ni mwanen te ben ae e a nako te \$4.00.

Ao e koaua tao e rawata marooro aika a na riai n raa ma ngaira ti a kauarerekea e a boo naba te tai *Madam Speaker* ao tao iai aika a kani marooro. Ma N na ti kanakoi au marooro teutana iaon baika a rangi n uarereke.

Ao te moanibwai bon te ben. Ao n aro ae a taekinna naba raora tabena bwa ti a kaman karia bwa e na kaman nako mwanen te ben, ao e aki nanako ma e a tibwa nako n te tai aio ao ti a rangi n kakaitau iai.

Kanga oin n aron ongongorara ao iai baike a tautau aron kanakoan mwanen ni moantai riki tao ibukin te *tax* ao te KPF. Ma ti a rangi n kukurei n te tai aio bwa kanga otau ngkai ngkana arona

bwa e eti otau, e nang nako mwanen te ben ae \$4.00 n akea te *tax* ao n akea te *KPF*.

Ao I taku bwa anne bon aia bubuti naba ara botannaomata kain ara abamwakoro ao tao riki tao bon Teraina bwa are bon ti Teraina ae te kabanea ni kau ben iaon Kiribati.

Tao e taekinna te Tia tei mai Kiritimati bwa e rawata benin Kiritimati, ma e reke n taai n tabetai ao e a manga mauna n taai tabetai.

Teraina bon ti ngaia boin maeuia te ben ao a rangi n kakariaria ao I ataia bwa n te tai aio a ongora ao a rangi n karabwarabwa ngkai e a kanakoa te Tautaeaka ao e a kakea te *tax* ao te KPF.

E rabwa n anne *Madam Speaker* ao e rabwa te Tautaeaka. Bwaai naba tabeua aika a rangi n uarereke ae I kan okirikaki iai *Madam Speaker*, tao ibukin naba te ben.

Kanga I tarataraiia naba n te kataumwane ao ngkai e nang nako te \$4.00 tao riki nakon ara abamwakoro ae Teraina ao iai ara kaoti ao ara bubuti n taai aika nako bwa are irian te \$4.00 ngkai e nang nako e nang buti te aomata ma ana ben ma ana raa. Karikirake ae kanga kainano ake a irekereke ma aio *Madam Speaker*, I kan bubuti nakon te Tautaeaka. E a tia n noori ara bubuti ake ti a tia ni karini n

taai aika nako te kawai, te uabu, terana nako ae kanga a na irekereke ma te karikirake aio ngkai e a nako e ben ao ti bon ataia bwa e na rangi n rawata te mwairiri ae moan te korakora. E na rangi n kabonganaki te kawai. Ara *truck* ae a tuai mani bane n roko i Teraina, e tautaua te kaibuke. Tera ngke e noori naba riain aio te Tautaeka n te tai aio ni ibuobuoki iai ao ni katoki kainano akanne.

Eng iaon naba te ben Madam Speaker, ao I rangi n boutoka are e kanga e taekinna temanna raou n Tia tei ae karineaki mai Beru. Bwa ngkana ti tara naba ara tabo ae n te Itera Mainiku ao moan te kanganga aron karaian te ben man ara abamwakoro aikai. Ao tera ngke arona ae e a tia naba n taekinna te Minitita n te Akawa n taai aika nako, ngkana arona bwa e a kon ni karaoaki tao te *mini-copra mill* are tao e aki karaiaki rabwatan te ben ma tao e a kona ni karaiaki tao te oera. Kanga akanne *Madam Speaker* are I boutoka naba ana iango te Tia tei mai Beru, ao e na reke naba bwa aron te kareke mwakuri irouia ara botannaomata ao a nang aki ti tataninga te \$50.00 are a na anganganaki ni katoa namwakaina.

E bati n rabwa *Madam Speaker*, kanga akanne au ibuobuoki nakon te \$4.00 ae e nang nako aio.

Te kauoua Madam Speaker, kanga te bubuti nakon te Tautaeka n iterana are te MIA. Bwa iai naba ara koraki ngkai n ara abamwakoro ae Teraina te koraki riki kaara tabeman ae a tuai man reke aia mwane are aia *backpay* mani moan bwakan aia mwane kara. Moan tian aia bebwa are aia registration *form* are a karokoa n te Kauntira ke tao n te MWYASA.

E tuai man reke aia mwane anne man te tai are e moan bwaka aia mwane kaara, n te tai are a moan karokoa iai aia bebwa are e a koro 60 aia ririki ni karokoa te tai aio.

Ao I taku bwa iai ara bubuti ngke ti roko n ana aobiti te Minitita n te MWYASA ao iai rongorongo are e kangai, e na uotakirake nakon te Kabineti ao I taku bwa iai naba rekerekena ma au titiraki *Madam Speaker* ae iaoni kawaina naba ngkana aroan bwa e reke taina.

Ma te bubuti ngkanne bwa kaara aikai ti tebo ma a warekaki bwa kanga aekakia are 18 nakon 59 te ririki. Are ngke e rimwi aia *form* n roko ao e a tauaki moa aia mwane bwa e a taningaki tao ana baire te Kabineti.

Ti a bubuti nakon te Minitita bwa ngkana tao e kona n reke nanoangaeakin aio iroun te Minitita. Tera ngke e noraki naba aia kanganga ara kara aikai.

Kanga e a bon aki riai ae a nang kabotauaki kaara ma ataei, ao kaara aikai bon aia kanganga bwa are ti bon rangi n raroa nako ma te aonnaba. Ngaia are e rangi n kanganga aron karokoan aia bebwa ma aia bong ni bung, a tibwa reke imwina ao a kauia te babaire are ake a rimwi ao a nang aki reke aia mwane. E nang aki reke aia back pay are man moan te tai are e moan bwaka iai te mwane ni karokoa tao te namwakaina raa are e a tia n baireia te Tautaeka. Ao ai boni uana naba ma aia bubuti naba ara koraki ae 18 nakon 59 te ririki, n aron naba ae a tia n bubuti tabeman Taan tei. Tera ngke e kona naba n nora riain aio te Tautaeka.

Bwa are ngkai e a manga waaki ke n nako te kataumwane ae e boou aio ao bon angia ara koraki aikai a bon okioki naba aia bebwa bwa are n aron ae ti bon ataia angia kain buki, a bon roko naba nako aon te aba ao aki tauaki mwia man te Tautaeka.

Ngaia are tao a nang rere ni kangai ao tao aia karo a mena n taabo tabeua.

N tabetai e a boo te un ma aia karo ngaia kam bon aki tabeakinai bwa kam aki kabaea arau. Ao ruamwian te bwai aio, ko nakon te bowi. A taetae nako Kiritimati nakon Tarawa ikai, ngaia are bon te process ae e bon rangi ni kanganga

ngaia are tera ngke e kona naba n nora riain aio te Tautaeka ao e nanoangaia naba ara koraki aikai are a katukaki ao aikoa ira buakon aio, ao bon ti tebo aia tai ni karin bebwa ma nake te koraki are tao a tekeraoi bwa iai mwin aia bong ni bung ma aia raa riki are e kainanoaki.

Kanga ti akanne *Madam Speaker* raonakin au taeka ni karabwarabwa aio nakon te \$4.00 ae e a bwaka mairoun te Tautaeka.

Eng ao tao ai bon te kabanea ngkanne, e koaua ngaira ngkai i Teraina ao tao n aban Kiribati ake a kauben ti a rangi n kakabwaia ngkai bwa ti nang nora mwanen te ben ae \$4.00 nakon 1 n Tianuare.

Ma e koaua I uringa naba raraou ae te Tia tei mai Banaba bwa iai naba ara koraki ae raon te Tia tei mai Banaba aika a maeka naba iaon Banaba ao ti kakoaua te kainano aei. Bwa e a reke nakoira te \$4.00 ao raora aika I-Banaba ao tao n abamwakoro riki tabeua are e karako te ben iaia. Tera ngke e kona naba n nora riain aio te Tautaeka ni waekoa naba ni buokira tao ara koraki ake a teke buaka tiaki n nanoia ma tao ni bon tein abaia bwa ai bon akea te ben iaona.

Ngaia are tao man au taeka aikai *Madam Speaker*, ao e rabwa te kataumwane. Ko bati n rabwa

Madam Speaker, ao I rangi n boutoka te kataumwane ao riki n iterana are boon te ben. Ko bati n rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao I angan moa te Tia tei mai Maiana, Hon. Koraubati Remuera. E nakoim.

Hon. Koraubati Remuera: Ko rarabwa *Madam Speaker*. I kukurei n tei n anga au marooro tabeua ibukin ana kataumwane te Tautaeaka.

Tao imwan ae N na waaki ao reitan moa te naan bwana ni kamauri. Ti a moanna mairoum *Madam Speaker*, te Beretitenti, te Kauoman, te Leader n te Kaitara, Minitita ao ai boni ngaira Taan tei ni kabane. Kam na bane moa ni mauri n auan te bwakantai aio.

Ai bon te kaitau naba nakoia ana koraki te Kauoman *Madam Speaker* ake a tia ni kabobonga aron te kataumwane aio, te boki are a katauraioia ibukin uotana nakon te tai aio *Madam Speaker*.

Madam Speaker tao e na bon uarereke aron tein te naan marooro bwa are a bon tia ni mwemwe ao ni marooro Taan tei are bon angina a bon tia ni marooro *Madam Speaker*.

Ao *Madam Speaker*, I boutoka te Biira ni kataumwane aio ao N na bubuti te tataonna n nano ngkai N aki waaki ni kabwarabwarai ke N

na waaki ni kabwarabwara tabeua ibukin boutokan te kataumwane aio.

I taekina aio *Madam Speaker* kioina ngke te Biira ni kataumwane ae 2022 e bwauti bwaai ni kabane ake a taneiai te Tautaeaka teutana ma teuana ni karakin Kiribati ni karaoia ibukin ara botannaomata *Madam Speaker*.

E na kakoauaki aio man taran te Biira ni kataumwane aei are e teimatoa ni moamoa inanon uantongakia roro ni Kiribati nako n te reirei ao kateimatoan te marurung nakon te I-Kiribati.

Ao e bon oti *Madam Speaker* bwa tao \$67 te mirion are e a uotinakoa itera aika uoua aikai, te Botaki n Reirei ao te Botaki ni Kuakua. I taku bwa aio te waaki teuana ae ngaia ae ti bon kakatonga iai ngaira kain Kiribati bwa e bon moamoa inanon ana kabanemwane te Tautaeaka itera aikai. E na uantongaia ara ataei ibukin aia reirei. Aei teuana te *investment* ae e kakawaki ao e rarabwa n ana *statement* te Kauoman are mwaneweia are iai riki aia *chance* ataei ake a boni bwati ni manga karekeaki riki aia *scholarship*. Aio te itera teuana ke te anga ae e rangi n kakawaki ao e kaungaia te roro bwa a na keiaki ni karokoia inanon te mwaneka are a na kona n reke warekaia bwa a na riki naba bwa

taan nako tinaniku ni reita aia reirei.

Tiaki ti ngaia *Madam Speaker* ma n te itera are te Kamarurung, te O n aoraki. Ti kakoaua *Madam Speaker* bwa e rekereke ma ara Komete ao ti nora aron te O n aoraki moara riki n taai aikai. E bon rikirake naba ngkai te botannaomata *Madam Speaker* ao e rikirake naba te aoraki.

I taku bwa ngkana kam kona ni kakoaua ngkana kam nako Nawerewere, I taku bwa e aki tau aron te Auti are a na kona n tobwaki iai aoraki. Angina a bane ni wene iaan bwaranta, moara riki n te itera ni kabung *Madam Speaker*.

I taku bwa aikai itera aika a nang kakawaki aika a mwanewei naba te Tautaeka bwa a na kataia ni kateimatoa te kabanemwane iaona ibukin te ririki ae na roko.

Akea au nano uoua *Madam Speaker* bwa te kataumwane ae 2022, e na kakioa nanon koaua ae e a taneiai iai te I-Kiribati inanon rooro ma rooro iaon kabonganana mwane te botannaomata.

I kaitau nakon iteran riki te karekemwane n te ben, are ngaira kain Maiana bon teuana naba oin ara karekemwane. Ao ngkai e a manga toka nakon te \$4.00 *Madam Speaker*, I taku bwa aei teuana naba te rongorongo teuana ae

kakaongora naba irouia kain Maiana ao ngaia are a karokoa iai aia taeka ni kakaitau nakon te Tautaeka ngkai e kona ni kakoroa nanon ana Moti n nano aio are e nang tauraoi ni bwainaki nakon te ririki ae e boou.

I taku *Madam Speaker* bwa e a kaman kakariaria te botannaomata iaon Maiana. A kaman taia naba kain te \$4.00 ao e rarabwa riki.

Ao ai bon te karabwarabwa riki nakon te Tautaeka ngkai e nang bwai kanoan ana Moti n nano aio.

E rawata riki kanoan ana Moti n nano te Tautaeka ma e koaua *Madam Speaker*, are bon teuana imwin teutana. I taku bwa aei teuana te kawai ae kakawaki. Ngaira naba kain Kiribati ti na aki rangi n ienikuri bwaai ni kakoro nanona, bwa are e korakora naba te itera arei.

Iai te taeka teuana, ngkana ko nang kibakiba ao manga te kanganga mwina *Madam Speaker*.

Ao I taku bwa aei teuana ana kawai te Tautaeka are teutana imwin teutana ao ti aki kona ni kakewea *Madam Speaker*, bwa e a tia n atuna ana kanoa ni mii bwa te Moti n nano .

Ao I taku bwa aei te bwai teuana ae e kakawaki te Moti n nano. Ngkana ti kabwaranakoa te taeka ae te Moti n nano, e na bon koro nanona

Madam Speaker tao inanon taina are e bon baireia te Tautaeka ao Kabineti.

Madam Speaker n aekakin are I mwaneweia, a bati te naan maroro a tia ni mwaneweaki itera ake ti kona riki n taekini. Ti na kauarerekei ara taeka *Madam Speaker*, tao n aekakin are I mwaneweia. I boutoka te Biira ni kataumwane aei ibukin te ririki 2022 are e a tauraoui ngkai ni kaweneaki ni kabwataki ibukin te ririki ae boou *Madam Speaker*.

Madam Speaker, e matoatoa kamatebwaian te boki ni kataumwane irou. Karioan au maroro mai inanon te boki ni kataumwane e aki bebete. E aki bebete *Madam Speaker* ao e rangi n matoatoa naba otaia te botannaomata ngkana ko angania te boki ni kataumwane aio.

I *kaitau Madam Speaker* bwa n an maroro te Kauoman ni Beretitenti ae e anganira ao e unga n nano bwa ngaia ana mwane ni mwakuri te Tautaeka ae e rabwata te mwane ae e rabwata ngkana I karaua raoi ni karaoia ao e tei n te ware ae \$184.7te mirion, te mwane ae e onoti, te mwane ae e tauraoui.

Madam Speaker ara botannaomata a taneiai inanon te kataumwane inanon aia kawa nako, aia mwakoro n Ekaretia, botaki n utu

ao anga riki aika a bati *Madam Speaker*.

Ngkana a kauntaeka aio *Madam Speaker*, n te kataumwane ao ti teuana te bwai ae a okiokiria inanon aia tia mwane bwa te titiraki ae e kangai. ao iraua am mwane ae e rabwata.

I taku bwa aio *Madam Speaker* kanga te naan taeka aika ti kona ni manga iangoi ai moara riki ngaira n tatabemanira nako, bwa e kakawaki te rabwata raoi ni mwane ae ti na kona ni waaki inanona.

Madam Speaker, I karabwarabwa ibukin au tai aei ao I a karokoa riki bwanaia kain Maiana ni karabwarabwa moara riki n te \$4.00 are e nang nako kanoana n te tai aio *Madam Speaker*.

Ao ara bwai te mauri, te raoi ao te tabomoa *Madam Speaker*. Ao I a toki ikai *Madam Speaker*.

Tibiika: Ao I a kanakoa nakoim te Minitita n te MWYASA, Hon. Martin Moreti. E nakoim.

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa *Madam Speaker* e koaua e a boni boo atin te maroro, ma tao e boni kakawaki bwa ti na kanakoa bwanaia tabeua ngkai ti kakoaua bwa e a bon tabwanin te maroro n te tai aio te Tia Babaire. Ma tao bon ti teniua te bwai ae I kani maroro iaona te Tia Babaire. Bon

teuana moa N na bon tabeka bwanan te kamauri are I a tabekia ni bwania kain Aranuka ni kamauriko te Tibiika ma te Beretitenti, te Kauoman ao boni Minitita ao bon ngaira Taan tei ni kabane ao taan ongora, ni kamauri ngkami n tamaroan te moan tairiki aio. Kam na bane ni mauri!

Te Tia Babaire tao ti riai ni kakaitau ao ni karabwarabwa n aron are ara nonori ao te kabwarabwara iaon te kataumwane n te tai aio e a bon rangi n teretere, ao e a bon tia n noraki n aron kabwaranakoana. I taku bwa bon akea ara nano uoua te Tia Babaire bwa are n aron are a tia n taekinaki naba te Tia Babaire are bon kanga bon te kataumwane bon te bwai ae e kona n raka ao e kona ni manga kee n te tai teuana ma teuana.

Ngaia are kanga I bon ti kan katurua au marooro bwa te kataumwane n aron are e a tia n tataekinaki boni burooia te botannaomata te Tia Babaire.

Ao akea te kantaninga n te kataumwane bwa e na manga riki ae e na aki kona ni bwati n aron tao ara nonori ngaira kain riki buki te Tia Babaire, bwa are ti kona ni manga mimi. Ao e aera e a bwaka naba te Auti? Bwa ngaia e aki bwati te kataumwane.

Ma I taku bwa te kataumwane n aron ae e tataekinaki irouia ara koraki tabeman ao e koaua kanga boni kanoan ana waaki te Tautaeaka, buroon te I-Kiribati bwa e na kanga ni waaki ao e na kanga ni bwakabwai ao e na kanga n raa are inanon te kataumwane te Tia Babaire.

Ngaia are kanga bon te kantaninga e boni kanganga ae e na aki bwati te kataumwane, ti ngkana ngaira Taan tei ti a manga bon iangoia bwa ti na aki kabwata te kataumwane. Ao anne ae e kona ni manga noraki.

Ngaia are ti kakaitau bwa bon ara Tua ae Maungatabu e a kaman nora naba te itera aei ae te kataumwane tiaki te bwai ae e na manrereaki, bwa ti na manga karaoa te aro teuana bwa ti na manga kakaea te anga ae aongkoa e na aki bwati bwa e aonga n aki kona n *operate* te Tautaeaka teuana ma teuana.

I taku bwa e rangi n tau ngaira Taan tei kawaira are te *no-confident motion* are ngkana ti bonnanoia ngaira Taan tei, ti bon nakon naba kawaira are e a tia naba iaan ara Tua ae Maungatabu.

Te kataumwane e na bon riai ni karineaki n arona ao teina ae te kataumwane ibukia ara botannaomata ae e bon riai ni waaki n te tai teuana ma teuana, ai

raon naba te Manga kataumwane te Tia Babaire.

Ngaia are tao I kan kamena irarikin nanoia, bwanaia taan kairiri ke tao taan maroro tabeman are a tia n raraoma te Tia Babaire. Tera ngke e bitaki te raraoma arei tao ni kakantaninga tokin te tai, bwa are bon arona bwa e tuai toki te tai.

Ti nang bita te raraoma arei nakon tao te kakantaninga nakon tokin te tai ke tao te ingainga te Tia Babaire. Ti a bita te raraoma nakon kanga aekakin maroro tabeua ae ti na namakinna ngaira te botannaomata bwa ti na karia tokin te ririki teuana ma teuana bwa ngkana iai te kanganga ao ti kona ngkanne ni manga takaruaea ao e kona ngkanne n *factual* ara maroro inanon te Auti aio ngkana iai bwaai aika a kaoti aika aki kantaningaki te Tia Babaire.

Ngaia are kanga anne au maroro n te moan itera te Tia Babaire.

Te kauoua n itera te Tia Babaire tao bon ti itera tabeua are n aron ae a tia n taekinna naba Taan tei, tao ibukin te naan mwane ni kara, te mwane n aki mwakuri. Ma ti riai ni kakaitau bwa ae ti bon kekeiaki ni waakini akanne, ao au kantaninga bwa e a tia n teretere aio.

Tao ngkana ti tara moa te mwane n aki mwakuri n aron tao bwaai aika a tinetine ngkai n aron ae nikiran aia kabwaka mwane ara

koraki aika a tinetine n aron ae a tataekinna Taan tei. Ao ti a bon tia n tuangia ara koraki ke *on going* ni karaoaki te naan clear ke te naan *DW payment* bwa aonga n itiaki.

Tao bon issue te Tia Babaire bwa are te policy e a tia ni wene ibukin te naan due date iaon te itera aio te Tia Babaire.

Ma au kantaninga bwa ake a bon teimatoa ni kona n eti, anne ae ti bon teimatoa ngkai ni waakini ni kakabwaka. Ao ti a kaungaia naba Taan tei ngkana tao bon iai aia kakoaua tao n itera tabeua are a na boni kakoaua bwa e bon riai ni bwaka nakoina bwa tiaki ana kanganga bwa ana kanganga te bong ni bung ke tao ana kanganga te Kauntira ana SW ke tao ana kanganga antai. Akanne ti kona ni iraorao ma ngaia bwa kanga bon tiaki ara kantaninga ae ti na uneaki ma ara botannaomata, ma bon ara kantaninga bwa ti na tobwaia ao ti na angania bwaai akana a bon riai n eti ae e na bon riai n reke nakoia.

Ngaia are anne teuana ae I kan kamataata ao are e bon aoria bwa are bon te *policy* e bon guide line bwa e aonga n aki raa n aron ae kam tataekinna e aki barongaki. E aki kona ni manga tibwarereaki ni kabwakaki n aki akaka ke tao n raa kee. Ngaia are kanga bon iai naba ara *policy* n itera tabeua bwa antai

ae e na riai n reke irouna ao e kanga aron rekena.

Ngaia are tao bon te kabwara bure ngkana arona bwa e aki rangi n *flow* n te tai ae waekoa, bwa n aron ae kam bon ataia bon te *issue* naba ngkai are bon akea ara *data* ae kanga e *proper* raoi are kanga ara *database* mai tinaniku are e a boni kona naba n *automatic*. Bwa are ngke ko karinna ao e a bon *automatic* naba e *pay* anne ao e reke anne.

Ma are ngkai bon aron are e *manual*. Ara koraki a boni karinna ao a manga kataia naba ngkana e roko n te roro arei a manga butia, a manga karinna n te 60. Kanga ai aekakin nako ara *system* ngkai ao ara kantaninga bwa ti na boraoi n iango ma ngaia ao ti na *patient* ke ti na kekeiki bwa are e na boni *clear*. Kanga akea te kantaninga ae ti na taua ke tao ti na kairiribai ke tao n taraia Taan tei tabeman. Kain te Kaitara ma an tai angania aia botannaomata. I taku bwa akea anne n ara kantaninga ma ara kantaninga ti na ibuobuoki ni bon tara raoi etina ao riaina iaan ara *policy* ao ti kona ngkanne n *release* n te tai ae waekoa.

Te Tia Babaire I taku naba bwa e kakawaki Biira e mention taekan tao te *outstanding* iroui kaara. Ao aio naba teuana ae e rangi n kakawaki tao riki tao te Itera Mainiku. Are e boni kaokoro kaara

n aron ae ti ataia Taan tei bwa are te *policy* nakoia kain te *SFU* ao kaara are a mena iaan te *Act*. Ao ti nang nora ae e tabekia te Tia tei temanna ae karineaki mai Teraina bwa tera aroia kaara n aron ngkai.

Ao I taku bwa au kaeka n ana titiraki te Tia tei, I taku bwa are ti na riai ni *compile* ma te Tua bwa are bon iai te *Act* iaoia. Aki kona n tibwarereaki naka kaara bwa are a tia ni wene n rau ma aia Tua. Tera tibwangaia are e noraki n teretere iaan te Tua.

Ma ti a iraorao ma te Tia tei ma ti a taraia ma te *AG's office* bwa a na kanga aron aikai, a na bwaka bwa are bon iai taan kabwaranakoa te Tua are bon iai naba man ara itera are ti kona n taraia.

Au kantaninga bwa a *eligible* ake 60 ma ti na ti tara ngkanne te *backpay* bwa e *effected* n ningai ara Tua iai. Ma ngkana ti taraia bwa te Tua ae e na kona n okirikaki nakon te ririki ae e nako, e na kona ngkanne. Ma ngkana tiaki te Tua ae e a tibwa *assent* tao n te ririki aio, ngkanne e ti kona kanga ti na bon ti taraia ma te Tua ao ti a kaitiaka anne ma ana aobiti te Tia kaeti tua bwa e aonga raoi n itiaki ao n rau naba nanaoia kaara akana a teimatoa n aki rau n te tai aio.

Ti a kawenea naba bwa tao te kabwara bure ao te karautaeka n te bwai ae e riki. Ma ara kantaninga

bwa a na aki raraoma bwa e rawata te mwane n aron ae ti ataia a bane naba n rin.

Te kataumwane ae inanon ara *budget* ke tao n ara kataumwane n te tai aio, a kona ni bane n *cover* akanne ma ti bon riai ni bane ni karakai teutana ibukin kanganga tabeua ae ti aki kona n ataia bwa e na iai ara koraki aika tinetine n te tai aio te Tia Babaire.

Ngaia are ti na karau nanoia Taan tei ao riki kaara ake tao a teimatoa ngkai n ongora, tao te roro are te 18 nakon 59 bwa ae e mwakuriaki. E korakora nanora, e korakora tibwangara ao I taku bwa e teimatoa ami Tautaeaka aio ni kekeiaki ni karaoi tibwangara aika a kakawaki ibukia ara botannaomata.

Ao I taku bwa tao aio ti bon riai ni kakaitau iai te Tia Babaire, bwa are e koaua bwa are tiaki te mwakuri ae e bebete. Bwa are kam bon ataia te *population* ngkai i Kiribati e bon rangi n bubura ao aron aika aki mwakuri e boni kuri naba n iterana bwa are 18 nakon 59. Ngaia are anne te roro ae e bon rangi n mwaiti ngaia are te kantaninga bwa kam na tataoni nanomi ngkana arona bwa a teimatoa n tuai n itiaki aia tinetine te Tia Babaire.

Tao ti riai n kaitau te Tia Babaire ngkana ti okira te kataumwane n te tai aio. Ti riai ni kaitau bwa au

kantaninga bwa a bane ni *covered* aikai te Tia Babaire inanon aio.

I aki kan okiri itera tabeua bwa e aera ngkai e mena iaan te *Contitution te development* ara SFU bwa are e a bon tia n taekinna teutana te Beretitenti are mena iaan te *Human Capital* ao te MOE are e na kona n *invest* ara botannaomata nakon tera bwa a na kona ni manga kabwaroa nakoia ara bitineti ao tera. Anne a tia n taekinaki te Tia Babaire, ma ti a katikua n arona anne bwa are e a bon tia ni boo atin anne te marooro.

Tao ti akanne ae e kakawaki bwa N na taekini ao ai te kabanea ngkanne te Tia Babaire, ai bon bwanan te I-Aranuka ni kaitau naba bwa e kakawaki. Bwa are ngaira Minitita n tabetai e aki rereke ara tai ni kakaitau ao tao n titiraki bwa are ti mena n te itera aio. Ngaia are e kakawaki bwa I a manga bwara bwarau n Tia tei moa ni kakaitau ni karabwarabwa ibukin te manga \$4.00 ae iaoni kawaina.

Ai bon ara kantaninga bwa ti boni bane ni kakantaningaia ao ti kakaitau ngkai e nang koro nanon aio.

Ara katekeraoi nakon te Tautaeaka ao nakoia Taan tei n aia babaire riki ngkai a tia ni manga butimwaea te kataumwane ae kakawaki ibukia ara botannaomata.

Ngaia are tao man taeka tabeua akanne te Tia Babaire, ao ti boutoka te kataumwane aio ko bati n rabwa.

Tibiika: I anganiko te Tia tei mai Makin ao I a kaokia naba nakon te Kauoman ni Beretitenti. E nakoim te Tia tei mai Makin, Hon. Pinto Katia.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa *Madam Speaker*. Ao e kakawaki naba bwa ti na kaoti naba iango tabeua ae ti taku bwa e na kona n rangi n ibuobuoki nakon te kataumwane are e wene imatara inanon te tairiki aio.

E riai bwa ti na anga moa bwanara nakoimi ni kamauri ngkami inanon te tairiki ae e tamaroa, bwanan Makin are bon te moan aba mai Meang. E na anga bwanana ae mwaitoro n te tairiki ae e tamaroa aio nakoim te Tibiika ma am taani mwakuri. Te Beretitenti, te Kauoman, Minitita, ngaira Taan tei ao te *Leader* n te Kaitara ao bon ara botannaomata aika a ongora inanon te tairiki aio. Ti na kamaurira moa. Kam na bane ni mauri!

E koaua *Honourable Speaker*. I taku bwa N na aki rangi n kananau bwa a boni bane n tia n nako bwana iaan bukin maroroakinan te kataumwane ae e uotaki inanon te tai aio.

Te moanibwai, te kakaitau te Tia Babaire. Ti kaitau nakon te Minitita are boni ngaia naba te Kauoman ma ana taani mwakuri ibukin karaoakin ao bobouakinan te boki ni kataumwane ibukin 2022. Ti ataia ae tiaki te mwakuri ni manikangare karaoakin te boki aio te Tia Babaire, bwa tao e na anaa 3 te namwakaina ke tao bon iteran te ririki te Tia Babaire aron karaoakin aio. Ao anne are ti anga iai bwanara ma te kakaitau nakon ana tiim te Minitita ao kain ana *Ministry* te Tia Babaire, ao tao boni *Ministries* naba akana a bane n irekereke ma aron te kataumwane inanon te tai aio te Tia Babaire.

E koaua N na moana au maroro ngkanne te Tia Babaire ma te taeka ae e kangai; ti na *live within our means* te Tia Babaire. Ao anne I uringa ngkoa bwa kanga ana mamarooro te Minitita ao te Kauoman ni Beretitenti te Tia Babaire, are e nang teteimatoa ni kakauringira bwa ti na maeu nakon ara kona te Tia Babaire ao tao aio naba are kanga te bukinikorati naba teuana n ara abamwakoro teuana ae e kangai bwa ti na kana teutana ao ti na katuka teutana te Tia Babaire.

N te tai aei te Tia Babaire ao I ataia bwa n tabetai te kataumwane iai baika e boboto iaona te Tia Babaire. Bwa e kona ni boboto iaon tarakin ana waaki te Tautaeke

ao te kauoua e tara naba bwa tera te naan mwakuri ake a na riai ni katamaroaki ake a tia n noraki inanon te ririki teuana ma te ririki teuana.

Ao ti kaitau bwa aio ana kataumwane te Tautaeke are e a tia n uotia nakoira inanon te tairiki aio te Tia Babaire, ao ti noria bwa e bon rangi n bubura kaei te Tia Babaire bwa \$305te mirion te Tia Babaire.

E koaua ti na maeu nakon are ti kona te Tia Babaire. Ma tao n te tai aei ti ataia ao ti kaitau bwa iai itera ni kataumwane aikai aika e na bon rota maeun te botannaomata te Tia Babaire, ao anne ti aki kona ni kakewea te Tia Babaire.

Ngai n au abamwakoro ae Makin tao N na taetae teutana, tao e kona n okoro aron ara kabwaranako te Tia Babaire. E kona n okoro aron ara kataratara n aron kabonganana te mwane ae te SFU te Tia Babaire.

N au abamwakoro ae Makin te Tia Babaire ao ti a rangi n kaitau, bwa iai ana waaki Makin ae e kabongana te mane aei te Tia Babaire.

Te naan *backpay* n taai aika nako, ao e a tia ni bonnanoia ara abamwakoro ae Makin bwa e na anaki te \$50.00 mai irouia ara botannaomata ao ti aki naba ma ti irouia naka 18 nakon 59 bwa te naan kara naba te Tia Babaire anga

naba nanoia bwa a na anaki naba \$50.00 mai irouia te Tia Babaire.

Bwa ibukin tera te Tia Babaire? Iai ana kantaninga te abamwakoro ae Makin ao ana kantaninga anne e na manga iangoa riki ana kaibuke ae e bubura kaei riki te Tia Babaire.

Ma e aki kona ni koro bwa e rangi n bobuaka bwa boona \$1.6mirion bwa e bubura kaei ara kaibuke aei te Tia Babaire. Ma e tara te karekemwane teuana ae e boou, ao aio are e a kabongana raoi ngkanne te itera aio.

Ao ti nang kaitau bwa e bon reke ara tai ma te Kauoman ni Beretitenti ao te Minitita n te mwane te Tia Babaire. Bwa ti boni kawara te Kauoman ni Beretitenti iaan te kantaninga ma te kani buokaki n ara abamwakoro ae Makin te Tia Babaire.

Ao ngke ti a kawenea ara kataunari ma aron buokan karekean boon te kaibuke aio ao ti a nora nanoia kain Makin bwa a bonnanoia bwa a nang anganga \$50.00 man aia mwane aei te Tia Babaire. Ao tao anne are N na boni kaitau nakoia kain Makin, bwa a nora nanoia n aron aia karikirake te Tia Babaire ao a nora te mwane ae tao e na okoro aron ara kataratara ke tao ara kabwarabwara iaona. Bwa a nora te mwane aio bwa te mwane n raka te Tia Babaire ao ti anaia bwa

te mwane ae e na bongana ao e na uaana nakon taai aika imwaira te Tia Babaire.

Are ikai bwa e a katea te tamnei nakoira bwa tera ana anga te Tautaeka ngkanne bwa e na kona ni kabonganaki mwane aika tao aikoa tao aongkoa tao aikoa *developmental* ke tao e aki kona ni buoka aron te rikirake. Ma tao e aki ngkoa bwa e na kona ni kabonganaki te mwane aio imwain ae e na ana ana mwane te tenimwane ke teinnaine *are man* 18 nakon 59 te Tia Babaire, ao e na tuangaki moa bwa e na karaoa te ununiki.

Ko na riai moa ni unika arokam te nii ke tao tera. Bwa ngkana ko tia n ununiki ao tao ti a tibwa kona ngkanne n anganiko te mwane aio te Tia Babaire. Are ngaira Makin, ti karaoa aio bwa ti kangai bwa ngkana ti nora te kaibuke bwa e na kona n rangi n bongana ibukin ara botannaomata nakon taai aika imwaira ao ti tuangia naba. Ami mwane are kam anganira n te tai aio, ti na manga kaokia.

Ti kukurei bwa botan ara mwane ngkai ae e a tia n reke ngkai imwin te naan *back pays* aika a tia ni bwabwaka nakoia ara botannaomata iaon Makin, e a kaan \$50,000 ngkai ae e a tia n reke. Ao anne ae ti kaitau iai bwa aio te tamnei teuana ae e okoro, bwa ti na anai mwane aikai aika ti

taku ngaira bwa tao aongkoa aikoa rangi n bongana ke tao aongkoa tao e aki rangi n raa ma tao ti nang onei kabanemwane aikai n taraia bwa a nang manga riki bwa iai bonganaia te Tia Babaire.

Ao I rangi n kaitau nakon te Tibiika bwa ai bon ti teutana ao ko nang aki anganai au tai ni marooro, ma iai kantaninga tabeua ae tao e na okoro n aron au taratara te Tia Babaire.

Ao N na kabwarabure ngkana arona bwa I okiokiri kantaninga aikai bwa ti na kateia bwa kanga aongkoa tao te katoto.

I rangi n kaitau bwa teuana mai ibuakon te buoka ae e teimatoa iai te Tautaeka ao kanga I noria ngkai n te tai aio bwa kanga akea te Tia Babaire ae e aranaki bwa te *BBD*.

I karabwaia Taan tei ake a tia ni marooro iaon te buoka nakon te bitineti, te buoka riki ibukin tera ma I taku bwa iai itera tabeua are ti noori bwa ti na kanga ni waakini karikirake aikai ngkana aki teiraoi rabwata baika ti arani bwa te naan *infrastructure* te Tia Babaire.

I kaitau nakon te Minitita n te *Communication* bwa e taekini itera tabeua ake e nang waaki ngkai te bwai ae e aranaki bwa te *mobile roll out* aongkoa tao n abamwakoro are e bon tuai man roko iai te Tia Babaire.

Man te tai aei ao iai titiraki tabeua ake a tia n tabekaki te Tia Babaire, are e a tia ni butiaki iai te Tia Babaire bwa tera ana buoka ngkanne nakon kambwana ake a noraki n te tai aio bwa tao karokoakia ke karokoan te reitaki ke tao te *mobile* ke tao te internet n aba tabeua ake tao a bon aki kona n rangi n ibuobuoki tao ni kona ni karekemwane. Tera ngkanne ana *subsidy* ke ana ibuobuoki te Tautaeka bwa e na kona n roko te *service* aei inanon te tai ae waetata te Tia Babaire.

Are anne ae I kakaea iaan te kataumwane ao manga iaan te naan mwane ni karikirake ao kanga I noria bwa akea moa inanon te tai aio. Tao ti ataia bwa a tia ni kabwataki nakon taai aika nako te Tia Babaire, ma N na teimatoa ni bubutia te Tautaeka aio bwa tera ngke e nora riain te bwai ae e aranaki bwa te reitaki te Tia Babaire.

Ti taekina te bitineti te Tia Babaire. Ao te bitineti ti bon ataia bwa anne te rabwata teuana ae Inaomata ao ngaia naba teuana naba mai ibuakon te intin ibukin te rikirake te Tia Babaire.

Ao ti kaitau bwa n taai aika nako ao iai te buoka nakoia iaan te bwai ae e aranaki iaan te ibuobuoki iaan te kabuanibwai ae noraki ngkai n te tai aio te Tia Babaire.

I nanokawaki bwa I kataia ni kakaea ngkai bwa iai te buoka aio nakoia bitineti rinanon te DBK ke akea te Tia Babaire.

Ao tao ngai temanna naba ae I rangi n teimatoa ni bubutia te Tautaeka bwa e na nora riaina kakawakin te rabwata ae te *DBK* bwa e na anga te mwane ni buoka nakoia te Tia Babaire.

Ti ataia bwa iai te stimulate package ae kanga e taekinaki n taai aika nako te Tia Babaire. Ao I kaitaua te Kauoman ni Beretitenti bwa e a tia ni kaeka ana titiraki raou n Tia tei temanna are e kaotia bwa ai ti \$200,000 ngkai inanon bain te *DBK* te Tia Babaire. ao ngaia *te list* e bon teimatoa ni kakaei bwa e rawata naba taan kani buokaki man te mwane aio te Tia Babaire.

Kanga N na butia riki te Kauoman ma kain ana tiim bwa tera ngke a kona n nora riain aio bwa tao ngkana arona bwa tao e aki rin ngkai ao tera ana anga ngkanne nakon taai aika imwaira te Tia Babaire.

I ataia ae te Tia tei mai Butaritari, e tabeka ana titiraki ibukin te ibuobuoki naba nakon te naan kambwana ake a teimatoa ni karokoi te naan *service*. Ae tao anne ae ngaia ae ti noria ngkai iaan te *CSO* bwa e teimatoa n roko

te mwane ae \$7.4million te Tia Babaire.

Kanga ti tuai ataia raoi bwa antai kambwana aikana a na anganaki te buoka aei te Tia Babaire.

Iaan te *SOE Act* ke te Tua ibukin te naan bitineti ke te naan kambwana ake ana kambwana te Tautaeka te Tia Babaire ao te CSO te bwai ae e rangi n kakawaki te Tia Babaire, bwa tiaki te mwane are ko a bon anganaki bwa e na buokiko. Ma iai kabaeakim ngkoe te kambwana are ko na anganaki te mwane aio ao ni kawaina iaan te Tu ate Tia Babaire, kambwana aikai a na anga aia katauboo ke te kani buokaki mairoun te Tautaeka. Bwa ngaia tao n aekakin te kambwana ae tao te Air Kiribati, e aki tau aron ana karekemwane ma aron ana waaki ae e tangiraki bwa e na teimatoa ni kiba te wanikiba. E na teimatoa n roko tera, ma te bwai ae e na karaoia te Air Kiribati. E na nako ni bubuti nakon te Tautaeka ma aron ana karekemwane ma ana raa n aron are e a tia ni mwaneweaki iaan te Tua n te *SOE* te Tia Babaire.

N na aki rangi n kananau te Tia Babaire ma ti iai te rongorongoe ae N na kaetia te Tia Babaire. Bwa tao N na bubutia naba te Kauoman bwa tera ngke e kona raoi n taekinna bwa te *loan* te Tia Babaire.

Ti na kaitau ibukin te *loan* bwa aio tao n tabetai e aki kona uotana te Tautaeka inanon te tai teuana te Tia Babaire.

Ao anne are e kona n nora aron te boraraoi iaon te *loan* ao e na noria bwa ngaia tao e tamaroa ae e nang anaa te *loan* bwa e aonga n ae e kona ni waaki karikirake ibukin te botannaomata.

Ao te karikirake ae e taekinaki n te tai aei te Tia Babaire ao kanga ti nanokawaki iai bwa are n tabetai ti kona ni katuruturui ma tao ngkana ti taraia raoi te karikirake ibuki tera te Tia Babaire. Ibukin ara marae ni wanikiba te Tia Babaire.

Ti a nora ngkai ara marae ni wanikiba, e a roko n te *standard*, e a bwati. A roko wanikiba aika a bubura, tera riki. Ao tao anne ae ti na ngureakinna inanon te tai aio te Tia Babaire. I taku bwa ti na aki te Tia Babaire, ma ti riai ni kakaitau ibukin mwane ni buoka naba ake a kona n reke inanon te tai teuana ma te tai teuana te Tia Babaire ke te naan katango mwane te Tia Babaire.

Ti ataia ae 8 katangomwane aika a tei n ara boki ni kataumwane n te tai aio. Ao kanga e aonikai are e rangi n katuruturuaki bwa ti teuana te tabo ke teuana te aba are e boo te tango mwane mai iai te Tia Babaire.

Ngaia ae N na bubutia te Kauoman ngkana e kona n reke ana tai are e

boni karaua ni kabwaranakoa bwa iraua mwaitin ae e na riai n reke man aio ke tao iraua te kabwaka mwane ibukin te *loan* aei ke tao aio ao aio ao aio. E aonga n ae e bon rau naba ao e eti naba aron te ongora te Tia Babaire.

E koaua, I ataia ae e rangi n uarereke te tai ae 15 te miniti te Tia Babaire. Ma tao N na ti manga buoka riki te iango iaon te bwai ae e aranaki bwa te *PIPA* te Tia Babaire.

E koaua ngai te aomata ngai ao N na karautaeka bwa are tiaki ngai te expert iaon te bwai ae e aranaki bwa tao te *PIPA* ke tao tera. Ma n aron te wareware teutana ao tera ao ti kunea bwa bon te koaua bwa ngkana arona bwa ti nang kakoroi ara Moti n nano aika tabeua. Kaukan te *PIPA* e na ibuobuoki ni karawata rikia ara *revenue* ke tao ara karekemwane te Tia Babaire. Ti ataia ae e mwakuri te *PNA* ke tao rabwata akana 8 akanne ni ikotaki ma antai riki, ao a kataia ni mwakuri nakon tao mwaitin te bwai ae e aranaki bwa te *biomass*. Ao a kataia ni mwakuria te bwai ae e aranaki bwa te *total allowable efforts* ao anga te mwaiti aio, ao a tia ao tibwatibwaia naba nakon aba akana 8 akanne te Tia Babaire.

I ataia ae *Papua New Guinea* ngaia ae e rangi n rarawata tibwana ao imwina Kiribati. Ngkanne tao ti na titiraki ni kangai; bwa e bon tau

tibwan Kiribati ae e anganaki ke e aki. N na butia te Minitita bwa are boni ngaia riki aika a bon rangi n mwatai riki iaon aio. Ma kanga te bwai ae e roko irou ke tao I noria bwa e na bon riai riki n anganaki Kiribati rawatan riki te bwai ae e aranaki bwa te PAE te Tia Babaire, bwa boni ngaia naba ae e a tia n *sacrifice* ke tao e a tia ni karaoa kanga te *humanity gift* ke tao ana bwai n tangira nakon te botannaomata te Tia Babaire. Are anne are ngaia ae e na kona ni karawata riki aron te kabwebwe ke tao aron tera riki n ara Aono are te *PIPA* arei te Tia Babaire.

Ma I ataia bwa e koaua ngkana arona bwa ti nang *compensate* ke tao ti nang onea mwin abara are ti a tia n angan te botannaomata ke tao te aonnaba. Ti na riai n uneakina anne nakon te *PNA* te Tia Babaire.

E a boo te tai te Tia Babaire, ao I karabwarabwa ngkai ko kona n anganai te tai aio ma ti rangi n kaitau riki nakon te Minitita n te mwane ae Hon. Dr. Teuea Toatu ma kain ana tiim n aron uotakin te Biira aio katauraon te boki ni kataumwane. Ti ataia ae tiaki te mwakuri ae e bebete bwa norakin ana kanganga te I-Kiribati mai tabona nako tabona ni ikotaki ma tera. Aekakira aron ara *service delivery* nakon te ririki ae boou. Ti na kaunga te Tautaeka bwa are aio

kanoan ana waaki inanon te tai aio te Tia Babaire.

Man marooro akana tabeua akanne te Tia Babaire, ti na teimatoa ni katoka iaora ana bau abara ae Kiribati are te mauri, te raoi ao te tabomoa. Ko bati n rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao I a kaokia nakon te Minitita ao bon te Kauoman ni Beretitenti, Hon. Dr. Teuea Toatu. E nakoim.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Ko rabwa *Madam Speaker*, ao tao e a koaua e a boni boo atin te marooro. Tao e kakawaki ae ti na kamaurira riki ngkai kanga e a bon roroko te mwaitoro. Ao I a reitai ma kain au abamwakoro ae Abaiang ni kamaurira ni kabane. Kam na bane ni mauri!

I a bon reita te bwana ni kakaitau nakoia taan tia taetae are a tia n taetae iaon te Biira ae e rangi ni kakawaki aei ao n anga aia boutoka.

E boni mino au kantaninga teutana te Tia Babaire bwa I aki kantaningaia ae e na boutokaki te Biira aio tao irouia riki tarira ake n te Kaitara ao are mai Nuka.

Ti na uringa n te wiki ae e nako *Madam Speaker*, ngke e tabeka ana Biira n onono nakon te Tua ae Maungatabu te Tia tei mai Nonouti are e tangira te mwaka are e na anaki mwakan te *Executive* ke e

na aki kibekitoa ana mena te *Tribunal* ao are e boboto iaon booia MPs ke Taan tei ke t. *MPs salaries and allowances Act*.

Te kauntaeka n te tai aei *Madam Speaker* ngkana ti uringa, ao e totokoaki irouia kain te Kaitara bwa booia ngaria Taan tei ma Minitita e rangi n bubura. Ao a taetae bwa e na riai n aki butimwaeaki ngaia are e a boni mino iai nanou n te tai aio *Madam Speaker*. Bwa te kataumwane aio booia Taan tei ao Minitita inanova, ao I rangi n kantaningaia bwa a na totokoia bwa are a na kamatoa aia kauntaeka ae e rangi n korakora n te wiki ae e nako are a taku bwa a bon aki naba kukurei n te boo ae ti anganaki ngkai are e a tia ni bairea ara Tautaeka aio bwa e nang bubura booia Taan tei ao Minitita (*MPs salaries and Allowances*).

Ngaia are kanga e boni mino teutana au kantaninga ngkai e boutokaki iroun te Kaitara, bwa I taku ngai bwa a na totokoia ni boutoka aia koaua are a taekinna iaon te onono arei ao are a tuanga Kiribati n te wiki ae nako bwa a bon aki kukurei n te boo aio bwa e rangi n bubura.

E taekinaki naba irouia tarira ma mwanera n te Kaitara bwa a taku nakoira kanga a kataia ni kabuakaka naba te Tautaeka. A taku, ko kina te Tautaeka aio te bae e taekinna ao te bae e karaoia a

nang okoro. E aki boraoi te bae a karaoia ma ae a taekinna.

Ma tao ti na kaokia n te tai aio ngkai *Madam Speaker*, ao a na kabwara au bure ngkai I moana au kaeka man te itera aio.

Ti tuanga Kiribati bwa ti aki kukurei n te boo bwa e nang bubura ao tera ae ti karaoia n te tai aio, ti boutoka te kataumwane. Ngaia anne ae e boni mino iai te kantaninga ao bon Kiribati ngkai e boni mino naba Kiribati bwa e kangara nake n te itera are te Kaitara akekei ake a taku bwa e buakaka te boo aio ma te mena ao a manga boutoka te kataumwane ae te boo ae inanona.

Ngaia anne te mena *Madam Speaker* ae I bon rangi n raa, ma e raoiroi ti a bon katikua nakon te ongora ao ti a katikua nakon Kiribati.

Ko rabwa *Madam Speaker* ngke ko kataia ni manga totokoa kabonganana te taeka ae 'taokita' ke taokitanaki te bwai teuana.

Kanga I boni kubanako naba iroun te *Leader* n te Kaitara ae te Tia tei naba mai Abemama temanna, ngkai e kabongana. I aki ataia bwa e kangara n rio aia taeka aikai ma I aki kani manga kabongana te taeka aio ma N na ti ngkana ko kariaiakai *Madam Speaker*, kanga I boni matauninga naba iai.

I boni matauninga naba iai ma I aki kabongana ma N na bon ti raa, ma I bon rangi n kubanako naba bwa are te *Leader* n te Kaitara neie e boni bane arona bwa e a tia ni uaboboaki inanon te *protocol*. Bwa are e a tia n Tia Koroboki n te *Foreign Affairs*. E a tia n ira te Beretitenti nako tinaniku n ana kawai n aron te naan *protocol* n taian kawai.

I a mimi ngkai e a kabonganai taeka aikai ae e kamatauninga bwa tao tera ngke e kabongana, I aki ata raoi bukina ngke e kabongana.

Ma ti aki kananau iaona bwa e rawata am *ruling Madam Speaker* bwa ko a tia ni katokia bwa e na aki kabonganaki.

Ma tao e koaua ngkana ti a *cystic* ke tao bukina I araranaki bwa Dr. Teuea ke tera tao e raoiroi. Tao bon bukina naba ngke I karekea au taokita *Madam Speaker*, bwa tao e a manga reke bwa marakin birotoia tabeman.

Ma ti na katuka te mena anne ma ti te bae e kakawaki bwa tera ae ti karaoia inanon ara tai n reirei ke tera. E kakawaki bwa ko na kabongana rabakaum anne nakon te botannaomata ao Kiribati.

N aron te marooro *Madam Speaker* iaon te kataumwane, te bae e rangi n kakawaki. Kanga I rangi n karabwaia taan marooro ake

tabeman ae tao te tia marooro mai Beru, Butaritari ao tabeman riki. Tao N na katuka ara itera aio bwa are bon raora aika n te itera aio.

Ma te bae I rangi n karabwaia iai bwa kanga e kuri n raoiroi aia marooro bwa a kataia ni bon aki ti tara te kataumwane ma a bon tara naba te kataumwane n aron bongana n nakon te I-Kiribati. A tara te outcome ke te earn result, ma bon angin te marooro n ongorau e aki taraki te itera anne. E aki taraki ni kangai, tera ae e na karaoia te kataumwane nakon *poverty alleviation*, nakon te kaoti ae e na rota te *cost of payment* ke tao tera.

Ti a bon taetae naba iaon bwaai ae I taku bwa aki rangi n bongana nakon te marooro iaon te kataumwane. Ti taekinna bwa e aera ngkai e a tibwa nako boon te takataka. Te bae e kakawaki te titiraki e kangai; ao tera te \$4.00 aio. Tera ngkai te kabwaia ae e na riki ke te bitaki nakon iaon abamwakoro ka tao i Teraina ke iaa. Tera te kabwaia. Ngaia e aki, e a bane riki ara tai ni marooro iaona. E aera e a tibwa te \$4.00. E a kaman tataningaia Kiribati ao e a tibwa bwaka.

Ti taku ngaira bwa e kakawaki n taekan te kataumwane, bwa ko na taetae iaon bonganan te waaki anne bwa tera bongana nakon te I-Kiribati ao tera riki. Ma are e aki

bwa ti taekinna bwa e aera ngkai e a tibwa nako boon te takataka. Ti a manga taekinna bwa nakai ngke a roko ao te mwane iai ae e a kaman mena imwaia.

Anne te bae ti aki kantaningaia n aron kauntaekan te kataumwane, bwa te kataumwane te kabanea ni bongana ae ngaia ae e eti ae a taekinna Taan tei. Te kabanea ni bongana ibuakon ana bwai te Tautaekea teuana ma teuana, bwa ngaia ae e na bwena ana waaki ao ngaia naba ae e na bwena naba ana waaki te *economy*. Aba aika a uarereke te kataumwane bon ti ngaia ara anga ni bwena te *economy* ke e aranaki n te taetae n Imatang bwa te *physical policy*. *Monetary policy* bon akea ikai bwa are te *capital market e rudimentary* tera riki. Ngaia are bon ti ara anga ni bwena te waaki bon ti man te *budget* ae te *physical policy*.

Ngaia are e kakawaki bwa ngkana ti mena ara bwai ibukin te botannaomata ao ti na bon tiribureia raoi ao n taraia raoi ni kangai. Tera te kataumwane aei, tera bongana nakon te botannaomata.

Tera ae e na karaoia. E na tuka te baki, e na tuka tao te aoraki ke na tuka tera. Akanne taian titiraki ae ti nang aki titiraki ni kangai, e aera ngkai e aki raka booia

Taokita. E aera ngkai e a tibwa bwaka tera, ke aera anne.

Ngaia anne ngkanne I taku bwa e bon *short the economic analysis of the* kataumwane aei.

Ngaia are kanga I boni kantaningaia riki bwa aikai maroro aika a kamaeu iaon te kataumwane ibukin te botannaomata.

Tao e koaua *Madam Speaker*, ae N na okiri taian issues aika e taekinna tarira ma mwane ake n te Kaitara. Ma ti te bae N na moanna are a taku bwa kanga bon uoua te *issue*. Are taku bwa ngaia a tabekia bwa teuana te kataumwane aei e aki *transparent*, ao are te kauoua e tau. Tao ti na taetae moa iaon ae a taku bwa e aki *transparent*. Ao bon bukina bwa e aki *transparent* bwa a taku bwa ti aki kamataata raoui aron kabonganan te Mwane n tania ae te RERF ao teuana ti aki naba kabwarabwara raoui te baere e aranaki bwa te *budget support* mai irouia taan buoka.

Tao N na ti taetae moa n aron are e taekinna te *Leader* n te Kaitara, bwa e rangi n bure ae ti kataia ngkai ni karaba ngkai aron kabonganan te Mwane n tania.

Ao I rangi n karabwa raou ni Minitita ae te Tia tei mai Tamana, te Minitita n te Communication ae e a tia ni kabwarabwara. Bon anne kabwaranakoana raoui.

Ao N na bon titirakingkami. Bwa bukin ngkai ti na karina ara *investment* n te *ANZ bank*? E bon ataia naba te *Leader* n te Kaitara bwa kain te Board ngkoa n te *ANZ bank* ngke e Tia koroboki n te Kabineti. Ao e bon ataia bwa ni katoa ririki e bwabwaka te *dividend* mairoun te *ANZ bank* nakon te Tautaeka ae \$2te mirion, \$1tabun te mirion, ni katoa ririki.

E aera ngkanne ngke ti record anne bwa ara *revenue* ao ti na aki *record te income* naba are e reke man te *RERF* bwa are bon ara *investment* naba. Bwa titebo nanoia baikai bwa te naan *investment*.

Ngaia are tein te *accounting* ae e a tia ni kabwarabwara te Minitita n te *Communication* ao e nang rabwa, ko na bon riai ni kaota anne bwa *part of your revenue*.

Ngkana ngaia bwa ti na aki kaotia, ti na aki naba kaota te *revenue* are ara mwane mai karawa. Bwa are iai naba ara mwane ae reke man te kibakiba mai karawa bwa ti na aki kaotia naba bwa tao kam a bon ti taekinna te *revenue* tao man te ika ma te tax, ma ake tabeua kam arania bwa tiaki taian *revenue* a na aki riai ni karinaki.

Ngke arona bwa ti aki transparent, ao te mwane are man te *RERF* are te *interest* ke te *dividend* are ti na kabongana, tao ti a rabunna naba iaan te bwai teuana. Te

investment ao ti aki kaota te RERF, ma are e aki. Bwa iaon te taibora ke te *medium term physical policy* ke te *frame work* e bon oti ara kabwarabwara iaona. E kangai te mwane iaon arei, ngaia are e kairua te taeka ae e aki *transparent* aron te akaunti.

Ao ti na kanga ni kaotia riki irarikin ae ti a tia ni kaotia inanon te boki ni kataumwane. Aekakira aekakin kaotana ae kam tangiria. E bon reke anne bukina tao iai te aki ota n aron te akaunti ngaia are kam taku bwa e aki *transparent*.

Ngaia ae I kangai; aekakira riki kaotakina n te boki n aron ae ti a tia ni kaotia ikai. Anne teuana ae I taku bwa e kairua te taeka anne.

Ti aki kan taetae iaon ane kanga kam taetae iaon are kam roko ao e a kaman tauraoti te bwai arei.

Noria ngkana ti a manga kaoka naba te marooro aei *Madam Speaker*, e a bon rangi n kanganga bwa are ti bon ataia bwa ibuakon Tautaeka aika nako. I taku bwa ti aki kona ni kamoamoaira ma I taku bwa te Tautaeka aio ngkai e a tibwa bubura ana mwane ae e uotarake te raka iaon te Mwane n tania.

Ngke ti moan roko n aron ae I taekinna, ti roko n te mwaiti ae e mena imwaira te mwaiti ae \$756te mirion. Inanon iraua te ririki ao e

birion n aron ngkai ae ai \$1,300birion.

Ao kam taekain te bumwane ae kam uneakinna ngkai. E aera kam nang buta te mwane n aekakina anne, *draw down* man te RERF. Ma te 4 n ririki ae e nako bon akea naba 1c ae ti butia.

Ngkai ti a bon nora riaina ngaia ae ti karaoa ra *draw down policy* arei ae 5% ae ti na mena bwa buokan te rikirake. Bwa e a boni bure te kantaninga ao e rabwa naba te Tia tei mai Butaritari temanna ae te mwane aio ti nang ti katikua ti ibukin te roro are e na roko.

Ao tera ae e na mabiao iai te roro ae ngkai. Akea menaia bwa ai bon ti ibukia ao kam mwaninga are ngkana ti butia ngkai ke tao ti mena ibukia taian karikirake n taai aika a matoatoa n aekakin taian *infrastructure*. Ti karaoia tiaki ti ibukira ma ti karaoia ibukin te roro are imwina.

Ti na riai n aki mwaninga anne, bwa e ngae ngkana ti butia ngkai ao ti aki bae ni butia bwa ti aki iangoia te roronrikirake.

Ngkana ti karaoa te kawai, te kawai anne e na tiku inanon rooro ma rooro.

Nanona te bae ti karaoia, ti aki ti karaoia ibukin te rooro ae ngkai ma ti karaoia ibukin te rooro are imwina.

Ngaia are e na riai n taekinaki anne ao ti aki manga kani kataia ni manga kabuakaka, bwa ti bon ataia bwa n Tautaeaka aika nako ke tao te Tautaeaka are imwain rokora. Bon te mwaiti ae e butaki man te *REF* ae kam uneakina ngkai te bumwane man te *REF* ae e a tia ni karaoia e kaan \$300 te mirion.

Kam bon noria n te ribooti ae I a tia n angani ngkami ae kam rawani baka n aki noria. Ngkana kam taetae kam kataia ni katuatua te ribooti anne. E aera kam bon aki taekinna nakon Kiribati, ngkana ngaia bwa kam bon kan taetae iaon te anai mwane ao te karinimwane ane e bon mataata n te ribooti ae ti anganingkami n te Auti n tei ae e nako.

Ae e boni mataata bwa man te Tautaeaka aio, aio te mwaiti ae e karinaki. Aio te mwaiti ae butaki. Ae e boni mataata ao e rangi n oti ae e bon te Tautaeaka ae imwaira e kaan \$300 te mirion ae e butaki.

Kabotaua \$300te mirion ae ai tibwa iraua te mirion ae e aera. Ngaia are I taku bwa kanga e bon aonikai te aekaki ni marooro ae aekakin anne.

Ngaia are N na kauringkami, ti tara riki ami ribooti ao kam na noria.

Ao e koaua bwa man te Tautaeaka n te moan Beretitenti naba, boni ngaia naba temanna ae e rangi n

korakora ana buumwane ao e na riai n noraki te ribooti anne man te Mwane n tania.

Ngkanne e taekinaki te *budget support* ae e taekinaki bwa e aera ngkai ti \$1te mirion ngkai ae e oti.

Madam Speaker ao Kiribati, I taku bwa e kakawaki ae ti na ataia bwa e tuai bane te ririki. E tuai bane te ririki ao ibukin ami rongorong, e roko ana mena te *World bank*. Ae te *World bank* bon te kabanea ni bubura n rabwata n ibuobuoki n te bangke n te aonnaba.

E roko ana *email* nakoiu teuare te *Regional Director* n te *World bank* i Biti ao e taku ana taeka. N na warekia nakoimi bwa kam aonga n ongo:

Mauri, Honorable Vice President.

I hope this email finds you well. I am writing to share with you the great news. Thanks to the effort made by yourself and your team, the World bank now accesses that the Immacurate economic policy frame work is adequate for development policy financing base on the updated information from the recently published medium term physical strategy.

In the next few days, we will email you a link to sign the DPO financing agreement electronically via our doc sign photo.

Ao ngai I kaboa ngkanne ao I kangai nakoina. I ti kangai; *Thank you for the great news of course it thus take to two tackle and from our side we will continue to ensure than you budget is anchored on the policy pillars said and agreed by all members of the economic reform task force.*

We look forward to the disbursement of the budget support grant before the year ends.

Aio e nga te raraoma ngkai ae kam a taekinna. Te *World bank* e rangi n rauaki. E rauaki imwin norakin ara *physical strategy*. Ao anne ngkanne te bae e taekinna e a tia n roko irou ma e tuai n reke au tai n tiaina te *document* are te *agreement* arei.

Te ke te *EFAT*. A tuai man roko aia raa ao a *confirm* bwa a riai n roko bwaai *for sending*. Ngaia are I taku bwa e moantai te raraoma ao ti a bon taninga tokin te ririki ao ti a noria ngkanne bwa a roko *budget support* akanne ke aki.

Ma I taku bwa e kakawaki Madam Speaker ni kabwarabwaraki ao ibukin ongoran Kiribati, n aron ae tao e bon tia ni maroroakinaki irouia raora ke taan tia maroro man ara itera. Te *budget support* kanga aio ana kanoa te tia ibuobuoki ke te tia anga te buoka ke te *development partner*. Are e

kaotia iai bwa kaniwangam mwin te mwakuri raoi.

Aki kona n anganaki naka a mwakuri buaka. Ngaia are I taku bwa n aron are e taekinna te *World bank*, e nang kukurei bwa e nang kanakoa te mwaiti anne.

Madam Speaker e taekinaki n aron ae e a tia n taekinna te *Leader* n te Kaitara. Are ngaira n ara kataumwane ngke I tia n taekinna n au maroro ngke I anga au *budget speech* ao ane e a tia ni mena inanon te boki ni kataumwane, ae kanga e bono baranti te kataumwane.

E ngae ngke toa iai te surplus ae tao \$40,000 tabun. Ma kanga ni bon etina, e boni baranti te kataumwane.

Ao tao e na kaeka naba te Tia tei temanna mai Makin, are ti na *live within our means*.

Ma te bae e kamimi ngkanne, bwa ngke a manga boni karaoa aia rairairi irouia, e a raka riki te kabanemwane nakon te karekemwane n te mwaiti ae \$40te mirion. Ao ngaia bukina, a kanakoa te *RERF*. Te *interest* man te *RERF*, a kanakoa te *budget support*.

Ao bukin terana e na kanakoaki bwaai akanne. I tia ni kabwarabwara bwa baikai bon te mwane ae e na riai ni karinaki bwa

boon te mena n aekakin ae I a tia ni karaoa te kabotau.

Aekakin te mwane ae e na investment te ANZ bank ae aongkoa te *dividend* ni katoa ririki, ao ti karinna bwa *part of the revenue*. Bukin ngkanne tera ngkanne ti na aki karina te interest man te RERF ke te *dividend*. I taku bwa anne ao *for all intend purposes and for accounting purposes* e na riai ni karinaki bwa *part of the account*. Ao anne bon teina raoi ao bon etina iaan te akaunti ao iaan naba te Tua.

Ngaia are I rangi n mimi ngkai kam a boni manga karaoa ami maths ao kam a kanakoi baikanne. Kanakoa anne, kanakoa anne. Aio bon teina, e na riai n *deficit*. Ma are tao bon ti te kan raa.

Are n tabetai kanga ti *play* bwa *we using emotive languages*. Ti na *manipulate* aia *emotions* aomata bwa te ongora irouia te botannaomata.

Ae ti a kataia ni kabonganai *even* ti anga waare aika a bon raa, ma Kiribati kam na bon ongo. Akea te *deficit* ke tao te raka ni kabanemwane iaon te karekemwane n aron ae a tia n taekinna kain te Kaitara.

Bwa e reke te raka aei bon man aia ware are a kanakoa te bwai arei, bwa bukin tera ti aki ataia a na aera a na aki ikotaki.

Ao ngkana ngaia anne, ko oki rikaki nakon te Tautaeka mai imwaina ao bane *deduct* bwaai akanne te *budget support* ao tera. Nanona a bon *deficit* naba ni kabane. Ma are e aki bwa boni kawaina anne.

E taekinaki *Madam Speaker* bwa tera ae ti nang taekinna, bwa ngke ti roko ao te mwane imwaira are ana mwane te Tautaeka imwaira. Iraua te mwaiti ae e ti anganaki \$286mirion kanga te mwaiti anne. Ao tera ae ti nang taekinna. I aki ataia *Madam Speaker* bwa e reke iaa ana ware te *Leader* n te Kaitara aei. Tao e a kan reke n tera aran te bwai arei; *baira bakarere*.

Eng bwa bon akea te ware anne, bwa ngke ti roko ao mwaitin imwaira ae e mena i Aotiteria \$126te mirion ao e kona n noria n te akaunti n te *Audit*. Ngaia are kanga ti a boni mimi bwa e reke mai iaa ae \$286mirion.

Ao I a butia bwa n tabetai kanga ti a bon aki ibuobuoki nakoia ara botannaomata ae ti anga waare ae ai ngkam a bon roko mai iaa waare aikai. Ma ae ni bon akaunti ae rabwatana ao anne iai.

Ngaia ae I taku bwa ti a ibuobuoki n anne. Ti a ibuobuoki ni kaota ara botannaomata nakon ae ti nang bon otei ara ware aika a bon ai bon akea etia.

Tao e kakawaki naba Madam Speaker bwa are e koaua e rangi n rawata te titiraki. Tao te titiraki mai Banaba, te titiraki mai Tabiteuea Meang. E aera te O n aoraki i Kieia Ataei ngkai e aki raa. Ao tao e bon eti ma are I taku bwa ngke I anga au *budget speech* ao I taku bwa kam na ongora are I kangai. E aki bwanin te rongorongon te *Recurrent budget* ngkana e aki ikotaki ma te *development budget*.

Ngaia ae ti na uringa anne ngkana ti taetae iaona. Bwa te *recurrent* ti iango *only one part of the story*. Te *conflict part* ngkana ko ikoti ni kauoua. Ao ngkanne e a kaekaki naba taian titiraki akanne.

Tera ae e riki nakon te O n aoraki i Tabiteuea Meang ae Kieia ataei. Kaekan anne, e a tia n roko ao ane e wakinaki ngkai te mena ao e nang wakinaki te mwakuri iaona n reken mwanena.

Banaba naba aekakin akanne. Ngaia ae I taku bwa e kakawaki ngkana ti taetae, ao ti na bon riai n tarai aika uoua aikai ao ti nang aki ti boboto iaon te recurrent. Bwa anne ti te bae e anga te tamnei teuana ma e kakawaki ae ti na tarai ni kauoua taian kataumwane aikai.

Madam Speaker, tao N na ti taetae iaon *PIPA* bwa are e mwaneweaki naba arau n te *PIPA*. E taekinna te

Tia tei mai Tabiteuea Meang bwa I mena ikekei ngke I ti anaa boou ae e bubura. I aki ataa bwa e aera ngkai e na bubura boou.

Ao irarikina I kaboaki naba n te boo ae rangi n uarereke. N na aki kamoamo, e aki roko naba ni boou ngke I mwakuri n te Kaomwanwareta. Ma I bon anga au *contribution* nakon te *PIPA* bwa I taku bwa I kukurei ni buoka Kiribati. Ngaia ae I taku ba e bure ae kanga aongkoa I a roko ikekei bwa I anganaki boou ae e rangi n bubura.

Ao ngkanne e taekinna naba te Leader n te Kaitara bwa te Kauoman ni Beretitenti ngkai, ngaia ngkoa te *Executive director* n te *PIPA* ao akea mwanen te *PIPA*. Tera ae e karaoia?

Ao e kakawaki ibukin te ongora bwa e aonga naba n eti te ongora.

Ana mwane *PIPA* ae e reke, e bon ti reke n au tai ikekei. E reke te mwaiti ae nanona boni \$10 te mirion. Bwa \$2.5mirion mairoun te *Conservation International*, \$2.5mirion mairoun te Tautaeaka ni Kiribati. Kam ataa bwa are e boni kabwataki iroun te Auti aio ao \$5mirion mairoun *Ocean Five*.

Ae te \$5mirion aio, e bon reke n au tai bwa I nako ni bon tekateka n ana auti te birionee i *Hollywood*, teure te *Ted Greig*. Ao aio te mena ae I taku bwa teuana au

assignment ae I rangi n kukurei bwa e boni kanganga ae ko na kataia ni convince te birioneea i Hollywood. N ana auti ao e kamaeu naba bwa are e reke am tai n roko ao I a bon kataia n *convince him* ni kangai; ko na riai ni buoka *PIPA*. Ao e rabwa bwa ngaia ae na karekea.

Ngaia are I taku bwa e bure ana taeka te *Leader* n te Kaitara, bwa te mwane are e tekateka ngkai inanon baina. Ae ngai n au kantaninga te mwane arei e na riai ngkai ni irabwi te mirion, tao \$20 te mirion. I a mimi ae e bon titiku naba n arona. Bwa ngke I nako ngkekei ao ti tebo ma kanga ai bon akea naba te bae e karaoaki.

Ma tera ae ti na oki nakon te mena ae I taku bwa e taekinaki naba ibukin aei. E aera ngke ti a kanakoa *PIPA*. Te bwai ae e aki rangi n mataata iroun angia te botannaomata, bwa ara *partners* aika *Conservation International, human aquarium antai riki bwa 3 te partner aio*. Anne taian *founding member of PIPA* ao te *PIPA TRUST*.

Iaan te boraraoi ae e kangai n ana tai n Tautaeke te Tautaeke are n te tai arei. Ti na anga abara aio nakoim ara partner arei, bwa e eti ae e taekinna te Tia tei mai Makin temanna bwa *gift humanity*.

In return ngkami ara *partners* aikai a bane ni *base* i Amerika ao *human aquarium*, kam na karaoa te *fund raising*. Kam na *provide* te monitoring iaon ara ANZ, Kam na *re-imburse* te *lost* n te *Fishing revenue* kam na kaokia. Anne *part of it*. Kam na *develop* Kanton, te uabu ao *runway*. Tet abo ni bwaa, ae anne kanoan te MOU ngke e tiainaki.

Tera te bae e riki? Bon akea te bae a karaoia nakai. Aki karaoa nanon te boraraoi are ti a tia n *sacrifice* ae ti angania ao aki roko n te karaoia. Ko a manga roko n aia website nakai bwa are *PIPA* is a *prime name* ngkana a ongo ao a rangi n anaki nanoia.

Ko roko na ia *website*, iai te bwatin ae *donate* to *PIPA*. Naka *donate* to *PIPA*. I ataia ngai bwa are I *executive director* n te tai arei. E boo te *board meeting* tao iaa ke iaa ao I titiraki. Kam kona moa n ti *account for the donation* ae e a tia n roko ibukin *PIPA*. Akea, ti teutana. Kanga ko bon moanna n raraoma.

Ngaia ae e bon eti kainana bwa ti tebo bwa a karaoia *for their own gains* kanga tiaki ibukin Kiribati. Ao e bon eti riki man taian *scientific expeditions* ae aki kakaraoia ke tera riki bwaai aika a na karaoaki.

Ngaia ae I taku bwa e a bon raioiroi ae ti a bon anaia, ao tiaki nanona bwa ngke ti anaia ao e nang toki te *conservation*. Ti na boni karaoia ma ti a karaoia *in our own terms*.

Kain te *Cook Islands* a nang bwati, bwa tao a *learn* mai iroua. Bwa ngke a karaoa aia *MPA* arei, ao nakai aki bwaibwai iai ma a reke bwa kanga aia TA ao bon te *full ownership e raise with the Cook Islands Government*. Ao anne ae ti bon riai ni karaoia n te moantai.

Ao aio e na kanga, akea ana taeka. E na riai n *agree* are ngaira ake teniman akekei. Ma I taku bwa bon te kairua. Ao te bae e na bon aki raioiroi riki, ngke a rawa ni kaboa mwini te *lost in fishing revenue* ao e a tia n *report*, e a tia ni karaoia te *FFA*. A disbuilt ao a manga boni karaoa aia mena ngaia ae I taku, ao anne ngkanne te bae e riki. Bwa are e a boo taina ngke e a tia n tiainaia te *Conservation agreement* are ngkana iai te lost ae e a tia ni kakoaua bwa e reke nakon Kiribati man ana *Fishing revenue*, a na kaboa mwina iaan te *agreement*. Aki roko n te kaboa mwina. Ao anne ngkanne te kanganga.

Tao N na ti taetae iaon te copra bwa e aki toki ni kakaokaki aio. Are a taku bwa bukin tera ngkai te bae e mena are ti tuangia te botannaomata bwa ti na taua te

mena bwa e na katiaki raioi te Tua ibukin te *copra* ao te *KPF*.

Aio e bon reke manga menan taian Tua aikai, bon iaon ana advice te AG ao e bon eti.

Ngkana arona bwa e bon tia te Tua aio, a na aki tax taian copra cutters. Aio raioi etina ma a na tax nake a business n te copra. Nako a nako n raiben, a butia aomata bwa a na roko n rai ben. A nako ni kaboben mai irouia aomata ao a manga karaoa te mena anne. Anne ngkanne e aranaki bwa a bitineti n te *copra*. Tiaki taian *ordinary copra cutter*. Nakanne ngkanne a na riai n tax, bwa nakanne a kona n anaa irabwi te nga moamoariki n abara are i Kiritimati arei ke tao i Teraina ke tao iaa are a nang kauben.

Are a bane nako n anai aia ben aomata ao a magna menai, a kaboi mai irouia ao a manga katinei a nang *earn money* iai.

Anne ngkanne bon ana *intention* te tax aio. E aki tax te *ordinary copra cutter* ma e na tax nake a mena te *copra* bwa aia bitineti.

Ae I nanonna kain Kiritimati ao kain Teraina ke Tabuaeran, bwa iai tabeman ae a bon rangi n *nigger fortune in fact* ae a kona n anaa irabubua te nga. Ao anne ngkanne ae e nanonaki.

Te KPF ti bon still naba n *encourage* bwa ti tangiria aomata bwa a na aera. Ma aio e na bon manga rinanoaki riki bwa ngkana tao e na *voluntary*, ma ngaira ti boni kaunga are e na bon riai ni kaungaki ae e na riai ni karinimwane bwa are ibon ibukia. Tiaki ibukira ao tiaki ibukin antai ma bon ibukia ma natia ao Taan tei.

Ao tao e koaua ngkana tao iai riki aika I tuai kaekai ao e koaua te Tia tei mai Makin temanna, e titiraki iaon te *loan* bwa ti na kabwabwara. Ma te bae e na riai ni mataata bwa ti aki riba te *loan* ma te bae ti taekina te *loan* iai bwa are kam taekinna nakon Kiribati bwa e aki kakatarau Taiwan. Ao anne te point ae ti taetae iaona. Ao tera te bae e oti, on paper ngaia bon te koko ngaia bon te tia katarau. Ngaia are anne bukina ngke ti taekinna.

Te *loan e tikiraoi* ngkana arona bwa e boni kabonganaki iai bukina aika a raraoi. Ma te bae ti riai n taekinna ngkai, ti ibukina kam a tia n taekinna n ami kambein bwa e aki kakatarau Taiwan.

Ao e rabwa, tao N na karautaeka ngkana tao arona bwa tao iai ae I aki kaekai aia marooro.

E raoiroi bwa are ngkana tao iai ae ti bon tauraoi n te aobiti, ao N na karautaeka ngkana tao arona

bwa iai tibanakon te marooro n au *sum up*. Ma e aoria bwa e kakawaki kain Kiribati bwa I taku bwa aio te kataumwane ae e barongaki raoi.

Te kataumwane ae ti a tia ni karaua ni bon rinanoia ao ni kamatebwaia bwa e na akea te kabuanibwai ae e na riki nakon Kiribati. Ao n aron ae I taekinna, ti na uringa bwa te kataumwane ana bwai te botannaomata. Ao bon ti ngaia ae a na taetae bwa e raoiroi ke e buakaka.

Tao ti na uringa n te tai arei ngke e totokoaki ngkoa te kataumwane n te tai are imwain tokin te Auti ae e nako, are e bon un te botannaomata ao tera ae a taekinna. A kangai; e aera kam totokoa te kataumwane ami bwai. Kam bon aki kumei ami bwai ao kam a kumea ara bwai. Ngaia ae ti na riai n uringa n taainako bwa te kataumwane tiaki ara bwai, ana bwai te botannaomata ao bon ti ngaia te stakeholder iai ao bon ti ngaia ae e na kangai. E raoiroi ke e buakaka bwa ti aki ngaira ae ti nang kakabuakaka naba iai.

Bon katikua nakoia nake taan tia bwaibwai bwa a na boni karao aia babaire iaon te kataumwane n aron ae ti a ti an learn iai.

Ngaia e rabwa *Madam Speaker* ao man taeka aikai ao ti na bane n tekeraoi ao e rabwa riki te marooro.

Raora ni kabane iriara n taainako ana bau abara ae tangiraki, te mauri te raoi ao te tabomoa.

Ao e koaua iai ngkanne tabeu are N na warekia iaon te mwakoro ni bebwa aio. *Madam Speaker* bwa te Biira ibukin te Kataumwane 2021, e na warekaki te moantai. E rabwa.

Hon. Tessie Eria Lambourne: *Point of order.*

Tibiika: Tera am *point of order* te Leader n te Kaitara, e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika. Tabeua au point of order ti ni kamataatai itera ae tao e aki rangi n mataata iroun te Kauoman ni Beretitenti.

Ao te moan moa are e mino ana kantaninga bwa e aki kantaningaia bwa ti na aki butimwaea te kataumwane aei ibukin are ti totokoa rakan boora.

E a kaman raka boora man te ririki aei te Tibiika. Ao I taku bwa I aki ataia bwa e aera e na mino ana kantaninga te Kauoman ao are e ataia bwa te boki aei e nang tiraua kanoana. Ao I taku bwa e boni mataata n aron ara marooro.

Ngke arona bwa bon ti ibukin ara bwakabwai ao ti na bon totokoia.

Ma are tiaki ti ibukira bwa aei ibukin Kiribati. Ngaia I aki ataia bwa e aera e n amino ana

kantaninga kai e rangi n bebete. E nang bebete aei.

Ao te kauoua iaon are tao te Karekemwane man te Mwane n tania. Ao tao N na manga titiraki bwa e kangai: bwa e aera ngkai ti na aki kona ni kabongana n teina ae ti kabongana ngkai. Ao N na titiraki, ma e aera kam aki kabongana anne n aron are kam kaota iai te \$40 ni mirion are ka manaia. E aera kam aki kabongana n aekakina anne? Kam a tibwa karaoia ngkai ao anne ngaia ae ti taekinna. Bwa n te \$40 ni mirion kam boni kaotia bwa bon te *draw down* man te *RERF* bwa tiaki te *dividend*. Bon te buumwane bwa tiaki te raka man te Mwane n tania ae e reke bwa te karekemwane.

Anne ae ngaia ae ti kubanako iai ao anne ngaia ae ti mimi bwa e aera ngkai kam a karinna ikai ni karaba ikai ao kam bon aki kaotia bwa bon te buumwane bwa e aki tau te karekemwane. Anne ae e rangi n kakawaki.

N are imwina tao I titiraki iaon te raka ni mwane are e tekateka imwaia. Ao I aki ataia bwa tao e aki rangi n wawareka ana boki ni kataumwane te Kauoman ni Beretitenti, bwa te naan ware aikai a reke man te naan boki ni kataumwane ake bon te naan *actual figures* are bon te naan kabanemwane ao karekemwane aika a reke n te boki ni

kataumwane man 2013 ni karokoa 2016 are ana kabanea n teem te Tautaeka are mai imwaina.

Ngaia ae ti mimi bwa e aera ngkai e na aki ataia. Tao ngkana e a manga karaua ni wareka ana boki akanne ao e na noria bwa aei te raka ni mwane bwa e tiku. Ngaia anne. I taku bwa e na mataata anne bwa tiaki anuara bwa ti na karaoi ara ware n aki akaka.

Ao tao iaon are kabanean te mena are e taku ae I kangai; bwa akea ana mwane te *PIPA TRUST*. I taekinna bwa ti \$7te mirion. Ao anne e koaua bwa are e reke irouna \$5 te mirion ma e aki tau, bwa are te kabanemwane ke tao te ruti are ti tataekinna ke a taekinna taan rabakau ake a karaoa aia bebwa arei \$10m nakon te \$18 te mirion. Ao anne ngaia ae e aki tau iai ao ngaia ae ngkai ti nang kakaea ara anga. E nang kanga ni karaoaki kanoan te boraraoi iaon te *Conservation agreement* n arona anne.

Ao anne ae e rangi n kakawaki bwa e na mataata bwa are kanoan te mwane are te *endowments fund* e na karikirakeaki. Ao anne ngaia teuana tibwan te *Executive Director*. Ao anne ae e rangi n kakawaki.

E aoria bwa are tao bon manga iai riki taina ni maroroakinaki inanon tao te naan marooro aika imwina,

ma e nang kakawaki bwa e na mataata anne te Tibiika. Ko rabwa.

Hon. Banuera Berina: *Point of order* te Tia Babaire, taitaoka.

Tibiika: Ngaia ko na *point of order* te Tia tei mai Kuria, e nakoim.

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire. Ti bae ni kaitaua te Minitita ao te Kauoman ni Beretitenti ae karineaki, e rangi n mataata ana *sum up*.

Te Tia Babaire boni ngai ae I tabetabekia bwa e aera ngkai e aki kamana kanakoaki n 2020 ao e a tibwa kanakoaki ngkai te Tia Babaire.

I karabwa te Kauoman ae karineaki te Tia Babaire, ti aki nanona bwa ti aki butimwaea te kantaninga ae tera ae e na karaoaki nakon te mwane e rangi n tamaroa.

I bon ti kani kakaea bwa e aera ko aki kanakoa n 2020 ao e aki roko n te kaekaki au titiraki anne. Bwa are ibukin aki kanakoana ngkekei te *tax* ao te *KPF*. I taku ngai bwa e na kaeka ma e aki kaeka, ma ana point are e kaeka te Tia Babaire boona ma tao e aki ota raoi n au tabeka bwa I kangai. E aera ko aki kanakoa n 2020 are ko taku ngkoa bwa ko taninga te *tax* ao te *KPF*. Akea ngkai te *tax* ao te *KPF* te Tia Babaire. Ko rabwa

anne ae I kani kamataata iai te Kauoman. Ko rabwa.

Tibiika: Ao I taku bwa ai bon akea ae e point of order ao N nang kanakoa ngkanne te kaotinano iaon te Biira anne.

E nakoim te Tia tei mai Tabiteuea Meang.

Hon. Taberannang Timeon: Eng e uarereke au *point of order* te Tia Babaire. Nakon te Kauoman ni Beretitenti ibukin taekan ana mwane te PIPA are ti \$5mirion tabun te Tia Babaire.

Are aio man te tai are e moan kateaki iai ni karokoa ngkai te Tia Babaire. Ao e kamo, ti taekinna bwa are anne ana role ngkoa ngke e *Executive director* ao e kaboaki te Tia Babaire.

Ti aki ma boona n te *Commonwealth* ke tera te Tia Babaire. Tiaki anne tabera ma e kamo te Tia Babaire. E boni ngare bwa e kamo te Tia Babaire ao e aki kangai; eng tao I boni fail bwa e aki mwaiti are I kataia ni karekea. Ao ti karabwa n \$5te mirion ngaia anne bukina are ti taekinna iai te Tia Babaire bwa are bon iai baika a tia ni karauaki ni mwamiraki aron ana karekemwane te PIPA TRUST te Tia Babaire irouia taani mwakuri ake a mena iai n aron temanna mai ibuakoia bon te *Executive director* te Tia Babaire.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Taiakoa bwa N na ti kaeta te *miss-quote* teutana. E *miss-quote* aio.

Tibiika: Te Kauoman ao tekateka moa bwa N na ongora.

I a tia ni bubuti bwa te *point of order* e nang aki manga raise te naan issues aika a na kona ni karika te kauntaeka n aron ae ko a manga taekina kamoan te boo ma tera.

N na bubuti ko aki teirake te Kauoman, I aki kona ni manga anganiko ma I bon ti bubuti nakoimi Taan tei. Tiaki te kareketai te *point of order* ngkana kam taetae. Tai manga *raise issues* aika a na kona ni manga kaekaki irouia raomi bwa are kanga e *personal* ami taetae.

Ngke e taekina arei te Kauoman ao e kataia n taekinna ibukina bwa e kataia ni *substantiate* are bukin tera ngke tao tera ana mwakuri ikekei ao boona e bon bubura n te tabo arei. kanga te aekaki anne, ma are e aki kabwaranakoaki n are e a na rangi n *offensive* nakon te Tia tei are e kamo ke e aera. N na bubuti ngkami, ngaia are N na butiko te Kauoman ko aki teirake.

Ao N na ti bubuti nakoimi Taan tei riki aron kaetan ara *point of order* ngkana ti *point of order*. Ao ngkai e a bon tia n tabekaki ana Biira ni kataumwane te *Appropriation Bill* 2021, te Kauoman ni Beretitenti ao

bon te Minitita n te mwane. Ao N nang kanakoa ngkanne te kaotinano iaona.

Bwa akana a butimwaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. Ao e nakoia ake a butimwaeia.

Ao ti a nakon ara bwai are imwina.

Kiraka: Moan warekan te Biira.

Tibiika: Ao te moan Biira are e wene imatara iaon ara ota bebwa n te tairiki aei. Bon te Biira n onon tuan te Akawa 2021, e na warekaki n te moantai. Ao I a bubutia te Minitita n te Akawa, Hon.Ribwanataake Tiwau bwa e a kanakoa ana Biira anne. E nakoim te Minitita n te Akawa.

Hon.Ribwanataake Tiwau: Ao tao e koaua imwain ae I tabeka au Biira aio n te tairiki aio, ao I a bon tabeka moa bwanan te Tautaeaka n rinanon ami tabon i mwakuri ae te Botaki n akawa ma Karikirakean kabuwain tari, n reitaki ma kain au Botaki ni mwakuri ni kabane ao n aki mwaninga kain au abamwakoro ae Nikunau ni kamauriko. Te mauri nakoimi ni kabane ni moa mairoum *Madam Speaker*, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, ao Minitita ni kabane. *Te Leader* n te Kaitara ao ngaira Taan tei ni kabane. N arana ae tabu ao kam na bane ni mauri!

E koaua e rabwa te tai aio. Ao tao imwain ae I roko n tabekan te onono *Madam Speaker*, ao tao iai tabeua kamataata ae I kani karekea au tai n kabwarabwara nakon te Auti aei bwa e aonga n are e tabwanin raoi te ota iaon tabekan te onono aio.

Ma N na ti karaua ni kamataata *Madam Speaker* bon te taetae ni Imatang iaon *Fisheries development*. Ae te *define Fisheries development is a process of change for which sustainable and equitable improvement are made to the quality of life for all almost of society.*

Rairana n te taetae ni Kiribati *Madam Speaker*, ao e kangai. Bwa karikirakean kaubwain tari bon te kawai teuana ibukin tibwakin te kabwaia nakoia te botannaomata ibukin eutakirakean arona n te aro ae e na teimatoa inanon rooro ma rooro. Ao akanne I taku bwa taeka tabeua aika a kakawaki e na riai ni mataata *Madam Speaker*. Bwa ngke ti karikirakea kaubwaira mai tari ao ti aki ti tara aron karikirakeana, ma e rangi n kakawaki naba iroura tikonan bwaai aikai bwa a na aki babane bwa e aonga n ae e teimatoa inanon rooro ma rooro.

Ao anne are e a tia ni waaki iai *te Botaki n Akawa man te tai are e kateaki iai rabwatana n 1979 ni karokoa te bong aio.*

Tabena bwa e na taubeakina kaubwaira mai tari bwa e na karikirakeaki ao man tikonaki ibukin kabwaiian te I-Kiribati.

Te koaua naba aio are e waaki iai aban te aonnaba n ara Aono ae te Betebeke n tararuai kaubwaira mai marawa aika a rangi n mwamwaewe inanon te marawa ae te Betebeke.

Ti kona n ataia bwa te ika ae te ika ni marawa e mwamwaewe n aron are e mwaneweia temanna te Tia tei mai Butaritari e a mwamwaiinging mai mainiku nako maeao ao mai maeao nako mainiku ni katoa tai.

Ngaia are e noraki mai ikanne Madam Speaker bwa te entire pacific ocean anne ana tabo ni maeka te ika ni marawa. Ngaia ae e kakawaki iroura, ngaia are e rangi n kakawaki aio bwa tikonana e aki titiku nakon te aba teuana ma e botia ni kabane aban te Betebeke ibukin kawakinana.

Ao iai rabwata ake a tia n irekereke ma tararuan aio Madam Speaker n aron ae ti ataia.

- 1. Te rabwata ae e kateaki iaan te attend- cross ae ti aranna ngkai bwa te Tuna commission ke te WCPFC. Anne ni botaki n te aonnba n irekereke ma te United Nations ao iai te FFA ao iai te PNA.*

Ao a tia ni bobotaki aba aikai n iangoia bwa a na tikona kaubwaia ae te ika ni marawa kioina ngke e aki tiku n te tabo ae ti teuana Madam Speaker ban aron are e taekinaki e rangi ni korakora mwaingingina.

Ngaia are e kainanoa te ikarekei bai imarenaia aba ni kabane inanon te Betebeke bwa a na tikona te ika ni marawa aio.

Bon ti teuana kaubwaira mai marawa Madam Speaker, bwa bon ti kaubwaira mai marawa. Ao aio ae e katan iai te Tautaeka mai moana ni karokoa ngkai, ngaia are e rangi n kakawaki bwa ti na karaua raoi n tikona aio bwa e aonga n ae e teimatoa kawakinana inanon rooro ma rooro.

Ao e kairua are ti aki tikona te bwai aio ao ti a ti taratara naba te karekemwane ibukin tarakin ti te karekemwane.

Ma e kakawaki ngkana bon ti aio ara marawa ao n aron are e katerea te Kauoman ni Beretitenti n ana budget speech ao e bon taekinna bwa 70% ae reke man ara marawa.

Ngaia are aio teuana te koaua ae kakawaki ae ti na katerea bwa ngkai e rangi n kakawaki aio iroura ao nanora ibukin tikonana e mena naba iai.

Ngaia are e aki kakawaki iroura ti karekean te karekemwane mai iai

ma e kakawaki naba tikonana. Ao e kairua te rongorongoro are aongkoa ti a bon ti tatara naba te karekemwane ao ti aki taratara aron tararuakin te ika aio.

E kakawaki naba *Madam Speaker* bwa ti na tarai itera tabeua mai tinaniku mai Abatera are a kataia n ninia nako ara babaire ibukin Inaomatara inanon ara marawa n reitai ma taubeakinan aron ara ika aio.

Ao e koaua ae e rangi n korakora maroroakinan te PIPA ao ti aki totokoa te PIPA *Madam Speaker* ma are iai babaire ae ti a tia ni kawenei bwa ti na bitia n te aro bwa e na oki inaomatara n taubeakina aron ara marawa nako nanon bain te I-Kiribati.

Ao n aron are a tia n taekinaki maroro aika mwaiti iaon anne, I aki kani manga okiri. Ma I taku bwa e teretere te kantaninga *Madam Speaker* bwa e boboto te bitaki ae ti na karaoia nakon ara Tua aio ibukin tarakin kamatoan ara tararua iaon kaubwaira ae te ika. Tiaki ti te ika ma bwaai riki tabeua ae ti na kona ni kunei man ara marawa.

Ao ti kakoaua *Madam Speaker* bwa a rawata bwaai ae ti kona ni karekei man ara marawa. Ao tao inanon taai aika nako ao e rawata maroroakinana inanon te Auti aei.

Bwa tiaki ti te ika ni marawa ae ti kona n anaia man ara marawa, bwa ti kona naba n tarai itera tabeua n aron e ti a noria ngkai ae aranaki bwa bwaai aika te naan *Marine genetic* ao terana riki ane e kona n reke man ara marawa.

Te kanganga *Madam Speaker*, bwa ngke ti kainaki man aikai ao bon akea ara kona ni manga tarai riki bwaai aikai bwa ti na kona n tarai ao ni manga karaoi ara kakaei iai ibukin kabwaiian te I-Kiribati.

Ma te bwai ae e riki *Madam Speaker*, bwa ti kainaki mai iai ngkana arona bwa N na okira PIPA. Ao e uotakinakoaki bwaai aikai ni kamatebwaiaki i tinaniku. Te kananokawaki bwa are e tuai reke iroura te *technology* iaon bwaai aikai, ma a uotakinakoaki bwaai aikai *Madam Speaker* ao a kamatebwaiaki i tinaniku ao tera ae riki ngkana arona bwa iai bonganaia ae e kakawaki. Ao antai aikana a na moan mabiao iai. Te koraki ake a *provide te financing*. E aranaki bwa te impact investment.

Tera nanon ae te impact investment? Te mwane are e anga te tia anga te buoka (te donor) te mirion eea n anga nakon te rabwata teuana are te naan *conservation bodies* ke nake taan tikotikona te mari. Bwa te kantaninga are ngke anga te mwane arei, ao e na oki naba te kabwaia nakoia. Ao tera aron okin

te kabwaia anne nakoia te koraki aikai *Madam Speaker*. E oki rinanon taian kakae aika a karaoaki.

Bwa ni kabane ribooti ake a ribooti ake a kamatebwaiaki iai bwaai aikai, antai ae a na kawaria *Madam Speaker*. Te koraki ake anga te mwane aio. Ao ma ngke e oki nakoia te bwai anne, ao tera ae e riki? A karekemwane naba mai iai man te kantaninga are te bwai are e kuneaki man ara marawa. A kona ni waekoa ni karekemwane mai iai ao arora ni bwaibwai iaon bwaai aikai, akea.

Ngaia are aikai bwaai tabeua *Madam Speaker* aika a kakawaki ao ti na riai ni kina nanon raoi bwaai ke mwakuri ake a karaoaki nakon ara mrawa bwa ti na kakoaua bwa ti na aki aonikaiaki. E na aki aonikaiaki te I-Kiribati. N ara taratara n te tai aio *Madam Speaker*, e aonikaiaki te I-Kiribati mani bwaai ake a tia n uotakinakoaki mai inanon ara marawa. Tiaki ataia bwa irabubua te samples ae e a tia n uotakinakoaki *Madam Speaker* ao iraua ae a tia n otinako mai iai mwina ae akea mwina iroura. Ma antai aika a na mabiao iai. Te koraki are I taku arei, nake anga te mwane aio.

Te kauoua ni mabiao are e na reke nakoia te naan *Scientist* ake a roko ni karaoa aia kakae iaon tao

mwakoron ara marawa aio, e na reke aroia rinanon aia *research* rinanon te naan *publications* ake a karaoi.

Ti na uringa bwa n te *academic* ke n taabo n reirei e rangi ni kakawaki mwaitin am *publication*. Mwaitin am ribooti ae ko boretia iaon te *topic* teuana. Ao anne *aia currency* te naan *academic*. Te *unit of currency* ae a kabongana academics ibukin karietan riki aroia ni kinaki iaon te rabakau are a mena iai.

Ao aikai bwaai tabeua ae ti a riai n taratara iai *Madam Speaker*, bwa ti a tanrikaki bwa ai tera kabwaiian Kiribati ae e a tia ni karekea mani kainakin *PIPA* ngkana ti na katuruturua ara taratara iaon *PIPA*. Irabubua te mirion ae a tia ni bwaro nakoia taan kakae aikai n reitaki ma rabwata ake a karaoa te kakae man te naan *research grant* ake anganaki ao iraua ae e a tia ni karekea Kiribati. Ao tao e nang mataata anne, akea.

Ma ti a kainaki man ara marawa bwa ti nang aki kuakuaia ao ti na kariaia bwa rabwata aikai bwa a na teimatoa ni karekea te kabwaia mai iai.

Ao akanne ngkanne bukina tabeua kanoan te bitaki aio *Madam Speaker*. Bwa ti nang kamatoai ara Tua ibukin tikonan marin ara marawa, tiaki ti marin ara marawa

bwa itera ni kaubwai riki tabeua akana a kona n anaki man ara marawa.

Kamatoan ara tararua n te *monetary control and civilians* ao irantangaeen te I-Kiribati iaon kaubwaina are e na anaki man ana marawa.

Ti aki ti ngaia naba te onono anne *Madam Speaker*, ma e reitaki naba te onono aio iaon boni kamatoan kinakin te naan babaire are e otinako mairoun te *Community*.

Ngaia are ti na ataia *Madam Speaker* bwa tera. Ara Tua n taai aika nako e a tia n rangi n memere iaon tarakin itera aikai, ao e a otinako ngkanne te onono aio *Madam Speaker* irarikin onono ake a tia ni karaoaki bwa e nang kamatoai raoi Tua aikai ao n anganira raoi te kona n irantangaea te bwai ae ti taku bwa e na bon riai n rek e nakon te I-Kiribati.

A rawata riki bwaai ae tik ani marooroi *Madam Speaker*, ma tao inanon taina ngkana I sum up ao I a manga bon tabeki tabeua.

Ma ngkanne N nang nakon te onono. Ao te Tua te onea te Oin Tua n te Akawa 2010 ni ikoaki ma onono ake a karaoaki n 2015 ao 2017, n aron are e kamataataki nakoimi Taan tei ni kabane n tain te kaongora ke te *PIPA Conservation Workshop* ao oin te

onono aio bwa e na katamaroa ao e ni kakaraoa tuan tea kawa aio ma tibwangana ke taben te Botaki n Akawa bwa karikirakean kaubwain tari ma marawa ibukin karakan riki ao karekean anga ni karekemwane ma kabwaia nakon te I-Kiribati mani kaubwaira man ara marawa.

E kakawaki bwa e a teretere te katamaroa ke te onono aio e boboto iaon katamaroa taben au Botaki ni mwakuri ibukin katanan kaubwaira ma marin abara mai tari ao maawa n tararuan te waaki ni karikirake inanon ara marawa bwa a iri nanon Tua ni kaetieti ibukin te Akawa ni kaineti ma ara Tua ao Tuan te aonnaba (enforcement and monitoring control civilians). Katamaroa ao barongan Tua ma Kainibaire iaon waaki ni karikirake aika a karekemwane inanon ara marawa ao e na kateimatoa naba te tania ni maeu ibukia ara botannaomata inanon rooro ma rooro.

E kakawaki naba bwa e na mataata bwa te katamaroa aio e otinako mai imwin aia kamatebwi kain au Botaki ni mwakuri rinanon ririkin te *go working group* are e kateaki bwa e na karaoa te kamatebwai. A ukeuke iaon kakaeen anga aika a barongaki ao a teimatoa ibukin karekean ao karakan ana karekemwane Kiribati.

E kakawaki iroun au Botaki ni mwakuri ao ami Tautaeka bwa e na katamaroa ao e na kamatoaki moa Tua imwain ae e waaki karikirake aikai.

Ao ngkanne ti a nakon te onono. Mwakoro 1. Te onono nakon te Kibu 1 ao mwaitin onono aika a na karaoaki 3 te mwakoro ane a na oneaki ma kibuna aika 7.

Mwakoro1. Te onono akon Kibu 1 nakon 3 ni kaineti ma aran ke aran te Tua ae ananau ke ana Long title, iai te bitaki nakon anne.

Kibu 2: Te katamaroa nakon oin te Tua ke bukin teTua.

Kibu 3: Karinan taeka aika a boou ma nanoia ao kabwarabwarakia.

Mwakoro 2: Aio te onono nakon te Kibu 4 ao 6 ni kaineti ma katamaroa iaon Oin Kainibaire ake a na kona ni kabonganaki ibukin anga n tararua iaon tiatianakin kabonganan ao anakin kaubwain ara marawa.

Te katamaroa aio e irekereke naba ma kabongana Kainibaire aika kinaki ao ni kabonganaki ngkai Botaki nako te aonnaba ma te Betebeke. N aron katamaroa katanan te reita ni maeu mai tari. Kainakin taabo iaan te *Marine Protected Area* ao Uamari ake iai rotakia n aron kinakin taratara ke iango aika tabwanin ibukin babairean ao tikonan marin ao

kaubwain marawa n aron te *integrated approaches to Ocean Management and Marine Resources.*

Kinakin rabwata nako i tinanikun te Tautaeka ake a tei ibukin te kaawa, te botannaomata n aron te *Community* ma te Kauntira ake iai naba aia kona ao nanoia ibukin kamanoan ao tararuan kaubwaira mai tari.

Mwakoro 5: Te onono nakon kibu 11 ni kaineti ma karinan kibu 11a ibukin te Kainibaire ke Tua n irekereke ma booti n akawa aika uarereke (*small craft*) ao karinan kiibu 12a, ibukin Kainibaire ao Tua iaon anakin ao kabonganan karinan nako bwaai ake anaki man ara marawa ni karinana nako ake a maeu ao ake aki maeu ibukin te kakae ao te kamatebwai.

Madam Speaker ni kainan au kaukuki aio ao ti na kaokira riki nakon ana boto n iango te Tautaeka aio are Tobwan Kiribati are e kangai; bwa ti na tobwaia ao ti na karikirakea kaubwaira mai marawa bwa boni ngaia ae e na uotira nakon te kabwaia ao inaomatara bwa I-Kiribati ngaira.

Onono ake a tabekaki Biira aika bon onono aika bongana ibukin arora nakon taai aika na roko.

Ngaia are e kakawaki bwa ti na tarai itera aikai bwa e aonga n ae e

tararaoi ara waaki ibukin kaubwaira nakon taai aika na roko.

Man au kabwarabwara akanne *Madam Speaker* ao Taan tei ni kabane ao I a kukurei ni uotarake te Biira ae atunaki n te *Fisheries (Amendment) Bill 2021* ke te Tua ke te Biira ibukin Tuan te Akawa 2021 ibukin warekana n te moantai. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ngkai e a bon tia ni tabeka ana Biira te Minitita ao I a kaukia ngkanne nakoimi Taan tei ibukin ami marooro. Ma ti angan moa te Leader n te Kaitara bwa e anga ana marooro iaona. E nakoim te Leader n te Kaitara, Hon. Tessie Eria Lambourne. E nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao ti a kauataoi moa kamauri n tamaroan te tairiki aei nakoira ngaira aika inanon te Maneaba ni Maungatabu ni ikotaki ma taan rabakau ake ana tia rabakau te Tautaeka ae raora naba n te tai aei ao kain Kiribati. Ti na bane moa ni mauri!

I a kaitaua te Minitita n te Akawa ibukin tabekan ana Biira are te Biira n onono ibukin Tuan te Akawa ae te Biira ae moan te kakawaki ibukira ngaira kain Kiribati.

Ao e koaua bwa e a moana ana marooro ma kakawakin ma te mari mai tari ao riki tao bon ara ika ae tao te ika ni marawa ae n te tai aei

moa ae ngaia ae kanga riin nukan ara karekemwane n te tai aei te Tia Babaire.

Ao imwain ae I waakina riki kanoan au marooro ao ti nang kukurei ni boutoka moan warekan te Biira ae e rangi n kakawaki aei.

Ao e koaua bwa e a tia ni kabwarabwara te Minitita kanoan ana onono, ma I taku bwa ti reita te kantaninga are kaubwaira ake a mena n ara marawa bwa tao te ika ke tao tera riki aika a nang kakawaki bwa a na reke kabwaiara mai iai.

Ao a na reke kabwaiara ngaira kain te rooro aei ao kain naba te rooro ae e na roko. Ao te bwai naba ae e rangi n kakawaki bwa ti na kamwaita te kabwaia ke ti na *maximize* te *return* mai kaubwaira aikai, ao ti na kataia ni kabongana tao teutana mani kaubwaira aikai ni karekea te mwane ke te kabwaia ae e bubura.

E koaua tao N na moana moa te marooro mani kakawakin te ika, ao ngkai te onono aei kanga e karababa ngkai aron tao ana kataratara te Tua te ika bwa a nang rinnako ngkai iai. Ai tiaki ti te Tua iaon te Akawa ke te mari are marin abara are te ika bwa te Tua naba ae e na karau raoui ni barongai ao n tiatiani ao n tararuai mani karikirakei kaubwaira ake irarikin te ika.

Ao e a tia ni maroroakin tabeua te Minitita mai ibuakon te naan kaubwai akanne, ma I taku bwa te bwai ae e kakawaki kanoan teuana naba te onono bwa e nang rababa naba aron tao korakoran ara Tua aei n roti taabo ake i tinanikun ara marawa.

Ao tao anne teuana ae e rangi n kakawaki ao tao e bon eti naba bwa ti na riai n taratarai aikai ngkai iai imarenan abara aika teniua (3) mwakorona ao iai te naan marawa aike a mena i tinanikun ara marawa ae ngkai ae e bon reke iaan ara tararua tao iaan te waaki n tararua ae bwanin. Tao ngaira nake aranaki bwa kain te PNA ke te naan aba ake a nang korakora riki kaubwaia man te ika ae te ika ni marawa are a tia ni waaki ni karau n tararua raoi te kaubwai aei bwa e na kabonganaki ma e na kamanoaki n te aro ae e na kona n reitinako te kabwaia mai iai.

Ao anne I taku bwa kakawakin ae karinaki tao mwakan ke tao ana taratara te Tua aei ae n aron te onono ngkai ae uotia te Minitita e na rababa riki nakon marawa ake i tinanikun are bon ara marawa ngaira kain Kiribati.

Ao I taku bwa teuana naba te bwai ae e nang kakawaki bwa e na rin aei, bwa are iai naba ngaira ara kaibuke are e tauaki mwina i Kiribati ke tao a kabongana ara

buraeki ngaira kain Kiribati. Ao e rangi n kakawaki naba bwa ngkana akawa n te marawa are i tinanikun ara marawa are ngaia are kanga e toki raoi bono mwakan ara tararua ke ara EZ ao e nang kakawaki naba bwa a na riai naba ni karauaki naba ni barongaki ao n tararuaki aron aia waaki bwa a na iri te naan Tua n aron are e mwaneweia te Minitita. Te Tua n te Betebeke ke n te Tua n te aonnaba are e irekereke ma aron tararuan te naan waaki n akawa.

Ao aikanne ae ti boutoka iai tao karababan riki ara Tua ae ngkai n teina aei are te Tua ibukin te Akawa e nang kabararaki, bwa e nang aki ti taraki kaubwaira ae te ika bwa a nang taraki naba kaubwaira akana tabeua.

E rawata naba kanoan tera, iai naba n aron ane e mwaneweia te Minitita ae ti nora naba kakawakin te tararua ni kaubwaira. Ao ngkai kanga taran te tararua iaon kaubwaira ae te ika ao tao kaubwaira riki tabeua e na aki ti tiku iroun te Tautaeka bwa a na kinaki naba aron aia waaki ara botannaomata, are ara *Community* ke tao ara Kauntira ke ara Botaki n Unimwane ke tao ara botaki riki ake iaon ara abamwakoro. A na kinaki naba aron tibwangaia ae e nang kakawaki ibukin kamanoan kabongan n raoi kaubwaira aikai

bwa a na aki babane bwa a na kona n teimatoa.

Ao aei tao e ti reke ara tai ni bon kaitauia ara abamwakoro ake a tia ni kawenei aia babaire, tao aia bylaw ke tao aia moti te naan Unimwane ke te naan *Community*. Te katoto n aron ae i Tarawa Ieta ae ti kan ma ngaia ae ti kaan ma ngaia, nora ae i Maiana. Bon i abau are i Abemama iai naba aia waaki naba Unimwane ibukin tararuan kaubwain tari ao ara marawa.

Ao I taku bwa ti rangi n kakaitau n te onono ngkai e a karina kinakin aia waaki ara botannaomata iaon ara abamwakoro. Bwa aei ngkana akea te boutoka nakon te aeka ni waaki aei ao e na aki tao bwanin raoi aron te tararua.

Ngaia anne kanoan naba teuana te onono ae moan te kakawaki bwa a na kaungaki ara botannaomata. Bwa e a taraki tiaki ti kaubwaira are i marawa ma kaubwaira naba are irarikin abara ae ti boni kakarekea mai iai kanara.

Ao anne teuana tao kanoan te onono ae moan te kakawaki. Ao n aron are kamanenan ke karekean te kabwaia mani kaubwaira are irarikin te ika ae ngaia ngkai ae e a karinaki inanon te Tua aei bwa e nang rabab ariki ana taratara ao enang kakawaki aei. Ao e mwnewei te Minitita bwa iai tao kaubwaira ae a tia n anaki man ara marawa

tao man ririki aika a rangi n bwakanako. E nang tiraua te naan ukeuke ke taan tia kakae ae a roko man te reirei ke tao bon aomata are tao man te naan bitineti ke kambwana are iai aia iango ni karikirakea ke ni karekea aia karekemwane man kaubwain te marawa ao e nang tiraua.

Ao I taku bwa aikai tao te naan waaki ae tao e rangi n uarereke aron te kona n taai akekei ni karaua ni barongaia ke tao n taraia bwa tera mwin aia kaka eke kukune, e na riai n reke tibwangan iai Kiribati. Ae a tao a roko ao anaa tao kaubwai ake i kabin marawa ao a nako n uotia nako ao a karaoa aia waaki n rabakau iaona ao a kunea bwa ngaia n aron ae kanoan aia rongorongona koraki te Minitita. A kona n reke iai bwai n aoraki kanga aekakin te naan katoto.

Iai kaubwai ae a tia ni kona n reke iai te naan bwai n aoraki ma tao te naan bwai ni kaboto n aine irouia aine. Ao aikai aekakin te naan waaki ni kukune are a karaoaki ke a reke mani kabonganana ke uotakinakoan kaubwaira mai marawa.

Ao ti aki ataia bwa ngaia e a tia naba n reke aei man ara marawa, ma are anne ae ngkai te bwai ae e a kamanoaki iaan te onono aei bwa e nang kakawaki bwa a na reke kaubwaira mai iai.

Ae ngkana arona bwa iai te kambwana ae iai ana kukune ae e kunea ibukin tao te bwai n aoraki ae e boou ae e reke man te kaubwai ae e anaia man ara marawa, ao e na riai n iai tibwan te I-Kiribati mai iai.

Ao anne ngaia ae e a karauaki ni barongaki, bwa tao n te naan tua ake a kabonganaki ngkai iroun Kiribati ao tao a rawata naba te naan tabo ni mwakuri aika a irekereke ma aron te kariaia nakoia taan roko ni ukeuke ke ni kakae inanon ara marawa.

Ao I taku bwa ti ongora ao ti kaitaua te Minitita ma ana koraki bwa bon iai ngkai aia waaki tao itinanikun te tua ni kataia ni baronga aron anne bwa a na bane n ataki waaki aikai ao a na karauaki raoi n taraki n te waaki ae ti teuana ae te reita ni waaki inanon ana Botaki ni mwakuri nako te Tautaeka.

Ao aei te bwai naba ngaira ae ti uneakinna bwa are aei kabwaiara. Ti a rangi n maan ara tai ni kakarekei kabwaiara ke kaubwaira ke ara karekemwane man ti kaubwaira ae te ika ma ngkekei n aron ae e taekinna te Minitita ni karokoa ngkai. Ti a bon teimatoa naba ae te ika ni marawa, te ika ni marawa te ika ni marawa ao tao a rawata riki anga.

A rawata riki kaubwaira ae ti tuai atai, ngaia are e rangi n kakawaki bwa ti na taraia naba bwa ti na kaungaia taan rabakau bwa a na roko ni kakaei n ara marawa bwa are akea ngaira te rabakau aei. Ma ti na karaua raoi n tararuiaia n te aro are tera te bwai ae anaia ao ti na ataia bwa tera ae anaia.

Ao ti na ata ni kabane kanoan te mwakuri ae a karaoia ma kaubwaira are anaia man ara marawa. Ao aei e nang kakawaki ibukin kabwaiara ara botannaomata.

Ao anne ngaia are tao te naan mwakoro aika a boou ke a na karauaki raoi ni barongaki. Ti nang boutokai aikai bwa e nang kakawaki bwa te reita ni maeu are a na kawakinaki n ara marawa, ti na riai ni kawakin bon ibukin kabwaiara ngaira kain Kiribati.

Ngaia anne kanoan tabeua tao te onono ni kaineti ma anne ae kaubwaira man ara marawa.

I taku bwa iai tao te naan onono akana tabeua, kanga bon ti iaon te naan taeka tabeua ibukin karinakia n te kabwarabwara. Ma I taku bwa tabeua iai riki kanoan te onono aei. Tao N na nakon moa akana a irekereke ma tauan mwin te naan booti n akawa ake a uarereke.

Ao I taku bwa e rangi n kakawaki aei bwa ti na kabwarabwara

nakoia kain Kiribati. Bwa iaan ngkai te Tua aei ngkana e bwati ae te onono aei ao a kainanoaki te naan booti n akawa ake a uarereke bwa a na riain tauaki mwia. Ao a na riain ni kabouaki te taua ni mwi aei ni katoa ririki.

Aei tao e kakawaki ibukin tao tararuan aron aia rongorongo taan rabakau n ara tabo ni mwakuri bwa mwaitia. E na mwaitira ae e na anaki ni mwaitin te naan booti aikai. Aikanne a rangi n kakawaki.

Ma I taku bwa te bwai ae e nang kakawaki naba bwa ti na taraia, bwa kanoan ara Tua aei e na aki manga reke bwa te karawawata nakoia ara tia akawa.

N aron manga tauan mwina bwa mwina e nang manga reke bwa ai manga te kanganga, bwa tera akawaia. A nang kanga ni karaoia.

Tao aei e nang kakawaki naba bwa te Botaki n akawa e na karaoa naba ana kaongora n ibuobuoki nakoia te koraki aikai bwa e korakora naba te katua. Bwa ngkana ko aki ira nanon te Tua aei, ao ko kona ni katuaeaki n te mwaiti ae e kona n roko n te \$10,000.

Aei e rangi ni bubura kaei ibukia ara taan akawa ake a kekeiaki ni karekei maeuia man te waaki ni karekemwane ae te akawa.

Ngaia e rangi n kakawaki bwa n te onono aei ti na taraia bwa e na

akea te karawawata nakoia ara botannaomata, ma ti na buokia n tararuai naba aia waaki ni karikirake ae te akawa bwa e aoria n are e teimatoa kaubwain abara ae Kiribati, bwa e reke kanaia ao e reke aia karekemwane mai iai ao e na reke naba kanaia ao aia karekemwane ake te rooro are imwina.

Ngaia e rangi n kakawaki bwa ngkana a kainanoaki ian te Tua aei bwa a na riain ni kakaboua tao kinakin ke aia *registration* te naan booti n akawa aikai ao ti na bon bubuti bwa e na bon akea te kabanemwane ke te *fee* ae a na kakabwaka ni katoa ririki. Bwa aei ngkana ti na karaoia nakoia ao e na kona ni manga reke bwa kamamaran te waaki akawa ae te karikirake ae te akawa iaon abara.

Ngaia anne tao ti te bubuti bwa ururingan aei ngkana tao e nang karaoi ana *regulations* te Minitita bwa e na tataraiia bwa tao n te moantai ngkana tao e na iai te mwane ae ko na kabwaka, ke ngkana ko na karina aran am booti bwa e na kinaki ma e na riain aki reke bwa te karawawata ni katoa ririki bwa ko nang kakabwaka boon am booti bwa e na riain tauaki mwina ironun tao ana tabo ni mwakuri te Minitita.

Ao tao aei raioiroin ae e na tauaki mwin te naan booti n akawa bwa are ngkai te kanganga ae a teimatoa

ni kaitara ma ngaai ara taan akawa, bwa bon te betinako.

Ao tao anne bwa ngkana arona bwa a na tuoaki raoi am booti n akawa bwa a na bon toamau raoi bwain aona ake ibukin te mauri. Maurim i tari, e nang kakawaki bwa aikai naba itera aika a na tarai bwa boni mauria ara botannaomata ao tao bon taran naba bwa a na aki reke n te kanganga ao tao e na manga rawata riki tao kainanoan riki te naan mwane ni mwakuri ibukin itera aikai.

Ao tao ni itera naba aikanne tao ti na bubuti naba bwa te Tautaeka e na kataia naba n tara te anga ae e na kona naba ni buokia ara tia akawa. Ngkana arona bwa e na riai n iai tao am kai ni borau ke tao tera. Ao ti na bubuti bwa e na kakaea naba angan are buokan kabebetean boon te naan mitin aikai bwa e aoria n ae e kona naba toa baia taan akawa bwa a na kona ni kabongana n oin korakoraia.

Ao ngkana e na kona n taraki aei ngkai e nang reke bwa teuana kanoan ara Tua ae e boou ke te onono aei. Ao ti anne teuana naba ae ti na rangi n bubuti bwa a na taraia te Minitita ma kain ana aobiti.

Ngkanne iaon are kabongan n kaubwain ara marawa n te aro bwa e n teimatoa. E koaua e

mwaneweia te Minitita ao tao aei e bon irekereke naba ma tao te PIPA.

Ao imwain moa ae I roko n aei ao iai teuana mwakoron te onono aei ae tao e nang kakawaki bwa e na mataata raoi. Bwa iaan te onono ao te Minitita iai mwakana. E rawata mwakan te Minitita are a kaweneaki iaan te Tua aei ao n te onono naba aei ao a rawata naba are a manga karauaki raoi ni kamataataki ao ni karababaki.

Ao teuana mai ibuakona ae e rangi n kakawaki bwa e na mataata naba bwa e kangai; bwa te Minitita e kona tao man ana iango n ibuobuoki te Director n te Akawa, ao n ana kariaia te Kabineti ao te Minitita e kona ni katoka ke ni kamauna te tabo ae kawakinaki ae e a tia ni kawakinaki ngkai bwa e riki bwa te *Existing Marine Projected Area* ke te tabo ae kawakinaki ke e kainaki ibukin kawakinan te mari n te tabo anne. Ao iai mwakan te Minitita ni kona tao ni kamauna te tabo anne. E kona n suspend ke revoke te *Exiting Marine Projected Area*. Ao tao aei e rangi n kakawaki bwa e na rangi ni mataata raoi, bwa are e kona n uoua tao kabwarabwarana n aron otara. 1. E kona n taraki aia waaki ni kawakina marin abaia ke taari ke aia marawa ara botannaomata ke te *Community base marine Projected Area*. E kanga ngkanne aron kawain anne.

Ngkana arona bwa e nang kabongana mwakana te Minitita bwa kanga akea raoi ae e mataata iaan te Kibu n onono aei ae e na riai ni iai te maroro ma te koraki are aia tabo te tabo ake ngaia ae a kawakina te tabo anne te MPA. Ao are e a rin kinakin aia MPA Kauntira ma te botannaomata ke te *Community* bwa I taku bwa e nang kakawaki. Bwa are ngkana ti a kina anne ao ti na kinaia naba nake taan bwaibwai n te tabo aei ni maroro ma ngaia imwain ae e na kabongana mwakana te Minitita iaan te Tua n te onono aei ni kona ni kangai. Ibukin te bwai ae I noria bwa e nang riai ni kaukaki ibukin Kiribati ao aei. Ko nang kauka ngkoe tao Buariki. Ko nang kauka akawan te ikari n am tabo. E nang riki bwa tao te tabo ni kamanomano ibukin te ikari ke tao nakoia kain Maiana.

I taku bwa e na riai n iai te maroro ma rabwata aikai, bwa tao Unimwanen Maiana, te Bau ke tao te Kauntira ke tao te naan *Community* i Buariki ke tao rabwata ake ngaia aia tabo te tabo are a kawakina arei. I taku bwa aei e rangi n kakawaki.

Ao anne teuana tarana are ngkana tiaki ana tabo te Tautaeaka bwa tiaki ngaia ae e karika te tabo anne ma I taku bwa e nang kakawaki bwa e na iai te maroro. E aki rangi n mataata ikai bwa ti ana iango n

ibuobuoki te *Director* nakon te Minitita ao te Minitita e nakon te Kabineti, ao ngkanne te Kabineti e a karaoa ana babaire bwa e na kangai. E na *suspended* ke e na *revoke* te *MPA* anne ao ana *management plan* ao aron ana iango ke ana waaki ibukin katanan te kaubwai n te tabo anne. Mwakorona ke ni kabane ana *plan*.

Ao aei ae kanga e a manga reke bwa tao te tabeaianga bwa e na riai ni karinaki, bwa ngkana e aki ao ngkanne ti tebo bwa a nang manga akea bongan aia waaki ni kamanomano ara botannaomata.

Ao e nang kona te Minitita ni kangai; I karautaeaka ngke bwa e na uki anne.

Maiana, I karautaeaka bwa e na uki te akawa n am tabo. Ngaia anne iterana teuana.

Ao ngkanne teuana ngkana tao aei e na irekereke ma te *PIPA*. Bwa are aikai a taraki taabo ake a kamanoaki ngkai n te tai aei ao te Minitita anne mwakana ngkai ae e anganaki. Ao ngaira ti bon taraia ao ti kangai; e aera ngkai e a manga rin aei.

Tao anne naba kawain aron ana iango te Tautaeaka ae e iangoia ngkai ibukin te *PIPA*. Ao te *PIPA* ti ataia bwa moan te kakawaki.

I taku bwa ti a tia ni maroroakina aron kakawakina, ma ngkai ti ataia

bwa are iai ana iango te Tautaeaka bwa e nang kauka iai te akawa. Ao ibukin tera? Bwa ibukin kabwaiia kain Kiribati. Aei ana taeka te Tautaeaka.

Ao ngke e moan kateaki PIPA kanga bon bukin tera raoi bukin moan kateana? Bwa e kawakinaki ibukin te kaubwai, bwa ngke a roko taan rabakau ao a nor ate PIPA ao a noori te naan kaubwai ae tao aki nang bati n nonoraki n te aonnaba. Ae te naan sea mount ma te naan carols ke tao te naan ane aika tao aki nang bati ke tao a ti kuneaki n ara Aono are te Aono n Rawaki arei.

Ngaia are e a reke te iango bwa e na kawakinaki te PIPA ao e a manga reke te iango bwa e na katabuaki iai te akawa.

N 2006 ao e karikaki te PIPA. N 2010 ao e riki bwa te tabo ae e kinaki n te aonnaba bwa te tabo ae e nang kakawaki ibukin kamanoana bwa ibukin kanoan te reita ni maeu are inanon te marawa aei, e nang kakawaki tiaki ti ibukira ngaira kain Kiribati bwa ibukin te aonnaba.

Ao inanon te tai ni waaki ao e kuneaki naba bwa ngaia te naan ika ni marawa te PIPA teuana aia tabo ae a kabung iai.

Ao anne ngkanne ao e koaua bwa ngke e moan karaoaki te boraraoi ma te koraki ake a riki ngkai bwa ai raora n tararua te tabo aei ao te

boraraoi e kangai. Bwa ti bon uneakina are ngkana ti kaina te PIPA ao e na bae n iai rotakin ara karekemwane ao bon te boraraoi anne bwa a na anganira n aron are e taekinna te Tautaeaka n ana kaongora ae te *Reverse Fishing License*. A na kabomwi, ma are e tuai n ataki n te tai arei bwa iai te karekemwane ae e bua. Ngkana iai ao mwaitira.

Ngaia are a baireia naba te Tautaeaka ao raora n tararua te tabo anne ke te *TRUST*. A baireia bwa mwin kainana n 2015 ao a na angan moa ana tai te tabo anne bwa e na noraki bwa mwaitira raoi rotakin ara karekemwane man te akawa.

Ngaia are n 2019 aongkoa te tai are e nang karaoaki raoi te kakae ao te kamatebwai bwa mwaitira raoi. Ao ngaia anne are tao e a tia ni karaoia te Tautaeaka, ao tao n aron otara tao te kanganga bwa are e aki rinanon kawain te boraraoi. Bwa are a na riai ni bane ni boraoi taan tararua te PIPA ngaira ao nake a bubuokira. E na riai ni bane te boraoi iaon kawain te kakae anne bwa mwaitira.

Ao anne ae ti taku ngaira bwa e tuai toki kawain te waaki aei. Ao ngaira n ara koaua e na kona n reke riki te kabwaiia ae e rawata mani kawakinan ke kainan PIPA nakon te akawa. Bukin ae 2014 nakon 2016 are e in te PIPA n

2015, ao e taku te ribooti bwa Kiribati ke ana marawa Kiribati te kabanea ni mwaiti te maeu iai n ririki aikai.

Ao n 2016 ao mwaitin te ika ni marawa ae e anaki man ara marawa, 410,000ton. Ao e taki aei ma te mwaiti ni karekemwane are e reke ae tao \$100 te mirion tabun n te tai anne ao n te ribooti ake ti wareki ao e taekinaki bwa n te ririki 2016. Te ririki ae e nang bubura iai te mwane ke ana value ara ika ae reke iroura bwa \$17.4%. Ao aikai te naan ware ae kakawaki bwa tera raoi ae ti tangiria. Ti tangiria bwa e na roko tao te tia kabongana kaubwain ara marawa are e nang bon anai naba n uotianakoa ke ti na karaoa te aro are e na rangi n bobuaka.

E na uarereke ae e na uotakinakoaki ma e na rawata te mwane ae e na reke mai iai n aron ane e oti n te ribooti ni kaineti ma 2016.

Ao aei kanga aei raoi te kantaninga are e na kamanenaki ma e na iai naba itera are e na taraki bwa e na aki rotaki tao maeuraoin ke maeureirein ke mwaitin te kaubwai aei. Ti *maximize* te return mani kaubwaira ae tao te ika ao te naan raa riki, ma ti na taraia naba bwa a na kamanoaki bwa a na aki bane bwa kain te rooro ake imwira a na boni kona naba n teimatoa ni karekea aia karekemwane ke

kabwaiaia man te ika ae te ika ni marawa.

Ao ngkai e a kuneaki bwa are ngaia e a manga reke ana tabo ni kabung teuana ae e a kuneaki bwa te PIPA. Ao aei e nang kakawaki bwa e na kawakinaki.

Iai tamnei are ti noori. Tamnein te PIPA ao ti nora kanga iai te aroka teuana ae kanga ti tebo ma baan te tomato ae e mena i kabin marawa. Ao a kuneaki iai bunimoan te ika ni marawa. Ao aei tao teuana ke tao a rawata ake te naan ribooti ma te naan video ake kanoan te naan ribooti aikai ma te naan tamnei ae ti noori, ao I taku bwa ti na taraia raoi bwa tera raoi te bwai ae e rangi n kakawaki ni kabwaian te I-Kiribai ma te kabwaia ae e na teimatoa.

Ngkana ti kauka te PIPA, ngaira n ara koaua e na rangi n korakora te ika ae e na kona n anaki bwa are ara kanganga ti aki kona n tararua te tabo anne n aron ae e bon mwaneweia te Minitita n te Aono n raina. Ngaia e bon rawata te waaki n ira n akawa inanon te PIPA.

Ao ngkai tao bon iai teutana tao te maku irouia taan akawa. Tao bon iai akana a bon aobura maeu, ma ngkana arona bwa ti a bon kaukia. Ti nang kanga ngkanne n taraia bwa e na bon kamanoaki raoi te kaubwai aei bwa e na aki waekoa

ni bane bwa e na teimatoa inanon ririki ma ririki aika imwaira.

Ao ngaia anne ao tiaki uneakinna ae e nang kakawaki ibukia ara botannaomata. Ma ngaira ara tara tao ara taratara e rangi n ananau riki bwa ti ataia bwa ngkai kanga n otara naba, bwa ngkana ti kauka ngkai PIPA ao ti na aki kantaningaia bwa e a bon mwaiti naba ara bong n akawa ae ti na anganaki man te PNA.

Bwa kanga n otara iraua te ririki ane e na taraki, bwa ngkana bon iai raoi rakan tao tangiran ara marawa ke te akawa ao ngkanne e nang kona ngkanne tao ni manga bitaki aron mwaitin ara bong n akawa.

Ao aei te bwai ae e nang kakawaki bwa are ti riai ni karawata kabwaiara mani kaubwaira ae e nang kakawaki aikai.

Ao ti na tarai naba kaubwaira akana tabeua bwa ti na riai naba ni kakae anga. Ngkana ti aki ngaira bwa e tuai reke tao te rabakau iroura ke te konabwai irouia ke aron bwaai ae ti na kainanoi, ma ti na kaunga te roko mai tinaniku bwa a na karaoi te naan kakae ma ti na tarai bwa e na iai tibwangara man anne.

Bwa ti aki n are a uotinakoaki ao ti na aki ata mwina ao e reke kabwaiara mai iai ao a na akea ae e na tiku iroura.

E nang kakawaki bwa e na iai tibwangara bwa ngaira taan bwaibwai, ao ngkana iai te kukune ae e boou ae e reke mani kaubwaira. Ngaira ae ti riai ni bwaibwai iai man te rabakau anne ke tao man te product anne, tao te trade mark ke tao te naan raa. Ao aei ae ti boutoka iai te Biira n onono aei, ao iai itera ae tao ti tangiria bwa e na manga karauaki raoi n taraki, bwa tera raoi arona ae e na katamaroaki bwa a na riai ni maroro te Minitita ma te koraki ake a tararua aia tabo n aekakia ara *Communities* ao tao bon te Tautaeke n te PIPA. Tao antai akana a na riai naba n iai naba bwanaia bwa e aoria n ae bwanin raoi aron te maroro ao tera ae e na baireaki te kabanea n tamaroa ibukin abara ae Kiribati.

Ao aikai kanoan te onono ane e a tia n uotiarake te Minitita ae te onono ae moan te kakawaki. Ae tao teuana ae ti tarai bwa ngkai a karinaki aikai ao iai naba te Tua are iaon te kaubwai mai kabin marawa, te (Seabed minerals Act), ao tera ngkanne taran aei ma te naan onono aikai. Bwa are ti tebo ma te naan kaubwai mai marawa ake aki maeu n aron are te naan atibu ake kanga a nang kakawaki akana i kabin marawa. Tera ngkanne aron taran aei ma kanoan te Tua ae e a rababa nako bwa a rin iai aikai.

Ao anne kanoan ara marooro ni boutoka moan warekan te Biira ae moan te kakawaki aei ibukira ngaira kain Kiribati ibukin taran kaubwaira bwa a na kawakinaki, a na tararuaki raoi, a na kateimatoaki, a na kabonganaki n te aro ae e na teimatoa man aki babane ibukia te rooro ni Kiribati n taai aika na roko.

Tao man taeka aikanne te Tibiika, ao ti boutoka moan warekan te Biira n onono iaon Tuan te Akawa. Ko rabwa.

Tibiika: Ao I a kanakoa nakoim te Minitita n MOJ, Hon. Tarakabu Tofinga. E nakoim.

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa Madam Speaker, I taku bwa e kakawaki n te moan tairiki aio imwain ae ti kanakoa ara marooro ao ti a manga bon kamaurira riki. Ni kamauriko *Madam Speaker, am staff, officials*, te Beretitenti, te Kauoman, raou ni Minitita, te Leader n te Kaitara, Taan tei ni kabane ao n ikotaki ma ara officials ake a roko naba n te tairiki aio. Ti a bane ni mauri!

Ao e koaua *Madam Speaker*, ti aki raroa ma te kantaninga are e a tia ni maroroakinaki iroun te tia tabeka te onono ke te Biira n onono aio te Minitita n te *Fisheries*. Ao ti a kaitaua. Ti a kaitaua n aron ana tabeka aio. Ti a reita te kaitaua nakoia ana *officials* ke ana taan

rabakau ake a tia n uataboa aron katamaroan ana Tua n Akawa ke te Tuan te Akawa n te tai aei.

Ao e koaua Madam Speaker, ti aki raroa naba ma kinakin te ika are boni ngaia teuana oin kaubwaira bwa e bon riai tararuakina, kamanoakina n te aro are e na aki waekoa n rotaki ao e na kona naba ni karekea te kabwaia ke te kaubwai nakon abara ao ara botannaomata ae Kiribati.

E koaua ti kona n tara te onono ke te Tua aio, bwa eutakirakean riki te waaki n akawa man ana itera te Tautaeaka. Ao tiaki ti anne *Madam Speaker*, bwa e rota naba aron ara abamwakoro n aroia ara Kauntira ke tao aia waaki ara Kauntira ao bon aia waaki ara *Communities* ao tao bon temanna ma temanna. N aron atakina iroura *Madam Speaker* bwa te akawa bon teuana irian maeura ao rikian te I-Kiribati ae kakawaki ni maeuna.

I taratarai te onono aei Madam Speaker, ao e koaua e rangi ni bwaka nanou n tibwangan te Minitita n aron are e oti ni mwakoro 4:2 ao e rerena man (a) ni karokoa (q). Ao I taku bwa iaan te onono aio ke te naan karinrin aikai ao e oti bwa taabe ae a rangi n kakawaki ao e boboto iaon taben te Minitita. Tiaki n ti akawa ke n anga te naan raitienti ibukin te akawa ma tarakina naba ae e na rangi n tiatianaki ke tao e na kona

ni kakoauaki bwa te naan waaki ake a wakinaki n ara marawa a na aki rota tao mwaitin ara ika *Madam Speaker*.

E koaua n aron are mwaneweaki n te maroro ao are e a tia naba ni bon mwaneweia te tia maroro are imwaiu ae te *Leader* n te Kaitara, ao I taku bwa te onono naba aio e aki ti tara aron akawan te ika ao tianakin ke tao kawakinan marina bara ae te ika ma e tara naba mauria ara taan akawa iaan are e oti ni mwakoro 11a. Ao e oti ngkoa are a nang tauaki mwia te naan booti n akawa n aron are e teretere ikanne. Ao tao aio are e a bon tia ni wakinaki teutana man ara tabo ni mwakuri are e irekereke ma te *Transport* iaan ana *Maritime Act* man te Tua naba ngkanne aio ke te onono aio ao e a manga katuruturu riki ae e bon riai iaan noran te kanganga ae e teimatoa n riki ma te betinako irouia ara botannaomata.

Ao e koaua n taai tabetai ao bon iai kawain Kaibuke ae a tia n tauraoui, e manga iai te karina n betinako. E a manga aki moa mwananga. A manga tangiroa ke koraki ake tao a na nikiraki tao uatana ta kaako nakon abamwakoro akanne, bwa ngaia e kaibuke are aongkoa e nang nako n nikiri kaako e a manga bwakee kawaina. Tao e a manga nako moa ni karaoa te kakaei ao ni

karika bairemwen rokon kaako ake a kainanoaki.

Ao e koaua e rangi n bwaka nanou n te mwakoro 12, ao I taku bwa aio I reita naba au maroro iai ane kanga n te tua ae e boou te *Environment*. Ana Tua ae e boou te *Environment* are iai kinakin maan aika a uarereke ae a na kona n uota tao ni ibuobuoki ni karawatan karikirakean te kabwaia ao tao ana karekemwane te I-Kiribati ao tao bon raa riki ake a na kona n reke ngkana a karaoui aia waaki taan kakae, a na kona n reke bwa tao bwai n aoraki ke tao bwaai ni katikiraoui n aron are e taekinaki ao tao tera riki bonganaia ae a na kona n rangi n kamwaita te kabwaia nakon Kiribati.

Ao ti kakoaua te Tua aio n aron are I a tia ni maroroakinna mai imwaina. Eng, e rangi n mwaiti taben te Minitita ao iaan naba ane e oti iaan part 2 n te onono aio, ao I taku bwa e rangi n teretere ke e kabwarabwara riki are I a tia ni maroroakinna are I mwaneweia mai imwaina.

Ao I taku bwa n aron ae ti ataia ngkana I maroro iaon au abamwakoro ae Tabiteuea Meang, ao e a mwaiti marin ara marawa ao bon nanon te nama ae a moanna ni bua mataia. Kai tao tiaki aron mwaitin are mai imwaina. Ao I a ti nora te Tua aio bwa e na kona naba n rangi n ibuobuoki. E koaua

tao e na rangi n rimwi n te tai aei ma ti kakoaua bwa ngkana e moantai ni kabwataki ao ni kamwakuraki ma *Communities* are e a tia ni waaki te aba iai, ao a na kona n rangi n ibuobuoki ibukin manga kamaeuan ke karekean matan marin marawa ke tari ake a moanna ni bua. Riki n aron are e ataki iai te were.

Ti kakaitau n te ibo bwa e aki kona ni bane. E anaki ikanne, e anaki ikanne. E a ngae n anaki te mwaiti ae e rangi n mwaiti ao e teimatoa naba n aki babane.

Ngaia ae ti na rangi ni kaunga naba te Minitita ma ana tiim bwa a na kakaea angan iokinibwaiian te ibo. Ngaia teuana naba ana oin n akawan ke ana anga ni karekemwane te I-Tabiteuea Meang.

Ao ti kakoaua iaan te Tua aio bwa e na kona n rangi n buoki riki te naan man ke marin marawa ake a kakoauaki bwa a moanna n uarereke ke ni bua mwaitia.

Eng, iai kanga te maroro iaon karaoakin te *MPA* aron are e mwaneweia te tia maroro are mai imwaiu. Ao e koaua are kanga e kaota raraomana.

Ma n aron au atatai ao karaoaki te *MPA*, e kakaraoaki te maroro ma nake a na rekereke ma te karikirake aio. Bwa e kakoauaki bwa n aron te bwaibwai i tari ao

aio e visited iroun te Tautaeke ke te Republic ke ana bwai te botannaomata tari ao tiaki aia bwai aomata temanna ma temanna. Ma e kakawaki n aron ae e a bon tia ni wawakinna te *Fisheries*, ao ti kakoaua bwa ngkana e nang roko ni katea ana *MPA* n taabo tabeua ke e na rokon project marin tabeua ao e boni kakaraoaki te maroro.

Ngaia are I taku bwa iaan te kibu aio ke tao iaan mwakan te Minitita n aio, e na akea te raraoma. Are ngkana a boni kateimatoa aia waaki are a reitaki ma te botannaomata ao I taku bwa e na akea te kanganga n aron ae e a tia ni wakinaki ngkai, ao riki n aron are e a tia ni manga katereaki bwa kanoan te Tua n aron are e nang kona riki ni manga kamatoaki taabo ke tao maan are a na kamanoaki n te Tua aio.

Ao e koaua iai mwanewean te *PIPA*, e nang okioki n te maroro n te Biira are mai imwaina. Ti karautaeke ti aki taetae n te Biira are mai imwaina ke te kataumwane, ai ti tebo naba au maroro ma raou n Tia tei are e a taetae naba ibukin ara abamwakoro are ti boutoka te Biira anne.

Ma e koaua e a manga mwemwe naba te *PIPA*. Maroroakinan te *PIPA*, bwa iai maroro tabeua are a ti taraia bwa te mwakoro ae e

uarereke ao ti iraua te % man ara marawa are ti kona n akawaia.

Ma e koaua n te tai naba aio kanga ni bon au kakauongo ao au kamatebwai ae e uarereke ao kanga te *PIPA* kanga ti bon aki rangi n kainanoia. Bwa are n te tai aio ngkai e ngae ngke e boni kainaki ao te karekemwane e a kan roko naba n \$200,000 n aron are e mwaneweia naba te Minitita.

Ma tao e eti tao bon iai kanga nakobuakan tao bon babaire ibukin kainn te *PIPA* aio iaan are a bon anganaki te korakina bwa a nang karaoa te babaire iaon kabonganakin te *PIPA*, ao a boni kakoauaki bwa a rinnako. A rinnako, anai bwaai inanona. Taan kamatebwai a roko anai bwaai tabeua a uotinako.

Kanga ai bon akea karinean ao kinakin te Tautaeaka ni Kiribati iaon bwaai akanne.

Ngaia are kanga ti nora te *PIPA* ao ti kakoaua bwa te waaki ae e tamaroa, ma I aki nanokokoraki ao n te Tua te onono aio, e na kona ke e na aki bua aron te waaki ni kamanomano ke katanakin ao tao manin taari ake a na kona n taraki bwa a na kona riki ni kamanoaki.

N aron ae ti taratara ngkai te ati, tao te ika ni marawa kanga e aki. Ao n aron are maroroakinna te Minitita n te Akawa imwau ao kanga e boni kanganga ae ko na

rangi ni kawakinaki ke tao n raa ni katanaki n te tabo ane n aron ae ti ataia ae te *PIPA*. Are te ika e bon rangi n mwamwananga ao e aki kona n tiku n te tabo teuana ke te tabo teuana.

Tao e koaua ngkana bon ti iai. Ao ngkanne ngkana iai te titiraki ngkana bon ti iai wanawanaia ngaia ane a okiokira te *PIPA*. Ma kanga anne te titiraki ae kanga e na rangi n nanoroo n aron ae ti ataia kanga te ika kanga akea tera. Kanga wanawanana e ata te tabo teuana ae e na kamanoaki iai are a bon bibiribiri naba n ira te aira. N aron ae ti ataia e kabuebue te aira ma e iri ni kangai. Ma tao e eti kawaia teuana ae e aki toki n okiokiria te Aono ane n te *PIPA*.

Akanne marooro *Madam Speaker*, ti a kaitaua riki te onono aio n aron are I a tia ni mwaneweia mai imwaina ao e eutakirakea riki aron te waaki akawa. Aron te akawa n aron ana waaki te Tautaeaka, tarakin te akawa, tarakin marin ara marawa ao waaki riki akea rekereke ma marin ara marawa n ana waaki te Tautaeaka ao n ruorikaki nakon te botannaomata n abamwakoro aika kakaokoro n aron ae ti a tia ni waaki iai ao riki te naan *MPA's* ao tabeua riki ibukin kamanoakin ara botannaomata n aron are I a tia ni marooro iaona *Madam Speaker*.

Ao man marooro akanne ao ti a reiti riki bwana ni kaitau riki nakoia *officials* ao riki au *officials man te AG*, aki mamatu n iangoa karaoan ao mwamiran raoi te Tua aio bwa e na kona ni bon ana nanon te Auti n tei aio.

Ao n aron ae ti noria e tabekaki ao e a butimwaeaki naba ma te marannako n aron anne.

Ao ti a kaitau ao I boutoka moan warekan te Biira aio. Ko rabwa Madam Speaker.

Ngkana iai tibanakon te marooro, ao I a karautaeka. Ara bau n taainako, te mauri, te raoi ao te tabomoa. Ko rabwa.

Hon. Tessie Eria Lambourne: *Point of order.*

Tibiika: Ngaia tera am *point of order* te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika, N na ti kaeta otan te Minitita ae karineaki. Bwa are kanoan au marooro iaon are mwakan te Minitita arei, e aki kaineti ma katean rabwatan tao te *MPA* ma tao bitakin te babaire iaon te *MPA* are e a tia ni kateaki rabwatana. Ae tao kamaunana ke tao kainana ke tao tera riki. Ko rabwa.

Tibiika: Ao I a kanakoa nakon te Beretitenti ae karineaki, H.E. Taneti Mamau. Enakoim.

H.E. Taneti Mamau: Ko rabwa *Madam Speaker* ao I a manga reita te kaitau, ni moana au marooro n reita te kaitau nakon te Minitita are e tararua te Tabo n Akawa ke kaubwaira mai marawaj, n reitaki ma ana taani mwakuri ao bon te Tia kaeti tua ma kain ana tiim ake a raonira naba n te tairiki aio ao ai boni ngaira ni kabane. Ao irarikin au kaitau nakon ara itera aei ao bon taani mwakuri. I kaitaua naba te *Leader* n te Kaitara n aron butimwaean te onono nakon te Biira ae kakawaki aei ao aron boutokakin te onono.

Tao N na bon aki teirake. E rabwa bwa iai tabeua au *points* e a tia n uoti te Minitita ibukin te Tua, ma te bae e kakawaki ti bane ni bonnanao ae te Biira aei e na uota riki Kiribati nakon te kabwaia ni karekena riki anga ni karikirake ae e a rababa riki. Ao e na uota naba Kiribati nakon kamanoan naba ke katanan naba kaubwaira man ara marawa.

Iai te koaua ae a kona n aki iraorao, ma ti kaitau bwa te Biira aei, I kinai naba Biira ake a ibuobuoki ni katana tao te Reita ni maeu ma kaubwain ara marawa n iteran ana mwakuri tao te *Environmenta* ake a tia ni kaiokaki ao ni kataki n taraki bwa a na akea kanga te kaiangatoa n te naan Tua aikai.

Ngaia are e rabwa ngkai e a tia ni waaki te itera aei. Ao e a tia ni

kamataata oin te onono te Minitita bwa kibaran riki kabonganan kaubwaira ae bon aoraia irarikira.

Ma I ti kan tarai tabeua itera ake tao e kotekotei naba te Leader n te Kaitara. E aoria bwa tao n otana anne ma e kakawaki naba ae e na ongo te botannaomata, tao riki ngkai a rabwatanaki ke a mwaneaki te naan *Communities* ao tera ngke e rababa naba te marooro ma ngaia.

Ao kanga n au taratara, I aki ataia ngkana e noria naba te *Leader* n te Kaitara ane iaan mwakoro 6, n te onono ae tabekaki aei are e kataia n oneaki te kibu 4 iaan te *Principle Act*, ao e teretere ngkanne bwa 4:2 n aron are e boni mwaneweia naba te Minitita n te Tua. Ao iai ngkanne ane 4:2q, kanga e bon teretere n ana *language* ae e na *collaborate* te Minitita ma te naan *relevant public authorities in assisting in the Conservation and Management of Marine Resources and Marine Protected Areas of National and International significant*. Ao anne ae I a taraia ngai bwa iai nnen te marooro, bwa are tera ngkana ana bwai te *Community*. Anne te *national wealth* ke kaubwain Kiribati.

Ngaia are I taku bwa anne nnen te marooro.

Iai naba ane kanga e kotekoteia. E raoiroi bwa are e katerea naba

nakoia taan akawa n aia booti ake a uarereke. Ti nora te itera are a na aki rangi n karawawataki. Ao tao anne e boni kona n taraki iaan te Aan Tua, ma te bwai ae e kakawaki bwa are e kotea te tuua ae \$10,000. Ma tao te Tua anne ane n te mwakoro 11a ao 6 iaan te onono ae e wene imatara. E katerea bwa te tuua anne kanga e ti kaota te tia mai ieta. E aki ngkanne kaota te tia mai inano, ngaia are e boni kona ni moti te bowi n taran naba rawawatan te kairua are e karaoaki ni boni kona n anga ana moti. Tao ngkana a tuua \$10.00, \$20.00 ke tao \$100.00. e a bon nakoim ma are te toki mai ieta ao irouia riki tao rabwata are a bon taraki bwa iai aia kona, e boni kona naba te bowi n anga ma e na aki tiku bwa kanga te ota nakoia kain Kiribati bwa ai ti \$10,000 te tuua ma arei te toki mai ieta ao e aki tianaki ngkanne mai inano. Ma e aonga ni mataata te ongora.

Ao e taekinaki naba kanga mwakan te Minitita. E koaua e rawata mwakan te Minitita ikai ma e na teretere bwa iai mwakana ane e teretere iaan te Kibu ane e oneaki iaan te *principle Act 4:4*. E boni katerea naba bwa iai mwakan te Minitita ae kanganga oneana ba e mena n te *Constitution (ara Tua ae Maungatabu)*.

Ao e ara ngkai e riki anne? Ibukina bwa e boni kaotaki bwa kaubwaira

ae marawa, bon ti ngaia oin kaubwaira ae e rangi n bubura kaei. Ngaia tao anne ae e boni katanaki naba. E aki ti katanaki mai iaan Tua ke te naan *Act* ma e katanaki naba iaan te Tua ae Maungatabu.

Ane iaon ngkanne are I ti kan katerea ke tao katanan te *PIPA* ke *conservation* ke katanan kaubwaira mai marawa n itera aika mwaiti, bon anne naba kanoan te naan boraraoi ae ti kaini ngkai ma te *PNA* ao rabwatan te Betebeke. Bwa te boraraoi are e rangi n tataekinaki are *VDS* ke te *Vessel day scheme*. Bon anne ngke ti ongora te kabwarabwara irouia taan rabakau ke ana *officials* te Minitita, e bon tiatianaki. E tibwatibwaki te bong ao iai are te *PAE*. Akanne ngke a tianaki, iai bukina, bwa are e tianaki bwa e na kataki ni kamanoaki ke ni katanaki te kaubwai ae moan te kakawaki. Bwa tiaki ti tera, ngkana e rotaki Kiribati e a rotaki naba te Betebeke. Kanga anne te koaua. Kaubwain Kiribati ai kaubwain naba te Betebeke ke kaubwain te aonnaba.

Ngaia are e bon raoiroi n tianaki. Bwa e aera ngkai kaubwain te aonnaba. Bwa n te tai teuana ao e na kamwarakea te aonnaba Kiribati n ana ika.

Ngaia ae te kamanomano aei, e taraki ae irabwi te ririki tiaki ti

ibukin te rooro aei ma ibukin naba te rooro ae e na roko.

Ao tao aikanne reitan te marooro ibukina bwa are te *PIPA* e a bongata te marooro iai. Ao kanga otara ni buokan te Biira aei irouia kain te Kaitara, ao ti tebo ma a nora naba te itera are e a kaienaki naba kanga te aki ota n te *PIPA* ibukin ngkoa kateana mai imwaian, e aera ngkai e a bitaki. Ngkai I taku bwa e a mataata, e a ota n te mena are Kiribati e a bon tangiria ni karaoa ana babaire ni kaubwaina ae e kakawaki aio.

Man taeka tabeua akanne ao I boutoka te onono nakon te Biira ae kakawaki aio. E rabwa.

Tibiika: Tera am *point of order* te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika tao ti tabeua ti kaetan tao otan te Beretitenti nakon kanoan au marooro. Bwa te moan moa are iaan tao te katuaa ae I bon taekinna ae e kona n roko n te mwaiti ae \$10,000. Ma e koaua anne ma tiaki ae ai bon \$10,000.

Ao tao iaon are kanga n irekereke mwakan te Minitita are I maroroakinna, tiaki are e taku ane kibu 4:2q, ma ane e irekereke riki ma kibu 8, te mwakoro ane e boou are 2a iaan ane 8 n te onono aei ae 2(5). Aei are te Minitita are e kona n irekereke ma te naan *MPA* ake ngkai are iai rabwataia, tiaki

are tao a iangoaki ni kateaki rabwataia.

Ao aei are te Minitita are e kona ni karaoi babaire ni bita te *MPA* anne bwa tao e nang kanakoaki ke tao tera ane e mwakoro n te kibu anne. Ma are e aki raoi oti bwa e na riai raoi n teretere bwa antai ae e na riai ni marooro te Minitita ma ngaia ke n *consultant*. Ke anne kanoan au titiraki anne.

Ao tao I ti kani kaota naba ae e taekinna te Beretitenti bwa ngkai ti a kukurei n are e nang kaukaki te *PIPA*. I taku bwa kanoan au marooro bwa I kangai; aei raoi te kabanea n tamaroa ibukin tao te kantaninga ae e uaiakinaki ao I katerei te naan ware are a oti e ngae ngke e in te *PIPA* ao e bon rawata naba te karekemwane ao e bon rangi n maeu naba ara marawa. Kanga ti anne ae I ti kai kaetia bwa mwina e a bure te ota are kanga iai tabeaiangara ao ngkai ti a manga aki tabeaianga.

Ma ti anne kanoan te mwakoro ae I ti kani kamataata. Ao ko rabwa.

Tibiika: Ao I taku bwa ai bon akea ae e kani marooro iaon te Biira ao N nang kaokia nakoim te Minitita ae ko karineaki bwa ko a karaoa am *sum up* iaon am Biira. E nakoim te Minitita.

Hon.Ribanataake Tiwau: Ko rabwa *Madam Speaker*. Ao tao te moanibwai *Madam Speaker*, bon te

karabwarabwa nakon te Leader n te Kaitara ma kain ana party ibukin butimwae an te Biira aio.

I taku bwa ti a bora oi n iango iaon te kantaninga are karakan aron te I-Kiribati man ti kaubwaina man ana marawa.

E koaua tao iai tabeua iango aika a kakaokoro, ao tao e koaua e mwanewei tabeua te naan marooro iaon keraken te karekemwane. Ane e taekinna e kotei ana ware ane n 2016, ao iai keraken te karekemwane.

N na ti katerea Madam Speaker, e koaua ae iai rakan te karekemwane n taai aikai teuana te ririki imwin kainakin te *PIPA*. Ma aio e aki reke mani kainakin te *PIPA Madam Speaker*, bwa anne te tai are e roko iait e elnino n ara marawa. Kanga N na ti katerea anne ao e rin anne inanon te ribooti are ti bane n anganaki.

Ma e koaua tera ae e karika te kerake n te karekemwane n te tai anne. Anne man rokon te elnino inanon ara marawa.

Ao ti teimatoa ni kakoaua Madam Speaker ae iai kerikakin ara karekemwane. Ao ti teimatoa ni kakoaua Madam Speaker ae iai kerikakin ara karekemwane. Ngaia are anne I taku bwa te point ae e kakawaki ae ti na riai ni katuruturua n taai nako bwa bon iai kerikakin ara karekemwane ao iai

naba birinakon kanga ke kerikakin te kan akawa n ara marawa iaan kainakin PIPA.

Ao akanne bwaai tabeua ake N na ti kaekai ao tao N na katuruturua au maroro iaon bwaai tabeua.

Ao e koaua are e taekinaki te *registration* iaon te akawa n te naan booti ake a uarereke. Ao te kantaninga n aio bwa iai te tai are ti na kona iai ni maroro ma tao taan akawa ao ti na kataia ni manga kananoraoi aikai inanon te *regulations* ke te Tua are e na kateaki.

E taekinaki bwa ti na kanga ni *control* te akawa inanon te PIPA. Ao iai ngkana arona bwa e kaukaki, bwa bon iai te naan Tuna *management plan* ake a tia ni kaweneaki.

Iai te naan babaire n tikotiko ake a tia ni kaweneaki iaon kabonganan te FAD. Iai *observer programe*, iai te VMS. Ao iai naba te naan ibuobuoki man te FFA ao SPC. Ao e koaua naba ngkanne te rabwata are e a tia ni kateaki are e aranaki bwa te rabwata are e na tarai kaibuke ake e na katei tuaa nakoia ake a tia ni kuneaki n urua te Tua n akawa inanon ara marawa.

Iai naba te *vessel day scheme* ae ti waaki iai. Iai te *monitoring* ao iai te *live reporting* ane iaoni kawaina ni karaoaki.

Ao aikai waaki ake I taku bwa a na ibuobuoki ibukin kaekan te raraoma iaon te tararua inanon te PIPA. Tiaki ti inanon te PIPA ma inanon ara marawa ni kabane.

E koaua e a tia ni katereaki teutana te tuaa are \$10,000 ao I karabwaia ake a tia ni ibuobuoki. Te Beretitenti ni ibuobuoki iaon aio.

Ao e koaua te naan tua akana a taekinaki, ae boni bwaai ae a kona ni manga karauaki n rinanoaki inanon te kauoua n rinerine bwa ti na kanga ni kananoraoi itera akanne. Ao tao a mwaiti riki bwaai tabeua ake a tia n taekinaki *Madam Speaker*, ao I taku bwa a tia naba ni karauaki ni katereaki man ara itera.

Ma te bwai ae e kakawaki *Madam Speaker*, butimwae an aio iroun te Kaitara ae ti boraoni n iango iai bwa aio teuana te Biira ae a kakawaki ibukin tikonan kaubwaira mai tari.

Ao man akanne *Madam Speaker*, e koaua ae e a bon tara ni bwakanako te tai ao tao ti a kananoraoira ao ti a bane ni boraoni n te koaua are ti a bane n nanoraoi iai ao ni butimwaeaki aio irouia kain te Auti aio *Madam Speaker*. Ao I a bubuti ngkanne bwa te Biira n onono n Tuan te Akawa, e na warekaki te moantai. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Ngkai e a bon tia n tabeka te Minitita n te Akawa ao N nang

kanakoa ngkanne nakoimi Taan tei ibukin ami kaotinano. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia ake a butimwaeia. Ao ti a nakon ara bwai are imwina.

KOMETENAKIN TE BIIRA

METROLOGICAL BILL 2021(Kometenaki)

Tibiika: Ao imwain ae ti Komete, ao I a butia ngkanne ara Tatin bwa e a karuoa ara mace. Ao e a Komete te Auti, ao te Biira are e wene imatara n te tai ae te Metrological Bill 2021, are ngaia are ti nang tauraoi ni Kometenna.

Ao n aron ae I atai e boni bae n iai kaobin te onono nakoimi Taan tei ao kam a tarai naba ngkana e a tia n reke naba kaobin te onono ao ti nang rinanon ngkanne are Biira aei n aron are ti bon taneiai iai.

E tikiraoi ara Biira aei bwa e boni kakateke. Ngaia are I taku bwa e bon aki naba bwakanako ara tai iai.

Ngaia are N na rinanon te Biira ao ngkana ti roko n te tai are e na tabeka iai ana onono te Beretitenti ao I a kanakoa naba nakoina.

Ti a tara aika 2,3 ao 4. Ao I a kanakoa nakoimi Taan tei ngkana iai ae e kani maroro iai.

Ngkai akea ao I a kanakoa ngkanne bwa te kaotinano. Bwa kiibu aika 2, 3 ao 4, a na tei bwa mwakoron te Biira aei. Ake a butimwaeia ke a kangai eng ao ake aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaeia ao ake aki. E nakoia ake a butimwaeia.

Ti a tarai ngkanne mwakoron ara Biira akana ni part 2. Ti a tara mwakorona ae 5, 6, ao 7. Ao I a kanakoa nakoimi Taan tei ngkana iai ae e kani maroro iaon kiibu akanne. Kai bon akea ao N na kanakoa ngkanne bwa te kaotinano. Bwa kiibu aika 5, 6 ao 7, a na tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaeia, ao ake aki. Ao e nakoia ake a butimwaeia.

Ti a tara part 3, ni mwakorona ae 8, 9. Ao I a kanakoa nakoimi ngkanne Taan tei ngkana iai ae e kani maroro iai. E nakoim te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Kabwara au bure te Tibiika are iai ana onono te Beretitenti ae e irekereke ma kibu ake 6 are tao ana kauoua n onono ma are ana *general amendment* ma are tao e a bon noraki. Ma are ko bon taekinna naba ae iai te onono n anne, ke e kanga raoi arona.

Bwa ti a tia n nako mai iai. Iai te onono n are 6 ao 7 ae ti a tia n nako mai iai. Ma e aoria ibukin ara record ti taraia bwa ti 4 te *section*. Ko rabwa.

Tibiika: Ngaia te Beretitenti ti iaon are te *general amendment* ao tao ko a kanakoa naba bwa e aonga n are e a *cover* naba e *whole bill* ao ti a nakon naba am onono ake tabeua. Ani kabwara te bure.

Ao I a kanakoa moa nakoim te Beretitenti ae ko karineaki, e nakoim.

H.E. Taneti Mamau: Ao Ko rabwa *Madam Speaker*, e koaua are I boni karinani au onono n aron anne ngaia are ngke akea te *comment* mai moana ao I taku bwa e a namoraoi n aron anne. Ma ngkai e a manga tabekaki ao ko a tia n anga am *ruling*, aongkoa ngkanne mwakoro ane iaan au bebwa ane e buti ibukin te onono ane 2 *general amendment* ao e kaineti ngkanne ma oneakin te *section* ke te kibu 14 bwa e na oneaki n 15. Ao ngke e a oneaki 15 ao kibun Tua akana ti a tia n riaon *section* 6:4, *section* 7;4 ao *section* 10:5 ao *section* 12:5 are n teina are e wene imatami imwain te onono e mwakoro iai 14. Aongkoa ngkanne ngkana e a bwati bwa are e tuai bwati. Ngkana e bwati ngkanne ao ngkoa e nang bitaki nakon 15 n itera akanne, ma I a kanakoi naba n teuana te tai ibukina are ti bon tuai roko n

rabwatan te onono ke kiibu akanne. Ao ane a reke akanne iaan ane e eti iaan te naan *general amendment*. Ao e rabwa au kantaninga e a mataata.

Tibiika: Nanona e bon irekereke am *general amendment* aei ma *section* 14, are ngaia ae e na *replace* ma *section* 15. Ao ngaia ngkanne ngkana e butimwaeaki te onono anne ao a rotaki naba ngkanne ake *section* 6(4), *ao section* 7(4), *section* 10(5) *ao section* 12(5). E raoiroi bwa are ko a tia ni kanakoa. Ti a kanakoa te kaotinano iaona ao imwina ti a kaokia naba nakon am *amendment* are ibukin *section* 12 part 5. Ngkana e raoiroi anne te Beretitenti ao ti a kanakoa moa te maroro iaon am onono anne.

Ao I a kanakoa ngkanne nakoimi Taan tei iaon te onono are e a tia n tabekaki, ngkana iai ae e kani kaotaota ke e kani maroro iaona.

Ngkai bon akea ao ti nang kanakoa ngkanne bwa te kaotinano. Bwa te onono are e tabekia te Beretitenti ae karineaki iaon ane *section* 14 bwa e na oneaki mwina n *section* 15 ao n irekereke ma *section* 6(4), *section* 7(4), *ao section* 10(5) *ao section* 12(5) e na tei bwa mwakoron te Biira aei. Ake a butimwaea te onono ke a kangai eng ao akana aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaea te onono,

ao ake aki. Ao e butimwaeaki te onono.

Ao ti a nakon ngkanne ake imwina. Ti a roko ngkanne n are 8 ao 9. Ngkana iai ae e kani marooro iai, I kanakoa nakoimi Taan tei.

Ao ngkai bon akea ao I a kanakoa ngkanne te kaotinano iaona. Bwa kiibu aika 8 ao 9, a na tei bwa mwakoron te Biira aei. Ake a butimwaea te onono ke a kangai eng ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaea te onono, ao akana aki. Ao e nakoia ake a butimwaeia.

Ao ti a tara ngkanne ane *part 4*, kiibu aika 10, 11, ao 12. Ao I a kanakoa ngkanne nakoimi Taan tei ngkana iai ae e kani marooro iai.

Ao I noria bwa iai ana onono te Beretitenti. N na anganiko moa te Beretitenti ae ko karineaki.

H.E. Taneti Mamau: *Madam Speaker* au onono n ane *part 5*. E rabwa.

Tibiika: Ao kabwara au bure ngaia *part 4* arei ao ngkoe *part 5*. Kabwara au bure, ao I a kanakoa nakoimi Taan tei ngkana iai ae e kani marooro iaon kiibu akana I a tia n taekin. Ao e nakoim te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika, ao I tik ani bubuti te kabwarabwara riki iaon ane Kibu

11. Tera raoi ae kanga e nanonaki n anne taitaoka bwa e aoria n ae ti mataata raoi iai. Ane iaon tao tera bwaai aikanne ae kanga a kanakoaki.

Kanga ti aki rangi n mataata n aron aio, ma tao ngkana e kona ni kamataata te Beretitenti. Tera raoi ane 11:1. Kabwara te bure. E a rangi n rawata bwa tera aikanne ngkana e kona n ibuobuoki te Beretitenti.

Tibiika: Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: E rabwa n aron ane kanga e boni mena iaan ane te *explanatory memorandum note* iaan te Kibu 11, e tabe ma tuua ma kaetieti ake a irekereke ma tauan mwin barongan ma kamwakuran kateitei ma bwaai ni mwakuri. Kanga a rekereke ma te *scheme* n aron ane kanga e bon oti n tera. Bwa are te bwai aei kanga te tua ibukin tauan kanoan boong. Ngaia are tauan kanoan boong a kona n tei te naan mena n tuka aron tauan kanoan boong are a kona n *interfere* ngaia are a kona ni kamwaingaki ngaia anne ae e kananonaki riki iai. Ao e rabwa.

Tibiika: Ao tao bon akea riki ae e kani marooro iaon kiibu akanne ao N nang kanakoa ngkanne bwa te kaotinano. Bwa mwakoro 4 ni kiibuna aika 10,11 ao 12, a na tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimwaea ke a kangai eng, ao

akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ao ti a roko ngkanne ni mwakoro 5. Ao ti a tara kibuna aika 12, 13, ao 14. Ao I a kanakoa ngkanne nakon te Beretitenti ae ko karineaki bwa ko a kanakoa am onono.

H.E. Taneti Mamau: Ko rabwa *Madam Speaker* ao iaan ane te mwakoro 5, ni kibuna 12 ao e oti bwa n aron are e oti bwa e taboro 12 ma are mai imwaina iaan te mwakoro 4. Ngaia are aongkoa te onono ngkanne ae I uotiarake e na bitaki ngkanne te ware ane 12 iaan mwakoro 5 ao e na oneaki n te 13. Anne ngkanne te moan onono.

Ao ane te kauoua n onono, ngke e bitaki 12 nakon 13 ao a bane naba ni bitaki rikaki ni karokoa tokina bwa e aonga ni bon eti tein te nambwa e a rinan rikaki.

Ao ngkana ko tangiri bwa N na reitinako are a bebete ngkanne bwa ti a tia n 14 iaan are te *general comments*.

I taku bwa ti tuai roko n 15, a bebete naba ngkanne ane imwina. Ma I a katikua iroum te Tibiika, ma ngkana ko taku bwa N nang nakon 15 ao 16 bwa are a bebete akanne ma e nakoim.

Tibiika: Ao I a kanakoa moa te marooro iaon ane *part 5*, section 12. I a kanakoa moa te kaotinano

iaon iaon am onono anne bwa e aoria n ae e butimwaeaki ao e a eti naba nambwan akana imwina. Ao N na kanakoa moa te kaotinano iai. Iai ae a kan marooro n te onono anne, I taku bwa akea bwa kam bane ni boraai ma te onono.

Ao I a kanakoa ngkai bwa te kaotinano. Ake a butimwaea te onono iaon mwakoro 5, kibuna 12 n aron are e a tia n taekinna te Beretitenti ae karineaki ke a kangai eng ao ake aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaea te onono, ao akana aki. E nakoia ake a butimwaeia.

Ao ngkanne ti a nakon ara onono are, ti a kanakoa moa te kaotinano iaon te kibu 12, 13 ao 14. Bwa ngaia ngkai ti nang *re-number according to the amendment* ke ti na bon tiku iaon te Biira aei. Te Beretitenti, I kona n ti kaotai imwain tera.

Am *section* are ko koteia are 15, bon iaon te Biira aei ke imwin te *amendment*. Ngaia are iaon te Biira, ngaia are N na bon taetae iaon te Biira ngkai.

H.E. Taneti Mamau: Eng are ngkanne ngkana ti a roko iai, ao ti *approve* ngkanne, ao a tibwa bwainaki ngkanne 14 ai tikai bwa ai 15 ao e a okirikaki naba ngkanne nakon ake ti a kaman kamenai, I aki kan argue iai ao e rabwa.

Tibiika: Nanona e bon eti te bwai are I taekinna, ao ti a tarai ngkanne ara kibu n aron are I a tia n taekina te onono iai. Are part 5, section 12 are e na oneaki man 12 nakon 13, ao e a *re-numbered* naba ake imwina. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia ake a butimwaeia.

Ao ngkanne N nang kaotinano iaon ane 12, 13 ao 14. Ngkana iai ae e kani marooro riki iaon kiibu akanne Taan tei. Ao N nang kanakoa ngkanne te kaotinano iaon kiibu akana 3 iaan te mwakoro 5. Bwa Kiibu aika 12, 13, ao 14 iaan te mwakoro ae 5, a na tei bwa mwakoron te Tua aei. Ake a butimwaea te onono ke a kangai eng ao akana aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaea te onono, ao ake aki. E nakoia ake a butimwaeia. Ti a nakon ngkanne part 6, ni kibuna aika 15, 16 ao 17. Ao I a kanakoa nakoim te Beretitenti ngkai iai am onono iai, e nakoim.

H.E. Taneti Mamau: Ao e rabwa aongkoa n tein te Biira ane imatami ngkana e tuai oneaki ane bon te kibu 15, iaan te mwakoro 5. Aongkoa ngkanne e nang oneaki akana a tei i matami iaan te kibu 15, ane taekana: *neither the Government or the department is liable in civil proceeding if (a) ao (b)*

ao ngkanne a bane ni botaki ngkanne akanne. A nang akea anne ao e nang oneaki mwina n ane e buti iaon te onono ane kibu 15 ane e oti n te Biira ane i matami, e nang bitaki ngkanne nakon taekana ane iaon te onono ane taekana ngkanne ae e kangai ae e boou: a nang akea ake a kaoti n te Biira ao anaki ngkanne ae iaon te onono ae e kangai. *'neither te Government or the department, including any person is lawfully exercises any power or performs any functions under the authority of this Act, is liable in civil proceedings if they had in good faith when exercising or performing their functions in accordance with the Act'*. Aongkoa anne ngkanne ai taekana ae boou. E rabwa.

Ma are ngkanne ti a ti an re-number ao ngkao 16, 17 n te sequence ma are I ti kaea moa ane e uotakirake iaon te onono. Ao e rabwa.

Tibiika: Ngaia iai ae e kani marooro iaon ana onono te Beretitenti anne, nakon ane section 15 iaon te Biira. Ngkana akea ao N nang kanakoa bwa te kaotinano. Bwa te onono nakon te kibu 15 n aron are e a tia n tabekia te Beretitenti, e na tei bwa mwakoron te Biira aei. Ake a butimwaea te onono ke a kangai eng ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaea te onono,

ao akana aki. Ao e nakoia ake a butimwaeia.

Ao ti a tara riki ana onono ane iaon *section 16(2)*, ao I a kanakoa nakoim riki te Beretitenti bwa ko a tabeka am onono.

H.E. Taneti Mamau: Ao te onono iaon ane rabwatan te Biira ane te kibu 16(2) e na oneaki iaon te Biira ane e kangai. *In the absence of any fees prescribed by regulations made under this Act, the Minister may determine and apply any fee for any matter under this Act, and any charge for the provision of any service by the department in accordance with this Act.* Anne ngkanne e nang oneaki nakon taekana ae e boou ane e buti iaon te onono ae e kangai. *'The Minister may prescribe in any fees or charges as may be necessary for the provision of forms, services and other matters, and in the absence of any fees prescribed the Minister may determined and apply any reasonable fee or charge.'* Ao e rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Ao I a kanakoa nakoimi Taan tei ngkana iai ae e kani marooro iaon te onono ane. E nakoim te Leader n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika. I aki ataia ngkana e na kaokoro ngkai nanona n aron ane e oneia te Beretitenti kanga e boni bane n rin kanoan ane 16(2),

ma iai ae e bua are *for any matter under this Act*. I aki ataia ngkana arona bwa e na kakawaki ae e na karinaki anne tao n tokin ana onono anne ao e a manga karinaki tao e aoria ni mataata riki. Kanga ti anne au mena, tao imwin ane *charge* ao e a manga karinaki naba ane *'for any matter under this Act'*. Kanga boni kanoan ane uoua ma ti ngaia ngkai ae e bua mai iai. Ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: I aki ataia ma n taran ane *'for any other matter'* kanga e rabwatanaki naba n ane *'and other matters'*. Ngaia are ti taku bwa ti a mwengaraoi n aron are e a ti katamaroaki *'for any matter'* bwa ai *'other matters'* n aron ane e bon oti ikanne. Ao e rabwa.

Tibiika: I taku bwa ai akea riki ae e kani marooro n te onono anne ao N nang kanakoa ngkanne bwa te kaotinano. Bwa te onono nakon te kibu 16(2) are e na *repelled* ao e na oneaki mwina n aron are e a tia n taekinna te Beretitenti, ao ake a butimwaea ke a kangai eng ao akana aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaeia ao akana aki. E nakoia ake a butimwaeia.

Ao ngkanne N nang kanakao te kaotinano, I katikua riki nakoimi Taan tei ngkana iai ae e kani marooro iaon kiibu akana 15,16 ao

17. Ao ngkai ai bon akea ao N nang kanakoa ngkanne bwa te kaotinano.

Bwa ni mwakoro 6 ni kibuna aika 15, 16 ao 17 e na tei bwa mwakoron te Biira aei. Ake a butimwaeia ke a kangai eng ao ake aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaeia ao ake aki. Ao e nakoia ake a butimwaeia.

Ao ti a tara ngkanne ana *short title* ara Biira aei. Bwa atun te Biira ae e uarereke e na tei bwa mwakoron te Biira aei. Ake a butimwaea ke a kangai eng ao akana aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaea te onono, ao ake aki.

Ti a manga tara ngkanne ana long title te Biira, ao I a kanakoa nakoimi Taan tei ngkana iai ae e kan marooro iaona.

Ao N nang kanakoa ngkanne bwa te kaotinano. Bwa atun te Biira ae e abwabwaki e na tei bwa mwakoron te Biira aei. Ake a butimwaea ke a kangai eng ao ake aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaea te onono, ao ake aki. Ao e a bon nakoia ake a butimwaeia, ao e a bon tabwanin raoi ara Komete iaon ara Biira aei.

Ao ngkai e a boni bane ara Biira ae ti na Kometenna ao ti nang kaoka ara Maneaba. I a butiko te Tatin bwa ko a kaoka ara *mace*.

Ao ti a nakon ara bwai are imwina.

Kiraka: Kauouan warekan te Biira.

Tibiika: Ao ngkanne N nang kanakoa nakon te Beretitenti bwa e nang kanakoa kauouan warekan ana Biira bwa e na kariaiakaki n te Auti aei. E a nakoim te Beretitenti.

METROLOGICAL BILL 2021 **(2nd Reading)**

H.E. Taneti Mamau: Ko rabwa *Madam Speaker*, ao bwa te Biira ibukin Metalogical Bill 2021, e na warekaki te kauoua n tai ao ni kariaiakaki. Ko rabwa.

Tibiika: Ao ngkai e a bon tia n tabeka ana Biira te Beretitenti ae karineaki, ao N nang kanakoa ngkanne te kaotinano iaona. Ake a butimwaea ke a kangai eng ao ake aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaeia ao ake aki. Ao e nakoia ake a butimwaeia.

Ao ti a nakon ara bwai are imwina iaon ara ota bebwa.

Kiraka: Te kaoti ibukin te bwara.

Tibiika: Ao ngkanne N nang kanakoa nakon te Minitita ae karineaki are bon tabena kabwaran te Auti n te bong aei, Hon.Ribwanataake Tiwau. E nakoim te Minitita.

Hon.Ribanataake Tiwau: Ko rabwa te Tibiika ao iaan katabeau n tamaroan te tairiki aio ao I a bubuti bwa te Maneaba aio e nang

motirawa moa ngkai. Ko rabwa
Madam Speaker.

Tibiika: Ngkai e a bon tia ni mwemwe te kaoti ibukin te bwara ao I a kukurei moa ngkanne n taekinna bwa ti a motirawa moa n te tai aei. Ao kam bati n rabwa ibukin kanoan te bong aei, ao ti a manga kaitiboaki ikai ma te kukurei ao te kimwareirei nakon te ingabong te aoa 10.00am ikai, ao ti a motirawa moa.

Kiraaka: Te Tataro

Tibiika: Tia Tataro

Kiraaka: Taiboranakin Bebwa mai iroun te Kauoman ni Beretitenti ao te Minita ibukin te mwane ao babairean karikirake,

Te Boki ni Kataumwane ibukin karikirake Bebwa No#70/12
Te bebwa anne ngaia ane iaon te taibora ngkai,

KOMETENAKIN TE BIIRA

Kometenakin te Biira ae te *Appropriation Bill 2021*.

APPROPRIATION BILL 2022 (Committee Stage)

Tibiika: Ao ngkai ti nang Komete ao imwain ae ti komete ao N na butia te *Sergeant* bwa e a karuoa ara *Mace*

Ao e a Komete te Auti, ao tia tara ngkanne ara Biira are wene imatara, te Biira ni kataumwane ibukin 2021 ao Taan Tei ti a tara ngkanne ara Tietura,

(09) OB

Te moan Atu ni kabane mwane ane e tei iaon ara Tietura, 09 ae tei ian ana Aobiti te Beretitenti, n te mwaiti ae \$2,624,462 e na tei bwa mwakoron te Biira aei, ao imwain ae ti kanakoa ara Koati nano iai, ao N na kaokia nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan kaotaotao ke ni kamatata iaon te itera n Atu ni Kabanemwane anne, ao e nakoimi Taan Tei. Te *Leader* n te Kaitara,

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao imwain ae kanakoa au titiraki ao ai bon reitan te bwana ni kamauri n tamaroan te ingabong aei nakoira ni kabane, ti a bane moa ni mauri,

Iaon te kataumwane anne ao ti kan titiraki te Tibiika, bwa tao iaon ane , tao te moan titiraki iaon te mwamwananga nako tinaniku, bwa ti noria are iai te kataumwane n te ririki aei, are \$9,940 ma tao ti kan ongora moa bwa mwaitira, iai ae e a tia ni kabonganaki mai iai ke akea, ao mwaitira, ao tao ibukin tera?, tao ti te moan moa anne taitaoka te Tibiika, ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti ae karineaki e nakoim.

H.E Taneti Maamau: Ao tanninga teutana bwa N na ongora irouia au *officials*

Tibiika: Ngaia

H.E Taneti Maamau: Akea ae a tia ni kabonganaki bwa are bon akea te mwamwananga nako tinaniku, tao anne kaekan ana titiraki,

Tibiika: Te *Leader* n te Kaitara e nakoim,

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao I kan titiraki bwa e rin n ana kataumwane te OB ke e mena iaa are tao kanuungan Te Moan Aine, e mena ian ana

kataumwane te OB ke e kona n ti ibuobuoki naba, taiaoka.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Eang anne te Ota, are e na riai, are te bwakabwai, kanga te kanuanga arei, kanga ana *Salary* , ngaia are e na bon mena ian ane a na Aobiti Te Beretitenti, riki n are itera are te *State House*, ao e rabwa.

Tibiika: Te *Leader* e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika, e mena ian te *salary* bwa n aron otara bwa are te *Salary* bon ti nakon tenan *Post* ane n te *ER* ao are akea te *post* n te *ER* ian ana Aobiti Te Beretitenti are te Moan Aine, ma e kona ni kabwarabwara bwa ngkana e mena ian anne ngkanne e aki eti, ma tao iai riki nnena bwa e aoria n are ti mataata naba iai ian kan, te kan ota iaon ana kataumwane ana Aobiti Te Beretitenti, e kona n ti kabwarabwara riki anne taiaoka, ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E koaua , tao e bon mataata bwa are anne te *Statutory Post* , bwa are e mena ian te *Act* , e aki *necessary* bwa e na rin ian te *ER* , ma ai bon te *Charge* naba nakon te *Public Fund* , ma ibukin ana *Provision* bwa e ngae ngke e *Statutory Post* kanga e *treated* bwa kanga te *Statutory Post* ,

ngkanne e a bon rin ian te kataumwane, ngaia ane e kakaki ian , ma te *Advise* man te *Finance* e na bon kaakaki moa ian te *Salaries* , ao ngkanne n te ririki aei, bwa are te *Act* arei e a tibwa bwati ibukin te ririki ae nako, ngaia are ngkanne e a rin ngkanne bwa ai te kabanemwane ma e aki *necessary* bwa e na rin ian te *ER* , ao e rabwa, ao e aki naba otara, e aki naba *appropriated* tenan , kanga boia , bwa kanga aekaia booia Minita ma Taan Tei bwa are a rin ian te *Act* , ao e rabwa.

Tibiika: Te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika n aron otara, te Moan Aine, tiaki te *Statutory Post* bwa akea rongorongona ian te Tua ae Maungatabu, ngaia ti kan titiraki bwa are e na riai n eti raoi te kabwakamwane aika kabwakaki man ana mwane te botannaomata man nneia are a na kabwakaki mai iai, tiaki te *Statutory Post* te nakoa ae te buun Te Beretitenti, ao tenan *Statutory Post* naba aikane ngkana e bon uringnga te Beretitenti, aikanne a bane n rin n te *ER*, ni kabane tenan *Statutory post* ao ane e oti iai, e kangai, *Constitutional* , ngkana *Constitutional* anne ngkanne te *Statutory Post* ke e aki barongaki booia bwa e mena ian te Tua,

Ngaia ti anne ae nang kakawaki bwa e na eti raoi bwa ngaia aei, teuana te titiraki ae e nang kakawaki bwa ti na mataata iai, bwa e bwaka maia,

ke e kabwakaki mai ian te mwane raa kanuungan buun te Beretitenti, are ngkai ao tao nakon taai aika na roko, bwa e aoria n ae ti mataata iai taiaoka, ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E rabwa ao are e bon taekinna ana taeka, ae bon tenan , *even* naba *Statutory Post* a kataumwaneaki, ngaia I kangai iai te kataumwane iai, ngkana ane ae ko raraoma iai, e kataumwaneaki buun, tao te *First Lady* , n aekakia naba tenan *Statutory Post* , bwa are I bon kangai, I kaeta au mena, tiaki te *Statutory Post* are e rin ian aia *Act Taan Tei*, ke, n aron ae ko ataia, e rin naba ian te *Act* ibukin booia *Taan Tei* ma aia *Allowance* , ao e rin naba ngkanne,

Ngaia are n te kataumwane, e a kaman kataumwaneaki naba n te ririki aei, ane , e ti Kawa n ae raraoma bwa e aki rin n te kataumwane, e rin n te kataumwane boona, ao e rabwa.

Tibiika: Te *Leader* n Te Kaitara,

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika , nanona n ti kaetan otara, n te ririki aei, ao e mena boon ke tao kanuungan bwa are ti aki te bwakabwai, bwa are ti aki te bwakabwai, bwa are te *honorarium* , ma ngkai n te ririki aei ao e rin ian are te bwakabwai, n aron ana kabwarabwara Te Beretitenti, are nanona aei kanga e

bon kairua ian kabwarabwaran te mwane anne, ma e taekinna bwa e na manga kamwaingaki bwa e na kaetaki n tao n te ririki ae na roko, ma e kona n ti kairira bwa e a bwaka ngkanne ian ae ngaa, ian ana kataumwane, ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Ao ni kaekan te mena, eti bwa e reke bwa kanga te *Honorarium Allowance* , ma are akea anne ian te kataumwane, ma are e a ka kaki ngkanne ian te *salaries* , n te tein te *note* ae I anganaki aei, ao e rabwa.

Tibiika: Te *Leader* n Te Kaitara e nakoim,

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika, ngaia nanona e reke otara bwa nanona e a tia ni kairua ngkai nnen anne ao tao e na bon mena ian te *allowance*, kanga ti kaetan , aei tibwangara ngaira *Taan Tei* bwa ti na taraia bwa ara kataumwane a na bon bane raoi n eti nneia, ke ao tao anne ngkana e kona n taraki bwa are e riai n aki rinnako ian te bwakabwai, bwa aikane , te bwakabwai bon ibukia *Taan Mwakuri* ke aomata akana a mwakoro araia n te ER, ao n are, eti bwa are akea aran tao te moan aine n te tai aei ke tao buun te Beretitenti, bwa are ti aki te Tia mwakuri, ao tiaki naba te *Statutory Post* , n aron are nanon te *Statutory Post* bwa are a bon rin naba aikanne

n te ER ngkana arona bwa e taraia te Beretitenti, ma eti kakawaki bwa e aoria ni mataata ao tao ngkanne e riai ni kaeta ngkanne ana mwakuri te Tautaeka, ni karin raoi tenan ware ke nineia aika riai ni mena iai, ao e a tia ni kairua ngkanne anne ao ti na bubuti bwa e na riai ni kaetaki,

Te kauoua ngkanne n titiraki, bwa ti noria bwa are iai, are bon iai naba ana raka ni mwane n taabo tabeua ana Aobiti Te Beretitenti, ti ataia bwa n ana kataumwane kanga a bon tiku n aron naba ae te ririki aei, ma ti, iai tenan karaii, are tao iai taabo tabeua ae e a manga nangi, a kauarerekeaki ao a kamwaingaki nakon taabo tabeua, ma ti kan titiraki iaon, tao ngkana e kona ni kabwarabwara te Beretitenti moa ane iaon tao te iti, te kabanemwane n te iti, bwa iai te raka ngkai ae \$20,400 bwa tao e kona ni kabwarabwara bwa e kanga n reke ngkai ae manga, te raka anne, e kona ni kabwarabwara moa anne te Beretitenti, taitaoka, ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Bon iai rakan te iti , are kanga ai uoua ngkai te tabo ae maekana naba iai Te Beretitenti, bwa are iai, are e bon tiku are te *State House* , ao iai are ai manga *State Guest House* , are e a maeka ngkai iai, ngaia are anne ngkane ae bon kantaningaki te raka, e a raka riki kanga kabonganakin uoua te tabo, kanga e

a tei ngkai, bwa are e angae ngke I bon kitana are te Auti are ni kawai, iai ane a bon tiku iai ibukin tararuakin bwaai inanon te Auti arei, bwa are e tuai waaki te mwakuri iai, ngaia ane ngkanne ane e waaki te mwakuri ao a bane naba n raai tenan, tao bwaai ma iai, ma bon natira akana a tiku n tararua te Auti are te *State House* ni kawai, ao e rabwa.

Tibiika: Te *Leader* n te Kaitara e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao tao e na kona ni ibuobuoki ngkana tao e kona n reke, iraua mwaitin ngkai ana kabanemwane te iti n are ni bon ana auti te Beretitenti ao are n te Auti are e mena iai ngkai iai te Beretitenti, e kona n reke bwa mwaitira, e kona n reke te ware anne bwa e aoria bwa n ae reke ara kantaninga bwa mwaitira butin te kabanemwane iaon te itera aei, n aron ane te raka anne, bwa ngkai te raka \$20,400 nanona bwa aei kanga ti a kantaningaia bwa \$20,400 aei ngkai ana kabanemwane te Auti are e mena iai ngkai te Beretitenti n teuana te ririki, akea riki? Te raka ni kabanemwane ian aei bwa ti aei, ngaira iroura kanga e a rangi ni bubura kaei ma ti kona, e kona ni kabwarabwara n anganira te ware, bwa iraua te kataumwane, ke tao ngkai moa te kabanemwane bwa tao anne, iraua ngkai te kabanemwane ae e a tia ni kabaneaki ibukin tao

ibukin te iti n te *State House*, ao te iti n te *State Guest House*, ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E rabwa a kai karekeaki akanne ma I nanonna are ti aki ti te raka anne ibukin tabo akana I atongi, bwa are bon iai naba te raka ibukin mwin, bon n ana Aobiti te Beretitenti ao bon iai naba taabo aika raka, e a tia ni katamaroaki te *Cabinet*, e a korakora, iai rakan katamaroakin tenan *Air Conditioning*, ngaia anne are kanga bukin naba rakan te mita n ana tabo ana Aobiti te Beretitenti, ma iaon ane *details*, e raoiroi bwa are ngkana a tauraoi ara koraki, ao I a kai manga kaeka ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Abemama,

Tibiika: Te *Leader* n Te Kaitara e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao ti na rangi ni bubuti bwa are ti aei ngkai tenan rongorongoe ae ti kainanoi n te tai aei, kanga tiaki tangiria ae ti na anganaki imwina bwa are ti a ti a ni iraorao taai aika nako, ao aki roko n te anganira, bebwa are a taku ngkoa bwa a na anganira, ma ngaia are aei e nang kakawaki bwa ti na bon tangiria n noria ngkai ma e aoria bwa tao imwain ae ti kitana ana kataumwane te Beretitenti ao tao e kona, ma e nang kakawaki anne bwa are aikai tabera bwa are ti na tararua raoi bwa mwaitira raoi te kabanemwane ngkai, tao anne N na

bubuti ngkana e kona n reke ngkai imwain ae ti kitana ana Kataumwane ana Aobiti te Beretitenti,

Ao ti ataia bwa iai, are e a uarereke, ti kan ongora iaon ane 285 are imwin te *hire of plant and equipment*, bwa are ngkai, iai tao kerikakin mwaitin ana kaa ni mwakuri ngkai ana aobiti te Beretitenti, ke e a nako mai iai \$51,000 ao ti kan ataia bwa e kanga ngkanne aron karaoan tibwangan ana aobiti, e na iai rotakina, ma ngkana e kona ni kabwarabwara naba aei Te Beretitenti, taiaoka,

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E rabwa ao e reke anne ian are e a tia ni bon manga, kanga bowi kain ana aobiti te Beretitenti ni kabane ake a mena ian ana Aobiti te Beretitenti, te *Foreign Affairs*, ao te *PSO* bwa a tia ngkanne ni kakaei anga ake a nang *share*, kanga ti tibwauakin te bao ni mwamwananga, ngaia are a bon kabonganai bwa are iai aia bus, a *share* ngkanne ni kabane i bon imarenaia, ao ai anne are e a kauarerekea tao karekean riki ana kaa te PVU bwa are ti a bon *manage* ke n tobwa riki te kangaanga are e ti nang tibwatibwa aron te mwamwananga ao kabanemwane imarenan aobiti akana teniua akanne, ao e rabwa.

Tibiika: Te *Leader* n Te Kaitara e nakoim,

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao ngkanne I a kan titiraki ian ane te karikirake ane 345, ane \$1.4 te mirion, are aei are ibukin te katamaroa n te *State House* ,ma e mwaneweia te Beretitenti bwa akea e mwakuri ngkai ae e a tia ni karaoaki, kanga tera raoi ngkai te kantaninga ibukin te mwakuri n ana Auti Kiribati arei, bwa tao e na tiku naba n te ririki ae na roko n aki mwakuriaki, tera kanga te baenikai, tao ngkana e kona ni kabwarabwara bwa are e a tia ngkai n ringaki te kataumwane aei , ao tera ae kabonganaki iai ao mwaitira ngkai nikirana, e kona moa tao n ti kaeka bwa iai ngkai te mwane ae e a tia ni kabonganaki man te mwane ni karikirake anne, ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E rabwa iai waaki ae a tia ni karaoaki ibukin tao korotamneian te Auti are ngkai are nang oneaki, ma ibukin te rongorongongo ao e tuai man, ae bae inanon bain te MISE, ao e a tia ni karaoa te babaire iai te *Cabinet* bwa e nang manga bon *Tender* , tao e a rangi n ewa taben te MISE, anne ngkanne, ma iai kabanemwane aika bon uarereke, aki rangi ni bubura, ni kaineti ma te kabanemwane anne, ma iai naba ibukin tera, ngkana iai kabanemwane n otau ae a tia n reke, ibukin naba te ibuobuoki nakon karaoan are kakaeen , karaoan kanga tenan

kamatebwai tabeua ibukin katauraoran karaoan te Auti are e a mane,

Ao ngkanne ibukin, anne ti otau ae te kabanemwane ae na riai ni waaki iai, ao angin te tai ane e bon tiku, e tuai rangi ni kuaki bwa are e tuai ni waaki karaoan , bwa ai taningan bwatin tamneina, ao e waaki karaoan te mwakuri, ao e rabwa.

Tibiika: Te *Leader* n Te Kaitara e nakoim,

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ao e kona moa n ti, N na bubutia te Beretitenti, te Tibiika ngkana ko kona ni butia te Beretitenti bwa e kona n reke ngkai tao mwaitira ae e a tia ni kabonganaki man anne, bwa e aoria, bwa iai riki au titiraki iaona, ma I ti tangiria moa ni kan ongora, bwa iraua , e taku bwa uarereke ma iraua ao iraua ngkai nikirana, ko rabwa,

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: N na taninga teuana aia ibuobuoki Taan Mwakuri, bwa are kanga anne ai bon te *details* iaon te Akaunti, e rabwa ngkana e kona riki n tataninga teutana Te Tia Tei.

Tibiika: Ngaia ao e nakoim te *Leader* n te Kaitara,

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao tao I a kanakoa naba are imwina, bwa e aoria n ae e a noraki naba, iraua te kabamwane

tao ni karaoan te tabo are e mena ngkai iai te Beretitenti ao e nako mai iaa te kabanemwane anne, e anaki man te kataumwane ae ngaa? Mwaitira ae anaki man te kataumwane ae ngaa, ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Ti na ibuobuoki, man otau are bon iai, kanga ngke ibukin kanga karakon te mwamwananga ao karakon te kakamwakuri ibukin te Aoraki ae te *Covid19* ao a kona ni kabonganaki tenan tataa ni mwane ake aikoa kamanenaki ibukin kanga katawean karaoan ana Auti, te Auti ae ti mwaing nako iai, ma kanga, tao e na ataia te Tia Tei ae karineaki bwa are te katauraoi nako iai, ti aki ti bwa are e mwaing te aba nako ikekei, moan te ririki, Eberi, nanona e a kaman karaoaki, n te ririki are mai imwaina, kanga te kakatauraoi nakon, nanona e aki rin bwa kanoan te kabanemwane ngkai, ma kanga iai aika a kaman katauraoki ibukin karaoan te Auti arei, ma ti na karekei ware mai iai ake e tangiri, ma ibukin ngkanne are iaon te iti, nanona, kanga ae I anganaki, \$7,000 n te namwakaina, anne are ibukin te Auti ni kawai, te Auti ni kawai are \$7,000 ni katoa namwakaina, ao e rabwa, bwa are iai akana a bon tiku n tararuai, n aekakin bureitiman, ai tiaki bureitiman, te *security* ane e tiku ngkanne ikekei, ngaia are a bon iai aia iti, ane a bon kanga a bon rinanon naba aron te kabanemwane

n aia Auti are a mena, ao te *Utilities* are a bon bane ni kabonganai *services* n te *State House*, ao e rabwa,

Tibiika: Te *Leader* n Te Kaitara

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao e a mwaininga are itera are te Auti are e boou ngkai, mwaitira te kabanemwane iai n te iti bwa are anne are e taku bwa rakan te kabanemwane are \$20,000, e kona naba n reke te ware anne bwa e tuai anganai te Beretitenti, ao kanga e nang tara ni bubura kaei ae \$7,000 n te namwakaina ibukin te *State House*, ae akea kaina, ai bon tera, e a riai tao tera tenan, kanga aei e a kamimi bwa e aera kai e a rangi ni bubura kaei, tera raoi te kabanemwane n te *State House* ae kanoan te \$7,000, ngkana e kona ni kabwarabwaraki taaoka, ao ti a manga taninga ana ware are teuana, ko rabwa,

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E rabwa e a bon kitekitei tenan, tao e koaua bwa tabena ma e a teretere bwa are iai akana bon kabongana te *State House*, kanga anne ae, ao ngkana a kabongana te *State House*, tao a nang aki taura, kanga otau, a nang aki tebotebo, tenan *security* akana a mena ikekei are a bon kabongana naba ana *services* te *State House*, ti aki ataia bwa tera, kanga e bon, tao e a tangiria ae a nang nako, bwa are I bon taekinna, natiu ane e tiku

n te *State House* n tararuaia, tao anne ae a tangiria bwa nang kitana te Auti, kanga tera ae kananona raoi kai e a bon, e rabwa ma ti na karekea are te kabanemwane n are e boou, iraua ao N na butia au *Officials* bwa are a bon taura ma aia Akaunti irarikia, a ti anganai naba te mwaiti, ao e rabwa,

Tibiika: E tikiraoi bwa are ane I taku bwa a bon *note* am Taan Mwakuri are bwaai ake a kainanoaki ibukin tenan kabanemwane, ao a kakareiko ngkanne bwa ko a kai manga kaekai are ko tuai ni kaekai, ma ti na waaki, ao e nakoim te *Leader* n Te Kaitara,

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika , e aki kabwarabwara te Beretitenti bwa tera bwaai ane n te *State House* ane e a karekea \$7,000 ao ti aki kangai, tao tera n aron ae taekinna , ma ao ti mimi naba, bwa ti bon mimi bwa eaera kai e na iai kain te *State House* ao anne bukin te mwaing are e mwaing iai te Beretitenti bwa e taku bwa e a kakamaku, bwa e a kan are tao e nang rebetaua bwa are te iti, ao nanona ngkai natina are e a tiku iai, kanga ti bon mimi bwa ti bon kantaningaia bwa e nang riai n akea kain te *State House* bwa e aki *safe* bwa bon anne bukin te kataumwane are ti kariaia n te ririki ae nako, ibukin karaoana bwa aikoa mano iai kaina, ma ngaia bon iai naba kaina, nanona a bon mano naba, kanga ti anne, ma ti ti titiraki bwa are te \$7,000 ngaira iroura e a

bon rangi ni bubura kaei, ao tera kanoan te mena te \$7,000 ae tao n te Auti, n te Auti anne ngkai, tao iai itera tabeua, tao tauran tinaniku, tiaki ataia ma \$7,000 bwa are aei, ti na karautaeka ngkana e tiraua ara titiraki iaon aei, bwa are aei ti nang kamataata iai bwa are aikanne kanoan ana mwane te botannaomata ae na riai n mataata bwa are bon te titiraki bwa e bon kabonganaki naba arei ke e aki, ngaia ti anne ao tao ti a manga taninga rokon ana ware akana, ane tabeua, ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti,

H.E Taneti Maamau: E koaua e rabwa ana titiraki, ma I taku bwa tao e a bon rangi ni kakauongo ni ka kabwarabwara n tai aika nako, bwa ti aki ti ibukin are e a nako te aba bwa e aki *safe* , ke inanona ae tao, ma e a bon maan te auti arei, ao ana babaire te *Cabinet* e a riai ni kitanaki, ma ane e a tia ni karaoaki te iti, ngke e tia ni urarake, e a tia ni karaoaki, are e bon ataia naba tao n ana tai ke e Tia Koroboki are mai imwaina, uoua te tai ni urarake ikekei te uaea, ao ti a bon maeka naba ikekei, ti a bon maeka man 2 riki te ririki imwina, ke e bon bane ara tai ae 4 te ririki, ma e a tia n raoiroi te iti bwa a tia n roko Taan iti ni karaoia, ngaia are I kangai, tao e bon aki ongongora aron te ka kabwarabwara mai imwaina, ma e a bon maan te auti, e a riai oneana, ngaia ti a nako, ma are ibukin ae e tuai ni waaki te mwakuri, a tiku

moa bwaai, bwa are e bon aki tau te *space* naba n te auti are ti mwaing nako iai, ma are iai bwaai aika rangi ni kakawaki bwa bwain te *State House* ni kawai, akana ti bon kawakini, ma are e bon kakawaki ae na raoiroi,

Ao ngkanne teuana te mena are e a raoiroi te *Standby Generator*, ngaia ngkanne e mamate iai te iti, bwa te *standby generator*, e ibuobuoki nakon te Aobiti, ngaia anne ngkanne ae e a karaka naba te kabanemwane, ane e a manga maiu, ao ngkoa ti aki kakabongana te *Standby Generator* bwa are e bon raroiroi te iti, ngkai e a manga raa, ni matematen te bwawa, ao e a manga kamauaki te *Standby Generator*, ma te kabanemwane n ane, e a tuai reke aia ware Taan Mwakuri iaon are riki are te mita ibukin te *State House* ae boou, are te *State Guest House* ma tao ai rokona ao I a manga karekea nakon te Tia Koroboki, kabwara au bure te Tia Tei ae karineaki, ao e rabwa.

Tibiika: Ngaia ao N na kanakoa moa nakoim te Tia Tei mai Beru Hon.England Iuta, e nakoim,

Hon.England Iuta: Ko rabwa te Tia Babaire ao e kakawaki reken te tai n te ingabong aio, te bwana ni kamauri nakoimi kain te Auti n Tei ni kabane ao taan ongora, kam na bane ni mauri,

Bon ti te kan ota, e kakawaki reken te tai aio, I ti kan ota iaon te

Communications 231, Te Atu ni Mwane 231, ti na katika korana moa n te tai aio, tera aron kabonganakina, n te Aobiti ao irouia Taan Mwakuri, e tiatianaki aron tao kanoakin te *Mobile*, ma are e na reke nakoia te *internet*, bwa ti na katika korana n ongora ngkanne ma tenan tabo ni mwakuri ake tabeua, iai ana kainibaire te Tautaeke iaon aio, ke e a bon inaomata aron kanoakin ana tarebon temanna ma temanna ngkana e tare, ti ti kan ongora, iai ana kainibaire ana Aobiti te Beretitenti, ae okoro, bon ti ngaia ke titebo ni kabane ma ana tabo ni mwakuri, ke rabwata ni mwakuri ni kabane te Tautaeke, ti ti kan ongora ngkana iai ae kona ni ibuobuoki te Beretitenti, n anne taitaoka,

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Iai, e rabwa te titiraki mai iroun te Tia Tei mai Beru temanna, iai te kainibaire iaon tenan Tarebon, riki tao kabonganana te *recharge*, te *mobile*, ma anne irouia Minita ao taan Koroboki, ao riki n ana Aobiti te Beretitenti, iai ake bon tao ana Taan Mwakuri Te Beretitenti n aron te *Private Secretary* ae a kona n anganaki naba aia raa, iai te kainibaire ibukin te mwaiti are, anne ni katoa namwakaina irouia Minita \$50, ao I taku bwa te *Private Secretary* \$40 n te namwakaina, ao Taan Mwakuri, akea, irouia te kainibaire ae ibukin te *mobile*, bwa are a bon kabonganai tarebon n te Aobiti, anne kanga, ao

raon naba te *Internet*, n te *internet* iai n tain te katawanou, are a kainaki ngkanne, bwa are iai ane e tararua te IT ibukin tarakin te *internet* bwa e na aki kabonganaki n tain te katawanou, ti n aoan te mwakuri, anne ngkanne,

Ma iai naba ae e a tia kanga ni karaoia kanga te ibuobuoki nakoia ake *Inservice* ake a kona ni karaoi aia *Programs* bwa are akea n te KIT te tabo ake a kona ni kariaiakaki ngkanne bwa a kona ni kabongana te Aobiti ma iai te mwaiti ae a katauaki ibukin buokan aia reirei, riki ake a nai aia *Inservice* , tao *Japan* , kanga tenan *Programs* ibukin karekea aia *Masters* , bwa are iai ae Taan Mwakuri ngkai ae a karaoi naba aia *Online Inservice Program* , ao anne ngkanne e a tia n roko naba aia bubuti ngkana a kona naba ni iai kanga te *service* ibukin kabonganakin te *internet* ibukin aia reirei, ma anne naba ae kanga e tianaki nakoia, kanga iai aron te kainibaire ibukia, ao e rabwa.

Hon. Mikarite Temari : *point of order*

Tibiika: Ngaia ao ko anganai am Tua terana,

Hon. Mikarite Temari: Bwa te Komete e Tua naba, bwa ti kan kaotaira,

Tibiika: Kona kaotako,

Hon. Mikarite Temari: E mena n te *rules* bwa I kan titiraki ni kaotai, bwa are te Komete ma I kan titiraki naba ni kaotai imwain, ko a ribaira n titiraki,

Tibiika: Ao kona titiraki nakon, tai taetae mai iaontano te Minita

Hon. Mikarite Temari: Bwa I ataia ngaia I bubuti,

Tibiika: Ao teirake moa bwa N na ti ongora iroum,

Hon. Mikarite Temari: Ngaia ngkoe karinea naba bwanara ao kateai bwa N na ongora, nakon ae ko a totokoai naba, ti kan ota,

I kan bubutia am *ruling* , te bong aio, ti na *debates* iaon ara *figures* ake a kaoti , ngaia I kan ota iai ngai iai bwa N na katauraoa nanou, baike e a tia n nako n ara kataumwane n ara *ministry* , tao \$4,000 , kangai tera te *breakdown* , e aera e kekerikaki, anne ae I kan kaotai iai *Madam Speaker* bwa ti aonga ni maroro iai, anne au bubuti iai bwa e na mataata riki, e aonga n ae ti katauraaira nako iai, ko rabwa *Madam Speaker* ,

Tibiika: Ngaia Minita , I taku bwa bon iai are, ngkana ti tara, N na ti kairi ngkami nakon are ara *rule* ane 61 ao kam a tara naba ngkanne aron waakinan te Komete, te Biira ni kataumwane, bwa e bon rangi n teretere ikanne, kam aoria n ae kairi naba ngkami, bwa e bon kakawaki

naba bwa are ai te Komete, te kaai ni ibuobuoki, kam aoria n noria ao kam karaua n taraia, I taku bwa e bon, bon tabeia ngkanne Taan Tei bwa ana kineuta ami , ana karaua n titiraki, ngkana a titiraki iaon tenan *figures* , ngaia naba, kam ti anga te kabwarabwara iaona, ao tao bon te bubuti nakoia Taan Mwakuri bwa a bon riai n tia n tauraoi ma aia *breakdown* , bwa a riai n tekateka ikai ngkai ni kona n *feed* ni ngkami iaon bwaai aika na kainanoaki ibukin kabwarabwaran ware aika mena iaon te kataumwane aei, n te aro bwa e na butiraoi ara Komete, e riai n tia n tauraoi tenan ware ni kabane, ao e nakoim te Minita,

Hon. Mikarite Temari: Ao I kan kaotai, ao e ngaa ngkane ti na taetae iaona, ae kataumwaneaki ae ngkai ke are e a tia ni bane ni waaki, ngaia ti kan kaotaira raoi iai naba, ae oti ngkai aio ae ti tuai ni mwakuria, ae ti kataumwaneia ke are e a tia ni kabaneaki, ngaia ti kan taetae raoi iaona, e aonga n ae *clear* naba ara maroro ma nakai, ao e na ongora naba te botannaomata ao e ngaa raoi ae ti kauntaeka iaona iaon ara kataumwane, ae kataumwaneaki ngkai a e oti ae ti nang tauraoi ni mwakuria ibukin te ririki ae boou, ke ti nang maroro iaon are e a tia ni kabaneaki, kanga e aki *relevant* anne are e a tia ni bane, ngaia ti kan kaotaira raoi iai, e ngaa raoi ae ti na *argue* ma naakai, naakai ana taetae iaon ara kataumane ngkai ae e a *appear* ngkai, ae nang bati ibukin te ririki

ae boou, ke ana taetae nakon are atu ni mwane are arei, ti kan kamataataira , ao a nang taua te tai iai.

Tibiika: I taku bwa bwaai ni kabane ake a i rekereke ma te kataumwane aei, a kona n titiraki iai Taan Tei ni kamataata, ngkana iai te raka iaon te kataumwane, ana titiraki tera bukina ba e a kiba anne, tera bukina bwa e kee aei, iraua te mwaiti ae kee, tera , bukin tera, tera te raka, kanga aekakin anne, anne e I taku bwa e na rangi ni ibuobuoki nakoimi, Minita ibukin ami katauraoi, a kona n titiraki ni kabane, ni kaineti ma te kataumwane ae imatara aei,

Hon. Mikarite Temari: Ko rabwa *Madam Speaker* ao anne raoi ngkanne ae *clear* , ao ko nang rabwa n anne, ao ti a bubutiko bwa ko bia kamatoa anne bwa e aonga ni birimwaka te waaki, te kataumwane ae ngkai, ti aki n are e a tia n nako, ae ngkai ibukin 22, ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Ao tao tenan, a kona n anga tenan tao tenan *Comparative Figures* bwa n te tai ae nako e aera ke e kangai, ao te tai aei eaera, bwa are a tei ware aika uoua bwa te *estimate* e karaoaki man te 2021, ao e a kanakoaki ngkanne te kataumwane ibukin 2022, ngaia are a kona naba n titiraki ibukin , are bwa a *compare* tenan *figures* akanne, tabetai a kona ae a bubura ami ware ke e kerikaki, ao e aera e

bon tau aei, e aera kai e a rangi ni uarereke, ao e nakoim te *Leader* n te Kaitara,

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ao tao ti a kabanea moa ana maroro te Minita mai iaon tano,

Ko rabwa te Tibiika, te Tibiika an karaua raoi

Tibiika: Te Minita, ti a nanoraoi bwa e Komete te Auti , aei tain te nanoraoi, an tai taetae mai inanon bwa are ngkai tain Te Komete, te Minita an tai taetae ao keiaki, bwa are aei ti te komete, te kaai ni iraorao, bwa are ti a Komete, tara ara *mace* e a roko ni nnena ae ai te Komete, ai te kaai ni ikarekebai ni kaotaotao, ni iraorao inanon ara kataumwane aei, bwa e aoria n ae tia tabera iai, ao e a nako naba kanoan 2022 , bwa ti a nang kakantaningaia, ti a nang tangiria bwa e nang waekoa ni bati, ngaia are, I a kanakoa, nakoim te *Leader* n te Kaitara,

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika , ti nang nanokawaki n ana titiraki ni kaotaota te Minita, bwa are tao ti na bon bubuti bwa are aei, tao a bon tuai n nangi ni mataata, tao te Minita iaon tibwangana n te kataumwane, ma are te Komete, tao e rangi ni iran nanao ae ti a titiraki iaon are , tao te karikirake arei, bwa I taku bwa anne, bwa are e kataumwaneaki n te ririki ae nako, ma are e na uringa bwa te

karikirake e irira te ririki, ae *roll on* , nanona manga te ririki aei, nikirana arei, e a manga kabonganaki n te ririki aei, ngaia are e nang kakawaki bwa aei tabera, ma ngkana tao aikoa tauraoi n aron te kaekaeke n ae e a nang keniken, ao tao bon aia kangaanga ngkanne anne, ao I taku bwa e a rangi, e a bon riai n ata tibwangana te Minita bwa are aei bon tabeia bwa ana riai n tauraoi ni kaekaeke ara titiraki, ma ko rabwa.

Tibiika: I tia ao I anganiko te Minita, ma N na ti kabwarabwara, bwa I taku bwa te bwai ae kakawaki ae ti na riai uringnga bwa are Minita, ti aki te baere kam nang bon raa, bwa iai ami Taan Mwakuri, taan buoki ngkami ibukin ami *figures* , bwa kam aki kona n tekateka ngkai ma tenan, bwa kam nang bon tauraoi naba ma mwaitin ao te *breakdown* iaon te kabanemwane, I taku bwa a riai n tauraoi ami Taan mwakuri ibukin kanoan te kataumwane,

Te kataumwane e aki tibwa karaoaki ngkai, e a bon ngaie ni karaoaki inanon tokin te ririki ni katoa tai, a riai n ata tibwangana Taan Mwakuri, ngaia are ti na aki kauntaeka ngaira ikai ma ti riai n tauraoi ni karaoa kanoan are e tia n *set out* n ara *Rules of Procedures* iaon rinanon ke kometenakin te Kataumwane, ngaia are te Minita ao tera am *point of order* e nakoim,

Hon. Mikarite Temari: I kabwara au bure *Madam Speaker* , I ata te bae, I ata tabeua ae I karaoia, ma I taku

bwa I ti titiraki nakoim ni kaotaota, ao I aki kumea te *Leader* , I ti taetae nakoim ni bubutiko bwa kona kaotaira riki n aron te bae tera kanoan te bong aei, anne raoi kanoan au titiraki, ae ti na mwakuri ma ngaia, ao ngkana e taetae n aki akaka, bwa e taku bwa I aki ata te bae I karaoa tabeu, I a taningaia, ngkana e roko iaon au *budget*, bwa e na bon norai ae I bon tauraoi raoi, ao I ata te bae I karaoia,

Tibiika: Ngaia , eang, e kakawaki naba ae kam kaotai ngkami, eang, I taku bwa e bon kakawaki ae te kaai ni kaotaota inanon waakinan ara Komete, ao e raoiroi ae ti a okira ara Komete iaon te OB n te aro bwa e aoria naba n tia tabera iaon ara Atu ni kabanemwane anne, ao N na kaokia riki nakon te Tia Tei bwa tao iai ana *follow up* n ana titiraki arei, e nakoim te Tia Tei mai Beru

Hon.England Iuta: E rarabwa Tia Babaire, e a ti uotakinako naba au titiraki, I a kan mwaninga buakon au titiraki, e aoria, bwa reitan arei bwa are e kakawaki ngkai I kaetieti ma te Beretitenti, ana Aobiti te Beretitenti, bwa are te *internet* ngkanne nakon Tia Koroboki ao nakoia Minita, e reke nakoia ian mwengaia, akea ae kona ni waea te *internet* nakon Kauntun Kiribati , ko aki waewaea anne ma kona titiraki ibukia Minita, ao Taan Koroboki, e reke nakoia te *Internet* ni mwengaia naba, ao iraua, ti te kan titiraki, ao ngkana e *unlimited* , ngai N na bubuti bwa e na tianaki bwa ngkana

e *unlimited* , e a uki nakoia kain te Auti ni kabane, ti anne ae ngkanne au titiraki, e na riai n tianaki aron te *internet* naba, nakon te Minita ao nakon te Tia Koroboki, e na aki *unlimited*, ti anne , iai te kainibaire ngkai iroun te Tautaeaka n arona anne, ke akea, ao ngkana e *unlimited* ibukin tera, tera bukina e na *unlimited* iai, kanga ti anne, anne reitan te titiraki ao e rabwa,

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E rabwa te titiraki ao bon kanga te kainibaire ngkai ibukin kabongan te *internet* n tenan Aobiti, bwa are Minita inanon aia *allowance* are te \$50 a bon kamenai, a *internet* naba iai ngkana a roko ni mwengaia, kanga anne, akea ngkai ae te *internet*, ngkana iai te iango ni kan, bwa iai bubuti aika tia n tabekaki ma e tuai rangi n tabwanin ngkanne anne, ngkai a bon *internet* man aia Aobiti, ma are man aia *mobile* , a kona ngkanne ni kamanena aia *allowance* are n aia *mobile internet* naba iai, ao e rabwa, Ngkana I a kaeka naba are te mita ibukin te Auti, ngaia te \$7,000 arei e tibwatibwaki imarena te Auti are, bwa e tuai kaokoroaki mitana, tao e kairua are a moan anganai au *official*, ma \$7000 ane e tibwaki ibukin , kanga tein ngkanne ane, ao kanga teuana nakon \$7,000 e kona n roko n anne, e kona ni manga kerikaki, are e bon nakon kabonganakina, ma anne ngkane, n taai aika nako tao e bon bubura ibukin ae mwaiti baika a karaoaki n

are te *State Guest House* , ke te Auti are I a maeka iai ngkai, ao e rabwa,

Tibiika: Ao I kanakoa riki nakoim te Tia Tei mai Beru,

Hon.England Iuta: E rabwa Te Beretitenti n ana kaeka, ao kanga bon ti iai te ongotao, bwa tabeman a *internet* n aia auti, e bon riai ni kaitiakaki anne, ngkana iai koauana, ti a butia te Beretitenti ae karineaki ngkana e kona ni kaitiaka anne nakon taruan ana mwane te botannaomata, e mena ao bon iai akana a kabongana, e roko te *internet* ni mwengaia, bwa bon aia waaki ian aia *ministry* , ti na ti bubuti te itera anne, ko rabwa Te Beretitenti,

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E rabwa bwa are e a roko bwa tao te bubuti ian te karekean, ngkana akea iaon te mwenge, ma ti a tara anne, ao e rabwa,

Tibiika; Ao I kanakoa moa nakoim te Tia Tei mai Butaritari, Hon. Tinian Reiher, e nakoim,

Hon. Tinian Reiher: *Madam Speaker* I taku bwa akea bwa kanga e a tia ni kaeka te Beretitenti, bwa bon e koaua , kanga iai tabetaben au iango n are kanga buburan te iti ane \$7 tabun tengaa, ma ngkai e a kaeka te Beretitenti ao e raioiroi bwa ngaia bukin uoua te auti, bwa e koaua, ngkana \$7,000 ibukin ti

teuana te auti, kanga ko aki ataia bwa tera raoi te bae mena, ma ngai temanna I taku bwa I kakooua ae na bon riai ni iai te *Care taker* n tararua te auti arei, bwa are iai iai bwai akana a bon tiku iai, ao ma ngkai e a mataata iroun te Beretitenti bwa ngaia aikai \$7,000 ibukin uoua kanga te *State House* bwa teuana are kanga e maeka moa iai ngkai Te Beretitenti ao teuana are ni kawai, ao I taku bwa e raioiroi ngkanne, ma tao bon ti te mena ae tabetabe au iango iai, ibukin ana kaeka te Beretitenti mai imwaina, are e a bon bwai ni kawai tao menan te auti are te *State House* ni kawai, ma e aki nako ao tao e bon raioiroi ae na manga nako riki kain te PUB ni manga noria riki bwa tao e buakaka ae a bon rangi ni kakanaka naba te iti ane e aki kabonganaki tenan iti raoi ma e a bon mwakuri te mita n aron tera, bwa are iai n tabetai e kona n reke anne, are e aki kabonganaki ao e a bon buti te mita, ma tao e kona n ae e kanganne ao ai te mena ngkanne bwa a kona n tarabuaka ngkane nake tao a tiku n te auti ae ti aki ngaia ae a kabongana, ma are tao ai bon buakakan te iti ngaia are, ngaia are tao ti na kaunga te Beretitenti ngkana e kona n reitaki ana aobiti ma kain te PUB bwa ana manga nako riki n tuo, ngkana tao te koaua bwa bon arei ae nang ni kana te iti, ma akea riki au titiraki bwa I taku bwa e rangi n teretere are e kamataata te Beretitenti bwa ibukin uoua te auti ane \$7 tabun tengaa, n te tai anne, e rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Ao e koaua , e rabwa, tao e aki rangi n teretere au kaeka, bwa are ngke a riki ngkoa are aura tauran , aura waeana n te auti ngkoa ni kawai ao a tia n roko kain te PUB ni manga *rewire* , are a kaboua , e bon roko naba te CEO, ti aki te CEO ae n te PUB ae ngkai, te CEO are te imatang are mai imwaina, e bon roko ao ngaia e bon nako, a tamwarake n te *ceiling* ao a karaoa te *rewiring* , ao anne uoua te ririki nako, ngke ti bon maeka n te *State House* , bwa are e koaua are a bon raraoma naba te *Cabinet* ngke ai uoua te tai n ura tenan *wire*, ngaia are a karaoia ao ti a bon tiku naba iai ni karokoa are e a bon, e a tia te auti are tia mwaing nako iai , ngaia are I taku bwa anne ngkanne, e tia kanga n raa, kanga ai akea te kangaanga n te ura, bwa e a bon toki naba mai imwin te tai are e a tia ni karaoaki te *rewiring* ke te katiki waea aika boou, ao e rabwa,

Tibiika: Ngaia I a kanakoa moa nakoim te Tia Tei mai Abaiang,

Hon. Dr Kautu Tenaua: Ao tao bon te bubuti nakon te Beretitenti, ngkana e kona ni katerea bwa tera ngkai ana kabanemwane te *State House* n te tai aei, ao n rekereke naba ma are tao ana auti bwa ti aonga n ota iai, ao tao ngkana e na bon ibuobuoki naba , bwa tao tera bukina n aron te kabanemwane n anne, e rekereke ma tera, tao te *gas*,

bon kabonganan te *Electric Stove* , ke tao bon te *Air Conditioning*, ti na ti bubuti n anne, ngkana e kona n reke ae kanoan te ririki ae nako ao tao te ririki aei, ko bati n rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: I a tia ni kamataatai akekei ma are tao arei bon ana auti Kiribati, ma ane e bon teimatoa , akea te *Air Condition* n te auti are ni kawai, e bane te aua n ririki ikekei, ao bon akea ana *Air Condition* , ti te *living room*, ma are ngke e mwaing nako te aba mai ikekei, a bon bane naba ni uotakinako naba tenan *Air Con*, ngkanne, ane a tiku n tararua ngkane te auti, n aron are I taekinna akea bwa bon ti te *stove* ibukin kanaia , a tebotebo ao ai bon ti akanne naba, akea bwa are e a toamau ngkanne, bwa bon te kantaninga a na waekoa nako ma are ai baitin rokon , ke wakinan te mwakuri ao e a bane naba te mwaing nakon te auti are boou, ngkana te kabanemwane ni kabane ae a bon tangiria te Tia Tei ae karineaki , I aki ataia bwa te kabanemwane raa, tao iaon bwaai ni kabane n te *State House* N na ti ongora iroum, ke bon iai kabanemwane ake e bon kiteiketi n aekan te *Leader* , e bon kitekitea are te iti, ao ngkane tera ngkanne ae ko bon tangiria bwa are e rawata kabanemwane n te *State House* , ao e na ataia naba Kiribati , aki kakaboaki kanara, man te *State House*, ti bon kakaboi maura, a ti

katauraaoaki bwain te roki, bwain tebotebo te *laundry*, anne ngkanne, ma te amwarake, bon taben te Beretitenti kaboan rana, ma ana *family* kaboan kanana, tao e aonga n ae mataata riki, bwa tao e a kawa n ae e a tao e a babane, e a kabanemwane ana mwane te botannaomata ibukin maiu ma au utu, e aki, I bon kaboi, ti bon kaboi kanara, tao anne ngkanne e a mataata, ao e rabwa,

Hon. Tekeewa Tarati: *point of order*

Tibiika: Ngaia iai am *point of order*

Hon. Tekeewa Tarati: *Madam Speaker* e rangi ni korakora te maroro iaon aio, \$7,000 te namwakaina n aron are ti kaongoaki iroun te *Leader* n te Kaitara, e kairua bwa \$7,000 n te ririki, ngkana e bon karaua n taratara raoi aia boki n anne, mina e a kaburea te ongora nakon Kiribati, te mita are e taekinna n te *State House* \$7,000 n te ririki, nanona ngkanne ko a *divide* naba ma te 12 namwakaina, iraua ngkanne ae na bane iai, ma mina e a nang kaburea te ongora nakon Kiribati bwa \$7,000 tabun tengaa n te namwakaina, karaua raoi tara aia boki *Madam Speaker*, Ko rabwa.

Tibiika: Ngaia tao te ibuobuoki arei ni kamataatai riki bwaai, man N na kanakoa, I taku bwa e raoroi, ma kam bon kona naba ni ibuobuoki Minita ma I bon taku bwa e bon kakawaki are e bon kakaetia are,

bwa are ngkai ti maroro iaon are te Atu ni kabanemwane are iroun te Beretitenti ao tao bon ngaia riki ae na bon riai, eang bon kaeta am mena te Beretitenti, e nakoim.

H.E Taneti Maamau: E koaua, eti are e rabwa are e kaeti n te kataumwane iaon te iti, n te *State House*, ane e bon teretere iaon, are e botaki te *electricity* ma te *Gas*, ngkana eti ane I taratarai, ngaia ane iaon te *electricity* ma te *Gas* ibukin 2022, ao nanona ngkana eti au mena, bwa teubua ao uoua tengaa, ma anne te *overall* ma ian ane ngkana e taraki ngkanne te *State House* ao e ra eti ngkanne ane, tao e kairua au mena au Taan Mwakuri are anganai are ngkoa ni katoa namwakaina, ma e na teretere ngkane ngkana ko tara te *breakdown*, te itera ni bae are imwina ao Te *State House* ian ane te *Electricity and Gas* ti 7 tabun tengaa, n te ririki, ma I a kaetia ngkanne bwa tao e bon, e reke man au taeka are ngke anganai te *note*, ke anganai te bebwa au koraki, \$7,000 n te namwakaina, ma ngaia \$7,000 n te ririki, anne ngkanne ae e a teretere,

Ma e aoria ni mataata te ongora iroun Kiribati bwa are eti \$7,000 n te namwakaina e bon rangi ni bubura, ma ngkana ko tara ane te kataumwane ian te *State House*, ti \$7 tabun tengaa n te ririki, ao e rabwa.

Tibiika: Ngaia e rabwa anne I taku bwa e a mataata, ao I kanakoa

ngkanne nakon te Tia Tei mai Tabiteuea Meang, e nakoim.

Hon. Taberannang Timeon: Ko rabwa *Madam Speaker* ao I kan butia te Beretitenti bwa e na tara ana Atu ni mwane ane 239 *Madam Speaker* , te *Title ae Entertainment* ,

Madam Speaker n 2020 ao te *Actual* n 238 *Madam Speaker* , 197,942 ngkana e na kataumwaneia nakon 22, \$204,800 te Tia Babaire, au titiraki nakon te Beretitenti ae karineaki bwa e kangai, ngaia tao e bon kona ni kerikaki te mwaiti aio te Tia Babaire, e aera ngkai e aki kekerikaki bwa e a manga kerake Tia Babaire, ao te *actual* n te ririki are I a tia n taekinna, e bwaka ian \$200 tabun tengaa te Tia Babaire, ian ana mwane ni kairua ana Aobiti Te Beretitenti.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E rabwa , anne kanga bon te kataratara iaon are, ian are ti aki kona n ataia bwa n ningai ae na waekoa n tia bwa are kanga te katautau, e kona n tia, bwa are ti aki, e kona ni waekoa n tia te *State House* ae boou ngkana e waaki karaoana man moan te ririki e kona naba n tia inanon iraua namwakaina, kanga anne te kataratara, ma tao anne naba ae a kataia ni karinna bwa are e na bae ni iai kanga kamwaewe teutana ibukin tao te kaukuki ke tao, anne ngkanne ane kanga e tarataraki naba ikanne, ma bon ti teutana te

raka ane e a karinaki ikanne, ao e rabwa.

Tibiika: Ngaia Tia Tei riki mai Tabiteuea Meang e nakoim.

Hon. Taberannang Timeon: Ao e rabwa te Beretitenti *Madam Speaker*, ao e koaua ao ngaia anne bukina are e manga kakerakeaki riki te *Entertainment* aio te Tia Babaire ibukin are angkoa, bwa tao e na iai manga tao te kaukuki, nakon tao te *Guest House* ane e tataekinna te Beretitenti, are mena iai ngkai, n te *corner* are kangai nakon te Auti n Tei ni kawai, ma iraua ara *State House* ngkanne, ti na manga kauka aio ao arei ngkana e a manga roko iai, e a manga kaukaki naba, ke e kanga te Tia Babaire, kanga ai akea te karaurau ibukin te kabanemwane te Tia Babaire ibukin ana mwane te botannaomata n te itera aei te Tia Babaire, ma are ngkana tao bon anne, ao bon anne te titiraki ae ti kan butia te Beretitenti bwa e na kamataata taiaoka,

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E rabwa tao e aki rangi n ongora au kabwarabwara te Tia Tei mai Tabiteuea, e a tia are te *State Guest House*, ma kanga te katautau bwa e na tia te auti ae boou ni karaoaki , e kona n tia inanon teuaan te ririki, ngkana e waaki ao kona n tia inanon te ririki ae na roko, ngkana e waaki man Tianuare ke Beberuare,

ma bon akanne ti katautau , ao e rabwa,

Tibiika: Tia Tei riki mai Tabiteuea Meang, e nakoim,

Hon. Taberannang Timeon: Ao e rabwa te Beretitenti, ao ti a ota n anne, au titiraki ngkanne ane imwina Tia Babaireia, ni kaineti ma te Atu ni mwane ane 285 , *Hire of Plant and Equipment* , aio ngkoa kanga te Atu ni mwane ngkoa rimoa are kanga tangoan tenan *permanent hire* ,man te PVU ke ai arana ngkai aio te Tia Babaire, ao ngkana ngaia ao tao irawa ana *fleet* ana Aobiti te Beretitenti ae tangoaki man te PVU Tia Babaire, ngkana e bon maiu te PVU te Tia Babaire,

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Tao kanga e aki rangi ni mwaiti, ma are teniua te aobiti, kabwara au bure, bon ti ana Aobiti te Beretitenti, ma are n te *State House* ao iai are ana aobiti te Beretitenti, kanga n au katautau tao ti teniwa ke awaa te kaa, ma a na manga *confirm* kain ara aobiti riki te Akaunti, bwa are e bon tau mwin tenan *fleet*, kanga e a karako bwa ai bon ti te *State car* , ngkana I warewarekia, te *State Car* ao tao uowaa riki te *support car* ao tewana ana kaa te *Private Secretary* , ao kanga ti anne, eang tao e bon kan nakon awaa ke nimawaa te kaa ngkanne ane, bwa are iai ae a bon karekeaki tiaki man te PVU, bwa iai ae akana a bon reke itinanikun ana,

kanga ana waaki te PVU, ao e rabwa, ma ngkana e tangira raoi te mwaiti te Tia Tei , I a karekea nakoina, ao e rabwa,

Tibiika: Te Tia Tei mai Tabiteuea Meang, e nakoim.

Hon. Taberannang Timeon: E rabwa Te Beretitenti Madam Speaker ao tao ngkana e kona reke anne , e na rangi ni ibuobuoki *Madam Speaker* ma te titiraki ae koburake te Tia Babaire, bwa tera ana babaire te Tautaeka ibukin te PVU, bwa are maiun te PVU man te *Permanent Hire* ,man ana *freed* te Tautaeka tiaki ti ana Aobiti te Beretitenti ma aobiti ni kabane Tia Babaire , nanona kanga aio ngkai te *Standard* , n taian aobiti, a bon kakaoi aia kaa, ao tao ti tewana ke uowaa man te PVU ao nikirana , a kaoi maia te Tia Babaire, tao ai bon ana kaa temanna ma temanna, Tia Babaire, ao e rabwa anne ngkanne Tia Babaire ngkana ngaia anne, ma ti kan ataia Tia Babaire,

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E teimatoa naba ngkai n tiku te PVU bwa bon te *special fund* , ma iai ngkoa ana kainibaire, ke kanga ana kaibaire te Tautaeka bwa e nang bita aron teina, ma e tuai waaki anne, ma teina ngkai e bon tiku naba te PVU n tarai, ma bon iai kanga kerikakin marurungin te PVU ngaia are a kariaiakaki naba taabo ni mwakuri bon karekei aia kaa, ngaia ane

ngkanne, bwa are ai tian te babaire ngkai n te PVU bwa e nang kateaki bwa te rabwata teuana ke e nang kamwaingaki nako an te MISE ke ibukin tararuakina, ma are ngkai, n teina ae te *special fund* , ae tararuaki n rabwata aika uoua, bwa te aobiti ni mwane ke te Minita n te mwane ao n reitaki ma te Minita n te MISE, ma e tuai te babaire, ma te babaire ibukin tangoan ana kaa ane e bon waaki, ma ai tiaki aron kanga marurungin te PVU are kanga, e kabaeaki, a kabaeaki ni kabane Taabo ni mwakuri bwa e na tararuai aia kangaanga, ngkai iai ane e teimatoa n tararuai, ma ai tiaki aron kanga ana konabwai, ngaia are e a kariaiakaki ngkai taabo ni mwakuri, ma are aei te waaki ngke ti roko ao aei te waaki e karaoaki mai imwaira, are a karekeaki, a uki taabo ni mwakuri ni kona ni karekei bon aia kaa, ngaia are ti nora ana kangaanga, tao bon iai ana kangaanga te PVU naba n taai aika, ma e tuai ngkane tia te babaire iaona bwa ae mwakuriaki ngkai, ao e rabwa.

Tibiika: Te *Leader* n te Kaitara e nakoim,

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao ngkana I kona n reita au titiraki are iaon te iti bwa are e a reke ana ware te Beretitenti, kanga e taku bwa, ti aki raoi nang ataia bwa \$7000 ngkana e anganaki irouia ana aobitia, tao e bon eti are \$7000 n te namwakaina, ke ngkana iai, kanga ti kubanako iai, bwa

ngkana arona bwa \$7000 n te ririki, ao kanga iroura ngaira e nang uarereke, bwa e kona n tenan tabo, ti kantaninga tao e na raka iaon \$1,000 n te namwakaina, n tein tenan kabanemwane ma ngkane ngkana arona anne, titabo ma e na aki e na aki tau, ma bon are bon anne ana kataumwane, I ti kan ,bwa e taku te Beretitenti bwa a botaki ian, ma are I tangira ngai ngkoa are e na kamaenakoaki, bwa iraua raoi are n te *State House* ao iraua n te *State Guest House* , te kabanemwane iaon te iti, ao I taku bwa a bon kona ni kamaenakoa n anganna te ware ae kaokoro kain ana aobiti, bwa ngkana arona, are e aki naba botaki n teuana tao te *meter box* , kanga e na kamimi ngkana ti teuana aia *meter box* bwa a rangi n raroa kaei, are nanona e na bon kaokoro tao te *bill* ke mwin ana iti te *State House* ao te *State Guest House* , ma ngkana arona bwa aei, ti nang kan ataia bwa ti kan noria raoi bwa tera biribirin ngkanne aei n te itera aei , ma ngkana arona bwa e kona ni ibuobuoki te Beretitenti n anganira riki te ware taitaoka, ko rabwa,

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Ao e koaua, tao bon ane man te, angin ngkai te kabanemwane bon man are e boou, n aron are I taku , e aki rangi ni kamanenaki are tao, ngkana n au katautau, tao e roko naba \$200 n te namwakaina ke e aki, e rangi ni uarereke ana raa, bwa are ai bon

akea bwain nanona, akea te *aircon*, tao ti te *aircon* riki ngkekei , ma are e bon tau ane te \$7,000 bwa are angin te tai are e aki mamaiu te *aircon* , e bon titiringaki te *aircon* , ti ngkana i iai tao te *Ambassador* ke te *High Commissioner* ae na roko, ke tao iai tabetabe, iai ana iruwa te Beretitenti, ti a tibwa kamaua te *aircon* , bwa are ti kataia naba ni kauarerekea te kabanemwane iaon te iti, ma are n au katautau ngkai tao e reke \$200 ana kabanemwane n te namwakaina, ti e a raka ngkai kai e a manga karinaki te *Standby Generator* bwa are e a bon mamaiu ngkai te *Standby Generator* n te tai are e mate iai te *power* , ao e a *automatic* naba ni maiu, anne ngkai ae e kona ngkai ni manga kabubura ana *bill* te *Guest State house* ma te aobiti, ma e aoria bwa are a bon ongo, ngkana e tauraoui I a manga karekea nakon te Tia Tei ae karineaki, ao e rabwa.,

Tibiika: Ngaia ao I kanakoa nakoim te Tia Tei mai Tarawaieta.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Tibiika ao te kamauri nakon te Beretitenti ma ana *staff* , ti teuana au titiraki, n ane kanga te *output* ane 06, are *Cabinet Secretariat* ao kanga, ma ti te titiraki, iraman raoi *staff* iai, ngkana ti taraia n te ER kanga ti uoman, tao e manga bon buokai, iraman raoi, I ataia ae Tia Koroboki n te *Cabinet* , ao tao te *Clerk* , ao tao iraman riki, bwa kanga, taran te Kiraaka kanga ti uoman ma n tein

ae ko kataumwane ibukina ikai kanga tao e raka riki, ma ti aoria n ae, e aki rangi ni *clear* n te ER bwa ti na kanga n *a line* ma te *budget* , e rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Otau teniman te *staff* iai bwa iai te *Senior Clerk* ao iai te *Clerk* nakon te *Cabinet* , ao ni ikotaki ma te Tia Koroboki nakon te *Cabinet* ai ngaia ngkanne teniman, ao e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Tarawaieta, e nakoim riki,

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: E rabwa, I taratarai n are te *leave grant* bwa ti ngkana e kaokoro aia *leave grant* bwa tima, otau ngkane ae kanga niman *staff* akana kona *pay* aia *leave grant* , ngaia kanga I *confuse* iai , e rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Ngaia taningai teutana bwa ane a mena, ao e rabwa,

Kabwara te bure, iai ane ngkana e kanaanona, are iai are bon manga ana *clerk* , ana EA te Tia Koroboki n te *Cabinet* , ngkana e na reke ian ane niman, ao iai naba ane ngkana a karina iana are te *private secretary* , anne ngkanne ke tao te *support* ngkana e na ibuobuoki anne, ao I a taninga riki te kabwarabwara ma anne kanga te ota,

Kabwara te bure , ngaia e bon eti, iai ane te EA, ao iai ane karinaki bwa te *Administrative Assistant* , ao reke ngkanne niman kain ane te *support* nakon te *Cabinet* , ao e rabwa.

Tibiika: Ao tao ai bon akea ae na titiraki, ngaia e nakoim te *Leader* n te Kaitara,

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika tao ko a mwaninga au titiraki arei, ma are tao tera ngkanne angan menana are iaon te karikirake arei, are n tera ngkai te kabanemwane ae e a tia n ane 345, are ti a tanginga ngkai menana, ma tera am babaire iai , tao ti a manga okiria, ane e tataningaki, bwa ti kan ataia bwa mwaitira man te karikirake anne ae e a tia ni kabonganaki ao ibukin tera,

Ao tao , tao e a bon tia n titiraki te Tia Tei mai Tarawa Teinaieta, bwa kanga bon kanakoraon te kataumwane ma te ER ,bwa I taku bwa a rawata taabo ae ti noria ae e a rangi ni bubura kaei n aekakin te *leave grant* , bon te *salary* ngkana ti tara ane te 06 bwa ane e a taraki, ao e nang bubura kaei naba te kataumwane iaon booia Taan Mwakuri ao ti uoman kaina, ao ti kataia ni ikoikota aia bwakabwai are *level 6* ao *level 12* ao e aki roko n te 80 ni ngaa, ma ngkai ti a noria n ane n te *leave grant* ao iai kain te *head quarter* bwa are tenan EA , a mena ian ana kataumwane te *head*

quarter are te 01 te Admin , ngkana iai kaina naba ane a kataumwaneaki, ma e aoria n ae e mataata raoi, bwa nanona ngkanne n te 01 ao ai akea ana *leave grant* tao ana EA te Tia Koroboki n te *Cabinet* ke e a taboro ngkanne n te kataumwane, kanga ti kanakoraon aei ma te ER bwa are tenan *Output* n aron otara, a kaineti ma kanoan te ER are tenan *unit* ke tenan *Divisions* , ma tao anne tao bon kaekaetan naba te kataumwane bwa e na riai ni mena ian ae ngaa, kanga ti anne ara titiraki, ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E rabwa te kaeka, are I a tia ni kaeka, ma are ngkana tao iai kairuan nnen te EA bwa e na mena, ma ngkana e na mena ian arei , nanona e a bon kataumwaneaki ian are, ane buokaia kain te *Support* nakon te Tia Koroboki n te *Cabinet* ao nakon te *Cabinet* , bwa are e mena te EA ian te Tia Koroboki nakon te *Cabinet* ma are e ibuobuoki naba n tararua taben te Tia Koroboki n te *Cabinet* , ae te Tia Koroboki n te *Cabinet* , ngaia are ngkana e mena ian te *Headquarter* ke e mena ian are, kai are e bon angaraoi, ma are ngkai e mena ian aei , e na aki ngkanne riai n taboro, e na akea ngkanne ian arei, ao e rabwa

Tibiika: Ngaia ao tera ngkoa are ko tangiria are ibukin te Atu ni kabanemwane are 03,04,05 ke tera ngkoa are ko taekinna, ko kona n ti kamataata riki bwa ti aoria, e aoria

n ae e uringa te Beretitenti, I a butiko,

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika are ian are te *number 3,4,5, Contribution to Development Fund*, aei are te karikirake, kanga katamaroan te *State House* te mwakuri ni katamaroa nakon te *State House*, ma ti au titiraki ae tuai reke te ware bwa iraua ae e a tia ni kabonganaki, ao iaon tera, ao tao e a tia, are kanga ngkoa are I taninga anne, I a manga kanakoa are imwina, ma tao ti bon te titiraki ngkanne bwa tera kanoan te mwakuri ane e kantaningaki ibukin te ririki ae na roko, bwa are tao e bae ngkai ibukin tao te korotamnei, ao tao te kantaninga bwa e na tia n ningai ao tao e nang waaki n ningai bwa e aoria n ae e a Tamaroa naba ana tabo Kiribati arei bwa e a kawa ngkai e a kanga e bon tiku n aron ngkai, kanga ti anne ko rabwa,

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E koaua e rabwa n aron are I taku, are e a nako ngkai mai bain te *MISE* ae e a waaki ngkanne kanga , iaon kawaina te *tender* , bwa a nang kakaekai *Tender* ibukin karaoan, bwa are ana Auti Kiribati are e a mane arei, ke ni kawai, ao anne ngkanne, ma ae I teimatoa n tataninga, iraua ae e a tia ni bane mai ian te karikirake arei, ngaia ane a taraia ara koraki aikai, titabo ma aki ongongo te titiraki, ngkana tao

aki rangi n ongongo te titiraki, a nariai riki ni kauki taningaia bwa aonga n ongo te titiraki ao a kabaitia te kaekaeaka, ao e rabwa, bwa e koaua bwa e aonga ni butinako te waaki, ao e rabwa.

Tibiika: Ngaia e raoiroi bwa ti bon tataninga anne mai irouia Taan Mwakuri, e nakoim te *Leader* n te Kaitara,

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao tao bwa, are bon ana kataumwane naba te Beretitenti akana imwina, ma ngkana ngaia ti a kona n okiria ngkana e reke ao ti a manga okiria, ma tao ti a ti kakauringnga, akea te kangaanga bwa e aoria n ae e a butinako, ma ngkana ko kariaia te Tibiika, bwa tera am babaire iaon anne,

Tibiika: Tera ngkoa, kabwara au bure, I bae nangi ni iangoa te itera are teuana bwa tao a ongo taan mwakuri n te bwai ae ti taekinna, ngaia kanga I tabe n raraoma, bwa kam ongo, a ongo te bwana ngkana,

H.E Taneti Maamau: Kabwara te bure, ngaia a bon kaota aia kangaanga bwa aki ongo, aki ongongo n aekan are e na waekoa n ibuobuoki ni kaekai, bwa are te bwai are eti, bwa a katauraoi ma te kangaanga aki kona n ataki aia titiraki, aki kona n ataki titiraki, ma iai ake ti katautau iai ao ae a bon bane ni katauraoi Taan Mwakuri nako iai, ma are ngkai a manga rio ae kanga titabo ma a rangi ni

kenken riki, e rabwa bwa are bon taben ma are ngaia are a tangiria Taan Mwakuri, ma are aki ongo, ngaia I a rairaki nakoia, ao a bon kaota aia kangaanga aki ongo, e buakaka te kakauongo mai ikekei, ma ngke tao iai naba bwaai tao taninga mai ikekei ao e kona, ao a kabaiti naba ni kaekai, ma anne aia kangaanga, ma e rabwa,

Tibiika: Ngaia , ao tao ngkana ngaia tao I taku bwa e a kan raoiroi te itera aei, e a manga rangi n raroa, ao ngkana ngaia, N na bubuti bwa a nang kamwaingaki nakon nanon te *Chamber* bwa e aoria nakoraai ara bong aei, bwa e aoria n ae moantai n tia, ao N na bubutia kain te Aobiti, kam nang kamwainga aia kain tekateka Taan Mwakuri nakon te tabo are angaraai n te aro bwa a na ongo raoi bwaai aika kainanoaki *informations* man ana itera te Kaitara are a tangiria bwa e na mataata raoi iai aron te kataumwane aei, ngaia are kam na kamwaingi kain tekateka n te aro bwa ti a waaki, ngkana kam a ibuobuoki naba ni kamwaingi mai kain tekateka nakon tao, I taku bwa ngkana kam kukurei ao a mwaing naba tao nakon te itera arei, ke nakon ami itera anne, bwa e nang rimwin te rerio, anne te kangaanga, e rangi n rimwi te rerio, bwa are I ataia ngkai bwa e na bon rangi n *detail* aron te Komete bwa are a bon kataia, e na bon karauaki , e tikiraai bwa ti na tobwa te kangaanga, bwa e aoria n ae butinako ara Komete,

ibuobuoki moa *Clerk at the table* , ibuobuoki kakaea te anga,

Bon te kangaanga bwa akea riki ara *spare* tao n ara bwai aei, bon ti iai akekei , akana iaon ami taibora akekei, ma ti a bon aki kona ni kamwaingi, a kamwaingaki ao e a uruaki naba, ti aki kona naba bwa are *parallel* aron ara bwai aei, are a tuangai au *IT* ngkana e uruaki teuana ao a bane naba n rotaki ake nikirana, ngaia are e kangaanga, ma ti ibukin ae ti na tobwa moa te kangaanga n te tai aei, e aoria n ae, bwa titabo ma e a rangi ni bae aron te kaekaeka,

Ngaia ti bon waaki ao ngkami, ma tai kakarongoa, bwa are e nang korakora te *echo* inanon ara tabo aei, ao I kanakoa nakoim te Beretitenti.

H.E Taneti Maamau: Ao e rabwa, ibukin are te karikirake are kanga ana auti Kiribati ao ngaia iai buakona te kataumwane naba ibukin katamaroan te *Cabinet* , a rin naba inanon, ma te mwaiti ae uarereke, nanona man te mwaiti ane \$1,400,000 ao e a tia ngkanne ni kabonganaki \$100,000 ao e tiku te baranti, \$1,300,000, ibukin ana ongora ao e rabwa,

Tibiika: Te *Leader* n te Kaitara e nakoim,

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao kanga e a manga boou bwa e a manga rin iai te *Cabinet* bwa are ngke e roko inanon

baira ngkana e bon noria te Beretitenti n ana taibora ane *Appendix 2* ao bon ti te *upgrading of State House* , ngaia ngaira ti kariaia te mwane aei ti ibukin te *State House* , ao akea riki, bwa te mwane aei e riai ni kabaneaki n te *State House* , ma ngkanne ngkai e a manga kabonganaki n arona anne, ao titabo ma ai manga te bwai ae boou bwa akea anne n ara kariaia are ti anga, ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Eti n anne te kataumwane ma ti iai , ke tao e kairu nnena ma a karinna naba, e a noraki ngkane n te *breakdown* bwa ngaia bon iai ibukin katamaroan te *Cabinet Room* ae ti te mwaiti anne, ae ngaia are e a tia ni kabonganaki, ao ane bon ibukin te *State House* ae boou ane e bon tiku ngkanne n ane \$1,300,000 ao e rabwa.

Tibiika: Te *Leader* n te Kaitara e nakoim,

Hon. Tessie Eria Lambourne: Tibiika tao aei bon te titiraki n aron tao kabonganana te mwane are e a tia n *approve* bwa are e bon rangi ni mataata, ao ngke e uotirake naba te Tautaeka bon ibukin naba te *State House* ma are e nang kakawaki bwa are te Tautaeka e na riai n ti kabanemwane iaon are e a tia ni kariaiakaki man te Maneaba ni Maungatabu ao anne a kanga titabo e aki ngkanne *in order* ane e aki *proper* ane e a kabonganaki, e aki

eti kabonganana ibukin te *Cabinet*, ao ngkana tao bon iai kainanoan anne, e bon riai ni manga okirira moa bwa ti na manga anga te kariaia,

Ma ngkanne au titiraki ngkanne tao iaon te mwakuri ni katamaroa iaon te *State Guest House* , e nako mai iaa te kabanemwane ngkanne, nanona e aki anaaki man aei kee, a nako man tenan *Saving* man te ririki are nako, ngaia ao tao iraua te mwane ae bane n te katamaroa nakon te *State Guest House* , taiaoka , Ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti, e nakoim

H.E Taneti Maamau: A na karekea te ware bwa iraua are e bane n te katamaroa ma iai aika I bon uringi, bwa tao e nakon tao \$10,000 ae I ataia, ma are ngkana iai aika I aki atai, a kai manga karekei ware riki Taan Mwakuri ni kakooua ngkana e raka riki iaon \$10,000 ma kanga anne ae I uringnga, ao e rabwa.

Hon. Tekeewa Tarati: *Point of order Madam Speaker*

Tibiika: Ngaia tera am *point of order* te Minita

Hon. Tekeewa Tarati: I kan *seek* am *ruling Madam Speaker* , ngkai ti na maroroakina tenan *expenditure* ke ti na maroroakina are te *Appropriated*, bwa n otau ao ti na maroroakina are e a tia ni kabwataki are kanoan te *Appropriation Bill* , ma ti aki te

Expenditure are e a tia n riki n ae nako, anne taben te PAC, ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: bwa are au *understanding* iaon te Komete, ao tiaki ngkana ti bon wareka te *rules* ane ngaia ane I kairi ngkami nakon ane 61D, taningai bwa N na ti warekia,

61D, *Upon consideration of Appropriation Bill in committee of the whole Maneaba, the following rules shall apply*, ngkana ti a nakon D

A member may ask for clarification to be given on any item in the estimate for the vote under discussion. Ma ngkanne an item, ao ngai irou ngkanne are te estimate , ma te estimate ko karaoia man am, ngke ko karaoa am estimate , ko aki karaoia iaon are e bon tia am estimate on this year for 2022, ko kakaraoia man am figures are man 2021, kona compare, bwa are te comparative figures is 2021, ngaia anne bukina are kanga, ngkana kona karaoa am estimate ao ko base am mena iaon tenan actuals for 2021 ao ko kaotinakoa ngkanne am estimate iaon arei, ngaia are te comparison e kangai, bwa e aera ke e karake arei, ao e aera e kerikaki aei, kanga te aekaki anne,

Ma I taku bwa, eang, anne kanga aron au kabwaranako iaon kanga te Komete, iaon te Biira aei, ao are ngkana bon tauraoui ni kaekai ngkana iai bwaai aika kam taku bwa a kainanoa manga kabwarabwarana riki ma irouia ami Taan Mwakuri ma I taku bwa te

bwai ae kakawaki, bon ti kabwarankoan te *estimate* , are kam kateia ao bukin tera ngke, bwa are ngkana ko na *compare* , kona bon bae ni *compare* ma te ririki ae nako, bwa e aera kai e raka ngkai, e aera kai e kee, e tau te mwaiti anne, bwa are kam bon taneiai n *operate* inanon te mwaiti arei, ao kam a manga kakea ngkai, kanga aekakin anne, kanga I taku bwa eti riki aron ara Komete iai, nakon are ti a ti *focus* naba iaon *figures* aikai, a na kanga n titiraki ngkanne, e aera kai e raka aei, nanona a bon oki rikaki,

I taku bwa anne otau iaon te Komete ao I taku bwa tiaki te bae kam na rangi ni raa, bwa are e kakawaki ae a tauraoui ami kaeka ao bon Taan Mwakuri aika na kaekai bwa are aikai ai te Komete, te baere te *detail* , tera bukina kai te *leave grant* e kangai, ao mwaitia ami *staff* ti arei, ao iai te nikira ae tinetine, kanga te aekaki anne, ngaia e nakoim te Minita,

Hon. Tekeewa Tarati: Ko rabwa *Madam Speaker* ma are ibukin ae kanga iai, e *part of the debate* , e *debatable* tenan kabwarabwara tabeua, n aron are kangai, ti a tia ni kabwatia n ae nako, ao ngkami kam a manga kamanena arei, ngkanne ai titabo ai tiaki te Komete aio, bwa ngaira n otara, ti nang *agree* ma are ko taku *Madam Speaker* , are kaetan te ware, e aera kai e kerake aio, bwa e kerake bwa bukina arei, e aera kai e kerikai aei, bwa bukina aei, ngkana iai tenan *breakdown*

aika ka tangiraki, anne bukina, ma I taku bwa ti nang aki manga *raise* te *debate* are kangai, ti a tia ni kabwata arei, bwa ngkai ti manga rinanon, ti a manga *question* tenan *expenditure* are I taku bwa ai anne ngkanne e a kona n taninga te PAC, bwa are e na *audited* tenan *account at the end of the year* ao e na uotaki nakomai bwa ti na manga *debate* anne ngkana e uotiarake te PAC bwa ana Komete, ngkai ngkai tima ti a *debate* ngkai kanoan tenan *expenditure* ake a na riai n uotaki bwa ana bwai anne te PAC, anne n otara ae memere *Madam Speaker* , ma ko na manga bon kauataoa, ko rabwa.

Tibiika: Ao ngkana tao ti na *touch* tenan *expenditures* ake a tia kee n te ririki ae nako ao tao ririki akana mai imwaina, tao eti, ma ngkana ti na kabongana tenan kabanemwane inanon 2021 bwa ngaia ara *figures* are tina karaoa ara *comparative* iai ao ngkane I taku ngai bwa I butimwaea anne, bwa kanga e a bon Kamanga ae ti nang kanga ni karaoa ara Komete ngkana akea ara *figures* ae ti na kona ni mwakuri mai iai, bwa are te *estimate* kam bon karaoia naba n te ririki ae nako, ma ti a taraia bwa ngkana baikara bwaai aika taekinaki n titiraki, ao ti a taraia riki bwa tera , ngkana ti taku ngaira, ngkana I taraia bwa tao e a bon nang oki nakon te tai are mai imwaina ke tao baikara bwaai, e a kaman, n aron ane ko taekinna bwa tao e a riai n raa, ane e a riai n rinanona te PAC ao ngkanne I a

nora anne, inanon au tai n ongongora aron te titiraki ma aron te kan kaotaota iaon tenan Atu ni kabanemwane aikai, I kanakoa nakoim te Tia Tei mai Beru,

Hon.England Iuta: Ko rabwa te Tia Babaire, akea bwa bon ti, tao bon ti boutokan ae tabekia te Minita bwa mina tia okioki, ngkana e kona ni bubutia raora man te Kaitara, are n tabetai naba, e *simple* ae bon mwakoro iaon te boki, kanga n aron otau ngai , ko a ti taraia naba man anne, ngkana iai te kaokoro, kanga ko aki bati n neneranako are e a tia n riki n taai aika nako, au bubuti nakoia , bwa are ko a ti mwakuri naba ma ae iaon te *surface* aio ni kabotaua ma are ko anganaki n te ririki aio te ririki ae nako, e aera ngkai e na kangai, e aera kai e na kangai, bon ti te iango ni ibuobuoki ni kan iraorao, ngkana a kona ni kariaia, e rabwa.

Tibiika: Ngaia kam a katuka anne nakoiu bwa I a tarai ngkanne, ngkana iai titiraki aika I taku bwa a nang okioki ke tao a okioki nakon taai aika nako tao inanon kataumwane ake a tia ni kabwataki ao e raoiroi bwa e a tiku bwa ana babaire ngkanne te taibora, ao tera ae ko katea iai baim te Minita n te *Education* , a mwengaraoi Taan Mwakuri ,e a nakoraoi,

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa Tibiika, eang kanga ti bon reita arei, bwa are e a tia te moan wareware iaon te Biira aei, e a tia te *debate*

iaona, ao ngkai, ao titabo ngkai ti nang roko n are kanga ti nang Kometena are e tia n *appropriated* Tia Babaire, are e a tia ni wene bwa te *figure* are a tia *agree*, akea n toka n te Biira aei, ngkai titabo ngkai tima e a manga totokoaki te Biira ae ti a tia ni kabwatia, e a manga kotekoteaki ao e a tia n *agree* te aba iai bwa e a bwati te ware akekei, ma ti na ti Kometenna ngkai, ao otara n ae a *raise* aikai kanga tenan *oral question*, a riai n tabekia n te *oral question* bwa kanga irou ngai a nang tabekia ngkane n *oral question*, bwa are e a tia te Komete ngkai, ao a tia n noria ikai, ao a riai n tabeka aio n te *oral question*, ma ngkai ti tabe ni manga *open* te *floor* ngkai bwa e nang manga tabekaki aekakin titiraki aikai, ae baika kanoan te tai ae e a tia nako, irou ae tima ngkai ae ti nang reanau ngkai n aekakina aei ngkana aekakina aei, ao ngaira ngkai ti a tauraoi ngkai ni kaeka iaon te *figure* bwa e aera ti kataumane aei, ian are bon te kataumwane aei bwa ti na kabwata are e a tia nako te *appropriation bill* are te moan wareware, ao ngkane n te *detail* n ae ngkai n aei, ti iaon te *figure* are ti kawenea bwa ara *estimate* aikai Tia Babaire, ae anne otara iai iai Tia Babaire, e rabwa.

Tibiika: Ngaia e rabwa anne te Minita, ao e nakoim te Tia Tei mai Tabiteuea, iai te bae ko kan taekinna,

Hon. Taberannang Timeon: Akea te bae I kan taekinna *Madam Speaker*

ma ti a katikua iroum n aron are ko taekinna, ngkana arona bwa e a bon rangi n reanau ni kuakuai bwaai aika na manga urua are e a tia ni kabwataki, ti anne e aki koaua anne, ma ti na kanga n titiraki tenan ware bwa ti na karau nanora bwa are ti a tia ni kabwatia, ao ti na manga kabwatia riki ngkanne ngkana e tia aio, ngaia bon arei tamneina are ti kataia n titiraki iai Tia Babaire, ao ti na riai ni *compare* ma bwaai aika tia ni karaoaki n tenan *estimate* aika nako am ae manga uotakirake ngkai, bwa e aera ngkai e a manga rangi n raka aio, e aera kai e a manga rangi ni kerikaki aio, ao anne ngkanne ae a na kaekaekaira iai Minita, ma ngkana tao a bon kua bwa a rawa ao anne ngkanne te kangaanga Tia Babaire, ti a katukua iroum te Tia Babaire bwa ko kaira ara bowi.

Tibiika: Ngaia akea te kangaanga, katikua nakoia bwa I a waakina bwa e aoria n ae waaki.

Hon. Booti Nauan: *Point of order*

Tibiika: Ngaia ao I kabanea iroum ao ti a waaki naba.

Hon. Booti Nauan: Ngaia e rabwa te Tia Babaire ngkai ko anganira ara tai ni maroro, ma I taku bwa te bwai ae na riai rangi ni kakawaki irouia kain te *opposition*, bwa ngkai ti taraia kanga e na wene maan te bwai aio, bwa te bwai ae a na riai ni karaoia, eang ana kabonganai ware ake mai imwaina, ma e na aki *create*

manga teuana riki te titiraki ae kanga e na tara n *debate* , n aekakin teuana ae kangai, ti nora are n te ririki ae nako, ae e a tibwa nako naba ngkai ae I ongora, ao arei mwaitina, ao e aera e a rawata aio, bukin tera ae arei ao arei ao arei, e na riai ni kangai ao arei ao arei ao arei, e na ti *compare* ana *figure* e na anganaki te *justification* ke te kabwarabwara ao ngkana e aki kukurei n te kabwarabwara ao e na manga titiraki riki, ma ti aki nanona e na kangai, iai kain te auti, e aera aikoa nako, tera riki ao tera riki, e na ti *compare* n te *output* arei, te *output* aio n te ririki ae nako aio, te *output* aio ao aio, e raka ao e na kangai te tia kaeka, bukin rakana arei, a ngaia bwa eaera kai e raka, eang bwa are arei ao arei, ngkana e aki rauaki riki iai, ke e titiraki riki iaon anne, ma e na aki kenneneia nako ni kangai, ti ongo bwa arei ao arei ao arei, e aera e aki kangai ao kangai ao kangai, anne ngaira ae kanga ti taraia te Tia Babaire, bwa ngkana ko karaoa anne Tia Babaire ao a karaoia naakai, e a manga bwara naba te aoa 11 n tairiki, ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Ngaia e raoiroi, ngkana ti bwara tao 12 ke te aoa 2 bon tabera anne, anne tabera, n taai aika nako, te Komete n te kataumwane, e kona ni bwara tao te aoa iraua, bwa *every detail of the figures appears on the budget* anne ae ti na titiraki iaona, ngaia are keiaki, ngkana ti na bwara n te aoa 3, N na tekateka ikai ni karokoa te aoa 3 n te karangaina,

ao N na kataia n ongora aia kaeka ao I taku bwa a bon ataa naba ae nanon ae te Komete, ti ata nanona te Komete, ti te kamataata iaon bwaai akana a oti iaon te *appropriation bill*, ao ngkana ti nang reitianako iaon bwaai tabeua, ao I taku bwa, bon iai naba titiraki aika kona n tabekaki ni kaineti ma are ti kabwatia , ti a tia ni kabwatia n te moan wareware, ma ti aki are e na manga oki rikaki, n aron are kam taekinna , ngaia are ti na kanakoa riki te maroro, te kan kaotaota iaon te itera aei, e nakoim te Kauoman ni Beretitenti,

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa *Madam Speaker* kanga bon akea ara totoko n are ngkana ti kan reitianako tao n te aoa 4 , te aoa 5 n te karangaiana, ma I taku bwa bon tabem ae karineaki *Madam Speaker* bwa kona bon *manage* te maroro, I taku bwa e kakawaki anne, ti aki nanona bwa ti nang bon taketena ara tai te aoa 3 ti ibukin te aoa 3, e kakawaki ae na bon nakon am taibora, ao e na *worth* te maroro, bwa are ti ataia bwa e nang bobuaka ana *charge* te BPA iaon te bwai aei, e rabwa.

Tibiika: Eang I taku bwa te bwai e nang kakawaki ae ti riai n uringa bwa te Komete *is one of one way of scrutinizing* anne taben te Auti ae nang kakawaki n taai nako, ao I *take note of* ami kanga ami *comment* iaon aron tenan titiraki ma I taku bwa te bwai ae kakawaki ae ti riai n uringnga bwa te *budget* bon teuana

te bwai ae nang kakawaki ae ti na karaoa iai ara keniken ao ara kakaei n te aro bwa ngkana e otinako tokina n te tai aei ao e mataata raoi, ao I a kataia n ongora aia titiraki, N na kataia n ongongora aia kan mataata kain tao Taan Tei ake a na titiraki, ao tao tia kataia ni mwakuri nakon are kam a tia n taekinna n te tai aei, au bubuti naba nakoia Taan Tei ake a na tabeki aia titiraki, kataia riki *focus* iaon bon te *budget* are e a tia n *appropriated in the first reading so that* ti aki manga oki, ao ti aki manga kaoki bwaai ake a tia n riki, tao tera, ao ngaia ao ti a *continue* ara maroro iaon ara Atu ni kabanemwane aei n te aro bwa e aoria ni moantai n tia, ao I a kanakoa riki, iai riki ae kan maroro iaon te Atu ni kabanemwane aei, ao ibukin am titiraki are iaon tera ngkoa bwa are ti bae naba ni mino, au bubuti nakoimi, bon keiaki, ngkana bon iai te titiraki ae kam taku bwa ka maki kona, kam aki tauraoi ni kaeka, kam karautaekia, anne ae baitina, ao I taku bwa e kakawaki, kam bon riai ni kaeka are kanoan te kataumane ma ngkana kam taku bwa iai ae kam taraiia bwa tao e otinako man te kataumwane, anne bon, kanga bon ara *experience* man taai aika tia ni bwakanako, inanon ara tai ni waakina te kakataumwane ao I kataia naba ni biri inanon are ti a tia ni waaki inanona, inanon iraua te ririki, ao e nakoim te *Leader* n te Kaitara, e tuai ni kaekaki ami titiraki e ngaa?

Hon. Tessie Eria Lambourne: E tuai kaekaki au titiraki are iaon te kabanemwane iaon mwakurian te *State Guest House* bwa are kabonganaki nikiran te mwane, ao I taku bwa aei e nang kakawaki ti te mwaiti, bwa e aoria n ae ti ataia bwa mwaitira ae kabonganaki man ana nikira ni mwane ana Aobiti te Beretitenti bwa are ti ataia bwa iai \$90,000 are e aki kabongana man te mwamwananga nakon tinaniku, ma ti, bwa are e anganira te katautau, ma tao aei e a kona n anganira imwina, bwa e aoria n ae reke n ara bwa are bukin ara rongorongo bwa ti aoria n ataia, ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Tao e koaua anne itinanikun te Biira, tao ti aki bwa are ko anganira te inaomata bwa ti kona ni bon kaekaeka, tao itinanikun ngkanne te Biira bwa ai kabwarabwarakin are te auti are e a tia ni kaman karaoaki, anne ngkanne ti kona ni karekea, ke ni iraorao ma te Tia Tei, ao e rabwa, ma I a bon tia ni bon anganna ana kaeka are iraua are nikiran, are e bane man te mwane are boon te karikirake iaon ana auti Kiribati, I a tia ngkane n anne, ma ai bon manga bon te bwai teuana ngkanne ae titiraki iai, I a tia n anganna ma tao ko aki ongora, ngaia are ko a manga ko a manga kaokia, ma I tia n anganna n aron are e a manga tabeka ana titiraki bwa e eara \$10,000 e manga kabonganaki

ibukin ana mena te *Cabinet* , bwa I taku bwa ko ongo anne, bwa are anne au kaeka nakon are ana titiraki, ma I a tia ni kaeka anne, ao e rabwa.

Tibiika: Ngaia iai riki ae kan titiraki iaona, iaon te Atu ni kabanemwane anne, ao e nakoim te Leader n te Kaitara

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika , I taku bwa tabera naba ngkai n te tai aei bwa ti na rinanon kabanemwane n te ririki aei, kabonganan te mwane bwa are ngaia aei kanoan te kataumwane n te boki aei bwa are ti anganaki birin ngkai ana kabanemwane te Tautaeka bwa ti na kona n taraia ibukin te ririki ae na roko, ma tao anne ae I a katikua iroun te Beretitenti, ti ibukin te kabanemwane, iaon are te mwakuri ni katamaroa arei bwa are ngaia e aki anaki, man are te karikirake, ti anne, ao aei tao ti a kai iraorao iai imwina ma Te Beretitenti ma e nang kakawaki ngaira bwa aei te rongorongo ae nang kakawaki iroura, ko rabwa.

Tibiika: Ao kan anganai te Atu ane , te Atu ni kabanemwane ane ko taetae iaon bwa I a kan ataia ngkanne bwa I aoria n ae I kaeta otau, iaon ara *budget book* aei.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Te Tibiika are e aki anga bwa tera tenan nikira ni mwane, bwa are te nikira ni mwane man te ririki aei, ti

ataia teuana bwa are te mwananga nako tinaniku, ao ngaia anne, ma are anne ti aki ata rongorongona anne ma are nanona bon kanoan te *recurrent* , e aki anaki man te karikirake ma e anaki man te kataumwane, ngaia anne ae ti kan ata rongorongona bwa are ibukin ara rongorongo, ko rabwa.

Tibiika: Nanona akea te Atu ni kabanemwane ae ko koteia ikai, ae kona kairai nakon iai n te aro bwa e na kairai nakon am maroro ane ko kainanoia anne, mai iroun te Beretitenti, ma n aron are koa nanoraoi, ko a katikua iroun te Beretitenti ngkana e tauraoi ni *provide* anne nakoim ao ko a butimwaia, e nakoim te Beretitenti iai am kaeka iai.

H.E Taneti Maamau: E rabwa ma are e bon katurua bwa kanga e kateia bwa eti ian te Komete ma irou ngai e aki eti ian te Komete bwa are e titiraki ibukin te kataumwane n te ririki aei, ae bwain 2021, ngkai ti nang ti kaineta ara kaekaeka naba iaon kanoan te Biira ake kataumwane n te ririki ae na roko, bwa e aera kai e raka ke e kee, ma a nang aki tangiria bwa ngkana a kan tangiria a bon nakon te aobiti ni kakai ngkanne mwin kabanemwane n te ririki aei, kanga n otau bwa are I taku bwa e aki kaea nanon te Komete ibukin te Biira, bwa are ti Kometena te Biira ibukin te ririki ae na roko, ma kanga ti a inaomata ngkanne n anga ara kaeka ni kangai, are ti aki tauraoi kam a

nakon te aobiti ni kakaei akanne bwa are ai anne , ae kam a kakaea te kabanemwane n te ririki ae ti a tia ni Kometenna n te ririki are nako, ao kam a tia ngkanne, ai aei ngkane ti na manga kometena kanoan are ti a tia ni Kometenna n ae nako, ma anne ngkanne ti a kaeta raoi kanga te maroro , ma kai e tangiria , kanga ana titiraki e kangai, ngke I kangai, te *State Guest House* , ti aki mwanenna man mwanen te karikirake, are boon te auti ma ti mwanenna man nikiran mwane n te ririki aei, ao iai aika kabonganaki naba n te ririki ae nako, kanga n otau, ao ngkanne e a titiraki , ti kona ni karekei mwaiti bwa iraua, ao ngai ngkanne I kangai, are ai kanoan ngkanne , aikanne ai rekeia ao e a , ma e aki kaineti ma te maroro ke kometenakin te Biira ae ibukin te kataumwane n te ririki e na roko, ao e rabwa.

Tibiika: Ngaia e rabwa te Beretitenti, ao iai riki ae kan maroro iaon te Atu ni kabanemwane aei, ngaia e nakoim te *Leader*

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika, ao I kaitaua Te Beretitenti ma I taku bwa tao ti ibukin te bwai ae nang kakawaki bwa are ngkana bon iai te rongorongongo aei, e aera kai e na kai kona naba, ngkana ti a titiraki ngaira Taan Tei, iai naba te kangaanga ngkana arona bwa a bon anganira naba n nakon are ti nang, ti na nakon te Aobiti, tao are

ti a titiraki ikai, ma tao anne ti a bon katikua nakoim te Tibiika ma e rabwa te Beretitenti, ko rabwa.

Tibiika: Ngaia iai riki ae kan maroro iaon, ao e nakoim Te Beretitenti.

H.E Taneti Maamau: E koaua e rabwa, e kawa n ongo Kiribati bwa ti rawa ni karei aia rongorongongo, ma are ti kaongoa Kiribati, aki kaineti titiraki ma kanoan te Komete n te Biira aei, bwa titiraki ae aikoa tauraoi ara Taan Mwakuri iai, bwa are n aron are I taku tiaki kona n atai aia titiraki, ti a ti katauraoi ngkai ibukin kanoan te bae e Biiranaki ngkai bwa ngkana a nang titiraki tenan *details* ke kabwarabwaran kabanemwane n te ririki aei, e a ritinanikun ngkanne Kometenakin te Biira, ngaia e rabwa,

Tibiika : Ngaia e raoiroi,

Hon. Tekeewa Tarati: *Point of order*

Tibiika: I taku bwa e a mataata, e a mataata, ti nang waaki n aron are ti a waaki iai ngkai, N na butiko te Minita, e a nang mwaiti te *point of order* ao tera, ao nang riai ni waaki,

Ngkanne iai riki ae kan maroro iaon te Atu ni kabanemwane aei, ao ngkai akea ao nang Kanakoa ngkanne te kaotinano iaona,

Bwa te Atu ni kabanemwane ae 02 iaon ana Aobiti te Beretitenti n te mwaiti \$2,624,462 e na tei bwa mwakoron te Tietura aei, ake a

butimwaia ke a kangai Eang, ao ake aki ke a kangai Tiaki,

E nakoia ake a butimwaia, e butimwaeaki

Ao tia tara ngkane ara Atu ni kabanemwane ane imwina, ae nambwana 10 ae tei ian te *Public Service Office* n te mwaiti ae \$1,325,305 bwa e na tei bwa mwakoron te Tietura aei, ma imwain ae I kanakoa te Kaotinano, ao I kaokia nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan kamataata iaon te Atu ni kabanemwane anne, e nakoim Taan Tei,

E nakoim te Tia Tei mai Tarawa Teinaieta

PSO ATU NI KATAUMWANE NO.10

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Tibiika ao e koaua te kamauri riki nakon te Beretitenti ae bon tararua te tabo ni mwakuri aio, ao ana Taan Mwakuri are a roko, bon te kamauri nakon ana Tia Koroboki ae boou, bwa e koaua e tuai n reke au tai ni kamaura aia Tia Koroboki ae boou n aron ana *appointment* ae a tia n anganaki, ao e koaua,

Au titiraki iaon ana kabanemwane te Botaki ni mwakuri aio ibukin te ririki ae na roko, ao ti kakoaua ae kanga bon akea, e tiku n arona, kanga akea tao te raka ae anganaki n aron ana waaki ni mwakuri, tao iai ma ti \$27,000 ibukin karaoan ana mwakuri, ngkana ti karaua n

tara are tibwatibwan te Bota ni mwane ae anganaki ao 77% are e bon anganaki ibukin te bwakabwai ao 23 ibukin aia mwakuri, ma N na titiraki ngkanne ni kanoan ane aia mwane ni mwakuri,

Ao e koaua iai teutana, kanga akea au kangaanga ni kabane ae bon ngai, kanga e bon raioiroi, I bon ti titiraki n are, I ataia ae iai tabo tabeua akana a bon nangi, a manga kakerikakaki ibukin te ririki ae na roko, bwa I ataia teuana iai aia mwane ni mwamwananga nako aonnaba, ao e kerikaki anne, e aoria bwa are bon anne aia babaire, ao e na uarereke riki kawaran bukin irouia kain te Aobiti aio, ma I ti kan ongora bwa kanoan te *detail* , tera kanoana n te nako aonnaba, iaa tabo akana a na kawaraki ao tera *activities* ake e na kabaneaki iai te mwane ane \$29 tebun tengaa ibukin te nako aonnaba, e rabwa , anne te moan titiraki,

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E koaua e rabwa buokan te titiraki, are a rawata n aron ae bon ataia Tia Koroboki, a rawata tenan, mwangan te tabo ni mwakuri aei bwa are iai iaon te *Customer Services* iaon iaon kanga tuoia Taan Mwakuri, te *Inspection Unit*, iai te *administration* ao iai naba te baere aranaki bwa kanga ai te *Anti-Corruption* , kanga e reitaki ma kanga totokoan mwakuri n aonikai man te *Public Service* , ao iai ane aia kataumwane, tao te

mwamwananga, e rekereke naba ngkane ma te mwananga nako Kiritimati, bwa are anne naba teuana te tabo ae a na riai nako, bwa are ngkai e kuri ni katoa namwakaina n aia *program* , ae a kan bane aobiti, ao te kantaninga a na bon roko naba iaon abamwakoro bwa are kanoan, kanga tataekinan te mwakuri ae na Tamaroa, te mwakuri ae na aki kanga e aki rangi mwakuri buaka nakoia te botannaomata, ao n reitaki naba ma Kiritimati, anne ngkanne bon teuana aia takete ae a kataia ngkai ni karoko naba iaon abamwakoro, ao man iteran *services* akana I taekinna akanne, bwa are iai naba kanga kainanoana mai irouia tabeua Kauntira, kanga ti kataia ngkai , te baere te *all of government approach* ti a kataia ngkai n *coordinate* ao *intergrade* ke ni boboti ni kabane, kanga *services* bwa ian te iango ae nang katamaroaki riki te *service*, ti aki ti, bwa are te Tautaeka, e kainanoa naba te *service* mai iaonaba bwa e na rangi n nakoraai, ao ngkana e aki nakoraai aonnaba ngaia are kuri kangaanga rokon tao baika kainanoaki nakon Tarawa, riki ana Aobiti te PSO, ao e rabwa,

Tibiika: Te Tia Tei riki mai Tarawaieta e nakoim,

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: E rabwa te Beretitenti ana kamataata tao ana kabanea n taeka ane kanga anne raai oin au titiraki, are e a rangi ni kainaoaki ana *service* te

tabo ni mwakuri, irouia kain aonnaba, riki Taan Mwakuri iaonaba, aoria ni kona n tobwaia naba raai te botannaomata iaonaba, e aoria bwa are tao a uringa Tarawaieta, I ataia nanona kam kataumwane te nako aonnaba, , ao I noria naba bwa iai ana mwane iai te *training*, ao au kantaninga bwa e na *covered* bwa are e aki anganai aba akana tao a tia ni kawaraki ngkai ao tao ti iraua riki, ae na kawaraki, ma e aoria ma kam a uringa Tarawaieta n anne, te bubuti,

Te kauoua n titiraki ngkanne e kanga, are te *Local Catering* , kanga ti atia ae nang raka teutana ao bon te titiraki, e bon *slim* ana *budget* te tabo aio, ma ngkana ko taraia tao waniua te tai rakan , kanga rakan ana *Local Catering* , tera raai, e mwaiti tao te *workshop* ke tera,

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Eang bon ibukin aia *service* bwa are e kona naba te *Local Catering* are ibukin ngkana iai aia *workshop* ao n reitaki naba, ngkana bon iai iai *meeting* are e kona ni boo naba itinanikun te tai bwa are iterana are te *Human Resource Management Training Planning Unit* , kanga ana *section* anne ae e rangi ni i rekereke naba ma are e kona, iai Kometena are e kona naba ni bowi itinanikun awan te mwakuri, ao n reitaki ma bon aia *workshops* ae kanga a tia ni *plan* ibukin te ririki ae na roko, ao n tiaki

ti, ikai ngkana a roko naba iaonaba, a kona naba ngkanne ni karaoi tabeua are aia *workshop* bwa are bon anne arona, tao te *morning tea*, n aron are e bon kakaraoaki naba iaon Tarawa, ao e rabwa,

Tibiika: Tia Tei riki mai Tarawaieta e nakoim,

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ngaia e rabwa, ma tao e korakora te mwakuri ni kaineti ma aio,

Au kateniua n titiraki, tao e na uringnga Te Beretitenti bwa e koaua are te mwane are tao te *Subsidy* nakon te *Housing* , ane \$250 ao e koaua ae bon au tai naba ngke I mena n te PSO , ti a kataia kanga ni mwakuria raoi te ware aio bwa ngkana ko karaua n taraia, tima e a bon okioki naba, \$250, \$250, ti aki ataia bwa e kanga ni karaoaki raoi, ao au kantaninga bwa e a mwaiti te bitaki ngkai ni mwaitin Taan Mwakuri ni bibitakin tenan auti bwa are e *depend* nakon mwaitira Taan Mwakuri akana a mena n te auti , ao ti ataia bwa iai ngkai tenan auti akana a boou, ti aki ataia bwa tera ana *rate* , ngaia tao N na bubuti bwa tera raoi te *detail* , kam kanga ni kakaraoa raoi ae \$250, au kantaninga e a riai riki, ti a tia riai n anganaki riki te kabwarabwara n te tai aio, bwa I bon titiraki naba n ae nako, bwa kanga e a kanga raoi ni karaoaki, e aki reke au tai ni iangoa naba tiana ngke I Tia Koroboki n te PSO, ngaia e rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Tao n aron ae bon ataia, e rabwa ana titiraki te Tia Tei mai Tarawa Teinaieta temanna, n aron ae bon ataia , e aki tau te mwaiti anne, bwa are ana bubuti te *housing*, anne kanga te buoka ibukin boon te auti, te tiku n te auti, ke te *house rent*, are a maeka iai ngkai Taan Mwakuri bon man te Korone, ao e a rangi ni mwaiti ae e aki rangi ni raoiroi naba, ma a bon katekeaki ngkai ni katamaroaki, ngaia are, ao boon te *rate* are e anga ngkai te Tautaeaka, e tiatianna, nakon te *housing* , ngaia are e aki roko n ana boo te *housing* ao e a tangira ngkanne bwa are boon te onobwai n te auti e rangi ni bobuaka, iai ana mena te *housing* iai te *New Build* ae ngaia ae a waaki ngkai, ao iai are bon ane man ana *regular* ke ana *ongoing maintenance* te *Housing*, ao e aki tau te mwane, e na bubura riki nakon aei, tao e bon kan mirion are a tatangiria, ma e a bon Tianna te Tautaeaka ni kataua ae a na kona, irarikin aia *maintenance* ao e na kona naba ni buoka aia *New Build Program* , are a na kona ni katei auti ae ngaia ae a waaki ngkai, a kona ni katei auti tao 2 , 3 aika boou ni katoa ririki, bwa ngkai kai a toamau ngkai bwa e a reke aia bwai ni katei auti are kanga te *mode* a kona ngkane ni karaoi, ma bon te mwaiti e aki tau, e na riai riki oti, kanga bon kabwarabwarakina anne, ibukin boon mwin ana *rent* te *housing* ae tianaki iroun te Tautaeaka ma e aki

karokoaki n te *Economic rent*, tao riki, bon iai te *Economic Rent* nakon ana auti ni maeka ake e bon kabaei ana boraraoi ma te Tautaeaka, ma iai ngkanne ake bon aia auti Taan Mwakuri , ao mwaitin ngkai te auti anne, te ngaa tabun, tengaa uabubua tabun, mwaitina, ao e aki tau, bwa 1,200 tabun te auti ao mwaitia Taan Mwakuri e kan onoua te ngaa, ao nimaua tabun ao n reitaki ma are tao irouia kambwana, e rangi n tiraua e aki tau, ngaia are, ma anne ae kanga e a bon tianaki, e tianaki te mwaiti ane nakon te *housing* , bwa e na kataia ni kakaea ana anga n te ibuobuoki anne, ao ngkana e bon iraki are e tangiria te *housing* , e bon kona n roko n ae mirion ke e mirion tabun, ao e rabwa,

Tibiika: Tia Tei riki mai Tarawaieta e nakoim

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: E rabwa te Beretitenti, *okay* , tao e a mataata ngkanne bwa ngaia tao, ngaia tao e bon eti ae teimatoa n aki tau are e bon anga te Tautaeaka nakon are e tangiria te *Housing*, ma e raoiroi bwa are bon iai tenan, kanga taekan te karikirake naba ane \$7,000 ane kanga *phase 2* , tera raoi, e na iraua autin anne, bon ti te *contribution* ibukin katean te auti ke tao te *contribution* ibukin tao te *maintenance* nakon tenan auti ake *phase 1* ke e kanga, e kona n anganira te *detail* iaon ane ana *local* ngkoa te *contribution* te Tautaeaka

nakon te *phase 2* iaon te *housing development* te Beretitenti,

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E koaua anne e reke ibuakon are kanga ana *program* te *housing* are te *New Build*, ma are iai are kanga ana *Program* ma Nutiran, are e mwanena *New Zealand* iterana, kanga te aekaki ae *New Zealand* e mwanena 2 te mirion kanga au katautau ao Te Tautaeaka bwa are aei, e a maan, nanona, te nikira ngkanne anne, bwa are e a kaman kataumwaneaki bwa are *roll* te baere tao 2 te ririki nako, ao e tuai man waaki te karikirake aei, n aron are a na oneaki ake iaon Bairiki, ao e a tia ni manga karaka, ian ngkai manga te boraraoi am Nutiran ao ai anne ana bubuti te *housing* , e a manga karakaki riki kanga mwaitin te auti , 40 te auti ao ngkai e a karakaki riki tao ai te bui tabun riki rakana are, 2 te mirion *New Zealand* ao 2 te mirion *Australia*, ai 50 ngkai tabun riki te auti, ae ti a tia ni manga boraraoi ma Nutiran, ngaia ane iai ane e na kabwaka Nutiran ni karaka iaon ane 2 te mirion ao te Tautaeaka iaon are 2 te mirion, 2 tabun te mirion kanga n au ururing, kaka 200, 000 irarikina, ngkana e kawa ni kairua, ma anne au ururing mai imwin te babaire ae boou n te *cabinet*, are a nang karakaki riki mwaitin auti bwa e aonga riki n rawata ae kona n tauraoi ibukia Taan Mwakuri, ao e rabwa.

Tibiika: Ao I a kanakoa moa nakon te Tia Tei mai Beru, e nakoim.

Hon.England Iuta: Ko rabwa te Tia Babaire, bon ti, are aio aobiti katikan mwia Taan Mwakuri ni kabane, kaetan aroia,

I bon ti kan titiraki , bwa te bwai ae tabe n riirikirake, irouia Taan Mwakuri, iai aia mwane nakai ae a kataumwaneia ibukin te nako ni kareke iango iaon aba, te *Retreat* , tera raoi ngkai te kainibaire n te *Retreat* iai aia kataumwane ngkai kain te Aobiti aio, bwa ti na katika korana bwa ti na manga titirakinia tabo ni mwakuri ake nikirana, iai mwanangaia nako aonnaba ae a kataumwaneia ngkai bwa a na nako ni bowi, kanga n aron arana ni matang ae te *Retreat* , ao tera aron te kainibaire iai, bwa are ngkai a kitana Tarawa Teinainano, a roko i Tarawa Teinaieta, a kitana te Tarawa Teinaieta ane a roko i Abaiang, ane a kan manga kitana Abaiang, ngkana tao e tei Marakei, ngaia bon ti te titiraki, tera raoi aron te kainibaire iai, ao iai aia kataumwane kain te aobiti aikai bwa are kanga ngaia ae a katika koran ana waaki ni kaetieti ana tabo ni mwakuri te Tautaeka ni kabane, e rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E rabwa, iaon are, kanga bon, iai te *Retreat* are tao iai Minita ni kabane, bwa are iai naba Minita a tia naba n *Retreat*,

ngke e moan tei ke e roko te Tautaeka, ti a nako naba n *Retreat* i Betio, ao anne ae ti bon mwaneni n ara kataumwane Minita, ian te tabo ni mwakuri, ao iai aia *Retreat* taan Koroboki, are a kona, ma anne iai are ngkana a reke mwaneia n te mwane ni buoka, anne moa ae a na kakaei mwane ni buoka, ao ngkana e reke ai ngaia naba, ao ngkana aki, e kona n ae a bon kabongana naba te kataumwane, ao ai raon naba te nako Tarawaieta ao aekan naba te nako Abaiang, iai aika reke mwaneia ao iai aika bon mwaneni man iai kataumwane n aia tabo ni mwakuri, ao e rabwa.

Tibiika: Tia Tei mai Tarawaieta

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa riki te Tibiika, au titiraki nakon te Beretitenti, e koaua e nang mwaiti te titiraki ni kaineti ma aron kanga rinanoan booia Taan Mwakuri ao e a mwaiti am kaeka iai te Beretitenti, ko taku bwa e a bon kan tia te *Job Evaluation* , iai ae ko taku bwa e manga tabe ni karaoaki riki te *Job Evaluation* , n am kataumwane aio, iai ana *activity* iai te PSO nakon katian anne ao tao kanga I taku bwa e aki mwanenaki ma bon te titiraki ni kan ota bwa iai ngkai ke akea,

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E rabwa n aron au kaekaeka ao iai are e a tia, kanga *phase* na te *Job Evaluation* , e a tia ni karaoaki *phase 1* ao e a

karaoaki ngkai , ai karaoan kanoan are te *phase 1* bwa e na manga waakina ngkanne *second phase* ane e waaki ngkanne kanga bon te kakamwakuri iai imwain ae a karokoa iroun te *Cabinet* , e tuai ngkane roko iroun te *Cabinet* ao anne ngkanne ane e bon tiku bwa taben te PSO n reitaki ma taabo ni mwakuri ake a na baronga katian are e a bon tia te kamatebwai iai , ao bobotan ngkanne mwin te kakaei arei bwa a na uotiarake nakon te *Cabinet* bwa are nanona ngkanne a nang , kanga bon te *Job Evaluation* , rinanoan te boo teuana ma teuana, kanga ti aki te mwakuri ae nang bebebete naba, bwa are e nang kona ngkanne ni kaotinakoa kanoan te mwakuri teuana, tera raoi bon kanoana ao ana kataia ngkanne ni uakoraia naba ma aron tein te boo, ao a nang tarai naba aron tenan karinan are n teuana te *bar* , e na katamaroaki te boo iai, ke e nang katamaroaki te karinan anne bwa tao ai ti uoua, ngkana aua, tao e nang uotaki nakon tao ti teniua ke uoua, anne ngkanne ae a kataia ngkanne ni bobotia bwa te kantaninga bwa e na kona naba n rei n namakina te bitaki te tia mwakuri, bwa e nang ataia bwa e mwakuri ao e ata kanoan ana mwakuri ma kanuangana are e na anganaki man tein boona are ao e rabwa.

Tibiika: Tia Tei riki ma Tarawa Teinaieta, e nakoim,

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa riki Tibiika, am kataumwane iaon tao karakan aia konabwai aia kataneiai Taan Mwakuri ao e koaua ae kanga ae bon te *Policy Decision* anne, tao kam katikua bon akea manga karakan aio, man 2020 n te ririki aio ao n te ririki ae na roko e bon tiku naba n arona, are tia nora moa ane te *Long term training* , N na titiraki iaon te *detail* , ao kona anganai te Beretitenti ae kanoan am \$40,000 tabun ae ko kabanea iaon te *long term training* , ti ataia bwa e nang mwaiti ngkai te kan nako n reirei, tera ngkai ae ko kanga ko taketenna, tera am *Priority area* ae kona mwanenna n te \$400,000 ngkana ko kona n anganira tao teniua tenan *areas* ae ko taku bwa ko takeni ngkai bwa anne karikirakean aia rabakau Taan Mwakuri, ko rabwa,

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Ao N na butia te Tia Tei e na kairai, iraua te Atu ni kabanemwane ane ko taraia te Tia Tei taiaoka,

Tibiika: Ngaia Tia Tei ko a kakaira naba te Beretitenti nakon am Atu ni kabanemwane e nakoim,

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Kabwara au bure te Beretitenti, e koaua ane te LCDF ane e mena ian te PSO ane bon kanoan te 1 tabun mirion anne, ane \$47 tabun tengaa, te mwane ibukin boutokan aia reirei Taan Mwakuri ao te *Long term*

training , ane n *page 111* , ane e mena ian te PSO, ma N na ti bubuti are, I kan titiraki te *detail* iaona, tera am *priority areas* ae kona mwaneni ni kaineti ma aia kataneiai Taan Mwakuri , tao a na moan nako tenan *Accountant* ke tao tenan *pilot* , ke tera, ti kan ongora kanoan kabongan te mwane aei,

Tibiika : Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Angin ngkai, e a tia ni manga, kanga ana *policy* ngkai te kataneiai, e a kataki n taketenaki kanoan are ana *policy* te Tautaeka ae te *medium* nakon te *Long term* , riki tarakin *post* aika kainanoaki ibukin tea kawa ao n reitaki naba ma te *tourism* , aio aikai ngkai aika *priority* , iai ibuakona tenan kataneiai ni irekereke, bwa are n aron ae kam ataia akea moa ngkai te, tao e na uki te *porters* ma kanga n te ririki aei, e bane te kataneiai *in country* , e kuri ni karako ae te nako tinaniku, ma imwin , kanga iai aia *Skill Gap Analysis* ao akanne aika *priority* ngkai, kanga *post* ake aitara ma te akawa ao n rekereke ma te kaneweaba, ao iai ngkanne ake a taraki ngkanne tenan *supporting* n aekan te *pilot* , iai naba ane a taraki n aron te mwamwananga tenan kaben, ao iai ane taraki naba iaon karikirakean aia konabwai n rekereke ma te *Climate Changes* , kanga *issues* naba aika a riki nakon Kiribati, ao aikanne kanga ngaia takete aikana, iai ake a tia ni waaki n aron katamaroan te *Legal sector* n

aron are a tia n *training* , iai are tao e na ataki irouia tenan *Accountant* , tao e otioti te mwakuri ngkoa ibukin, tao te *First Lady* ngke e mwakuri ni ibuobuoki n te *Account* , e aki naba ngkai bwa are iai te *two year program* are a *train* tenan *Accountant* , a bane ngkai n otinako tao e kaan uangaun, tenan *Accountant* ma aia bebwa ae te *Diploma* , e a rangi n toamau ngkai te *Account* , ngaia are kanga e a toki kainanoan naba ana *Services* te moan aine bwa are e a tia te *program* anne, ao anne ngkanne ae reitinako *in country* ao reitaki naba ma tinaniku, ao e bon aki, ane a bon airiri naba ara *major sectors* ae te Onoauraki ao te Taan reirei, n aron ane, ma kanga iai ngkai te kantaninga bwa a nang karaiaki naba n taketekenaki taabo ake a na buoka karikirakean Kiribati inanon te uabu n ririki, riki tenan *sectors* iaon te akawa, tenan *Marine Scientist* ao n rekereke naba ma te kaneweaba, te *Tourism* , tao n rekereke ma , baike a rekereke ma te *Transport* , tenan *engineer* naba ibukin kanga kabirimwakakin mwakuri n rekereke ma karikirake aikai, ao e rabwa.

Tibiika: Ao I angan moa te Tia Tei mai Beru e nakoim,

Hon.England Iuta: Ko rabwa te Tia Babaire, akea bon ti te kabwara bure ngkai I a manga teirake naba, bon ti arei, e kakawaki ngkai e kaekaeka moa te Beretitenti, ti na ti katiki korai baika a mwaiti, kanga te

ururing man taai aika nako, are n aron are bon bwati n te Tua ae nako, ao a inaomata ngkai Minita kanga ian aia auti, iai ngkai te kainibaire ae e a tia ni katikaki ibukin aron mwengaia Minita, tera baika ana riai n reke iai, ao tera ae a na aki, ke a bon inaomata, te Minita temanna ma temanna ni karaoa mwengana, bon ti te kan titiraki, anne ngkoa are I bon tabekia n te *Workshop* bwa e riai naba n tianaki aron mwengaia Minita, bwa kanga iai rongorongotabeua, tao tabeman a katoamaua aia auti, kanga ni matematen bwawa aio, eti anne ke e kairua, ngkana iai koauaia, ao e raioi ni kaetaki, ngaia ti bon ti kan ongora, man te *Housing Subsidy* , a nako aia mwane aikanne ke a na bon katauaki bwa ana bon kabongana mwanen te *Maintenance* n ana mwane te tabo ni mwakuri teuana ma teuana, bon ti te kan kamataata, e rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E rabwa, bon iai kainibaire ae a tia ni wene ibukin aia auti Minita, riki ake tanan *tie housing* , anne iai ngkanne kainibaire, iai tenan, mwaitin te *furniture* ae na reke, ao iai naba ibukin kaungakin kabonganatan korakora man taai, te *renewable energy* ao e a tia naba ni kaungaki bwa a na bane ni karekei kanga man aia kataumwane, karekean naba oneakin aia taura nakon te *Solar* , ao anne naba ti tetikina

ngkanne irouia naba Minita ni kabane, iai naba ngkanne ae e a tia ni babaire iai te *Cabinet* iaona, ngkana e na kaeka am titiraki, ao e rabwa,

Tibiika: Tia Tei mai Beru

Hon.England Iuta: E nangi n rabwa te Beretitenti n ana kaeka, ao kanga bon anne ngkoa te bare ti kataia n taekinna ngke kanga ti maroro n tain kanga rinanoan manga aron bitakin booia Taan Mwakuri ma baika na reke nakoia Minita, ma kanga ti ti maeka te itera ae na boo te kaboo birimwaka, bon iai raoi ke, ma tao ti a bon ti butia te Beretitenti, tera ngkana a taraia bwa a na bon tianaki aron baikanne ni kabane, nakon ae nang boo te kabobirimwaka bwa e na raka ana tabo temanna nakon temanna, n aron ae kanga e nonoraki n taai aika nako, ngaia bon ti te bubuti, mwina e manga reke te aekaki are te kaboo birimwaka ao e a manga boo te kaiangatoa ni katamaroan mwengan temanna ma temanna, e rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Eang e rabwa te kauring, ao are a bon ongo naba Minita, bon anne ae kataia n tiatianna te Tautaeka, bwa ngkana a bon katamaroai aia auti, are bon te *Maintenance*, iai te kataumwane, ana riai ni karaoia nakon are bon te kataumwane ma e na aki taraki bwa ai manga bon te kateitei ae boou,

anne ngkanne e a biri tinanikun, ane bon te kainibaire iaon te onobai, ma anne ae a kabaeaki, te bae e kakawaki, ana bon mwakuri nakon aia kataumwane are e a tia ni kabwataki man te auti aei, ao e rabwa.

Tibiika: Tia Tei mai Tarawaieta, e nakoim,

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa riki Tibiika, ao tao ai bon au kabanea naba n titiraki nakon te Beretitenti,

Ao I karabwako kai ko taekinna are e *complete* aia *program* , taan reirei ake uangaun ao au kantaninga bwa tao taian *PA* naba e a *complete* ke tao te *diploma* n te *Accountant* are a karaoaki ikai, bon te titiraki bwa ane kanoan ane \$132,000 tabun tengaa, ane bon te *local contribution* e bon nakon te *Development* , ian ane te *local training* , iai tera kanoan aio, iai ana kantaninga te Tautaeaka bwa e na manga karaoa riki ana *co-host program* nakon te ririki ae na roko, bwa e a nang mwaiti ae a tangira te *program* anne, ma bon ti bon ti kan kamatoa mai iroum te Beretitenti ibukin am kataumwane aio, e rabwa,

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Eti, anne bon te kantaninga, e na riai ni katoa ririki, ke ngkana e aki katoa ririki ma e toki te *program* anne ao e na manga waakinako, bwa are e tia ni waaki ibukia taan Moti, ao tenan

Accountant , ao e koaua te *MPA program* naba, ao a kuneaki bwa e rangi n *successful* , te *part grade* iai e nang *high* , tao bon kuri ni bane ni *pass* ni kabane, ao a bane n reke aia *Diploma* , ngaia are kanga e a toamau riki, ao e noraki raouroina, bwa anne ngkai te *Avenue* teuana ke te itera teuana ae na taraki irarikin te nako tinaniku, ti a kona ni kabonganai *services* aika a bon kona n reke i abara ni kataneiakia ara Taan Mwakuri nakon aia bebwa riki ae Tamaroa, ma are aikai a reke ian are a *targeted* tenan *program* aikai, e a tia te *Account* , e a tia *Legal Sector* , ngkai ane a manga taketen ngkanne itera ake tabeua, antai ae na ataia tao te *Engineering*, ae kanga e nang *critical* ke tao te *Plumbing* bwa are aikai ngkai *services* ae a manga rangi ni kainanoaki n ara *service* , ma akanne kanga e boutoka, eang e boraio ma ane e kanga e tarataraiia te Tia Tei ae karineaki, ao e rabwa,

Tibiika: Tao e a bon bane te titiraki iaon ara Atu ni kabanemwane anne, ao nang kanakoa ngkanne te Kaotinano iaona,

Bwa te Atu ni kabanemwane ae *Number 10* ian te *Public Service Office* n te mwaiti \$1,325,305 e na tei bwa mwakoron te Tietura aei, ake a butimwaia ke a kangai Eang, ao ake aki ke a kangai Tiaki, E nakoia ake a butimwaia,

MOJ No.11

Ao ti a tara ngkanne ara Atu ni kabanemwane ane imwina, ae 11 ian *Judiciary* , n te mwaiti ae \$2,498,737 ao N na kanakoa moa nakoimi Taan Tei ngkana iai te kan kamataata iaon te Atu ni kabanemwane ane, e nakoimi Taan Tei, ao I a Kanako nakoim Tia Tei mai Maiana, Hon. Vincent Tong , e nakoim.

Hon. Vincent Tong : Ko rabwa *Madam Speaker* ngkai ko karekea au tai n titiraki iaon te *Judiciary* , ma tao imwain ae I waaki, ngkai ai tibwa au moan tai n taetae ao ai bon te kamauri nakoim ma kain am tabo ni mwakuri, Te Beretitenti , ma *Cabinet*, raora n Taan Tei, Taan Mwakuri ake a bane n roko ao Taan ongora, kam na bane moa ni mauri,

E rabwa *Madam Speaker* , au moan titiraki iaon tenan *Court fines* iaon te *header* are 002, ian te *Court Fines* ao kanga iai te *Increase* tao man \$112 nakon \$120 tengaa, kanga iai te kerake \$7 tengaa, kanga *around*, e aki naba rangi *significant* , ko kona n ti kabwarabwara taiaoka Te Minita, tera raori aio ae *Court fines* , tera ae kanaanaki n ane aio, ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti, kabwara au bure te Beretitenti, Te Minita n te Tua, e nakoim.

Hon. Tarakabu Tofinga: E rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa riki te titiraki ni kan kamataata ibukin are 002 *Court Fines* , ao n aron are oti,

tao e noraki rikiraken ana waaki te kabowi ao tenan katuaa, n aron tao tanan karikirake ke tera n aron akanne, ao tao raa riki tenan Tuua akana a rekereke ma ana babaire te moti, ngkana e ibuobuoki, e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei riki mai Maiana, e a nakoim,

Hon. Vincent Tong: E aoria are bon ti, are bon tain te *Comment* iaon aio, aera e a tia ni mwakoro bwa \$120 ngaia are kam kantaninga bwa e na *increase* , tao \$7,500 e rarabwa, nanona kanga e noraki naba bwa teuana te *revenue* , ke te *income* nakon te *Republic* ngaia ane?

Tibiika: Te Minita

Hon. Tarakabu Tofinga: Ngaia ane *Madam Speaker* n aron are oti, ao te katautau, ibukin te ririki ae boou aio, e na iai te raka , e na iai te raka n aron te katautau ane e oti n te boki ni kataumwane , e rabwa.

Tibiika: Tia Tei mai Maiana,

Hon. Vincent Tong: Ko rabwa ao ngkana ti a manga kaninganinga are imwina, ti a kinata ane 002, ti a manga nakon ane 003, iaon te *Court fees*, ngkana ko karaua n tara *Court fees* titabo ma akea te *increase* iai, ngkana eti au taratara, ngaia ane?

Tibiika: Te Minita

Hon. Tarakabu Tofinga: E rabwa *Madam Speaker* , eang kanga tao

bon tein naba kanga bon kaekan naba are mai imwaina, arei tao iai katarataran ae na raka tenan katua kai e a *fully function* ara *Court* ao tao n rekereke ma te *fees* tao e bon taraki ae te ririki ae boou, tao e na bon tiku naba ni mwaitina te bowi n aron anne, kanga riki ana karekemwane, e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Maiana e nakoim,

Hon. Vincent Tong : Are bon, ko kona *express* naba te *opinion* , are *obey*, ke kanga au koaua, e tabe, ke kanga angin te tai, tenan *Court Cases* a bae n ririkirake, e bae ni mwamwaiti riki aomata aika roroko ni kabaei tangia n te kabowi, e aoria irarikin anne,

I ongo kanga iai te *late fee* , ma e aoria bwa I a maan ni kitana te tabo ni kabowi, kanga I ongo bwa iai ngkai teuana te tangitang a taku aomata bwa kanga e a rangi ni kekerake tenan *Court fees* , e kona n ti anga ana kabwarabwara iaon anne Te Minita, bon iai te kerake ngkana arona bwa iai, kanga tera te *percentage* man tao n ae nako, ko rabwa te Minita.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tarakabu Tofinga: E rabwa *Madam Speaker* ao eang ibukin ane te *revenue* , ao e koaua tao ti na kantaninga teutana tao aia *breakdown* bwa tera raoi te kerake ao tera n aron tenan *fees* , n aron

are ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Maiana, kanga ti kantaninga riki are iaon te kabanemwane ma , ti a taninga aia mena ara koraki, ao I a iraorao ma ngaia,

Tibiika: Te Tia Tei mai Maiana, e nakoim,

Hon. Vincent Tong : E rarabwa am *comment* anne Te Minita, tao ai bon reitan naba anne, kanga teuana are te *Source of Complain* ke bukin te tangitang, kanga a rangi ni kerake tenan *fees* , ti te kauring bwa tiaki ti tenan *fees* ngkai nakon te bowi ae na kabwaka bwa are iai naba booia *Lawyer*, baikara riki, angkoa kanga bon iai au titiraki iaon are angkoa kona *itemize* ao kona *clarify* , ma e aoria tao ti a kantaningaia ma anne, tao are bon ti te *comment* ma ngkana ko kukurei *Madam Speaker* , I a kibara are imwina, e kanga *Madam Speaker*

Tibiika: I taku bwa e a tia ni iraorao Te Minita ma ngke bwa e na *provide* tenan kerake ao tenan bwaka iaon ane tenan *Revenue* , ngkana ngaia , eti otau anne Te Minita, anne am kabwarabwara, ko a tia ni iraorao nakon te Minita te Tia Tei e nakoim.

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa *Madam Speaker* , e koaua eang, tia iraorao , tera raoi tenan *Amount* , te *exact amount* are kainanoi ibukin te *Court fee* , ma te *Magistrate* , *High Court* n aron akanne, anne otau n ana bubuti te Tia Tei ngkana e

kariaia ao ti a iraorao, I a iraorao ma ngaia anne ao e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei

Hon. Vincent Tong : Eang kabwara au bure *Madam Speaker* are I bon taetae iaon arei bwa bon te *comment*, ao ngkana ti a nakon are imwina 004, manga *Magistrate Fines* , iai ana *Court Fines* are 002, ao 004 e *Magistrate Fines* , nanona iai, ko kona n ti anga tera te kaokoro taitaoka,

Tibiika: Ao iai au bubuti, ti kona n ae ti aki *touch* , ti aki anga ara mena iaon te *Revenue* ma ti a *focus* iaon te Atu ni kabanemwane, are bon te kabanemwane ni kabane, te *Expenditure* , anne ae ti mena, I a bubutiko Tia Tei, ko a, ti na maroro iaon ane te *Expenditure* , te *Revenue* tia katikua bwa anne bon ana *forecast* te Tautaeaka inanon te tai teauna ma te tai teuana, ana katautau iaon, ma ian ara *rules* ao ti na bon riari n nako iaon, ti na riari ni maroro iaon are te *Expenditure* , ao e nakoim te Tia Tei.

Hon. Vincent Tong : Ko rabwa *Madam Speaker* are kanga I ti karaoia man te *practice* man te Auti ae nako, e aoria tao manga *New direction* , kanga I kabwara bure iaon anne, bwa I taku bwa angkoa tao ti na ti ibuobuoki iaon anne, ma e tikiraoui akea te kangaanga,

Iai ngkanne au titiraki iaon *Overseas Training* kanga I noria bwa e a rangi ni bwaka, e aoria I ataia

bwa akea te mwananga, n te ririki aio, ao aio, e a rangi ni kerikaki te bwaka, kanga \$27,213 kabwara au bure Te Minita, aio e mena ian 221, ao e nang kerikaki nakon \$12,850 kanga I ongo bwa e na uki te mwananga inanon 1 n Tianuare, ke kanga taai nako akanne, e aera e rangi ni kekerikaki te *drop* n aio, kam kantaningaia bwa e na uarereke te *training* iaon aio n te ririki ae na roko, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tarakabu Tofinga: E rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa reitan te titiraki ao kan kamataata mai iaon ane tao 221,

Eang n aron ae ti waaki, ke e waaki iai ngkai te kabowi ao tenan *training* ae a bon waaki n te USP ikai ao angin ara *training* akanne ngaia ane iai tarakin ae akea te mwananga nako tinaniku bwa angina a bon bane ni karaoui aia reirei n aron kanga kanoan naba kaekaekan tenan titiraki n taai aika nako, are a karaoui aia *Certificate* ao ngkai a karaoui aia *diploma* ara *Court Clerks* ao ara aobitia riki tabeman akana a waakina te reirei, te kataneiai aio, ngaia are aki, e noraki riaina bwa e na kakerikaki teutana kai e a bon waaki i Tarawa ikai te *training* anne e rabwa.

Tibiika: Kona titiraki riki, ngaia I a kanakoa riki nakoim te Tia Tei mai Maiana,

Hon. Vincent Tong: Ko rabwa *Madam Speaker* , tao I karabwa bure Te Minita, tao anne are ti a tibwa maroro iaona, are 221 ngkana ko ti kona ni waerake teutana nakon 216,

Are te *Internal Travel* , n aiaron are e bon tia ni maroroakinaki mai imwaina, tao tenan mwananga nako aonnaba, ke kona ni kabwarabwara bwa kanga ai iraua ngkai te mwamwananga ae e a tia ni karaoia nako aonnaba te *High Court* , tao bon ibukin te *High Court Service* ao abamwakoro raa ae tia n roko iai, ao iara riki aika kantaningaki bwa I taku bwa e rangi ni rawata abamwakoro aika kantangingai bwa ana kawaraki, aonga n ataia ao e aonga n *justify* raoi te *budget* , te kataumwane aio,

Tibiika: Te Minita

Hon. Tarakabu Tofinga: E rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa, ibukin te mwamwananga inanona, ao e koaua, bon iai ana *program* te *Court* , aia *Annual Travel Plan* ibukin aia *Court* ,ao ibukin tarakin aba ake a na bon kainanoa ke tao e a rangi n rawata te *case* iai, ma n te ririki aio, n roko ara *Chief Justice* n te ririki aio, ao iai aba ane e a tia ni kawari, n aron Onotoa, Beru, Kiritimati, ao tao te kantanginga bwa e na iraua aba ao e na kona 11 ao bon mwanangaia naba aobitia ana ibuobuoki, Aranuka, kawarakina naba ibukin tenan kabowi are e rietata, ma kanga te kataratara 11

te aba ae na kona ni kawaria n te ririki, ao ngkanne ai bon kawarakia, e a nakon aia *urgency* ke tao ana *priority* kainanoan te kabowi ke mwaitin te *case* n aba akana a kawaraki akanne, ma n aron are e kainanoia te Tia Tei ae karineaki ao mwaitira aba, nanona n te kataumwane aio kanga 11 te aba ae na taketenaki ibukin te mwamwananga ao aba tabeua n aron are I tia n anga, 5 ke 6 ke e na kona n raka riki are e a tia ni kawaraki n te ririki aio, ao e rabwa,

Tibiika: Tia Tei mai Maiana riki, e nakoim

Hon. Vincent Tong : Ko rabwa *Madam Speaker* , tao ngkai ti a tia ni kitana anne, ao ti a manga kibara are iana are 227 , te *External Travel* , I *notice* bwa iai kanga teutana te kerikaki ma ti kan titiraki , am kataumwane are kanga ibukin te ririki aio, \$28,100 ibukin te ririki aio, e iranaki te mwane aio ngkai akea te mwamwananga n te ririki, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tarakabu Tofinga: Ao N na bubuti kan ti kaoka riki te titiraki bwa I kataia n ririmwina, taiaoka,

Tibiika: Ko a taekina am Atu ni kabanemwane ao ko titiraki, e nakoim

Hon. Vincent Tong: 227 taiaoka,

Tibiika: Ngaia e nakoim te Minita

Hon. Tarakabu Tofinga: E koaua *Madam Speaker* e rabwa, e rabwa, te kan kamataata iaon ane te *External travel* ao e koaua n aron ae noraki, ao iai te kerikaki, tao bon iai te kataratara bwa n te ririki ae boou e na rangi ni karako naba tao te nakonako, tao n rekereke naba ma rokoaia kain te *Court of Appeal* n aron akanne, n aron ae ti ataia ngkai, tao iai , a kona ni kabonganakin riki tenan rabakau aika boou, ke anga aika boou ibukin tao ai tiaki tao te nakonako nako tinaniku ma ai te *Virtual* ke te *Zoom Meeting* ke tao tera arana, *Conference* , te *Court* , e rabwa.

Tibiika: Ao I a kanakoa moa nakon te Tia Tei mai Beru bwa e a kaman teitei naba baina, e nakoim,

Hon.England Iuta: Ko rabwa te Tia Babaire ao bon ti butian te Minita te kamataata, n am kataumwane aio ngkai, e reke mwannanoan are kanga n ara tabeka ngkoa n te titiraki n ae nako, are katauraoran te rai taeka, ibukin mwin minitin bowi are e reitata ao te bowi ni manga tang, minitina ao bon te moti, ni bowi akanne, e a tauraoui ngkai inanon te kataumwane, katauraoran rairan miniti ma moti aikanne, taitaoka.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tarakabu Tofinga: Ngaia e rabwa, e rabwa, e koaua ana kan

kamataata n rekereke ma tao ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Beru, e na karautaeka moa te kabowi bwa e aki rinnako moa are tao te kainano anne, ma n aron are I kaeka iai te titiraki ao bon kona n taraki cases ake a bon kainanoa rairakia bwa tao ke n aron akanne, are ngkana tera e nora riaina te kabowi ma aron naba are I kaeka , ti na mwakuria, anne kanoan taben ara aobiti, katamaroakin ana *Service delivery* nakoia ara botannaomata ake a bon kainanoi ibuobuoki n aekakin akanne, ao e rabwa,

Tibiika: Tia Tei mai Maiana, e nakoim

Hon. Vincent Tong : Ngkana ti tara are imwina, are te Atu ni mwane are imwina are 231, ian te *Communications* , kanga ngkana ko taraia e riai n otara bwa iai ae raka iaon 100% te % te raka man, e kiba man te ware ae \$28,800 nakon te ware ae kanga \$60,000 e kona n anga , eaera e a rangi ni korakora te *jump* n aio , ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tarakabu Tofinga: E rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa , e rabwa reitan kan kamataata, ao e koaua, I taku bwa e rekereke ma kaekakin te titiraki are mai imwaina, are te *External Travel instead of going out* , a kabonganai tenan rabakau aika boou, e aki nako tinaniku te aba ma ngkanne e

nang *increase* tao te mita ma te *internet* , tenan raa bwaai ni *communication* , te tarebon n aron akanne, are a kainanoaki ibukin, ao ai karaoakin te reitaki tao te kabowi n aron ae e a tia ni waaki rinanon te *Virtual* ke te *Zoom* , n aron anne ao e rabwa.

Tibiika : Tia Tei mai Maiana e nakoim,

Hon. Vincent Tong : ngaia e rabwa te Minita, ao ngkana ti kaninganinga are imwina, 232, kanga e na i rekereke ma ane 231 ane te *Electricity* ke te iti, ae na kibarake 20% bwa are uabuin te katebubua man \$49,800 nakon \$60,000, ti au titiraki ngkane , tera ane te *gap* anne iai rekereke ane 231 ke kanga te bwai ae boou, ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Te Minita

Hon. Tarakabu Tofinga: N na bubutia te Tia Tei ngkana e kona riki ni kaoka ana titiraki bwa e karekerekea ana 231 ma 232, I a bubutia,

Tibiika: Kaoka riki am titiraki Tia Tei

Hon. Tarakabu Tofinga: Kabwara au bure te Minita, bwa I a manga, tao I a manga rangi ni ibuobuoki nakoim ma are kanga bon au titiraki are imwina, iaon au titiraki are mai imwaina, kanga 231 ae I titiraki ao e a rangi ni korakora te

kiba n te *Communication* , ko taekinna bwa e na korakora kabonganakin te iti, ao kanga e i rekereke ma ane 232, e i rekereke ma te iti, ma te *Gas* iai au titiraki ngkanne iaon anne kai e a maga kibarake bwa ai 20% kanga e a *cover* te itera are te *Gas* ian 232, ma ti te *Gas* ti au titiraki iaon anne, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tarakabu Tofinga: Ngaia e rabwa, kabwara au bure *Madam Speaker* , eang ngaia e rabwa, eang I taku bwa e na rekereke ma ngaia, bwa are kabonganakin bwaai n reitaki e rekereke te iai , ma are bon iai naba norakina bwa e bon rikirake korakoran kabonganakin te iti n te aobiti aio , tao ibukin karaoakin tabeia, ngaia are e noraki, ma n rekereke ma te *Gas* ao I taku bwa e na bon, tiku n arona, bwa are e bon tannako naba te tai ma kabonganakin, bon kainanoan te *gas* ke tao te iti n aron ane e kona ni kabonganaki, eang ma ngkana e kainanoa tera raoi te *details* iaon aio, ti kona naba ni ibuobuoki nakon te Tia Tei, e rabwa.

Tibiika: Tia Tei mai Maiana

Hon. Vincent Tong : Au titiraki ngkanne are imwina, e na i rekereke te ER, ngkana ko tara te ER ao iai rakan teuana te *position* ke te nakoa ae te *mate* antai te *mate* aio, kanga ko kona n ti anga am kabwarabwara iaona tafiaoka, ane irarikin *page 7* te ER,

Tibiika: Te Minita

Hon. Tarakabu Tofinga: E rabwa *Madam Speaker*, *mate* aio te Tia ibuobuoki n ana auti te CJ, n ana auti te CJ, e rabwa.

Tibiika: Tia Tei e nakoim,

Hon. Vincent Tong: Ko rabwa *Madam Speaker* kanga ai bon au titiraki, au kabanea n titiraki e na i rekereke riki ma tao Taan Moti, kanga te *General Comment*, kanga I noria akea te *Overall Jump* nakon booia Taan Moti, I aki ataiia ngkana e na i rekereke aio, are aia *sitting* ngkai ae I kaongoaki kanga riki tao iaon au abamwakoro, kanga *two sittings for per month*, akea te katautau bwa tao iai te katamaroa nakon aio,

Tibiika: Te Minita

Hon. Tarakabu Tofinga: Ao e rabwa, e koaua, ibukin are aia *Allowance* tao riki Taan Moti iaon aba, ao e koaua, iai rinanoakin anne, n aron are ti a tia naba ni mwaneweia naba n teuana kaekan te titiraki, n te wiiki ae nako, ao iai ara *Legal Sector reform* ao ti kona ni bane n tarai, kanoan, tera nako rekereken ana waaki te kabowi ao tera katamaroa are e kona noraki riaia ni karaoakin te *Exercise* anne, ae anne ngkanne e na rinnako inanona, tarakin booia, ao aia *allowance* Taan Moti, e rabwa.

Tibiika: Tao ai bon akea riki ae na taetae iaon te Atu ni kabanemwane anne, ao nang Kanako ngkanne bwa te kaoti nano,

Bwa te Atu ni kabanemwane ae 11, iaon *Judiciary* n te mwaiti ae \$2,498,737 e na tei bwa mwakoron te Tietura aei, ake a butimwaia ke a kangai Eang, ao ake aki ke a kangai Tiaki, E nakoia ake a butimwaia.

KIRIBATI POLICE SERVICES NO.12

Ao ti a tara ngkanne ara Atu ni kabanemwane ane 12 n ara ae te Kiribati *Police Service*, n te mwaiti ae \$10,968,271 ao imwain ae I kanakoa te Kaoti nano ao I a kanakoa nakoimi Taan Tei ngkana iai te kan kaotaotao iaon te Atu ni kabanemwane anne, te *Leader* n te kaitara

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao I a kan bubuti te kabwarabwara iaon te kiba ane ian te kataumwane ane 206, kanga te *Temporary Assistant* ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E. Taneti Maamau: E rabwa, I kaitaua te *Leader* n te Kaitara te Tia Tei mai Abemama temanna n ana titiraki ane te kabwarabwara iaon te *Temporary Assistant* iaon ana kataumwane te tabo ni Bureitiman, ao anne bon te *Temporary Assistant* ibukia ake a tangoaki, a kamotirawa n te mwakuri, iai ngkai rakan te,

Rakaia aika tangoaki ian are katoamauakin te tararua nakon, riki te *Covid 19*, are a kateirarekeaki naba ngkai tenan *Special Constables* ni katoamaua teiakinan tenan te *Quarantine Center* ao te *Isolation Center*, ao anne ngkanne ae a karaka naba kanga mwaitia Taan Mwakuri aika tangoaki ngkai ian te tabo ni Bureitiman, ao e rabwa,

Tibiika: Te *Leader* n te Kaitara e nakoim,

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao I kaitaua te Beretitenti n ana kaeka ao tao iraman te koraki anne, bwa ngkai te kiba aei \$295,000 kanga e rangi ni bubura kaei, ma tao iraman akana a kateirakeaki ngkanne ibukin ane tao te tararua n ane te *Covid19* ko rabwa.

Tibiika: Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Iai au ururing ma N na ti kakoaua ma ae roko , angaun tabun, angaun ma waniman, aika kateirakeaki ngkai, ni katoamaua kanga te tararua ibukin kanga te Aoraki ae te *Covid19* ao e rabwa,

Tibiika: Te *Leader* n te Kaitara e nakoim,

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao tao te tikera ni boo raa ae anganaki te koraki aei, ane angaun ma waniman ane ngaia ae e a reke iai te raka ae \$200 tabun

tengaa, kanga mwaitira booia ae anganaki inanon tao n te uoua ni wiiki, ma tao ai mannra ngkai, mannara ae a na tangiraki iai tao bon 1 te ririki ke tao manara, bwa aei te *Temporary Assistant* kanga te mwakuri ae aki teiman bwa tao ti 2 te namwakaina mai inano ke tao e kona n roko n ti 2 te namwakaina, ma e kona ti buokira ni kaotaira iaon anne, ibukin ae ai bon te kiba ae a nang bubura kaei, ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

Tibiika : Ao e koaua, e rabwa buokan te titiraki ao booia ae a mena iai, \$236.60 n te 2 ni wiiki ao mania bwa are bon anne kanoan ana babaire te *Cabinet* ibukin kanga te ibuobuoki naba nakon te kangaanga, kanga totokoan kangaanga ni kaineti ma te Aoraki aei, ngaia are ai bon mwakuri naba ngkai ni karokoa e a manga, te tai are ea taraki bwa tao e aki riai bwa tao e aki roko te Aoraki iaon abara ae Kiribati , ma a bon teimatoa naba ngkai ni mwakuri, ao e rabwa,

Tibiika: Te *Leader* n te Kaitara e nakoim,

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao N na kan titiraki ngkanne ibukia are, kanga iai are kain te *security service* are kanga amwamwakuri ma tenan Bureitiman n aobiti ni Bureitiman tao iaon Tarawa Teinainano ao Betio n aron ae ti ataia, ao naakai a kabwakaki maia ngkanne, tao booia

ke tao kanuangaia ae anganaki , bwa aki reke, nanona aki rin ian ae te *Temporary Assistant* bwa are tao aika angaun ma waniman tao ti aki ataia bwa a i rekereke inanona ke aki, ma ngkana e kona ni ibuobuoki iai te Beretitenti ni kamataata taiaoka,

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Tao e koaua iai ake a teimatoa ni ibuobuoki ma Bureitiman ian, iai are bon ana *program* te *Police* are te *Community Policing* , kanga te *outreach* riki nakoia te botannaomata n tangira aia ibuobuoki ao akanne aki kaboaki bwa a bon *Volunteer* , ngkana e kaea nanon ana titiraki te Tia Tei ae karineaki, ao e rabwa.

Tibiika: Te *Leader* n te Kaitara e nakoim,

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao I kan bubutia ngkane te Beretitenti bwa ti a noria are ian 207 are te *Wages* , \$147,000 n te ririki aei ao e nang akea n te ririki e na roko, ao ti kan titiraki bwa are iai ana *Supernormally post* ae mwaitina ae 146 ao naakai a kaboaki man ian te kataumwane raa n ana kataumwane te Ikotaki ni Bureitiman taiaoka,

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E rabwa iai ane te kataumwane ane kanga e taraia ane ian te *wages* e a nakon

ngkanne te kataumwane ian tenan *Special Constables* , n ane e a nakon ngkanne ane *Temporary Assistant* , e reke naba ngkanne ian ane 206 a reke naba ngkanne ian ngkanne anne, ane tenan *wages* n aron kabwarabwarana ae I anganaki, ao e rabwa.

Tibiika: Ao I tara te tai ao e a bon itera 12 ao e kakawaki ae ti *break* moa ibukin ara katawanou bwa ti aoria ni manga marurung ni manga karaoa tibwangara n te bwakantai aei, imwain ae ti maenako ao N na butia moa te *Sergeant* bwa e a kaoka ara Auti,

Ngaia e a oki ara Auti ao ngkane ti na motirawa ibukin te katawanou ao tia manga kaitiboaki ikai n te aoa 2 n te bwakantaai , ao ti a motirawa moa.

MOTIRAWA NI KATAWANOU

Tibiika : Ao tia reita ara Komete n ara Auti ao I a butia te *Sergeant* bwa e a karuoara *Mace* ,

Ngaia ao taninga moa , tera te *point of order*

Hon.England Iuta: E aki koro te *Quorum* te Tibiika, taiaoka

Tibiika: Ngaia ao ti a *call* moa te *quorum*

Ngaia n aron ae I kaongoaki ao e a *quorum* , ao ngkanne imwain ae ti waaki ao I a butia moa te *Sergeant*

bwa e a karuoa ara *mace* bwa e a Komete te Auti,

Ngaia e a Komete te Auti, ti a manga okiria, ti a okira are ti toki ngkoa iai ti bon tiku naba iaon are te *Kiribati Police Service* ao I kanakoa riki nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan titiraki iaona, e nakoim te *Leader* n te Kaitara

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika, I taku bwa kabanea au titiraki ngkoa are iaon are te *wages* are akea ao , e kabwarabwara te Beretitenti kanga booia tenan *Special* bwa e a rin ian are te *Temporary Assistant* are nanona raoia ake angaun ma waniman are moan kabwarabwaraki iai n are kanga te kataumwane anne,

Ao e kona ni kabwarabwara te Beretitenti bwa bukin tera ngkai a manga, e a manga kaokoroaki nnenna nakon te *Temporary Assistant* , bwa iai te bwai ae bitaki ngkana e kona ni ibuobuoki iai , ko rabwa,

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E rabwa bukan te titiraki ao kanga anne kanga kaetana te *Temporary Assistant* ngkoa mai imwaina, e rekereke ian te *wages* ao ngkai a kateirakeaki ni maan akana taan ibuobuoki ibukin te *Covid19* a bane ngkanne ni botaki ma ane ian te *Temporary Assistant* , aongkoa te

wages n taai aika nako e aki, aki *KPF*, ao kanga iai manga katamaroa nako iai ngaia ane a bane ni botaki ian te *Temporary Assistant* , ti kanga anne te ibuobuoki bwa angkoa, mai imwaina aki *KPF* kain te *wages*, ma ian kanga te kaetieti ae mena a riai ni reke aia *KPF* tao ngaia ane kabwarabwara ae I anganaki mai irouia kain te *Police* , ao e rabwa.

Tibiika: Te *Leader* n te Kaitara e nakoim,

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao tao e kona ni ibuobuoki te Beretitenti bwa ngkai e bitaki aei, iai naba te bitaki nakon tao kamwakuraia, bwa are kanga n aron otara ngkai ae a kamwakuraki ian te *Contract* , nanona ngkai a *Contract* ao a mena ian te *Temporary Assistant* kanga iai te bitaki nakon anne ao ngkai a mena n te *Temporary Assistant* ngkanne e reke ngkanne aia *Leave grant* ke e aki?

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Ngkana a mena ian te *Contract* ao e bon teretere bwa are e na bon oti n te *Contract* ngkana iai, angin te *Contract* are *approve* te PSC ao ngkanne e reke irouia te *leave grant* ao ngkana te *Contract* are tao ti 2 ,3 namwakaina riki n aekakin mwakuri aika ti a ibuobuoki iai, e aki ngkanne reke te *leave grant* , ngaia are bon nakon ae kan te *Nature* taekan te *Contract* are a kateirakeaki iai, ao e rabwa,

Tibiika: Te *Leader* n te Kaitara,

Hon. Tessie Eria Lambourne: Tao kabanean au titiraki ni kaotaota iaon aei, bwa are a mena ian te *Supernormally Post* kanga n au ururing ao a bon kona naba ni rin ian are te *Salary* booia kain te *Supernormally Post* ma tao e a kona n tara aei te Beretitenti ao tao kain te *Finance* bwa e ngaa raoi nnena bwa a kakai kamwainga nakon are e na riai ni mena iai, bwa e koaua anne, bwa nanona ngkai, are a na riai n reke irouia te KPF ao te *leave grant*, ngkana e kona n ti buokai te Beretitenti bwa kai aia *leave grant* are tao kain tenan *special*, e rin ngkai n ana kataumwane ane ian 208, ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti.

H.E Taneti Maamau: E koaua, tao ngkana e kananona nakoia kain te *Special Constable* ane kanga ni kanoan te Motinnano, a kaman *leave grant* man te ririki aei, nanona ngkanne n te ririki ae na roko ngkanne a bon *leave grant* naba, ngkana te titiraki e kaineti nakoia tenan *Special Constable*, a *leave grant* man te ririki aei, ao iai aia kataumwane iai, n aekan ane bon ian te *Leave grant*, ngkanne n te ririki ae na roko, are a tia n *leave grant*, a bon teimatoa ngkanne n *leave grant*, ao e rabwa.

Tibiika: Te *Leader* n te Kaitara

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao I kan titiraki ngkanne, ao I kaitaua te Beretitenti ao I kan titiraki ngkanne ibukin te kataumwane, tao iaon riki aia bwai ni mwakuri Bureitiman, bwa ti ataia bwa a rawata bwaai ae na riai n reke irouia Bureitiman ibukin karaoan tibwangaia, ao ngkai ti tara ana kataumwane te Ikotaki ni Bureitiman ao kanga a bon tiku n aroia tenan mwane ni mwakuri, kanga a bon tiku ngkai n te mwaiti are e mwakuri ma ngaia ngkai te *Police* n te ririki aei ao nakon te ririki e na roko, tao iai ti tenan karia ae akana a karaoaki ma e kona n ti ibuobuoki te Beretitenti ni kaotaira bwa iai te kataumwane ibukin tao aia bwai ni mwakuri Bureitiman ae tao a kainanoi, tao tenan bwai ni kaburebure ke tao te *note book* ke tera, te toti, bwaai ake kanga tao a na riai n reke irouia ibukin buokaia ni karaoan tibwangaia, iai ian te kataumwane aei ke akea, ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Ao e koaua e rabwa buokan te titiraki ae Tamaroa mai iroun te *Leader* n te kaitara, ma eang akea ian ae te kataumwane ngkai, ma iai are te mwaiti ae I taku bwa e kan mirion \$800,000 tabun te ngaa ana buoka te Tautaeaka n *China* ma are e reke ngkanne ian te mwane ibukin te karikirake are ai buokan ngkanne aia bwai ni mwakuri Bureitiman, ae a reke ngkanne ane kanga n ae kan ae ane e a tia n taekini, ma anne ngkanne

te itera ni mwane ngkanne teuana, tiaki ian te mwane ni mwakuri ma ian te mwane ni karikirake, ao e rabwa.

Tibiika: Te *Leader* n te Kaitara e nakoim,

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao ngkanne N na bubutia te Beretitenti ngkana e kona ni kabwarabwara are, tao ngkai teuana te kangaanga ae ti maroroakinna naba n te maroro iaon te Biira n te akawa bon te tararua, tararuan ara marawa bwa ti ataia bwa e bwaka ian ana kataumane te Ikotaki ni Bureitiman, te tararua anne ma ti kona n titiraki bwa kanga iraua tao mwaitin aia tutuo, kain te bare boti ae a kataumwane ae a kataumwaneia ngkai ibukin te ririki ae na roko ao tao taabo raa ae katarataraki tao bon te Aono ni Kiribati ae n ara aono ikai ke iai naba n te Aono n Rawaki ma te Aono n Raina, riki tao rinanon te PIPA ke taabo aikana tao ana riai n rangi n tararuaki, e kona n ti ibuobuoki Te Beretitenti n ti kaongoraira kanoan ana kataumwane n te ririki ae na roko n iteran te *Surveillance* ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Kanga mwaitin te *patrol* 6, kanga e taketenaki 6 n te ririki, ma anne bon ana *program* tao te tabo ni bureitiman ikai, ma iai ngkanne are bon te *Regional* , iai are kanga e

aranaki bwa te ibuobuoki ma aban Tebetebeke, are n aekan teuana are a tibwa karaoia ngkai n te Aono ni Mainiku, iai ngkanne are bon te *Regional Program* are a bane, a manga nako *Marshall* ke a nako Nauru kanga iai ngkanne te *Program* anne , kanga te *Partnership* ibukin te ibuobuoki n tararua bon ara marawa ngaira kain Tebetebeke, ma are kanga e boo te karekare iaona, ma iai are bon ana *program* te *Police* ibukin ana tararua are 6 te tai ae kaka tebuina te bong, kaka tebuina te bong n aia *program* are onoua arei, ao e a bon tibwatibwa, e a nakon ngkanne, kanga e na bon tibwatibwaki n te itera Mainiku ao ngkana te itera Mainiku, e a ikota naba te Aono n Raina ma te Aono ni Binikiti, ao n reitaki ma bon te Aono ni Kiribati, tao anne ae na ibuobuoki,

Tibiika: Ao I Kanakoa nakoim te Tia Tei mai Beru, e nakoim,

Hon.England Iuta: Ko rabwa Tia Babaire, bon ti te kan kamataata n reitaki ma kanoan ana kataumwane te Tautaeke are tenan *Statutory Post* ake a na, iai rakan booia, ma I ti kan kaetieti ma te kibu 100(3) ian te Tua ae Maungatabu, te *Commissioner* ni Bureitiman e reke naba ian anne, e reke naba ian te *Statutory Post* , bwa are e nako taekan kateirakeana ian te Tua ae Maungatabu, taitaoka imwain ae I a manga mwemwe au titiraki are imwina, taitaoka.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E koaua akea au *Constitution* imatau I kabwara au bure, ma n au ururing, E reke naba te *Commissioner* ni Bureitiman ian te *Statutory Post* ngkana eti anne au ururing ian te Tua are Maungatabu, ao e rabwa.

Tibiika: Ngaia e nakoim te Tia Tei mai Beru

Hon.England Iuta; Ko rabwa te Tia Babaire ao I kaitaua Te Beretitenti n ana kaeka, bon ti te kan titiraki ngkanne, iraua rakan boon ngkanne te *Commissioner* ae na bwaina, ibuakoia nake a na karakaki booia, Aobitia ake a na *Statutory* kanga n aron otara, ao tera aron bairean te *Commissioner* kanga ni kabotauaki ma Minita are ibukin aia auti, e *tie housing* , a kona ni bon waaki ni karaoaia n aron naba te Tia Moti ae Rietata, kanga e teretere e bon inaomata naba n ana auti, e ti kona ni kamataataki anne, e reke naba n aekaki anne nakon te Kamitina ni Bureitiman ke e aki , ian ae kanga taran ngkai, bon ti te titiraki, e rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Ana auti te Kamitina ni bureitiman e bon ian ana tabo ni mwakuri, kanga otau, e aki reke ian are te *tie house* n aroia Minita, e bon tei bwa kanga, kanga aekan naba ana auti te Tia Moti are Rietata , iai ian tao ana *Contract* are

e na karekeaki te auti ma e bon tabeakinna ana tabo ni mwakuri te *Judiciary* , ngkana e ibuobuoki anne,

Tibiika: Tia Tei mai Beru,

Hon.England Iuta: Kabwara au bure, e rabwa are e taekinna Te Beretitenti, tao e bon aki mataata n au titiraki, ma I kangai, n aron te kainibaire are e a reke irouia Minita are a kona ni katamaroaki aia auti, nanona Te Kamitina ni Bureitiman e aki reke te aekaki anne irouna ao tao iraua boona ngkana ngaia n te raka ni boo ae ti ongo bwa iai te raka ni boo nakon *Statutory Post* ae a na nako naba n te ririki ae na roko n te kataumwane, ngkana tao ti kona ni kamataataira n anne taitaoka,

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Otau e rin booia, Te kataumwane iaona ma e tuai tabwanin te babaire iaon mwaitin booia bwa iraua, ma iai te katautau bwa e na kona ni irakeaki nakon te mwaiti are kanga e na bon aitaru naba ma aron booia , te kairikirake ni boo irouia Taan Mwakuri, kanga anne ae tarataraki, e uakoraki rakan naba booia n aekan te raka ni boo nakoia Taan Mwakuri, ao e rabwa.

Tibiika: Ao tao ai bon akea ae na titiraki iaon te Atu ni kabanemwane anne, ao nang Kanako ngkanne bwa te Kaoti nano,

Bwa Te Atu ni Kabanemwane ae 12 iaon te *Kiribati Police Service* n te mwaiti ae \$10,968,271 e na tei bwa mwakoron te Tietura aei, ake a butimwaia ke a kangai Eang, ao ake aki ke a kangai Tiaki.

E nakoia ake a butimwaia.

**MINISTRY OF FOREIGN AFFAIRS
AND IMMIGRATION
NO.14**

Ti a tara ngkanne ara Atu ni kabanemwane are imwina, 14 ae tei ian te *Ministry of Foreign Affairs and Immigration* , kabwara au bure, te 13 ae tei ian te *Public Service Commission* n te mwaiti ae \$344,161 ao I a kanakoa nakoimi Taan Tei, ngkana iai ae kan titiraki iaona, te Tia Tei mai Tabiteuea Meang, e nakoim.

Hon. Taberannang Timeon: Ko rabwa *Madam Speaker* ao I kan bubuti Tia Babaire te kamataata iaon te Atu ni kabanemwane ane 205 ane *Overtime* , Tia Babaire e aera ngkai e a rangi ni kerake te Atu ni kabanemwane aei Tia Babaire, *Overtime* .

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E rabwa, kanga n te boki ae I matau ao akea e raka iai ma N na kaokia nakon te Tia Tei ngkana bon iai te raka, kanga n au taratara te *Overtime* kanga e bon tiku n te mwaiti ae \$4,839 ma ngkana tao e bure, I a

kaokia riki nakon te Tia Tei ae karineaki, akea te raka n aron te *Overtime* ,

Tibiika: Tao akea ae kan titiraki riki iaon, e nakoim te Tia Tei mai Beru,

Hon.England Iuta : Ao tao bon, ko rabwa Tia Babaire, tao bon ti rinanin naba au titiraki nakon te Beretitenti ni kaineti ma te *Commissioner* riki iroun te *Commissioner* ni Bureitiman, ao ngai ngkanne bon te Tia Babaire n te PSC are e a bon *constitutional* naba anne ke e *statutory* , tao iraua rakan boon te *Commissioner* ae ti kona n ongora ngkana, te Tia Babaire n te PSC kabwara au bure, iraua rakan boona, ian te raka ni boo are e na reke irouia ake a *Statutory* , kanga otau, e aki rekereke ma booia Taan Mwakuri te Tia Babaire n te PSC ao e rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E rabwa, kanga bon titabo au kaeka naba are ma are mai imwina, are kanga te raka ni boo n tenan *Statutory Post* a kona ni kairiaki ma ngkana e taraki riki te ware nakon te raka te boo nakoia Taan Mwakuri, kanga e kawa n tarataraki nakoia, tao te kabotau ma Taan Tei, n aron te Tua ibukin booia ao aia *Allowance* Taan Tei kanga e kaokoro ngkanne ma are kain te *Statutory Post* ao e rabwa,

Tibiika: Ao tao bon akea riki ae na titiraki iaon te Atu ni kabanemwane aei , ao nang kanakoa ngkanne te Kaotinano iaona,

Bwa te Atu ni Kabanemwane ae 13 iaon te *Public Service Commission* te mwaiti ae \$344,161 e na tei bwa mwakoron te Tietura aei, ake a butimwaia ke a kangai Eang, ao ake aki ke a kangai Tiaki, E nakoia ake a butimwaia,

Ao ti a tara ngkanne ara Atu ni Kabanemwane ane 14 ian Te *Ministry of Foreign Affairs and Immigration* n te mwaiti ae \$3,539,468 , ao I a kanakoa nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan maroro iai, ao e nakoim te Tia Tei mai Tabiteuea Meang.

Hon. Taberannang Timeon: *Madam Speaker* I kan manga okira riki au titiraki are mai imwaina ma tao e koaua I a moantai naba n roko n arei, ma taekan te *Overtime* Tia Babaire, n te *Ministry* aio, ngkana e kona ni buokira te Beretitenti bwa e kanga ngkai, e rangi ni bubura te *Overtime* ikai *Madam Speaker* ,

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Kabwara au bure ti tuai ngkoa ni kitana te PSC *Madam Speaker* ti bon mena naba iaona, ti a roko n te *Foreign Affairs* e a tia n nako are te PSC ngkana eti au mena,

Tibiika: Tia roko iaon *Foreign Affairs*, ma e a titiraki bwa e bure ana titiraki arei, bwa e bon kaineti nakon aei ae te *Foreign Affairs* , e nakoim te Beretitenti, ane iaon te *Overtime*

H.E Taneti Maamau: Ngaia e rabwa, ao e rabwa te titiraki ibukin rakan te kabanemwane iaon te *overtime* ma aio ngkanne kabwarabwarana,

Kanga, n aron are e noria te Tia Tei ngkana e tara te *Overtime* iaon te tabo ni mwakuri are aban tinaniku ao boborau, ao ian te *overtime* ane 205 ao ngkana tao eti ana taratara e aki raka bwa e bwaka, ma N na ti, ngkana e tara riki ana boki te Tia Tei mai Tabiteuea Meang, bwa e kerikaki, e titiraki ibukin te kerikaki ke kanga otau e titiraki ibukin te raka, ma ngkana e tara te Atu ni Kabanemwane anne ao e bwaka te *Overtime* , ma N na ti kaeta raoi otau n ana titiraki, bwa ngkana e raka ao ngkanne e aki aitara ma te boki bwa ae te boki e kaotia bwa e bwaka te kataumwane ibukin te ririki ae na roko n te *overtime* n te mwaiti ane \$8,000 , ao e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Tabiteuea Meang,

Hon. Taberannang Timeon: E koaua te Beretitenti Tia Babaire, I karabwa te Beretitenti, e nora te bwaka anne, ibukin tera ngkai e a bwaka n te mwaiti anne Tia Babaire, akea tangiran te *Overtime* ironun , n ana Aobiti te Beretitenti,

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Iai tangirana ma kanga ian ngkai, are kanga bon angin te *Overtime* n rekereke naba ma mwanangaia kain tao te *Foreign Affairs* ibukin tenan rekereke ma te mwamwananga nako tinaniku, ao ma are kanga ian te Aoraki ae te *Covid 19* ao e a uarereke riki kanga e mwakuri ae kona ni kantaningaki bwa a na mwakuri itinaniku aia aoa, riki n te *overtime* , ngaia ane , teuana te tabo anne ae kauarerekea, kanga ian te kantaninga bwa e na bon, e na korakora naba, ngkana e bon teimatoa mwin te *Covid19* naba nakon te ririki ae na roko, ao e rabwa.

Tibiika: Iai riki ae kan titiraki iaon, te Tia Tei mai Tabiteuea Meang

Hon. Taberannang Timeon: Eang I kan titiraki te Beretitenti Tia Babaire ibukin te *Vote* ane e mena ian te *Entertainment* Tia Babaire, e kona ni kabwarabwara te Beretitenti bwa are nanona, ana Aobitia te *Foreign Affairs* ao te *OB* , ao iai ana *Entertainment* kanga *provisions* n taabo akanne Tia Babaire, e kanga, e nga ngkanne ae kabongana , aio ke arei, e kona ni kabwarabwara aei Te Beretitenti,

Tibiika: Te Beretitenti e nakoim

H.E Taneti Maamau: Ao e koaua n aron te kakairua, a bon tannako, tao e na bon ataia te Tia Tei ae

karineaki bwa are e a bon tia naba ni mwakuri n te *Foreign Affairs* , e a tia naba ngkoa n Tia koroboki n te *Cabinet* , ma are bon iai, tao ana kakairua Te Beretitenti, ngkana bon ana botaki ana Aobiti Te Beretitenti, ao ngkana ana botaki te *Foreign Affairs* n rekereke riki ma tao ae ikai, n rekereke ma kawaran Kiribati, ao aei naba e kona naba n taraki bwa ian te *breakdown* ngkana e taraki ane te *breakdown* iaon te *Entertainment* ao are iai naba, iai ibukia naba tenan *missions* , iai naba tenan *missions* are i *New York* , ao iai are i *Fiji* , ao iai ngkanne are e nang waaki ngkai, are iaon *China*,

Ngaia are kanga te *Entertainment* , e tibwatibwaki naba bon ibukin te Aobiti ikai ao N na ana *missions* naba Kiribati akana I atongi, ao e rabwa.

Tibiika: Tia Tei mai Tabiteuea Meang, e nakoim,

Hon. Taberannang Timeon: E rabwa Te Beretitenti *Madam Speaker* ao te bwai ae teke matau iai Tia Babaire ane ian te mena ane 345 ane *Contribution to Development Fund* Tia Babaire, aio are ibukin te *support* nakoia te koraki ake a na kaokaki mai tinaniku, *Eligible National* te Tia Babaire, ao I *notice* Tia Babaire bwa akea te *Provisions* ibukin te ririki 2022 Tia Babaire,

Tera nanon aei Tia Babaire, a bane, a babane ara koraki akana a na kaokaki mai tinaniku, ke tera ae riki

Tia Babaire, e kona ni kabwarabwara aio te Beretitenti, bwa n otau ao a tuai bane Tia Babaire, ao iai akana a bon tataninga naba ngkanne manga te karairaki n oki nako Kiribati te Tia Babaire imwin ana moan kaokioki ana *Exercise* te Tautaeka are e a tia ni kaokia ake mai imwaina Tia Babaire, ngkana tao e kona ni buokira Te Beretitenti n aio te Tia Babaire,

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Ngaia ao e rabwa buokan te titiraki riki, ana titiraki te Tia Tei mai Tabiteuea Meang iaon riki are kanga te mwane ni karikirake, ke te *Contribution* nakon *Development Fund* ian are e kaineti ma tao te kaokioki, ma ngkai te kantaning abwabwaki angkoa ana irai ni bane, te kabanea ni kaokioki ae inanon, ngkana te kantaninga bwa anne te kabanea ni kaokioki ao e angina ngkanne a nang bon bane ara koraki, bwa are iai aika Ritembwa ane a nang oki ake mai Aotiteria, moan te Ritembwa ao e taketenaki ngkane bwa e koro aia bong ao a kabaneaki ngkane are i *Fiji* bwa are *Fiji* a bon kona ni bane n teuana te bong, riki ai bon ake ti tenan *Stranded National* bwa are a bane ngkai n oki ara Kaimoa, ao n reitaki naba are i *Marshall* ao i *Solomon* ma are a bon karako mwaitia aikai, riki nakoia ake *Fiji*,

Ngaia are te kantaninga bwa angkoa bwa Tianuare are iai ngkai te

Arrangement bwa are nake i *Fiji* are bon iai kantokaia ngkoa are iai *Ticket* riki ake tenan *Stranded Nationals* are a na bon kabongai ngkanne kanga aia *ticket* ngaia are kanga e a karako te kabanemwane inanon Tianuare, ma are ngkana iai, bon manga taben ngkanne te Tautaeka kakaeao tao ngkana iai riki kabanemwane a manga reitinako ke a manga rio inanon tain, ibukin te kaokioki, ao e rabwa,

Tibiika: Te Leader n te kaitara, e nakoim,

Hon. Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tibiika tao N na ti reita are iaon buokaia kain Kiribati ake a bae itinaniku bwa kanga I taku bwa iai, tao ngaira ara botannaomata, iai akana bae i *Tuvalu* ma kanga akea aran *Tuvalu* n te babaire n te kaokioki ma are ngkai are a bon ongongora naba n te rerio, ni kabane ngke bon ti man aba aikanne, iai kaninganinga naba kaokaia bwa are ngkana e aki ao nanona titabo ma e nang akea te buoka nakoia ngkanne ian te kataumwane n te ririki ae na roko, ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E rabwa, ngkana e bwaka *Tuvalu* ma are bon bane n rabwataki nako ara botannaomata, ma are bon iai naba ara botannaomata akana a *Stranded* ke a tao a bae ngaraoia ma aki ira te kainibaire ibukin, bwa te

baere a bon tiku ikekei ao a bon tangira ngkane buokaia ni kaokaki, ngaia are a bon kona n tiku ikekei ao aki reke irouia te mwane ni ibuobuoki bwa a bon aki ira te kainibaire bwa tiaki te koraki ake a bae ngaroria iaon te kiba, bwa bon mwanangaia ake a bon tiku n te tabo, n te aba are a mena iai ao a bon kan manga iango te oki nakomai, bon ibukin te bwai teuana, tao anne ngkane e aki reke, ma ngkana iai kain *Tuvalu* ae a mena n te kainibaire, ao i *Tuvalu* n aron te rongorongo ae I anganaki, iai ngkanne mai *Tuvalu* ae teningaun, akana a bae i *Tuvalu* ao a rin naba n te kainibaire are te kaokioki inanon moan te ririki, anne naba ngkanne te rongorongo ae I anganaki, ao e rabwa.

Tibiika: Tia Tei mai Tabiteuea Meang, e nakoim,

Hon. Taberannang Timeon: Ngaia tao e a tia anne *Madam Speaker* ao ti na nakon ngkanne *Establishment Register* Tia Babaire, e taekinna Te Beretitenti bwa iai ngkai tenan *missions* ke ana aobiti Kiribati itinaniku, teuana i *Geneva*, *BRC Beijing*, teuana i *Suva*, ao e ngaa riki teuana, i *New York* ao teuana i *New York* ao I kabwara au bure nakon teuare i *New York*, ngaia ao teuana i *New York*, e a tia n reke kain ane i *New York*, a tia n reke kain ngkanne akana teniua riki *Madam Speaker* ao a kanga n rineaki Tia Babaire, mai iroua kain te *Courier Diplomatic* ke bon ana

rinerine te Tautaeke ke e kona anganira araia ngkai n te tai aei Tia Babaire bwa aonga n ataia kain Kiribati bwa antai aia Tia Tei aikana a nako n tei ibukia, ma e rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Te Beretitenti

H.E. Taneti Maamau: I kakaea bwa iraua n te kataumwane, tera ana *Sub-head* ane a tangiria te kabwarabwara iai, bwa ngkana e ritinanikun te maroro iaon te Biira tao anne ngkanne e a bon kai nakon te Aobiti ni kakaea ana rongorongo, ma I ti kaeka ngkai ane e kaineti ma te Biira n aron am kaetieti te Tibiika, are ti a kataia ni kaekaeka iaon te kataumwane, anne kanga ai te *Principle*, ngkana e kona ni ibuobuoki riki te Tia Tei ni kakaei ana kataumwane ngkana, tao e aki ke tao e kan kamataata riki iai, e rabwa.

Tibiika: Tia Tei mai Tabiteuea Meang

Hon. Taberannang Timeon: Tia Babaire I taku bwa e rangi ni kaineti ma ae ti kataia ni karaoia n te tai aei Tia Babaire bwa are a mena ian te *salary scale* bwa are iai booia te koraki aikai Tia Babaire, ti aki te baere a nako naba nakon taabo aikai ao akea booia te Tia Babaire, a na riari ni kaboaki, ao a na kaboaki man ana *Budget* te *Ministry of Foreign Affairs* Tia Babaire ao ngaia anne ngkane ae ti bubuti te ibuobuoki iai te Tia Babaire, ngkana

tao e bon aki tauraoi te Beretitenti ni kaeka ane bwa tao terana naakane a *secret* te Tia Babaire ao tao kai e koaua te Tia Babaire,

Ma teuana au titiraki Tia Babaire bwa ian *Establishment* ao iai te *Post* teuana ane ABS, *supernormally post* te Tia Babaire ae *level 4* , ae *new post* teuana Tia Babaire, ma ane e aki *attach* nakon *any particular mission* , ma e tei n okoro n ti ngaia, *and we assume* bwa ane ngkanne te *post* ae na nako, bwa kanga te *High Commission* , te *High Commissioner* , nanona e nakon ara *High Commission* i *Fiji* te Tia Babaire, nanona e nang e nang reke ngkanne te *Deputy High Commissioner* ngkane i *Fiji* are nanona e na kaburara naba ana *budget* te *Diplomatic Mission* ane, ane e mena *Suva* te Tia Babaire, ao ane nanon ae ti titiraki iai te Tia Babaire,

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Eang nanona e a reke ngkanne te *Post* ae te *Deputy High Commissioner* n Te *High Commission* i *Fiji* , ao boon are mai imwaina are kanga te Tia Koroboki are kanga e mena n te *range* ane , iai te *level*, ngaia are bon ane naba, e aitarara ma booa tenan *Deputy High Commissions* , ngaia ane e a kakaki ngkanne i kanne te *Deputy High Commission* , ian ae *Fiji* ngkai te tabo teuana ae ti a kataia n *Strengthen* ke ni katamaroa riki ibukin ae e a bon

rangi ni tiraua ara botannaomata ake iaon *Fiji* , ao are i *Fiji* , ti aki ti *Fiji* bwa e a tara naba ngkanne Tebetebeke ngaia ane ti a kataia riki ni karekea riki kanga katamaroan te *Manpower strengthening* ke kainakin te *mission* are i *Fiji* , ao e rabwa.

Tibiika: Te *Leader* n te Kaitara, e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao ti kan reitanako te kaotaota iaon kanoan ana ER ana *Ministry* te Beretitenti *Foreign Affairs* bwa ti noria ngkai bwa iai, nanona ti teniua ngkai, tao ti teuana ngkai te *mission* are e na kateaki n te ririki ae na roko, ao ti noria bwa are iai riki teuana ane iangoai ma tao e tuai, ae e a rin ngkai n te ER, are kanga te *Mission* i *Geneva* ,e a rin n te *ER* ma akea tao te kataumwane iai ngkai n te tai aei, tao ane akea ngkanne n te ririki ae na roko, n ningai ae iangoai te Tautaeaka bwa are ngkai e a ira ngkai e a ira ngkai te ER,

Te titiraki teuana iaon ane 246, kanga iai te kataumwane ae boou, kanga e raka iaon kaboan tao bwaai aika tao a nang onoti, mitin ke tao tenan raa, ma ti na bubuti, tera raoi ane \$22,980 e kona n ti kabwarabwara Te Beretitenti bwa tera kanoan tenan bobwai aikanne, ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Ao e rabwa, ni kaineti ma are te *Mission* i *Geneva* , e bon taona moa ngkai ana babaire te Tautaeka ibukin are te Aoraki ae kakamaku aei, ngaia are ti a taona moa ara *Mission* are i *Europe* , tao ti a taraia ngkanne inanon te ririki ae boou, ao ane ibukin te Atu ni kabanemwane ane boou, ane 246 iaon kanga bwaai ni mwakuri aika okoro, ke tenan *Specialized purchase*, akanne ibukin kanga a raka aikai, katoamauan ana tabo ara *mission* are i *Fiji* tenan bwai ni mwakuri aika rekereke ma te *Covid19*, iai ae te *medication package* , *Covid19 Medication Package* , iai te *Chlorine based soap*, ao iai te *Sprain plastic bottles*. Akea ngkoa te kataumwane ma ti a karini ngkai, bwa are ngkai n te ririki aei, a kataki ni karekeaki ian te buoka are kanga te kantaninga ti nang bon katauraoi ni katoamauia naba ara, riki ara *mission* are i *Fiji* ngkai e a bon korakora te aoraki ae te *Covid 19* i *Fiji*, n rekereke, kanga bon ti bwaai ni mwakuri, aia bwai ni mwakuri riki ni i rekereke ma te Aoraki ae te *Covid 19* , ao e rabwa.

Tibiika: Ao I kanakoa riki nakoim te *Leader* n te Kaitara,

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Beretitenti , ao e koaua ae na mano ara Tia mwakuri ao ara botannaomata akana a na reke ian te tararua, ma N na ti bubuti are , kanga iai te kataumwane are iaon 225 , kanga te karai irouia Taan

Mwakuri , tao ngkana e kona n ti kabwarabwara kanoan ana kataumwane aei te Beretitenti, ti ataia ae e a kee, kanga e a bwaka bwa n te ririki aei ao \$217,600 ao ngkai ai ti \$99,000 kanga e kona ni kabwarabwara kanoan ana kataumwane aei bwa tao taan mwainging aikai tao ngaia ane e mwaneweia ian ane katean ana aobiti ae boou, bwa e bwaka man te ririki aei, ma nanona ngkai e korakora te mwainging n te ririki aei, iai ngkai te kamwaing ae e a tia ni karaoia te *Ministry* n te ririki aei, ao tera kanoan ae na roko, ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Ao e rabwa buokan te titiraki, ngkai are bon te kamwainging, iai kamwainging n te ririki ae riki, bwa are e a bane ana tai te *Deputy* are i *New York* ma buuna are e tararua naba te mwane te *Senior Accountant* are e tararua te mwane, a bane ngkanne aia tai ao a raai nako *Fiji*, ao ngkanne te kantaninga bwa , iai te kantaninga bwa n tokin te ririki aei, ao e na waekoa n nako onean mwina, ngaia are kanga riki ni kamanena tenan mwane, tao taratara ni mwane n te ririki aei, ao ngaia ane a kauarerekeaki ngkanne ibukin te ririki ae na roko.

Iai ae bon te karai nako *China*, katean naba te *mission* are i *China* ma akanne ae a na kataki naba ni karaoki ni kabane ni kataumwane n

te ririki aei, ma ngkana aki nikiran te mwane, ma ngkana aki reke iai ao e bon tau ngkane ane te mwaiti ane a katauaki ibukin te ririki ae na roko, ao e rabwa.

Tibiika: Tia Tei mai Tabiteuea Meang, e nakoim,

Hon. Taberannang Timeon: Ko rabwa *Madam Speaker* , te Atu ni kabanemwane ane 217 n te *Local*, 216 kabwara au bure, 216, *Local Travel* Tia Babaire, ao *Internal Travel to be specific* ,

E kanga, *Foreign Affairs* kanga e *oriented* nakon aba itinaniku te Tia Babaire, ao te *Travel* aio e na *travel inward* kanga e kona ni kabwarabwara Te Beretitenti bwa tera bukin aio te Tia Babaire, kai e a mwaiti riki mwamwanangaia inanoaa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E koaua are bon iai naba irarikin are bon aia *commitment* are a bon kakaraoi ibukin mwamwanangaia, ao riki mwamwananga, are e reke naba ikanne mwamwanangan te *Immigration* , iai naba te kantaninga, rekereke naba te mwananga nako Kiritimati ao iai mwamwanangaia ngkai kanga tenan *Protocol* bwa are ia teuana te *Strengthening* ke katamaroan te *Protocol Training* , ae nang i rekereke naba ngkai kain *Foreign Affairs* n ana *Protocol* n tauraoi ni karaoi aia *Training*, tao bon nako aonnaba

naba bwa iai ara *Diplomatic* mai iaon aonaba, tenan *Majors* , kanga a nang kataia ni katamaroa riki aia waaki, ma akanne tabeua kabwarabwara akana ibukin rakan te mwamwananga nako aonnaba, ma bon te raka ae e aki rangi ni mwaiti, ma e taraki n ara mena, ane ti, I taku bwa e raka ane taraia te Tia Tei ae karineaki, kanga te raka ae \$281 ngkana eti ana mena, ma ti anne kanga rakan teutana te mwamwananga ibukin te *Immigration* ao tenan *protocol officials* , ao iai naba are ngkana a mwananga *Diplomatic*, kabwara te bure, e koaua , iai are e kawaia tenan *Missions* ikai, bwa are ngkai te kakao mai iaon aba, e a rangi ni mwaiti naba kaoia tenan , te *Ambassador China, High Commissioner Australia, New Zealand*, n aia kakao aia botaki kain aon abamwakoro, ngaia are anne ngkanne e a karinaki bwa teuana te kataumwane ibukin irirakia mai iroun te *Protocol* man te *Foreign Affairs* , tao e na ibuobuoki anne, ao e rabwa,

Tibiika: Tia Tei mai Tabiteuea Meang, e nakoim

Hon. Taberannang Timeon: Ko rabwa *Madam Speaker* bwa ngaia tao ngaia anne ao a bon ongora kain aon abamwakoro, ma teuana te bwai ae a *notice* kain aon abamwakoro bwa kai e a toki te mwananga nako tinaniku ao e a nang ni mwaiti te mwananga nakon aon abamwakoro, ao a taku, e aera

a tibwa norira, a tibwa norira te koraki aikai ngkai a tibwa kawarira ke, kee a nakomai n oroben ikai te Tia Babaire, kabwara au bure n anne ma anne aia *observation* kain aon abamwakoro, bwa *of a certain* e a rangi ni mwaiti naba te mwananga nako mai Tarawa nako aon abamwakoro Tia Babaire, ngaia are ngkai e kabwarabwara te Beretitenti ao ara kantaninga bwa, tao ngaia anne te Tia Babaire,

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E koaua e rabwa, are bon iai iteran are bon te mwamwananga, mwamwanangaia are ngkana iai aia *program* ma aonaba, anne naba ae a kaungaki ngkai taabo ni mwakuri bwa a na kataia, kanga ni karina naba te reirei ao te konabwai nakoia kain aon abamwakoro,

Ao te kauoua ni itera are I bon kabwarabwara, bwa bon aia kakao kain aon abamwakoro bwa e a korakora naba kawaia ara *Diplomatic Missions* nako aon abamwakoro, bwa kanga e a korakora naba te reitaki irouia kain abamwakoro ma taabo ni mwakuri aikai, bwa are ibukin naba buokaia, bwa are e kakawaki naba rokoia ikekei, e kona n reke aia karirikirake ao tao anganano bw a na mwaneni akanne aika I taku bwa a Tamaroa ibukia kain abamwakoro, ao e rabwa.,

Tibiika: Te *Leader* n te Kaitara , e nakoim,

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao I kan rimwin ana kaeka te Beretitenti, e nang rarabwa ngkana arona bwa iai naba te reirei ae tao e na karaoaki iaon abamwakoro ibukin te *Protocol* ao e kona n ti taekinna bwa tao iai ae abamwakoro ae a tia moa n taraki bwa kanoan te ririki ae na roko n te reirei aei, taiaoka, ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Iaon kawaina bwa e koaua, are ti bobowi n te OB ni katoa, ao teuana kanga kainanoan teuana naba te reirei ae ti , kanga I noria, kanga kaotakia naba kain aon abamwakoro, riki tenan Kauntira, bon Kauntira ao te *Major* ma are anne ngkanne ae karaoia te tabo ni mwakuri , kanga karakakin ana *outreach* ibukin, man te aobiti aei, ma e tuai ngkanne n tabwanin, bwa te bae te iango ae tibwa iaiangoaki ae ti nang kanga karababa riki baira nako aonnaba, ma are ngkana tao e na moanaki n te ririki ae na roko, tao ngkana iai abamwakoro akana ana waaki iai, iaon kawaina n tia aia *Program* kain te *Foreign Affairs* iaona, ao e rabwa.

Tibiika: Ao I taku bwa e a bon bane, te kan ota iaon te Atu ni kabanemwane anne, ao nang kanakoa ngkanne te kaoti nano iaona,

Bwa te Atu ni kabanemwane ae 14, ian te *Ministry of Foreign Affairs and Immigration* n te mwaiti ae \$3,539,468 e na tei bwa mwakoron te Tietura aei, akana a butimwaia ke a kangai Eang, ao akana aki ke a kangai Tiaki, E nakoia ake a butimwaia,

**MINISTRY OF INTERNAL AFFAIRS
NO.15**

Ti a tara ngkanne ara Atu ni kabanemwane ane imwina, 15 ian te *Ministry of Internal Affairs* n te mwaiti ae \$3,57, 835 ao I kanakoa nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan maroro iai , te Tia Tei mai Arorae, e nakoim

Hon. Teima Onorio: Ko rabwa Tia Babaire, ao I kan butia te Minita are tabena bwa e kakoaua ae iai te mwaing nakon ana *Ministry* irouia *Staff* tabeman man te MOJ bwa tao e karika te raka ni kabanemwane , ma I ti kan butia, e kona ni kamatoa raoi bwa iraman raoi *Staff* aika mwaing nakoina, ao tera raoi karinanin booi, bwa ane e rin ibuakon te kataumwane ian te *Election Unit 05* , ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa Tia Babaire, mwaitia kain te *Election Office* ae mwaing nakon botaki ni mwakuri ae te *Internal Affairs* , aman, uoman tenan *permanent post* ao uoua tenan *Supernormally post* , ao ngkana arona bwa e angai au tai

teuana bwa N na nora iaon tao te *level* ane tangiria te Tia Tei , ao I a kona ni kaeka iai te Tia Babaire, ko rabwa.,

Tibiika: Ngaia e nakoim riki Tia Tei mai Arorae,

Hon. Teima Onorio: Ko rabwa Tia Babaire ao I taku bwa e mataata, ngaia nanona e bon eti ae uoua, are a bon mena iaon te ER ao uoman aranaki bwa tenan, a mena ian te *Supernormally*,

Tao I kan bubuti te Tia Babaire tao ti ibukin riki, ni kaineti ma aio bwa e kona ni kamataata te Minita bwa tao ni kataumwaneaki kain te *Election Unit* aio, are iai naba *supernormally post* aika uoua iai, e kona ni kamataata bwa kanga tera raoi kanoan aia *program* ae tao ibukin te ririki ae boou, ae ti kakoaua bwa e kiriaria te *National Election* te Tia Babaire, e rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa te Tia Babaire, e koaua ae iai uoua tenan *supernormally post* ane man te MOJ ane e mwaing nakon ara tabo ni mwakuri, ao e koaua, are e na mwaing raoi n Tianuare Tia Babaire ma aio e a bon mwaing naba man ana ER man aia *post* ake iai n te MOJ nako te MIA, ma te kantaninga bwa e na bon iai kainanoakin *post* aikai iroua iaon karaoakin tenan *training* ao tao itera riki tabeua are na ibuobuoki ma aron te *outreach*

naba tao nako aonnaba ao tao bon iaon Tarawa , ma kawaekoaia aomata ake ana i rekereke ma aron tenan *training* ni rekereke ma aron te *election*, ti kakoaua bwa te *election* e aki kona n ae karaoaki naba n te tai ae rangi n uarereke, e na bae n iai tenan *Training* akana a na karaoaki, ni kaineti ma aron aia mwakuri Taan Mwakuri iai, ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Tia Tei mai Arorae,

Hon. Teima Onorio: E rabwa ana kamataata te Minita Tia Babaire ao I ti kan reitia riki iaon ane bon te kataumwane iaon te boo, ane *Salaries* bwa ngkana eti otau, bwa ti te raka ae reke nakon te kataumwane n te boo ibukin mwaingia nake aman man ana aobiti, man te MOJ nakon te MIA, ao kataumwaneiaia ikai ian 05 \$52,000 ao te raka e kaotaki nakoira n rakan te kataumwane ibukin te *Salaries* ke booia Taan Mwakuri n te *Ministry* aio, e karakaki n te mwaiti ae \$43,000 tabun tengaa, I ti kan titirakina te Minita, e bon tau, te *Provision* ibukin booia Taan Mwakuri ngkai manga rin naaka aman, are kain te *election unit* , e tau ke e aki? E rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa Te Tia Babaire, ma I taku bwa aio are bon te *Salary* are tao ngkana eti raoi kaekan ana titiraki Tia Tei, e koaua

iai ana *salary* , aia *salary* te koraki aika aman aikai ni ikotaki ma te *increment* ane ngaia ane e a tia ni karaoaki tao te *Calculation* iaona ao aio ngkai teina ao arona aio ngkai, ae ti a tia ni mwakuria au Taan Mwakuri Tia Babaire, ko rabwa.

Tibiika: Tia Tei mai Arorae,

Hon. Teima Onorio: E rabwa Tia Babaire, e aoria bwa ti a katikua nakoia , kanga ti ibukin, te numera ae e bebete ke, are a roko aman aika boou ao a uota booia ae \$52,000 tabun tengaa, kanga te raka ni kabanemwane e na katauaki ian te MIA, ma te raka ni kataumwane ngkai ae karakaki iai ana kataumwane te MIA iaon booia Taan Mwakuri man te ririki aei, ibukin te ririki ae na roko, ti \$43,000 tabun tengaa, ngaia ae kanga ae I titiraki iai, ao ngkana e manga taekinna te Minita bwa te *increment* e rin, kanga I a raraoma riki, ma e aoria I a katikua bwa a bon noria,

I ti kan reita ngkanne au titiraki iaon te *Housing assistant* Tia Babaire, iaon te *Housing Assistant* , ao iai te raka ae \$4,000 tabun, ma tiaki te raka mai irouia naake a mwaing ake aman, ake a roko ake aman, e kona ni kabwarabwara bwa tera te raka n te *housing assistant* ibukia kain te MIA nakon te ririki ae boou Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa buokan te titiraki, e koaua ae

temanna ara *Senior Account* ane e mwaing nakon teuana naba te Auti ane ngaia ane e *Contribute* buoaka n te mwaiti ane e reke ikai, ti temanna ara *Senior Accountant* , ngaia rakan ara auti, bwa tao nanona, tao e aki rin ikai , kanga tima I taku bwa I aki ataia bwa tima ai akea ikai te kataumwane ibukin aia auti nakana a na mwaing iaon ara kataumwane aei Tia Babaire, ko rabwa,

Tibiika: Tia Tei mai Arorae

Hon. Teima Onorio: I kakauongo nakon ana kaeka te Minita Tia Babaire, kanga I aki rangi n ota n ana kaeka, titabo ma e a manga bon titirakinai, bwa iai ana auti te *Senior Accountant* ke akea, ae katauboaki ana *house rent* ikai ke e aki,

E aoria N na bubuti bwa e ti kamataata riki are tao bon iai ana *list* i matana, tao iraman ngkai kain te MIA aikana a na reke nakoia te *Housing Assistant* ibukin te ririki ae boou, ao I kan reitia ma te titiraki ae tao e bon tabangaki ngkana e kona ni kaeka te Minita n te MIA ke tao e na ibuobuoki temanna riki te Minita, bwa te *Housing Assistant* aio e kanga raoi te *policy* iaona, e kataumwaneaki ibukina bwa iai te auti ae kaina ngkai te tia mwakuri ke e kataumwaneaki ibukina bwa iai kantaningana bwa e na reke ana auti n te ririki ae boou, e kona ni kamataataki tera raoi te *policy* iai Tia Babaire,

Tibiika: Te Minita

Hon. Boutu Bateriki: Ko rabwa, e koaua are I a tia ni mwaneweia are ti temanna *Staff* ae te *Senior Accountant* , e mena n te *B- grade* , ao anne ngkanne bon ti temanna rakan ara *officer* ae kabongana te Auti aei, ao n aron are bon te kataumwane ibukin tenan auti, are e bon *annual* , e ira te *budget annual* , ngkana *once* bwa bon iai am auti e na bon ira aron te kataumwane, ngkana akea am auti, e na bon aki kona ni karinaki n te kataumane, ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Te mai Arorae

Hon. Teima Onorio: E rabwa e a mataata anne, au kantaninga bwa e a tabangaki anne nakoia *ministry* ni kabane, are e ti kataumwaneaki ngkai bon iai te auti ae mena iai, e rabwa,

I kan titiraki ngkanne iaon are 207, n taran te botaki ni kataumwane ao te ririki aio ao iai te mwaiti ae katauaki ae \$29,000 nakon te ririki ae e katauaki ae raka riki n te mwaiti ae \$41,667 Tia Babaire, I kan butia te Minita bwa n otau ao angin te kataumwane aio, a mena ian te *Local Government* ao te *Culture*, e kona ni kabwarabwara kanga aekakin , te kataumane aio kanga ibukin tera, ibukin kaboaki antai, ibukin terana Tia Babaire, tera e na raka ae tin kantaningaia ke ti na noria n te ririki ae boou n te MIA, e rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Boutu Bateriki: Ngkana eti otau te Tia Babaire, are 207 te *wages* ao e koaua are bon iai temanna ara *Staff* ae reirei itinaniku, *Inservice Training* , ao ngkanne iai te *reliver* ane ngaia ane a kabongana te Atu ni mwane anne Tia Babaire bwa boona n te \$12,400, ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei mai Arorae

Hon. Teima Onorio: Tia Babaire, N na butia te Minita, tera ngke e kona ni kabwanina riki ana kaeka, bwa te ware ae bubura ao te raka ae \$10 tabun tengaa, ma au titiraki e kangai, tera ae karika te raka n te kataumane iaon te *wages* ao kanga antai aikana a kaboaki iaon aio, e ti taekina temanna te aomata Tia Babaire, te koaua bwa ana *wages* ke boon ane temanna anne, are onomwi, ibukin are e *Inservice* , e bane iai \$12,000 kanga I ti kan kaotai iai, ao e mena ian tera, tao ian te *Local Government* ke te *Culture* , e rabwa.

Tibiika: E rabwa Tia Babaire, e koaua ae *Inservice* ibukin teuana te ririki, ao aio are ana aomata te *Culture* , te Umwanibong, te CMD te Tia Babaire, *Culture and Museum Division* ,e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Arorae

Hon. Teima Onorio: Ngaia e rabwa ana kaeka te Minita, ao I kona n

nora ngkanne are *Internal Travel* , ane iai te raka ae \$8,000 n ana kataumwane nakon te ririki ae boou,

E kona ni kabwarabwara bwa kanga tera tenan mwananga aika a katautauaki man ana aobiti ae te MIA, kawaran abamwakoro, ao tao abamwakoro raa aika na kona ni kawaraki inanon te ririki ae boou Tia Babaire, tao tera buokaia Kauntira n abamwakoro aika na kantaningaia inanon te ririki ae boou Tia Babaire, man tenan mwananga aikai,

Tibiika: Te Minita

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa Tia Babaire , ao aikai ngkanne tenan mwamwananga are e kaineti ma mwamwanangaia kain te *Election Office* , ao ni ikotaki ngkanne ma kanga mwanangan naba te Minita nakon tenan are nakon ana *Constituency visit* , aio ngkanne e karinaki ikai,

Iai ae te mwaiti ae \$2,000 ao te mwaiti naba are \$2,100 ni ikotaki ma \$4,500 ibukin mwamwanangaia kain te *election office* nako aon abamwakoro, anne ngkane ae karinaki n te Atu ni mwane aei te Tia Babaire, ko rabwa.

Tibiika: Tia Tei mai Arorae,

Hon. Teima Onorio: Ko rabwa Tia Babaire, e mataata anne, I ti kan butia riki te Minita iaon are kanga

mwanangaia kain te *Election Office* Tia Babaire nakon abamwakoro, kanga tao tera kanoan aia *program* ane a na mwananga iai nakon abamwakoro , tao iai Kauntira ae nang koro aia tai, e na mang boo te rinerine, ke tao terana, tao iai te katauraoi imwain te rinerine ae tabangaki Tia Babaire,

Tibiika: Te Minita

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa, e koaua, iai tenan kaongora ao tao bon itera riki tabeua are a na kona ni kaoaki iai te koraki ake ngaia taan kaira te rinerine, bwa are a kona naba rabwata ake iai are a rineaki iroun te Minita ian mwakan te Minita are e na roko i Tarawa ikai, are ngaia ake a babaronga aron tao te rinerine ibukin tenan raa, e kona n reke te rinerine ibukin te *byelection* , are bon iai kanoan bwaai aika kona n reke inanon te tai, ngaia are I taku bwa aikai, ao tao ni irianaki riki ma tabeua bwaai aika rangi ni kakawaki are ana rangi ni i rekereke ma aron te rinerine, tiaki te baere e a karaoaki naba te rinerine te *training* n te tai ae rangi ni waekoa ke tao te nako ni kaongora, bwa te bae e bon tangiria naba teutana te tai ibukin kanga mwakuriana bwa are te rinerine bon baika a kona ni karaoaki inanon te tai teuana ma teuana, ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Tia Tei mai Arorae,

Hon. Teima Onorio: E rabwa te Minita ao N na butia bwa e na aki bobotu n au titiraki,

Ti kan ongora bwa iaa abamwakoro aika na bae ni kawaraki kanga inanon te ririki ae boou Tia Babaire, ngaia kanga ti kan ongora iai, ti butia te Minita bwa e na kabwarabwara iaon aio, ma ti kakoaua bwa iai baikana e na kona ni karaoi, tao e nakon kataneiai ke tao terana Tia Babaire, eang, ti a butia iaon anne bwa tao e a kairekerekea naba iaon are te *Local training* ngkana ngaia, otau tao e kona n are a bon kataneiai Taan Mwakuri inanon te aobiti ke tao a taweia aia Taan Mwakuri man abamwakoro, ni kataneiaia iaon Tarawa ikai, ma tao eang, tao te raka, iai te raka ane \$3 tabun tengaa, tao e kaineti riki ma te *election office* , kanga ti bon ti kan bubuti Tia Babaire, tera te kabwarabwara iaon aio, e rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Boutu Bateriki: Iai aba aikana a katekenaki ngkai ibukin te *Collection of data* ao tao bon itera riki tabeua are kanga e na rekereke ma aron te rinerine, ao abamwakoro aika Butaritari, Abemama ao Nonouti , aikanne moa ngkai ae taketenaki ae ngaia ibukin tera, ae kanga e na kaineti ma aron aia, kanga aron mwanangaia naakai ngaia are e na kaitaraki aron te kabanemwane ni kaitaraki ma aron kawaran teniua abamwakoro ibukin

te katauraoui ao bon baika a na karaoaki ibukin kanoan ke bwain te rinerine Tia Babaire, ko rabwa.

Tibiika: Tia Tei mai Arorae

Hon. Teima Onorio: E rabwa kaekan te titiraki , I taku bwa e mataata , akea te kangaanga iai,

Kan nakon are te *relocation expenses* Tia Babaire, otau iai bwa aio tao e rekereke ma are kamwaingakia Taan Mwakuri bwa tao e a koro aia tai ke tao tera, I kan bubuti, e kona n anga te *detail* teuana te Minita iaon aio, tao ni kaineti ma *Division* akana uoua, iai te *Rural Planning* , ao iai ane te *Local Government* , kanga ti noria bwa angin kataumwane ibukia,

I a kairetia naba ma au titiraki bwa n te wiiki ae nako ao I tabeka au titiraki n te Auti n Tei ibukin kainanoan ara Kiraaka, ao am kaeka nakoiu, bwa e na roko n te ririki ae boou, iai ibuakon te kataumwane aio karokoan ara Kiraaka Tia Babaire n reitaki ma Taan Mwakuri ake a riai ni kamwaingaki nakon te ririki ae boou Tia Babaire,

Tibiika: Te Minita

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa buokan te titiraki, te kan kamatata ao e koaua, iai , a rinnako tenan , te *relocation* ma tenan mena, ibukin tenan *transfer* ibukia ara *Staff* , te *Clerk* ao te *IDO* ao te *post* are te

Account are teuana, a bane n rinnako, a rinnako n tenan, ao ara kantaninga naba bwa n te ririki ae boou ao e nang roko ana *Clerk* te Tia Tei mai Arorae , e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Arorae , e nakoim,

Hon. Teima Onorio: Ko rabwa ao a bon ongora ara Kauntira n Arorae, bwa ngaia iai ibuakon te kataumwane aio ibukin karokoan onean mwin aia Kiraaka are a kakantaningaia, ma I taku bwa e kawakaki Tia Babaire tao iaon aio bwa are tenan kamwaing, ti na kona n ongora, bwa abara aikana, ane iai te kamwaing mai irouia ke tao nakoia, tao moa iaon are te *Local Government* Tia Babaire, e rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa, ao aio kamwaingia ara aomata aikana boou,

Te Kiraaka nako Teraina, kain, ngaia te babaire naba ae boou ibukin te ririki ae boou, ao te Kiraaka mai Arorae ao te CFC mai Makin, teniua tenan *post* aikai ngkai ae tauraoi nakon karekean kaia ao barongakia nakon te ririki ae boou ao a bane naba n *transfer* nakon aia tabo, n aron Arorae, Makin ao Teraina, ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Tia Tei mai Arorae

Hon. Teima Onorio: E rabwa Tia Babaire, ao ti kona ni butia ngkanne ibukin te *Rural Plaining Division*, e kona naba ni kabwarabwara taitaoka, kanga abamwakoro raa akana a na kantaningai tenan kamwaing, ibukia aia aomata, tao te IDO, ake a i rekereke ma karikirake ma karikirake Tia Babaire,

Tibiika: Te Minita

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa te Tia Babaire, tao N na bubutia te Tia Tei bwa are ngkana e bon tangira te kamwaing nakon ana abamwakoro ao kanga e a nang kangaanga ae nang *detail* naba ae nang katauraoui naba ngkai ni kaitara ni kaekai n aron aikai te Tia Babaire, ma N na bubutia te Tia Tei bwa ngkana e bon tangiria are aron kamwaingakia ana aomata nakon abamwakoro ao ti kona ni iraorao iai, ti kona ni iraorao ma te Tia Tei ae karineaki, ti kona n reitaki ma ngaia ngkana arona bwa e bon tangiria bwa a na *Clerk*, ke tao ana raa Tia Babaire, ao ti kona ni ibuobuoki, bwa ngkai kanga tima, ae ti a minominotaki bwa ti bae *focus* iaon ara *budget* ao ngkana e a manga roko ae onean mwin te Kiraaka ao kanga manga bon te bwai teuana anne Tia Babaire, ko rabwa.

Tibiika: Tia Tei mai Arorae.

Hon. Teima Onorio: Ko rabwa Tia Babaire, ti kan karekea otara n te kataumwane, bwa am kataumwane

ibukia iraman, ma are tao iriai riki ni kangai, bwa iraua abamwakoro aika na kantaninga te kamwaing nakon aia abamwakoro, a na kantaninga bwa e na reke tao e na mwaing aia IDO tao e na roko, I taku bwa akea buren te titiraki Tia Babaire, ao N na butia te Minita e na aki kaokia nakoiu ni kangai, bwa e na manga butia bwa N na aki titiraki iaon anne,

Kona kabwarabwara am kataumwane ao I taku bwa e na bon riai ni iai matam, te *breakdown* ngkana ngaia, iaon \$17,206 Tia Babaire, bukin tera kai e kainanoaki aio, e aera ngkai e nang mwaing, iraman aika na mwaing Tia Babaire, N na butia te Minita ngkana e kona ni kaeka aio,

Tibiika: Te Minita

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa te Tia Tei ao e koaua aikai, e koaua a tibwa anganai au *staff* aron te kamwaing ibukia tenan IDO, e kakawaki bwa are ngkai anganai ngkai, e kakawaki tao nang taekinna, Kiritimati nako Tarawa te IDO temanna, Butaritari nako Banaba temanna, ao Banaba nako Butaritari, ao Kiritimati nako Tarawa, aman tenan IDO ae a na *transfer* ma aia utu nakon ake I a tia ni mwaneweia, Kiritimati nako Tarawa, Butaritari nako Banaba, Banaba nako Butaritari ao Kiritimati nako Tarawa, e rabwa,

Tibiika: Tia Tei mai Arorae

Hon. Teima Onorio: Ko rabwa Tia Babaire ao I karabwa te Minita ngkai e anga kaekan raoi te titiraki, ao ti kantaninga bwa aman aika mwaing ian te kataumwane ane \$17 tabun tengaa, e rabwa Tia Babaire

I kona ni kabara ngkanne are 227 te *External Travel* Tia Babaire, n aron ae ti ataia ao akea te mwananga nako tinaniku n te ririki aio ibukin te *Lockdown* n te Aoraki , ti noria bwa a na kataumwane te MIA, are angkoa ibukin te ririki aio, e bon katikua naba nakon te mwaiti anne nakon te ririki ae boou, ao ti kan butia te Minita ae karineaki bwa tera mwananga tera bowi aika e kantaningai bwa e na kaei inanon te ririki ae boou, ibukin ana aobiti ae te MIA, ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa Tia Babaire ao I taku bwa e bon riai n ota te Tia Tei iai, bwa are te *budget* aei Tia Babaire , a bon bane iai tenan *External Travel* ni kabane tenan *Ministry* , tao e koaua are tao bon aki kakabonganaki n te tai aei ibukin te Aoraki ae te *Covid19* ao anne te bae e aki kakabonganaki iai tenan *External Travel* ma are iai te kantaninga bwa angkoa e na kaukaki te *port* nakon te ririki ae boou,

Ao e koaua tao e a rangi n titirakinai bwa tera tenan bowi ae N na kaei, e bon bae n ataia naba te Tia Tei ae

karineaki bwa are a bon tia ni Minita ikai, ngkana nang manga kabwaranako ikai, e rangi n rawata te rabwata ae ko bon ataia ae e a tia ni kaina te MIA, tao N na atonga Tia Babaire bwa e nang kakawaki,

Iai te *Council Pacific Art and Culture Meeting*, are e aki ti rekereke nakoiu, bwa are aikai e bon rekereke nakoia tenan *Staff* , iai te *Seminar* , iai te *Exhibition* , iai te kaoti bwai, iai tenan raa, mwanangan te Minita ni *meeting*, e rangi n rawata tenan mwananga aikai te Tia Babaire, iai tenan *workshop* bon ibukia naba *Staff* are a bon bane n rekereke ni kabane, tenan *Budget* ibukin te *Ministry* ti aki ti bukin, tao mwanangan te Minita ma mwanangaia *Staff* ni kabane, ao anne raoi ae riai n teretere Tia Babaire, ngaia are I taku bwa te *Budget* aei e na manga bon ira naba ngkai aron karaoana, ngkana e aki kabonganaki , manga bon iai naba kawaina, are e na manga bon kaokaki n tokin te tai, e na manga bon okira tao *number 1 Account* ngkana arona bwa e a bon aki, ngkana a bon rawata tenan nikira ni mwane, ae bon iai kawaina , e manga kaokaki nakon te *number 1*, e na manga moan bubuti te kariaiakaki kabonganakina n te Auti n Tei aei Tia Babaire , ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Arorae

Hon. Teima Onorio: Tia Babaire are bibitaki kanoan te bong, ti aki ataia bwa tera bowi ngkai aika e na kaei

te Minita, ao ti kan bubuti bwa are bon iai, tao tenan rabwata akana kam reitaki ma ngaia ti nang kan ongora mai iroum te Minita, tera rabwata mai itinaniku ae kam teimatoa n toma ma ngaia ae kona bae ni ira aia bowi n te ririki ae boou Tia Babaire, bwa buokan kanakoraon te waaki ma Kauntira Tia Babaire, ao I taku bwa akea buren te titiraki, N na bubutiko e na bae ni iai inanon am kataumane,

Ko kona ni kabwarabwara anne, tao tera rabwata ae na bae ni iai aia bowi n te ririki ae boou, bon iai ke kam a ti kanim naba ikai, bwa ti bubuti te kabwarabwara bwa ngkai ko rawa ni kabwarabwara ao titabo ma akea, ti na butiko, ko kona ni kabwarabwara taiaoka,

Tibiika: Te Minita

Hon. Boutu Bateriki: Ko rabwata te Tia Babaire, e koaua ae bon iai rabwata ae ti kakaei n te *meeting* ae ti *member* iai kain te MIA, ao riki n ara rabwata ae iai ae te *CMD*, te *Museum* ao iai ane n te *Local*, ma iai rabwata aika ti a tia ni *member* iai ma I aki rangi kona n taekinna ngkai ma e koaua ane tao ane a katauraioia au *staff* bwa tao na rangi ni kainanoia bwa e aoria n ae ongo naba te Tia Tei bwa mina e taku bwa ti a kan karabai bwaai ,

Ao aikai te Tia Babaire, iai te LCGF *board Meeting*, anne ae ngaia ae kakaea te Minita, ao iai ae te UCLG, ASPAC, ao iai ae te BUF ao te WUF, aikanne ae kanga rabwata ngkai ae

I anganaki irouia au *Staff* ae aio e kakaea te Minita ni katoa ririki ni *meeting* iai te rabwata aikai Tia Babaire, ko rabwa.

Tibiika: Tia Tei mai Arorae.

Hon. Teima Onorio: Ko rabwata te Minita n am kaeka, e rabwa, ae ti a ongo bwa iai rabwata akana kam bon teimatoa n toma ma ngaia, ao iai tabeua ae kanga I a tibwa ongo araia, are ko aki kabwarabwarai bwa tao tera manenaia ibukin tera,

Ma ti kan ongora, ti na kabwara bure, N na kabwara bure nakon te Minita bwa tiaki terana ae karaoaki, I taku bwa ti rangi n ikan ongora tera ngkai te kantaninga kai kam na mwananga, tera te kantaninga kaen taian bowi aikanne, te kantaninga bwa e na bon uota buokan te rikirake nakoia ara rabwata ni Kauntira iaon Kiribati ni kabuta,

Tia Babaire tao N na kitana aio bwa e aki nang kaekaeka te Minita, ao I nanokawaki iai,

Iai ane iaon te *Electricity and Gas*, ti noria bwa e kee teutana te kataumwane, ma bon ti , ti kan kaoka au titiraki are I tabekia naba n te ririki ae nako, ao e kangai au titiraki Tia Babaire.

I ataia bwa bon iai ngkoa te kangaanga n tauan mwin te iti , n te aobiti ane mena iai te MIA n reitaki ma te MWYSA bwa are a toma ao n tabetai e a boo te uneaki imarenaia

bwa e a nang korakora ara iti ao akekei aki, kanga te aekaki anne,

I ti kan ongora e a tia n reke buokan te kangaanga aio, tao e a bon eti raoi warekan ami mita, tibwatibwan te mita imarenami ma te *Ministry* ake tabeua, am ti kukurei n noria bwa iai te kee teutana, te kantaninga bwa iai keen ami kabanemwane n te iti ao te *Gas* nakon te ririki e boou, I ti kan ongora e a tia ni buokaki te kangaanga are tao korakoran te *Charge* n te iti man te PUB Tia Babaire,

Tibiika: Te Minita

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa Tia Babaire, e koaua ae e a tia ni manga noraki baikai ao tao ngaia ae tao ngaia e a raoiroi iai aron butin te iti Tia Babaire, ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Arorae e nakoim,

Hon. Teima Onorio: E rabwa te Minita ao I a kan titiraki ngkanne kanga, iai bwaai ake a tia, iai are e a tia n rereke irouia nakoia Kauntira mwanen te *Maintenance* , bwa I noria bwa te *Contribution to the Development Fund* ikai, akea, e kona n ti kamataata tera ngkai te babaire iaon anne ao e kataumwane aki iaa, bon iai naba mwanen te *Maintenance* e na teimatao n reke n te ririki ae boou Tia Babaire, e kona n ti kabwarabwara bwa aonga n

ongora Kauntira ao kain ara abamwakoro, ko rabwa Tia Babaire,

Tibiika: Te Minita

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa, e koaua ae ibukin te *Maintenance* ao iai, iai te mwane ae ti kataumwane naba ngkai ane e rin n te *Development Budget* , \$1 te mirion are ana mwane *China* anne e bon rin ao e tiku n arona n akea kamwakurana, anne bon ibukin te ririki 2022, ane ko bon kona naba n noria n te *Budge book* n te tai aei Tia Babaire, e rinnako ngkai, e rabwa.

Tibiika: Tia Tei mai Arorae

Hon. Teima Onorio: E rabwa te Minita bwa e a mataata anne, ao au kabane n titiraki I kan titiraki iaon kanga n rekereke ma *Support Grant* nakoia Kauntira, iai te ware ane \$4 tabun te mirion, ane e katauaki ibukin te ririki ae na roko Tia Babaire,

I kan titiraki bwa n te kataumwane anne ao iai rakan booia Taan Mwakuri n te Kauntira n reitaki ma te Kauoman n *Major* , tenan Kauntira ao bon te *Major* Tia Babaire,

Tibiika: Te Minita

Hon. Boutu Bateriki : E rabwa Tia Babaire, are booia Kauntira akea n te kataumwane aei, akea naba boon te *Major* ao tao te kauoman bwa are bon akea booia Kauntira ae rinnako

n ana kataumwane te Tautaeaka ngkai, ti iai ngkanne ane e a tiku iaon ane te raka n te ririki aio are ibukin karakan booia Taan Mwakuri n te Kauntira ae 30% e a tiku ngkanne bwa, e a bon tiku bwa ai te *Annual Budget* ane e nang ririnako n taainako ibukin karakan booia Taan Mwakuri iaon abamwakoro Kiribati ni kabuta, ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Tao e a bon bane te titiraki iaon te atu ni kabanemwane anne ao N na kanakoa te kaoti nano iaona. Bwa te atu ni kabanemwane ae nambwa 15 iaan te Ministry of Internal Affairs n te mwaiti ae \$3,57,835 e na tei bwa mwakoron te tietura aei akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai tiaki. E nakoia akana a butimwaia.

Ao tia taraa ngkanne ara atu ni kabanemwane.

Hon.Teima Onorio: I kona n ti *Point of Order* taitaoka.

Tibiika: Ngaia e nakoim te Tia Tei mai Arorae.

Hon.Teima Onorio: Kabwara au bure bwa I aki ataia bwa N na titiraki iaon aio iaa ni ngai ma I kan titiraki nakon te Tautaeaka eti otau bwa iaan 207 are wages bwa iai te raka ni kabanemwane e bon rin ngkanne te ware are \$41 te ngaa. I kabwara au bure bwa ibukin ae I noria bwa e aki rin ibuakon are te

kabotau are 2022 ao 2021 ma I ti kan confirm bwa e bon rin are te raka ni kabanemwane iaon te wages te Tia Babaire. Eti otau anne ke tao e kairua te Tia Babaire.

Tibiika: Ao antai ae e na kaeka aei bwa I kan ataia. Te wages are ko taekinna anne te Tia Tei tera ae ko nanonna raoi e aki rin ibuakon ana kataumwane te MIA kan karaua raoi ni kabwarabwara bwa ti aoria ni matata.

Hon.Teima Onorio: Kabwara au bure tao e a kan bure otau bwa ngai otau I note are akea e aki oti n are te kabanea ni column iaan are te comparison are 2022 ao 2021 I ti kan confirm bwa e rin inanon are te ikota are te personal environment ane \$2,600 ngaia e rabwa.

Tibiika: Ngaia n aron ae I kaongoaki ao e bon rin n te ikota anne ma tao ti ibukin are akea te ware ni kabotau are te kaokoro imarenan are 2021 ao 2022 ngaia anne te Tia Tei kee. Ao e raoiroi bwa are I a tia ni kanakoa te kaoti nano iaona ao tia taraa ngkanne n aron are I taekinna ti a roko iaon ane te atu ane 16 iaan te Ministry of Environment Lands and Agricultural development, te mwaiti \$4,493,140 ao I a kanakoa nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan maroro ke ni kaotaota iaona. Ao kai bon akea e nakoim te Leader n te Kaitara.

**TE ATU NI KABANEMWANE 16
\$4,493,140 MINISTRY OF LANDS
AND AGRICULTURAL
DEVELOPMENT**

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao tao te moan titiraki nakon te Minita are ana tabo ni mwakuri aei tao N na moanna man te leave grant are 208 te Tibiika. Bwa ti noora iai te kee ae \$13 te ngaa n te kataumwane. Ma iai te raka ae 5 te post n ana ER te MELAD ma tera ngkanne kabwarabwarana e kona n ti kabwarabwara te Minita ngkai e a kee te leave grant ao e a raka te post ao akea ngkanne aia leave grant tao post aika a boou aikai. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Leader n te Kaitara ao e koaua iai ara post aika a mena iaan te reserve without provision akana uoua ni ikotaki ma ana mena te Minita. E rabwa are bon ara post.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao e koaua bwa itiua ana *post* te MELAD ae boou ma ti uoua ae reserve without provision ao 5 aika nanona ana riai ni kataumwaneaki bwa teniua aika a boou ao 2 aika a reinstated. Ma ngkanne aikai iai aia leave grant kanga ti a ti kan confirm bwa iai te

kataumwane ibukin aia leave grant Taan Mwakuri aikai. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua eng e rabwa te Leader n te Kaitara eng 5 uoua are e reserve without provision ao 3 iai te kataumwane, iai te kataumwane iai nanona 5, te 3 ao 2.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao tao ti tabeaiangara bwa mwiina aikoa reke aia leave grant Taan Mwakuri ao are aei taina ni kaetaki ngkai ma ngkana arona bwa are bon ti te Tautaeka ae kona ni karaka te ware ma are akea ngkai tao e kona ni manga karekea ana kataumwane te Minita. Ma ngai n ara ikoikoti ao 5 ana post te MELAD aika ana riai ni kataumwaneaki bwa ngaia 3 are a boou ao 2 nanona 7 ni kabane mwaitin ana post aika a boou ma 2 are e katikui bwa e aki moa kataumwanei. Ma ti anne bwa e na taraaki te itera aei bwa mwiina ana kananoanga Taan Mwakuri ngkana akea aia leave grant. Ti ngkana iai te babaire bwa tao ana aki leave grant ao tao manga iai naba te bwaka nanona bon iai moa te kerikaaki n ana kataumwane n te leave grant te Ministry aei man te ririki aei bwa iai te bwaka ae \$13 te ngaa. Ao e titebo ngkanne ma akea te kataumwane ibukia ake niman

tao ti ngkana e aki kantaningaia bwa e na kaainaki ana post aei n te ririki ae na roko. Ngkana e ti kona ni kabwarabwara bwa tao ti anne ara tabeaianga te Tibiika ma ngkana arona bwa tao iai kabwarabwarana ma e ti kakawaki bwa e na iai aia mwane Taan Mwakuri. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Speaker ao tao eng tao N na ti kamatata riki teutana n aron are e taekinna te Leader. Iai itiman ara official ake a na aera aika a tauraoui n leave passage kee. Ma aikoa leave passage n te ririki aio akea te leave passage ae a karaoia ngaia are e a tiku ti niman ngkana e matata e rabwa.

Tibiika: Ao I kanakoa nakon te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ngaia ko rabwa te Tibiika e aoria bwa are ti a katuka arei bwa e a tia n nako iai ara tabeaianga ao tao e a manga taraia te Minita ao ngkanne tao teuana naba te titiraki iaon bwa are bon iai ngkanne are 225 are bon te relocation expenses tao ngkana e kona ni kabwarabwara te Minita tao ngkana iai ana karaai naba n te ririki ae na roko ao ti noria bwa iai naba ae na kataumwane iaon te karaai n te ririki aei ao ngkana e na kona n ti kabwarabwara kanoan ae n te ririki ae na roko tao iai naba ana karaai irouia ana tia mwakuri. E rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara: E rabwa 225 e rabwa te Leader n te Kaitara ao iai kaain Agriculture aika ana kamwaingaki n te ririki ae na roko.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao I kan titiraki ngkanne tao iaon ane 249 iaon te naan bwai ni mwakuri n te ununiki ae ti noria bwa iai te raka ma tera raoui ngkai aia bwai ni mwakuri Taan Mwakuri ke tao aei are e na kona ana ibuobuoki iai nakoia taan ununiki iaon abamwakoro. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Speaker ao eng iai te raka ao te raka aio bon e riki man te freight te charge n te freight nakon mwaitin kantokan bwaai ni mwakuri aikai nako aon abamwakoro. E rabwa.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao N na titirakina te Minita bwa are ti a tibwa tia ni kabwaata ana Biira are iaon te Enuaromenta, iai ngkanne ana kataumwane ibukin te ririki ae na roko ae tao bwa are iai te naan kanganga ngkoa are ti maroroakinna ibukin te naan bulky

waste. Iai ana kataumwane aei tao ana mwakuri tao n nako noori taabo ake tao te naan mange aikai ni kaitiakaki kanga imwain are e nang kore ate tai are e nang moanaki iai kabonganaan te tua ae boou ngkana e bwaati ngkana e tia n tiainaia te Beretitenti. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara: E rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Leader are te bulky waste e na funded man te project mai New Zealand.

Tibiika: Tao ai bon akea ae kan maroro iaon te Atu ni kabanemwane aei ao N nang kanakoa ngkanne bwa te kaoti nano. Bwa te atu ni kabanemwane 16 iaan te Ministry of Environment Lands and Agricultural Development n te mwaiti ae \$4,493,140 e na tei bwa mwakoron te tietura aei. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a Butimwaia. Ao tia roko ngkanne n ara Atu ni kabanemwane ae Code 17 iaan te Maneaba ni Maungatabu n te mwaiti ae \$3,617,653 ao I a kanakoa nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan maroro iaona ke e kan titiraki iaona e nakoimi Taan Tei. E nakoim te Tia Tei mai Nonouti.

**TE ATU NI KABANEMWANE AE 17
\$3,617,653 Maneaba ni
Maungatabu**

Hon.Jeremia Tabai: Te Tia Babaire n reita au comment n te debate ae nako te Tia Babaire ao e taekinna te Minister of Finance bwa e rin te mwaiti ae \$1 tabun te mirion ibukin te naan Komete aika uoua. A mena iaa te kataumwane aio n te kabanemwane ae taekinna \$1.1 million ibukin Komete aika uoua ae te University ao te kauoua ibukin te Business Committee anne au moan titiraki te Tia Babaire ao ko rabwa.

Tibiika: Te Minita n te Tua.

Hon.Tarakabu Tofinga; E rabwa Madam Speaker ao ngkana eti ongoraau nakon te titiraki ao te titiraki e boboto iao kabanemwane ibukin Komete akana uoua ao ngkana ti taraa are 218 ao iai ane e rekereke ma ana mwakuri te Komete are te Local Accommodation Allowance 218 anne teuana te kabanemwane ae e na kona n rekereke ma waakin Komete akana a mwaneweaki ao teuana are te Local Travel iai naba are e rekereke ma mwamwananga internal travel te naan Komete akana tei iai rabwataia ngkai 216 ngkana e kaeka ana titiraki te Tia Tei. E rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Nonouti.

Hon.Jeremia Tabai: Te Tia Babaire e rabwa ngkana ko anaa te mwaiti ae \$1.1 man \$1.4 ao ti irabubua te ngaa nikirana. Te Tia Babaire e ngaa te kabanemwane ibukin Komete riki aika tabeua n te kataumwane aio.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tarakabu Tofinga: E rabwa Madam Speaker reitan te titiraki ma ngkana e na rekereke ma mwakurin te Komete akana Kometen te Auti n Tei ao I taku bwa a rekereke ma te naan te kataumwane ni kabane akana all over te boki aei ao e kona ni bon iai te Komete ao mwakurin Komete a rekereke ma mwakurin te naan Komete tao aia bwai ni mwakuri akana ana kainnanoi Komete aikai n aron Business Committee, te PAC te Health ao tera are teuana te University ao e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Nonouti.

Hon.Jeremia Tabai: Anne ti ota iai te Tia Babaire bwa a irekereke ma are otara te Tia Babaire bwa are angin te kabanemwane ibukin te naan Komete aikai aia sub ae ti ataa mwaitina ae \$200 tabun ke tao e kaan \$200 ni katoa bong. E ngaa mwaitin te kabanemwane anne ao e ngaa quote ae e na nako ma iai te kabanemwane anne.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tarakabu Tofinga: E rabwa te titiraki I taku bwa kanga I a bon tia ni koteia mai mwaaina ane 218 ane 03 ao e nakon te sub head are 03 are e oti iai te amount anne n aron are I taekinna 218 are te Local Accommodation and allowance ane e oti iai te mwaiti anne ane ibukin

tera ibukin te Komete aia arauenti Komete.

Tibiika: Te Tia Tei mai Nonouti.

Hon.Jeremia Tabai: E aoria bwa ti ataa anne ma te figures aki add up te Tia Babaire bwa are ngkana arona bwa 1.1 ae bane ibukia Komete aika uoua bwa n aron ae taekinaki n te bwai aio ao ti iraua te kaokoro ti \$300 tabun te ngaa are nikirana, ao e ngaa te kabanemwane ibukia Komete ake nikirana te Tia Babaire a mena iaa ao anne au titiraki, bwa \$1 tabun te ngaa ibukn Komete ake uoua n aron ae kam taekinna n te papers aio.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tarakabu Tofinga: E koaua Madam Speaker kanga I akin ang kakoaua bwa tera raoi ae kainnanoi te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti ma are n ara total te Komete anne ao e oti iai are iaan te Parliament Committees ao \$1.6 te kataumwane ibukin aia mwakuri Komete akanne akana ana Komete te Auti n Tei. Ngkana e na aki kaeka naba anne ao ngkana bon tera raoi ana kan kamatata n rekereke ma mwakurin aikai ke tera ao I a tauraoi ni manga kaeka. E rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Nonouti.

Hon.Jeremia Tabai: Te Tia Babaire au titiraki arei bwa I titiraki bwa e mena iaa te kabanemwane ake e rin

iaa te mwane are \$1 tabun te mirion ibukin Komete ake uoua ao e tuangai teuarei bwa n te quote ae iraua

Tibiika: Te Tia Tei ti aki teuarei bwa te Minita ko aki kabongana are teuarei bwa ko a taekinna bwa te Minita taitaoka.

Hon.Ieremia Tabai: Kabwara au bure bwa I tuangaki bwa e nako man te quote anne 218 ao angina ao ko anna \$1.1 man te provision are iai nanona ti te \$300 tabun te ngaa ibukin Komete ake uoua. E bon eti anne te Tia Babaire kanga e aki taraa n eti te Tia Babaire ao anne ae I kakaea taitaoka.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tarakabu Tofinga: E rabwa Madam Speaker ti noora are e nanonna ane tao ibukin riki mwakurin te naan Komete ngkana e a tarai Komete akana uoua ma n te kataumwane aio bon ibukin Komete ni kabane akana a bon mwakoro iaan Parliament Committees ao aia kataumwane ni kabane are \$1 tabun te mirion. Ngaia are e nako man local accommodation allowance ni kabane kabanemwane akana rekereke ma mwakurin Komete aikai.

Tibiika: Te Tia Tei mai Nonouti.

Hon.Ieremia Tabai: Akea riki au titiraki ao e aki anaaki nanou n te

kaeka te Tia Babaire a kaekaeka n aki akaka.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao ngkana tao N na reita ana titiraki te Tia Tei mai Nonouti bwa I taku bwa aei are 218 n otau aei are ibukin te mwamwananga. Ao ngkanne are bon te arauenti n aron are n 204 bwa are akea iai aia arauenti kaain te Komete, are aia arauenti n aron are e tei iaan te tua. E kona n ti kabwarabwaraaki aei taitaoka.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tarakabu Tofinga: E rabwa are te arauenti are 204 e rekereke ma te arauenti are iaon te naan sitting allowance ibukin te workshop tera riki ao aia entertainment Taan Tei ao are aia arauenti ngkanne kaain te Komete e bon mena iaan are te local 218 e bane iaan anne ao arei ngkanne arauenti riki tabeua akana aia entitlement naba Taan Tei. N aron are e oti iaan iai Parliament Meetings iai te naan arauenti akana a mena iaana ao ngkanne Committees a nakon are bon te local accommodation and allowance are tao anne ngkana a karaoi tabeua ngkana a mena i Tarawa ikai ni karaoi tibwangaia ni Komete ao ngkana tao iai nakonakoia nako aon aba.

Madam Speaker, I karautaeka naba ana maroro te Tia Tei ae karineaki

mai Nonouti bwa n aron are I taekinna ao e taku bwa ti kaekaeka n aki akaka ma are anne kabanean ara titiraki bwa are e aki katebenakoa ma are anne kabanean ara tamaroa ibukin kaekan ana titiraki, ma I karautaeka ngkana arei aron ana kaeka bwa e taku bwa ti kaekaeka n aki akaka. I bon nang kabanea au kona ni kaekaeka ma I karautaeka. E rabwa.

Tibiika: Te Minita ko bon kaeka raoi nakon are te kabanea ni information are ko anganai man te Maneaba ni Maungatabu ao anne raoi am kaekaeka iai. Ao e nakoim te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao I noria bwa iai naba tao te naan mwamwananga nako tinaniku ae kataumwaneaki n te ririki ae na roko ao iai ae bon mwanangan tao te bowi tao Taan Tei te Tibiika ao iai naba mwanangaia Komete. Ma e kona n ti kabwarabwaraaki bwa tao tera kanoan te bowi are tao ana kaeaki n te ririki ae na roko are e kataumwaneaki iaan ane 02 \$263 te ngaa ao tera naba te mwananga ane iaan te kabanemwane ibukia Komete are \$642 te ngaa. Ngkana arona bwa e kona ni kabwarabwara aei te Minita.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tarakabu Tofinga: Ao e rabwa I taku bwai ae kakawaki Madam Speaker te mwamwananga nako

tinaniku riki n ana itera te Auti n Tei e boboto iaon te naan kakao, ao I taku bwa e kakawaki ao te kataumwane ao tao ni bon taraakin waaki n taai aika nako ao iai meetings ae a kona ni bon boo ni katoa ririki ai anne are e kakawaki ao kai bon te kataumwane ao e kakawaki bwa e na iai te kataumwane nakon te Komete ao n aron akanne ibukin kaitairaan te naan kakao ngkana a roko n te tai teuana inanon te ririki. Ma iai ngkanne n aron te CPA iai aia meetings ke aia raa are e bobo a roroko naba aia kakao iai APDU n aron are tao e aki kaeaki ngkai tinaniku ma e boo virtually e a kaeaki naba n aron anne ao eng tera riki mwanangaia naba Komete ngkana iai kawaia tao ana nako tinaniku tao ni kaei riki tao n ana itera te University ngkana e na bon noraki bwa tao e na nako Biiti,ke tao e na nako Australia n reitaki ma te naan reirei akana a mena universities akana itinaniku n aron akanne. Ao te Health Committee tao bon rokanakin taabo akana e rekereke ma te referral ke tera n aron akanne ao kanga bon ae kakaraoaki n aron te naan Komete n ririki aika nako ao n te Tautaeka naba aika nako ake a bon kona ni mwamwananga ni kaei te naan kakao tao ni kawari aia counter part ke tao rabwata ake a kona n reitaki ma ngaia ibukin buokan aia kareke iango ke aia waaki ibukin tabeia Komete aikanne. E rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao I angan moa te Tia Tei mai Beru e nakoim.

Hon.England Iuta: Ko rabwa te Tia Babaire are I bon teimatoa naba n are kanga kakaea etin te naan statutory post akekei ao ti na okira ngkanne kona kabwara au bure nakoan te Tibiika, te statutory post iai ngkai te kataumwane ibukin rakan boon te Tibiika ao tao iraua ngkana ngaia bwa are kanga ti te kan ota kanga ti kaetietan bwaai aika ti kakauongo n taai aika nako ao ti karaoa riki teutana, ngkana tao eti warekakin tao ana budget speech te Minita bwa iai te raka ni boo nakon are te statutory post. Ao ti anne ngkanne te kan ota ngkana te Tibiika ae rin ibuakona ao iraua boona ngkana ngaia.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tarakabu Tofinga: E rabwa Madam Speaker I taku bwa te titiraki ae tao kairauan okira n te tai aei n te kan kamatata iaon tera raoi te ware are e na kabonganaaki ae ibukin te naan positions ke te naan post n aron are e mwaneweaki te statutory post. Ma n te tai aio e tuai reke raoi te exact figure ke te amount raoi are e na kona n anganaki post aikai ma iai te kataumwane are e karinaki ibukin buokan booia ke karakaan booia koraki aikai. Ao e rabwa ngkana e kaekaaki.

Tibiika: Ao N na angan moa te Kauoman ni Beretitenti bwa e na

ibuobuoki e nakoim te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu: E rabwa te Tibiika tao N na ibuobuoki n te itera aio ao I a ibuobuoki naba ni kaekan ana titiraki te Tia Tei mai Nonouti ao te mwane ibukin taian Komete tao N na kaeka moa ae Beru aio n aron ae I taekinna arei \$5.1 te mirion te mwane ibukin ae e na bane ibukin karakakin booia te naan statutory post. Ao n aron are e a tia ni kabwarabwara te Beretitenti anne kanga bon ti te kataumwane ae karaoaki ngkai ma iai te kantaninga bwa e na bon barongaaki raoi ngkanne tao te rate ae of increase ke te raka ni boo are e na anganaki te naan statutory post ma I taku bwa e kakawaki bwa e na ti approve moa te mwaiti ngkai ao ngkanne anne ngkanne e a manga karauaki, kanga iai te kantaninga bwa tao iai te kantaninga bwa tao e na bon raka riki nakoia taan tia mwakuri, ao tao a kona n roko iai taan tia koroboki.

Ngkanne tao kaekan ana men ate Tia Tei mai Nonouti ngkana ko bon taraa ana kataumwane te Maneaba ni Maungatabu ibukin 2021 ae nakon te mwaiti ae \$5.8 mirion ao ibukin 2022 \$7.03 ao anne largely e attributable nakon te increase nakon te Business Committees aikai. Ao ngkana ko a taraa te output are 02 iaa are Parliamentary meetings ao anne ngkanne e na bon kabwarabwara raoi bwa e nakea rao angiin te raka are \$1.1 mirion anne

e na riai n roko n arei ngkana e na ibuobuoki anne.

Tibiika: Te Tia Tei mai Beru.

Hon.England Iuta: Ko rabwa te Tia Babaire ao te kauoua n titiraki ngkanne bon ti te kan ota n aron babairean aroia Taan Tei ao riki Komete bwa are iai otau n taai aika nako ae iai Komete aika a tangira naba ni karaoa aia retreat ao a totokoaki. Bon ti te kan ota aki riai antai ae e na bon bairea raoi ae Taan Mwakuri, antai ae e na nako te kaetieti mai irouia e aera ngkai e na reke nakoia Taan Mwakuri ao e na aki reke irouia Komete ngkana a noora riaina antai ae e na baireia Taan Tei. Ngai ti au titiraki anne kanga antai raoi ae e na baireia Taan Tei inanon te tekateka aio ngkana iai aia iango bwa are tao bon akea burena bwa e aera ngkai e a totokoaki ti te kan ota tiaioka. E rabwa.

Tibiika: Te Minita e na ibuobuoki iai te Minita n te Tua.

Hon.Tarakabu Tofinga: E rabwa Madam Speaker ao tao I a kanakoa moa ara kaeka iaon aio I taku bwa e akin ang rekereke ma kanoan ara kataumwane aio kanga ai bon te administrative decision are te Komete ma ana aobiti te Tibiika ke te Auti n Tei. Ma iai kanoan aia activity Komete n aron are ti a tia n taekinna e mena iaan te arauenti internal travel ma tao n te babaire ngkana iai ae aron anne e a riaon

au kona moa ni kaeka ma au boki ni kataumwane aio. E rabwa ngkana e ibuobuoki.

Tibiika: Te Tia Tei mai Beru.

Hon.England Iuta: Kabwara au bure te Tia Babaire I taku bwa are bon nanona raoi ae kaeka te Minita ngkana iai te kataumwane ae wene e aera ngkai e na totokoaki. Tera burena bon ti te kan matata antai raoi ae e na bairea ke e na totokoa aia waaki Komete n te kataumwane ngkana bon iai te kataumwane iai.

Tibiika: Ao tao I angan te Beretitenti bwa e a ibuobuoki iai e nakoim te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: E koaua kanga te ota iaon te kataumwane n aron are e bon teretere n te boki ni kataumwane iai te ara ae aranaki bwa te Accounting Officer ao tao n te Auti ni Maungatabu ngkanne bon te kukurei anne ngkanne are e kabaeaki n te kataumwane bwa ngaia e na taraia bwa a rin waaki akanne n te kataumwane bon ngaia bwa are ngaia ao n tokin te tai ngaia are e na kaeka nakon te PAC ngkana e rinanoaki te naan account. Ma n aron kanga n otara ni butin kanga te kataumwane are e bon tannako te tabo ni mwakuri teuana ma te Accounting Officer are ngaia ngkanne tabena bwa e na tararua te kataumwane ao n te Auti n Tei ngkanne bon te Kiraaka ao e rabwa.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika tao aongkoa N na bon titiraki n rimwin au titiraki are kanga e kabwarabwara te Minita ao e a taonnako naba te titiraki. Are aongkoa are ti kan atakin te naan bowi bwa tera bowi ngkai ae tao kaain te aobiti ke tao Taan Tei ae ana kaea kanga te ti te rongorongo are e kataumwaneaki iaan ane \$263 te ngaa e a tia n roko tao te kabwarabwara iaon are teuana.

Ma n anne ao tia bon katikua nakon te Minita bwa tao aei ngkana bon bowi kanga ti akin ang butimwaea are e kangai, e bon riai ni iai te kataumwane bwa are e a bon noraki bwa tera ae na kainnanoaki iai. Kanga ti kantaningaia bwa ngkai ti a Kometena te kataumwane ao e na riai n nang bwarabwara raoi bwa te naan kataumwane ti kantaningaia bwa iai bukia ake a bon tia ni kataumwaneaki tao te bowi, tao ti aki are e a bon nang bon karauaki raoi ma te katautau ibukin tao aei te bow iteuana ao te kataumwane ae katauaki n aei e na riai ni iai bukin te Komete. Ngaia anne I kan titiraki iaon ngkoa moa are te external travel bwa are anne e riai ni iai te naan bowi ae a iriraki tao ni katoa ririki tao aei ngaira ti kan kauringaki bwa tao ti tuai raoi nang atai bowi aikai bwa te naan raa. Anne ao teuana te Tibiika tao N na kanakoa moa anne bwa I a

manga kanakoa are teuana are inwina. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita e nakoim.

Hon.Tarakabu Tofinga: E rabwa Madam Speaker I taku bwa ti a bon tia ni kaeka tao e koaua bwa e aki rangi n reke raoi bwa te kataumwane aio e aki ti rekereke iaon are bon ti te bowi. Ma e rekereke naba bwa mwanangan te Komete te naan rabwata ake a tia ni kateaki. Ma ngkana ko taraa are Parliament Meetings ane e rekereke iaan external travel ko kainnanoi aran bowi akanne. Ao n aron are I a tia n taekinna iai te CPA, Regional Meetings te naan conference, APDU te CPA Commonwealth, West Mister Seminar, APIL, ABDCED, angina I a babanga kabwaranakoaia ma akanne araia ae I anganaki n te tai aio. Ao iai naba ngkai aikai ae a boou n te ririki aio ao a kataumwaneaki naba ma are tao e nako buaka moa te mwananga n te ririki aio, bon aron naba te ririki ae nako ae ngaia ngkanne iai tarakina tao a nang high te hope ngaia are a bon maintain naba aia budget ibukin te ririki ae boou n te mwamwananga, ao nakon te ririki ae boou. Ao e rabwa ngkana e kaeka anne.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Minita ao are aei kanga bon te kataumwane ibukira ngaia ti bon riai n rangi ni kineutia naba

bwa are ti na aki taraaki bwa are ti aki taratara naba te kabanemwane ae bon ara kabanemwane. Ngaia ko rarabwa te Minita ao ngaia teuana riki ara titiraki bwa are ti ataia ae korakora te kanganga ngkai te bao riki ke baoia riki Taan Tei ake man te itera mainiku. Ma iai te kataumwane ae tao e na kona naba n raa e na kataumwane ibukin tao buutan te wanikiba ibukin baoia ngkana arona bwa iai te kanganga te kaibuke ke tao tera ngkai te kantaninga kanakoraoan baoia Taan Tei ake n te itera mainiku ibukin karokoia ikai ibukin te bowi ao kaokaia naba nakon aia abamwakoro. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tarakabu Tofinga: E rabwa te katamaroa ibukin noran te kanganga ibukin katamaroan te mwamwananga. Ma n te tai aio ao bon ti te kantoka ma e na iai tarakina bwa ngkana e na iai riki n te itera mainiku te charter e na bon kona n noraki riaina ao e kona n anaaki man are ni bon aia internal travel ibukia Taan Tei ae noraki mwaitina bwa e na kona ni bon tau moa naba n te tai aei ibukin kaitaraan ana bowi te Auti n Tei are teniua.

Tibiika: Te Tia Tei mai Nonouti.

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia Babaire e a tia n toki au titiraki ngkoa ma ngkai e a manga tabe ni kataaki n taekinaki kaekan te titiraki te Tia

Babaire ao I aki kan okira arei te Tia Babaire. Bwa e a reke otou, ma au titiraki e kangai, iraua raoui bootan ana kabanemwane te Tia Tei ibukia ana Komete te Tautaeaka ake iraua ao ko kona ni bon anganiira te Komete aio te Komete aio taitaoka. Ana mwane te botanaomata ae tira te bwai aio ao ti uouoti bwa e na kabwarabwaraki raoui te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tarakabu Tofinga: E rabwa reitan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti ao e koaua n aron are e oti ibukin te Komete ao \$1,600 tabun te ngaa ane e oti bwa ana total te Komete \$1.6 mirion n aron are \$1.697 n aron are e bon oti ngkana e taraa are Parliament Committees. Ngkanne te break down ibukin te Komete teuana ao te Komete teuana ao I taku bwa aia work plan naba are e a tia n tauraoi ma ngaia ibukin te ririki ae boou ao a kona ngkana e kukurei te Tia Tei I a tibwaia nakoina bwa I a raorao ma ngaia ni karekea nakoina ngkana e bon kainnanao raoui te mwaiti bwa are iai kanoan aia mwakuri aia work plan ibukin te ririki ae boou ibukin katian tabeia are a kantaningaaki nako iai. Ao e rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei mai Nonouti.

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia Babaire akea au titiraki ririki ao tia kantaninga ana beba te Minita n te aro bwa ti aonga n ataia raoui bwa

iraua ae e na kabaneaki irouia ana Komete te ae iraua tabeua ai iraua aia ririki ni waakina te bwai aio.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tarakabu Tofinga: E rabwa Madam Speaker kanga I aki noora riaina ae N na kaeka bwa I a bon kaman butimwaia ma eng I a iraorao ma te Tia Tei e rabwa Madam Speaker.

Tibiika: E ang ao I ti kan kaeta are e taekinna te Tia Tei mai Nonouti ti aki ana Komete te Tautaeaka ana Komete te Auti. E aoria n ae matata bwa are ti Komete ngkai, te kabanemwane ibukin ana Komete te Auti n Tei are kona provide te kabanemwane ni kabane ibukina nakon te Tia Tei.

Hon.Ieremia Tabai: Te Tibiika

Tibiika: Ngaia iai riki am titiraki te Tia Tei mai Nonouti e nakoim.

Hon.Ieremia Tabai: Bwa are ko katuka te interpretation nakoira te Tia Babaire bwa antai ana Komete, bwa ti ataia bwa e nako mai ikai ma kaaina te Tia Babaire ao akekei, ao anne bukin au koraki ae e na nako man te Tautaeaka bon ngaia ae a kateia ae a maroroakinna ao aera riki, ngaia eti e nako mai ikai ma arei karotona.

Tibiika: I bon tauaninne bwa are ana Auti ara Maneaba ni Maungatabu ngaia tao I bon

tauaninne iai ngai, bwa are ngaira ae rinanoaki ara kataumwane. Ana Komete ara Maneaba ni Maungatabu aei. Ngaia are tao akea riki te kan titiraki ao ngaia e nakoim te Tia Tei mai Abaiang.

Hon.Dr Kautu Tenaua: I bon taratara te mwane ni karikirake ibukin te Auti n Tei te Tia Babaire, kanga te karikirake ae kanga e kantangingaaki n te Auti n Tei ao ngkana ko karaua n taraia ao ara kain tekateka ara bwai aio ao a Komakii borara iai. I taku bwa te Tia Babaire I aki ataia bwa tera aron ae e na nakoraoi te maroro inanon te Auti n Tei aei ao arora ngaira ni bowi ngkana e aki taraaki naba aron mwengaraoin te waaki inanon te Auti n Tei aio. Ao teuana naba te bwai ae kuneaki ikai n te tai aio te Tia Babaire bwa te Echo bwa te reverberation n te tai arei e nang korakora inanon te Auti n Tei aio e aki raioiroi, ao tao e nang bon riaini manga rinanoaki aron tararuakin te Auti n Tei aio tao ti aki n anne ma bwaai ni kabane, including te air conditioning ao te ventilation ao I taku bwa te bwai aio e nang kakawaki ao I taku ngai bwa e na rin ikai te computer system te internet tera. Ma aikai I taku bwa e nang kakawaki iroura bwa e nan ang safe naba te bwai ae ti mwakuri naba iai.

E aera ngkai akea ana iango te Auti n Tei tao ni bubuti aron te karikirake bwa ana taraaki bwaai

aikai ibukin taai aika ana roko. E bati rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tarakabu Tofinga: E rabwa Madam Speaker, ao e koaua ngkana ti taraa te kataumwane are e oti n are iraua 243 ao iai te kataumwane ibukin bwain te Auti n Tei ao anne ngkanne are e a kona ni karekeaki iai bwaai ake a kainnanoaki ibukin kamwengaraoan ara Auti n Tei. Ibukin naba ana rongorongongo te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang ao kain tekateka ao raa riki tabeua a tia ni kaboaki n te ririki aio are te kataumwane are ngkai ngaia are e kona n noraki bwa iai te kerikaaki teutana ao iai bwaai tabeua ae a tia ni karekeaki ibukin kanakoraoan waakin ara Auti n Tei. Ma te mwane ibukin te onobwai ibukin tera kamwengaraoan te Auti n Tei ane a bane ni mena iaan te atu ni mwane are 243,244 n aron are e a oti n te boki. E rabwa.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao ti na ti titiraki ngkanne iaon tao kanakoraoan te Maneaba ni Maungatabu ma karaon te mwakuri. Ao ngkai tao teuana te kanganga ae ti kaongoaki bwa ngaia ae ti ataia ngkai bwa are ngkana e mate te power ao e aki tau korakoran te tianaraita ao aei e rooti tao e roota aron ara mwakuri tao e a mate naba te computer ao te naan

riki ao te naan mitin. Iai n te kataumwane aei bwa are ti ataia te naan kerikaaki tao n taabo ni bobwai tabeua n te naan kataumwane ibukin te bobwai ma e kona ni ibuobuoki te Minita tao iai ngkai n te kataumwane aei kanakoraoan naba te itera anne bwa e na totokitoki aron te kanganga n te mwakuri n te Maneaba ni Maungatabu. E rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tarakabu Tofinga: E rabwa Madam Speaker ao e koaua n aron are te kataumwane bon iai te kataumwane ibukin kainnanon te Auti n Tei bwaai aika ana karekeaki ao raa, ma ibukin ngkanne te tianaraita te standby tianaraita e a waakinaki ngkana bon te tianaraita ae na bon nang bubura e taraaki ma kainnanon te Auti n Tei n aron ae noraki n te tai aio tao e aki tau korakorana ao ngkana e na bon kainnanao te project document tao te tianaraita are tao e a bon kamaeui naba bwaai ni kabane akea tiatianakin te power ao ngkanne anne e na taraaki bwa te project document teuana kawaina are e mwakuria ao a tarataraiia ngkai kaain te Auti n Tei bwa a mwakuri iaona ao e rabwa ngkana e kaeka anne.

Tibiika: Ao tao ai bon akea ae na titiraki iaan te atu ni kabanemwane anne ao n nang kanakoa bwa te kaoti nano. Bwa te Atu ni kabanemwane ae 17 iaan te

Maneaba ni Maungatabu n te mwaiti ae \$3,617,653 e na tei bwa mwakoron te tietura aei, ake a butimwaia ke a kangai eng ao ake aki ke a kangai ti aki. E nakoia ake a butimwaia. Ao ngkai I a taraa au tai ao ai bon ti 2 te miniti ao e a boo 4 are bon ara tai naba ni kabwakantaai n afternoon tea. Ngaia are N na kamotirawa moa ikai man ara Maneaba ni Maungatabu ao ngkana tia manga oki te aoa 4 ao tia manga reitanako ara Komete.

Kabwara au bure iteran 4 ao tia kaitiboaki ikai ao tia manga reitanako ana Komete te Auti ao tia motirawa moa n reken ara break.

MOTIRAWA NI KATOKITAKA

163004

Tibiika: Ao tia waaki nakon ara Komete. Ao akana eti au ururing ao tia roko ngkanne iaon ara atu ni kabanemwane ae 18 iaan te Ministry of Tourism Commerce Industry and Cooperatives n te mwaiti ae \$2,935,620 ao I a kanakoa ngkanne nakoim Taan Tei ngkana iai ae kan kaotaota iaon te atu ni kabanemwane anne e nakoim te Leader te Kaitara.

**Te Atu ni kabanemwane ae 18
Ministry of Commerce, Industry,
Cooperatives & Tourism
Development - \$2,935,620**

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao te kamauri n te

bwakantaai aei nakoira ni kabane ti na bane ni Mauri ao I kan bubuti te kabwarabwara iaon 208 te leave grant te Tibiika ao ti ataia bwa iai rakaia kaain ana aobiti te Minita are kaain te Tourism tia noria bwa e a roko iroun te Commerce ao ti noria naba bwa tengaun ma waniman kaain te Tourism aika a roko ngkai n te Commerce are a mwaing ngkoa man te tourism development Ministry ngkoa.

Ao ngkai tengaun ma waniman ao ngkai ti ikoikota te raka ane \$48 te ngaa titebo ma ti te leave grant ibukia tengaun ma onoman ao ngkana e na kona ni ibuobuoki te Minita ni kabwarabwara bwa e aki koro mwaitia ana koraki aika a boou aikai tao iai kabwarabwarana ma tia bubuti te Tibiika. E rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Booti Nauan : Ngaia te Tibiika tao bon au moantai n taetae ao I a bon reitai ma abau ae Tabiteuea Maiaki ma Takuu nako Tewai unimwanen te Ueanikai ao Unainen Ueen te Ueanikai ao ai ngkoe te Tibiika, te Kauoman ni Beretitenti, te Leader n te Kaitara ao ngaira aikai ni kabane kam na bane moa ni Mauri. E koaua e rarabwa ana titiraki te Leader n te Kaitara ao I nang karabwa ngkai iai ana titiraki ni kamatata iaon ana kataumwane au Botaki ni Mwakuri ae e nang mangori. Eti te Tibiika bwa e a mwaing te tourism nako aara. Ma I taku bwa te ware aio e na aki raoi

teke raoi nanona ma mwaitin te leave grant are tao ana karaoa te computing kaain au tabo ni mwakuri bwa iai naba ngkanne ara koraki akana a mena i Kiritimati, ma angin te tai ana ana aia leave passage. Ao ngkana a *leave passage* ngkanne ao ngkanne aikoa *entitle* nakon te *leave grant*. Ma N na karekea raoi te computing iaona ao iraua raoi te ware bwa e aoria n ae kaea raoi ana ware te Leader n te Kaitara are e titiraki iai. E rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ao iai riki ae na titiraki iaon te atu ni kabanemwane aei ngaia I noora baim te Leader te Kaitara e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tibiika ao N na ti bubuti tao te kabwarabwara bwa tera kanoan te mwananga nako tinaniku are 227 ae te naan bowi ao tao te naan reirei ke tera are e kataumwaneia ana tabo ni mwakuri te Minita n te Tourism ao te Commerce ngkana e kona n ti ibuobuoki iaon anne. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon. Booti Nauan: E rabwa te Tibiika ao tao imwain ae I waaki ao tao N na ti kaeta riki are kanga I taekinna mai mwaaina. Ma iai ara *position* aika a tia n traded off ao ngaia are e kona naba ni karekea te difference anne ma ti na bon compute riki ma are te leave passage bwa e aonga n

are e kaea raoi are e tangiria te Leader n te Kaitara.

Ngkanne ibukin te mwananga nako tinaniku te Tia Babaire I bon nang boou n te tabo aio ao I tuai ni mwananga iai bwa e a in naba te Boarder ma e aoria bwa ngkai ae tia manga katei naba nakon te ririki ae na roko. Ao ti aki ataia bwa ana koro nana ke ana manga aki naba. Ma are ti bon kanoa te atu ni mwane aio te Tibiika bwa ngkana arona bwa e uki te Boarder ao ti na nako ni kaota matan Kiribati te tabo ake e na oti iai bwa e na raanga kanga te kabwaia ao ngkana iai te reitaki. Ao ngkanne I aki kona ni mwanewea ni kabane ma N na ti mwane tabeua taian meeting ae ti na kaei, bwa iai teuana ae aranaki bwa te international cooperative alliance general assembly, ao ngkana ti kataumwaneia ngkanne ao e kataumwaneia au Botaki ni Mwakuri bwa N na mwananga mai neiere raou kaainnabau ao tao antai ae e na ataia ao tao e uki te Boarder ao ngai I mwananga ma ngaia ngkana arona bwa e uki te Boarder. Ngaia are ngkanne kanga iai te mwananga anne ao iai naba te mwananga ae Africa Tentative Destiny ao bon iai mwanangaia Taan Mwakuri tabeua, ma ngkana e a bon nang kataia raoi te Leader bwa tera riki mwananga aikai ao a tauraoi au koraki ni manga karaua n taiboranna raoi ao a katangaina naba imatana bwa e na karaua n taratarai. E rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Leader riki n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Minita ao eng e kakawaki bwa ti na matata n aikanne. E raoiroi bwa are kanga bon te raka iai 15 ma e koaua bwa are bon akea te mwananga inanon te ririki aei ao te ririki ae nako tao n ti moana. Ao ngkanne I kan nakon te kabanemwane iaon ane 232 ae te iti te kabanemwane iaon te iti bwa iai te raka ae \$13 te ngaa. Ti atai bwa iai mwangan ana aobiti ae boou ma e kona ni kabwarabwara bwa ngkana ai aei mwaitin aia iti ni katoa ririki ao I taku bwa e na nang bubura, ao tao ngkana iai aia mitiin aika a boo uke tao tera te raka n ana aobiti ao N na bubutia.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Booti Nauan: E koaua e rabwa te Tia Babaire inanon te ririki aio te Tia Babaire ao ara tabo ni mwakuri ae te Commerce e a moanna n ribwaribwa kaaina ao n aron are kanga I taekinna ngkoa kanga n au maroro ae nako ao a ribwaribwa kaaina n te aro ae tia manga karini aircon ao ngke a ribwaribwa ao a maonotiti ao a bumanimanman angina ao te customer service ana roko tao n register aia bitineti a bon tangitang tabeman aomata bwa kanga bon iai tea ki raoiroi ni boi n te aobiti. Ao ngaira ti nang tikotikona ti riba te aircon akea ara anga tia kanimwa te aircon. Ngaia are ngke ti karaoa arei ngkai ao

kaain Kiritimati a namakina naba anne. Ngaia are kanga inanon ara waaki n te ririki ae na roko a manga karokoa aia bubuti tarira ma mwanera ake i Kiritimati ao a taku ai tera ngkana arona bwa e rekereke riki te fan tao teuana ao tao te aircon ibukin ara mena bwa tia bon namakina naba te bumanimanman n taai aika nako. Ngaia are kanga inanon ara mena ao e a kariaia te Tia Koroboki ao tia karini ao ngaia iai teutana biriraken iai ngkanne te iti ao ngaia ae kanga tia karinraea n aekakina anne. Ko rarabwa te

Tibiika: Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika e kakawaki mwengaraoia Taan Mwakuri ao e koaua ngkana anne e karaka ana kabanemwane ana tabo ni mwakuri te Minita ma aei tao bon ibukin mwengaraoia Taan Mwakuri. Ao kanoan ana kaeka te Minita are teuana tao anne ai bon nakon temanna ma temanna. Ao I kona n titiraki ane 237 ao iai naba te raka kanga tera ngkai kanoan ana waaki n te ririki ae na roko tao te Minita ae tao e raka are e na irekereke ma kanoan ana kataumwane iaon tao te naan waaki ni kakaongora ke tera te advertising n te media. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Booti Nauan: Te Tia Babaire e rabwa naba te titiraki ma imwain ae I kaeka te titiraki aio ao tao N na ti

kabwarabwara riki are kanga rakan te iti arei. Ao teuana naba bukina bwa n te tai ae nako ao ara aobiti are i Kiritimati e ikakuku ma te Linnix ao ngaia e inaomata ae bon kaokoroaki ana iti ae ngaia ae reke anne teutana naba. Ngkanne are ibukin rakan te katanoata ma te advertisement kanga taian anai nano ao kaunga nano karokoan rongorongou irouia te botanaomata tao e bon rekereke naba bwa teuana te tourism e a mwaing nakoira ngkai. Ngaia are kanga e reke teutana te raka anne. Ao I taku bwa teuana naba rakana te Tia Babaire bwa I taku bwa ti ataia bwa inanon te ririki ae nako ao a rangi ni mwaiti ara tua aika a bwaati. Ao ngkanne kanga teuana ngkanne iaon ara iango ngkanne ti na karaoa te 5 0 ao ni kaongoia te botanaomata iaon bitaki aikai ni kaineti ma aron te bitineti ma tera. Ma I taku bwa e na oioi riki te Tia Babaire te raka kanga ni kaineti riki ma aron ana promotion, ana marketing ma ana advertisement te tourism are e a mwaing nako aara ngkai. E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao ti nang kaunga anne ao ti boutoka te waaki ni kakaongora nakon te botanaomata tao riki iaon te naan tua are tao bon kanoan naba ara bubuti nakon te Minita ibukin bwa e aoria n ataa tibwangaia tao taan karikirake. Ao

e rarabwa anne. Ma ngkanne I kan bubuti ngkanne ana kabwarabwara te Minita iaon ane 250 ae iaon te Local Services bwa e kiba ngkai n te mwaiti ae \$60 te ngaa ngkana e kona ni ibuobuoki te Minita taitaoka. E rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Booti Nauan: E rabwa te Tia Babaire tao te raka riki aio te Tia Babaire tao N na ti kaokiokia riki kanga n ara kataumwane n te ririki aio te Commerce imwain rinin te Tourism e bon tiku n arona ngkai kanga n akea te bitaki. Ma I taku bwa bon oin raoi te bitaki raoi bon ana raka te tourism are \$50 tabun te ngaa ane tia karinna ngkai n ara kataumwane ae tao ngkanne are e na noraki irouia Taan Tei aika a karineaki bwa e na manga minus man ana kataumwane te Communication ngkai kanga anne raoi kabwarabwara. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao te titiraki ngkanne are imwina ti iaon ngkai ana iango ana waaki tao te Ministry tao iai ngkai ana kataumwane ibukin te ririki ae na roko ae kanga e na buoka aron urakinan te takataka mai iaon aba. Bwa ngkai tia kantaningaia bwa ngkana e a roko 1 n Tianuare ao e nang bon tira te takataka are iaon aba ma ti

ataia naba bwa e bon rawata ngkai. Ao aei teuana te kanganga ao iai ibuakon ana kataumwane te Minita aei ae e na kona n tobwa te kanganga ae tao ikoikon te takataka iaon aba are n tabetai e a kona n reke ao a kona ni buakaka te naan takataka ao e a manga riki bwa bon te kabanemwane teuana ae e a tia ni kaboaki ao a manga kabuekaki. Ao tao a riki n te itera mainiku tao Teraina kanga anne teuana te kanganga ao tara ngkanne anne are te itera mainiku tao aei ke tao bon i Kiribati naba ao ngkana e kona ni kabwarabwara tao kanoan ana iango ibukin te ririki ae na roko ni kaitara ngkai te \$4 n taara ae e nang waaki.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Booti Nauan: Ngaia e rangi n rabwa te titiraki ae moan baan te tamaroa te Tia Babaire. I taku bwa bon kaekan moa aio te Tia Babaire iaon taian takataka are bon iai ara kambwana ae bon ti ngaia teuana au kambwana ngkai, ae te KCDL iai n ana kataumwane kanga aron tikonan bwaai akanne kanga tobwaan, anaan te takataka ma tera kee anne ngkanne iai n ana kataumwane. Ngkanne ibukin ngkanne karikirake nakon taai aika nako ao iai ngkai ara karikirake are e a waaki ngkai e a tia n tiainaaki te boraraoi ao te karikirake ae ti moan waakinna aio katean taian copra shed ke auti n takataka aika a buburakaei tao bon iteran nanon ara chamber aio buburana ao e

rietata e bon kan roko n te ceiling aio. Anne ngkanne are e a waaki kateana ao e a tia n reke te contractor are e na kateia ao e na kateaki n aba aika n itera maiaki. Ao aba aikai are ngaia ae aki toki n tatangitang ibukin onraken aia auti n takataka ao ngkanne te kantaninga bwa ngkana a tei auti n takataka aio i Nikunau ao i Beru ao i Tabiteuea Maiaki, Tabiteuea Meang, Abemama, Onotoa, Aranuka kanga angina a bane aban te itera maiaki.

Ngkanne e na tei te auti n takataka anne bwa e na auti te KCDL ao ngkanne ngkana ti taraa Abemama bwa are te Leader te Kaitara kaain Abemama ngkana e onrake ana auti n takataka tao Tabiang ao ngkanne e kona ni kamwainga nakon ana auti n takataka te KCDL aei are e na tei tao iaa ngkai i Tanimainiku ke i Kariatebike. Ao ngke e roko ngkanne n te KCDL titebo ma e a roko iaon te kaibuke. Ngkana e roko te kaibuke e a roko naba n a na te takataka anne kanga ana kannanna nakon te copra shed aio. Anne e na kateaki naba n te itera mainiku Tabuaeran ao Teraina.

Ao iai naba ngkanne ara karikirake ane a wene ngkai inanon baia kaain te NEPOL e a reke naba au tai ni bubutia kaain te NEPOL ma aia Director ae botonaine aio, bwa a uringa ara karikirake ae te mini copra Mill bwa n aron ae ti taku iai ara karikirake ae ti na katea te mini copra mil are e a kangta naba te

takataka ao e kawakina te bwaa ao e a transport te bwaa. N te itera Mainiku Tabuaeran, Teraina ao ana naba n te itera Maiaki kanga anne ara kataratara. Ao bon kabaneana raoi te Tia Babaire ae e nang kakaokoro ae karotona bon karoton raoi tobwaan te kanganga aio te Take ao te bwaati e na roko te take ao te bwaati ae e na toka iai 9 te container. E kona ni booti kaako ni kangai ni katokai nako aiaki ao e a tangkongkoa naba te takataka n oki ao tao ngkana e bane te takataka tao aki rau nanona ao e a manga rikoia ma te beeki ao te katamwa ao te moa, ngkana arona bwa iai are e kan katoka ana beeki bwa e nang buburakaei te bwai aei. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne: I kaitaua te Minita n ana kabwarabwara iaon a te naan karikirake ake a kaman waaki ao ane iaon kawaia. Ma I taku bwa te bwai ae kakawaki bwa e na aki taonaba te naan kaubwai are te takataka are e nang mrara ngkai ti kantaningaia ngkai bwa e nang rawata. Iaon ane ana karikirake te tourism bwa iai are teuana ane iaan 3,4,5 ao ti noria bwa e a manga bwaka te kataumwane iai ao tao e kona n ti ibuobuoki ni kabwarabwara iai te Minita ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Booti Nauan: E koaua e rabwa te titiraki te Tia Babaire ao I nang kukurei ngkai e reke au tai ni kaekaeka n te tai aio bwa e a reke naba au tai ni kabwarabwara riki ana mwakuri au Botaki ni Mwakuri. I a kauarerekea naba te Tia Babaire bwa mwiina e nan ang abwabwaki bwa e na taraa ni bong te bong bwa ai nakon nimaua. Ngaia are te bwaka n ane n te contribution nakon te development fund, tao N na tanningaia teutana au staff bwa naa kabwarabwara raoi te bwai aio bwa kanga e bon nang boouirei irou. Ma reitan riki are kanga I taku te Tia Babaire arei ngkai I tataninga bwa e aonga n ae reke riki te kaongora ibukin te takataka. Iai ngkai ara reirei are e karaoia ngkai Tiaina e karaoia nakoia aomata ae kanga aron karababan riki karekean te kaubwai man te bwai ae te nii, waakana, ewaninna, baena, nanana kee kanga anne naba ae e na tobwaaki. Ngaia are n taai aika ana roko te itbma ma te Abemama bwa are bon e kaekeaka te tia titiraki a nang aki ti katine a aia takataka ana katinea naba aia nana ni ben aia ewenanin aia charcoal man te nana ni ben ao tera riki kanga anne kabwarabwarana. Ao tao I a bubutia riki te Tia Tei ngkana iai ana titiraki iaon riki ana mena bwa imwain ae roko te kaeka iaon are ana titiraki are e a tibwa titiraki iai. Ko rabwa.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao tao iaon ngkanne kanoan ana program naba te Minita ibukin kaungan te karikirake ke ana boutoka nakoia taan bitineti tao ngkana e kona ni buokira ni kairira nakon kanoan ana kataumwane naba aei ae e na buoka naba aron karikirakean naba aei tao iai boutoka naba nakoia tao te private sector inanon ana kataumwane aei ao ti na nang kakaitau ngkana e kona naba ni buokira ni kabwarabwara naba. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Booti Nauan: Ngaia e rabwa e koaua e rangi n rarabwa ana titiraki te Tia Tei ae karineaki te Leader n te Kaitara te *Private sector* bon ngaia buroon au *Ministry* ao n te tai ngkai aio ngkai I Minita n te *commerce* te tourism ao irabwati ma te Private sector teuare Kautoa te Beretitenti ti irabwati ni katoa bong n au aobiti, ngkana e roko bwa a nang mwaiti ngkai ara kataratara aika ti na karikirakea te *private sector*. Bwa ngkana e rikirake te private sector ao e rikirake Kiribati. I taku bwa iai teuana ae kam a tia n ataia Taan Tei aika a karineaki te *stimulus package* are \$3 te timware iraua te mirion. Ao I kukurei n taekinna ngai te Tia Babaire bwa e a tia ni bane \$2. Iraua te mirion ai ti te timware iraua ngkanne are e tauakibwa a tataningaaki bwaatin taian *application form* aika tabeua aikai.

Iai naba ngkanne ara Komete are kanga e bon *fund* au Botaki ni Mwakuri are e kakaraoa te bobowi ma te botaki ma kaain te Private sector iaon noran aia kanganga ngkana baikara itera aika ti kainnanoi ni kabirimwakai ao teuana mai ibuakona kanga ibukin buokan kakaeen aia tabo bwa terana arei *private sector* ibukin aia kaonteina iaara. I nang kukurei n taekinna te Tia Babaire bwa n te tai aio e a bon karautaka te kaonteina ao ngkana e a karautaeke te kaonteina bwa e aki reke nnena e a nang kaumwane te *Private sector*. Ara kanganga ngkai ma tariu ae n te MELAD tia kataia ngkai n *identify* te *space* naba ae e na kona n tiku iai *container* irouia private sector anne ara *support* teutana ao ana kona n taua ni kannanna ao a tia ao manga kanakoa n te kaibuke are imwina. Anne naba ngkanne ngkai kanga teuana ara boutoka nakon au *Private sector*. Teuana raoi ae bon buroon raoi ana boutoka au Ministry nakon te Private sector ao tao e bon ataia naba te Tia Tei ae karineaki ae te Leader n te Kaitara bon teimatoan au Botaki ni Mwakuri, n angan te KCCI ara staff temanna ae ti kabooa, ao e roko ao aranaki bwa te CEO ao ngkanne neiei ngkanne kanga e riki bwa kanga ana CEO te KCCI e *secretariat* n te *office* ao e buokia ao e karaoi aia *project* ao e *comment* ao tera riki.

Teuana naba ngkai te Tia Babaire ae ti mwakuria ngkai ma te KCCI a

nang katea aia aobiti kanga te *incubation* are i mainiku are e kaitara te rua ni mate a nang katea aia *office* ao ngaira ngkai tia finalize te *project document* ma ngaia ibukin katean aia aobiti ae boou ae ana kona ni mwengaraoi iai. Kanga akanne ngkanne ae I kona ni uringi ma ngkana n nang bon tei ni kabwarabwara te Tia Babaire ao tao e bong ao e ngaina ao e bong ao e ngaina ao kam na manga un ngkana e a manga rawata te mena. Ma kanga anne moa n *summary* kanga kabwarabwaraan bwaai aika ti boutoka iai te KCCI. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: I kaitaua te Minita n ana kabwarabwara ao e a rangi ni kakaongora ao tao e aki kairai nakon ana kataumwane bwa e a ngaa ngkanne n ana kataumwane ane ana *stimulus package* ibukin te *private sector* ao ngkana e kona naba ni ibuobuoki bwa e nang kakawaki naba anne bwa kanga I aki noria iaan ana kataumwane ngkana e kona ni buokai ni kairai bwa iraua te kataumwane ngkana e kona ni buokai ni kairai bwa iraua te kataumwane n te ririki ae na roko ae iaon anne. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon. Booti Nauan: I taku bwa N na kabwara bure n are te stimulus package nakon te ririki ae na roko

kanga iai ara plan ma kanga tia manga moan reapply riki ma I taku bwa anne e na appear iaan ana Local Contribution to Development Project te Finance n are n ana men ate Finance ngkana a kona ni manga taraia iai. Ma anne raoi kabwarabwarana iai ara Plan bwa ti na manga apply riki tao iraua riki te mirion ma anne e depend nakon ae dialogue ma te Finance bwa e na iraua ao e bon necessary ke tao e a toki ikai ae te stimulus package. Ma ibukin mwaitina bwa e oti iaa I taku bwa e na oti iaan ana local contribution te Tautaeke nakon te Development Project are e mena te Finance. Ma teuana riki raoi ke teuana te karikirake te Tia Babaire ae I taku bwa e na bon riinga raoi buron te i Kiribati n te Private sector iai ngkai ana buoka Australia ane e aranaki bwa te buoka aio bwa outer island market OIM e na kateaki n te tabo are e mena irarikin te Finance are ti nang kataia ni kaitikia bwa e na tei te OIM ae e nang takabuburakaei ngkana kam a tia n noora te Suva Market are i Suva kanga e na taraa ni buburana ma ti na katikiraolia riki nakon are i Suva tao e na ceramic, ao e na raneranea ao ko roko ikanne te one stop shop e reke am mauri wear e reke am reere e reke am kai ni katarin iai e reke am kai ni katoka ngkana iai are e bwaati te kain katoka, te kautuai tao tera te reere. Aio ae e nang karaoaki n te tabo anne ao anne teuana te karikirake ae e na boutoka te Private sector. E rabwa

te Tia Babaire tao ti ngaia moa anne.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika e rabwa te Minita ao I taku bwa e kakawaki naba bwa are ti na kakairaki nakon te kataumwane bwa are ara titiraki a katauaki ti ibukin te kataumwane are ana kataumwane te tabo ni mwakuri teuana ma teuana n te ririki ae na roko. Ngaia tao ngkana Minita ana kaekaeka iaon bwaai are akea n aia kataumwane bwa are ti nang kan ataa naba rongorongon te *stimulus package* bwa are akea ngkai n te *local contribution to development* n aron ae taku te Minita. Akea ae ti noria naba iaan te *Finance*, ngaia aei ae titiraki bwa are ibukin te boutoka nakoia te Private sector ao n aron are e taekinna are e nang kakawaki bwa are e na kairira nakon kanoan te boki aei ao e nang rarabwa. Ao are *New Zealand* kai tia kakaitau naba ngkana iai naba te karikirake anne. Ma tao iaon anne tao e a manga bon kona ni ibuobuoki te Minita n te mwane ma ngkai akea ngkai aei ti noria iaon ana kataumwane te *Commerce* ke te tourism ao te LCDF. Bwa are au titiraki are e bon kaineti nakon ana karikirake are iaon te *support* nakon te *tourism authority*. E rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Booti Nauan: E koaua e rarabwa bwa ana kakaeaki kabwarabwaraan raoi anne N na kabwara bure te Tia Babaire ma kanga anne kabwarabwaraan te *stimulus package* ma I taku bwa e kakawaki bwa ti na kabwarabwara naba teutana te bwai aei te Tia Babaire ao tao a ongo ngkai kaain Kiribati ao tao a kangai kai tia taetae ao te unaine are ietan te ai tao e kangai ai bon tera te bwai ae te stimulus package ae a bane ara tai iai. Te bwai aio kanga ana mwane te Tautaeaka e anga nakon bwa ngkai ti ataia e anga nakon te rabwata ae te *Development Bank of Kiribati*, ao a kona ngkanne n roko bitineti n *loan* buokaia ibukin rootakin aia kanganga ngkai e a roko te Covid-19. Ngkoe te bitineti kanga iai te *criteria* ngkoe te bitineti are koa kaman uki imwain te Covid-19 ni karokoa ngkai ko *eligible* n *apply* nako iai. Ao ngkoe are ko a tibwa uki naba tao ngkai ngkanne kanga ko kona n aki. Ma iai *criteria* iaona ao anne naba ngkanne kanga e tararuiaia te KCCI ma au Botaki ni Mwakuri ao te *Development Bank of Kiribati*. Ma eng kanga ibukin te *tourism* ngkana e kan ataia te tia titiraki bwa tera raoi karikirake iaon te tourism ao I maroro te tourism imwain nakomaiu ngke ingabong ao te tourism ngkai kanga e bon mwanenaki naba ngkai iai kanga n te kataumwane n aron ae ti noria. Ma te boto ni iango are kanga e *authority* ao iaon kawaina ni bon kona n tein waena ni mwanenna.

Ngkanne n te ririki ae boou iai ara iango tabeua aika ti na karaoi ibukin katean waen te tourism. Ma tao N na kabwara bure teutana te Tia Babaire bwa mwiina I a moantaa naba n taekini au iango ao e a kang naba anti. Kanga n ara katei ni Kiribati ti na rumwarooi ni karau ni mena ma ngkana bon iai ana titiraki e a manga bon kakaea angana te titiraki ao n roko n te tourism ma mwiina I a kanakoi naba au iango a kang anti ao aki bwai. Anne moa ngkai e tiku te tourism n tiku iaon te recurrent budget ao ngkana arona bwa a nakoraoi ara iango aika ti na iangoi n te ririki ae boou te kantaninga bwa n te 2023 ke 2024 e na kona ni buti te tourism ma te revenue are e na kona n reke irouna are e na reke mai iroun te Tautaeka. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tibiika ao N na ti bubutia te Minita e tuai kaeka au titiraki are iaon te bwaka n ana karikirake ane e mena iaana ngkai are LCDF ae te *Local Contribution to Development* ngkana eti kona ni buokai ni kabwarabwara bwa e aera e a manga uarereke riki te kataumwane ibukin anne. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Booti Nauan: Ao I a bon tabeka au kabwara bure nakon te titiraki te

Tia Tei bwa e taonai te kukurei kanga n ikan bwaeta nanou n ikan kabwarabwarai kanoton au karikirake n au Ministry aei ao te tourism. Ao eng te bwaka anne kanga e rekereke ma aron bwakan boon te CEO are e kaboaki are e taraa ngkai te tourism ao kanga iai tokin ana contract are e nang toki iai ngaia are ana contribution te Tautaeka nakon te itera anne iai taina ae I taku bwa e aki bwanin te ririki ae boou. Ma ngkana e tangira raoi te computing raoi iaona te Tia Tei ae karineaki ti kona ni karaua ni kakaea ma kaain te NEPOL ao te tourism ao tia karaua n taakinna bwa n aron naba are I taku ti karaua ni katangaina imatana ao e a karaua n taratarai ni karokoa nanona iai. E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ao ai bon akea ae na titiraki iaon te atu ni kabanemwane anne ao N nang kanakoa ngkanne te kaoti nano iaona. Bwa te atu ni kabanemwane ae 18 iaon te Ministry of Tourism, Commerce, Industry and Cooperatives n te mwaiti ae \$2,935,620 e na tei bwa mwakoron te tietura aio, akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki, E nakoia akana a butimwaia.

Tia tara ngkanne te atu ni kabanemwane ane 19 iaan te Kiribati Audit Office n te mwaiti ae \$1,016,787 I a kanakoa nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan kaotaota iaon te atu ni kabanemwane anne.

**Atu ni kabanemwane ae 19
Kiribati Audit Office \$1,016,787**

Tibiika: Te Tia Tei mai Makin e nakoim.

Hon.Pinto Katia : Ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua ngkai ti bon taraa aron ana kataumwane te aobiti aio te Tia Babaire ao tao ti na bon kaitau moa te Tia Babaire ao ngkai ti noria ngkai a bon akea naba naba teutana are man te ririki aei nakon te ririki ae boou te Tia Babaire. Ti te raka ae ti noria ngkanne are ibukin booua Taan Mwakuri te Tia Babaire ma tao bon aio are e na riai n riki ni katoa ririki te Tia Babaire ibukin keraken riki te Board te Tia Babaire. Ao irarikin naba anne ao ti na anga bwanaara ni kaitau naba nakon te Ministry aei te Tia Babaire ke te aobiti aei. Bwa ti kakoaua bwa teuana te aobiti ae rangi ni kakawaki ao rangi ni bongana bwa e a tia ni karaoi ana beku ibukin tararuakin kambwana ma ana Botaki ni Mwakuri te Tautaeke ni kabane ibukin mwaane ke tao raa riki ake a rekereke iai te Tia Tei. Akea ara *comment* riki ibukin te aobiti aio te Tia Babaire ma ti na angania te kaitau ao te karabwarabwa te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: N na bon kanakoa nakoim te Minita n te Tua. E nakoim.

Hon.Tarakabu Tofinga: Ko rabwa Madam Speaker ibukin te raka are e oti tao n te boo booua Taan Mwakuri

ao e koaua bwa bon iai are te naan *annual increment* I taku bwa anne ngkanne are e a rinnako inanon aio. Ao tia reita naba ana kaitau te Tia Tei ae karineaki mai Makin temanna ibukin ana waaki te aobiti aio noran kakawakin tibwangana ibukin ana mwane te botanaomata. Ao I taku bwa e bon oti ana kataumwane bwa e noora kakawakin tikotikonakin te mwane ao kabarantana n aron anne ao e waaki n aron anne n ana boki ni kataumwane n te ririki teuana ma teuana. E rabwa.

Tibiika: Ngkai bon akea te kan kaotaota iaon te kabanemwane anne ke te atu ni kabanemwane anne bwa n aron ae kam taekinna ao e nakoraoi ao N nang kanakoa ngkanne te kaoti nano iaona bwa te atu ni kabanemwane ae 19 iaan te Kiribati Audit Office n te mwaiti ae \$1,016,787 e na tei bwa mwakoron te tietura aei. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia.

Tia nakon ara atu ni kabanemwane are imwina te atu ni kabanemwane ae 20 Office of the Attorney General n te mwaiti ae \$1,038,942 ao I a kanakoa nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan maroro iai. E nakoim te Tia Tei mai Maian.

**Atu ni kabanemwane ae 20 Office
of the Attorney General
\$1,038,942**

Hon.Vincent Tong: Ko rabwa Madam Speaker e rabwa te Minita ao ibukin ngkanne te aobiti aio ao te ER e bon tiku n teimatoa ni mwaitia Taan Mwakuri ao tao ti te titiraki ae e nang uarereke tao e bon titebo naba ma te aobiti are mai mwaaina. Ti te raka ami budget ibukin te ririki aio bon ti teutana te kerake iaon te ririki ae nako. Ao te ririki ae na roko kanga e bon aki kaokoro ma are te ririki aio. Ao tao ti te naan kaokoro ngkana ko kukurei te Minita kanga iaan 201,202,204,205 ae kanga e irekereke ma tao te naan karekemwane nakoia Taan Mwakuri. I kona n ti kabwarabwara bwa e aera e nang uarereke te keerake anne ao tera raoi te naan keerake aika a nang uarereke aikai. Ko rabwa.

Tibiika: Ao I angan te Minita n te Tua e nakoim.

Hon.Tarakabu Tofingau: Ngaia ao e rabwa te titiraki anne ao e rekereke naba ma bon kaekan naba te titiraki are mai mwaaina n rekereke ma booia Taan Mwakuri, ao tera riki iai aia increment ke rakan booia ni katoa ririki ngaia ngkanne are e karika te kerake ae kanga e bon tau, ibukin te itera ni kataumwane are e irekereke ma aio. Ao e rabwa.

Tibiika: Ao I taku bwa bon akea okoro aei ma are mai mwaaina ao N nang kanakoa ngkanne te kaoti nano n aei. Bwa te atu ni kabanemwane ae 20 iaan te Office of the Attorney General \$1,038,942 e

na tei bwa mwakoron te Tietura aei. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia.

Ao tia nakon ngkanne are imwina te Atu ni kabanemwane ae 21 Ministry of Fisheries and Marine Resource Development n te mwaiti ae \$4,009,294 e na tei bwa mwakoron te tietura aei. N na kaokia moa nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan kaotaotao iaona. E nakoim te Tia Tei mai Tabiteuea Meang.

**Atu ni kabanemwane ae 21
Ministry of Fisheries and Marine
Resources Development
\$4,009,294**

Hon.Taberannang Timeon: Ko rabwa Madam Speaker I kan butia te Minita bwa e na kona kanga ni uotira nakon te atu ni mwane are 202 Salaries te Tia Babaire. Eng bwa ti *notice* bwa iaan ana *Establishment* kanga bon ti uoua ke iraua te raka. E aera ngkai e nang bubura te birirake n aei tao e kona ni kabwarabwara nakoira teutana te Minita taiaoka.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa Madam Speaker ao kaekan anne te kerake anne e reke man te kerake iaon te boo. Iaon booia te *salary increment of staff of amount of 11*. Tengauan ma temanna staff ae kerake booia n te ririki anne ni ikotaki ma uoua te post are are e

boou e rin inanon te ER n te tai aio ao au kantaninga bwa e ibuobuoki anne Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei mai Tabiteuea Meang.

Hon.Taberannang Timeon: E rabwa te Minita te Tia Babaire e ibuobuoki ao N na butia riki te Minita bwa tia manga ruo rikaaki riki teutana te Tia Babaire iaan are 205 overtime te Tia Babaire e kona ni kabwarabwara te Minita bwa tera bukin te bwai ae consistent rietatan te atu ni mwane aei.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa te titiraki Madam Speaker ao e koaua ae akea te kerake iaan te kantaninga are ti bon kataia ni *maintain* mwaitin te aoataim are bon arona are man te ririki ae nako ao ti kataia naba ni *maintain* ibukin te ririki ae na roko. Ao ngaia are e bon oti iai are akea te kerikaaki ao akea te kerake. Au kantaninga bwa e ibuobuoki anne. E rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Tabiteuea Meang e nakoim.

Hon.Taberannang Timeon: E rabwa Madam Speaker ti karabwarabwa n anne te Tia Babaire ao ngkanne tia manga kerikaaki riki teutana nakon ana 227 *external travel* eng e rangi ni bubura te ware ae \$200 tabun te ngaa te Tia Babaire ao ti ataia bwa te tai aio e tuai n tabekaki te

boarder te Tia Babaire ke ni manga oki te mwamwananga ao ti ataia bwa te *Ministry* aei te Tia Babaire te *Ministry* teuana ae e bon nang mwamwananga. Ma uoua au titiraki te Tia Babaire *assuming* bwa e na waekoa ni manga oki te mwamwananga ao te bwai anne te ware ae katauraokaki imwain te tai anne te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa I taku bwa bon anne raoi kaekana are e taekinna te Tia Tei ae rine Madam Speaker. E bon ataaki bwa aio te Ministry teuana are e rawata mwamwanangana nako tinaniku ibukin taian boraraoi akana ana karaoaki ibukia taan akawa n ara marawa. Ao n retaki ma bowi aika a kakawaki aika a riai ni iraki ngaia are e koaua e in ngkai te Boarder ma iai te katautau bwa tao ni ukina n te ririki ae boou ao iai te kantaninga bwa ana manga moan waakinaki ngkanne kanga mwamwananga ake e a bon tataneiai te aba ni kakaraoaki ao ni iriraki n aron I a tia n taekinna Madam Speaker. E rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Tabiteuea Meang.

Hon.Taberannang Timeon: Tao bon au kabanea n titiraki te Tia Babaire nakon te Minita ae karineaki tao te atu ni mena are \$345 *contribution to development fund* te Tia Babaire. E bwaka te Tia Babaire ti \$1 te mirion

are e *provided* n 2020 te Tia Babaire. E kona ni kabwarabwara te Minita ae karineaki bwa tera bukina.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa Madam Speaker I taku bwa are aio kanga bwaai ake a kona ke mwaane ake roll on te ririki are imwina ngaia ane bon te ririki aio e ti *allocated \$1* te mirion iaan te kantaninga are iai *project* ake a bon *ongoing* ana manga *add on* ngkanne ao nikiraia ana manga bane n *roll on* nakon te ririki ae na roko. Ao te \$1 mirion aio ngkanne e kaitarai ngkanne karikirake tabeua aika a kakawaki ake ana manga waaki iai te Botaki n Akawa ao inanon te ririki ae boou. Ao au kantaninga bwa ao te *support* naba aio nakoia *observers*.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao ngkana I ti reita anne are iaon te karikirake anne bwa kanga tera raoi kanoan te karikirake aei te *support observers* bwa ibukin ae ti ataia bwa e bon rarawata ngkai aia kanganga ara *observers* ibukin tao mauria, ma iai naba anne bwa are aei e a bwaka ma iai tao te naan bwai ni mwakuri ake ana kona n reitaki iai ma te Ministry ke tera n aron kanganga ae ti a tia n noori n taai aika nako ao iai ake kanga a kabuanibwai maeuia ao e bon rawata naba te titiraki iaon

anne tao mai irouia te utu, ao iai kanoan te karikirake aei ke tao e a tia n tobwaia te Minita n ana karikirake aei karekean aia bwai ni mwakuri ara *observers* akana a mena iaon te kaibuke n te aro kanga ana kamanoaki riki n aron karaoan tabeia ae ana aki manga riki n te kanganga. Tao iai anne iaan te karikirake aei ngkana e kona ni ibuobuoki iai te Minita.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa Madam Speaker ao ni kaekan te titiraki e koaua e korakora ana iango te Botaki n Akawa ibukin kanakoraon aia beku *observers* te beku ae rangi ni kakawaki ibukin aia tararua ae bongana ao iai te naan boutoka te naan *support* aika e karaoaki ibukin ao e moarara riki kamanoakia. Tarakin aroia bwa e na nakoraai aia mwakuri n akea te kanganga ae e n ariki. Teuana mai ibuakona are katoakin kanga aia bwai ni mwakuri are ngkana iai te kanganga ao a bon ti *press* naba te mena are e a *direct* naba kanga te *signal* arei n oki tao nakon te FFA ke te PNA ao a waekoa naba n *respond* te aba nakon aia kainnana are a rootaki. Akanne tabeua bwaai ake a tia n tarataraki bwa ana karaoaki ao iai te kantaninga bwa iai te kantaninga bwa ana taraaki naba are tao a nang bon katoaki ma te *satellite phone* n te aro are ana kona ni waekoa n reitaki ibukin taian kanganga ngkana arona bwa e reke. Ma aikai bwaai aika a tabe n

tarataraaki Madam Speaker ao are a rin inanon te kataratara ibukin kamanoakia ara *observers* ake a mwakuri iaon kaibuke n tararua tea kawa inanon ara marawa.

Au kantaninga bwa e na ibuobuoki anne Madam Speaker. E rabwa.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Minita ao e nang ibuobuoki anne ao tao are a bon ongora naba ara *observers* ao ara utu ake a teimatoa n tatabeaianga ao e rabwa bwa are e a tia n tobwaaki anne ao ti na bon kaunga bwa ngkana iai te kabanemwane ae na riai ni kabaneaki ni mwanen te botanaomata ibukin mauria ara koraki aikai ao ti nang tauraoui naba ni butimwaea te kabanemwane anne bwa e nang kakawaki. Ao e rarabwa ao tao ti ataia ae iai naba ana iango te Minita ibukin kaongoraeakira bwa arei kaubwaira ae e nang kakawaki ibukin are aei tao te naan *observers* riki iaon kaibuke are te naan karaun ao iai ana iango ngkoa are kanga e kabwarabwara are iaon karekean te camera are e na toka iaon te long liner. Iai n ana kataumwane aei ke tao aei bon te karikirake teuana are e na bon iangoia te Minita. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa Madam Speaker ao iai ane e rin

inanon te mena anne. Ao iaon kawaina ma iai are kanga te *sate link* are e tabe ni waakinaki karaoakina ao anne moa ao iai are *monitoring* are e rin naba n te mwaiti anne ao ibukin naba are kanga reitan riki are raoia te naan *observer* iai naba kanga te naan *body camera* aika ana karaoaki bwa aia bwai ni mwakuri ao n taabo ake a mwakuri ao e a bon ninim naba te bwai anne n te aro bwa e a bon kaoti naba ma akanne are kanga irarikin are boutokaan mauria ara *observers*. Ma iaon are te *heavy boating* iai ane e nim iaon te mena are e *included* te mwane naba are e mena iaan te *saddling* tomakina moa te *satellite* are tina kona moa ni bon *operate* aikai bon mai iroura ibukin ara *e-monitoring* ao au kantaninga bwa e ibuobuoki anne. E rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika tao aei teuana te tabo ni mwakuri ae ti kantaningaia bwa e na raka ana kabanemwane. Ao teuana naba te tabo ni mwakuri ae ti na bon nang boutoka naba ana kabanemwane ae riai ibukin tararuan kaubwaira, bwa n aron are ti maroroakinna ngkoananoa aei kaubwaira ae mai marawa, ae ngaia ti noria bwa e nang tikiraoui tein ana kataumwane te Minita bwa bon akea naba raka bwa e a ti karaai ake kanoan ana kataumwane are e mwakuri ma ngaia ngkai n te ririki

aei bon titebo naba tao ti te naan raka tabeua iaon are e a bon riai ibukia Taan Mwakuri. Ao ngkanne iaon te itera aei te Tibiika I kan titiraki ngkanne iaon are te leave grant 208 ao ngkana e kona ni ibuobuoki te Minita bwa ibukina bwa iai te raka ae \$5 te ngaa ao kanga are te leave grant \$3 te ngaa ma kanga n aron ara wareware n ana ER ao e titebo ma iai teniua rakan ana *post* ke rakaia Taan Mwakuri ane ana iangoaki bwa ana kateirakeaki n te ririki ae na roko. Ao te raka ae n te leave grant nanona bon ti teuana ao iai ae e aki koro ngkanne bwa iai ae teniua te ngaa ao ti \$2 te ngaa nikirana. Ma ngkana bon iai te kabwarabwara ae e kona ni ibuobuoki iai te Minita bwa aei naba e nang kakawaki bwa are ana kateirakeaki ana bane n reke kanuangaia ti ngkana arona bwa tao a bon aki kantaningaaki bwa ana reke aia leave grant tao aei ao ngkana e kona ni kabwarabwara te Minita taitaoka. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa Madam Speaker e koaua iaan te leave grant ao 172 Taan Mwakuri akana a menaaki are iai aia leave grant iaan te kataumwane aio. Ao *which total* nakon te mwaiti are e *reflected* n te kataumwane ao iai naba te extra ke ana *leave grant* te DS are e boou ane e *listed* naba n te ER ae e a tia naba ni karinaki inanon te kataumwane aio. Ao I taku bwa kam bon kona n noora te

kerake teutana *by \$5 thousand* ao anne aikai ibukin te naan kerake aio ao au kantaninga bwa e na ibuobuoki anne Madam Speaker. E rabwa.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao I kaitaua te Minita tao e a manga bon kona n taraia bwa ti ngaira te bwai ae kakawaki bwa ti na taraia bwa ana bon bane n reke kanuangaia Taan Mwakuri n te Tautaeka ao ti noria n ana ER bwa iai uoua ao a rawata ao tao uoua te *post* are iaan te *super normally post* ae te *joint venture adviser* ao te *Fisheries Adviser* nakai kanga a kaboaki n te *special rate* tera raoi nanon kanga tera nanon are *special rate* ane e nanonaki ikanne antai ae kaboia nakai a kaboaki man te Tautaeka ke tao a kaboaki man te tabo teuana ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: Eng iaon akana *join venture advisor* ao te *fisheries advisor* aikai aika a tuai karekeaki kaaia ma iai te kantaninga bwa e na riai ni karinaki booia ke n te tai aio a tuai karinaki booia ma iai te kantaninga bwa ana manga katarataraaki n taina ae riai. Au kantaninga bwa e na ibuobuoki anne Madam Speaker.

Tibiika: Ao I angan moa te Tia Tei mai Tabiteuea Meang.

Hon.Taberannang Timeon: N na butia te Minita Madam Speaker bwa iaan ana mena ao iai uoua te post iaan te tia akawa te Tia Babaire. Ti a kaboa ana kaibuke ni mwakuri te Botaki ni Mwakuri aei. Otau akea ngkai rabwatan te tia akawa bwa e a tia ni kaboaki iroun temanna te businessman. Ma iai kanga tera ae indicate ikai te Minita iai aia iango ni karekea onean mwiin aio ke a kanga ni kammwakuria bwa temanna te Greaser ao te Dead hand. Tao e kona ni buokira te Minita ni kabwarabwara anne. E rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa Madam Speaker ao e koaua are e bon teimatoa n tiku kanga te naan *position* akanne inanon ara Ministry are iaan te kantaninga bwa iai te babaire bwa ana iangoaki karekean riki tewaana te kaibuke are e na ibuobuoki ibukin anakin ika mai iaon aba, ao mwakuri riki tabeua ake e na waaki n te Botaki n Akawa ibukin te kabwaka boera ao te naan services ake a tataneiai ni kakaraoia ngke iai ngkoa kaibuke aikai inanon baina. Iai te katautau ke te plan bwa ana manga karekeaki te kaibuke tewaana ao tera ngkai ae a karaoia ngkai nakai ae ngaia a ibuobuoki ni ibuobuoki ni karaoi te naan services iaon te kabwaka boera, karaoakin taian intin ao te naan booti ngaia akana a mwananga ngkai ni karaoi *repair*

naon te naan intin ke te tomatoma ao terana riki. iaan te kantaninga bwa n reken te kaibuke aio Madam Speaker ao ana manga okira aia *position* ao au kantaninga bwa e ibuobuoki anne Madam Speaker.

Tibiika: Ao I a kanakoa moa nakoim te Tia Tei mai Butaritari e nakoim.

Hon.Tinian Reiher: Madam Speaker, bon ti teuana ae kanga e uarereke bwa I ti kan okira ana men ate Minita bwa iaon are kanga te *super normally post* akekei kanga iai ngkoa are ti ataia are tera te *fisheries adviser* are e mwanenna New Zealand. Ao iai naba teuana are kanga te *join venture* are e mwanenaki irouia kaain te FFA. Are kanga iai ami aomata temanna ae kanga ti ongo ae kanga e a mena n te FFA ti aki akanne te post akanne bon akanne bwa nanona ngkanne manga bon te naan *additional* riki aika a mena n ami *establishment* are kam iangoia are kanga te naan *special rate* are kam mena bwa kanga anne au atatai ngai ae ngkekei ngkoa are iai ae kanga e mwanenna te New Zealand, ao iai ae mwanenna te FFA are kanga aongkoa e aobiti i Toromon ma kanga te *join venture advisor* nakoimi. I aki ataia ma I ti kan kaeta otara bwa ngkana ti aki anne bwa bon te naan *post* riki tabeua ao e raoiroi Madam Speaker e rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: E koaua e rabwa kamatataan anne ao e koaua eti bwa e a tibwa reke ongou teutana mai ikai bwa iai ara Fisheries Advisor are e mwakuri ngkai ao e kaboaki mai iaan te New Zealand funding iaan te *project are Tobwaan Waara* ao iaan are te *join venture* are tuai kanoaki moa anne. Ao te kantaninga bwa e na manga mwanenaki naba man te naan mwane ni buoka. Ao e rabwa.

Tibiika: I kanakoa nakoim te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao e koaua tao reitan arei are nanona ngkai te naan post ao teuana are te join venture advisor nanona ngkai akea te kataumwane ibukin ana bwakabwai ao tao te leave grant kanga ngkai te kataumwane iaan ana kataumwane te Minita ibukin te ririki ae na roko bwa are tao a kantaningaia bwa aikai ana kaboaki man te naan karikirake ngaia are tao e riki iai ae e aranaki bwa te special rate bwa are e aki ira ara tikeera bwa e nang bon nakon are tera booya iaan te karikirake anne. Tao ngkana arona bwa eti otara ao ti ataia bwa e aki rin inanon ana kataumwane te Minita ngkai n te tai aei. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: Ngaia raoi anne Madam Speaker ngkana e bon karinaki ikanne bwa te naan mena

ma akea te *provision* ae katauaki iaan te kataumwane aei.

Tibiika: I anganiko te Tia Tei mai Tabiteuea Meang.

Hon.Taberannang Timeon: I aki ataia ngkana e bon *relevant* au *question* aio te Tia Babaire ke tao e *optional* ma iaan *local contribution to development fund* iaan ana Ministry te Minita ao iai uoua te *item* bwa teuana are e *support* nakoia te naan *observers* ao teuana e *support to aquaculture i Ambo* ma akea ngkanne te *provision* ibukin 2022, e a bon mate bwa akea ngkai are te *support* nakon *aquaculture Ambo*. Are iaan te *local contribution to development* bwa iai uoua am *item* bwa teuana e nakoia *observers* ao teuana e *support* nakon *aquaculture Ambo*.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa Madam Speaker te *support to aquaculture* e *on going* Madam Speaker. Ngaia are e bon teimatoa anne te *support* anne rinanon te *fund force* anne. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika bon te kabane bwa are ti noori ana *post* ae boou te Ministry ao ti noria bwa iai ana Kauoman n Tia Koroboki ae boou

ane mena iaan te *super normally* ao I taku bwa te Ministry aei bon teuana te Ministry ae ti nang boutoka ae e na kakorakoraaki riki n aron ae tao Taan Mwakuri. Tera are e na kainnaniao ao ti nang boutoka ana mwakuri ao ngaia ti nang kukurei ngke ti noora anne ao tao ti kantaningaia bwa ngkai e a mena n te *super normally* kanga e na aki nang tei maan ma tera raoi kabwarabwaraan are ngkai e a mena ikanne bwa tao ngaira ni bon ara taraana e nang tikiraoui ngkai e a reke aei bwa bon te *Ministry* ae e nang bubura ao bon te Ministry ae moan te kakawaki bwa ngaia ngaia ngkai te *priority sector* iaan te KV 20. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa Madam Speaker aio ana karauaki ni manga karinaki n ana ER raoi *move to the super normally position* nakon are bon te *permanent post*. Ma n te tai moa aio ngkai e katukaki ikanne iaan ae e a bon tibwa karinaki inanon te tai ae e aki maan ao ana manga waekoa n roko ni nnena are e riai ni mena iai. Au kantaninga bwa e na ibuobuoki anne Madam Speaker.

Tibiika: Ao I taku bwa e a bon bane te kamata iaon te atu ni kabanemwane anne ao I a kanakoa te kaoti nano iaona. Bwa te atu ni kabanemwane ae 21 iaan te Ministry of Fisheries and Marine Resource Development n te mwaiti

ae \$4,009,294 e na tei bwa mwakoron te tietura aei. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia.

Ao tia nakon ngkanne are imwina ara atu ni kabanemwane ae 22 iaan te Ministry of Health and Medical Services n te mwaiti ae \$26,783,756 ao N nang kanakoa nakoimi Taan Tei ngkana iai te kan kamata iaon anne ao e nakoim te Tia Tei mai Abaiang.

**Te Atu ni Kabanemwane ae 22
Ministry of Health and Medical
Services \$26,783,756**

Hon.Dr Kautu Tenaua: E rabwa te Tia Babaire kanga bon ti titiraki aika kanga te kan kamata. Te aoraki ae te Covid-19 kanga ti bon ataia bwa e nang korakora te kanganga iai ao iai te iango bwa aongkoa tao iai te naan vaccines aika ana roko. Ao I kan titiraki bwa e mena iaan tera ngkanne are e kaoakin te naan vaccines aikai. Ao e kona ni kamata te Minita are tabena.

Tibiika; Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang: E koaua e rabwa Madam Speaker ao tao imwain moa ae ti waaki ao I a bon tabeki moa bwana ni kamauri tia reitia ma bwanaia kaain ara abamwakoro ae Betio ni kamauriko Madam Speaker, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita,

Taan Tei ao ai taan ongora. Kam na bane moa ni Mauri.

E koaua Madam Speaker n aron are e mwaneweia te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abaiang n rekereke ma tao te naan provisions ibukia te naan Covid-19 vaccines are a tia n roko iaon Kiribati, aika a bon provided through te naan *aid donors* Madam Speaker *through* te naan rabwata n aron te Covacs, te UNICEF ao te Tautaeaka n Australia ao te Tautaeaka n Tiaban. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei mai Abaiang e nakoim.

Hon.Dr Kautu Tenaua: E rabwa te Minita. Ao e teretere n tain kanga te kakauntaeka n te tai ae nako ibukin te aoraki are e buti n te tai arei ao e taekinna te Minita bwa iai te kanganga ni karokoan te naan vaccines ao teuana mai ibuakona ae e bon nang kanganga arona bwa te Pfizer bwa are aongkoa te infrastructure e na bon nang kanganga aron kaboan karokoana ikai ibukin te *infrastructure* anne. E kona ni katerea te Minita bwa iai te *infrastructure* ae e a tia ni karaoaki ngkai iaon Nawerewere bwa e mena iaa te kabanemwane anne I a butia.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua I kabwara bure bwa iai riki temanna ara donor ae I mwaninga ibukin te

Covid-19 vaccine ao anne Tiaina Madam Speaker ao I karina anne irarikin au kaeka are mai mwaaina. Ma n aron are e mwaneweia te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang ni irekereke tao eti tao te *vaccine* are e a tia ni kataunaria te Tautaeaka bwa ana itinaki iai te roro are e man 12 nakon 17 te ririki ao kaain Kiribati ake ana riai ni itinaki n te iti aio are te Pfizer ao e koaua Madam Speaker rokon te bwai n aoraki aio n aron are I mwaneweia n au maroro ngkoananoa ni moan warekan te kataumwane ao anne bon te bwai n tangira ae ti tauraoi ni butimwaia ao ti kukurei ni butimwaia ngaira kaain Kiribati man te Tautaeaka n Australia. Ni irekereke naba ma karaoan te naan katauraioi tao n aron te *storage* ao e moarara riki ni irekereke ma te *ultracold storage chain* are e *minus 70 degrees* n aron are e mwaneweia naba te Tia Tei aio ngkoananoa n aron te kataumwane ao e koaua aikanne a tauraoi naba i mwanenna te Tautaeaka n Australia. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei mai Abaiang e nakoim.

Hon.Dr Kautu Tenaua: Ao tao tia nako moa man anne tia kai manga kaokia riki ma tia taraa are kanga te *ration* ibukia aoraki tao ko aki toki n ongongo aron kainnania te naan aoraki, e mwaiti mwaitia aoraki aika aki kan amarake n te onaoraki bwa aoraki riki ngkai nakon are ngke a moan roko iaon Tarawa ikai. Ao te titiraki ngkanne te Tia Babaire e tau

ngkanne n aron are ko a tia ni baireia iaon te *ration* are ko a tia ni bareia anne bwa e na karaoiroa ngkanne aron kanaia te naan aoraki inanon te ririki 2022.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang: E koaua Madam Speaker ti kakoaua bwa tao e koaua bwa n aron aia kataunaari au Taan Mwakuri Madam Speaker ao te kataumwane are e a tia ni katauaki ibukin te ririki ae na roko titebo ma te ririki aio ao iai rakana ni kabotauaki ma te ririki are mai mwaaina. Ngaia are aia kantaniga au Taan Mwakuri Madam Speaker e na tau aio ni kaitara te kanganga aio ibukin te ririki ae na roko.

Tibiika: Te Tia Tei mai Abaiang e nakoim.

Hon.Dr Kautu Tenaua: Ao kai e rabwa bwa bon anne kanga te raraoma te Tia Babaire bwa are e tangitang e teimatoa ni karokoa te tai aei. Ao aio ai November ao te tangitang e teimatoa ni karokoa naba te namwakaina naba aio. Ngaia are bon te bubuti tao iai angana ae e kona ni karaoiroia iai ma e aoria bwa tia kawenea bwa te bubuti anne nakon te Minita bwa tera ngke a roko aoraki ngkai ao ko ataia te Minita bwa te aoraki ngkana e roko te tabo teuana ae e butimwaeaki iai ma te kanganga n aron barekarekan te tabo ke te amwarake e aki nakoraoi ko aki buokia ni kamarurunga. E koaua tao e a reke riki te kanganga

nakoina ke e akin ang nakoraoi aron tararuakina.

Ngaia are bon te bubuti anne bwa ti na kawenea nakoimi bwa tera ngke kam kona n taraa anne bwa e na raoiroi nakon te ririki ae boou te Tia Babaire. Iaon are te *internal referral* anne te Tia Tei I bon kan titiraki bwa n te ririki aei te Tia Babaire moan te korakora te kanganga irouia te koraki ake a kanakomaiakaki mai iaon aba. Ao te kabanea ni kanganga riki are a manga bon tuangaki bwa ana manga bon kabwakai kantokaia. Ao ngkanne are n rekereke naba ma anne ngkana a roko i abaia a ti katukaki naba. Ngkana a roko n te marae a bon aoria naba ni iangoia aroia n te marae. Ao tao riki n aba aika iai atimwakoro iai. a bon iangoi aroia ni iangoi rokoia n aia kawa ke ni mwengaia ake a mena iai.

Iai tarakin aron karaoan ami kataumwane n te tai aio e taraa aron te kanganga are e a tia n tatabetabekaki nakoim n te tai aio te Minita e bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang: E rabwa Madam Speaker ao e rabwa te bwana n raraoma are e tabekia te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abaiang. E koaua Madam Speaker e koaua bwa iai te naan kanganga n namwakaina aika nako ni irekereke ma te domestic travel tao ni

irekereke ma te naan kanganga ake a mwaneweia te Tia Tei ibukin aki kabwakaan boon te naan ticket ke tao kabwakana n te tai ae iremwe.

Ti nanokawaki n taekinna Madam Speaker bwa e koaua iai teutana kaokoron ara ware ma tao bon ana kambwana te Tautaeka are te Air Kiribati ibukin te naan kantoka ma te naan ticket ibukia aoraki ni ikotaki ma te naan charter aika a karina are tao aranaki bwa emergency. Ngaia are a waaki ngkai au Taan Mwakuri ni kaboraoa aia kabo ware te bwai are e aranaki bwa te *reconciliation*. Ao imwin anne Madam Speaker ao ara kantaninga bwa e na nakoraoi aron te waaki ni mwamwananga mai iaon aba n nakomai. E rabwa.

Tibiika; Te Tia Tei mai Abaiang.

Hon.Dr Kautu Tenaua; E bati n rabwa ao tera ngke e waekoa n tobwaaki anne bwa a kaawa riki ara aoraki bwa iaon kawaia n nakomai ao n tabetai e aki reke rokoia ikai n te tai ae riai. Are iaon are te *overseas referral* te Tia Babaire are e nang uki te mwananga nakon te ririki ae na roko iai te kantaninga bwa are am kataumwane ngkai ae ko a tia ni katauraioa n te tai aio e na tobwa naba kanga te kantaninga are e nang mwananga aoraki nako tinaniku.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang: Ko rabwa Madam Speaker ao tao e koaua tao e rabwa te Tia Tei ae karineaki riki mai Abaiang ao tao e kananona te Local contribution to development fund te LCDF budget are e irekereke iai te atu ni kataumwane are te overseas referral. Ao ti kakoaua Madam Speaker bwa n aron are e teretere ao iai keena n te mwaiti ae \$2,100,000 ao n aron are ti ataia Madam Speaker ao e koaua bwa n te ririki aio ae e a bane aio ao e uarereke te overseas referral bwa are e kainaki te boarder ngaia are e akin ang bati ni kabonganaaki te atu ni kataumwane aio. Ma ibukina bwa e mena n te LCDF ao e na bon roll over nakon te ririki ae na roko ao ni ikotaki ma manga \$2 te mirion are e a tia ni katauaki ibukin te ririki ae na roko ara kantaninga bwa e na tau aio ibukin te atu ni kataumwane aio. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Abaiang.

Hon.Dr Kautu Tenaua: E bati rabwa ao tia nako iaon te transport te Tia Babaire. Bon nakoraoi n te waaki ni mwakuri are karaiakia aoraki ao e kainnanaaki te bwai ae te ambulance. Ma kanga akea taekan te ambulance ae te funding ibukin te ririki ae na roko aei. Ao ti ataia bwa e korakora te kanganga te Tia Babaire iai naba te keiti are kanga e na kanakoaki nako Nawerewere mai Betio ae iremwen te ambulance ao e kabuanibwai te aoraki.

Ngaia are tera ana babaire ngkanne te Minita ma ana koraki ibukin baoia riki te naan aoraki ao ti aki ti mai Betio ni kangai bwa man te marae naba bwa e na tobwa te kanganga ae kanga e a rikirake ni korakora n te tai aio. E bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abaiang. Ao e koaua Madam Speaker tao e titiraki iaon te atu ni kataumwane ae te *transport* are 215 ao tao n aron are e teretere n ara kataumwane ao e koaua bwa te kataumwane ibukin te ririki ae na roko iai kerikakina n te mwaiti ni mwane ae \$166,932 ao e koaua tao n aron rekerekena ma te ambulance ma tera ao e koaua bwa te atu ni mwane aio Madam Speaker ti aki n ae e a bua man ana *budget* te onaoraki bwa e karaiaki nakon te *maintenance of the staff transport* ao e te naan *spare part* ao ibukin te naan *rentals*. Ao aikai Madam Speaker are ara kantaninga man te Onaoraki bwa ana katamaroai te naan bao ni mwamwananga ibukia aoraki n aron te naan ambulance n aron are e a tia ni mwaneweaki. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Abaiang.

Hon.Dr Kautu Tenaua: E titebo ngkai bwa e karinaki n te atu ni kabanemwane teuana bwa ngkana

ko taraa te *curative* te Tia Babaire ao te Minita bon akea taekan ane iaon 215 taekan tao aia transport ae te ambulance. Bwa are kanga I tarataraia bwa e na mena iai. Ao ko noora naba are te *office transport* akea naba iai bwa akea naba are iaan te *curative* bwa te kabanemwane iaon anne. Ao e aoria bwa tao I a katuka moa anne bwa tao kam a manga taraiia riki.

Bon te kanganga naba baoia te naan neeti iaon aba ao bon inanon kawan Tarawa ikai ma Betio. Ao I noria ae iai are taekan te motorbike anne aio ngkai are \$90 te ngaa anne ao e na tau ngkanne ibukia kaain aon aba ni kabane ma are i Tarawa ikai bwa iaon Abaiang ai ti uowaa riki e a maan ngkai n aki manga reke onean mwiin ae ti uowaa riki te rebwerebwe e kona ni kabwarabwara bwa e na koro are Abaiang ao e na koro naba are iaon aba n are te \$90 ni ngaa aio. E bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang: E koaua e rabwa riki Madam Speaker ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abaiang. Ao e koaua n te atu ni kabanemwane anne are 228 ian motor vehicles ao iai rakana nakon te ririki ae na roko Madam Speaker, n te ware ae \$45 te ngaa ao aio n aron are e a tia n taekinna te Tia Tei e a tia ni kataunariaki bwa e na kabaneaki iaon kabanemwane ibukin baoia Neeti ni

mwanwananga iaon aba. Tao e moarara riki ni irekereke ma kabonganaan te rebwerebwe n aron are e mwaneweaki. N aron are a tia ni kataunaria au koraki ao e a tia ni katauki ibukin Abaiang ana abamwakoro te Tia Tei aio ae karineaki te *rental* ibukia rebwerebwe aika onowaa. Ko rabwa.

Tibiika: Ao I angan moa te Tia Tei mai Tabiteuea Meang bwa e katea baina e nakoim.

Hon.Taberannang Timeon: Ko rabwa Madam Speaker ngkai ti mena iaon te transport te Tia Babaire ibukin te Onaoraki ma Neeti ma kakamwaing ibukia aoraki te ambulance te Tia Babaire, iai naba te onaoraki teuana i Tabiteuea Meang ae te referral are kanga ngkanne aio te Tia Babaire bwa aikoa ni buti bao ni mwanwananga ikekei ibukia aoraki, ko nang bon karekea baom nakon te Onaoraki. E kanga ngkanne te policy e kaokoro iaon Tarawa ao tao e kaokoro i Abaiang ao ngaira ti bon kaokoro naba, ngaia anne te Minita ko kona ni kabwarabwara aio.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang: E koaua Madam Speaker tao n aron are e mwaneweia te temanna ae karineaki mai Tabiteuea Meang ao e koaua Madam Speaker n aron are I a tia ni mwaneweia mai mwaaina te atu ni kabanemwane are e mwaneweaki ane 235 *office transport* anne ibukin

are a tia ni kataumwaneaki iai te naan repair ibukin te naan bao ni mwanwananga ni ikotaki ma te naan ambulance n aron are e mwaeneia te Tia Tei ae karineaki ibukin te onaoraki are Kieia Ataei. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Tabiteuea Meang e nakoim riki.

Hon.Taberannang Timeon: E rabwa te Minita te Tia Babaire N na kauaa riki au titiraki aei te Tia Babaire bwa angin te tai ngkai a bubuti baoia aoraki bwa ana anaaki ao aki kona n anaaki te Tia Babaire. Ao riki over te weekend te Tia Babaire. Tera ngkanne te babaire ngkanne aio te Minita ko kona n tafiaoka ni ibuobuoki iai tao bon anne ami babaire Nawerewere ao ngkana ti aki tao bon aia babaire kaain Tabiteuea ao a rootaki iai aoraki te Tia Babaire. Riki ngkana a nang kainnanao te *medical attention* n te tai ae waekoa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua n aron are I a tia ni mwaneweia mai mwaaina a rekereke aikai ma te naan atu ni kabanemwane n aron are a tia ni mwanewaeaki ma e koaua tao n aron are e taekinna te are temanna ae karineaki *regarding* tao te *policy* ke tera ibukin anakia aoraki man kaawa nako iaon Tabiteuea Meang n nikiraki n te onaoraki e raoiroi bwa tia taraa aio

ma ara Taan Mwakuri. E rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei mai Abaiang e nakoim.

Hon.Dr Kautu Tenaua: Ao e rabwa ao I kabwara bure naba nakon te Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang iaon tao aki taekinakin Onaoraki ake uoua. Ma e koaua bwa bon Tabiteuea naba ao Kiritimati Onaoraki naba aika a riai naba ni iai aia ambulance. Ae ti aki te transport n aki akaka te Minita ma e bon kainnаноaki te ambulance. Ao I bon nang karabwarabwa n norakin te ambulance ae e roko ngkai iaon Tarawa ikai bwa bon anne te aekaki n ambulance ae tia kaman ka kainnаноia. Ao e rangi n rabwa norakin tobwakin te kanganga n anne. Tao tera ngke arona bwa e na karaoaki naba anne nakon are i Kiritimati ao Tabiteuea Meang naba bwa e bon nang kakawaki aron mwengaraoin te aoraki ao bebeten naba mwakuri te tia kabuti ka ate ambulance driver. Bwa are bwaai ni kabane ake inanon te ambulance arei ni irekereke riki mare te trolley are e uotaki iai te aoraki e nang kabebete a aron katokan naba te ikotaki nakon te ambulance bwa bon te bubuti anne bwa tera ngke e rin inanon te tai ae e na roko aio.

Ao tia nakon ngkanne are training te Tia Babaire. Iai Neeti aika a tia n reke aia beba kaain te 2018,2019 ao 2020 ao I noria bwa iai aika a mena

ngkoa te *super normally post* ae kam a ta naba ni kamwaingia. Ngkanne bon te titiraki bwa ti nimangaun ma waniman, kanga bon iraua raoi te total are 2018,2019,2020 n am record aika a mwakuri ngkai iaan te Nursing Services. I a butiko.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang: E rabwa Madam Speaker ao taningaai teutana bwa N na ti karokoa aia *note* au koraki.

Tibiika: Ti taninga te *note* ao ti kona ni waaki nakon are imwina te Minita bwa N na angan moa te Tia Tei mai Beru ao ko a kai kaeka arei bwa e aoria n ae e butinako te booro. E nakoim te Tia Tei mai Beru.

Hon.England Iuta: Ko rabwa te Tia Babaire ao akea I bon ti karautaeka nakon te Minita ti manga kauaa au titiraki are ngkoananoa e bon tauraoi ngkai mwanen ara kiriniki are Nuka nakon te ririki ae imwaira taitaoka.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang: E koaua e rabwa Madam Speaker ao tao I a kaeka moa ana titiraki Madam Speaker te Tia Tei temanna ae karineaki mai Beru. E koaua Madam Speaker bon iai kataumwanean ana kiriniki te Tia Tei ae karineaki mai Beru n aron are e a tia ni mwaneweia n te naan titiraki ao e aki taku bwa tao tia

bwai n aoraki bwa e aoria n toki te aoraki ae babane taiaoka.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang: E koaua e rabwa Madam Speaker ao tao ni irekereke ma ana titiraki te temanna ae karineaki mai Nonouti ao ti kakoaua Madam Speaker bwa tataren te bwai n aoraki e bon reke n tain te aoraki ae te Covid-19. E moarara riki e aranaki bwa te pandemic are nanona bwa e roota te reclarify te flight aika aki toki n roroko n te tai ae kakaonimaki tao nanona ngkana ti rairia nakon taetae ni Kiribati. Ma ara kantaninga Madam Speaker bwa ngkana e kaukaki te Boarder n te ririki ae na roko ao e nang manga reke te regular flight ae e na manga resume. Ngaia are ara kantaninga bwa te naan bwai n aoraki ake a tatatare ngkoa ngkai ibukin memeren toamaun te mwamwananga imarenan Kiribati ao tinaniku e nang aki riki bwa te kanganga nakon te ririki ae na roko. Ko rabwa.

Tibiika: I kaokia riki nakoim te Tia Tei mai Nonouti.

Hon.Jeremia Tabai: te Tia Babaire kai tao *that a possible explanation* ae te aoraki ngkai. Ma ti ataia te Tia Babaire bwa a roroko wanikiba *now and then* bwa n aron ae ti ataia. Ao ngkana e koaua te Tia Babaire bwa e *priority* aia *health* kaain Kiribati. Ao a riai ni kakaeaki angaia n toka

n te wanikiba are e roroko. Au kauoua te Tia Babaire I kan titiraki bwa ana waaki te Tautaeaka n te Public Health bwa e a nang bati te mate te Tia Babaire man te NCD's e bati te tioka, te rietata n rara, te buro, ao ti ataia te Tia Babaire bwa ai aorakira ngkaiao ti titebo bwa are ti aki ataia, ma I kan titiraki, n ana waaki te Tautaeaka ma ana kataumwane aio ana buokaki ara aomata ibukin te kanganga ngkai ae ti kaitara ma ngaia.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang: E koaua Madam Speaker ao e rabwa riki te kamataata ibukin te titiraki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Nonouti. Ni irekereke ma te naan NCD's ao e koaua Madam Speaker angin ara NCD program iaon Kiribati a mwanenaki irouia te naan donors. Rabwata n aron te WHO rabwata n aron te UNICEF ao aekakin aikanne Madam Speaker. Ngaia are e koaua bwa n te tai aio Madam Speaker ao e korakora te kanganga ni irekereke ma aoraki aikai. Ma teuana mai ibuakon te kanganga ae taobarai aikai Madam Speaker ke e taobara kaitaraan te kanganga aikai bon te irekereke ma taretaren te mwamwananga. Uarereken te mwamwananga imarenan Kiribati ma tinaniku ao ai uarereken naba anga ni karokoakia Taokita ke te naan *specialist* ake a kona ni buoki kanganga aikai inanon te ririki ae tia n nako aio. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao I a kanakoa nakoim te Tia Tei mai Nonouti.

Hon.Ieremia Tabaj: Te Tia Babaire ngkam I rangi n raraoma n te karaki ao te kaeka ae aoraki aikai e *depend* iaon te *eye specialist*. Te Tia Babaire te aoraki ae te tioka ti tangiria kaain tinaniku bwa ana tuangira ao ana kamaeuira ni karaoa tioka bwa ti aki kona ni karaoia ngaia are te titiraki te kataumwane aio bwa ngkai ko a bukinia kaain tinaniku bwa ngaia ngkai ae ti na maeu irouia. Akea ana ang ate Tautaeka bwa n te kataumwane bwa e aonga n toki ao e aoria n raoiroi riki te waaki bwa ngkai e a mwaiti te kanganga ibukin aorakira aikai.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang: E koaua Madam Speaker ao e rabwa riki ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Nonouti. Ma e koaua Madam Speaker N na keiaki ni kaeka bwa are kanga aio kanga ti aki tain te *debate* bwa kanga tiriburean aron te naan ware. Ao e rabwa Madam Speaker bwa N na keiaki ni kaeka. Madam Speaker, aoraki aikai te naan NCD's n aron are e a mwaneweaki, te tioka, te rietata n rara n aekakina nako, te buroo. Aoraki aikai Madam Speaker aki ti rootia ara botanaomata a root ate aonnaba, ti aki ti kanganga Madam Speaker ae kona ni kaitarai i Kiribati n ti ngaia even naba aba Madam Speaker, New Zealand, Australia, e korakora naba iai te

tioka ao te rietata n rara ao aikanne naba aoraki aika a mino naba atuia aia taan rabakau ni kataia ni kakai angan kaitarakia ti aki ti kaain Kiribati, Madam Speaker.

Ngaia are e kakawaki bwa ti na ikarekebai ma aba aika a marurung riki aia botaki ni Kuakua a bubura riki angan baia bwa e aonga n ae a reke anga ni ibuobuoki aikai nakoia ara botanaomata. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao I a kanakoa nakoim te Tia Tei mai Abaiang.

Hon.Dr Kautu Tenaua: Ao e rabwa te Tia Tei ao te Minita moa n ana kaekaeka ao e rabwa naba te Tia Tei mai Nonouti. Are bon te titiraki ae I kan katerea ikai bwa n am ER iaon te public health I taku bwa e a bon titiku naba n arona te Tia Babaire. Ao ngkana ko noora te kanganga ngkai ngkana ko ongora irouia am taokita aika bon te naan *clinicians* ao a kangai, e titebo ma e a nang rikirake te kanganga ma uotara ni kaitara te aoraki ae e a bon riai n totokoaki. Tao tera ngke iai manga angan ana ibuobuoki ao te WHO, UNFPA bwa ana kataia n taraa aron bwa e na strengthen te public health unit. Ao ngai ni bon au katautau ao I kabwara bure bwa e na riai naba ni iai te naan planners ikanne te Tia Babaire. Ao I taku bwa e aki tau mwaitia Taan Mwakuri n te public health bwa te unit anne e na bon riai n rangi ni bubura ao ngkana ti na kabanea \$1 te mirion ke iraua te

mirion iai te Tia Babaire ao kona bon noora te kabwaia are e na roko imwina. Are ko bon ataia bwa ngkana ko kabanea arei ao te *saving* kona warewarekia ni irabwii te mirion te Tia Babaire.

Ngaia are tao e rabwa te Tia Tei mai Nonouti bwa e kauringira bwa tabera kanga ti aki rangi ni focus ni kotea riki te anga ae ti na konabwai iai n aron kakerikakan ara kabanemwane iaon riki aoraki aika a kona n totokoaki. Ngaia are bon te bubuti anne e aoria bwa tarakin am *public health services* e bon tiku n arona ao e titebo ma ngkana ko taraa naba te structure naba iai ti taku bwa e aki nang reke ae e na kona ni kaotinakoa kanga te kabanea n raioiroi riki ibukin te outreach program are e nang bon nang roar bust ibukin otan naba te i Kiribati ni ibuobuoki n aron tararuakin maeuia.

Ngaia are e aoria bwa I taraa anne ao e nang uarereke a moanna cut te naan support iaon te public health mai irouia te naan donors naba mai tinaniku te Tia Babaire. Ngaia are kanga I nang raraoma n anne bwa tera ngkanne aron namakinan te bwai ae e n ariki nakoia kaain Kiribati n ririki aika imwaira. Ngkana ko noora te karikirake akana a wene ikanne te *vaccine procurement* akea aio ko bon ataia bwa totokoan te aoraki mai irouia ataei aika a uarereke moan te kakawaki ma ai akea n anne ma tao iai te tabo are e mena iai te Tia

Babaire. Ao ti a bubuti tarakin anne. Ao iai naba tao aoraki aika a nang kai totokoaki ae te TB bwa e titebo bwa e akin ang matoatoa, n te ririki ae na roko. E kakanoa n te ririki ae nako ao *National TV and Leprosy Programme* ao ngkanne akea ni 2022 ao ngkana ko taraa anne ao ai bon te cap anne ai bon akea naba kanoana ti te bwai ae tiku n te group anne are e oti ikai bwa te Kiribati Australia Health Sector Programme I aki ataia ma ko kona ni kabwarabwara e mena tao e mena ikanne I a kabwara bure iai. Ti a kan titiraki moa iaon anne e bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang: E rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki ao te kamatata n aron are e a tia ni mwaneweia te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abaiang. E koaua Madam Speaker n aron ara maroro are ti anga ngkoananoa iaon moan warekan te kataumwane aio ao n aron are ti mwaneweia Madam Speaker ao ti uaiakina *incremental health sector reformation through strengthening of the Health sector system*. Ao ti kaitau Madam Speaker bwa n aron are ti mwaneweia n ara maroro ngkoananoa ao uoua anga ibukin kakoroan bukin te kainibaire anne bon kamatoan ara tabo ni mwakuri ti start moa n are e a tia ni mwaneweaki e nang riki temanna ara Deputy Secretary n te ririki ae boou e nang raka man temanna

nakon uoman, ao ti kaitaua te Auti aio ibukin anne n aron are naba are ti mwaneweia Madam Speaker ao iai naba te Senior Medical Position Advisor are e nang teirake n te ririki ae na roko are te Director General of Health. Ao te aomata aio are e rangi ni *more experience e more worldly in terms of kaitaraan te naan kanganga* ake a kaitara ma ngaai ara botanaomata.

Ni irekereke ma ana kauoua n titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abaiang are tao e koaua tao ara Public Health Programs n aron te TV are e mwaneweia ao e koaua iai teuana te program Madam Speaker e na bon riai ni waaki n te ririki aio ma e aki bwa *due to the Boarder closure* ao e nang waaki n te ririki ae na roko te *study* ae aranaki bwa te *Pearl Study* ao te *study te collaboration* imarenan te Tautaeka ni Kiribati ao te *University of Sydney* ni irekereke ma *Australia* ao ni irekereke ma rabwatan te aonnaba ae te WHO naba are ana *fund* te *study* ibukin kamaunaan te TB iaon Tarawa ao anne Madam Speaker are ti kakaitau iai ibukin te ibuobuoki aio nakoia ara botanaomata. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Abaiang e nakoim.

Hon.Dr Kautu Tenaua: Ao e bati n rabwa te Minita e rangi n rarabwa anne ma I bon *wonder* n are General Post arei bwa titebo ma e a bon kaeka bwa bon te kantaninga bwa

bon te Director General naba anne bon iai naba ana Public Health Qualifications are te Masters Level. Bwa are ngaia anne ngkai ti noria i Tonga, i Samoa ao aba riki tabeua Fiji te Director General bon te aomata naba ae e nang bubura naba ana beba iaon te Public health ke totokoan kanganga nakon te rabwata aika a bon kona n totokoaki. E rangi n rabwa te noraaba anne ao e bati n rabwa.

Ao riki te TB bwa bon te bwai ae bon kona ni kabuaki matana. Ao e bati n rabwa anne. Ma are te *internship program* te Tia Babaire bwa e titebo ma iai kerikakina bwa kanga I kan ataia bwa tera nanon ae kerikaaki te funding ibukin te *internship program* aio e nang akea riki ara taokita aika ana manga roko riki ni manga reirei ni karaoa te *internship iaon Kiribati* ke iai bon iai bwaai tabeua ae ti aki ataia ao e bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang; E koaua Madam Speaker e rabwa riki ana titiraki ni kamata te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abaiang ao e koaua ni irekereke ma te Local Contribution to development fund are ngaia are e rekereke iai te kataumwane are ngaia ae mwaneweia te Tia Tei tao ni irekereke riki ma te *internship training Program* ao e koaua ae iai te kee ae te aekaki ni ware ae \$200 tabun te ngaa \$225 te ngaa ao ara

kantaninga Madam Speaker bwa n aron are e koreaki ikanne iai teutana tao te roll over ma e kakawaki Madam Speaker bwa e koaua bwa n aron are e uota iai bwanana n raraoma te Tia Tei aio ae karineaki ao e koaua ti aki n ae ai akea ara Taokita Madam Speaker aika a nang karaoa te internship program bwa bon iai naba te kataumwane anne e bon tiku naba are \$300 te ngaa ma ara kantaninga Madam Speaker bwa ngkana e uki te Boarder ao a roko te naan examiners ao tabeman are a interns ngkai a graduate ao a kitana te program aio ao ngaia are e na account for less numbers ma still iai. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: E nakoim te Tia Tei mai Abaiang.

Hon.Dr Kautu Tenaua: E rangi n rarabwa te Minita n aron ana kabwarabwara ae e wene imatara n te tai aio kanga I ti kan okiria ngkanne taekaia bwa kanga e aki matata raoi aron taekaia Neeti ake a tiku akekei, are uangaun ma aman mwaitia. Kanga tera aron aron ngkanne te contract tera are a toka iai n te tai aio bwa ti kan bubuti te kamatata iaona.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang: E koaua Madam Speaker n aron are I a tia naba ni kaongoaki irouia au koraki, ao e koaua Madam Speaker tao e koaua n aron are I a tia n taekinna

mai mwaaina tabeman mai ibuakoia Neeti aikai a tia ni kabonganaaki bwa ana kanoai te naan post ibukin te ibuobuoki iaon te iti ae kabutan te iti ae te Covid-19 nakoia ara botanaomata. Ao e koaua Madam Speaker n aron ae ti kakoaua aio e kainnanao te human capital ae rawata. Imwin naba kaongoakiu Madam Speaker ao e koaua tabeman naba mai ibuakoia te naan Neeti aikai are ngaia are a manga kanoai te naan Nursing Vacancies are a exist tao ana reke mai irouia ara Neeti ake tao a maan n leave without pay n aron aikanne ao a nang kitana te ER ao neeti ngkanne aikai ana kanoai te naan positions aikai. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei mai Abaiang e nakoim.

Hon.Dr Kautu Tenaua: Ao e bati n rabwa anne ao tera ngke e waekoa n reke anne bwa are kanga a bon kaawa naba te koraki ake a tia ni karaoa aia reirei ao e bon kabanemwane naba te Tautaeka ibukia n aron karaoan aia reirei, ao a katukaki n aki kammwakuri ke n anganaki te kanuanga n aron te mwakuri are ana mena iai. Ao riki n aron are ti noria n 2020 ao a katoa uoua namwakaina n renew aia contract ao ngkana e koaua anne ao tera ngke e taraaki riki aron te riai ni karaoan aei. Ao ngkanne N na bon titiraki e a kanga ngkanne aroia kanga te naan output te koraki ake a otiotinako man te KIT ngkai, iai te kanganga ae e na

kaitara nakon te ririki ae na roko aio, bwa iai ngkanne ae iaon kawaia n otinako bwa are tao n tokin te ririki aio. Iai te babaire iroun te Tautaeka ni kataia tao n totokoa ke tao tera aron te babaire I a bubuti te kamatata.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang: E koaua Madam Speaker n aron ana policy te Tautaeka Madam Speaker ni ikarekebai ma te KIT ao n aron ririki ake mai mwaaaina Madam Speaker are te Onaoraki e kabaeaki baina bwa e na butimwaia Neeti ake a bane aia tai ni katoa ririki ao e a toki ngkai te kainibaire anne Madam Speaker. Ngaia are ara kantaninga bwa nurses ake a bane ngkanne aia tai te ririki teuana ma te ririki teuana ni waerake, ao nurses aikanne ana compete ibukin te naan available vacancies within te Onaoraki. Ara kantaninga naba Madam Speaker bwa Neeti aika ake a graduate man te KIT a graduate ao ana become more competitive tao n te regional ke te international market. Ngaia are ara kantaninga Madam Speaker bwa ana aki ti confine nakon tao te workforce n te onaoraki bwa ana kona naba be able to compete *regionally* iaon te betebeke ao tao including naba tabeua aba itinanikun te betebeke. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Tia Tei mai Abaiang.

Hon.Dr Kautu Tenaua: E rabwa anne ao e raoiroi bwa are a ongora ao bon te bubuti te Tia Babaire bwa are e na aki noraki ibukina ngke e kanakoaki mai iaan te Ministry of Health e nakon te KIT ao I taku bwa anne ngkanne te kantaninga bwa aia knowledge ma aia experience te koraki aikai e nang okoro ma are e memena ngkoa iaan te Ministry ae e koraki akana a tia reirei n te Ministry n te tai arei bwa are bon akea ana *accreditation* te Ministry bwa e na riki bwa te *institute of te training* ibukia te naan tertiary institute graduate n aron te nursing ma te medical assistant ma tera ao ngaia are eng e reke te namakin anne, ao tera ngke e noraki bwa e *improve* aron te *output capability* nakoia te naan graduate akanne ngke a kamenaaki iaan KIT which is a college of higher education ae bon ninnena ae ti aki te Ministry of Health, anne bukina are a kamwaingaki iai ao bon te bubuti ngkana e reke anne. Ao bon te bubuti ao te karabwarabwa akon te Minita ibukin ana ibuobuoki nakon aei ao ngkana iai mai irouia ara koraki. E bati n rabwa.

Tibiika: I taku bwa e bon bane te titiraki. Ao I anganiko moa te Tia Tei mai Butaritari.

Hon.Tinian Reiher: Ko rabwa Madam Speaker are ti aki kakatea baira bwa ti kabanea moa ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang. Bon ti teuana au titiraki nakon te Minita ae karineaki. Kanga ti a nang nanonibwia are te

LCDF ao kanga e bon titebo raoui au tabeka ma te Tia Tei mai Beru. Iaon ara kiriniki bwa iai uoua ara kiriniki aika a tuai waakinaki ao kanga a tia ni kaman butimwaeakaki. Ma ngkana e kabwarabwara bwa kanga e kaira ara iango nakon te development fund ma ngke I noora arei ao kanga ti aki ibukia te naan kiriniki aika a boou. Bwa kanga taian mwakuri ni katamaroa ao n onobwai nakoia kiriniki aika a bon mena ngkai. Ma iai ngkai ara kiriniki aika uoua iaan are te LCDF ae \$4 tabun te mirion nakon te ririki ae na roko. Bwa iai \$900 ae nakon te admin ao I aki ataia bwa tera ae \$900 ae nakon te admin ao iai \$3 tabun te mirion nakon te *depurative*. Ma N na ti bubutia te Minita ae karineaki bwa e a bwaka ia ngkanne ara kiriniki ake uoua bwa are kanga e kaekaki te Tia Tei mai Beru bwa e rinnako n are 10. Ao ngai ngkanne I aki ataia bwa ti rinnako n are 10 ke ti mena n are te O, tao e tuai reke mwanena. Ma N na ti bubutia te Minita ae karineaki I kabwara bure ngkana I a manga ana ana tai te Minita ma ti bon ti kan ataia bwa te karikirake ae ti bon nang kainnana naba ibukia ara botanaomata.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang: E koaua e rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Butaritari ao e koaua Madam Speaker n aron are e a tia ni mwaneweaki mai mwaaina

bwa te mwane e a tia ni katauaki ibukin katean ana kiriniki Butaritari ake uoua a tia n roko Madam Speaker ao kiriniki aikanne ni kauoua a mwanenaki through New Zealand EMPHAT Program. Ko rabwa.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao ti teuana au titiraki kanga ni kaineti ma kanoan ara ma maroro ni bong aika nako iaon te WIFI ke tao buokaia te naan kiriniki ibukin aia reitaki. Ma ngai I bon noria iaon au abamwakoro bwa a nang toaraa ngkai Neeti ake a mena n te naan kaawa n te naan clinic riki n taabo ake akea iai te signal. N aron are I tabekia ma iai ibuakon ana kataumwane te Minita bwa kanga anne aron kaekan au titiraki arei iroun te Minita e taku bwa iai are e na waakinna ma te Onaoraki. Ma ti kona N na bubutia te Minita ibuakon ana kataumwane ao tao ni ngai ae tao e na kona ni waaki iai bwa e aoria n ae a reke naba buokaia ara Neeti iaon ara abamwakoro. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang: E rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Abemama are ngaia naba te Leader n te Kaitara ao e koaua Madam Speaker, e rabwa bwa e reke rokora n ana abamwakoro te Tia Tei aio ni

moan riki te ririki aio. Ao ti kakoaua Madam Speaker bwa e rawata te kanganga ni irekereke ma te intanete ao e moarara riki n taabo ake a raroa. N aron iara arei Kabangaki ao ana atimwakoro are Abatiku. Ma n aron are ti a tia ni mwaneweia mai mwaaina Madam Speaker ao bon iai te project teuana are man te World Bank ae ngaia mwanena uoua bwaai ae mwanena ara Pharmacy Warehouse ao e mwanena naba te Communication te bwai are aranaki bwa te ICT Program ao e moarara riki ni irekereke ma te naan outer island clinics. Ao iaon kawaina ngkai Madam Speaker te Finalizing of the program anne ma te naan allocations ibukia te naan outer islands including aban te Tia Tei ae karineaki. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika; Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne : E rabwa te Minita ao tao ai bon kabaneana raoi tao ibukin naba buokaiara Neeti n ara clinic kanga ti ataia bwa iai naba ngkai tao te kanganga n tabeua te naan clinic ibukin kanga aia ice box are a kakawakin iai te naan bwai n aoraki ao a kuneaki riki ni kabutan tao te iti n totoko ngkai n te tai aei ma N na bubutia te Minita ngkana e kona naba n noora aei inanon ana kataumwane aei ke n ana karikirake akana ana waaki bwa e nang kakawaki naba aei ibukin buokan

aia mwakuri ana koraki iaon ara abamwakoro. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang: E rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te titiraki ni irekereke ma tararuan mauria te botanaomata are e tabekiarake te Leader n te Kaitara n te tai aio ni irekereke ma te aiti baoki tao eti tao bwain aoraki ao te naan iti tao itia ataei iti n totoko, n aron are e mwaneweaki. Ao e koaua Madam Speaker te naan aiti baoki aikai a kakaeaki mwaneia e reke mwaneia man ara rabwata ae te Onaoraki are te Ramp Car ao ngaia are ti onimakinia bwa ana tararuai te naan aiti baoki aikai. Ma e raoiroi Madam Speaker bwa tia ibuobuoki riki ma rabwata ni ibuobuoki riki n te aonnaba tao n aron te UNICEF ao te WHO ibukin katoamauan te naan atimwakoro nako mai aia aiti baoki. Ko rabwa,

Tibiika: Ao N na kaokia riki nakoim te Tia Tei mai Abaiang.

Hon.Dr Kautu Tenaua: Kabwara te bure e rabwa te Leader man ara itera are te Tia Tei mai Abemama bwa e koaua e rangi n rawata te uruaki n te naan kiriniki ngkai ao tera ngke arona bwa e noraki anne ao te aiti baoki naba te cold chain anne teuana te kanganga. Ao bon te kabanea tera ngke e noraki naba te kiriniki are i Tuarabu bwa are kanga e a bon ritinga inanon te tai aei ao are e aoria bwa tera ngke e uringaki

anne bwa ngaia bon teuana mai ibuakon te naan kiriniki ni 2010 n au ururing are ai bon te kabanea ni kiriniki are e reke iaan te karikirake imwin Buariki Tarawateinaieta, bwa e bon aki karaoaki ni karokoa te tai aei. Ngaia are bon te bubuti ngkana e uringaki anne n te karikirake. E rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang: E rabwa Madam Speaker ao e rabwa bwanaan te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abaiang ao e koaua Madam Speaker e tauraoi te Tautaeka aio ni kaitara te kanganga anne ao n aron are ti a tia ni mwamwaneweia n taai aika nako Madam Speaker ao ni kaitara naba ma aia titiraki Taan Tei ake uoman ake mai mwaaina ibukin aia kiriniki iaon aia abamwakoro ao ti kukurei n taekinna bwa te Tautaeka e tauraoi e a tia n tauraoi te kataumwane ibukin ana kiriniki te Tia Tei aio i Tuarabu are ngaia kanoan te kiriniki are a barongaaki man te moan lot are 10 are ana mwanenaki man anamwane te Tautaeka are te LCDF.

Tibiika: Iai riki mai iroum te Leader te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: E rabwa bwa I atai bwa iai naba ana post ae boou ae te Deputy Secretary ma tao ti nang kukurei n noori te naan raka n tia mwakuri n aekakin aei riki n te naan tabo ni mwakuri aika a bubura bwa I taku bwa a bon

nang kainnanao anne. Ao I taku bwa aei naba teuana te tabo ni mwakuri ae ti nang boutokai naba te naan raka n tia mwakuri ibukin tobwaka ara botanaomata n te Onaoraki. Ngaia are I ti kan taekinna bwa ibukina bwa I a tia n taekinna are n te tabo n akawa e bon titebo naba ao ti kakaitau naba ibukin aia rebwerebwe ara Neeti bwa are e toamau ngkai aia mwakuri. E rabwa.

Tibiika: I taku bwa ai bon akea te titiraki iaon te atu ni kabanemwane aei ao n nang kanakoa ami kaoti nano iaona. Bwa te atu ni kabanemwane ae 22 iaan te Ministry of Health and Medical Services n te mwaiti ae \$26,783,756 e na tei bwa mwakoron te tietura aei. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia.

Ao tia nakon ara kabanemwane are imwina ae 23 iaan te Ministry of Education ao n te mwaiti ae \$34,453,799 ao N na kanakoa moa nakoim Taan Tei ngkana iai ae kan kamatata.

**Te Atu ni kabanemwane 23
Ministry of Education
\$34,453,799**

Hon.Teima Onorio: Ko rabwa te Tia Babaire ao iai tabeua au titiraki ibukin te Botaki n Reirei ao ti kakoaua bwa iai te raka ni kataumwane iaon booia Taan Mwakuri ao otara man te ER bwa

iai te 9 te post aika a boou including te DS. I kan titiraki te Tia Babaire nakon te Minita bwa I kan kakoaua otau bwa a karinaki booua taan reirei n Preschool n te kataumwane aio a mena iaara ao a bane n rin ngkai ni bwanin booua taan reirei n te Preschool n te kataumwane ibukin te ririki ae boou te Tia Babaire. N na butia te Minita ngkana e kona ni ibuobuoki ni katerea bwa a mena iaa ao irangaun taan reirei a rin iai. E rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia Babaire ao I kamaura te Tia Tei mai Arorae ao I kamauria kaain Kiribati n reitaki ma kaain au tabo ni mwakuri ae te Education te Tia Babaire ao bon ataein te reirei ao taan reirei ni kabane te Tia Babaire. Kam na bane moa ni Mauri. E koaua ni kaekan te titiraki anne ao e koaua are tia kaboia taan reirei ngkai n te Preschool ma ko kona n taraa are 355 are *support* nakon te preschool ao anne ngkanne are a mena iaana ngkanne karaoan booua ara taan reirei akanne. Bwa are ngkai ti bon still naba bwa e tuai ni bane ni bwanin raoi ni kabane taan reirei aikai bwa iai aika a tuai naba bwa a bon bane naba ni uaroko naba ni karokoa te tai aei ao a tibwa tia n tuoaki ao a tuai bane n tuoaki nakon te itera mainiku. Ma iai inanon baira e a taraa n ae e a nang mwaiti riki ae a bane n reke irouia bwa ai tibwa 700 tabun ngkai aika a reke inanon baira ao iai riki akana iaon kawaia te Tia Babaire ae a tuai

naba babane aroia. Ma ti karinia n are 355 te support nakon te preschool iaon are te other commitment.

Ma ngkana ko noora are other commitment are a rin iai ngkanne te support nakon te Preschool tao tiana raoi ao bobotakin raoi te mwaiti aikai te Tia Babaire ao tia kona ngkanne ni karinia, akea ngkanne na ra ER ngkai taan reirei aikai bwa ti karinia moa ae te support nakon te Preschool. Au kantaninga bwa e kaeka anne te titiraki ao ngkana arona bwa a tia aron barongaakin aikai ao tia manga bon uotia riki nakon te Tautaeaka te Tia Babaire ibukin karinakia te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Arorae e nakoim riki.

Hon.Teima Onorio: E rabwa ana kamatata te Minita nanona a kaboaki iaan are te support for preschools 355, e rabwa e matata anne iai \$2 te mirion are e katauaki n te itera anne nanona iai nikiran te kataumwane. I ti kan titiraki ao n reitaki ma anne iaan ECCE ao iai te kataumwane ae \$270,941 iaan salaries e kona ni kamatata te Minita bwa otau n te ER ti uoman kaain te Division aio tera kabwarabwaran te kataumwane are e bubura e bon bane ni booua ke iai riki aika a rin iaan te kataumwane aio te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: Tanningai teutana te Tia Tei bwa N na ti noria n au boki aei ao I a manga kaekako. Kan kaoka riki am titiraki te Tia Tei mai Arorae I a butiko.

Tibiika; Ngai ate Tia Tei mai Arorae kaoka riki am titiraki.

Hon.Teima Onorio: Ko rabwa te Tibiika eng I ti kan bubutia te Minita ana kabwarabwara iaon te kataumwane ane salaries iaan te division are ECCE 15, bwa te mwaiti e taraa ni bubura bwa \$270,941 ao n tein te ER ti uoman kaaina iai riki aika a rin ibuakon anne ngkana I kona ni karababa nakon are leave grant iaan naba ECCE ao \$84 te ngaa te taara ae nanona ti aki ti uoman te aomata te Tia Babaire. Antai akana rin ikanne ngaia aongkoa anne are I taraia ibukin nnen boia taan reirei n te Preschool. Ma tao antai akana karinaki ikanne te Tia Babaire irarikia ake bon kaain te division akana ti uoman. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: E rabwa e a reke iai kaain Senior Education Officer ibukin te ECCE temanna iai are te naan EO's n te ECCE naba ao iai temanna te EO te Tia Babaire. Ao anne niman te naan staff akana iai te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei mai Arorae iai riki am titiraki.

Hon.Teima Onorio: E rabwa e a matata bwa ngaia iai Senior Educations Officers akana a rin naba ma e titebo ma e tuai naba taare are te leave grant ngkana ngaia are iaan are ECCE. Bwa \$84 te ngaa nanona iraman aomata ngkanne. Bwa I kona n ti butia riki te Minita ana kabwarabwara iaon anne.

Tibiika : Te Minita N na butiko tekateka tataninga are I anganiko ao ko a teirake naba I a bubutiko bwa e aoria n ae ti ira raoi tuan ara auti. E nakoim te Minita kanakoa am kaeka.

Hon.Alexander Teabo: E kangai nanona aio raoi kaekana uangaun ma itiman mwaitia ni kabane temanna te Senior Education Officer aman te EO ao uangaun ma uoman te naan teacher aid. Ao ngkanne iai te Principal n te Special School. I taku bwa aio a rinnako kaain te Special School inanon aei te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Arorae iai riki am titiraki.

Hon.Teima Onorio: Eng e rabwa ana ware te Minita are e a tia ni kabwarabwarai kanga e kuri kaokoro ma kanoan te ER man page 46 n te ER iaan Early Child and Care Education ti uoman te teacher aid ti temanna, ao te principal school for children with special need ti temanna. Tao e a kan bure ae I

taraia. Kanga anne otau iai ngaia are I riki n titiraki bwa e a kanga n ae e a rangi ni mwaiti te kataumwane ibukin te leave grant ara katautau mai ikai uangaun ma waniman, ao are e taekinna te Minita uangaun ma itiman. I ti kan bubuti tao ti kabwarabwaran riki aio bwa e aonga n ae kanga e taare ma ane n te ER te Tia Babaire ngkana eti ara taratara.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: Ao I a tataninga teutana mai irouia au Taan Mwakuri te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika: Ngaia tia taninga kaekan am titiraki anne ma ngkana iai riki ae kan titiraki bwa e roko arei e roko te kaeka ao I a kanakoa moa nakoim te Tia Tei mai Beru.

Hon.England Iuta: E rabwa te Tia Babaire ao I a kan butia riki te Minita bwa mwiina e a kairua otau kanga otau ngkoa ngke I titiraki n te ririki ae nako I taku bwa iai waaki ni katamaroa nakon te naan Primary School ae iaon kawaina n roko i Beru ngkana ti aki tamana ma I taku bwa akea ngkai ae I noria n te kataumwane ngkana e kona ni kaetia te Minita taiaoka.

Tibiika: Te Minita e nakoim.

Hon.Alexander Teabo: I taku bwa n aron ae ti ae I tia taekinna I a tia n roko i Beru ti a tia n roko aikai a

mena iaan te project te Tia Babaire e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Arorae kanakoa riki am titiraki ao ti bon tataninga kaekan arei.

Hon.Teima Onorio: E rabwa te Tia Babaire ao I kan reita au titiraki te Tia Babaire tao n tara are te raka ni kataumwane kanga e taraa ni bubura are iaon e overtime te Tia Babaire ngkana arona bwa eti au taratara mai ikai. 206 overtime ao e kiba e kan koro teniua te tai rakan te kataumwane iaon te overtime ibukin te ririki ae boou ao ti noria bwa angina e mena iaan te admin te Tia Babaire. Iai naba teutana kanga e taraa ni bubura are kanga iaan te library ae archives ae kanga I bon titiraki bwa tera aia aoataim kaain te library ao kaain te archives. I ota n aia overtime tao n te reirei ke iaa riki ma n te library ao te archives a bon overtime ma e taraa ni bubura aia mwaiti. Ma I kan bubuti bwa tera raoi aia raka e aera e a nang kiba *almost three fold* ngkana eti au wareware man te taibora ae imatara te Tia Babaire n te kataumwane.

Tera te raka ni mwakuri ae kainnanoaki nakon te ririki ae boou ae kabirirakea te kataumwane iaon te aoataim *almost three times*. E rabwa te Tia Babaire

Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: E rabwa ao I taku bwa e na kona n kakoauaki

bwa ngkoa aki mena iroura te naan drivers akeke a kabubuta te bus baoia ataei ni katoa moaningabong ao ni katoa tai akea anne ngkoa. Bwa e mena iroun te Kauntira. Ao anne ngkanne e a tia n rin iroura ao naake a toka iaona ma naake kanga are ana rin iaona te Tia Babaire. Anne ngkanne teuana te raka teuana ae ti taku bwa e nang bubura iroura. Ngkana ko noora naba te King George ngkoa akea naba irouna te aoataim n te tai ae nako ngkai naba e a reke tia karina te king George iaan are kanga bon iai bwaai aika ana raka aron karaoakia te Tia Babaire bwa n aron ae kam ataia iai te katebubua n ririki ae imwaira naba ao anne teuana ae ti kona n taraia. A rawata ara bwai aika a roko te Tia Babaire ae ti kainnana aron rakan te tai iaona ni mwakuria te naan buoka ake tao ana katomatomaaki bwa ana barongaaki aron karaoaia. Iai ake a nako n tei n te kaibuke ni kabwakaia ataei are ni katoa tai a nako n tei ni maan ni baoia ataei n taai nako aikai e nang korakora te naan activities te Tia Babaire ti taku bwa ti kona ni karaoi aika ti taku bwa ngaia aika a karika aikai. Ma e bon nang tobwaaki raoi ni karinakin baoia ataei are ngkai tia bon *operate* ao tia bon kabutia ngkai n taai nako ao kanga e na mena ao I taku bwa anne teuana ae ngaia ae e na kakiba ao te library e uki naba n te Kaonobong kanga iai te tai ae uki naba iai are bon iai naba te tai ni uki naba iai te Tia Babaire. Kanga

anne te Tia Babaire ae I kona ni kaeka ao e rabwa.

Tibiika: E nakoim te Tia Tei mai Arorae.

Hon.Teima Onorio: I kaitaua te Minita n ana kaeka ao kanga otau bwa te raka n overtime tao e reke man anakia ngkai tao bus driver ma ake a iriri n te bus n tararuiaia ataei ao tao anne iai te raka ni mwakuri iai ao te raka ni kataumwane. Ma te Tia Babaire tao e na bon koaua aio ke e kanga bwa are n te ririki aio ao ti ataia ae a buti bwaati ao iai driver, ma te naan assistant ake a iriria te Tia Babaire. Nanona e aki raka iaon te ririki aei. Bon te bwai ae waakinaki n te ririki aio ao I kabwara bure nakon te Minita bwa I ti kan ataia bwa titebo ma e nang taraa ni korakora te raka n te overtime n te ririki ae boou t iota are ana aoataim kaain te account ao antai riki, ma bukin tera e a nang raka iaon te taboro n te raka ao ni bane ni mena iaan te admin te Tia Babaire. Tao e taraaki naba ibukin tararuakia ataei ake te nako aon aba, ti ota ae iai tao sea going allowance ma tera kanga aekakin aikane. E aoria bwa tia katikua bwa tao e a bon ibuobuoki iai te Minita ngkana iai riki te kabwarabwara ae kona n anga taiaoka.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: E koaua I kan kabwarabwara bwa ti a tibwa operate n te ririki aei ao ti a tibwa

noora aron biribirin aron ara kabanemwane n te aekaki aei. Ai tibwa ara moan ririki aei n experience karokoakia nakai irarikira, ao aron kabwakakin te aoataim aei bwa are ti a bon tibwa kabooa n te tai aei. Ao ti a noria ma ara kataumwane are ti kataua ao e akin ang tau te Tia Babaire ao ngaia are tia noria bwa anne teuana bon bukina are ti bon base iaon ara spending ngkai te Tia Babaire n aron ae kanga ti mena ara overtime ao e a nang kanaki nako ao bon kanakina raoi man te *absorption* are te Tia Babaire kanga te raka n activity are kanga tibwa karokoa iroura te Tia Babaire. Eng ao I kan kaeta arei te Tia Babaire. Ao kanga ti bon noora page 46 n te ER 2022 te Tia Babaire ao I taku bwa iai temanna te principal ae te special school ao temanna te senior education officer iai te EO are teniman ao uangaun te naan teachers te Tia Babaire ae ngaia kanga te total iai tiaki bwa 25 ngkanne mwaitia ni kabane te Tia Babaire te *super normally* anne te Tia Babaire page 46. E rabwa.

Tibiika: E nakoim te Tia Tei mai Arorae.

Hon.Teima Onorio: Ao I kaitaua te Minita n ana kaeka e aoria bwa ao ngai irou e tuai nang bwarabwara are kanga te overtime ma tao tia katikua nakon anne n ana kabwarabwara te Minita ngkana eti au kakauongo bwa bwa iai rakan te mwakuri ae kantaningaaki nakon te

ririki ae boou itinanikun aoan te aoa ni mwakuri te Tia Babaire. Ao ibukin are ECCE te Minita e a tia i kabwarabwara te naan teachers assistant akana iaan Super normally post akana uangaun ke te EO ao uoman akana bon iaan akana bon teiaan ECCE n te ER. E tuai koro uangaun ma waniman ma e aoria bwa e tiku bwa kanoan. Te Tia Babaire I kan butia te Minita tao ni irekereke ma are ioan te library I kan karaua nanou bwa tera raoi aia aoataim kaain te library ae te archives ae nang korakora, ae korakora riki naba nakoia kaain CDRC ae ti kantaningaia bwa e na rawata riki aia mwakuri ibukin katauraon boki aia boki n reirei ataei ao other divisions ae ti ataia bwa e korakora riki aia mwakuri itinanikun te aoa ao a kona n tiku ni mwakuri ibukin anne. Kanga terana aia aoataim kaain te library and archives ae a nang karakaaki aia kataumwane nakon \$9 te ngaa te taara e nang bubura riki nakoia bwa kaain CTCRC ti \$2 te ngaa kanga e akin ang taraan eti te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: E rabwa te Tia Babaire kanga I kan kaongoa te Tia Tei ao bon kaain te Auti n Tei bwa te library ngkai e nang bubura aron ana kakamwakuri te Tia Babaire. Ti ataia bwa te wareware bon ngaia rakan te wanawana ao tao kam nako n te library ngkai iai te bitaki inanona uoua te naan corner akana iai ae kanga ae kanga

a created iai kanga te tabo ibukia ataei, bwa iai te Chinese corner ao iai te US corner. Ao ngkanne anne ataei a bon nakon n te corner arei ao kanga e na kataia ni karaka riki te tai are nakoi ataei bwa ana nako n te library ana kina te library ao iai bwaai aika inanon te library ngkana kam bon nakon te library ao e nang bitaki. Ai bon te *learning environment* raoui are kanga ao riki bon te tabo ibukia ataei. Ngkana ko nako n te Kaonobong ataei a nakon te library ngkana ko nako ikekei ao a rawata ngkai ataei aika bae nako ni kabongana te library imwin ni katoa bwaran te reirei ao e kateaki te program ma antai kanga te aekaki anne te Kaonobong ke te naan raa ao ngaia are I taku bwa e na taraaki bwa te library ngkai kai e ataaki bwa teuana bwa te library bo teuana karikirakean aron kataneiaia ataei bwa ana rabakau ke ana ataa aron kabonganaan te library ma aron kabonganaan te bwai aei. A karekeaki taai bwa ana involve ana karoko n te library ao ana noori taabo aikai. Ao ti nang kukurei iroun bwa e a boo te *compete* ngkai Tiaina ma America a *compete* ngkai inanon te *library* n aia *corner*. E a nang rawata ngkai e karekea te bwai arei ao e a manga karekea te bwai arei. Ao ataei are a men ani corner aikai a takakaro a noora te bwai teuana a kabuta te bwai are kanga inanon kanga aia tabo ngkana ko roko n te Kaonobong karekea am tai teuana te Kaonobong ao ko a nako noria. Bwa ngkanne anne kanga te bwa ae e a kataaki ni created bwa

ibukia ataei ake e na karekeaki taraakin aei.

Tibiika : Te Tia Tei mai Tabiteuea Meang N na anganiko.

Hon.Taberannang Timeon: Madam Speaker tao e a kona ni bobwai te Minita ae karineaki bwa I kua n tatara ngkai te boki ni kataumwane aio iaan ana Ministry ibukin kaboauan taian umwan reirei classrooms iaon ara abamwakoro te Tia Babaire. N aron ae karaoaki ngkai iaon Tarawa te Tia Babaire. Ao iai tabeua reirei iaon Tabiteuea Meang ae a bongata kanga tao moan reirei inanon tain te korone te Biira. Eng tao teuana tao te Mwamwaang Primary School te Tia Babaire. A rangi ni mka a tia ni mate moan kaain taan reirei ngkoa n te reirei aio, ao te koraki naba are a moan kaaina n reiakinaki iai te Tia Babaire a tia ni mwakuri n te Tautaeaka ikai te Tia Babaire ao a tia ni motirawa iai tabeman ae tao iaon kawaia a rangi ni kara te Tia Babaire. Ao ngaia ti na bubuti bwa tao e na kona ni kairai te Minita bwa iai te kataumwane aio taraan te itera aio te Tia Babaire ao ngkana akea ao tao e na mena iaa te Tia Babaire. I karautaeaka n anne te Tia Babaire ma I taraa are iraua 289 te Tia Babaire ao e nang uarereke te provision aei te Tia Babaire. Ane building and infrastructure maintenance. Ti 67 *it can't be it* te Tia Babaire ma tao iai riki te tabo teuana tao e mena tao iaan te development ke eng N na butiko te

Minita ngkana ko kona ni buokira iai.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: Eng e mena iaan are te development te Tia Babaire. E rabwa

Tibiika: Te Tia Tei mai Arorae e nakoim.

Hon.Teima Onorio; Ko rabwa te Tia Babaire ao I kan butia te Minita bwa e kona ni kamata ana budget iaon ane transport to work. Ti ataia bwa akea te bitaki n te kataumwane ma I kan titiraki bwa te transport to work aio ibukin karokoakia Taan Mwakuri n aia tabo ni mwakuri ao ngkana eti otau anne ao tera te babaire ibukia taan reirei. Ao ti kakoaua bwa Taan Mwakuri n aobiti ni kabane iai baoia ae roko n anaia e nikiria n aia aobiti ao e a manga kaokia n aia aobiti ni bwaran te mwakuri. Tera ngkai te babaire ibukia taan reirei, iai baoia ke akea? Ao n te kataumwane aio iai buokaia n te kataumwane aei ke akea te Tia Babaire ibukin karokoakia ao kaokakia man aia tabo ni mwakuri.

Tibiika; Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: E rabwa ao imwain ae I kaeka I ti kan kaitiaka are te leave grant arei te Tia Tei. Bwa are iai naba ara tia reirei are i Kiritimati ae e na kona n leave passage tao ngaia are iai te kaokoro n am ware ngkana ko calculate tao

\$3 thousand arei bwa iai naba aika a kona n take te leave are a kona n leave passage te Tia Babaire.

Taan reirei ngkai are a bon bus ticket e koaua a bus ticket iai te titiraki iaon anne ao N na kaeka naba te Tia Babaire. Ao e koaua I taku bwa anne teuana te bwai ae ti taku ara kaeka anne ae ti na kataia ni karaoia, ngkana arona bwa e na kakaeaki angana are tao tia bon kakaea te Tia Babaire. Ma are e kaeka te titiraki anne te Tia Babaire. Ma ti kakoaua ngkai bwa taan reirei a bon bane ni bus moa n te tai aei. Ao e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Arorae.

Hon.Teima Onorio: Ti a kaitaua te Minita n ana kabwarabwara eng e matata bwa bon ti taan reirei mai ibuakoia Taan Mwakuri aika a bus ticket ana nako ni katei bus te Tia Babaire e aoria bwa kanga e bon tiku bwa kanga te bubuti nakon te Minita ao bon te Tautaeaka. Tera ngke aki kaokoroaki taan reirei titebo ngaia ma Taan Mwakuri ni kabane. Tera ngke e taraaki nakon taai aika imwaira. Te Tia Babaire I kan reita au titiraki iaon ane I kan butia te Minita ibukin are baoia ataein te reirei. E kona n ti buokia ni kamata bwa n aron ae ti ataia ao iaon Tarawa n raon ae kabwarabwara te Minita ao e reke baoia ataei te bus a nang mwengaraoi iai ao e rabwa anne.

Ngkanne ibukia ake a mena iaon aba tao iai te naan truck aika a tia ngkoa n tibwaaki ao iai te kantaninga bwa tao inanon te kataumwane aio bwa ana manga teke tao onean mwin baoia ataei ake tao a maan ngkai te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: Eng I taku bwa n aron au kaeka n te tai ae nako ao inanon te Auti aio e a tia aron anne ma ara Partner Tiaina te Tautaeka n Tiaina are e a donate baoia ataei ngkai are ibukia kaain aon aba te Tia Babaire 20 ara trucks akana a na roko ana roko are e bon karekei Tiaina I a korei bwa reitan te bao ake a tia n tibwatibwaaki n ae nako te Tia Babaire. Anne kaekana te Tia Babaire.

Tibiika: Te mai Arorae e nakoim.

Hon.Teima Onorio: Ao ti kakaitau n te kamatata anne ao ti kantaningaia ngkanne bwa iaon kawaia n roko imwain te ririki ae boou te teirake n te ririki ae boou tia kaitau nakon Tiaina n ana ibuobuoki ma a tauraoui bao aikanne. Te Tia Babaire teuana kanoan ana te ribooti are e kawenea te Minita ma kaain ana Botaki ni Mwakuri te botaki teuana ikai kanga te kainibaire ibukin 2020 nakon 2023 ao ibuakona iai taraan naba katoamauia ataei ma aia bwai n reirei are a riai ni karokoaki irouia. I noria bwa iai are *school stationary for Primary and JSS* te kataumwane e teimatoa n tiku n

aron ae \$1.8 te mirion. I ti kan bubuti te kamatata. Ibukin te ririki ae boou aonga n ongo naba karo ana atai bwa iai bwaai aika ana riai ni karekei ibukia natia ke akea nakon te teirake ae boou n te ririki ae boou. Baikara aika a kantaningai bwa ana tibwaaki nakoia natia ngkana a moan teirake n te reirei ao tera ana plan te Tautaeka, bwa ana roko aikai iaon te tai imwain teiraken te reirei bwa n te ribooti e taekinaki bwa iai te rimwi iai te aki koro ao iai ake a nang rakanako tibwaia. Tera ana plan te Botaki n Reirei taitaoka iaon aio. E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: Ao e rabwa te titiraki anne te Tia Babaire ao e koaua iai te kataumwane anne ae ti kataua te Tia Babaire are aongkoa ataei a nang bon bane ni katoaaki ma te bwai n reirei te Tia Babaire inanon te umwanreirei te Tia Babaire. Ngkana te boki bwaai n reirei ti aki atai ngkanne bwa tera ae ana karekea kaaro ma n aron tibwangara te ration ae ti kakanakoa taian boki ae ti kakanakoa nakon ibukin aia koroboki ataei ake ana kabongana n te tai arei. Ma e koaua tao ti na karaua n noora aio te Tia Babaire ma ngkana e kan kamatata raoi te Tia Tei bwa n aron otau anne ae ti karekei nakoia ibukin are katoamauan te reirei te Tia Babaire ao ana riai n toka are bon iai ara charter ae ti kakaraoia te Tia

Babaire I taku bwa e a tia ni karaoaki ngkai te bobwai iaon bwaai aikai ni kabane ana riai n toka bwaai aikai n aron ae ti kanakoa ara bao iai te Tia Babaire.

Ngaia are ti karekea boki, te bentira te been ao te eraser are kanga te bwai ni kamauna te Tia Babaire anne ae ti kakarekea nakon bwa te ration ae ti kakanakoa nakon reirei ni kabane iaan te kataumwane aei te Tia Babaire. Ao kanga ti kakanakoa aikanne kanga imwain te teirake te Tia Babaire. Ao bon iai ara charter are ti kakanakoi ao aongkoa e na tauaki mwiina bwa iai ae ana karaua ni karaua ao ana karaua n tibwatibwaia taan reirei. Eng ngkana iai riki te bwai ae nanonna riki te Tia Tei anne ae ti karekea man te mwane aei te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Tabiteuea Meang I anganna moa.

Hon.Taberannang Timeon: Ko rabwa Madam Speaker ao I kan ti manga ruamwin riki au titiraki arei te Tia Babaire ibukin buokan taian kekeiaki are a bon rangi ni bongata rabwataia te Tia Babaire n aekan te Mwamwaang Primary School ke mwanokun Buota ngkoa Primary School arana n te moantai te Tia Babaire. Ao I titirakina te Minita ni kangai tao e mena Development Budget ao e taku eng ma ae iaan ae 345 ane contribution to development fund ao iai te mwaiti ni mwane are e provided ibukin 2022 n

te mwaiti ae \$7 ma te iterana te mirion.

Ngaia anne te Minita ko noria am boki, anne are contribution to development fund are 345 bon te kabanea n item on page 78.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: Eng n aron ae I taekinna te Tia Babaire ti a tia ni bane n tuoi reirei ni kabane a tia n nako ara koraki are kaain ara unit are ngaia a tabe ma aio te Biira a tia n nako n tuoi aia reirei ni kabane. A tia n tuoi reirei aikai ao a tia ni mwakuria aron bwaai ake a kainnanaoaki aikai te Tia Babaire ao e koaua ae iai are ti taekinna are DFAT ane are man DFAT aikai kanga te naan donors aika, ma iai ana mwane MFAT are e a tia n roko iroura are kanga ti a tia ni karekea are ibukin te naan maintenance ibukin te naan reirei te Tia Babaire. Ao anne ngkanne ae ngaia ti mwakuria aron tutuo nako n reirei bwa ti na kataia ni karekea te kataumwane arei te Tia Babaire ao n reitaki ma ara partners akana tabeua te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Arorae.

Hon.Teima Onorio: Te Tia Babaire I kan rimwiin au titiraki are mai mwaaina nakon te Minita are e kaeka bwa iai bwaai aika a karekeaki ibukia ataei n te teirake te boki ao te exercise book, ao te bentira ao te ben ao te bwai ni

kamauna. Ma I bon ti kan butia te Minita tao e na kona ni ibuobuoki ngkana tao e tibwaia nakoira Taan Tei n te list bwaai ake ana bon riai. Iraua mwaitin te exercise book ae e na riai n reke irouia, bwa tao te titiraki te Tia Babaire bwa n tabetai ao a kunea karo bwa ataei a manga ration a bon manga babaireaki irouia taan reirei teuana moa ngkai. Teuana ke tao ana katoai subject n te English te Math ao terana riki. kanga iai te okoro ae noraki n te reirei teuana ma teuana ao tera ngke e bon matata bwa tera te babaire ae e tabangaki ngkana e moan teirake te moan term n te ririki ae boou n te Primary iraua aia exercise book ae riai n reke ao tao terana. Ngkana e kona ni kamatataki aikanne ao n reitaki naba ma e JSS e aonga n ae a matata kaaro ao ti aikoa katabeira n te itera arei bwa ngaia e na bon tauraoni n te moan teirake. I a butia te Minita iaon anne.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: E rabwa ana ibuobuoki te Tia Tei mai Arorae ao e koaua tao e na bon koaua anne tao e kona n ae ti bon onimakinna bwa a roko tao bwaai aikai bwa a tibwatibwaaki raoi n aron ma ngaia tao iai te kanganga n aron ae taekinaki te Tia Babaire ma e raoiroi bwa are ti bon ongora ma kaain au tabo ni mwakuri I taku bwa ti na noora te itera anne bwa ti na kataia ni improve ao ni karaua ni kaotia raoi. Ao tao ti na bon

katangaina nakoimi Taan Tei n te aekaki n aron bwaai aikai ti na tibwatibwaai aikai ao e na kanga arona bwa ao ti na kawenea ara kainibaire ma ara Taan Mwakuri akana iaon aba te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Arorae e nakoim.

Hon.Teima Onorio: Ao e rabwa ana kaeka te Minita ao e aoria bwa ti aki kantaninga te rongorongong anne mai irouia e nan ang ibuobuoki nakoia karo imwain te teirake te Tia Babaire. I kan reita ngkanne au titiraki ibukia taan reirei te Tia Babaire. I kakoaua bwa n ami sector strategic plan ibukin 2020 nakon 2023 ao iai mwaneweia taan reirei bwa e bon riai n toa mwaitia ao ana riai n tau naba nakon te kainibaire are kam baireia are tao temanna te tia reirei ao uangaun ma niman te ataei. I kan bubuti inanon te kataumwane aio te Tia Babaire kanga I kan ongora bwa terana ngkai ana katautau te Botaki n Reirei bwa ti ataia bwa tao n tein mwaitia taan reirei ngkai ao e taraa n ae e tuai tau mwaitia taan reirei n te JSS n aron te ribooti anne. Tao te primary kanga e taraa n tau.

Inanon te kataneiai are e kakaraoaki ni KTC ao tera te katautau ti ataia bwa iai aika a kataneiaiki ngkai tao mwaitira, ti ataia naba bwa e anganiira te ribooti aio bwa te minimum requirement ibukia taan reirei n te Primary ao

JSS te advance diploma ao te mwaitia taan reirei n te Primary ao bon te JSS aika a tia n reke aio e tuai tabangaki ao a kainnanao te upgrading. I kan ongora iroun te Minita ae karineaki bwa tao mwaitira irangaun taan reirei aika ana kataumwaneaki ikai ibukin te ririki ae na roko ao tera te katautau bwa tao iraua te ririki ao ana kona n tau mwaitia taan reirei are a kainnanaoaki tao riki nakon te JSS te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo; E rabwa ana tabeka te Tia Tei mai Arorae te Tia Babaire ao e koaua anne teuana ara kanganga te Tia Babaire are bon aki taun taan reirei ni kakoroa nanon te PTR are iraua are temanna ao uangaun ma niman te Tia Babaire. Ao bon te anne kanganga ao n aron ae KTC ngkai teuana te tabo are I taku bwa te tabo are a bon ti ribanaaki iai taan reirei aikai ao e mwaiti te katamaroa are e a tia ni karaoaki nakon te reirei aei iai aron te intake I taku bwa ai 100 ngkai ae ti anaia ni katoa te intake ae ti kona n anaia ao iai naba are kanga ti commercialize are iai ataei ake a bon kona ni kabwakai rooia ao a bon kona n nako n rinnako inanon te KTC te Tia Babaire ao a taku bwa ngkana a bon kona ni kabwakai rooia ao eng anne kanga teuana ara katamaroa nako iai ao e koaua ae korakora aron kataan iangoana bwa te KTC e na kona ni uarokoirā ara taan reirei aikai te Tia Babaire.

Ao I taku bwa anne te Tia Babaire ae ti waakinna ngkai n te tai aei ao ara kantaninga bwa ti na kataaki ni kakoroa nanon te PTR are temanna te tia reirei ao uangaun ma niman ana ataei. Ao anne teutana ae I kona n taekinna te Tia Babaire ao ti ataa te kanganga te Tia Babaire ao ara kantaninga ae ti na bon mwakuria te Tia Babaire ma ana rabwata te reirei. E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei mai Tabiteuea Meang e nakoim.

Hon.Taberannang Timeon; E rabwa Madam Speaker bon au titiraki riki anne te Tia Babaire e koaua I kataia ni kakaea te Tia Tei mai Arorae ma e rangi n waemwaaka te Tia Babaire ngaia are N na ti butia riki te Minita mwiina e mwaninga e a tia n taekinna bwa iai mwanen karaoan taian reirei iaon abamwakoro te Tia Babaire ake a rangi ni bwai ni kawai te Tia Babaire. Ma tao e na mwanenna te Department of Foreign Affairs ke te Ministry of Foreign Affairs and Trade mai Australia. Ti a moantaai ni karabwa te Tautaeke n Australia ma tia bubutia te Ministry of Education te Tia Babaire bwa a kona ni kawaekoa te roll out n te bwai aei te Tia Babaire bwa e aonga n are tera ngke e tauraoi imwain te ririki ae boou ao ngke e aki ao as soon as possible. E rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo; E rabwa te Tia Babaire ao I taku bwa e bon eti ao ti reita aron te tabeaianga ao e koaua bwa n aron are program ae ti kataia ni katanoata ti karabwa te DFAT te Tia Babaire ao New Zealand te Tia Babaire bwa I taku bwa e rawata aia ibuobuoki ara Partners aikai te Tia Babaire riki tao iaon te reirei. Tao kam bon ataia ti a tia ni kataia tia roll out ngkai teniua te naan pirates islands akana a tia tia ni karaoia are nako Abaiang, Tarawateinaiaeta ao Maiana ao ngkanne iai are akana ana are anne imwina ti na manga kataia riki n noora are imwina te Tia Babaire te first call te Tia Babaire ao ngkai te work plan iaon are ana mwane MFAT are \$5.6 mirion ibukin ara reirei n aron are I a tia n taekinna ti a tia n nako noori kataubooi ni kabane bwaai aika a kainnanaoaki ni karaoakin reirei aikai te Tia Babaire ao anne tao e bon tia ara plan ao tia manga mwakuri inanona te Tia Babaire anne e na next year. Ao anne bon te DFAT n aron are I taekinna e na bon waaki ao ngkai inanon onoua namwakaina ao a na tia kataumwane aikai te Tia Babaire ao tia manga noora are imwina te Tia Babaire. Ao eng ngaia are I taku bwa kanga bon te botaki ngaira ngkai te Tia Babaire n te tai aei ao I kan kakoaua nakon next year a nang aki tekateka iaon te inaai ataiei aatei. Bwa ngai kanga e rangi rawata te mwakuri irou nakon te ririki ae na roko bwa n te ririki ae na roko a na bane n roko kain tekateka ma bwaai ni kabane aika a

nang bane n tekateka ao iai naba ara dream are aongkoa are ti na kataia ni karaoia are e nang akea te inaai.

Bwa e nang bane ni floor ao aikai bwaai aika ti katei n ara takete ngkai te Tia Babaire. Ao anne ae ti na kataia ni mwakuria naba te Tia Babaire bwa ti nang tangira te reirei bwa a nang bane n roko n te standard are ao ti na mwakuria ma ara partners aikai. A rawata ara kakamwakuri ma ara development partners. Ao iai ara air clip ke ara education partners in Kiribati Meeting ae tia manga iangoia n tokin te Auti n Tei aei ao n tokin te ririki aei bwa ti nang kataia ni karekei ara dream aikai. A tauraoni roko ngkai ana buoka Australia are e na katoai reirei ni kabane man te class 1 nakon te form 2 bwa Tiaina bwa e a tia ni karaoa te form 3 ngkai n te naan desk ao kain tekateka. Ao ngkanne a nang manga roko mai Australia ngkai a nang manga roko ao e rawata te aoataim ae ti kainnanaoia bwa are a nang bane n uarurung ara bwai ao ti na kataia n accept ao a nang kabiriatuaki ngkai bwaai inanon te ririki ae na roko. Bwa anne ngkanne ae ngaia ae e na roko ao ti nang kataia ni kakioa ara charter ake ti na kanakoi nako ikekei ao ana bane ni uotaki nako mai ikai bwa ara kantaninga bwa ana bane n aki tekateka iaon tano ataiei. Ao a nang aki tekateka iaon teinaai nakon next year. Ao ara kantaninga bwa ataiein Kiribati a nang bane n reirei n te

umwanreirei ae tara raoui. Ngaia are kaain au Botaki ni Mwakuri ti na keiaki ao ngaia I kangai ara partners ti a tia ni manga karea taningaia ni kangai tera ngke kam karekea te small grant are ana kona ni bubuti tao Komete n reirei man abamwakoro ao aikai bwaai aika ti kawenei ngkai bwa ti kataia ni kataia ni karea taningaia. Tao kam na kona n noora ae ngkai tao biribirin mwanen buoka ngkai a moanna ni kakarina te aekaki anne te Tia Babaire. Bwa ti kataia ni kamena bwa ti na bubuti ngkami bwa ngkana arona bwa kam noora te aekaki ni mwane ni buoka aikai Taan Tei kibaria bwa are aikai kanga aekakin bwaai ake ti kataia ni kakarekarea taningaia ara partners aikai. N te aro bwa ngkana ibukin te reirei e nang moanibwaiaki te Tia Babaire te naan ibuobuoki aikai.

Ngaia are ti na keiaki ni kakoroa bukin aei ao e koaua anne te bwai ae I kan katerea nakoimi kakoroan nanon te kantaninga are kam tabe ni iangoia anne are ti kataia ni kakoroa nanona ma ara Partners te Tia Babaire. Ao ngkana arona bwa iai nikiran mwane ke tera te Tia Babaire ti na kona ni manga kataia ni iangoia bwa tera ae ti na manga karaoia te Tia Babaire.

Ngaia are e koaua e mwaiti te mwakuri ao e koaua ti karautaeka nakoia ataei ngkai tao e nang tinetine ke tao e nang raa ao ti na keiaki bw nakoraoin te reirei ngkana

e nakoraoui te tabo n reirei ao e nakoraoui taabo n reirei ao riki te resource n aron ae taekinaki e barongaaki aron tibwatibwaana nakoia ara ataei. Ao ngaia are au kantaninga nakoia Taan Tei ao kaain Kiribati ana kekeiaki teutana bwa ae ti na kataia ni biriakina aron kakoroan nanon te kantaninga aei te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika; Te Tia Tei mai Arorae.

Hon. Teima Onorio: Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa ana kabwarabwara te Minita ti a kaitau nakoia taan buoka ake a tauraoi n anga bai ani katoamauai ara reirei iaon Kiribati ni kabuta ao ara kantaninga bwa ana mwengaraoui riki ara ataei nakon e moa man te ririki ae na roko.

Te Tia Babaire I kan reita au titiraki bwa I kan butia te Minita bwa e kona ni kabwarabwara ane 345 te Contribution to Development Fund kanga au moan titiraki iai e kangai bwa n te iteraniba 111 ao e mwakoro bwa \$6.5 te mirion. Man te iteraniba aio ane 77 e mwakoro bwa \$7.5 te mirion e ngaa ae e na bwainaki te Tia Babaire. Au kauoua n titiraki I kan bubuti nakon te Minita ae karineaki bwa otau te kataumwane aio ibukin karakaan te scholarship nakon te ririki ae boou ao ti kaitau n anne e kona ni kamatata te Minita bwa tao tera te kantaninga ngkai iai karakaan te scholarship tera tao karinan mwakuri akana ana kataneiai ibukina ataei bwa e taraaki bwa te

priority ngkai bwa te kainnano n te civil service n te tai aio te Tia Babaire. E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika; Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: E rabwa te \$7.5 mirion anne e riki bwa \$6.5 mirion te scholarship ao \$1 te mirion te loan scheme ngaia are e reke \$7.5 te loan scheme are ataei aika ana loan bwa ana reirei a na reita aia reirei. E rabwa.

Tibiika: Tao e a bon bane te titiraki iaon ara atu ni kabanemwane anne ao N nang kanakoa ngkanne te kaoti nano iaona. Bwa te atu ni kabanemwane ae 23 iaan te Ministry of Education n te mwaiti \$34,453,799 e na tei bwa mwakoron te tietura aei. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia.

Ti a taraa ngkanna ara atu ni kabanemwane ae 24 iaon ara tietura te Ministry of Information communication and transport n te mwaiti ae \$4,285,672 ao I a kanakoa nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan titiraki. E nakoim te Tia Tei mai Makin

**Te Atu ni kabanemwane ae 24
Ministry of Information,
Communication and Transport ae
\$4,285,672**

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua ti kaitau nakon

te Ministry aio bwa kanga bon akea te kerake te Tia Babaire ma bon ti uoua ke teniua taabo ake kanga iai kerake iai te Tia Babaire. Tao te titiraki moa ae N na ti tabekia nakon te Minita ma kaain ana tiim. Bwa ngkai e noraki te kerikaaki aio n taabo tabeua are kanga e korakora iai e na bon akea ana kanganga ngkanne e waaki ma ana kataumwane aio te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tekeewa Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e kakawaki bwa ti na kamaurira n te moan tairiki iao ngkai e a roroko n te roo ti na bane ni kamaurira Madam Speaker, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita, te Leader n te Kaitara, Taan Tei ni kabane ao ni ikotaki ma kaain au abamwakoro are I a tei ibukia Tamana ao au tabo ni mwakuri are I tararuaia moa n te tai aei. Kam na bane ni Mauri. Ao e koaua e aki nang *specific* ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Makin ao tao e koaua tao te naan short call ke uarereken kataumwane akana a riki inanon ara boki aei e reke man butaki nakon ara ataei are e a kitaniira ngkai are n te tourism, are bon ngaia are ngke e nako ao e a bon nako naba ma ana kataumwane n aron are kam a tia noria iroun te Minita n te Commerce bwa a manga rin akanne bwa ana raka ni kataumwane ao ngaira ngkanne e reke bwa ara kee ni kataumwane. E rabwa Madam Speaker.

Tibiika: E nakoim te Tia Tei mai Makin.

Hon.Pinto Katia ; Ko rabwa Minita ao e koaua iai ngkanne are ibukin te naan leave grant te Tia Babaire ao ti na kamatataira riki te Tia Babaire bwa are iaan te naan post ke tao te naan taabo ni mwakuri ke kainakin te tabo ni mwakuri aio ti ataia bwa iai tebubua waningaun are kanga a mena inanon a matoa inanon te kambwana n te Botaki ni Mwakuri aio te Tia Babaire. N na ti bubuti ngkanne bwa tera ngkanne te okoro bwa ngkana ko kamwaita 180x3,000 ao e na riai n reke te ware are tao iraua ma ngkai I noria ngkai ao e kerikaaki te ware anne nakon are 500 tabun te Tia Babaire e kona n ti kamatata te okoro inanon te leave grant anne te Tia Babaire ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki ao e koaua mwaitia ara Taan Mwakuri n te tai aio iai te kerikaaki n aron are I taekinna kaain te tourism a kerikaaki nakon tengaun ma waniman aia aomata ake a kitaniira ao iai naba uangaun ma niman are ana aomata te Airport and Aviation kaain te post are a bon kataumwaneaki ngkai bon irouia. Kambwana aikai ao iai naba ngkana kam noora naba te ER ao iai naba ara position aika niman akana a

tuai kataumwaneaki n te tai aei. Ao ngkanne e a karekea ngkanne te mwaiti ae n ara kataumwane ae tebubua itingaun ma aman aika ti budget ngkai ibukia ao ngkana ko kamwaiti ma teniua te ngaa te mwaiti aei ao e anganiira ngkanne te ware ae nimabubua uabwi uoua te ngaa n aron are e oti n ara kataumwane. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei mai Makin e nakoim.

Hon.Pinto Katia: E rabwa te Minita ao I kaitaua n aron ana kabwarabwara ao e koaua kanga iai te division ae e teke matara iai te Tia Babaire ao tao N na butia te Minita e kona n ti anga te kabwarabwara ae te digital transformation unit te Tia Babaire. Tao e kona n anga ti teutana te kamatata iaona bwa tera raoi unit aei te Tia Babaire bwa are n aron are e taekinna te Minita niman te naan post akana tao a tuai kanga e reserve without provision. Ngaia are ti na bubuti bwa kanga tera raoi oin raoi te division aei te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika; Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika ao e koaua aio ara tamnei are ti kateia bwa aongkoa ti nang bane n centralize te naan IT Position are aongkoa e nang bon tei teuana te aobiti are e nang bon tararuai te naan IT n taabo ni mwakuri. Ma aio aongkoa e na aki happen n te ririki

ae boou bwa e n ariki n are imwina riki ma ti a karinna ngkai n ara ER bwa e aonga n ae e riki bwa e na mwakuriaki nakon are imwina te kataumwane ngkanne are imwina. Ma aio kanga oin te kantaninga bwa ngkai kam ataia bwa tia moanna n ririnnako n te bwai ae te e-government ao e a tia ni bwaati ana tua te cybercrime ao kanga ti nang enforce ao ni improve ngkanne ara infrastructure teuana tao imwain naba rokon te cable are e nang buti iaon Tarawa ngkanne aongkoa e nang bon tei ara aobiti are e nang bon tarauai ngkanne ni kabane ana IT te Tautaeka ni kabane are aongkoa e nang bon centralize ao teuana ngkanne iai ngkanne aia post akana a boou aika a nang bon kaaini. Nakai ana bon mena n aobiti nako ma ai ti teuana mwiiia kanga ai aekakin ngkanne te model are tao te naan accounting clerk are kanga mwiiia man te Finance ao iai ngkanne aia aomata ake kanga a mena n te Ministry aika a kakaokoro. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei mai Makin e nakoim riki.

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa te Tia Babaire ao I karabwa te Minita n aron ana kamatata ao kanga unga te nano te Tia Babaire bwa are ti ataia bwa iaon abara ae Kiribati aio ao e nang korakora kanga te bwai ae aranaki bwa te piracy ke tao kanga kabonganakin programs n ae e aki license te Tia Babaire. Ao I noria n

te tai aio ngkai bwa iaan te quote ae 243 ao iai te kerake ni ware ae \$170 tabun te ngaa te Tia Babaire ti kona ni butia te Minita bwa e na kona ni katata te kerake aio bwa bukin tera te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tekeewa Tarati; Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua eti are ko taekinna te Tia Tei ae ko karineaki mai Makin anne ngkanne ao n aron are I taekinna ti a tia ni kabwaata ara tua are cybercrime ao ti aki tangiria bwa ti na karaoi mwakuri aika a buakaka aika irekereke ma te aekaki ni bure aei. Ao ngkai ara package ae ti nang kabooa ibukin te ririki ae boou te Microsoft office 365 license. Aio are ti na kabooa ibukia te naan Ministry ni kabane ao e kona ni kamaeuaki ibukia computer aika te ngaa tabun. Ma anne ngkanne are kanga ara kantaninga bwa e na kona n *solve* te problem bwa ti aki manga tao te naan copyright te naan bwai aikai bwa ti nang bon kaboa te genuine program ibukin ana tabo te Tautaeka ni kabane. Ko rabwa.

Tibiika: E nakoim te Tia Tei mai Makin.

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa te Tia Babaire I nang kaitaua te Minita bwa ti noria ngkai bwa iai itera tabeua are e a noori ngkai inanon te tai aio te Tia Babaire. Ma iai ngkanne kanga au bubuti teutana nakon te Minita bwa e na ti noora

ngkanne ana kataumwane ibukin are kanga buoka te kibakiba nako Kiritimati te Tia Babaire. Ti ataia ngkanne bwa n te tai aio bwa te kee ae e korakora te Tia Babaire bwa \$1 te mirion e kona ni kamatata te Minita bwa e nang akea te kiba nako Kiribati ke tao bukin te kerikaaki aio te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati: E koaua aio te kataumwane are n aron ae kam ataia ao te kibakiba n te ririki 2021 akea bwa are e bon taonaki ma te aoraki. Ngkai n te tai aio ti katea ara budget aio ao ti aki ataia naba bwa ti na kamanena ni ngai bwa are e koaua e uki ara Boarder tao n te namwakaina raa tao Tianuare ke Beberuar, ke Maati ao ti bon katea aio iai ara kantaninga n aron naba ara BB e nang korakora nanon ami Tautaeaka aio ni karaoa te bwai ae te BB n aron ae kam ataia a tia n otioti ma maroro tabeua ao iai naba ara mwakuri ngkai ma teuana te firm ae te Private naba ae ti kona naba n engage bwa e na kona naba ni kona naba n raonira naba n aei ao antai ae e na ataia e a uarereke riki are ti na kabanea nakon are te subsidy mai Kiritimati nakon Hawaii ao mai Biiti nako Kiritimati, nako Hawaii ao ni manga oki ao tao e na kona riki ni boraio nako iai.

Aio kanoan te kataratara Madam Speaker ao kanoan te mwakuri ni waerake.

Tibiika: I a kanakoa riki nakoim te Tia Tei mai Makin

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa te Tia Babaire I kaitaua riki te Minita n aron ana kabwarabwara ao e koaua ngkana ti taraa ngkanne are kanga te contribution nakon te development fund te Tia Babaire ti noria inanon te ririki aio nakon te ririki ae boou 2022 bwa e nang akea ngkanne kanga ana karikirake te Ministry aio te Tia Babaire ao ti ataia bwa teuana mai ibuakon te Botaki ni Mwakuri ae rangi ni kakawaki aio ibukin te kibakiba te rongorongongo ao tao tera riki te Tia Babaire. Ma kanga iai ngkanne ae kanga e teke iai matara bwa ai bon akea ana karikirake nakon taai aikai mwaira nakon ririki aika a boou te Tia Babaire, ao ti ataia bwa tao n titiraki ke tao kanga ni bon rokon naba te Minita i Makin ao iai te bubuti naba ae tabekaki nakoina ao ti aki naba bubuti Makin bwa kanga bon aia bubuti naba kaain ara abamwakoro tao bon mai Makin nako Arorae ao te Aono n Raina ao Banaba ibukin te bwai ae te rawa n roro te Tia Babaire.

Ti ataia bwa aio teuana te kanganga ae e nang kainnanoaki ana ibuobuoki iai te Tautaeaka ao tera ngke e noora aio bwa kanoan naba ana kataratara nakon ae imwaira te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tekeewa Tarati: E rabwa te Tia Tei ao e koaua ara contribution nakon te development fund aio ae te LCDF aio are ti aki kamanena n te ririki ae nako bwa aio e *budgeted* e kataumwaneaki ni 2021 ma ti aki roko ni kamenana n te ririki ae nako ao aio are bon ibukin te roll out tareboon te mobile ma tareboon ao aio aba aika aua are kanoan ara phase 2 are ibukin Kuria, Aranuka ao Tabuaeran ma Teraina. I kukurei n taekinna bwa ni moan te wiiki aio ao ti a tia n tiaina te boraraoi nakon te kambwana are e nang karaoa te mwakuri iaon Kuria ma Aranauka. Ao ibukin naba Tabuaeran ma Teraina te tenta process ae e bon waaki naba ao ngkana arona bwa e moantaai n tia ao a kona naba n anganaki kambwana ake ana karaoia ao a otan naba aia bwai e nang akin ang maranga aron karaoia ngkana arona bwa e na tia Madam Speaker ao e koaua ibukin ngkanne uoua ana titiraki te Tia Tei, teuana ngkanne ibukin te drenching, akea ngkanne ibukin ara kataumwane n te tai aei akea n ara kataumwane bwa iaan te kantaninga ae ngkana kam ururinga au maroro n taai aika nako ao kanga ara kabuike are e a tia n anga nanona Tiaban te JICA bwa e na mwanenna ao aio are kanga e na roko n rabanen te ririki aei.

Are e na kona ngkanne ni karaoa te kenken ao ibukin raawa ake iaon Tarawa ao ake iaon naba abamwakoron Kiribati ni ikotaki ma

Makin aron are e taekinna te Tia Tei. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei mai Makin e nakoim.

Hon.Pinto Katia: Ao ai bon kabaneana te Tia Babaire ao ngkana arona bwa iai riki aika ana kona ni ibuobuoki riki ao I kaitaua riki te Minita te Tia Babaire ao ti ataia bwa teuana naba e a bon tia ni mwaneweia inanon te tai aio te Tia Babaire ao e nang atonga te bwai ae aranaki bwa te DBB te Tia Babaire ao ti ataia bwa iai ara kanganga naba ngaira kaain Makin ma Butaritari n ara Operator n te tai aei te Tia Babaire. Ao I taku bwa e bon ataia naba te Minita are tao e a tia naba ni bubuti naba raou n Tia Tei mai Butaritari are e tabekia naba bwa tera ngke e kona n reke buokaia naba kambwana bwa ana kona ni katamaroa riki tao aia service nakon te botanaomata tao ai moarara riki ngaira man ara itera meang te Tia Babaire ti na bubuti bwa tera ngke e kona naba n noora naba aio te Minita bwa tao kanoan naba kataratara nakon taai aika imwaira te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tekeewa Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ao e koaua anne kanoan ara waaki iaon aio ao tao ngkana I akin ang catch up bwa tera raoi ae e nanonna te Tia Tei ao e koaua ngkana tao ibukin te transport tao n

te kaibuke I aki ataia bwa tera te ibuobuoki are ti kona ni karaoia man ara itera. Ma e na riai n ataaki bwa n aron ae ti karaoia ngkai iai ara katamaroa ae ti kataia ke ara kamatebwai ae ti karaoia ma te Finance ni kataia ni karikirakea riki te bwai ae te freight karakaan riki te kantoka ao ti a tia n ara beba ti a tia ni bon kunea bwa iai aba akana ti na karakai riki, aba akana a bon tionako rabwataia ma e nang raroanako kaeana man te booti ao ti a ikoti naba ma aban Kiribati ni kabane. Ngaia are aongkoa ti kataratara bwa e na reke n te ririki ae boou aio au kaongora nakoia kaain Makin ao aba akana i kawari bwa kanga oin te kantaninga kanga e na kona ni motivated riki ke ni kaungaaki kaibuke bwa ana roko n aba nako n ikan kataia naba n totokoa naba aron taren te kaako. Ao n aron ae kam ataia tia manga roko ngkai n te freight. Ngkekei ni moan te ririki aio n aron ae kam uringa Taan Tei ao ti a tia n rinnako inanon te tabo ae te *stevedoring rate* te *handling* are aio e a kerake man 10 nakon 20 iaon aba ao ara kantaninga aikai e buokia naba kaibuke kambwana ni kaibuke ao buokia naba n aron te freight ae ti na manga karaoia ni kamatebwai ao te kantaninga bwa e na buokia riki bitineti ake a operate te bwai ae te kaibuke. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao I kanakoa moa nakoim te Tia Tei mai Butaritari.

Hon.Tinian Reiher: Te Tia Babaire bon ti teuana au tabeka nakon te Minita ae karineaki ao e bon kaineti ma are e a bon tia n taekinna te Tia Tei ae karineaki temanna mai Makin. Kanga iai ngkoa ara tabeka ibukin katamaroan te mena te coverage are ia n ara tabo ae Butaritari ma Makin iaon te tareboon. Ao e taetaekinna moa te Minita bwa e na rinnako n ana kataumwane nakon te ririki ae boou ao I kataia naba ni kakaea bwa e mena ia n ana kataumwane bwa are n te roll out are e taekinna kanga akea mwaneweakin Makin ao Butaritari bwa ti aua te naan aba iai. Ao I ti bubutia te Minita ae karineaki bwa kanga e a tia n taekinna n te tai ae nako ao I taku bwa e na rinnako n ana kataumwane n te ririki ae boou. I kataia naba n te development budget te Tia Babaire ma e tuai naba n nang reke irou ma ngakana tao e kona ni kairira iai te Minita ae karineaki bwa e aonga n ae tao a bon rau naba nanoia ara botanaomata bwa are kanga iai te kantaninga bwa e nang bon roko katamaroan te tareboon i abara ngaira ma kaain Makin nakon te ririki ae boou. Ma N na bubutia te Minita ae karineaki Madam Speaker E rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tekeewa Tarati: Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa riki te Tia Tei mai Butaritari ao e koaua iai teutana bitakin babaire Madam

Speaker aongkoa ti na karinna n aio ao ti nang kakaitau bwa are e a roko naba ana kaeka te world Bank bwa e a tauraoi n take over ngkai ara karikirake ae terana are te Phase 3 ao I kukurei n taekinna bwa aio te World Bank ngkoa ngaia are e na mwanena ara cable man te FSM nako ikai. Ngaia are mwanena aei are man te kataumwane iai e nakon \$30 nakon \$40 te mirion. Ao ngke e a tia ni manga anga nanona Australia bwa e nang mwanena ana karikirake are te cable man te FSM nakomai, ao ngkanne ara mwane are te World Bank ti kukurei bwa e aki nako. Bwa e a tauraoi te World Bank ni bon kamanena anne bon ibukin naba ara IT Project ke ara communication. Ao ti kukurei n taekinna bwa are a bon tia te naan kamatebwai ao ngaia are e na akin ang maan bwa e na aki mwaiti te process iaon ana mwane te World Bank ao ara kantaninga bwa ngkana e aki oti n te ririki aio ao tao ti na nori ani banen te ririki aio ngkana e akia o ti a noria ni moan te ririki ae boou. Ae a mwakuria ngkai au koraki n aron te maroro ma te World Bank bwa are e a tia n anga bwanana te world Bank I karabwa naba te Kauoman ni Beretitenti bwa ngaia are e bon kanoan ana maroro ma te World Bank ngaia ti a kona n anganaki te mwane aio n aki bua. E ngae ngke e kitana te project arei ao e a manga secure ibukin ana karikirake ibukin naba te reitaki. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao I anganiko te Leader n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa Madam Speaker ao are e a tia nako teuana au titiraki naba iroun te Tia Tei mai Butaritari ni kaineti naba ma te naan titiraki are a tia n nako ibukin naba kanoan te mwakuri ni katamaroa naba nakon te mobiles iaon au abamwakoro. Ao ngkanne tao ti iai tabeua au titiraki ti ni kan kaotaotao naba iao ana kataumwane te Minita bwa tao teuana te kabanemwane ngkai ae tao bon ti bon ti riai ni kakarawata te kataumwane iai ane e reke iaan 270 are kanga te kakae ibukia taan betinako ke tao te kanganga i taari. Bwa ti ataia bwa \$800 te ngaa are e kataumwaneia nakon te ririki naba ae na roko. E kona n ti kaotia bwa tao ni mwananga teuana te Anoi ke te naan te kakae ibukia taan betinao tao iraua te katautau ke te average ke te ware are e kona ni kabaneaki ibukin teuana tao te kakae ibukia taan betinako. Tao te betinako ae teuana kanga iraua te kabanemwane bwa e aonga n reke te kantaninga. Ti kakaitau naba ni ibuobuoki taan buoka naba ara donors bwa ibukin teimatoaia naba ni ibuobuoki ni karokoi aia wanikiba naba ni kakae ao kanga ti atai aia kabanemwane naba e nang buburakaei naba iraua raoi kanga te katautau iaon teuana te mission n te surgeon rescue.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tekeewa Tarati: E rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Tia Tei mai Abemama are te Leader man te Kaitara n ana titiraki aei a e koaua. E kanganga bwa ti na kona n identify teuana te kaibuke bwa e kakaokoro aron te kakae. Ma kanga n general ao kanga \$15 nakon \$150 te ngaa ae kabaneaki ao e koaua n te ririki aio ao ti a tia ni kabanea ngkai \$1.1 te mirion ao te titiraki bwa e aera ngkai e a uarereke ara kabanemwane, n te ririki ae boou. Ao kaekana ngkanne I taku bwa kam ongongora ara katanoata man te Marine, ao man 1 n Okitobwa ti a tia ngkai ni kaunga bwa ni kabane booti ake ana bane n nako n akawa ana bane n register. Are te kantaninga bwa ngkana ko register ao ngkoe te booti e na iai bwaai ake inanon kanga te requirement nakon ngkana kona register e na iai am bwai ni kamaeu, e na iai am GPS e na iai te EPIRP are kanga iai ae e na uarereke te PNP ao ngkanne kanga ara kantaninga e na kauarerekea riki te betinako. Ao e kakawaki bwa N na taetae bwa N na kaota ana effectiveness te PLP ke te EPIRP ao iraua ara betinako tao aua ke nimaua ara betinako ae a tia ni kaoti ao te bwa ae riki Madam Speaker ngke a turn on aia signal a kamaeua aia mitin aio n te tabo are a betinako iai ao e a bon nakon naba te satellite ao e a bon nakon naba ara aobiti are e tabeakina te kakae aei ao e a kamwananga naba ao ngkana e a nang kaan bwa tao e a bon tibwa betinako iaon Maiana e

a hired naba te speed boat bon exactly n te tabo are e reke iai.

Ngaia are aio te bwai ae ti nang kaunga ngkai nakoia ara taan akawa kona kabooa te bwai ae uarereke ae e uarereke riki boona ma e nang worth nakon maeum ma am utu ao e kona naba n tikona ana kabanemwane te Tautaeka. Ao aio ngkanne kanga ara kataratara bwa te ririki ae boou ao ti a kaunga aio nakoia taan akawa ni kabane ao ara kantaninga bwa e na uarereke riki ara kabanemwane nakon te bwai ae te kakae. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao e nang rabwa te Minita ao ti ataia bwa e nang korakora te kabanemwane iai ao tao ti a manga kauataoa te bwana ni kakauring naba nakoia taan mwamwananga i marawa, taan akawa. Ao e koaua iai tao ana kantaninga te Tautaeka ngkana tao iai n ana kataumwane aei tao ana iango ibukin buokaia nakai buokaia taan akawa ke taan mwamwananga i taari ibukin kauarerekean boon te naan bwaai aika a kainnanaoaki aikai tao te subsidy, bwa e aoria n are e kona ni uarereke boona ao tao e na uarereke riki te kabanemwane nakon te Tautaeka ke ana mwane te botanaomata ae te kakae ae kona n roko \$120 te ngaa nakon are e na

ibuobuoki n te subsidy. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati: E rabwa Madam Speaker ao e a riai n ataaki bwa bwaai ni kamaeu aikai ngkoa kanga a tararuaki man ara tabo ni mwakuri iai ana buoka New Zealand ngkoa are are e kabooi bwaai aikai kanga ao ngaira ngkanne tia kabooi nakon te boo ae e nang uarereke. Ma te karautaeka ao te kanokawaki bwa iraua te wiiki n nako ao e a tia n roko ao kanga bon oin te kantaninga n te bwai aio kanga e na karaoia bwa te revolving fund. Ma e aki koro nanon anne bwa tao ibukina bwa e nang uarereke boona are e kaboaki nakoia aomata.

Ngaia are e koaua aikai bwaai aika ti noori bwa tao e riki aio teniua te wiiki n nako ao e roko te rongorongo man te New Zealand ao ti kakaitau nakon te New Zealand bwa e a tia n taua aio inanon te tai ae maan. Ma inanon n ataakin aio ao I kukurei n taekinna bwa iaan katabean ara kambwana teuana ae te CCK ao a tia n anga nanoia ma are bon iai katabeai ibukin te safety i taari. A tia n anga nanoia ngkanne bwa a nang tauraoui ni bonota te raran aei a nang tauraoui ni manga kabooi bwaai aikai ao ti na kabonakoa naba n te boo ae uarereke. Ma imwain anne ao e bon mwaiti moa irouia bitineti ao ngkana tao e kakawaki bwa ti na Katinea bwa e ngaa ae bobuaka ao iai naba ara

kantaninga Madam Speaker kanga te way forward n te long term bwa ti na kona ni iai ara babaire bwa ti na kona ni katei ara policy ae ti na kona n angania taan kabonakoa te booti taan karaoa te booti bwa ngkana ana kabonakoa aia booti ao nang include ma te package, n aron ae kanga ko kabooa am kaa e na iai ana tag, e na iai ana tibana ana raa riki bwain te kamaeu. Ngaira naba n ara booti ngkana ko kabonakoa am booti te aramanim booti kona kakoaua bwa kona kabonakoa ma bwaina nako. Am PLP ma am life jacket ao am raana riki arom naba ngkoe te tia karao booti bwa e aonga ngkana kona kanakoa am invoice ao aomata ake tao a loan n DBK ke tao iaa ao a nako ni kaboa am product ao e airi naba ma bwaina ni kabane ibukin te karikirake are te booti ke te mwamwananga i taari. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ai bon kabanean au titiraki tao iaon ana maroro n taai aika nako te Minita ibukin tao te katamaroa nakon te kibakiba inanoa. Tao ngkana e aki oti n ana kataumwane aei iai ae ibuakon te karikirake ane ibukin boon tao te naan wanikiba aika a boou are e taekinna ngkoa n taai aika nako. Ma e a rin ngkai ke e tuai ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tekeewa Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua iai naba anne akea ara kataumwane n te tai aei ma aio are e tiku iron te Finance aron mwanenakina ma kaongoakira bwa iai mwaane aika ana kona ni mwanenaki man te ririki ae ao ngkana e aki tao iai angana are e na kanakoa man te Finance tao e a manga bon ibuobuoki iai te Minita n te mwane ngana e boo ana tai ni maroro. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei mai Tabiteuea Meang e nakoim.

Hon.Taberannang Timeon: Tao bon kabanean naba au titiraki aio nakon te Minita ae karineaki Madam Speaker ao I kan follow up bwa ana mena ana taeka are iai te roll out ngkai n te ririki ae boou iaon phase 2 ibukin te mobile tareboon te Tia Babaire ao imwina ngkanne phase 3 ngkanne are e nang waaki. E na aki botu n ara bubuti te Tia Babaire bwa are a moanna ara aomata iaon abamwakoro n ataa kakannaton ao kakawakin te reitaki ae e moan te tawe ao e baiti iaon te mobile. Ae ti noora ngkanne kanga waeremwen ae iroura ngkai are ti ataia bwa ti na kaaina are imwina ao iai riki akana imwaira ao tao ara kantaninga bwa e a uarereke riki ngkai te cue nakon are e na uaiakinna te Minita ibukia tao kaain abamwakoro are teuana mai ibuakoia au abamwakoro ae Tabiteuea Meang. E rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tekeewa Tarati: E rabwa te Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang ao e koaua aio kanoan teuana au kaongora nakon au abamwakoro te Tia Tei I kaongora ma kaain am Kauntira ao am botanaomata ao n rokona ikekei ibukin abana ake ti kawari ao e koaua bwa ti noori kanganga n aba aika tao iraua n aba ngkai 6 n aba bon angina 6 n aba ake aba aikai ake a moan roko te bwai ae te tareboon irouia n te moantai. Aba ake n te itera meang ao ni ikotaki ma are Marakei, Abaiang, Tarawateinaieta, Maiana ao aika Maiaki Tabiteuea Meang, Abemama ao Onotoa aikai aba ake ti a tia n identify bwa ngaia a nang buakaka te connection. Ao ngkanne e koaua aba aikai ake a bubura n aron ae ti ataia Abemama ngkai ti a tia ni ibuobuoki iai n rinnako iai ao ngkana arona bwa ti na tataninga te phase 3 ao tao ni ngai ao tao ngkana e na kakoauaki irouia Taan Tei e nang korakora kainnanaan te bwai ae te reitaki n te intanete ma te tareboon. Ao ngkanne kanga te bwai ae tikaraoia ngkai ti a kataia ngkai kanga ni bono raran are ti kataia ngkai n are i Abemama n aron ae ataaki e a tia n rinnako ana kambwana ae te CCK, are ti katea teuana te WIFI i Mwanoku ibukin te itera maiaki tao e a uarereke kawai nakon are ana mwananga mai tabon te aba nako Kariatebike ao aron naba are n te itera Meang ao aio kanga te tamnei are ti na karaoia i aban te Tia Tei i Tabiteuea Meang

aio kanoan ara kaongora. Are bon raou kaain te CCK ni mwananga aongkoa ngkanne te naan babaire ni kabane aongkoa ngkanne ti na kanimwa n te itera maiaki ao maiaki ni kangai ao teuana mai meang.

Are tao e na kauarerekea naba mwanangaia nako Utiroa bwa are ti anne te tabo are a kona n toma iai. Ma e ngae n anne Madam Speaker ao n aron naba are I taekinna ao I a kabwarabwara n taai aika nako e korakora kanga nanora bwa ti taekina te bwai ae te PPP ao ti kan katanoata naba aia service kambwana aikai bwa I kukurei n taekinna bwa inanon rokora i Tabiteuea Meang n ara kabanea n tairiki, ao ngaia ti a ongora Kauntira uoman, ke temanna bwa ngaia e a kaman roko teuana te kambwana n te kawa teuana i Maiaki i Kabuna, ao ngaia e a kaman roko ma aki ataa aron kawaina. Ngaia are ti a tia n reitaki ma ngaia ngkanne bwa kambwana are a reitaki ma ngaia ao aio tin ang kaunga nakoia Taan Tei. Imwain are e na roko ara phase 3 tao Butaritari ana keiti are te Ocean Link n aron are I kabwarabwara n taai aika nako iai ana waaki ni katamaroa te Ocean Link imwain anne are e a katea tao ana tower n are i Kuuma, ao n aron are a bwaka n ake tabeua ao ti na kamanenaia naba ao I nang kaungai ngkami Taan Tei bwa te karikirake aio e nang raka bwa ko ti kabooa te disk ao ngaira Taan Tei ti kona ni kamanena ara small grant. Kanga bon te manikangare ao e kona n

roko te disk anne n am kaawa anne ao a kona ni karikirakea ao n aron ae kanga ana experience taan kamanena a kona ni karekea te mwaiti ni mwane ae kan ngaa ke te ngaa tabun. Ao are a kakabwaka nakon te provider ti \$250 ao iai ae e aki koro \$200 te taara.

Ngaia are kanga bwaai aika ti kona naba bwa ngkai ai te intanete ai ti aki ti te Tautaeke ae e kona ni provide e a moanna ni manga competitive te bwai ae intanete provider iaon Kiribati aika aekakin te amwarake ngkai tao e a kan bwii te bitineti ae kona n offer te service ae aekakina aei.

Ngaia are ti kaungai ngkami ma ti aki mwaninga are tabera karokoan te tareboon ma tao aio moa te karoroko are ti kona ni kakaai te anga ake ti kona ni mwakuri ma ngaia imwain aio. Ao ngkana a kainnanaoaki te naan technical advice ke ibuobuoki ibukin karikirake aikai ao I kaungai ngkami Taan Tei kawara ara aobiti te CCK bwa e kona ni kabwarabwara riki into detail bwa e kanga aron rinnakomi n te aekaki ni karikirake aei. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao I taku bwa e a bon bane te kaotaotao iaon te atu ni kabanemwane anne ao n nang kanakoa ngkanne bwa te kaoti nano. Bwa te atu ni kabanemwane ae 24 iaan te Ministry of Information, Communication and

Transport n te mwaiti ae \$4,285,672 e na tei bwa mwakoron te tietura aei, akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia.

Ao ti a taraa ngkanne atu ni kabanemwane ane imwina 25 iaan te Ministry of Finance and Economic Development n te mwaiti ae \$5,173,227 ao I a kanakoa nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan maroro ke ni kaotaota iaon anne. E nakoim te Tia Tei mai Makin.

**Te Atu ni kabanemwane ae 25
Ministry of Finance and Economic
Development n te mwaiti
\$4,285,672**

Hon.Pinto Katia: E rabwa te Tia Babaire ao N na bubutia riki te Minita n te mwane ao te Kauoman ni Beretitenti. Kanga tera raoi oin te raka are n te code are iaon te internal travel te Tia Babaire bwa \$40 tabun te ngaa te kerake iai te Tia Babaire e kona n reke te kamataata iai taiaoka.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti e nakoim.

Hon.Dr Teuea Toatu: E rabwa ao taningaai moa, e aoria bwa bon iai te note iaona kanga e bon rekereke ma ae te internal travel aio kanga mwanangaia kaain *treasury* nakon te outer island ibukin nikiran te RBC ma n aron ae kam ataia ngkai nikiran te mwane iaon aba a bon iria ara koraki ibukin tukan taian

kanganga aika a kona n riki. Ao bon ngaia ae contribute nakon te increase nakon te internal travel. E rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Makin e nakoim.

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa te Tia Babaire ao ti kaitaua te katamaroa aio te Tia Babaire bwa are e koaua te taina ae e reke te kabuanibwai nakon te RBC ae kanakoaki nako Makin te Tia Babaire ao ti aki te mwane ae karaurau bwa \$40 te ngaa ae bua inanon te tai anne ao tia kaitau bwa n te bitaki aio bwa n te katamaroa riki are e a bon uouotaki nakoia Taan Mwakuri te Tia Babaire. Ao tao ti na bubuti ngkanne bwa tao N na kairua N na kabwara au bure nakon te Minita bwa n tabetai e a manga kakatokaia aomata aika a nang marikarika te Tia Babaire ngaia are e a koro naba te rawawata kabwara au bure te Tia Babaire ma kanga ti te bubuti bwa are n tabetai tao e aki kona n toka kaain ara abamwakoro tabeman bwa ao e na kanga kaain ami aobiti ngkami kaain te Finance kam a manga katoka te mwane ao e a nang tuuka te rawawata te Tia Babaire. E aoria ma ti karabwarabwa n te katamaroa aio te Tia Babaire.

Te kauoua n titiraki te Tia Babaire, are n te bwai ae aranaki bwa te local catering te Tia Babaire e kona n ti kamataata bwa tera raoi oin te kerake anne te Tia Babaire ao tao aekira aron te bwai ae ti

kantaningaia ngkana arona bwa ti noora aio te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: E baiti riki ngkana kam a kotea naba ana code number bwa e nang ibuobuoki, ko a kotea naba te code number 219 kee. E aoria n are e bebete rimwiana.

Hon.Dr Teuea Toatu; E koaua e bati n rabwa riki te titiraki anne ao I taku bwa bon te raka ae e nang uarereke e akin ang bubura ae tao e na nako te nano iai ma kanga bon te kerake anne ibukin taian amarake ibukin taian meetings, angina bon ana men ate treasury te meeting ao taian trainings aika a karaoaki ao tao ngaia anne kabwarabwaran te kerake are 12 te ngaa tabun anne. E rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Makin.

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa te Kauoman ni Beretitenti ao e koaua tao tia taraa are inano riki te Tia Babaire ngkana ti kona n okira are 226 ao 227 te Tia Babaire bwa akanne ti noori bwa e korakora naba iai te kerake te Tia Babaire are 231 ao 232 kabwara au bure.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu: Eng e bati n rabwa kanga bon bukin raoi taian keerake akanne kanga te atu are 231a onaoraki 232 e bon rekereke ngkai e a manga okirira te customs kam ataia ngkoa bwa n taai aika nako ni karokoa te tai aei te custom e bon tiku ngkoa iroun te MOJ ao

ngkai e raoiroi bwa e a manga okirira are bon raora ngkoa ngkekei ma taian baire ngkoa ake a kanakoaki nakon te MOJ ma tao ibukin te Boarder issue ma are ngkai kanga e a bon rekereke riki ma te karekemwane. Ao anne bon bukina ngkai e a manga okirira te custom.

Tibiika: Te Tia Tei mai Makin e nakoim.

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa te Tia Babaire ao I kaitaua riki te Kauoman ni Beretitenti ao N na bubuti ngkanne te kamata riki are kanga te debt servicing te Tia Babaire are kanga te code 30 te Tia Babaire ko rabwa.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu: E koaua E rabwa te Tia Tei ae karineaki mai Makin ao e koaua aio bon ana titiraki naba ngke I anga naba te budget speech ao I aki nang kaeka naba n te tai arei ao I taku bwa e bon oti naba n te boki ni kataumwane ngkana bon iai te mena are ko taraiia e bon bwarabwara raoi iai ma e aoria bwa tao N na buokiko n anne. Ao tao bon angin naba taian tarau tao ti na taetae moa iaon te tarau bwa te tarau I taku bwa e oti naba n taian annexes are n te budget e bon matata raoi bwa e kaota bwa antai ae tarau ao iraua ngkai te nikira ngkai ao I taku bwa e bon bwarabwara raoi ao I taku bwa e na bebete bwa bon angin te tarau aei

bon mai iroun tao with due respect mai iroun raoraora are Taiwan arei. Bon tarau angina man te ADB ibukin te PUB ao te DBK akanne taian legacy loans ao ngkanne kanga te *most recent one* are bon te ICDF are bon mai iroun Taiwan are te nikira mai iai ngkai e kaan \$2 te mirion naba I taku bwa te \$19 mirion something ma e bon oti irouia Taan Tei aika a kona n tarau bwa iai te annex are bon tokin te kataumwane ae e bwarabwara raoi iai. ma ibukin ongoran Kiribati ibukin nikiran ana tarau anne e bon nakon \$19 tabun te mirion ao ake tabeua ngkanne are I taku bwa te tarau mai iroun te ADB ibukin te PUB ao te kabwara tarau are \$4 tabun te mirion anne angina bon te kabwara tarau iroun are Taiwan are e a bon ana naba te mwaii ae \$1.2 million are ngaia anne ngkanne are e bon account about over 30% of the repayment ngkana e na ibuobuoki anne.

Tibiika: Te Tia Tei mai Makin e nakoim.

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa te Tia Babaire ao nanona ngkanne e anganiira te tamnei bwa inanon tain kanga te budget debate n te tai ae nako ngkoananoa te Tia Babaire ao kanga e nang teretere bwa \$4 te mirion are aongkoa te loan ibukin te kabwara tarau man te loan mai iroun Taiwan te Tia Babaire ma nanona e kairua te rongorongo anne te Tia Babaire. Bwa are te loan are \$4 tabun te mirion anne \$1 tabun te

mirion mai ibuakona ibukin te kabwara tarau nakon Taiwan te Tia Babaire ao nanona e a kaan \$2 tabun te mirion te kabwara tarau nakon te naan institutions ke tao aba ake kanga e tarau iai te Tautaeke te Tia Babaire. Ko rabwa te Kauoman ni Beretitenti. Ao N na nakon are imwina te Tia Babaire bwa ti ataia bwa iaan ami bwai ae aranaki bwa te sub head are iaon te community services obligations te Tia Babaire. E rangi n taetaekinna te Minita n te Communication bwa iai te buoka are e na ibuobuoki nakon tao kanga aongkoa te kibakiba te Tia Babaire. Ti kan ti ongora iroun te Kauoman ni Beretitenti bwa are te CSO e kona n anganiira te break down bwa antai kaain te kambwana akana te naan SOEs akana tao a tia ni pick ibukin te mwane anne te Tia Babaire ao kaka iraua tibwaia te Tia Babaire.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu: E bati n rabwa te titiraki ao e koaua kanga I kantaninga riki te titiraki anne bwa e na roko mai iroun raom n Tia Tei temanna ma tao e koaua bwa are koa tabekia. Ao bon mwaiin te CSO ibukin 2022 are n aron ae I tia n taekinna n au *speech* ao are e oti naba n te boki ni kataumwane ao e bon nakon te mwaii ae \$7.4 million. Ao mai ikanne are e a nakon AKL ke Air Kiribati n te mwaii ae \$4.4 mirion te *Housing Kiribati Housing Cooperation* n te mwaii ae \$4.68 mirion te *Kiribati National Shipping*

Line n te mwaiti ae \$.873 mirion. te PUB te mwaiti ae \$1.4 mirion ao ngkane te Kiraakara are man te mwaiti anne ae kanga ti aranna bwa e tuai raori reke aron tibwatibwaana ke e tuai *allocated* n te mwaiti ae \$.071 mirion. I taku bwa e bon bwarabwara naba inanon te boki ni kataumwane. E rabwa.

Tibiika: Ao I kanakoa moa nakoim te Tia Tei mai Tarawateinaiaeta ao e nakoim.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki: Au titiraki ngkane e nakon te Minita n te mwane are n *Appendix 2* are *page 111* ao ngkana e kaekai ao I a manga titiraki iaon are ana *operating expenditure*. Ma I kan titiraki iaon are kanga karaaian te mwane are man te *program* are *Infrastructure maintenance program* ae te MISE nakon te *Finance* ao bukin tera ngkai e a manga uarereke. E aera te *program* aio e a manga *reprogram* ke tao tera raori te *background* ke te *reason* ngke e mwaing.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu: E rabwa kanga uoua iteran te titiraki aio bwa e aera ngke e mwaing ao te kauoua e aera ngkai e a manga kee. Kanga I aki kakooua ae e kee bwa kai I taku bwa \$6 te mirion ae e menaa. Ma kai e bon kee ngkai e bon kee bwa iai *unspent balance* tao n te ririki ae ngkai bwa are ko ataia bwa te *LCDF* e *roll on* e aki *lapse at the end of the*

year. Ao ngaia ngkana e kee ao nanona ngkane tao ibukina bwa iai te *unspent balance* tao n te ririki aio.

Tera bukina ngke e karaaiaki aio bon te kabinetu decision aio e bon karaoaki iaan te itera kanga e na bon taraaki bwa akea te Ministry teuana ma teuana are tao e na aki *equitable distribution* ibukin te *maintenance* ngaia are e bon karaoaki bukina bwa kanga e na bon karaoaki ibukina ngkai e centralize bwa e na karaoaki te mwane aio bwa e na karauaki raori n tibwatibwaaki propose nakon taian Ministries kanga e na kauarereke naba te tangi n nano kanga bon bukina anne.

Tibiika: Te Tia Tei mai Tarawateinaiaeta e nakoim.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki: Ao e rabwa ana kabwarabwara te Kauoman ni Beretitenti ao e kairai nakon kanga bon te titiraki ni kamata naba ngkana e taraia te Minita n te Finance are bon kanoan te boki ao teuana kanga tein te kabanemwane are kanga boon te iti n te overall e bon raka ao ni bon ana Ministry naba e raka naba ana iti. Ma tao I kan karekereke ngaia kanga I kangai tao e na reprogram ke tao e na reprivatize bwa ngai bon au kataratara inanon mwakuriu ao e rawata taabo ake I bon mwakuriu iai ao I ataia bwa e bon tangira te rewiring angina te naan government buildings ae tao maybe one of the

reasons kam a bon control ami iti ma tao e a bon tangira te maintenance ae buburakaei tao te rewiring ngaia kanga I bon ti kan karekerekea au titiraki nakon te Minita n te mwane. E rabwa.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu: Eng e nang tikiraoui iango ni ibuobuoki anne ao akanne itera aika a bon tia naba n tei ibukin te babaire nakon taai aika ana roko ni ikotaki ma tao te switch ke tao te hybrid nakon te solar. Ao anne ae e menaaki ao e koaua bwa tao akanne iaon kawaina ma e koaua bwa a bon kara tingotingo ara buildings aikai bon man taian te korone ngkana ko iangoa are te Ministry of Finance ao te Lands akanne building ake a kateaki imwain te inaomata ao ai bon tikuia naba ngkai ni karokoa ngkai. Ao tao e a bon tangira teutana te phase 3 ke taian renovations ke taian raa ao e tia teuana mai ibuakona te iti. Ma are tao e na bon uringa naba bwa te Finance bon te tabo ae e nang consume a lot of electricity bwa are e bon nang heavy computerize ao bon te mwakuri irouia bwa are ngaia mwiin bwaai ni kabane irouia te bwakabwai ma tera ngaia are angin te tai te overtime ibukia bwa e na aki tokitoki te bwakabwai ngkana e na roko taina inanon uoua te wiiki. Ao bon anne bukina teuana.

Ao e ngae n anne ao I taku bwa e raoiroi bwa ti na kataia n noori

taekan ae kanga tukan kabebetean te kabanemwane iaon kabonganaan te iti. E rabwa.

Tibiika: E a bon bane te titiraki iaon ao I a kanakoa moa nakoim te Tia Tei mai Butaritari.

Hon.Tinian Reiher: Madam Speaker bon ti teuana bwa kanga I bon tangiria bwa na tatabekia n te naan Ministry ake a rekereke ma ngaia. Ma ngkana arona bwa I out of order n au titiraki ao I a kukurei naba ni manga tekateka. Bon ti te titiraki nakon te Kauoman ni Beretitenti are kanga e mena kingin te mwane n ana Ministry e kanga ni babaireaki te naan *retreat* ae a kakaraoaki ao angina kai tao ai bon te kabanemwane bwa are angin te retreat ngkai ae e mena, a mena i Tarawa Ieta ao ngkana tao tiaki tao n te naan outero. Ma ti tebo ma e a *become* ke e *out of control* te aekaki ni mena ae te *retreat* ma ai te *retreat*. Antai ae e mwanenna man te naan kataumwane inanon te naan *Ministry* ke antai ae e mwanenna. Kanga bon ti te bwai ae e tabetabe au iango iai ibukina bwa kanga ngkai ai te bwai ae e a ri riki ngkai ae ai te *retreat, te retreat, te retreat*. Ma antai raoi ae e mwanenna, a kataumwaneaki inanon te kataumwane ke bwaai aika a boou aika e a bon nakon te *Ministry teuana ma teuana*. Ma ngkana e taku te Kauoman bwa e *out of order*, akea te kanganga. E rabwa.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti e nakoim.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E tikiraoi bwa are bon tiaki kanoan te mena, ma e kakawaki naba are ibukin te ongora nakon Kiribati. Bwa e koaua ao tao a na manga bon taetae tabeman.

Eng kanga angin te *retreat*, ngai au *Ministry* teuana te *Ministry* ae kanga e aki kakaraoa te *retreat*.

Tao e koaua ngkana ti *retreat*, I nang uringa ngke I nako bwa I taku bwa I *travel* n te tai arei ao e karaoa te *retreat* ngkoa te Tia Koroboki are mai imwaina. E kamanga bwa are ao tibwa te moan *retreat*, e a boni booia naba n te *Ministry*. A matu n te *Ministry*, a ti nako n tebotebo n aia auti a manga oki naba. E aki nako tao Abaiang ke nako Tarawa Ieta, e a boni karaoia naba n te *Ministry*. Ao e koaua ae tao e boni uarereke te kabanemwane anne.

Ma bon angin *Ministry* kanga aron tuangakiau ao angina a bon *funded* man taian *project*, n aekakin ae ngkana tao te *Health project* ae tao iai aia mena, tao e koaua a bon ti reitaki naba ma te *donor*. Kanga bon akea te kataumwane ibukia iaan te boki ni kataumwane aei. Ma e koaua te itera anne e bon taraki, ma kanga n ara katautau ngkai bon angin te *retreat* a mwanenakin man taian *project*.

Iai n aekakina ae ti bon ataia ngke ti karaoa te KV-20, e mwanenaki

mairoun KATA ao antai riki taan buoka irarikin ake ti bon tataneiai ma ngaia.

Ma e koaua ao e rabwa anne tao e koaua I taku bwa te titiraki ae e rangi n tikiraoi ae e na bon taraki naba. Ma I taku bwa n taina aio ao akea te kataumwane moa iai inanon te boki ni kataumwane. E rabwa.

Tibiika: Te *Leader* n te Kaitara e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika. Ao N na bubutia te Kauoman ni Beretitenti bwa e na kauringia ngkoa kanoan ane 300, ane te *pension and KPF*. Kanga kanoan *other commitment*. Ko rabwa.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: 300 tera ngkoa te page.

Tibiika: Nambwan am *code expenditure*.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Ao taningai bwa N na ti taraia moa taitaoka.

Kabwara au bure bwa are e na kanga e a bon roko te mataki ao e a manga nang uarereke taian koroboki aikai.

Ma kanga n aron tuangakiau ngkai, kanga bon te naan *pension* ibukia te naan *Former MPs* ngkana e na buokaki anne.

Tibiika: Te *Leader* n te Kaitara e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Kauoman, ao tao ngkana I kairia nakon ana kabanemwane ane e rekereke ma te *leave grant* ane 208. Kanga iai te kee n ane e kataumwaneia ibukin te ririki ae e na roko.

Ma are ti ataia n aron ae ti ongongo n te naan kakaeka ni *Ministry* ake tabeua bwa ngkana e bwaka aia *leave grant*. Nanona iai aika a na *leave passage* ke en a kabwakaki kantokaia ni motirawa ma aia utu nakon aia abamwakoro.

Ma I taku bwa I aki ataia bwa tao a rekereke naba bwa are kanga aongkoa aei kain Kiritimati ake a mwakuri n te Aono ni Mainiku ae a *leave passage*.

Ma ngkana e kona n ti taraia bwa n ara ikoikoti ao iai 229 kain ana *Ministry* ae kanga tao n ara kantaninga e boni mwanenaki man te Tautaeka ni Kiribati bwa are iai 5 aika mwanenaki mai tinaniku. Ao nanona ngkanne ngkana arona bwa te mwaiti aei ao e na riai n \$687,000 ao ngkai n te boki ni kataumwane ti \$681,000. Ngaia ngkana arona bwa e kona n tara anne te Kauoman, bwa ngkana bon anne raoi ae te ware ae e eti bwa akea ae e na aki reke ana mwane ni motirawa ngkanne akea te kanganga. Ma tao ae ti ae ti noria n te tai aei. Ko rabwa.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Tao e na kamataatai riki te Leader n te

Kaitara bwa kanga I aki rangi n boraoui ma ngaia ae e taku bwa e kerikaki, bwa e kerake iaon te boki ni kataumwane. Tera ae ko taraia iai, te *leave grant* raa ae ko taraia n te *Leader*. Bwa n te ririki ae na roko ao e raka bwa ai \$162,000. E rabwa.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika, ao e koaua I taki tara te raka are n te ririki ae e na riko ao e koaua bwa e raka. Ma I tara ngkanne n are ara ikoikoti ao te mwaiti ae e na bon riai raoi n reke ae ngaira n ara ikota ni ware \$687,000 ibukia ana koraki ae 229. Ngaia are tao I taekinna are e bwaka bwa tao e bwaka nakon are ti kantaningia bwa e riai n reke.

Ngaia ngkana arona bwa ti ara bubuti nakon te Minitita bwa aei tao ti tebo ara titiraki nakoia Minitita n ana *Ministry*. Bwa are ngkana arona bwa e aki boraoui aia *leave grant* n te kataumwane ma aia *ER* e kakawaki ngkanne ae e na mataata bwa mwina tao iai aika aikoa reke aia *leave grant*. Ko rabwa ngkana arona bwa e mataata anne, ko rabwa.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Kabwara au bure te Tibiika. Eng e nang mataata ao I taku bwa anne bon am ware ae ko bon tia ni karaoia imwin am kaboware.

Ma aio aron kabwarabwarana, bwa are bon ara total *ER* bon 234

ngkana arona bwa e na boraoi ma am *figures*. Ao itiman (7) mai iai bwa aki *entitle* nakon te *leave grant*. I aki ataia ngkanne ngkana e na boraoi ma am ware. E rabwa.

Tibiika: Tao bon akea te titiraki iaon te Atu ni kabanemwane anne, ao N nang kanakoa ngkanne te kaotinano iaona. Bwa te Atu ni kabanemwane ae 25, *Ministry of Finance & Economic Development* n te mwaiti ae \$5,173,227.00 e na tei bwa mwakoron te tietura aei. Ake a butimwaea ke a kangai eng ao ake aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaeia te onono, ao ake aki. Ao e nakoia ake a butimwaeia.

Ao ti a nakon ngkanne ara Atu ni kabanemwane ane 26, *Ministry of Women, Youth, Sport and Social Affairs* n te mwaiti ae \$2,004,677.00. Ao I a kanakoa nakoimi Taan tei ngkana iai ae e kan titiraki iaon te atu ni kabanemwane anne.

I kanakoa nakoim te Tia tei mai Tarawa Ieta.

**Atu ni kabanemwane ae 26
Ministry of Women, Youth, Sport
and Social Affairs -
\$2,004,677.00**

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika, e koaua ae kanga e a bon tairiki. Ti a kamaurira ao I a kamaura riki te Minitita n te MWYASA ma ana staff akana tao iaon kawaia n roko iaon maroroakinana aia kataumwane. Kam na bane ni mauri!

E koaua, I kukurei n anga tabeua au titiraki ni kan ota naba iaon ana kataumwane te *Ministry* ae I taku bwa te *Ministry ae e rangi* ni bongana bwa e a bon tabeakinia naba ataei ake inanon te biroto ni karokoa ae boni kaara n aron are e aki toki n tataekinna ngkoa te staff temanna n te MWYASA ae tao e a kitanna ngkai; aio te *Ministry mai irouia* nake a mena n te biroto ni karokoa are e a bon kara tingotingo.

Ao au moan taratara n te kataumwane aio, e koaua ae e bon rangi n nakoraoi raoi. Tao n aron are bon te kataumwane bwa e boni kaea naba are e *match* ana *ER* ma aia bwakabwai *staff* ao tao bon akea naba te raka iai.

Ma e ngae n anne ao tao bon anne ao anne naba are e a karekea ara titiraki tabeua ae N na maroroakini nakon te Minitita n te tai aio.

Bwa I taku bwa bon au moan titiraki I kangai. E bon rangi n rawata kainanoan ana *service* te Botaki ni mwakuri aio, ao ti na karautaeka ngkana ti tara te bae e riki n te ririki aio n tein aia kataumwane ngkai ao e a manga tiku naba n arona.

Ao I kani moanna n te kataumwane are te mwamwananga nako aonanba ane 216. Ao e koaua iai te raka. E rabwa bwa I taku bwa iai te raka ane \$13,000 te raka.

N na titiraki ngkanne iaon ane ana kataumwane te Botaki n takakaro ane te output ane 02, ane \$8,000

ae a kataumwaneia ibukin mwanangaia.

N na bon bubutia raoi te Minitita bwa bon antai ngkai aba ae a tia ni kawaraki ibukin ana program ibukin boutokan te takakaro iaon aba ao antai ngkanne kanoan te ririki ae e na roko ane a kataumwaneia ae \$8,000. Ao ngai temanna ae kanga I tuai man nora te bwai ae e riki n te nako buki irouia kain ara tabo ni mwakuri ae te tabo ni takakaro. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Martin Moreti: E rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia tei ae karineaki mai Tarawa Ieta temanna. Te raka te Tia Babaire are e taraia n are te *Internal travel*, kanga n ae i matau aio e aki rekereke moa ma te *sport* n te tai aio bwa kanga e *increase* teutana ibukai aine ao kanga manga tarakin te *SFU* bwa e aonga ni manga nakoraoi riki kanga tamaroan te bwaka mwane aio. Ao kanga akea taekan moa te *sport* n ae i matau aio, ngkana e ibuobuoki anne te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Tarawa Ieta e nakoim.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: E rabwa te Minitita tao e aki rangi n mataata au titiraki. I rangi n karaka te raka, bwa I kaotia n te moantai e nang kainanoaki ana *program* te *Sport* iaon aba ngaia ae I boutoka te raka.

N na titiraki ngkanne n te mwane are \$8,000 are e kataumwaneaki ibukin te mwananga nako aonnaba n iteran ana Botaki ni mwakuri ae te *Sport*.

Au titiraki ngkanne e kangai. Ane \$8,000 anne antai ngkanne aba ae ko na kawaria. Tao imwin are ko tia ni kawaria n te ririki aio bwa are bon iai naba am kataumwane n te ririki aio n te *Sport* naba ao ngkai ko a manga kataumwaneia \$8,000. Antai aba ane ko kawaria bwa e rangi n tangiraki rokomi i buki.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Martin Moreti: I kabwara bure te Tia Babaire bwa are ti tebo ma otau n te titiraki e taekina te *Sport* ae te raka ae \$8,000. Ma n aron otara iai akana a bon ti raka ao e kerikaki, kanga ti te kamwaing tabeua ibukin taian mwamwananga ma e ti boboto riki iaon karakaia riki mwanangaia te Botaki n Aine n te *division ae Women Division* n irekereke ma akana I a tia ni kabwarabwara, iai te plan ibukin kanga katamaroan ke iai aba tabeua ae kanga ti kantaningaia bwa ti na kawari ibukin tobwan riki te *issue* ibukin iaon te *SFU* riki te Tia Babaire. Ma I kabwara bure nakon te Tia tei ngkana tao e aera. Ke e kan kotea ana mena bwa te internal kanga bon ti anne kabwarabwarana ae e mena i matau, taiaoka.

Tibiika: Te Tia tei mai Tarawa Ieta.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: N na ibuobuoki raoi nakon te Minitita. Tao ti aki tara te raka, I a bon

titiraki iaon ane ko kataumwaneia ibukia kain am tabo ni mwakuri ibukin te takakaro ane \$8,000.

N au titiraki ngkanne ane e boni bae n iai te mwananga ma tao antai aba ane ko kataumwaneia moa ibukin te ririki ae e na roko bwa ti kan ongora bwa kanga e aki tau aio e aki bane aban Kiribati iai.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa bwa a roko aia information ara koraki. Ao ti tebo bwa te list ae i matau ao iai ae te nako Marakei, Makin, Abemama, Nikunau ao Nonouti ngkana tao e aki tau ke tao terana ma anne moa ae a katauraoi n te tai aio ibukin te nako ibukin te takakaro te Tia Babaire. Ao e rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Tarawa Ieta e nakoim.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: E rabwa te Minitita ao e koaua bwa e tangi nanora bwa ngaira ae ti kaoingkami naba n te ririki aio. Iai ara reta ae ti koro reta ma aki roko ami koraki ma e raoiroi.

Au kauoua n titiraki ngkanne nakon te Minitita ae karineaki.

Ti a tara ngkanne aia mwane ataei are aongkoa tao iai aia kanganga aia karo ibukin ronakia. Ao e koaua ngai temanna ae I rangi ni karabwarabwa ni karokoa ae e a rangi n raka. Ti bon ti kan ongora ngkanne, ti aoria n atai tera ngkanne te raka. Antai ae a manga rinnako n te mwane aio. Tao ti na

ongora ana babaire te Tautaeke iaon manga kabonganana te raka ni mwane aio, ao e rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Martin Moreti: Te Tia Babaire bukin te raka n te tai aio te Tia Babaire, ibukina bwa tao n te ririki aio e a noraki bwa e nang uareke te mwaiti are kanga ti a tia ni kataumwaneia ibukin te ririki aio ae ti \$56,000 ao ae e a tia n *spend* ke tao e noraki n te tai aio, e raka iaon te 100 tabun. Ngaia are kanga a kataia ngkanne n increase bwa e aonga ni kona n iai teutana te *reserve* ae e na kona n ibuobuoki ngkana tao e boni kona ni bibitaki aron te roko n te tai teuana ma teuana. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Tarawa Ieta.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ao e rabwa te kamataata. Eng kanga bon te raka ae e rangi n bubura kaei, ma tao te bwai are I rangi ni kan atai riki ngkana e kukurei n *share* te Minitita. Bwa ngkekei ngkoa te mwane aio e ti kabonganaki ke a ti ronaki ataei ake iai aia kanganga aia karo ke tao a tia ni bua ke a boni mwauku, ti nakon bon ti te naan reirei. Kanga iai ngkoa te kantaninga ngkekei bwa ngkana a kona naba n ronaki ake tao a reirein te KIT ao tao a bongana riki ronakia bwa a otinako ao e a bon reke naba aia mwakuri ke tao a boni kona ni bon contract ngkana a karai te naan mechanic ke tao te naan carpenter.

Ma I ti kan titiraki bwa e rin ngkanne inanon te mwane aio bwa aoria n ataia ataei ake a kan apply bwa ngaia aki ti ronaki n te reirei are bon te reirei. Ma ngkana a decide bwa a nang nako ni moantai n rin te KIT ke tao tera. Tao ti anne te titiraki. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Martin Moreti: E rabwa te titiraki ao kanga e boni kantaningaki riki are kanga form 7s kanga iaan te scheme aio ao iterana nako are kanga bon iai aia kanganga irouia aia karo ao a kona ngkanne n taraki man ibuobuoki iaona. E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia tei mai Tarawa Ieta.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: E rabwa nanona e aki kaeka arei, are nanona e tuai rin are ibukia ataei ake a kan reirei tao tiaki n are te high school ma tao n te reirei n aron te KIT, bwa ngaia iai te raka bwa ngaia a manga rin form 7s n aron tao ngkekei ngkoa aki rin. E rabwa.

Ao n au kateniua n titiraki, ane iaon am kataumwane ibukin manga te mwane n aki mwakuri. Ao e koaua ae e bon rangi n kanganga ae ti na kataia ni bon anga te kabanea n eti, ma ti bon raraoma teutana ibukin are e kangai. E a tia n roko ni bon te ware ae \$50 te mirion mai imwaina ao ko a manga kataumwane ngkai kanga e a manga kee nakon ane ti \$33 te mirion.

Ao e koaua are kanga t iota n are kabwarabwarana are iai ake kam kaitiaka te *outstanding* n te moantai. E aoria ti ataia bwa iai naba seaman ake ara kantaninga ngkai bwa ngkana iai ane iaoni kawaia n roko ao e na boni bae naba ni maan n akea aia mwakuri. Ao kam a bon tia naba n anga bwanami bwa are a na kona naba ni bane n rin.

Ma ara kantaninga bwa kam a tia naba kanga ni bon karinna inanon ami *estimate* aio. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Martin Moreti: E rabwa te titiraki te Tia Babaire ao I taku bwa e eti ae e a tia n taekinna te Tia tei are n ae nako e bon raka ibukina bwa iai te backpay are e karaoaki te *outstanding* n taai aika nako ngaia are kanga e raka teutana te kataumwane. Ao ngkai kanga akea moa ngkai kataratarakia kanga te naan kaimoa are e taekinna te Tia Babaire. Bwa are ara kantaninga ngkai are e nang uki te kiba. Ara kantaninga ngkai bwa a na bon nako ao a roko. A boni moanna ni mwakuri ma bon iai ae kataunaria bwa aika a na manga kona n rin, tao te aekaki ae 1,700 te aomata. Ao kanga ti estimate ngkanne ae e na kona n reke tao \$1tabun te mirion ae ngaia ae e kona ni *cater* tao itera tabeua akana a kona ni kaoti te aekaki anne ngkana arona bwa a nang tiku. Ma ti boni kantaningaia riki nake 17 aia ririki a nang manga koro ngkanne 18. Kanga ti kataia ni *accommodate*

akanne ni kabane te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika: Ao I angan moa te Tia tei mai Beru, e nakoim.

Hon. England Iuta: Kabwara au bure te Tia Babaire, ti tebo ma arei ma are ti kaeta otara ma te Minitita. Nanona nake a reke etin aia bwai ae inanon te ririki ae e n roko, e na kona naba n rinanoaki mani kabwakaki nakon arona ngkana tao e bon eti bwa te kairua man te aobiti. Ana kataumwane ngkai ibukin te mwane n aki mwakuri arei. Anne kanga au titiraki nakon te Minitita. Kanga bon kuri aekakin arei, ma I ti kan ongora mairoun te Minitita bwa ti na bon teimatoa ni mwakurii kaetakia aia bwai ara aomata. Ma ngkana a kuba n eti, a na tauraoi naba ni kabwaka man aia kataumwane n te ririki ae e na roko, taitaoka.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa riki manga te titiraki mairoun temanna te Tia tei mai Beru. Eng, kanga tarana ngkai te SFU kanga bon akea ana kanganga te Tia Babaire. E rangi n tau ara kataumwane ibukia n te tai aio, ao a na kona n tobwai tao tinetine tabeua n aron ae ti karinna n te tai aio.

Iai te naan tinetine tabeua aika ae tao a tuai n reke aia pin ae tao 500 tabun akana accommodate naba n ara kataumwane aio. Iai akana a tinetine tabeua man taai aika nako,

are tao e ti reke ngkai \$300.00 tao n te ririki aio. Ao a tuai bane n reke ao akana a mwakuriaki ma ngkana aki bane n te ririki ae e boou bwa ngkana e a toki naba bwa ngkai ara kataumwane e mena n te *recurrent*. Ngkanne tao e kona n oki ma ngkana e aki bane ao tao ti na kona ngkanne n taraia n te ririki ae e boou te Tia Babaire ni manga kababanei. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ao I kaokia nakoim te Tia tei mai Tarawa Ieta. E nakoim.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika. E koaua N na ti kamatoa riki otau n ana taeka anne ngke I titiraki ibukia kaimoa bwa a tia n rin. A tia kanga ni kaweneaki naba inanon te kataunari ke te estimate, ao kanga I minotaki teutana n otau teutana n otau bwa otara ngkai bwa te Tautaeke e a tia ni kaongoia kaimoa bwa a na apply te mwane aio.

Ao ti ataia iai kaimoa naba ane tao a tia n roko, iaoni kawaina naba n raa arei. Ao bon te titiraki bwa e na manra aia tai n aki mwakuri ni karokoa e a manga boni matao raoi bwa a na mwakuri.

Ma e aoria bwa e a bon tiku inanon bain te Tautaeke aio.

Ao au kabanea n titiraki, I tabe ni kakaea are e a bon tia ni katanoata te Tautaeke ngkoa inanon ana tai ni mamarooro are aongkoa e na iai te Runga n 2023, tao ngaia ane e aki rin kanga aongkoa akea te

kataumwane ibukin te Runga nakon te ririki ae e na roko.

Ma I karaua n tara ngkanne ana kataumwane te *Sport*, bwa are tao bon ti anne ana rabwata te Tautaeka ae tao e na iai rekerekena ma aron te baronga nakon te Runga. Ao e koaua ti a taneiai n taai aika nako ae e kona n iai te naan katauraoui irouia kain aonnaba imwain te Runga. Ao teuana mai ibuakona kanga karekean te kataumwane ibukin te naan bwai n takakaro bwa a na moantai n anganganaki.

Te kauoua, kanga karaoan te training nakoia ngaia are I titiraki iai te mwane nako aonnaba.

Ao I tara naba te mwane ni karikirake bwa I kakaea nnena iai ma ti tebo ma e aera. Bon ti te titiraki. Iai ngkanne kanga ana kataumwane te *Sport* ae ti irabwi te nga aio. Iai mwakurian aio ke bon akea iroun te Tautaeka ibukin te ririki ae e na roko. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire tao ibukin te Runga moa te Tia Babaire n te tai aio are e bon tuai moa n tia aron barongakina. Ao ngkana tao e na tia n te tai ae imwina. Kanga akea moa ngkai rongorongona ngkai e kakoauaki bwa e bon tuai n rangi n toki bukin taian aoraki ao a manga kaoti riki bwaai tabeua. Ma kanga e na bon riai n iai ae ti na kantaningaia ngkana e aki *happen* n te ririki aio

ao e na kona n *happen* n te ririki ae e boou te Tia Babaire.

Ao e rabwa te Tia Babaire akea moa ngkai. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei riki mai Tarawa Ieta e nakoim.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: E rabwa are bon te babaire irouia kain te Tautaeka ti a ongongora naba. Ma are e koaua kanga iai tibanakon te rongorongona. N taai aika nako ao ti boni kakooua are e kangai are aongkoa e na iai te Runga n 2023, ma e aoria bwa ngaia e a kamatoaki iroun te Tautaeka bwa ngaia tao e tuai moa bon moti bairean te Runga. Ao tao ngaira ake ti bon raa n ara abamwakoro, a nano n te itera aio. Kanga te kakatauraoui nakon te Runga, ngaia are a bon rangi n tangira aron ana boutoka te Tautaeka ibukin te itera aio.

Ngai temanna ae I boni kabanebuaka naba au tai ni boutokaia au roronrikirake ibukin te takakaro ni katauraoui nakon anne.

Ao kabanea n titiraki te Tibiika nakon te Minitita. Taran ana *overall* te Botaki ni mwakuri aio, bon irou e aki *reflect* te *direction* ngkai ae te Tautaeka aongkoa e a invest te *social protection*. E aoria bwa are ngkana arona bwa e bon tau. Ma ngai ni bon au assessment ao I rangi n kaunga te Tautaeka bwa e na angan riki te Ministry aio ana resource bwa e aoria ni kona ni

boni karaoi riki tabena aika a mwaiti.

Ngai temanna ae e a rawata tabem te MWYASA ae ko na karaoia i Tarawa Ieta, I aki ataia n taabo tabeua.

Ngaia ae I a kaungako bwa ara kantaninga bwa am kataumwane n te ririki aio, ti na kaai n ibuobuoki bwa tera ae kona ni karaoia ibukia ara roronrikirake te Minitita ae ko karineaki. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa te Tia Babaire ao tao ibukin tao te *ER* ibukin ana kamataata te Tia tei ae karineaki ibukin tarakin te *work force* teutana bwa e na riai n raai, bwa e koaua bwa te *Ministry* e bon rangi n bubura tabena ae kam ataia ao e kekeiaki ni karaoa tibwangana n te tai teuana ma teuana.

Ma kanga n aron otara te Tia Babaire ao are ngkai kanga e a boni moanna ni momoti kunan tabera are ti a tia ni katabeaki iai.

Ao I kani kaitauia ara koraki bwa e ngaie ngke ti tabeman ngaia ke a tabe ni kibaria ara *staff* ni kabane, ma ti ataia bwa a moanna n raa. Te mwane ni kara kanga e a boni moanna n *update* te *SFU* ae kanga ai ti te naan *outstanding* tabeua te Tia Babaire.

Tao tera riki ae kanga e bubura kaei ae kanga a boni moanna ni bebete n te tai aio te Tia Babaire. Ngaia are ara kantaninga bwa bon

iai naba akana a bon *still* mwakuriaki, ma ara kantaninga bwa tao iaoni kawaina. Ae tao katamaroan riki te naan bwaka mwane aikai tao riki iaon te *social benefit* te Tia Babaire are iai ara *Unit* teuana are ti iangoia.

Ao tao anne ngkanne ae tao iaoni kawaina ngkana e tei, tao e na iai ngkanne tao rakaia *staff* tao inanon taina te Tia Babaire.

Ma te Tia Babaire, I ti kan reita are kanga e nanokokoraki te Tia tei ibukia kaimoa. Eng are a bon kona n noraki inanon te tai teuana ma teuana bwa are ngkai ngkana a bon roko, ao ti na bon taraia bwa antai aikana a na tiku.

Ma n otara n te kataumwane ibukia tao taan aki mwakuri, I taku bwa akea raraomara bwa are e bon tuai reke ara *system* n aron are I a tia n taekinna.

Ngkana a na kona ni manga noraki bwa iai tao te *supplement* bwa e uarereke ke tao akea. I taku bwa kanga bon anne ngkanne ae ti aera.

Ao kanga bon akea te kanganga ibukia bwa a boni kona naba n *accommodate* n tein ao ara *estimate* ae ngkai bwa kanga ti bon *increase*. Kanga bon iai teutana ara raka iaon aio te Tia Babaire ao e rabwa.

Tibiika: Te *Leader* n te Kaitara e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika. I kan bubutia te

Minitita kanoan ana karikirake ane iaan te *Social Stability fund*. Tao aei ae tao te buoka are tao e kona ni manga ibuobuoki te Minitita ni kabwarabwara ane \$1.5te mirion.

E kona riki n reke rongorongon te buoka aei taitaoka. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire ao aio are kanga bon te buoka ibukia are kanga bon angina Aro te Tia Babaire n aron are e bon ataki, ao tao e katereterea te buoka aio n aron are ti a tia n tibwatibwaia n ae e nako are e bon tiku naba ngkai.

Kanga ni bon ae e nako naba bon \$1.5mirion ao tibwatibwakina ma aron barongakina, teuana aongkoa e nakon te naan etekuata n aron are kanga e a tia ni karaoaki nanona n te ririki aio. Ma te *formula* are ai tiaki tera, kanga ai akea are 30% ao 70% are aongkoa e *distribute* nakon te *population*. Ma ngkai e a kamenaki are e a bon nakon mwaitia kain te Aro n are \$1te mirion are e na nakon te Etekuata, ti nakoia Aro are kanga a *registered*.

Ao are te \$500,000 ngkanne te Tia Babaire n aron ae ti a tia ni karaoia naba. Ae ti a kataia ngkanne ni manga buokia Aro naba tabeua ake kanga a uarereke ao ti a bon *share equally* ae kaka \$5,000 tabun te Tia Babaire ma mwaitia naba Aro naba aika a *register* n te tai aio te Tia Babaire.

Kanga anne moa kabwarabwarana teutana te Tia Babaire ao e rabwa.

Tibiika: Te *Leader* n te Kaitara e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika, kanga n otara naba ao iai ana buoka te Tautaeaka tao rinanon ana tabo ni mwakuri te Minitita ae karineaki nakoia tao Botaki n Aro bon iaon te abamwakoro. Bwa te naan ICC ke te naan *Parish* ao tao tera, ao e kona ni kabwarabwara bwa anne naba ae e reke iaan te mwane aei ke tao iai riki nnena ae e kona ni buokira iai. Ngkana e kona n ibuobuoki iaon anne. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire ao n aron ae I a tia n taekinna. Eng, e na rin naba iaan anne are \$1.5mirion ao ngkanne te \$500,000 ngaia are ti tibwatibwaia nakoia te naan ICC. Tia ki nakon ngkanne te Etekuata ma ti a tibwaia nakon ICC, Parishes, ao bon rabwatan Aro ake a mena i buki te Tia Babaire. Ao ti aki nakon ngkanne te Etekuata bwa are te Etekuata n aron are e a tia ni kabwarabwara, ti angania \$1te mirion ma e *per capita* nakon mwaitia aia botannaomata te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika: Ao tao e a boni bane te titiraki iaon ke te kani kataota iaon te atu ni kabanemwane anne, ao N nang kanakoa ngkanne bwa te kaotinano. Bwa te Atu ni kabanemwane ae 26, *Ministry of*

Women, Youth, Sport and Social Affairs n te mwaiti ae \$2,004,677.00 e na tei bwa mwakoron te tietura aei. Ake a butimwaea ke a kangai eng ao ake aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaea te onono, ao ake aki. E nakoia ake a butimwaeia.

Ao ti a tara ngkanne ara Atu ni kabanemwane are imwina 27, *Ministry of Infrastructure & Sustainable Energy* n te mwaiti ae \$4,124,567.00 ao I a kanakoa nakoimi Taan tei ngkana iai ae e kani maroro iaona. Ao e nakoim te Tia tei mai Maiana.

Atu ni kabanemwane 27 - *Ministry of Infrastructure & Sustainable Energy* n te mwaiti ae \$4,124,567.00

Hon. Vincent Tong: Ko rabwa *Madam Speaker*. Ao ko rabwa te Minitita ngkai ko tauraoni ni kaekai tabeua au titiraki.

Ao tao au moan titiraki tao bon te *comment* are e na irekereke ma te naan titiraki ake tabeua. Iaon te *ER* ngkana iai te *ER* iroum ao iaon iteraniba 55, ao kanga e ota bwa iai ti te raka ni mwaitia am taani mwakuri n te ririki ae na roko kanga niman (5). Aman (4) te naan mechanic ae L/17-16, 15-14, ao temanna te *Patch class foreman L/11-10*. E eti anne, ngaia anne te Minitita. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Tibiika, I taku bwa ti teuana te *new post* n

ara *Ministry* n te ririki ae e na roko are te *mechanic*.

Tibiika: Iai riki ae e kan titiraki iaon te atu ni kabanemwane anne. Te Tia tei mai Maiana e nakoim.

Hon. Vincent Tong: Kabwara au bure te Minitita. Ngkana ko tara te iteraniba 57, ao e eti temanna te *Patch class mechanic foremen*, ao iaon page 55 ao te mechanic inanon 2021 ao akea, ao inanon 2022 ao aman te naan *mechanic reserve without provision*. E nga raoi etina. Ao ngkana ko tara te total are iaon iteraniba 58, ao mwaitia am taani mwakuri n 2021, 210 ao inanon 2022 ao 215. Ngkana ko nora anne te Minitita. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: I karautaeka te Tibiika, bwa ti tebo bwa e kaokoro bwa n aron ngaira ae ti ataia ti temanna ara *post* ae e raka. Akea riki ara *post* ae e raka n ara *Ministry*.

Eng e koaua iai akana a *reserve without post*. Ma boni ngaira ara raka bon ti temanna ane te mechanic are e na kaboaki man te naan *project*. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Maiana e nakoim.

Hon. Vincent Tong: E rabwa te Minitita ao ngkana ngaia anne. Ma ngkana e raka temanna am tia mwakuri ao e na kanga n raka ngkana ko taraia iaon am *budget book* iaan te Atu 202, ao ti tebo

ma e kerikaki mwaitin te bwakabwai. E kerikaki n te mwaiti ae \$24,133. Ko kona ni kabwarabwara e kangara n reke aei taiaoka.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika.

E kerikaki ane e kerikaki anne ibukina bwa iai 5 ngkai te naan anai kantoka are a kaboaki ngkoa iaan te *Ministry*. Ma ngkai a karaiaki bwa a nang kaboaki iaan te special fund iaan te kotiwei. Ngaia are e a kanakoaki akanne man ara Ministry ao ngaia are a nako ni mena iaan te *Supernumerary post* ane niman taan anai kantoka n te kotiwei ngaia ane e riki iai ni kerikaki mwaitin *salaries* anen. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Maiana e nakoim.

Hon. Vincent Tong: Ngkana ko a manga tara are kanga te atu 208, ao iai te kerikaki n te *leave grant* n te mwaiti ae \$15,000. Anne naba bukina? Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ngaia anne Tibiika bwa are a nako naba nake 5 akekei ni kaboaki iaan te *project* anne ae te kotiwei.

Tibiika: Te Tia tei mai Maiana e nakoim.

Hon. Vincent Tong: Ngkana tikerikaki riki teuana te Minitita

taiaoka, ao ko tara te *internal travel* ke iaan te atu are 216. Ao e kerikaki te mwaiti ae \$16,000. Ko kona ni kabwarabwara e aera e kerikaki te *internal travel*? Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: E kerikaki ke e kerake?

Tibiika: Te Tia tei mai Maiana.

Hon. Vincent Tong: Kabwara au bure te Minitita. Ngaia I a tibwa karaua n taraia, bwa are e eti are e taekinna te Kauoman ae e a rangi n uabibingo te koroboki aei.

Ao I kabwara bure riki, e a rangi n kerikaki te *internal travel*. E bwaka man te mwaiti ao e kerake teutana n te mwaiti ae \$29,000. E kerake, ngaia anne.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika, ao n te ririki ae e na roko ao bon iai ngkanne ae a nang roll out tabeua te naan mwamwananga nakon te outer island. Iai mwanangaia kain ara Botaki ni mwakuri aika a rawata. N aron iai te *Energy* ae a na nako n aba aika nimaua aika a na kawari ao terana riki. Ngaia are e na iai teutana te raka n te mwamwananga ibukina bwa iai te naan mwakuri aika na manga karaoaki riki n te *Outer island* ae aki karaoaki n te tai aio. Ti tangiria ni karaoi ibukin te ririki ae na roko. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia tei mai Maiana e nakoim.

Hon. Vincent Tong: Tao aio tao te atu are imwina 225, te relocation expenses ngkana I a butiko. E a rangi ni bwaka aio. E bwaka n te mwaiti ae \$6,000. Ko kona n ti kabwarabwara tera raoi te relocation expenses aio ao bukin tera e rangi n kerikaki n te mwaiti ae e a riaon 50%. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika, iai ngkoa te kantaninga bwa iai ngkoa ara *officials* aika a na nako ni mwakuri i Kiritimati. Ma ngkai e a bitaki bwa akea te nako Kiritimati ngaia are e a kerikaki te mena man are te katautau ibukin te ririki aio ao nakon te ririki ae e na roko akea ngaia are e a manga kerikaki riki n te mwaiti ane \$6,000. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Maiana.

Hon. Vincent Tong: Ngkana ti kerikaki nakon are teuana are 235, te office transport. Bukin tera e kamaunaki aio. Iai n te ririki ae e nako ao ai manga akea n te ririki aio, ti tebo ma e na akea n te ririki ae e na roko. Ko rabwa te Minitita.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Are aio are e a kanakoaki nakon are te *transport to work*. Akea ikanne ngkanne ao e a waerake ngkanne nakon ane iaan 215. E a kanakoaki mai ikekei ao e a kawaerakeaki nakon 215, ane

transport to work. Ngaia are kanga bon iai naba te *increase* naba n ane ae \$15,000 ao ibukin are e a kanakoaki aio ao increase riki tabeua ibukin tangiran te mwamwananga riki ngaia are ikotakina ma aio ao ngaia are e a raka nakon te mwaiti ane iaon ane \$15,000 tabun. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei mai Maiana.

Hon. Vincent Tong: Ko rabwa te Minitita. Iai ae teuana ae I noria ae kanga e kerake naba ae 237-Advertsing Media. E kerake te mwaiti ae \$7,600. Tera bukin te kerake aio taiaoka.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika. N te ririki ae e na roko are ngkai n ara *Ministry ngkai* ao iai te *post* teuana ae e kateirakeaki ke tao e a kakaei te *post* are mai imwaina ae kanga te *Media post*. Ao kanoan ana *program* ibukin te ririki ngkanne ae e na roko, ngaia ane kanga e rangi n mwaiti kanoan te *program* ibukin te naan awareness iaon te *energy*, te ran, terana riki ibukin te naan mena aikai ibukin ara *Ministry*. Ngaia are e raka teutana kanga te itera aio bwa e aonga n are e a kona ni kaboaki ni kangai; katanoata ao baikara riki. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei mai Maiana e nakoim.

Hon. Vincent Tong: Ngkana ko tara te atu ni kataumwane ae 248,

iaan te *specialize purchases*. Aio ti tebo ma e nang kakeaki n te ririki ae na roko. N na butiko iai am kabwarabwara iaona. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Iraua nambwana 246 ke 248?

Tibiika: Iraua am code expenditure anne.

Hon. Vincent Tong: I kabwara bure Madam Speaker, 246 are e rangi n uarereke te koroboki. Ngaia ae kanga e kuri ti te bo te 6 ao te 8. Ti tebo ma a raraoi riki matam nakoiu, 246.

Tibiika: Ngaia 246 te Minitita

Hon. Willie Tokataake; Ko rabwa te Tibiika. Ao te *output* aio ane e kawaerakeaki nakon ane ieta ane 245. E a kakeaki mai ikai ao a ikotaki ngkanne n ane 245 ane te *Uniforms*. Ao ngaia ngkanne a nang akea ikai ao a kawaerakeaki nakon ane mai iaon riki anne. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei mai Maiana.

Hon. Vincent Tong: Ngkana ko kerikaki riki n tara ane iaan 250, ao iai te kerake teutana iaon te local services n te mwaiti ae \$44,000. Ko kona ni kabwarabwara tera te *local services* ao tera te kerake aio ae \$44,000? Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika, aio are kanga e rekereke bon reiakinan ngkai are ti nang

kabonganaia te naan raa tao n aron ae kam ataia are te naan *Security Services* aika i Tarawa, kanga iai te raka ni boo nakoia ao ti nang kabonganaia ngkai ibukin ara *Yard* aika a bon rawata iaon Tarawa ikai ae a nang bane n teiakini.

Ngaia are e nang bon raka teutana te kabanemwane ibukin te naan *Security Firms* aikai ibukin te ririki ae e na roko. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei mai Maiana.

Hon. Vincent Tong: Ngkana ko manga tara te atu ni kataumwane are imwina ae 250. *Commitment or other fees*. Aio e kamaunaki naba. Ko kona ni kabwarabwara tera bukin kamaunakina? Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika. Aio are kanga ara *commitment* itinaniku ngkoa. Iai te naan fees are ti kakabwakai n te naan n te naan *Organizations* ae ti member iai. Ma aikai are a nako aan te *Finance*, ao te *Finance* ngkai ae e a kakaboi aikai ngaia are e a kamaunaki man ara *Ministry*.

Tibiika: Te Tia tei mai Maiana.

Hon. Vincent Tong: E na irekereke naba ma aio ma are bon iaan raoi, *special expenditure 279*. Ngkana ko noria akea naba te Atu ni kataumwane aio n te ririki ae e na roko. Ko kona ni kabwarabwara taiaoka.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ane 279 anne, are aio ibukin te *clothing allowance* ibukin te Minitita ao kainnabana ngkana a na mwananga nako tinaniku. Bwa are anne e nakon te ririki aio ngaia are akea n te ririki ae e na roko. Ao manga iai ngkanne n te ririki are imwina. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: E nakoim te Tia tei mai Maiana.

Hon. Vincent Tong: Ao I a boni kabwara bure ibukin au *terminology*. Ngkana ti nakon are kanga nambwan te kataumwane ae imwina ae *hire of plant & equipment* ae e mena iaan 265/285, ao e rangi ni korakora te kerikaki ae kanga 70%. E nako man \$129,300 tabun ao e a boni bwaka naba nakon \$53,000. Kanga oin te kantaninga bwa te *MISE* ngaia bon oin ana bwai ni mwakuri aikai. Ko kona ni kabwarabwara bwa tera bukin te *deduction* ae e rangi n korakora aio taitaoka.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: E kaoau te Tibiika, aio are kanga e irekereke ma tera ngkoa. N aron ae kam ataita ngkoa ke kam uringa ngkoa te mwane are \$400,000 are e uneakinaki ngkoa n te kataumwane n te tai ae e nako are ibukin kaboan te naan *spare parts*.

Ao a tia ni kaboaki te naan *spare parts* aikai ao ngaia are e a toki kanga tangoakin kaa man te *PVU*.

Bon ti te *PVU* riki ae iai ana kaa are e tatangoaki. E a toki kabonganana kaa aikai bwa are a bon tia ara kaa ngaia are a boni kona ni karaoi mwakuri ake a kainanoaki ibukin te *civil work* iaon Kiribati. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei mai Maiana.

Hon. Vincent Tong: Ko rabwa *Madam Speaker*. Te Tia Babaire n na butiko ngkana ko tara naba te budget book. Ko tara iakuna raoi, iaan 111 iaan *LCDF* ao iai \$3te mirion te *maintenance* ane e kamaunaki nakon te *Finance*. N ai aron are I taekinna mai imwina aio naba ana *intergrow part of ana activity te MISE te maintenance*. Ngkai e na kamwaingaki aio nakon te *Finance*. E aki *affected* ami *performance* ni karaoan ami mwakuri ke akea rekerekena ma ami aobiti. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tia Babaire. Anne moa ngkai te babaire ae e wene moa te aba iai ngkai ae a na mena moa iron te *Finance*. Bon iai ngkanne manga aron kamwaingana nakoira ngkanne n te tai are e na manga roko tangirana iai tao n aron te ririki ae e na roko. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ao tao I angan te Kauoman ni Beretitenti bwa e a ibuobuoki iaona.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Ko rabwa *Madam Speaker* ngkai ko anganai,

ao tao N na ibuobuoki teutana iaon te itera aio. Ao e eti ae e kabwarabwara raou ni Minitita aio. N aron ae I a tia n taekinna ngke I taetae n ae e nako bwa taian *maintenance fund* ngkai a kamwaingaki mairoun te MISE nakon te Ministry of Finance. Ao bon bukina are I a tia ni kabwarabwara arei. E na boni karaoaki raoui te mena bwa aonga n aki raa, tao e na rau riki nanoia Ministries ngkana e karauaki.

Ma tibwan te *MISE* te kabanea ni bubura bwa e bon nako are bon tibwana n te Ministry ao e nako naba tibwana ibukin te naan *infrastructure* n aekakin te kawai, te naan kateitei, taian *course of protection*. Nanona e ngae ngke e mena irouna bwa boni ngaia ae e nang bubura tibwana, bwa are tiaki ti tibwana ni *Ministry* ma e reke naba tibwana are bon ibukin te *National Infrastructure ae te public infrastructure*. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Maiana.

Hon. Vincent Tong: Tao ai bon au kabanea n titiraki aio. Riki ti te *housekeeping matter* ae e uarereke. Riki are kanga I noria bwa ti tebo ma e kamwaingaki ke e a kainaki te nambwa ni kataumwane ae *office transport* ao a bane ni kamwaingaki nakon te *Transport to work*.

Nanona ngkanne kanga n tein te naan kataumwane aikai, ao ai ti baoia taani mwakuri n anaki nakon aia auti. Kanga ngai I will suggest

ngkana arona bwa tao bon inanon naba te tabo ni mwakuri, tao e na tamaroa bwa a na kaokaki nakon arei. Ma e aoria ai bon aia bwai kain te *Finance* ni kaninganinga n ai aron are I taekinna, bon ti te *house keeping matter* ngkana e eti anne. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa, ao I taku bwa e boni kaeka ana titiraki te Tia tei ae karineaki. Eng tao anne aron moa te babaire n te tai aio, ao ane a na manga bon noria kain te *Finance*, taan karaoa te boki aio ane e na manga bon iai angana ae a na manga karaoia iai nakon taai aika na roko. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te *Leader* n te Kaitara e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika, ao I kani kaitaua te Minitita n ana kataumwane ao ai tibwa ngaia ngkai te *Ministry* ae ti noria bwa e bwaka ana kabanemwane n te iti. E rabwa.

Ao tao iai teutana au titiraki bwa ngkana ko nora are mai inano n te iteraniba 94, ao te taibora anne mai inano ao I taku bwa I ti kan kamataatai bwa iai ae iaon ae e kangai; *grand total* ao iai ae *sub total* ae te \$7 ni mirion. Tao e kona ni buokira ni kabwarabwara bwa tao aei tao buren te taibi ke tera. Bwa aongkoa ae N nang bon kangai nakon te Minitita. E nang raioiroi am kataumwane bwa e bwaka man

\$12te mirion ngkai nakon \$4te mirion.

Ma tao aei ae e noria te Minitita. Iai ae *sub total* ae \$7 te mirion. I kataia ni kakaea bwa e roko mai iaa te ware anne, ma tao aei tao kairuan te taibi. Tao anne moa ae I kan titiraki taaiaoka.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: E rabwa. Eng I aki kona naba n raa, tao a na boni kaeka naba nake a karaoa te boki aio bwa are e karaoaki man te *Finance*. E koaua tao ti na butia kain te *Finance* bwa tao iai kabwarabwarana irouia ae a na kona ni kabwara iai anne. Kanga ti tebo ma kanga e ang, kanga ti a boni katauraoi naba iaon ara kerake ao ara kerikaki ao terana riki ao ti aki bae n tarai akana kanga aikai bwa aio kanga bon rabwatan te boki. Ngaia are N na karautaeka nakon te Tia tei ae karineaki tao iaon anne ngkana arona bwa tao e na kona n raa.

Ma I ti kani kaeka are te *ration* iaon te iti. Bwa are e koaua bwa are ngaira ngkai n ara *Ministry* ao n te ririki ae e na roko bon iai te kerikaki n te iti ibukina bwa ti tarai te naan iti aika a kabonganaki, ao te kerikaki riki n taura aika a mena n te kawai bwa a nang kanakoaki te naan taura are aekakia ake ngkai ao a nang bane ni kanimwaki te naan *early disc* n te aro are e nang uarereke ngkanne ara kabanemwane iaon te iti. Ngaia anne teuana bukina ae e kerikaki

iai ara iti n te ririki ae e na roko. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: E nakoim te Beretitenti, tera am *point of order*.

H.E. Taneti Mamau: Kabwara te bure N na ti butia riki te *Leader* n te Kaitara bwa e nga ane te sub total bwa kanga ti taraia ao e eti te *sub totaling* aei. Ma e na ti kairi matara nako iai bwa e aonga n ae ti ibuobuoki iai, bwa e aonga naba te Kauoman.

Ma ngkai I taraia ao kanga akea te \$7ni mirion. Iai ane e boni bwaka bwa are boni akea te kataumwane n te ririki aei ngaia are e in bracket ao iai ane e aera. A kaai ni bwaka ni kauoua bwa are te \$12te mirion arei, ao ngke ai manga ti \$5 te mirion e a manga bwaka ane \$7te mirion anne ngkana e kairira riki bwa I a butia.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara ko a kairira riki nakon am *figure* ane \$7te mirion bwa e aoria n ae e mataata ao e kona ni kaekaki raoi ao ni kabwarabwaraki.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Kabwara au bure te Tibiika tao mwina iai te bwai ae I aki noria, ma te iteraniba 94 ane te taibora ane 27(b). Ane te ware ane iaon *grand total* are tao n te ririki ae e na roko \$4te mirion, ma n te ririki aei \$12te mirion.

Ngkanne ane te *sub total* ane iaona ane \$7,683,000. Te ware anne e roko anne e roko mai iaa, te *sub*

total anne mai iaa taitaoka. Ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti ko noria, e nakoim.

H.E. Taneti Mamau: I noria ma kanga ti kaetan anne tiaki \$7,683,000 ma I taku \$7,661,772. Ngaia anne ae e taraia bwa kanga I taku bwa ngkana e boni karaoaki ma ai ngkam. Ao tao a na ibuobuoki kain te *Finance* bwa kanga otau e eti te mena anne. E eti waare aika ti tarai te *Leader* n te Kaitara taitaoka.

Tibiika: Ngaia I kanakoa riki nakon te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Eng ane e warekia te Beretitenti are mai inano are te grand total. Ao ngkanne te ware ane mai ietana bwa I kataia ni kakaea bwa te *sub total* iaon ae e nga. Bwa are ngkana ko nora ane te *total recurrent expenditure*, ti kantaningaia rao are boni mwaitin raoi ana kataumwane te tabo ni mwakuri aei ae \$4,000,000 tabun.

Ma ngkanne te ware ae iaana ae e manga kangai; *sub total*. Bwa ngkanne anne kanga ti minotaki iai n te taibora aei bwa tao bon iai kabwarabwarana, ma are ti aki ataia ngkana iai te bwai ae e bua. Ma tao a kai manga taraia bwa nanona ngkai ae ti na kariaia ane \$4te mirion tabun ao tao ti ibukin ara taibora aei.

Tao iai te bwai ae e bua ma e a kai manga taraia te *Finance* ni manga

kaetia. Ma tao ti anne bwa ti te kan ota iaon anne.

Ao tao ngkana I kona n titiraki tabeua riki te Tibiika. Tao anne ae ti kona ni katikua bwa are e aki rota are te mwaiti are ngkai ane iaan 2022. Ngkana I kan bubutia te Minitita are iaon are a rawata te naan bubuti ngkai iaon taran te kanganga n te naan ran iaon abamwakoro, ao tao bon ara abamwakoro bon teuana mai ibuakona. Te naan mwakuri ibukin taran karaoan te bono ke tao te naan raa riki, te naan kamanomano ibukia te naan *community* n aron naba ae ara abamwakoro naba teuana mai ibuakona.

Ae tao aei ngkai ae ngaia ae kanoan tao ane e a reke iaan te mwananga nako aonnaba ane iaan te naan tabo ni mwakuri akana tao te ran ao te tao te *Civil engineering* ao tao antai riki te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Ngaia te Minitita.

Hon. Willie Tokataake: Ngkana e nanonna te Tia tei ae karineaki, ae te mwananga n tuoakin te naan ran ma te naan bono ma te naan raa are iai te *increase* ane n te *internal travel* arei.

Eng, akanne te naan tutuo ibukin karaoan te naan bwai akanne, ma mwanenakia ngkanne ai manga bon te bwai teuana ngkanne bwa a na manga kakaeaki mwaneia n te tai are e tia raoi kataumwane ao baikara riki. A manga kakaeaki mwaneia ao e a manga boni kona ni

karekeaki mwanen anne. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Kabanean au titiraki te Tibiika iaon are te *infrastructure maintenance* are kanga te kataumwane iaana ane e a rin iaan ana kataumwane te Finance.

Ma I ti kan titiraki bwa are ngkai iaon Tarawa. Ti ataia bwa iai taabo tabeua ni kawain Tarawa ae tao a manga kenaki ao tao a tuai raoi n rangi ni kaokaki nakon aroia.

Iai naba tao te tabo are kanga e bue ngkoa iai te bwati iaan Teaoraereke, ae ti noria iai naba ma tao te naan mwakuri ngkanne iaon te kawai. Tao aikai a na karaoaki nakon n ningai ao tao aikai a reke iaan te kataumwane are te \$6ni mirion n te ririki aei ao \$3 ni mirion n te ririki ae e na roko.

Ma imwain ae tao a manga bubura kaei riki te naan uruaki nakon te kawai. Ao tao iai naba taabo tabeua are tao a bua rabunan ke te naan *drainage*. Tao ti te titiraki bwa aikai ngkanne a reke iaan ana mwakuri ni katamaroa te Botaki ni mwakuri nakon te ririki ae e na roko. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika. Eng, are akanne baika a bon *on going* te naan katamaroa akanne n aekakin ae I taekinna, a mena ngkai inanon te

maintenance ngkana a boni waaki ni karaoaki.

N aron are e taekinaki ao are bon iai mwanena are e a tia n taekinna te Kauoman. Ao angan karaiana man te tai are e kainanoaki iai are a na boni karuoaki nakon ara tabo ni mwakuri. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minitita n te MWYASA, iai te bwai ae ko tabeaianga iai bwa ko kateitea baim, I kona n anganiko.

Hon. Martin Moreti: I ti kan ibuobuoki n aron are e kakaea te *Leader* n te Kaitara are e reke mai iaa te ware are \$7,683,000. Bwa are ngkana e tara ana *sub head* kanga ti tebo ma te *budget 2022 vs 2021* ao ti tebo ma are e bwangabwanga arei ngaia are ti tebo ma e a kiba naba are 2021 nakon arei.

Ngkana kam a bon taraia naba rikaki are ngkana e na ibuobuoki nakon te Tia tei. Ti tebo ma are iaan te budget are 2021 ao e mwakoro are \$7,683,018. Ao anne e a boni kiba naba nakon arei ibukina bwa e bwangabwanga nukana te Tia Babaire are akea ibukin te ririki aio.

Ngaia are e minus naba ngkana a nora te *sub head* arei bwa ti tebo bwa e verse. Ao ngkana kam bon noria naba rikaki, ai bon aekakin naba mai moana ni karokoa ngkana e ibuobuoki bwa e nako mai iaa te ware arei te Tia Babaire. Ao e rabwa ngkana e ibuobuoki.

Tibiika: E rabwa te Minitita ao I a kanakoa nakon te Tia tei mai Butaritari.

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa Madam Speaker ao bon ti teuana naba ma bon iaon naba anne. Bwa e koaua ae kanga bon iai naba te aki ota, bwa ngkana ko nora iteraniba 93 ao kanga te *contribution* nakon te *development fund* ane tao ngaia ane e *create* te mena anne. Ngkana ko nora ane 345 n te iteraniba anne ao iai ane \$4,000,000 tabun ao n 2021 ngkanne ao iai \$7 tabun te mirion. Ae tao ngaia are e kamwaingaki arei ao ngaia tao te total ane e a uotaki naba ni manga kamenaki ikanne. Ma tao ai ngkam ngkana bon te *sub total* ae e kananonaki n aio. E aoria bwa are bon menan te *Finance*, ma bon au titiraki iai bwa e kangai. Iaon te karao kawai ngkanne are e na karaoaki i Butaritari. E rinnako ngkanne n ae te *local contribution* nakon te *development fund* aio are \$4 tabun te mirion are e nang tiku inanon bain te Minitita ke e mena iaa ngkanne are kanga anne.

Iai tarakin ngkanne are e na karaoaki n te ririki ae na roko bwa are kanga akea ngkanne n te kataumwane nakon te ririki are e na roko. Ma tao otau iai are e *roll on* mwanen te *development fund*.

Nanona tao e na boni wakinaki karaoan te kawai ma e mena tao iraa raoi ngkanne n te mena. Bwa kanga bon iai teutana au mena ni *follow* naba ae te *contribution*

nakon te *development fund*. Bwa tiaki aron te naan *pages* ake mai imwaina ae kanga e rangi n teretere. Ao n aio kanga e a manga *show* ae \$7 tabun te mirion ane ibukin 2021 ae n te ririki aio. \$4,000,000 tabun ibukin 2020 ao ngkanne n aio \$7 tabun te mirion. Ao ngkana ko a nora ngkanne ane e refer te Leader n te Kaitara, ao e *appear* ngkanne ikekei bwa ai te *sub total* ngkanne. Tao akanne te naan mena, ma bon ti au titiraki riki are iaon are te karao kawai are i Butaritari e mena iaa mwanena, bwa are kanga ti ataia ae e mwanenna te Tautaeaka ma are tao te mwane ae e *roll on*. Ma ti te *assurance* ae ti kan ongora mairoun te Minitita. E na boni waaki karaoan te kawai tao n te ririki ae boou. Kanga ti anne ae I kan titiraki *Madam Speaker*. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia tei ae karineaki. Eng, kanga ngkai te babaire n te tai aio ao eng e na waaki karaoan kawain Butaritari n te ririki ae e boou, ao iai mwanena n aron are e a bon tia ni katauaki n te ririki are e nako ao manga iai ane e na manga kakaeaki ibukin karokoan. Iai kanga te kantaninga mairoun Tiaina ae e na ibuobuoki Tiaina. Ma akanne ae iaoni kawaia ngkai ni barongaki raoi. Eng, e na karaoaki kawain Butaritari. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Tao ai bon akea ae e kan titiraki iaon te atu ni kabanemwane anne, ao ti nang kanakoa ngkanne te kaotinano iaona. Bwa te atu ni kabanemwane ae 27, Ministry of Infrastructure & Sustainable Energy n te mwaiti ae \$4,124,567.00 e na tei bwa mwakoron te tietura aei. Ake a butimwaea ke a kangai eng ao ake aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaea, ao ake aki. Ao e a bon nakoia nake a butimwaeaia.

Ao ti a nakon ngkanne ara atu ni kabanemwane ae 28, *Ministry of Employment & Human Resources* n te mwaiti ae \$6,150,965.00. Ao I a kanakoa nakoimi Taan tei ngkana iai ae e kan titiraki iai. Te Tia tei mai Nonouti, e nakoimi.

**Atu ae 28 - Ministry of
Employment & Human Resources
n te mwaiti ae \$6,150,965.00**

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire aio tibwangau mai irouia kain au kurubu ao te titiraki ae I kani moanna man te *local training*. Tera raoi, e kanga ni kabongana te *vote* aio te Minitita n te *Ministry* aio. E kabongana n tera. Te moan titiraki anne te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tabeta Teakai: E rabwa te Tibiika ngkai ti nang tibwa roko te tairiki ao ti na riai ni kauti matara. Ngaia are imwain ae N na waaki ao ai bon te bwana ni kamauri nakoira ngaira aikai ni kabane. Ni moa mairoun te Tibiika ae ko karineaki ma kain am aobiti, ara Beretitenti

ae karineaki, ai boni ngaira Taan tei ni kabane. N aran ara Uea ae Iesu Kristo ao kam na bane n mauri!

E koaua I karabwa te titiraki are 217 ngkana e eti. Bwa I kanga ni kabongana te *local training*. E koaua e rawata te *local training* ae ti kakabongana ke tei waakini n aekakin ae kam bon ataia. Ti katauraioia aomata bwa a na nako tinaniku. A roko mai iaon aba ni karaoi te naan *trainings* are a na tauraoi iai nako tinaniku, ngkana e kaeka anne *Madam Speaker*. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Nonouti, e nakoim.

Hon. Ieremia Tabai: Nanona bwa te bwai aio angina e kabonganaki ibukin te kataneiai imwain te nako tinaniku. Ao I kan titiraki riki bwa n te ririki ae e na roko, tera te training bwa e a rangi n raka ngkai am mwane man te ririki ae e nako.

Tera te *training* aika a raka ae ko na kabanea naba te mwane ae e na raka iai am kabanemwane.

Tibiika: Te Minitita.

Hon. Tabeta Teakai: Te *training* ngke e rangi n raka, e rangi ni rawata ana *training* tiaki ti ara training ibukia kain tinaniku. Te *KIT training*, te *MTC training*. Aikai aike a na wakinaki ni kabane ma *trainings* ni kabane are e waakinna te *employment*. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire mwin ana karaki te Minitita ae *MTC training* bwa are bon iai naba te *vote* ibukin anne. E nga te *training* ae e nanonna ae e kaboa man te *vote* anne. Bwa are ana karaki mai imwaina I aki ota iai, bwa are bon iai te *vote* ibukin te *MTC* ao tera riki te Tia Babaire. An tuangira taitaoka.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tabeta Teakai: E rabwa. Te naan *training* are man te *Labour division* 6k ao te *local trainings* are e na wakinaki n 2022, kanga te katautau iai kanga 35k. E rarabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Nonouti ko katea baim, I aki nonora baim ao ko a te teirake naba.

Hon. Ieremia Tabai: Bwa ko ataia e a manga boou te Tia Babaire te taeka ae te k. Te K tera, ao ti a bubuti bwa *a seek* ma te *language* ae ti *understand* ao *understand* aomata.

Te Tia Babaire man reitan anne te Tia Babaire, ti tuangaki n te moan tai bwa aio te *vote* ibukin te *training* n te *MTC*.

Ae nanona e kaokoro te *vote* ae ko kabongana ma te *vote* ane iaana ae te allowance ibukin *MTC* ao *KIT*. E kaokoro, tera kaokorona ngkanne.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tabeta Teakai: Kabwara au bure te Tia tei ae karineaki mai Nonouti. \$35,000 ae te local

training are e na wakinaki nakon te ririki ae e na roko are ni kabane te naan reps aika a na roko mai buki ao a na karaoi trainings aikai.

Iai naba ibukin te *curriculum review* ae e amount nakon \$11,000. Te *in/out training* are e na bane iai \$2,000. Anne ngkanne kanga aron kabwarabwarana. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire ti a kitana anne bwa I taku bwa e tia.

I kan taetae iaon te *vote* ae I taekinna anne ane 358 te Tia Babaire ane mai inano.

Ao ti kona n titiraki bwa e kanga n reke te ware anne. Iraman am ataei ao tera aia *rate* ae anganaki. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tabeta Teakai: E rabwa te titiraki. Ao mwaitia ataei aika a mena n *MTC, KIT* ke te *School of Nursing* 74 ni kabane. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Nonouti an kakatea baim bwa N na kakateirakeko. Kateia bwa N na boni kateirakeko.

Hon. Ieremia Tabai: I a uringnga ngkanne.

Tibiika: Ngaia e nakoim te Tia tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Ao I rangi n kan titiraki te bwai aio ngaia ae I aki tataona nanou te Tia Babaire.

Te Tia Babaire mwaitin ataei ae 74 ae ko kabanea irouia \$400,000 tabun. Iraua aia *rate* ae ko na kabanea ibukia kain te *MTC*, te Neeti ao tera. 74 am ware ae ko anganira?

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tabeta Teakai: E rabwa te titiraki riki ao I kabwara bure bwa I aki kamataata raoi. 74 man te S.O.N, ao man te *MTC* 66, 177 mwaitia raoi ni kabane. 115 man te *KIT*. Are te *KIT* are ngaia are a rinnako iaana kain te S.O.N are 74. Kabwara au bure, 177 ataei ao \$54.00 *per student*. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Nonouti. E nang tokaki nanom n am titiraki ngaia ae I ataia ko a bon te teirake naba. E nakoim.

Hon. Ieremia Tabai: Au titiraki bwa are e bon teimatoa naba te *MTC* ngkai bwa are e nang nako te *SPMS* ao bukin tera ko na kateimatoa n anaia n train them. A na nakea, ae ko taekinna ngkoa bwa a na nako Aotiteria ma Nu Tiran bwa a na kini uanikai. Ngaia anne ae ko train them bwa a na nako ni kini uanikia n taabo akekei.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tabeta Teakai: E rabwa te titiraki ae e rangi n kakaongora. Ao e koaua e na teimatoa te *MTC*. Iai 50 ae ti manga kantaningaia naba bwa e na teirake nakon te ririki ae e boou, bwa iai ana babaronga te *employment* ni kamwakuraia ara

kaimoa i tinaniku. Iaan are I a bon tia ngkoa n taekinna. Iai *employers* aika a bon teimatoa bwa a na kamwakuria ara botannaomata ao iai naba ae ti kataia ni kakaea angaia ni buokia ara botannaomata. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Nonouti e nakoim.

Hon. Ieremia Tabai: Ko rabwa te Tia Babaire, nanona ngkanne akea te kini uanikai. Kanga otara ngkai ae e anganira a na manga bon nako naba n seaman n te tabo are a tataneiai ni kakaraoia n taai ae nako. E eti otara anne te Minitita?

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tabeta Teakai: E rangi n eti. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Nonouti, iai riki am titiraki.

Akea ana titiraki te Tia tei mai Nonouti ao I a kanakoa nakoim te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika, ao N na bubutia te Minitita tao n ana kamataata aei ao are iai ngkoa ae I nora ae e mena iaan te Minitita n te mwane are kaokaia ara koraki aike a mena i tinaniku, ma tao aei tao e irekereke ma te naan kaimoa.

Ti kaitau bwa iai aika roko ngkai ake a mena i Biti. Ao tao aei ae e mena naba n ana kataumwane te Minitita ao tao nikiraia akana a na roko. Tao are a tuai n oki.

Iai ngkai n ana kataumwane ae ibukin te ririki ae e na roko, ngkana e kona n ibuobuoki iai taitaoka.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tabeta Teakai: Iai. Iai naba te kataumwane ibukia kaimoa nakon te ririki ae e na roko. E rabwa.

Tibiika: Te *Leader* n te Kaitara, e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao ngkana ti butia te Minitita bwa e na kairira nakon ana kataumwane anne ao mwaitira. Ao tao iraua tao te baao ni kaokioki ane e kantaningaia bwa e na kaboa tao ibukia kaimoa ibukin te ririki ae na roko.

Ao tao ngkana e kona naba ni buokira. Bwa iraua ngkanne boon are baolia ae a roko iai ngkanne te naan kaimoa aikai. Ao tao anne e na anganira te kantaninga n aron tein boon ana kabanemwane iaon te kaokioki. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tabeta Teakai: E rabwa *Madam Speaker*. Ibukin kaokaia ngkai n te tai aio ao mwaitin te kabanemwane F\$947,000. Kanga n au katautau \$600,000. Iai te *external travel* ae e na *pay* iai ke e na buokira iai *SPMS* ibukin kaokakia ara kaimoa ao buokaia nakon te ririki ae e na roko. E rabwa.

Tibiika: Te *Leader* n te Kaitara e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika. Ao ngkana ti nakon tao ana taibora anne te Minitita n ana tabo ni mwakuri.

Ngkana I kona n titiraki iaon ane 287, are akea ngkai te kataumwane ibukin aei. Tao e kona n ti kabwarabwara te Minitita, tera ngkoa ana kataumwane aei. Ao akea ngkai kainanoana nakon te ririki ae e na roko. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tabeta Teakai: E rabwa. E koaua akea ngkai bwa aio ngkoa are 2 ana *life boat MTC* are a reke ngkai.

Iai naba ana *solar set* ao ana *diesel generator* are a tauraoi naba. A tia naba n reke. Ngaia anne bukina ae akea te kataumwane nakon taai aika na roko bwa a tauraoi ni kabane. E rabwa.

Tibiika: Tao I a kanakoa moa nakoim te Tia tei mai Tabiteuea Meang.

Hon. Taberannang Timeon: Ko rabwa *Madam Speaker*. Ao I kan titirakina te Minitita ae karineaki *Madam Speaker*. Bwa n ane iaan 358, e taekinaki te naan allowances ibukia MTC, KIT ao S. O. N te Tia Babaire. Ao a mena iaa ngkanne te Minitita ara aomata are ko recruit tao man moan te ririki aio ake a reke mai Tabiteuea Meang ao a bwati te test. Ao are aongkoa ko na kaoia n nakomai te Minitita bwa a na kaea te training ikai bwa a na katauraolia nakon te kini

uaanikai tao i Aotiteria ke i Nu Tiran te Tia Babaire. Ti tebo ma e a totonako aei te Tia Babaire. Iai mwaneweai ikai te Tia Babaire bwa ae a bon tataninga naba ngkai i Tabiteuea Meang moana te Tia Babaire ao tao iai temanna ke uoman ae a tia n roko ikai. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tabeta Teakai: E rabwa te titiraki mairoun te Tia tei ae karineaki. Iai te waaki ae e nang wakinaki, te kamwananga inanon moan te ririki ae e boou inanon Tianuare. Ao te kantaninga bwa a nang bane n roko ngkanne kain am abamwakoro te Tia tei ae ko karineaki. Ma are ko na ti uringa bwa akea mwanenakina mai iroura.

A na roko, a na karaoa aia *training*. Ao mai ikanne ngkana e tauraoi te kamwananga inanon Tianuare ao a nako naba. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Tabiteuea Meang.

Hon. Taberannang Timeon: E rabwa *Madam Speaker*. Kanga e a manga rangi n kaokoro aei *Madam Speaker*. Bwa kanga tiaki ai unin te ang ngke a roko n *recruit* n ara abamwakoro te Tia Babaire bwa a kangai. Bwa a kangai; ngkana kam bwati ao kam na nako Tarawa. Tao tiaki ngkai ma n te tai teuana are e na baireaki. Nanona a boni karekei kantokaia mai ikekei ao a na roko ikai ao a na boni kabooi maeuia ao a na kakaei nneia. Ao ngkana a bwati, a bwati. Ao

ngkana aki a manga okira abaia te Tia Babaire.

Kanga e boou aio te Tia Babaire, moan te boou ae moan te boou. Akea angan te Minitita ni manga kaoka nakon are mai imwaina n te *understand* are mai imwaina, taiaoka.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tabeta Teakai: E rabwa bwa kanga n otau ae I taneiai iai, bon te karokoa ana aomata mai ibuki ngaia are a na boni mwanenia n rokoia ikai. Ao te bwai ae ti kataia ni karaoia man te *Ministry* buokan aio, are ngaia ti *out-ridge* n nako ni karaoi bwaai tabeua ae ti kona ni karaoia. Ma anne ae I ataia boni ma ngkoa, bwa te *training* tiaki ana *expense* te *Ministry* ma bon ti te *support* te mwananga n nako tinaniku. Ma N na rangi n bubuti ao N na rangi n kabwara bure bwa aio kanga bon te taneiai mai imwaina n aron ae I ataia. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Tabiteuea Meang.

Hon. Taberannang Timeon: Ko rabwa *Madam Speaker*, ao e rabwa riki te Minitita. Ngaia tao te taneiai mai imwaina ma ko aki nora raoiroina bwa kanga ko na bitia nakon ae a kaitara te taneiai mai imwaina. Bwa are ti a roko ngkai n te taneiai ae e boou, e *new normal*.

Ma e aoria te Tia Babaire bwa irarikin anne ao iai aika a tia ni bon nakomai n aron ae I ataia mai

ibuakoia te koraki ake a bwati te *recruitment test* te Minitita. Ae a mena ngkai i Tarawa.

Ao ngkai ae a bane n ongora ngkai kain ara Aono aio, tao tiaki ti Tabiteuea Meang ma aon abamwakoro are tao te koraki ake a bwati naba n anne a kona ngkai n riai ni karaurau n nakomai te Tia Babaire. Ao ngkana a roko ikai ao a na kawara am aobiti nakoia am taani mwakuri are tabeia aio ni kangai; ae ti a roko. N ningai te tai are ti na waaki iai ke tera riki ae ti na karaoia bwa e aonga n itiaki anne bwa ngaia akea buokaia mai iroum ara koraki te Minitita bwa a na boni mwananga mai iaon abamwakoro n nakomai.

A kona n toka ni baoia ataei n te reirei ngkana a oki bwa are a nang akea kain kaibuke akanne te Tia Babaire bwa e nang moanna te mwananga te Tia Babaire.

A na kanga ao a oki ao a *empty* kaibuke akanne tao ti iraman. Mai Tabiteuea Meang tao ti ataein Teabike ao iaa riki te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tabeta Teakai: E rabwa te Tia tei ae karineaki. Ao e koaua are bon inanon taina, ko aki kona n atايا bwa tera ae ti na kona ni katamaroa nakon taai aika a na roko.

E rangi n kakawaki bwa are ngkai e a nako te bubuti n te tai aio ao ti na iangoia bwa ti na kataia ni kakaea angana.

Te *out-ridge training* iai n taai nako n aron are ti a tia ni karaoia are ti out-ridge ao ti provide te training, ao ti a manga kaoia ngkana a nang mwananga.

N na rangi n bubuti te Tia tei ae ko karineaki. I taku bwa e raoiroi riki are ko taninga bwanan te *employment* bwa e kanakoa ni kangai. An nakomai, nakon are a na roko ikai ao e na manga reke naba te ngurengure are ti a tia ni kaitibo ma ngaia n taai aika nako.

N taainako ae ti waakinna ngkana e nang nako te *training* ao iai kain aonnaba ao ti kanakoi ara taeka nakon te Kauntira. Kanakomaia teuarei, neieire, teuarei, neierei bwa e nang waaki ana *training* ikai. Kanga anne I taku bwa e na rangi n tamaroa riki ibukin te kanganga ae ti a manga kaitarai, are ngkana a roko ikai ao a tiku n tataninga.

E raoiroi riki are a tiku irarikia aia utu ke a *spend quality time* ma ngaia imwain are a kitania. E rabwa.

Tibiika: Ao te Tia tei mai Nonouti, I anganiko moa.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire inanon ongorau ao riki ao manga iai te titiraki ae I kani bubuti iai. Te rate are anganaki iai te kabanea ni vote MTC ao KIT ao tera riki. Tera ngkoa are ko taekinna, \$40.00 ke \$50.00 n te namwakaina.

I kan titiraki. Anne imwin karaoan ana berita te Tautaeke e na karaka aroia te koraki aikai ke akea iai.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tabeta Teakai: Ao I kabwara bure, N na ongora moa irouia bwa anne kanga e riaon au katauraoi ma N na ongora ngkana e kukurei te Tia tei. Eng, ao kanga ae I ataia kanga ai bon te *debate* bwa tiaki te titiraki, ma e raioiroi bwa N na kaeka am titiraki, N na taningaia au *officials*.

Tibiika: E bon tauraoi te Minitita ni kaeka am titiraki ma e tataninga riki te kaeka mai irouia ana *officials*, ma ti a kanakoa riki te titiraki are imwina. N na kanakoa riki nakon te Tia tei mai Tabiteuea Meang.

Hon. Taberannang Timeon: E rabwa *Madam Speaker*, aio te *follow up* nakon au titiraki arei bwa are e kangai te Minitita e advice ni kangai. Tai moantai ni karokoia am aomata ikai bwa mwina a manga roko ikai ao a bakuraewa ke tao aera ao a manga tangitang.

Te Tia Babaire ti na uaia n ibuobuoki ma te Minitita, bwa e reke aio te Tia Babaire bwa ingaingan nanoia te koraki ake a reke araia, bwa ibukina bwa n taai aika nako ao e kona n ae aikoa nako bwa a nako tabeman te Tia Babaire. Bwa e a rangi n uarereke te tai are a tuangaki bwa a na nakomai iai mai buki.

Ngaia are n uarereken te tai ao a kakaekaki naba onean mwina te Tia Babaire. Anne ae a rangi n kan avoid te koraki aikai. Ngaia are ti na uaia n ibuobuoki ma te

Minitita, bwa a na anganaki aia tai ae tau n *travel* ke ni mwananga ni kitan abaia, mwengaia ni nakomai nako Tarawa ni katauraioia nakon ana tai te Minitita am ana Botaki ni mwakuri ane a na baireia *Madam Speaker*. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tabeta Teakai: E rabwa bwa ti a uaia n ibuobuoki n te itera anne. Ao tao e koaua tao anne te kanganga ae ti aki ataia, ao e raioiroi bwa ti ataia n te tai aio. Ma ti a ibuobuoki ma ngkoe te Tia tei ao are e bon teimatoa n uki au Mataroa nakoimi ni kabane ngkana iai ami kanganga. Kam rabwa.

Tibiika: Ao I a kanakoa nakoim te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika, ao e koaua bwa e rawata te kakantaninga n tibwangan te Minitita ae karineaki ibukin te Kamwakuri.

Ao tao I ti kan titiraki ngai iaon ane ana taibora anne ane 246, kanga iaon te naan bobwai. Tera te naan *specialize purchase* ke bwaai ke mitin aika onoti aika a kainanoaki n ana tabon ni mwakuri. E kona n ti kabwarabwara bwa tera kanoan ana kabanemwane anne? Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tabeta Teakai: E rabwa te titiraki. E koaua bwaai akanne e kaineti riki ma *MTC*, te naan *testing kids* ibukin ana *lap* te *MTC*.

Ao anne ngkanne ae e na buoka bwa are te iti aikai, te iti ibukia ara kaimoa are a na nako ma ara taan kini uaanikai. Are anganaki naba te iti.

E rawata kanga aekakin te iti nakoia kaimoa, te *FP3 doses*, te korera ao te *yellow fever*. E rabwa.

Tibiika: Tao e a boni bane te titiraki man te atu ni kabanemwane anne, ao N nang kanakoa te kaotinano iaona. Bwa te atu ni kabanemwane ae 27, *Ministry of Employment & Human Resources* n te mwaiti ae \$6,150,965.00 e na tei bwa mwakoron te tietura aei. Ake a butimaeia ke a kangai eng, ao ake aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaeia, ao ake aki. Ao e nakoia ake a butimwaeia.

Hon. Dr. Teuea Toatu: *Point of order*.

Tibiika: Tera am *point of order* te Minitita n te mwane, te Kauoman ni Beretitenti e nakoim.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Ko rabwa *Madam Speaker*, I taku bwa e kakawaki ae ti na kaitiaka te mangao teutana are e koteia te *Leader* n te Kaitara bwa kanga e eti bwa bon iai te rain anne ae iai te row teuana ae e *missing*, ae te row anne te *LCDF* ngkana kam bon taraia n *Ministries* ake tabeua.

Ma akea te bae e bure bwa anne te *sub total* anne bon ana *sub total* te row are akea arei. Ae nanona ngkana e kainaki ao te *LCDF* e na riai n rin imarenan anne ao are

iaona arei, ao ana *sub total* ngkanne *LCDF* ngaia ane e *sub total* anne. Ao ngkanne e a eti naba anne. E rabwa.

Tibiika: Ngaia anne ngkoa iaon te *Ministry of Infrastructure & Sustainable Energy* are ti kaeta te taibora anne. Ao e rabwa te Kauoman ni Beretitenti.

Ao ngkanne ti nang nakon ara atu ni kabanemwane are imwina ae 29, *Ministry of Line & Phoenix Island Development* n te mwaiti ae \$4,647,719.00. Ao N na kanakoa moa nakoimi Taan tei ngkana iai ami titiraki iaon te atu ni kabanemwane anne.

Ao te Tia tei e rangi n ko korakora nanom n am titiraki, ko a bon aki kakatea baim ao ko a bon kibarake naba n teirake. E nakoim te Tia tei mai Nonouti.

**Atu ni kabanemwane - 29 Ministry
of Line & Phoenix Island
Development n te mwaiti ae
\$4,647,719.00**

Hon. Ieremia Tabai: Kabwara au bure te Tia Babaire, I aki bae n iangoa arei te Tia Babaire.

Te Tia Babaire n te *LCDF* ao iai te mwaiti ae \$1te mirion ibukin te *power*.

E kona n reke raoi teuana rongorongongo te *power house* are i Kiritimati bwa e kanga ni buti, ao iraua te bae e tangiria ae te mwaiti ni mwane ae te \$1 te mirion aio aongkoa buokan kabutan te bwai arei. E kona n taetae teutana te

Minitita iaona taitaoka te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Mikarite Temari: Ko rabwa *Madam Speaker* ngkai e teimatoa te maeu ao te marurung.

Ma imwain ae e waaki te Minitita n te Aono n raina n anga kaekan ana titiraki te Tia tei mai Nonouti. Ao tao ai boni bwanan moa au *Ministry* ni kakaitau.

I a moana au kaitau nakoim *Madam Speaker*. I tekateka ngkai ma ngke e moan ingabong ni karokoa ngkai ibukin ana kataumwane Kiribati ae e rangi n bongana.

I a kaitauia naba au *staff*, e moa mairoun au Tia Koroboki. Kain te Admin, kain te akaunti ao au *HODs* ake i Kiritimati ake a *stand by* naba ngkai n tataninga ana kataumwane te Aono n raina.

I aki mwaninga naba ni kakaitaua te *Ministry of Finance* riki ni mwangana are te *NEPO* are e ngaia ae e anga kabwatan te kataumwane aio bwa e aonga ni buti te Aono n raina, te *Line & Phoenix Island Development* n te ririki 2022.

I a kaitauia naba kain te Kaitara aika a teimatoan tekateka n aki naba mwamwaing bwa a na anga bwanaia ao aia maroro are e na kaota Kiribati iaon kabongan raoi ana mwane Kiribati inanon 2022.

Madam Speaker, e kamimi ma e koaua. Aau ngkai e kamimi ma e

koaua? Ana kataumwane te *Line & Phoenix* ae e anganaki ngkai \$4,914,016.00 te kataumwane.

Madam Speaker are ti anganaki n te ririki ae nako, aio kanoan te ririki ae e nako. Kanoan te ririki ae e nako I anganaki \$4,914,369.00

Ae I anganaki ngkai iraua *Madam Speaker*. Ko kona n takaruia bwa I a butiko, ae I anganaki ngkai mairoun te *Finance*.

Tibiika: \$4,647,719.00. Anne ae ko anganaki ngkai iaan te tietura ngkai ae ti maroro iaona.

Hon. Mikarite Temari: Ngaia anne te *sub total* ae te ikota. *Madam Speaker* ko a taraia ngkanne ae e a kerikaki. Ti te *Ministry* aio ae e kawa bwa e kerikaki ana kataumwane. Tao iai bukina ae e riai, ma e aki bwerengaki iai te Linnix, e rin angina ao e taku te boki. Ngkana ko anganaki teuana karaka riki, karaka riki.

Ngaia are e ngae ngke e kee iaon \$17,000 te kerikaki ma I kakaitau bwa aio katauara man te babaire are iaora riki.

Ngaia are imwain ae kam waakini riki ami titiraki ma ami raa, e aki raka au kataumwane ngkai. E ngae ngke I tangiria ma e kauarerekeaki.

Tera ae e riki inanon te *Linnix* iai ae e raka, iai ae e kee ma e uarereke te kataumwane ae I buti iai inanon 2022.

Ngaia are *Madam Speaker*, I a kaitau riki ao e rabwa te babaire nakon te *Linnix*.

Eng, e taku te Tia tei mai Nonouti. E tataneiai te Tautaeaka n anganganira \$1 te mirion bwa kabutan te bwaa are i Kiritimati.

E kakukurei ngkai bwa ti a buti mai London nako Banana e a roko n te marae ni wanikiba. E a toma te iti, akea te kanganga. Ngkoa a tibwatibwaki.

Ma ae ti anganaki ae \$1 te mirion. E eti ane e taku te Tia tei mai Nonouti, ti anganaki. Ao ai te nikira ngkai imwin te ririki aio mwin \$1,025,845.25 ao anne ngkai te *balance* ngkai inanon *September*. E a kani bane \$1 te mirion anne. Tao November/December e na uarereke riki ngkanne. Ngkana anne ae e kaeka te Tia tei ae karineaki.

Ma ti a kakaitau bwa \$1 te mirion ibukin kabutan te bwaa iaon Kiritimati. Ao aio ngkanne nikirana ai ti \$225,000 tabun ae e bane ao ngkanne ai ti November/ December ae e na bon uarereke. Tao e na bon tara naba ni bane, ma bon angin te tai e boni kaan bane \$1 te mirion ni katoa ririki ibukin kabutan te bwaa iaon Kiritimati. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Te Tia tei mai Nonouti e nakoim.

Hon. Ieremia Tabai: Tia tei Tia Babaire ti karabwa te Minitita n ana karaki ke ana kaeka ae e rangi

n abwabwaki te Tia Babaire ma e raoiroi.

I kan reita riki au titiraki iaon anne te Tia Babaire. Bwa akea mwin taan *solar panels* ae a karaoaki iaon Kiritimati. Akea mwina nakon te waaki ni karao raa ibukin te iti iaon Kiritimati taiaoka?

Tibiika: Te Minitita

Hon. Mikarite Temari: Kaekana *straight forward* akea. Bon akea ao bon akea. Bwa e kangai; ngkana ko roko i Kiritimati ao te *power* are i Kiritimati teniua ara tianaraita ane inanona ao e a toma ma te solar. Ma te kanganga bwa te *solar* arei, e a bon tiki naba *direct* nakon te tianaraita. Ngaia are ngkana e nubono ao e bwaka te karau, ao e uarereke ana ibuobuoki nakon te tianaraita. Moan te uarereke, ke n arona bwa te tianaraita nakon te batere ao e kangai ao e na ibuobuoki riki.

Are i *Poland* e ibuobuoki. Anne ngkanne buokara bwa are te *solar* arei nakon te batere ao e *energize* ao ngkanne e tiku anne ni maeu iaon te *solar*.

Ngaira ngkanne are mai London nako Banana, e aki, e aki ae e bon aki bwa aki tau naba solar akekei bwa kanga e karaoaki bwa te *experiment*. I bon un nakoia bwa are I intinia ngai ao I un nakoia nake a karaoa te bwai arei. I taku kanga kam a mwamwanaira, ao tera korakorana ngkanne.

Ti nako n noria, e rangi n uarereke. E nu bono ke e aera, e uarereke korakorana. Ao ngkana e a manga bwaka riki te karau, ai bon akea ana ibuobuoki riki te *solar panel* anne bwa are e a *direct* naba nakon te intin. E rabwa ngkana e buokia, ma e aki ibuobuoki.

Tibiika: Te Tia tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire akea au karaki ae I taekina Banana, I ti ataia bwa iai te naan *solar panels* iaon Kiritimati ae e kantaningaki bwa e na iai ana fact iaon te fuel consumption.

Ao ngkai e taekinna te Minitita bwa e aki raoiroi, nanona e bon fail te Minitita bwa e aki karaoia ae e riai n tia ni karaoaki bwa e aonga n uarereke te aekaki ni mwane aio.

Bwa ae I kan taekinna te Tia Babaire bwa au titiraki. Teina te ririki ae na roko, e a kangara naba n ae ai tititebo naba n taainako. Te ririki teuana \$1te nga, te ririki teuana. Anne te kamimi te Tia Babaire ae ngaia ti bon titiraki iai bwa e a kanga naba n riki ae ni boni katoa ririki ao ai bon ti titebo naba. Ae ngaia te bae ti *suspicious* te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Mikarite Temari: I rangi n karautaeka nakon te Tia tei mai Nonouti, I aki *fail as the Minister of the Line & Phoenix*. I aki *fail* bwa tiaki tabeu bwa N na kabuta te *power* n taainako.

I kamataata naba n au marooro bwa ngkai te power e a tiki mai *London* nako Banaba. E ngae ngke ko aki mwanewea Banana ma I mwaneweia ni kamataata Kiribati bwa te tianaraita ngkai e a buti mai *London* ni kamaeua Banaba *all around* Tabwakeauea ni karokoa Banana ni karokoa te marae ni wanikiba. Anne au *explanation*.

Ma te *solar panel is very little* ae e anga nakon buokan te *power*, e aki rangi n ibuobuoki. *Is minimum* ao e bon teimatoa n anne ara *consumption* n te mwaiti ni bwaa anne n te mwaiti ni mwane anne.

Ma e a moanna ni kekerikaki, e a moanna ni kerikaki. Ao I kabwara bure bwa ngke te *project* arei ngke e nim, N na kanga ngai te Minitita n nako ni manga bitia naba n te tai ae waekoa bwa e na aera. *I can not do something*. E a tia te *project*, a nako Imatang aikekei ao anganira teuana te ririki, uoua te ririki bwa te *guarantee study* ao *still work*. Ao ae ti mwakuria ngkai.

Iai ara *plan* ngkanne ni manga mwakuria riki bwa ti na kona n *add up more solar panels* ao tao n *add up* te batere ke te *convert* bwa e aonga n *add up* nakon te *power*. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Te Tia tei mai Nonouti, e nakoim.

Hon. Ieremia Tabai: E rabwa te kabwarabwara, ti ataia ngkai bwa e aki mwakuriaki raoi te waaki arei. Ae ngaia ae e teimatoa ana kabanemwane te Tautaeka mai

Kiribati ma te botannaomata, bwa nake a na karaoia aki karaoia raoi.

Te Tia Babaire I kan move nakon ane 231 te Tia Babaire. Tera raoi te kabanemwane aio te Tia Babaire?

Tibiika: Te Minitita

Hon. Mikarite Temari: Imwain ae I nakon ana kaeka iaon te *code* aio. Kam bon noria e bon teimatoa ti te kataumwane nakon \$1te mirion, e aki raka. Ngke arona bwa e raka iaon \$1te mirion, ao nanona akea te bae e karaoaki.

Aio man am tai, te Tautaeaka ae nako \$1 te mirion *until now*. Ma e a moanna ni uarereke te kabanemwane ma ti aki roko naba n \$1 te mirion. Ngaia are e teimatoa n tamaroa te kataumwane aio.

Ko taetae iaon 231, Ko rabwa ai kamaeura *communication*. Kanga kabonganan Kiritimati we are *too faraway from* Tarawa. Ti rangi n raroa nako ao ti ara anga n toma ma te aonnaba ma Tarawa *through the internet at communication*.

Ao e rawata ae ti *rent* rabwata aikai nakoia ngaia ane e nako mai iai te *communication*. Iai ane te *internet provider* iaon Kiritimati aika anganira ao anne ngkanne man te *communication* ngkana e na buoka te kabwarabwara nakoim te Tia tei ae ko karineaki.

Tibiika: Iai riki ae e kan titiraki, te Tia tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire e rangi n rabwa bwa ngaia I boni bubukinaki naba bwa e a kani 100 au ririki n kitana te Tautaeaka ao I boni bukinaki naba ibukin te bwai ae e riki ngkai te Tia Babaire.

Ai bon te kangara anne te Tia Babaire. I kukurei ni bukinaki ao te Minitita e aki karaoa ana mwakuri ao e a kakaea te bae e na taekinna.

Te Tia Babaire tera raoi ngkai te bae e riki n te waaki iaon Kiritimati, bwa n aron otau te Tia Babaire ao e rikirake te kabanemwane aio. Tera bukin rikirakena ngkana arona bwa e eti au taratara n te bwai aio.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Mikarite Temari: Ao are I kabwarabwara e na bon teimatoa n rikirake te kabanemwane iaon te *communication*. Bon tarai naba ngkami ni kabane bwa are te *only way to communicate around the world, is communication*. Bon anne, tiaki ngaia. Te *internet, te zoom, everything*. Ao bon ti anne *the source of the communication* bwa e na *easy* ao e na marannako bwaai ni kabane n te aonnaba *through communication* ao e na bon raraka. Bwa are te naan *internet provider* ane a na manga boni karakai naba ao ko nang kanga. Ngkana e a karaoa ana tiati te *internet provider*, ko kona ni kangai. tai karaka. *No way*, bwa bon anne taura ao nuaira mai irouia nake a *provide* te *internet*. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Te Tia tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire e bukinaki te raka mairoun te *provider* ibukin te ririki ae e na roko. Tera te raka ae e a tia ni kaongoaki te Minitita ibukin te *vote* aio ae ngaia ae e a karika te raka aio.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Mikarite Temari: N na bubutia te Tia tei ae karineaki, e anganai te taetae ae te raka. Ke e *give me the figures* bwa I aonga ni mwakuri ni kakaeka. E ti kangai te raka, N na kaeka naba. E na bon raka ngkana ko reitaki iaon te *communication*. Ma ngkana ko taku bwa tera te raka ao anganai bwa N na taetae iaon au *vote* au ware ane ko anganai.

Ngkana ko aki anganai te ware ao N na kanga ni kaboa am marooro ngkana ko taku bwa iai te raka. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Te Tia tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire ti taekina te raka bwa are bon ana taeka bwa e taku bwa e a raka mairoun te *service provider* ae ngaia ae e a raka iai ana bwai aio.

Ngaia are ngkana e koaua ao tuangira bwa iraua te raka ae ko a tia n tuangaki bwa e nang raka n te ririki ae e na roko. Ae ngaia ae e karika am raka n te tai aio.

Tibiika: Te Minitita man te *Line & Phoenix* e nakoim.

Hon. Mikarite Temari: E aitau riki bwanan te Tia tei ae karineaki mai

Nonouti. Ti rangi n karabwa nanona ni kan ota iaon tera ana kabanemwane te *Line & Phoenix* iaon te *communication* aio. Ma I bon teimatoa n taetae bwa e rawata.

Ara raka teutana ngkai, ke te raka ngkoa n ae e nako iaon te *total expenditure te average* ae \$8,375.00 *per month*. Anne ana tiati te *provider* \$8,375.00 X 12 *months* ao e na anganiko iraua. Ao anne ngkanne te kabanemwane teutana.

E na kona n anganiko \$26,900.

Iai naba ngkanne teuana iaon naba te *Linnix agencies* naba ae ai aron ara kabanemwane ae e kona naba n nako n \$10,000 tabun *per annum*. Ngkana e buokiko n anne ao riki ti a rangi n kabongana ngkai te *zoom meeting* ngkai *during covid-19* ao e *frequent* ngkai ara meeting ma kain te *Water, UNICEF*. Ao I taku ba ai 3 ngkai ara *meeting* iaon te *zoom* mai ikekei.

Ao N na kaotia ma te koaua bwa te kabanea n tamaroa ara *zoom* irouia ara *internet provider* ikekei ao au *zoom* naba n nakomai mai ikekei ngkana ti reitaki n nakomai. Ao aikanne kabanemwane tabeua are e kaotaki iai bwa e nang korakora te raka iaon te *communication*. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Te Tia tei mai Nonouti, e nakoim.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire e rabwa te kaeka bwa e a ota bwa

ngaia e bon raka bwa e boni karaka te Minitita ma ana taani mwakuri bwa aki tararua aia mwakuri bwa are akea te raka mairoun te *provider* n aron are e taekinna n te moantai. E a karaki naba n aki akaka teuaio.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Mikarite Temari: *Madam Speaker* I a kawara ngai iroun te Tia tei mai Nonouti, N na kanga ni karaki n aki akaka. I a bon taekini tiati ae e anganira te *internet provider*, ti nang kanga riki.

Bwa tiaki aio au tiati ao N nang kanga, ao N nang reitaki ma ngkami. N nang kamatea ara *internet* mai Kiritimati. Ao ti nang kanga n reitaki ngkanne ma te aonnaba. Nanona e a nang ribaia teuaio bwa ti nang aki reitaki ma te aonnaba ao ikai, ti a kawara kanga n te bwai anne.

Ngkana ti a bon taetae ni koaua bwa aio, e rangi n kakawaki te *communication*. Bon taraia 231, ni kabane *Ministries* a bane n iai *communication* ti aki ti ngai ae iai. Ma ngai riki ae I rangi n kainanoia bwa I raroa nako. *I am too far away* ao te Kabineti *meeting*, I a manga zoom ni katoa tai n te Kabineti *meeting*.

Ai rabwa ra te *communication*, I aki miss out te *cabinet meeting* ao e aera ko atongai bwa I a taetae n aki akaka.

Ai kawara te rorobuaka aio. E nakoim *Madam Speaker*, ao ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Nonouti e nakoim.

Hon. Ieremia Tabai: Ara titiraki te Tia Babaire bwa e na kabwarabwara bukin te raka. Ao e kaekaira bwa e a tia n raka ana rates te provider.

Ngkai e kaeka riki ngkai ao ngaia tiaki, bwa ngaia e bon raka man kabonganana te *service* arei ma tiaki te rate ae e raka. Nanon anne te raka irouia te koraki aio.

E aki bure au karaki ao I nanokawaki bwa e taetae ai ngkam e a bon un naba ao e aki ngkoa tao e bure ana taeka ae taekinna. Ma tao e bon aki bati n tauraioi te Minitita te Tia Babaire ni kaekaira iaon ana *vote*.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Mikarite Temari: Nako aku tatan, bon anne raoi. Ti taku ngaira bwa ti na anganaki marooro aika kakateke mairoun te mwane ae e a tia n riki bwa te tia kairiri. I taku ngai bwa e na anganira te adviser bwa are ti uarereke ngaira. Ngaira kain te ingabong, ao kanga ai te roro arei ae e anganira ae e a katorotoroira. Tiaki katein Kiribati anne, bwa ngkana ko a kara ko na reireina natim bwa e na ewenako n onea mwim. Ke ngkana ai ngaia anne, I nang nanokawaki ngai n taekau iroun te Tia tei ao e na kona ni buti ana marooro aikanne. Eng bwa a onimakinai

kain Kiritimati ao I bon rangi n kabanea korakorau ibkin te *Line & Phoenix*. I aki takakaroa ana bwai te Tautaeka. Ao I aki kakaeka naba n aki akaka nakon te aomata bwa I kaomata te aomata bwa te aomata ae e kakawaki.

Ngaia are au kakaeka aikai, ao are e na bon raka ni katoa ririki bwa are te *zoom meeting*. Ngkai e raka bwa are I a kona n *zoom* ngkai ma te *Cabinet*. Ao anne rakana, e bure ae I karaka ngkanne. Nanona N na aki *cabinet meeting*. Ti nang aki *zoom* ma kain te *UN* ibukin te *Water* ae e nang bongana te *Water & Sanitation* ibukia kain Kiritimati. Moan te bongana anne ao e aera ti na aki *zoom*.

Ao anne ngkanne taian raka, e atongai bwa I a boni karaka ni kabanemwane n aki akaka. E koaua bwa taian kabanemwane aikai ae ibukin te kai n nako tari ao te ran. *Water is life*, ao te kai n nako tari te kabanea ni bongana n te aonnaba.

Ao Kiribati e kataia ni kauarerekea te nako tari n aki akaka bwa ko na kabongana ana boo te Imatang are e aki raea te nakotari n aki akaka.

Ao aikanne kabonganana te communication irou ao e aera I atongaki bwa I kabanemwane n aki akaka. Akea ngai bwa I kawa ngai, e aoria bwa ti na bon ongnga kanara.

E ngae ngke e uarereke au kataumwane ngkai ma N na kibaria

ao N na karaka riki 1,2,3. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Te Tia tei mai Nonouti, e nakoim.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tibiika akea riki au titiraki, ma I a bubuti bwa e nang aki atongai bwa te kara ngai. I tuai ni kara, ai 70 tabun au ririki, I tuai ni kara. Ae I kona naba ni mwakuri n te Auti n tei aio. Ao bon tarai moa ma te koraki temanna te Tia Babaire ae a moanna naba ni kara ao a tuai n roko n te kara te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Ngai te Minitita, ko aki tataekina te Tia tei mai Nonouti bwa e a kara bwa e tuai kara. Ao e nakoim te Minitita.

Hon. Mikarite Temari: Ao I a kabwara au bure *Madam Speaker* nakoim ao te bwana n nanorinano nakon te Tia tei ae karineaki mai Nonouti.

Kabwara au bure I taku ngai bwa taetae aika te kara, te ikawai, tao I aranna bwa te ikawai ae kanga taetae ni karinerine mairoun te tei. Ko rabwa *Madam Speaker* ao I kabwara au bure riki.

Tibiika: Ao I angan ngkanne te Tia tei mai Abaiang, e nakoim.

Hon. Dr. Kautu Tenaua: E rabwa ao e na aki mamatauninga te Minitita iroura, ma kanga ti bon *curious* ibukina bwa te kiba ane \$26,000 tabun ae e rangi n bubura. Ma I aki ataia bwa tera tao e bon dedicated ana raa te Minitita.

Nanona bon teuana te *disc* ae e anganaki.

Ao ngkana arona bwa e anganaki n arona anne ao e na bon bae n iai te *contract* iaon te bwai anne. Ao ngke e kaboa ana *bandwidth* mairoun te *Vodafone*, ti kan ota iai. Bwa ae \$835.00 n te namwakaina te Tia Babaire ngkana arona bwa te *private band width* ae iai ana *disc* ae e kanimwaki. Kanga e rangi n bubura anne ibukin ana *Ministry*. Anne kanga nanoroou ngkana arona bwa e reke iroura. Bwa ngkana ko mena n te *band width* ae \$200.00 tabun n te namwakaina ke tao \$300.00 *at the most* ao e rangi n tikiraoui anne.

E aoria bwa ngkana e mena e a manga ibuobuoki iai raou n Tia tei ae irarikira ae kanga ti tataneiai ae e nang tikiraoui, bwa ko *zoom*, ko *internet*, e nang nakoraoui. Ngaia are ti na bon bubuti bwa \$835.00 n te namwakaina ti tebo ma e rangi n bubura. Ma tao bon iai aron kabwarabwarana ao e bati n rabwa.

Tibiika: Te Minitita.

Hon. Mikarite Temari: E ngae ngke a taraia nakanne bwa a taku bwa e bubura te ware anne, ma n te *overall budget* iaon ara mena naba ao e uarereke. E ewa taian *Internet provider* ae ti mwakuri ma ngaia ikai. Iai Ten Tanini \$2,800 n te month. Iai te *Vodafone* \$3,000 *per month*. Ao aikanne ngkanne ara

tiati iaon aikanne. Ao anne ngkanne aron biribirira.

Aikanne aron tein te ware anne, ao ara ware are ti boni kamaenakoa bwa iai te *Linnix* ao iai te *Linnix agencies*. Ma e na mataata iroumi n taainako bwa ti bane ni *provide all services* i Kiritimati nakoia *all ministries*.

E na riai naba n aware anne ni kabane. Ara *internet* are i Kiritimati, ti bane ni *provide* te naan *internet* ni kabane bwa are a mena n ara *building* ni kabane ikekei.

E aera bwa akea naba tiaki ti te *Linnix*, ti kamaeuia naba ni kabane *all Ministries in our sections*.

Ngaia are e uarereke, tai taku bwa te mwaiti te mwane ae bubura bwa are we provide for the all Ministries aika a mena irarikira i Kiritimati e aonga n ae e bebete riki uotami.

Ma te bae e rangi n kakawaki, te *communication*. Ti na aki taraia bwa e bobuaka ke e aera bwa *that the only way to survival* ao n rinnako ni boo ibuako ma te aonnaba. Bon ti anne ririki kakawakina. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: I kanakoa nakoim te Tia tei mai Abaiang.

Hon. Dr. Kautu Tenaua: E rangi n rabwa ao ti a mataata ngkanne. Bwa are ngaira ti taku bwa ti teuana ibukin ana *Ministry* are e *dedicated te band width* anne nakoia ae tao e na boni biribiri inanon ae tao \$200.00 ae e na bon

tangiria ke tao \$200.00 tabun n te namwakaina.

Ma ngkana e koaua bwa iai *Ministries* tabeua akana a na aera. Nanona tiaki bon ti teuana te *provider* ane e mena bwa ngaia bon te *Vodafone* ao iai naba ten Tanini ao ngaia tao ti a ota riki ngkanne n anne. Ao e bati n rabwa.

Tibiika: Ao I a kanakoa nakoim te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te *Tibiika*. E koaua aei teuana te tabo ni mwakuri ae e bwaka ana bota ni kabanemwane ibukin te ririki ae e na roko. Iai ae a tikonna te *Minitita* ma ana koraki \$17,000. Ao ti noria bwa teuana mai ibuakon tao te bwaka ni kabanemwane, e irekereke ma te *leave grant* ane n 208.

Ao ti taraia bwa ngkai, ke nanona n te ririki aei ao \$835,000 ae e kabonganaki ao n te ririki ae e na roko ao \$791,000.

Ti noria n ana *ER* te *Ministry* aei bwa iai 206 ana *post* ke mwaitia ana taani mwakuri. Ao ti taku bwa e na riai riki n rangi n uarereke te mwane ni motirawa anne nakon \$618,000 ngkana arona bwa e na boraoi te ware ma ana ware te *Minitita*.

Ae nanona e na riai riki ni bwaka te *leave grant* aei, ma ngkana tao e kona ni kabwarabwara te *Minitita* bwa e kanga n reke.

Ngkai e bon rangi n bubura te kerikaki ma e bon rangi n rawata

naba ni kabotauaki ma mwaitia ana tia mwakuri. Ngkana e kona ni kabwarabwara aei te *Minitita* taiaoka. Ko rabwa.

Tibiika: Te *Minitita*

Hon. Mikarite Temari: Ai kamaeura bwanan te *Leader* n te tairiki aio.

Iaon te *leave grant*. E na kairua teutana ana ware are e taekinna are 206, ko minus 1 ngkanne, bwa are e aki warekaki te *Minitita*. Bwa te *Minitita* ae ngai ngkanne, I aki *leave grant* ao I aki *leave passage*. E ti kakawaki anne, nanona ngkanne we come to 205 e aonga n ae e ti ngkanne ami wareware. Ane 206 e *included Hon. Minister*, man te kataumwane iaon te mwane ae te *leave grant/leave passage e excluded*. E aki rinnako inanona. Ao aio ngkanne kabwarabwarana.

Ngkana 205 te tia mwakuri ao te *leave grant* are anganaki taani mwakuri ni kabane \$3,000 ko a kamwaitia naba ngkanne. Ao e na anganiko te ware ae \$615,000.

Uringa ngkanne bwa taani mwakuri ngkanne akekei e kangai. Aika a na *leave passage* ngkai 44.

Ao n te *leave passage* ae ti kataumwaneia nako iai \$4,000 ngkana ko *leave passage even though* ko *leave grant* ao ko na riai n *leave passage* naba. Anne te *Moti* n nano. Aau; ko a rawa ni kan nako *Kiritimati* ao a tiku taani mwakuri ikekei *for 3 years*. *They need to come back* bwa a na noria aia utu ao a ti roko ikai.

Ngkanne te *leave passage* anne ko ti kamwaitia ma 44 ngkai aika a na *leave passage* n te ririki aio. Ao e anganiko te ware ae \$176,000 ao ko ikotia ma \$615,00 ao e anganiko te ware ae \$791,000. Ma te kee \$44,000 bwa are ai ngkanne e aki rin inanon te *leave grant* ma aio ti *add up* bwa e bubura bwa *even though they have a leave grant. They also entitle for a leave passage come up to \$44,000.* Ao anne ngkanne te *different* ae e kona ni kaotaki iai te *Leader*. Ko rabwa.

Tibiika: Te *Leader* n te Kaitara e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Minitita e rangi n mataata. Ao N na bubutia ngkanne are iaon ana kataumwane ane 215. Iai te kerikaki iai ao ti noria naba bwa ane 235, ane te *office transport* iai te raka ae \$50,000 ngkana arona bwa e na iai rekerekeia ana kataumwane aikai.

Ti ataia bwa Kiritimati tao teuana abara ae e rangi n ananau ao tao baoia taani mwakuri ngkai noria ngkai. Te baao nakon te mwakuri ane 215, e a bwaka nakon \$31,000. Ao tao ngkana e kona moa ni kabwarabwara te Minitita bwa tao iai kerikakin kainanoan te baao irouia ana tia mwakuri nakon te ririki ae e na roko. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Mikarite Temari: *Definitely* bon iai te *cut* ae moan te bubura ao moan te kakaongora. Ana buoka Tiaban are \$3 te mirion iaon te

transport taian kaa ake a roko. Ao kam noria ao ti bane ni katoka tamneina, a bane n roko ana kaa ae e aki reke mwaitin te kaa arei. Te reirei a nang bane n akea.

Ma aio te transport aio to work are aio bon ti kauarerekean ngkanne baao. N aekakin te powers, iai ana kaa are a rent. A nang bane uarereke ngkanne baikai, ma te *transport to work* anne ngkanne. Ti bane ni *cut* te bwai anne, nanona e *cut te fuel cost*. A bane naba ni *cut* te bwaa ao bwaai ni kabane bwa are a boni bane n roko ara kaa aika ai bon oin ara kaa.

Ao anne ngkanne e a *cut* ngkanne te *transport to work cost*. E rabwa ngkana e na buokia.

Tibiika: Te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika. Ao e rabwa te Minitita ao ngkana e kona ni buokai ngkanne n ti kabwarabwara ane 235 are iaon te *office transport*. Bwa are ngkana arona bwa e aki kainanoa te baao kain ana *Ministry* bwa are a reke baoia ao e aera ngkanne ngkai e bon iai naba ana kataumwane iaon ane *office transport* anne ao e a manga raka \$57,000 tabun. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Mikarite Temari: Ao anne kakaongoran te tabo ni mwakuri ae te *Line & Phoenix*. Transport to work ane 215, anne e accommodate te tia mwakuri ni kabane iaon Kiritimati. Ti baonia ni

kabane mai Banana ni kabane. Te tia mwakuri are n te Tautaeaka ao ane e aki mwakuri, ane e na nakea. E bane n toka n te kaa ikanne. Ma e a reke ara *permanent hire*.

Ngkanne ane ko na tara 235, *office transport*. Aikai ngkanne te naan *permanent hire*. E *increase repair aikanne*.

Aio ngkanne are bon te baao ni mwamwakuri raoui. Aio *office transport*, boni baora inanon ara aobiti ni mwakuri. E mataata ngkanne. Are *transport* are 215 arei, arei te bao. Baoia taani mwakuri nakon te tabo ni mwakuri. Ngaira ngkanne *office transport*. Ngaira ngkanne boni baora within our divisions inanon ara tabo ni mwakuri.

E reke anne ngkana e mataata anne naba. Ao anne are e a kerikaki naba iai man te *permanent hire*.

Bwa aio ngai n au aobiti te kabenta ao bon iai ana *permanent hire*. Te *admin*, bon baona are e nako. Ti a kakerikaki ngkanne baikanne ke e a kerake ngkanne bwa e a bon roko bwa te *office transport*. I taku bwa e na buokiko anne.

Ao e *add up* ngkanne ma ara *maintenance*. Iai naba te *transport to work* anne, kam na uringa bwa iai 3 ara bwati, 2 aika a rangi n bubura kaei ake a yellow ao iai teuana naba ibukia ae e uarereke ibukia taani mwakuri. Ao anne ara *transport* ae ti mwakuri iaon anne naba.

Aikai ngkanne are a rekereke ma te *landing craft* are e nang tibwa roko. Anne naba iaona are te bwaa ma te *operation* ni kabane.

Aikanne ngkanne ane e kabwarabwara iaon ane ko kainanoia are iaon *transport to work ke office transport*.

Ao anne ngkanne ae I kamataata nako iai. Ngkana e mataata ngkanne anne. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika. Tao e na ibuobuoki ngkana e anganira ni kabane ngkai tao mwaitin ana kaa ana *Ministry* te Minitita ane ngaia ane te kabanemwane ibukia ane e nanonaki iaon 235 are *Office Transport*. Ibukin are e rangi n korakora te raka bwa \$50,000 tabun. N te ririki aei ao ti \$4,000 tabun ao e a kiba naba nakon \$50,000 tabun. Ngaia tao e na ibuobuoki ngkana tao e kabwarabwara riki te Minitita bwa irawa ana kaa ao iraua ana kabanemwane n ae tao n te namwakaina iaon ana bwaa ke tao tera riki ane e warewarekia, e aoria n reke riki iroura te ota iaon te mwaiti ae \$57,000 tabun ae te kiba ae e rangi n bubura kaei. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Mikarite Temari: Ao ae I tia ni kamataatako mai imwaina. 3 ara bwati ma are te naan bwati ake a

rangi n bubura ake uowa akekei ao teuana riki ae uarereke ao iai uowa riki ara bwati bon ibukin ara *transport*.

Nanona 3 te bwati naba ae *mini-bus*. Iai naba ane I kabwarabwara nakoim te *landing craft* arei. Bon irawa ara rebwerebwe akana inanon baira. Ti karekea ngkoa ngke ti roko mairoun Taiwan. Ara rebwerebwe naba akanne ni mwakuri. Ao aikanne ko a ikoti naba baikai ao ko a ikoti naba ana kabane bwaa ma ana *maintenance cost*. Ao riki e *add up* naba ngkanne nakon te naan *expenses* akanne.

Ngaia ane ti karokoa n te mwaiti ni kabane akanne n te mwaiti n raka anne ngkanne iaon ara bwai. Ao are a reke ara bwai aika a boou bwa are ti *reduce* te permanent hire ao a reke boon ara bwai. A tiraua ngkanne ara kaa aika a roko mairoun Tiaban. I aki kona n tuangko bwa mwaitira ngkanne ma are e kaan 20 te kaa arei. I taku bwa 20 tabun te kaa ae a roko mairoun Tiaban. Ao ngkana 20 tabun ao ko imagine naba te kabane bwaa ma te maintenance, e na tei naba iaon aio ake a roko. We own it now. Bon noria, taian *grain truck*. *Damp truck*, *doble cap*. E aki reke arona.

Ngaia are I taku bwa te kabanemwane ngkanne anne, e a bubura e a uotiko nakon anne. Ma re ko na aki raraoma bwa e bon uarereke ara kataumwane. Ko aki ongo are e uarereke ara

kataumwane. Ngaia are tiaki te kanganga aio, kanga tiaki te kanganga naba aio n ae e na rotaki iai te Tautaeka.

Tibiika: Te *Leader* n te Kaitara e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Minitita. Tao e eti ao te raka ni kabanemwane anne ae 20 tabun ana kaa ae e boou. Ao tao aei riki tao au titiraki bwa tera rakan ana kataumwane nakon te ririki aei ae tao 20 tabun ana kaa ane e taku ae e roko mairoun Tiaban, ao tao anne ngkanne aia kabanemwane kaa aikai ngkanne ngkana ti taraia tao e nakon \$2,000 tabun n te namwakaina. Ngkana ngaia anne e riaon aia kabanemwane.

Ao ngkanne N na bubuti ngkanne bwa iai are te naan kee naba ni kabanemwane ae tao ngaia ane e nanonna are \$44,000 are e a kee ngkai man ane 287. Bwa bukin are a kaoki te naan kaa bwa a reke aika kaa aika a boou. Ngkana e kona n ti manga kaoka riki anne taitaoka te Minitita.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Mikarite Temari: Kabwara au bure te Minitita bwa e bua au mena ma I kataia ni kakauongo ma I aki ataia ngkana ngaia anne. Bwa are mwaitin ngkai ara kaa, ngkana ko a bon tara 3 te school bus. E bon rangi n bobuaka anne. Moan te bobuaka kabutan te kaa ae 3 te bus ake a bubura kaei.

Te kaa n ran ae bongana ibukin te botannaomata, 7 mwaitina. Ao ake a roko mai Tiaban 19. Ngkana ko ikotia ngkanne 19+7, ao 26 taian kaa aikai.

Ao ngaia ngkanne anne e na *add up* te kabanemwane ni kabane ngkana e buoka anne. Bwa I *miss* moana ao I kataia ni kakauongo anne, ma anne kabanemwane aikanne. E rabwa.

Tibiika: Te *Leader* n te Kaitara e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Minitita ao I taku bwa e buoka kabwarabwaran are iaon 235. Ao ngkanne n ane 287 te Tibiika, are te kee are \$44,000. Tao irawa ngkanne tao te kaa are e a tia ni kaokia are iaan anne are ngaia ae e aki kabanemwane iai ae \$44,000 nakon te ririki ae e na roko. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Mikarite Temari: E rabwa te kan ota riki ao te kan ibuobuoki iaona. Eng ngaia anne ngkanne ma are ngkanne ko uringa are 287, ti a kanakoa ngkanne ni kamwainga nakon anne nako nano 291 ae te *Maintenance of Vehicles*. Bwa bon anne raoi nnena bwa te *maintenance of vehicles*. E aki riai ni mena n *fixed plant & Vehicles* ngkana ngaia anne ae e nanonna.

Tibiika: Te *Leader* n te Kaitara e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: E rabwa ao au titiraki ngkanne are

imwina e na irekereke ma ane 326, ane iaon te *Housing maintenance* i Kiritimati. Ti ataia bwa aei teuana aia kainano ana taani mwakuri te Minitita iaon Kiritimati, ao ti noria bwa are e teimatoa naba te mwaiti are \$150,000 nakon te ririki ae e na roko. Ao tao ngkana e kona n ibuobuoki bwa kanga mwaitira auti raoi akana a kantaningaki bwa tao a na karaoaki n te mwaiti ni kataumwane ae \$150,000 taiaoka. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Mikarite Temari: Ao N na buokia riki ni kamataata. Ao e rabwa te kan titiraki iaon \$150,000 iaon are bon te *house maintenance*. Tiaki katean te auti ma te *house maintenance*.

Ao bon angin ana auti Kiritimati a boni bane ni mane ao a bon tangira te onobwai n taainako.

Ngaia are te \$150,000 e bon teimatoa ma ngkoa ma ngkoa te *allocation* iaon te *maintenance* iaon taian auti ni kabane. Te *ceiling*, te O, te timanti, *te floor*, te *tap*, te *toilet*, te *sink*, *anything*. Te kirati, te ruwa, ma anne ae ti anganaki ni katoa ririki n taai nako iaon te *maintenance*.

Ma e ngae ngke \$150,000 e bon aki tau naba. Bwa are angin auti, a bon mka. Ngaia are ngkana \$150,000 *maintenance* aio. Ti bon nonoria n taai aika nako ae e aki tau. Ma are boni katauara naba anne.

Ma ti ibukin te *maintenance*. Iaon auti aon Kiritimati mai Banana, Polan nako London, the *whole buildings* e nang rawata ao ti still ngkai maintain ni kabane bwa ti na bita nakon are e na manga tamaroa.

Ao ngkai iai te kakaongora bwa ngkai ti a bita nakon te *missionate*. Ti aki kabongana ngkai iaon Kiritimati, ti a kabongana te *cement board*. Ai te *cement board* ngkai ae ti a kabongana, bwa ngkana ai te *missionate* e bwaka te karau ao e a manga korakora te mwau takataka ao a bwaoua naba.

A bon rebenako naba te naan mitionaite akekei man te neera. Ao anne te kabanemwane teuana, ao ti a noria ngkai. Ti a oneia ngkai nakon te cement board ao tera riki ara ceiling aika a na rangi n raioiroi riki, a na last long ao e materaloi ana mwane te Tautaeaka ae \$150,000 ni katoa ririki. Ma e aki tau. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Te *Leader* n te Kaitara e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourn: Ko rabwa te Tibiika. Ngkana arona bwa e na aki tau ao tao ti a kantaninga, ao ti na rangi n boutoka ana kataumwane te Minitita ibukin kanakoraon aia auti taani mwakuri iaon Kiritimati. Bwa ti bon nora te kanganga ae e rangi n korakora.

Ngkana arona bwa e na aki tau ao ti nang tauraoi naba ni boutoka ae e

na karaka tao n ana kataumwane ake imwina.

Ao ngkanne tao kabanean au titiraki te Tibiika. E irekereke ngkanne ma kanoan naba tibwangan ana *Ministry* te Minitita n irekereke ma te taoro are te *solar salt*. Ao ti noria bwa n aron kabwarabwaran tibwangan ana tabo ni mwakuri kanga ibukin kaungan ao karakan te karao taoro ibukin te iokinibwai. E kona n ibuobuoki te Minitita ni kaongoraera bwa mwaitira ngkai te taoro ke te *solar salt* ae a tia ni karaoaki ke ni bobotaki ni baekinaki ao ni kabonakoaki iaon tao Kiribati, ao tao iai aika a kanakoaki nako tinaniku inanon te ririki aei ao tao ae e kataumwaneaki ngkai nakon te ririki ae e na roko.

Are ana kataumwane te Minitita ngkai ibukin ana tabo ke mwakoron ana *Ministry* anne ao kanga iraua mwaitin te taoro ke tao ana *volume* ae e a kantaningaia bwa ana takete nakon te ririki ae na roko. Ko rabwa.

Tibiika; Te Minitita

Hon. Mikarite Temari: Te *natural salt* ae e riki iaon Kiritimati. Bon teuana kaubwain Kiribati ae e rangi n kakawaki ao te Tautaeaka aio ngkai e a karinna bwa e nang moanibwaia bwa e nang katoka otanakin te taoro mai tinaniku.

E kakaongora ma ane a na anganai tabeua *information* au *staff* iaon iangoakin te karikirake ae te taoro.

E a tia ni bwati ngkai ae ti nang karaoia ngkai ae iai ane a mwakenna ngkai. I taku bwa te ririki ae e boou a nang waaki karaoan nnena. Iai te kataumwane ae ibukin nnena ao e nang *pack up* ao e nang kabonakoaki.

E a tia ni bwati te kataumwane aei ao ane a mwakuria ma I taku bwa ane a na *update* me te Tia Koroboki. Ao e kakaongora naba bwa Tiaban e a tia n roko ana mwane. Tiaban e nang *interest* n ana taoro ao moan te kamimi ma e koaua. Bwa e bubuti Tiaban bwa ti ngaia ae e na anaa ara taoro, akea riki. E aera oh, e kamimi. E teimatoa ni bubuti.

N na bubuti bwa e bia manga kamaeuaki te boraraoi aio bwa I rangi n tangira ami taoro. Ao e a tia n roko ana taeka bwa iai ae ti kanakoa n te ririki aio, I taku bwa teuana te *container*.

I taku bwa aio ti kanakoa ma e a manga tangiria riki, teuana te *container* ao e bubuti bwa e na reitinako ara iokinibwai ma ngaia iaon te taoro.

Ma ngkana kam roko i Kiritimati ao e a onrake te *warehouse* arei ae kan buburan te Auti n tei aio. E a onrake n te taoro, e a *pile up*.

Nake a ira te *Air Vanuatu* are e nako, ao ti karaunia ao a nako n nora te bwai teuana ae te taoro ao e a bon aki reke arona.

E a riai ni bitaki nakon te bobwai ao e a kareke mwane. Ai bon te oi ni kaubwai anne.

Ao anne ngkanne ti teimatoa ni boni kaboa iaon Kiritimati. A bon roko naba aomata ni kaboa *locally*, iai kaboana anne ao a tauraoi ara koraki. E rawata ae e interest iai ma teuana ae e bon teimatoa ana interest iai, Tiaban ngkana e buoka kaekam anne *Madam Speaker*.

Tibiika: I taku bwa e a boni bane te titiraki iaon am atu ni kabanemwane iaon te *Line & Phoenix* ao N nang kanakoa ngkanne bwa te kaotinano iaona. Bwa atu ni kabanemwane ae 29, *Ministry of Line & Phoenix Island Development*, te mwaiti ae \$4,647,719 e na tei bwa mwakoron te tietura aei. Ake a butimaeia ke a kangai eng, ao ake aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaeia, ao ake aki. Ao e nakoia ake a butimwaeia.

Ao ti a tara ngkanne ara Atu ni kabanemwane ane 37, *Ministry of Justice* n te mwaiti ae \$2,831,837.00 ao I a kanakoa nakoimi Taan tei ngkana iai ae e kani kataota iaona. Ao e nakoim te Tia tei mai Maiana.

Atu - 37, Ministry of Justice n te mwaiti ae \$2,831,837.00

Hon. Vincent Tong: Ko rabwa *Madam Speaker* ao ko rabwa te Minitita ngkai ko tauraoi ni manga kakaekai ara titiraki iaon am *Ministry of Justice*.

Au moan titiraki ngkanne ngkana ko *refer* nakon te *ER* n iteraniba 72. Ao e rangi n korakora te *reduction* n am *staff* ma e aoria e boni mwakoro ikai ma e kakawaki bwa a na ongora te botannaomata. Mwaitia am taani mwakuri n te ririki ae nako 158, ngkai e kerikaki nakon 113. Ko rabwa te Minitita.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tarakabu Tofinga: E rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa te titiraki mairoun te Tia tei temanna mai Maiana. Ao e koaua ibukin ana rongorongoro te Tia tei ao bon raora Taan tei. Ao e koaua e rawata te *divisions sections* aikana a kamwaingaki nako man te *MOJ*. N aron teuana are e a tia ni mwaneweaki aobitin te Rinerine nakon te *MIA*. Iai ngkanne *Customs* e na nakon te *Finance* ao tabeua riki aika a uarereke. E rabwa ngkana e kaekaki anne.

Tibiika: Te Tia tei mai Maiana.

Hon. Vincent Tong: E aoria are ngkai kanga tiaki te titiraki arei ni *complicated* ae e rangi n kanganga. Nanona ngkana ko tara iaon am atu ni kabanemwane aikai, 201, 202, 203, 204, 205, 206, ao 208. Ngkana ko noria ao a bane iai te *reduction* n te mwaiti ae \$612,915. Tera rekereken bwakan te naan kerikaki n te naan atu ni kabanemwane aikai n irekereke ma am kaeka are ko a tibwa taekinna. Ko rabwa te Minitita.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tarakabu Tofinga: Kabwara au bure *Madam Speaker*, ngkana e tikaoka riki ana titiraki. Tera raoi are kataia ni mena, I a bubutiko.

Tibiika: Te Tia tei kaoka riki am titiraki, I a butiko.

Hon. Vincent Tong: Kabwara au bure te Minitita tao I a rangi n kataia ni kabaititi. Ngkana ko tara iaan am expense iaan te recurrent budget 2022. Ao iai te naan heads are 201, 202, 203, ao ngkana ko *notice* ao a bane n reduce. Iai rekereken te naan bwaka ke kabanemwane aikai 201 nakon 208 ma te mwaing are kanga ko a tibwa kabwarabwara mai imwaina. Ko rabwa te Minitita.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tarakabu Tofinga: E rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa buokan ana titiraki te Tia tei. Ao e koaua iai rekerekena. E bon rangi n rekereke ma te mwaing anne ngaia ane a bane ni kerikaki naba te naan kataumwane ibukin are tao 201 nakon 208. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Maiana.

Hon. Vincent Tong: Ko rabwa te Minitita. Ngkanne ngkana ti a manga kerikaki nakon are kanga te nambwa ni kataumwane are 231 iaan te *Communication*. Ngkana ko noria ao iai te *reduction* ae e rangi n korakora \$26,880. Ko kona ni kabwarabwara e aera e rangi n korakora te kerikaki n aio. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tarakabu Tofinga: E boni rekereke naba ma te kamwainging arei bwa are e nako te *Customs*, e uotanako tibwana n te *communications*. E nako te *Elections Office*, e uotanako naba tibwana ibukin te reitaki n aron are e mwaneweia te Minitita man te *Linnix*. Antai ae e nang aki kan reitaki ma te aonnaba ao are te aonnaba ae ti mena inanona aio, *adapting to the new normal* ao aei anne ngkanne ara ara reitaki ma te aonnaba. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Maiana.

Hon. Vincent Tong: Teuana te head iaana te Minitita ao ko nora 232, te *electricity and gas*. Ngkana ko taraiianb ao e rangi n korakora naba te kerikaki. E kerikaki man \$126,000 nakon \$77,000. Kanga te bwaka ae \$51,000. Ko kona ni kabwarabwara taiaoka.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tarakabu Tofinga: E rabwa ao I taku bwa bon arei naba n irekereke ma te aobiti. Ara aobiti teuana ae e bon rabwatan te aobiti ae e bubura ae te *Customs*. Tiaki *staff* ae a na mwaing n otinako man te aobiti bwa are ibukin te rongorongong. Bwa are te naan *sections* ao *Units* ake tabeua, a mwaing ao a sit aomata n are ara admin building. Ngkanne a ti mwaing rabwataia.

Ngkanne ara *custom*, bon te *whole building* ma ana raa. A bane ni mwaing, nanona anne tibwana ane e nang kanakoaki ma ngaia ibukin

ana *building* anne. Ana iti ao ana raa riki ibukin ana *operation*. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Maiana.

Hon. Vincent Tong: Ngkana ti kerikaki riki te Minitita ngkana ko kaninganinga te atu 242 iaan te *food and ration*. Ngkana ko taratara e korakora naba te kerikaki e kaan \$20,000. Ko kona ni kabwarabwara tera raoui te *food & rations* aio ao e aera iai te kerikaki. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tarakabu Tofinga: E rabwa e koaua are *food & rations* e rekereke ma kanga angina boni bwaunaia ke maeuia koraki ake a kawakinaki n te *prison* ae e ataki iai ao e kerikaki bwa are aia waaki ae a karaoia n tokin te ririki ao a kaboi naba ngkana iai nikiran aia mwane.

Ngkana iai nikiran aia mena ao a kaboi naba aia ration ibukin te ririki ae na roko. Ngaia ngkanne e tau ibukin tao iraua namwakaina ngaia are a manga noria bwa e tau te mwaiti aio n noran teimatoan aia waaki anne. Ao a kamwainga ngkanne nakon kainanoia tabeua. Tao tera ibukin tao te ran ke tera n aron akanne bwa are te kanganga naba teuana te ran ae e kona kainanoaki e tare ao e nikiraki n te kaa n ran.

Bwaai riki tabeua ake a kainanoia ibukin tikuia ke kawakinaia

ikanne are koraki te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Maiana e nakoim.

Hon. Vincent Tong: Te Minitita ngkana ko kerikaki riki ao kona nora ane repair equipment iaan 242. Ko na noria bwa e kamaunaki. Nanona ai akea n te ririki ae e na roko. Iai bukina ae e riai? Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tarakabu Tofinga: N na kani bubuti anne are 244, iaan *repairs*.

Tibiika: Ngaia anne te Minitita ao e nakoim.

Hon. Tarakabu Tofinga: Kabwara au bure Madam Speaker. E rabwa anne repairs e bon irekereke riki ma aia bwai ni mwakuri te *Customs*. Tera a kainanoia kain te aobiti aio, ngaia ngkanne anne e bon kaineti nakoia te kataumwane aio. Ngaia are a nako ao a uotinako ma ngaia aia kataumwane anne. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Maiana e nakoim.

Hon. Vincent Tong: Ao N na butiko te Minitita iaan 279, *special expenditure*. Aio naba ngkana ko taraia ao e a *cancel* te kabanemwane aei ae \$4,000. Ko kona ni kabwarabwara tafiaoka. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa riki ana titiraki te Tia tei ae karineaki temanna mai Maiana. Ane 279, *special expenditure* e irekereke ma te *clothing allowance* ibukin te Minitita. Ngkanne are e na nako ni katoa 2 te ririki iai taina. Nanona n te ririki ae e na roko, I aki ataia tao I a tia ni *claim* n te ririki aei nanona e aki bwaka are imwina. Kanga anne aron teina.

Tibiika: I taku bwa e a boni bane te titiraki iaon te atu ni kabanemwane aei, N nang kanakoa te kaotinano iaona. Bwa te atu ni kabanemwane ae 37, *Ministry of Justice* n te mwaiti ae \$2,831,837 e na tei bwa mwakoron te tietura aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. Ao e nakoia ake a butimwaeia.

Ao ti a tara ngkanne ara kabanemwane are imwina 38, *Leadership Commission* n te mwaiti ae \$449,048.00. Ao I a kanakoa nakoimi Taan tei ngkana iai ae e kan titiraki iai. Ao I kanakoa nakoimi te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao tauana au titiraki nakon te Beretitenti. Bwa iraman ngkai ana Kamitina akana n te *Leadership Commission* n ana rabwata aei. Ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti e nakoim am kaeka.

H.E. Taneti Mamau: E rabwa ana titiraki te *Leader* n te Kaitara. Teniman ane e katauaki iaan te *ER* ma ti uoman ngkai aika a mwakuri. E tuai reke te kateniman. E rabwa.

Tibiika Te *Leader* n te Kaitara e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te *Tibiika*. Kanga bon akea te mena n ana kataumwane te tabo ni mwakuri aei bwa kanga bon ti tebo kanoan te ririki aei ma ae e na roko n are ana *overall*.

Tao I ti kani bubuti inanon karaoan tibwangan te aobiti aio are a na kauoua iaon tao karaoan nako te naan kakae. Tao ngkana I bubutia te Beretitenti bwa tao ngkai n te tai aei tao ai mwaitira ana ribooti ae e a tia ni karaoia ke tao ni kaotinakoa inanon te ririki aei. Ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti e nakoim.

H.E. Taneti Mamau: E rabwa kanga n au ururing e kani 10 ana ribooti ni kaineti ma te ririki aei. E rabwa.

Tibiika: Ao tao ai bon akea te titiraki iaon ara atu ni kabanemwane anne. Ao N nang kanakoa ngkanne te kaotinano iaona. Bwa te Atu ni kabanemwane ae 38, *Leadership Commission* n te mwaiti ae \$494,048.00 e na tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki.

Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ao ti a nakon ngkanne ngkanne ara atu ni kabanemwane ae 30, *Subsidies grant & other commitment* n te mwaiti ae \$64,720,220. Ao I a kanakoa nakoimi Taan tei ngkana iai ae e kani marooro iaona.

Ao ngkai bon akea ao ti a kanakoa ngkanne bwa te kaotinano. Bwa te atu ni kabanemwane ae 30, *Subsidies grant & other commitment* n te mwaiti ae \$64,720,220 e na tei bwa mwakoron te tietura aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia aika a butimwaeia.

Ao ti a tara ngkanne ara kabanea n Atu ni kabanemwane ane iaan 345 ae te *contribution to development fund* n te mwaiti ae \$93,634,287. Ao I a kanakoa nakoimi Taan tei ngkana iai ae e kan titiraki iaona.

Ao I a bon ataia bwa e a boni bane te titiraki iaona, ao ti a kanakoa ngkanne bwa te kaotinano. Bwa te atu ni kabanemwane ae 345 ae te *contribution to development fund* n te mwaiti ae \$93,634,287 e na tei bwa kanoan te tietura aei. Ake a butimwaea ke a kangai eng ao ake aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaea te onono, ao ake aki. Ao e nakoia ake a butimwaeia.

Ao ti a tara ngkanne ara ikota iaon ara tietura aei n te mwaiti ae \$290,729,450.00 bwa e na tei bwa mwakoron te tietura aei. Akana a

butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. Ao e nakoia ake a butimwaeia.

Ao iai ngkanne mwakoron te Biira naba aei ae 2,3 ao 4. Ao N na kanakoa naba nakoimi Taan tei ngkana iai ae e kan titiraki iaona.

Ngkai bon akea ao N nang kanakoa ngkanne te kaotinano iaona. Bwa kiibu aika 2,3 ao 4, a na tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ao ti a manga tara ngkanne ana *short title* kea tun te Biira ae e uarereke. Ao N na kanakoa ngkanne nakoimi Taan tei ngkana iai ae e kani marooro iaona.

Ngkai bon akea ao N na kanakoa ngkanne bwa te kaotinano. Bwa te *short title* ke atun te Biira ae uarereke aei e na tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. Ao e nakoia akana a butimwaeia.

Ao ti a tara ngkanne aran te Biira ae e abwabwaki ke ana long title te Biira. Ao ngkana iai ae e kani marooro iaona, ao I a kanakoa nakoimi Taan tei. Ao ngkai bon akea ao I a kanakoa ngkanne te kaotinano iaona. Bwa ana *long title* te Biira ke aran te Biira ae e abwabwaki e na tei bwa mwakoron

te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. Ao e nakoia ake a butimwaeia. Ao e a katabwanina raori ara Komete iaon ara kataumwane ke te *Appropriation Bill* 2021. Ao ti a kaoka ngkanne ara Auti. Ti a butia te Tatin bwa e a kaoka te Auti.

Ao e a oki te Auti ao ti a nakon ara bwai are imwina iaon ara ota bebwa.

Kiraka: Kauouan warekan te Biira.

KAUOUAN WAREKAN TE BIIRA

Tibiika: Ao ngkanne N nang angan te Minitita ibukin te mwane ao bon te Kauoman ni Beretitenti ae karineaki, Hon. Dr. Teuea Toatu bwa e a tabeka ana Biira ibukin warekana te kauoua n tai. Ao e nakoim te Minitita.

APPROPRIATION BILL 2021 (Kauouan warekana)

Hon. Dr. Teuea Toatu: Ko rabwa Madam Speaker ao I a tabekia ma te nanorinano bwa te Biira ibukin te kataumwane 2021, e na warekaki te kauoua n tai ao ni kariaiakaki. E rabwa.

Tibiika: Ao ngkai e a bon tia n tabeka ana Biira te Kauoman ni Beretitenti ao bon te Minitita naba n te mwane ao N nang kanakoa ngkanne te kaotinano iaona. Ake a butimwaeia ke a kangai eng ao

ake aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaea te onono, ao ake aki. Ao e a butimwaeaki te Biira ni kataumwane ibukin 2021. Ao ti a nakon ngkanne ara bwai are imwina iaon ara ota bebwa.

TAIAN KAOTI

Tibiika: Te kaoti are e wene i matara n te tai aei, bon te kaoti ae e na tabekaki iroun te Kauoman ni Beretitenti ao te Minitita n mwane ae karineaki, Hon. Dr. Teuea Toatu. Ao I a kanakoa nakoim bwa ko a tabeka am kaoti.

DEVELOPMENT BUDGET 2022

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa Madam Speaker tao e kakawaki ae ti na bane ni kamaurira riki ngkai kanga e a boni bwabwakanako te tai. Ao n ana tangira Tamara are i karawa ao kam na bane ni mauri!

Te Tibiika ae ko karineaki, te Beretitenti ae ko rine. Minitita ma Taan tei aika rin, kain Kiribati ni kabane. Kam na bane ni mauri riki!

I kukurei ni uotarake nakon te Auti te kataumwane ibukin karikirake ibukin te ririki ae 2022.

Te kataumwane ni karikirake aio e kaoti ana karikirake nako te Tautaeka ake a mwanenaki bon man ana mwane te Tautaeka ao mai irouia taan buoka mai tinaniku ke tao are ti ataia bwa taian *development partners*.

E bon aki kona ni koro nanon ana waaki ni karinimwane te Tautaeka

n akean aia boutoka ara *development partners* aikai.

Ao ibukin aio *Madam Speaker*, ao ti teimatoa ni kakaitau ao ni karabwarabwa nakoia ibukin aia ibuobuoki ae moan te bati, ao te kantaninga bwa e na teimatoa ao man nakoraio aron te reitaki aio.

Madam Speaker, te kibu ni kora ibukin ara kataumwane n te ririki aio n aron naba ae I tia n taekinna ibukin te moan kataumwane ke ibukin te mwane ni mwakuri. Are e kangai taekana: *'Te waaki inanon te taneiai ae e boou'*.

Te taneiai ae e boou, e bon irekereke ma kanganga ake e kaoti man te aoraki ae te *covid-19*, e ngae ngke e bon tuai roko te aoraki aio iaon Kiribati, e a bon tia n rota aron maeura n te bong teuana ma teuana ao n taai aika na roko.

Ngkana ti kataneiaira ni waaki inanon te taneiai ae e boou aio ao ti bon riai ni karikirakea aroia ara botannaomata ma rikiraken abara ibukin boutokaia nakon taai aika na roko.

Te kataumwane aio e boni kaotia bwa ti na kanga ni kakoroa nanon aikai n te ririki ae 2022.

Tao N nang taetae ngkanne iaon te kataumwane ibukin Karikirake ibukin te ririki 2022.

Ikotan te kataumwane ni karikirake ibukin 2022, bon \$266.7te mirion ke 81% mani kaubwain abara.

Karikirake ake a bautaki inanon te kataumwane a bon irekereke ma karikirakean Riin te Waaki rinanon te iti, te ran, te baao ni mwamwananga, te mwane ni boutoka nakoia ake aki mwakuri, kaara ao mwauku ao ai karikirake n irekereke ma te Reirei ao te Mauri.

Botan te kataumwane ni karikirake ae mwanenaki irouia *Development Partners* e nakon te mwaiti ae \$169.1te mirion ke 64% iaon te bota ni kataumwane ibukin Karikirake.

Te Tautaeka ni Kiribati ke ami Tautaeka aio, e boni mwanena ke iai ana mwane ae kanga ti aranna iaan te kataumwane ibukin te mwakuri ke te *LCDF* ae mwaitina \$93.6 te mirion ke te 36% iaon te ikota ni kataumwane ibukin Karikirake.

E raka iaon 77% man te mwaiti aio are e irekereke ma bwakamwane ni boutoka ibukin karikirakean maeuraoin te botannaomata bwa e aonga ni waaki inanon te Taneiai ae e boou.

Ikotan te kataumwane ae e katauaki ibukin aio, bon \$72.4te mirion ae \$40te mirion ibukin rakan boon te takataka ao \$32.4te mirion ibukin buokaia nake aki mwakuri.

Madam Speaker aio ae I a bon tia n taekinna inanon te kataumwane ibukin te Mwakuri.

N reitaki ma anne ao ana kataumwane ni karikirake te Tautaeka ibukin boutokan te Reirei

n te Kuura ae rietata (*Scholarship*), bon \$6.5te mirion. \$3te mirion ibukin te onobwai, \$2te mirion ibukin kamwanangakia aoraki nako tinaniku ao \$1.5te mirion ibukin buokaia Aro.

Iai naba te \$.4te mirion ae e katauaki ibukin karaoakin tian te aba ao \$.4te mirion naba ibukin boon mitin ma bwai ni mwakuri n te O n aoraki.

E bon rawata n aron ae I taekinna *Madam Speaker*, raora ke taan tia anga te buoka ke ti arania bwa te naan *Development Partners* ake a raonira n te tai aei n aron are a tia ni karaoia n taai nako ke n ririki aika nako.

N te ririki aio ao bon teuana te tia anga buoka ae e rangi n bubura ana anga buoka n te ririki aio bon te Bangke n Atia ke te *Asian Development bank* n ana mwaiti ae \$49.7te mirion ibukin buokan katoamauan te karikirake iaon Riin te waaki aika 2 mwaitina.

N aron ae ti ataia Riin te waaki n te taetae n Imatang bon *Infrastructure*. Karikirake aikai boni boutokan kabobongan raoi aron te mwamwananga nako aonnaba ke n arana are e kinaki ae te Kiribati *Outer Island Transport Infrastructure project (KWOITIP)* n ana mwaiti ae \$33.7 te mirion.

Ao ai \$16te mirion ibukin te kauoua ni karikirake are e na ibuobuoki ni katoamaua aron kabobongan te korakora, e aki babane iaon Tarawa Teinainano

ma Betio ke n arana teuana ae te *South Tarawa Renewable Energy Project*.

Ana kataumwane te Tautaeka n Aotiteria (DFAT) are e a tia ni baireia nakon te mwaiti ae \$23.3te mirion iaon ana karikirake aika 15 mwaitia ake a irekereke riki ma boutokan te reirei ao karikirake ibukin Riin te Waaki.

\$10 te mirion te kataumwane ae e onoti nakon te karikirake ibukin te reirei ae te Kiribati Education Improvement Program (KELP/phase 3to5).

\$6 te mirion ibukin te karikirake are e na irekereke ma buokan katamaroan te Itoman ma te aonnaba ke te *Submarine cable* ao ai \$5.4te mirion ibukin buokan karikirakean te waaki ibukia koraki ake a na kona ni kareke mwakuri ke n arana teuana ae te *Skills for Employment. (Kiribati Facility)*.

Te Tautaeka n Nu Tiran e a tia naba ni karokoa ana mwaiti ni kataumwane ibukin te ririki ae e na roko n te mwaiti ae \$24.2te mirion ibukin 45 karikirake ake a irekereke riki ma boutokan te Mauri ao Katoki aoraki ao ai te katamaroa iaon te Iti ma te Ran.

Man ana kataumwane ao e a tia ni katannakoa \$5.6te mirion ibukin te ibuobuoki ni katamaroan te iti ma te ran.

\$2.3te mirion ibukin boutokan te Reirei n rinan ake a Ririeta ao

\$1.te mirion ibukin katean te O n aoraki i Betio ao bon onobwai nakon te O n aoraki ake a maan.

\$20.2 te mirion ibukin 5 karikirake. E a tia n anga te Bangke n te aonnaba ana kataumwane ni karikirake aika a rekereke ma arora ni kaitarai Bibitakin kanoan boong ao kanganga ake a na kona ni karina n reke.

\$7.2te mirion e a tia ni kataumwaneaki ibukin wakinan te karikirake aio iaonaba ibukin buokan katamaroan kai n nako tari iaon Tarawa Teinainano ma Betio ao ai \$4te mirion ibukin kakorakoran riki aron te waaki inanon te Botaki ibukin te Mauri ao te Kuakua.

Te botaki ibukin te Environment ke te (JERF) e kataumwane a \$14te mirion ibukin teuana te karikirake ae e irekereke ma karikirakeaia kain aonnaba rinanon kateimatoan te korakora man taai ke n arana are e kinaki ae *Promoting Outer Island Development food integrated energy road marker*.

Te Tautaeka n Tiaina e a tia ni kanakoa ana kataumwane ae \$14 te mirion ibukin 11 taian karikirake ake a na boutoka aron te mwamwananga, te Uniniki, ao ai anga ni kamanomano mani kanganga aika aika a karina.

Aio are e a tia ni katannakoa ana kamataata iaona bwa \$2.8 te mirion ibukin boutokan te Ununiki. \$2.4te mirion ibukin te kaibuke ibukin te Aono n raina ma Binikiti.

\$2.1te mirion ibukin karikirake ake a uarereke (*small grant*), ao \$2.1te mirion ibukin kaitaran kanganga aika a karina ke te *disaster fund*.

Irarikin mwane ni buoka ibukin karikirake aikai ao a teimatoa n anga aia buoka ke ti aranna bwa te *budget support* taian *development partners* n aron te *World bank*, *ADB*, *INFAT Aotiteria*, *Nu Tiran* ao te *EU* nakon ana kataumwane Kiribati are e aki toki ni barongaia ni katoa ririki ibukin ana mwane ni mwakuri te Tautaeka ke te *Re-current Budget*.

E kakawaki *Madam Speaker* ae ti na karekerekea te kataumwane ni karikirake aio ma ara KV-20.

Te Tautaeka e a tia ni barongai raoi ana karikirake ibukin karekean te marurung, te maeuraoi ao te rau iaon abara aio rinanon ana Kainibaire ake 4, ake a mwaneweaki n te Kiribati *Version 20*.

N te ririki ae 2022 ao angin te kataumwane ibukin te karikirake ae I taetae iaona ngkai, iai te mwaiti ae \$148.7te mirion are e kaineti nakon te moan boua nakon te KV-20 are e irekereke ma karikirakean kaubwaira.

Inanon te bota ni kataumwane anne ao a rin naba inanona kataumwane ibukin boutokan te Reirei, te Mauri ma Katoki aoraki ao ai te buoka are e aki totoki ni bwaka nakoia koraki ake a teimatoa ni kainanoa te ibuobuoki man te Tautaeka.

Te kataumwane ibukin te boua are e irekereke ma Riin te Waaki (*Infrastructure*), e nakon te mwaiti ae \$99.4 te mirion ke te 38% iaon te bota ni kataumwane ibukin karikirake.

\$9.7te mirion ke 4% iaon te ikotaki ni kataumwane e a tia naba ni kataumwaneaki ibukin tararuan te rau ao te Mauri. Ao ai \$5 te mirion ke 2% man te botaki n kataumwane e nakon te kabanea ni boua te KV-20 are e irekereke ma te waaki n Tautaeka ke n te taetae n Imatang - *Governance*.

Ngkana arona ngkanne *Madam Speaker* bwa ti manga karekerekea naba te kataumwane ibukin Karikirake aio ma te *KDP* are I kukurei n taekinna bwa e a tia ngkai *KDP* te Tautaeka ibukin te *next 4 years*, ao aio are ti na *lounge* n te Kaabong n te wiki aio.

Te Tautaeka aio e kukurei n taekinna bwa e a tabwanin ana boki ibukin barongan ana karikirake ibukin te 4 n ririki ake a na kona n ibuobuoki ibukin kakoroan nanon Kainibaire ake a mwaneweaki inanon te KV- 20.

Te babaronga aio e kinaki n arana ae Kiribati *Development Plan* ao iai 6 mwaitin ana Kainibaire ke tao taian *sectors*.

Man te ikota ni mwane ibukin te kataumwane ae I taetae iaona ngkai ibukin te karikirake ao \$99.4 te mirion ke 38% iaon te bota ni kataumwane, e a tia ni kataumwaneaki ibukin buokan

karikirakean karikirake iaon Riin te Waaki. (*Infrastructure*).

\$87.4te mirion ke 33% iaon te bota ni kataumwane. E a tia ni kataumwaneaki ibukin buokan karikirakean kaubwain te aba ao e kairekerekeaki ma buokaia koraki ake a teimatoa ni kainanoa ana ibuobuoki te Tautaeka.

Aio are tao n te taetae ni Imatang are e aranaki bwa te *Economic Growth*.

\$35.8te mirion ke 14% iaon te bota ni kataumwane, e a tia ni kataumwaneaki ibukin boutokan te Reirei ao Karekean te rabakau.

\$19.2 te mirion ke 7% iaon te bota ni kataumwane, e a tia ni kataumwaneaki bukin buokan tararuan ara Otabwanin ni ikotaki ma buokan karikirake iaon te naan amwarake ao maan, aron barongan mange ao ai arora ni kamanoira ao ni kaitarai kanganga aika a karina ao ai bon bibitakin kanoan boong.

\$15.9te mirion ke 6% e a tia n kataumwaneaki ibukin buokan tararuan te Mauri, Katoki aoraki n ikotaki ma karikirake ibukin katean O n aoraki aika a boou ao ai karekean mitin ibukin katoamauan te mwakuri n te O n aoraki.

\$4.9te mirion ke 2% iaon te bota ni kataumwane, e a tia naba ni kaokoroaki ibukin boutoka ana waaki te Tautaeka ni ikotaki ma buoka nakoia Aro aoai bon te ibuobuoki mai irouia taan rabakau

ke tao aranaki n taetae n Imatang bwa te *Technical Assistant*.

E koaua tao e na aki rangi n kaminoa te ongora ke tao e na aki rangi n mangaongao te ongora n aron ae I tia n taekinna, iai mwaitin te kataumwane ibukin te karinimwane ae mwaitina \$260 tabun te mirion.

Ao aio ngkanne ti kataia ni marooro iai ao n tibwatibwakin te mwane ni karinimwane aio ibukin ara KV-20, ao ngkana ti a manga tibwatibwaia n aron te KDP ae ti nang *lounge* ngkai n te Kaabong.

Aio ngkanne aron tibwatibwakin taian kataumwane nakon taian *sections* akanne.

Ma tao e kakawaki naba Madam Speaker, ae ngkanne ti nang nora aron tibwatibwan te mwane aio iaon Kiribati ae bwanin ke tao te tibwatibwa *by region* ke tao arana teuana te *Geographic allocation*.

Ibukin 2022 ao te kataumwane ibukin te Karikirake, e a tia ni katannakoaki aron barongakin ana karikirake ake e na waakin ao n reiti nakon waakinaia inanon te ririki ae e boou.

Ibukin te Aono ni Kiribati ae kabuta ke te taetae ni Imatanga (*National*) ni ikotaki ma te Aono n raina ma Bikiniti ao te kataumwane ae e a tia ni baireaki nakon te mwaiti ae \$16.2 te mirion ke 62% iaon te bota ni kataumwane.

\$89.3te mirion ke 34% iaon te bota ni kataumwane, e a tia naba ni

barongaki ibukin Tarawa ao aonnaba ao Banaba.

Ao ai \$11.3te mirion ke 4% iaon te bota ni kataumwane ibukin te Aono n raina ma Rawaki.

Iai 7 mwaitin karikirake ake a tia ngkai ni barongaki ibukin te Aono n raina ma Bikiniti.

Teuana mai ibuakon karikirake aikai, ake a mwanenaki man te Tautaeka ni Kiribati bon boutokan karekean aia bwaa ibukin ana tianaraita Kiritimati n te mwaiti ae \$1te mirion e na teimatoa n reke te iti irouia kain te Aono aio, ao ai \$1 te mirion ibukin kabobongan riki katean te Kauarinan n Reirei iaon Kiritimati.

Iai \$2.5te mirion ibukin katamaroan kai n nako tari ao \$1.6te mirion ibukin katamaroan te ran ni moi iaon Kiritimati. Ao e a tia naba n anga te Botaki n Eurobe ke te EU.

Man aio ao \$1.9te mirion e a tia naba n anga te Botaki ae te *UNICER* ibukin boutokan karikirake aio iaon Kiritimati.

Te Tautaeka n Tiaina e a tia n anga naba ana kataumwane n te mwaiti ae \$2.4te mirion ibukin te kaibuke ibukin te Aono n raina ma Bikiniti. Ao ai \$.7 te mirion ibukin buokan katean te tabon takataka (*Copra mill*) are i Kiritimati.

Iai 29 mwaitin karikirake ake a tia ni barongaki ibukin Tarawa, aonnaba ma Banaba ake a na boutoka aron karikirakean Riin te

waaki. Te Mauri ma Katoki Aoraki, Te reirei ao tabeua riki ake a na ibuobuoki ibukin karikirakean temanna ma temanna.

Iai 3 karikirake n te Aono aio n aron ae \$33.7te mirion ibukin karikirake ake a na boutoka kabobongan aron te mwamwananga nako aonnaba ke n arana ae e kinaki ae te Kiribati *Outer Island Transport Infrastructure (KWOITP)*. Ao aio are e mwanenaki iroun te Bangke n Atia.

\$16te mirion bukin te ibuobuoki ni katoamaua aron kabongan te korakora ae e aki babane iaon Tarawa Teinainano ma Betio ke n arana ae te *South Tarawa Renewable Energy*. Ao ai \$10te mirion te kataumwane are e onoti nakon te karikirake ibukin buokan waakin te reirei ae n arana ae te Kiribati *Education Improvement Program. (KELP)*. Irarikin aei ao iai 91 mwaitin karikirake ake a tia ni barongaki bwa kanoan 2022 ibukin Kiribati n kabuta, ao aei are e iri naba iai te kataumwane ibukin te ibuobuoki nakoia koraki ake a teimatoa ni kainanoa ana buoka te Tautaeka.

Tabeua karikirake aikai bon \$14te mirion ae e kataumwaneaki man te Botaki n *Environmenta* ibukin karikirakean aonnaba rinanon barongan bukin te korakora man taai.

\$7.2 te mirion are e mwanenaki man te Bangke n te aonnaba ni waaki ni kakatauraoi nakon

bibitakin kanoan boong ao kanganga aika a kona ni karina ao ai \$6.5te mirion ibukin boutokaia te nati ni Kiribati ni karekean te rabakau n reirei i tinanikun Kiribati are e mwanenaki man te Tautaeka ni Kiribati.

Barongakin karikirake aikai ao iai 5 Botaki ni mwakuri ae a taua angin te karikirake aikai. Bwa te Botaki ni mwakuri ibukin Riin te waaki, ao Kateimatoan Korakora (MISE) are ana kataumwane ae \$78.8te mirion ibukin boutokan karikirakean katoamauan ao katamaroan Riin te Waaki iaon te Korakora man taai, te ran, kai n nako tari ao baaoni mwamwananga.

Taian mwane ni buoka nakoia koraki ake a teimatoa ni kainanoa ana ibuobuoki te Tautaeka e barongaki rinanon te Botaki ni mwane ao Babairean karikirake ao ai te Botaki ibukia Aine, Ronrikirake, Takakaro ao Kamanomano (MWYASA). \$40te mirion are e a tia ni katauaki ibukin kaitaran keraken boon te takatakaj. Ao aei are e tararuaki iroun te *Ministry of Finance*.

Ao \$33.2te mriion ibukia ake aki mwakuri ao aei are e tararuaki iroun te *MWYSSA*.

Te Botaki ibukin te Reirei, e a tia n anganaki te kataumwane ae \$21.2te mirion ibukin katamaroan Umwanreirei, baao ni mwamwananga ibukia ataei ao boutokan te kamwananga ibukin

karekean rabakau n reirei ake a ririeta ibukin te Nati ni Kiribati.

Te Botaki ibukin te Mauri ao Katoki aoraki, e a tia n anganaki te kataumwane ae e nakon te mwaiti ae \$15.8te mirion ibukin buokan katoamauan riki te O n aoraki ma mitin ao aia bwai ni mwakuri ake a na kainanoaki ibukin kabobongan te mwakuri irouia neeti ma taokita ao ai bon ibukin katean te O n aoraki ae e boou.

Madam Speaker iai te kataumwane ibukin karikirake ake a tia ni barongaki ibukin 2022 irarikin anne ao iai naba nikira ni mwane ibukin karikirake ake a teimatoa ni wakinaki inanon te ririki 2021 ke n te ririki aei mai imwaina.

Iai tabeua karikirake akana akea aia kataumwane ae e oti ibukin 2022, ma iai te kantaninga bwa iai aia nikira ni mwane are ngaia are e na kabonganaki nakon te ririki ae e na roko.

Katoto tabeua akana iaon te karikirake aikai, te wanikiba ae te Embraer (Jet) bwa e a okioki ao e ibuobuoki n aron te duck and pass ao ai karikirake iaon aba iaon te bwai n reitaki ao n raonaki n te buoka ibukin te *covid-19*.

Mwaitin nikiran te mwane ni karikirake man 2021, e katauaki nakon te mwaiti ae \$114.9te mirion ao ngkana e ikotaki ma te kataumwane ibukin te ririki ae na roko aio ae 2022 ao e na reke te bota ni mwane ibukin karikirake ae nakon 2022, e a nakon te mwaiti

ae \$377.7te mirion iaon are e na kabuti taian project ae e roko n te mwaiti ae 898 taian karikirake akanne.

Te Tautaeka aio Madam Speaker, e rangi ni korakora ana iango ibukin karikirakean ao uarokoan Kiribati ma ana botannaomata ni kabaneia bwa a na marurung, maeuraoi ao ni mwengaraoi ke ni maeka inanon te rau.

I kan reitia riki te Tautaeka n anga bwanana ni kakaitau ao ni karabwarabwa nakoia ana *development partners* man aba aika kakaokoro ibukin teimatoan aia boutoka nakon te kakawaki ni karikirake ake a na kona n ibuobuoki n tabekarake ao ni uarokoa Kiribati nakon te tabo ae e taketenna.

Ti kakaitau riki nakoia buoka ake a irekereke ma te kamanomano nakon te aoraki ae te *covid-19* ni ikotaki ma karekean taian iti n totoko, mitin ma bwaai ni mwakuri akea katoamaua te mwakuri n te O n aoraki n aron oneaia ni kamanomano taokita ma neeti ake a na kona ni bwaini n totokoa reken te aoraki aio ao a mwaiti riki.

Ao ai boni bwanan riki ae e onoti ni kakaitau nakoia taani mwakuri n au aobiti ao te Botaki ibukin te mwane ao babaronga ni karikirake riki, riki taani mwakuri n te *Planning* ao ai bon nake aki toki ni mwamwakuri ma ngaia man Botaki ni mwakuri aika kakaokoro ibukin

aia beku korakora ibukin te botannaomata.

Akea au nano kokoraki bwa Kiribati e teimatoa ni kaineta ke n toua te kawai are e a tia ami Tautaeka ni barongaia. Ao aio ae e na teimatoa ngkana ti kaai ni ikarekebai nakon tibwangara aika kakaokoro ake a ti a tia ni mwiokoaki iai.

Man taeka aikai *Madam Speaker*, ao I a bubuti tabekan te kaoti ibukin te Mwane ni karikirake ibukin 2022, bwa e na maroroakinaki ao ni butimwaeaki iroun te Auti aio. Kam bati n rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Kauoman ni Beretitenti. Ao ngkai e a bon tia n tabeka ana kaoti ibukin te mwane ni karinimwane te Kauoman ni Beretitenti, ao I a kanakoa nakoimi Taan tei bwa kam a maroro iaona. I a ongora moa ana itera te Kaitara, ao I angan te *Leader* n te Kaitara bwa e a kanakoa ana maroro. E nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao ti a kamaurira riki n tamaroan te tairiki aei. Ti na bane ni mauri!

Ao ti kaitaua te Kauoman ni Beretitenti ae te Minitita n te mwane ibukin uotakirakean te kataumwane ibukin karikirake ibukin te ririki 2022 n te mwaiti are e a tia n taekinna are \$262.7te mirion.

Ao ti boutoka te kaoti aei te Tibiika. Ti kabanea kanoan te mwane ni

karikirake are e a tia ni kabwarabwara te Kauoman.

Ao imwain ae ti nakon kanoan te boki ni karikirake aei ke te kataumwane ni karikirake. Ao ti a rimoa moa ni kaitaua te Kauoman ma kain ana aobiti ao ake a tia ni ibuobuoki ni karaoa te boki ni kataumwane n te karikirake ae ti a noria ngkai i matara n te tai aei.

Ao tik ani kaitau bwa e a rangi n rikirake riki nakoraai ke tamaroan aron uotakirakean te naan karikirake ke te boki ni kataumwane ni karinimwane n te tai aei. A manga rawata riki tao mwakorona aika a ibuobuoki ni karaua ni kabwarabwarai aron kanoan te naan karikirake nakon te ririki ae na roko.

Ti noria bwa iai naba ae e a manga rinnako kanga te naan karikirake ake tao a tia ngkai, ae tao a nang aki oti mataia nakon ririki ake imwina.

Ai bon te kakaitau te Tibiika nakon te mwakuri ae e tamaroa aei.

Ngkanne iaon te naan karikirake ao ti kauataoa bwanan te Kauoman ao bwanan te Tautaeaka. Ti a kauataoa te bwana ni kakaitau nakoia taan anga te buoka nakon abara ae Kiribati aika a bon teimatoa naba n tei irarikira ni buokira n aron kanoan ara iango ibukin rikiraken abara ao karikirakean aroia ara botannaomata rinanon te naan karikirake.

Ti karabwaia n aron are e a tia n taekinna te Kauoman. Ti a karabwaia kain te ADP, kain Aotiteria. Te Tautaeaka n Aotiteria, te Tautaeaka n Nu Tiran, te World bank ao te Botaki ni mwane ibukin te Otabwanin n te aonnaba (GEF) ao te Tautaeaka n Tiaina ibukin aia buoka nakoira ni kanoan ara kataumwane n te karikirake ae e na roko.

Ngkanne te Tibiika, tao iaon kanoan ngkanne te karikirake. Ao e koaua bwa teuana te bwai ae e kakawaki n aron ae e kaineti ma ana kataratara te Tautaeaka. Ao n aron are e a tia ni kabwaranakoa te Kauoman ni Beretitenti, ao tao te bwai ae e nang kakawaki ae ti taraia n aron ane e a bon tia ni kabwarabwara te Kauoman. Are kabonganan te naan mwane ni buoka aikai ni kaineti ma tao kainanoia ara botannaomata.

Ma ti nora moa kanoan ana KV-20 te Tautaeaka bwa ngaia are e kona ni kaira aron tarakin tibwatibwan te buoka are e roko ngkai irouia taan anga te buoka, bon te buoka are ti anga naba man ara kataumwane. Ana kataumwane Kiribati n aron are e a tia ni kabwatia n te tai aei.

Ao kanoan ana kataratara ae e ananau te Tautaeaka are ana KV-20, ao ti ataia bwa iai mwakorona aika a rangi n kakawaki. Ao tao ti noria ngkai bwa te kabanea ngkai ni bubura ni kataumwane ke tao ni waaki ni karikirake, a irekereke ma kanoan ana kataratara te Tautaeaka. Tao te kabanea ngkai ni bubura ane

iaon karikirake te maeuraoi n aron are e a tia ni kabwarabwara te Kauoman are e nako iai tao 56% n te bota ni mwane aei.

Ao ngkanne imwina tao iai te naan karikirake ibukin Riin te Waaki ane 30%. Aikai tao bwaai aika a kakawaki.

Ao ngkanne ti a nora ngkanne are imwina te Tibiika ao ti a tara tao tibwatibwan te buoka aei nakon te Mauri ke te Waaki ni Kuakua ae 6%. Ao tao aikai ngkanne ae ti a tarai bwa a rangi n uarereke n aron are tao te kanganga ae ti teimatoa n tatabeki inanon te Maneaba ni Maungatabu aei mai irouia ara botannaomata ni kaineti ma tao te waaki ni Kuakua.

Ao ngkai ti ataia bwa teuana te Mauri kanoan ana kataratara ae e ananau te Tautaeaka, ao tao aikai itera ae ti taraia bwa e na riai riki ni karawataki riki tao te ibuobuoki nakoin iaan te naan waaki ni karikirake.

Teuana mai ibuakon te kanganga ae ti teimatoa n tataekinna ibukin te ibuobuoki. Ao tao e reke naba inanon te marooro n te kataumwane are ti a tibwa tia ni kabwatia, bon te naan aoraki are a rangi n tiritiri ngkai iaon abara ae Kiribati are te *NCD*.

Ao ti ataia bwa ti rangi n karabwaia Tautaeaka ake a teimatoa ni buokira n aron Nu Tiran ao Tautaeaka riki tabeua ake a ibuobuoki ni kauarerekea te aoraki ke ni buokira ni kakae an gan

kauarerekea te aoraki aei iaon abara ae Kiribati.

Ao aei ti taraia bwa e aki rangi n tau aron te buoka naba ni kaineti ma te itera aei.

Ao tao teuana te waaki ae ti na kaunga naba iai. Kanga e rangi n uarereke naba aron te ibuobuoki ni kaineti ma te waaki n te takakaro. Kaungakia ara roronrikirake ao bon ara botannaomata bwa a na kakorakora riki te kakamwakuri bwa a taku taan rabakau n te Mauri, bwa aei ae e na buoka kauarerekean riki te aoraki ae e kakamaku ae te *NCD*. Aoraki ake aki ewewe te *NCD* ae ngaia ngkai e bon teimatoa n reke bwa te kabanea n tiritiri nakoia ara botannaomata iaon Kiribati.

Mwakoron naba kanoan tao ana kataratara te Tautaeaka bon karikirakean te rau ao te mweraoi iaon abara ae Kiribati.

Ao ti taraia n aron te kataumwane ibukin karikirake nakon te ririki ae e na roko 2022, bwa ti 4% mai ibuakon te kataumwane ae \$262tabun te mirion ae e nakon te waaki ibukin Tararuan te rau ao te mweraoi iaon abara ae Kiribati.

Tao aei naba teuana iteran te waaki ni karikirake ae ti na rangi n kaunga naba te Tibiika, bwa e na riai riki n taraki ao ni karawataki riki ibukin naba te naan kanganga aika a rikirake naba i abara ao kainanoan tao te naan bwai ni mwakuri.

Ao tao tiaki ti iaon Tarawa Teinainano ma Betio, ma bon buokaia naba tao bureitiman ao koraki riki ake a na kainanoa te ibuobuoki aei ibukin kanakoraon riki aia mwakuri iaon ara abamwakoro.

Iaon ngkanne are tao karikirakean te waaki ni kairiri ae tamaroa ke tao te *Governance*, ao ti noria bwa aei tao ai bon te kabanea ni uarereke ngkai n reke tibwana iaan te naan karikirake ibukin te ririki ae na roko n te mwaiti ae ti 2%.

Bwa ti ataia bwa aei teuana tao bouan ana KV-20 te Tautaeka ae moan te kakawaki. Ao tao ti na rangi n kaunga bwa e na riai riki ni karawataki aron te waaki ni karikirake n irekereke ma te itera aei ae te *Governance*.

Ao ti tara tao aron te naan waaki n reirei ke waaki ni katanoata nakoia ara botannaomata, tao ibukin karikirakean Inaomataia ao tao ibukin kaungakia aine ibukin tao te naan Nakoa ake a kaungaki nako iai.

Ao ti ataia ao ti rangi n karabwarabwa bwa iai te karikirake are kanga e buokia aine ibukin tao kaungakia nakon te Nakoa n te Maneaba ni Maungatabu.

Ao ti kakaitau ibukin anne ao aikai aekakin karikirake tao ibukia ara roronrikirake bwa a na kona n ota riki n aron te tibwanga ae e kakawaki iaan te itera aei. Anne kanoan tao ana kataratara te Tautaeka.

Ngkanne iaan tao kanoan ngkai te naan karikirake iaan te kataumwane n te karikirake, ao ti rimoa moa ni kakaitau ibukin te naan ibuobuoki ibukin katauraon te botannaomata i Kiribati imwain ke ngkana arona bwa e a bon kuba n roko iaon abara te aoraki ae te *covid-19*.

Ti kakaitau ibukin te naan iti n totoko ae ti noria bwa e nang tiraua ae a tia n roko ao a oti rongorongoa inanon ara boki aei mai irouia ake a tia n anganira. I taku bwa a rawata rabwata ake a tia ni buokira ni kamanoia ara botannaomata ni karokoan te naan iti n totoko aikai.

Ao ti ataia bwa ngkai e a manga waaki karokoan te naan iti n totoko tao ibukia te naan roro ake iaan 18. Ao e tia ni kabwarabwara te Minitita n te O n aoraki ke n te Mauri kanoan ana iango te Tautaeka iaon aei, ao tao aei ti na rangi n kaunga ao ti na nang kaitaua Aotiteria ao aba riki akana tao a na manga tauraoni ni ibuobuoki ibukin kamanoia te roro ake iaan 18.

E a tia ni katanoata te Minitita bwa ngkai tao mwaitia te koraki ake 18 rake, a tia ngkai tao ni kamanoaki iaon 80%. Tao iai riki akana iaoni kawaina.

Ma ikai e nang kakawaki ae ti nang kakaitau ibukin te ibuobuoki iaon te itera aei.

Tao ngkanne ibukin tao buoka n te tabo ni Kuakua tao ibukin riki

ngkai ngkana arona tao e nang uki Kiribati ibukin te kibakiba. Ao tao e nang kakawaki bwa e na toamau naba ara tia mwakuri n te tabo ni Kuakua ao antai ake a katabeaki n itera aikai ibukin aia bwai n tutuo.

Bwa aei teuana te naan kakaewenako aika a kaitara ma ngaai aba n aekakin abara ae Kiribati. Te naan bwai n tutuo ibukin tuoakia aomata ake tao a na roko bwa iai manin te aoraki irouia ke akea.

Ao tao te naan bwai ni mwakuri riki ibukin te O n aoraki ibukin riki katauraona imwain kaukan Kiribati. Te naan mitin ni kaikeike, n ikeike ake a na kona n ibuobuoki ngkana arona bwa e na kuba n roko te aoraki.

Ao tao aikai a kakawaki ae ti taraia bwa a kakawaki bwa e na toamau te Botaki ni Kuakua ke te Mauri ni butimwaei ke ni kaitarai te naan kanganga aikai imwain ae e na kona n roko.

Ibukin ngkanne buokaia tao te koraki ake a rotaki aia karikirake man te *covid-19*. Ti nang kukurei n noria bon ana buoka abara ae Kiribati. Bon ngaira ae boni kaubwaira ngaira kain Kiribati.

Iai ake a tia ni kakabonganaki ke ni kanakoaki ibukin buokaia taan karikirake ke bitineti are \$4,000,000. Tao ngkai iai nikirana ai ti \$990,000 n aron te rongorongo n ara boki aei.

Aoi ai naba te ibuobuoki nakaioi ake aki mwakuri. Ao tao aikai te kantaninga ikai ake nake a rotaki aia mwakuri tao n inin te tabo n iruwa ke taabo riki ake a tia n rotaki naba man te aoraki ae inin te kibakiba nako Kiribati.

Aikai tao teuana kanoan ana KV-20 te Tautaeke ae e nang kakawaki are iaon te kaneweaba. Bwa I taku bwa bon aikai taan karikirake iaon te kaneweaba ae a nang rotaki aia karikirake man te Aoraki ae te *covid-19* n tokin te kibakiba nakon abara ae Kiribati.

Ao tao aei tao ngkana arona bwa e nang uki te kibakiba nako Kiribati ao aikai itera ae tao ti na manga karau n tarai ibukin manga kaungan te itera aei.

Ao n ti buokaia ngkai ara koraki ake a rotaki ngkai aia karikirake, bwa a na kona n teimatoa ni kona ni waakina aia karikirake.

Te Tibiika iai naba ibuakon ara boki ni kataumwane aei ibukin te karikirake, are n aron are I mwaneweia te naan karikirake ngkai are aongkoa tao a tia raoi aroia are a toki te mwakuri iaioia.

Ma ibuakon aikai n aron ae ti noria n ara boki aikai, ao iai ibuakon te naan karikirake aikai aika tao a tarau, bwa a rangi n korakora riki te kabanemwane bwa a kabaneaki nakon are kanoan te kataumwane n te karikirake teuana ma teuana. A rawata ma tao iai tabeua ae te naan katoto ae ngkana I kona n

anga. Bwa tera ngkanne aron te naan karikirake aikai.

Tabeua mai ibuakona are a rin iaan are a toki ke a tia ni bwanin raoia aroia.

Teuana te katoto tao bon te ware aomata. Te karikirake iaon te ware aomata ao iai tao tarau imwin te mwakuri aei ae \$400,000 tabun. Aikai tao te naan ware naba aika a bubura ao tao e kona n taraki bwa tera ngkanne aron te naan karikirake aikai. E aki rangi n mataata iroun te Kauoman ni Beretitenti. Tera ngkanne aron aekaki aikai ake kanga a raka aia kabanemwane iaon are mwanen te karikirake.

Iai naba te naan tangke ae ibukin te naan abamwakoro, (*outer island water tanks*). E tarau naba \$270,000. Aikai tabeua te naan katoto.

Tao iai tao kanoan te buoka nakon te *KIRIWATSAN* ae \$202,000 tabun ae kanga e tarau naba iai. Ao tao iai te karikirake ibukin te *Infrastructure* ke tao Riin te Waaki ibukin te Aono n raina ma Rawaki. Iai naba te tarau iai ae \$197,774. Aei kanga tabeua te naan katoto iaon te naan karikirake ae tabeua mai ibuakoia ti a tuangaki ngkai bwa e a toki te mwakuri iaomia.

Ma ngkanne tera ngkanne aron te naan tarau aikai. Bwa are ti tabeaianga iai ngkai iai te naan tarau aika a tinetine bwa e riaon mwanen te karikirake te

kabanemwane iaon te karikirake anne.

Ao aei te bwai ae te kanganga ae ti noria bwa e na kona n reke iai tao te kanganga ibukin manga karekean te buoka mai irouia nake anganira te buoka aei. Bwa ti tuai ongora bwa tera ana iango te Kauoman ibukin tao kabwaran tarau aikai ke tera angan ngkanne karaosan te waaki ke iangoan te marooro ma taan anga te buoka ibukin te naan tarau ke te naan raka ni kabanemwane aikai.

Iai naba ngkanne ibuakon te boki aei, ao tao aikai e a teimatoa naba n riki bwa kakanoan ara titiraki tao riki mai irouia ara Kauntira ao mai irouia ara botannaomata. Bwa te naan karikirake akana a teimatoa n tei iaan te MIA, are angina mai ibuakona kanoan te karikirake are e buokira iai Taiwan.

Ao I taku bwa ane iaan te MIA, te mwaiti ae e a riaon \$3te mirion ngkai, ane e bon teimatoa n iai mwaneia ma kanga akea te kakamwakuri ngkai n aron ae ti noria ae iaon te naan karikirake aikai.

Ma tera ngkanne ae a na karaoaki nakon te naan karikirake aikai, bwa tao iai naba aika a tarau ibuakona ma e nang tiraua naba aika a nang rawata nikiraia ae tao iraua tabun te mirion. Tera ngkanne kanoan ana iango te Tautaeka iaon karikirake aikai. Bwa aikai ake bon te naan karikirake ake a teimatoa n tititi

ara Kauntira tao riki ake a irekereke ma aia *priority project* aika a bon tia n roko mwaneia.

Tao anne teuana te titiraki ibukin tera ngkanne aroia te naan karikirake aikai.

Iai naba tao ane aki mena iaan te MIA. Iai are te karikirake ibukin katean te naan tabo ni maeka ataeinimwane n te King Tioti (*KGV dorm*) ae te moan phase ke tao te moan waaki ae \$1,000,000 tabun nikirana.

Ao aikai tera ngkai aron te naan karikirake aikai, bwa are a bon teimatoa naba ni kainanoaki irouia ara botannaomata.

Tao aikanne tabeua kanoan te kataumwane aei. Ti ataia bwa e a bon rangi n bwarabwara n aron are e a tia ni kabwarabwara te Kauoman ni Beretitenti. Ao ti aikai ngkanne ae ti kani maroroakinna. A nang tiraua riki kainanoia ara botannaomata ae ti kona n teimatoa n uouotia rake ni kanoan ara titiraki n te Maneaba ni Maungatabu aei. Bwa tera ngkanne aron tobwakin akanne. Ti nang kakaitau.

Ti teimatoa ni kakaitau. Ti boni kaitauira ngaira kain Kiribati ibukin te buoka ae ti a tia ni manga kariaia are \$93.6te mirion ibukia ara botannaomata.

Aei e teimatoa naba ngkai te Tautaeaka n riki bwa te moan tia n anga te buoka iaan karikirake ibukin te ririki ae e na roko.

Ti kaitau riki te Tibiika nakoia taan anga te buoka. Ti noria bwa tao e a moanna n kekerake naba mwaitia aika a kakabongana ara system, ke a kanakoa aia mwane ni buoka rinanon ara Tautaeaka ke nakon te *Finance*.

Ao aikai kanoan tabeua ara maroro. Ti kakaitau ibukin te naan buoka, te naan karikirake ake a bon teimatoa naba ngkai ni wakinaki ake iai ake a bon rawata naba mwaneia ao iai ake a teimatoa ni wakinaki ae tao a tei moa ngkai bwa a nang riao aia kabanemwane iaon te kataumwane.

Ao ti noria bwa iai naba aika a tia ngkai ke tao a bane raoi n toki kawaia te naan karikirake aikai ao a tia raoi rabwataia ke tera kanoana, a tia ni bane ni karaoaki.

Ao anne kanoan ara maroro te Tibiika. Ti ataia bwa e a rangi n bebete riki aron warekan ngkai te boki ni karikirake aei. Ao ti kakaitau riki nakoia taani mwakuri ake a teimatoa ni kakatamaroa aron te kamataata nakoira Taan tei bwa e na bebete nakoira aron warewarekan te boki ni kataumwane ni karikirake bwa e a bon rangi n tiraua mwaitina.

Ti kakaitau ibukin anne ao man taeka aikai te Tibiika, ao ti kaitau riki ti katekeraoira inanon kanoan ara waaki ni karikirake n te ririki ae na roko. Ao ara bwai te Mauri, te Raoi ao te Tabomoa. Ko rabwa.

Tibiika: Taran ae bon akea ae e kani maroro iaon aio, ao tao I a

kanakoa nakoim te Tia tei mai Butaritari. E nakoim te maroro.

Hon.Tinian Reiher: TE Tibiika e rangi n uarereke, ma I taku bwa eng bwa ana maroro te *Leader* n te Kaitara ao bon ongorara iroun te Kauoman ni Beretitenti ao te Minitita n te mwane. I taku ba a rangi n teretere te naan itera ake a rangi n teimatoa n noria te Tautaeka bwa a rangi n kakawaki ibukin rikirakera. Kakioan te naan mwaneka ake a na rikirake iai aron maeuia ara botannaomata ao bon aron kaubwaira ao taian raa riki te *Madam Speaker*.

Ma imwain ae I waaki riki, ao bon te karabwarabwa nakon te Kauoman ni Beretitenti ma kain ana tabo ni mwakuri ngkai a tia ni katauraoa te boki ni kataumwane iaon te karikirake.

Ao ti taku bwa e a rangi n nakoraoi riki ao e a rangi n rawata riki te rongorongoe ae ti kona n atai. A reke taian rongorongoe iaon karikirake ake a bon tia raoui, ake a complete ao bon aron tibwatibwakin aron te mwane ibukin te karikirake.

Ao n aron ae e taekinna te Leader n te Kaitara, tiaki te bwai ae e bebete. Ao ti rangi n kakaitau bwa kanga ko a noria iai, tao e koaua ae e a manga rangi n rawata te taibora. Kanga iai te manga minomino ni kataia ni kakakioi te naan mena. Ma e rangi n tikiraoui bwa ni bon tokin te tai ao ko bon kona ni manga noori aron reitakia are a

boni katebenakoaki nakon are tao te Kiribati *Development plan* ao iai are e bon nakon te KV-20 n aron te naan raa are e a bon tia ni waaki iai te Tautaeka.

Te Tia Babaire, I aki kani kaoka are e a tia ni maroro iai te Leader n te Kaitara. Tao e koaua e a obni moanna ni bwaka nako naba te tai ao a moanna naba ni kaka matara ao riki ibukin uarereken te naan ware ma tera. Ma ko rangi n kainano n wareware iai. Tao ko manga bon tangira riki te kirati. Ko boni kanimwa am kirati ao ko manga tangira riki are e na manga zoom ni manga kabubura riki. Ma e aoria bwa tao aio te kabanea n tamaroa ae e kona n reke iroua n te tai aio.

Madam Speaker, I ti kan nakon are kanga bon teuana te mena iai bwa e koaua are kanga iai norakin tamaroan taian mwane ni buoka aika a rereke. Ao ti rangi n karabwarabwa, ti reita bwanan te Kauoman ni kaitauia te naan *development partners* aiike a tei n taainako irarikira n anganira te naan buoka aikai.

Ao anne ae e rangi n kakawaki bwa are n aron ae e bon taekinna naba te Kauoman ni Beretitenti, ti aki kona n anai ni kabane ara karikirake n akea ngaia. Kanga baia n taai nako e rangi n kakawaki ao ti reita te bwana ni kakaitau nakoia.

Iai ngkanne ae kanga I ti kani kaineta au maroro ni bon nakon

kanga te naan karikirake aike ti bon kainanoi ngaira kain ara abamwakoro ae Butaritari.

Ao e koaua are iai tabeua ae a bon tia ni mwaneweaki n tain te Komete n te kataumwane, kanga iaon Riin te waaki. Ti rangi n kakoaua are ngkana e bon nakoraoi Riin te waaki ao boni ngaia are boni kawaira nakon nakon te rikirake.

Ao ti karabwarabwa bwa are n aron ae e bon tia naba n taekinna te Minitita n te *MISE*, tao e na boni wakinaki ngkanne te kawai iaon abara ae Butairitari inanon tao te ririki ae e boou.

Iai naba ngkanne te naan itera irarikin n aekakin ae ti karabwa naba te Minitita n te *Communications*. Bwa ngaia tao ara kanganga n aron tao te reitaki n te tarebon ke te *internet*. Ao I rangi n karabwa bwanan te Minitita man te Aono n raina. Bon anne te bwai ae e rangi n kakawaki, ngkana e rangi n nakoraoi te *internet* ma te tarebon ao reitakira e na rangi n bebete riki. Ao e na rangi n uarereke naba te kabanemwane ibukin kanga te mwamwananga. Ao ko a karaoia naba te *zoom* ke tera are ko kona ni karaoia iaon te *online* iai.

Ao I karabwa te Minitita n te *Communications* bwa e a rangi n anganira te unga n nano are ngaia ae e n teimatoa ngkanne ni kona ni mwanenaki aio man te *World Bank*.

Ao I kakaea ngkao n tain te te kamataata ao kanga bon akea

inanon te mena, ma ngaia te mwane are kanga e a tia ni kataua te *World bank* ibukin te *Marine cable* are e na toma man *FSM* nakoira, ngaia e a kona ngkanne ni mwanena te itera aio.

Ao iai ngkanne tabeua n aekakin are ara kotiwei are eng, kanga bon te kabuanibwai bwa ngkana arona bwa e uruaki te kotiwei ao ngkanne ai bon akea Riin te waaki iroua ngkanne bwa ti nang aki kona n toma ma kain are tabona are te Itera Meang.

Ngaia are kanga tao e raoiroi bwa are kanga e kanganga ae ti na noori nanon te mena. I kataia naba ni kakaea ara priority project iaon te MIA ao kanga bon akea. Kanga akea ao tao bon tiaki ana bure te Minitita n te MIA ma ana taani mwakuri bwa tao bon te mwarara mai irouia ara taani mwakuri mai buki.

E aoria bwa are ti na bon kaungai bwa a na kataia ni kamarurungia.

Iai ngkanne aike kanga te naan karikirake are e bon taekinna te Kauoman, ao a rangi n unga nanora iai.

Kanga teuana iaon ane te *GEF* kanga karakakin riki aroia ara botannaomata iaon te *outer island* ke tao bon iaon ara abamwakoro rinanon kanga karokoan te iti man taai.

Ao e koaua tao ti aki ataia bwa e bon tia ni waaki aio ke tuai, ma

are aikai ngkanne te naan karikirake ae ti tuai n ataia bwa ti rinnako iai ke ti aki. E kanga n *allocated* ngkanne te naan buoka aikai, ao te \$10,000,000 tabun e na kabaneaki iai. Ao a na kanga n rineaki te naan abamwakoro ao tao ngkana e rineaki te abamwakoro. A na bon bane ni men ate naan kaawa ni kabane ke tao bon ti iai kaawa aika a na ti katebenakoaki, ao nikiran kaawa tao a tiku n tataningaia bwa tao n ningai ngkanne are e na manga kona n roko irouia. Tao aikai ngkanne aika a nang kakawaki.

Iai naba ngkanne iaan kanga te Ununiki. Ao ngai temanna ae I rangi n kakaitau te Tautaeka ibukina bwa kanga inanon ana tai n taainako ni memena ana kataumwane ao e rangi n nora riain are kanga boni karikirakean aron aia kakamwakuri ara botannaomata. Te Ununiki ma tao te aro ni waaki ni karikirake. Ao anne ae e rangi n kakawaki.

I taku bwa bon anne riki ae e na kona n uotira nakon tao te toki are n te *KV-20* ngkana ti *diversify ara production base*.

Teuana mai ibuakona ngkanne kanga bon iaon te Ununiki ane kanga iai ake ti a tia ni kawenei nakon te Minitita ae karineaki n te Ununiki.

E koaua iai ane e boni waakinna ao I kataia ni manga nora au note iaona ae tao te naan buoka n aron te Ununiki. Ma kanga iai are ti a

tia ni bubutia te Minitita ngkanne are kanga iaon unikakin te *pilot project* iaon te *corn*. Ae ti ataia bwa te *corn* ngkai, e rangi n rawata. Ko kona n ae ko aki kanna ma e karaoaki kanan te naan man iai, riki te moa. Ao e kona ni menaki ao e rangi n kaabung te moa iai.

Iai iaon are te *bamboo*. Iai ara tabo i tabon abara ae Butaritari ae kanga e rangi ni korakora te aoneinei iai. Ao ngkana tao a unikaki te naan *bamboo*, ao ti ataia bwa te *bamboo* e na kona n rangi n karaoaki ibukin bwain te auti, te taibora ma taian raa.

Ao akanne ae kanga a na rangi n kakawaki, tao e nang onea mwin te naan kai ake a mangaongao ake e uarereke kabonganakia. Ao tao ngkana ti unika Tia tei *pampoo*.

Iai naba ara bubuti iaon norakin unikakin te nangkona bwa are e a tangiraki irouia ara botannaomata, ao kanga iai norakin abara ae Butaritari bwa e na bon kona ni maeu te kai ae te nangkona.

Ngaia are kanga aikai kanga taian karikirake ake kanga ti tuai rangi n noori raoi bwa a mwaneweaki inanon taian karikirake ake a mena inanon te boki.

Bwa ti ataia bwa karikirake aika a mena inanon te boki, a tuai n allocate tao tabeua mai iai are ko na kona n noria. Ma tao e na kona n rangi n ibuobuoki nakon taai aika na roko.

E aoria bwa ti a kawenea bwa kanga tao katabetabeakin ana iango te Kauoman ni Beretitenti ao kain ana aobiti. Tao ngkana e boni kona are iai are a kona ni kaotaki inanon te kataumwane are a tia n *allocated* ao iaa te naan aba.

Abamwakoro akana a mena ao tao te naan kaawa ngkana tao arona bwa a tia n reke. Ao e bebeta naba norakina iroura ao ti kona ni kangai; ngaia ti rinnako n aio. Tiaki n aei ao tera.

Ngaia are aikai te naan karikirake. Iai naba ngkanne are ni bon ana itera te tabo n akawa are e kataia ni kaunga.

Kanga e bwabwaka naba nanora n te bae n te *gate farming* aio.

Ti na bubuti naba nakon te Minitita n te Akawa ngkana iai ae e waakinaki ngkai ikai. Ao ti nora are karaoaki n te tabo ae Biribin ao ngkana ko roko iaon *Manilla* ao bon angin ana *lagoon Manilla* are bon te *port area, allocated* bwa ai bon te naan *milk fish farm*.

Ao ngkana tao a boni kona naba ni karaoaki anne iaon te naan abamwakoro ake a kainanoia.

Iai naba ngkoa kanga bon ara bubuti iaon manga norakin taian man are e rangi n korakora anakia, ao ibukin bon aron maeura n aekakin tao te mwanai.

Bwa e aoria bwa are akanne te naan mena. Ma kanga I ti katabetabea te boki ni kataumwane n te tai aio,

bwa are kanga bon akea raoi ara maroro iaona bwa are ti taku bwa ti rangi n boutokaia n aron are e a tia ni maroro naba iai te *Leader* n te Kaitara. Ma tao aikai ngkanne are ti kona n karini ni katabetabea ana iango iai te Tautaeka.

Iai naba ngkanne ara mena ngkanne iaon ae bon au titiraki nakon tei ngabong nakon te Minitita n te *MIA*. Kanga bon iaon ngkanne ara kanganga n are ana urubwai te ang, are ko bon aki kantaningaia ao e a tiriboa naba am Maneaba.

Ao e aoria bwa are tao anne bon te bwai teuana ao tao e na boni kaeka ngkanne te Minitita n te *MIA* nakon te ingabong.

Ma e aoria bwa tao aikai aika a kainanoia ara botannaomata, ao bon teuana riki ngkanne ara tao iaon ara uabu.

Ti rangi n kukurei n ongora man te mena are bon akanne kanoan te karikirake, ma are kanga ti noori mwaane ngkai ao ti aki ataia naba bwa a na manga boni kona ni karaoaki bwa are te covid-19 ae ngaia ae kanga e a rangi ni korakora ana urubwai.

Ao ti nora ngkai nikiran te mwane n te ririki aio ae \$100,000,000 tabun are a *accumulated* n 2021.

Ao ngkana e a manga roko ngkanne are mwanen te ririki ae e na roko. Tao bon akanne ngkanne te naan mena, bwa are n aron ae ti a taraia ngkai. Kanga te aekaki ni mwaiti \$300tabun te mirion te

mwane ni karikirake ae e na tauraoi nakon te ririki ae na roko akeke te naan roll on man te ririki aio ao are tao man te ririki are e nako ao ai manga te mwane ngkanne ae e boou.

E aoria ti na kaunga tea Tautaeke bwa ti ataia bwa e rangi n rawawata uotan te Tautaeke n te tai aio ma te aoraki aio.

Te kawai. A kaman roko bain te kawai. Te *caravel* are e uotaki mai Biti nako Butaritari ane ti a tia ni mangaongao ngkoa ma ngaia bwa are e mena ngkoa inanon ara terminal. Ao e rabwa bwa are e a tia ni manga uotaki nako.

Ma kanga n te *Caravel* aio, bwa are kanga ti ongora irouia te naan intinia ake a roko n te tai arei, bwa e ruti ana *quality* te atama arei ngkana e rangi n maan n *expose* nakon te ota.

Ngaia are ngke a bon uotai, a karinna n te baeki n te aro ae e na roo. Ao a manga rabunna n te warawara ae e roro n te aro ae e na uarereke rokon te ota iai. Ma e aoria aikai kanga te naan itera aika ti taku, ma I rangi n boutoka te kataumwane iaon te karikirake iaan norakina ae I taku bwa e rangi n nakoraoi. Ao iai ngkanne are kanga e boni kaineti ma aron are e bon taekinna ngkanne te Kauoman ni Beretitenti are ibukin te *investment* iaoia ara *human capital* are te mwane ibukia taan aki mwakuri, aia mwane kaara, te

naan mwauku ao rakan boon te ben.

Ti a rangi n karabwarabwa riki ibukin rakan boon te ben, bwa e a bon rangi n rawata. E ngae ngke tiaki kanga kaubwaira ngaira te ben, ma a bon rawata naba ara koraki aika a reke aroia man te ben. Ao e rangi n rabwa ngkai e nang nako te \$4.00, are e na boutoka riki aron maeuia ara botannaomata.

Kanga bon ti akanne te naan marooro aika I kan tabekia irariki aikai, ao I a karabwarabwa riki nakon te Tautaeke n te kataumwane ibukin te Karikirake are e tabekia n te tai aio. E rabwa *Madam Speaker* ao I boutoka te Manga kataumwane.

Tibiika: Ngaia ao I kanakoa moa nakon te Beretitenti ae karineaki bwa e a kanakoa ana marooro. E nakoim te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: Ko rabwa *Madam Speaker*. Ao e koaua, I a rimoa ni moana au marooro n anga te bwana ni kaitau nakon te Kauoman ni Beretitenti ma kain ana tiim ao ai bon taani mwakuri n te Tautaeke ake a tia ni kabobonga raoi kanoan te boki ni kataumwane ibukin Mwane ni buoka, ke aia mwane taan anga te buoka mai tinaniku, Kiribati ao ni bon reitaki naba ma te Tautaeke ni Kiribati rinanon ana buoka ae ti ataia bwa ngaia ngkai ae e a rangi n moamoa n te mwaiti ae \$93,6te mirion ke 35% botan te mwane ni karikirake.

Ao anne ae ti kaitau aron kanga te kekeiaki. Ao te bwai ae rangi n kakawaki irarikin naba Kiribati ao ti teimatoa ni kaitauia taan anga te buoka ni kabane. Ake mai imwaina ao n reitaki ma ake a boou, ao ake a bon teimatoa n tei irarikin Kiribati ni buokia n anga te mwane ni buoka ibukin te karikirake.

Ao e koaua aei te itera ae e rangi n kakawaki bwa are ara kataumwane are teuana n aron are e a bon tia ni kakabwarabwara te Kauoman ni Beretitenti. Arei are e bon tararua te mwane ni mwakuri.

Ma aei ngkanne kanga e a kitea riki are karikirakean te baere e aranaki bwa te *investment*. Are baika a na rangi n bongana bwa a na tobwa te rikirake, tiaki ti ngkai ma nakon naba taai aika na roko.

Ao te taeka ni karikirake naba are e aki ti tara te bwai ae e aki maan, n aekakin bwaai aika a kakawaki te kawai ma kateitei. E tara naba te botannaomata.

Ao I kaitaua naba te Leader n te Kaitara n reitaki ma te Tia tei mai Butaritari bwa a kataia naba n tara aron kakawakin ara botannaomata, te Botaki n aine, ao te Botaki n roronrikirake, ke ana karikirake te Kauntira.

Ngaia are e teimatoa te kakaitau n aron kanga nakoraoi n te mwakuri iaon tao kanakoraoan te boki bwa e aonga ni kona ni bebete aron te wareware ao ni bebete naba aron te keniken ma te ukeuke inanon te boki ae e rangi n mwaiti kanga te

rongorongo ae e kona n anga ibukin riki aia karikirake taan anga te buoka.

Te kauoua ni marooro are N na rangi n kakaitau iai, I kakaitau bwa e teimatoa te rikirake n anganga irouia ara itabon aika I-Abatera.

Ao ti kantaningaia bwa ngke a norira bwa tao e a mwaiti ae e anga te Tautaeke ni Kiribati nakon te karikirake ao iai te iango are e na kangai. Bwa tao e na bwara nanoia bwa aongkoa tao ti a boni kona ni mwanen ara karikirake.

Ma ti kaitau n aron te tamnei ae e anganira te boki aei bwa a teimatoa n rikirake.

Ao tao ti a boni kaitauia riki ake a rangi n bubura baia n anga te ibuobuoki nakon Kiribati.

Ti nora te *World bank* ngaia teuana te rabwata ae e teimatoa ana ibuobuoki n te mwaiti ae raka iaon \$20te mirion ngkana e eti au kataratara. Te World bank \$20tabun te mirion ao te ADB e teimatoa naba n anga te mwaiti ae e raka iaon \$40 tabun te mirion. Ao Aotiteria ma Nu Tiran, anga naba ae kaka \$20 tabun te mirion.

Ao tiaki naba mwaninga rabwatan te Betebeke ake te SPC, n reitaki ma te Pacific Island Forum Secretariat ao n reitaki naba ma te FFA n aron ane e teimatoa naba aia ibuobuoki nakon te Tautaeke ni Kiribati. Ao n reitaki naba ma rabwatan te UN.

Ngkana ko tarai botakin ana rabwata te UN aika a rangi n rawata, ao ngkana ko ikoikoti aia buoka nakon te Tautaeka e riaon naba \$20 tabun te mirion.

Ao ngkanne te bwai ae e rangi n kakawaki, bwa are ti kaitau bwa e aki rangi n teimatoa te koaua are e nang roko Tiaina bwa ti nang iraorao ma ngaia ao aongkoa a nang birinako taan anga te buoka.

Ngaia anne kanga te tamnei ae I kateiteia nakon te botannaomata bwa ngaia rokon Tiaina ke te iraorao ma Tiaina, e a rangi n karaka riki te ibuobuoki.

Ao ngkai riki n te aoraki ae te covid-19, e a rangi n rawata riki te ibuobuoki.

Ao tao ibukin te ibuobuoki nakoia Kauntira, e aoria bwa are e na manga bon *sum up* te Kauoman, ma iai te kantaninga bwa e nang karekeaki ngkanne te kataumwane ibukin aia karikirake Kauntira man ana mwane ni buoka Tiaina ibukin te ririki aei bwa are e tuai nako tibwangan te ririki 2021.

Ma tao e bon iremwe teutana ngkoa te ibuobuoki nakoia Kauntira bwa ara kantaninga ngke e tiainaki te boraraoi ma te Tautaeka n Tiaina ao tennaekaki te ibuobuoki are e na anga te Tautaeka n Tiaina. Bwa iai are te Tautaeka ma te Tautaeka, ke te Government to Government, ao iai Ministry to Ministry ao iai ngkanne kanga te Island Council ke te Community nakon naba te

Island Council ao te Community n aron aba aikai.

Ao te kantaninga bwa ngke e aki roko te aoraki ae te covid-19, e na kaman waaki bwa are I a tia n tiainai boraraoi akanne n ana kakao te Beretitenti mai Tiaina.

Ao te kantaninga bwa e nang waaki ao te kantaninga bwa aongkoa te tabo itera ni ibuobuoki are ti nang kaungaia naba tao ara tabo ni mwakuri ke Ministry aika kakaokoro ao n reitaki ma ara Kauntira bwa antai ae e na ataia bwa aei teuana te anga ae e na kona ni kabirimwaka te rikirake iaon abara ae Kiribati.

Ngaia are kanga man taeka tabeua akanne, I a raoni taeka ni kakaitau. Ao e koaua bwa are iai kanga titiraki are e kawenei te Leader n te Kaitara, tao e a kaekai te Kauoman ni Beretitenti bwa are tao e boni mataata riki n aron karaoan te naan boki aikai.

Ao ibukin ana aobiti te Beretitenti ma rabwata ake a mena iaan ana aobiti te Beretitenti, ngkana kam tara nanon te boki ni karekemwane ao e na oti ae angin karikirake ibukin 2022 a kona n akea. Bon angina ae akea te kataumwane iai.

Ma te kantaninga bwa bon iai akana iai kataumwane iai, ma ti tabeua. Ma bon angina ae akea ma te kantaninga bwa e na aki oti te kantaninga ae aongkoa akea e kakamwakuri man ana aobiti te Beretitenti.

Ma te rongorongō are e na teretere bwa nikiran mwane ni buoka ake a waaki ngkai, ane a bon teimatoa ni waaki. Ngaia are akea ngkanne aia kataumwane ibukin te ririki ae 2022.

Ngaia are man taeka tabeua akanne, e kimototo au marooro bwa are koaua e a boni bwakanako te tai ma e kakawaki bwa e na oti naba bwanan te kakaitau are e a tia n tabekia te Kauoman ni Beretitenti.

Ao man anne ao I boutoka te kaoti, ao ko rabwa.

Tibiika: Ao I ataia bwa e nang tiraua ae e kani marooro iaon te kaoti aei. Ao ibukina bwa ti a rangi n maan n tekateka n te aro bwa ti oki ao ti a manga bane ni marooro.

N na kabureikia bwa I ataia bwa e rawata ae e tei baina, bwa tao 7 riki. Ngaia are ibukina bwa I taku ngai ngkoa bwa I aki ataia ae iai te *development budget*, ngaia are I taku ngai bwa bon ti teuana ara bwai ao I aki bae n tara are mai inano.

Ngaia are I bon tekateka ni karokoa taina aei, ma I taku bwa e a kan reke 7 te aoa ngkai n tekateka n arora aei. Ngaia are I taku bwa ti bon riai ni break, ao N na kabureikia *for 15 minutes* ao ti na okira ikai 11.45pm, ao ti a manga okira ikai. Ngaia are ti a *break* moa.

MOTIRAWA IBUKIN 15 TE MINITI

Tibiika: Ao I a kanakoa ngkanne nakon ara tia marooro are imwina, nakon te Tia tei ae karineaki mai Tarawa Ieta;l Hon. Terieta Mwemwenikeaki. E nakoim.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika. E na rangi n uarereke au marooro tao 2 te miniti.

Te moanibwai, I a karabwa te Kauoman ni Beretitenti ma ana *staff*. Ao e koaua bon te *same comments* n te boki aio ae e a rangi n *informative* nakoira ao kanga e a boni karika naba ae ti na bon marooro. Ngkekei ti taneiai ngkoa ae ti angan naba ara *Leader*, ma I taku bwa ti bon riai ni marooro ngkai ti a rangi n ota ao e a rangi n rawata te information ae ti anganaki n te boki aio.

Ma I raona ara *Leader* ni boutoka te mwane ni kataumwane bwa are aio, ti bon aki kona n ae ti na aki boutokaia bwa are aio buokan Kiribati irouia ara *partners* ke aba ake anganira te buoka.

Tibiika: Ngaia te Minitita, tera am *point of order* e nakoim.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa *Madam Speaker*. Iaan katabeau ibukin te bong aei, e a kan okitau, uatai, tentai bwa te Maneaba aio e nang motirawa moa ngkai. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, ao N na kabanea ana marooro te Tia tei mai Tarawa Ieta ao tao I a kaokia naba nakon te Minitita n te

Finance are boni ngaia naba te Kauoman ni Beretitenti. Ao I kanakoa nakoim te Tia tei. E nakoim.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika. Ao e koaua N na reita au maroro.

Ao e koaua aio te boki are ti na maroroakinna ibukin otaia ara botannaomata ae kain Kiribati, bwa aio are e kaota aron are e taekinna te Beretitenti. Tao te *investment* ke ana karinimwane te Tautaeka n te waaki ni karikirake ao aba ake anganira te buoka.

Ao ti teimatoa ni karabwaia ara *partners* bwa are ngaia are anganira te buoka.

Ti teimatoa ni karabwaia ara *partners n aron* ae e taekinaki. Ti karabwa te ADB bwa n te boki aio ao e kaotia bwa ngaia te rabwata ae te kabanea ni bubura kaei ana mwane ni buoka are ana buoka Kiribati nakon te ririki ae na roko.

Ti karabwaia naba ara *Partners* ake a kaman teimatoa n riki bwa ara *partners n aekan Aotiteria/Nu Tiran* ngkai a bon teimatoa n anganganira te mwane ae e bubura kaei ni kaitara ara kanganga ibukin aron rikirakera ngaira kain Kiribati.

Ae I taku bwa te bwai ae ti na bon taekinna naba, ti boni karabwa te Tautaeka bwa aio te tai aio ae e rangi n kaotia bwa aio ae e a tia n rangi n rikirake aron ana *investment* te Tautaeka iaon te naan waaki ni karikirake.

I taku bwa aio ae e kaota are e kangai; ti na aki naba n rangi n *depend* iaioia ara taan anga te buoka. Ma tao e a bon raoiroi naba are ngkana bon iai kaubwaira ao ti nang bon *contribute* naba nakon te mwane ni karikirake.

Ma te bwai ae I kani maroroakinna bwa kanga I kani katabetabea iai te Tautaeka, bwa are inanon tao kakaeen te bowi ao n tabetai ti uouoti aia kanganga ara botannaomata nakon te Tautaeka n te tai teuana ma teuana bwa e na kanga ni mwanenaki.

Ao e kona ni mwanenaki ni bon te mwane ni kataumwane are te recurrent, ao ngkana aki. Tao aio ngkanne are ti na taraia bwa a mwanenaki naba ke aki.

Aop teuana te *area* ae I kataia ni kakaea ikai, kanga boni mwanenakin te kanganga ae tao kanakin mataniwin te aba.

Are I taku bwa aio teuana te kanganga ae I taku bwa e rangi n ewa, tao ngkana ti nako n nora mwin taian maroro ma mwin te naan *oral question* irouia Taan tei. E bon rangi n koro tiran uotakin te kanganga bwa e na kanga ni katokaki kanakin mataniwin te aba.

Ao I kakaea nnena ikai bwa I tabe ni kakaea aron taian *investment te naan donors* ibukin aio.

I nako n tara ana mena te OB, I aki rangi n noria iai. I a tia naba n nora ana mena te *MISE*. Ao tao aio naba

nnena teuana ae kanga I aki naba n nora are te karikirake ibukin kanakin mataniwin abara ke tao te social protection.

E koaua iai teutana tao norakin tao te karikirake n irekereke ma tao bibitakin kanoan boong n te MELAD iaon te *food security*.

Bwa te bwai are e a kaman tabeaianga nanou iai are I bon teteimatoa n uneuneaki ngke I riki bwa te Tia tei, ao tao a bon noria kain te OB ao a *present* aron te naan mwane ni buoka ake a reke iroun Kiribati, ao ngai I kangai. Te bae e kakawaki ti na aki mwaninga bwa are uoua aron te kanganga are bibitakin kanoan boong.

Iai are ti uneakinna are te *adaptation* ao ti na bon kanga n *adapt* nakon ana impact te *climate change* ae ti noria ni kanakin te aba, te ran ae e a bon tarika ao tao rotakin kain te amwarake iaon Kiribati. Ae I taku bwa are I rangi n maroroakinna bwa kanga N na katabetabea iai te Tautaeka, bwa e na kanga manga aron riki manga kaungaia ara taan anga te buoka nakon taai aika na roko bwa a na *invest* te mwane are e na kona n tobwa te kanganga are ti aranna bwa kanakin mataniwin te aba.

Bwa e na akea naba uaan are ti na invest n aron mwanen te ben ngkana arona bwa a nang bane ni bwaka nii bwa e a kanaki abara.

Ao tao e na aki rangi n bongana ami *investment* irouia ara

botannaomata ngkana a oki ao mwengaia e a tabe ni kanaki aia tabo. E a ibetutu te tabo ao e a kanaki te aba. Ngaia tao aio te bwana ni kakatabetabe bwa e aoria bon aio moa te boki ae ti taraia ao kanga e aki anganira te tamnei bwa tao n te ririki ae na roko ao e na rangi n mwaiti boutokakin te kanganga n irekereke ma kanakin mataniwin te aba.

Ti ataia are bon iai an mwane te Tautaeka are e boni kawakinna n ana kataumwane ma are ti aki nora karakan aio nakon tao ana *contribution* nakon te *development*.

Ngaia tao aio te bwana ni kakaewenako nakon te Tautaeka bwa are boni ngaia moa are e kona ni maroro ma ara donors ngkana a kona ni manga imanonoia ara donors bwa aio riki te area ae ti na aki mwaninga.

Bwa iai te koaua are e kangai, bwa ngkana ti aki moantai ni karaoia ngkai ao ko na economic cost n te long term nakon ae e rangi n bubura kaei ao tao e na manga bane naba n occupy ke n tauu ara resource bwa ti nang aki kabonganai ni bwaai tabeua ma ti nang due ma ana impact te bwai ae e aranaki bwa kanakin mataniwin te aba.

Ngaia are I boutoka te kaoti ma te bwana ni iraorao nakon te Tautaeka bwa tao aio te area are I taku bwa e tuai rangi n noraki irouia ara donors bwa a na invest. Ao ara kantaninga bwa inanon ana

tai ni maroro ara Tautae ma ana partners ao tao aio teuana te area ae e na kaunga bwa e aoria ni moantai n tobwaki ngkai ao e a uarereke naba te kanganga ake a irekereke ma aron kanakin mataniwin te aba.

Kai tao ti anne au maroro te Tibiika, ao I a boutoka te kaoti aei.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao ngkanne n aron are I taekinna, I a kaokia nakon te Kauoman ni Beretitenti ae bon te Minitita n te mwane, Hon. Dr. Teuea Toatu. E nakoim.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa Madam Speaker, ao I a bon kan anga moa te bwana ni kakaitau nakoia nake a tia n taetae moamoa riki bon te Leader n te Kaitara ao te Tia tei mai Butaritari, te Tia tei mai Tarawa Ieta temanna ao ai bon te Beretitenti ao ai boni ngaira ni kabane ao nake a tia n taetae n te kaoti aio.

I rangi n kakaitau riki nakon te Leader n te Kaitara ni bwanana aika a nang kamaeu, a nang kakukurei n aron ana maroro iaon boutokan te kataumwane aio ao n ikotaki naba ma raona ake a tia n taetae. Ao I nang karabwai ngkami naba ngkai kam anga naba ami taeka ni kakaitau ao ni kina aron te mwakuri ae a tia ni karaoia kain au tabo ni mwakuri. Kain te NEPO ma aia Unaine are aia Director are raomia ao tao au Tia Koroboki naba ao n ikotaki naba ma taian Ministries ni kabane ake a bon tia

naba n anga bai ani ibuobuoki ni itera aika mwaiti. Are ieta ao I taku bwa a bon ongo bwanami ni karabwarabwa.

Ao e rabwa ti na kaungaia bwa a na kateimatoa te mwakuri raoi ao e koaua are e aki toki n taekinna te Tia tei mai Tamana, are akea tokin te tamaroa. E na riai ni katamaroaki riki, ao tao e koaua. Tao n te ririki are imwina tao e a tamaroa riki te kataumwane.

Ngkanne tao n na ti tanrikaki teutana nakon taian comments ao taian ianga ni katamaroa ao n ibuobuoki ake a tia n tabekaki ao tao taian kukune ake a tia n taekinaki n taian maroro. Ao e moa mairoun te *Leader* n te Kaitara, kanga bon teuana are e koteia are te naan negative project. Ao e bon eti I taku bwa anne bon te comments ae e rangi n valid. Ao kanga n aron te mena anne naba te bae I boni *question* ngaia ngkai iai.

Ao I maroro ma au koraki ao a bon raa, tao e na boni karaoaki te reconciliation iaona kanga ti aki kona ni kangai bwa a bon negative.

Te taina moa ngkai iaon te naan *record* aika a mena ngkai, anne te naan negative. Ma e na karaoaki raoi te reconciliation imwina ma ngkana e koaua bwa tao e a bon negative, ao ngkana ana mwane te donor ke mai tinaniku. Ao tao e mostly like naba ae ti na kaoka te mwane anne.

Ae I taku bwa iai naba aika a tia n riki n taai aika nako n ae e moamoa

riki ngkoa irounte World bank, ma I taku bwa tiaki mwaiti aika bubura. Ao ti tia ni manga reverse bwaai aika aranaki bwa taian eligible expenses.

Kanga n tabetai kanga ti aki nang kukurei ngaia iai ngke ti nang reverse. Bwa are n aron ae ngkana kam bon ataia n aekakin te ADB ao te World Bank, ao tabeman taian donors manga iai aia system are e a manga bon creast pararel system irarikin ana system te Finance.

N aekakin ae kam ata te World Bank ao te ADB ao aia au Unit ae a manga boni kateia. Ae angin aia kabanemwane ma aia raa ae e aki through te Finance ke tao te NEPO. Nanona e aki warranted te baere a boni karaoa naba expenses bwa are bon aia bank account ao aia raa.

Man tokin te tai ngkana e a karaoaki tokin te project ao e a kuneaki n aekakin aei ae e aki sit te bwai anne. Ae ti a okiraki ngkanne, ma ngai I a bon tia n tabeka kanga aki kukureira nakon te World bank ao te ADB ao ti kangai. Kam mena bwa kam boni *create ami system outside our system* ao ngkai tokin te tai kam a bukinira bwa ti nang *reverse* te bwai anne.

Kanga aekakin akanne taian bwai akanne. Ma tao e koaua n itera aikai ti aki ataia bwa tao ti aki rekereke ma te World bank. Ao I a tia n taetae ma au koraki ao ti na

boni karaoi te naan reconciliation iaona, ma ngkana arona bwa bon taian expenses ke tao a nang reke bwa taian Unauthorize expenditures, ao ngkanne tao e na bon karaoaki n anga ae ti bon riai ni karaoia iaan te Tua.

Completed project ake taian project ake a tia ma iai te nikira ni mwane irouia, akanne e na bon quitted moa ni kabane nakon te donor are e anga te mena arei.

Ao ngkana te mwane are e nikirana akanne, e kona ni manga re-program riki nakon taian project ake a boni kaitara naba raoi ma ana karikirake te Tautaeka n reitaki ma ana kariaia te tia anga te buoka.

Iai naba ana comments te Leader n te Kaitara ae e rangi n raoiroi ae kanga te kataumwane aio e nang uarereke kanga te kataumwane nakon te Health. Ao ngkai marurungin te botannaomata ae e bon rangi n kakawaki ibukin te waaki, ao ibukin taai aika na roko. Ao e koaua ae e bon riai riki ni kabuburaki.

Ma te bae e na riai ni mataata ao tao e na bon ataki iroun te Auti aio, bwa aio ngkai ti taekina te kataumwane ni karikirake aio. Ti bon ti taetae ti ibukin te ririki ae na roko.

Ngkana ti na uringa bwa te development budget, e roll on. Nanona ko na tanrikaki riki n tara te ririki are mai imwaira ae 2021, ae bon iai te nikira are e rai nakon

te Health ae \$18te mirion tabun. Ao akanne ake a na roll on ni manga complete.

Ao ngkana ti tara te ririki are 2023, ao e bon rangi n bubura kanga ara kataunari ibukin te mwane ibukin te *Health* ao e nakon naba te mwaiti ae \$53te mirion tabun.

Ma e koaua anne ti boraoui n iango ma te *Leader* n te Kaitara n aron kakawakin te *Health* bwa e na bon riai riki n raa, bwa ngkana e marurung te botannaomata ao e marurung naba te *economy* ao e marurung naba te rikirake ao te maeuraoui iroun Kiribati.

E taekinna te Tia tei mai Butaritari kanga ana iangao ni katamaroa. Ao e koaua iai te *project* are kanga e aranaki are e na waakinna te GEF are e na waakinna te *Solar Energy*. Ao I kukurei n taekinna bwa e a tia ni waaki te *project* anne ae e funded mairoun *GEF*. Ma aron ngkanne barongakin taian abamwakoro ake e na wakinaki iaona, I taku bwa e na manga karauaki ni barongaki (*renewable energy*).

Tao e na manga bon roko iai kain DDC, te Tia Koroboki ao a na manga bon nakon te Kabineti bwa a na bon karaua raoui ni barongai taian aba ake a na riai ni wakinaki te karikirake iaona aio iaon te *renewable energy*. Bwa I taku te karikirake ae e rangi n tikiraoui.

E rabwa naba te Ununiki ao e koaua bwa are akanne taian karikirake ae I taku bwa n aron

ae bon mwaneweia naba. Kanga bon te buoka mai Tiaina e kitekitea te itera anne.

E rabwa naba ana marooro te Tia tei mai Tarawa Ieta ae karineaki, ao e koaua e rangi n tikiraoui naba ana marooro ao e kataia naba ni kotea naba te area are e taku bwa teuana te mena ae e nang kakawaki ibukin abara ae Kiribati ngkai bon te aba ae rinano ao te aba ae kanga e rotaki n taai n nako ibukin iraken ke rietatan te iabuti ni ikotaki ma te kabuebue are ngaia are e boni kanakinako mataniwin te aba.

Ao e koaua anne ti kakoaua ao tao n taina aio ao akea moa n te boki ni kataumwane n te tai aei. Ma iai ana *plan* ae iaoni kawaina ngkai ni *make a submission* bwa are kam ata ma te *Green Climate fund*.

Ae te Green Climate fund are ngaia ae e a tia ni mwanena ngkai te Water and Sanitation ae I taku bwa te *Project* ae e rangi n bubura ae te total US\$66 te mirion. Ae I taku bwa e a tia ni wakinaki ngkai ma e nang roko anne iaon South Tarawa.

Ma te kauoua ni priority ngkanne ngkai e a tia n reke te Water ae e mwanenaki iroun te *Green Climate Fund*, te Kabineti e a tia n *agree* naba bwa te *next* project ae e na manga mwanenna naba te *Green Climate Fund*, bon teuana te *Coastal Protection* ao teuana te *Renewable energy*. Ma are te *Renewable energy* kanga ti tebo ma

e *become a crowded* area ngkai bwa e nang rawata taian *donors* aika a tia n *express aia willingness* bwa ana karaoia n aekakin ae GEF ngkai ao antai riki.

Ngaia are I taku bwa bon te *next project* ngkai ae te *next submission* nakon te *Green Climate Fund*, bon te *Coastal Protection*. Ao anne ngkanne ae tao e na kaeka ana mena te Tia tei.

Ao e koaua ngkana e aki oti ngkai ao e na bon oti n are imwina, bwa anne ngkai I taku bwa bon ana *priority* ae e na riai n tia iaon ara *next submission* nakon te *Green Climate Fund*.

Tao e koaua ke n aron are tao e a tia n aron are e a tia ni maroroakinna te Beretitenti, ma e rabwa naba bwa are I a tekateka n te Board anne. Antai ae e na ataiia ngkoa tao I a manga buokia ni kabirimwaka n kawaekoa ana approve.

Taeka ni manikangare are e koaua.

Ao e rabwa naba ana marooro te Beretitenti n aron ae e a tia ni manga kamataata riki aron te kataumwane.

Ao I taku bwa ana *point* teuana ae e taekinna te Beretitenti ae karineaki ae I taku bwa e kakawaki. Are aron ae ngkana kam bon nora te boki n aron ae kam boni kakoaua, bon te *biggest donor* ngkai nakon te *Development budget* bon te Tautaeaka ni Kiribati.

Tao e eti bwa tao ake tabeua a bubura n aron te ADB, ma are a bon aki roko n ara mwaiti ae \$90tabun te mirion.

Te ADB naba e tara ni bubura ma ti na aki mwaninga bwa te ADB is a *four year cycle financing*. Tiaki nanona bwa e na anganga \$40te mirion ni katoa ririki.

I taku bwa aio e a bon anaa naba kanoan iraua te ririki ngkai ae \$40te mirion.

Ngaia are in reality bon angin te Tautaeaka ae te kabanea ni bubura ana *contribution* ae \$93.6mirion, ao ake tabeua ngkanne ai \$20te mirion.

Ngaia ae I taku bwa e rangi n kakawaki anne ae ti boni kaotia ae ti bon rangi n kukurei naba. Tao e koaua ngkana tao ti anga iteran aekakin tao tera ma tera. Ma ti aki mwaninga te itera are tina boni karaoa te karikirake ae karikirake ae a na manga bungia riki te karikirake, kanga taian *development project*.

Ao e rabwa anne bwa ae ngaia ae ti kataia ni waaki inanona ao ti na kateimatoa. Ao tao e koaua ti nang boraai n iango ma itera aei, ma I taku ba te bae e kakawaki bon te *Infrastructure* bwa are boni ngaia Riin te Waaki ao boni ngaia ae e na sustain other development activities.

Ao I boraai naba n iango ma te Leader n te Kaitara, teuana naba te bae e rangi n kakawaki te

governance. Bwa terana bongana am kabanemwane ngkana e na end up am kabanemwane ane ni bakataeaki ke tao ti a *corruption* ke tao tera tiki, miss *management* tera riki.

Ngaia are e kakawaki naba bwa e na bon *strengthen* naba te *Government frame work* are e na kona ni make sure bwa taian karikirake ake a na karaoaki, a na bon *impact* ke tao e *feed* nakon te botannaomata.

Ngaia are e rabwa taian marooro ni kabane ao I taku bwa ti na kataia riki ni manga karaoa tera.

Ao ngkanne tao imwain ae I totoki ao kanga bon kanga te rongorongongo ae tao e rekereke naba ma te karikirake ae rangi n kakukurei, bwa I kaongoaki ngkai iroun te Minitita n te *MISE*. Bwa man te bong aio ngkai ao e nang toki matematen te iti.

Nanona ngkai kam oki ao e ura ami taura ao e aki manga mate ni karokoa ai ngkam.

Ao e rabwa ao aio naba are ana buoka Nu Tiran. Nu Tiran ngaia are e kakawaki bwa ti na karekerekea naba ibuakon taeka ni kakaitau, bwa man te bong aei ao e toki matematen te iti n aron are I taekinna. Aio ana buoka Nu Tiran ae te buoka ae e karaoia n te tai ae e tawe. Bwa are ti a bon kataia naba n reitaki ma ngaia.

E rabwa naba te Beretitenti bwa are boni ngaia ae e reitaki ma ngaia ao

e rabwa bwa a boni *respond* naba n te tai ae waetata.

Ao te bae e kakukurei naba bwa are manga tao Tianuare ke Beberuare, ao a nang manga roko ngkanne Tianaraita aika uoua are mwanenaki iroun Tiaina ngkanne.

Ngaia are nanona bwa ti tebo bwa kanga e nang akea te kanganga ngkai iaon te iti ma te *PUB* bwa a nang manga roko taian buoka.

Man te tai moa aio ao e a toki moa te kanganga are e matematen te *power* man te bong aio. Ao e rabwa.

Ti nang karabwa te Minitita n te *MISE* ma ana koraki ao e moamoa riki I karabwa riki teuare e bon anga te buoka are te Tautaeka n Nu Tiran.

Ngaia are tao man taeka akanne *Madam Speaker*, bon te kakaitau riki ao tao I a manga kauataoa riki au kaitau nakoia kain au tabo ni mwakuri. Kain te *NEPO* ma aia Tia Koroboki ma te *Director* n te *Planning* ake bon ngaia ake a tia ni tiinako maonoia ma korakoraia ibukin karaoan te kataumwane aio.

Ao e koaua ao e rabwa ami taeka ni kaunga nano, kam a nora raoiroi ma tao e koaua iai riki ae e na kataki riki ni manga bon karaoiroaki riki n aron are tao e na manga bebete riki aron warekana ao tao e na aki manga riki te aekaki ni bwaai akanne. N aekakin tao te *overspend*, tao a na bon barongaki

raoi taian ware imwain ae e karinaki inanon te boki ni kataumwane.

Ma e rabwa ti na bane n tekeraoi n taainako. E rabwa bwaai ni kabane ao ara bwai te mauri, te raoi ao te tabomoa. Ao Madam Speaker, I a bubuti naba ngkanne n te tai aei tabekan te kaoti. *Bwa te Mwane ni Karikirake ibukin 2022, e na butimwaeaki iroun te Auti aio.* E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Kauoman ni Beretitenti. Ao ngkai e a bon tia n tabekarake ana kaoti iaon te *Development budget*, ao N nang kanakoa ngkanne bwa te kaotinano. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. Ao e nakoia akana a butimwaeia.

Ao ngkai e a bon tia ni mwemwe te kaoti ibukin te bwara, ao ti teuana au katanoata nakoimi Taan tei. Bwa N na kauring ngkami bwa n ingabong iai te tiim ae e na roko man te Health are e na karaoa te tutuo nakoimi ibukin marurungimi.

Ao e na mena n te tabo are kanga man te *Parliament club*. Ngaia are ngkana ti oki ngkai ao ti a boni matu naba bwa I ataia bwa e a bwaka nako te tai ma mwina a rietata raarara ngkana ti a tuoaki nakon te ingabong.

Ngaia are anne ngkanne au katanoata nakoimi. Kam rabwa ibukin bwaai ni kabane ae ti a tia ni maroroakin inanon te bong aei, ao ti a kabwara moa te Auti n te tai

aei ao ti a manga kaitiboaki nakon te ingabong te aoa 10.00am naba n ara tabo aei. Ao ti a moti rawa moa. Kam rabwa.

Kiraaka: Te tataro

Tibiika: Ao tia butia Hon.Booti Nauan bwa e a kanakoa te tataro.

Hon.Booti Nauan: Ngaia tia tataro. N aran te Tama ao te Nati ao te Tamnei ae Raioiroi Amen, te Atua ae moan te mwaaka ti neboiko, ti katituaraoiko man te marurung n am kakawakin are ko teimatoa n anganiira ti a butiko kateimatoa te marurung te iangoraoi, ibukin kabwaiian abara ae Kiribati riki nakon ara Deputy Speaker are e a tibwa taua nakoana ke ni moana nakoana n te bong aio. Ti bubutiko am kakawakin ao am kakabwaiia nakoina n taai nako. Ao tia tauraoi ngkanne n ara tataro are Tamara are I karawa.

Kiraaka: Katanoata mai iroun Hon.Deputy Speaker.

Deputy Speaker: Ara koraki te moanibwai bon te kamauri nakoimi n tamaroan te bong aei kam na bane ni Mauri. Ao e koaua akea te katanoata mai irou ma tia karabwa riki te tai ae ngkai e kona n reke ao tia waaki inanon ke tao I a tei ngai ngkanne man ana itera te Tautaeaka ni karabwai ngkami ni kabane n rokomi n te botaki n te tai aei. Ara bwai ni kabane te Mauri, te Raioi ao te Tabomoa. E rabwa tia nakon ngkanne ara bwai are imwina. Ngaia uotiko te Tia Tei mai Beru.

Hon.England Iuta: Te Kamauri moa nakoim te Deputy Speaker n te ingabong aio Mauri. Akea bwa bon ti te tangin nano te Deputy Speaker man te aobiti bwa e koaua n taai aikai te kabo birimwaaka ni karinakin kaoti ma titiraki. Iai au kaoti ae I karinna n 4 November ao e bon bure ma kaain te aobiti bwa aki noria a nang tibwa karinna n te Moanibong ae nako ao e a rin bwa *motion No.13* iaon te *notice paper 8* akea iaon te beba aei akea man te Katenibong ae nako man te Kanimabong, ngaia are I taku ngai bwa e tuai koro taina ao akea naba ngkai. Ao ni bon etina I a kaman karinna n 4 n November ao te kairua e bon riki man te aobiti bwa a bon aki *notice* te tai are e roko iai. ao e aoria bwa are aki *notice* a nang tibwa *notice* e tuai man kaoti iaon te Ota Beba. Bon ti te tangin nano e aera ngkai e aki oti tera ae e a riki e rarabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei ao tia butia koraki ake iai rekerekeia ma te kaoti ke tao te tabeka aei bwa a kataia n ongo nako iai ao ni kakaea naba te ibuobuoki nako iai. E rabwa ao tia nakon ara bwai are imwina ngkanne.

Kiraaka: Titiraki ao Kaekaia.

Titiraki ao Kaekaia

Deputy Speaker: Ngaia ao tia nakon te naan titiraki ngkanne ana moan titiraki ane e toka iaon te Ota Beba n te bong aei ana titiraki kan ti

buokia mai ikanne. Te moan titiraki are e toka ara Ota Beba mai iroun te Tia Tei mai Butaritari Hon.Tinian Reiher ao I a kaeinakoia nakoim te Tia Tei.

**BUBUTI KAREKEAN TE MWANE NI
BUOKA IBUKIN KARAOAN
MANEABAN BUTARITARI I
TARAWA**

Hon.Tinian Reiher: Ko rabwa Deputy Speaker ao e koaua I a bon reitai ma raou n Tia Tei ae karineaki ae te Minita ibukin te Reirei ao bon kaain abara ae Butaritari mai iroun Tekinati ni karokoa te ngoro ni kamauriko moa te Deputy Speaker ni katekeraoiko n te nakoia are ko a roko iai n te tai aio are ko a manga riki bwa temanna bwa kanga te tia ibuobuoki ni kaira ana bowi ara Maneaba ni Maungatabu ni kamauriko n tamaroan te ingabong aio ko na mauri.

Deputy Speaker: Ngaia Mauri.

Hon.Tinian Reiher: Ao I a reita naba te bwana ni kamauri nakon ara Beretitenti ae karineaki ma te Kauoman ni Beretitenti ao bon ara Minita ni kabane ao ngaira ni kabane Taan Tei te Leader n te Kaitara ao bon Taan Tei ni kabane ao ake a bon ongora te bwana ni Kamauri n aron tamaroan te ingabong aio riki ngkai e a nako te tabo are e a rangi ni kakawaki are te kataumwane ao te kataumwane naba ibukin te karikirake. Ao e koaua ti karabwarabwa iai ao I a

kamauri ngkai ni kabane n tamaroan te tai aio kam na bane ni Mauri. Ao e kangai taekan au titiraki n te ingabong aio:-

E a tia te tamnei ma te katauboo ibukin Maneaban Butaritari are e boou are e na onea mwiin are e bwaka n rokon te angi buaka n ririki aika nako. Ao are e a mena ngkai inanon bain kaain te Planning Unit n te MIA. N na bubutia te Minita ae karineaki bwa e kona ana Botaki ni Mwakuri ni ibuobuoki ni karekea te mwane ni buoka ngkai e kakoauaki bwa e bon kateaki naba te moan maneaba are e bwaka man te mwane ni buoka? E rabwa.

Tibiika: E rabwa te titiraki ao I a kaeinakoia nakon te Minita are tabena aei e uati Hon.Boutu Bateriki e nakoim kaekan te titiraki aei eiuati.

Hon.Boutu Bateriki: Ko rabwa te Deputy Speaker ao imwain ae I kaeka ana titiraki te Tia Tei mai Butaritari ao ai bon te bwana naba ni kamauri n te ingabong aei nakoim te Deputy Speaker ao te kateraai nakoim ao ai bon te kamauri nakoim te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti ao ngaira ni kabane Taan Tei ao I a kamauria naba kaain au abamwakoro ae Tarawateinaieta ai bon te bwana ni kamauri n te ingabong aei kam na bane moa ni mauri. Ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Butaritari:-

I kan kaongoa te Tia Tei ae rine mai Butaritari bwa e tauraoi au tabo ni mwakuri ni ibuobuoki ibukin kakaean mwanen ana maneaba Butaritari ngkana arona bwa e n ariki bwa ana moan karikirake te Kauntira. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: E rabwa ao e nakoim reitan te titiraki.

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa te Deputy Speaker ao e rangi n rabwa te Minita ae karineaki ao I taku bwa e nang matata te kaeka ao kanga bon iai ti tabetaben au iango kanga ni mwakorona are e na reke bwa ana moan *priority* te Kauntira ni Butaritari te Deputy Speaker I kan bubutia riki te Minita ae karineaki bwa ti kakoaua are te Maneaba aio bon ti aki ana karikibwai Butaritari ma e nang ni kakawaki bwa are e koaua e a reke bwa nneia te nati ni Butaritari ngke a roko mai buki ao ake a bon roko iaon Tarawa ao tao ni bobotaki ao riki n taian te runga. A kateaki man te mwane ni buoka ma e uruakaki naba man te karikibwai ae ti aki ataia ae bon ana kariki bwai te Uea ae e a manga urua. Ngaia are ti kan bubuti nakon te Tautaeka bwa ti aki te mwane ae uarereke are kanga tao e na bebete irouia kaain ara abamwakoro.

Ti karabwa te Beretitenti ae karineaki bwa e koaua bwa iai kanga buokana are e na kona n reke iaan te *disaster fund* kanga e a tia ni kaingaki nakon ana aobiti ao e

a bon uarereke bwa are kanga n ongora bon ti \$20 te ngaa ngaia are kanga N na bon manga ti butia riki te Minita ae karineaki e kona n ae ti tabekia nakon ana Botaki ni Mwakuri bon te karikirake ma ti aki te *priority* bwa are iai naba ara *priority* ae I ataia ae e ngae ngke e aki oti iaan te beba n te mwane ni karikirake ma iai ara *priority* are kanga katamaroan ara Utero. Ngaia are N na bubutia te Minita bwa are kanga e rangi ni kaunga nano ana kaeka te Beretitenti ngke e kaeka ngkoa au tabeka are teuana are ibukin kateakin kanga te *townhall* bon i Butaritari are te bwai ni kanuringa. Ao ana kaeka e kangai bon akea tukaia te naan Kauntira ngkana a bon kan tabeki bon aia karikirake ake ana buokaki iai iroun te Tautaeka ni kakaekaki mwaneia. Ngaia a are N na bubutia te Minita ae karineaki e kona tao n taraa naba te itera aio ae tabekia te Kauntira ni Butaritari bwa ana bubuti ao ti aki te *priority* bwa are kanga bon iai te naan *priority* ao aio are e reke n te kabuanibwai. Ngaia are N na kataia riki ni bubutia te Minita ae kona riki n noora riain bwa tia tabekia bwa bon te bubuti are e a ibuobuoki ni kakaean mwanena iai. Ao e rabwa.

Deputy Speaker : Ngaia e nakoim te Minita are kona kaeka aei.

Hon. Boutu Bateriki: Ko rabwa buokan te titiraki iroun te Tia Tei ae karineaki ao e koaua are bon kawain te naan *project* n ara are te

MIA ao e koaua n aron are e mwaneweia n aron tao te *disaster* are e koaua ti bon kona n reitaki ma rabwata akana rekereke ma aron te uruaki n aron ana Maneaba Butaritari ngkai e koaua bwa bon iai te kabuanibwai ae noraki nakon aia Maneaba iaon Temaiku. Ngaia I taku bwa ngkai e roko inanon baira ao I taku bwa ti kona n reitaki ma rabwata ana bon kona ni manga kabwakaaki ao n angaraoi ma aron kabuanibwai ake a riki inanon te tai teuana ma teuana. Ko rabwa te Tia Babaire.

Deputy Speaker: Ngaia buokan te titiraki e nakoim te Tia Tei.

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa Deputy Speaker ao e koaua I karabwa te Minita kanga n ana kamatata riki ao e koaua bwa kanga bon te bubuti e na bon roko mai iroun te Kauntira ao a kukurei naba n ongo ara unimwane man Tekinati bwa tao ana kona n reke te itera are a bon tabekia nakon te Tautaeka ao tao e a ibuobuoki te Tautaeka ngkanne bwa are inanon te naan botaki are e mwaneweia te Minita ae karineaki ao e rangi n rabwa anne ao I taku bwa ngkana arona bwa tia manga taua bwa ana *priority* Butaritari ao kanga ti tangira te *priority* ibukin Butaritari ibukin karikirake ake ana bon karaoaki iaon te abamwakoro, ao aio kanga te karikirake are e na tei iaon Tarawa ma e aoria bwa kanga e a tia ni butimwaia te Minita ma e na riai n roko n angana are e na uotaki

rinanon te Kauntira ao a bon ongo ra Kauntira ngkanne bwa tao a bon ongora ngkanne n aron te bowi n te Maneaba ni Maungatabu. I karabwa te Minita ae karineaki ao e koaua iai naba ngkanne I kan karin raa iai bwa I noria n te boki ni karikirake bwa iai te nikira ni mwane ae kanga te katamaroa nakon ara Maneaba. I aki ataia bwa tao te maneaba aio are te maneaba i buki ae \$20 tabun te ngaa nikirana tao e kona naba ngkana tao e ibuobuoki anne ni karaoaki ibukin buokan naba te maneaba ae boou e aoria bwa are I a bon ti mwaneweia nakon te Minita ao e a kai manga taratarai te Minita ngkana iai angaraoina are kanga te nikira ni mwane ae e aki bane. Ao I a katikua nakon te Minita ae karineaki Deputy Speaker ao e rangi n rabwa butimwae an ao e bia taraaki bwa ngkana tia karinna ao ko aki atonga bwa kanga te moan *priority* ma kanga te raka ni karikirake are ti bubuti am buoka iai te Minita ae ko karineaki. E rabwa.

Tibiika: Ngaia e nakoim te Minita

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa te Tia Tei ao e koaua I taku bwa aio te bwai ae rangi ni kakawaki irouia kaain te abamwakoro ae Butaritari. E koaua are bon iai naba raon te Tia Tei ae karineaki tao e bon koaua a bon rereitaki ngaia ma ana Minita naba aio are e a tia n tabekia nakon te kabinetu ibukin ana maneaba Butaritari ao e koaua are ti na karaoia ni kawaina n rinanon tao

ana aobiti te Beretitenti ibukin te itera aio bwa e aoria n ae reke aia maneaba kaain Butaritari ibukin buokan aia kanganga nakon tao riki te naan *event* aika ana karaoaki n taai aika imwaira aikai te Tia Babaire. Ao e raoiroi tia iraorao n aron aei ao e koaua ibukin nikiran mwanen aia mwane ni karikirake kaain Butaritari are a bon inaomata n aia mwane te Tia Babaire. Ngkana e roko ana babaire te Kauntira inanon te rabwata ae te Kauntira nakon te MIA ao ngkanne tia kona ni mwakuria nakon are a tangiria kaain te Kauntira te Tia Babaire are bon rabwatan te abamwakoro. Ko rabwa te Tia Babaire.

Deputy Speaker : E nakoim iai reitan te titiraki te Tia Tei.

Hon.Tinian Reiher: Deputy Speaker kanga bon akea ma I a karabwarabwa riki nakon te Minita ae karineaki ao e koaua I karabwa naba ae bon raou n Tia Tei ae te Minita ae karineaki n te Reirei bwa I ataia bwa e nang tatabeka naba aio naba nakon te kabineti ni iangoa tian ara maneaba ao e rangi n eti am maroro te Minita I rangi n rereitaki ma te Minita iaon ara karikirake ake e kainnanao ana buoka te Tautaeaka ao e rabwa Deputy Speaker are ieta.

Deputy Speaker : Ngaia tia nakon ara bwai are imwina ao te titiraki ngkanne mai iroun te Tia Tei

Hon.Tauanei Marea e nakoim te Tia Tei.

NAMAKINAN KERIKAAKIN BIRIN TE INTANETE IAON NIKUNAU

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa Deputy Speaker ao imwain ae I kanakoa au titiraki n te moaningabong aio ao ai bon te kamauri nakoim Deputy Speaker, ma kaain am taibora ao ni ikotaki ma ara Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti ma Minita, te Leader n te Kaitara ao ai bon Taan Tei ni kabane ao ni ikotaki ma taan ongora ao ai moarara riki ara abamwakoro ae Nikunau te kamauri n te moaningabong ae tamaroa kam na bane ni Mauri. Ao aio ngkanne au titiraki Deputy Speaker:-

Iai namakinan kerikakin birin te intanete iaon Nikunau inanon rabanen te namwakaina ae nako Okitobwa n te ririki aio. I kan titirakina te Minita kabwarabwaran te kanganga aio ao ana ibuobuoki ni manga katamaroan birin te intanete iaon Nikunau? Ko rabwa Deputy Speaker.

Deputy Speaker : E rabwa ao I a butia te Minita are tabena aei.

Hon.Tekeeuu Tarati: Ko rabwa Deputy Speaker ao imwain ae I kanakoa naba au kaeka ao I a reiti taeka ni kamauri nakoim tao te bwana ni katekeraoi nakoimi n reitaki ma kaain au abamwakoro ae Tamana ao kaain au tabo ni

mwakuri are e tei iai te bwana ni kamauri nakoim Deputy Speaker, ni ikotaki ma te kamauri nakon te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, te Leader n te Kaitara ao Taan Tei ni kabane kam na bane ni Mauri n aran ara Uea. Ao aio ngkanne kaekan ana titiraki te temanna ae karineaki mai Nikunau:-

I a moanna ma au kaeka ma te karautaeka ae abwabwaki n rootakin tamaroan te intanete i Nikunau ao bon nikiran abamwakoro ni kabane. Te kanganga n te tai aio bon iaan keraken mwaitin kabonganakin te intanete iaon abamwakoro ao e a onrake ana satellite up are i Bairiki. Ma I kukurei n taekinna bwa e a tia ni kabooa ana satellite up riki te Vodafone are e kantaningaaki rokona inanon Ritembwa. N rokona ao e na kona n reke te tamaroa n te intanete. Ko rabwa Deputy Speaker.

Deputy Speaker : E rabwa ao tia nakon te Tia Tei are ana titiraki aei.

Hon.Tauanei Marea: Ko rabwa te Deputy Speaker ao eng I kaitaua te Minita n ana kaeka eng e rangi ni karau nano ao I taku bwa e a bon matata raoi ngkanne te bwai ae riki iaon te kanganga iaon birimeren te intanete iaon ara abamwakoro ae Nikunau ao ngaia tao ni bon ikotaki naba ma abamwakoro n aron are e taekinna te Minita. Eng I kaitau bwa e a oti raoi ngkanne tao bon bukin te kanganga bwa eng e a onrake ana

satellite up Vodafone i Bairiki eng tao bon ti aki te kanganga man ara abamwakoro bon te kanganga mai i Bairiki. Ao e koaua n aron ae taekinna te Minita ao e nang roko inanon Ritembwa ao tia kantaninga ngkanne rokona ao e nang manga tamaroa birin te intanete. Tao reitan buokan te titiraki Deputy Speaker nakon te Minita eng e kona ni kabonganaaki te 4G iaon ara abamwakoro ae Nikunau. Ko rabwa.

Tibiika: E nakoim te Minita.

Hon.Tekeewa Tarati: Ko rabwa Deputy Speaker ao e koaua e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki ni boutokaan ana titiraki. Ao e koaua bon te kanganga ae riki n aron ae I taekinna bwa bon te kanganga ae riki iaon Kiribati ni kabutaa. Ao ti karautaeka bwa te Vodafone n ana kataunaari n taai aika nako ao e kantaningaia bwa n te ririki ae boou ao e nang *upgrade* ana *system* aei ana *upper* are te *satellite up* ae bwaina man te tai are e moan tei iai te Vodafone ao e kamanena te korakora ae 200wats ao e kantaningaia bwa e na kibara nakon te ririki ae boou ma e koaua e a rangi ni moantaai riki kanga biriraken kabonganakin te intanete n aron ae kam bon ataia Taan Tei ao kaboan te *mobile tareboon* irouia aomata e nang korakora e a kuri n toa te aomata ma ana tareboon irouia ara botanaomata e rangi ni korakora e a kuri n toa te aomata ma ana tareboon tao n te mwenga

teuana e kan iraua ana tareboon, ao riki taabo aika iaon aba.

Ngaia are e rimwi ana kataratara ke e rangi ni moantaai te kerake aio nakon are e moan kataunaria te Vodafone ma I nang kukurei n taekinna bwa ana mitiin are e na roko are kanga 200 korakorana ngkai ao e nang roko ngkanne 400 nanona e na taboro ao aio ngkanne tao e na manga uotira nakon iraua riki te ririki ibukin tamaroan birimwakan te intanete. Ibukin ana titiraki te Tia Tei are te kauoua are ibukin karokoan te 4G iaon Nikunau ao e koaua I taku bwa aio kanoan ana waakirake te Vodafone ae waakinna mai Tarawa ao I kakoaua bwa e na manga bon roko iaon aba n te tai ae e aki maan kanoan ana mwakuri te Vodafone. Ma tia manga iraorao iaon aio inanon ana waakirake te Vodafone. Ko rabwa Deputy Speaker.

Deputy Speaker: Ngaia e rabwa ao tia nakon te Tia Tei.

Hon.Tekeewa Tarati: Ko rabwa Deputy Speaker ao eng I a kaitaua te Minita n aron ana kaeka iaon ara titiraki iaon te 4G ao tao ai bon akea buokan te titiraki Deputy Speaker bwa are kanga e a bon bwarabwara raoi aron ana kaeka te Minita ao tia kantaninga aron ana waakirake te Vodafone ibukin katamaroan birin te intanete iaon ara abamwakoro ae Nikunau. Ao ko bati n rabwa.

Deputy Speaker : E rabwa ao tia nakon ara bwai are imwina, Te titiraki ngkanne mai iroun te Tia Tei Hon.Taiaki Irata e nakoim.

**KAROKOAN BWAAI NI MWAKURI
IBUKIN KAINNANOAIA IROUIA
AORAKI IAON ONOTOA**

Hon.Taiaki Irata: Ko rabwa Deputy Speaker kai koa manga anganai au tai ni kanakoa au titiraki n tamaroan te bong aei. Ao imwain ae I kanakoa au titiraki ao tia reita bwanaan Onotoa nakoim Deputy Speaker ngkai koa kaira ana bowi ana Maneaba ni Maungatabu Kiribati n te moantai kanga aio ana History Kiribati ao ti reita naba te bwana nakoia kaain am taibora n aia ibuobuoki n reitaki ma ara Beretitenti te Kauoman ni Beretitenti, Minita, ao te Leader n te Kaitara ao bon ngaira Taan Tei ni kabane ao taan ongora kam na bane ni Mauri.

Au titiraki ngkanne iaon te Ota Beba e kangai taekana:-

N taian Clinics iaon ara abamwakoro ae Onotoa ao a bon rangi ni maan ngkai n tuai man karaoaki taian uruaki, ao katoamauan riki aia bwai ni mwakuri te MA ao Neeti ibukin kanakoraon riki ana service nakoia aoraki n te aro bwa ana moantaai n totokoa te kanganga aika ana kona n roota iai maeuia botanaomata. Te bubuti nakon te Minita ae karineaki Hon.Dr Tinte Itinteang ngkana e kona ni kibara aio taitaoka?

Deputy Speaker: E rabwa ao tia nakon are e na kaeka te titiraki aei te Minita n te Onaoraki.

Hon.Dr Tinte Itinteang: E rabwa Deputy Speaker ao tao imwain ae I waaki Deputy Speaker I a kan bubuti moa bwa N na ti bita taekan au kaeka ma N na ti bita are moan taekana nakon Deputy Speaker.

Deputy Speaker: Ngaia kanakoa.

Hon.Dr Tinte Itinteang: E rabwa Deputy Speaker ao tao imwain moa ae ti nang waaki Deputy Speaker ao bon te bwana moa ni kamauri bwanaan ara abamwakoro ae Betio ao bon am abamwakoro naba Deputy Speaker ni kamauriko, ni kamaura ara Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita, Taan Tei ao taan ongora ni kabane. Ao aio ngkanne Deputy Speaker kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki:-

Hon. Deputy Speaker e tauraoi au Botaki ni Mwakuri n rinanon te tabeka aio ni kaineti ma te baronga ae tabangaki ibukin onobwaiian clinic. Ko rabwa.

Tibiika: Ti a nakon mai iroun te Tia Tei.

Hon.Taiaki Irata: Ko rabwa Deputy Speaker ao I a kakaitaua te Minita ngkai e kona ni ibuobuoki ni kibara te itera aio. Te koaua kanga au titiraki uoua mwangana teuana are kanga bon te *infrastructure* kanga

katamaroan te naan *clinics* ao te kauoua are kanga katoamauan riki aia bwai ni mwakuri te MA ma Neeti. E aoria Deputy Speaker tao N na kaitaua moa te Minita bwa tao iai te baronga are kanga e na waakinna ngkai ana Botaki ni Mwakuri ao inanon te ririki ae boou ao I ataiia bwa ana karikirake ngkoa te onaoraki aio are katean te naan clinics kanga e bon tabenna ngkoa te KIRIU Projects ao I taku bwa inanon 2010 ao e bane raoi ana contract ma te Onaoraki.

Ngaia are kanga taraana ngkai ai bon 10 tabun te ririki ao norakin te naan clinics iaon ara abamwakoro ae Onotoa e nang mwaiti te naan kanganga ao riki kanga a kaawa Taan Mwakuri bwa n tabetai e kona n raran aia clinics ao a rootaki naba aoraki ngkana a nang kabongana te clinic.

Te kauoua te ran kanga ai bon akea te ran ngkai ae ko kona noria ngkai iaon ana clinics Onotoa a manga bon kakaea buokaia kaain abaia Neeti are a raonia n te kaawa are a mena iai. ngaia are kanga bon te bubuti nakon te Minita bwa tera ngke a karinaki raoi n ana baronga ae e na waakinna ana Botaki ni Mwakuri te Onaoraki inanon ana kainibaire ae na waakinna n te ririki ae boou.

Boutokaan ngkanne au titiraki kanga tera raoi kanga ana baronga ana Botaki ni Mwakuri are kanga e mwaneweia ibukin katamaroan te

naan clinics. Ao anne moa moan mwakoron moa au titiraki nakon te Minita ae karineaki. Ko rabwa.

Deputy Speaker: E rabwa e nakoim te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang: E rabwa Deputy Speaker ao e koaua e rabwa bwanaan te Tia Tei temanna ae karineaki mai Onotoa n raraoma ibukin clinics ara abamwakoro ao e koaua ti reita bwanaan te Tia Tei aio ao n aron te baronga are e a tia ngkai ni waakinna ke e na waakinna n te ririki ae boou kaain au tabo ni mwakuri ao aio are ti na ikarekebai iai ma te MISE e moarara riki ibukin te *infrastructure* n aron are ko mwaneweia ao tao ibukin katoamauan aia bwai te naan Neeti, ma te naan MA iaon abamwakoro ni ikotaki ma Onotoa e raoiroi bwa tia tabena aio ao are a bon ongora au Taan Mwakuri. Ko rabwa Deputy Speaker.

Deputy Speaker: E nakoim kaekana iai reitan am titiraki ngaia uotiko.

Hon.Taiaki Irata: E rabwa ao I kaitaua te Minita ae karineaki are kanga e mwaneweia bwa iai te rekenibai ma ana Botaki ni Mwakuri te MISE are ana waakina kanga katamaroan riki te naan clinics. Ao e koaua are kanga katoamauan aia bwai ni mwakuri te MA ma Neeti eng tao bon te bubuti naba bwa tera ngke e rinanoia naba ngkana e a waakina ana baronga aio bwa tera raoi kanga bwaai aika a nang

kainnanoaki ibukin kanga katoamauan aia bwai ni mwakuri te MA. I ataia bwa iai bwaai tabeua are kanga e kuri ma e aki reke irouia. N aron teuana n aron kabonganaan tao bwaai are kanga a kainnanoaki ibukia taan kaikeike ao ti teuana te mitiin ae ti ataia iaon Onotoa ao n taai aika nako ao bon iai te aoraki are e buti are te bono ni ike ao te kanganga ngkanne bwa a nang kanga ngkanne ni kabongana kanga te bwai aei nakoia aoraki ake a rootaki te kaikeike. Ao are kam bon ataia naba bwa Onotoa kanga e kuri n abwabwaki kanga aona ao te kanganga naba te mwamwananga. Are ngkana e kona ni kabonganaaki te bwai arei n teuana te kiriniki tao i tabon Tabuarorae ao e a manga rootaki kaain te kaawa are tao mai Maiaki riki tao Tanaeang ao anne ngkanne te kanganga bwa are te mwainginging naba ao kabonganakin te bwai ae ti teuana.

Ngaia are tia bubutia te Minita ae karineaki tera ngke arona bwa e rinanoa naba aio ibukin barongaan ana *infrastructure* ibukia te naan *clinics*. Ko rabwa.

Deputy Speaker : Ngaia kaekan te titiraki.

Hon.Dr Tinte Itinteang: E rabwa Deputy Speaker ao e rabwa riki boutokaan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Onotoa. Ao e koaua n aron are e mwaneweia ao tao aia bwai ni mwakuri te naan Neeti ma te naan MA n aron are e a

bon tia naba n tibwaia nakoiu te Tia Tei aio n aron te naan tioka ma tauan rietata n rara ni ikotaki ma bwaai ni kaikeike n aron are e mwaneweia. Ao tao e moarara riki n taai aika nako ngke e buti iai te aoraki are te ikerake ao e koaua ao anne iai teutana kainnanaokin te naan bwai ni mwakuri aikai irouia ara botanaomata ni ikotaki ma kaain Onotoa ao e raoiroi Deputy Speaker bwa ae a bon ongora au Taan Mwakuri Deputy Speaker ao e raoiroi bwa tia kibara aio n te tai ae waekoa. Ko rabwa.

Deputy Speaker: E uara e tuai bane ngaia kanakoa.

Hon.Taiaki Irata: Ko rarabwa Deputy Speaker kee ko bon wawareka mwaitin au titiraki ao e rabwa bwa aio ngkanne ai kabaneana. Ao I kaitaua te Minita are e a tia kanga ni karina te iango ibukin katoamauan aia bwai ni mwakuri te MA ma Neeti. Ao I kakaitau inanon naba ana Botaki ni Mwakuri te MIA ti karabwa bwa e a tia ni ibuobuoki naba ni katoamaua naba aia bwai ni mwakuri Neeti ma te MA n aron te naan rebwerebwe ae ngkai kanga e a nang nakoraoi aron te mwamwananga irouia Neeti ngkana a nako ni kakioi aia aoraki ke tao bon nakon te MA n te kaawa n tua. Ngaia are ti karabwa te ikarekebai ma te Botaki ni Mwakuri n te Onaoraki man te MIA ao tao aikanne ngkanne ti te kakaitau ao te karabwarabwa ko bati n rabwa Deputy Speaker.

Deputy Speaker: Ngaia kanakoa reitana te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang: E koaua e rabwa riki Deputy Speaker ao e koaua e rabwa riki buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Onotoa ao e koaua e tauraoi rabwatan te Tautaeaka ae bwanin ni ikarekbaai ma rabwata nako ao ana tabo ni mwakuri te Tautaeaka n tauraoi n tei irarikia kaain Onotoa n aia tai ni kanganga. Ko rabwa Deputy Speaker.

Deputy Speaker: E rabwa ao tia nakon ara bwai are imwina te titiraki mai iroun te Tia Tei Hon.Taberannang Timeon ao e nakoim te Tia Tei.

ANA BABAIRE TE TAUTAIEKA NI KAUKAN PIPA

Hon.Taberannang Timeon: Ko rabwa Deputy Speaker ao imwain ae I kanakoa naba au titiraki n te ingabong aei ao I a moana te kamauri nakoim Deputy Speaker man katekeraoiko ni karaoa tibwangam are e a tia n anganiko te Maneaba ni Maungatabu ao ni kamauria naba raora n Tia Tei ni moanaki man iroun ana Leader te Tautaeaka, ao ngaira Taan Tei ni kabane ao ai bon kaain ara abamwakoro ake a ongora n te tai aei Deputy Speaker ti na bane ni Mauri.

Ao aio au titiraki Deputy Speaker n te ingabong aei:-

PIPA bon ana okai ni marawa Kiribati ae moan te kakawaki ibukin kamanoan kaubwain marawa n aron te ika ni marawa bwa ana kaabung ao n rikirake n akea aia kakiriwe taan akawa. Te ika ni marawa Deputy Speaker bon ngaia oin ara karekemwane ao ngkai ao nakon naba taai aika ana roko. E taekinna ngkai te Tautaeka ae karineaki bwa e nang kauka ana okai ni marawa ao ni katoka kawakinan te ika ni marawa bwa e nang kariaia akawaana irouia taan akawa mai tinaniku. E kona ni kabwarabwara te Tautaeka ke te Minita ae karineaki bwa tera raoi oin karaoan ana babaire aei n te tai aei? Ko rabwa Deputy Speaker.

Deputy Speaker: Ao I angan te Beretitenti ke antai ae e na kaeka. Ngaia e nakoim are kona kaeka te Minita n te Fisheries.

HE.Taneti Mamau: Ko rabwa Deputy Speaker ma e koaua tao imwain naba ae waakinaki te maroro ao te bwana ni kamauri nakoim Deputy Speaker. N tauan nakoam ae ko a manga taua n tamaroan te bong aio ao I a reiti bwana ni kamauri mai irou ao raou n Tia Tei temanna mai Nikunau ao n reitaki ma kaain ara abamwakoro ae Nikunau e nakoim te Deputy Speaker n reitaki ma te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, te Leader

n te Kaitara ao ngaira ni kabane Taan Tei kam na bane ni Mauri.

Ao e koaua n aron naba ae taekinna te Minita n te Health ao N na ti bita naba n am kariaia Deputy Speaker N na ti bita naba au kaeka n am kariaia ni kanakoa are Madam Speaker ao ni karina ngkanne ae Hon. Deputy Speaker ao aio kaekana Hon. Deputy Speaker:-

Aio kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabiteuea Meang. E karaoaki te babaire aio ae kaukan PIPA ibukin noran riain te katamaroa iaon taubeakinan marina ra marawa ao kabwaiian te i Kiribati. Ko rabwa Deputy Speaker.

Deputy Speaker: Ngaia e nakoim te Tia Tei.

Hon.Taberannang Timeon: Deputy Speaker ko rabwa ao I karabwa te Minita ae karineaki n ana kaeka Deputy Speaker ae taku bwa bukin aio bukin noran riain katamaroa iaon taubeakinan marina ra marawa ao kaubwain te i Kiribati te Tia Babaire. N taekan au titiraki te Tia Babaire ao e bon rangi n teretere bwa kakawakin te ika ni marawa te Tia Babaire n aron te tabo ni kaabung, ma rikirakena bwa e na aki kakiriweaki ao aio ibukia naba ara botanaomata ngkai ao nakon taai aika ana roko te Tia Babaire.

Ngaia are e aki kabwarabwara raoi te Minita ae karineaki bwa bukin tera a nang urua te okai aio te Tia

Babaire n aron are e taekinna te Tia Babaire ibukin kabwaiian te i Kiribati. Bwa te okai are e kateaki arei te Tia Babaire e kateaki naba ibukin kabwaiian tei Kiribati ae tao e noraki n te tai are e kateaki iai te PIPA te Tia Babaire. Eng bwa e na reke bwa te tabo ni kaabung Deputy Speaker ana kawakinaki iai kaubwaira ae te ika ni marawa. Ao tera te ika ni marawa te Deputy Speaker ae te Skip Jack ke te ati te baiura, te ingimea ao tao anne te big eye te Tia Babaire are ngaia ngkai aika ti kateitei iaona ibukin karekean kaubwaira ke ara mwane ibukin kabutan ara waaki. Ti rangi n ota n anne te Tia Babaire.

Ngaia are ti taku bwa aio taberan te waaki te Tia Babaire are katean iai PIPA te Tia Babaire ngkana arona bwa ana iai manga kuakuakin aio te Tia Babaire. Ao e na riai n rangi n teretere raoi bwa tera bukina te Tia Babaire. Nanona e a bukina PIPA ngkanne bwa kateana bwa e aki tararua aron taai aikai ao taai aika ana roko ibukin kabwaiian ara botanaomata ngkana e kona n taiaoka te Minita ae karineaki ni kabwarabwara riki aio nakon ongoraan te botanaomata. E rabwa.

Deputy Speaker: Iai kaekan te titiraki.

Hon. Ribanataake Tiwau: E rabwa Deputy Speaker ao e kaekana buokan te titiraki are e tabekia te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabiteuea Meang. E koaua bwa e a

bon rawata te maroro iaon aio Deputy Speaker ao e kakawaki bwa ti na katurui raoi koaua are e a boboto mai iai ana iango te Tautaeaka aio bwa e aera ngkai e a manga taraia bwa ti aki ae e na manga *restructure* ke e na manga bita teina te Deputy Speaker. Bwa are e nooraki n teina ae ngkai bwa e aki boutoka rikiraken kabwaiian te i Kiribati ao e aki naba nang ibuobuoki nakon kaubwaira e buarereke ana ibuobuoki nakon tikonan te ika ni marawa. Ao e boboto mai iaa kanga te babaire aio Deputy Speaker, e bon boboto mai iaon taian kamatebwai ake a tia ni karaoaki are teuana uoua kamatebwai bwa teuana iaon kerikakin ana karekemwane Kiribati iaon kainakin te PIPA ao n aron are e a nang tia ni bwaranako inanon kabwarabwarana. Ao te kauoua e boboto iaon te kukune are ngaia e bon aki bwa kainakin te tabo ae bubura ibukin tikonan te ika ni marawa e aki mwakuri ke e aki *work*.

Bwa bon te raoi te bwai ae karaoaki Deputy Speaker iaon te naan *last care Marine Protected Area* e bon ti bongana ibukia ika ake aki mwamwaewe. Bwa n aron ae ti ataia Deputy Speaker te ika ae ae ika ni marawa e mwawaewe n te *area* ke te *space* ae bubura te betebeke ke te *Pacific Ocean* ke marawan te betebeke. Ngaia are e bon aki *work* ke e aki mwakuri ao n tia ni kamatoaki man te rabwata ae te SPC ana rabwata te betebeke are

e katabeaki man te Commission bwa ngaia te *atomic body* ke te rabwata bwa e katabeaki iroun te Commission ibukin te rabakau iaon te ika ni marawa. Ao man taian kakae aikai Deputy Speaker ao anne are e anganiira te koaua bwa e a bon aki manena kainan te *space* ae bubura ibukin tikonan ara ika ni marawa ma tera ae e a manena Deputy Speaker e manena e kainnanaoaki tikonan te ika aio ti aki ti iroun te aba teuana bwa irouia aba aika a mwaiti.

Ngaia are te bwai ae kakawaki Deputy Speaker ngkai e aki mwakuri te bwai aio nakon iaon kawakakinan ke tikonan te ika ni marawa ao e kakawaki bwa ti na manga kauka akawakin te ika ni marawa, bwa e aonga n oki te kabwaia are e a tia ni bua mai iroua ao e a tuai man kaboaki mwiina man te tai are e moan waaki iai te PIPA ni karokoa ngkai ao anne taekana Deputy Speaker ao te kauoua naba ni bwai ae kakawaki bwa ti na ataiia bwa are e aera ngke e anaaki nanon te Tautaeaka n te moantai bwa e na kaina aio e anaaki nanon te Tautaeaka n te tai arei bwa ibukina ngke a nang taekinna te koraki akekei bwa e na karaoaki te kabo mwi ni buan ni kaboan mwin te mwane are e aki reke man anakin ara ika ni marawa. Ao anne bukina Deputy Speaker are e tauraoi iai ao e butimwaea aio te Tautaeaka n te tai arei ni kaina te akawa iai. Ao tao anne moa e na ibuobuoki Deputy Speaker. Ko bati n rabwa.

Tibiika: Iai riki buokan te titiraki.

Hon. Taberannang Timeon: Au Deputy Speaker e a manga nanou ngkai kona angania te koraki akekei. Ma e koaua ti ataa nanon te Minita n te Botaki n Akawa te Tia Babaire bwa are e boou nakon nakoana ni Minita ao tao e roko naba man ana mwauri n taai aika nako ma te atatai tao ibukin itera aikai te Tia Babaire. Ao e rangi ni korakora nanona tao ni katamaroa aio te itera aio te Tia Babaire. Ma e koaua ae taekinna bwa n taai akekei ao anne kanoana te Tia Babaire kanoana naba ngaia ao ngaira. Ao anaaki nanora iroun te Tautaeaka n te tai arei bwa are ti taku bwa anne te kabanea n tamaroa bwa e na kamena Kiribati i taberan te kai ni kakaea man tikotikona marin te betebeke ao marin te aonnaba are te ika ae bon ngaia oin maeura te Tia Babaire te *conservation* te Tia Babaire ae ngaia anne ae anaaki nanon te Tautaeaka iai te Tia Babaire. Ao e taekina te *lost revenue* te Minita te Tia Babaire e taekinaki naba n te tai arei ma iai babaire aika a kaweneaki te Tia Babaire bwa e kakoauaki bwa iai te *lost revenue* ao e na uotakirake te ribooti anne bwa e na noria te Tautaeaka te *trust* e na anga te Tautaeaka ana tai bwa e na kakoauaki bwa iai te *lost revenue* ke on the other side iai te gain n te revenue e na uotia te trust te Tia Babaire nakon te Tautaeaka te Tia Babaire.

Iraman kaain Kiribati aika a mena iaon te rabwata aei te Tia Babaire. Ao bon temanna te Tia Babaire bon te Minita ae karineaki eng. Ara Ambassador are i New York te Minita n te Line Islands te Minita n te MELAD Kautoa Tonganibeia ao antai riki te Tia Babaire. Ao a numwaroa te koaua aei te Tia Babaire bwa e koaua bwa a waakina nab ate Tuna Working Group n akea kakoroan bukin te agreement are a riai ni kaira kaain te Trust te Tia Babaire bwa e aonga ni kiraati te ribooti te are a taku bwa ngaia e aki oki te mwane are e bua te Tia Babaire.

Ngaia are anne te kaekaeka te Tia Babaire ae ae tabe itera ma ti bon ataia bwa e bon tabe itera bwa are e kataia ni katamaroa are mai irouia te Tia Babaire ma a tia n aki karaoa aia mwakuri te Tia Tei.

Deputy Speaker: Ngaia e nakoim te Minita are kona kaeka aei.

Hon.Ribanataake Tiwau: Ao e koaua e rabwa buokan te titiraki ma e a rangi ni bwaranako aron ara kabwarabwara ao tao e a bon tia ni bane n riki irouna ma e aki karaoaki te babaire aio bwa akea te bwai ae kataaki ni katamaroaki bwa te bwai ae karaoaki te Deputy Speaker te kataaki ni kaokaki ana bwaibwai te i Kiribati are e a tia n taueaki bwa taekana iroun te PIPA Trust anne te moanibwai. Ma bon te moanibwai ae kakawaki bwa bon ti kaokan te kabwaia are ti riai ni karekea man

te marawa are e a kainaki aio n tuai man kona ni kaboaki mwiina inanon te tai ae maan te Deputy Speaker ao anne otan te kantaninga e a rangi ni itiaki. Bwa n aron are ti taekinna Deputy Speaker e boboto nab ate babaire aio e aki rio man te babaire ae e a bon karioaki naba bwa e a kaman katarataraaki naba iangoan bairean kaukana bon man moan te ririki 2016 ngke e moan waaki te waaki Deputy Speaker iaan taian bwa inanon taai akanne ngaia are ti aki te bwai ae boou bwa are bon te bwai ae e a kaman wene bwa te concern ti aki naba te concern ae boou nakon te Tautaeaka. Bwa bon te kanganga naba ae noria te Tautaeaka are e nako ma n aron ae N na kaokia riki tera e anaaki nanon te Tautaeaka iai n te tai are e nako kanga te berita bwa e na karaoaki te kabomwi ni buburan te karekemwane. Ao I taku bwa eti ae ti mena inanon te babaire n te tai anne ao antai akana a tinetinea aron te waaki n te tai anne bwa e a kaman riot e kainnana ma e a tibwa kainaki raoi ni 2015 imwain ae bane ana tai te Tautaeaka ae nako. Ma antai ae tinetinea te waaki n te tai anne bon te Tia Tei ae au Minita ngkoa ao I Tia Koroboki irouna n te tai ae nako, tinetinea kainana n te tai anne bwa iaon te koaua are ti aki kona n anga te *full closure* ke kainana ni kabane ni katabwaninaki ngkana e tauraoi te PIPA ni kabooa mwiin te mwane are e na bua man te karekemwane n te akawa ao anne bukina ao antai aika a tinetinea ke kainana ke te full

closure bwa e bon eti bwa I bon mena n te babaire n te tai anne ngaira n te tai anne. Iaan noran te kanganga are tia kaman noria naba n te tai arei bwa tinang kanga ni kaina ara marawa ae bon ti ngaia buroora ao anne kanga te concern ke te iango n raraoma n te tai arei ao e teimatoa te iango anne ni karokoa ngkai e a reke ngkai karaoaki, e a reke taina ni karaoaki ngkai a manga bane n reke rongorongoa aika a boou ae a buoka riki ni kamatoa te koaua are ngaia ae e bon aki work te *last Marine Protected Area* ibukin kawakinan ara ika ni marawa. E rangi ni kakawaki naba bwa e na ataaki naba bwa akea taan akawa aika a roko ni kakiriwea marawan te betebeke bwa e taubeakinaki kawakinan ara ika ni marawa n te betebeke ae bwanin, ao a bane n akawa taan akawa inanon tebetebeke iaan kainibaire ake e a tia ni bonnanoi ni kabane aban te betebeke.

Ngaia are kawakinan ara ika ae te ika ni marawa e rangi n tau arona n taubeakinaki. Ko rabwa Deputy Speaker.

Deputy Speaker: E rabwa ao tia nakon are imwina ngaia.

Hon.Taberannang Timeon: I like you Deputy Speaker ko rabwa te Deputy Speaker ao I rangi ni karabwa riki te Minita are e kaekaai te Tia Babaire bwa e a okiri taai kanoan ake ngkekei te Tia Babaire. Bwa are bon

te koaua Deputy Speaker bwa e kaieieaki taekan kainan PIPA n te tai arei ibukin te kantaninga are ngkana arona bwa e na kainaki ao e nang bua manin Kiribati ao kaubwaira te Tia Babaire man te akawa ao anne e na karekea te kanganga bwa ngkana akea te babaire ae e na kaoka te kabwaia anne te Tia Babaire ao e na aki kaukaki PIPA. E a tia ni moti motina te Tia Babaire te moti ni mwaane te Tia Babaire ao ana moti te Tautaeaka e base iaon te naan *scientific fact* nab ate Tia Babaire. Ao ngaia are I kangai ngke e nako aio te Tia Babaire ao Kiribati e toka iaon marewen te conservation ma tera te Tia Babaire. Bwa kaubwain ti aki ti tebetebeke ma te aonnaba te Tia Babaire, ao e koaua *in my territory* te ika ae te tuna te Tia Babaire ma e koaua bwa e a bon bane naba n nako te Tia Babaire bunnimoana te Tia Babaire e tikun taabo akanne te Tia Babaire. Ao e a manga kona ni n aekakin kanga ana puffer te Tautaeaka are kanga te mwane are ngkana iai te kanganga ao iai te okirikaaki nako iai te Tia Babaire. Ao PIPA te Tia Babaire ara *puffer zone* te Tia Babaire ibukin marin abara ae Kiribati ae te Tuna ae te Tia Babaire. Ao ti kakoaua te Tia Babaire bwa iai babaire ake a tia ni kaweneaki ni kangai ngkana iai te lost revenue ae for gone ibukin kainan aio ao e na riai in waekoa ni karaoaki te ribooti anne ironun te trust ae bon kaaina naba Kiribati, uotia nakon te Tautaeaka ni Kiribati bwa e na adjust ke e na kawenei

kawai ake ana kabooa mwiin aio te Tia Babaire,

Ao aio are e uneakinaki bwa aki toua te kawai te koraki aikai bwa aki toua te kawai ae te Chrome bwa tao a toua kawain Kauriri ke tao a toua kawain Bungea te Tia Babaire. Ao ngaia ae e a reke te kanganga n te tai aio te Tia Babaire ao a bukibuki te Tia Babaire bwa ngke a bon karaoa kanoan te boraraoi te Tia Babaire ao akea ngaira te bwai ae ti na taekinna ma aki karaoia bwa a karaba te tuna working group ao ngkana kona ribooti ao e one sided te Tia Babaire. Ao ko bon ataia bwa e na favour are a taekinna e Tia Babaire. Ao ngaia ni 2016 bwa are a bon kaman iangoia te Tautaeka aio bwa ana urua PIPA n aron ae urui naba bwaai ae katei te Tautaeka ae nako ao anne te Tia Babaire nakan taan urubwai. Eng ao e riai n ataia te Tautaeka ao ngkana ana urua ke a bon katea raoi te tamnei ae e na kukurei iai te botanaomata.

Deputy Speaker: Ngaia tia nakon ara bwai are imwina kabwara au bure te Minita e nakoim.

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa Deputy Speaker ao e rabwa riki buokan riki te titiraki bwa I taku bwa e nang itiaki te kantaninga Deputy Speaker ngke e karaoaki bwa are ti aki karaoia n te aro bwa te Tia Tei ae karineaki Deputy Speaker ao e karaoaki n arona ao e aera ngkai ti na kaokia nakon te

PIPA Trust bwa e tangiraki te independent organization bwa e na karaoa te ribooti iaon aio ao antai aika a karaoa te ribooti aio Deputy Speaker ana taraan rabakau te FFA ana tia rabakau te SPC ao temanna ana tia rabakau te Foreign Secretariat. Akanne kaain te Advisery Panel ake a karaoa te ribooti aio ao angan te technical working group. E bon rangi ni itiaki ke e rangi ni inaomata karaoakin te ribooti aio ao ni kawaina are e taekinna te Tia Tei bwa ngkana arona bwa ti na angan te PIPA Trust bwa e na karaoia e aki independent bwa iai ana interest naba ikanne ma ti angan te rabwata ae inaomata te Deputy Speaker bwa ana karaoa te ribooti aio ao are I a tia n taekinna temanna man te FFA temanna man te SPC ao temanna man te Foreign Secretariat ao e otinako man aia ribooti nakai ao a kamatoa bwa iai kerikakin te karekemwane bwa iai naba ara bong are e bua man kainakin aikai, bwa are e bon eti Madam Speaker bwa aikai ti a kaman noori inanon taai aika nako bwa a kaman taetae naba ara partners bwa ngkana e a kainaki PIPA ao kanga te interest ni kan akawa n ara marawa e na kerikaaki ao aika a bon taetaekinaki ara fishing partners ao e bon eti raoi ngke e kainaki bwa tera ae riki, e a *move away* te *fishing effort* ke te akawa anne nakon marawa ake tabeua. Mwaitin ara bong are e tibwatibwaki mai ironun te PNA e kerikaaki iaan kerikakin te fishing effort ke te akawa inanon ara

marawa. Ao akanne bwaai aika riki ao kunei ao ngaia are e boboto te babaire aio iaon taian kukune aika a karaoaki man rabwata aika inaomata.

E koaua e boboto naba bwa iaon noran aikai Deputy Speaker ao e a kamatoa ngkanne te koaua are ai antai ngkai e a bon aki mwakuri te waaki aio ao e aera bwa tinang kateiteia arora nakon te aonnaba bwa tera ae e a tia ni karaoia te aonnaba nakon ara botanaomata ngkai ti nang kauanakoia ae te bubura n ara marawa aio nakon te aonnaba, tera ae karaoia te aonnaba nakon te i Kiribati ngaia are e na kakoauaki bwa te babaire ae karaoaki aio ibukia kaain Kiribati bwa tera ae e a tia ni karaoia te aonnaba ngkai tia kaekea arara nakon te aonnaba ao te aonnaba tera ae e a tia ni karaoia nakon ara botanaomata ni Kiribati anne te titiraki ae I taku bwa e nang kakawaki ao e riai naba ni matata tao e boboto te kantaninga aio ke te babaire ibukia ara botanaomata bwa e a tia n tauaki ao man tianaki aron ara karekemwane man te marawa ae kai reke ngaia are ibukia antai ibukin te aonnaba ao tera ae e a tia ni karaoia te aonnaba nakon Kiribati. Tarai aba aika a rikirake tera aroia ni kaitara ara kanganga iaon bibitakin kanoan bong a kubariira. Te kaeka nakon anne Deputy Speaker bon akea kubarakira irouia. Ko rabwa Deputy Speaker.

Deputy Speaker: E rabwa ao kanga I a taku bwa e a bane bwa kanga n au taua ni mwii ao e a bon bane.

Hon.Taberannang Timeon: Ko rabwa Deputy Speaker ngaia tao e a bon bane aongkoa ko bon angan te Minita ana tai ae e nang mwaiti riki ma e a tau.

Deputy Speaker; Ti a nakon ara bwai are imwina mai iroun te Tia Tei Hon.Tauanei Marea ao I a kaeinakoia nakoim te Tia Tei.

**KAINANOAN TE KAMATATA IAON
KARINAN ANA KPF TE TIA
OROBEN ARE \$.50C**

Hon.Tauanei Marea: Ko rabwa Deputy Speaker ao aio au titiraki:-

Teuana ana motinnano te Tautaeaka aei ae bubura bon boon te takataka ae \$4 te taara n te kilo are e a korakora kariariana irouia kaain au abamwakoro ae Nikunau. Ao e nang nako imwin kabwatakin te kataumwane ibukin 2022 te Maneaba ni Maungatabu n te tai aio. N na butia te Minita are tabena ana kamatata iaon ana KPF te tia oroben ae \$.50c e nang tauaki ke e tuai moa n te tai aei? Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei ao I a kaeinakoia nakon te Minita Hon.Dr Teuea Toatu eiuati te Minita.

Hon.Dr Teuea Toatu: E rabwa Deputy Speaker ao I a bon reiti moa

bwana ni kakatekeraoi nakoim ngkai ko a tekateka iaon am kain tekateka ae taburoroko ao bon akea ara nanououa bwa e na raoniko Uean te mwakuri inanon am tai n tekateka. Ao aio ngkanne kaekan ana titiraki temanna te Tia Tei mai Nikunau ae karineaki.

I kukurei n taekinna nakon te Auti aio bwa e na aki moa tauaki aia kaintabwi taan oroben ae 50c man te raka ni boo are te \$4 n taara n te kilo ngkana e kabonganaaki te boo aio n te ririki ae na roko. E rabwa.

Deputy Speaker : Buokan te titiraki mai iroun te Tia Tei.

Hon.Tauanei Marea: Ko rabwa Deputy Speaker ao I kaitaua te Minita n te mwane ao bon te Kauoman ni Beretitenti n aron kaekan te kan matata ao te kan ota ibukin tauakin te 50c are te KPF. Ao taraan ae e a matata ngkai n aron te kaeka ao bon anne te bwai ae kanga a ti kan ataia kaain ara abamwakoro bwa e aki tauaki ngkai te 50c anne ae nanona e na bwanin \$4 te taara ae na nako. Korabwa Deputy Speaker ao I taku bwa akea buokan te titiraki. Ko rabwa.

Deputy Speaker: E rabwa kaekana mai iroun te Tautaeaka.

Hon.Dr Teuea Toatu: Tao N na bon ti kamatata riki otan te Tia Tei mai Nikunau eti otana anne. E rabwa.

Deputy Speaker: Ngaia ao tia nakon ara bwai are imwna ngkanne iaon ara Ota Beba mai iroun te Tia Tei Hon.Taoaba Kaiea ao e nakoim te Tia Tei.

RONGORONGON ANA AOBITI TUC MA BTC IBUKIA AIA BOTANAOMATA

Hon.Taoaba Kaiea: Ko rabwa Deputy Speaker ao ngkai bon au moantai n taetae n te moaningabong aio Deputy Speaker ao I a moanna moa ma bwanaia kaain Tarawateinainano unimwane ma au unaine e moa mai irouia ataei nakoia ake a ikawai te Tia Babaire teuare te Deputy Speaker n anganiko moa aia katekeraoi te katekeraoi mai Tarawateinainano iaan tibwangam are ko a manga anganaki man te Auti n Tei. I a reitia naba ma te kamauri nakoim Deputy Speaker ma taan mwakuri n te aobiti te Beretitenti ae karineaki ma te Kauoman ni Beretitenti, Minita ni kabane, te Leader n te Kaitara ma kaain te Kaitara ni kabane Taan Tei ao bon kaain Kiribati ni kabane aika a ongora bwanaan Tarawateinainano ni kamauri ngkami n te ingabong aio. kam na bane moa ni Mauri. Hon Deputy Speaker I a kan bubuti kaekan au titiraki are e toka iaon Ota Beba ane nambwana 111 ae kangai taekana:-

I kan butia te Minita are tabena bwa e kona ni ibuobuoki bwa e a bwaka iaa ngkai rongorongon ana aobiti

TUC ma BTC ibukia aia botanaomata te Tia Babaire? E rabwa.

Deputy Speaker: E rabwa te Tia Tei ao I a kaeinakoa nakon te Minita are e na kaeka te titiraki aei ao Hon.Boutu Bateriki.

Hon.Boutu Bateriki: E rabwa te Tia Babaire ao I ti kan bubuti imwain ae I ti kaeka ana titiraki te Tia Tei mai Tarawateinainano N na bubuti bitakin kaekana Deputy Speaker ngkana arona bwa e raioiroi ao I a kanakoa naba.

Deputy Speaker: Iai te bitaki nakon am kaeka

Hon.Boutu Bateriki: Ngaia anne te Deputy Speaker.

Deputy Speaker: Ngaia ao kanakoa.

Hon.Boutu Bateriki: Ao aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Tarawateinainano:-

I kan kaongoa te Tia Tei ae karineaki man TUC bwa ae e na mwakuriaki aei iroun au Botaki ni Mwakuri n taina ae riai ko rabwa te Tia Babaire.

Deputy Speaker: Ngaia e rabwa ao e nakon buokan te titiraki.

Hon.Taoaba Kaiea: Ko rabwa Hon. Deputy Speaker ao e koaua te Tia Babaire bwa aio kanga bon te bubuti ngkoa are ti kawenea are bon ibukia kaain Tarawateinainano

te Tia Babaire ao ti karekerekea naba ma tarira ao ake iaon Betio te Tia Babaire bwa te aobiti aio te Tia Babaire are kanga bon ibukin nneaia ao ara botanaomata are ana kona kanga ni butimwaea te Tia Babaire ao ti ataia bwa bon akea raoi nneaia ara botanaomata bwa are ngkana a roko raoi ara botanaomata n te Auti n Tei ti teitei ma ngaia iaan te bwaranta ni buokia, ngkana a roko ara botanaomata iaan mwengara tia manga tao tia manga teitei tao tia manga maroro ma ngaia tao iaan ara auti ke tao iaon ara buia te Tia Babaire. Ma tao bon teuana boton te kantaninga ni katean te aobiti aio te Tia Babaire bwa ma tao te koraki ake ana ibuobuoki ni mwakuri iai te Tia Babaire inanon te aobiti aio bwa e aonga n are a bon bane n tauaki raoi mwiin aia kainnana ara botanaomata. Ana butimwaeaki ara botanaomata raoi inanon taina are a bon taneiai iaan te kantaninga are bon ngaira naba Taan Tei bon ti teuana rabwatara ao ngkana iai te tabo are kanga irarikin mwengara te Tia Babaire ao ngkana tao bon te aobiti are a roko ao iai temanna e butimwaia n taui mwiin aia kainnana te Tia Babaire ao a biriakinaki bwaai akanne n aron are ti biriakinna ma te tia mwakuri ti na mwakuri ma ngaia te Tia Babaire. Ao anne ngkanne e na nang ibuobuoki nakoira te Tia Babaire ma ara botanaomata. Tao irouia kaain Tarawateinainano ma Betio te Tia Babaire. Ma I kan butia te Minita ae karineaki ni buokan te titiraki bwa e koaua bwa are kanga tao e na

iangooki bwa n aron are e bon ataaki ti a tia ni karoko n ongora iroun te Tibiika n te moantai e a manga kaokaki nakon te Tautaeka bwa tabena, ao ngkai tao te Minita n te MIA e a manga butimwaia bwa e na kaeka aio.

Ma tao inanon taina ae riai ma tao ni ngai te tai anne te Tia Babaire ngkana e kona ni kaeka raoi aio te Minita bwa e aonga n ae kanga e a rauaki naba nanora ao tao a moantaai ni buokaki ara botanaomata. E rabwa te Tia Babaire.

Deputy Speaker: Ngaia ao kaekan te titiraki.

Hon.Boutu Bateriki: E rabwa te Tia Tei ae karineaki ni buokan te titiraki ao e koaua are e salaries and allowances are ibukin aia aobiti ao riki Taan Tei mai Betio ao TUC riki ngkai e bon rangi n tira te botanaomata n te tabo aei ao aio kanga aron tein ngkoa aia bubuti are ana kona n tobwaia aia botanaomata n te aobiti ae e na karaoaki aei. Ao bon iai teutana kanga booun te waaki ngkai e koaua e a rinnako inanon salaries and allowances ma anne ngkanne e a bon tiku inanon bain te Tautaeka te Tia Babaire. Ngaia are N na iraorao ma te Tia Tei bwa tao ti na manga bon uotiarikaaki nakon tao te Cabinet ibukin tao tera baireana ao tera aron nora angaraoina are e na waakinaki iai aron katean te aobiti aio ma ana taan mwakuri are ngaia

naba kanoan naba ara salaries and allowances ane e a tia naba n rin iai. Ko rabwa te Tia Babaire.

Deputy Speaker: Iai buokan te titiraki.

Hon.Taoaba Kaiea: E rabwa Hon. Deputy Speaker ao I karabwa te Minita ae karineaki n ana kaeka ao I taku bwa e rabwa anne are e bon katerea bwa bon iai kanoan te review n te salaries and allowances are e a tia ni kabwataki n te tai ae nako te Tia Babaire. Are anne e kona n anga buokara riki ngaira Taan Tei mai iaon Tarawateinainano are bon ara bubuti riki n te moantai are ti tabetabekia ibukin bon buokara ma ara botanaomata ao bon aio e bon nang bongana riki ibukia ara botanaomata ngkai e bon mwaiti mwaitia te Tia Babaire ao e koaua tao bon tabetai ti teuana te rabwata are e mena i Bonriki ao kainnanaoana are tao i Bairiki. E a kanganga aron tobwakin anne ma I taku bwa ngkana arona bwa iai te kantaninga te Tia Babaire bwa man tein te aobiti aio ao e na nang ibuobuoki bwa iai taan mwakuri, e na nang ibuobuoki bwa are iai taan mwakuri e na nang ibuobuoki bwa ti kona n print aia bwai ao ti ai ibetutu ma raora n Tia Tei ake tabeman ao tera baikara riki are n te tai arei ti kainnanao iai buokara a reke naba buokara ma kainnanaoia ara botanaomata.

Ma I karabwa ana kaeka te Minita ae karineaki bwa e uotia rikaaki

nakon bwa are e mena ngkai inanon te Tautaeka e na uotiarikaaki nakon te Cabinet bwa e na baireaki anne ao tia bon bubutia te Minita ae karineaki man te Cabinet bwa tera ngke a moantaai ni kaotinakoa aio a moantaai ni katebenakoa aio ao ni iangoia bwa e aonga na e reke buokaia ara botanaomata ngaira iaon Tarawateinainano ao a tarira ake i Betio naba te Tia Babaire. Ko rabwa te Tia Babaire ao akea buokan au titiraki.

Deputy Speaker: Ngaia ao e rabwa ao e nakoim te Minita.

Hon.Boutu Bateriki: E rabwa buokan te titiraki ao I taku bwa anne te bwai ae ti na kataia ni mwakuria n te tai aei te Tia Babaire are a bon ongo kaain au Botaki ni Mwakuri naba n aron tao te reitaki ma tao rabwata ake irekereke ma aron kateakin tao aia aobiti Taan Tei ake a karineaki iaon TUC ma BTC ao ni kanakoi babaire aika ana wene raoi bwa e na kaea nanon rae e kantaningaia buokaia kaain TUC ma Taan Tei mai TUC ma BTC ibukia tobwakia aia botanaomata. Ko rabwa.

Deputy Speaker: E rabwa ao taraan ae e bane iaon te titiraki anne ao tia nakon ara titiraki are inwina mai iroun te Tia Tei mai Betio Hon.Tebao Awerika eiwati te Tia Tei.

**TE IBUOBUKI NAKOIA KAAIN
BETIO AKE AKI TAU TIIN AIA
RAN**

Hon.Tebao Awerika: Ko rabwa te kauoman Tia Babaire ae ko karineaki ao aio te titiraki:-

E kona te Tautaeka ni kaongoa te Maneaba aei bwa e a bwaka iaa ngkai karaoan te ibuobuki nakoia kaain Betio ake e aki tau tiin aia ran? Ko rabwa te Tia Babaire.

Deputy Speaker: Ngaia e a nakon te Minita are tabena te Minita n te MISE Hon.Willie Tokataake.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa Deputy Speaker ao aio ngkanne ana kaeka te Tautaeka nakon ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Betio:-

Deputy Speaker I kukurei ni kaongoa te Tia Tei ae karineaki bwa e a tia PUB ni karaoi mwakuri ni katamaroa ibukin buokan te kanganga aio n aron manga kamwakuran te mtiin n oena taari nakon te ran ao karaoan uruaki nakon taian bwaibu n ran iaon Betio. Ko rabwa Deputy Speaker.

Deputy Speaker: Ngaia e nakoim te Tia Tei.

Hon.Tebao Awerika: Ko rabwa ao aio ngkanne buokan te titiraki te Kauoman n Tia Babaire ae ko karineaki. I kaitaua te Minita n aron ana kaeka are e anga te ribooti iai bwa iai te mwakuri ae karaoaki man N na bubuti e a tia ni karekea te ribooti mai irouia te korake ake a kainnanao te ran bwa e a roko te

ran irouia bwa anne raoi oin raoi te titiraki ae tabekaki. Ngaia are I ti kan ongora e a tia raoi ni karekea ke n ongora irouia te koraki ake Ia tia n tabeki rongorongoa n au titiraki n te Auti are e nako bwa a mena iaa aomata akanne, iai akana mai Takoronga iai ake i Temakin, I kabwarabwara raoi n au titiraki are e nako. Ngkanne au titiraki ngkanne e a tia n ongora te Minita ke e a tia n ongora taan mwakuri bwa e a reke buokaia kai a tia ni karaoaki bwaai akanne. Ko rabwa.

Deputy Speaker: E nakoim te Minita.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa Deputy Speaker e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki temanna mai Betio n ana titiraki ao kaekana e kangai. N aron kaongoau mai irouia kaain te PUB a tia ni kawaraki taabo aikai ao n aron te ribooti ao a taku bwa e a tamaroa aron tiin te ran ngkai nakon are mai mwaaina. Ngaia are iai teuana are i Takoronga ao teuana are iakuun St John area. Ao aikai taabo ane kanga a tia ni kawarai kaain te PUB ao n aron aia reitaki ma te koraki ao e titebo ma iai tamaroan riki aei nakon are mai mwaaina. Ao tao e koaua bwa tao katamaroana riki tao ane a bon tabe naba ni kakaea angana riki bwa a taku bwa imwin aia survey ao e titebo ma e tamaroan riki nakon are mai mwaaina. Ko rabwa te Tibiika.

Deputy Speaker: Ngaia buokan te titiraki.

Hon.Tebao Awerika: Ko rabwa te Kauoman n Tia Babaire ae ko karineaki tao tia bubuti katoton te ribooti anne bwa te koraki ake I tabeka te bubuti aio ibukia ae a bon tiku naba ngkai n tangitangira aia ran ao te bwai ngkai ae e a karaoaki e koaua bwa Deputy Speaker ao raora n Tia Tei are te Minita bwa tia ibuobuoki ngkai n te small grant ae akea burena bwa are anne naa tabera. Ao e tuai man reke buokaia. Ngaia are ti na bubutia te Minita ae karineaki ngkana e kona ni manga okiri riki ana tia mwakuri akanne bwa taabo raa ae a nako bwa e teimatoa n akea te ran n taabo ake ti bubuti bwa ana buokaki. Ma te kaeka are ti anganaki bon te ribooti bwa iai te katamaroa ae manga karaoaki. N na bubutia riki te Minita ae karineaki e kona riki ni karokoa te ibuobuoki nnena are e na bon roko iai. Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ngaia te Minita.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa riki te Tia Tei ni buokan te titiraki ao eng ti tauraoui I taku bwa a bon ongo ngkai kaain ara tabo au kantaninga are ana kibara te kanganga are e a tabekia te Tia Tei aio bwa I taku bwa e nang kakawaki bwa ana buokaki te koraki ana aki kainnana. Ao I a bubutia te koraki ake tabeia aio I taku bwa au kantaninga a bon kakauongo n te tai aio ke a kibaria riki ao n noora riki te bwai aio. tia

manga kaumakia riki te Tibiika E rabwa.

Deputy Speaker: Ngaia e nakoim te Tia Tei.

Hon.Tebao Awerika: Ko rarabwa te bwana riki ni kakaitau ibukin tauraoin te Minita ni ibuobuoki ma ana taan mwakuri bwa ana karaoa tabeia ibukin buokaia te koraki ake aki roko aia ran ao I a kauataoa naba te bubuti nakoia taan mwakuri akanne bwa tera ngkana a bon nako n roko n taabo ake a bon kainnanaoaki iai te naan ran bwa e aki raioiroi tiin te ran nakoia ao ko rabwa te Kauoman n Tia Babaire ae ko karineaki ko rabwa.

Deputy Speaker: Iai reitana ngaia e nakoim te Minita.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa Deputy Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki ao e koaua tia keiaki ni kabirimwaka riki aio ni kataia katokai tia kaumakia ara koraki. E rabwa.

Deputy Speaker: E rabwa ao tia nakon ara bwa are imwina. te titiraki mai iroun Hon.Banuera Berina ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Ribanataake Tiwau. Ao e nakoim te Tia Tei.

**KAOKAN AIA KARAUN KAAIN
KURIA AKE A TAUAKI N AOBITIN
TE AKAWA**

Hon.Banuera Berinau: Ko rabwa te Deputy Speaker ae ko karineaki I kamauriko ao I katekeraoiko inanon tibwangam aio au titiraki Deputy Speaker:-

Iai karaun aika a tauaki iroun te aobitia man te botaki n akawa mai Kuria ao I kan butia te Minita are tabena bwa e kona ni ibuobuoki ni karaoi babaire ibukin kaokan karaun aikai taitaoka? Ko rabwa te Tia Babaire.

Deputy Speaker: Ngaia e nakon te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa tabekan te titiraki Deputy Speaker mai iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Kuria ao aio kaekana:-

Te Deputy Speaker I karautaeka nakon te Tia Tei temanna ae karineaki mai Kuria bwa karaun aikai bwaai ni kakoaua n te bowi. Ko rabwa Deputy Speaker.

Deputy Speaker: Ao e nakoim te Tia Tei.

Hon.Banuera Berina: Ko aitau Deputy Speaker ao I kan kaeta moa otau mai iroun te Minita iaon tauan te karaun bwa e na kakoauaki te Tia Babaire bwa karaun aikai e tauaki ngke a karaunia te Anaa ao te karaun ao te bari kaain Kuria. I kan ongora iroun te Minita ae karineaki te Tia Babaire bwa n otau akea riki iaon abamwakoro ae Kiribati ae tauaki aia karaun taan

akawa te anaa ao te bari akea riki. Akea ae tauaki ana karaun ke akawa te barii iaon Tarawa ke te anaa ao I bubutia te Minita ae karineaki e koaua te bwai ae I tuangaki aio ae akea riki te abamwakoro teuana ae tauaki aia karaun ibukin akawakin te barii ma te anaa. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa *Deputy Speaker* buokan te titiraki, ao e koaua ti na karekea raoi te rongorongo ni kamatoa raoi aio, ma n aron are e kaekaira iai ara aomata are e mena n ana abamwakoro te Tia Tei ae rine ao anne kanga bukin tauana irouna, e tau i bwaai aikai ian te koaua are iai te *Case* ane e kawenea n te bowi ni kateitei n ana abamwakoro te Tia Tei ae karineaki, ma anne moa rongorongona , Au kantaninga bwa e na ibuobuoki anne *Deputy Speaker* .

Tibiika: Aia ao e nakoim te Tia Tei

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa *Deputy Speaker* , e aki kaeka te tangi nano mai Kuria te Tia Tei te Minita ae karineaki,

Tangin nanoia kain Kuria te Tia Babaire, e aki tauaki ao e aki tianaki anakin te anaa, e aki tauaki ao e aki tianaki anaakin te barii, ma e aera ngke bon ti kain Kuria e tauaki aia karaun te Tia Babaire, aio raoi te tangi nano te Tia Babaire,

Ao anne bukin ae ti tabekiarake te Tia Babaire bwa a tangi nanoia kain Kuria bwa titebo ma e kakaonoti te Tia Babaire aron kamwakuran te Tua aio te Tia Babaire, ao anne bukina ae I kan ongora, bwa a kan karaua nanoia kain Kuria, iai riki te abamwakoro ao I a manga kaoka riki au titiraki,

Iai riki te abamwakoro irarikin Kuria ae tauaki aia karaun ibukina bwa a karaunia te anaa ke te barii, ke akea, e bia kaekaki aio te Tia Babaire bwa a na karaua nanoia kain Kuria, ko rabwa *Deputy Speaker* .

Tibiika: Te Minita

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa buokan riki te titiraki *Deputy Speaker* te kauoua n tai.

Ngaia anne, e raoiroi, ti na karaua raoi ni karekea te rongorongo ae tabwanin mai iroun ara tia mwakuri are i Kuria, ao ti na manga waekoa n reitaki ma te Tia Tei ae karineaki iaon , ni kamatoa te tangi n nano aio, ao tao anne ae na ibuobuoki *Deputy Speaker* , ko rabwa.

Tibiika: E rabwa, Tia Tei

Hon.Banuera Berina:: Ko rabwa *Deputy Speaker* , I karabwa te Minita te Tia Babaire ae karineaki n ana kaeka, ae titabo ma e karekea te rau n nano te Tia Babaire teutana.

Tia Babaire are bon au bubuti bwa nna butia te Minita bwa e na kakaea angan kaokan karaun aikai , ao a na kaeka ae anganira , a tauaki bwa bwaai ni kakoaua n te bowi.

Eti te Tia Babaire, akea buren anne, Tia Babaire ngkana akea te kabowi ae karaoaki , ao a bon maan bwaai aikai n tauaki, e kona te Minita ae karineaki n tarai bwa a nang kaokaki karaun aikai, ao ngkana arona bwa a na tauaki te Tia Babaire ibukin te kabowi, ngkana arona bwa e aki reke buokaia riki Kuria, bwa tao ai bon taan bure, ngke e a karaunia te anaa ma te barii te Tia Babaire, tera ngkana e kona ni manga kabaitia karoan te kabowi . bon ara bubuti moa te Tia Babaire bwa e na ibuobuoki n aio te Minita bwa e na aki kaokoroaki Kuria, bwa iai ake a katauaki te Tia Babaire bon ika aika aki tianaki, ao a kaoti te Tia Babaire ao bon Kuria bon marina te anaa, bon ti tabeman aika tataua te Tia Babaire, ti aki kain Kuria ni kabane.

Ngaia are ngkana a tauaki tabeman ti a bane naba n ono ngaira iai, aron naba te barii n ae nako aio, e tauaki irouia tabeman ake aia karaun, ao ti bane naba n ono iai te Tia Babaire, ngkai te Tia Babaire a rangi n rawawata kain Kuria n anne, ngaia are bon au bubuti moa te Tia Babaire tera ngkana e kakaea angan te ibuobuoki n aio te Minita , riki ngkai e bon aki tianaki anakin te anaa n te tai moa aio te Tia Babaire, ngaia are ngkana arona.

Au bubuti te Tia Babaire e kangai, ngkana arona bwa e na aki reke buokaia kain Kuria, imwin tauakin aia karaun aikai te Tia Babaire, tao man te iraorao ma te tia akawa, te aobitia n te akawa i Kuria, e kona te Minita ni butia ngkane te tia akawa aio, te aobitia aio bwa e nang kabaitia ni katea te keiti aio n te kabowi, ko rabwa *Deputy Speaker*.

Tibiika: E nakoim te Minita

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa *Deputy Speaker* , ao n aron are I taekinna, eang ti na karaua raoi ni kamatoa mai iroun ara tia mwakuri are ikekei, ao ti na kataia ni kabaitia te bowi n aron are e bubuti iai te Tia Tei ae karineaki mai Kuria,

Ao tera motin te bowi, karaun aikai, ae bon mena naba taekaia baia iroun te Tia Moti, ma tao te moan bwai ae na kakawaki ae na karaoaki, ane kabaitian te bowi, bwa e aonga n ae tia te babaire iaon karaun aikai ma n aron are ti taekinna, ti na karaua raoi n taraia bwa tera te Tua ae e a tia ni uruakaki, ao e koaua, a tangi nanoia kain ana abamwakoro te Tia Tei ae karineaki ibukin te anaa ma te barii, ma are iai naba taian kain ni baire akana a kaweneaki ian te Tua iaon te karaun, matan te karaun, ao abwakina, ma tao akanne itera tabeua akana ti na kamatoa raoi mai irouna bwa tera ae a tauaki iai bwaai aikai, karaun aikai.

A tauaki ibukin matan taian karaun ke abwakina, ma n aron are I taekinna, a tiku akanne ao ti na kamatoai raoi ao ni karekei raoi rongorongoa aika tabwanin mai iroun ara aomata ane e mena iaon ana abamwakoro te Tia Tei ae karineaki, ao n tokin te kakae iaona a na manga waekoa ni kaokaki ngkana arona bwa e aki , e tia ana babaire te bowi iai, au kantaninga bwa e na ibuobuoki anne *Deputy Speaker* .

Tibiika: Iai riki reitan te titiraki, e bane?

Ao ti a nakon are imwina, mai iroun te Tia Tei , te Minita, te Tia Tei Hon. Tebao Awerika , eiwati, e nakoim.

**KAREKEAN BAOIA TAAN REIREI
NI KAROKOAI AO KAOKAKIA
MAN AIA TABO N ANGA REIREI.**

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Kauoman n Tia Babaire ae ko karineaki, ao aio te titiraki.

“E kona te Tautaeka ni karekei baoia Taan Reirei ibukin karokoiaia ao kaokakia man taian reirei ake a mwakuri iai “ Ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Nakon te Minita

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa *Deputy Speaker* ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Betio

“ I kukurei n taekinna bwa te Tautaeka rinanon te botaki n Reirei

ae mwakuria ngkai karekean bao ibukia Taan Reirei” Ko rabwa.

Tibiika: Ngaia reitan te titiraki mai iroun te Tia Tei

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Kauoman Tia Babaire ae ko karineaki, ao aio buokan te titiraki,

Te moan bwai moa, bon te kakaitau nakon te Minita ae karineaki man te Botaki n Reirei, n te kaeka are e na, kanga taran ae na karekeaki, ao bon bukin tabekan te titiraki aio, bwa are iai baoia ataein te Reirei ao iai tao bon iai baoia naba ana Taan mwakuri n ana aobiti, ao ngkanne ibukia ngkanne taan Tia Reirei, ngaia ti ataia ngkai , ngaia akea baoia, bon te iangoa rokona anne n ana tabo n reirei ngaia are n tabetai aikoa roko taan tia reirei n aia tai, ao a riki kangaanga aika mwaiti , kangaanga aika riki, tao aia *subjects* ake a na kabanei, a kataia ni kabanei ni karaoi n teuana te tai, ae ti a noria ngkai, ngaia are bon te kakaitau nakoim te Minita ae ko karineaki, ao tera ngkana e waekoa n noraki karaoan aio, bwa are e a bon kan roroko n tokin te ririki, tao n te ririki ae boou, ngaia ti kawenea bwa te bubuti, ko rabwa te kauoman Tia Babaire ae ko karineaki.

Tibiika: E rabwa ao e nakon te kaeka, e nakoim te Minita

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa *Deputy Speaker* ao e koaua , I

kakarabwa te Tia Tei aei bwa I taku bwa aio te kauoua n tai ae tabetabekaki te titiraki aio mai irouna, baoia Taan Reirei,

Ao e koaua I taku bwa n te kataumwane ngkoananoa naba te Tia Babaire kanga n rinanonan aei, ao e kataki ni kamwemweaki naba anne Tia Babaire, ma e koaua te Tautaeka aei, e nora aio, ao I taku bwa bon iai naba n ana motinnano te Tautaeka naba aio, taran te nakoa ae te tia reirei, bwa e koaua ae rangi ni kainanoa aron rokona n te tai, e kainanoa naba ana tai ae na bon tau, ibukin te kanoa n reirei are e na anga ke tao ana *lesson plan* ke tao tera Tia Babaire, ao ana anga reirei riki nakoia ataei.

E koaua au kaeka n ae nako , are angkoa n te tai aei ao a bon *Bus* moa, ma e na karaua n rinanona te botakin n reirei, ao e koaua bwa are bon iai ngkoa te *Policy* iaon taian bao ni mwamwananga, bao ibukia taan mwakuri, ma ti kukurei n te tai aei bwa ibukina bwa iai ana *merit* te nakoa n tia reirei, kanga te kainano aei Tia Babaire ao katan katamaroan aei Tia Babaire ao ti kukurei n taekinna bwa ngaia ti a bwaka n are ti a mwakuria ngkai, ao e koaua bwa ti taraia, Taan Reirei ti kona n tarai bwa tao a na karekeaki baoia, tao e na bon karekeaki baoia, ao ngkana manga iai tao aia reberebe tao te *mileage*, ke tao tera, ti tarai itera ni kabane aika ti na kona n angania taan reirei bwa a na kona n taraki aron rokoia n te tai

Tia Babaire , ngaia are aio ana taratara aia *welfare* naba taan reirei, kanga aron bon tarakia raoi bwa ana karaoa raoi tibwangaia ao e na nakoraoi aron tibwangaia, ma aron barongaia, bwa a na roko naba iaon te tai, n te tai are e na riai n roko iai ni karaoa tibwangaia Tia Babaire,

Ngaia are I kukurei n taekinna bwa te Tautaeka e tauraoi ni karao aio, ngkai bon teuana bon te bwai ae ti nang kainanoia ao ti nang tangiria barongaia taan reirei ibukina bwa iai tibwangaia ae kakawaki ibukin wantongakia ara ataei are ngaia bon kaubwaira Tia Babaire n te bwai ae te Reirei Tia Babaire, e rabwa.

Tibiika: Buokan riki te Tia Tei Tia Tei

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Kauoman Tia Babaire ae ko karineaki, akea buokana, I a reitai ma taan Reirei n anga te bwana ni kakaitau nakon te Minita ae karineaki n noran riain aio, ao tao ti a kakantaninga ngkanne are imwina ma te Kukurei, ko bati n rabwa te Kauoman Tia Babaire.

Tibiika: E nakoim te Minita

Hon. Alexander Teabo: Akea bon te kaitau riki nakon Tia Tei ngkai e teimatoa n tatabeka aio ao e koaua e bon riai ni kakoroa nanon aei, ao I karabwa naba te Tautaeka n aron kanga barongan raoi te kaeka ae ti na karaoia raoi aei nakon te reirei,

ibukina bwa e bon tabetabe nanon te Tautaeka bwa bon nakoraoi te reirei mai irouia naba taan reirei, ao ti na bubuti ngkami Taan Reirei, keiakina tibwangami, ti na kataia ni karaoa are ti na kona ni karaoia ibukimi ae na nakoraoi ibukimi ae na nakoraoi aromi, ao iai tibwangami ae moan te kakawaki, tia bubuti ngkami, karaoa raoi tibwangami, are kam a tia ni mwiokoaki iai nakoia ami ataei, e rabwa Tia Babaire.

Tibiika: E rabwa tia nakon ara bwai are imwina,

Hon. Taoaba Kaiea: Taiaoka *Deputy Speaker* , I kan kakoroa ana titiraki te Tia Tei mai Betio, ngkana bwa e tuai koro

Tibiika: Ngaia ao kanakoa,

Hon. Taoaba Kaiea: Ko rabwa *Honorable Vice Speaker* , e rabwa bwa ti na mena moa n te reirei Tia Babaire, tao te moan bwai bon te kaitau nakon te Tia Tei ae karineaki mai Betio, ibuki kanga moan nanoan baoia taan reirei,

Ngai ngkanne kanga I bon kataetae naba, kanga e bon rekereke naba ma te bao, ma ngkanne baoia ngkanne , ti aki tao taan reirei, e rabwa bwa are e a tobwaki aio, bwa are bon kainanoia naba ara Taan Reirei mai Tarawa Teinainano, ao tao bon Betio Tia Babaire n aron ae e a tia n tabekaki, ngaira ngkanne I kan taetae ibukia ataei, baoia ataei,

te bao ngkai naba ibukia ataei Tia Babaire, ngkana tao e bon noraki, iai naba akana a bon tiku naba n tuai rangi n tobwaki raoi naba n aron te bao, ao ni bon te tai ae nako Tia Babaire ao I bon bubutia ngkoa te Minita n te MISE bwa e na karaoa, kanga I taetae ibukia te reirei ake i Temaiku te Tia Babaire, are kanga a kananoanga ara ataei akana i Temaiku, bwa te bwai ae riki Tia Babaire, bwa are a bon rangi n raroanako ma te kawai, ao ngkana e bwara aia reirei te Tia Babaire ao a manga rianna man te tabo n reirei anne ni manga otinako ni manga katei bus itinaniku Tia Babaire, ao ngkana e aki a manga raunia, ni kangai n nako n okiri mwengaia, n aia tabo are a maeka iai Tia Babaire, are e bon rangi n raroa, angina ataei aikai bon ataei aika uarereke man te *Class 1* ae a bon kawa riki ae a bon kainano n nakonako,

Ao ngkanne au bubuti are I tabekia nakon te Minita n te MISE ao I karabwa ao I kaitaua naba iai te Tautaeka, ao I karabwa te Minita, bwa e a tia n tobwa anne, are e karaoa te kawai, e ibuobuoki ni karaoa te kawai are e rinako mai Tamoia, are e kabwaroi tenan mwanono akana iai te Tia Babaire, ao ngkanne te bwai ae riki ngkanne, e a rangi n raoiroi te kawai aio, ma iai ngkanne kanga bon ara bubuti ae ti kawenea nakon te Minita n te *Education* , bwa iai tenan bao ake a uarereke te Tia Babaire, bwa ngkana a kona n rinnako tenan bus ake uarereke aikai, n nako n anaia

ataei aikai man te reirei are te *Sunrise Primary school* , ao tao e teitei n tataningaia, ao ni bwaran te reirei, ao tao ni karokoia naba n te moaningabong, ngkana a naki n te moaningabong, anaki, bwa a bon kananoanga ara ataei aikai Tia Babaire bwa are a bon raroa aron ririannakin aia reirei aio, e kona ni ibuobuoki te Minita ae karineaki n tobwa aio ibukia ara ataei aikai te Tia Babaire. Ko rabwa .

Tibiika: Ngaia e nakoim te Minita

Hon.Alexander Teabo: E rabwa ao I karabwa buokan te titiraki mai iroun te Tia Tei mai Tarawa Teinainano, ao e koaua e a tia n roko te kainano anne iroura, ao n aron are e a tia te karao kawai, are e a tia ni karaoaki, ngaira ngkanne are imwina ngkanne Tia Babaire, I taku bwa e a tia n roko inanon bain au botaki n reirei ao anne ae ti na mwakuria naba Tia Babaire,

Eang au kantaninga bwa ti na riai ni kaman tobwaia bwa ti bon ataaia are ti na karini, iai taian *Bus* ake kanga a uarereke ae a na riai n nako n anaia ataei aikai ao ni baoia ataei aikai, ma e aoria bwa ti a karaua ni manga tara anne, bwa are ngkai te tai aei, e a tia te karaoa kawai, e a kona n rinnako te kaa, e kona n rinnako *bus* aikana tao a uarereke riki ao ti kukurei n taekinna bwa ti na tara anne te Tia Tei ao e rabwa.

Tibiika: E rabwa ao ti a nakon ara bwai are imwina ,

E na tabekaki iroun te Minita Hon. Willie Tokataake ao e na kaekaki iroun,

Ngaia e na kaekaki iroun te Tia Tei Hon.Banuera Berina mai Kuria, eiwati te Tia Tei.

BUOKAIA ATAEI AKE A TIA NI MATE AIA KARO

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa *Deputy Speaker* , aio au titiraki

“ Taiaoka bwa e kona ni kamataata ana waaki te Tautaeke ibukia ataei ake a reirei ao a tia ni bua aia karo, iai buoka ae onoti ke e aki , taiaoka”
Ko rabwa *Deputy Speaker*

Tibiika: E nakoim te Minita

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa Tia Babaire, ao imwain ae Nna kaeka ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Kuria, I kan kamauriko, I a reitai naba ma bwanaia kain au abamwakoro ae Aranuka, ni kamauriko te Kauoman Tibiika, Te Beretitenti ao te Kauoman, Minita ao ai bon Taan Tei ni kabane, ao tao ataei naba ake kanga a i rekereke ma te titiraki aio nakoia, kam na bane ni mauri moa

Aio ngkanne te kaeka *“ E rabwa ana titiraki te Tia Tei ae rine mai Kuria, aio ana kaeka, Eang iai ana buokan te Tautaeke nakoia ataei ake a tia ni*

bua aia karo ma ti ake a koraki 7 n te kauarinan n reirei” Ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Aia e nakoim te Minita , Tia Tei buokan te titiraki mai iroum

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa *Deputy Speaker* , e matata titabo riki man te taetae ni matang, bwa akea buokaia ataei ni kabane ma ti nakeke a *form 7*, aio otau man te kaeka aio,

Ao I karabwa te Minita ae karineaki, n ana kaeka aio te Tia Babaire, I taku bwa a bon ongora nakeke a rekereke ma aio, nna butia e kona ni kabwarabwara tein te buoka ae tauraoi ngkai ibukia te koraki ataei riki ake a rotaki n te kangaanga aei, ko rabwa *Deputy Speaker* ,

Tibiika: E rabwa , e nakoim te Minita

Hon. Martin Moreti: E rabwa Tia Babaire ao e rabwa riki buokan te titiraki ni kamataata ao e koaua, n aron ae e a teretere ngkai, n ana motinnano te Tautaeka are e a tia ni waakinaki inanon te ririki aio ao ara kantaninga bwa koraki 4,5,6 ake angkoa tao a mwauku aia karo, a bane ngkanne, e a *free*, are kanga angkoa e a bane ni *paid* roia man te Tautaeka, tao I bon manga kona ni ibuobuoki ngkanne te Minita n te *Education* , ngkanne ake a ti kaungaki ngkanne ake a na riai ni *form 7* , ake tao *form 6* ngkai bwa a na kekeiki ake a bua aia karo, bwa

a na aki raraoma bwa iai ngkanne te buoka nakoia *form 7* ngkanne bwa are e aki ngkanne reke iroun te *Education form 7* , ngkanne *form 7* ngkanne e a tobwaki iroun te MWYSA Tia Babaire, e rabwa.

Tibiika: E rabwa, buokan te titiraki, eiwati,

Hon.Banuera Berina: Ao I manga kaitaua riki te Minita ae karineaki te *Deputy Speaker* ni manga bon kan butia riki , ao I kukurei n ongo ae e na buoka iroun te MWYSA ao tao e aekakira ana ibuobuoki, tao roia ke tao aekakira ibuobuoki akanne te Tia Babaire e aonga n ongora e aonga n ataia riki bwa tera e na kona reke nakoia, ko rabwa *Deputy Speaker* .

Tibiika: E nakoim te Minita

Hon. Martin Moreti: E rabwa buokan te titiraki te Kauoman Tia Babaire,

E koaua, eang, e na riai n teretere ngkana *form 7* , are ngkana e bon mwauku am karo, ao e na bae ni iai te roo, a bae ni iai tao tenan *Textbook*, te Tia Babaire, akanne ana bane ni buokaki man ana botaki ni mwakuri , ke tao au botaki ni mwakuri ae te MWYSA, riki ti *form 7* te Tia Babaire, e aonga n are a na onimaki ataei ian te kantaninga are a na kabanei korakoraia ni kabwata aia bwii, bwa ataia bwa iai aia karo te Tautaeka e tauraoi kanga n tobwaia , ao ni

keiakina riki are iaoia, are e nanonaki riki n ae te *form 7* te Tia Babaire, e rabwa ngkana e ibuobuoki anne,

Tibiika: Aia buokan te titiraki

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa *Deputy Speaker*, e rangi ni ibuobuoki ana kaeka te Minita ao akea riki, bon ti te kakaitau nakon te Minita, ko rabwa *Deputy Speaker*

Tibiika: E rabwa, ti a nakon ara bwai are imwina,

E na tabekaki te titiraki iroun Hon. Alexander Teabo ao e na kaekaki iroun ,

Aia ao e na tabekaki te titiraki ngkanne ae imwina, iroun te Tia Tei teabo ao e na kaekaki iroun te Minita Hon. Willie Tokataake, e nakoim te Tia Tei.

**KARAOAN TE KAWAI N
NAKONAKO IAON BETIO**

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Kauoman Tia Babaire, ao aio te titiraki,
“*Nna butia te Tautaeka, e a bwaka iaa karaon te kawai n nakonako irarikin kawain Betio*” Ko rabwa.

Tibiika: Ngaia ao e nakon te tia kaeka, e nakoim te Minita are kona kaeka aei.

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Tibiika ao e rabwa riki Tia Tei temanna ae karineaki mai Betio n

ana titiraki ao aio ana kaeka te Tautaeka

“*Deputy Speaker I kukurei ni kaongoa te Tia Tei ae rine bwa e a tia ni karaoaki te kamatebwai ao e a kakaekaki ngkai mwanena*” Ko rabwa Tibiika

Tibiika: E rabwa ao buokan te titiraki

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te kauoman Tia Babaire, ao aio buokan te titiraki,
E a tia te kamatebwai ao e na kakaekaki ngkai mwanena, e a roko ngkai te bubuti anne n te *Finance* ke e tuai, ko rabwa.

Tibiika: Ngaia te Minita

Hon. Willie Tokataake: N aron kaongoau mai irouia au koraki Tibiika ao are ngkai e a tia te mwakuri, ao ane e a kakaekaki mwanena, e ruo te mwane ibukin mwakuriakina ao e a waaki naba,

N aron ae kanga te *procedure* ngkai, ngkana e tia te kamatebwai aio, e kanakoaki te *tender*, e reke teuare e na karaoia ao e a karaoaki naba te mwakuri, anne kanga te waaki ngkai are a mena iai ngkai ara koraki, ko rabwa Tibiika.

Tibiika: E rabwa kaekana,

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Kauoman Tia Babaire ae ko karineaki ao I kaitaua te Minita ae karineaki n ana kaeka, ao n aron

ngkanne, aron mwakurian te mwane, I ti kan kaotai raoi, bwa are nanona e a tia aia kataubo taan mwakuri, ao e nang kakaeaki mwanena, ao nanona ngkanne kanga I aki bwa ngai I kuri n aki ota raoi, bwa are Nna kataia naba ni ibuobuoki nakon te Minita ae karineaki, ibukin biriakinan kainanoia kain Betio aio, ao n ririmwina ngkana arona bwa tao e a roko n te *planning* ke e tuai, e aonga n are ti ataia bwa e a roko ikekei, ao ti manga nako n okiokiria kain te *planning* , ngaia ane bukin ae I titiraki iai, ma kanga titabo ma e tuai raoi ni kaekai, bwa e a bwaka iaa, e a roko n te *planning* ke e tuai, ko rabwa.

Tibiika: Ngaia te Minita

Hon. Willie Tokataake: Are n aron ngkai are te *Program* , are ngkana e ruo te mwane n te ririki ae na roko ibukin te *Maintenance* , ao anne ngkane are e a karaoaki naba iai te kawai aio, kanga te *side walk* aio, e a tia te kamatebwai iaon bona, ma tera riki, irabubua tabun tengaa, ae na kabaneaki ibukin karaoan kawain te *side walk* iaon Betio, ngaia are ngkane e tataningaki ngkane te ririki ae na roko, n te tai are e ruo iai te mwane, te *maintenance* ibukin te ririki ae na roko ao e a waakinaki naba karaoan kawain Betio, ko rabwa Tibiika.

Tibiika; Buokana

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Kauoman Tia Babaire ae ko karineaki, ngaia e a teretere raoi, nanona tao bon ti te kan kamataata riki mai iroun te Minita ae karineaki, man te MISE n aron ana kaeka, bwa e taekinna ikai bwa e kakaeak ngkai mwanena, ma nanona e aki kakaeaki mwanena ma e taningaki mwanena, ngkana I kona raoi n ti kamatoa anne, bwa ngaia tao e ti taningaki mwanena bwa are e na ruo n te ririki ae nako ae ngaia ai 400 tabun te ngaa, e kona n ti kamataata raoi te Minita,

Bwa ikai e taekinna bwa e na kakaeaki mwanena, ao e manga moan taekinna n ana kaekaeka imwina bwa e taningaki ruon te mwane, e ngara raoi ngkanne ae na karaoaki, taiaoka.

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Tibiika ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki ao I taku bwa bon ngaia anne, ma are e kakaeaki mwanena bwa n te tai are e roko iai te mwane ao ngkanne e a waakinaki naba, kanga te katautau angkoa n te ririki ae na roko, e roko te *maintenance fund* n te ririki ae na roko, ao e a waakinaki naba karaoan te kawai, tao ai ngaia anne taekana moa n te tai aio. ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Ngaia e rabwa, iai riki? Ao kanakoa

Hon. Tebao Awerika: Te Kauoman n Tia Babaire ae ko karineaki, I rangi

ni kaitaua te Minita ae karineaki n kaeka, ma titabo ma I aki ota n ana kaeka ngkai, bwa e taekinna n ana kaeka bwa e na kakaeaki ngkai mwanena, ao e a manga taekinna inano ana kaekaeka, bwa e a taninga ruon te mwane , rokon te mwane n te ririki ae boou,

Engara raoi, e na kakaeaki mwanena ke e a reke mwanena ma ti taninga aron ruon te mwane, e ngara raoi iai ae kataia n taekinna te Minita ae karineaki, ko rabwa.

Tibiika: E rabwa, e nakoim te Minita

Hon. Willie Tokataake: Are nanon ngkanne kakaeaki mwanena kanga nanona ngkana e kakaeaki mwanena bwa are bon akea moa mwanena ngkai te ririki aio, ngaia are e na kakaeaki mwanena, ma ara kantaninga e na reke mwanena ngkana e ruo te mwane n te ririki ae na roko, ngaia are anne kanga kaekana are ti kataia ni kaeka iai bwa e na kakaeaki mwanena, bwa ibukina bwa angkoa n te ririki ae na roko, ngkana e ruo te mwane ao anne angkoa ngkanne I mwaninga are e nang kona n reke iai,

Ngaia are kanga I bon kaeka naba ni kangai, e tataningaki rokon te *Maintenance Fund* n te ririki ae na roko, ao e a kona ngkanne n reke mwanena man te mwane anne, ko rabwa Tibiika.

Tibiika: E rabwa , e nakoim te Tia Tei

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Kauoman n Tia Babaire ae ko karineaki,

Ngaia te kakaitau ngkanne bwa ngaia e a bon reke mwanena ma ai ti taningakin ruon mwanena ngkana e otinako te kataumwane n te ririki ae boou, ao I kaitaua naba te Minita ae karineaki n aron ana kaeka ae moan te Tamaroa, Ko rabwa.

Tibiika: E rabwa, ao ti a nakon ara bwai are imwina,

E na tabekaki iroun Hon.Banuera Berina ao e na kaekaki iroun te Minita n te *Education* Hon.Alexander Teabo, eti ae ti mena iaona ke, bwa kanga e buretata ara bebwa aei teutana,

**TAEKAN AIA BIRIMWANE TAAN
REIREI N PRESCHOOLS NAKON
TE MWANE NI KAINTABWI**

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa *Deputy Speaker* , aio au titiraki *“Iai Taan Reirei n te Preschool aika a tuai man karinaki aia birimwane nakon te mwane ni kaintabui. E kona te Minita are tabena ni kabwarabwara bwa tera ae karika te kangaanga aio taiaoka”* Ko rabwa

Tibiika: E rabwa ao e nakoim, antai ae na kaeka,

Hon.Alexander Teabo: Ngai te Tibiika

Tibiika: Eiwati, eiwati,

Hon.Alexander Teabo: Ao imwain ae I kaeka ao I ti kan karina teutana te kaeka are imwina ana titiraki ao te Tia Tei ae karineaki, bwa e koaua ae e aki, kanga e aki nang nakoraoui taekana anne, ao aei kaekana Tia Babaire

“Ni kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki ao I kan katereterea bwa Taan Reirei ake a tuai man reke aia mwane ni kaintabui e bon riki ngkai a tuai karoko bebwa ao rongorongou iroun te Botaki n Reirei,” Ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Ngaia e nakoim te Tia Tei

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa *Deputy Speaker* ao I kaitaua te Minita ae karineaki n ana kaeka ao e koaua, kanga I kan bubutia te Minita ae karineaki, *Deputy Speaker* iai irouna baika tao a na riai ni karekei ke a na karekei taan reirei aikai bwa ti aonga ni manga ibuobuoki ni kauringia te Tia Babaire e aonga n reke buokaia, ko rabwa *Deputy Speaker*

Tibiika: E rabwa, e nakoim te kaeka

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa Tia Babaire ao e koaua I karabwa Tia Tei ae e koaua e rawata ana rongorongou ni karokoi naba irou Tia Babaire ao I kataia ni kibari ma au koraki Tia Babaire, ao e koaua kanga e a tara n ae ngkai ae ti a, are bon te bwai ae riki Tia Babaire bwa e kangai, are a bon bwakabwai ngkoa Taan Reirei aikai, kanga a

bon bwakabwai ao ngkanne ti bae n uneaki iaon te KPF bwa antai ae na kabwaka, ao ni karokoa are e a reke te babaire bwa ti a bon kabwaka man te Tautaeka, ngkanne ngke ti a kabwaka man te Tautaeka te KPF aei, manga iai te *requirement* ae tangiraki, bwa e tangiraki te KPF *number* , ngaia are ngkanne anne bukina are manga iai are e manga toki iai teutana, iai aika toki booia n te tai anne Tia Babaire, ibukina bwa e tuai, e aki roko iroua aia KPF *number* Tia Babaire, ao anne teuana ngkanne ae ngaia ae tinetine iai Tia Babaire,

Ma e koaua n aia rongorongou au koraki, titabo ngkai ai tengau ma onoman ngkai, bwa uangaun ma temanna ana Tia Reirei Kuria n te *pre-school* , ao tengau ma Onoman ngkai titabo ma a *meet* te *requirement* ngkai Tia Babaire , ao I taku bwa a tia ni barongaki, I taku bwa a tia ni bane n reke, a tia n nako aron buokakia Tia Babaire, ao iai ngkanne ake nikirana ngkanne ae kanga a tuai reke aia KPF *number* Tia Babaire iroua ngkanne Tia Babaire, ao anne ngkanne teuana ae tinetine iai Tia Babaire.

Iai nab ngkanne tabeman are ian Tuan katean te reirei aei, ao bon iai te *requirement* naba iaon mwaitia ataei, are ngkana kona katea am reirei ao kona riai n roko am ataei n ae tengau ma uoman , angkoa e a kona n tei ngkanne te reirei anne ngkanne Tia Babaire,

Ao ngaia te bwai ae kainanoaki ngkane, mai irouia nakai Tia Babaire, are nanona ngkane bwa a na anaa aia *Birth certificate* aia ataei aikai ni kabane, bwa ana kakoaua bwa ataei aikeke a na anga araia nakoira, ataei aika a bon roko n te roro are 3 nakon 5 Tia Babaire, ngkana e reke naba anne iroun te botaki n reirei ao ngkane anne e a teretere bwa ko a *meet* te *requirement* iaon mwaitia ataei are e na kona ni kateaki iai te *preschool*, ao ngkane e taraki naba are irakin are kanga bon ana *qualification* ma tarakin te tabo ae bon *meet* te *requirement* naba Tia Babaire ao ngke mwin te *survey* bwa ko bon *meet* te *requirement* Tia Babaire.

I taku bwa aikanne baika ti nang kainanoi Tia Babaire ma e koaua ti karautaeka nakoia kain Kuria, Taan Reirei ma Kuria, ao e koaua bwa ti ataia bwa iai te mwarara teutana ma ti keiaki n rereitaki, I karabwa te Tia Tei n aron te Tia Tei are e teimatoa n reitaki nakoira iaon aio Tia Babaire, ngaia are tao e raoiroi tao ngkana tao e bon kainanoira Tia Tei, ti kona ni manga bon mwakuria ma ngaia, ma au taan mwakuri bwa ngkai n te tai ao kain au aobiti aikai, n aron ae I taekinna, a bane ni mena ikai kain au Aobiti, riki te botaki aei, e rangi n rawata te titiraki naba iaon te botaki aei bwa are e bon boou iroura Tia Babaire, ti a bon tibwa kateia, ni uaboboa te rabwata ae te *Early Childhood* aei Tia Babaire bwa e na nakoraoi Tia Babaire ma e koaua, anne moa

buokan te kaeka nakon ana titiraki te Tia Tei au kantaninga bwa e teretere aron bana ma raana Tia Babaire, e rabwa.

Tibiika: Aia iai buokana te Tia Tei.

Hon. Banuera Berina: Ko aitau te Tia Babaire, akea ma I bon teirake ni kaitaua te Minita ae karineaki bwa I taku bwa e matata, ao I karabwa tao e manga kabwarabwara riki aron te *requirement* ibukin mwaitia ataein te reirei aika na riai ni mena n te *preschool* bwa e aonga n teimatoa kinakin te reirei, ao ko rabwa te Minita, ao ko rabwa *Deputy Speaker* bon ti te kakaitau, e rabwa.

Tibiika: E rabwa ao tia nakon ara bwai are imwina.

E na tabekaki mai iroun te Tia Tei Hon. Tebao Awerika.

KARAOAN NNEN TE KARAU N RAANGA IAON KAWAIN BETIO

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te kauoman Tia Babaire ae ko karineaki, ao aio te titiraki.

“*Nna butia te Tautaeka e a bwaka iaa karaoan nnen karau n raanga iaon kawain Betio*” Ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Aia ewati, e nakoim te Minita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa *Deputy Speaker* ao aio kaekan ana

titiraki te Tia Tei ae karineaki temanna mai Betio.

“Deputy Speaker te mwakuri ibukin karaoan nnen te karau n raanga iaon kawain Betio ae e a manga Tender naki riki” Ko rabwa Tibiika

Tibiika: E rabwa e nakoim te Tia Tei

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Kauoman Tia Babaire ae ko karineaki, ao aio buokan te titiraki

Ngke I tabeka te titiraki aio n are e nako ao I a kakimototoa naba bwa I a okiokira naba te kakaitau bwa I tuangaki , bwa I titirakina naba te Minita ae karineaki aio bwa tao e aki namwakaina ao e a karaoaki naba te tabo ke te bwai ae kainanoia aio te kawai aio iaon Betio, tera ae riki ngke a nang bon kaboaki ao e a manga aki, taitaoka.

Tibiika: Te Minita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Tibiika ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki ao e koaua I taku bwa tiaki ti te Tia Tei naba ae rangi ni kainanoa tian te mwakuri aio bwa are bon ngaira naba man ara botaki ni mwakuri, ti nang tangira naba ae nang tia ara *program*, bwa aio ngkai teuana ara *program* karaoan raangan te kawai ae rangi tinetine,

Te kanganga bwa are e a tia n *Tender* naki te bwai aio, bwain karaoan te mwakuri, ma te

kangaanga bwa ngkeke e a reke te aomata aio, ao e manga moan karautaeka , e a manga karautaeka bwa e a manga aki kona ni manga , e aki kona n *supply* tenan *materials* ake e a bon tia ngkoa n te *tender* ngkoa ibukina, ao n aron ae bon ataki ae te *process* n te *tender* , bon tao iraua te namwakaina, ao e manga tibwa manga reke, ke tao e a manga moan rinanoaki, ngaia are e bon rangi ni waeremwe bwa are e a bon tia n reke ao e a manga moan *withdraw* ana *pit* teuaeio, ngaia anne ngkanne te kangaanga , ngaia are ngkai e a manga moan *retender* naki, n aron are I taekinna e manga moan *tender* naki riki, ao e manga kakaeaki riki temanna te *supplier* are e na manga kona n *supply*
114935

Hon. Tebao Awerika: Te kakaitau, te bwana ni kakaitau nakon te Minita ae karineaki ma ana Taan Mwakuri ibukin tabeaiangaia ibukin karaoan te mwakuri ae kakawaki aio ibukin kawain Betio, ao ai te bubuti, tao bon nakon te botaki ni mwakuri aio, ao te Tautaeka bwa ke a taratarai riki Taan *tender* n aron aikai, bwa a na aki kawaeremwea aron te mwakuri ae kainanoiaki iroun te botannaomata, ao man taeka akane, bon akea riki buokana ma ti te kakaitau nakon te Minita ae karineaki n aron ana ibuobuoki ibukin katian te mwakuri aio ae kakawaki ibukin kawain Betio, ko rabwa te Kauoman Tia Babaire.

Tibiika : E rabwa ao tia nakon ara bwai are imwina, e tuai bane, ngaia ao e nakoim te Minita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa *Deputy Speaker* ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki ao n ana kaunga nakon ara botaki ni mwakuri ao bon anne ae ti bon kataia ni keiaki ni kataia ni kabirimwaka ni karaoi *Deputy Speaker* ao e koaua, e na kanga ao are iai tenan Tua aika a kairira aron te waaki ae ngaia ae e kona n are tabetai tao iai raoiroin te Tua ibukin itera tabeua ao manga iai buakakan naba te Tua ni iterana tabeua bwa e a manga rangi ni kawaeremwea aron karaoan bwaai, bwa ngke arona bwa akea te Tua ibukin te *tender* , e a bon karekeaki naba tenan, ti a nakon naba temanna te aomata ae iai ana timanti ao e a karekei naba, ma are e na kanga ao are kona manga nako n rinanon bwaai aikai ao te *tender* 3 namwakaina ao manga *close* te *tender* , ao ngaia are e koaua, ti karautaeka nakon te Tia Tei ae karineaki, ao ara kantaninga bwa e nora nanon ae ti kataia naba ni karaoia ao ngaira naba ti nora naba nanon ae e kataia ni karaoia ibukia ana botannaomata iaon Betio, ko rabwa Tibiika.

Tibiika: E rabwa, taran ae bane iaon anne ao ti a nakon ara bwai are imwina, mai iroun te Tia Tei Hon.Banuera Berina, e nakoim Tia Tei Tia Tei

**KAINANOAKIN TE TIA
KATARATARA IAON TE ABA AE
KURIA**

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa *Deputy Speaker* , I kukurei n tabeka au titiraki ae kangai taekana

“E kainanoaki te tia kataratara iaon Kuria, e kona te Minita are tabena ni ibuobuoki ni katoka te kainano aei, ke ni kabwarabwara te anga are a na kona iai te botaki ni mwakuri are tabena ni kareka te tia kataratara”
Ko rabwa Deputy Speaker

Tibiika: Aia e nakon te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Ko rabwa *Deputy Speaker* ao kona tekeraoi naba, mauri ao tekeraoi inanon karaoan tibwangam ae kakawaki, ao aei kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Kuria.

“I kukurei n taekinna bwa e tauraoi au botaki ni mwakuri ke te MELAD ni kamwananga te tiim ni kataratara nakon Kuria ibukin kainanoan te kataratara” ao e rabwa.

Tibiika: E rabwa ao ti a nakon buokan te titiraki mai iroun te Tia Tei

Hon.Banuera Berina: Ko aitau te *Deputy Speaker* ao I kaitaua te Beretitenti n ana kaeka ae moan te Tamaroa te Tia Babaire, ao I aki ataia ae kona kaeka aio te Beretitenti ke e aki, ma tao I bon ti kan butia bwa e kona n tuangira

bwa tao ningai ae kanga e tauraoui iai ana tiim ni mwananga nako Kuria tafiaoka . ko rabwa *Deputy Speaker*

Tibiika: E rabwa buokan te titiraki ao aknga a bon tarataraki ngkana eaki nakoraoui banen te ririki aei, bwa are e a bon kan bane ma e a tarataraki ngkanne moan te ririki ae boou, 2022, ao e rabwa.

Tibiika: E nakoim Tia Tei

Hon.Banuera Berina: Ko aitau te *Deputy Speaker* ao I kaitaua te Beretitenti ae karineaki n ana kaeka, e rabwa ti a kakantaninga te ririki ae boou, ngkana arona bwa e aki angaraoui tokin te ririki aei , ao e rabwa te Tia Babaire, *Deputy Speaker* kabwara au bure,

Tibiika: E rabwa tia nakon, iai reitana mai iroum te Beretitenti, ao ti a nakon ara bwai are imwina,

Ao tia nakon ara bwai are imwina mai iroun te Tia Tei Hon. Koraubati Remuera

**KATEAN UMWANREIREI IAON
MAIANA**

Hon. Koraubati Remuera: E rarabwa *Deputy Speaker* , ai bon reitan tenan bwaana ni katekeraoui nakon te *Deputy Speaker* kai ko a moanna am mwakuri n te bong aio, bwanaia kain Maiana ni katekeraoiko, ao I a reitia naba ma tenan taeka ni kamauri nakoim, nakon te Beretitenti, te Kauoman,

Minita, Te Rita n te Kaitara ao ai bon ngaira ni kabane Taan Tei aika ti a bane n roko n te moanibong aio, te bwana moa ni kamauri.

Aio ngkanne taekan au titiraki *Deputy Speaker* n te moan ingabong aio, ae toka iaon te bebwa ae nambwana 142, e kangai taekana *Deputy Speaker* ,

“Nna butia te Tautaeaka ao temanna are tabena e a tia ni manga reke taian waakinan nakon te karikirake are kateakin Umwanreirei aika boou irarikia abamwakoro ake a moan katabwena te karikirake aio” Ko rarabwa *Deputy Speaker*

Tibiika: E rabwa, te Minita n te *education*

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa *Deputy Speaker* ao imwain ae I kaeka ana titiraki te Tia Tei ae karineaki, ao I a kakaitauia kain Maiana n aron te butimwai n aron rokora irouia n ara katabwena are ti karaoia naba irouia Tia Babaire, aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki.

“I kukurei ni kaongoa te Maneaba aio, bwa iai katarataran kateakin Umwanreirei aika boou ibukin moan rinan ke te Preschools ian te karikirake ae te Kiribati Education Improvement Program , ke te KEIP., n aron are e a tia ni katabwaneaki n abamwakoro aika Abaiang, Tarawaieta ao Maiana,” Ko rabwa.

Tibiika: E rabwa ao buokan te titiraki

Hon. Koraubati Remuera: E rarabwa te Minita ni kaekan te titiraki ni kan ota aio, ao buokan te titiraki *Deputy Speaker*

I kona ni butia te Minita ngkana tao e a tia n reke taina, tain are e na manga waakinako iai te karikirake aio, ti kakoaua bwa n ara abamwakoro ae Maiana ao uoua riki reirei aika tao a tauraoi naba kanga ni kakauongo ibukin waakinan nakon te karikirake aio, ti kakoaua bwa e a tia n tabena ao ti karabwarabwa nakon te Minita ai morara riki te *High Commissioner Australia* are e roko naba rabwatana ni kakoaua moan katabwenan te reirei are e nang kateaki , ao te bubuti ae kanga e mangori nakon te Minita ngkana e kona ni bwaranako riki, tao n ningai riki taina ae kona ni manga kantaningaia kain reirei ake uoua , Urin te Bura ao Nei Karewea, e rarabwa *Deputy Speaker* ,

Tibiika: E nakoim te Minita

Hon. Alexander Teabo: E rabwa Tia Babaire ao e koaua, tao e bon raoiroi, tao te karikirake aei n aron ae ti kakoaua Tia Babaire, n rokora n te waaki n Tautaekea Tia Babaire ao e koaua kanga ti kakarabwa *Australia* bwa bon ngaia teuana te rabwata ae nang korakora ana ibuobuoki nakon riki ara botaki n reirei Tia Babaire, ao bon iai te

program ae aranaki bwa kanga te *Primary School Rea program* Tia Babaire, te *phase 1* are e kaoaki n taai aika nako kanga e bon moan karaoaki mai buki naba Tia Babaire, are e karaoaki mai Arorae mai Tamana, mai Kuria, Aranuka, Marakei ao iai naba Butaritari,

Iai te *phase 2* are karaoaki are ai bon *Primary schools* iaon *South Tarawa* ni kabane Tia Babaire, are a na *primary schools* Tarawa Tia Babaire, e a karaoaki naba ni kabane ian te *program* aei, ao ngkane iai ngkanne te *Phase 3* Tia Babaire, ae ngaia ti kataia ni waaki inanona ngkanne Tia Babaire, ma ti na kakoaua bwa ngke tia roko ngkai n te tai aei Tia Babaire ao ti kukurei n taekinna are ibukin 2023 ao e bon *ongoing* naba ngkai te bwai aei Tia Babaire, ana *interim* kanga te *phase* aio ae ngaia *pirate islands* ngkanne ae ti kataia ni karaoi ngkai n te tai aei , Abaiang ao Tarawaieta ao Maiana Tia Babaire, aba ake a kaan Tia Babaire, bwa angkoa ti nang manga kaninganinga te *roll out* nako aonnaba riki Tia Babaire, iaon *Primary School* , n ane angkoa ai te *KEIP 4* , ke Tia Babaire ai te *Phase 4* are are angkoa ti na karaoi imwina Tia Babaire, ma I taku bwa eang te bae ti karaoa, ti a tia ni karaoia n are , ti katoboa wakana i Waakam are ana waaki Aotiteria, ti nako n kateboa wakana n te reirei are Waakam are i Abaiang ao ti katea ana toko, ke ana takete n te tabo are i Aratokotoko ao ti nako n taua mai ian ke ti katabua mai Amitabu,

n te aba ae Maiana bwa ti na taua mai iana te karikirake aei Tia Babaire, ao ngkanne imwina ngkanne Tia Babaire, imwin norakina n te *program* aei ao n aron ae *Australia* kai e nang noria bwa aron, ti nang kataia ni boutokaia n te aro ae kanga ti na rangi ni kanakoraoa raoi te karikirake aei bwa e na rangi n Tamaroa Tia Babaire, te aro bwa *phase 4* , ngkanne angkoa ti nang *roll out* nakon aban Kiribati ni kabane Tia Babaire, ao e koaua I atai kain Maiana n te tai aei are ao e reke n te reirei moa mai Meang, anne are bon ana rinerine , I taku bwa ti bon katikua nakon te abamwakoro bwa e na bon rinei, antai moa reirei akana a na kateaki, ao a rabwa bwa a matairiki bwa a kotei taabo aikai Tia Babaire ,

Ao e koaua ara kantaninga bwa n aron noran te boutoka iaon te aeka ni karikirake aei, e rangi noraki kainanona Tia Babaire, bwa e bon nora kainanona bwa bukina bwa te Tautaeke e rangi n noraki bwa e rangi ni *keen* ke e rangi ni karaoa ana kakamwakuri, riki e barakia ataei ke tao te botaki n reirei Tia Babaire, ao bon mai irouia naba ara komete ma kaaro Tia Babaire, ti nang kukurei n noria kaaro aika iria natia nakon te reirei, ao aika a boutokaia, kanga tima e nang rikirake boutokan te reirei ao ti na bon bubutia ataei bwa a na keiakina tibwangaia ae te kekeiaki ao te botumwaka n tebona te reirei Tia Babaire, ao anne moa taekana te Tia

Babaire ae I kona ni baronga raoi aron kaekan te titiraki aei, ma iroun are ngaia e na karaoa are raora ke ara *develop partner* , Aotiteria, ma are ti aki ti Aotiteria, ngkana arona bwa e na iai riki karababana nakon taabo, ara *partners* aika kona riki ni karaoia nakon abamwakoro akana tabeua, ti na *explore* naba anne Tia Babaire, bwa e aonga na e waekoa riki ao e baiti riki Tia Babaire ao e tii n rabwata riki Tia Babaire, e rabwa.

Tibiika: Iai buokana, iai buokan te titiraki, ngaia e uotiko

Hon. Koraubati Remuera: E rarabwa *Deputy Speaker* , ao e rarabwa riki te Minita n ana kabwarabwara ao a bon ongo kain, ao ai moarara riki ara reirei ake uoua, kai a kakantaninga ao e matata n ana kabwarabwara bwa e na bon waakinako te karikirake aio *Deputy Speaker* ,

Ao aio bon te bwana riki, ao kauataoan riki tenan bwaana ni kakaitau e a tia naba n rineaki ara abamwakoro ae Maiana, e na ira naba moan te katabwena n te waaki ni karikirake aio, aio are e a moanaki n aekakin are e a tia ni mwaneweia te Minita ae karineaki, te Reirei are Nei Abitabu , e katabwena moa te waaki aio, I taku bwa a bon ongo ngkanne kain naba reirei ake tabeua, ao I taku bwa a bon rau naba nanoia, atai bwa e na manga bon waakinako te karikirake aio , ao ana bon reke naba iai *Deputy Speaker* ,

Ao e rarabwa riki *Deputy Speaker* ao I taku bwa e babane mai irou ao I a toki ikai *Deputy Speaker* ,

Tibiika: Aia e rabwa ao ti a nakon ara bwai are imwina,

Hon.Alexander Teabo: *Deputy Speaker* tao e bon kakawaki ae nna bon kaeka bwanaia kain Maiana Tia Babaire

Tibiika: ngaia kanakoa

Hon.Alexander Teabo: E nang kakawaki naba ae kanga tao bon nakoia reirei ni kabane iaon Kiribati bwa aonga n rawa n taku bwa tao a ti rineaki naba aikai n aekakina aikai, ke tao , ma ti na bon karaua nanoia kain Kiribati bwa are bon arona, ma ti na keiaki n taraia bwa a na tobwaki raoi ni kabane ara reirei ni kabane, ma bon ara kaunga nano nakoia abamwakoro ake ti a tia n rinea ikai, Abaiang, kain waakam, kain Tarawaieta are Aratokotoko ao kain Maiana, bwa bon ara bubuti nakoia bwa a bia nora aron nanon te ibuobuoki aei, te buoka aei nakoia, ao ni buotoka aron riki te karikirake aei, bwa aikai a bane ni kaukaki nakon te ririki ae boou Tia Babaire, kanga n aron ae kanga ti ataia ao ti iraua te wiiki, 20 tabun te wiiki are e na kateaki iai ao e a tia naba reirei aikai Tia Babaire, ngkai ane a tia ni bane n roko baina ane e nang waaki te waaki, I taku bwa a tia ni waaki akana tabeua, ao ara kantaninga bwa ngkana e roko

ni kaukaki aia reiei aikai ao e na noraki bwa e Tamaroa ao aia boutoka kain te abamwakoro aikai e na rang nakoraoi bwa are ngkana man raoiroina ao man tararoina man noran aia mwakuri raoi man te boutoka raoi nakon te waaki aei, ao e na kona n reitinako, bwa e na rangi korakora riki nanon te tia anga te buoka ni kabwaroi riki ana ibuobuoki nakoira bwa a materaoi iroua bwa ti bon karaoi raoi kanoana raoi ni kabane Tia Babaire, e rabwa.

Tibiika: Ngaia ao tia nakon ara bwai are imwina,

E bane mai iroum, ao kanakoa riki mai iroum te Tia Tei.

**BWAKAN AIA MWANE N AKI
MWAKURI KAIN KURIA**

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa *Deputy Speaker* n otau ngai ae imwina, ke,

Tibiika: Ngaia ngaia anne am tai ngkanne

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa *Deputy Speaker* ao e koaua aio au titiraki *Deputy Speaker* , “ A mwaiti kain Kuria aika a tuai man nakoraoi kabwakan aia mwane n aki mwakuri. E kona te Minita are tabena ni kabwarabwara bwa tera raoi te kangaanga bwa e aonga ni kibaraki irouia kain Kuria ao e aonga n toki te kangaanga aio Taiaoaaka” Ko rabwa *Deputy Speaker*

Tibiika: Ngaia ao e nakon te Minita

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa *Deputy Speaker* ao aio ngkanne te kaeka, “E rabwa te Tia Tei ae rine n ana titiraki ao I kukurei ni kaotia bwa ae barongaki ngkai ana bwakamwane Kuria,” Ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: E rabwa ao ti a nakon te Tia Tei, buokan te titiraki mai iroum te Tia Tei

Hon. Banuera Berina: Ko aita *Deputy Speaker* ao I kaitaua te Minita ae karineaki, I kukurei n noria te Tia Babaire ao n ongora bwa e barongaki aia mwane kain Kuria,

Tia Babaire imwain are I kanakoa buokan au titiraki ae teuana riki nna buokia n aei,

E kona moa te Minita ae karineaki n taekinna ngkai bwa nningai ae na bwaka iai te *backpay* ae imwina, are angkoa e a katoa 3 namwakaina ma tao aonga naba n ataia kain Kuria te Tia Babaire bwa nningai ae, e a tia ngkai n reke taian te bwakan te mwane, te *backpay* n te namwakaian aio, ke e tuai taitaoka, ko rabwa ngkana e kona ni kaeka anne.

Tibiika: Ngaia te Minita

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa *Deputy Speaker*, ao e rabwa riki buokan te titiraki, are n aron are e

tia n teretere ao tao ni mataata nakoia ara botannaomata are ngkai ti kabwaka te *backpay* ke tao te bwakamwane, ke tao te mwane ni ibuobuoki nakoia ake a tuai moa n reke aia mwakuri are e *quarterly*, are ngkanne akea Okitobwa ao Nobembwa, ngkanne ti iai ngkanne ae na bwaka ngkanne n Ritembwa ao ti katautaua ngkanne n Ritembwa 15 kanga imwain Kiritimati, ti na taketena ae na riai n nako imwain Kiritimati ao imwain naba inin te Akaunti, are n te 20 tabun,

Ngaia are anne ngkanne e aonga ni mataata ngkanne, kanga e aki bwabwaka moa ni katoa moa namwakaina bwa e na bwabwaka ni katoa 3 te namwakaina, ao ngkanne kanga te *quarterly*, n aron are tao ti a tia ni katereterea mai imwaina, tia ngkana e ibuobuoki anne, e rabwa.

Tibiika: E rabwa, te Tia Tei, buokan te titiraki mai iroum te Tia Tei

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa te *Deputy Speaker* ao I kaitaua te Minita ae karineaki, e matata ngkai Tia Babaire bwa tao a kona kain ara abamwakoro nako ni kantaninga bwa e koaua e nang bwaka ni katoa 3 namwakaina are ti a tia ni kaongoraeki, ma ngkai ngaia tao ti a bane ni kakantaninga nukan Ritembwa tao bon imwain tokin te ririki aio, ao ti kaitaua anne *Deputy Speaker*,

Tia Babaire I kan okira riki ngkanne au titiraki taitaoka , bwa eaera, I karabwa te Minita e aki kabwarabwara raoi te Minita ae karineaki te kangaanga ae e a nang banikai iai aia mwane, bwakan aia mwane kain ara abamwakoro Tia Babaire,

Tia Babaire te bwai ae I kan taekinna nakon te Minita bwa I a tia naba n roko iroun ana kauoman ao iai temanna ae I kabwarabwara te Kauoman n Tia koroboki, I kabwarabwara nakoina ana kanganga temanna kain Kuria, ae tuai man reke ana mwane ma ngkekei ni karokoa ngkai, ao ti a kunea n te bwakamwane ae nako bwa ngaia e kakanakoaki nakon Ontoa, ibukina bwa titebo aran teuaeio ma temanna te Unimwane iaon Onotoa, I a tia ni bubuti bwa e na kaetaki aio te Tia babaire ma n rokou naba i Kuria n te tai ae nako, e tuai naba ni kaeta anne Tia babaire, ao iai riki naake I bubuti bwa e na bwaka aia mwane, e tuai naba n reke,

Tia babaire a mwaiti au reta, au *email* naba nakoia ana tia mwakuri te Minita ae karineaki ao au kabanea naba ni *email* ibukin au ara naba e tuai man kaekaki,

Nna bubutia te Minita ae karineaki, tera raoi ae kainanoaki, bwa aonga raoi n reke buokaia ara botanaomata , ti na meeri ke ti na kawari ngkami, bwa I tia naba n noria ae I bon roko naba ao I a nakon ma te kukurei ao titabo ma e

tuai man reke buokan are temanna ao riki are temanna are e nanako ana mwane nako Onotoa, ngaia ae nna bubuti bwa I nang kain ibuobuoki te Tia babaire bwa ti aonga raoi n ataaa, I aonga ni kabwaranakoi kanganga nakoia ana tia mwakuri te Minita ae karineaki, bwa aonga naba ni kibaraki anne ibukin are I kan kakaea raoi te kanganga ao ngkai nna bubuti moa, tera raoi te kawai ae na rangi ni ibuobuoki te Tia babaire bwa a bon mwaiti naba au meeri aika rangi n raoiroi inanon bubutimwaeakia te Tia babaire ma I noria bwa angia au koraki a tuai man reke buokaia, ao riki iai aika bon tuai man bwaka aia mwane man te moan tai ni karokoa ngkai, ngaia are I bubuti te Tia babaire e kona ni ibuobuoki ma ngai te Minita, e kona n ae tao I manga kawaria ao I karau n taekinia au aomata nakoia, ao e na reke buokaia ngkanne, ko rabwa *Deputy Speaker*

Tibiika: E nakoim te Minita

Hon. Martin Moreti: E rabwa buokan te titiraki ao e koaua , e rabwa riki tao taian kamataata aika manga tangiraki, tao e koaua, e na riai n teretere tao nakoia ara botanaomata tao morara riki kain Kuria akana tao a rotaki n te tai aio, tao bon te bwai ae bon te kanganga raoi ae teimatoa n riki bwa are e bon aki kona n rin te ara n ara *system* ngkana e bon tuai reke ana bong ni bung, anne teuana, ao n aron ae imatau, ao iai kain Kuria ae mwaitia

aika Onoman ae bon teimatoa n akea, iai aia bong ni bung mai imwaina ngkana tao te *case* ngkai te *issue* , e kona ni iai te bong ni bung mai imwaina, ao ngkai manga te *revise* ae boou , e karauaki ni kaetaki, ao ti kunea bwa iai aika kona ni manga akea,

Ao ngkanne bwa are ngkai ti a karaua ngkai ni manga karaua ni manga kaboua ara *data* ke ara *System* ao ni manga anaa ana *pin number* ke tao bong ni bung ao ni *proper* raoi , bwa are n tabetai ti bon nora te kanganga, e kona n ae uoman a reke aia mwane, e kona n ae arawata araia, bwa are e kona te bong ni bung , tao n taai aika nako, a tuai rangi ni mena, ngaia ngkai ti kakoaua bwa te bong ni bung e a tar n ae a rangi n tamaroa bwa are iai te *code* ke te *pin code* , ao ngaia ngkanne anne ae ti karautaeaka nakoia ake a bon teimatoa n aki reke aia bong ni bung, are ngkanne e na bon kanganga n ae ti nang bon kataia naba ni karinia n te tai ae waekoa, bwa ngkana tao e a tia n roko aia *forms* inanon baira, ma are e bon aki kona n rin n te *system* ngkana ti tuoaraia te bong ni bung ao bon akea,

Anne ngkanne te *issues* teuana ae tao e na riai ni matata, iai naba kain Kuria aika tengaun ma niman, aika tao a bon tibwa tia aia bong ni bung, ao tao a *late* ke tao tera, ngaia ngkanne ae I taku bwa otau ngkanne a tia ni barongaki ,aikai ara kantaninga bwa a na riai ni

Kaman tia n nako n te kanimabong ae nako te *DW*, n aron ae I kaongoaki man ara aobiti, man au aobiti, ma kanga bon akea te *issue* ae tao n otinakona, tao iai *issue* tabeua ngkana tao e koaua a manga nako tao aba tabeua, tao anne e kona ni irekereke bwa are bon aron ae ti a tia ni katanoata are bon te *system* ae bon *manual* , a kona ni karinna ara koraki, e kona n ae tibanako baia bwa tao aikoa karinna nakon te tabo are e na bon rin iai, manga rin n te tabo teuana, ma ngkane, ma ngai irou ti aki te bwai, kam bon ti nikiri aara ao a karaoaki naba, kanga n aron otau ngkai, ao I taku bwa , angina ngkai abamwakoro a moanna ni bane n itiaki a bon roko Taan Tei ma aia ara ao a bane naba n taibinaki, ake a na bong ni bung aio, aio e nakea, e kataeki aio, tao anne au kantaninga bwa e na riai ni ibuobuoki, ma ngkana tao iai te mwarara iroura ara koraki I a tauraoi , kam anganai ami *list* ao I a ibuobuoki ma au koraki bwa tera raoi te kanganga ngkanne ngkana e manga riki naba te kanganga n aron ae tabekaki, ko rabwa Tia babaire.

Tibiika: Ngaia kabanean buokan buokan am titiraki

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa *Deputy Speaker* ao e koaua, I kaitaua te Minita ae karineaki , e rangi ni ibuobuoki Tia babaire ngkana arona bwa iai ae kona ni kabwarabwaraki riki nakoira, iai ara meeri irouia ana koraki te Minita, a

kona ni kabwarabwara nakoira ni kaekaira ni kangai, e aki bwaka ana mwane am aomata ibukina bwa am koraki aikai bwa akea aia bong ni bung, ke tao tera *Deputy Speaker*

Ma e rabwa ana kaeka te Minita ae karineaki, *deputy* te bwai ae nna karaoia ngkai, ae a tiba manga roko naba irou ae tao e kaan uangaun te ara ke uangaun tabun, aika a bon mangkoa aia kanganga , ma nna katanini araia te koraki aikai ma aia kanganga ni manga bon karekea, e aoria bwa tao imwin te Auti n Tei, ti a manga bon iraorao ma te Minita iai bwa e aonga n toki kanganga aikai *deputy speaker*, ao I kaitaua te Minita ma ana koraki n aron aia mwakuri mwaka, I ataia ae rangi ni korakora tibwangaia ma katabetabeaia iaon aio, ti na bon keiaki naba ni ibuobuoki ma ngaia ibukin buokaia ara botanaomata , ao ko rabwa riki te *deputy speaker* ao e rabwa te Minita ae karineaki.

Tibiika: Ti a nakon te Minita.

Hon. Martin Moreti: E rabwa *deputy Speaker* ao e koaua e rabwa riki nanon te Tia Tei ae karineaki mai Kuria ao tao a na bon ongo ara koraki ma I taku bwa e na bon tiaki te kanganga, ao tao e nang raoiroi ae tao a nang kaekaeka ni kaota bukina, e koaua ngkana aki memeri, I karautaeka n ae I ongo aio, ngkana aki raoi nang kabwarabwara au koraki nakon kaekakin meeri ao tao ni kabwarabwara bwa akea te bwai

arei ao te bwai arei, I taku bwa ti aki te bwai anne ae e na kantaningaia, I taku bwa e na rangi bebete n aron ae ngkai, n aron otara, e bon ti roko te ara ma e bae, ao aio bukina bwa e bae, e rimwi, aio bukina, e aki bwaka aio, I taku bwa te bwai ae rangi ni bebete irouira ara koraki, ma tao e koaua are e bon rangi ni mwaiti te koraki, ti aki ti temanna ma uoman bwa are e bon nakon nimabui tabun tengaa, n reitaki ma kara, waniua tabun, n reitaki ma mwauku ae uoua tabun, e a bon kan bane aon Kiribati, ai ti ara aobiti ae kimototo ae kanga e aki rangi n tau ma te kantaninga bwa e na rangi ni ibuobuoki ao teutana imwin teutana, ao ara kantaninga bwa n te ririki ae boou ke tao n te tai ae waekoa ao a nang bane n tobwaki kanganga ae teimatoa ngkai n tabetabekia taria n Tia Tei Tia babaire.

Tibiika: E rabwa ao ti a nakon ara bwai are imwina, te titiraki ngkanne aei, iai te bubuti bwa e na tabekaki iroun Hon. Ieremia Tabai, I a kaenakoa nakon *Sir Ieremia*.

ONEAN MWIN TE JSS ARE I NONOUTI NAKON TE BOARDNING SCHOOL

Hon. Ieremia Tabai: *Deputy Speaker* ao ko rabwa ao aio te titiraki ae I kukurei n tabekia ibukin raou n Tia Tei, ao e kangai taekana.

“E kona te Tautaeka n nora riain karikan te JSS are i Nonouti bwa te Boarding School”.

Tibiika: Aia e nakon te Minita are e na kaeka.

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa Tia babaire ao I kukurei ni kaeka ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti ao aio kaekana Tia babaire.

“Karikan te JSS bwa te Boarding School teuana mai buakon kawai ake a kona ni rekereke ni karekea uarereken kainanon bao ibukin ataei ma e na kona naba ni kariki matan kanganga tabeua, e ngae n anne ao te Botaki n Reirei e na karaua n rinanoa raoi te iango aei irarikin tabeua riki kawai ake a na kona n tobwa raoi kanakoraoan reireia ataei te JSS” Ko rabwa Tia babaire.

Tibiika: Aia ao buokan te titiraki te moan tai.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia babaire e rabwa te kaeka ao imwain ae I tabeka buokana, ao I bon ti taekinna bwa te kanganga ibukin ataein te reirei bon te oi ni kanganga, e rangi n mwaiti ataei ngkai ae aki raoiroi aia reirei ibukin te bao, te bong teuana, ao a uateina, n te aro ae teimatoa n aki raoiroi.

Ngaia are titiraki aei Tia babaire, bon kakaeen ao buokan katokan te kanganga aio, te bao Tia babaire n aron ana taeka te Minita n taai aika nako, ao iaon kawaina, ti aki ataia bwa n ningai ae na roko iai, ma I kukurei Tia babaire bwa te

Tautaeka e kukurei ngkai ni iangoia te bubuti aio, bwa tera angana,

Ngkanne au titiraki e kangai, tao e , ti nang kukurei n roko n aobiti te Minita n te Botaki n Reirei ni maroroakina te kanganga aio bwa e aonga ni buokia ni karekea ana iango bwa tera ae na karaoaki man te tai aio, e ngae n anne ao I kan titiraki, tao n ningai e katautaua te Minita bwa e na kona n tia ana mwakuri n rinanoa aron te kanganga ae ti namakinna bwa Nonouti e bon abwabwaki, ao moan te kanganga nakoia ataein te reirei ngkana arona bwa ai tenan trucks aikai, ngaia ti bubuti te *option* aio bwa ti taku ngaira bwa e na buokia ni katoka te kanganga, ko bati n rabwa Tia babaire.

Tibiika: E nakoim te Minita

Hon. Alexander Teabo: E rabwa Tia babaire ao I rangi ni kukurei n ongo bwanan te Tia Tei ae karineaki n rangi ni boutoka te itera aio te Tia babaire, ao e koaua, are bon tabera ni kabane te reirei Tia babaire, ao e koaua ti na bane ni kekeiaki ni karaoa raoi tibwangara bwa are ara baronga ibukin te reirei ma ataei n te tai aei, e na rangi ni kanakoraoa raoi aron aia konabwai ma aron aia kekeiaki ataein aikai bwa a na kona n riki bwa kaubwaira Tia babaire.

Ao e koaua Tia babaire , man au botaki ni mwakuri Tia babaire ao aio teuana te *issue* ae ti na bon karaua raoi n taraia bwa are iai n

ana motinnano te Tautaeaka, are kataia ni kateia are ngkoa tao iai abamwakoro akana abwabwaki a na kateaki kakauoua iai te JSS, ma au botaki n reirei e bon tara naba, ngkai naba e kamatebwaia naba Tia babaire, iai kometen au tabo ni mwakuri Tia babaire, are ngaia a tara raoi riki bon nakoraoi raoi te reirei ke te *pathway* ke tao tera ni kabane Tia babaire are a na riai n toaua ataei aikai man te abamwakoro aikai Tia babaire, ibukin te reirei Tia babaire,

Ao e koaua ngkana ti nora naba n tenan titiraki n te auti n tei n te tai aei Tia babaire, ao iai ake a tuatua bwa a nang aki nakon n reirei aia ataei tao n te JSS, bwa tao a bon tangiria bwa a na bon mena n te *primary* ke tera arana Tia babaire, anne naba ti a tia ni katabetabei ara kantaninga iai Tia babaire bwa ti kataia naba n nora are bwa te *basic Education* Tia babaire e nang kakawaki bwa ti na karaua raoi n taraia raoi Tia babaire, ao n aron ae I taekinna, tao te aekaki ni maroro are I tabeka are ataei a na riai ni karauaki raoi n tauaki n are anaki nakon te JSS ke tao tera Tia babaire, anne n aron are I taekinna, ti kataia naba n nora naba ane, are ngkoa n rimoa , n te reirei n taai aika nako, man *Class 1* nakon *Class 9* , Tia babaire kanga te *Basic Education* , ao a tibwa kona ni mwananga nakon ataei aikai Tia babaire, anne naba tamnei aika ti kataia n nori, bwa tao ngkana a bon karauaki ni barongaki raoi ataei

aikai, bwa e nang karaoaki raoi are a na barongaki n teuana te reirei n aekakina aei, ao a na tamwarake raoi n uarokoaki raoi nakon ni kangai, iai naba tarana are ti kangai, tao te JSS ao ti nang karaoia bwa kanga te tabo are e na kona ni iai , are ti na kona n *draw the line* bwa angaa ataei aika na rangi *Academic* tao a nang *go for* te reirei raoi, ao angaa ataei aikanga a tangira te *Skill* , ke tao ti tabonibaia tao a nang tangiri baikai Tia babaire.

Aikai kamatebwai aika ti rinanoi Tia babaire , e a tia ni waaki aio ao ara kantaninga ti na waaki ma te KIT, te MEHR Tia babaire iaon aikai Tia babaire, te Tautaeaka e baronga aio Tia babaire, ngaia are, ma are iaon te JSS Tia babaire are n aron ae I taekinna, a rawata, iai ngkanne ara kamatebwai n aron are ti taekinna, iai, kanga bon te abamwakoro ae bon tangiria te uoua te JSS Tia babaire ti na bon karaua n tara raoi ao ti a tia n nora anne, ti na noria bwa e ngaa aika bon *met the requirement* Tia babaire iaon anne, ao ngkanne ngkana aki ao tao ti na karaua ni manga karaoa raoi tamneina bwa tera ngkanne ti na karaoia Tia babaire,

Te *Quality Education* Tia babaire, e nang kakawaki Tia babaire ao e koaua, ti nora nanon te Tia Tei ao ti karautaeaka nakoia kain Nonouti, bwa e koaua e nang ananau abaia ao e bon aki nang nakoraoi aron biriakinan aekan aio Tia babaire,

ma ti na teimatoa ni kamatebwaia Tia babaire ao ni kaunga ara komete are e waakina aei bwa ti na waekoa ni katebenakoa aio Tia babaire, bwa ti na uotiarake nakon te Tautaeaka Tia babaire bwa e nang riai n taraki aio Tia babaire ibukin kanakoraon riki tobwakia ataein te JSS, ao ti nang tauraoui ni maroro ma ake iai aia kantaninga iaon aei Tia babaire, ao tao ti na bon boo teuana ara maroro ma ngaia n teuana te tai are ti na kauka ara iango iaon te aekaki ni *issue* aio Tia babaire, e rabwa.

Tibiika: Tia Tei

Hon. Ieremia Tabai: Tia babaire e rabwa te kaeka, ae ti taku bwa e rangi n abwabwaki, ma e ngaie n anne ao au titiraki are reitan arei , bwa e taku te Minita bwa e tauraoui n rinanoa te iango aio, ngaia I kan titiraki, tao e na manra ana tai aio, bwa I ataia bwa ti aki te bwai ae bebete te Tia babaire, ma ngkana arona bwa e kona n anganira te katautau, te ririki ae na roko ke are imwina, ke ae kanga Tia babaire , ao anne ngkanne ae ti kainanoia ni kakoaua bwa e aonga ni waekoa ni kakaeaki angan te kanganga ae a mena iai kain Nonouti n te tai aio, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Alexander Teabo: E rabwa te kauoman Tibiika, Tia babaire ao e koaua I kan katomako Te Tia Tei bwa are n aron are I taekinna, au botaki ni mwakuri ngkai ke kain au

tabo ni mwakuri ngkai Tia babaire n te Komete are e mwakuri iai, ae ti karaoui ara kamatebwai iaon aei Tia babaire , e na nako ara beku nakon te Tautaeaka imwin aio Tia babaire, imwin mwakurian aei ao e na waekoa n nako ara bebwa nakon te Tautaeaka bwa n aron ae ti ataia, iai baika ti tarai ngkai n aron are angkoa ti tara ngkai n ae teuana te reirei, ao kanakoraokin baoia ataei, anne teuana, bwa e aonga n are a na bane n roko n te tai ke tao tera,

Te kauoua ngkanne tao a na *boarding school* Tia babaire, aikai itera aika ti na kamatebwai Tia babaire, ae ngaia ti waaki inanona Tia babaire , ao are ti nang *Convert* nakon te *Boarding School* n aekakin ae tabekia Nonouti, ao iai are bon ara motinnano ti nang manga katea riki *another JSS* nakon abamwakoro aikai Tia babaire , ao iai are n aron are I taekinna, iai are kanga ti nang *expand* te *primary school* te Tia babaire ma tenan raana, ma aron tamneina Tia babaire, ao aikai ngkanne aron baika kanga ti na tarai Tia babaire , ao ti na tarai ni kabane ao ti na karaoa aron te *Analysis* iaon aikai Tia babaire, ao e na uotakirake bebwana Tia babaire , ngaia I taku bwa e na aki raraoma Tia Tei bwa bon te *issue* aio ngkai Tia babaire, iai ara *research unit* Tia babaire, n ara botaki ni mwakuri, are ngkana iai te kanganga teuana Tia babaire ao e na kakaeaki raoi bwa tera raoi, e na karaoaki te *research* iaona Tia babaire, ao e na karaoaki te *analysis* iaona Tia

babaire ao e na katebenakoaki ngkanne bwa ae kanga ti na kona ni waakinna inanon aei Tia babaire, ma nna kaungaia au taan mwakuri n au botaki ni mwakuri ae te botaki n reirei, riki , Komete ake tabeia aikai ao naake kanga ti bon katokaia iaon aei , bwa a na waekoa n nora aio Tia babaire, iai aia *draft* are a tia n anganai teutana Tia babaire, ma e koaua au kantaninga, tao bon iaon kawaina Tia babaire ma I aki kona n taekinna, tokina e a kanna naba au taeka te anti, ngaia are bon irou, ti na kataia ni keiakinna bwa e na bon tebenako ma are bon te Tautaeaka ae ngaia e na karaoi kanoan aikai Tia babaire, ngaia e na karaoi kanoan aikai ma ti na barongai inanon ara botaki n reirei , ti na kawenei nakon te Tautaeaka ao ngaia are e bon bairea te Tautaeaka n tokin te tai Tia babaire, e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei , ao tia nakon ara bwai are imwina ngkanne, te Tia Tei Hon. Bakaia Kiabo ao e na kaekaki iroun te Minita n Hon. Tekeewa Tarati, ao e a nakoim te Tia Tei.

**BABAIRE IBUKIA TAAN MWAKURI
N TE AIR KIRIBATI IAON
KIRITIMATI**

Hon. Bakaia Kiabo : Ko rabwa *Deputy Speaker* ao imwain ae I kanakoa au titiraki ao I a bon moana bwanan te kamauri, reitai ma kain au abamwakoro ae Kanton ao Kiritimati, n anga te kamauri nakoim Tibiika, ni katekeraoi, ao te

kamauri nakoira ngaira ao nakon te Beretitenti, Te Kauoman, Minita ao ngaira Taan Tei ao taan ongora, ao kain Kiribati ni kabane, kam na bane ni mauri,

Aio au titiraki, e kangai taekana, *“Nna butia te Minita are tabena bwa ea bwaka iaa taekaia AKL ke te Air Kiribati i Kiritimati ake a tiku n akea aia mwakuri”* Ko rabwa *Deputy Speaker*

Tibiika: E nakoim te Minita

Hon. Tekeewa Tarati: Ko rabwa te *Deputy Speaker* ao aio ngkanne kaekan kaekan ana titiraki ae karineaki temanna mai Kiritimati, *“Ngkai bon akea moa te kibakiba n te Aono n Raina ao e tiku moa n arona te babaire ibukin kaetakin mwaitia taan mwakuri n Air Kiribati Limited”* Ko rabwa *Deputy Speaker*

Tibiika: Tia Tei

Hon. Bakaia Kiabo: E rabwa te Minita ae karineaki n ana kaeka ibukin te kanganga are a tia iai n reke taan mwakuri n te Air Kiribati iaon Kiritimati, ao ti nang kaitau n ana kaeka te Minita bwa kanga, iai aika na manga okira aia mwakuri, ao ti kakoaua bwa iai naba kain Tarawa ane a tia n okira ngkai aia mwakuri,

Ti kan reita buokan te titiraki iaon te mwane are e bwaka nakoia ngkai taan mwakuri bwa iai te mwane are e a tia ni bwaka nakoia, tera raoi te

mwane are e bwaka nakoia n te tai aio *Deputy Speaker* , e kona ni kabwarabwara te Minita ae karineaki, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita e nakoim te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa *Deputy Speaker* ao ngkanne e koaua, te mwane are e bwaka nakoia taan mwakuri n te Air Kiribati, bon te mwane ibukin booia 2 namwakaina imwin te tai are a kamotirawaki iai, aio are e bon bwarabwara naba ngkoa n te Auti ae nako, e kabwakaki booia, 2 te namwakaina imwin te tai are e a motirawa iai, au kantaninga kain Kiritimati ngkana e tuai bwaka nakoia are e na bwaka moa nakoia te moan namwakaina n aron naba are e karaoaki i Tarawa, ao te kauoua n namwakaina ngkanne ibukin te *payment* n te kauoua n namakaina iaon kawaina naba ni manga bwaka, ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Tia Tei

Hon. Bakaia Kiabo: E rabwa ana kaeka te Minita ibukin Mwamwanga ao ti a kan reitaki ngkanne riki buokan te titiraki ao tao n ningai tian aia babaire ibukin kaokaia ke tian raoi mwaitia taan mwakuri ake a na riai n okira aia mwakuri n te Air Kiribati are i Kiritimati, ngkana e kona ni ibuobuoki iai te Minita, nakon nningai, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tia babaire ao e rabwa riki te Tia Tei ibukin boutokan ana titiraki ao e koaua n aron te babaire are moan au kaeka n te moan tai, ao aio moa ana babaire te Air Kiribati, n aron ngkoa, ngkana e uringa ara kabwarabwara n taai aika nako, ao kanga te Air Kiribati e a iangoia bwa e nang karaoa te *service* are i Kiritimati mai ikai, kanga e nang *Centralize* te *flight* mai ikai, anne te babaire are e moti iai, bwa e toki moa kainanoaia ake i Kiritimati.

E na riai naba n ataki iroun te Tia Tei bwa bon temanna ara tia mwakuri te Air Kiribati ae mwananga mai Tarawa, akana teniman bon kain Kiritimati, ngaia are iai ana babaire te Air Kiribati bwa e na kaoka te tia mwakuri are temanna arei, e a tia ni kabwaka kantokana n te *Linnix* , mwanangana ae nako, bwa e nang okira Tarawa, ma ana utu, aio are bon ana *entitlement* ngaia ma ana utu ni kabane ake a a bon mwananga, ma tao e aki reke tokana n ae nako, bwa bon manga ana bubuti bwa e kan tiku riki, tao ian ana katabetabe n ana utu, ma e ngae n anne ao e bon tiku naba te *ticket* ibukina bwa e na kona n okira Tarawa , ma iai ngkai mwanangan ngkai te *Linnix* ni manga nako, e kona ni manga ira naba te okirikaki nako Tarawa, ao anne moa kanga te babaire n te tai aio, ngkana arona bwa iai bitaki ni babaire n taai aika nako *Deputy Speaker* , ao tao e na manga kona ni bitaki ngkana arona

bwa manga iai ana babaire ae kaokoro te Air Kiribati ibukin te kibakiba n te Aono n Raina, Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Euara te Tia Tei

Hon. Bakaia Kiabo: Ko rabwa *Deputy Speaker* ao tia bon reita riki bwanan te kaitau nakon te Minita ae karineaki, n reitaki, I taku bwa ane a bon ongora taan mwakuri, ake n te Air Kiribati are iaon Kiritimati ao I taku bwa e na rangi n rau nanoia, n ana kaeka te Minita ao I taku bwa ti a kakantaninga ngkana iai aron te babaire riki ae tawe, ti a manga bon reitaki ma te Minita ngkana tera rongorongorongo riki taan mwakuri ake n te Air Kiribati are i Kiritimati, ko rabwa te *Deputy Speaker*

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeewa Tarati: Ko rabwa *Deputy Speaker* ao e koaua ti a manga bon iraorao ma te Tia Tei ao e koaua tera naba tenan kabanea ni manga babaire imwina, ti a manga kona ni manga reitaki ma te Tia Tei ao riki bon taan mwakuri,

I kakoaua bwa e bon teimatoa te reitaki au tia mwakuri ma kain te Air Kiribati, ma aia aomata are i Kiritimati ibukin kanga tenan babaire ake kanga a tiku moa n te tai aei,

I kukurei naba n taekinna bwa iai ana tia mwakuri te Air Kiribati

temanna are te intinia are e memena i Kiritimati, e a tia n okirikiki, e oki ni mwanangan te *Linnix* ae nako, ngaia are ngke arona, ara kantaninga bwa e na oki naba teuaeio, ao ti a manga nori babaire ake imwina, ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: E rabwa taran ae, e nakoim riki Te Tia Te, ao ngaia taran ae kanga e a boo naba ara tai, ibukin te katawanou, ao mai ikai ngkanne ao ti kamotirawa moa te Auti ibukin te katawanou, E rabwa. Tia manga oki n te aoa 2, e rabwa.

KATAWANOU

Tibiika: Tia nakon ara bwai iaon ara Ota Beba.

Kiraaka: Taian Kaoti

TAIAN KAOTI

Tibiika: Ao e tangiraki te Quorum ko a call naba Clerk at the Table. Ti na Katangnga riki ma ngkana e aki quorum ao tia defer naba kanoan te bong aei nakon ningabong, Katanga.

Ngaia ao ngkai e a bon quorum ao ti nang waaki nakon ara bwai are iaon ara Ota Beba ao te moan kaoti are e mena imatara n te tai aei bon te kaoti ae e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawateinainano Hon. Taoaba Kaiea ao bon te member naba ngaia

n te Public Account Committee ao N na butia ngkanne bwa e na tabeka ana kaoti iaon ana ribooti ke ana akaunti te kambwana ae te Kiribati Shipping Service Limited. Ao e nakoim te Tia Tei ae ko karineaki.

**ANA RIBOOTI TE PAC IAON ANA
AKAUNTI TE KIRIBATI NATIONAL
SHIPPING LINE**

Hon. Taoaba Kaiea : Ko rabwa Madam Speaker, ao ngkai e a manga reke au tai n taetae Madam Speaker ao I a rimoa moa in kamauriko te Tibiika ao ni ikotaki ma kaain au abamwakoro ae Tarawateinainano ni ikotaki naba ma kaain au Komete ae te PAC ni kamauriko ngkoe te Tibiika ae ko karineaki, te Kauoman ni Beretitenti, Minita ni kabane ao ngaira ni kabane taan ongora ao kaain Kiribati ni bwanaau ma kaain au abamwakoro ae Tarawateinainano ao kaain au Kam ni kamauri ngkami kam na bane ni Mauri.

Te Tia Babaire e rabwa ao e koaua bwa aio ngkanne kanga ara tai ngaira kaain te PAC ni manga uotarake ara ribooti imwin te ribooti are e a tia ni wene are e a tia ni karaoaki nanona iroun te Komete aio are e na uotaki nakon te Auti n Tei aio kanga mwiin te kukune te Tia Babaire.

Te moanibwai te Tia Babaire ekoaua are Taan Tei ni kabane a bon taneiai n ataa te Komete aio ao tera te PAC

te Tia Babaire ao tao e aki tangiria bwa e na kabwarabwaraki nakoia te Tia Babaire ma ibukin naba otaia ara botanaomata bwa e bon kakawaki riki nakoia aio te Tia Babaire e bon kakawaki ae ti na kabwarabwaraira ao ti na kabwarabwara taben ao tera tibwangara ara Komete aio.

Ao e koaua n aron ae kam ataa bwa te Komete aio e tararuaki irouia Taan Tei aika teniman bwa te Tia Babaire iai te Tia Tei ae karineaki mai Nikunau Hon.Tauanei Marea ao members ngkanne ake uoua bon te Tia Tei mai Arorae Hon.Teima Onorio ao ngai ngkanne raoia naba ngai ae te Tia Tei mai Tarawateinainano.

E koaua tibwangara are iai tabera are taben te Komete aio are e kinaaki ao e ataaki iaan te Tua ae Maungatabu ni kibuna are 115(4) ao e rawata bwa 4 mwaitin tabera aio te Tia Babaire are n aron are I taekinna n te moantai I kan warekia te Tia Babaire bwa ana ongora kaain Kiribati. are e kanga taekana:-

1. Bon rinanoan ana ribooti te Oteta Tienera iaon ana akaunti te Tautaeaka ma ana kambwana te Tautaeaka nako ma ana cooperation.
2. E na kawenea ana ribooti imataia Taan Tei n te Maneaba ni Maungatabu taekan te naan kabanemwane aika aki kariaiakaki ao ni

kabwarabwarai bukin
kabanemwane akanne.

3. Iango iaon anga ake ana kakoauaki iai bwa mwanen te Tautaeka e kamanenaaki n te aro ae riai ao man bongana.
4. Ao te kabanea ngkanne are te ribooti iaon ana akaunti taian botaki ke rabwata ke te naan commission ake a tangiraki bwa ana kaweneaki imatan te Maneaba ni Maungatabu te Tia Babaire.

Ao akanne ngkanne tabena te Tia Babaire are teuana ngkanne mai ibuakon ana kambwana te Tautaeka are ti a tia ngkai n rinanon e a tia n rinanoaki ana ribooti bon te Kiribati Shipping Lines Services Limited n aron are bwa te kantaninga a tia ni wene ribooti akanne imatami te Tia Babaire.

Ngaia are I a kukurei ngkanne n tabekarake ngkanne rongorongon moa au kaoti te Tia Babaire. N aron are e mwakoro iaon te Ota Beba te kaoti are e kangai bwa e kangai taekana nambwa 31 e kangai taekana:-

Bwa te Maneaba ni Maungatabu e na butimwaea ana ribooti te Komete ibukin ana mwane te botanaomata ae beba No.42/14 ao 9/18 ma ana iango ni ibuobuoki iaan ana akaunti te Kiribati Shipping service Limited aika a toki n 31 n Aokati ririki aika 2008 nakon 2011 ao 31 n Ritembwa 2012 nakon 2013 ake a tia n tuoaki iroun te Oteta ao n taibonranaki

imatan te Maneaba ni Maungatabu bwa beba No.14/13 ana ribooti te Oteta Tienera 2008 nakon 2011, 38/14 are ana ribooti naba te Oteta Tienera ni 2012 ao 40/14 ae ana ribooti naba te Oteta Tienera 2013.

Te Tia Babaire n aron ae ataaki ao te kambwana ae te KSSL are n arana ngkoa are te KSSL are e aranaki ngkai bwa te KNSL are n te tai ae nako are te Kiribati Shipping Services Limited are ngkai e a tia ni kabwaaki arana Kiribati National Service Shipping Line te Tia Babaire.

E a kangai ngkanne bwa te kambwana aio e kateaki n 9 n Turai 1990 ao e koaua e kateaki te kambwana aio iaan ana oi n tua te kambwana. Are e karaoaki n 1990 ma tabena aika a kakawaki ibukin tobwaan te mwamwananga ao kanga tobwaan te itoman imarenan aban Kiribati ma te Aono n Raina ao Banaba te Tia Babaire.

E ngae n anne te Tia Babaire ao n aron are e ataaki ao are e a tia ni bitaki aran te kambwana aio nakon ngkai e a roko te Tautaeka aio ao ngkai e a manga bitaki arana e a tia ni barongaaki anne ao ni katekeraoaki naba ma te Minita ae karineaki man te Commucation are anne are e a bitaki aran te kambwana aio n te bong naba are 5 n Turai 2019 are e karaoaki anne naba iroun imarenan te Beretitenti ae karineaki mai te Minita n te MCTTD.

Te Tia Babaire e koaua ae iai te ribooti ke tao te naan responses moa te Tia Babaire ake kanga tao e mwakuri te Komete aio moa ma ngaia. Are kanga ti bon kaota nanokawakira teutana bwa e aki roko kaekan kanga ara kanganga are ti bubuti iai n te tai ae nako te Tia Babaire bwa ngke e bon tabeka naba ara ribooti te Tia Babaire iaon te KOIL n te tai ae nako te Tia Babaire bwa tao ti na bon kainnanoi te naan responses ake kanga ana bon roko mai iroun te Ministry ke tao mai iroun te Minita te Tia Babaire. Are e aonga n ae tao e bon aware naba raoi te Tautaeaka bwa e na uotiarake. Ma e koaua ti aki ataia ngkai bwa are ngkai kanga te Tia Babaire n aron are ngkana tao imwain ae N na reitanako ara maroro are iai te naan responses aika a wene imatara. Are aikai a bon roko mai iroun te CEO ke tao I aki ataia bwa antai ae e baronga aio tao te CEO management te baba n tararua ma e koaua bwa aio e bon roko mai inanon bain te CEO ngkai te Tia Babaire.

Ngaia are iai ngkoa are bon ana bubuti te Tia Babaire are kanga ti bon tangira are bon mai iroun te Minita ao te Tautaeaka bwa e na mena imatara. Ma e aoria te Tia Babaire bwa are n teina ae aron aio ao ti na bubuti bwa are bon iai naba are kanga ti bon kainnanoia ngkoa n aron e kakawaki are e na bon roko mai inanon bain riki te Minita te Tia Babaire are rabwatana te Tautaeaka.

E aoria bwa e bon ongongora te Minita ae karineaki. E ngae n anne te Tia Babaire ao tao e bon ongongora te Minita ae karineaki e ngae n anne te Tia Babaire ao inanon ngkanne karaoan tabena ao e koaua iai bwaai ake e rinanoi te Komete aio n aron katabeana tao bon 4 akana a tia ni korekoreaki n aron tabena te Tia Babaire. Ao e na taraa aron butin ma waakin te kambwana e aranaki bwa te financial performance ao taraan marurungin te kambwana ke te financial position te Tia Babaire ao ana kukune te public account committee te Tia Babaire ke te PAC ke te naan findings are e na kaotinakoi te Komete aio rinanon ana ribooti tao te Oteta Tienera are ngaia ae e tekateka imatami bwa kanga te ribooti ngkai te Tia Babaire. Ao ai iango ni katamaroa te Tia Babaire tao te naan iango ni ibuobuoki man te Public Account Committee are e aranaki bwa te naan recommendations te Tia Babaire are ana kona n anga iango ni ibuobuoki ao ni katamaroa nakon ana kambwana te Tautaeaka ae te KNSL aio te Tia Babaire.

E ngae n anne tao kam a bon tia n reke ami tai ni wareki te naan ribooti akana wene imatami ao e koaua bon iai te kananokawaki teutana ngkana ti taraiia man nambwa 1 are ni butin ana waaki te kambwana te Tia Babaire are ana financial performance ao e bon oti bwa iai bwa are e mamara e bon noraki bwa e mamara te kambwana

ni karaoa tabena bwa ibukina bwa aki karaoa raoi tabeia kaain te management, ao tao kaain te baba n tararua n te tai arei.

Eng, ngkana kam taraa naba are mai inano taraan marurungin te kambwana te Tia Babaire ao iai naba akana e oti kanoan ane 2008, 2009 are e tangira bwa e na anga ana iango iai ke ana opinion iai te Oteta Tienera ma are e oti ngkanne bwa ririki akana 2008, 2009 ao 2010 ao 2011 e bon aki kona ngkanne n anga ana iango ke ana opinion iai te Oteta Tienera iaon ana waaki te KSSL bwa are bon akea kanga tauan mwiin raoi are te naan akaunti are a tia n riai n tauaki mai irouia te koraki ake ana tauai te Tia Babaire. Ao iai ngkanne ana kukune tabeua te PAC are akana a mwaneweaki naba inanon boki akaa imatami akanne te Tia Babaire. Are e bon katerea naba te PAC bwa e kunea bwa tao bon korakoran ao marurungin te kambwana ae te KNSL ke te KSSL ngkoa e a bon kekerikaaki marurungina bwa iai te kanganga are a tia n riki n aron I a tia ni mwaneweia n te moantai te Tia Babaire. Are tao aikai te Tia Babaire aika a riki ma te naan mwakuri buaka naba e a tia ni karaoaki nakon te naan kambwana ae te KSSL te Tia Babaire ke te KNSL ngkai.

Are anne ngkanne e uotira ngkanne nakon are ngkai e aki kona ni mwakuri raoi te kambwana kaain te management man te tai anne ma

kaain te baba n tararua n te ririki are 2008 nakon 2011 a bon aki kona naba ni karaoi naba tabeia naba n te tai anne.

Ngaia are e koaua ae iai taben tao te Board ian te companies ordinance ane iraua ane cap 10 te Tia Babaire n section 62 are taian tua akana a mena iai are e rangi n rawata ao teuana mai iai ngkanne are bon te akaunti are e na riai n roko imwain banen Tuun. Ao imwain banen Tuun ao imwin 31 n Turai te Tia Babaire are e na riai n nakon te Registrar of Companies are anne te Tia Babaire e aki naba karaoaki nanona man te tai anne.

E aoria te Tia Babaire bwa are aikai kanoan te naan kukune ma kanoan karaoan taben te PAC n te tai arei ao ana kukune aikai ma aron taraan butin te kambwana. Ao e koaua bwa iai ana iango ni katamaroa te Komete, ao n aron ae kam noria ikanne bwa n aron are I taekinna e a tia n reke ami tai n noori iai ana katamaroa te Komete te bwai ae te naan recommendations akana a wene inanon te boki anne ao ngkana 1,2,3,4,5,6,7 mwaitina te Tia Babaire ao ngkana kam noora are 6.2 kanga tao anne riki are kanga bon te kakaewenako riki. Ma I ti kan uoti ngkami nakon ane 6.2 ane kanga bon iai riki rekerekena ma te Tautaeaka. Ma tao N na warekia bwa e aonga ni bon teretere raoi kanoan te iango ni ibuobuoki aio ke te katamaroa te Tia Babaire.

E kangai ane ni mwakoro 6.2 e kangai taekana:-

Kaungan te Tautaeka bwa e a kamarurunga ana waaki te KSSL ke te KNSL ngkai ni kakoauaki bwa e na bongana ibukin te botanaomata a riki n e mwamwananga imarenan abamwakoron Kiribati ao karokoan kaako mai Tarawa nako aon aba ao te Aono n Raina.

Tao aikai te Tia Babaire tao e wene bwa te taeka tao ni iraorao ma te PAC ni kaineti ma tao te naan iango ni ibuobuoki ke te naan recommendations nakon te Tautaeka ao tao bon te kantaninga bwa 6.2 aei tao e bon base iaon te bwai are I a tia ni kabwaranakoa n te moantai bwa tera ana anga ke tao ana ang ate Tautaeka ni manga kakorakora riki te kambwana aio bwa e na aonga ni kona n taua raoi tabena ao kanga ni bon kaea raoi nanon te boto ni iango are e kateaki iai te kambwana aio iaan ana oi n tua te moantai ao e na tobwa kainnania kaain Kiribati ibukin te mwamwananga i taari karokoan kaako, ao iaon abamwakoro ao te Aono n Raina te Tia Babaire.

E aoria te Tia Babaire bwa aikai tabeua kanga te iango ni katamaroa iai kanoan te ribooti nakon are imwina naba te Tia Babaire are iai naba 2010 nakon 2011 are kanga iai naba katamaroa naba tabeua akana a otinako mai iai te Tia Babaire ma I taku bwa akanne e kakawaki bwa tao iai riki are ti na

riai ni kawaerakea bwa I taku bwa e na bon rekereke ma ana itera te Tautaeka kanga ni katamaroa naba tabeua akana a otinako mai iai te Tia Babaire ao I taku bwa ngkanne e kakawaki bwa tao e na iai riki ae ti na riai ni kawaerakea are kanga ti taku bwa e na bon rekereke ma ana itera te Tautaeka kanga ni katamaroa ibukin ana waaki te kambwana bwa e aonga n tobwa nanoia riki te botanaomata iaon Kiribati ibukin te mwamwananga ao karokoan aia kaako te Tia Babaire. Ao aikai tabeua ara maroro te Tia Babaire ni kaineti ma ribooti akana a wene ngkai n te tai aei ao are bon iai kaain te Komete iai kaain au Komete, iai au Tia Babaire ao iai naba raou ni member are temanna are a bon kona ni manga uotirake ke tao ni manga buoka riki kabwarabwaraan aio ngkana arona bwa iai taian miss out te Tia Babaire man bwaai aika kam na riai ni marorokini n te tai aio. Ao man au maroro aikai te Tia Babaire ao I a bubuti riki tabekan te kaoti are e mwakoro iaon ami ota beba n te bwakantaaio are e kangai taekana are nambwana 31:-

Bwa te Maneaba ni Maungatabu aio e na butimwaea ana ribooti te Kom ibukin ana mwane te botanaomata ae Beba Nambwa 41/14 ao 9/18 ma ana iango ni ibuobuoki iaon ana akaunti te Kiribati Shipping Service Limited aika a toki n 31 n Aokati n te ririki aika 2008 nakon 2011 bwa 31 n Rimtebwa 2012 nakon 2013 ake a tia n tuoaki iroun te Oteta

Tienera ao n taiboranaki imatan te Maneaba ni Maungatabu bwa Beba Nambwa 14/13 are bon ana ribooti te Oteta Tienera ibukin ririki akana 2008 nakon 2011 ao ana ribooti te Oteta Tienera n 2012 ao ane 40/14 are ana ribooti naba te Oteta Tienera n 2013 ao I a bubuti tabekan te kaoti aio te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika: Ngkai e a bon tia n tabeka ana ribooti te Member temanna iaon ana ribooti te Shipping Company Limited ao n nang kanakoa moa nakon te Minita ae karineaki Hon. Tekeewa Tarati ao e a kanakoa ana kaeka nakon te ribooti e nakoim te Minita.

Hon. Tekeewa Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao imwain ae I kanakoa au kaeka ao I a bon kamauriko moa ngkai ko a manga boou angim n te bwakantaai aio Madam Speaker ao ngaira ni kabane ti na bane ni Mauri. E koaua te moanibwai Madam Speaker bon te kakaitau nakon te Tia Tei ae bon te member n te PAC ni uotakirakean ana ribooti iaon ara kambwana teuana ae te KNSL. Ao e koaua iaan katabeau n te mwakoro 65 n ara Tua ni kairiri ke te Rules 65 kibuna 5 ao ti katabeaki te Tautaeaka bwa ti na taiborana aio e kaeka ana recommendation te PAC are e uotiarake n te tai aio. Ao e koaua bon te rongorongo ae abwabwaki Madam Speaker ao te rongorongo naba ae e a bwai ni kawai bwa tia okirikaaki ngkai nakon 2008,2009n

nakon 2011 ao ti tuai roko n taai akanne ma e kakawaki bwa ti na mwakuri ma ware aika a mena imatara ao rongorongo aika a mena naba imatara bwa e na kona ni ibuobuoki ni kaokarikaaki te ururing ao ni kaoti bwaai ake e a tia n noori te Komete ao e a tia ni kaeka iai ara Management ao ara Tautaeaka naba are ti boutoka aron warekan ao ana kukune te Komete aio.

E koaua bon te moanibwai bon te karautaeaka n aron are tao e taekinna te Tia Tei bwa tao e aki nako aio te kaeka man ara aobiti ao ti karautaeaka n anne bwa ti kataia ni kakaea bwa e kanga n are e riaon ara aobiti te bwai aei ma ti atai kanoan ana taeka te management bwa bon bwaai aika ti bane n agree iai.

Ngaia are ara kantaninga bwa bwaai ake a roko man ara kambwana ae te KNSL bon aikanne naba aika ti boutokai kanoana. Ma e kakawaki ao e rabwa tia note anne nakon taai aika ana roko bwa ana aki manga riki akanne bwa a kiba naba riaon ara ministry bwa ti aonga n ae ti bon karaoa te kaeka bwa bon ngaira bon aitarara nakai. E rabwa Madam Speaker ao e koaua iai ana iango ni ibuobuoki ke ana recommendation te Komete are e kunea man ana finding Audit ao tao bon aio naba e kamatoa naba te PAC bwa ana finding naba ao angina bwaai akanne aika a riki inanon ririki akanne teniua aikai Madam Speaker bwa ibukin te ririki

ae ana ribooti te Oteta Tienera ae man 2008 nakon 2011. Te kauoua n ribooti ae ana ribooti te Oteta Tienera ibukin te ririki are 2012 ao te kateniua n ribooti ibukin 2013.

Ao tao e koaua bwa tao N nang katuruturua au maroro iaon ana kabanea n ribooti bwa are kanga te latest riki bwa ngaia kanga te kabanea mai moa riki kanga ai tibwa ngkai ibukin 2013. Au kantaninga bwa e ngae n anne ao bon norakin te naan ribooti aikai ana ribooti te PAC mai moana man teniua ririki aikai ao a bon kuri n titebo ana finding te Auditor iai. A kuri n titebo ni kabane bwa kanga a bon irekereke ma bwaai aika ti noori man ana ribooti te Oteta Tienera are kanga man te ribooti anne ao ti kaotia bwa kanga bon ana failure te account ao riki aikai bwa kanga n ana kukune te auditor bon teuana akean te general ledger akean te trial balance ao angina te naan payment voucher, ke te naan PV a bua, angiin te naan receipt book ma te naan deptsit book a bua naba, tauan mwiin aia tarau taan tarau ke te debtors subsidy theory ledger a bane n aki tauraoi n te tai are a kakaeaki iai, akea naba mwiin rekooti imwia taan katarau ke te naan creditors, te ledger e aki tauraoi naba n te tai are e kakaeaki iai. Ao akea naba mwiin tauan mwiin te naan fix asset ke kaubwain nako te kambwana ao e kakoauaki naba bwa e aki complete ara cash receipt ao te cash payment journals.

Te naan boki aika ana riai n update n taai nako.

E oti naba bwa kanga te naan Board Minutes ke mwiin aia bowi kaain te Board n ririki aika 2010 ao 2011 a bane naba n aki tauraoi ke tao e a kakaeaki naba n te tai arei. E noraki naba bwa ni 2020 ao 2011 ao mwiin te kabo ware n te Bank Statement ke te Bank reconciliation e aki naba tauraoi. Ao aikai ake a reke Madam Speaker n aron ana kukune ke kaekan aikai iroun te Management bwa are e na ataaki bwa inanon ririki akanne ao kanga e a bon roko ni kekerikakina te kambwana ae te KNSL ao e noraki bwa tera ana kanganga n taai akanne ngaia bon akea aomata aika a competent ke a nang tau ibukin tararuan te akaunti.

Te naan akaunt ao ai te bibirinako naba kaaina ngkana a roko ti teutana te tai e aki karaoaki raoi te proper handing over ngaia are e nang korakora te gap imarenan are tao antai are e roko ao e nako. E noraki naba bwa ana akaunti ake e kawaerakei ae ngaia tao e aki butimwaa te Oteta Tienera bwa akaunti akanne bwa angin te tai e na due ana akaunti ao e hired te Accountant ae qualified mai tinaniku ke te External Qualified Accountant are e karaoi ngkanne te naan akaunti ma angin te tai ngkana e kawaerakei n aron are kam noria n ana ribooti te PAC ao te Oteta Tienera a *rejected* ao aki bwainaki iroun te Oteta Tienera.

Ngaia are e koaua ao e a okioki te aoraki aio ngke e noria te PAC bwa n ana ribooti are e kaotia n ana kabanea n ribooti ngke I an ate kabanea n ribooti ibukin te ririki 2012 nakon 2013 ao n ana iango ni ibuobuoki 7.1 ao e kaotia bwa e nang aki manga kaoti akaunti a nang manga *press forward* nakon ririki ake imwina bwa e nang katokaki ngkanne ikanne n te tai anne e nang karaoaki te bobou ae boou n ana akaunti te KSSL. Ao e koaua man te tai anne ao e a waaki ngkanne kanga karaoana kanga katauraona ao bon taai naba akanne are kanga e a tibwa manga moana kekeraken maeuna te Tautaeka aio n aron ae kam ataia ngke e roko ana kaibuke are mai mwaaina ngke e roko tao rokon ara Tautaeka aio ni 2016 ao e roko ma ana kaibuke aika a bon nang karatingotingo ao iai naba ana kaibuke teuana are aongkoa e na Kaman roko are kaibuken te Linnix are e karaoaki n te tai arei 2015 ke 2014 ao e ribootinaki bwa e aki roko te kaibuke anne n aron ae kam bon ataa rongorongona bwa e bua te mwane. ao tao ngke arona bwa e bon roko naba te kaibuke anne ao tao e na kona ni buoka kekeiakin te kambwana anne. ma are aoria bwa are e a tia n nako taina. Ao iai ngkanne te kaibuke are imwina are te Butimari n aron kaongoakira ao e buti tabeua te tai e aki rangi ni maan te Butimari bwa tao ngaia bon te second hand ngke e roko. Ngaia are e aki naba nang korakora ana

contribution kamaeuraon te kambwana ae te KSSL n te tai arei.

Ma n 2016 ngke e roko te Tautaeka aei ao e a motinnanoia man ana bwa e na kamaeua te kambwana ae te KSSL ke Kiribati Shipping Services Limited n taai akanne. Ao e a kataia ngkanne ni mwakuri ma ngaia ngkanne ao te bwai ae karaoia e kateiraoa moa ana *management* te Board ao tao kabowian ana Board ao e kaboouia kaain te Management. Ao kaain te Management n te tai anne ibukin te ongora ao inanon taai akanne ao e bon rangi ni kanganga are bon iaon Kiribati ibukin ongoraam Madam Speaker. Bon te nakoa ae te Accountant e bon nang kanganga rekena iaon Kiribati. Angiina ngke a noora bwa kanga ana *reputation* ke tamein te kambwana ni kaibuke ao e aki rangi n tamaroa man ririki aika nako ao kanga e kuri n akea ae e kan anga nanona bwa e na mwakuri n te KSSL.

N tabetai ngkana a roko ao kanga e a roko bwa ai te *stepping stone* ai te tabo ni katei bus ao tao a roko tao ti iraua te namwakaina ma e a manga *out te post* n te tabo teuana a manga nako naba ni kaea ni kitana te KSSL. Ao anne ngkanne ana kanganga are e tiku ma ngaia te kambwana aei ao e a kataia ni kekeiaki ma ana *management* are e kateaki ao ana *caretaker* temanna te Manatia are e kanga e kataia n anganaki bwa e na mwakuri ma ngaia ni karokoa e roko ana kaibuke

moa are te Linnix, ngaia are kanga teuana kanga kanoan ana commitment te Tautaeaka aei ngke e kakoaua bwa kainnanaoan te shipping e korakora ibukin katomakin abara aika a mamaenako. N aron ae ti ataia bwa bon ti anne teuana karokoan kaako iaon aba ao anakin takataka. Riki ngkai e tuai nang korakora ao ni marurung ara *private sector* ni kona n tobwa te kanganga aei.

Ngaia are ni 2016 ao e roko te LC Linnix ao n 2017 ao e a manga LC Aratobwa ao 2018 ao a rootaki ke decommission ke e a kakerikakaki a kai inakoaki kaibuke aika Tebutimari ao Matangare bwa e a roko ana ribooti te Marine Guard bwa aikoa safe nakoia ara botanaomata. N te ririki naba anne n 2018 ao e a karekeaki ngkanne te CEO ae boou are e a tiku naba ni karokoa ngkai ae te iabatera teuarei temanna te CEO e buokia te SPC e mwanenaki n te moantai mai tinaniku bwa te buoka kanga noran ana kanganga Kiribati ibukin kateiraoan ara kambwana ae te KNSL ao e a roko ngkanne ikai. Ao e a roko ikai ikanne ae temanna te iabatera ae man ana expertise teuarei n rabakauna ni mwakuri n te *region* ao te *industry* ae te Shipping ao e a mwakuri ngkanne bwa ngaia ngkanne ara CEO. Ao mai ikanne ngkanne are e a buoka aron kateiraoan te kambwana ao ni 2019 ao e a bitaki ngkanne aran te KSSL n Turai n 5 n Turai 2019 ao e a bitaki aran te kambwana aei man te

KSSL nakon Kiribati National Shipping Line ke te KNSL ao arei ai anne naba ni karokoa ngkai. E kekeiaki ngkai te kambwana aei ma ana kaibuke aika uowaa n aron ae kam ataia LC Linnix ao LC Aratobwa. Ao ti kukurei naba n taekinna bwa ana Taan Mwakuri imwin reken ana CEO ao kanga e a tabwanin raoi ana *management* ao e a kataia ngkanne ni kateiraoa ana akaunti bwa bon ti ngaia ngkoa kanga kanganga aika e kuri n aki kanganga rerekeia. Ao tao inanon te kekeiaki ao tarakin ara kambwana aei bwa kanga e a moanna n toamau ao e a kona ni karekea ken i kariri nanoia tabeman are a kona ni butimwaea te tibwanga. Ao ti kukurei n taekinna ngkai bwa iai ara Finance Manager n te KNSL ae bon te Graduate *qualify to accountant* ao iai naba ana Senior Accountant aika a rangi ni qualified naba ao a nang skillful iai irouia te skill te konabwai ao nakai ngkai iai ae tararua te payment department ao iai ae tararua te revenue department ao ngkanne aia boss ngkanne te Finance Manatia are a mwakuri naba ngkai n te Program are te MYOP ao ngkana kam kakoaua Taan Tei ao I taku bwa ana akaunti ara kambwana aei 2018 e a tia n roko n taiboranaki naba ikai e a tia n roko ikai ao kanga e a *update* ngkai aron ana mwakuri te KNSL ma ti aki ti anne bwa ana konabwai naba ara kambwana aio kanga ngke e moan roko ara CEO ma ana tiim aikai ao a iangoia bwa ana aki roko ni bubuti

te bwai ae aranaki bwa te CSO ke buokaia taan kambwana ake a kainnanao te buoka man te Tautaeka ae te Community Service Obligation ngkana a kona ni bubuti. Ma ngke e moan waaki ara kambwana aei ni karokoa ngkai ao e tuai man anganaki te CSO ai tibwa n te tai aio n te wiiki ae nako ken i ngai bwa e a manga bubuti buokana bwa ibukina are tia manga anga te *instruction* man te Tautaeka bwa e nang nako ni matabaiawa i Kiritimai ni buoka moa te Aono n Raina ngke ti ataia bwa te *operation* ikekei e aki rangi n raka bwa e ruuti nakon te kambwana ngaia are tia bubuti buokana man te Tautaeka bwa e aonga ni kona n *sustain* ao n teimatoa ana mwakuri ibukia kaain te aono arei.

Ti aki naba ti anne Madam Speaker ma ko noora naba ana kekeiaki ami Tautaeka ni kakoroa nanon ana motinnano ni kakoaua bwa e na teimatoa ni mwakuri te KNSL ti aki ti ibukin tera ma ibukin naba buokaia kaain Kiribati ao n aron ae kam ataia ao n te wiiki ae nako ao e a tia n tiainaki te MOU ma te kambwana teuana are e na karaoa ara kaibuke teuana are te tug and Barge ke Baati are e na kokokaki iron te Take kam na aki katikua n ami iango bwa te take are e uarereke irarikin tabon te uaabu bwa te take ae buburakaei ae iai naba autina kanga bon te kaibuke ae uarereke ae aintoa ae na kona ni kooka te take ae totoakaei ae kan bwii te kaonteina uotana n aron are

e kabwarabwara naba n te maroro aika nako ao aio te *design* are e bwabwaina Biiti tao ibukina bwa ara CEO kanga e mwananga man taabo aikai ao e noria bwa aio ae karaoia Biiti are e uoti ana kaako nakon Atimwakoro ao e katokai kaonteina ao e bubura te mwaiti ae kona ni uotia e a bon waerake naba ni karokoa e iabuti e kakoroa imatan wiin te bike ana bwaati e kaukaki e mwakuriaki ao kanga e katokaaki ao kanga e na kona naba ni katoki kanganga nakoia aba ake kanga e rekereke ma te oraata. Tao n aba ake kanga tao aki kona iai ni kaan ma te kaibuke.

Ngaia are aio ngkanne ana kekeiaki te Tautaeka ao ti karabwa Tiaina bwa ngaia are e mwanena aei are e nang tauraoi ao aio ti kantaningaia bwa e na roko nakon te ririki ae boou n Aokati Tebetembwa ke Aokati e na kona ngkanne ni manga raoni ara *freight* aika uowaa ngkai ao te kantaninga bwa e na bebete ngkanne uotan ara kaibuke aika uowaa aikai ni kona riki ni karaoi tibwangana tao ibukin karaiaia aomata ma tera ao ara kaibuke ngkanne ae te tug and barge e na kona ngkanne ni uarakina te kaako ae bulk ae mwaiti e kan bwii te kaonteina n nako ao e na manga kaonna iai naba ana tangke ni bwaa mai inano e kona naba ni katokai te naan bwaa ao e na bubura riki uotana ni karokoi n aba nako ni manga oki ni manga urakini naba takataka ake tao a ikoiko nakon

abamwakoro ake ana manga ikoiko iai.

Ti aki ti anne Madam Speaker ma e korakora ana kakamwakuri ara kambwana ae te KNSL ngkai ti kakoaua bwa e a toamau ao a mwaiti naba ana kaberooro ao ana bobowi ma ngaia nakoiria ni bubuti naba ibukin naba kanga taraan ana kanganga Kiritimati ma te Aono n Raina ngkai ti kakoaua bwa ngkekei ngkoa Kiritimati kanga e aki bati n namakinaki te kainnana irouia kaain taabo aikai bwa iai ara kaibuke bwa iai ngkoa te Private Boat are te Quai are ngaia e a bon katoma naba Hawaii ma Kiritimati ao e a manga nako Tabuaeran Teraina e aki namakinaki ngkoa tataren te kaako n taabo aikai.

Ma ngke e a toki karokoan te Quai ibukin te aoraki ae te Covid ao anne ngkanne te kabuanibwai e a okira te Tautaeaka te kanganga anne. ngaia aio te bwai ae ti karaoia ngkai tia kanakoa moa te Linnix ba e na nako n tiku ikekei e a tia ni manga oki bwa iai kanganga are e karaoaki iai ao ngkai au kantaninga e mwananga n te bong aei ao nakon te ingabong are e na manga kaea te Aono ni Mainiku ni manga bonota moa te kanganga anne.

Ma n te long term ngke n te tai ae maan Madam Speaker ao iai ngkanne ana kataratara bwa ti na karekea ngkanne teuana te Landing Craft ae kanga ti aranna bwa te *fit for purpose* are kanga bon te Landing Craft ae e na bon katauaki ibukin te Aono arei. Are e na nako

n tekateka e na *base* i Kiritimati ti kantaningaia naba bwa e na kainaaki irouia kaimoan Kiritimati ake a maemaeka i Kiritimati bwa e aoria n aki manga reke irouia te stress ke te kainnana are a kangai tia kan oki nako Tarawa bwa tao bon angiina kaain Tarawa. A nang bon tiku ni matabaiawa ikekei ngkana arona bwa iai te service ao e na manga oki nakomai ao e na manga onea mwiina tao te Linnix ke Aratobwa ao ana manga oki ao ana manga moan nako naba.

E nang tiku ngkanne ni matabaiawa ikekei ngkanne ibukin kanga tomakin aba aika teniua Kiritimati ma Tabuaeran ao Teraina ibukin te karaiaan te kaako ma amwarake ma te bwaa ma te takataka ma tera riki. Akanne ngkanne kanoan ana nonori te KNSL n reitaki ma ara Ministry ao ti kukurei n taekinna bwa n aron are e taekinna te Kauoman ni Beretitenti n ana *budget speech* ao aio ara karikirake aio ae \$2 tabun te mirion e na mwanenna naba Tiaina man ana mwane ni buoka are e na ruo ibukin te ririki aei.

Ngaia are ti kakaitau bwa aio kanoan ana waaki te KNSL ni kaotia bwa iai teutana te maeureirei irouna ao n ana kainibaire are ti aki toki ni maroro ma ngaia ao e kangai ti na mwakuri ao ti na kataia ni bon tei iaon waera. Ma are ti ataia bwa ngkana e bon tei iaon waena ao ngkanne e nang bon bitineti Korean ngkanne te kambwana aei. E nang bon taraa ni mwakuri bwa kanga te

commercial body ma are e na kanga bwa ngaira iaon abara ae Kiribati e tuai nang tau mwaitin ara kaibuke I nang kakaitau nakoia ara kambwana ni kaibuke ake te naan private bwa e nang korakora naba aia ibuobuoki. Ma tao e bon tuai nang roko ni mwaitina bwa n aron ae kam bon ongo ngkai e bon kona n tare te kaako n te itera Maiaki ke tao n aba tabeua akana tionako ao angina kaain te itera Maiaki. Ao e na kanga bitineti akana uarereke bitineti ni kaibuke ake a bon okioki naba n aba n aba akana a nako. Ngaia are aongkoa tia kataia n rinnako n te bwai ae te kaibuke.

Ti aki ara kantaninga bwa ti na compete ma te private bwa e nang korakora iroura kinakin te private ni kan waaki ma ngaia ma aio moa katokan te kanganga ngkai ti kakoaua bwa e tuai man toki te kanganga aei. Ao anne bukina ae ti aki kanakoa matara man te kambwana ae te KNSL bwa ti tangiria bwa e na waakirake. Ao ngkana arona bwa e na waakirake ao I taku bwa e na kekerikaaki te kanganga n tataren kaako ma te bwaa ao ikoikon te takataka are e reke naba bwa te kanganga ibukin tokin aia katine kaain aon aba.

Madam Speaker, aikai kanoan ana waaki te KNSL ao n aron are I taekinna a mwaiti ana katamaroa ae e a tia ni waakinna ana recommendation te Komete angina e a tia ni mwakuri inanona ao e a tia ni katamaroai. A bane bwai ake a noraki te fix asset register bwa akea

e a nang *update* aei. Terana riki te naan accounting books ake a nanonaki te general ledger ao te trial balance te naan journals ake iraua a bane ngkai n update te naan journal aikai. Bwa are ai ti aki ti te manual bwa are a mwakuri ma te computer system are te MYOB are ngaia ngkai a kammwakuria nakon aia waaki aei.

Ngaia ara kantaninga bwa I taku bwa n ana ribooti te KNSL n taai aika ana roko ao kam na noora aron te kerake n ana waaki ke n ana Performance n ana waaki ti aki ti n ana performance n te beba ma I taku bwa ti na kakoaua naba bwa ana performance n te mwakuri are kanga e bon omwaaka riki bwanaan te taetae ke te mwakuri aei n aron are I aki toki n taekinna. Ma anne ana maroro ma kaain ara kambwana e aki kakawaki bwa tera are n aron ae I ataia ao kam ataia ao e korakora bwanara ni bubuti nakon bwa e ngae ngke te kambwana ma are ngkana e roko te tangiroa ma iroumi Taan Tei ke tao antai ao ti kona n anganga ti aki tabe ma te *instruction* ni kangai nako ikekei ma ti kakauringa ara kambwana aei ni kangai uringa bwa are bon ana kambwana te Tautaeaka ngkoe kanga e memere bwanaara ae ti na tuanga te private business ni kangai taitaoka ma ngkana ti karaoa aei ao ti na manga butiaki ni kangai ao anganiira te subsidy bwa ti na karaoa aei.

Ngaia are e bon kangai iai riki manga bwanara ke iai riki te room ni bubuti nakon ara kambwana ao ti kakaitau nakoia kaain te Board ao kaain te Management bwa ti tuangia n taai nako ngkana I maroro ma ngaia, ngkana kam ongo te *news* n te rerio e a manga tare naba te kaako ia tao ko ongo n te rerio e a manga ikoiko naba takataka Aranuka, tao kam bon ongo n te rerio e a manga tare naba te kaako iaa. Ao I taku bwa ngkanne iai tabeia ngaia are ngaia Minita katikua nakoira bwa ti na kataia n address ni katoki kanganga aikai ngkai aio ti kakoaua bwa ana kambwana te Tautaeka ao bon tabera naba tobwakin te botanaomata.

Ngaia ti kakaitau ao ko rabwa riki te Tia Tei ae ko karineaki ibukin am waaki e koaua e mwaiti ana kataratara ara kambwana ae te KNSL e rangi n rawata mwiina, mwiina aika a short term, ao a medium ao a long term ma ti talk about millions of dollars. Ma are bon aron are I taetaekinna naba bon akea tokin te tamaroa. Ao anne au taeka naba nakoia kaain au Board ao nakoia kaain au management keiaki moa nakon ami resource ae ngkai ma ngkana arona bwa iai te kerake ao ti kona ni manga ibuobuoki ao ti kakaitau nakon Tiaina bwa a nang moanna tick ara project aika uoua. Iai riki akana imwina ti aki kan taekini bwa mwiina ti a ngareakinaki ngkana ti nang think big, kanga te taetae

teuana kona aki think big ma kona think small ao kona work nakon ae bubura. Ao e koaua akanne ngkanne kanoan ana kekeiaki te KNSL ao ti karautaeka ni bwaai aika riki n taai aika nako tao e koaua kanoan taai aika nako aika a tia n riki bwa ngaia e bon riki te kanganga bwa bon mangaongaon te Management n te tai arei ao tao e bon kaotia naba bwa e uarereke te tararua man te Board n te tai arei ao e uarereke naba te tararua man te Ministry naba n te tai arei n ririki akanne bwa e aki nang korakora aron ana *monitoring*.

Ibukin ongorami ao ngaira te bwai ae ti karaoia ngkai n aron naba are e kunea te Oteta Tienera n ana ribooti bwa e titebo bwa e aki roroko ana miniti te kambwana aei, ngai n au kambwana aika a mena iaau iai ao I anga te *instruction* bwa ni katoa aia meeting ao e na riai n roko minitina n au aobiti bwa nna noria bwa n ataia bwa I aki ira aia Board Meeting ma I ataia naba bwa tera ae a maroroakinna ni katoa te meeting. Ao aio I nang karabwarabwa nakoia au kambwana ake a mena iaan au tararua bwa a bane ni kakaonimaki n aei. Ao aio are tia bon kona naba n nonori ni kakakibotu teuana te ingabong ao ti kona ni wareware n ana ribooti teuana te kambwana n taraia bwa tera ae ana meeting iai tao te wiiki ae nako ke are mai mwaaina ao ti kona n ataia bwa tera aia way forward tao ni kanganga ake a kona n *reflected* n aia miniti n aia meeting n te tai anne.

Ngaia are aikai kanoan ara waaki ti aki ti mwakuri nakon ara Ministry Madam Speaker ma ti mwakuri naba ni kaninganingai ara kambwana akana a mena iaan ara tararua bwa are ana bwai te botanaomata n aron are taekinna te Komete aikai ana mwane te botanaomata e aoria ngkana ti aki te Tautaeka ma te State Own Enterprise bon ana mwane naba te Tautaeka are e rinnako iai.

Ngaia are bon tabera bwa ngkai ti anganaki te mwiokoaki ti na taraia bwa e uara, ti na taraia bwa e na akea te kabuanibwai, e na akea te kanganga ao riki bon te ibuobuoki nakon ara botanaomata e na aki rootaki. N aron are I taekinna a nang kakawaki ara rabwata aikai bwa ngaia teuana ae kona ni katomai abara aika a maenako ngkana akea te kaibuke, akea te wanikiba aki kona n roko kaako iaon aba ao e aki kona n reke te mwamwananga imarenan aban Kiribati e na tare te bwai teuana e na kangai ao e na kangai. Ngaia are I taku bwa aikai ara kambwana aika moan baen te kakawaki. E rabwa tao kanoan kekeiaki n taai aika nako ti na aki tarai bwa tao kabwaka ma bon anne kanoan aia kekeiaki n taai aika nako. Bwa n te tai aio ngkai tia manga roko ni ikotaki ma ara CEO ao I kukurei n taekinna bwa ngkoa ngkekei ara CEO e kaboaki ngkoa man te Project mai tinaniku ao imwina e a manga take over te Tautaeka teutana ni

manga noora riain reitakinakoan ana mwakuri te CEO ao I kukurei n taekinna bwa n te ririki aei ao kanga te second half n te ririki aei ao ara kambwana ae te KNSL e a bon kataia ni uota n noora naba kainnаноan ana kekeiaki teuai are iaan te kantaninga are ngkana e nako ao iai ngkai ara aomata are kanga ti kantaninga ngkoa te KNSL bwa e nang bon karekea temanna ae e nang bon tekateka irarikina ni kona ni kakaraoa te handing over teutana slowly slowly ni karokoa e nako ao e tiku te rabakau ao tao te naan technician e ngae ngke a beba ma aki ti beba ma a bon rangi n skillful bwa irabwii aia ririki n te shipping industry. Ao anne teuana ae kanga e kabwaka iroura.

Aikai taeka tabeua Madam Speaker ao I nang karabwarabwa nakon te Komete te PAC kam rabwa ni karokoan aio ao aio Madam Speaker are kanga I kakaewenako iai irabong n nako are kanga I kakaewenako ngke kanga iai te Komete ao ngkana tia katuka bwa aika a tia n expended ke e a tia ni kabaneaki bwa uotan ke e a bon karaoia te PAC bwa tia karaoia ni maroroakini aikai, bwa are ngkana e karokoa te PAC ikai akanne 100% ae ti aki kona ni manga ngureakinna bwa are e a tia n Audited e a tia ni uotia te PAC ao anne ngkanne ai te Public Information anne tia kona n share nakon are ngkana ti na debate ikai bwaai aika a tuai Audited ao a tuai rinanon te PAC ao ngaira iroura anne e roo e *unaudited* ao tokina ti

na anganako beba akanne *information* akanne ao ngaia n tokin te tai ngkana e audited ngaia e bure ara ware are ti anga. Ao anne kanga teuana are I kataia ni *point of order* ma e aki reke taekinana ao anne ae rangi ni kakawaki ao aio ngkanne ara tai ao tia kona ni maroroakini bwaai aika e uotirakei te PAC ao e koaua e aki bebeta te mwakuri kaain te PAC kam rabwa te tai ae e maan ae kam na karaua ni kineuta teuana imwin teuana n raonaki ma ami aobiti temanna man te Audit ti kaitau naba kaain te Audit bwa kam a tia ni karaoi tibwangaia ao e koaua bwa aikai a bon rangi ni *far behind* ao e koaua kanga I nonoria n am kakatanoata Madam Speaker kaumakakia kambwana bwa ana *update* aia ribooti. Ao e koaua ngkai ti taetae ngkai akea aomata akekei iai akana tao a tia ni motirawa iai akana akea ke tao ana kona ni *investigated* tao te naan raa ma tera ma tera ngke e kona riki ao ara kantaninga bwa ngaira man ara kambwana bwa n aron ae I taekinna I taku bwa ara akaunti ae 2018 e a tia naba ni waerake ma ti na kaumakia naba ara kambwana ake a mena iaau bwa a nang *update* aia ribooti. Ko rabwa riki PAC ti karinea am recommendation aikai ao ti karinea naba are am taeka ni ibuobuoki te audit findings ti karinei ti bane n agree ma ngaia ao e rabwa bwa ngaia e reke bwa kairan waara nakon te way forward ibukin ara kambwana ae te KNSL.

I anga bwanaau ni kakaitau nakoia kaain te Komete ao nakoia naba kaain au Board n te KNSL ake ongo bwanaan n te tai aei ao nakoia kaain au management au Board Madam Speaker ngke I roko ao I karaoa te bitaki teutana bwa I karekeia kaaina aika a kakaokoro man te naan sector aika a kakaokoro ae ana kona n roko bwa kanga te Pool of Different expertise iai man te Business te sector man te Private man te aomata ae iai ana beba ni Kaaben ae e na atai ao terana riki. Ao e nang toamau au Board ae ngaia ngkanne ae e a karaoi ngkai babaire aika a waaki ngkai ibukin te KNSL, ao au kantaninga bwa ana kona riki. Ao are I bon tutuangua bon au taeka akea tokin te tamaroa ma ti na karaoia nakon ara kabanea ni kona are e anganiira te Uea. Man taeka aikai kam rabwa e rabwa te ongora ao e raoiroi N na katekeraoia kaain au kambwana ae te KNSL. I a katekeraoia naba ara kaibuke are te LC Linnix are e nang manga mwananga ngkai ni kaea te Aono n Raina ibukin tibwanganana n tobwa aia kanganga te Aono arei. Ao man taeka aikai Ko rabwa riki ao ti na bane n tekeraoi ni maroroakinan te kaoti ae moan te tamaroa aei. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: I a kanakoa ngkanne nakon te Leader n te Kaitara ao bon te Tia Tei mai Abemama Hon. Tessie Eria Lambourne e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao tia reiti te naan bwana ni kamauri n tamaroan te bwakantaai aei ti na bane moa ni Mauri. Ao tia reita naba te kaitau nakon ara Komete nakon te Tia Tei mai Tarawa Teinainano temanna are e kaain ara Komete ibukin tararuan ana mwane te botanaomata ke te PAC ibukin karokoan te ribooti ana ribooti iaon tao biribirin aron kaubwain teuana ana kambwana te Tautaeaka are ibukin te kaibuke te KSSL ke n arana ngkai ae ataaki ae te KNSL n aron are e nang bwarabwara iroun te Minita. Ti kaitaua kanoan ana ribooti ara Kom aei te Tibiika ma I taku bwa e nang matata ao e bon nang kananokawaki kanoan te ribooti aei n aron te naan mwakuri buaka ake a tia ni kakoauaki bwa a tia n reke inanon ara kambwana ae te KSSL n ririki aikanne.

Ao aei teuana te naan ribooti aikai are man 2008 ao e koaua ae e a kaan irabwii ngkai te ririki 20 te ririki imwin te tai anne. Ao e koaua bwa e nang kakawaki naba bwa ana bon bane ni wene imatan te Maneaba ni Maungatabu te naan ribooti aikai ake iai ibuakoia ake a nang maan kakarokoaki ma e tuai man rereke tain maroroakinaia. Ngaia are ti karabwa moa ara Komete ti karabwa naba te Audit Oteta Tienera n teimatoan naba karaoan tabena iaan tibwangana ae rangi ni kakawaki ibukin tararuan naba kabonganaran raoi ana mwane te botanaomata. Ao e koaua te

Tibiika tao N na reiti te naan maroro iaon te ribooti aei ao e koaua bwa e bon kananokawaki kanoan te ribooti ngkai a rawata te naan beba aika a nang kakawaki aika mwarua man ara kambwana aei inanon taai aikanne. Ao e koaua bwa e kakoauaki bwa teuana te kambwana ke ana kambwana te Tautaeaka ae rangi ni kakawaki ibukin te botanaomata bon te kambwana ni kaibuke ao inanon tao ririki aika a bwakanako ao aikai bwa e nang tiraua ana kambwana te Tautaeaka ake e kataia ni kakamaui ibukin tobwaan ana kanganga te botanaomata. Ma tao ti na uringa bwa tao n ririki naba aika a bwakanako ao iai naba te naan bitaki aika a tia ni karaoia n ana waaki tao te Tautaeaka are mai mwaaina ni kataia naba ni kakaea kauarerekean ana kabanemwane te Tautaeaka iaon te naan kambwana aikai. Bwa n aron ae ti bon kakoaua bwa aikai kambwana ae e nang korakora te kabanemwane iaioia bwa are a kakamaui ibukin kainnanaan aia waaki.

Te naan kambwana ana kambwana te Tautaeaka e kantaningaaki ke e kateaki iaan te Tua bwa tao iroun te Tautaeaka n te tai are a kateaki iai bwa ana bon waaki kanga te naan bitineti are ana bon iangoa karekean aia raka man bon korakoraia. Ma te kanganga ae a kaitara iai angin ana kambwana te Tautaeaka ao teuana mai ibuakona bon te kambwana ni kaibuke bwa e nang kanganga a e na karaoa aei

bwa are n angina te tai ao e roko te bwana nakoia bwa ana riai ni karaoia aei ao a riai ni karaoia aei ibukin tobwaan ana kanganga te botanaomata ao riki n aron ae ti bon noria naba n taai aikai, ngkana iai te tare ni kaako ke tao te bwaa n e tabo teuana ao e nang kanganga tao irouia kambwana ni kaibuke ake aia bwai tabeman aia bwai aomata ke kaain te Private shipping Lines ao n angin te tai ao e nang kanganga are a nang bon kiba naba n te tai ae waekoa.

Ngaia bon ana kambwana te Tautaeka ae totobwai te naan kanganga aikai ma ngkanne te kanganga ae kakaitara ma ngaai kambwana n aron te kambwana ni kaibuke bwa angin te tai kaboan mwanangan te kaibuke n tabetai e rangi ni maan n aki roko ke tao n tabetai e bon aki roko. Ao anne ae tao ti kunea naba n aron te naan ribooti aika a bon teimatoa ni wewene imatara te naan tarau. Ao aei teuana ana kanganga te kambwana ni kaibuke ae rangi ni wene ni maan ma ngaia n taai aika nako ao tao ana waaki ke iai ana waaki te Tautaeka are e nako ibukin kakaean te anga are e na uarereke te kabanemwane iai nakoia te naan kambwana aikai. Ao tao n aron ae uringaki iai te naan babaire are a karaoaki ibukin rinanoan te naan kambwana man te SOE Reform ao aei teuana te kambwana are e reke n te kataratara ibuakon ana waaki te Tautaeka are e taraia bwa te kambwana are e nang aoraki ao e

nang riai ni kakaekaki angan bwain aorakiana ao e a kakaekaki ao a roko taan rabakau. Ao ti kakaitau nakon te ADB te Asian Development Bank bwa ngaia are e mwanena te karikirake are ibukin buokan Kiribati ao te Tautaeka ni Kiribati ni kakai riki anga bwa e na nakoraai aron kabonganan ana mwane te botanaomata ao riki ni irekereke ma te raran are e teimatoa n reke man buokaia ana kambwana te Tautaeka. Ao anne ngkanne n te tai anne are e waaki iai te waaki aei ao te kambwana ni kaibuke teuana mai ibuakona. Ao I taku bwa a rawata bwaai aika a tia ni karaoaki a rawata te naan kambwana iai ana kambwana te Tautaeka ke te botanaomata are a kabonakoaki nakoia te naan kambwana itinaniku ae ti aki kambwanan man te naan kambwana ae te naan Private ibukin kanakoraon te service ke ana waaki te kambwana, ao I taku bwa ti noori ngkai tamaroan te naan waaki aikanne n taai aikai ibukin kanakoraon tao te service ke aia waaki kambwana aikanne.

Ngaia are ara kambwana ae te kambwana ni kaibuke bon teuana mai ibuakon te kambwana ae e nang korakora ana kanganga bwa are e korakora te naan tarau iroua ao e a nang kanganga aron ana anga ni kaitarai ana kabanemwane bwa are akekea ana karekemwane bwa are angin te tai e a bon karaoa ae ngkai ae ngaia ae kinaki n arana ai te Community service karaoan tibwangana n aron ae kakatabeaki

iai iroun te Tautaeka teuana ma teuana ibukin tobwaan ana kanganga te botanaomata.

Ngaia are kanoan te waaki ibukin rinanoan aia waaki ana kambwana te Tautaeka ao e nang te anga a nang aki kabanemwane bwa a nang bon maeu bon irouia. Ngaia are e waaki inanon 2010 tao 2012 ao e a waaki kanoan te mwakuri ao ti taku bwa e nang rawata taan rabakau ake a roko ni buoka ara Tautaeka n taai akanne ni kakaea te anga e na kona iai ni ibuobuoki n aron ae ti konan riki te kabanemwane ae nang korakora. E tei te Komite te Komite iaon te waaki ae te te SOE *Reform Committee*, are mataniwi iai ke e tararuaia te Tia Koroboki nakon te kaebineti, ao angina bon taan Koroboki ake iai rekerekeia ma tenan kambwana,

Ao aikai kanoan te waaki ae e waaki iai ao n tao n te waaki ngkanne are e i rekereke ma te kambwana ni kaibuke ae te KSSL bon kakaeen moa te manatia, ae na kona, te Manatia ae iai rabakauna n te waaki ni karikirake ae te Kaibue, ao ngaia are e koaua iai ana buoka te SPC, are e ibuobuoki ni kakaea te aomata are e na roko n ti taraua kanga te kantaninga bwa e na ti tararua te KSSL ni kataia ni manga moan baronga arona ma tenan kangaanga are e kaitara ma ngaai n taai akekei, are kanga aia mwakuri buoka taan mwakuri n akean tenan bebwa ake a rangi ni kakawaki bwa a na mwakuri mai iai,

Ngaia are ti kakaitau bwa e a reitinako ngkai nakon te tai aei, ao ti a kaitaua te mwakuri n aron ae e a tia ni katanoata te Minita ibukin iangoan kamauan te kambwana ae te KSSL ma tao bon te bwai ae nang kakawaki iangoana bwa e na akea te kangaanga n tobwan kainanon te botannaomata ibukin karaian tenan kaako ke tenan amwarake ma tebwa, ma tao te takataka ao ai bon mwamwanangaia aomata i taari, ao ngaia anne, ti nang kakaitau n tenan waaki aika ti a ni waaki ma ngkekei ni karokoa ngkai ibukin iangoan aron te kambwana ni kaibuke ae te KSSL,

Ao e koaua, kanoan ana ribooti te Komite, I taku bwa e rangi ni matata e a tia ni kabwarabwara te Tia uota te kaoti, e a tia naba n rangi ni bwarabwara n aron ana kaeka te Minita man ana itera te Tautaeka, ngaia e kakawaki bwa are ti na kabwanina raoi te karaki iaon tenan kangaanga ae a teimatoa ngkai ni kaitara ma ngaai ana kambwana te Tautaeka,

Bwa tao teutana te karaki, taai akekei, ao iai ngkoa ana karikirake teuana te kambwana ni kaibuke ae rangi n reke iai buokana ao maiuna, ao aei iai kanga te boraraoi imarenaia aba aika uarereke, ae te SIS, ke ngaira ao *Tuvalu*, *Marshall* ao *Nauru*, bwa a na kabonganaki ara kaibuke ngaira, bwa kanga ti ngaira ae bubura riki ara kaibuke, te Moanaraoi, bwa e na nanako n

anai tenan *Container* , ke aia kaako aba aikai, mai Fiji bwa a bane ni botaki i Fiji ao ngkane e a ninikiri ngkanne te kaibuke aei, irouia aba aikai, ao e rangi n nakoraoi te waaki n te tai anne, bwa e a reke riki teutana iai buokan ara kambwana ni kaibuke ae te KSSL , ma te kangaanga bwa e manga aki mwakuri bwa tenan, kain te boraraoi aei a manga aki kakakoroa raoi mwaitin aia *Container* are e na riai ni iai tokina mai inano bwa e aoria n ae kona n reke te karekemwane, ke e na oki ana kabanemwane te Moanaraoi ngkana arona bwa e nai, ao aei teuana kakaean te anga ae na kona iai n reke buokan te kambwana ni kaibuke ae te KSSL

Ma I taku bwa aei te kakaewenako nakon aekakin karikirake aikai, ke waaki ni karikirake aikai bwa are angin te tai a bon bae ni karaoi mwakuri ni buokan te botannaomata ae a karaoia n akea te mwane ae anganaki n te moan tai, ao n tokin te tai, e kona n are e tataninga karekean mwanena bwa ngaia e na kakaekaki tokin te ririki bwa ngkana iai te nikira ni mwane, ao aikai tabeua tao kanoan te rongorongoe ae nang kakawaki bwa ti na, e koaua bwa ti na tanrikaki ao ti na noria bwa tera tenan kangaanga aika riki, ao tera anga ae ti na kona ni manga kamaui riki, tao kambwana aika nang kakawaki ibukin te botannaomata bwa e aoria n are e na kona n teimatoa n tobwa te kangaanga are e na kona n reke n

te tai teuana ma teuana, tao te kakaekai ma tenan raa riki.,

Ao e koaua bwa n taai akekei te Tibiika ao e bon nang karako naba mwaitin tenan kaibuke are aia kaibuke kain te *private sector* , ke taan karikirake n te kaibuke aika bubura, angina a uarereke, ao I taku bwa n taai akekei naba are ibukin tenan kangaanga n uouotan te kaako ma tataran te kaako, ao a rawata tenan kauntira ae a bon tangiria bwa a nang bon karekei aia kaibuke, ao ngaia are e a waaki naba iai tenan moan karikirake man abamwakoro man tenan kauntira ae tenan kaibuke, bwa are e nang korakora te kangaanga n taai akekei, e bon uarereke te korakora, ao e koaua bwa are ana kaibuke te kambwana ni kaibuke, a bon moanna naba ni kara, ngaia are ao ti ngaia tenan kaibuke aika bubura, ngaia anne are e moana naba iai noran te kangaanga bwa abamwakoro a bon tangiria, e nang bon riai ni iai ara kaibuke bwa ti aki tangiria bwa ti na manga rotaki naba n te kangaanga n taren kaako ke te bwaa, ke ikoikon ara takataka n te aro are e nang in ke e nang toki iai te Katine,

Ao anne ngkanne kanga reken te kangaanga ae a moanna ngkai, ao ti nang kakaitau nakoia Taan bitineti ake a tia n rinnako inanon te waaki aei, bwa noran te kangaanga are man ana kangaanga ara kambwana ni kaibuke ae te KSSL ao korakoran, tao anganibaia ara tia karikirake n rinnako n te waaki aei, ao ti

kakaitau bwa ngkai a bon rawata aia ibuobuoki ibukin tobwan ana kainano te botannaomata ni kainanoan te kaibuke, ao aei ti nang kakaitau nakoia ao ti na kaungaia, ti ataia bwa iai tenan kangaanga ngkai are kanga e maroroakinaki ibukin bobuakan tenan kantokan kaako n aron te tiati ae boou, ao I taku bwa aei teuana te bwai ae noria kambwaan ni kaibuke ake ti aki ana kambwana te Tautaeka bwa are a bon ira naba are kanga bon te *volume* ke buburan te kaako, ma I taku bwa aei ngkai ae a taraia bwa e aera kai e na kona ni karaoa anne ana kambwana ni kaibuke te Tautaeka ao ngaira ti na aki kona ni karaoia,

Aikai bwaai ae ti na manga karau ni tarai bwa te bwai ae nang kakawaki bwa e koaua bwa e na iai te kaiangatao n te waaki aei n te aro are e na uarereke ana kabanemwane te aomata are e na kabongana ana *service* ke e na kabongana te kaibuke, ma ngkai tia moanna n taraia titabo e nang manga boo te kaiangatao n te kabo birirake ni kantoka, ni kantokan tenan kaako iaon kaibuke, ao aei, ti kaitaua te Tautaeka n aron ana waaki ae e a tia ni karaoi ni katamaroa aron, ni buoka te KSSL, ti kakaitau naba ibukin ana iango akana iaon kawaina, aikai ae kakawaki ibukin ara botannaomata, bwaai a riai ni boutokaki ibukin tobwan kainanoia ara botannaomata, ma ti te bubuti bwa ti na taraia bwa e na aki manga reke

bwa te karawawata aron tao te kantoka ke tera riki are e na kona ni manga tiati ara kambwana ni kaibuke, bwa ti kaungaia ao kanga e na manga kona ni katoka te waaki ni kaiangatao ibukin te kantaninga ngkoa bwa ngkana e rawata kain te karikirake teuana ao e na boo te kaiangatao ni kaboo uarereke n tiati, ao ngkai tao ti anne ae ti na bubuti bwa ngkana tao e a bon korakora te marurung n te itera aei n taai aika na roko ao te kantaninga bwa a ra botannaomata ae ngaia ae a nang mabiao man te waaki ni kaiangatao aei a na kona n reke buokaia ni boraoin te kantoka n rereken te kaibuke ae na kona ni kanakoi iai aia kaako ke kanaia, ke ni bon borau iaona, n te tai teuana ma teuana are a tangiria iai, ao tao man taeka akanne te Tibiika ao ti a kaitaua riki Te Komete , ti kaitaua te Oteta Tienera ma kain ana aobiti, ti kaitaua te Minita are e tararua te kambwana ni kaibuke, ngkai ao ara Minita n taai aika nako, n ara Tautaeka aei ao n Tautaeka naba aika nako, ao ti kaitauia naba kain ara kambwana ni kaibuke ae te KSSL,KNSSL, kain te *board* , Te *Management* , Taan Mwakuri, ao Taan Mwakuri naba ake mai imwaina ake tao aki nang i rekereke ibuakon te kamango ae tao ti iraman aika kamangaoa aron te waaki aei ao e a rotaki te kambwana ae bubura iai,

Ti kakaitau ao ti na anga ara taeka ni kaunganano, ao ni boutoka n aron te waaki ibukin kanakoraoan

riki ana waaki ara kambwana ni kaibuke ae te KNSL bwa e na kona n tobwai aia kangaanga ara botannaomata ao e na kona naba ni kauarerekea aron aia bwakamwane, ke te kabwakamwane nakon te kambwana ni kaibuke, ni i rekereke ma te kantoka, kantokan te aomata ao kantokan riki te kaako n aron are ti a tia ni mamaroroakinna ikai, ao tao man taeka aikanne ao ti nang boutoka te kaoti ae a na kaoti ara Komete te PAC iaon ana Akaunti te KSSL man 2008 nakon 2013, ao ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: I taku bwa ai bon akea ae na maroro, ao I a kanakoa nakoim te Beretitenti ae ko karineaki, H.E Taneti Maamau, e nakoim.

H.E Taneti Maamau: Ko rabwa *Madam Speaker* ao I a moana reitan te maroro n te bwana naba ni kaitau nakoia kain te *Public Account Committee* , Te Komete ibukin tararuan ana mwane te botannaomata, ma tibwangaia ian ara Tua ni kaetieti ao bon tibwangaia naba ian te Tua ae Maungatabu aika rangi ni kakawaki bwa a na *Consider* ao ana riboti mwin ana kukune te Oteta Tienera iaon te Akaunti ao n taiboranna nako matan ana Maneaba Kiribati ke te Maneaba ni Maungatabu ibukin te ongora ao ibukin te maroro n aron ae e a waaki ngkai,

Tao bon anne taben te PAC ae nang kakawaki ao ti a kaitaua te Tia Tei mai Tarawa Teinainano temanna

kain te Komete aio are e a tia n taiborana ana Ribooti ao n reitaki naba ma te Minita , e bon tia n nako bwanan te Tautaeaka ni butimwaea te Kaoti ao n anga naba ana ibuobuoki man ana itera te Tautaeaka, ao I a kaitaua naba te Rita n te Kaitara n aron naba rinanoan ana ribooti te Komete ao ana iango ni ibuobuoki ao bon ana iango naba ngaia ake e tarai bwa a kakawaki ibukin ara kambwana ae te tabo ni kaibuke ao I a kan reitia ngkanne naba man ana itera te Tautaeaka ni bon anga tabeua maroro ni kaineti nakon bon ana waaki ara PAC n tabena ae rangi ni kakawaki aei, ao n reitaki ma tao bon taran naba ara kambwana ae te kaibuke n te taratara riki are e karaoi kanga tibwangaia ma tabena aika kakawaki n tara naba kakawakin abara ae Kiribati,

Ao tao ai te kateniua ngkanne, tera naba ana iango ni ibuobuoki te Tautaeaka irarikin ake e a bon tia n taekinna te Minita, ao n raona naba are e a tia n tabekia te Rita n te Kaitara,

Ao e koaua I ongo ae e nimwatoaua te PAC ni karaoan tibwangaia ae nang rinanoi akaunti aika rangi ni maan, ao riki ngkana e nang kakaia tao aomata ake kanga a bon rekereke ma kanoan te riboti ane, ane e ribootinna te Oteta Tienera n toua mwina bwa are kakawaki tomatoman nakon te rongorongong bwa e aonga n tabwanin raoi ana kakaei ao e na uotimai, ma are bon

te mwakuri ke te *challenge* ae rang kangaanga, are e aki kona naba ni katea te titiraki bwa e kangai, tao e bon eti, e bon riai ae nang rinanoaki Akaunti aika rangi ni maan ke ai tera riki kawaia, ae e na kakaeaki ian ara Tua are tao a ti taiboranaki naba ao ngkana baike a kakawaki, a katebenakoaki bwa a tiku bwa kanoan te ongora, bwa e nang kabongana riki te PAC ni kibari Akaunti aika ai tibwa ngkai, bwa iai raioiroi ake kibaraki ngkai, bwa e unga nanon te tabo ni mwakuri teuana, e unga nanon te kambwana arei, ao e bane n unga naba nanora ngaira ake ti aranaki bwa taan kairiri ke tenan *Decision Makers* , bwa ti na karaoi ara babaire iaon ribooti aika rangi *up to date* , te ribooti, aika ngkai naba, tao ngkana 3, 4 te ririki n nako, ma ti ataia bwa a na bongana, nakon ae ti nang rinanon ngkai ribooti aika rangi ni maan, ao ngkana ti nang rinanon ana mwakuri, tao ana iango ni ibuobuoki te Komete, ae a tia ngkai ni waaki, n aron ae kona n taekinna Te Minita, are e tabeakinna, ae a tia ngkai ni waaki, a reke taan mwakuri aika, tao kanoan ana Ribooti te Oteta Tienera, are ribooti aika bubua, bwa ngkana ko wareki akaunti aikai ao eti, I kakooua are e taekinna te Minita, are e tararua aron te tabo ni kaibuke ao n reitaki ma te Rita n te Kaitara, kanga te kibu n taeka ae e okioki ae te bua, te bua, ao ngkana ko tarai naba riboti ake a maan iaon ana riboti te PAC, bon te rongorongon naba ae titebo, ao ko a bon titiraki ko

kangai, a kanga ni bua tenan rekoti aika rangi ni kakawaki, angkoa bwa a bon akea aia iango kain Kiribati, n atai kakawakin bwaai aikai, tera raoi ae e a bon bua,

Ao anne ngkane are e a kaira te iango bwa ko nang kakaea raoi n tiriwakaia bwa tera te kangaanga, ao akanne kanoan tabeua ana motinnano Kiribati, ae kakawaki te reirei ma te kataneiai, ti na *build* ara *Human Capital* kain Kiribati, ao anne ae bon moan bwai n te motinnano, bwa anne ae kakawaki bwa a na kataneiaiki, a na kabatiaki tenan *Accountant* , a na kabatiaki tao tenan *Economics* , a na kabatiaki tenan *Lawyers* , a na kabatiaki tenan *Engineer*, bwa aikai aika kakawaki , te akaunti ngkana e a bon aki eti, e a bon buretata naba am babaire, bon akea bonganan te babaire ae na karaoaki,

Ao e a kanga ni manga reke te babaire ae raioiroi ke te akaunti ae raioiroi man tauan mwin bwaai, ao bon anne teuana ara katei ae kanga angin te tai, tao te katoto ae ti kaongoaki, n te iti are e karaoaki, itinakin te iti ibukin te *Covid19*, ao ngke e waaki te iti, ao ti bane n anganaki ma ara *certificate* , ae ti na bane ni kawakini bwa anne e nang kakawaki ibukin kauouan itira ao e kakawaki naba ibukin te bebwa ni mwamwananga, ti a kaongoaki bwa ngke e nang kiba te aba nako Kiritimati, ao teuan te *requirement* , te bebwa are te *Certificate* arei, a biriaitua tabeman ni kakaea , ai

tibwa iraua, tao teuana te namwakaina n nako, ao a bua naba aia bebwa,

Ngaia are e kakawaki te rongorongo bwa a nang tauaki raoi mwin bwaai aikai,

Te kauoua *Madam Speaker* are I kataia ni kamena, te tabo ni kaibuke ma kakawakin te bae te kaibuke, n rikian abara ae Kiribati, bwa Kiribati ti te bingingina te *land mass* , ma aban taari, e katomimira, ao I uringa ana taeka I wareware n te boki teuana, ao ana taeka te imatang temanna ae karaoa ana kambwana ni kaibuke, e kaunga te kaibuke ngkoa i Kiribati ao e kangai, e taku ngke e nang kitana Kiribati, tai kamwawa te kaibuke mai iroumi, bwa te kaibuke bon ti ngaia te tia tomai ngkami ao te tia karikirakea abami, bwa are kam bon uamaei, ao anne ngkanne kakawakin te kaibuke are, ngke ti roko ao e nang bon, te bae e nang bon tao ubun te kaibuke, ao ti a kataia ni kakaea angan kamaoan, ao e bon eti, bwa ana akaunti ngkana a oti, a bane n ruti, ma tera ae kamaua te *subsidy* , e kan mirion tenan *subsidy* akana inanon tenan Akaunti akanne,

E anga te *loss* ae \$500 tabun tengaa, anne ana *trading loss* , ao ngkana ko manga nora ana *balance sheet*, ni kabotaua kaubwaina are e kona ni buti iai, e buti naba iaon te ruti, ana *working capital* e *negative* naba, ao ko nang kanga ngkanne, ngaia are I kangai bon te kangaanga

ae te kangaanga , ma te bwai ae kakawaki, ti aki kona n taraia nake, bwa irou oin riki te kangaanga e karako te kataneiai, e karako noran kakawakin ae kona *build* , ke kona karikirakea Kiribati man te rabakau ao te konabwai, ao ngaia are e riai ni bon kaungaki te tabo ni kaibuke, bwa e koaua bwa are eti, eti te koaua are ngkana e rawata te kaibuke, ao e a riai , ngkana e bon rangi n raoiroi te mwakete, e aki riai te Tautaeaka n rinnako, bwa angkoa e nang bon katikua bwa te mwakete n arona, ma are iai taai ae te mwakete e aki kona ni kaekai titiraki ni kabane, ao e aki kona ni katoki kangaanga ni kabane, ngaia are e a bon riai te Tautaeaka n rinnako, ao ngkai ngkai ti a rinnako, ti a rinnako ma te kantaninga ae ti nang katamaroai tenan baike ti arani bwa tenan *institutions* , ti katamaroai Tua, ti katamaroai ara kainibaire, ti katamaroai ara Tua , ti katamaroai ara kainibaire, ti katamaroai ara Tua, ao teuana te Tua ae kakawaki ngkai, ae a na ataia ngkai Taan kairiri n te kambwana, bwa a kabaeaki ngkai, are te *Leadership Code* , a kabaeaki ngkai taan kairiri, tao ngkekei e aki karako kabaeia, ngkai a kabaeaki, a kona n ribotinaki ao ni kakaeaki rongorongoia akana a karaoi mwakuri n aekan aikai,

Ti aki tarai akekei, ti nanokawaki ngkai a reke akekei irouia ara Taan kairiri, ma te bae e kakawaki irou, tiaki anne te kangaanga , te mwakuri buaka, ann raoi te

kangaanga te aki ota, te aki ota ao te aki konabwai, ngaia are e rabwa bwa ti a nora anne, ao ti a kataia ni katamaroai, ngkai Tamaroa e a tia ni waaki n te Tautaeka irarikin kanga kanakoraoan te bae ti aranna bwa te *Governance* , kaungakia ara botannaomata bwa a na kakaraoa ae raoiroi, ao iai ngkane katamaroa ngkanne ara Tua, ti a kataia, ti a tia ni katamaroa te *freight* , bwa eti are ana *point* naba te Rita n te Kaitara are kaungakia ara bitineti ao ara kambwana ni kaibuke, bon kaungakia naba ni kanuanga aika a na kona ni unga nanoia iai, riki ngkai e uamaenako abara ao iai tabo aika a rangi, tein abara a rangi nakoraoi, e a roko naba te kaibuke ao tao ti 5 ke 10 te miniti te booti ni waerake, ma iai abara ae e ria mauna te kaibuke, ko aki kona n nori, ao e kan reke te aoa te waerake n te booti, ao kan reke naba te aoa te oki, ko a nora ngkanne anne,

Ngaia are e bon eti aia taratara taan bitineti bwa e kangai, kai are ti buti iaon te raka, te bitineti, e na riai ni iai ana raka, bwa ngkana akea ana raka ao e na kanga ni buti te karikirake, ma are e tangira ana ibuobuoki te Tautaeka ao ti a tia ngkai ni katamaroa, ti a tia n aekan tenan *freight levy* , tenan *handling* ke tao boon te mwakuri, ti a kataia ngkai ni katamaroai, ao te Minita ma are e tabe ma te *board charges* ma kanga rinanin tiati ian ana tabo ni mwakuri, are e na rinanoi ni katamaroai, ti ataia bwa abara, ara

tabo teuana ae rangi n raroa, Te Aono Raina, ao ngke ti kamaua te tabo ni kaibuke ao ti kangai, kanga ti aki te kantaninga bwa ti nang ti kanakoa te kaibuke bwa e na karekemwane nakon te itera Mainiku, tabera bwa are aikekei ara botannaomata ake n te itera Mainiku, a nang kanga ni maiu ngkana ti nang ta tataningan rakan te kaibuke bwa ngkana e raka ao e a tibwa kanakoaki, bon taben te kaibuke bwa e na karaoa tabena ma eti ngkanne taben ngkanne te Tautaeka bwa e na kona ni ibuobuoki ngkana e a bon aki kona uotana, ma e na riai n teimatoa te *service* anne, e na riai n teimatoa te mwamwananga nakon te itera Mainiku, ibukia naba ara botannaomata, ake n te itera Mainiku, e aonga n reke naba aia tai ni maroro ara koraki, Taan Tei aika karineaki, ma I a kamota au maroro n anga riki te kaitau, nakon te PAC, e aoria bwa are e a bon maan te akaunti, ma e rabwa ami kekeiaki, aikai kam kawenei ngkai bon kanoan mwin ami kekeiaki ao ti ataia bwa ami iango e bon, e reke naba are e kangai, ai tera ngkai manenan , ana manena ara kukunei aikai, ke a na aki, bwa are e a bwakanako taia, ma I kaungai ngkami, a manena bwa are a tiku bwa kanoan te rekoti, ma tera riki ngke ti kataia ni kakai riki te anga ae na baiti naba rinanon tuoan tenan akaunti aika a moantai riki, bwa n aron are I taku,

E kona riki ni karekea te kaunga nano, nakoia taan babaire ao bon nakon te bitineti, ao bon nakon abara ae Kiribati, bwa ngkana e nakoraoui te ribooti ke e nakoraoui te Akaunti, ao e nakoraoui aron maiun te bitineti teuana ma teuana, ao a nakoraoui naba ara babaire, ngaira aika taan babaire ibukin karikirakeaia ara bitineti , ai moarara riki karikirakean abara ae Kiribati, ngaia are man taeka tabeua akanne ao I kukurei naba ni boutoka te kaoti ae moan te kakawaki aei, ao ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: E rabwa te Beretitenti, ao I a kanakoa nakon te Minita ae karineaki , Hon. Booti Nauan, e nakoim.

Hon. Booti Nauan: Ngaia e rabwa, Ko rabw te Tia Babaire, ao imwain ae I waaki ao I a bon reitai ma kain abau ae Tabiteuea Maiaki, mai Taku nako Tewai, Unimwane te Ueanikai, ao Unainen Ueen te Ueanikai, ao I reitia ma kain ana tiim te *Fisheries* , ane a waaki ngkai ni buokia kain abau ae kakateke, iaon itera nako ake a kainanoaki ibukin kanakoraoran te waaki n akawa, te booti, ma te reirei aron te mwabe, ma tera riki, ko na mauri te Tibiika ao ngaira aikai ni kabane, kam na bane ni mauri.

Tibiika I a karabwa te Tia Tei ae karineaki mai Tarawa Teinainano, are e a tia ni uotarake te ribooti ae moan ban te kakaongora aio, ao I

taratara te ribooti ao kanga e teke matau irouia aika a katiaina te ribooti aio, teuare Tekeena , ao Nei Shiu Fung ao James, ao ngaia ae 2018, kanga e kuri ni ikawai teutana te ribooti aei nakoira te Tia Babaire.

E rabwa , e rabwa te ribooti ao a rabwa kain te PAC, e koaua te mwakuri e nang kakawaki ami mwakuri ao I raoni maroro ake a tia ni maroroakinaki are kanga kam bon kuakua are e a maan, ma ai bon kamaura riki ke kam kua tabon ae ngkai, ae boou, ma e aoria,

Tia Babaire e na kaokoro ngai ngkanne au maroro bwa nna karaua ni maroro kanga ma ngke I uarereke, bwa iai bukin au maroro aikai,

Ngke I uarereke te Tia Babaire n abau ae Tabiteuea, ao ngkana e roko te kaibuke, ti nang ni kawa n abara arei, ko ti nora aneangina, ao ngaira ngke ti uarereke, ti tamwarakea te nii, I nangi n uringnga, e teroo te kaibuke, a tia tamwaka naba te nii, ti a roko, ti a tei, aneangina, ti a nora botina, e a bwaka bootina, ai bwakana ma ai bwakana, e a butirake ma ai butirakena , ko a moanna n nora te aomata ni karokoa ae ko a tei iaon te bike, ao e a roko te booti, ko kamaura anne, ao e manga kanoaki n te takataka, ngaira ngkanne ti uarereke n te tai anne, ao ti biribiri ni bebekan, kabwara au bure, ti biribiri ni bebekan ao ti tebotebo i

taari, e a kanoaki te takataka, ai manga kanoakina n te takataka, ao ngke e a nako, ko a kabo ma te tia kabuta te booti, ko kabo ma te tia kabuta te booti, ko a kabo ma ngaia, are ko kabo naba ma ngaia, bwa are e nang butimere , ko a kua ni kabo, ko a taonnako, ma akeke a tabe takataka e reke aia tai n koro karewe, ao a kamwarakeia aia beeki, ao a tao a manga aera riki ti aki ataia tera ae a manga karaoia ma buuia n aia auti, ao a manga nora te booti ae manga oki , a manga nako n tei n taningaia, ao ngaira ake ti mena n te nii arei, ti a manga moan tamwaka naba te nii, ao ti nora aneangina, ngkana ti a roko i Betio, bon moan baan te kakabwaira ngaira ngke ti uarereke, ti a manga toka n te meeri are i Tabwakea, ai manga tokara ma ai tokara, ngkana e a rororake n te uabu arei, ti nora Te Mauri, te kaibuke are ti nonora aneangina,

Ti noria naba n te tai arei Tia Babaire, bon akea riki ae kan kabubuta ana kaibuke, ke te aomata ae iai ana kaibuke irarikin ana botaki ni kaibuke te Tautaeaka, ao ara kaibuke n tain te korone, n te tai arei, bon kaibuke ae ngaia moan baan te uarereke, ngaia are ni karokoa taai aika ngkana ko taraia Tia Babaire, e a rikirake te rikirake,

Te *Shipping* , a bubura kaei ana kaibuke, e a tia n roko ara kaibuke ni *Container* , e a manga bua, a tia ni bubura kaei ara kaibuke ake tabeua, a manga kaieakinako, ao

ngkai te Tia Babaire, e a roko, kabwara au bure, nna atonga, e roko ana kaibuke te Rutimwarin, te Keang ni Makin, Tekinati, e rawata, antai ane bon te *private sector* , ti a rangi ni kakabwaia te Tia Babaire, ma te kamimi te Tia Babaire bwa e aki kona n toki te kangaanga iaon te itera aio,

Ngaia are ngkanne Tia Babaire ngke ti a ikawai, ao tia bure ni bwai ni mwakuri, ao ti a mwakuri n te tabo ni mwakuri tabeua, ao kanga e a kariorioaki taekan teuae te *Shipping*, an kanakoa, ti nang bon taraia taian *Private Sector* bwa a nang *operate* te *Shipping Business* iaon Kiribati, ao ara kambwana aio tao e a bon riari moa n tau moa, ngaia ti taku, ai kangaangara, ni karokoa kanga inanon te bitaki, ae manga reke ae e a tiku te *Shipping* ,

Tia Babaire I tabe ni warewareka te ribooti aio, ao kanga eti, kanga e bon kananokawaki naba kanoana, ao e roko irou te Tia Babaire ae kangai, antai ae ti na bukinna, antai ae ti na bukinna, tao e koaua ti kona ni bukinia nakeke tao a tara te botaki n kaibuke n te tai anne, ma I taku te Tia Babaire bwa imwain ae ti nang kaioioa ara buki buki iaioia aomata aikai, ao ni katinetinea nakoia aomata ake a manga tara te kambwana n te tai aio, ao ti na tarai moa itera tabeua, bwa bukin tera e a bon rangi ni mamara te kambwana aio,

Ao e koaua e a tia ni maroroakinaki, irouia taan maroro ake mai imwaiu, Te manatia, *Good Management* , e na roko te aomata ae bon, ao e na karaua n tarataraiia ao ni kabutia ma te *Right Qualification* ao *experience* , ao e na buti te kambwana aei, ma ti bon noria naba Tia Babaire bwa e bon teimatoa naba ni iai naba ana kangaanga, ao ngkana ti tarai kangaanga aika taiboranaki n te ribooti aio, ao ti taku bwa ti bon kona naba n nori naba ngkai,

Ma iai teuana au karaki ni Kamanga te Tia Babaire, ae nna karakina ni Kamanga bwa ti aki nanona bwa I kotokotea ae ngkai, ke tao I kotokoteia nakeke ngkekei, ma iai te Kamanga tabeua, bwa kanga ko ongora ni karaki tabeua are e kangai, ngke e a waaki rabwata aikai, ao nakeke kain aia baba n tararua, a nangi ni kamimi, bwa ngaia kanga e na reke tokaia nakon te itera Mainiku, a bon riki bwa taian kakamaku, ao aera ,tao aera riki, ti aki kona ni kangai, ao a manga oki, ngaia are tao ,Taan Mwakuri ake a mwakuri iai, tao e a kona n reke ae ti a kona ni kangai, te taetae n rabakau ae kangai, a *demoralize* akea ungan nanoia, ao ngkana ti tarai riki itera tabeua, tera riki ae unga riki iai nanoia, ae e aki naba kaunga nanoia, ngaia are aikai itera tabeua aika ti na riai n tarai Tia Babaire,

Tia Babaire ngkana e a reke te *Good Manager* ao te bwai teuana naba

ngkanne ae nang kakawaki kanga *Contributing Factors* nakon kanga tautauan butin te kambwana raoi aio, a taku tabeman taan tia rabakau are a tabe ma aorakin te rabwata, bwa ngkana iai aorakin rabwatam bwa tao ko bekanako, kabwara au bure, ko aki n ae ko a bon ti kangai naba, e bekanako ngkoe, e bekanako natim aei, bwa tao ko a manga aera arei, tera rabakau ni kanga, tao e a buakaka ranin kanana, tao ko a manga taokie, ke tao ko a taoman, ao ngaia e bon bure te bwai anne, bwa iai riki *Contributing Factors* , ae *contribute* nakon te bwai anne, bwa ngaia ngke ko kamwarakea, ao ko mamaia, ara kamwarake ni kawai, kanakomaia neienne, ao ngke ko biribiri n takakaro ao ko manga kana mamam,ke tao n tabetai, ngaia ngke tao ko rerea nimana ao tao e barekareka te buun anne, a rawata taian *contributing factors* ae na kona ni karekea te Aoraki anne,

Ngaia are ngaira ngkanne ti na taraiia ara kambwana aikai bwa I taku bwa te bwai teuana naba ae nang kakawaki , ko na kai moa ientaka ni kangai, nna tiringa aio ni kanakoa, I taku bwa ti a bon karaoi moa tibwangara, I taku bwa teuana ngkai ae ti kataia nikonikoia bwa nna anga moa te katoto n abau ae Tabiteuea Maiaki.

Abau ae i Tabiteuea Maiaki, a rangi ni unun naaka kain Tabiteuea Maiaki, ao e nang koro ununia n te aro ae katebenakoi kaibuke tabeua,

ao a tuangai , Te Tia Tei ti na warona te kaibuke aio, ao ngai , au kam nang waronia kaina, Nao a roko n te ririki ae nako, ao a bon aki roroko naba ni karokoa te ririki aio, ao a tuai man kabwaka ara , tera te bwai are te tiati arei, boon urakinan aia kaako, ti na waronia, an tai waronia ngkami bwa e aki koaua, Tia nako ni maroro ma te kaibuke are te *Private sector* , te Tia Tei ti nang kanga ni kawara am abamwakoro, a koro kiin ara kaibuke bwa te mwabe a *backward* te mwabe, akea tauran *starboard* ao te rakai ae na kaota te rakai, ngaia are ngai I taku , e a tia arona, ti na bubutia te Tautaeaka bwa e na kabatia ara karikirake ae e nang karaoa ana *survey* iaon te mwabe, bwa e na *update* te mwabe ao e na katei taian bikan, ao ngkami kain Tabiteuea, tai manga korokoroia bwa ami kainkatoka, bwa tabeman ngkana e mate te bikan, anganna ana tai, te bongina, e a nako teuana namwakaina, ao a *declare* naba kain abau arei bwa e aki *workable* te bwai aio, ngaia are I a kauringi ngkami kain Tabiteuea Maiaki, ngkai e nang waaki te karikirake ae karaoan ami rawa n roro, tai manga kokoro taian bikan bwa ami kainkatoka,

Ngaia are akanne kanga *factors* tabeua te Tia Babaire, ngaia ti aki kona ni kangai, e a rawa ni mwananga te *ship* , ngke e a rawa ni mwananga te *private sector* nakon Tabiteuea Maiaki, bwa ngaia e bon buakaka ana rawa n roro, tabetai

naba Tia Babaire kona tara te bwai are kanga te *freight charge* arei, bwa e a bon rawa , e a bon rawa te Keang ni Makin ma Tekinati, taian *private* ni buti nakon te tabo ae na ruti iai, ao tiaki kona ni un nakoia, bwa are a bon rawa, ti nang kanga nakoati ae ti oki ao *zero* , ke tao ti *zero* , e *break even* , *minus*, ao ngaira tera ae ti karaoia, *Shipping* oo ,mwananga, ma akea bwa e a rawata te *shipping* ,ao ngkai ti na kanga ao ngkai ti na roko ao *minus* , akawa aomata akea boon te kaako, ngaia tao e a tau, ae e a roko naba te iango e kangai, ti na manga karaka te *levy* , te *Freight Levy* , bwa e aoria ae *motivated* , ke a unga nanoia , tiaki ti te *Shipping* ma *other private sectors* ni borau nakon aba aikai, aikawara kain Tabiteuea Maiaki, ma Aranuka, bwa e nang kangaanga te roroko irouia bwa are e buakaka aia rawa, ao ngaia teuana naba anne te kangaanga, Onotoa te aba naba teuana mai buakona, ao te bwai ae ti na ataia te Tia Babaire bwa ngkana ti kairoroa te *private sector* , ngai temanna ae I a bon rawa ni kairoroa te *private sector* bwa i ataia ae na ruti ao ngaia ae ngkana ti a kairoroia ara kambwana aika ara rabwata aikai, ao ngkanne ngaia e a reke ae ea birimwaka iai aron te kangaanga aio, ngaia are I taku bwa ngai n au maroro aio e nang rabwa te ribooti ae tabekiarake temanna kain te PAC te Tia Tei mai Tarawa Teinainano, ao ti nang nanokawaki iai, ma nna bubutia te *Management* te *Shipping* are ngkai, *plus* taian *directors* are

ngkai n te *board* ngkai, bwa kam na tarai itera aikai ao kam iraorao ma te Minita ma te Tautaeaka, kam na moantai n tuangira bwa terana ae ti na karaoia ibukin kanakoraoran ana kambwana tei Kiribati, ao e koaua iai mwakuri aika nang tawe ke a na raa, iai tabeua aika ana mwarara, ma I taku bwa te bwai ae nang kakawaki te reitaki, ao I taku bwa anne ti noria ngkai n rabwatan ana *management* ao ana *board* te *Shipping* ae ngkai, te *KNSL* ae ngkai,

Ngaia are ti na kaunga nano, kanga n anaa kanga n anaa te ribooti aio, ao nna aki taraia n arona ae buakaka, ao nna kangai, ai kananokawakira, ma nna rairia n taraia n teitera are kangai, e rabwa, e rabwa te ribooti aio, ti na kakoaua bwa ti na aki manga reke n te kangaanga, e taku ana taeka temanna te tia rabakau, teuare *Sigman Floyd* , teuaio kanga te *Psychologist*, ngaira aomata ti okoro, ma taian moa, taian kiokio, bwa ngkana te kairua are ti noria, ao e reireinira, a bon anaa te moa ao ko mena te kai ni kabwaru, e roko e bwaru, manga ningabong e manga bwaru are temanna, bwa e nang uarereke korakoran aia *calculation*, aia *calculation* kanga n tuangia bwa e bure arei, ngaira aomata, e tauataua tai rikanganne ngkana kam kangai ao tia mwane naba, tia kangai,

Ngaia are nna bubutia te *Shipping* n te tai aio ma ana *management* mai ironn ana *management* nakon ana

board , kam nora, man te Minita riki, te Minita ae botonimwane, ao bwabwana n Tamana, bwa kam na tara te ribooti aio, ao kam na anaia bwa reireiami, bwa a na mama kain te roro are n te tai aio, bwa ngkami kam na rairi bwaai aikai ni katamaroa, ao n tokin te tai , e na kakabwaia tei Kiribati, ami mwakuri kain te *shipping* are kam karaoia, e tara ni mangori, ma kam na aki taraia bwa e mangori, bwa e rangi ni kakawaki ibukin tibwangami, ibukin buokan tei Kiribati, tiaki ti tei Kiribati are tao te tatangira te *Shipping* ke tao e ririba te *Shipping* , tei Kiribati ni kabane, are e tatangiri ngkami ao e riribai ngkami,

Ngaia kanga anne tokin au maroro te Tia babaire ae I kan katokia n anne, I anga au taeka ni kakabwaia nakon te tia tabeka te Kaoti ma kain ana PAC aika nangi bekutata, ao riki e a bon nako au taeka ni kakabwaia, nakon teuae *Captain John Round* , ma ara *management* ao ana *Board* , ao ni kabane aia *Staff*, mai ieta ni karokoa are tao te tia riko mange, ke tao te tia taebubua te kaibuke, kam na kakabwaiaki ao karekea te ribooti aio bwa kamarurungami, man au maroro aikai te Tibiika ao I a katoka ana bau Kiribati iaora ni kabane, ae Te Mauri, Te Raoi, Ao Te Tabomoa, Ko rabwa te Tibiika,

Tibiika: Ko rabwa te Minita ao I a kanakoa ngkanne nakon te Tia Tei ae karineaki mai Beru Hon. Batoromaio Kiritian, e nakoim.

Hon. Batoromaio Kiritian: Ko rabwa te Tibiika , *Madam Speaker* , imwain ae I waaki ao I a rimoa n anga te taeka ni kamauri, nakoim te Tibiika, te Beretitenti ao te Kauoman, ao Minita ao bon ai bon ngaira aikai, n reitakiu ma kain abau, kam na bane ni mauri,

Te moan bwai, e bwaka naba nanou n te Biira aio, ke te taetae iaon te Biira aio, ke te Kaoti aei, ibukin iterana aika ti nori, ao ti kakoauai bwa te kaibuke e bon rangi ni kainanoaki, te kaibuke e rangi ni kainanoaki ibukin abara aika a maenako, ao iai naba ara karikirake ke iai naba tabera inanon te waaki n Tautaeka ao te waaki inanon ara utu ni kan reitira n taainako, n te mwamwananga e rangi ni korakora, te kanako bwai, e rangi ni korakora kainanoana naba, ma a bon totokoiria reitakira bwa tera ae kona n reitira, ngaia are I taku bwa te bwai ae rangi ni kakawaki te kaibuke,

Ngkana ti tara te kaibuke, bon te karikirake teuana ae rangi ni kaokoro ma te karikirake aika uarereke ke tao te titoa, kabutan te titoa, kabutan tera riki, aika ti waaki iai, karikirake, ngkana ti tara te kaibuke ao te wanikiba, e kangai arona, bwaai aika rangi ni bobuaka, ao ti aki kona ni kaunga te *Competition* iai, ke ana *compete* , bwa ti na kamwaita aron te kaibuke, e na kaibuke Makin, ao e na kaibuke Butaritari , I taku bwa aikai

iangoa aika noraki bwa e katorotoroa aron te waaki ni kan karekea te Kaibuke, ngaia are I taku bwa te kaibuke Nna butia te Tautaeka, e na kaungai abamwakoro ni karekei aia kaibuke ni bon kabuti aia waaki, ngkai kai kanga anganaki ao e kaungaki te karikirake mai buki n aron tao e *provide* te Tautaeka te *Freight Levy Refund* , are iai te mwane are a na katokai iai aia kaako, aia bwai kain buki nako Tarawa ibukin te iokinibwai, a *refund* kantokaia, I taku bwa aio te bwai teuana naba ae rangi n tangiriaki ni kaungan ana waaki te Tautaeka ae kaungan te iokinibai mai buki,

Ngaia are I taku bwa te kaibuke bon te bwai ae rangi ni bongana, bonganana aika mwaiti, te bwatintia, n aron ae bon ataki, kainanoia aomata, a kona n tiku tabeman n te abamwakoro teuana n tataninga aron roko te kaibuke, ao a tibwa manga kitana te tabo arei, ke a tibwa mwananga nakon aia iangoa are ana karaoia, riki mwanangaia ataein te reirei, e na rotaki naba te kaibuke, anne raoi bon te oi ni mwananga ae rangi ni bongana ibukia ataein te reirei, e kona n ae a rimwi te reirei, ao kakawakin te bong teuana, ma kanoan te aoa teuana n te reirei, moan te kakawaki, ao e kona n rota aia reirei ataei, ngaia are te kaibuke e rangi n rawata, te takataka, kai ti a nangi ni kaunga te takataka ma boona ae tamaroa ao I taku bwa te kaibuke naba, ngaia naba ngkanne e na

rinnako naba bwa e kainanoaki naba ikanne ni kakoroa nanon ana kainibare te Tautaeka ibukin te kabwaia are e na reke man boon te takataka, ngkana e aki ananaki te takataka ao e teimatoa n tiku i buki, ao e na riki bwa tao ana ruuti te Tautaeka ao bon kainanoia naba aomata, bwa aikoa kona ni katine,

Ngaia are te kaibuke e rinnako naba ikanne kainanoana, e rangi n rawata aron kainanoan te kaibuke, ngaia are nna butia te Tautaeka bwa e na nora iterana ae na kaungaia abamwakoro bwa a na karekei aia kaibuke, e rangi n rawata ngkai, iai abamwakoro ngkai aika iangoi aia kaibuke ma te kanganga boona, ma ngkana e kona te Tautaeka n anga , e kaboa te kaibuke tewana, ao e ororakeia, ke aia te Itera Meang, kam aki tangira te Kaibuke bwa e a reke ana kaibuke Makin, ngkana e ruuti Makin, e manga kataia te abamwakoro are imwina, ma te itera Maiaki, tewana te kaibuke ae tangiraki ibukimi bwa e na kabuti ngkami, e na *run* te kaibuke n te itera Maiaki, ao tao ti angan moa te abamwakoro ane tokaki nanona, e tauraoi te kaibuke aio e a roko, ana kaibuke te Tautaeka, te waaki aio e aki *compete* te Tautaeka ma te *Private Sector* bwa e anga te karikirake nakon te *Private Sector* , ngaia are I taku bwa aio te kawai teuana ae I taku bwa ti na kaungaia abamwakoro ma ti a buokia n aron karekean te kaibuke,

Au abamwakoro teuana ae I rangi ni iangoa ana kaibuke, ao I tabetabekia ma te kanganga boona, te kanganga boona, bwa tao ongorau irouia kain Makin \$600,000 boon te kaibuke ae e bon tau ae 150 te *ton* ana *Capacity* , ao e kona n *run* n te raka, ma ngkana tao ti 100 *ton*, ke 50 *ton* ,e bon ruuti nakon te itera Maiaki, bwa te itera Maiaki e raroa, ao e riai ni kakanaoa kanoan te kaibuke mai Tarawa nakon tokin Arorae, ngkana e *serve* te itera arei,

Ngaia are I taku bwa te bwai ae nang ni kakawaki ao nna butia te Tautaeka ngkana e kona n reke bwa kanga te karikirake ao I taku bwa a bane naba n unga ana waaki ake iango, aron te mwamwananga, aron te iokinibai, aron te iokinibwai I taku bwa e a rangi ni kaungaki riki irouia aomata ao a ti aki kua ni manga tuangia aomata, bwa are aomata ataa ngkanne kawaia, bwa are e tauraoi te kaibuke, e manga roko te kaibuke, ao iai mwaitin te iokinibwai ae na katokaki n te kaibuke n arei, iai mwaitin te iokinibwai ae na katokaki n te wanikiba arei, irarikia bwatintia, e a *allocate* tenan mena ibukin te iokinibwai, kanga aio kaungaia aomata bwa a na kona ni katokai aia bwai ni bwaai ni mwamwananga, te kaibuke ao tera riki,

Ngaia are I nang boutoka te iango aio, ao I butia te Tautaeka ngkana e kona ni mwannanoia n te tai

teuana, bwa e na kaunga , kaungaia bitineti ke abamwakoro riki ake a kona ni kabutia, ni kabuta te kaibuke ibukin aia abamwakoro ke baikara riki, ke bitineti akana a bon tauraoi ae a na *run* te itera Maiaki, te itera Nuuka, ao te itera Meang, ngkana ti tara aron biribirin te waaki iaon Kiribati ngkana ti nang nora te kakabwaia nakoia kain te Itera Meang, ao kain te Itera Nuuka, bwa bukin tera, eang, tao a kaan ma Tarawa, kain te Itera Meang, tao ti iraua te aoa ni kaeen te nako iang, Kiribati Nuuka tao iraua te aoa mai Tarawa kaena n te kaibuke, te itera Maiaki e rangi n raroanako te mwananga, ao aki rangi n unga naba aomata ni kan mwananga n te kaibuke,

Ngaia are ti kaunga naba ngkanne kanga te kaibuke are kanga ko aki matu, ti tebongina ao ko a uti naba, bwa anne I taku bwa akea ae kan wanikiba naba, ngaia are ngkana te kaibuke are e bon kabaeki raoi nakon ana *purpose* are e tangiraki n aron tao ibukin te bwatintia, I taku bwa kain te Itera Maiaki, a na aki manga toka n te wanikiba, ngkana a matu ao a uti naba n roko, e raoiroi birina, ao iai naba ana kona n uoti kaako, ngaia are au kaunga nakon te Tautaeka ao au bubuti bwa tera ngke e kona n tara ae kanga ti na mweraoi iai , bwa a kona ni bwatintia ao a kona naba n uota te takataka ao I taku bwa aio te taratara teuana ae ti na bane ni buokaki iai ao e na nakoraoi aron te kaibuke , e aki manga ruuti, bwa e

a noraki raoiroina , akea te boi iaona, akea tera riki, ma e teimatoa aron te taraura ae tamaroa,

Ngaia are I taku bwa aio ngkanne, kanga I tabekia nakon te Tautaeka aio bwa iai naba au iango iaona ibukin tangiran te kaibuke, ibukin ngaira kain abamwakoro ake kanga a tabetabeka te kaibuke , a iangoa te kaibuke bwa aia karikirake ma te kanganga bwa boona, ngaia are ngkana e kaungaki te itera aio, bwa e anga n te *loan* , e kona ni kabirirakeaki aia *loan*, abamwakoro man DBK ke mai iaa, te mwane raa ae kona ni ibuobuoki iai ao I taku bwa e a mwakuri,

I taratara naba ana mwane te Kauntira, bwa e koaua, e nang tataekinaki ana mwane ni karikirake ke ana mwane n Tania te Kauntira, ke tao e kona ni kamwakura teutana, ngkai bwa e na noraki kanga aron ana kona te kauntira teuana ma teuana, ni bon karikirakea arona, ngaia are kanga aikai itera , ma te bwai ae kakawaki riki anganakia kain buki te Kona ni bon waakini karikirake , tiaki ti aika uarereke, ma ana anganaki naba tao riki inanon aia Taan Tei bwa tera aia konabwai n reitaki nakoia aia botanaomata bwa ana kona ni kabuta te bwai teuana ma te bwai teuana,

Ngaia are aio te karikirake teuana ae nang bwaka naba nanora iai bwa ti a tia naba ni mamaroroakina ma te kanganga aron mwanena,

Eang te *competition* ngkana tao e koaua iroun te Tautaeka ngkanne, e na taraia bwa e na tiana aron mwaitin te kaibuke ae na kona ni biribiri, iai ae *serve* na te itera Maiaki, iai ae *serve* na Nuuka, ao iai ae *serve* na te itera Meang, ao I taku bwa n taran aikai, ma aron butia ma aron aia karekemwane, e kona n tararuaki aron aia kabwakamwane, ngkana tao anganaki n te *Loan* ae te \$600,000 ao I taku bwa aio naba teuana ngkanne ae kona n tikonaki, e tabeakinaki, bwa te Tautaeka e rinnako inanon te waaki ni karikirake aei, bwa e anga te mwane, ma te abamwakoro ke te tia bitineti ae kona, I taku bwa e rangi ni buokaki iai ao a buokaki naba iai kain abamwakoro n te itera Maiaki,

Irarikina naba butin te kaibuke, e riai n tararuaki raoi, n aron n tabetai, te kaibuke e a bon tii bu buti naba ti nakon ana raka, ma ngkana e aki karaoaki anne bwa e an aki ti tara te raka ma e na tara buokan te botanaomata , ao I taku bwa aio, ao te kanuanga nakon te tia bitineti n aron buokan te botanaomata ni kabutan ana kaibuke, I taku bwa aio e nang kakawaki, ngkana e noraki naba bwa te bwai ae kakawaki babairean aron butina n te aro ae raka ma te *serve* tabo ni kabane, iai taabo tabeua tao e koaua, a bon aki roko kaibuke iai ao a karautaeka, bwa e nang orata ke tao e rangi n raroanako, bwa are e koaua ae a buti n te mwane, ngaia are tao aikai itera naba tabeua ngkana e a roko

te *ducken patch* anne, tao e kona naba ni kamanenaki ni itera aikai ma are bon kabutan te waaki ae birimwaka, te kaibuke ngkana e bon karaoa naba tabena te kaibuke ae okoro ma aron, anne bon te *purpose* teuana ibukin ma e na aki taraki bwa angkoa ai ngaia e nang kabutia abamwakoro ni kabane, I taku bwa e aki, ngaira tao n te itera Maiaki, are kanga e nang ni kaan, te tabo n roro, are ti bo tarataraiia ti aki tangiria te *ducken patch* , bwa e rangi abwabwaki riki te anai kaako iai , anne I taku bwa te *purpose* anne tao bon ibukin aba ake a rangi n orata, ngaia are ngkana e kona n taraki aikai, bwa a aki karinaki bwa ai ngaai naba bwa e a *serve* na abamwakoro aika mwaiti a na karekea te Tautaeka ao I taku bwa, ma ngkana ti bon taraia nakon ana *specific need* te abamwakoro ke te abamwakoro ao I taku bwa e na rangi *viable* aron ana kabanemwane te Tautaeka iaon ana karikirake,

Aikai au iango tabeua te MC ae I taku bwa e nang kakawaki bwa ti na manga boutoka te karikirake ae te kaibuke, ao kabwara au bure tiaki te MC ngkoe bwa te Tibiika , eang man au taeka aikai te Tia babaire, te Tibiika ao I a rangi ni boutoka riki aron te tararu, au iango n tararu iaon kabutan te kaibuke, anne ngkanne te bwai , ngkana e a reke te kaibuke ao I taku bwa ti a roko ngkanne ni manga mwangana are aron kabutana, aikai e na bon barongaki raoi iroun te Tautaeka, ao e na iai te rabwata, te

Komete, ke tera riki ae na kaungaki bwa e na rinnako inanon taian karikirake aikai, I rangi ni kaunga naba aron kabutan taian karikirake i buki, bwa ngkana a bane n toa ke a kamwaitaki tenan *Accountant*, are a na nako n ti nori kanga ti bitineti ake a uarereke bwa a na maiuraoi, ao anne naba kaungan te bitineti ke ana karikirake te Tautaeka ni kaungaia aomata ni karaoa te iokinibai, ngkai ti bon ti kanakoa ara iango anne ara te mwane ibukin te iokinibai, ma aron kamaun ara bitineti ao aron baikara riki ake ti tangiri bwa e na waaki raoi te karikirake, ti katikui bwa bon taben te Tia bitineti, ngaia are ti kabaeira iai te Tautaeka bwa iraua te titoa ao temanna ana *Accountant* ke uoman ao e nang baiti kanga aron te *tax*, ke tao baikara riki ngkana aron te warebwai ma aron te tararua, te kaibuke iai naba ana tararuaia n te aro naba ae na aki reke te kabua iai, I taku bwa man aikai te Tibiika ao I nangi ni kaunga ao I butia te Tautaeka ngkana e kona n tara aron te kakaokoro n aron ae ti noria ngkai bwa ngaira kain te itera Maiaki, ti a bon tangitang n aron tataren te kaako, ma tao e tare bwa ibukina bwa akea baona, ao iai naba te bae I uneakinna bwa katokan ara bwai mai irouia tenan *suppliers* iaon Tarawa nako abamwakoro tao e reke tao 3 namwakaina, Ko kaboa ngkai 3 namwakaina ke 4 namwakaina ao e tibwa toka, e a tibwa reke tokana, e aon naba ni kaakon Nikunau, n ae nako aio, e a onn naba te Kaibuke

are e nakoraoi, kaakon Nikunau, kam a taninga are imwina, ti a manga roko n are imwina e a manga on naba, ngaia are I taku bwa ngkana e kona n reke aei ao I taku bwa bon te ibuobuoki ao te karikirake, ae ngkai tao a nang waaki karikirake i buki ni kaungaki, ke tao Beru tao e na manga kona ni manga katokaki te kaibuke, ao I taku bwa aikai ngkanne, a nang moanna n oti matan karikirake ake bon ana kakamwakuri te aomata mai irouna, e a unga bwa iai baoia ae e *reserve* iaon te wanikiba, e *reserve* iaon te kaibuke, ao tao iai te *refund*, akea ana kabanemwane, te *labour cost*, aki kaboaki, ngkai ti ngureakina aron kamwakuraia aomata, ma ngkana ko bon angania ao te *labour cost* aki warekia, a ti katoka akea aia kabanemwane, e *refund* kantokana, ao e reke aia mwane mai buki, ko rabwa te Tibiika

Tibiika: Tia Tei ko a kamatea naba am *mic*, ko a nang taneiai n taetae n te Maneaba ngaia are ko bon taku ngkanne bwa ko taetae n te Maneaba i Beru, ngaia are ko atonga te MC

Hon. Batoromaio Kiritian: Kabwara au bure te Tibiika

Tibiika: Akea te kanganga e bwara am bure, kakauringa are ko taetae n ana Maneaba ni Maungatabu Kiribati, ao ngke ko rarabwa n am maroro ao I a kanakoa ngkanne nakon are imwina, e nakon te Tia

Tei mai Onotoa Hon. Taiaki Irata, e nakoim.

Hon. Taiaki Irata: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa naba te tai aio ngkai e kona ni naba n oti bwanan Onotoa ibukin kanga te bao ni mwamwananga ae teuana naba ana kanganga Onotoa ae nori n taai aika nako,

E koaua te Tibiika tao nna moana am maroro ni karabwaia tao te PAC Hon. Taoaba Kaiea te Tia Tei temanna karineaki mai Tarawa Teinainano, e a tia n tabeka ana ribooti aia Komete te *Public Account Committee*, are kanga anne tabeia ae kakawaki bwa a na ongora naba ara botanaomata , ti karabwa naba ana itera te Tautaeaka, te Minita ae karineaki man te *Transport* , are e anga naba ana kaeka ibukin ana ribooti te *Public Account Committee*, e rabwa,

E a mataata ngkanne aron kanga ana waaki ana kambwana te Tautaeaka ana botaki ni kaibuke, ti karabwa te ribooti bwa e koaua kanga angin te tai ngkona ngkana e tabekaki ana ribooti ana kambwana te Tautaeaka, ao kanga e rangi ni iremwe, kanga angina ririki aika bwakanako ao a tibwa tabekaki n ana Maneaba ni Maungatabu Kiribati, ma ti noria ngkai tamaroan te ribooti bwa kanga e a moana n rangi n tena, kai ti a roko n te ririki 2021 ao taran te ribooti are te kabanea ngkai ae tabekaki mai iroun te *Public Account Committee*,

ai 2018 are e a tia n rinanoia te Oteta Tienera, ao ti karabwa naba te Oteta Tienera ma ana taan mwakuri man ana botaki ni mwakuri , kai e kona ni kabanea ana kona ni keiaki n *update* ana *Account* ana botaki ni kaibuke te Tautaeaka, ti ongora ao e koaua iai tenana memere are e kanga e noria te *Audit General* , ao ti karabwa naba te Minita bwa e a tia naba n tabekia man ana itera te Tautaeaka are e na katamaroaki, iai tenan katamaroa are kanga e a tia n taekinna ana itera te Tautaeaka, ao e rabwa anne, ao te kantaninga bwa e na teimatoa, e na teimatoa te katamaroa n aron tararuan ana bwai te botanaomata ,

E koaua *Madam Speaker* taraia bwa te botaki ni kaibuke, kanga bon ara koaua , kanga bon au koaua ngai kanga bon ana bwai tei Kiribati, e bwaibwai, ao kanga bwanara naba are iai, ao kainanora naba are iai, ngaia are ti karabwa te Tautaeaka bwa e reitanako kanga kateimatoan ana waaki te botaki ni mwakuri, ana botaki ni mwakuri ae te kaibuke, ti ataia bwa kanga angin te tai ao ti bae n ongongo ae te *subsidy*, kanga ana boutoka te Tautaeaka teuana ma teuana, are e na kona ni kaitara ana waaki te botaki ni kaibuke, ao e rabwa anne, bwa ti ataia bwa teuana naba te bao ni mwamwananga ae kanga e nang kainanoaki ibuki, teuana naba te kaibuke, n aron naba are te wanikiba, anne ngkanne are kanga ara botanaomata are a na kona riki n rotaki kanga ibukin tao bwaai are

tao a nang kainanoi, ke tao bon te mwamwanang imarenan ara abamwakoro nakomai ao n oki, ke tao uotakin kaako, ngaia anne ngkanne ae kanga I noria bwa tera ngke e kateimatoaki te boutoka, ana boutoka te Tautaeka ni katamaroa ana waaki te botaki ni kaibuke,

Eang I bon nanobui, I nanobui bwa n taai aika nako, ngke I moan tei mai Onotoa ao e koaua n au tai ni kaongora, ao e a bon okioki naba te kanganga are tataren te kaako, tenan kanganga ibukin te takataka, aikoa katine kain Onotoa ibukina bwa e aonrake aia auti n takataka, bwa tera ae riki aio *Madam Speaker*, e bon riki man kanga mwamwanangan tenna kaibuke ao taonakin tao kawaia, ao noran naba kanga ana memere kanga tenan *private sectors* ake kanga a kabongana te bao ni mwamwananga i taari, ao ti koaua bwa are tenan *private sectors* , ti karabwaia n aia *service* bwa a karokoa naba ibuki, ma are iai kanga tokin kanga aia ibuobuoki ae ti noria, n aron taai aika nako are kanga I bon tatabekia nakon te Auti aei, are kanga aki nang kanga ni moanibwaia kanga aia kanganga kain buki, ngkai te bae ae a karaoia , kanga a bon ti karokoi tenan kaako , e rabwa anne, bwa a karokoi kaako, ma iai tabeua iterana ae ti noria bwa kanga aikoa kona ngkanne ni ibuobuoki nakoia ara botanaomata , ngaia anne ae ti tangiria bwa e na teimatoa kanga kabonganana ana kaibuke ni mwamwananga te Tautaeka iaon

aba, bwa are tenan *private sectors* kanga aki kabaeaki, tao a tuai *regulate* kanga aron mwamwanangaia i taari, kanga tabeia iaon karaian te kaako ke anaakin tenan kaako, ma ti noria n taai aika nako bwa ti a tia n tabeki kanga an kanganga abara ae Onotoa, ibukin are e a tiku naba tao aia kaibuke tenan *Private Sectors* ni bon beibeti n anai kaako bon man te matabaiawa ao aikoa kona ngkanne ni karoko ian kanga tenan kawa are ti taku bwa a na buokaki iai bwa a nang raroa ma te matabaiwa,

Ngaia are kanga kateimatoa tamaroan ana *service* ana botaki ni kaibuke te Tautaeka, bwa tera ngke e reitanako katamaroan riki tao te ibuobuoki nakoia kain buki, e ngae ngke tao e koaua tao e bon karako ana mwaiti ni kaibuke te botaki ni kaibuke ae ti noria ngkai, ma I taku bwa aio kanga te kakaewenako nakon te Tautaeka aio bwa tera ngke e taraia riki, ngkana e kona riki ni kabatiaia ana *bridge* ana kaibuke te botaki ni kaibuke, aika a bwabwaka taboia, ao tao anne riki bebeten aron buokaia kain buki, ngkana arona bwa e kateimatoa ana kaibuke are kanga *landing craft* , ae I taku bwa e na rangi ni ibuobuoki nakoia kain buki,

E koaua bwa are ngkana arona bwa e memere kanga tararuan ana botaki ni kaibuke

Tibiika: Tia Tei ae ko karineaki, ngkana I bubutiko bwa ti a *break*

moa bwa e a boo 4 ao iai nikiran am tai ane iaon te *stop watch* anne, 8 riki am miniti, ao tia motirawa ibukin ara *afternoon tea*, ao ti a manga kaitiboaki ikai , iteran 4, ao tia motirawa moa.

MOTIRAWA NI KATOKITAKA

Tibiika : Tia Katanga riki bwa ngkana e aki quorum I taraia ao I a kabwara naba. Ngaia e a quorum ai uangaun ma uoman inanon te Chamber ao tia kanakoa ngkanne te Tia Tei mai Onotoa bwa koa reita am maroro are ko a tia n toki iai e nakoim.

Hon. Taiaki Irata: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua au tai e bon reke au tai riki ni kakabanea kanoan au maroro ao tao N na reita kanga reitan au maroro are e nako ao n aron are I a tia ni maroro iaon kakawakin ana botaki ni kaibuke te Tautaeaka ao I a tia ni katerei kanga bonganana nakoia tao bon kaain ara abamwakoro ae Onotoa ao bon abamwakoron nako Kiribati ngkanne N na reita au maroro ngkanne kanga tarakin reitakin riki katamaroan ana waaki te botaki ni kaibuke are katokan te naan kanganga aika a ririki n te naan abamwakoro iaon aba. N aron naba ae riki n au abamwakoro ae Onotoa. Ao kanga te katamaroa are kanga ngkana tao N na bon tabekia bwa tera ngke e rinanoia te Tautaeaka man ana kanganga Onotoa are e a tia n noria n taai aika nako ngkana e kona ni karekeaki tao tewaana naba te kaibuke tao aio ngkanne e

na karekeaki bwa kanga taben te Kauntira are ana waakinna.

Te kauntira ngkanne aio are kanga a ikotia naba n te itera Maiaki ao teuana e a kamenaaki naba te kauntira are kanga e na tobwa karaian ke kakoon te itera maiaki. Ao I taku bwa e nang kakawaki naba katoman ana ibuobuoki te kauntira bwa bon rabwatan naba te Tautaeaka iaon abamwakoro. Are kanga I nanonna bwa ngkana e a reke te kaibuke aio ao e tararuia teuana te kauntira tao i Nuka tao ngkana e taraia moa Onotoa ao ngkanne e ti tabe ngkanne ma kanga karaian kaako tao bon mai Tabiteuea nako Arorae. Anne kanga tarataran kanga au kataratara ibukin katamaroan riki ana waaki te botaki ni kaibuke bwa e na tobwai te naan kanganga aika ibetaotao n tabetai e kona reke teuana namwakaina uoua te namwakaina tataren te kaako taren te bwaa ao kaako ake a nang kataningaaki ibukin boutokaan maeuia kaain buuki I taku bwa e nang kakawaki naba te ikarekbaai ma te Kauntira tera ngke arona bwa tao e taraaki n taai aika ana roko ao tao bon inanon ana tai n Tautaeaka Tobwaan Kiribati Party ao tao e a kona ngkanne ni kakoroa bukin te iango are ana tobwa riki te kanganga nakoia kaain ara abamwakoro ae Onotoa ao te itera maiaki. Ao te kauoua ngkanne kanga bon taraan kanga taben te PSC ae kakawaki bwa are ngkana e akin ang tararuaki ana kambwana te botaki

ni kaibuke ana botaki ni kaibuke Tautaeka irouia ana management ao e kona naba n rinnako te PAC kaain ana Komete te PAC n tekateka ma kaain te management bwa ana noria bwa tera ana kanganga te kambwanan te tai teuana ma teuana.

I ataia bwa tao taben ngkai te PAC a a bon bobowi naba n aia tabo ikai n te Auti n Tei ao a roroko naba te naan ribooti ao ao a rinanona. Ma iaan te kanganga are kanga tao a kona n riki ibukin tao tea ki raoi tararua ana bwai ana botaki ni kaibuke te botanaomata ao ngkana arona bwa e reke naba taben te PAC ni bon rinnako nakon ana kambwana nako te Tautaeka bwa e aoria n tobwaa riki te kanganga imwain ae e na nang bubura ao e na reke naba bwa ana kanganga te Tautaeka ni manga subsidies kabutan ana kambwana. Ngaia are kanga I taku bwa aio kanga bon te kakaewenako nakoia kaain te Komete aio bwa ngkana arona bwa akea iaan tabeia ao tera ngkana arona bwa a karinna bwa a nang bon waaki n noori ni bon roko n tekateka ma te naan Management n ana kambwana nako te Tautaeka ti aki ti te botaki ni kaibuke ao te Air Kiribati. I taku bwa aikai a nang kakawaki bwa are bon angatain te mwamwananga ibukin boutokaia ao tobwaan aia kanganga kaain buuki.

Ngaia are kanga aio ngkai kanga au nonori man ana maroro te PAC ao te Minita are e kaeka aron ara ribooti

te PAC te Public Account Committee ao kanga ana iango te Tautaeka ni katamaroa tobwaan riki te naan ana kambwana ake kanga a moanna ni kerikaaki korakoraia. Ngaia are aio kanga te katamaroa ao kanga I taku ngai bwa kanga e na ibuobuoki riki e aki ti tobwa ana kanganga te i Kiribati ke tao te naan abamwakoro iaon kaain Kiribati iaon abamwakoron nako Kiribati ma e bon tobwa naba ana kanganga te Tautaeka bwa e na aki ranganako ana mwane ni kabomwi ke tao ni manga kamarurunga ni kaitarai ana kabanemwane ke ana ruuti ana kambwana te i Kiribati.

E koaua Madam Speaker, tao aikai tabeua kanga au maroro are I taku bwa e na ibuobuoki ke e aki ma anne kanga bon tangin te bwana mai buki bwa ngkana arona bwa tamaroa ana botaki ni kambwana te Tautaeka ao e tobwaaki naba ana kanganga te i Kiribati aika a riki. Ngaia are man taheua au taeka aikai Madam Speaker ao I a bon kakatekeraoia kaain te baba n tararua n ana kambwana nako te Tautaeka bwa ana kaungaia ni mwakuri korakora, bwa e aoria n aki ti tobwa ana kanganga aia kambwana ma e bon tobwaia naba ibukin reitanakon aia beku n aia kambwana. N aron are ti noria iai te naan kanganga aika a riki n taai aika nako a kakerikakaki Taan Mwakuri bwa tera bukina Madam Speaker e bon reke naba n te aki tararua. Te aki raoi taratara raoi ibukin tao kabiran ana kambwana te Tautaeka bwa e aoria n roko ao

tao e na reke riki te naan bakao ke te naan profit nakon te kambwana ake a beku iai.

Ngaia are bon kateimatoan korakoraia Taan Mwakuri a bon kamarurungan naba ana kambwana te botanaomata. Ngaia are man tabeua taeka aikai ao I anga naba ana bau Kiribati iaora ni kabane are te Mauri, te Raoi ao te Tabomoa. E bati n rabwa.

Tibiika:Ao I angan ngkanne te Minita man te Aono n Raina Hon.Mikarite Temari e nakoim.

Hon.Mikarite Temari: Ko aitaui Madam Speaker ngkai ko anganai teutana bwa N na taetae iaon te Biira aio ao iaon rongorongon te kaibuke. Ma ai bon bwanaan moa Kiritimati ni kamauriko Madam Speaker n tamaroan te bwaakantaai aia kamauri kaain Kiritimati ni kabane ao aia katekeraoi iaon am kain tekateka.

E na boboto teutana au maroro iaon tera angan kamaeuan riki te kambwana. Ti kakoaua bwa te shipping ngke ti roko ao ai bon akea ana kaibuke te shipping ai bon akea, teniwaa ngkoa ana kaibuke are iai Moaraoi are mai Spain ti aki te toro ni kaibuke ao e aki te roko ni manena. Iai are Mataraoi are e anaaki mwanena ni bon kaboaki man ana mwane te Shipping tao \$1 tabun te mirion n au ururing. E aki manena naba. Iai te kabanea ni kaibuke are Butiraoi are e anaaki

man te nne ni mange ni kaibuke tao n te aono n Asia ao e nakomai ao e aki maan ao e a uruaki naba. E aki manga reke arona aki manena kaibuke akanne. Ao e mate te shipping. Ao e kananokawaki iango akanne ao ti kakoaua bonganan te shipping bwa kai a maenako abara aika a kakaokoro ao e riai n nako marurung kaibuke bwa e aonga n tobwa kainnanon te i Kiribati mai Makin nako Arorae ni karokoa te Aono n Raina.

Ma n tabetai a kona n nakoraoi bwaai tao ngaira ngkai ti nang manga kamaeua te shipping n anganganna ana kaibuke. Ma iai bwaai tabeua ngkanne aika a kananobwii ngkana tia kabanea korakorara ngaira te Tautaeke ni kamaeua ara kambwana ma ngkana e poor management are e a tia ni mwaneweia te Tia Tei mai Onotoa temanna ao e aki materaoi. E bon akia o e bon aki materaoi e na bane buaka ana mwane te Tautaeke ni kakaai mwane ni buoka ni karekei kaibuke ibukin ma ngkana e aki raioiroi te tararua. E aki committed taan tararua ake ieta ao e na aki butiraoi te waaki ao e na bon teimatoa ni ngure te botanaomata.

Madam Speaker, I a maan n totoka iaon te kaibuke mai ikai nakon te Aono n Raina ma ngkoa e kaan 20 au ririki I kangai kangai I ma maroro ma Kaben ao kaimoana ni kabane ao I kakoaua bwa maeuraoin te kambwana ae te Shipping ti mai irouia nakana a

toka n te kaibuke. Ti nakanne ngkana e butinako ngkai te kaibuke mai Betio nakanne aika a kamaeua te kambwana ti aki naake a tekateka n te aobiti, ti aki naakekei a ti ana mwiin te rawawata ao ana karewena. Ma oina raoi naakeke a toka iaon te kaibuke ni mena ibuakon reimaruan te tairiki ao te ngaina ao te buaka ao tera riki aron matuia. Ao aroia riki n tararuaki *how they are treated* ngkana a toka iaon te kaibuke a bon anganaki raoi ngkai are e kantaningaia te tia toka iaon te kaibuke bwa e na reke irouia te sea allowance ao ngkana e aki ao anne naba teuana e mamara ae e na reke nakon te kambwana ni kaibuke. Bwa ngkana ko aki tobwa raoi ana kainnanao te tia mwakuri are te grass root are ngaia ae e na kateimatoa rakan am kambwana ao e na mamara. I namakinna bwa e aki tobwaaki ao I namakinna ngkai e ngae ngke ti tobwa te kambwana ni karekei kaibuke ao iai are ana roko n te bwaati ao iai are e na manga roko te take. Ao iai riki te kaibuke are imwina ma ngkana e aki noraki te kanganga aio ae bon te oti ni kanganga n tobwaaki kainnanaoia naake a toka iaon te kaibuke, ni moa mai iroun te kaaben rikaaki, ao anne ngkanne te kananokawaki.

Ngkana a tangitangi ma e aki iraki nanaoia mai iroun te management e kananokawaki anne. Ao I namakinna bwa iai ao ni mwanangan te kaibuke are LC Linnix ni kangai nakon te itera

maiaki ao Kanton ao Kiritimati bwa e bwaka te kaako ao I namakina rawawataia bwa are a tiku a nang maan n tiku ao n ongongou mai irouia kaimoa ngaia e reke iroumi te bwai arei iai e bwai arei. Ao a taku aki reke ao ai kawara ngkanne ngkana tia kamaeuraaira ngaira ieta n taian aobiti n te tekateka n taian kain tekateka aika a tamaroa n te aircon ao ngkana ti aki tobwa nanon te aomata are e butinako ibuakon marawa e na koro te kaibuke e a ranga ke e na aki. Ao ngkana ti aki tobwa nanona ao ngkanne ti na tarataraira ngkanne ngaira kaain te Tautaeka bwa ana waekoa ni kamwawaaki kaain te management aikanne ana aki anganaki aia tai.

Teuana naba ae I kunea ni marorou ma angina kaimoa n te shipping ao e rawata te inanonano ieta a bon kakateirakeia tao antai ae e mena n te HR ao antai ae e mena n te Operation Manager antai ae e mena n te mechanical section kaain eeta a bon kaka teirakeia aia koraki. Ao tia baka n tuoan ngkai te shipping e buakaka bwa ngkana ti nako n noria ao ngaia tao angina ai bon aia koraki nakana a mena n te nakoa are te management ao bon nako. Ngaia are I nang boutoka are e taku te Tia Tei mai Onotoa PAC rinnako tai ti maroro ma ti kaain te management ao bon rinnako bwa bon te rongorongon raoni koaua ao Nikon te waaki are irouia nakanne, maroro ma ngaia raoni bwa ana tuanga raoni oin te kanganga, nakana a teimatoa ni kakatokaaki n

te kaibuke a uara a tobwaaki raoi ke aki. Ke ti nang karikia bwa taian raa ao ngaira ti na ana karewena.

Ngaia are aikai maroro tabeua Madam Speaker aika I noria bwa e aki raoiroi ti na nakon riki ni maroro ma naake a bon totoka n te kaibuke raoi raoi ao mai ikanne e na waaki te kambwana ae te shipping n aki kona ni kabuanibwai ke n reke te kanganga bwa e na tamwatamwarake tamaroan ana service ao e na teimatoa arona n serve nakon ana kainnanao te botanaomata. Ti kakoaua anne bwa are iai te favourite issue, taian raa riki are a bon teimatoa kaai eeta ni karaoia I aki tibanako mai iai ao ngai temanna ae irintaanga ana mwane te Tautaeka ngkana ti angan te shipping ao ti kantaningaia bwa e na raoiroi e na transparent te mwakuri ao ngaia naaka a toka mai ieta mai ikai aki tobwa kainnanon te aomata are e toka iaon te kaibuke ni boborau nako, are e kitana buuna, are e kitana natina, ao ngaia ni katoa bong e bwara te mwakuri a nako ni kawaria aia utu, a nako ni bingo a nako ni mooi nangkona e bia noraki riki anne ao kai ti kaira te Tautaeka ngaira ngkai ngai temanna te Minita ae N na nang matoatoa iai ao N na kaunga ara Minita bwa e na bon rinnakoia naba ao I karabwa ana rongorongoro ara Minita man te Communication ae *weekly* te ribooti anne ma e bia kona naba n noora ara kainnanao ke e bon karekea ana tai ni maroro ma kaimoa ake a bon toka iaon te

kaibuke. Bwa ngai I nang nananoangaia nakai ao I *feel sorry* nakoia.

Ngkana ti bon compare ae ti teimatoa n tiku ieta ao ngaia tera ae a karaoia ti ataia a rootaki, e bua te bwai teuana are e aki boraoi ma aia kantaninga. Ma a riai n anganaki kanuangaia ngkana e taku te shipping bwa e aki tau karinna tabera ngaira te Tautaeka bwa are tabera bwa ti na tobwa te kanganga. Madam Speaker au kauoua ni maroro te Tautaeka e karekei kaibuke ibukin tobwaan ana kanganga te botanaomata iaon ara abamwakoro aika a kakaokoro. Ti aki taratara te raka ti aki taratara te revenue, ti aki. Ao n au onimaki ngkai tia manga kamaeua te shipping bwa e na katoka kainnanon te botanaomata mai Main nako Arorae. Te Aono n Raina ao Banaba ma ti aki karekei kaibuke aikai nakon te shipping bwa e na kabaitia ana raka ti aki anne ae bon ti aki. Ao ngai naba temanna ae I teimatoa n nanokawaki ae e tuai man mwananga te kaibuke nakon te Aono n Raina e a tare te kaako ao te rongorongoro bwa akea bwaana ngkana ko kona moa ni bwaanna te Tautaeka, e tangi nanou ao ngai te aomata ae I un iai te shipping ko kakea bonganaia aomata ake te n Aono n Raina akekei ko moanibwaia moa am raka. Anne n au taratara ngai e a more than a week ae tuai man nako, e tangiroa Tabuaeran ao Teraina te Minita iai

am rongorongongo e nang mwananga ni ngai te kaibuke ae tare tia kanga. Ngaia are I kangai akea au konaa ao tao bon iaon kawaina kanga I ongo bwa ti te bwaa e a manga tangira ana bwaa man te Tautaeka e mwaneweaki anne ngkai ao e kanaanokawaki anne. Bwa ngaira te Tautaeka for today tabera te kainnano ti aki tabera te want bwa tabera te need.

Ngaia are I nanokawaki naba n aio ngkana tabera te Tautaeka ti a nang kamaeuraoa te shipping ao ngkana e aki karaoa nanon ae tangiria te Tautaeka ao e kanaanokawaki bwa e na aki raraoma bwa are ti bon committed nako iai. mwananga tera am kanganga e na tauraoui inanon taina ao ngkana ko aki taraia aomata ake n te Aono ni Mainiku e a kanaanokawaki ngkanne anne.

Ti kona ni manga taraaki ngaira ao tia manga kabuakakaaki ko taku bwa no one left behind ma bon te definitely no one left behind e raoiroi te Tautaeka e tamaroa ma naake a implement a karaoia, aki a slowment. Ao ngkana ko slowment out why are you sitting down there ni karawataia am utu ni kammwakuria ao n raa riki. Ao e aera ko aki kabaitia kanoan te kaibuke. E aoria aikai taian rongorongongo iaon te kaibuke are ngkana e poorly manage n aki tararuaki raoi are ngai irou are ana aki akoaki raoi ni bon tuan te mwamwakuri inanon marawa kaimoa ngkana ko bon aki raoi

tobwa te kainnano aio ao e na mamara rikiraken te karikirake ae te kaibuke, e na bon mamara. Bwa bon ti te key people aikanne bon ngaia raoi aikanne ao ngkana ko ignore their needs ao ngkanne kona noria bwa e na akin ang tamaroa ana service shipping inanon ara tai n Tautaeka.

Eng Madam Speaker, LC Linnix ao are bon arana LC Linnix ibukia kaain te itera mainiku ngaia are irou e na moamoa riki norakin te kainnano nakoia kaain te itera mainiku ma ti aki ti te shipping ae kona taraa am kabanemwane iaon te bwaa. Ngai ngkanne I kaota nanokawakia ngkanne bwa e aki bongana nakon ana kainnano te botanaomata.

Ngaia are I taku bwa N na butia riki te shipping ngke e anaaki te shipping ngke e roko LC Linnix ao anaia ao a taku bwa e na reke bwa kaibuken te shipping ma e na moanibwaia kainnanon te Aono n Raina. E na moanibwai kainnanon te Aono n Raina ngkana e aki karaoia aio te shipping ti na boboa waena bwa e na okira riki are bon te kainibaire. A tiraua ana kaibuke te naan private iaon ikai a kaan abami a kai buokaki ami kanganga ma tarimi ake n te Aono n Raina anne bon ibukin raoi katean LC Linnix kibaria te shipping. Ma tai tabe ma te kabanemwane bwa ti bon tauraoui ngaira te Tautaeka n tobwaia.

E aoria aikai kanga taian concern tabeua aika a karika te nanokokoraki bwa ti bon kakoaua bwa e tamaroa ana babaire te Tautaeaka ae kairaki iroun Tobwaan Kiribati Party ma naake anganaki bwa ana karaoia ni kammwakuria. Ao anne ngkanne te kanganga ae riki ao e a ngure te botanaomata. Au kabanea naba ngkanne ni maroro Madam Speaker ana maroro te Tia Tei mai Beru ae karineaki ao mai Onotoa tangiran kaibuke bwa e na kamwaitaki ao e bia noraki ao ti bia kakaea angana ae na bon tannako kaibuke ma te itera maiaki te itera nuka, meang ao te Aono n Raina. A bia karekeaki kaibuke aikanne bwa ana bon tiku ikanne n taraaki bwa ti aki kaibuke n profitable ibukin te raka ke tera, ma kaibuke aika ana tobwa te kanganga nakon te nati ni Kiribati n te tai abamwakoro aikai. Ao I nang boutoka anne ao e bia kibaria te Tautaeaka ngkai ao ngai naba temanna ae I a tia ni maroro ma raou ni Minita bwa ti bia karekei anga aikai ao e na bon tiku tewaana te kaibuke te Aono n Raina n aki nanakomai n aki baireaki taekana mai ikai, bon Taan Mwakuri ikekei ana bwaibwai iai Kauntira aika teniua, aonga ngkana e roko i abaia ana bon tararuiaia kanga taian katamnei aikanne. Ti na manga nako n noori abara akana n te itera mainiku ake a tuai noraki, Mellenium island e toka te fisheries e toka te ununiki tia nako n noori n anai ika, taian ninnewe ake a tuai man anaaki ti aonga naba n anai

bwa e aonga ni manena raoi kanoan ana motinnano Tobwaan Kiribati Party are kamanenaan aban te Aono n Raina ao te Phoenix e bia noraki naba anne iroun te Tautaeaka, tia karina te commerce ibukin te copra, tia karina te tourism iaona ti a karina te Fisheries iaona antai riki Kauntira bwa I believe bwa ngkana e bon reke te kaibuke aika a bon tannako ti iaon te kainnano ma ti aki iaon te raka ao ti tobwa ngkanne kainnanon te i Kiribati mai Makin nako Arorae ao te Aono n Raina ao n akea ae kaokoroaki.

Ngaia are I a bon bubuti I a boboa waeia kaain te management shipping a kibaria riki ni katamaroa aia service ao n noora te Tautaeaka bwa e ti taraa te kainnano ti aki taratara te raka. Bwa e kakawaki maeun te botanaomata ma ana kainnano man bwanaau aika ao I a nang karabwa te beba ae roko aio Madam Speaker.

Tibiika: Ao I anga ngkanne te Minita n te Fishiries Hon.Ribanataake Tiwau e nakoim.

Hon.Ribanataake Tiwau: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua ti na reitanako te maroro ao imwain ae i waaki nako Madam Speaker ao te bwana ni kamauri nakoim te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, te Leader n te Kaitara ao ngaira ni kabane Taan Tei kam na bane ni Mauri. E rabwa te tai aio ni maroro ao ni manga reita te maroro iaon ana kaoti te PAC are e nang

kakawaki ao ti karabwaia ara Komete te PAC ibukin tabena are e a tia n tabeki ao ni karaoia ibukin tikonan ao kawakinan ana mwane te botanaomata ao e koaua te karabwarabwa naba nakon te Auditor General ngaia are e a tia ni karaoa tabena ae e nang kakawaki ibukin te itera aio. A tia ni bane maroro Madam Speaker au point tabeua naba a bane n tia n taekinaki ma N na ti katurua au maroro iaon itera aika e ringaki nanou iai man ana maroro te Minita are e kaeka te kaoti ao tera are e rootaki iai nanou iai Madam Speaker iaon te koaua are aio teuana e service ae e nang kakawaki ibukia ara botanaomata, ao e bon riai i kateimatoaki. Ibukin tera? ibukina bwa e uamaenako abara ao bon ti ngaia te anga ae ti kona iai n toma te buriti ae e kona ni karekea imarenan abara ao Tarawa ao te mwamwananga iaon ara tabo ae uamaenako. Ngaia are aio teuana kanga te point ke te rongorongo ae e nang ao e riai ni kateimatoaki ao e bon riai ni kateimatoaki aio ibukin tabera ibukia ara botanaomata.

E koaua iai naba te koaua are, ao e a kanga aroia tenan *private sector* ngkana arona bwa ti nang boutoka te itera aio, ma e a bon iai naba, ae e a kaman katerea naba te Minita n te *Communication*, are ngkai e nang waakinaki ao e na *supported* ke ana boutokaki aio, ao e na riai ni kainetaki te ibuobuoki nakon *services* ake aki kona ni karaoia te *private sector*, bwa are bon iai

services akanne n aron ae nikiran te kaako, terana riki, akanne e kona ni karaoi te *private sector*, ma iai itera tabeua, kainanon te botannaomata tabeua ae kona ni kaitaraki are e kainanoa iai te kaibuke, aranaki bwa tenan *specialized work* ae bon kainanoaki aekakin Kaibuke tabeua bwa a na kona ni karaoa anne, ao tao akanne bwai tabeua ae e a tia ni kawenea inanona te *Shipping* bwa aikai itera tabeua ake kona ni katurua ke *focus* ana mwakuri iaona, tarakin itera ake aki kona ni karaoia te *Private sector* iaon te *Shipping Services*, ae kainanoia te botannaomata n aron teuana are e a tia ni mwaneweaki te *Landing Craft*, anne teuana ae rangi ni kakawaki, are ngkana e kateimatoaki te *services* aio, bon ngaia riki ae kona ni uoti bwaai ni mwakuri, tenan rana riki, e nang moanna n rikirake kaubwain ara botannaomata akana a mena i buki, e moanna n rikirake mwaitin te *Truck* ae otanaki, mwaitin te kaa ao tao tera riki bwaai aikana na kaoti, karaoakin rawa, terana riki,

Aikai itera tabeua ake I taku bwa e na ataia te *Private Sector* bwa ngkana arona bwa e buokaki te itera aio mai iroun te Tautaeaka ao e na ti kainetaki mai nakon itera ake, e na ti *focus* iaon *services* ake aki kona ni karaoi te *Private sector*, ao a rawata *services* aikai, ao e rangi n rarawata te tangitang ibukin karaoakin rawa, terana riki, terana riki, ao aikai itera tabeua ake I taku bwa e na kakawaki ao e na ataia

naba te *Private sector* bwa ngkana arona bwa e *supported* ke e boutokaki aio, ao e aki kona n ae, akea te *competition* iai, n aron are e mwaneweia naba te Tia Tei mai Beru.

Ao aikai itera tabeua ake I taku bwa e kakawaki bwa e riai n reitakinakoaki boutokakin aio, ao ti karabwarabwa bwa e kataia naba ni kekeiaki te *Shipping* ni bon karaoa tabena ni iangoia bwa e na kauarerekea aron te buoka are e na anganaki mai iroun, ma iai te tai n taai tabetai ao n angin te tai *Madam Speaker* te *Shipping* e na kainanoa te *Support* mai iroun te Tautaeka ni itera ake I tia n taekin akekei,

E koaua akanne tabeua kanga ti katerean riki te koaua are ngkana arona bwa e boutokaki aio ao e na rau nanon te *Private Sector* bwa e na aki karaoa aio *in competition* ma te *Private Sector* , ma e na karauaki ni barongaki n te aro bwa e na aki kaitara te *Shipping* , ana *Shipping Company* te Tautaeka ma te *Private sector* , ake a karaoa tenan *services* aikai, e koaua tao akane tabeua, itera tabeua ae kanga ti kan katurua n te aro bwa e na rau nanon te *Private sector* bwa iai te *support* ae na bon anganaki n reitaki naba ma bon manga taran kainanon te botannaomata are kona ni karaoia te *Shipping* .

Ngkanne te kauoua *Madam Speaker* ai bon au karabwarabwa, tao aio ngkanne tao e a bon turuturu riki,

bon ti nakoiu ma kain ara abamwakoro ae Nikunau n reitaki ma raou n Tia Tei mai Nikunau, ara karabwarabwa nakon te *Shipping*, n ana *support* are e a tia n taekinna, are e bon mwaneweia te Minita, are n taai tabetai, ti kona ni manga kamwananga te kaibuke nakon te tabo ae e kainano iai, ao e koaua iai kainanoan tao au abamwakoro ae Nikunau n taai aika nako, ni kaokakia ngkoa kain Temotu, mai Nikunau, n oki nako Nonouti, ao a bubuti Teaa Nikunau nakon te *Shipping* ti karabwa te CEO, e moa mai iroun te Minita, ngke e ongo ana bubuti Teaa Nikunau ibukin kaokakia ana irua ake a mena iaon abana n te ririki ae nako, ae kain Temotu ni kaokia nako Nonouti, ao manga te ririki naba aio, n te namakaina ae nako, ti karabwa naba ana boutoka te *Shipping* ma ana CEO ao te Minita, ni karabwa, e karokoa ana karabwarabwa Teaa Nikunau, ibukin manga kamwanangakia kain Nikunau nako Nonouti ibukin aia bong kain Temotu ma Nonouti, ao anne ngkanne kanga te *point* , are kateirake iai, ma bon karokoan te karabwarabwa aio, inanon ana Auti n Tei Kiribati bwa a na ongo Kiribati mai tabona nako tabona, karokoan aia karabwarabwa kain Teaa Nikunau moarara riki nakon te Minita are tabena , e mena te *Shipping* iana, n reitaki ma ana CEO ao kain ana Taan Mwakuri ni kabane ake a kamwakuria te Kaibuke, ao tao akanne bukina are a kateirakeaki tabeua *point* ae a

kateirakeai iai *Madam Speaker* , ti karokoan te karabwarabwa anne ni nnena, e a tia ni beti inuka n taai aika nako, ti a karokoa raoi ni nnena are te taubuki, ao I taku bwa anne te bwai are a kateirakea iai, n reitaki ma itera ni ibuobuoki tabeua ao kamatoan nanoia te *Private sector* bwa te boutoka ke te *support* are e na karaoaki nakon te *Shipping* tiaki te bwai ae na kaitara nanon aia waaki are a iangoia ibukin aia karikirake, bwa tao akanne tabeua au maroro aika uarereke *Madam Speaker* n ti reita aron te maroro ao tao I a kareketai naba ni karokoa aia karabwarabwa kain au abamwakoro ae Nikunau, Ko bati n rabwa *Madam Speaker* ,

Tibiika: Ao I angan te Tia Tei mai Abaiang are karineaki Hon.Betero Atanibora, e nakoim.

Hon.Betero Atanibora: Ko rabwa *Madam Speaker* ao bon te bwana moa ni Kamauri nakoim ma kain am aobiti, nakon Te Beretitenti, Te Kauoman, Minita ao ai bon ngaira Taan Tei, ao ai moarara riki kain au abamwakoro ae Abaiang, kam na bane ni mauri,

Madam Speaker , I bon kan karabwa kain te PAC *Committee* , n rinanoan te ribooti ae I taku bwa e rangi n raoiroi, are a tia ni ibuobuoki ma kain ana aobiti te Oteta Tienera, ni kateiraoa raoi te ribooti ibukin te ririki are e a tia n taekinaki 2008 nakon 2013, ao e koaua eti are e a tia n taekinna

irouia taan taetae ake imwaiu, tao e bon *backdated* teutana te Ribooti, e ririmwi ao kanga iai kamaun riki are e bon toka iaon taina *Madam Speaker* ngaia are tao aio bon te bwana naba ni kaunga nakon kambwana nako, ao bon te PAC bwa e aonga n ae bon roko raoi te maroro bwa ko bon maroro nakon are bon te *current situation* *Madam Speaker* , ma e kakawaki aio *Madam Speaker* bwa a tei bwa taian tamnei, e kakawaki aio bwa na tei bwa taian tamnei ao kakairi naba ibukia Kambwana ao moarara riki ngkai kai ae ti bon maroro iaon ana kambwana te Tautaeaka ae te KNSCL,

Iai 10 ana kukune te Komete, ao mai buakon akana 10 akanne ao kanga bon bwaai aika e a tia ni mwaneweaki naba iroun te Minita ae karineaki man te *Linnix* , bon taben are e a tia ni kamenaki inanon te Aobiti, ao anne e nang kakawaki ngkana ko anganaki te mwioko, ngkoe are te tia mwakuri bwa ko tararua ana Akaunti te kambwana ke tera, I taku bwa moan te kakawaki, bon te moan am *Filling System* , ibukin bwa kona kanga ni *keep the record* , ibukin tenan *receipt* ma baika riki ake a na kainanoaki inanon te tai teuana ma teuana,

Te kauoua e bon kainanoaki naba iroun te tia mwakuri anne, bon te *Selling File System* n te *Computer* , bwa ngkan iai te aekaki n *technology* anne iroum ae ko

mwakuri ma ngaia ao I taku bwa e aki kona ni bua am bwai rooro ma rooro, I kona n anganiko teuana te katoto *Madam Speaker* , are ngai naba I mwakuri teutana ma menan, ana mena te *Selling* n 2015 ao e tiku ngkai ana *filling System* au *Computer* ni karokoa ngkai ngkana I kamauai nakon te *Selling System* arei, ibukina bwa e aki kona ni bua, e aki kona ni mauna, ao anne ngai irou bon te *keeping record* riki ke bwaai riki tenan *Filling* inanon te *Computer* e aki kona ni manga bua, tao e kona ni bua te *hard copy* , ma am *original* ake ko bane n tia n *scan* ni karini inanon te *Selling System* ao e tiku, ngai ngkana I kamaua au tarebon aei ao e kona oti bwain te *receipt* man are tao ti bobwai man taabo ake ti bobwai iai, n te ririki 2015 , e kona n oti bwain Beberuare, Tianuare, ni kabane, e oti, ao I kaukia ao titabo naba ma e kaukia naba kain te Akaunti iaon Biribin, bwa are ngke ko karinna inanon te *system* arei, te *cloud* arei ao a bane n *access* nako iai, ao a bane n ata bwa tera ae karaoaki, ao I taku bwa *it's about time Madam Speaker* bwa are ti a bon roko n te *new normal* , ao e a riai n *awaken* Kiribati e a tau kanga te mwakuri n taninganiga, bwa angin naba te tai *Madam Speaker* ae kanga ti noria, irouia Taan Mwakuri , ngkana a mwakuri, kanga ti te mwakuri , kanga ni kabwarabae, ao n tabetai, te *lunch hour*, e rangi ni kakawaki irouia bwa anne te *lunch hour* , ma ni bon te mwakuri akea te *lunch hour Madam Speaker* , bwa anne te

mwakuri, moan te kakawaki te baere ko karaoia, tera ae na tia n te bong aei, tai kakatuka kanoan te bong aio nakon ningabong, bwa are ko aki ata n ningabong *Madam Speaker* , ao aio bon te kangaanga ngke a katuka nakon ningabong, tera te kangaanga, e a bua, a bua, a ngongoa atuia, ao e anga ana kaeka te kambwana ae te KNSL n tuatua n taekinna ae kangai, ti kakoaua te kukune akanne, bwa ai bon akea, are nanona e bon kona ni iai ma are anne te kangaanga ibukina bwa are bon aki tararuia raoi n te moan tai, ao anne, ae I taku bwa *it a matter of ignorance* Speaker bwa bon bwaai ae ko bon katabeaki nako iai ma ko bon akin ang katabea nanom iai.

Ngaia are moan te kakawaki Madam Speaker te tibwanga are ko anganaki bwa ngkana te tia kaitiki ngkoe tibwangam bwa te tia kaitiki karaoia bwa e na itiaki. Are am kabanea n tamaroa. Ao aio are tia kaungaia riki are e rekereke inanon te ribooti aio. A rabwa iango ni katamaroa ake a tia n tabekaki ma temanna naba ngai Madam Speaker I tabe n taratara te private sector bwa ngkana ko nako ngkai ni manga bon rinnakoa teuana te kambwana ao e a kan raioiroi riki ana finance system ana kambwana te Tautaeka. A karauaki raoi ni barongaaki bwa ko ataia bwa iai te kekerake tao teuana te katoto ti anga te katoto bwa Taotin temanna ngkai te kambwana bwa e a nang rawata ana Taan Mwakuri ao ngkana ko noori mwiin ana filing e

nang raioiroi bwa are I nako naba noria bwa are e koaua ngai I nang bwakuaku n te bwai ae te filing Madam Speaker. Ao I taraia ao I taku a pass e rokoraio aio ao e bia naba ngkanne are bon ana kambwana Madam Speaker bwa are ana mwane te botanaomata, e kona ni karina te aekakin anne raoi ni karina te tararua ae aron anne. Bwa n tabetai tao e kona n ae ngke a katikua iaan aia taibora ao e a tikunako naba n teuana te ririki. Ao iai te kanganga Madam Speaker bwa taian receipt a kona ni fail.

Ngaia are bon word of advice kona photocopy uoua te tai te moan copy e na rin ikekei te kauoua ni copy bwa e aki kona ngkanne ni mauna te original e na mauna. Are anne kanoan ao kona upgrade teutana Madam Speaker ngkana arona bwa iai tibwangam ae kakawaki ibukin tararuan akanne even ai tiaki te mwane ae ko taraia bwa mwiin te kabanemwane ma anne e a taraaki bwa te mwakuri a kanga te kabanemwane. Teuana manga tararuan ana kaubwai te tabo ni mwakuri e a bon nang kamimi anne ngkana e a taraaki bukina bwa ti te naan Hansard inanon te naan tabo ni mwakuri ngaia e koaua bwa akea naba imwina e a bon buti te kaa akea mwiina, tao te rebwerebwe akea mwiina te taibora akea mwiina, te kain tekateka akea mwiina. Ao kanga I a taraa te mena aio ao I taku e kanga n reke ae e na akea mwiin bwaai ni mwakuri ao ngaia te kaombuta tao te laptop ngkai ao

manga te ririki are imwina e kitana te kambwana anne e uotanako bwa ana laptop ibukina bwa are tao e roko te Auditor ao e tuoi bwaai akekei akea ao akea raoi te naan record aika a tikiraio Madam Speaker nakon ana kambwana ao ti karabwa te Minita are e a tia ni butimwaea te kaoti are e a tia n tabekaki n te tai aio. Bwa iai ana kantaninga te Tautaeka n te tai aio ni karokoa te tamaroa ao te biri ae raioiroi ao ti kakoaua bwa ngkai tia noria n te tai aio ao iai teutana birin te mwakuri mai iroun te Manatia ae boou are e a roko ao ana Taan Mwakuri ao ti karabwa naba te Director te Chairman ma ana Directors ni kabane. Bwa iai aia tararua nakon aia kambwana ngkana ti noria ngkai kaain te kambwana aio kaain te shipping kanga ae a kaboraoi. Ko a noria ngkai e a reke baoia ae bon te kaa ngkoa kanga ko a nanoangaia a totoka n te truck. Ai te truck naba man te moaningabong ngaia anne ana mwakuri anne te Financial Manager ke tao tera e toka n te truck bwa are ko ataia bwa e a bon moanna n tinetine te kanganga te kambwana. Ma ti karabwarabwa bwa n te tai aio e aki nang maan ao ti a kubanako ti teitei imwain te kawai ao e a buti naba kaana ao e a raioiroi ao nanona iai te kekerake teuana imwin teutana. Ngaia are bon bwanara ni kaungaunga ao ni kamarurungia kaain te kambwana aio bwa ti ataia bwa a keiaki n ongo kanaia are e ngae ngke ti aki aia

kanganga ma anaia bwa ana karaoa mwiina.

Ma are e kangai naba te karaki Madam Speaker, ngkana ko taku bwa akea te kanganga ao are kona bon reke n te kanganga. Ngaia are bon iai te kanganga ma akea te kanganga bwa are ngaira ti na okinako te kanganga Madam Speaker ti na kakaai ara solution ni kakaia bwa tera angara n rinnakoa te kanganga anne.

Ngaia are teuana au kaungaunga n aron are e taekinaki irouia raou Tia Tei ake a tia n taetae imwaiu bon kamarurungan te rabwata ae te private sector. N tarai itera riki ake kanga ana kona n root ariki ana service te shipping ao tao e nan ang uarereke naba ngkanne are e na karaoia te shipping bwa tao ai bon ti te kaibuke ni kaako ke tao terana riki te kaibuke ni bwatintia. Bwa ti ataia bwa ara private sector ngkai a kona ni karaoa te akawa a bon kona ngkai ni manga otana aia kaibuke n akawa. Ao a kona naba n akawa ao ni manga bon uota naba te economy nakon Kiribati.

E na nakea te mwane anne Madam Speaker e roko irouia ma e bon nakon te Tautaeka. Ngaia are e rabwa te ribooti aio bwa aio *it alarm awakening* nakon te naan kambwana ni kabane ao te bubuti ae mangori bwa ti ataia bwa aia tabo ni mwakuri bon aomata aika a beba. Ao ngaia are n tabetai ko bon beba ma koa manga kamatua am

beba. Ngaia are kammwakura *whatever degree you have*. Kammwakuria ao karaoa raoi tibwangam bwa n tokin te tai ko okira mwengam ao ko kukurei iai ana taeka temanna te tia mwakuri ae e aki toki n tuangai ni kangai ngkana ko mwakuri ao ko okira mwengam ao ko aki kukurei ko uringa bwa e bon aki tia am mwakuri. Uringa ngkana ko mwakuri ao ko okira mwengam ao ko kukurei ko ataia bwa a bon tia ni kabane raoi am mwakuri ao tai taninga tuangam bwa tera ae kona karaoia bwa ko bon ataa te bwai ae kona riai ni karaoia n tibwangam. Ngaia are bon anne taeka tabeua Madam Speaker are I kan reita te maroro iaon te kaoti ae e nang tamaroa aio. Ana kaoti te Tia Tei mai Tarawateinainano are e a tabekia ibukia kaain te PAC ao ti karabwarabwa n aia kakammwakuri kaain te PAC n rinanoan taian akaunti aika a maan ti ataia bwa ti aki te mwakuri ae bebeta bwa bon te mwakuri ae rawawata kineutakin te ware ao karaoakin te reconciliation ma te naan ma maroro imarenaia ma kambwana akana a kaoti. ngaia are ti karabwarabwa riki nakon ana kambwana te Tautaeka ae te shipping bwa e a tia ni butimwaea te ribooti aio ao e a tia naba n anga ana katamaroa te kambwana aio e tauraoi bwa e nang karaoi kanoan akaunti akana a baiti riki ao aron tuaia n aia waaki ni mwakuri ao ti karabwarabwa n akanne bwa a nang raoiroi ana iango ake e a tia n anga ni ikotaki ma ana iango te

Minita are e a tia ni butimwaea tabekakin te kaoti Madam Speaker. Ao bon taeka akanne Madam Speaker ao I a katuka ara bau ni kabane iaora are te Mauri, te Raoi ao te Tabomoa. E bati n rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao I angan te Kauoman ni Beretitenti ae karineaki Hon.Dr Teuea Toatu e nakoim.

Hon.Dr Teuea Toatu: Ko bati n rabwa Madam Speaker ngkai ko karekea naba au tai n taetae tao e bon kakawaki bwa N na taetae bwa kanga iaan te tua te Minita n te mwane kanga bon ngaia overall SOE Minister. Ao I nang kakaitaua ke n rimoa ni kaitaua te Tia Tei temanna mai Tarawateinainano are e a tia n tabeka te kaoti aio ibukia kaain te PAC iaon ana akaunti te shipping ke te KNSL ibukin ririki aika a bwakanako taia. Ao e koaua kanga e a bon aki meaningful te maroro iaon akaunti aika a bon bongata bwa n aron are e a tia n taekinna te Minita are e men ate shipping iaana te Minita n te Communication ae te Tia Tei naba mai Tamana ae bon angin taian kanganga akekei a tia n tobwaaki. N aron are e a tia ni kabwarabwara ao I kan reita riki ana men ate Minita tao ni kauringia riki kaain te management ao te Board ao I nang karabwa naba te Minita n te Linnix n aron ana taeka are kanga bon akea nanon ae ti kataia ni boutoka ana kambwana te Tautaekea teuana ma teuana ngkana

aron a bwa e aki raoiroi te tararua mai iroun te kambana arei.

Ao n te itera aio *Madam Speaker* ao I bon kan *draw aia attention* kain taian *SOEs* tao e moamoa riki kain te *mangement* ao kain te *Board*, nakon te *SOE Act* ae kibuna 13(1) ke e *SOE Act* ae *Section 13(1)* are e bon kamatata ikai bwa n tokin te tai e na bon *held responsible* ao bon akea te bae te babaire ae na karaoia moamoa riki babaire ake a nang bubura n aekakin ae tao a na karaoia e na riki bwa baen te Tautaekea n taai aika na roko, ae na karaoia n akea ana kariaia te Beretitenti ao te Kaebineti, I taku bwa anne te bae e aki nonora angina te tai irouia kain te *Board* , ao I taku bwa I kauringia naba kain *management* taian *SOEs* bwa a riai ni kamatenikuna raoi aia *SOE Act*, bwa aikai are a bon bautaki iai, ao teuana ae kanga e na kauringa are a taneiai taian *SOE* ao I taetae ngkai tao ti nakon te *Shipping* ma bon nakoia taan *SOEs* naba, ma tao e kakawaki ngkana a bane n ongo.

Iai naba ibuakon te *Section* anne are e tabuaki naba irouia ae a na karaoi babaire are e na kaitara te *SOE Act* , *Statement of Indent* ke te *SOI* , are e a tia n roko imatan te Maneaba ni Maungatabu ao a na manga mwakuri itinanikun te *SOI* anne, anne ae na riai n uringa n taainako, ngkana a na karaoia ao a na riai moa n okira te Beretitenti ao te kaebineti, I taku bwa anne te bae e na riai ni kauringaki , ai bon

bwanau naba ni kauringia kain taian *Board* ni kabane n te *SOEs* , bwa a na riai n *make themselves familiar* ma te *SOE ACT* , bwa I taku bwa anne e kakawaki bwa n tokin te tai, ao e na bon kona n *held Business Reliable* nakon taian kanganga ake a tia n urua te Tua iai.

Ngkanne *Madam Speaker* tao Nna bon ti taetae n aron ae I taekinna I aki kan maroroakin taian kanganga, bwa are angina te tai ngkai a bon tia n raa, n aron ae e rabwa te Minita ma ana *Board* , ana *Management*, te Minita n te *Communication* are a bon tia n *address* , nanona taian kanganga aika taekinaki aikai n te ribooti aikai, kanga e aranaki n taetae ni matang are *is a water another bridge* , nanona a tia a nako taia, ao bon angina, e a tia e a *log*, ma te bae I kan taetae iaona kabonganan te bae ti aranna bwa te *Connectivity* , ao e rabwa naba te Minita n ana maroro ngkoananoa, are e bon taekinna bwa aio e nang kakawaki, e moamoa riki n abara ae Kiribati ae e aki ti uarereke ma e uarereke ma e maenako, iaon te marawa ae nang bubura, ngkana ti anaa abwakin te marawa ae maenako iai abara aika uarereke bon titabo abwakina ma te *United State*, I taku bwa ti aki kona ni kakewea anne, ngaia te maranga imarenara ma te aba teuana ma teuana, e bon nang kanganga, ao bon ti te *Connection* , *Connectivity* , ae a bon nang kakawaki, n te kaibuke ke te wanikiba, ma tao

iroura riki bon te kaibuke bwa are bon ngaira riki, ao tao e koaua n taai aika nako, ti aki toki kanga ni mamanikangarea te taeka are te BRI, ke tao te *Belt and Road Initiative*, are a na mena China, ma e bon nang eti te koaua aio *Madam Speaker* , bwa a na akea te itoman n te aba teuana ma teuana ao e na bon aki rikirake te aba anne, ko kanga ni karaoa am iokinibai, ngkana akea te itoman, akea te kaibuke, akea te kawai, akea te buriti, a kanga n roko bwainaoraki irouia am aomata ngkana akea te kawai, akea te kaibuke, akea te buriti, ke tera riki, ao tera riki, ngaia are I taku bwa aio e nang kakawaki, ae bon nang kakawaki riki n abara kai bon te aba ae bon nang maenako, n aron ae I taekinna, e maenako n te marawa ae rangi ni bubura, ae ngkana ti ikoikotia ngkane abwakin te marawa anne, bon abwakin raoi America, te *United State*, ngaia I taku bwa e bon nang kakawaki, ao anne ngkanne ae ti nang kataia, ae kanga I bon taetae iai bwa ti riai ni boutoka, ae na bon kateimatoaki ao ni kakorakoraki teitoman ke te *Connectivity* nakoia ara abamwakoro ake abara ae Kiribati, tao n te kaibuke ke tao n te wanikiba.

Ngkanne tao ti na bon, e koaua are tao n te Tautaeaka aika nako, tao iai te koaua are e kangai, tao ti nang *off road* baikai, bwa ai bon tiaki tabera ma ai bon taben te *Private Sector* , kanga ti kakoaua anne, ti taku bwa ti aki kakewea anne, ma iai te tai

are ngkana e a *fail* te *Market* , e aranaki bwa *Market failure* , ao e a bon riai ngkanne *intervene* te *State*, ao aio ngkai te tai are I taku bwa *especially* taian *services* ake a nang *essential* , nakon te *delivery appropriate Good and services*, ao anne e a bon riai ngkanne *intervene* n roko n te *Market* , te Tautaeka ke tao te *State*, bwa aio n tai aio ae ti a karaoai ngkai *Madam Speaker* , ma ngkana, n aron ae ti a tia ni waakinna ngkai tao e a mwaiti taian karikirake ae ti a tia ni karaoi, te titiraki ngkanne bwa ti na kangai, bwa bukin tera ngkai e aki kona n nakoraoi aron te mwamwananga ke tao aron te itoman iaon taian kaibuke, aki tau mwaitin ara kaibuke, ae inanon baira ngkai, I taku bwa te titiraki anne ae nang kakawaki *Madam Speaker* , bwa ngkana ti tanrikaki nakon ririki n taian te *Colone* ngkoa, ao e a tia n taekinna iroun tao te Rita n te Kaitara, iai ngkoa kanga ana kaibuke, kanga ana kambwana te Tautaeka ngke kanga e aranaki bwa te *Guilder* , te *Guilder* bon ana kaibuke aika TE Mauri, TE Moanaraoi, ae ngkana ko wareki mwaitin kaibuke akanne, bon ti tabeua riki nakon te tai , mwaitin te kaibuke ngkai inanon baira ngkai, ngkana ti a manga karaua ngkai ni wareki akana kaibuke n te *private sector* ao bon ana kaibuke te Tautaeka e bon kan taboro ke tao teniua okiokin mwaitin kaibuke ngkai are n tain ngkoa te Korone n ana tai te kaitara,ma te titiraki ngkanne e kangai, eaera ngkana ti

taku bwa e aki tau te mena, bwa ngkai bon tarana, e bon nang rawata ara kaibuke, ma te kanganga, bwa are eti are e a tia ni maroroakinaki, bwa taian *private* , nake a *own* taian kaibuke aikai, a bon rawa nakon aba tabeua bwa a bon aki *make money* iai, bwa tao bon anne raoi bukina, ibukin bwa are *force* bon ana *Business* te *Business is to make money* , *is the business of business to make money*, ngkana aki kona ni *make money* ao e na bon aki kona n *operate*.

Ao bon anne raoi bukina, anne raoi bukina *Madam Speaker* ae ngaia e bon e memere aron kaungakin te *Private Sector* bwa e na roko n taabo ake aki kona ni *make money* iai, ao anne ngkanne bon te *biggest Challenge* nakon te Tautaeka bwa are iroun te Tautaeka, kanga tiaki anne ana iango, tiaki n a kabuakakaia taian bitineti ke taian *private sector* bwa bon aia *main main* ana *maxmise* aia *profit* , ao ngaira te Tautaeka te *profit* kanga e aki nang *primary* , kanga e kuri n *secondary* ma e kakawaki riki bon *our social responsibility* nakoia ara botanaomata , ngaia ti bon karaoa anne, ao bon ngaia ae kanga ti kukurei n roko n taabo ake kanga tao aki roko iai taian *private sector* bwa iaon ngkanne tera, bukin te itera are e nang kakawaki riki te botanaomata, bwa tao e nang aki rimoa ara iango ae ti nang *maxmis* ara *profit* ma ti na riai ni bon taraia.

Ngaia are I taku bwa aio ngkai bon te *challenge* nako ikai, ngaia kanga I bon kan taetae iai n te tai aio, bwa ao ti nang karabwa, te *Communication*, n aia waaki ae a tia ni karaoi, I taku bwa e nang kaunganano, ao e nang *assuring*, ae iai aia waaki ngkai ae a karaoia n aron katamaroan te itera aio, ngkane tao e koaua bwa tao ti na kataia ni waaki inanon ae ti nang kataia ni kaunga te *private sector* bwa tao e na kona riki, tao ni manga kakorakora riki aia *services*, ma tao e koaua nakon aba, ae nakon Kiribati ae bwanin, ma tao e koaua bwa te bae e kakawaki ngkanne bwa ae bon teuana ngkanne te *challenge* ae kaitara te Tautaeaka ngkanne, bwa tera te kaunganano ae ti na angania nakai bwa a na kona n roko n taabo ake tao aki, a rawa n roko iai, ao a na aki ruti, ao anne ngkanne ae I taku bwa te bae ti aranna bwa ti na bon riai ni *create* taian *insentive*, taian *insentive* aikanga ana kaungaki nanoia taian *private sector*, ao teuana mai buakona, tao ana kauarereke aia *overhead cost*, ae n aron ae tao teuana, aia *loading* ma aia *off loading time*, ngkana a nako n te abamwakoro teuana, a na riai, e na *minimize*, bwa e aonga n uarereke aia *overhead cost*, ao I kukurei n taekinna n te tai aio bwa are e koaua, bwa are ti a kauiaki naba n te *Covid19*, ma iai ngkai ana karikirake te *World Bank*, I taku bwa I a tia n tataekinna n taainako, n au *budget speech*, are te *maritime investment* are iaon abamwakoro

ake a tia n rineaki, are e na karaoaki iai te rawa n roro, taian *jetties*, taian *RAMs*, ao anne ngkai ae e a tia n *approve* aron te *board*, n te *World Bank* ni ikotaki ma te ADP, ma te koaua ae te kanganga ngkai bwa are e a roko ni memere teutana ibukin te *Covid* are e kainaki te roko, ma ngkai te *Communication* a bon nanako, ma te bae e kakukurei bwa e a bon tia n *approve* te *board*, ngaia ana *board* te *World bank*, ao I taku bwa anne na rangi ni ibuobuoki, ao ngkana e koaua bwa e kona ni kauarereke aia *overhead cost* taian *Ship Owners, Private Ship Owners* ao I taku bwa e na *improve* riki, tera riki, ao tao e koaua, *other incentive schemes* ae ti kona ni *consider* tao *Cost sharing*, bwaai akanne, ao I taku bwa anne e na bon tiku inanon bain te *Communication* bwa a na mwakuria n te itera akanne, ma I taku bwa aei ngkai teuana te *Challenges* ae ti kataia n *address* ngaira kain te Tautaeaka bwa ti na kaunga bwa e na unga nanon te *Private Sector*, ke te *Private Ship Operator* bwa e na kona n roko n taabo n taabo ake a rarawa n roko iai ibukina bwa aki *make money* iai, ngaia are I taku bwa ti akanne au taetae kanga ni ibuobuoki, e aki kan anaki te tai, ma I taku bwa anne ngkai ae ti na kataia ni waaki inanona, e rabwa riki te ribooti, I taku bwa te bae I taetae iaona aio, I a bon taetae naba *in general*, ao I taku bwa e nang kakawaki ae ti na waaki ao ti na kataia n tobwa aron te kanganga ae e a tia n riki ngkai, e

koaua bwa e na manga aki riki nakon taai aika imwaira , e rabwa *Madam Speaker* ao I boutoka te kaoti, e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Kauoman ao I a kanakoa nakon te Tia Tei ae karineaki mai Makin Hon. Pinto Katia, e nakoim.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e koaua tao e moan bwai te Tia babaire , bon te kaitau nakon te Tia Tei temanna man TUC are e a tia n tabekarake te Kaoti ae nang ni kakawaki ibukin teuana ara kambwana te Tautaeka are e maroroakinaki ngkai inanon te Maneaba n te tai aio Tia babaire,

E koaua ti kaitaua ibukin , ma kain ana Komete, bwa tiaki te mwakuri ae bebete karaoakin te ribooti aio, bwa a na manga rinano ana ribooti te Oteta Tienera, ao ni manga kona ni uotiarake nakon te Maneaba ni Maungatabu Tia babaire,

Nna aki rangi kaokioki maroro te Tia babaire ma ti ataia ae iai ana iango te Tautaeka, ae tao ni katamaroa aron te kambwana aio ao I kaitauaia Minita ao bon te Kauoman Beretitenti n aron aia kataratara ibukin tarakin te itera teuana are kanga tao te bwai ae aranaki bwa te *level plain field* te Tia babaire, bwa are n tabetai , tao ti ataia ae n aron ae e a bon tia ni mwaneweaki te Tia babaire ao I kaitaua , I kaitaua te Tautaeka, bwa ti nang bon tara raoi bwa tera ae na kona ni karaoia te

Private Sector ao tao tera ae na karaoia naba kambwana ake a mena ian te Tautaeka te Tia babaire, kanga aikanne au *point* ae kanga I a tia ni kore korei ma kanga e aki kan manga kaoki ian te kantaninga are a bon tia ni bane ni maroroakinaki raoi irouia Minita ma Taan Tei tabeman Tia babaire,

Ma I taku bwa iai te bwai teuana ae e rangi ni kakawaki bwa are n aron ae iai ae mwanewei , Kauntira, ao ti kaitaua te botaki ni mwakuri ae te MIA n taainako bwa are ngaia ae e reitaki ma rabwatan te MIA ke tao rabwatan Kauntira iaon aba te Tia babaire, ao ibuakon karikirake aikanne ao teuana mai buakon karikirake ae kanga tera ae a kataratara Kauntira, ao ti ataia ae teuana mai buakon tenan *priority project* ke tao tenan karikirake ake kanga a bubura kaei ake kanga a nang kainanoaki, teuana mai buakona te Kaibuke te Tia babaire, n taai aika n nako, ao ngke e noraki aio irouia Kauntira ao ai te kaboraoi bwa are kanga ana waaki Kiribati ti a kaboraoira naba n aei ai manga bon tangiran naba te kaibuke ni kabane, ao tao e nang kona n noraki ngkane bwa e bon eti ae tao ti nang bon bane n tangiri kaibuke te Tia babaire ao ti kaitau bwa are a bon tia n taekinaki aikai, ao ti kaitau bwa tao ngaia teuana te abamwakoro ae nna kaitau bwa e reke naba te buoka naba man te karikirake aio are e a tei waen ara kambwana ni kaibuke iai te Tia babaire, ao ti nang kaitau bwa e

teimatoa aron reitinakon te kambwana aio ao ni kona naba ni ibuobuoki naba nakon ana waaki te Tautaeka inanon te tai teuana ma te tai teuana Tia babaire, ao ti nang kakoaua are n tabetai , a na bwai te Tautaeka tao e kona n taraki bwa kanga bwain n are kanga tao n tabetai ti a roko n te bwai ae aranaki bwa tao te *Political renner* ke tao ngkana iai te bwai ae ti kainanoia tao n ara abamwakoro, e na mwananga, ao n tabetai tiaki taraia bwa e na ruti iai ke e na aki, ao tao anne ae e a bon tia n taekinaki ma irouia taan maroro mai imwaina Tia babaire, ma te bwai ae nna kaitau iai ao nna bubutia riki kambwana ake kanga a mena ian te Tautaeka bwa te bwai ae nang kakawaki iroura a na kanakoa te bwai ae aranaki bwa te *Conflict of interest* , bwa n tabetai, a roko ikekei ao a taraia, ti na maebiao man te tabo aio, ao anne bon te *failure* teuana ae ti noria, bwa ngkana ko a roko ikekei ao ko aki kabanea nanom ibukin te kambwana ke tao ana kambwana te Tautaeka are kona waaki iai te Tia babaire ao tao anne are e na kona ni manga kaira manga kaira kawaim nakon te itera teuana are e na taraia bwa e na manga kaitara te bwai are kona karaoia ibukin te kambwana anne,

Ngaia are ti na bubutia, tera ngke e kona n taraki aio iroun te Tautaeka bwa tao imwain a rineaia kain aia *Board* ke tao kain aia raa, ao a na karaua moa n *declare* ke tao ni

mena moa aia *Conflict of interest* , bwa e rangi ni kakawaki irouia bwa are a na karaoa te kabanea n tamaroa ibukin karaoakin tibwangaia ake e a tia ni mwiokoaki iai , a tia ni mwiokoaki iai inanon te tai teuana ma te tai teuana, ao eti ti kaitaua ibukin katamaroa ake a tia ni waakinaki te Tia babaire, kanga iaon baika aranaki bwa tenan *SOE reforms* ke tao katamaroa nakon tenan kambwana are ana kambwana te Tautaeka te Tia babaire, ao I kaitaua te Minita n te *Finance* bwa are bon ngaia, ngaia are e tararua kambwana aikai ni kabane, ao ni ikotaki ma Minita ake a iai rekerekeia ma kambwana akana ian aia botaki ni mwakuri te Tia babaire,

Ao aio bukin katean kanga te *reform* ke tao te kanga te katamaroa nakon tenan kambwana akana a mena ian te Tautaeka te Tia babaire, ao anne bonganan te rabwata are e aranaki bwa te *SOEMAU*, are anne ae ngaia ae karaoi bwaai ni kabane, ke n tarai bwaai ni kabane bwa e na kona ni waaki kambwana akana ian te Tautaeka nakon te kabane n tamaroa Tia babaire, nnaki nang reitanako n taua te tai Tia babaire, bwa e rawata riki taan maroro ma bon bwanau riki ni katekeraoia kain te Komete, kain te PAC ao ni karabwarabwa nakoia ibukin aia kekeiaki Tia babaire, ao ti ataia bwa ma te *National Audit Office* , bwa a na kabaitia , ti ataia ngkai bwa e korakora te kakamwakuri irouia, ma ti na kaungaia riki bwa, e aonga

n ae ko bon taetae ngkai ao tao kanoan te Akaunti ae tao ai tibwa kanoan te ririki ae nako, e aonga n ae ti bon kona raoi ni maroro raoi ao n nori baika a tamaroa ake a tia ni waaki,

I kaitau nakon te Minita are e tararua te kambwana aio are ian te KSSL ngkoa ke tao te KNSL, ian aia katamaroa ake tao a noraki ngkai inanon te tai aio ao ti na kaitau, ma ti na katururua riki are tera ngke a bon taratara naba aia itera naba taan bitineti te Tia babaire, bwa e na mena iaa ana *service* te Tautaeaka ao ni mena iaa ana *service* te *Private Sector* bwa aonga ni kaai n mwakuri n teuana te tai, bwa e aki ngkoa are e a waakinako te KNSL ao tenan *Private Sector* a moanna ni kekerikaki, ma tera ngke a kaai ni mwakuri *hand in hand* ke tao n tau bai ni karekebai, bwa e aonga ni kona n reke te kabanea n tamaroa ibukia ara botanaomata Tia babaire, man bwana aikanne Tia babaire ao bwanara riki ni kaitau ao ni karabwarabwa nakon te PAC ao nakon te botaki are e waakina tararuakin ke tao te NAO, *National Audit Office* te Tia babaire, ma iriara n taainako are Te Mauri, Te Raoi ao Te Tabomoa Tia babaire, ko rabwa.

Tibiika; Ao I a kanakoa nakoim te Minita n te *Environment* ae karineaki Hon. Ruateki Tekaiara , e nakoim.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa *Madam Speaker* ao te moan bwai I a

kan karabwa te Tia Tei temanna mai Tarawa Teinainano, n tabekan te ribooti, ana riboti te PAC inanon ririki aika 2008, 2009, 2010, 2011, 2012,2013,2014, ao tao 2015 teutana,

N aron ae e a tia n taekinaki *Madam Speaker* aikai baika a bon tia aroia, kanga ti a maroroakina mwin temaua, inwin temaua bwa bwaai aika a tia aroia,

Te bwai ae nna maroro iai, a bon tia n taekinaki taian *point* , ma te bwai ae nna maroro iai ngai ngkanne, bwa taekan te Tautaeaka teuana n te tai teuana, ngkana ti na tarai riki aikai, 2008 ni karokoa taai aikanne, ao kanoan ara Tautaeaka n taai aikanne, ao ngai bwa I *experience* te Tautaeaka bon te *killer*, ao e aera kai te *killer* moan te mwaka roiroi te baere bwana raoi, bwa e karina bwairina inanon te kambwana, ana kambwana, a raoiroi taan mwakuri, a karaoi tabeia taan mwakuri ma a toki korakoraia ngke e a rinnako bwanan te kain tekateka are mai ieta, ngkana e kangai naba, nako anaa te bwai arei, karaoa kawaim ni kangai, e a ikoikotaki ana tarau te Tautaeaka ao e a kuneaki bwa ngaia bon ngaia ae tiringa te *Shipping*, bon ngaia ae tiringa te *supply* , man te baere e *exercise* ana *power* , ibukina te Tautaeaka.

Te ribooti aikai, ti ataia bwa e bon nang buakaka ana ribooti te *Shipping* n taai aikai, antai ae ti na bukinna, te Tautaeaka n taai akanne,

ti karabwa ngkai kain te Kaebineti n taai aikai, bwa e reke irouia te kantaninga aekakina aio ao ti aki toki n taainako ni kakauringia n taainako, bon tuangira bwa ti na aki, ngkana ti kamwananga te *Shipping* ao ti na aki kamwananga te tarau, ti na *pay* moa te mwane, bwa tokina ngkana ti a manga karaoa aekakin tenan *plastics* ae kakaraoaki, ti a kangai naba nako bwa ti a kabwaka imwina, ao ane e na manga kataobwairi naba te *Shipping* , ara *Shipping* ae ngkai, ngaia are ai bon te kauring naba nakoiria, kam na aki raraoma kain Kiribati n ami Tautaeaka aio, e atai baika riki, ao ngkai e teimatoa ni kamwakura te *Shipping* n tiaki n tabonibaina, ao tiaki n tabon ana taeka, e kamwakura te *Shipping* ngkana iai te bae e tangiria n te mwane,

Te katoto, a rawata baika e tiringa te *Shipping* , te *Charter* n te *Education* , te *Search and Rescue* , te *searches of* te bwaa ke te kaako, ane kamwanangaki n aki akaka ni kakangai, bwa kanga ai te booti te *outboard* are kamwanangaki ni kakangai, n tabetai, e a manga mwananga te kaibuke ao e tang naba tao te abamwakoro teuana, ao bon tiaki kawaina anne, bwa akea n ana *schedule* , ao e a tuangiaki naba te taibora, te *direction* mai eta, bwake kawara Arorae ke kawara Kuria, bwa iai te bae kona anaia ke e tare ikanne, ko nora te *diversion* *Madam Speaker* ao kain Kiribati, moan te bobuaka, ae moan te

bobuaka, e na kanga, e taku te Kaebineti, bwa ngaia ti nang bwake ikai, te *Shipping* ,

Nna anga au *experience* teutana te tai ngke I mena n te *Private Sector*, ao n taainako ngkana ti mwananga, ao e totoka n teuae e aranaki bwa te *Copra Inspector* , man te *Copra*, inanon mwanangana n riko takataka iaon abamwakoro ao I tuanga,

Toka n te moan boti ao ti na kitana ikai n te tai arei, *time is money* , a na riai ni bane n roko am *Copra* ikai ietan te rawa ao a na riai naba n toka imwain te tai arei, ko aki roko tioi, kitaniko, I tia ni karaoa aio, I kitana te *Copra Inspector* , bwa e a tauria ao akea boon tauakira irouna, ao I aki maku iai, bwa ngke arona bwa e kangai, ao nna kaboa tukum, e aki kaboa tukura te *Copra*, nna kitaniko, bwa ti aki nanona bwa kona kabaea ara tai ao kona kabea ara mwane n aki akaka, ngaia are aikai tenan kauringi, bon nakoiria ni kabane, inanon ara *section* , ana mena te Tautaeaka aika bati, ti na riai naba n tatarai aikai, bwa moan te bobuaka kabeabeanakin te kaibuke n aki akaka, moan te bobuaka, bwa e aki kabeabeanaki n te nimwakare, ma tera, teuana te aoa e a bon bekanako naba te aekaki ae tao e kan bui tengaa,

Ngaia are ti kakaitau, antai ae ti na bukinna n tenan ribooti aikai, mwin temaua ngkai, te Tautaeaka ae nako, Tautaeaka n taai aikanne, e aki roko raoi ana tararua, e ngae ngke iai

tenan, kain te *board* , ma bon ngaia riki n tokin te tai, ao bon ngaia riki ae na bukinaki, akea ae na bukinaki, bwa bon tokin te tai, bon ngaia te Tautaeka, ngaia are ti na kaungaira ngaira kain te *Shipping* n te tai aio, tao te Tautaeka ae ngkai, e tuai man riki aio, ma ti na kataia ae ti na aki tangiria bwa e na riki, ao ti na waaki inanon ae *unless and learnt* aika ti a tia n nori, n taai aika nako, ngaia are bon ngkami naba aika raora ngkami n Taan Tei man abamwakoro, kam na aki kakarokoa naba bwanami naba ni kangai, e a tare te kaako ikai, ma ti a tangiria n te tai ae waekoa, iai angana, bwa are mwanangan bwaai ni kabane te mwane, e tuai roko ara mitin ni karao ran, ao ti ongo bwa ane e a mena i tabon teuabu, tao kain Makin , kain Kiebu, kamwananga am kaibuke bwa are e a tia karekea am mitin n ran te Tautaeka, kamwananga am kaibuke, am *contribution* kamwananga n akea te kabanemwane iai, anaa am mitin ao karokoa i abam i Makin ao e a karaoaki naba.

Ti a kataia ni ibuobuoki n aro aikai, bwa ngkana ti nang ni mona n tataonaki ni bwaai aika ti bon kona ni karaoi, ngkana iai ara anga ni kona ni karaoi, ti na kona, ma ti na aki manga, ti karaoia ngkai, tao ti anga nanora ngkai bwa ti karaoia, ao ti karokoa ara *claim* imwina, ngaia are akea ngai ae nna bukinna n te ribooti aio, I aki bukinia taan mwakuri, I aki bukinia kain te *Shipping* , I aki bukinia kain te

aobiti, I aki bukinia kain te baba n tararua, I bukinia te Tautaeka, te Tautaeka n te tai arei, e aki raoiroi ana tararua, bon nanona ni kan tiringa te *Shipping* n ririki akanne, bwa ngke arona bwa, are bon iai ana aomata ake raona ake kain te PAC ao anne e na *update* n taainako rongorongon baika a na riki ni katoa bong, ao ni katoa tai, bwa tera te bae e riki n te kambwana teuana n te tai teuana, ma are e aki kan rinnako iai, n te tai arei, ao ti kakoaua te rongorongon are te karaka are te *Shipping* te bae ti bon kainanoia, ao tiaki kona ni birinako mai iai, e na bon riai ni iai ara *Shipping* , *Private Sectors* , ti kaungaiia, ti kaungaiia, bwa a na waaki, iai te tai teuana ngkana e toro ni bwai te *private sector* ao te Tautaeka e a butaki nako naba, ma ti noria moa ngkai, a tuai kona ni katokia n arona *private sectors* , a tuai kona n roko n taabo ake kanga e aki *viable* iai rokon aia kaibuke, iai ngaira Tautaeka, taben te Tautaeka bon te butaki nako man, bwa ti aki taben te Tautaeka te bitineti, ma ti tuai moa n roko n anne, ao tabera naba kaungakia *private sectors at the same time* , bwa te tai are a bon kona ni katoki kainanoia kain Kiribati ni kabane *Private sector* ao ngaira ngkanne ti a butakinako naba, ao kam a bon waaki, ma n te tai moa aio, ti ataiia bwa ti kataia n rinnako, n te tai aio, ao ti a kataia ni katoki kanganga naba ake a tangiroa te botanaomata ao ti a kataia naba manga n aki karekea te kanganga ae na manga

riki ae te buti n te tarau, ke te biri te tarau, tia bon butira ngaira aika tao kain, aika tabera n te Tautaeka, *Ministries* ngkana ti kabeabeana te kaibuke ke te wanikiba ke tera riki, ti a bubuti, bwa e na aki tatarau, bwa e na ti na kabwaka moa te mwane imwain ae ti na kabeabeana te wanikiba ke te kaibuke, ao tao ai bon aroia naba tenan NGO, ngkana iai tangiran te kaibuke ke te wanikiba, kabwaka moa te mwane, bwaai ni kabane te mwane, bwa n tokin te tai, ao ti na manga tenatenai ukinibaira, ao ti na manga taekinaki tao n Tautaeka akana imwina riki, bwa ti aki tararua, n te tai aio, kain Kiribati ti na bon bukinia kain te Tautaeka aika nako, ao akea te wimakiki, Tautaeka n taai aika nako, 2008,9,10 11,12,13,14,15 bwa ngaia aika a tiringa ara *Shipping* , ti na aki bukinia kain te aobiti, ti na aki bukinia kain te *Board Directors* , ti na bukinia kain te Tautaeka n te tai arei, ao anne te bwai ae ti riai ni kaotaia kain Kiribati iai, bukina bwa ti na bon kanakoa ana tai te Tautaeka teuana ma ana tobwa, ti kunea ngkai bwa te Tautaeka ae nako, e bon tiringa te *Shipping* , bon nanona n tiringa te *Shipping* , bwa e aera n aron ae e a tia n taekinaki, I aki manga kaokia riki, ti roko ao ti iraua te kaibuke ae bon kaibuke ake bon , a bon aki bwati, a bon aki bwati ma e na kanga ao are te *Marine* e mena naba ian te Tautaeka n te tai arei, e riai naba n otinako te *Marine* , e a riai n otinako bwa te *Authority* naba, ma e nang kanga e

Conflict , bwa te Tautaeka, e bon aki bwati, e ti roko ao Butimari ngke e buti, e rarikiriki e toka kain te toamatoa, e rarikiriki, ao ti kunea bwa tera te kanganga, ngaia e a Kaman raran ana tabo *bottom* , ma e kekeiaki ni buti, ma e na kanga ao are e kabwatia te *Marine* naba n te tai, bwa are *Marine* e mena n Tautaeka, n ana itera te Tautaeka, akea ana anga n aki kona ni butia, are ai bon ti tewana ke uowa ana kaibuke n te tai, akea riki ana anga, e na ti kona ni karokoi kaako, e ngae ngke e a bon aki *safe* .

Ngaia are e aoria bwa are ai kanganga aika tia n riki n aikai nna tuangi ngkami kain Kiribati ao nna kaungai nanomi kain Kiribati bwa e na aki manga oki n riki kanganga aika 2008 nakon 2015 bwa e na riki ngkai te *Shipping* , I karabwa te Minita, ma kain ana tiim, bwa ma ngkekei ni karokoa ngkai ti tuai man nora taian kanganga, ao e aki toki ni kakauringa te Kaebineti, taiaoka ami *payment* , nakon te *Shipping* , ao anne te bwai ae ti kamena, ngkai inanon te Tautaeka aio e aki tangiria bwa e na kabeabea n te tarau, e na kabeabea n te mwane , ngaia are aikai taeka tabeua *Madam Speaker* are I kona n ti kan raoni maroro ake a tia n tabekaki mai irouia taan maroro, ao ti kaungaira riki ara koraki, ngaira n tokin te tai, te Tautaeka teuana ma teuana, aika ti na bon bukinaki ao ti na aki birinako man bukinakira ti na butimwaea bukinakira ti na butimwaea

bukinakira ngkana iai te kanganga rinanona ana kambwana te Tautaeka, man taeka aikai ao I a motikia n anga bwanan ana kamauri Marakei, I a reitai ma tariu are te Tia Tei are Moannata lentaake ma kainabara ae Tamoia lenetaake ao Nei Mareta Tekaiara ma kain Marakei ni kamauri ngkami, ni kamauriko te Tibiika ao ni kamauria Taan Tei ni kabane aika ti a bane n teimatoa ni marurung ao n tekateka inanon te auti aio, man taeka aikai Te Mauri Te Raoi ao Te Tabomoa, ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao I a kaokia nakoim te tia tabeka te Kaoti, Hon. Taoaba Kaiea, e nakoim.

Hon. Taoaba Kaiea: Ko rabwa *Honorable Speaker*.

E koaua te Tia babaire e a bon boo atin te maroro iaon kanga te kaoti aio, ao kanga te moan bwai ae kakawaki te Tia babaire, imwin taia maroro, bon te bwana ni kaitau.

Bon te kaitau ae bati nakoia taan maroro ake a tia ni maroro ake a kaota kanga boutokan ana kaoti te PAC are katoka are te riboti iaon te KNSL Tia babaire, I a moana moa au kaitau te Tia babaire mai iroun te Minita ae karineaki n te *Communication*, Te MICTTD bon ngaia te moan maroro, ao te kaitau nakoina ibukin kanga kabwarabwaran taian kanganga, are e bon mena ngkai inanona ana kambwana, are e mena ian ana

tararua ngkai te Tia babaire, ao I kaitau nakon naba te Minita bwa ai aron ae riki te ribooti ae e wene ngkai imataia aio bwa kanga kaungaiia bwa a na karaoi aia katamaroa.

Te kaitau ae bati bwa ibuako nana maroro te Minita ao ti kunea bwa iai tenan katamaroa ae e a tia ni katebenakoi, e kawenea nakon te auti aio bwa e na kibara aio man aei, man aei nakon aio, bwa e aonga n ae tamaroa, riki tera aron butin te kambwana ae te KNSL te Tia babaire, ao tiaki ti ngaia naba te Tia babaire bwa e karekeia naba tao bon taan mwakuri riki ake tao a konabwai riki ni kabuta aron te waaki Tia babaire, ti aki n ae tao ti taekinia te koraki akekei bwa tao aki konabwai Tia babaire ma are a bon bane ni konabwai ara botanaomata ma e koaua, are te tai ma kanoana, e a noraki kanoan te tai ae nako aio Tia babaire, I taku bwa iai kanganga aika riki, iai aikai taian reirei aika riki n taai akekei ma ti taku bwa te katamaroa are e uotia ngkai te Minita n te tai aio, ti kaitaua bwa e rangi n tamaroa, bwa e anganira te kantaninga bwa e nang manga tei raoi ao ni butiraoui iaon waena ana kambwana te *Communication* ae teuana aio.

Tia babaire I kan reitia naba ma te kaitau nakon ara Beretitenti ae karineaki, e rabwa bwa e bon kabwaranakoi tenan kanganga naba aika riki, ao n ana itera naba te Tautaeka n aron tenan buoka, iai te

subsidy are e anganga te Tautaeka nakon te Kiribati *National Shipping Line* te Tia babaire bwa e na kona ni *maintain* ana *operation* iai, are ti taku bwa aio Tia babaire e rangi ni koaua te taeka are e taekinaki bwa bon taben te Tautaeka aron tobwan kainanoia te botanaomata , bwa are e koaua tibwangara teuana ae kakawaki Tia babaire, tiaki tibwangana bwa e na iango ana karekemwane ke tao e na aubingonga te botanaomata ibukin kabutan ana waaki ma e na riai ni bon buoka te botanaomata ni kainanona n te tai teuana ma te tai teuana, e ngae ngke e ruuti ke tao e ngae ngke tao iai ana kanganga te kambwana n te tai teuana ma teuana Tia babaire ao bon taben te Tautaeka anne, ao e rabwa mwanewean buoka aikai, ake a roroko ma iroun te Tautaeka.

E koaua are a tiku kanon te tai e e nako Tia Babaire, aron kairiri ma babaire ke tao te *management* are e waakinaki n te tai arei Tia babaire, e koaua tao e *fail* , ngaia are e bon oti nanon te ribooti ae bon rangi ni buakaka, e aki wimakiki te ribooti ane e roko ane e wene imatami, n aron are kam bon kabwaranakoa n ami maroro ngkami Tia babaire, are e rabwa iai te Beretitenti bwa e taekinna bwa e koaua are a tiku n te tai ae nako te tai ma kanoana, ma te kaitau bwa kanoan teuana ana maroro ae e katerea bwa are, are iai ngkai te *Leadership Code* are e a tia ni manga karauaki raoi ni barongaki n ae tao n ana waaki ngkai te

Tautaeka, ibukin tao kaumakakia riki taan mwakuri bwa a na bon karaoi raoi tabeia ao e na iai tuaia ae a na riai n anganaki ian tao te *Code* aio te Tia babaire, ke te *Leadership Code* aio ngkana a mwakuri buaka te Tia babaire.

I kaitaua naba te Minita n te MCIC ibukin ana ribooti are e karika kanga te kaunga nano nakon are imwina Tia babaire, are e koaua e kakawaki are e a tia n rinanon tao warekan tao te Minita tao e a tia naba ni wareka naba aio Tia babaire ao anga naba aia iango ni kaunga nano nakon tao te Minita n te MICTTD bwa e na katamaroa naba aron ana itera te *Shipping* n te tai aio Tia babaire, ai arona naba te Tia Tei mai Beru, ao e koaua kanga e kakaongora riki aron ana mena teuae te Tia Tei mai Beru bwa are, e bon kaunga te Tautaeka ao ibuakon ana kaunga nano ao e kanga e mwanewea ae iai kainanoan ngkana bon ana ibuobuoki te Tautaeka iaon karekea tao kaibuke ke tao te kaibuke are e na kona ni ibuobuoki ke tao man te itera Nuuka ni kangai nakon Maiaki, ke tao Maiaki ni kangai nako tabon Maiaki Tia babaire, are anne I taku bwa e boutokaia naba te Tia Tei mai Onotoa temanna are ibukin kanga bon karekean kaibuke are a na biribiri n taabo akanne, ma are aoria bwa are aikai are e bon tiku nako nano bain te Tautaeka ae karineaki ma ana babaire, ao I atai naba bwa te Tia Tei naba ke te Minita man te *Line and Phonexic* are

e bon boutoka aron naba kanga karekean aia kaibuke nakai te Tia babaire, kanga a na bon anganaki kanga kaibuke aikai bwa a na kona ni bon kamwakuria Tia babaire.

Tia babaire I uringa te tai teuana ngke e moan roko te karikirake ae te Kaibuke, ao e koaua are tao tiaki tenan kaibuke ni kaako bwa ngke moan roko te Tautaeaka aio, ao e karekei kaibuke n akawa ake teniwa, ibukin Tarawa Teinainano ma Betio ao Banaba te Tia babaire, bwa are kanga bon bukina are e na akawa te Tia babaire , ao te bwai ae I kan taekinna te Tia babaire ikai , are e koaua tao e korakora nanona ni kan butimwaea tao te kaibuke ke tao ni kan taua iroura ngaira kauntira n te moan tai, ao e koaua are e moan kabwarabwara te Tautaeaka nakoia Kauntira aika teniua , bwa kamwakuran kaibuke aikai ke tao te *operation* ibukin tenan kaibuke aikai Tia babaire e bon rangi ni bubura kaei, e rangi ni bobuaka e rangi ni bobuaka te *cost* iai, are tao n taai tabetai tao bon te kauntira e na bon aki kona naba n *operate* te bwai aio, ao bukina ngkai bon te *trial* te bwai aio te Tia babaire, e na bon anganaki te Tautaeaka bwa e na kamwakura moa kanga aron tao ti te kaibuke moa n akawa ae n aron aio, ma ngkai ti taetae te Tia babaire iaon te kaibuke n akawa, ao e koaua tao n taai aika na roko, bwa are tao iai kainanoan kaibuke n aron aikai aika tao a tangiri naba ara botanaomata ao tao tera buren annne, tao n te tai ae

imwaira Tia babaire ma are e koaua are ti aki ataia ngkanne bwa tera ngkanne ana babaire te Tautaeaka ibukin barongan aia bubuti abamwakoro ake kanga a bon kainanoa te kaibuke, tao ngaira kain Tarawa Teinanoia e rabwa bwa ti tekeraoi bwa tao a rangi n nakoraoi bwaai iaon abara bwa are ma Betio bwa are e roko te kaibuke, e bae iroura ao a otinako naba kainanora ake ti kainanoi Tia babaire,

Ngaia are e aoria bwa are aikai a tiku bwa tenan kakaewenako nakon te Tautaeaka, tera ngkana e kona naba n nora riain aei, ma e aoria tia katikua anne nakon te Tautaeaka, ti kaitau nakon te Minita n te *Fisheries* , e koaua bwa are e a tia , n ana maroro are kanga e karaua nanoia naba te botanaomata , tenan *private sectors* ake ni kaineti ma tao te *competition* riki iaon tao te bwaibwai n te kaibuke, bwa are koaua, are e a bon tia n rangi ni teretere, ti aki ana iango te Tautaeaka bwa e na kauaia ma ana botanaomata ma e na ti tarai riki taabo tabeua ake a bon aki kona n roko iai tenan *private sectors* bwa e na kona ngkanne ni *cater* te Tautaeaka nako iai.

I karabwa te Beretitenti ibukin kaungakia, ti kaitau nakoina ibukin kaungaia tenan *SOEs* bwa a na nakonako riki tao inanon te Tua, tao bwa e koaua, tao aio bon teuana te bae e kakawaki Tia babaire, aikai ngaira man te PAC ae ti bon, are iai naba tenan taai ma Namwakaina

ake a na bon, are a na bon riai ni karokoi aia ribooti ma tenan kambwana nakoira, ian te kantaninga are e na mwakuri naba te Komete ao ni karaoa naba tabena imwin te tai are e a tia naba ni korea inano te Tua bwa a na riai ni koroi aia ribooti ni kabane, ma e rabwa te aeka ni kauring ae aron aio, anne teuana ao tao iai riki tabeua ake e a tia ni mwanewei te Kauoman, are I taku bwa e na rangi ni ibuobuoki naba anne nakon ara Komete ibukin kanga kaumakakia riki SOEs bwa ana riai ni kaumaki nakon tao te *date* are e a tia ni baireaki bwa a na riai ni karoko iai aia ribooti.

Tia babaire , e koaua e rabwa te Tia Tei mai Makin temanna, nakon , ae ngaia naba temanna ae maroro ibukin kanoan te ribooti aio ao boutokan naba te ribooti, e aitaubukin ana kaunga nano naba nakon te Tautaeka, tera naba tabena ae na karaoia riki nakon tao te kambwana aio, ngaia are e koaua te kambwana aio are e bon , n aron naba ae kam a tia n taekinna are I aki kan manga kaoki, ma are e koaua bwa e kakawaki bwa ti na bon riai n taekini, bwa bon kainanoia ara botanaomata, ao ngkana bon akea, ao a na bon bane n rotaki iai ara botanaomata, ngaia are e rabwa te Tia Tei temanna mai Makin.

Ao kabaneana ngkanne are bon te Minita n te MELAD e rabwa, e rabwa n ana maroro ao e koaua, e a

bon maroro ngkanne iaon tenan ribooti iaon ana waaki kanga te Tautaeka, ke ana waaki te Tautaeka teuana ma teuana inanon kabutan te waaki, ma e koaua, e aki bure anne, bwa are e bon, e a bon buranna nanona naba te Minita tao ni koaua, tao anne ana taratara te Minita, bwa are e koaua bwa are ririki akekei, kanoan ana tai te tai te Tautaeka ae nako te Tia babaire, ao e aki bure anne bwa are aikai bon kanoan te tai ae nako, ao a na riai naba ni katereaki naba nakon tao taai ma bong ake kanga e tekateka iai te Tautaeka ibukin kamwakuran ana waaki te botanaomata.

Ngaia are kam bati n rabwa taan maroro ao e rabwa bwa e rangi ni boutokaki aron ana ribooti te PAC are e a tia n tabekaki tao n te bong aio, are e a bon bong bongina, kam aitaubukin ana kam bati n rabwa ibukin ami boutoka nakon te ribooti aio, te kantaninga bwa are iai riki ana ribooti akana uoua aika tao, akana imwina riki ma te kantaninga bwa kam na teimatoa naba ni boutokai ake a tia ni bane n tauraoi mai inanon bain te Komete ibukin te ribooti are e na uotaki nako matan te Auti n Tei ikai, man taeka tabeua aikai te Tia babaire ao I a bubuti ngkanne manga warekan riki au *Motion* aio ke au Kaoti aio ae kangai taekan, *“Bwa te Maneaba ni Maungatabu aio e na butimwaea ana ribooti te Komete ibukin ana mwane te botanaomata ae bebwa nambwana 41/14 ao 9/18 ma ana iango ni ibuobuoki iaon ana Akaunti*

te Kiribati Shipping Service Limited aika toki n 31 n Aokati n ririki aikai 2008 – 2011, ao 31 n Ritembwa 2012 -2013 , ake a tia n tuoaki iroun te Oteta Tienera ao n taiboranaki imatan te Maneaba ni Maungatabu bwa bebwa nambwa 14/13 are ana ribooti te Oteta Tienera 2008 – 2011 , 38/14 , ana Riboti te Oteta Tienera 2021 ao 40/14, ana Ribooti te Oteta Tienera,

Ao man au maroro aikai *Madam Speaker* ao e bati n rabwa ao I a bubuti tabekan au kaoti aio,

Tibiika: Aia ao kai ko a bon tia n tabeka am Kaoti te *member* n te *Public Account Committee* , ao bon te Tia Tei mai Tarawa Teinainano, ao nang kanakoa ngkanne te Kaoti nano.

Ake a butimwaea te Kaoti ke a kangai Eang, ake aki ke a kangai, Tiaki,

E nakoia ake a butimwaia, E butimwaeki,

Hon. Tarakabu Tofinga: *Point of Order Madam Speaker*

Tibiika: Ngaia tera am *Point of order*

Hon. Tarakabu Tofinga: Ian katabeau ni kaineti ma te kibu 17(3) n ara Tua ao I a tei irarikin am taibora ni bubutia bwa Te Maneaba aio e nang motirawa moa ngkai, Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minita ae ko karineaki, ao kai e bon tia ni mwemwe te Kaoti ibukin te bwara ao I ti kan ongora iroum bwa iai te itera n aoa are I kona n anga, ma I bon ti kan ongora iroun te *member* n te *Public Account Committee* are temanna bwa e tauraoi n tabeka ana ribooti bwa e a bon uarerek te tai, ke ko a tabekia naba, e nakoim te Tia Tei mai Arorae.

Hon. Teima Onorio: Ko rabwa te Tia babaire ao bon taran te tai e a rangi ni uarereke, tao e bon bane naba ti tabekana man au itera ao e aki tabwanin te maroro, ti a bubuti ngkana e kona n tao nako nakon te bong are te Kanimabong.

Tibiika: Ngaia ko rabwa te Tia Tei ao I taku bwa e bon tauraoi te Tia Tei ni manga uotia bwa ibukina bwa e a bon uarereke te tai, bwa ai ti te itera n aoa ao mwina e aki nako ana *Sum up* , ngaia are nang kamotirawa te Auti ao ti a manga kaitiboaki ikai ningabong.

Kiraaka: Te Tataro

Tibiika: Tia Tataro

N aran Te Tama ao Te Nati ao Te Tamnei ae Raoiroi Amen.

Te Atua ae Ko mwaka n te ingabong aei ao ti a manga uti naba n te ingabong aei ao ti a manga uti naba n neboa aram man kaniko ao man butiko am karaoiroi n taainako bwa e na mena ibuakora inanon ara tai ni waakina ara bowi inanon te ingabong aei,

Ti ataia Te Atua ae ko mwaka bwa bon akea wanawanara, akea ara kona ni karaoi tibwangara ni bon ara iango ma nanora ma ti bon butiko bwa tamneim ae mwaka bwa e na mena irariki n taainako ao n anganira te kona ni karaoi tabera ao tibwangara ibukia ara botanaomata ao ibukin ara Tautaeka ao kain Kiribati ni kabane.

Te bong aei te Atua ti kaniko ti butiko iroun Natim are Iesu Kristo bwa e na mena iroura mai moana, mai moan ara bowi ni karokoa tokina, ti nakoim n aran natim are Iesu ae ngaia kawaira ni kaaniko. Amen

Ao ti a boti bwanara n anaa ana tataro te Uea are kangai.

Tamara are ikarawa e na tabuaki aram, e na roko Ueam, e na tauaki

am taeka iaon te aba n aiaron tauana i karawa, anganira kanara are ti a tau iai n te bong aei, ao kabwarai ara bure n ai arora kai ti kabwari aia bure akana a bure nakoira, ao tai kairira nakon te kaririaiki ma ko a kamaura man te buakaka, bwa am bwai te Uea ao te Mwaka ao te Neboaki n aki toki, Amen.

N aran Te Tama ao te Nati ao te Tamnei ae Raoiroi, Amen.

Ti a nakon ara bwai are iaon ara Ota bebwa,

Kiraaka: Katanoata mai iroun Te Tibiika

Tibiika: Ao te ingabong aei, ao bon te bwana ni kamauri nakoimi ni kabane, e bon moa mai iroun te Beretitenti, Te Kauoman, Minita , te Rita n te Kaitara, ao ai bon Taan Tei ni kabane ao taan ongora iaon Kiribati, kam na bane ni mauri.

Ti tabeua au katanoata nakoimi bwa e aoria ,

Te moan bwai moa bon te kaitau ibukia kain te tiim man te Onaoraki are a roko ngkoananoa ibukin kateimatoan te tutuoa nakoia ara Taan Tei, ara taan kairiri, karekean te marurung ao te korakora,

Te kauoua, bon tit e katanoata nakoimi bwa iai kanga te

rawetamnei ae na kona ni karaoaki nakoimi *parties* , ngkana kam tangiria bwa a na raweaki tamneimi n te tai aei, bwa are I kakoaua bwa ngkai kam a nang tara n raa, e rangi ni korakora te bitaki n aron ara *wear* nakon ara Auti, ian ara Tua ae boou, ao e kakawaki naba ae na uringaki ngkana kam bon tangiria bwa kam na rawetamnei, kam reitaki, are ibukin are *different parties* ,

Ngkanne nakon te ingabong ao iai te *group photo* ae ti na karaoia, are ngkana e *Lunch break* , ao ti a ti nako naba n rawetamnei i moa bwa kanga kauringan tokin kabanean ara bowi inanon te ririki ae 2021 , ao kanga e na tei bwa, kanga ti na karaoa te bitaki teutana nakon, kanga te kanuringa ibukin aron waakinan te boowi ke aroia ara Taan Tei kanga Taan Tei ake a tia n rineaki ma te Tautaeka inanon te tai teuana ma te tai teuana,

Te kabanea ngkanne, I ti kan kawenea ma te bwana ni bubuti nakoimi Taan Tei, bwa nna bon anga au babaire bwa e na bon tabuaki te rawetamnei inanon te *Chamber* , ao kam riai ni karuoi ni kabane ami tamnei are kam a tia ni katoka are e a tia ni *Public* , bon akea te kariaia bwa kam na kona n rawetamnei ikai, ai aroia naba tenan *media* , ma tenan *press* , aki kona n roko ikai ni karokoa anga te kariaia, bwa bon iai te kanganga imwina ae

na kona n reke ngkana ti teimatoa n anga , ti *encourage* aron te bwai ae riki ngkai ao e na bon iai te kanganga imwina n tabetai bwa e na bon oti tamneimi aika aki riai n oti, *in public* ,

Ngaia are Nna bubuti, ngkana ko ataia bwa iai tamnei ao ko a tia ni katoka *in public* , kanakoa, karuoa ao kamauna, ngaia are anne au bubuti ngkanne, akea manga kabonganana te rawetamnei ikai, bon ti ara aobiti ae kona n rawetamnei ma e bon aki kona ni katoka n te *Facebook* ke tera, bon ti kabongana ibukin ana *record* ao ibukin ana *training* tabeua ae bon kona ni katokai ngkana iai ae na riai ni kaoti, ma bon akea ae e a tia ni kariaiakaki bwa e na rawetamnei, ti akanne au kauring ao ti a nakon ara bwai are imwina,

Kiraaka: Manga rinanoan ana kanoan te Tautaeka mai iroun *His Excellency* Te Beretitenti.

RINANOAN ANA KANOA TE TAUTAIEKA

Tibiika: Ao I a kanakoa nakoim te Beretitenti ao ko karineaki, *His Excellency* Taaneti Maamau, e nakoim.

H.E Taneti Mamaau: Ko rabwa *Madam Speaker* ao aei ngkanne

manga rinanon kanoan ara bowi n te bong aei, ao nakon te ingabong,

N te bong aei ae te kaabong 02 n Ritembwa, ao ningabong te Kanimabong 3 n Ritembwa,

N aron ane e oti imatami ao kanoan te bong aei, ae te kaabong 2 n Ritembwa, iai teniua te Biira, n aron ane e bon oti naba n are ana kanoan te Tautaeka n are mai imwaina, ao rakana ngkanne ai nimaua tenan Kaoti, akana a rin bwa kanoan te bong aei,

N aron aikai. Te moan Biira, bon te Kiribati *Financial Institution Bill 2021*, Te Biira ibukin Botaki ni mwane Kiribati 2021, Kometenakina ao warekana n te Kauoua n tai.

Te kauoua ni Biira te *Fisheries Amendment Bill 2021* ke te Biira n Onono nakon te Tua ibukin te akawa 2021, Kometenakina ao warekana te Kauoua n tai,

Te Kateniua ni Biira, Te *Employment Industrial Relation Code Bill 2021*, ke te Biira n Onono nakon te Tua ibukia taan mwakuri, ke te EIRC 2021, Kometenakina ao warekana te kauoua n tai.

Iai ngkanne Kaoti akana nimaua , te moan kaoti , Te Kaoti ibukin te Onono nakon te Kibu 68 ian Te Tua ni kaetieti ibukin kairan bowin te Maneaba ni Maungatabu, Te

Kauoua ni Kaoti, te Kaoti ibukin Oneaia kain te *Public Account Committee* ke te PAC, te Kateniua ni Kaoti, Te Kaoti ibukin Oneaia kain ana Komete te Maneaba ni Maungatabu,

Te Kaoua ni kaoti, Te Kaoti ibukin Oneaia kain Komete te *Health Select Committee*, ao te Kanimaua ni Kaoti, Te Kaoti ibukin oneaia kain ana Komete Kiribati *National University Select Committee*, ao ko rabwa *Madam Speaker*

Ao ngkanne te Kanimabong are 3 n Ritembwa aia bong Taan Tei, ke te *Private Members Day* ao ai te kauoua ngkanne te Kaoti ibukin te bwaranako, ao ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti ao ti a nakon ara bwai are imwina,

Kiraaka: Titiraki ao kaekaia,

TITIRAKI AO KAEKAIA

Tibiika: Te moan titiraki ae wene imatara n te tai aei, e na bon tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Kuria, Hon. Banuera Berina ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon. Willie Tokataake , te Minita ibukin mwakuri karikirake ao kateimatoan korakora, e nakoim Tia Tei.

**TIBWAIA KAIN KURIA TANGKE N
RAN AKE A TIBWAKI NAKOIA
KAIN TUC MA BTC**

Hon. Banuera Berina: Ko aitau Tibiika ao I kukurei n reitai ma kain abau ae Kuria n te ingabong aio, ni kamauriko ma kain am aobiti, ara Beretitenti, ara Kauoman, kain te Kaebineti, te Rita n te Kaitara, Taan Tei ni kabane ao kain Kiribati, kam na bane moa ni mauri.

Ko rabwa te Tia babaire ao aio au titiraki. *“Iai tangke n ran ake a tibwaki iaon Tarawa Teinainano ma Betio, a kona n tibwaki naba tangke akanne nakoia kain Kuria,”* Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki mai Kuria n ana titiraki ao aio ana kaeka te Tautaeaka

“Madam Speaker, I kukurei ni kaeka ana titiraki te Tia Tei ae karineaki ao n taekinna bwa e na reke naba tibwan Kuria te tangke n ran, ngkai bon kanoan ana Motinnano te Tautaeaka aio, karekean tangke n ran nakoia abamwakoro ni kabane” Ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa te Tia babaire ao I kaitaua te Minita ae

karineaki n ana kaeka, e koaua te Tia babaire ao e kakoauaki ikai bonganan tenan tangke aikai bwa kanga a rangi ni bongana n te baere te *Overhead Tank* te Tia babaire, ngaia e rangi ni kabonganaki aio ngkai, I ataia e rangi ni moanna ni kabonganaki iaon abau ae Kuria, ao tao bon iaon Kiribati ni kabuta,

I rangi ni kaitaua ana iango te Tautaeaka kai e karina aio ibuakon kanoan ana motinnano, ao te Tia babaire buokan au titiraki.

E kona n anga ana katautau te Minita ae karineaki bwa tao nningai ae kanga e kantaningaki iai bwa a na tibwaki ao e na reke naba tibwaia iai kain Kuria, Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki ao eang,

N aron are kanga tao iai naba te titiraki naba te titiraki teuana n taai aika nako ae I kaeka, are kanga, ngkana e bon bane raoi ngkai ae i *South Tarawa* aio, bwa are ngkai e tibwaki i *South Tarawa* ao Betio, ngkana a bane raoi ngkai ni karaoaki te tibwatibwa iaon Tarawa Teinainano ma Betio ao ngkanne anne, te mwaneka ngkanne ane imwina, a na kibanako nako aon

aba, ngkanne I nanokawaki ngkane bwa e tuai ngkanne n reke bwa aba raa moa aika na kawaraki, bwa are e bon bati te aba iaon Kiribati, ma e na iai ngkanne kanga te bebwa are a na uotiarake kain ara botaki ni mwakuri, are a na kataia ni katebenakoa nako aba , ake kanga a na taraia ian kanga a karinanna n te kainano n tangiran te ran n te aba teuana ma te aba teuana, ao anne ngkanne iai te kamatebwai ane e karaoaki ngkai, ao ngkanne mai imwin aia kamatebwai anne, e na waekoa n tia aio imwain tao bon imwain banen te ririki aio ke moan te ririki ae na roko,

Bwa are I taku bwa te tibwatibwa iaon Tarawa Teinainano, e na bon tia tao bon imwain banen te ririki aio, ngaia are ti tangiria bwa e na tia aio ao e a manga uotakirake nakon are imwina, iai naba ae a tia ni waakinaki n taai aika nako, ibukin buokan naba te iango aio, ma I nanokawaki , Nna butia te Tia Tei tera ngke e tataona nanona , ae e mena inanon ara kainibaire ao ti na kataia ni bon iangoia bwa a n roko n aba nako, ti na kataia ni kaei aba ake a bon kainanoia riki kainanoan aio, ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki akea buokan am titiraki Tia Tei,

E a bon rau nanon te titiraki anne ni kaekana, ao ti a nakon are iwina,

E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Arorae Hon. Teima Onorio ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineki, Hon. Tekeewa Tarati, te Minita ibukin Itoman mwamwananga ao kaneweaba, e nakoim Tia Tei.

**ANA BABAIRE TE TAUTAeka
IBUKIN TE WANIKIBA AE TE
EMBRAER**

Hon. Teima Onorio: Ko rabwa Tia babaire ao I a kan reitai naba ma au abamwakoro ae Arorae ni kamauriko Tibiika ma kain am aobiti, Te Beretitenti, Kauoman, Minita ao Taan Tei ni kabane, ao ai bon kain Kiribati, kam na bane ni mauri n te ingabong aio,

Au titiraki e kangai taekana Tia babaire.

“A kan ongora kain au abamwakoro ae Arorae, bwa tera ngkai ana babaire te Tautaeaka ibukin te wanikiba ae te Embraer are e teimatoa n tiku ni kabanemwne iaon Aotiteria ni uaa ngkai” Ko rabwa Tia babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeewa Tarati: Ko rabwa *Madam Speaker* ao imwain ae I kaeka naba te titiraki ao I a reitai ma kain au abamwakoro ae Tamana, ao kain au tabo ni mwakuri ae te MICTTD, kain te Air

Kiribati naba, n anga taeka ni kamauri nakoim Madam Speaker, te Beretitenti, te Kauoman, Minita ao te Rita n te Kaitara, ao Taan Tei ni kabane, ao taan ongora ni kabane, kam na bane ni mauri n te ingabong aei,

Aio ngkanne kaekan ana titiraki Tia Tei ae karineaki mai Arorae.

“E ngae ngke e mwaiti te kanganga ni irekereke ma te Covid19 ake a totokoa baitin te karikirake aio ao I kukurei n taekinna ae teimatoa te Tautaeaka rinanon au botaki ni mwakuri ni kataubobonga te babaire ibukin kamwakuran ana wanikiba Kiribati ae te Embraer190 E2,” Ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Teima Onorio: E rabwa te Minita n ana kaeka Tia babaire, I bon kan butia bwa e kona ni kamataata , bwa tera raoi babaire akana a tabe ni kataubobongai,

Ao ti kakoaua bwa ae e a kan koro 2 te ririki ara tai kain Kiribati n tataninga kiban te wanikiba aio, ao e ingainga te nanon Tia babaire, ma tera ae karika te baenikai Tia babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Tia babaire ao e koaua, Nna karau nanoia kain Arorae ao kain Kiribati ake a ingainga nanoia ni kan nora,

ni kan ingainga nakon mwakurin ara wanikiba aei,

E koaua ibukin te ongora ao e bon korakora te mwarara ni i rekereke ma te aoraki ae te *Covid19*, bwa karekean teuana te bwai ae aranaki bwa te RPT, te AOC, kanga ana *licenses* ni kona ni kibakiba n uota te bwatintia ao te aomata, ni karekea te RPT, *Revenue Passenger Transport*, aio are e bae teutana bwa e na kakoroa moa ana aoa, bwa are e boou te wanikiba aei, e na kakoroa ana aoa , ao ngkana e koro ana aoa, ao e a tibwa kona n anganaki te RPT *License* ke te AOC, ma ibukina bwa e nangi ni korakora te aoraki aio ao te totoko, bwa are te RPT e kona ni bon buti iaon Aotiteria, ma te kabuanibwai bwa te *Movement* imarenan te *State* teuana ma te *State* teuana iaon Aotiteria, e korakora, n aron ae kam bon ataia, tenan *lockdown between state* iaon Aotiteria, e nang korakora, ao te kanganga anne are e a kauarerekea naba aron mwaingingin ara wanikiba aio,

Ao tiaki ti anne ma aron naba taan tutuo, taan tuo te wanikiba aio man te *CASSAR* ke ana botaki n *Aviation Authority Australia*, e nang korakora naba kanga mwin te *lockdown* n taai aikai naba bwa e bon karako te mwaingingin irouia taan rabakau aikai, ao anne bukina ae kanga e nang korakora te mwarara, ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Teima Onorio: E rabwa Tia babaire te kaeka,

Eang ti kakoaua bwa bon iai ana maroro Te Kauoman Beretitenti n ana *Budget Speech* , are tao n tokin te ririki are e nako, ao e tuanga te Auti aio bwa e na itiaki te kanganga anne ni moan te ririki aei, e kanga ngkanne anne ma te rongorongo ae manga anganira ngkai te Minita, ao ti kakoaua ae kibakiba naba ngkai i Aotiteria te wanikiba, ae te *Embraer*, te ririki aio ao te 39 mwaitin kibakibana bon iaon Aotiteria ikekei, e karekemwane ke e aki, ao tera ana i rekerekena ma kabanemwane,

E nang korakora te kan ongora bwa ti a nang kantaningaia bwa e riai ni waaki te kibakiba ao riki, e a riai n tia n reke te AOC, ni moan te ririki aio Tia babaire n aron ae e a tia n tuangira Te Kauoman Beretitenti, bon tera te bwai ae ea kabaea ae e a tuai kona ni manga waaki iaon aio Tia babaire,

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: E koaua *Madam Speaker* ngkana tao e koaua e uringaki, bwa iai kibakiban ara wanikiba ae te *Embraer* n taai aika nako, ao anne e kibakiba ian te *Private Charter* , e aki kona ni *Commercial* , aki kona ni katauaki

bwatintia ke tenan kaako ke ana toka iaona bwa tenan *Commercial* kaako ake a na karekemwane, akanne a ti kona ni kiba n ana *charter* Te Tautaeka ni bon uoti oin ana bwai te Tautaeka, ni bon uoti baikara ake e taku te Tautaeka riki bwainaoraki ma ana bwai nako te Tautaeka, ao anne are I taku are te RPT, Te *Revenue Passenger Transport* , e tuai kona n anganaki n te tai arei,

Ao ngkai I kukurei n taekinna bwa iaon kawaina n reke angkoa tao ti na waakinna moa ngkana arona bwa e na waekoa n reke aio imwain te ririki ae boou ao ti na kona ni karaoa anne bon iaon Aotiteria moa *Madam Speaker* , bwa are manga iai ngkane te mwaneka teuana ane ti a manga mwakuria iaona riki, ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki te kabanea n tai

Hon. Teima Onorio: Te Tia babaire, ao tia kaitaua te Minita n ana kaeka, eang e korakora te ingainga n nano bwa e a riai ni waaki, e aonga ni buoka aron te karekemwane are e kantaningaia Kiribati Tia babaire.

Ao I kan butia te Minita ae karineaki bwa are e koaua bwa ane e taekinna bwa kibakiban ngkai te *Embraer* bon iaon Aotiteria, te *Private Charter* e aki karekemwane, ti kona ni butia

te Minita, e kona n anga te Auti aio tein ao mwaitin te karekemwane ao te kabanemwane iaon te *Embraer* ma ngke e moan roko ni karokoa ngkai Tia babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeewa Tarati: E koaua, tao uoua tein ana titiraki te Tia Tei, ma te moan te tuai kibakiba ngkai i Aotiteria, bwa e na iai mwakuri ni katamaroa, tao ngkana iai tenan kiba aika karaoaki, kanga tenan kakatai, kanga kanoan te *testing*, imwain are e nang bon *fully operate* iaon ana RPT AOC, anne ae ti mwamwakuri iaona, ao ti botau ni iango ma ngkami, ngaira naba ti nang tangiria bwa e nang moantai ni kiba, bwa e aonga ni karaoa tibwangana naba n aron are ti bon kantaningaia, ao riki tao te karekemwane bwa e na aki kabatia te kabanemwane ngkana e a ti tiku,

Ao e koaua tao ibukin te riboti are e tangiria te Tia Tei mai Arorae, I taku bwa tao ti a bon tataninga anne bwa are bon iai kanoan tenan riboti ake, ti aki kona, n aron are I tataekinna mai imwaina, ti aki kona, kanga ti aki riai bwa ti na kanakoi tenan *Public Account*, ngkai a tuai kona n *Audited* ke tao n tuoaki,

Ma ngkana arona bwa e bon kan iraorao te Tia Tei ao ti kona ni iraorao ma ngaia man ara aobiti, ma are I taku bwa kanga e bon

kanganga bwa ti na kanakoi rongorongoa aika tuai kona n *Public* bwa bon iai aron kawain, n aron ae bon ataki, a na rinanon moa te *Audit Office*, mina ti anga tenan *figure* aika kairua, ao ngaia ngke e *Auditor* naki ao bon bwaai tabeua ake ti a tia n anga, ngaia are kanga I karautaeka n aio, bwa ti aki kona moa n *review* ngkai a bon tiku bwa tenan, bwa a tuai *Public*, a tuai kona ni *Public* tenan *information* aikai, ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: E a bon bane buokan ara titiraki anne, ao ti a nakon ara titiraki are imwina,

E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Maiana, Hon. Koraubati Remuera ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon. Willie Tokataake, te Minita ibukin Botaki ni mwakuri ibukin karikirake ao kateimatoan korakora, e nakoim Tia Tei.

TATAREN TE BWAA IAON MAIANA

Hon. Koraubati Remuera: E rabwa *Madam Speaker* ao bon te bwana moa ni kamauri, ti a moanna mai iroum *Madam Speaker*, te Beretitenti, te Kauoman, Minita te Rita n te Kaitara ao ai bon ngaira ni kabane ake ti a bane n roko n te moan ingabong aio, te bwana moa ni kamauri, kam na bane moa ni mauri.

Aio au titiraki *Madam Speaker* are e a toka iaon te Ota bebwa, e kangai taekana, “*Iai manga noran taretaren te bwaa ni wiiki aika nako iaon au abamwakoro ae Maiana, Nna bubutia te Minita are tararua te itera aio ngkana e kona ni kabwaranakoa bukin te kanganga aio*” *Madam Speaker* e rarabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa te Tia Tei temanna mai Maiana n ana titiraki ao aio ana kaeka te Tautaeke “*Madam Speaker te kanganga n tataren te bwaa iaon abamwakoro nikotaki ma Maiana e bon irekereke ma aki tauraoi baona n taina ae riai*” Ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Koraubati Remuera: E rabwa *Madam Speaker* ao tao e kakawaki ae, bwa are kanga bon aei te rongorongoe ae bon roko mai Maiana, kanga teia kaibuke ake a roroko i Maiana ikekei, I taku bwa 4 kaibuke aika roroko i Maiana *Madam Speaker* , ao ti kona n atongi araia kambwana aikai, teuana te Joeyie , teuana Tereitin Raoi *Madam Speaker*, ao ai bwain te LC Niwa, ao bwain te *Copra meal* ae *LC Coconut Madam Speaker*, ngkana e kona n reke tao ti buokan te titiraki *Madam Speaker*

Tera raoi ana kainibaire te *Koil* iaon kakanakoakin te bwaa ngkana arona bwa tao e kona n tibwatibwaia ke e kangara aron, ai bon bairen kakanakoana bwa I taku bwa Kaibuke aikai, aki kona n roroko kanga n aba riki aika raroa, tao ai bon ti kawaia naba Maiana, Abaiang, Maiana Abaiang, kanga te aekaki anne *Madam Speaker* , ti buokan te titiraki *Madam Speaker* kanga tera raoi babairean raoi mwamwananga, babairean raoi aia waaki kain te KOIL n tibwatibwa aron kamanenakin Kaibuke ake a tauraoi *Madam Speaker* ao e rarabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa riki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Maiana ni buokan ana titiraki

Eang e kaekana e kangai *Madam Speaker* , are n te tai aio ao te *KOIL* e a bon rereitaki naba ma nake iai aia kaibuke ke tao aia booti ke tera n aekakin anne, ao a bon taraia naba bwa ngkana e na mwananga, bon iai kanga te reitaki ae e a tia ni wene imarenan te *Koil* ao kambwana tao ni booti ke ni kaibuke ake a kakaraoi mwamwananga nakon aba nako, ngaia are ngkana e na mwananga tewana te kaibuke nako tao te booti ke te kaibuke ao te *Koil* tabeia kanga te boraraoi, kaibuke aikai a na reitaki ma te *Koil* , ni

kangai iai mwanangan ara kaibuke tao nako Maiana, ao ngaira ngkanne ti a katauraoa naba te bwaa ngkana e taraki mwaitin te bwaa are i Maiana, bwa tao e a uarereke ao e a tangira manga kanoakina riki ao ngaia are ngkanne a kanakoaki naba tenan bwaa iaon te kaibuke are e na mwananga anne,

Ngaia are kanga ai aron anne, ti aki kona n tuangia kaibuke bwa a na mwananga, ngkana a bon aki kan mwananga, ngaia are anne te kanganga n tabetai are e a tao e a tare te bwaa ao ti kataia ni kakaea te kaibuke, akea te kaibuke ae kan nako Maiana n te tai are ti kainanoa iai te bwaa bwa e na nikiraki i Maiana, ngaia are kanga anne kanga aron te reitaki ngkai ae reke, ma I kukurei n taekinna bwa titabo ma e tabe n rikirake tamaroan te reitaki ma tenan kambwana ni kaibuke aikai ao e tabe n raraoiroi kanga aron ninikiran te bwaa, ai moarara riki n aba aika kan ma Tarawa, ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Koraubati Remuera: E rabwa *Madam Speaker* ao e bon matata n ana kabwarabwara te Minita ae karineaki,

Tao ti buokan riki te titiraki *Madam Speaker* kanga iraua raoi kanga tibwan Maiana ae nanako, ae kona ni kanakoa n teuana te kaibuke bwa

iai te nonori ae kanga a nonoria kain Maiana , ae kona n roko tao ti uangaun, teningaun kanga n teuana te kaibuke, ao I ti kan kawenea bwa te bubuti, ngkana e kona raoi ni karekea raoi te kamatata te Minita, kanga tao iraua raoi ae kona n toka n te kaibuke, iraua ae kona ni manga toka n te kaibuke are tao e na mwananga naba n are imwina, ao e rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Te Minita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa riki te Tia Tei temanna ae karineaki temanna ni buokan ana titiraki ao eang, kanga n aron te taneiai ngkai ao, are tao n aron ngkana e mwananga tewana tao te booti tao ni kangai nako Maiana, tiaki ti te bwaa ae na kona ni uotia bwa are tao iai riki bwaai tabeua, kaako ao baikara riki, ngaia are kanga kanoakin te kaibuke arei, e bon nakon korakoran te kaibuke arei, ngaia tao ngkana bon akea, akea uotana bwa tao ti teutana, ngaia are e kona n rawata riki te turam ni bwaai are e na kona n toka iaona,

Ma kanga n aron ngkai tarana e kona n ae uangaun, n aekakin ngkai n te bong aio kang te kantaninga bwa angkoa e na mwananga tewana te booti nako Maiana e na uota uangaun te turam ni bentin, iai naba ae na mwananga

tao ningabong ke tao imwin te ingabong, ao e na manga uota riki naba uangaun naba te turam te bentin, ao iai te *diesel* ao iai te karatin naba ane irarikin naba anne,

Ngaia ae kanga e bon nakon mwaitin are e na kona ni butimwaa te booti are e na mwananga ngkana tao e a rangi n rawata kanoana ngaia tao e na uarereke teutana, ngkana e rangi n akea kanoana ngaia tao e na rawata riki teutana, ngaia are kanga anne ngkai aron, kanga ai aron te bae e kakaraoki ngkai n te tai aio, ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Kabean buokan am titiraki Tia Tei

Hon. Koraubati Remuera: E rabwa *Madam Speaker* ao e rarabwa ana kamataata te Minita ,

E koaua bon bukin tabekan te titiraki aei *Madam Speaker*, ibukin ae tao bon ngkoananoa ao e tare te bwaa i Maiana, aei teuana te kanganga, ao I taku bwa aei e riki naba n taai aika nako, ti bon mena naba rabwatau ikekei ao e tare naba te bwaa, kanga e kuri n ae kanga tao e tare ni katoa uoua te wiiki, kanga e namakinaki te taretare n aekakina aio,

E koaua ae tao aron tibwatibwakin kanakoan tenan bwaa irouia kain te

Koil, are a bon kataua naba ma tao mwaitin te kaako are e uotia naba te kaibuke arei n te tai arei, ao e rarabwa, kai I a tia n ongo *Madam Speaker* ae e a tia ni mwananga te kaibuke ao kanga ai bon te bwana kanga ni bubuti, ti a uota naba kanga te bwana ni bubuti bwa e bia manga rinanon riki aia mena kain te *Koil* ao ni keiaki n aki kakatare tarea bwa are e koaua butin bwaa ni kabane bon te bwaa, aei are ti kantaningaia naba n ara abamwakoro ae Maiana, ao I taku bwa ai bon bwanaia naba ni karabwarabwa, ngkai e a tia ni mwananga te waa are e na nikira te bwaa, aei teuana te kabwararabwa are I a uotia naba nakon te Minita ma ana koraki, ao e rarabwa riki ao I taku bwa e a toki ikai *Madam Speaker* ,

Tibiika: Te Minita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki temanna mai Maiana ni buokan ana titiraki ao eang, bon te koaua anne, I taku bwa ti na kataia ni kaungaia ara koraki bwa ana keiaki ni bon taraia raoi bwa e na rangi ni uarereke taren te bwaa iaon abamwakoro, bwa te bae e rangi ni kakawaki bwa e na bon ataki bwa are te *Koil* bon anne raoi oin ana bitineti,

E rangi n tangiria bwa e na kabaitia ni kaboanako ana bwaa bwa e

aonga n ae e reke ana mwane, ngaia are kanga tao e koaua, a kainanoia kain aonnaba ke tao aba ake a kainanoia ao ngaira naba tao te kambwana naba ae te Koil e bon nang tangira naba ae na kabaitata naba ni kabanea ana bwaa bwa e aonga ni kona ni manga roko naba ana bwaa are imwina bwa are ngkana e waekoa ni bane ana bwaa ao e na rawata riki ana mwane,

Ngaia are I taku bwa e uaia n titabo kanga te kantaninga ian aio, ma Nna butia riki ara koraki kain te Koil bwa ana keiaki riki n taraia bwa a na kateimatoa rorokon te bwaa n abamwakoro ni kabane nikotaki ma Maiana, bwa e aonga n are e na aki kainano te botanaomata ao ngaia naba e na waekoa naba n reke aia karekemwane man aia kaako are a kabonakoa, ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Ao e a bon bane buokan ara titiraki anne, ti a nakon are imwina,

E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Betio ae Hon. Ioteba Redfern are bon te Kauoman naba n Tibiika ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki ibukin Tautaeka inanona ae karineaki Hon. Boutu Bateriki, e nakoim te Tia Tei ae ko karineaki.

ANA KARIKIRAKE BTC KAUNTIRA IAON TIBWANA TE MWANE NI KARIKIRAKE

Hon. Ioteba Redfern: Ko rabwa te Tibiika ao e koaua aei au titiraki ane mwakoro n te ota bebwa n te bong aei,

“Te bubuti nakon te Minita are tabena te mwane ni karikirake nakoia Kauntira bwa tera ngke e kariaia ana bubuti te Kauntira ni Betio bwa e na kona n anganaki tibwana man te mwane ni karikirake anne bwa e nang bon karikirakea irouna” Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa te Tia Tei ae karineaki mai Betio ao aio kaekan ana titiraki

“ I kan kaongoa te Tia Tei ae rine mai Betio bwa e kona te Kauntira ni karokoa ana bubuti nakon au aobiti ibukin rinanoana n airi ma ana babaire ana Kauntira ngkana a tangira kabongan n nikiran aia Project Fund ibukin aia Priority Project ake a bae iai” Ko rabwa

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei

Hon. Ioteba Redfern: Ao e rabwa te Minita n ana kaeka ane e a tia ni kanakoa ibukin au titiraki anne ao ngkanne reitan te titiraki bon te bubuti,

Te bubuti riki nakon te Minita ae karineaki bwa tera ngke e kona ni buoka ke ni kakaea teanga ae na kona n reke iai buokaia ara kauntira n aron te titiraki are ti tabekia n te tai aei te Tia babaire. E rabwa

Tibiika: Te Minita

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa buokan te titiraki, ti rangi n tauraoui ni ibuobuoki ma te Tia Tei ao ana Kauntira ngkana arona bwa bon aio aia kainanon kain Betio Tia babaire, ko rabwa.

Tibiika: Kauouan buokan am titiraki Tia Tei e nakoim.

Hon. Ioteba Redfern: E rabwa, e rangi n rabwa te Minita n ana kaeka ao ane a bon ongora kain Betio te bukin aia bubuti n te tai aei, ao bon aia karabwarabwa nakon te Minita n aron ana kaeka ae e a tia n angan te Kauntira bwa e a bon ongora naba kain te Kauntira n te tai aei, ao ai bon bwanaia naba ni karabwarabwa nakon te Minita n aron kaekan ana titiraki n te tai aei mai iroun te Minita, e rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa Tia Tei ao akea te kanganga bwa ti a kona n reitaki ma te Tia Tei ao tao

bon Kauntira ngkana arona bwa iai kan buokaia man ana itera te *Internal Affairs* , ko rabwa Tia babaire.

Tibiika: Ao e bon rau nanon te titiraki anne, ao ti a nakon ara titiraki are imwina,

E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tarawa Teinainano Hon. Taoaba Kaiea ao e na kaeka te Minita ae karineaki Hon. Willie Tokataake, te Minita ibukin Botaki ni mwakuri, karikirake ao kateimatoan korakora , e nakoim Tia Tei.

KAROKOAN AIA DESALINATION PLANT KAIN BWANGAA I EITA

Hon. Taoaba Kaiea: Ko rabwa te Tibiika ao I a kan karokoa moa aia kamauri kain Tarawa Teinainano, kain abau ae Tarawa Teinainano iroum te Tibiika ae ko karineaki ma kain am aobiti, Te Beretitenti ae ko karineaki ma Te Kauoman, Minita ni kabane, Taan Tei ao te Rita n te Kaitara ao bon taan ongora ma kain Kiribati ni kabane, bwanaia kain Tarawa Teinainano ni kamauri ngkami n te moan ingabong ae mwaitorotoro aio, kam na bane moa ni mauri,

Tia babaire Nna bubuti kaekan au titiraki ane iaon te ota bebwa are nambwana 110 ae kangai taekana,
“ *I kan butia te Minita ae karineaki bwa e kona ni ibuobuoki n waekoa*

ni karokoa Desalination Plant kain Bwanga i Eita” E rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa *Madam Speaker* , ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki temanna mai Tarawa Teinainano n ana titiraki ao aio ngkanne ana kaeka te Tautaeaka

“Madam Speaker I kukurei n taekinna bwa e tauraoi au botaki ni mwakuri n rinanoa ana bubuti te Tia Tei ae karineaki” Ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Buokan am titiraki

Hon. Taoaba Kaiea: E rabwa ana kaeka te Tia babaire te Minita, ma I taku bwa tao ngkana e bon uringng te Minita, tao bon aio tao bon kanoan ana maroro n te Auti naba n te tai ae nako Tia babaire, n auti aika nako, tao aio kanga bon manga te *follow up* aio te Tia babaire nakon te Minita ma ana taan mwakuri, tao n aron ae e ataia te Minita ao are iai ngkoa kanga tao bon te maroro ni iraorao ni boraraoi inanon te tai arei bwa e na karokoaki aia buokaia kain te tabo aio ibukina, te aono ane Bwanga, kanga i tanraken te KUC n te aono ane i Eita, n te aono ane Koubwere, bwa are kanga te aono anne ae e bon nang taoro,

Ao angkoa ngkoa iai te kantaninga bwa e na uotaki, iai ngkoa tao kanga ana bwai Japan ngkoa ke tao tera, kanga n au ururing kanga n te tai arei, are e na karokoaki irouia nakai, are e tuai kaoti iai te bwai anne Tia babaire ao kanga nakai ngkanne Tia babaire ao kanga e korakora te kariaria, ma e rabwa te Tia babaire te Minita bwa iai mwakuri tabeua ae e a tia ni karaoia inanon kanga, teutana ma ana taan mwakuri, kanga karokoan teutana te ran, ma ti te kanganga ngkai te Tia babaire bwa te ran are e karokoaki n te tabo arei, tao e kona n ae a ti mooi iai uoua n auti te Tia babaire, ngaia are kanga titabo ma a bon manga tangiria bon karokoan naba te mitin aio Tia babaire, bwa e na ibuobuoki riki nakon kanga buokan nimaia te ran, kain te aono aio Tia babaire.

Nna bubutia te Minita bwa ngkana tao e uringa aio ni bon kanoan ana tai n ae nako, bwa titabo ngkai bwa e nang moan rinanoaki, e na manga moan moanaki mai moana te Tia babaire, ngaia nna bubutia te Minita ae karineaki n aron ae kona n uringnga ae I a tia ni kataia ni kabwarabwara aio, e kona n ae tao e aki rinanona ma tao e a kabaitia ni karokoa kanga te *Plant* aio, te *Desalination Plant* aio irouia te koraki ake a kainanoia n aron te maroro n te moan tai te Tia babaire, ko rabwa.

Tibiika: Am kaeka te Minita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki temanna mai Tarawa Teinainano ni buokan ana titiraki, ao eang, I taku bwa ti bon maroroakina naba aio inanon, ngke ti rinanon ana titiraki te Tia Tei ae karineaki ao n aron kaongoau irouia kain te PUB ao ane a na kataia ni kakaea te anga are e na kona n reke moa buokaia te koraki aikai, tao imwain are kanga, ke ti na tara riki are kanga itera riki are imwina, ma ane a tabe, ane a bon tabeka ni kakaea angana ngkai kain ara tabo ni mwakuri aio, ao e aoria bwa are ti a manga bon rereitaki ma te Tia Tei ae karineaki ngkana arona bwa tao e tuai n roko n are e kantaningaki ke tera, ma ane n aron ane I ataia, ane a mwakuria n aron ae a kaongoai ao nna butia bwa a na keiaki ni kabirimwaka naba bwa e aonga n are e toki kainanoia kai te itera ane a nang kainanoa te ran n te tai aio, ko rabwa *Madam Speaker Tibiika*: Buokan am titiraki te kauoua n tai

Hon. Taoaba Kaiea: E rabwa te Minita ae karineaki Tia babaire ibukin ana kaeka, ao e koaua ane a bon ongongora kain Bwangaa, ao e rabwa bwa iai ana iango te Minita ma te Tautaeka ni bon tobwa te kanganga, ma tao e koaua, tao bon tabetai tao te mwakuri e kona n anaa te tai teuana, ma ane tao, tao e

koaua tao ti na bon bubutia te Minita ae karineaki bwa are tao bon te maiu bwa te ran ao tao bon kanoan naba tao te ongongora naba irouia n te tai ae nako are kanga, bwa ngke tao arona bwa e nang nakoraio are I kabwarabwara n te moan tai are kanga, tiin te ran arei Tia babaire a bon bane tao ni moo iai tao I aki ataia, tao a na manga uringa te *desalination Plant* kain te tabo aio ke tao aki bwa are e a bon reke naba nimaia man te bwaibu ane e roko arei, ma are a manga bon kaongoai mwina ngkai, a bon karabwarabwa bwa e rabwa bwa e a tia ni mwakuriaki ara bubuti, ma ti te kanganga ngkai, bwa tao te bwaibu are e roko man te PUB tao ti uoua n auti ke tao teniua ae moo iai, ao are e bon mwaiti ara koraki,

Ngaia are ti kan bubuti bwa tera ngkoa mwin ami mena n te tai arei, ma te Minita ngkana tao e kona riki n roko te mitin aio are e na onea te ran nakon taari ao tao e na baiti naba buokara iai ma ngaia I bon manga katikua nakon te Minita, ma e aoria bwa are e a roko inanon bain te Minita ae karineaki ma ana taan mwakuri ao ti a bon kawenea bwa te bubuti ae mangori nakoina ma kain te PUB bwa tera ngkana a kabaitia te bubuti ae e rangi ni kainanoaki ao ni kakantaningaki aio mai irouia kain tao te mwakoro ane Bwangaa iaon Eita te Tia babaire ibukin tao nimaia, te ran are a mena inanova, ao tao ai akea buokan te titiraki te

Tia babaire ma I a kaitau nakon te Minita ao I a katikua nakoina bwa tia manga ongora irouna bwa tao nningai te tai are e na kona n roko, tao te bong raa ma te tai raa ane e na kona ni baiti n roko kanga buokaia kain te tabo riki aio te Tia babaire, ao e rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki temanna mai Tarawa Teinainano ni buokan ana titiraki ao n aron are I bon taekinna mai imwaina, ti na keiaki, ao nna butia ara koraki aikai bwa a na kataia ni kabirimwakaia n te aro are e na kona ni waekoa riki kanga tao ni bebete riki te kainano irouia te koraki aikai, ni kataia ni bon iangoia bwa e na toki ma ti na kabirimwaka moa ae na bebete riki nakon are ngkai,

Ngaia are e aoria bwa are n aron ae I tuanga te Tia Tei, I taekinna nakon te Tia Tei ae karineaki, e bon tauraoi ara botaki ni mwakuri n taai nako ni ibuobuoki ma ngaia, ngkana e bon taraia te Tia Tei bwa tao e birimere ke e aera, e kona ni manga waekoa n reitaki ma ngai ke tao, bwa e aonga n are I kona ni manga butia ara koraki aikai bwa a na kabirimwaka riki ke tao tera riki, tao ti na bon uaia ni maroro ma te Tia Tei ae karineaki bwa eaonga n ae akea kona ni manga uota te

rongorongo nakoia te koraki ake a kainanoia, ngaia are tao akanne kanga kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki, ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki Tia Tei

Hon. Taoaba Kaiea: Ko rabwa *Madam Speaker* ao n aron ae I taekinna kanga ai bon akea, ma are e a bon teretere aio nakoia kain au kawa ane teuana ane iaon Tarawa Teinainano ane Bwangaa, ibukin kainanoia, ao e rabwa, e rabwa naba n ana mwioko te Minita bwa are tao a bon ongongo bwanana kain ana tabo ni mwakuri ane tao a bon bae ni biriakina ngkai kainanoia kain ara tabo aio, ao e aoria bwa are iai ana motintaeka te Minita are I a manga bon okiria n te tai teuana ngkana arona bwa e aki waekoa tao n tobwaki ke tao n reke buokaia kain tabo aio, ma ai bon te kaitau nakon te Minita ae karineaki te Tia babaire, ao nakon te Tautaeka ibukin ana ibuobuoki nakoia ana botanaomata , e rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Te Minita, ao I taku bwa e a bon nanoraoi kaekan ana titiraki te Tia Tei ao ti a nakon ara titiraki are inwina.

E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki ao bon te Kauoman naba n Tibiika ae Hon. Ioteba Redfern te

Tia Tei mai Betio ao e na kaeka iroun Tia Tei Minita ae karineaki ibukin Itoman mwamwananga ao kaneweaba, Hon. Tekeewa Tarati, e nakoim te Tia Tei. Itera ni bae aua

BUTAKI TE TITIRAKI

Hon. Ioteba Redfern: Tibiika kanga I kan bubuti bwa I taona moa au titiraki aei bwa nang uotia, ngkana I kona ni manga uotiarake n te auti ae na roko, eang e rabwa.

Tibiika: Ngaia ko rabwa te Tia Tei ao ngkai e bon tia n taona ana titiraki te Tia Tei ao ti a nakon ngkanne ara titiraki are imwina,

Ara titiraki are imwina, e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti, Hon. Bonteman Tabera ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon. Dr Tinte Itinteang te Minita ibukin taruan Te Mauri ao katoki aoraki, e nakoim Tia Tei. Ao e aoria bwa I a ongora ngkana tao iai ana kanganga te Tia Tei, irouia kain au aobiti ma tao a tuai kaongoai, Ti a nakon ara titiraki are imwina ngkanne.

Te titiraki are imwina, e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Teraina Hon. Nantongo Timeon ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon. Mikarite Temari, te

Minita ibukin te Aono Raina ma Rawaki, ao e nakoim Tia Tei.

TE KARIKIRAKE IBUKIN TANGKE N RAN NAKON TERAINA MA TABUAERAN

Hon. Nantongo Timeon: Ko rabwa *Madam Speaker* tao imwain ae I kanakoa au titiraki *Madam Speaker*, ao I a reitai naba ma kain au abamwakoro ae Teraina, ni kamauri ngkai ni kabane kain ara Auti n Tei aio *Madam Speaker*, Kauoman n Tibiika, Te Beretitenti ma te Kauoman ao Minita, Taan Tei ni kabane, ara Rita n te Kaitara , ngaira ni kabane taan ongora, kam na bane ni mauri n te ingabong aei,

E kangai taekan au titiraki aio *Madam Speaker* ae nambwana 115 iaon te ota bebwa,

“Iai te karikirake n tangke n ran ae waakinaki iaon Kiritimati nakon Maneaba n taai aika nako, a kan ongora kain au abamwakoro bwa iai manga reitan te karikirake aei nakon ara abamwakoro aika Teraina ma Tabuaeran” Ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Te Minita

Hon. Mikarite Temari: Ko aitau *Madam Speaker* ao imwain ae I kaeka ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Teraina temanna ao bon bwanaia ni kabane kain Kiritimati e moa mai iroun te tei ni karokoa te unimwane, te bwana ni

katekeraoiko iaon am kain tekateka n taainako, aio kaekan ana titiraki Tia Tei.

“ I karautaeka n taekinna bwa te karikirake ae mwanenaki n te titiraki bon te Kiribati Adaptation Project III are e a tia ni Kaman toki maiuna n ririki aika nako” Ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Nantongo Timeon: Ko bati n rabwa te Minita *Madam Speaker* , ao e koaua e rabwa bwa ti ata aran te karikirake anne bwa ngaia Kiribati *Adaptation Project III* , ti aki anne au titiraki *Madam Speaker* bwa I titiraki bwa manga reitakina ke akea, ma I taku bwa e mataata bwa ti ataia ae iai te karikirake aio ae e a tia ni motirawa, ti kan bubutia te Minita bwa kanga e aki kaeka raoi au titiraki, iai manga reitakina n taai aika imwaira ao tao iai uringakin ara abamwakoro aikai ngkai e bon nang kainanoaki tangke n ran n ara abamwakoro aikai ke iai reitakina ke manga akea, e a bon toki maiuna, akea ana ibuobuoki te Minita iai? Ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Te Minita

Hon. Mikarite Temari: I nang kabwara bure riki nakon te Tia Tei ae karineaki mai Teraina, bwa are ngkana e kanaanai karikirake ake a tia n roko iaon Kiritimati nakon

Maneaban Aro, bwa ngaia anne te karikirake ae I nanonna, are e a toki, ao I kakoaua naba n te tai arei, bwa e na bon riai ae na nako nako Tabuaeran ao Teraina, tera bukina aki roko ikekei, anne ngkanne te kanganga, ngaia are anne e a bon toki, ao ngkai te Tautaeka ae boou aio, bon iai ngkanne ana iango are e na karokoi tangke n ran n abamwakoro ni kabane, ao anne ngkanne ai manga bon te titiraki teuana, ma a na roko inanon taina are e a bon tia n tataekinna naba te Minita ae karineaki man te MISE bwa iai te karikirake anne ae na bane n toa bain te abamwakoro n te tangke n ran, ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki te Kauoua n tai

Hon. Nantongo Timeon: E rangi n rarabwa te Minita *Madam Speaker* ao e koaua e a mataata ngkanne, bwa ngaia tao bon te bae e iangoaki ma e aki koro nanona, Ao e rabwa te Minita ngkai e mwanewea ae ngaia bon iai ana iango te Tautaeka aio tao ni manga reita aio, ao tao I a bubuti naba tao nakon naba te Minita are tao e i rekereke ma iai, bwa tera ngke e kona n nanoangaki ara abamwakoro aikai *Madam Speaker* , bwa e nang korakora tangiran aekakin karikirake aikai n ara abamwakoro, ma te kanganga *Madam Speaker* ngkana ti na kaboa ara tangke mai

Tarawa ni karokoa i Tabuaeran ke tao i Teraina ke Tabuaeran, bon te kabanemwane ae moan te bubura *Madam Speaker* ibukin te kantoka, ngaia are ai bon te bubuti, tao ngkana iai ana karikirake te MISE n aron ae taekinna ara Minita ae karineaki tera ngke tao a kona moa ni moanibwaia moa man ara abamwakoro ae Teraina, a rangi n raroanako man ami aono aikai, e rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Te Minita

Hon. Mikarite Temari: Ngkanne ti na maroro iaon ana motinnano te Tautaeka ae boou, ao ngkana ti nang maroro iaon ana motinnano te Tautaeka ae boou ao aikanne ngkanne anne, ti bon nanokawaki n arei te karikirake arei, bwa are ngke I mena i Kiritimati ao a kawarai naake taan karikirake ao aia tamnei e na roko i Teraina i Tabuaeran, ma anne te *Project* ae bon karaoaki mai ikai, man te karikirake teuana, akea ana atatai iai te Tautaeka aio ao akea naba au atatai iai, man n tokin te tai, ngaia e kananokawaki bwa e aki roko i Tabuaeran, Teraina, aio ngkai kanoan te motinnano ae a nang katoaki abamwakoro n taian tangke n ran, anne ngkanne kanoana ae I bon mwakuria, I mwakuria rinanon te Kabineti, ao bon tabeu te Aono n Raina n reitaki ma au Minita aio, e taetaekinna te Aono ni Kiribati, ao ngai tabeu ae I bon tabe naba ni kawenea bwa te

bubuti nakon te Kaebineti bwa n ningai ae na roko iai , ao ae ti bon tabeakinna ni mwakuria, ngkana e na roko ikekei, bon taben te *Linnix* ngkanne , ti a tabeakinna ngkanne ni karokoa n abamwakoro aikana uoua aikanne ni ikotaki naba ma Kiritimati ao Kanton inanon taina ae riai , ao inanon bong aika aki ataaki, ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Tia Tei kabanean am titiraki

Hon. Nantongo Timeon: Ko bati n rabwa te Minita *Madam Speaker*

E koaua are tao e bon ongo te bubuti aio ao ngkana ngaia, e rabwa bwa ngaia e bon tabeakina naba ana tangke aikai inanon ana Kaebineti, ao ti a bubutia ara Minita bwa are ngkai e a bon, e a bon mweraoi riki Kiritimati n te tangke n ran, ao ti a bubutia bwa e a ururinga Teraina ao Tabuaeran ao ke uneakinna nakon ana Kaebineti ibukira, ko bati n rabwa te Minita ao ti a kakantaninga ane mai iroum ko rabwa,

Tibiika: Te Minita

Hon. Mikarite Temari: E butimwaekai, bwa e taku te rongorongo tangiria am kairiribai n ai aron tangiram i bon iroum, ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Ao I taku bwa e a bon bane buokan te titiraki anne , ao tia nakon ara titiraki are imwina.

E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Banaba Hon. Tibanga Taratai ao e a kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon. Boutu Bateriki te Minita ibukin Tautaeka inanoa, e nakoim Tia Tei.

**TAEKAN AIA RENT TAAN
MWAKURI N TE TAUTAEGA IAON
BANABA**

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao e kangai tei au titiraki n te ingabong aio,

“E teimatoa ni kainanoaki aia rent taan mwakuri n te Tautaeka iaon Banaba, e kona te Tautaeka ni ibuobuoki ni karekea te Rent ibukin te onobwai nakon taian Auti taitaoka”
Ko rabwa Tibiika

Tibiika: Te Minita

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa te Tia Tei mai Banaba ao aio kaekan ana titiraki

“Tibiika I kukurei ni kaongoa te Tia Tei ae rine bwa te Rent bon taben te Tia mwakuri n te Kauntira are e maeka n te Auti ni kabwaka n aron ae bwainaki n te Kauntira ni kabane,” Ko rabwa Tia babaire.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa Tibiika ao tao I a kaitaua riki te Minita n ana kaeka, ao e koaua ao I kan manga kaua riki au titiraki aio nakon te Minita ae karineaki, bwa n otara bwa ti te abamwakoro ae Banaba ae e aki reke irouna mwanen te *Maintenance* ibukin taian auti ake a maeka iai ana taan mwakuri te Tautaeka, e kakoaua aio te Minita bwa bon akea mwanen te *Maintenance* ae anganaki Banaba, ao ngkana akea ao ana kanga ni karaoaki taian onobwai nakon taian auti taitaoka, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa buokan te titiraki te Tia babaire

Ao e koaua ngkana akea boon te *rent* nakon te Kauntira ibukia taan mwakuri aikai Tia babaire, ao bon ti te tikina teina ara babaire ngkai, ma e raoiroi bwa ti a kataia n nora ao ni iraorao ma te Tia Tei ibukin norakin ane ana *case* Banaba , tao e koaua ae tao a kan bwai ni imatang ni kabane te Tia babaire bwa are man te MIA ao bon ti angin tenan auti ae onobwaia te bwai ni Kiribati, ma n aron taan mwakuri ni kabane are a maeka naba ni bwaai ni matang, e na bon reke nakoia te \$10 n te *fortnight* ni katoa uoua te wiiki, ngkana arona bwa ti kona ni manga iraorao ma te Tia Tei, ko rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa ao I a kaitaua riki ana kaeka te Minita, ao e koaua n aron ana kaeka ao ae e taekinna , bwa ngaia \$10 ae kanga tao te *deduction* ke tao e na ananaki ibukin tao te *maintenance* ngkana ti a karaua n tara \$10 aio, e na kona ni karaoaki te onobwai nakon auti, ae kanga auti ni imatang, ao iroura I taku bwa e a bon aki tau, ngkana ti na kabotaua n aron te mwane ae taekinna bwa \$10 kanga te *deduction* iaomia taan mwakuri, *compare* ke ti na kabotaua ma mwaitin te mwane ae te mwane n *Maintenance* , I taku bwa I kakoaua bwa te mwane ni *maintenance* ngkai, I taku bwa e kan bubua tengaa nakon teuana te abamwakoro, ngkana ea bubura riki te abamwakoro, tao e a riaon tebubua tengaa n teuana te ririki, Banaba e teimatoa n akea ae reke irouna man te moan tai ni karokoa te bong aio, ngaia I kan tabeka bwana aikai, bwa are aio bwanaia Tia Reirei, taan mwakuri n te Tautaeaka ake a mena ian Auti ake a raran, ake tao a kan bwaka tao mwanangin aia auti, ngaia ti a karokoa ikai nakon te Tautaeaka bwa tera ngke e kona n noraki kakawakin te bwai ae te *Maintenance Fund* , bwa tera ngke e kona n aki katukaki Banaba iai n aron ami kibu ni kora, are *No One left Behind*, ao e teimatoa n *left behind* Banaba iroun ara Tautaeaka

aio ai moarara riki iaon te bwai ae te *Maintenance Fund*,

Nna butia te Tautaeaka bwa tera ngke e kona ni katamaroa te waaki ibukin mwengaraoia ana botanaomata ma ana taan mwakuri iaon ara abamwakoro, ao ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Te Minita

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa buokan te titiraki ao e koaua Banaba kanga e kaokoro tao bukin angin abamwakoro Kiribati n aron ana auti te Neeti ao Taan Reirei are a bane ian te onobwai, tenan bwai ni Kiribati, ngaia ao e koaua tao n ana *case* ngkanne Banaba tao e bon kaokoro bwa tao tenan bwai n imatang, ao e koaua iai naba tenan tao *support grant* ae ti angan Banaba n aron tenan Kauntira ni kabane, ma ngkana arona bwa iai norakina bwa tao e aki tau n te tai aei ke tao teraa, ti na kataia ni manga maroro ma rabwata aikana a mena iana auti akana ian aia tabo ni mwakuri akana tabeua te Tia babaire, ti kona ni ibuobuoki iai ma te Tia Tei Tia babaire ngkana arona bwa iai te kanganga, ko rabwa Tia babaire,

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki te kateniua,

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao e rarabwa riki te Minita n

ana kaeka, e koaua iai mwanewen ana taeka ae a tauraoi ni ibuobuoki tao iaon kanga te kanganga aio, ao I taku bwa ti a kakantaninga anne, bwa are e koaua n aron te bubuti aio, I taku bwa e a maan tabekan te bwai ae te *Rent* , ke tao te mwanen te onobwai nakon taian auti, ngaia ti a bon kawenea te bubuti nakon te Tautaeaka aio, ao ngkana bon am taeka anne, ao ti a kaai ni kamatoa ikai bwa e a kan manga kaoti te titiraki aio inanon te auti ae na roko ngkana n aron bwa akea te bwai ae mwakuriaki, ngaia ti a katukua aio iron te Minita ma kain ana *Ministry* ao ti a bubuti bwa tera e kona ni buokaki te kanganga aio, ao ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa, ao e koaua ae a bon ongo naba kain au tabo ni mwakuri , a na karaua n rinanon ao n tara raoi te kanganga aio ao e na mwakuriaki nakon are angaraoina ibukin te kanganga ibukia kain Banaba Tia babaire, ko rabwa.

Tibiika: E a bon bane buokan ara titiraki anne, ti a nakon ara titiraki are imwina,

E na tabekaki iron te Tia Tei ae karineaki mai Maiana Hon. Vincent Tong , kabwara au bure Maiana, ao e na kaekaki iron te Minita ae karineaki , Hon. Ruateki Tekaiara,

te Minita ibukin Enuaromenta, Tararuan aba, karikirakean te ununiki, e nakoim Tia Tei.

**KAKERAKEAN BOON NII AKE A
KOREAKI IROUN TE TAUTAEKA
AO RABWATA RIKI TABEUA**

Hon. Vincent Tong: Ko rabwa *Madam Speaker* ngkai ko karekea au tai ni maroro ao tao imwain ae I waaki ai bon te bwana ni kamauri, bon nakoim ma kain am tabo ni mwakuri, Te Beretitenti ma Kaebineti, raou n Taan Tei , ao taan ongora ni kabane, kam na bane moa ni mauri, I kukurei n tabeka au titiraki ae kangai taekana

“E kona te Tautaeaka ni kakerakea boon nii ake a koreaki iron te Tautaeaka ao rabwata riki tabeua kai a kakoauaki bwa e tuai kerake boona, e ngae ngke boon te tine e tabe ni kekerake man \$1 nakon \$ 4 n te kilo are e kantaningaki ngkai,”
Ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Te Minita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa *Madam Speaker* ao I a kan reitai ma au abamwakoro ae Marake n raonaki ma tariu ae te Tia Tei, ao ni kamauri nakoim Tibiika, Beretitenti, Te Kauoman, Minita , Te Rita n te Kaitara ao bon Taan Tei ni kabane n tamaroan te bong aei, n arana ae Tabu, kam na bane ni mauri, aio ana kaeka te Tautaeaka.

“I kukurei n taekinna bwa e a tia te Tautaeaka ni kakerakea te kabomwi

iaon boon Korean nii ma kain amwarake n te mwaiti ae 50% man te mwaiti are e bwainaki mai imwaina, te kerake ni boo aio are e moa bwainakina man 14 September 2021” Ko rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Vincent Tong: E rabwa te Minita n ana kaeka ao e rabwa bwa ngaia bon iai te kerake 50%, e aoria tao ai bon te bubuti naba, kai n ai aron are I taekinna, e a tia ni kerake boon te tine man \$1 nakon \$4 n are kanga e kantaningaki n te ririki ae na roko, e noraki ngkai 50% , kanga iai ana kantaninga, tao e na kona ni kerake riki te *compensation* nakon are 50 are e kantaningaki, kanga bon ti te titiraki?

Tibiika : Te Minita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa te Tia Tei mai Maiana ni buokan ana titiraki ao tao te bitaki man aio nakon are iaona riki tao ti a manga, e na manga bon noraki inanon riaina inanon taina Tia babaire, ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei

Hon. Vincent Tong: E rabwa *Madam Speaker* , kanga e a bon kaekaki ara titiraki ao ko nang rarabwa riki te Minita ao te Tautaeaka.

Tibiika: Te Minita, I taku bwa e a bon rauaki nanon te Tia Tei mai Maiana ni kaekan ana titiraki, ti a nakon are imwina.

E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tabuaeran Hon. Tewaki Kobae ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon. Tekeewa Tarati, te Minita ibukin Itoman mwamwananga ao kaneweaba, e nakoim Tia Tei.

**ANA BABAIRE TE TAUTAEGA
IBUKIN TE KIBAKIBA N TE AONO
N RAINA**

Hon. Tewaki Kobae: Ko rabwa te Tibiika ao imwain ae I tabeka au titiraki ao I a reitai ma kain au abamwakoro ae Tabuaeran ao tariu are te Tia Tei are temanna, ni kamauriko Tibiika am *Deputy Speaker* , Te Beretitenti ao ana *Vice President* , *Ministers* ao Te Rita n te Kaitara, ao ai bon ngaira Taan Tei, ao ake a reke ongoraia n te bong aei, kam na bane ni mauri,

Aio ngkanne taekan au titiraki,
“Tera ana babaire te Tautaeaka ni kaineti ma te kibakiba n te Aono n Raina” Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeewa Tarati: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa te Tia Tei mai Tabuaeran n ana titiraki ao aio ngkanne kaekana,

“*Iai ana kantaninga te Tautaeke bwa e na taubobonga ana babaronga ibukin manga okiran ana kibakiba te Aono n Raina n te tai ae waekoa*” Ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Tewaki Kobae: Ao I a kaitaua te Minita n aron ana kaeka, are e na bon okira arona te kibakiba n ara aono akekei, ma e na okiria n te tai are e taubobonga iai aron ana babaronga,

Tera ana babaronga ae kananona te Tibiika taitaoka?

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeewa Tarati: E koaua *Madam Speaker* e rabwa riki te Tia Tei, ao e koaua ngkana kam uring au maroro n taai aika nako ao a rangi n rawata rinan kanga ara *options* ke tenan anga ake ti taku bwa ti nang waaki nako iai, e a manga kerikaki teuana, te *option* ke te anga teuana are ti na karaoia, manga uringa man kanga moan te ririki ae nako ao iai kanga tein ara wanikiba are ti na karokoi mai Italy are kanga wanikiba ake uarereke are angkoa tao tewana mai iai are e na nako ni matabaiawa i Kiritimati, e a manga kerikaki anne ian bukina aika riai, ti a manga nakon te aeka ni wanikiba teuana bwa angkoa iai ae ti na karokoa are te aeka ni

wanikiba are te *King Air*, ke te aeka ni wanikiba are te TALOFA AIR, are kanga e *serve*, ti a tia ni ingarake bwa ti nang karokoa anne, e a manga kerikaki ian naba bukina, bon oin bukina *Madam Speaker* te bae te *safety* bwa e a manga rinnako aia rabakau au koraki ao ti a kaieieia ni karokoa e a manga kerikaki moa,

Ngkai ti a manga moan okira naba, te babaronga ae ngkai ti a manga oki nakon ara babaire are te moan, are bon kanakoan te aeka ni wanikiba are te *Twin Otter* are e na bon tiku ikekei, ma n te tai aio moa angkoa ae babaire are ngkai arona, tao ti na manga bon oki nakon arei, ma ti a rawa ni manga kanaki ara taeka iroun te anti *Madam Speaker*, mwina I taekina aei, ao ngaia e a manga kaokoro te mena, are e koaua kanoan te bae te wanikiba ti aki te bwai ae bebete bwa are e i rekereke ma te mauri, te *Safety* ao ana *condition* naba aron ara marae ni wanikiba, ngaia are a kona ni bibitaki babaire ma bon tokin te tai te kabanea ni babaire e na otinako, bon te kabanea n tamaroa, ti aki ti ibukin te wanikiba ma ibukin naba mauria ara botanaomata,

Ngaia are e koaua nna karaua nanon te Tia Tei mai Tabuaeran ao tao raona naba n Tia Tei mai Teraina, ti aki mwaninga taekami, kam bon tiku naba n ara kantaninga, ma iai babaronga ae ti

karaoi, ngkana arona bwa a na kona ni koro bukia, tia kaninganinga moan te ririki ae boou, ngkana arona bwa e na bwai, ti a manga bon iraorao ma Taan Tei, ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Tewaki Kobae: I rangi ni kaitau n aron ana kamataata te Minita, ngaia e rangi ni koaua ae rangi n tiraua ana anga ni babaronga, ma e teimatoa nanora ni kan bubutia, bwa e bon noraki kainanoan te wanikiba n ara Aono akekei, bwa are eang , e kuri akea te kaibuke are tao te *base* iaon Kiritimati are e na kona ni karaoa tao anakia aoraki ke tao te *rescue* ngkana iai tain tao te kabuanibwai, ngaia are ti kaunga, ao ti na butiko te Minita , ko bia kataenoa anne n te aro bwa e aonga ni kona n tobwaki te kanganga ke te kainano are e mena imatam n te tai aio, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeewa Tarati: E rabwa, ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa riki Tia Tei, ao e koaua, titabo nanora ma ngkami, nanora ni kan katamaroa te kibakiba iaon Kiribati ni kabuta, ao ni ikotaki , ti aki mwaninga taekami kain ara Aono are i Mainiku, e nang korakora naba nanon ami Minita aio n te Aono arei te Tia Tei n aron ae ko bon ataia, ao

anne teuana bukin ae ti nang kariai, ngai e a moanna n roko iroura te un, e a manga bitaki aio, e maga bitaki aei, e a kanga, ti a tia n *agree* nakon aei, ma te bwai n aron are I taekinna, aki toki n angai te *advise* ae e rangi ni kakawaki moan bwain te bae te *safety*, ngaia are I taku bwa, Inanon naba tain te tataninga aei ao iai ana babaire ngkai man au kambwana ae te AKA, *Airport Kiribati Authority* , are reitaki ma te *Linnix* ao ti kakoaua bwa mwin kitanakin aba aika uoua , Teraina ma Tabuaeran, ao a moanna n rikirake aroka inanon te marae, ao kanga e moanna ni manga buakaka naba nanon te marae, ngaia are iai kanga ara katamaroa are ti mwakuri ngkai au botaki ni mwakuri ma te *Linnix* , te Minita n te *Linnix* e ataia naba, are angkoa e kona moa ni katamaroaki bwa tao e a bon *timing*, inanon tain te tataninga a na kona ni katamaroaki marae aikai, imwain ae ngkana arona bwa e koro nanon te babaire ibukin ara wanikiba, are e nang nako ni manga waerake, ao tao a tauraoi te *Infrastructure* ke te marae imwain rokon te wanikiba, ti botau ni iango ma ngkami ao ti na kekeiaki teutana ma ara botanaomata ,

Ao e koaua ibukin te ongora are, te *Linnix* e mwananga ngkoananoa, e kitana Betion n te aoa 4 angkoa te kantaninga ngkanne bwa e nang roko i Mainiku tao 1 te wiiki ke tao irabong imwina, are e na kona

ngkanne ni manga tauraoui ni manga buoki ngkami nakon kainanomi, ti karautaeka n nako taai aika nako, ngke e oki, bwa are bon te kantaninga bwa e na *base* ikekei ke ni matabaiwa ikekei ma ian tenan uruaki ma baike aki kona ni karaoaki i Kiritimati, te tomatoma n te aramanim ma tera, akanne akea ae kona ni karaoaki i Kiritimati, riki n ana booti ni mwakuri, ngaia are e bon riai moa bwa e na oki ao tao e n a reke moa aia tai kaimoa ni manga *refresh* , e nako ngkanne ao e na manga tiku ngkanne ikekei ni karokoa te tai are angkoa, tera manga te babaire imwina, ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki te kabanea n tai,

Hon. Tewaki Kobae: Ao kai tera ae nna taekinna riki, ai bon te kakaitau, bwa are e a wene rinanon baina ao ane e a kibaria n te tai aio, ao ti kaitau riki ngkai e kona ni manga uringia kain abara akekei ni kawaerakea te kaibuke n te tai ae waetata, are e rangi ni bongata aron kariariana, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeewa Tarati: E rabwa *Madam Speaker* ao tao ti a iraorao iaon anne, ti a tiku moa n aron ae teina ae ngkai, ko rabwa.

Tibiika: E a bon bane buokan ara titiraki, ti a nakon are imwina,

E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Maiana Hon. Vincent Tong, e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon. Willie Tokataake, te Minita ibukin botaki ni mwakuri karikirake ao kateimatoan korakora, e nakoim Tia Tei

Hon. Vincent Tong: Ko rabwa *Madam Speaker* , I an uoua bukina ao I a tauraoui ni *withdraw* au titiraki aio, teuana kanga e rangi n tamaroa ana kaeka te Minita, ao e nang rarabwa iaon anne, ao te kauoua are iai ana *supplementary* ngkoa te Tia Tei mai Abaiang ae I kabongana n te moanbong ao I taku bwa e a bon kaekaki naba au titiraki iaona, ko rarabwa.

Tibiika: Ao ko rabwa te Tia Tei, ao ti nang nakon ngkanne ara titiraki are imwina,

E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Banaba, Hon. Tibanga Taratai, ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon. Ruateki Tekaiara, te Minita ibukin Enuaromenta ao tararuan aba ao karikirakean te ununiki, e nakoim Tia Tei,

**KAREKEAN TE RIITI IBUKIN
TAABO AKE A TEI IAI KIRINIKI
MA TE MARAE N TAKAKARO
IAON BANABA**

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika, ao I kukurei n tabeka au titiraki ibukia au botanaomata ae kangai taekana,

“Nna butia te Tautaeka aio, bwa e kona n reke buokan Banaba te riiti nakoia taan ababa aika a tei iai ana karikirake te Tautaeka n aron te Kiriniki, te Marae n takakaro, ao Maneaba” taiaoka

Tibiika: Te Minita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa te Tia Tei mai Banaba, aia Tia Tei kain Banaba ao aio ngkanne ana kaeka te Tautaeka ibukia kain Banaba,

“E tauraoi au botaki ni mwakuri rinanon te bubuti aio ni kaineti ma kainibaire ao Tua ni kaineti ma ana riiti te Tautaeka” Ko rabwa

Tibiika: Te Tia Tei

Hon. Tibanga Taratai: I kaitaua te Minita n ana kaeka ao I kan butia te Minita bwa e kona ni kabwarabwara bwa tera taian kainibaire akanne n reitaki ma ara bubuti ae ti tabekia n te tai aio, taiaoka

Tibiika: Te Minita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa te Tia Tei mai Banaba ni buokan ana titiraki, ara kainibaire are bon aekan kainibaire are ti karaoia nakon ana riiti te Tautaeka aika iaon Tarawa, ma e na iai te kaokoro

teuana, e na iai te kanganga ibukin Banaba, bwa are Banaba e tauaki taekana n te Kauntira n Rabi, ao anne ngkanne kanoan te kainibaire, tao ti na, rinanon karaoan tao te babaire n te Kauntira n Rabi, ao tao ti na roko naba ngkanne imwina, ngkana arona bwa ti na waaki inanon aio, e rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao I kan buoka te Minita n ana kaeka bwa tiaki ti te Kauntira n Rabi ae tararua te aba iaon Banaba, bwa bon taan ababa, bwa are bon akea te aba are ana bwai te Kauntira, n aron ae e ataki, e koaua tao te Kauntira ngkai e ti tara te *Administration* , ma ti aki te kauntira ae a na bwai te aba iaon te *plot number* ke tao te *land number* ke tao n aron ae I taekinna, I kan kaoka aio te titiraki te Tibiika bwa e teimatoa n riki bwa kainanon te botanaomata , ao I taku bwa I kakoaua bwa are iai te Tua ae tikina ian tao anganakin taan ababa te riiti bwa ko aki kona n angan te Kauntira ke tao te rabwata mwanen te riiti, bwa are kona bon kaokia rikaki nakoia taan ababa, ngaia I kan butia , bwa aio e teimatoa, *left behind* naba Banaba, ao ngkana e a waaki te mabiao iaon te riiti, ao e teimatoa Banaba ni katukaki iaon aio, ao I taku bwa e aki riari, e aki raoiroi ibukin ara botanaomata , ngaia nna butia riki tao te Minita,

ao te Tautaeka aio bwa tera ngke a kona ni waekoa n rinanon aia kainibaire, waekoan rinanoana ma ana case Banaba are e mena inanona n te tai aio, bwa ti kakoaua bwa e mabiao te mabiao, man tanon te aba, mai irouia taan ababa, ao te kauoua I kan manga reitia riki bwa antai ae kakoaua ae iai aban te Kauntira iaon taian abamwakoro, I taku bwa e bon ataisia naba te Tautaeka, ma e koaua tao e kan kabwabwaka te tai ke tao e kan katikuia ara botanaomata inanon te bwai ae a na aki boo ma mabiao bwaai ake a tibwaki n te tai aio.

Aio teuana te bwai ae I taku bwa are e bon ongora te ongora, akea te Kauntira ae iai abana, ao ngkai ti anganaki te aekaki ni kaeka aio iroun te Tautaeka, I taku bwa e aki raioiroi, bwa are ngaira ara taan ababa ake iaon ara abamwakoro, a teimatoa n tabeki bubuti aikai bwa tera ngke a kona, bwa ngkana arona bwa e a tei te marae, a tei karikirake, a ti mabiao ngkanne ami botanaomata ao ara botanaomata e a kanga aroia, ngaia nna teimatoa ni kawenea bwa te bubuti nakon te Tautaeka aio n reitaki, ai moarara riki nakon te Minita bwa tera ngke e kona ni karaoi ana babaire ae raioiroi ibukin tobwakin te botanaomata , ao ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Te Minita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa te Tia babaire ao e rabwa te Tia Tei mai Banaba ibukin buokan ana titiraki ao ngkana e koaua bwa nanona ti na oki rikaki n taraia bwa ngkana e bon koaua bwa bon iai te korokoro iaon Banaba bwa antai ae na mwakoro araisia ao antai ae na mwakoro iaon arei, moan te bebete angana, e kai karaoaki, ao e na Kaman karaoaki riki, ngke e arona bwa Kaman aio aron Banaba, e na Kaman tia arona, ni koreaki bwa antai abana aio, aban Tibanga aio, aban antai aio, e na Kaman tia arona ngke arona, ma ngkana e koaua bwa ngaia aio, ti na manga okirikaki norii booki ao ngkana e bon koaua te aekaki aio ao ti na waekoa ni kibaria n te tai waekoa, katia n Tia n te tai aio, e rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kabanea n tai.

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa ao e rarabwa riki te Minita ao I kan buoka te Minita bwa e n waekoa n reitaki ma ara botanaomata ngkanne ake i Rabi , *Rabi Council Leaders* , bwa are iai te mwabe ikekei, ao iai naba te *Land* tibwatibwa n aron are kanga I a tibwa tia ni kabwarabwara, I taku bwa aio buokana, ao I taku bwa e na aki matebuaka te bwai ae ti taekinna bwa e buakaka ae ti a tuangnga ao e aki karokoa nenna, ngaia nna bubutia, bwa tera ngke e karokoa nna, e aoria ni waaki te

bwakamwane nakoia taan ababa ake iai aia tabo ake a ritinaki iroun tao n aron te *Health Clinic* , Te Reirei, ngaia te bwai ae ti kataia ni karaoia, bwa ti na aki *miss out* te *opportunity* aio, ti na aki katukaki man te aekaki ni mabiao ae reke iroumi,

Nna bubutia riki te Tautaeke aio , karaoa tibwangam bwa te bwai ae karaoa nanou ao tei Banaba, e koaua te taeka are n ana areru teuare Tabita, a kakabwaia ake a teimatoa ni bwainikirinaki ao ngaia aia bwai Uean Te Atua, ko rabwa te Tibiika ao e rarabwa riki te Minita aio ma ana Tautaeke ibukin ana kaeka, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon.Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Speaker I nang kaitaua te Tia Tei mai Banaba ni buokan ana titiraki ao are bon ti teuana kunara ma ngaia. Ngaira naba iai kunara are a kabwaia akana a nanoanga bwa ana nanoangaeaki. Ngaia are ti nanoangaia kaain Banaba bwa ngkana e uki ngkai te Boarder ao ti na waekoa n roko i Rabi bwa ti na noora abaia kaain Rabi bwa e bon koaua abaia ao ti a nooria naba ma abara are Notoavotu arei i Biiti. E rabwa.

Tibiika: Ao tao e a bon bane buokan ara titiraki anne ao tia nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki

iroun te Tia Tei ae karineaki mai Maiana Hon.Vincent Tong ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Tekeewa Tarati te Minita ibukin Itoman Mwamwananga ao Kaneweaba e nakoim te Tia Tei.

**RINANOAN ANA KAINIBAIRE TE
TAUTAIEKA IAON TE KAKAE
IBUKIA TAAN BETINAKO**

Hon.Vincent Tong: Ko rabwa Madam Speaker ao au titiraki e kangai:-

Ngkana a roroko kaain te Coast Guard mai New Zealand ao iaara riki ni karaoa te kakaae ibukia kaain Kiribati aika a betinako iaon marawan Kiribati ao a titiku i Nauru ke i Matiare ibukin bebeten te mwamwananga ao buokan te kakaae ngkai e teimatoa n aki kariaiakaki tikua iaon Kiribati iaan bukina tabeua ngkai te waaki aio e kona ni kareke te iremwe nakon waakinan aia kakaae ao riki bukina ngkai bon oin ara aomata aika a kakaeki ao ti na bon kakaea te kakumekume ibukia ara aomata ngkai a rawata bwaai aika a irekereke n aron bwanakin te wanikiba, ao karekean nneia taan kiba. E kona te Tautaeke ni manga rinanoa ana babaire iaon te itera anne? Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tekeewa Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te

Tia Tei ae karineaki temanna mai Maiana ao aio ngkanne kaekan ana titiraki:-

I a moana au kaeka ma te kakaitau nakon te Tautaeaka n New Zealand te Tautaeaka n America, France ao Biiti ao bon ake a teimatoa ni ibuobuoki n te kakae n taian te betinako irouia ara botanaomata. Hon. Madam Speaker I kukurei naba n taekinna bwa e ngae e korakora te kanganga ni irekereke ma te Covid-19 ao e bon teimatoa n nakoraoi ao n akea te kanganga n te ibuobuoki n te kakaae. Ma e ngae n anne ao e na manga rinanoaki te mwakuri ni kakaae n te ririki ae boou n 2022. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Vincent Tong: Ai bon te bwana naba ni kauataoaki ana kaitau te Minita nakoia rabwata ake a tia ni mwaneweaki ibukin aia ibuobuoki ni kakaraoi kakae ao e rabwa te Minita n ana kaeka ao e koaua bwa bon oin raoi te titiraki aio bwa iai kanga e bon rarawata te betinako man au abamwakoro ao bon iaon Kiribati. I riki n tabeka aio bwa iai au koraki aika a betinako n taai aika nako ao imwin reitakiu ma kaain te Marine ao kanga iai te delay teutana ke te baenikai teutana bwa e taekinna bwa kaain New Zealand ke taan search and rescue kanga a tabe kakae te kariaia mai

Matiare ke Mauri ibukin nneia n tiku. I taku bwa te delay tao iraua naba te aoa e baiti ma ti te bubuti bwa e rangi ni kakawaki bwa e na baiti on the spot bwa te bwai ae te betinako aio ti aki te kanganga ae abwabwaki. Ngaia are ti tabeua te aoa e kona ni make naba te *difference between* te maeu ao te mate. Kanga ti te bubuti anne Madam Speaker ao ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tekeewa Tarati: E koaua Madam Speaker ao e bon ataaki ao e urungaki n aron ana waaki te *Task Force* bwa te *task force* ibukin te Covid-19 ao e nang korakora ana totoko ke ana babaronga ibukin te aoraki ae te Covid-19 bwa e na bon aki roko i Kiribati ao aio teuana bukina are kanoan naba ana SOP teuana bon aekakin karokoan wanikiba man taabo are e korakora iai te aoraki ae te Covid-19 ao n aron ae ataaki ao aba aika angina aika a kakaraoa te kaka eke iai aia Coast Guard aia wanikiba e kakaraoa te kakae bon ana wanikiba New Zealand are kakatabeaki n te kakae iaon ara marawa n te Gilbert Group ao ana wanikiba America iaon marawan naba Kiribati teutana ao te Gilbert Group kanga n te itera Meang te Aono n Raina ao n te Aono n Rawaki ao ana wanikiba Tahiti are e mena n te French Polynesia e kakaraoa te kakae ibukin te

ngkana arona bwa ko kuneaki n akawa ao e tuai register am booti. Aikai I taku bwa bon totokoan naba te bwai ae te betinako ao ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Vincent Tong: E rabwa te Minita n ana kaeka kanga I taku bwa I a tia ni convey te message are I kan taekinna are e ti bia rinanoa te bubuti aio te Tautaeka ao e rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tekeewa Tarati: E rabwa Madam Speaker ao I taku bwa n te ririki ae boou n aron ae kam ataia kanga iaon kawaina ni uki ara Boarder n aron are e bon taekinaki ao ar akantaninga bwa e na kona naba n tobwaaki kanganga are e irekereke ma ana tabeka te Tia Tei ao e rabwa tia nano raoi iaon aei. E rabwa.

Tibiika: Ao e a bon bane buokan ara titiraki anne ao tia nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang Hon.Dr Kautu Tenaua ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Martin Moreti te Minita ibukia Aine, te Roronrikirake, Takakaro ao Kamweraoi. E nakoim te Tia Tei.

**KAKAEAN BUOKA NI KAITARAI
KABANEMWANE NI IREKEREKE
MA KAKAO IROUIA BOTAKI N
TAKAKARO IAON TARAWA**

Hon.Dr Kautu Tenaua: Ao e rabwa te Tibiika ao aio te titiraki:-

N na butia te Minita are tabena e kona ni kakaai buoka ni kaitarai kabanemwane ni irekereke ma kakao mai irouia botaki n takakaro iaon Tarawa? E bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Martin Moreti: E rabwa Madam Speaker ao imwain ae N na kaeka te titiraki ao I kan tabeka moa te bwana ni Kamauri I a reitai ma kaain au abamwakoro ae Aranuka n reitaki ma kaain ara aobiti ni kamauriko, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita ao bon Taan Tei ao tao taan ongora ao ni irekereke riki ma kaain Abaiang are aia titiraki te titiraki aio kam na bane moa ni Mauri. Ao aio te kaeka:-

E rabwa te Tia Tei ae rine temanna mai Abaiang ao aio kaekakina. E tauraoi au Botaki ni Mwakuri n rinanon te tabeka aio. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Dr Kautu Tenaua: E rangi ni bati n rabwa te Minita n ana kaeka

ae kanga e rangi n tamaroa. Bon te kanganga te Minita are I taku bwa e aki rekereke ma am tabo n te tai aei ma I taku bwa bon iai naba rekerekeia ma am aobiti ao a tuangaki kaain te butibooro n Tebunginako bwa ana roko ikai ma tao iai te mangaongao bwa tao aongkoa ti tabeman ae e na roko ma e rawata aika ana roko. Ao a tuangaki bwa ana bon karekei baoia ao ana bon tararuai aroia iaon Tarawa.

Ngkanne bon au bubuti tera ngke e kona ngkana iai ana kakao te tabo n takakaro are e bane ni mena iaan ami kairiri tera ngke arona bwa e barongaaki raoi ao e karekeaki baoia aron tikuaia ikai te kabanemwane ni kabane e na riai n reke nakoia taan takakaro bwa aio e rekereke ma aron kinakin aia konabwai n te tai teuana ma teuana. Ao e bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire e rabwa buokan te titiraki ao e koaua e teretere ngkanne bwa tao bon iai te kakaro mai irouia ara rabwata n takakaro ae kinaaki ao e moarara riki tao te butibooro te Tia Babaire are e a mwaneweaki n te tai aio ao e koaua eng kanga ti na karautaeka ngkana iai te bwai ae riki nakoia tao kaain Tebunginako tao n aron ae e a tia n riki. Ma tao ara kantaninga bwa are bon iai ti

taben te Tautaeka are ti te runga ao e koaua ae taekinaki are kanga anne ara rabwata n takakaro aika a kakaokoro ao manga bon iai aia waaki ke aia *programs* are a manga bon kaunga te takakaro ao ni kakao ao n ra ariki ao tia butia naba bwa tera ngke a taraa aio bwa a riai n katamaroa ao ngkana arona bwa ana aki kona ni mwaneni moa n te tai ae waekoa tao kantokaia ma tera tera ngke ngke a kona ni kabubura te kanuanga ke tao tera bwa e aonga n are e na kona ni boo mwiiin kanuangaia naake a bon nakomai ni ira te kaboo ao tao n tokin te tai ngkana e na reke irouia ao e na kona ni manga cover aia kabanemwane ke tao tera riki. Ma e rabwa te titiraki bwa tia kataia ni manga karekea ara tai ni maroro ma rabwata n aron ae tabekaki bwa te bubuti n te tai aio. E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki

Hon.Dr Kautu Tenaua: E rabwa te Minita ao n te tai aio kanga aongkoa te botaki ibukin kinakia te koraki ake a tokanikai tao n te runga ae nako ke tao iai kinakia ni konabwai n te takaroro n te tai arei. Ao iai te anga kanuanga ae karaoaki ma tao e aki rangi ni matata raoi aron te babaire ibukin aei ma te bwai ae bon te kananokawaki bwa e roko te tiim ni kabane ma aia koraki ao bon te kanuanga are anganaki bon ti

teuana. Ao kanga e teretere naba irouia unimwanen te takakaro aio bwa e bon nang uangingi noran te bwai are kanga e tibwatibwaaki n te tai arei ti teuana kanuangaia ni kinaaki bwa aongkoa are ibukin tokanikaia ao te naan kanuanga ake imwina e ti reke irouia mwaane are a tokanikai n te tai ae nako ma e aki reke ngkanne irouia aine.

Ngaia are bon te bubuti bwa tera ngke e a manga taraaki riki bwa e na ti te tikina aron te babaire bwa iai aine ao iai mwaane bwa tera are e karaoaki nakoia mwaane tera ngke e titebo naba nakoia aine. Are kanga *equality* ngkai kanga ana akea te kakaokoroaki ao e bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa riki buokan te titiraki ao e koaua ti boraoi ni iango a are e kataia n tabekia te Tia Tei ae karineaki temanna mai Abaiang ao e koaua anne bwa are ana bon riai ni kakaboraoaki ana bon iai te kanoa nakoia mwaane e na kona n taraaki aine bwa anne ae bon mena naba n au Botaki ni Mwakuri. Ma eti anne tia taraia bwa tao babaire aika nako ngkana e irekereke ma te runga ae nako tao te kanuanga e na bon bae nakon au Botaki ni Mwakuri ma eng kanga akea te kabwarabwara ae roko n te tai aio. Ma ara kantaninga bwa tia

katamaroa riki anne nakon taai aika imwaira bwa e na aki manga oki n riki ao ara kantaninga bwa e na kona riki n nang ibuobuoki ao n rau nanoia taan takakaro n te tai teuana ma teuana ngkai bon teuana kanga ara kouru ngaira te Tautaeaka n te tai aio kaungan te takakaro ao boutokakia n te tai teuana ma teuana. Ao e rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei kabanean am titiraki.

Hon.Dr Kautu Tenaua: E rangi ni bati n rabwa te Minita ao are a bon ongora te koraki ake I tabeka te titiraki aio ibukia ao I bon ataiia bwa a nang torobaki nanoia n aron te kaekaeka ae tabekia te Minita nakoia n te tai aio. Are ieta butimwaeen te titiraki e bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita I taku bwa e a bon rauaki te Tia Tei ma kaekan ana titiraki ao tia nakon are imwina. E na tabekaki te titiraki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Kiritimati ao Kanton Hon.Bakaia Kiabo ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Mikarite Temari te Minita ibukin Aono n Raina ma Rawaki e nakoim te Tia Tei.

**KAROKOAN TE RAN AE MAM N
RIITI NI MAEKA AKE A TARIKA**

Hon.Bakaia Kiabo: Ao ko rabwa Madam Speaker ao imwain ae I kanakoa au titiraki aio ao I a reitai

ma kaain au abamwakoro ae Kiritimati ao Kanton ao bwanaan te kamauri nakoim Madam Speaker, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti ao Minita, ngaira Taan Tei te Leader n te Kaitara ao ai bon taan ongora ao kaain Kiribati ni kabane. Kam na bane ni Mauri.

Ao aio au titiraki Madam Speaker:-

E kona te Minita ae karineaki man te Aono n Raina n noora riain kakae anangan moantaain karokoan te ran ae mam n riiti ni maeka are a tarika imwian waakinan te karikirake iaon te ran? Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Mikarite Temari: Ko aitokamauea riki Madam Speaker n tamaroan te ingabong aio mai irouia kaain Kiritimati ao aio kaekan ana titiraki temanna te Tia Tei ae karineaki mai Kiritimati:-

Madam Speaker, I kukurei n taekinna bwa man Meei n te ririki aio ao ti a tia ni kibara karokoan tangke n ran bwa te ibuobuoki ae tawe nakoia Communities ake a tarika aia ran. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Bakaia Kiabo: Ao e rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Minita ae karineaki n ana kaeka

nakon te kanganga aio. Ao e koaua Madam Speaker riki te Minita ae karineaki ao e bon kakoauaki naba bwa bon iai aika a teimatoa n tangira te ran ae mam tao riki n aono ke riiti akana a tarika. Ao I kan butia te Minita a bon tia n roko ana Taan Mwakuri n te tabo n ran ngkai e bon teimatoa naba te kanganga aio n aron ae teimatoa naba aia bubuti ibukin karokoan aia ran ngkai e a bon nang maan n aki bwaka te karau ao te ran n aia manibwa e a bon aki nang raoiroi ranna. Ao e a kona naba ni karika te kanganga nakoia aia ataei. Ao ti nang kaitau bwa ti reita bwanaia ni kaitau kaain Kiritimati nakon te Tautaeaka nakon te Tautaeaka n ana karikirake are iaon te ran ma a bon kainnana moa n te tai ae tawe karokoan aia ran tao riki taan maeka n akana iakun te Katoriki ni waerake nako aan St.Francis bon taabo aika kanga a nang tarika taabo aikanne ao ti kaitaua ngkana iai akana a tia n reke buokaia ao bon te bubuti naba irouia naake e tuai reke buokaia ngkana e kona ni manga noora aio te Minita ma kaain ana tabo ni mwakuri ni buokia naake e tuai reke buokaia n te tai aio. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Mikarite Temari: Ko rabwa Madam Speaker te Tautaeaka aio e kakoaua bwa te ran te maeu. Water is life ao ti aki kona ni katannakoa

atuura man te kanganga aio. Ao a bon kaman kibaria kaain au tabo n ran i Kiritimati ao n ana buoka naba Tiaban ao awaa te kaa n ran are e roko. Ti buoka ana kanganga tei Kiribati ae maemaeka iaon Tabwakeauea. Ao I bon katanoata naba n rokou ikekei a bon kawai naba ao I taku kawara te Linnix kawara te tabo n ran, tuatua naba ngkekei ao e a bon roko naba buokam. Bwa tia bon kaman kibara anne ao ngkana iai riki ane e bon teimatoa ao a bon kakauongo kaain te tabo n ran n te Linnix ao uringa bwa te Water Engineer e a kaman ataa naba aio ao ana plan e a kaman tia naba. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Bakaia Kiabo: Ao e rabwa te Minita n ana kaeka ao I taku bwa a bon ongora naake kaain tea ono riki are e tuai n reke buokaia ao I taku bwa a kona ngkanne n ataia bwa e nang tauraoi n reke buokaia n te tai aio man ana tabo ni mwakuri te Minita ae karineaki are te tabo n ran. Ao I taku bwa tia bubutia naba kaain ana tabo ni mwakuri te Minita ngkana e bon reke aia tai ni karoko nakoia te koraki ke e bon tuai n reke buokaia ngkana arona bwa iai naba ae bon tuai n reke buokaia. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Mikarite Temari: N rokou i Kiritimati ao ti bon tuangia roko n te tabo n ran n kaota ami kanganga ao kona buokaki ai onowaa ara kaa n ran e na bon tobwaaki kainnanon te aomata are e roko n tuatua bwa e kainnanao te ran ma ane e aki bwa e kaberooro itinaniku n aki nakon te tabo are bon kawaina ae riai ao ngkanne e na rootaki n te kanganga. ngaia are te bwana ae mangori naako n te tabo n ran tuatua am ran ao e a bon roko naba nikiraki. E aki reke aron te kaa n ran ai onowaa ao tia kaman tobwa te kanganga aio I nanououa n ana titiraki te Tia Tei mai Kiritimati bwa iai koauana ke akea. Bwa n au reke akea koauana, ma ngkana bon iai ae taku bwa e bon tangira te ran ao are ti bon kakooua bwa te ran te maeu naako ngkai tera ae tauko nakon te tabo n ran n te Linnix tuatua ngkana aki ongo kaain te tabo n ran iai te Tia Koroboki ane ikanne ao e a tobwaaki naba am kanganga. Ma tia kabwara bure ti teimatoa ma te bwana n nanorinano ngkana iai taabo tabeua ae ti aki noria ao ti aki roko n angania te ran ae te ran ni kamaeu. Tia kabwara bure iai ao au kakauongo bwa te intinia n te tabo n ran e kibaria ngkai ao ngkana e aki kibaria ao e teimatoa ao ti na angan tuaan te intinia n te ran ma ana koraki. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Tia Tei kabanean buokan am titiraki.

Hon.Bakaia Kiabo: Ao e rabwa te Minita n ana kaeka Madam Speaker ao ai bon kabanean buokan te titiraki. Iai are kanga tabeman kanga akea nnen aia ran ao I taku bwa anne e kona naba ni ibuobuoki naba iai te Minita ma ana tabo ni mwakuri n aron ae kona naba n noraki naba te ibuobuoki tao iraua riiti a kona ni kamanena teuana ana tangke n ran te Linnix ngkana arona bwa e na kona ni katauraoa aia tabo n ran ngke ngkana e kona ni karokoa te ran n te tangke anne ao tera aia boraraoi ma kaain riiti akanne ngkai bon akea nnen n te tai aio ao tao aon aba e na kona n reita aron buokan te titiraki nakon te Minita ae karineaki ma kaain ana tabo ni mwakuri. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Mikarite Temari: E rabwa te bubuti nakon te Tautaeka n rinanon te Linnix ao rinanon te tabo n ran ngkana akea bwai ni karekean ni mam te ran nangoa waem n te tauraai. Ma e aoria ngkana ngaia anne naba karokoa am kanganga n te tabo n ran ao riki are bon iai naba ami Tia Tei ke a tuangia naba bwa a karekea naba man aia small grant aia ran naba bwa are anne naba bonganan teuana. E rabwa Madam Speaker.

Tibiika: E a bon bane buokan te titiraki tia nakon are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang Hon.Betero Atanibora ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Booti Nauan te Minita ibukin Iokinibwai, Karaobwai ao Bobooti. E nakoim te Tia Tei.

**KABWARABWARAN ARON
KAINIBAIRE N TE KATINE BEN**

Hon.Betero Atanibora: Ko rabwa Madam Speaker ao I bon kan tabeka te bwana ni kamauri n te ingabong aei n raonaki ma kaain au abamwakoro ae Abaiang nakoim ao nakon te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita, ao Taan Tei ni kabane ao ai bon kaain Kiribati ni kabane kam na bane ni Mauri:-

I kan butia te Minita are e karineaki man te Commerce bwa e kona ni kabwarabwara aron kainibaire n te Katine ben ngkai I kaongoaki mai irouia kaain Abaiang ae ai manga iai te kainibaire ae boou? E rabwa.

Tibiika; Te Minita.

Hon.Booti Nauan: Ao e koaua te Tibiika ngkai ai au moantai ni maroro ao N na bon tabeka au kamauri ae rine nakoim te Tibiika n reitai ma kaain abau ae Tabiteuea Maiaki, mai Takuu nako Tewai, Unimwanen te Ueanikai ao unainen ueen te ueanikai nakoim te Tibiika

kona mauri te Tibiika. Ao I a reita naba ngkanne au kamauri nakoia tariu ma mwaneu aika inanon te Auti am tia katio kaain am Secretariat legal Advisor kam na bane naba ni Mauri. Aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang temanna. Ni kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abaiang ao e bon tiku n arona te kainibaire n te Katine ben. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Betero Atanibora: Ko rabwa Madam Speaker ao ao I a kan karabwa riki te Minita n te Commerce ma kaekan te titiraki aio bon te kaeka ae ti kantaningaia raoi iaan te nano uoua are a mena iai ara botanaomata ao a tia ni karokoa nakoira bwa ti na uotia nakon te Maneaba ni Maungatabu ao ti karabwarabwa bwa e a kaekaaki ao ni kaekana ae bon nang tikiraoi bwa ngaia ae bon tiku n arona te kainibaire. I kan boutoka ngkanne au titiraki nakon te Minita ae karineaki bwa n aron ae ti kaongoaki ao iai kaawa tabeua ake a manga tauaki aia ben n aki moa katineaki bwa iai te kainibaire ae aranaki bwa kanoan te taneiai ae boou ao anne are a bon kaokaki naba taan Katine ben, tao bon mai iroun te tia mwakuri mai ikekei bon kain baina ae roko mai Tarawa. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Booti Nauan: Te Tia Babaire are bon aron naba au kaeka are kanga I kaeka are antai ngkoa te Tia Tei mai Kuria ngkana iai te tangitang ae roko n aekakin aio ao e boo bwanibwaniu ao bwanibwania kaain te tabo ni mwakuri ae te KCDL ao a nanokawaki iai. Riki ngkai te ben bon ti ngaia kaubwain te i Kiribati e kanganga naba aron anakina bwa ko uouota am baeki imarenan buakonikai ao ko rikorikoi am ben ao koa manga oki n oreia ao ko tawaia ao koa manga moan kanua ao ko a manga tawaia.

Ngaia are ngkai e roko te tabeka aio te Tia Babaire ao ti rangi n rootaki n te nanokawaki iai. Ma I taku bwa te moanibwai moa te Tia Babaire ae riki bwa ngke ti ongo te rongorongo aio ao I bon reitaki ma kaain au tabo ni mwakuri bwa ana reitaki ma Abaiang ao ngkanne kanga inanon aia kakae ao ngkanne kanga eti e roko te rongorongo ae kanga iai teutana te tangi n nano ae roko mai irouia kaain Abaiang ao e koaua tao bon iai naba kanga mwanewean te taeka ae te taneiai ae boou. Ao ngaia aio ae kanga e a karekea te mimi ao te kubanako irouia tabeman bwa tabeman ngkai aomata a manga nag abuse te bwai ae te taeka ae te taneiai ae boou. Te bwai teuana te taneiai ae boou kanga a bon karaoia bwa aia buata

ma aia ra ate taneiai ae boou. Ma eng bwa I tkau bwa n aron are I a tia ni kamatata nakon te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang ao tao e na bon matata nakoia kaain Abaiang ao tao e na bon matata nakoia kaain Abaiang bon akea bitakin ana kainibaire ngkai terana arei te tabo n takataka ke te KCDL ae boou ibukin te kai ni Katine ti bitakina e a kanakoraoki riki imwin are kanga e tabekaki te maroro iaon te bwa ae te mangori. Bwa kanga e a bon aki koaua ae ko nang kabanea te mangori ni kanakoa. Ngkana e tuoaki te baeki ma tao e ti kee iaan 10 te takataka ae mangori ke tao iraua an kanakoa naba bwa are bon iai ranibenna. Ma ngkana e a bon ana kanoan te baeki anne te iterana te mangori ao iterana aki mangori ngkanne iai te bwai ae e na karaoaki. Kanga anne te bitaki ae ti ataia. Kanga e a tobwaaki riki aron te mangori nakon are e nang kanakoaki te mangori bwa ti 4 ke 5 kanga e bon raioiroi n tabetai ti karina te mangori.

Ngaia are I nang nanokawaki riki n te bwai ae riki i Abaiang ao e koaua are a tia ni mwakuria kaain au tabo ni mwakuri bwa ana manga kauringia riki aia Copra Coordinators iaon aba n aki karekea kanga te nano rawawata inanon aia tai ni Katine ao ana tobwai aia kanganga aomata n aron are a Katine iai bwa karaoan te takataka ke bebekakin te takataka naba

nakon te tabo ni bobooti ti aki te bwai are tao ko karabinobinoa bwa kanga rabwan te kaa ko katoka n te rebwewebwe ao ko bebekia ko kainnanao ngkana manga ngkoe te unaine ke te unimwane koa kainnanao riki iai.

Ngaia are ana riai n tobwaia ao ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki

Hon.Betero Atanibora: Ko rabwa Madam Speaker ao e rangi n rabwa ana kaeka te Minita are I taku bwa kanga e a bon toroba naba nanoia ake anga aia titiraki aio bwa e na mwemwekaki nakon te Auti ao au kantaninga bwa iai te rau n nano naba imwin te ongora n te tai aio. Ao e koaua tao e na ataia naba te Minita bwa iai naba tamnein naba ben akana a tia naba n roko nakoiu ao I a bon tia naba kanga n noori ao kanga a bon taraa ni kona ni katineaki. Ma e koaua tao ngkana iai te kainibaire n aron are e taekinna are ngkana tao tera are ko taekinna te Minita te mangori, ao ngkana tao e a manga nang mwaiti te mangori ao tao e a karako riki are e bon kantaningaaki tao bon iai babaire akanne ao ara kantaninga bwa bon iai kainibaire akanne ao a bon ataia taan tuoate ben ao taan katinea te ben irouia naake a bon mwatai n taraakin te ben.

Ma e koaua bwa te tangin nano are e roko aio ao kanga bon taraan been ake ti noori tamneina akekei ai bon ben aika tao ti aki te naan mangori Madam Speaker, bon ben aika a bon riai ni katineaki ao a tia n aki katineaki iaan are e a kabonganaaki te taeka ao e taekinna te tia Katine a bon ira ana kainibaire te tabo ni Katine ae karokoaki mai Tarawa ao ti aki aia baire ngaia ni bon oin nanoia ma bon a kabaeaki bwa ana riai ni ira anne iaan te taneai ae boou. Ao e rabwa bwa e a tia ni kamatata te Minita bwa e nang aki kabonganaaki buaka te taneiai ae boou bwa e na bon riai n taekinaki raoi. Ma bon te kamimi bwa e a kanga naba ni manga taekinaki irouia Taan Mwakuri tao e mena ao tao e bon mwakoro n te beba are e roko irouia ma tia manga bon bubuti ngkana bon iai kaobin te kainibaire are e nikiraki nakoia kaain aon aba bwa e aonga n ae bwenaua naba nanoia naba te botanaomata. E rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Booti Nauan: Ngaia e rabwa riki te Tia Babaire ao e koaua ti nang matata n te bwai ae tabekiarake te Tia Tei ae karineaki temanna mai Abaiang. Ao I taku bwa teuana naba te mena n aron ana reitaki au Botaki ni Mwakuri ma te tia mwakuri ke Taan Mwakuri mai Abaiang ao I taku bwa e reke aio iaan are kanga n tabetai a kabaeaki

ara tia tutuo takataka bwa ana kakaraoa te bwai ae te random check, kanga te random check nakon kanga aia tai ni Katine. Ma I taku bwa aio ngkanne are tao e a kan karaoa aio ara Copra Coordinator ao tao e kabwaroa bwa tao e na tuoia bwa n tabetai e bon kainnanaaki bwa e na karaoaki te random check bwa e na tuoaki te takataka raoi te ben are e kabwaroaki bwa iai te mange iai ke tao tera. Ngaia are ngkana iai te mange ana kanakoa. Ma kanga aio bon kanoan naba te kaetieti iaan are e na teimatoa ni kakaraoa te random check bwa are a riai ni kakaraoa te random check bwa ngkana a roko takataka i Betio ao e bon mwakoro takatakan Abaiang Tabiteuea Maiaki, Tamana ao ngkana e a karaoaki te kamanti ma katikaki tao takataka Tamana kee ma tao e korakora iai tera ngkanne a kona n ribooti rikaaki ni kangai Tamana taraa riki am takataka bwa iai arei, ke tao Tabiteuea Maiaki.

Ngaia are I taku bwa aio naba ae karekea naba te kanganga ma te bwai teuana ae tao a ongo naba ngkai kaain ara Botaki ni Mwakuri n te KCDL ao bon ara tia tutuo takataka iaon aba. Tao bon te reitaki kanga aron te customer service ngkana ko taraia Teekeua ngkai ti na ti tuoia am mena ibuakon takataka bwa kanga ti mena ma e uara arei. Ao ti aki nakon are kanga no kemai kabwaroa ngkoe am

takataka are e na roko naba iroun temanna are e na kangai 'Nao, a ti kabwaroaki au takataka ao te koraki aikai e aera aki kabwaroaki' taningaai bwa nang buuta au kaitiring ke tao tera e a boo naba te un ke tao n tabetai e a un. Ao tao e a mama bwa ngaia ngke e a kabwaroaki ana takataka ao tao a kuneaki taian raa inanona ao ngaia e a kona n reke anne.

Ngaia I taku bwa te bwai ae nang kakawaki irouia ara tia mwakuri n te Katine iaon aba te bwai ae e nang kakawaki te customer service nakon te aomata. Ao I taku bwa ngkana e karaoa raoi aia maroro ma aron aia mwakuri n aki ientaka kanga ni karaoa te mwaan ae e na karaoa te rawawata n nano ao I taku bwa e na nakoraoi ngkanne te waaki anne. Ma kanga bon anne ao ti nang n noora ae tabekiarake te Tia Tei mai Abaiang ao e riki bwa kanga teuana te reirei nakoira kaain te KCDL nakoia ti aki ti nakoia kaain Abaiang ma ai bon nakon naba aban Kiribati aika tabeua ao e rarabwa riki te Tia Babaire.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Betero Atanibora: Ko rabwa ao e rangi n rabwa te Minita ae karineaki ao ai bon bwanaau naba ni karabwarabwa nakoia kaain ara Botaki ni Mwakuri are a tabeakina te itera aio ao ti kakoaua bwa e

koaua e nang roko te \$4 n taara ao e nang bon moanna n roko ngkanne are aekan Katine ake kanga a na kakaongora Madam Speaker ao tao N na bon kaungaia ngai kaain au abamwakoro kaain Abaiang, bwa ana bon bia karaoa kanoan te kainibaire n te aro bwa ana reke aia ben ao e na aki manga ngurengureakinaki bwa a bon ira raoi te kainibaire. Katinea ae kanga e karako are te mangori karawata riki are kanga bon te mwau. Ma n tabetai ao koa manga buki ni mataa are te mangori n tabetai ma ti aki n ae e na katoa tai.

Ngaia are au karabwarabwa nakon te Minita ma ana koraki ao bon ana Taan Mwakuri naba akana i Abaiang ake a karaoa naba tabeia ao tao iaon naba kainibaire akana a tia ni mwiokoaki ibukin tibwangaia ao tibwangan te Tautaeaka ibukin tararuan te tabe are a katabeaki iai.

Ngaia are au karabwarabwa nakon te Minita ae rine ao I a kaunga ngkanne naake a tabeka te titiraki aio bwa a karaua ngkanne ni manga bon raumea raoi aia ben n te aro bwa e na nakoraoi aia Katine ana aki manga reke n te kanganga nakon taai aika ana roko. Ko rabwa riki te Minita ao e bane moa buokan te titiraki ko rabwa.

Tibiika; Te Minita.

Hon.Booti Nauan: E koaua e rarabwa ao kanga bon akea au mena ma e koaua N na kareke tai teutana te Tibiika n ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang. Are ngkai e nang bwaati n Tianuare \$4 te taara e a kaumwane riki te tia oroben. Ma ti au kauring nakoia ara tia Katine karaoa te mwakuri ae tamaroa ibukin te botanaomata bwa a kaawa aomata karaoa ami kabanea n tamaroa. Ao au kaunga nano nakoia kaain Kiribati bwa ngkai ana takataka te i Kiribati kanga e taraaki n te aonnaba bwa kanga te premium ara oera are e reke mai iai bwa e nang tamaroa ara oera. Ngaia are ti na teimatoa ni katikiraoa ara takataka ngkai e a raka te \$4 n taara ao aio are ti kantaningaia bwa ana karaoia ni kabane abamwakoron Kiribati ake a Katine takataka. Ti kukurei naba n taekinna bwa e nang karababaaki ngkai kanga waaki ni karikirake ti aki man te bwai ae te nii ti aki te takataka n aron are I a tia n takataka. Kona roko n tabetai ao kona katinea am takataka ko katinea ma am ewenin ko katinea ma am boua ko katinea ma am nana ao tao koa manga korobaea am bannii tao ni manga korea te noko koa manga katinea naba te noko. Ko rabwa te Tibiika ao are ieta.

Tibiika: Ao e a bon bane buokan ara titiraki ao tia nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia

Tei ae karineaki mai Kiritimati and Kanton Hon.Bakaia Kiabo ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Martin Moreti te Minita Ibukia Aine, Roronrikirake, Takakaro ao Kamweraoi. E nakoim te Tia Tei.

**KABWAKAAN AIA BACK PAY
KAAIN KANTON IBUKIN 2020 AO
2021**

Hon.Bakaia Kiabo: Ko rabwa Madam Speaker ao aio au titiraki:-

E kona te Minita are tabena n noora riain kabwakaan aia back pay SFU kaain Kanton ibukin te ririki ae 2020 ao Tianuare nakon Maati 2021, bwa bon te kanganga ngkai te itoman n aia tabo? Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Martin Moreti: Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa te Tia Tei temanna ae karineaki mai Kiritimati n ana titiraki ao aio kaekana:-

E tauraoi au Botaki ni Mwakuri n rinanoa te tabeka aio. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Bakaia Kiabo: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua e rabwa te Minita n ana kaeka ao I taku bwa ti kakoaua Kanton bwa bon te kanganga ao I tau bwa aia beba a bon rimwi naba iaan te kanganga

are bon akea ke booma n aia tabo ao iai angaraoina bwa iai aia koraki ake a reke rokoi i Kiritimati bwa te naan aoraki ao tia kataia ni ibuobuoki ma ngaia n rokoia i Kiritimati ao ti na manga kataia ni kakoroa nanona ngke tia manga roko i Kanton ao I a bon tibwa karini ni kabane aia mena are a bon reke n te kanganga bwa are a bon rimwi n taina are bon iai ana tai iai kaain ana Botaki ni Mwakuri te Minita ae karineaki. Ao I a bon tia naba n rereitaki ma kaain ana tabo ni mwakuri te Minita iaon te kanganga anne ao I taku bwa ane e bon tiku naba inanon baia ao e rabwa te Minita n ana kaeka n te tai aio bwa e taraa n ae e na reke buokaia ke tera ana kabanea ni ibuobuoki iaon aia kanganga kaain Kanton ngkai e bon kaokoro ma aia kanganga naba kaain abamwakoro tabeua akana a rimwi aia beba.

Ngaia are tia manga bon kauataoa riki te bubuti nakon te Minita iaan aia kanganga kaain Kanton iaon keiakinan aia booma nakon ana due date raoi te Minita are e a tia ni kanakoa nakoia te botanaomata. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Martin Moreti; E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa buokan te titiraki ao I taku bwa e nang teretere ae kataia ni kabwarabwaraaki ao eng aio bon teuana naba ae ti a tia

naba ni kaman ma maroroia ma ara kabinetu riki are te bon te Minita n te Linnix tarakin te kanganga aio ao bon ara babaronga ngkai are ana riai n reke buokaia kiaina ngkai e bon kakoauaki bwa akea te bwai n reitaki e kuri n akea te bwai n reitaki akea te bao ni mwamwananga nakoia akea naba kanga e bon nang korakora aia kanganga nakai ao bon ti te ribooti bon ti tengaun ma teniman mwaitia e a bon nang uarereke. Ara kantaninga ao ara baronga aongkoa ana bane ni karaiaki aia bwai nako Kiritimati n te Linnix ao ai reken te mwananga nako ikekei ao a manga bane n tibwatibwaaki nakoia n te tai ae waekoa. E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika; Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Bakaia Kiabo: Kanga e a bon bane buokan te titiraki Madam Speaker ao ai bon te bwana riki ni kaitau nakon te Minita ao taraan ae e na reke buokan te kanganga aio ao ti kakoaua bwa iai naba kaibuke aika iaon kawaina imwain tao baoia ataein te reirei ao bon iai naba natia tabeman kaain Kanton ngkana arona bwa ana kona naba ni ira bwakan te mwane are e a kona n rinanoaki aio ni kabane, e aonga n ae e reke naba buokaia rikin te rorokon te kaibuke ikekei ao tao e kona n roko aia mwane aio ni baoia ataein te reirei ao e bon kona ni manga kabooi aia kaako bwa e

kakoauaki bwa ai bon akea naba tera te mwane iaon Kanton. E bati n rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Martin Moreti: E rabwa buokan te titiraki ao e rabwa n ana *information* tabeua aika a kakawaki ibukin te bao ngkai e koaua bwa e nang kanganga rereken te bao ikekei ao tia reitaki ma ara aobiti n reitaki ma te Linnix bwa e aoria ni moantaai ni barongaaki aio bwa e aonga ni moantaai ni kakaeaki angan n te tai ae waekoa ao e na kibaraki aio bwa ti kakoaua bwa bon te bwai ae riai ni buokaki ibukia riki kaain Kanton. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ao bon akea buokan am titiraki te Tia Tei ao tia nakon are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tarawateinaieta Hon.Harry Tekaiti ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Dr Tinte Itinteang te Minita ibukin Tararuan te Mauri ao Katoki Aoraki. E nakoim te Tia Tei.

**ONEAKIN KIRINIKI IAON
TARAWAIETA NI KAAWA AIKA
TABONIBARA, KAINABA AO
NABEINA**

Hon.Harry Tekaiti: Ko rabwa Madam Speaker ao I a kukurei naba n reiti bwana ni kakamauri inanon te ingabong aio ke te ratawanou aio nakoim Madam Speaker, te

Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita, Taan Tei, ao ai bon taan ongora e moarara riki au abamwakoro ae Tarawateinaieta ni kamauri ngkai. I a tabeka te bwana ni Kamauri kam na Mauri. Aio ngkanne au titiraki ae nambwana 153 iaon te Ota Beba ae kangai taekana:-

Ni bowin te Maneaba ni Maungatabu n taai aika nako ao e taekinna te Minita ibukin te marurung ao katoki aoraki bwa e a tauraoi New Zealand ni mwanena oneakin Kiriniki iaon Tarawateinaieta ni kaawa aika Tabonibara, Kainaba ao Nabeina nakon te bwai ni imatang. Au titiraki nakon te Minita ae rine e na waaki ni ngai karaoan Clinic aikai taiaoka?

Tibiika: Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang: Ko rabwa Madam Speaker ao tao imwain moa ae ti waaki ao tia reiti bwana ni kamauriko Madam Speaker, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita, Taan Tei ao ai taan ongora. Kam na bane moa ni Mauri.

Ao aio ngkanne Madam Speaker kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawateinaieta:-

Madam Speaker, ana waaki mwakurian Kiriniki aika a mwaneweaki iroun te Tia Tei ae

karineaki n ana titiraki aio ngkana e tia raoi te baronga. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Harry Tekaiti: Ko rabwa riki ao I a kaitaua te Minita n ana kaeka ao aio ngkanne buokan au titiraki. Ao tao N na bon bobo ariki tao rangam te Minita ae ko karineaki tao I a kan bubutiko tera raoi ae ko nanonna n aron are te baronga bwa ko kona ni kabwarabwarai tabeua bwa tera am baronga ae kona ni kaekan au titiraki aio. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa buokan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawateinaieta. E koaua Madam Speaker n aron kaongoakiu irouia au koraki ao bon iai ngkoa te katauboo are e a tia katauaki ibukin onobwaiian ana kiriniki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawateinaieta n aron are e mwanewei man te bwai ni Kiribati nakon te bwai ni imatang. Ma n aron are I kaongoaki Madam Speaker ao e a tia ni waakinaki ke ni moan issued te tender ibukin te onobwai aio n te ririki aio. Ao e rinanoaki nukan te ririki aio ma te kanganga ae te Covid-19, ao a tia ni manga raka boon bwaai nakon are a tia ngkoa ni kataumwaneaki.

Ngaia are ngkai a manga moan rinanoia ara koraki ao tao iaon kawaina, ngkai ni manga kakaekai riki kaitaraan te raka ni katauboo anne ao ni manga moan wakinaki te tenta. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Harry Tekaiti: Ao e rabwa ao e nang teretere ao e nang matata kanga am kaeka te Minita ao e koaua bwa a bon ongora kaain Tarawateinaieta riki kaawa aika I tabeki aia bubuti ibukin aia kiriniki n te tai aio eng ao kanga bon buokan te titiraki bwa are e koaua are tao bon iai kanganga ni irekereke ma te Covid-19 n te tai aio ao ko ataia ngke a bon ongo bwanaam kaain au kaawa aikai n taai aika nako ao e a kuri naba ni memere ke ni kerikaaki aron te waaki ni kan manga waakina aron te maintenance ke tao kanga e a reke naba kanga korakoran aia kariaria ao kanga aikoa naba nang moanibwaia aia kiriniki n ononeia bwa e a tiku n te kantaninga are e nang bon oneaki nakon te bwai ni imatang.

Ma e aoria bwa are a bon ongo ngkai e kakawaki naba bwa e a bon ongo am kaeka ao tao a riai ni keiaki teutana au kantaninga bwa are e koaua bwa are e bon mena inanon te boki ni karikirake ao are tao

kanga n otau ngkai e mena n te mwane ni karikirake ao I taku bwa are e na bon manga bon roll on nakon te ririki ae boou. Ma au kantaninga tao bon ti buokan au titiraki bwa ibukin te ingainga anne ao tao e kona riki ngkana arona bwa moan te ririki tao Tianuare ke tao Beberuare kanga tao e na akin ang manga wene nako ni maan nakon te ririki ae boou taiiaoka.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang: E koaua Madam Speaker e rabwa riki buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki ao e koaua Madam Speaker ti karautaeka nakoia kaain Tarawateinaieta ibuki te ingainga n nano anne ao e koaua ngaira naba e ingainga naba nanora n ikan moantaa ni kati ai aia kiriniki aikai ma e koaua ibukin kanganga aikai aika ti aki kantaningai ao e koaua e raoiroi bwa n aron are e a tia ni mwaneweaki ao e raoiroi bwa are a bon ongora au koraki ao e a bon tia n reke au tai ni maroro inanon te wiiki aio ao are a kibaria ao tao ara kataninga bwa tao moan te ririki ae boou ao e a nakora oi te waaki. Ko rabwa.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Harry Tekaiti: Ko rabwa ao ai bon te bwana ni kakaitau ae moan te abwabwaki are bwanaan kaawa

aikai nakoim te Minita e rangi ni itiaki am kaeka ao e ang ate karau nano ao e koaua are a bon ongora ao I taku bwa iai kanga te namakin naba ae I namakinna bwa a bon bae ni kaitauko n aron am mwakuri ao am tararua ae kanga e koaua are ko mena n te Health ikanne ao am taratara e nang rababa naba ibukin tobwakia te botanaomata ni irekereke ma marurungia. Ngaia are aio bon aia namakin kaain Tarawateinaieta I a karokoa naba ni bwanaanna ngkai kaawa aikai kai a noora aron tobwakia ma kaekan aia titiraki ao te bwai ae e na mwakuriaki ibukia. Ao tao man taeka tabeua aikai ao au kantaninga bwa tao I aki manga tabeka te titiraki aio bwa tao e nang kantaningaaki te iraorao ao norakina ao te mwakuri nakon bong ma ririki aika imwaira te Minita. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua e rabwa riki bwanaan te Tia Tei ae karineaki mai Tarawateinaieta n raraoma ibukia ao n tabeaianga ibukia ana botanaomata ao e koaua ibukin kanganga aika a tia ni mwaneweaki ao e koaua ara kantaninga bwa e na moantaa ni kibaraki aio nakon te ririki aio. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao e a bon bane buokan te titiraki ao tia nakon are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Kuria Hon.Banuera Berina e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin Botaki n Reirei Hon.Alexander Teabo e nakoim te Tia Tei.

**TUAI MAN BWAKA BOOIA
MONITORS IAON KURIA**

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire aio au titiraki:-

Iai monitors iaon Kuria aika a tia n anga aia ibuobuoki nakon reirei ake a kateirakeaki iai ma e tuai man bwaka booia ma aia leave pay. I butia te Minita are tabena bwa e kona ni ibuobuoki iaon aei taitaoka? Ko rabwa te Tia Babaire

Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa ao aio kaekan ana te Tia Tei ae karineaki mai Kuria:-

I karabwa te Tia Tei ae karineaki mai Kuria n ana kakammwakuri ibukia taan ibuobuoki n tia reirei ao bon te karautaeka ngkai iai te iremwe nakon karokoan booia iaan bukina aikai.

Aki ataaki kateirakeaia ao akea te relieve form ibukia, aki karaoan te ukeuke ibukin te monitor, aki tabwaninin rongorongoa ake a karokoaki iroun te Botaki n Reirei ao e ngae n anne ao imwin reken te

rongorongoa ibukia monitor aikai ao e a tia au Botaki ni Mwakuri ni mwakuria kaetaen kateirakeaia ao karaoan booia te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire ao I kaitaua te Minita ae karineaki I taku bwa a bon kakauongo koraki ake a irekereke ma au titiraki aei iaon abara ae Kuria. E koaua te Tia Babaire akea riki au titiraki N na ti kaitaua te Minita bwa au kantaninga bwa ana rinanoaki bwaai aika ana riai ni karaoaki aikai irouia ake tabeia aio n ara abamwakoro ae Kuria. I kukurei n ongo bwa e rinanoaki te boo ma tera riki te Tia Babaire. Ngkana manga iai reitakina te Tia Babaire ao I a manga bon reitaki ma te Minita iaona imwin ongorau mai irouia kaain abara aei. Ao Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa ao I karabwa te Tia Tei ae karineaki mai Kuria ao e rabwa aio teuana te mwarara ae ti noria n te tai aei te Tia Babaire mai Kuria tao riki akean te matata te Tia Babaire ma ti a tia ni karaua raoi ni katereterea ao ni mwakuria raoi ma kaain Kuria. Ao n otau ngkai ao I taku bwa e nang bon reke aia IECC bwa I taku bwa

aio teuana bukina ae e nang tinetine iai te Tia Babaire. Ao ti karautaeka nakoia kaain Kuria ti na biriakina aio ao nakoia riki monitor aikai te Tia Babaire ao I karabwa bwa e reke rongorongona iroura ao tia mwakuria ngkai. A bon kakauongo kaain te botaki ake tabeia ake n au tabo ni mwakuri ao tia tia ni karaua n tataraiia raoi ao kanga ti a tia ni kiberia teutana te Tia Babaire man moan rokon te rongorongo iroura te Tia Babaire ao I taku bwa e nang moanna n taraa n tia te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: E a bon rau nanon te tia tabeka te titiraki ao tia nakon are imwina e na tabekaki te titiraki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Nikunau Hon.Tauanei Marea ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin Akawa ao Karikirakean Abara mai taari Hon.Ribanataake Tiwau e nakoim te Tia Tei.

**KAREKEAN AIA KAIBUKE N
AKAWA KAAIN NIKUNAU**

Hon.Tauanei Marea: Ko rabwa Madam Speaker ao imwain ae I kanakoa au titiraki n te moaningabong aio are e na bon kaeka naba raou n Tia Tei ao I a kan reitai ma ngaia n ang ate kamauri n te moaningabong aio nakoim Madam Speaker, ma kaain am taibora, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti ao Minita te Leader te Kaitara ao ngaira Taan

Tei ni kabane. Taan ongora ao ni ikotaki ma kaain ara abamwakoro ae Nikunau te kamauri nakoimi n tamaroan te ingabong aio kam na bane ni Mauri.

Ao aio ngkanne taekan au titiraki:-

E rangi ni boutokaaki ana iango te Tautaeka iaon akawakin ao iokinibwaiian kaubwaira ae te ika bwa e na mwaiti kaain Nikunau, ae e na kona n reke iai ana mwakuri ae kabwaiam. Ao I kan butia te Tautaeka bwa e kona ni kakaei ao ni ibuobuoki ni karekea ana kaibuke n akawa ara abamwakoro ae Nikunau. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: Madam Speaker e rabwa tabekan te titiraki ao aio kaekana. Te Tibiika I kaitaua raou n Tia Tei mai Nikunau n ana tabeka ae rangi n tamaroa aio ao aio kaekana:-

E tauraoi au Botaki ni Mwakuri ni karaoa te kamatebwai iaon te bubuti aio ibukin rinanoana. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tauanei Marea: Ko rabwa Madam Speaker ao I a rangi ni karabwa raou n Tia Tei are te Minita ana kaeka ae e rangi ni karau nano

nakon te bubuti aio nakon te Tautaeka ao n aron ana kaeka are e rangi n tauraoi ana Botaki ni Mwakuri ni karaoa te kamatebwai ibukin rinanoana.

Tao bon oin tabekan te titiraki aio Madam Speaker eng tao bon ibukia ara ataenimwane aika a rangi ni mwaiti ngkai kaain ara abamwakoro ae Nikunau aika I taku bwa a rangi ni mwatai iaon tea kawa. Aika a mwakuri ngkai ao aikoa naba mwakuri ao I taku bwa e nan ang ibuobuoki nakoia kaain ara abamwakoro aikai ngkana arona bwa e a bon reke oin aia kaibuke n akawa ao ana kona ni kabongana ao ana kona n reke bwa taian *masters* n te akawa. Ara koraki n ataenimwane aikai ngkana arona bwa a bon kabonganaaki rabakauia ni bon oin aia kaibuke ke ni bon oin naba aia marawa.

Eng ngaia are kanga anne oin te titiraki ao I ataia ae tao e na aki nang waekoa aron aio n aron te kaeka ibukin te kamatebwai e na bon bae n abwabwaki teutana ao N na butia te Minita ngkana e ti kona ni kabwarabwara riki teutana bwa tao tera te kamatewai ae e kanga e na rinanona ana tabo ni mwakuri bwa e aonga n ae e reke te iango irouia kaain naba ara abamwakoro ao ara ataenimwane ake kanga ae ngaia te titiraki aio ibukia. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa buokan te titiraki Madam Speaker ao kanga te kani kamatata iaon baikara bwa tera te kamatewai are e na karaoaki ibukin kanga rinanoan te tabeka aio. Ao e koaua aio eti te kantaninga are e nang kaungaaki ngkai te waaki n akawa, bwa teuana te karikirake ae e na bongana ibukia ara botanaomata ao bon iai te naan tamnei ngkai ake a tabeka ni kamatebwaiaki iaon kaibuke ake teniwaa ake a mena ngkai are e kammwakuri te CPPL. Ma e koaua bwa n te kanganga aio ao bon iai kanganga aika a noraki ao e kataaki naba ngkai n raana arei bwa te kamatebwai are e na karaoaki ane kanga e bubuti iai te Tia Tei Madam Speaker, e a moanna n reke te tamnei ao ti kona n reitaki ma te Kauntira ni mwakuri ma ngaia ni karini aikai n te tai ae waekoa bwa kanoan ana karikirake teuana are I taku bwa bon iai kawaia ni kabane ake ana kona n raana arei are ana kona ni karaoaki inanon te Kauntira ae ti waaki iai ma te Kauntira. Ao akanne tao ana ibuobuoki moa akanne Madam Speaker ma ni ngai are e na karaoaki iai te mena aio inanon naba te tai are e kona ni waaki mai mwiin tabekan te titiraki aio ngkai e a mwemwe inanon te Auti. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tauanei Marea: Ko rabwa Madam Speaker ao I a nang kaitaua riki ana kaeka te Minita ao eng e rangi ni koaua are e taekinna eng iai kawaina are tao rinanon te Kauntira tao anne ngkanne tia bon manga uaia ni ibuobuoki ngai ma ngaia ma ara Kauntira ao e koaua are e a mwemwe inanon te Auti aio kanga tao anne te boto ni iango inanon te Auti aio bwa te bubuti nakon te Tautaeka ao tao tia kabaebaea bain te Minita ma ana Botaki ni Mwakuri ao bon te Tautaeka. Ao ngaia tao e a taekina are iai ana kaibuke tera ngke e a reke naba tewaana ibukin Nikunau ao tia katuka akanne bwa kanoan ana babaire te Minita man te Tautaeka. Ao e rabwa akea buokan te titiraki.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa Madam Speaker ao e koaua e rabwa ao akea te kanganga bwa te kamatebwai are e taekinna bon anne te waaki ae kakaraoaki ibukin barongan karaoan te beba ni karikirake iaona ao e koaua iai kaibuke ake I taekin akekei aikai ake kanga ti na moa man te babaire n taai aika nako ao ane e tiku ngkai bwa kanga bukin bwai iai te Kauntira n TUC ma BTC ao Banaba n aron are kanga e taekinaki n taai aika nako. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao tao e a bon bane buokan ara titiraki anne ao tia nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei mai Tarawateinaieta ae karineaki Hon.Terieta Mwemwenikeaki ao e na kaekaaki iroun te Kauoman ni Beretitenti ao bon te Minita n te mwane ae karineaki Hon.Dr Teuea Toatu e nakoim te Tia Tei.

**RINANOAN TE TANGO MWANE
MAN AIA RAKA N AOA NI
MWAKURI TAAN MWAKURI N TE
TAUTAIEKA**

Hon.Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika ao imwain ae N na tabeka au titiraki ao te bwana ni kamauri nakoira n tamaroan te bong aio ti na bane ni Mauri. Ao aio taekan au titiraki:-

E kona te Tautaeka n noora riain rinanoan te tango mwane man aia raka n aoa ni mwakuri Taan Mwakuri n te Tautaeka? Ko rabwa.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu: E rabwa ana titiraki temanna te Tia Tei ae karineaki mai Tarawateinaieta ao aio kaekana. I kukurei n taekinna bwa e kona n rinanoaki te *tax rate* ma e na riai moa ni karaoaki te kamatebwai iaona. E rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika ao rabwa riki te Kauoman ni Beretitenti ao te Minita n te mwane n ana kaeka ao I ti kan kamatata riki are te naan kamatewai are a riai ni karaoaki ao tera kamatebwai akanne ana maan ke tao ana bon kona ni karaoaki irouia ara koraki aikai bwa e aonga ni kona ni moantaai n tia. E rabwa.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu: Eng e raoiroi ma N na kamatata iaon anne I taku bwa te bwai ae e na bon riai n ataaki ao e na ataia naba te Tia Tei ae karineaki bwa are bon te aoataim irarikin are taian raa irarikin are bon te boo ao a bon bane n taxable ao anne ngkanne bwa are ti aki nanona bwa a bane n tax n taai nako bwa are te aoataim e bwaka iaan te mwaiti are e aki kona I taku bwa \$4 te ngaa ngkai ke \$5 te ngaa e aki kona n tax.

Ngkana e aki roko n \$5 te ngaa ao ngkanne e aki tax. Ma I taku bwa ti a tia n taekinna bwa n rekereke ma ara motinnano bwa teuana ara motinnano ngkai ae e na waakinaki ke tao e na riai ni karaoaki imwain tokin te 4 n ririki aio ke n te tai ae waetata bwa are ti nang kaka te threshold from \$5 thousand nakon \$7,500 kanga anne te kantaninga. Are nanona bwa ngkana e kerake te threshold mena anne ao angia aomata tao e moamoa riki naake a

uarereke booia ke tao a kaboaki n te boo are kanga mai inano ao angina ana bon *tax free* ao a nang bon aki tax ao anne ngkanne a kona naba n rekereke iai naake tao aoataim. Bwa are bon angina naake aoataim bon angina kanga te boo I taku bwa bon man 15 inanon nako naano. E rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki: E rabwa Tibiika ao I karabwa riki te Kauoman ni Beretitenti n ana kamatata ao tao bon ti buokan te tabeka aio bwa bon te kantaninga are te aoataim ao eti are bon taekinaki are tao bon angina akana a mena inano. Ma te bwai ae te overtime naba e bon ti kakaraoaki ngkana e a bon nang kainnanaoaki am service n te Tautaeka. Ngaia are bon iai te aoa ni mwakuri ao ti anganaki ao angina naake aoataim a bon mena n taabo ake a nang kainnanaoaki aia service ironun te Tautaeka. Tao ibukin tararuan te rau, te onaoraki tera riki are kanga e bon tangiria te Tautaeka bwa te service aika ana riai ni karaoaki. Ao bon aia koaua naake anganiira te bubuti bwa bon bukin tera ngke e a manga tax bwa are a bon mwakuri riaon aia kona bwa are bon aomata ngaira ao bon iai tokin ara konaa ni mwakuri. Ma ibukin ae e nang kainnanaoaki aia mwakuri ao e aera ngkai tao e a reke bwa bon

kanuangaia bwa are a bon mwakuri riaon are a riai ni karaoaki bwa are anne katabeaia ao e kainnanoaki te service anne.

Ngaia are kanga bon te special case are eti bwa ti bon tax iaan te tua ko karekemwane ao e na bon riai n tax naba. Kanga ti anne ngkana e kona ni bon taraaki bwa kanga ai bon kaboan mwiin te mwakuri korakora irarikin are a bon tia ni mwakuri ma a bon riai ni mwakuri bwa are kainnanoaki aia service.

Tibiika : Te Kauoman ni Beretitenti e nakoim.

Hon.Dr Teuea Toatu: E rabwa buokan te titiraki ma e koaua bwa are bon iaan te tua ngkai they all income a end n am *employment* ke tao tera a bon bane n *taxable* te aoataim ke tao tera riki tao bon boon ao baika a rekereke nako ma am mwakuri a bon bane n taxable ngkana a reke iaan te mwaiti are e na bon riai n tax. Ma e koaua ae tao te tangitang ae e na taekinna te tia mwakuri tao naake aoataim tao bon tangitangia bwa ti a bon tia ni kitania ara koraki ti a tia ni mwakuri korakora tao ni kataira ao tera riki. ao tao e koaua bwa are e kanga ao are bon irian te mwakuri. Ma te bwai ae kakawaki bwa te bwa ae riki aio kanga ti aranna bwa *it a win win situation*. Bwa are *it a win win* bwa are man aia itera ngaia e a reke riki aia income ae bubura

nakon are e a bon tataneiai n reke irouia ti aki ti anne e a bwaka naba aia KPF ao taian ra ariki. Bwa are nanona bwa *it a win win* bwa ngaira ngkanne man ana itera te Tautaeka ke te tia kammwakuri a tia bwaai ake ana riai n tia ibukin te botanaomata ao antai riki.

Ngaia are I taku bwa e bon kanganga ae tao e koaua tao ti na taraia n te itera anne ae kanga ti na kanuangaia ibukin maonoia ae e nang bati ni bwaka. Bwa are iaan te tua ana bon riai ni bane n tax taian mwane ke karekemwane ake a rekereke ma am mwakuri. Ti ni karokoa e a tia ni bitaki te tua n te tai anne ao ngkanne e kona ni manga rinanoaki. Ma n aron ae I taekinna aio ngkana arona bwa e bon koro nanon te motinnano are ti nang karaka te tia mai inano n te taxable income man \$5 te ngaa nakon \$7,500 ao e na bon rawata ae e na bon aki tax naki kee. Ma I taku bwa anne ngkanne kanga ti te itera anne ma e koaua bwa ngai teuana au *ministry* ngai ae e nang korakora te aoataim naba bwa ibukin karaoakin te boo n taai nako. Ao n aron ae kam noria ngkai e tuai man reke ae tao e na aki bwaka te boo bwa e bon riki aio ibukin aia aomataim kaain kaain au tabo ni mwakuri. Ao n rekereke tao e koaua tao te bwakamwane nakoia te SFU ao te mwane ni kara ngaia anne. Ao n aron ae I taekinna kanga e bon *works both way it a win*

win situation bwa naake a aoatam e reke irouia e a raka riki booia bwa are iai te extra income ao irarikina iai naba aia KPF are e reke irarikin anne ao e rabwa.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki ao I taku bwa e a rau nanon te Tia Tei ni kaekan ana titiraki ao tia nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Teraina Hon.Nantongo Timeon ao e na kaekaaki iroun te Kauoman ni Beretitenti ao te Minita n te mwane ae karineaki Hon.Dr Teuea Toatu e nakoim te Tia Tei.

**AKI TAUN NIKIRA (MAIBIBI)
NAKOIA TAAN KABOBWAI**

Hon.Nantongo Timeon: Ko rabwa Madam Speaker ao e kangai taekan au titiraki iaon te Ota Beba aio:-

Angiia titoa n taai aikai aki tau aia nikira nakoia taan kabobwai. Te bubuti nakon te Minita are tabena e kona ni karekea ana ibuobuoki nakon te kanganga aei? Korabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti e nakoim.

Hon.Dr Teuea Toatu: E rabwa ana titiraki te Tia Tei mai Teraina ae karineaki ao aio kaekana:-

I kukurei n taekinna nakon te Auti aio bwa te kanganga aio ae

mwakuriaki ngkai iroun te ANZ Bank of Kiribati.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Nantongo Timeon: E rabwa te Minita ae karineaki Madam Speaker ao e koaua n tabetai tao ana Kanganga te Bank tao bon aia kanganga taan bobwai. Bwa eng kanga tao bon angin te tai ae kanga akea te kakatauraoi irouia te naan titoa ao ngkana ko bobwai irouia angina e noraki ngkai bwa e aki reke am nikira ma a manga katauraoi bwaai aika ana anganiko te kam te nimoko tera kee. Are kanga bon bwaai aika ko aki tangiri ni kabooi ma a kakaea angan are ana kakoroa am nikira iai ngkana ko bobwai n aia titoa. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu: Ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki bwa tao e a manga kaeka ana titiraki ao e koaua bwa ngkana bon te kanganga mai irouia taan bitineti bwa a bon manga numwarooa ni karaoa aia waaki are e na karekea aia anga ni kanakoi riki bwaai ni kabongana te nikira arei. Ma ngkana arona bwa bon te kanganga bwa e aki tau mwaitin te maibibi ke tao te coins, ao eti ngkanne. Bwa n te Bank e a bon tiku ngaia anne teuana te kanganga ae kona n reke ao kanga I

tuai n noria iaon South Tarawa bwa are bon angin ngkai te naan maibibi bon taian Bus Operators ngkai ae a bon anaia angina a bon nako naba n anaia n te titoa anai taian maibibi mai irouia te naan store.

I aki ataia bwa tera te kanganga ae i Teraina ma tao e koaua ngkana bon anne aia mena bitineti I taku bwa e na riai n aki raioiroi ngkanne anne are kanga a *force* te tia bobwai bwa a nang bon kamena aia mwane ngkana a roko ma te \$20 n taara e a nang rairaki naba ni kabane nakon bwain te titoa.

Ma n aron ae I taekinna bwa ngkana arona bwa te kanganga n aron ae kanga e kakoaua te Bank ae taian maibibi ngkai e a bon nang uarereke aia circulation ke tao butina n te economy bwa are iai are a bon taua. Ma te Bank ngkai e a tia n reitaki ma taian suppliers itinaniku i Australia bwa ana manga import riki taian maibibi akanne. Ao e koaua bwa n aron ae I taekinna bwa ngkana bon ngaia te kanganga ao e na riai ngkanne ni manga tobwaaki ana kanganga Teraina ngkana arona bwa bon bukin te kanganga te tare ibukin te mabibi ke mwaitin te maibibi ke tao tiaki are a manga bon karaoia taan tia bobwai ni karekea te anga ae ana manga bon kanakoi bwain aia titoa iai nakoia taan tia bobwai.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki

Hon.Nantongo Timeon: E rabwa te Minita Madam Speaker eng e koaua kanga ti aki raoi te kanganga raoi aio iaon Teraina ae riki ma te kanganga ae a noria iaon Kiritimati iaon Tarawa ao akanne are n tabetai ngkana ko bobwai ao e a tiku am nikira ao ko na ae ko a okinako ao akea am nikira ake a tiku ko aki kona ni manga reke iroum bwa koa kitana tao Tarawa ke Kiritimati ao a tiku am nikira akanne a tiku n aia boki n nikira ao ngkana koa ikoikoti n tabetai am nikira e a bon rangi n riao n tabetai bwa e aki reke am tai tao ni manga ruamwiin am nikira n tabetai e aki kona ni koro tao n te bwai are ko aki atangiria bwa ana anganiko n rabwatan te bwai a koreia n te boki ao n tabetai ko a okinako ao a tiku am nikira akanne a bon tiku bwa kanoan ana raka te titoa are ko bobwai iai. E rabwa Madam Speaker ao I karabwa te Minita ao ngkai e a tia n anga ana kaeka n anne ao ngaia tao e a rau naba nanou iai n aikai Madam Speaker ao ara kantaninga bwa e na reke te ibuobuoki aio nakon taai aika imwaira. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti ao I taku bwa e a bon rauaki nanon te Tia Tei mai Teraina ao anne are aongkoa ai bon kabanean naba ara titiraki ma N na ti kaoka ara titiraki

nakon *page 4* are ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti temanna Hon.Bonteman Tabera bwa e a tia n roko rongorongona irou man te aobiti ao ngaia iai ana reta bwa e bubuti bwa e na tabeka ana titiraki anne raona n Tia Tei mai Nonouti Hon.Ieremia Tabai ngaia are N na anganna n te tai aei bwa e na tabeka te titiraki anne. E nakoim te Tia Tei.

**KARAOAKIN ANA KIRINIKI
TABOIAKI MEANG I NONOUTI**

Hon.Ieremia Tabai: Te Tibiika ao I kukurei tabeka te titiraki ibukin raou n Tia Tei are temanna ae kangai taekana:-

N na butia te Minita are tabena bwa e a bwaka ia ngkai karaoakin ana kiriniki Taboiaki Meang i Nonouti?

Tibiika: E na kaekaaki ngkanne iroun te Minita ibukin Tararuan te Mauri ao Katoki Aoraki ae karineaki Hon.Dr Tinte Itinteang e nakoim.

Hon.Dr Tinte Itinteang: Ko rabwa Madam Speaker ao aio kaekan ana titiraki te temanna ae karineaki mai Nonouti:-

Madam Speaker e na waaki mwakurian ana kiriniki Taboiaki Meang i Nonouti n tian raoi te baronga ae tabangaki.

Tibiika: Te Tia Tei mai Nonouti.

Hon.Ieremia Tabai: Te Tibiika e rabwa te kaeka ao ti tangira riki kamatataan te taeka are e taekinna n tian raoi te baronga bwa ti aki ataa nanona bwa teuana te ririki ke uoua n te ririki kanga ko na *some indication* bwa tera raoi nanon te taeka anne.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki buokan te titiraki ao e koaua Madam Speaker I taku bwa bon titebo raoi naba kaekan ao buokan te titiraki aio n are tabekia te Tia Tei temanna mai Tarawateinaieta n te titiraki naba ae mai mwaaina. Ae e koaua bwa iai te waeremwe teutana Madam Speaker bwa are te katauboo are e a tia ni karaoaki ibukin kiriniki aikai e aki botau ma boon bwaai ngkai n taai aikai ibukin te rikirake n rekereke ma te aoraki ae te Covid-19. Ngaia are e a manga moan waakinaki riki te baronga ao te tenta ao te kantaninga bwa e na nakoraoi aio inanon te ririki ae boou. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki

Hon.Ieremia Tabai: I taku bwa e a bo rauaki nanon te Tia Tei mai Nonouti ni kaekan ana titiraki ao anne ngkanne are e a bon kabanea ngkanne ara titiraki n te bwakantaai aei ao ngkai I taraa ara tai ao e a

kuata imwin te 12 ao I taku bwa ngkana ti tara ara Ota Beba ane ni bwakantaai ao ai bon te Komete ma ngkana tera ami iango iai Taan Tei ni iangoia bwa ti nang kamotirawa ibukin te katawanou ao tia manga oki n te aoa 2 ao ngkana kam taku bwa ti na reitianako N na ti ana ami iango bwa I taku bwa te moan Biira are e na Kometenaki bon Kiribati Financial Institution e nakoim te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu: E rabwa Madam Speaker I taku bwa e koaua bwa kanga akea au kanganga ngkana ti taona ngkai ti ngkana a bon tangiria kaain te Maneaba bwa ti na reitianako ao akea naba au kanganga n anne. E rabwa.

Tibiika: Ao I taku bwa tia riai ni break bwa ti aonga n tekateka ni bwakantaai ao e abwabwaki naba ara tai ao a waekoa naba ni bane ao e rabwa anne bwa kam bane n nanoraoi n anne ao iai am *Point of Order* te Tia Tei mai Beru imwain ae ti nako.

Hon.Batoromaio Kiritian: Ko rabwa te Tibiika kanga bon ti te titiraki a bane titiraki ngkai mai inanon baimi bwa a tuai man kaoti ara titiraki taitaoka.

Tibiika: Te Tia Tei ae ko karineaki tao I a bubutiko bwa tao ko a roko n te aobiti bwa a tuai bane titiraki a rawata titiraki akana n te aobiti ao

ko a roko bwa tia kakaea am titiraki bwa tera am titiraki are ko tabeaianga iai ae tuai man kaoti.

Hon.Batoromaio Kiritian: Ko rabwa te Tibiika akea te titiraki teuana ae e a tia ni kaoti ao I katokai au titiraki uabong te bong imwain inin te submission ma ko rabwa bwa ngaia iai nikiran titiraki.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao tao tia ibuobuoki man te aobiti ma tia manga bon kaongoko ngkana tera rongorongon am titiraki. Bwa e aoria n ae rau nanom, ao I taku bwa e a bon bane kanoan ara ingabong aei ao tia bwara moa ibukin ara katawanou ao tia manga kaitiboaki ikai ni bon te aoa 2 n te bwakantaai. Ao tia motirawa.

MOTIRAWA NI KATAWANOU

Tibiika: Tia nakon ara bwai are iaon ara Ota bebwa,

Kiraaka: Kometenakin taian Biira,

KOMETENAKIN TAIAN BIIRA

Tibiika: Te Biira are ti na moan Kometenna n te bwakantaai aei, kabwara au bure, ao imwain ae ti na Komete, ao I a butia moa te Tatin bwa e a karuoa ara *Mace* , ao tao imwain ae ti waaki ni Komete ao I a bubuti bwa ko a *call the quorum*

Ao e a *quorum* ao ti nang waaki nakon ara Biira, Kometenakin ara Biira,

Te moan Biira are ti na Kometenna n te bwakantaai aei, bon te Biira ae te *Kiribati Financial Institutions Bill 2022*, ao ngkana eti anne Taan Tei ao iai te Onono, ana Onono te Kauoman ni Beretitenti nakon ana Biira au kantaninga bwa e a tia naba n reke *Copy* na iroumi Taan Tei, e a tia ni tibwaki nakoimi, ngaia are ti nang waaki nakon ara Komete,

Ao ngkana ti waaki, ti waaki n aron are ti taneiai iai, ti rokon n te *section* are iai te Onono iai ao I a kanakoa naba nakon te kauoman ni Beretitenti, ke ngkana iai ami kan kamataata ao kam a katei naba baimi.

Ti a tara mwakoro 2, 3, 4, 5,6,7 iaon te Biira aei, ao imwain I kanakoa te kaoti nano iaona, ao I a kanakoa moa nakoimi Taan Tei, Tia Tei mai Beru iai te bwai ae ko tabeaianga iai, kabwara au bure,

Imwain ae I kanakoa te kaoti nano iai ao I a kanakoa moa nakoimi Taan Tei bwa ngkana iai ae kan kamatata ke ni kaotaotao iaon mwakoro akanne, e nakoimi Taan Tei,

E nakoim Te Kauoman ni Beretitenti,

**KIRIBATI FINANCIAL
INSTITUTIONS BILL 2021
(Committee Stage)**

Hon. Dr Teuea Toatu: E rabwa *Madam Speaker* ao tao ti bane ni kamaurira moa n tamaroan te bwakantaai aei, kam na bane ni mauri,

Eang *Madam Speaker* iai Te Onono n aron ae I a tia ni kabutia nakoia Taan Tei aika karineaki, iaon te Kibu 7 mwakorona 2, ke tao 7(2), bwa e na karinaki te *section* ae boou, ae *section 3* ke tao te kibu 3 imwin *section 2* , ao e kangai taekana, “Te Tautaeaka e na katukaki man te taeka ae *associated person*” ke n taetae ni matang, “*Government is excluding from beign an associated person*” Tao e koaua tao bon te *wording* tao e kona ni kangai *shall be included* ma tao ti a bon katuka moa te *wording* n arona aio, ti a bon katuka taian *drafting expert* e rabwa.

Tibiika: Iai ae kan maroro iaon te Onono,

Ao ko a reitia naba ngkanne nakon are B Te Kauoman Beretitenti kee, are a *renumbered* naba ake imwina, are ko a karina naba are imwina are 3, e a nakoim.

Hon. Dr Teuea Toatu: Kabwara au bure *Madam Speaker* , eti , eang ngkana e butimwaeaki anne, ao ngkanne e kakawaki naba te

renumbering ngkanne iaon ane 3 e nang bitaki nakon kibu 3 bwa e nang bitaki nakon kibu 4, n aron ane e oti n te bebwa n Onono anne, e rabwa.

Tibiika: Iai ae kan maroro iaon te Onono, ao Kai bon akea ao nna kanakoa ngkanne bwa ami kaoti nano Taan Tei,

Bwa te kibu 7(2) mwakorona aika (2A,B) ana tei bwa mwakoron te Biira aei, akana a butimwaia ke a kangai Eang, ao ake aki ke a kangai Tiaki, E nakoia ake a butimwaia, e butimwaeki.

Ao ti a tara ngkanne, Nna kaotinano ngkanne, Iai riki ae kan kamataata iaon kibu akanne, e nakoim te Tia Tei ao te Rita n te Kaitara,

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao I ti kan bubutia te Kauoman ni Beretitenti ngkana e kona ni ibuobuoki ni kabwarabwara raoi nanon te taeka ane *Financial Institution*, e aoria naba n ae bwarabwara nakoia ara botanaomata , ko rabwa

Tibiika: Te Kauoman Beretitenti

Hon. Dr Teuea Toatu: E rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa naba te Rita n te Kaitara n ana kan kamataata ao bon nanon *Financial Institution* bon nanon taian rabwata ake a rekereke ma te mwane, te

tangomwane, te karekemwane, ao aio are e bon bauta n aron ae bon ataki, bon te bangke, ae te ANZ Bank, *DBK*, *KPF*, *Kiribati Provident Fund*, ao te *Kiribati Insurance Corporation*, ke tao te KIC kauarerekeana, ao ni bauti naba rabwatan tenan , e *include* naba rabwata n aekakin te *Lender* , *Money Lending* , ao I taku bwa ngkana e ibuobuoki anne nakon te Rita , e rabwa.

Tibiika: Te Rita n te Kaitara , e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao I kaitaua Te Kauoman Beretitenti ao tao bon ibukin te kan mataata n te ongora, ao nanona ake te *Money lender* are ko nanonna te Kauoman Beretitenti, are nake a katarau, are a bon katarau nakoia aomata, are ti aki tenan kambwana, bwa bon aomata?, ngaia ko rabwa.

Tibiika: Kauoman Beretitenti

Hon. Dr Teuea Toatu: Ngaia raoi anne, ma are a na riai n *licenses* ian te Tua ngkai a na riai n *licenses* , ao ni koataki naba ma rabwata n aekakin te *Western Union*, tenan rabwata ake a butimwaea rokon te mwane ao te angamwane, e rabwa.

Tibiika: Te Rita n te Kaitara,

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ngaia ko rabwa te Tia babaire ao ngkanne nanona, ngaia nanona bitineti ni kabane are aomata ngkai ae a karaoa anne a nang riai n tauaki mwia, are tao aki rekereke ngkai ian te *Money lender* bwa tao te kanakomwane, bwa are ti ataia iai naba titoa ake a irekereke naba karaia te mwane, kanga ti ongo n ara bowi ikai n taai aika nako, bwa iai te *store* teuana , te *Fair Price* kanga ngaia naba ae karai mwane, n aron are e mataata n ara bowi ae nako, n tenan maroro n te titiraki, ma ngkanne aikai naba ngkanne a nang riai n tauaki mwia are antai, are tao bon tiaki oin aia bitineti ma a reke naba, a karaoa naba anne, a nang tauaki mwia ngkanne, ko rabwa.

Tibiika: Te Kauoman

Hon. Dr Teuea Toatu: Ngaia raoi anne, bon ngaia raoi are e nanonaki ian te Tua aio, riki te Tua ae boou ae Biira ae boou, ae nang riki n Tua ngkana arona bwa e kabwataki, ao nikotaki naba ma te *Financial Supervisory Authority of Kiribati* arei, eang anne raoi ae nanonaki,

E koaua ae iai tabeua ngkai ae ti a tia ni kaongoaki ae taian bitineti tabeua ae a bon karaoa te karai mwane, ke butimwae an te mwane n akea aia *license* ao itinanikun te baere a *license* ibukina, ngaia anne ngkanne, anne ngkanne ae n aron

ae kam ataia ae iai te Tua ae ngkai ae bubura ian te Tua ae boou aei, e rabwa, ma eti ane e taekinna te Rita.

Tibiika: Ao I taku bwa akea te kan kaotaotao iaon kibu akana I a tia n taekinn ao nang kanakoa ngkanne bwa ami kaotinano,

Bwa mwakoro 1 ian kibuna ae 2,3,4 5,6,7 a na tei bwa mwakoron te Biira aei, ake a butimwaia ke a kangai, Eang, ao ake aki ke a kangai Tiaki, ao e nakoia ake a butimwaia, E butimwaeki

Ao tia tara ngkanne kibu aika 8,9, ao 10, ao nna kanakoa nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan maroro iaona, e nakoim te Rita n te Kaitara,

Hon. Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao I ti kan bubuti kabwaranakoan riki ane kibu 8(E), bwa ikai are tao e kaineti ma nake a kona ni karikaki bwa tenan kain te baba n tararua n tenan rabwata aikai, ao kanga aikanne bwaai ae na riai n taraki irouia naakai, iai ngkanne ane (E) kanga ti aki nang mataata iai, ma ngkana arona bwa e kona ni ibuobuoki Te Kauoman ni kamaatata iaon anne, are kanga tao bon ana taratara te *Authority* ke te rabwata n tararua are e a tia ni kateaki ian te Tua are teuana, Ko rabwa,

Tibiika: Te Kauoman Beretitenti

Hon. Dr Teuea Toatu: Eang e rabwa, eang kanga bon , tao e bon mataata n te Tua ma tao e koaua tao e na bon kamatata raoi , ma te bae e bon nanonaki ikai te aomata are e na tekateka, e na rineaki ian te kibu aio, kanga bon te aomata ae *fit and capable*, ao tera nanon te taeka ae *fit and capable* are *mentally* ao *physically* , *should be mentally fit and physically fit* , ao ai aekakin naba ngkanne anne ae nanonaki, bwa are n tabetai ngkana e koaua, te bae e bon *obvious* , ngkana ti nang rinea aomata aika *mentally retarded* , ngkanne eti ngkanne ae kanga e a bon aki *fit and proper* , ke tao a bon *physically* naba *incapacitated* , ngkanne e aki *fit*, anne ae bon nanonaki, *they should be* kanga *mentally and physically capacitated* ke tao marurung raoi, ana bon toamau ao ni marurung raoi n aia iango ao n rabwataia, e rabwa.

Tibiika: Te Rita n te Kaiatara e nakoim,

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao iai ane mwakorona ane mai iana ane tao e a mwaninga te Kauoman ni Beretitenti, ma e koaua bwa are, kanga tao kibun 8(E) aei kanga titabo ma e aki nang turuturu raoi, bwa anne e aki taekinaki are tao iai aorakin, e aki tao tau, iai aorakin ana kantanina, ti aki anne ae

taekinna te Biira aei, ma ti na uringnga bwa aikai aomata ake a na kaiini tenan Baba n tararua, tenan rabwata, ke tenan kambwana ke bitineti aikai, ti aki ana *Board* te *Authority* bwa are anne ti a tia ni kaitiaka taekana ni bon te Tua are e bon kateaki ibukin te rabwata n tararua aei, ma aei are bon aia rabwata taan karikirake, aia baba n tararua, ke tao aia manatia, bwa aei e ti kaineti nakon te Manatia ke tenan *director* ke kain te baba n tararua,

Ao ngkanne kanga ti ti kan kamtataira bwa are ngaira ti na kabwarabwara nakoia ara botanaomata bwa ngkana arona bwa ngkana arona bwa ngai te bitineti ae I rekereke ma te waaki aei, tao te kabotau tao te titoa, ao n te titao ae I *registered* naba ke I kinaki naba bwa I kona naba ni butimwaai mwane mai itinaniku ao I angania kain Kiribati ke I kanakoa aia mwane kain Kiribati nako tinaniku,

Ngkanne n aekakin ngkanne te kambwana aei ke te bitineti aei, ian te Tua aei, ngkana e bwati, ae te mwakoro ae ngaia ti titiraki iaona, e na aki, ana manatia tao te tia bitineti aei, e na riai naba n taraki iroun te rabwata n tararua aei, ae te *Authority* aei, ae ngaia aei ngkanne ae ti kan mataata raoi bwa are aoria n ae a bon mataata naba taan karikirake, ake a i rekereke ana

tararuaki ian te Tua aei, bwa are aei, tera raoi ae a nanonna are e na aki kona ni karaoa raoi tabena ian, ma are tabena are e na anganaki, nanona ngkana ngai te tia bitineti ae I rekereke ma aei, ao I karekea au manatia temanna, ao nanona ngkana e kangai te *Authority*, e aki tau am manatia anne, bwa e aki kona ni karaoa tibwangana, kanga e kanga ngkanne arona, antai raoi ae na, antai raoi ae na rinea te aomata aei, te tia karikirake te *Authority*, kanga ti anne te titiraki, bwa bukin are e aki nang mataata, ao raon naba are teuana are kangai, e na aki rineaki te aomata ae na kona n urua te Tua, kanga ko nang kanga ni moantai, kanga aei e nang moantai, ma e aoria n ae mataata bwa tao bon iai riki bukina ae karinaki itera aikai, ao aei kanoan tenan kamataata ae a kainanoia naba ara botanaomata, riki ake a na tauaki taekaia ian te Tua aei, ko rabwa.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti

Hon. Dr Teuea Toatu: Eang, I bon karaua n taraia ma are I taku bwa ane te taeka ane *there should be reasonable ground to believe*, I taku bwa anne te *word reasonable*, I taku bwa e bon kakabonganaki n te Tua, ao I taku bwa bon iai te *test*, ae kona *test* bwa e *reasonable*, in *the context* n aron ngkanne ae ti rekereke ma te *person* aio, bwa I taku bwa ti taetae ngkai, bwa are I

taku bwa ti taian *definition* ae ti mena iaona, ngkana eti au mena, te *section* ane te *interpretation*, ngaia anne kee, bwa are e na bon roko te taeka are *fit and proper person*, nanona ngkanne e na bon reke bwa tera, *I don't think*, I taku bwa akea rekerekena ma taian *operational staff* n aekakin te manatia, ma I taku bwa n ana mena, ae kanga rabwata n aekakin te *ANZ*, *KPF*, tera riki, tao e bon kaineti riki nakon taian *Management* ao kain te *Board*, te baba n tararua,

Ma I taku bwa ngkana, bwa are ngkai bon ti taeka ngkai ae ti mena iaona ngkai, kanga bon ti ana *definition* te taeka ae *fit and proper person*, ao anne ngkanne e nang *contextualize* ngkanne ngkana ti a roko n taian kibu riki ake imwina, ao tao ti kona ngkanne ni bon *relate* ngkanne nakon anne, ma I taku bwa te *definition* aei ngkai, ti kanga tera taian *grounds* ae ti kona ni *make adjument* bwa te aomata anne e aki *fit and proper*, ao anne ngkanne, ngkana arona bwa e na ibuobuoki anne,

Tibiika: Tia Tei, Te Rita n te Kaitara

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika, ao ngkana I kaira te Kauoman ni Beretitenti nakon mwakoro 43, bwa anne ae ngaia e reke iai te titiraki, 43(1), ao anne ngkane e bon kaeka raoi bwa aei ibukia manatia ao *director*, ane e

bon mataata ian anne, ae ngaia ae te kabwarabwara bwa are kangai,

Te rabwata n tarura ke te *Authority* aei e kona ni manga karaua n rinanon kateirakean te manatia, ke kain te baba n tararua, man te rabwata are tauaki mwina are raitienti bwa e bon *fit* ke e *proper person* , ae ngaia ae kabwarabwarana ae ti rinanona ngkai, ao e nang kakawaki anne, ao aei I bon kaineti ma aei, ngaia are I bon tabekia, ngaia ngkana e kona n noria te Kauoman ni Beretitenti, kanga e aki riki i rekereke ma bwaai tabeua bwa bon ti tenan tibwanga aikai, ko rabwa.

Tibiika: Te Kauoman Beretitenti

Hon. Dr Teuea Toatu: Tao Nna mena ngkana e raoiroi iroun te Rita ngkana tia bon waaki ao ti a bon noria ngkanne ao ti a manga okira te mena anne, are e koaua bwa iai ana kibu ane e taetae iaona , ma ngkana ti bon waakinaki ao ti a taetae iaona ngkanne, bwa I taku bwa tao e na bon reke riki tamnein te bae e nanonaki n te bwai aei, ngkana arona bwa e raoiroi irouna.

Tibiika: Te Rita n te Kaitara

Hon. Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tibiika , bwa I taku ngai bwa nnena aei, bwa are ngkai e kabwarabwaraki, bwa ti na ota n te kabwarabwara, bwa tera nanon, *fit*

and proper person , bwa are akea te kanganga akana mai eta, ma ti aei bwa bukina titabo bwa e a bon nang kaukaki, kaukaki nako te matarua bwa ai bon tera are n ana kantaninga te *Authority* bwa e taku bwa e aki *reasonable* bwa are e aki naba kabwarabwaraki te taeka ae *reasonable grounds* , bwa kanga tera, e kona n ae e kona ni kabonganaki raoi, tabetai e kona n ae e a manga kananauaki nako, ma ti aei, e nang kakawaki, bwa are a ongora ngkai taan karikirake ake a na irekereke ma te Tua aei aoria naba n are a buokaki naba ngkana e a waaki kanoana ao ngkanne a na ataia bwa ti aki ti itera aikai, bwa nanona, tera are e taku, ke e taraia te rabwata n tararua aei, bwa aki *fit* ke aki tau, ana aomata te tia karikirake aei ake e a katokaia bwa ana manatia ke ana *director* ke kain ana baba n tararua, ao ngkanne iai mwakan ngkanne te rabwata n tararua, ke te *Authority* ni kona ni kangai, e aki tau am aomata anne, ngai aei ae kanga e ti kakawaki, bwa aei te kabwarabwara, bwa e aoria n are e mataata raoi, e a tia ni kabwarabwara are teuana, ma tao tera riki, bwa are kanga e nang ananau, ma tera kanga itera ae tao e tabeaianga iai te Tautaeke ke te Kauoman ni Beretitenti ngaia ane e a karinaki naba are mwina e na kona n urua te Tua, ke n urua tibwangana ian are tao ian te Tua aei , kanga ti anne, ti te kabwarabwara bwa e aoria n ae

mataata ao are ngkanne ngkana e waaki ao ataia ngkanne naake a i rekereke ma te Tua aei, ko rabwa.

Tibiika: Te Kauoman

Hon. Dr Teuea Toatu: E rabwa, aio are bon, ngkana e bon taraki, are bon ti, aio kanga taian *grounds* are e na kona ni *base* ana *decision* te *Authority* iaona, bwa ngkana arona, I taku bwa e bon *obvious* ae bon akea te kambwana teuana ae nang kateirakea te aomata ae kanga tao iai teutana te mena irouna, ke tao te aomata ae e a bon tia n rin n te karabuti, kanga anne, I taku bwa bon akea te kambwana ae kona ni kateirakea te aomata ae e a tia , tao iraua ana tai n rin n te karabuti, ke tao kanga e bon taraki bwa kanga e aki nang marurung raoi, ana iango ke tao tera, I taku bwa akanne, ao akanne taian mena, ae aio irou ngai e bon rangi ni mataata, ma e koaua bwa ngkana e taku te Rita bwa e aki mataata, ao tao ti kona , are iai te *regulation* are e na manga karaoaki, ao ngkanne e kona ngkanne ni karaua ni *spell out* tera raoi ae nanonaki n te kibu aio, e rabwa.

Tibiika: Te Rita n Kaitara,

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Kauoman, ao tao are e bon manga bon kaeka au titiraki, bwa are nanona kanga bon te titiraki bwa bon iai raoi, tera raoi, nanona titabo

ma ngkana arona bwa bon akea naba aei, ao nanona bon titebo, bwa are kanga ti te titiraki bwa nanona titebo ma iai aki onimakinaia rabwata aikai, bwa mina a kona ni kateirakeia aekakin aomata aikai, tao aei kanoan naba te titiraki iaona, ma ngaia e aoria bwa e a bwarabwara, tao ti anne te kangnga ae tao a makua taan karikirake bwa mina tao antai aia aomata ae a bon tangiria bwa aia manatia, ao e kona ni manga waeia te *Authority* , ma are *on reasonable grounds* ae tao bukina ae taku te *Authority* bwa e bon eti, ma e rabwa bwa ngaia ane e ti kakawaki ae na matata nakoia ara botanaomata , ko rabwa.

Tibiika: Te Kauoman Beretitenti

Hon. Dr Teuea Toatu: Kai tao akea te bae nna mena iai bwa are e a bon tia n raa, e a rau nanona, ma I taku bwa, ngkana arona bwa iai tao te aki matata raoi, ao e koaua n aron are I atia n taekinna iai te *regulation* are na manga karaua n *spell out* ngkanne bwaai tabeua aika aki nang itiaki ke tao ni mataata n te *Principle Act* , e rabwa.

Tibiika: Iai riki ae kan kamatata iaon kibu akanne, ao tao bon akea, ao ti a nako ngkanne bwa ti nang kaotinano iai,

Bwa te kibu 8, 9, 10 a na tei bwa mwakoron te Biira aei, ake a butimwaia ke a kangai Eang, ao ake

aki ke kangai Tiaki, E nakoia ake a butimwaia, E butimwaeaki.

Tia tara ngkanne *part 2* mwakorona aika 11,12,13 , I kanakoa moa nakoimi Taan Tei, ngkana iai ae kan titiraki iaon akanne, e nakoim te Tia Tei mai Makin.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa Tia babaire, ao kanga bon ti te kan kamatata riki bwa are n *part 2* aio, kanga ti karekean te *license* ibukia naake kanga a kan karekei ke a kan waakina te aekaki ni bitineti aio te Tia babaire ma , tao nna anga te katoto teuana nakon te Minita n te mwane ma te Kauoman ni Beretitenti bwa , bon iai naba ngkai bitineti mai iaon aba akana a waakina, tao ko roko ngkoe, tao ngai I roko iroun te bitineti aio bwa I kan kanakoa au mwane nako Tarawa, ao te bitineti aio ngkanne e kangai, bwa ko kona akea te kanganga, nna anganiko, iraua am mwane tao \$50, ao nna tiatiniko \$2, ko nakon au *branch* are ke tao au *main store* are i Teaoraereke ke tao i Betio ao ko nako n anaia irouia ao a na manga tiatiniko ngkanne nakanne,

Kanga bon ti te kan kamataata riki bwa aikai naba ana tangiraki naba bwa ian te Tua aio , ana tangiraki naba bwa a na karei naba aia *license* n aron aio ke e kanga te Kauoman, Ko rabwa Tia babaire.

Tibiika: Te Kauoman Beretitenti

Hon. Dr Teuea Toatu: Ngaia raoi anne, ngkana arona bwa e nang bon riki te bwai anne bwa kanga ai bon aia bitineti ao eti ngkanne ae na riari ngkanne n *license* , ma ngkana te bae kanga a ti karaoia n te ibuobuoki n ti teuana, e aki riari, ma ngkana te bae e nang bon riki bwa aia bitineti, ngkanne a na riari n *license* , e rabwa.

Tibiika: Tao ai bon akea ae kan titiraki iaon mwakoro akanne, kibu akanne, ao nang kanakoa ngkane bwa te kaotinano,

Bwa kibu aika 11,12,13 a na tei bwa mwakoron te Biira aei, ake a butimwaia ke a kangai Eang, ao ake aki ke a kangai Tiaki, ao e nakoia ake a butimwaia, E butimwaeaki,

Tia nako ngkanne n ara kibu aika 14,15,16 ao Nna kanakoa nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan maroro iaon kibu akanne, kai bon akea ao nna kanakoa te Kaotinano iaona,

Bwa kibu aika 14,15,16 a na tei bwa mwakoron te Biira aei, akana a butimwaia ke a kangai Eang, ao akana aki ke a kangai Tiaki, E nakoia akana a butimwaia, E butimwaeaki,

Tia tara ngkanne te kibu ae 18 kana iai ae kan titiraki iaon anne, ao I a kanakoa nakoimi Taan Tei, ao kai

bon akea ao nna kanakoa ngkane bwa te Kaotinano,

Bwa te kibu 18 e na tei bwa mwakoron te Biira aei, akana a butimwaia ke a kangai Eang, ao akana aki ke a kangai Tiaki, E nakoia akana a butimwaia, E butimwaeaki.

Ti a tara ngkanne mwakoro 3 ni kibuna aika 19,20,21 ,22 ao nna kanakoa nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan maroro iaon kibu akanne, ao nna kanakoa nakoimi te Rita n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao Nna bubuti te kabwarabwara riki iaon te kibu 19(1), iaon tiatianakin tao te bwaibwai n te karikirake aekakin aikai, ko rabwa.

Tibiika: Te Kauoman Beretitenti

Hon. Dr Teuea Toatu: Eang e rabwa., aio kanga te kibu aio ane kibu 19(1) kanga e bon kuri riki .

Aio are kanga bon te *standard practice* are kanga e aki , kanga e bon irekereke riki ma tenan kambwana ake bon taian kambwana raoi ake a *Registered as a company* , are iai te *quoting* , iai te bukinibwai, te *share capital* , n aekakin ane te *ANZ* , are kanga e kataia n tuka ikai bwa e na aki, kanga e na katuka te baere e na bon

monopolies te mena, ao e naake naba kanga *oppression of the minority shareholders* , ngaia anne I taku bwa , e bon kainanoaki bwa a na kataia n *safeguard* ake iai tabeman ake a nang bon bwa tao a bon kaumwane, ao a nang kaboa aia bukinibwai n te aro are kanga a nang bon *control* te kambwana, I taku bwa ane kanga bon te bukina ngke e kateaki, e rabwa,

Tibiika: Tao bon akea ae kan titiraki iaon kibu akanne, ao Nna kanakoa ngkanne bwa te Kaotinano, bwa mwakoro 3 ni kibuna aika 19, 20,21 ao 22, a na tei bwa mwakoron te Biira aei, ake a butimwai ake a kangai Eang, ao ake aki ke a kangai Tiaki, E nakoia ake a butimwaia, E butimwaeaki,

Ao ti a tara ngkanne kibun ara Biira aei, ae 23,24,25 ao 26 ao I a kanakoa moa nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan maroro iaon kibu akanne,

Kai bon akea ao nna kanakoa bwa te kaoti nano,

Bwa kibu aika 23,24,25 ao 26 a na tei bwa mwakoron te Biira aei, ake a butimwaia ke a kangai Eang, ake aki ke a kangai Tiaki, ao tia kamarurungira riki, E nakoia ake a butimwai, E butimwaeaki.

Ti a tara ngkanne mwakoron 4 ni kibuna aika 27,28,29 ao I a

kanakoa nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan kaota ke ni kan titiraki iaon kibu akanne, Kai bon akea ao nang kanakoa ngkanne te kaoti nano iaona,

Bwa mwakoro 4 ni kibuna aika 27,28, 29 ao 30 a na tei bwa mwakoron te Biira aei , ake a butimwaia ke a kangai Eang, ao ake aki ke a kangai Tiaki, E nakoia ake a butimwaia, E butimwaeaki,

Ti a tara ngkanne kibu aika 31, Ti a tara te kibu ane 31 n ti ngaia, kana iai ae kan maroro iai ao I angani ngkami Taan Tei kana iai ae kan kaotaotao iaona, kai bon akea ao ti a kanakoa bwa te kaoti nano

Bwa te kibu 31 e na tei bwa mwakoron te Biira aei, akana a butimwaia ke a kangai Eang, ao akana aki ke a kangai Tiaki, E nakoia ake a butimwaia , E butimwaeaki,

Ti a tara mwakoro 5 ni kibuna aika 32,33,34 ao I a kanakoa nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan maroro iai, ao kai bon akea ao ti a kanakoa bwa te Kaoti nano.

Bwa mwakoro 5 kibuna aika 32,33,34 a na tei bwa mwakoron te Biira aei, ake a butimwaia ke a kangai Eang, ao ake a aki ke a kangai Tiaki, E nakoia ake a butimwaia, E butimwaeaki,

Ti a tara kibuna aika 35,36, ao I a kanakoa nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan maroro iaon kibu akanne, ao kai bon akea ao I a kanakoa ngkane bwa ami kaotinano,

Bwa te kibu 35, 36 a na tei bwa mwakoron te Biira aei, akana a butimwaia ke a kangai Eang, ao ake aki ke a kangai Tiaki, E nakoia ake a butimwaia, E butimwaeaki,

Ti a tara mwakorona 6 ni kibuna aika 37,38, 39 , ao 40 ao I a kanakoa nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan maroro iaona, Kai bon akea ae Nna kanakoa ngkanne bwa te kaoti nano,

Bwa mwakoro 6 ni kibuna aika 37,38,39 ao 40 a na tei bwa mwakoron te Biira aei, ake a butimwaia ke a kangai Eang, ao ake a aki ke a kangai Tiaki, E nakoia ake a butimwaia, E butimwaeaki,

Ti a tara mwakorona aika 41,42,43,44 ao I a kanakoa nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan titiraki iaon kibu akanne, Kai bon akea ao nna kanakoa bwa ami kaoti nano,

Bwa kibu aika 41, 42,43,44 a na tei bwa mwakoron te Biira aei, akana a butimwaia ke a kangai Eang, ao akana aki ke a kangai Tiaki, E nakoia akana a butimwaia, E butimwaeaki, ‘

Ao ti a tara ngkanne te kibu 45, ao I a kanakoa nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan maroro iaon te kibu anne, Kai bon akea ao nang kanakoa ngkanne bwa te Kaoti nano,

Bwa te kibu 45 e na tei bwa mwakoron te Biira aei, ake a butimwaia ke a kangai Eang, akana aki ke a kangai Tiaki, E nakoia ake a butimwaia, E butimwaeaki,

Ti a tara mwakoro 7 ao ti a tara ngkanne kibuna ae 46, ao 47 ao I a kanakoa nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan maroro iaon aei, Kai bon akea ae kan kaotaotao ke kan maroro iaona, ao nna kanakoa ngkanne bwa te Kaotinano,

Bwa mwakoro 7 ni kibuna ae 46,47 a na tei bwa mwakoron te Biira aei, ake a butimwaia ke a kangai Eang, ao ake a aki ke a kangai Tiaki, E nakoia ake a butimwaia, E butimwaeaki.

Ao Ti a tara kibu aika 48,49, ao 50 ao nna kanakoa nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kankaotaotao iaon kibu akanne, Kai bon akea ao nna kanakoa ngkanne te kaoti nano iaona,

Bwa kibu aika 48,49, 50 a na tei bwa mwakoron te Biira aei, ake a butimwaia ke a kangai Eang, ao ake aki ke a kangai Tiaki, E nakoia ake a butimwaia, E butimwaeaki,

Ti a tara te kibu 51,52,53,54,55 ao nna kanakoa nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan kaotaotao ke ni maroro iaon mwakoro akanne, kibu akanne, Kai bon akea ao nna kanakoa te kaoti nano.

Bwa kibu aika 51,52,53,54,55 a na tei bwa mwakoron te Biira aei, akana a butimwaia ke a kangai Eang, akana aki ke a kangai Tiaki, E nakoia aika a butimwaia, E butimwaeaki

Ao tia manga taraa ngkanne ara kibu aika 56,57,58,59,60 ao 61 ao N na kanakoa nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan kakaota iaon kibu akanne. Kai bon akea ao N na kanakoa te kaoti nano iaona. Bwa kibu aika 56,57,58,59,60,61 ana tei bwa mwakoron te Biira aei, akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia.

Ao tia taraa mwakoro 8 ni kibuna aika 62,63,64, ao I a kanakoa nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan maroro iaona. Ao I a kanakoa nakoim te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao N na bubuti kabwarabwaran te kibu 64 tafiaoka, kanga taekan te mwane are tao e aki ananaki e a titiku n te maan ae e a riaon 10 te ririki. Ma kona ti kabwarabwara kanoan aei bwa

kanga e a nang ananau e aoria n ae tera raoi te kantaninga iaan aei bwa tera raoi anne ngkana e kona ni kabwarabwaraaki riki taitaoka.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu: Kabwara au bure bwa N na ti tara moa au Tua aei. Ao N na bubutia riki te Leader ae karineaki ngkana e kaoka riki ana titiraki taitaoka.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika kanga ti kan kamatata riki n ane 64 tera raoi are e nanonaki n anne n ane bukin tera kai tao e mwaneweaki tebwina te ririki kanga ti kabwarabwaran are te mwakoro anne bwa are a bon bane ni irekereke ni kabane ma tao bon moana moa ane n teuana 64(1). Ae kangai ngkana arona bwa iai te naan account ke tao te naan mwane tao n aekakin tao te Bank ae a tuai man kakamwakuri bwa akea te kakamwakuri iaolia n te maan ae 10 te ririki ao ngkanne anne ngkanne aikai bwaai are e nang karaoa taekana te Authority. Ma e kona n ti kabwarabwara bwa e a kanga n rineaki ae 10 te ririki ao bukin tera ngkai a tarataraaki naba te naan account aki kakamwakuri aikanne. Ko rabwa.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu: Eng Madam Speaker aio kanga bon te *standard practice* I taku bwa bon aio are e kakabonganaaki tao bukin tera ngkai e rineaki 10 te ririki I taku bwa 10 te ririki *is a reasonable period* are tao ngaia anne ae ti mwakuri iaona. Kanga bon te bwai ae I taku bwa bon anne ngkana ko nakon Bank ake tabeua naba itinaniku ao ngaia anne. Eng bwa n aron are ti bon ataia naba are ngkana ko bon aki riringa am mwane bwa are nanona te *custodian fee* e bon rinanonaki bwa e ngae ngke ko aki mena ma iai taian kabanemwane aika ana rekereke ma te bwai ae e nang kakawaki n am mwane. Ngaia ane I taku bwa bon anne bukina ngkai e bon iai te *time limit* iaon te tai are ko kona n aki anana am mwane iai. Ngkana e na ibuobuoki anne.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao ngkanne ngkana n aekakin te naan account are ana katukaki n aki kuakuaki n aekakin tao te IPD ao ngkana iai au IPD I karinna n te Bank ao akea te kakamwakuri iai bwa are I bon tangiria bwa e na aki kuakuaki ao tao e a maan bwa e a roko n 10 te ririki ao e a riaon ao ngkanne aei naba e reke naba iaan te kibu aei are ngkana arona bwa akea te kakamwakuri iai ao e anganaki kanga e titebo ma taekana aei e na

anganaki nakon te Tautaeaka. Tera *general revenue* are n are mwakoro 3 (3).

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu: Taian IPD iai are kanga e bon okoro *there's a different class of* bwa are bon *active* anne bwa are bon ngkoe are ko kamwainga man am *general account* nakon te IPD kanga anne ngkanne e bon *always remain active* ni karokoa te tai are ana *trace* nanona e aki *affected* te tua aio. Ngkana e na ibuobuoki anne.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa ao tao e a matata ngkanne e aoria bwa e rawata naba ae a tabeaianga bwa mwiina aia mwane n te IPD a karaiaki. Ao ana karaiaki nakon te *Authority* ao te *authority* e na manga karaaia tera raoi are nanon *general revenue* aei nakon te Tautaeaka ke nakon antai. Ko rabwa.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu: Eng kanga ni bon aron ae I taku bwa kam a tia n nonoria ngke tao kam mena i Biiti ke tera e rawata taian mwane aika aki *claim* iroun te ANZ ke te *Westpac* ao a bon katanoataaki n taai nako. Ma n te tai are ko aki anaia iai ao ngkanne e nang kaokaki ngkanne e nang bon taua te Bank ao e bon okoro ma arei bwa are e koaua

kanga te titiraki ae kakaongora bwa ngkana ti atonga te *general revenue* n ana rekereke ma te Tautaeaka nanonaki ma te *consolidated fund*. Ma are ngkai n aekakina aio e koaua bwa ti na manga bon taraa riki anne ngkana iai ana *advice* ana mena te Attorney General, bwa tera te *General Revenue* bwa te *general revenue* ngkana arona bwa ti karekerekea ma te Tautaeaka ao e nanonaki te *consolidated fund*. Bwa are ngkai are kanga bon te *authority* kanga bon te rabwata ae *independent* e na riai ni inaomata.

Ma I taku bwa te *general revenue* ngkanne tao e kona n *general revenue* te *authority* ti aki nanona bwa e na kaokaki nakon te *consolidated fund*. Kanga anne au *interpretation* iai ma tia kantaninga naba te AG ana reke iaona. E rabwa.

Tibiika: Tao e a bon bane ae e na kan titiraki iaon kibu akanne iai riki. E a nakoim te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Kabwara te bure bwa tao iai are ti na tataningaia mai iroun te AG ma tao e raoiroi bwa tao bon ti te titiraki bwa tao n te wareware e kona n are tao ana mwane te Authority bwa are e aki kabwarabwaraaki bwa tera. Ngaia anne ae ti kan titiraki iai bwa tera te General Revenue bwa ibukina e na manga kainnanaoaki kanga ana kariaia te Minita bwa

ngkana e taku te Minita bwa e riai bwa ngkana arona bwa te mwane anne e a karinaki bwa e aki kakamwakuri ao e a karinaki inanon ae te mwane ae ngaia ae aranaki bwa te *general revenue* ti aki ataia bwa tao ane e na kabwarabwaraaki bwa bon ana mwane te *authority* ke e na bon nakon te Tautaeaka. Ao ngkanne ngkana arona bwa imwin te tai anne ao e a manga roko te aomata are ana mwane ao e na manga tangira ana mwane anne bwa e a anganaki ao ngkanne e na aki kona n anganaki ni karokoa e a tia n tarai raoti te Minita ao tao e a kukurei bwa e bon eti aomatana bwa bon ana mwane te aomata anne, ke tao ana mwane ana karo ke tera ke tao ana *next of kin* tao n te aro ni bwaibwai ao ngkanne e a tibwa kona ni manga anganaki tao te *financial institution*. Ma bon anne raoti te titiraki bwa e na nakea? E na nakon te *authority* ke e na nakon te Tautaeaka. Ko rabwa.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu: E rabwa ao e nang rabwa ana kan kamatata te Leader ao I taku bwa akanne ae ngaia tao aio ae ana kabwarabwaraaki raoti ngkanne n te *regulation* tia kona ngkanne ni bon *specify* bwa tera kawaina raoti iaan te *regulation* nakon te tua aio. E rabwa.

Tibiika: Bon akea ae na titiraki iaon anne ao N nang kanakoa te kaoti nano bwa mwakoro 8 ni kibuna aika 62,63,64 ana tei bwa mwakoron te Biira aei. Ake a butimwaia ke a kangai Eng ao ake aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia.

Ao tia tarai ngkanne te kibu ae 65,66,67,68,69 ao I a kanakoa nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan maroro iaon kibu akanne. E nakoim te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao tao bon ti aei ti te kan kamatata iaon ane 68 (1) kanga e anganaki mwakana te *authority* bwa e na kona ni karaoti te naan *regulations* nanona ngaia ae e na karaoa te *regulation* ti aki te Minita. Ma e na kariaia te Minita ma te *regulations* e na tei bwa ana *regulations* te *authority*. Tao bon ti te titiraki bwa tao bon aei raoti kawaina kanga ai tibwa aei ngkai te *regulation* ae kanga e nang nako mai iroun te rabwata ae ti aki temanna ke ti aki te kabinetu. Ko rabwa ao ngkana arona bwa iai bukina ao ti kan ongora taitaoka. Ko rabwa.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu: Eng e rangi n eti ana *point* te Leader n te Kaitara kanga e kuri n okoro ma aio n aron ae ti waakinna n aekakin tao te tua ibukin te mwane e na bon karaotia te Minita ke te Beretitenti ao ai arona

naba ma taian tua ake ana tua te Tautaeka. Ma aio tao ibukina ae bon iai te kantaninga bwa are I taku bwa ngke I moan tabeka te Biira are te *Financial Supervisory Authority of Kiribati* ni bon kamatata *eventually* e na bon *become* ana *independent n definite* ma te *authority* aio. Bwa are n taina aio ngkai e a bon tibwa wawaaki te mena ao ara *financial capital market* e tuai man nang *fully sufficient* ao anne ngkanne ae I taku bwa e kakawaki bwa e na iai te *control* teutana mai iroun te Tautaeka. Ma ni bon tokin te tai ana bon inaomata ao I taku bwa te tua aei naba e na bon bitaki naba ngkanne e nang bon kanoa ana *regulation* te rabwata ae inaomata aio. Ma n taina moa aio e na bon kona ni karaoia ma e na *approve* te Minita n te mwane ao are N na manga bon *consult* ke ni karekea ana kariaia te kabinet. E rabwa.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika nanona ngkana arona bwa e karaoia ana *regulations* te *authority* ao ngkanne ana aki mena ke n tauaki mwiia iroun te Tautaeka bwa are e nang bon taua mwiina te *authority* ao e nang bon *implement* bon irouna. Kanga anne ngkanne ao nanona ngkana iai ngkanne te kantaninga bwa te Tautaeka e nang kariaia te naan rabwata ake a inaomata tao te *civil*

aviation authority, transport authority ma antai riki bwa a nang bon kona ni karaoi te naan tua, bwa are aei te naan tua ake a uarereke ke te naan *substantive laws* kanga ngkanne aei kanga te *precedent* ke tao ana bon kona ni manga taraia te Tautaeka. Ko rabwa.

Tibiika: Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu: Eng I taku bwa ti taetae iaon bwaai aika aki nang *comparable* e aki nang titebo bwa are ngkana ti taetae iaon te *financial sector* e bon nang *complicated* e bon mena te *white economy* ma tao aron tarakina n aron aba ake a bubura iai te bwai are kam ataia ae aranaki bwa te *central Bank* ae ngaia are e bon inaomata are ngaia ae karaoa ana *monetary Policy* te Bank anne ao ngaia e *independent* ma te Tautaeka. Ma aio ngkai ae aekakina aio kanga te *authority* kanga e kuri n aekakin te *central Bank* are e *control* taian *financial Institutions* ao ngaia naba tao e koaua bwa e *control* naba te *foreign exchange* ao tera kee. Ma anne ngkanne kanga teina e bon okoro ma are tao ti na taekin taian *civil aviation* are bon te *sector* bon irouna ae tao e koaua e kona naba ni bon reke am *independent* ao e bon kona naba ngkana arona bwa e koaua bwa tao I aki ataia bwa tao a bon kona n taetae riki naake a bon mena iaon te *civil Aviation* tao e bon kona naba ni

become te *authority* ti aki ataia bwa te aekakira ake i Biiti akanne iai rekerekena ma te Tautaeaka. Ma aio ngkai n aron ae I taekinna e na bon reke bwa te rabwata bwa e na bon tei bon irouna ao e na akea rekerekena ma te Tautaeaka tao inanon taai aika imwaira. E rabwa.

Tibiika: Ao bon akea te kan titiraki iaon kibu akanne ao N nang kanakoa te kaoti nano. Bwa kibu aika 65,66,67,68 ao 69 ana tei bwa mwakoron te Biira aei ao akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia.

Ao tia tara ngkanne ara kibu aika 70,71,72 ao I a kanakoa nakoimi Taan Tei nkgana iai ae kan titiraki iaon kibu akanne. Ao ngkai bon akea ao N na kanakoa ngkanne te kaoti nano iaona. Bwa kibu aika 70,71,72 ana tei bwa mwakoron te Biira aei, ake a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia.

Ao tia taraa ngkanne are Tietura nakon ara Biira aei ao I a kanakoa nakon te Kauoman ni Beretitenti ibukin am onono.

Hon.Dr Teuea Toatu: E rabwa Madam Speaker ao e koaua iai te onono are I a tia ni kawenea imatan te Auti aio are te onono nakon te tietura ae e na kaetaki aran te Bank

ane e oti n nambwa 3 n te Tietura man Bank of Kiribati nakon ANZ Bank (Kiribati) Limited E rabwa.

Tibiika: Iai ae kan maroro iaon te onono ao bon akea ao N na kanakoa ngkanne bwa te kaoti nano bwa te onono nakon te Tietura n te Biira aei e na tei bwa mwakoron te Biira aei ao akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia ake a butimwaia ao tia taraa ngkanne ane bon rabwatan te Tietura ni kabane. Bwa te tietura aei e na tei bwa mwakoron te Biira aei ao akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. Kabwara au bure e a nakoim moa te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika bon ti te kan kaotaota are ti ataia te Tautaeaka e irekereke naba ma te waaki aei n are te *postmal* ke teremo ke ni kanakoan te mwane ke karaian te mwane bwa are e reke naba iai ao e aki *ascended* mai iai ma ngkanne e na reke iaan bwa aikai kanga a bon aki te *schedule* aei a bon aki babane raoi ake ana riai n rin iaan te tua aei bwa e bwaka iaa ngkanne te Tautaeaka ke te *Post Office* ke tao te Vodafone bwa are iai naba ana waaki n te *money transfer*. Ao tao are te naan bitineti ake ma tao ti kan kaotaira iaon aio taiaoka. Ko rabwa.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu: Eng e rabwa te *riiti* aio e a bon aki *exhausted* ti aki n are e a toki ngkai bwa n aekakin ane e tuai n rinanoia n aron te MPAISA are e waakinna te Vodafone ke tao te Postmal e na bon okoro teutana bwa are bon ana bwai te Tautaeka kanga ni bon aekakin te RBC ma tao e koaua bwa tao e *become a separate authority* ao ngkanne tao e kona ni manga taraaki. Ma eti te riiti moa aio e aki babane raoi ma te bwai ae e na ataaki bwa e ngae ngkana akea aram n te riiti aio ma ngkana arona bwa kona karaoa te bwai ae irekereke ma te tua aio ao kona riai ngkoe te tia anga mwane kona bon riai n *license*. E rabwa.

Tibiika: Ao bon akea te kan titiraki iaon tietura aei ao N nang kanakoa ngkanne te kaoti nano iaona. Bwa Tietura aei e na tei bwa mwakoron te Biira aei akana a butimwaia ke akangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia. Ao tia tara ngkanne atun te Biira ae ke ana *short title* te Biira ao I a kanakoa moa nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan maroro iaona. Kai bon akea ao tia kaotinakoa ngkanne te kaoti nano iaona bwa ana *short title te Biira* ke Atuna ae Uarereke e na tei bwa mwakoron te Biira aei akana a butimwaia ke a kangai Eng ao

akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia ao tia taraa ngkanne ana *long title* te Biira ke atun te Biira ane e abwabwaki iai ae kan maroro iai Taan Tei ngkana akea ao tia kanakoa ngkanne te kaoti nano. Bwa ana *long title* ke atun te Biira ae abwabwaki e na tei bwa mwakoron te Biira aei akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia ake a butimwaia. Ao e a katabwanina naba ara Komete iaon ara Biira ae te Kiribati Financial Institutions Act 2021.

Ara Biira ngkanne are imwina are e na Kometenaki bon te Biira iaon te Fisheries Amendment Bill 2021 ao au kantaninga Taan Tei naba bwa iai onono aika a tia n tibwaaki ao a bae n tia ni bane n reke iroumi. Ao ti na rinanon ara Biira anne n aron ae ti taneiai iai ao ngkana iai ami titiraki ke ami onono ao I kona ni ibuobuoki ni kauring mai ikai ni kauring mai ikai nakoimi ake iai ami onono.

**FISHERIES AMENDMENT BILL
2021(Committee Stage)**

Tibiika: E nakoim te Beretitenti ae ko karineaki.

HE.Taneti Mamau: E rabwa ngkai tia manga roko n ara Biira are te Kauoua iaon Tuan te Fisheries ma ti bon ti kan kamatataira bwa tao e na ibuobuoki te Leader bwa are ti 42 ana onono ae e buti imatara aio.

Ma kanga ti aki rangi n ataiia bwa e ngaa ae e na tauaki bwa e aonga n ae e matata bwa kanga uoua aika imatara ma tao e kona ni ibuobuoki ni kamatata a tia n tibwaaki ao e rabwa.

Tibiika: Ngaia tao kabwara au bure bwa iai te kairua n te onono are e moan tibwaaki ao ngkanne ti bwaina are te onono nakon te kibu ane 8(2)(5) ae bon mwakoro iai *fisheries amendment Bill* (A) ao (B) ao iai ane te *amendment* nakon te *last paragraph of 12a* ti uoua ana *amendment* ao anne ngkanne ae ti bwainna.

HE.Taneti Mamau: Tiaki bwa iai naba ae e mena imatara bwa are ti aki te *fisheries* bwa te *Environment Bill* ma are tera ngkanne nanon anne ti bon ti kan ataiia raoui bwa ngkana e kairua are ana moan onono ti na ongo bon mai iroun te Leader bwa e kairua arei ma e nang bwainaki are e a tibwa ke tao e kanga bwa ti aonga ni matata. Ao e rabwa.

Tibiika: Ngaia ao ko rabwa te Beretitenti ao I a kanakoa nakoim te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao e kairua are ara moan are arana are Environment ngaia are ti kaetia n are te Fisheries are te kauoua. Ko rabwa.

Tibiika: E nakoim te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: E rabwa bwa ngaia ti a matata ma are e kakawaki naba bwa e na matata Kiribati bwa are n tabetai ao te kairua bon te Human Error bwa are kanga e na tiku Kiribati ma te ongora ae bon kona n reke kairua bwa are n tabetai ao e araranira te Leader n ana ma maroro bwa a buretata ana bwai te Tautaeaka. Ma ti bon ti kaeta ngkanne arei bwa are e bon kakawaki te iraorao inanon te waaki nakon are ko nang kamangora tao ibukin kairua are a bon kona n reke ngaia are I bon ti kan kaotia bwa ngaia e rabwa bwa e bon kona naba ni kairua n aron are e kona n aki noora te kairua. Ao e rabwa.

Tibiika: I taku bwa e kakawaki anne ibukin te ongora ao ti nang waaki ngkanne nakon ara Komete ao ti nang taraa ara Biira ngkanne are I a tia n taekinna ao tia taraa ngkanne kibu aika 2,3 ao 4 ao N na kantokia moa ikanne ao N na katikua nakoimi Taan Tei ngkana iai ami kan kaotaota iaon kibu akanne. Kai bon akea ao N na kanakoa ngkanne te kaoti nano iaona. Bwa kibu aika 2,3,4 ana tei bwa mwakoron te Biira aei ao akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia.

Ao tia taraa ngkanne ara kibu ae 5 I a katokia moa iaon 5 bwa e nang

abwabwaki ao ngkana iai ae kan maroro iai I taku bwa iai te onono iai ao ngkana eti are I a kanakoa moa nakoim te Minita n te Fisheries.

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa Madam Speaker iai tabeua onono akana a nang uarereke ao akana a mena iaon *section 5(h)* iaon ana *definition small craft* ao inanon ane mwakoro *page 5* ao e mwakoro ikanne 10 meters e na ti *replace 10 meters* nakon 7 ao e na warekaki n taekana aio Madam Speaker '*small scare fish vessel means a vessel of less than 7 meters that a operated by motorizations and a build purposely for fishing supporting bigger fishing vessel or fish carriers*' anne ti teuana te bitaki bwa e na ti kanakoaki 10 ao e na *replace by 7 meters*. Ao I a kanakoi naba onono akana tabeua bwa e aonga n ae ti roko iai n aron *section 10 of the Bill under the section 11a*

Tibiika: I a bubutiko te Minita bwa

Hon.Ribanataake Tiwau: Anne moa iaon anne ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao N na kanakoa ngkanne moa te kaoti nano iaon te onono ane *section 5(h)* bwa te onono ae tabenaki nakon te kibu anne e na tei bwa mwakoron te Biira aei akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia ngkanne aika a butimwaia.

I katuka naba te maroro iaon te kibu ane 5 e nakoim te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao I a bubutia te Minita are te kabwarabwara iaon ane *Director of Fisheries*. Bwa nanona kanga n otara ma e na buokira bwa nanona akea raoi temanna te aomata ae te *Director* n te Fisheries. Bwa nanona te *Director* n Fisheries a nang tiraua kaaina. Ma ngkana e kona ni kabwarabwara te Minita taiaoka? Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa Madam Speaker ma e rangi n teretere anne ma te *definition* bwa are iai ane te naan *Directors* akana nakon te Act aio e bon kaineti riki nakon te *Director of Fisheries* n te Coastal ma e a bon *depend* ngkanne iaon te *course* are e related nako iai Madam Speaker. Ngkana e *deal* te naan *off shore* ngkanne e bon irekereke iai te *Director of Oceanic Fisheries* ngkana e irekereke nakon te Coastal ao e rekereke iai te *Director* n te *Coastal Fisheries*. Au kantaninga bwa e na ibuobuoki anne Madam Speaker.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika e a matata bwa are bukin are iai e korakora tibwangan te Director n te Fisheries ao tao are iaon naba are e na riai ni kawaraki ibukin te *application* iaon tera te *license* ma tera ao e aoria n ae matata bwa are e aki ngkanne matata n te kabwarabwara bwa aei nanona e a bautia naba ni kabane. Bwa nanona ngkana ko na nakon te *Director of Fisheries* kona nakon te *Director* n are te Conservation, te Management kona riai n nakoia aomata aikai bwa nakai araia are n te ikotaki te Director of Fisheries. Are iai ara titiraki ngkanne are kawain nako te naan are kawaia aomata ngkana ngai N na nako bwa e na tauaki mwiin au booti n akawa, ae kangai N na nakon te Director of Fisheries ma antai ngkanne iai kanga aekakin anne ma nanona ngkanne e a bon nakon tao man te onono aei ao tao n te tua e a bon nakon ngkanne bwa e a bwaka iaan tera taben anne. Ma are tao buokan e na tauaki mwiin am booti n akawa ngkanne tao antai ae e na kawaria kanga aekakin anne. Bwa aei kanga bon ti te kamatata ibukin ane ti teuana bwa ti te *Director* ti teuana are ti temanna are te Director of Fisheries ao a rawata kaaina. Nanona ngkana te booti n akawa tao e kona ngkanne ni ibuobuoki iai te Minita bwa aei a kan ongora ngkanne ara botanaomata bwa ngkana e na tauaki mwiin au booti n akawa te Director raa ngkanne ae

e na kawaria bwa are n rabwatan te tua bon ti te Director of Fisheries. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon. Ribanataake Tiwau: Ko rabwa Madam Speaker ao I taku bwa are n tian aio ao iai te naan *regulations* aika ana kaotinakoaki ao tera riki ao n aron are ti taekinna man te regulation ke tao e kona naba n tuoaki te naan *positions* bwa antai aika ana *license* irouia ao ngkana inanon te mena aio e kona ngkanne n *specify* ao ni *clarify* anne bwa antai te *Director* are e *responsible* ke ni irekereke ma te *area* ke te *sector* are e kanaanonaaki. Nanona ngkana te naan booti n akawa a bon bane ni bwaka iaan terana arei te *coastal fisheries* ngaia are antai ae e na kawaraki ibukin karekean te *license* te *Director of coastal fisheries division*. Ao ngkanne ai titebo naba bwa ngkana manga te *off shore* I taku bwa e na bon kona ni *clear* anne te *proceed* n te *process* anne n te *regulation* are e na karaoaki. Ao ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao I a kanakoa riki nakoim te Leader n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika nanona ngkai tao ibukia ara koraki akana tao taan akawa riki. Nanonona e na aki mwakuri ke ni kabonganaaki ni kamatoaki te tua ae te onono aei ni

karokoa a tia te naan *regulations*. Bwa are e na matata ngkanne kawaia iaan anne eti te ota aei bwa are nanona ngkai a taninga are e na bwarabwara bwa kawaia bwa ana nakea ao ngkanne e a tibwa kona ni waakina bwa are e rawata naba te katuua. Bwa e aoria n ae ti kona naba ni kamatataia naba ara botanaomata aei riki ibukin te booti bwa are e a rin ngkai bwa ana riai ni bane n tauaki mwii. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: Ko rabwa Madam Speaker ao I taku bwa ngkana e karaoaki te katanoata ao te *license* ao te mena ko bon kona n ataa nnem bwa kona *license* ia. Tao te naan booti akana a uarereke akanne a bon *fall* naba iaan te *coastal fisheries* ao karekean te *license* anne taben te *coastal fisheries*. Ti bon ataa te *off shore* Madam Speaker bwa are aikai kaibuke ngkanne ake akawa te naan ika akana mena itinanikun ao eti anne bwa are n aron ae ti taekinna e a tia te bwai aio ni kabwataki ao tia kaotinakoi naba ngkanne te naan *regulation*. Te naan *registration* ake inanona iaan naba te *regulation* ma kawaina. Au kantaninga bwa e na ibuobuoki anne Madam Speaker e rabwa.

Tibiika: Ao I a kanakoa nakoim te Tia Tei mai Tabiteuea Meang.

Hon.Taberannang Timeon: 5(h) are te *definition of a small craft*

Tibiika: Ti tuai ti bon tiku naba iaon te kibu ane 5 anne ngaia are ko kona n titiraki iaona ni kabane ana *part*.

Hon.Taberannang Timeon: Ao e rabwa Madam Speaker ao I kan bubutia te Minita bwa ibukin te kan ota te Tia Babaire are iaan *small scale fishing vessel* te Tia Babaire bwa are e a kakerikaka ngkanne abwakina iaan ana onono aio man 10 nakon 7. Bwa are nanona man 1 meter ni karokoa 7 ngkanne a *qualify* akanne ngkanne. Ao ngkanne ti ibukia ara botanaomata te Tia Babaire. Bwa are tao angin te booti ibukin tao e na aki roko n te abwaki anne. Ao tao a karekeaki naba booti tabewaa te Tia Babaire tao ti aki ibukin akawan te ika n *support of the bigger fishing vessels*. Ao e kanga ngkanne akanne bwa a bon bane naba n *required* iaan riki mwakoron te tua aio are ana kabwaka ngkana iai aia bwai ni kamaeu aia raa aia raa riki ao ngkana akia o ana katuaeaki \$10 te ngaa kanga ti te kamatata Madam Speaker ngkana e kona n taitaoka ni buokira te Minita iai.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa Madam Speaker ao I taku bwa kanga te *workshop* bwa e a bon tia ni kabwarabwaraaki are e koaua bon iai te tua are bon iaan te *marine*

ao te bwai ae karaoaki nakon te mena aio bwa ana *principle act* ao bon anne abwakin kanga te abwaki are e kinaaki iaan ara *principle act*. Ngaia are e kataia ni *consistent* te *amendment* aio nakon are e a bon tia ni kaman kaweneaki inanon ara act.

Ma I taku bwa e bon nang *clear* n taian Madam Speaker bwa are terana arei kanga te kantanninga iaon are tao te *registration* ma terana riki ngkana arona bwa e raraoma iaon tao te katuuu ke tera Madam Speaker, kabwara te bure are e a karaoaki aikai bwa ti ibukin bwa ana *registration* ibukina bwa e aonga n *recorded* mwaitin te naan booti akana a mena irouia *communities* ke aomata ibukin te *correction of information* ke tao te *data* are e kainnanoaki ibukin te *management* ma n aron are I taekinna ngkana e a tia ni bwaati te bwai aio ao iai te *regulation* e na karauaki raoi n taraaki te naan bwai tabeua akana ana kona ni ibuobuoki nakoia ara taan akawa iaan te *regulation*. Ma are te 7 meter anne kanga ti aki te bwai ae boou Madam Speaker bwa are te bwai ae bon kaman nim inanon ara *principle act* ao au kantanninga bwa e ibuobuoki anne Madam Speaker.

Tibiika: Ngaia e nakoim riki te Tia Tei mai Tabiteuea Meang.

Hon.Taberannang Timeon: Madam Speaker I karabwa te Minita Madam Speaker ao e koaua e taekina te *workshop* te Tia Babaire ma are aio ngkai ai taekinana ngkai nakoia ara botanaomata bwa a ongora bwa aki kaea te *workshop* ara botanaomata te Tia Babaire ma ngaira ae ti kaea ao tao t iota iai ke ti akia o ti na manga bubuti ngkai bwa e aonga n ae e reke riki otara n are e taekinna te Minita te Tia Tei. Bwa aonga naba n ataia ara botanaomata bwa are iai rekereken aikai ma bwaai aika e a manga taekinna tao ni kamatataaki riki tao n te *regulation* tao tera kabaeakia te koraki aikai bwa tera ae ana riai iai iaon aia booti ao ngkana a betinako ao tao e na riai ni iai te naan bwai ni kamaeu ake ana iai irouia bwa ana buoka waekoan karekeaia te Tia Babaire.

Ngaia are ti taku bwa aikai bwaai aika ti kan taekin bwa e aonga n ae matata nakoia te botanaomata ao ngkaa ti oki ni kaongoraia ao ti kangai e rabwa bwa ngaia ti a tia n ongora ikai ao ngaia arei ao arei. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita.

Tibiika: Te Minita

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa te kan kamatata riki ao e koaua, bwa n aron are I taku , e kona ni bon kakaokoro te *operation*, bwa iai ake

a bon akawa ibukin maiua, e aki rangi n raroanako te tabo are akawaia bwa ti nanon te nama, iai naba te *Designation of Area* akana a tia n *identify* inanon te *Area* akana a na akawa iai, ao ngkana ko *register* , tera am *note of operation* , ke tera aron kamwakuran am booti, kona bitineti ae ko akawa ni kabonakoa ke kona bon ti akawa ibukim, ao mai ikanne ngkanne a kona naba n *determine* bwa terana te aekaki n *licenses* tera ke te mena ae kona bwaka iana, ao tao e a kona naba ngkane, akane aika na ibuobuoki ngkanne nakoia aomata, ke tao e karaoaki te *registration* ao akanne ngkanne bwaai aika na riai ni kakina raoi, bwa a mena iaa.

Eang ti kataia naba n reitaki ma , ti rekereke naba ma aio ma are a na mena te *Marine* are kanga bon kainibaire ake a tangiraki tenan booti bwa a nang riai ni kabonganai n taai aikai, ibukin te *safety* , te *Safety* n te tai are a nako marawa iai, ti *Safety*, akane bwaai aika kakawaki, ma are tarakin aron ane kanga I kataia ni kakaea kanga ni kamatata te Tia Tei temanna mai Tabiteuea Meang, bwa tao te kangaanga riki iaon are kainanoia taan akawa iaon kabwakan te *License* , ke tao baikara riki bwaai aika na kainanoaki, ao a na kona ni kariaiakaki bwa a na akawa,

Ma I taku bwa n aron are I taku, karaoakin te *Registration* , ao iai

tenan rongorongongo ake a na kainanoaki, bwa a na manga katineaki bwa a na bwaka iaa iaon aroia n akawa, au kantaninga bwa e na ibuobuoki anne, e rabwa.

Tibiika : Tao ai bon akea te kan kamatata iaon te kibu ane 5, ao nang kanakoa ngkanne bwa te Kaoti nano,

Bwa te kibu 5 e na tei bwa mwakoron te Biira aei, akana a butimwaia ke a kangai, Eang, ao akana aki ke kangai Tiaki, E nakoia akana a butimwaia, E butimwaeaki,

Tia tara ngkanne te kibu 6 , 7, ao I a katokia moa ikanne bwa I a kanakoa nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan maroro iaona, Kai bon akea ao Nna kanakoa ngkanne te Kaoti nano,

Bwa te Kibu ae 6,7 a na tei bwa mwakoron te Biira aei, akana a butimwaia ke a kangai Eang, ao akana aki ke a kangai Tiaki, E nakoia akana a butimwaia, E butimwaeaki,

Tia tara ngkanne kibuna aika 8, ao I a katikua moa iaon 8 ao I a kanakoa nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan titiraki ni kamatata ao I noria naba bwa iai am Onono te Rita n te Kaitara ni mwakoro 8, ngaia nna kanakoa moa nakoimi te Rita n te Kaitara, e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao ngkai nang kanakoa are te Onono ke bon ti te titiraki moa, bwa iai teuana au titiraki,

Tibiika: Kanakoa am Onono ao ko a okira am titiraki, e nakoim

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ao ngaia ao nna kanakoa au Onono ane e kaineti ma mwakoro , kibu 8 mwakorona 2(5),

Aei are kanga mwakan te Minita tao ni kanakoa tao kamanoan te tabo teuana are e tia ni kamanoaki, e a tia n riki bwa te tabo ae kamanoaki, ao te Minita iai mwakana ke e kona tao ni katokia, ni katoka te kamanomano anne n te tai ae uarereke e na *suspend* ke a bon kamauna ma tao tenan *Management Plan* ke tao kanoan tenan waaki ibukin te kamanomano n te tabo anne,

Kanoan aei ane 5 ma aei, tao e kona moa n ti, Nna bubuti moa ngkana e kona ni kabwarabwara raoi te Kibu aei te Minita bwa e aoria n ae e bon matata raoi ao ngkanne I a kanakoa naba au Onono imwina, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon.Ribanataake Tiwau: Ko rabwa Madam Speaker tao ti a *Raise* naba ngkai ana Onono are e tangiria ni maroro iai , I ti kan ota iai, bwa are ngkai e ti titiraki moa iaon ane ana

Wording ane *Not with stand* ma iai ana *Propose Amendment* ae kamena ae *Subject 2*, .

Tibiika: Te Tia Tei nanona I kanakoa nakoim bwa Nna ti ongora , I kanakoa ngkoa nakoim bwa kona Onono ma nanona bon iai naba am titiraki naba n te Kibu anne, n te mwakoro anne, ane (5) anne, ngaia ko tangiria moa n raa, ane i rekereke ma Onono, ao titiraki moa ao ngkanne ko tia ao ko kanakoa ma Onono,

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika Nna ti titiraki te Minita bwa e na ti kaotai riki ke e kaotaira riki iaon ane e te kibu anne Taisiaoka, e aoria n rangi ni matata raoi , ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa Madam Speaker , ao e koaua aio, tao e bon teretere ngkana e bon warekaki bwa kanga tao mwakan te Minita are e na anganaki, ibukin katokan tao *Marine Protected Area*,

Aio e kaineti nakon tenan *Marine Protected Areas* ake a mena ake a mena inanoa, ma te bwai ae kakawaki ane e kataki ni karaoaki ane e kabonganaki te taeka ane *not with standing* bwa are bon iai tenan *process* aika na iraki imwain are e kanakoa ana babaire te Minita, tiaki tebaere e a bon kangai naba kaukia,

ma imwain ae na kaukaki te bwai arei, iai tenan *process* ae na *follow*, ae bon kaineti nakon tera te *species* ke te *Area* are kainaki arei, ngaia are e na rau nanon te Tia Tei ae te Rita n te *Opposition Madam Speaker* bwa are ti karina aio ian te koaua are iai tenan *Protocols* ae na *Follow* ae na karaoia te botaki n akawa imwain ae, ke tao te Minita are tabe ma te botaki n akawa imwain ae kauka te bwai anne, bwa ti aki te baere e a bon kaukia naba n akea bukina, ma anne bukina ae ti tiku iaon ara koaua are aio te *language* ae e bon tau bwa iai te *backup* ma tenan *process* ke kainibaire ake e na iraki imwain ae kaukaki,

E koaua ngkana arona bwa Nna kabwaranakoa ni kabane ane nambwa 5 ao iai naba ana mena akana, ma tao nna katuka moa ikanne Madam Speaker au kantaninga bwa tao e matata moa ane e kataia ni kotokotoia te Rita, taiaoka e rabwa,

Tibiika: Te Rita n te Kaitara,

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao tao e na ibuobuoki ngkana I a kanakoa au Onono ao ti a marorokinna, ma e rabwa bwa e mwaneweia are tenan taabo ake a kamanoaki inanoaa, nanona ikai a ti i rekereke ma taabo ake a kamanoaki inanoaa, n aekakin are kanga te katoto ngkoa are I kabongana, tao Buariki, tao

ngkana ti kabongana, aikai ngaia ae e nanonna ke bon ni kabane taabo ake a kamanoaki ngkai n te tai aei, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Ribanataake Tiwau: Are I taku bwa are iai rekerekena ma ane *part 2 of that* are te *Destination of the*, ngaia ni kabanea aikai *Madam Speaker*, aikai tenan *designated Area*, e rota are inanona ao ake n taabo riki tabeua, ngaia anne te Tibiika.

Tibiika: Ngaia te Rita n te Kaitara, e nakoim,

Hon. Tessie Eria Lambourne: aei naba e i rekereke naba ma te PIPA ngkana e kona ni kamatoa te Minita bwa aei naba e i rekereke naba ma te PIPA bwa are aei e *Designated* te MPA, ti ngaia ngkai are kanga itinaniku.

Tibiika: Te Minita

Hon. Ribanataake Tiwau: Ao ngkana e mwakoro ni kabane, ao ai ngaia naba ngkanne Madam Speaker bwa are n aron are a kamena ara koraki, ni kabane, au kantaninga bwa e kaeka anne,

Tibiika: Iai riki ae kan titiraki, ngaia e nakoim te Rita n te Kaitara,

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ngaia ko rabwa, ao ngkana arona bwa I a kanakoa ngkanne au Onono, bwa are e a matata ngkanne tao kanoan te kantaninga n te Onono aei,

Ngkanne are te Onono, n aron ane e oti n te bebwa anne, ao ti kan onea te taeka are *Not with standing*, otara n te taeka aei, bwa kanga e na aki kairekerekeaki, e na aki kairekerekeaki ma tenan, kanoan tao te Tua aei ke Tua riki tabeua ake a katei rabwatan tenan tabo aika kamanoaki aikai, ngkanne te Minita e kona ni karaoi aikanne, Nanona ngkana ti taetae iaon te PIPA, te Minita ngkai ian te Biira aei, e na kona ni kamauna ke ni kanakoa te kamanomano are n te PIPA, ngaia ane ti tangiria bwa are, bon iai te Tua ara Tua are e a kaman wene ibukin katean rabwatan te PIPA, are te PIPA TRUST ACT 2009, ao e kakawaki, bwa ngkanne bon iai naba kanoan te Tua aei , are e i rekereke ma mwakorona 26 ao e i rekereke ma te *Conservation Contract* , ao iai ngkanne ae e a tia n tiainaia te Tautaeaka, ae nanona ngkai ae ti a kabaeaki iai,

Ao ngkanne ni i rekereke ma mwakan te Minita n ae anganaki ngkai n te mwakoro aei, ao iai ngkanne kawaina n aron are tao e bon mwaneweia, iai ngkanne Kawaina are e na riai ni iria, ae ibukin ae e na iai te bitaki nakon

tao te PIPA n te tai aei, bwa tao e na iai te bitaki bwa tao e nang aki in ni kabane ke tao tera, ke are aei e na taraia te Minita bwa ngkana arona bwa e noria bwa tao e riai ibukin te botannaomata, ma iai kawaina, ngaia are ti tangiria bwa e na riai ni karekerekeaki tenan Tua ake a i rekereke ma katean tenan tabo aikai,

Ao n te tai aei bon ti teuana, ae a kateaki rabwatana n te Tua bwa bon ti te PIPA, ngaia are ngaira ti tangiria bwa e na iraki raoi kawaina, kawain tao te bitaki ae na karaoaki, n aron ane e nang matata iaon te boraraoi iaon te *Conservation Contract* are ti kabaeaki iai ian te PIPA TRUST ACT, ngaia anne kanga ti te Onono bwa ti tangiria bwa e na oneaki te taeka ae "*Not with standing*" nakon te taeka "*Subject to*" bwa e na riai te Minita naba n tara te Tua are tao ngkai ae e a kaineti ma aei, te *PIPA TRUST ACT* ao kanoan te *Conservation Agreement* ke te *Contract* are e a tia n tiainaki , ao anne naba te *Process* ae na riai ni iraki, anne ngaia ae ti tangiria bwa e na oneaki aei bwa e aoria n ae ti bon kamanenai ara Tua bwa arei ara Tua e bon maiu ngkai, ao e aoria n are ti bon karaoa raoi tibwangara ni ira nanon ara Tua are ti a bon tia naba ni kabatia naba ikai, anne te moan Onono are kanga onean mwin te taeka anne, bwa are ngkanne ti na ataia bwa are te Tautaeaka e na bon tarai naba Tua

ake a kaman wene bwa a na riai naba ni iraki kawain tao te Onono, te bitaki ane e iangoaki ian aei,

Ao ngkanne te kauoua are kauouan mwakorona ae iaon ngkanne are te *Consultation* ke tao te maroro, bwa ngaira iroura e aki nang matata bwa antai ae na riai ni maroro te Minita ma ngaia, imwain ae na karaoa ana babaire bwa e na iai te bitaki ae na karaoia, bwa are ian anne e ti taekina, *After proper Consultation* , ma I taku bwa e nang kakawaki bwa a na riai n rin *Proper Consultation* ma tenan rabwata, tao bon ana rabwata te Tautaeke ake a i rekereke ma tao tenan MPAs, taan bwaibwai ke nake iai aia, tao taan bwaibwai tao inanoni moa are tao ara *Community* bwa are a irekereke naba iai, ao tao antai ake iai aia *Interest* ke tenan *Stakeholders* n tenan tabo aikai, ngaia anne are ti karina ngkanne ane *With Appropriate Authorities and Stakeholders* , bwa are e nang kakawaki bwa ngkana tera ana babaire te Minita ke te Tautaeke ae na karaoia, e na riai ni bon , a riai ni rekereke naake a riai n rekereke n te maroro ibukin karaoan anne, ngaia anne bukin ara Onono te Tibiika n te tai aei, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa *Madam Speaker* I taku bwa I a tia ni kabwarabwara ane *Not with*

standing , bwa are ibukin are bon iai ara *Procedure* ma ara *Process* ae ti na riai ni waaki inanona, ngaia are anne te bwai , n aron ae I taekinna ti aki kona n ae ti nang bon kamauna naba te mena *without* te *Process* ae ti na *go through* , ngkana ko wareka ane nambwa 5 ane *It is in entirety* ao e nim naba te *Consultation* inano ma are te *Proper Consult* , e *Consider* naba ana *point* ke ana koaua te Rita n te Kaitara are kakawaki are ti na reitaki ma *other stakeholder, with the appropriate authorities and Stakeholder*, ane e karauaki ni mwaneaki inanon te taeka ane *Proper* , ti na karaoa naba ara *Consult Properly* n te aro bwa ti na bon *cover already* imwain ae karaoaki te *Decision* bwa e nang kainaki ke e na manga *restructure* te bwai teuana, n aron ane tao a kateitei riki iaon tao taekinna te PIPA, ma are bon iai te *process* are ti a tia ni kamena ti aki te *process* are ti na birinako naba mai iai, tera kanoan ara *Process* anne, e *involve* naba te *Consultation* ma tenan *Proper Authorities* , n aron are ti karaoia ngkai iaon te *Decision* are e waaki naba iai iaon manga te *Restructure* iaon PIPA, au kantaninga bwa e na ibuobuoki anne Madam Speaker .

Tibiika: Kanga ngkai I tabe n ongora ao ti a taetae iaon te Onono, nanona ngkai ko totokoi Onono ake uoua akekei, are e a tia n tabekaki iroun

naba tangiria bwa te Minita ngkana e kangai, nang kauka moa ami tabo are kam kamanoa bwa e aoria, kain Buariki, kain Tarawaieta , nang kaukia moa bwa e na kaukaki moa tea kawa iai, bwa I nora riaina ibukin te botannaomata, anne teuana,

Ma ngkanne ian ane tao te PIPA, bwa are ti aei ngkai te tabo ae kamanoaki ae e a kateaki ke e kamanoaki ian te Tua, ae te Tua ae e a kaman wene, ae tenan raa tenan boraraoi are a tia ni kaman wene, Ao ngkanne e ti nang kakawaki naba bwa a na rin naba te *Consultation with the Appropriate Authorities and Stakeholders* bwa are antai aika na riai ni maroro te aba ma ngaiia bwa kain te te *Trust* , bwa are n te tai aei bwa bon aeikai raora ngkai n te tai aei n te PIPA, ao ti na riai ni maroro ma ngaiia, ti na *consult* ma ngaiia, ao ngkana arona , bwa are bon iai naba kabaeara ian te Tua ae te *Process* , ngaiia anne,

Ngkana arona bwa e nang kakawaki ae na matata naba ao e na matata te ongora nakon kanoan te Onono aei, ko rabwa .

Tibiika: Ao I angan moa, Nna angan moa te Minita n te *Fisheries*, iai am mena, ke I angan te Minita n te Tua, e kan ibuobuoki iai, ao e nakoim.

Hon. Tarakabu Tofinga: E rabwa *Madam Speaker* bwa ao e koaua

Madam Speaker , n aron ana maroro te Rita n te Kaitara ao kanga e boboto iaon aia tabeaianga n te PIPA n rekereke n te Tua, n aron otara n te PIPA ao are bon iai ara Tua, ngkana e na kaukaki, ao e na manga bon *review* ana *Act*, ma n te tai aio kanga eaki boboto, akea rekereken te mwakoron aio ma kaukakin te PIPA bwa are ngkana e na bon kaukaki, e tuai tia te babaire ibukin te PIPA, e tuai waaki kaukan te PIPA , ao n aron kanga te maroro ngkai, ao titabo ma e a uki ngkai, ao ngkana *enacted* te *Clause* aei, ao akea naba bwaina, ma e aki, te PIPA e na bon manga bon karaoaki ni kawaina are inanon te Tua n rekereke ma ara Tua ao n rekereke ma tenan *Process* , n aron are *Process* , akana , aron are e mwaneweia te Minita n te *Fisheries* , *Process* are e rekereke ma tao te *Universal* ke tera , ma e bon tuai kaukaki ngkai te PIPA, ma are n ami maroro titabo ma kam a taekinna bwa e a uki, ao e tuai, ao e tuai tia, e tuai tia te *process* iaon anne, ngkana e ibuobuoki, e rabwa.

Tibiika: I taku bwa e a mataata bwa are ko Onono nakon are te kibu aei, ma I taku bwa e a matata ana *position* te Tautaeka iaon ane am Onono are ko tabekia iaon ane *Not with standing* ao are ibukin are te *Consultation* are imwina, I taku bwa a matata ana mena, ma iai riki te bwai ae ko kan taekinna, ao e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Eang e rabwa te Minita n te Tua, e matata bwa tiaki, aei te PIPA teuana ae i rekereke ma te mwakoro aei, bwa are *it already a designated* , ao ngkana arona, are bon e tuai, ti aki ataia bwa e a tia ni waaki te Tautaeka ke e tuai bwa are e tuai nang mataata, ma I taku bwa aei, ngkana a butimwaea ara Onono ao I taku bwa e na kauringia bwa a na riai ni ira arei, ao aei ti aki taekinna are kamaunan PIPA, bwa n te mena aei, *Suspend all revoke*, ma are e a tia n ota nanon te Tautaeka bwa e nang kauka te akawa n te PIPA, anne e matata, e matata n ana katanoata ao n aron te maroro,

Ao ngaia anne ngkanne, anne e i rekereke ma te kibu aei, bwa are e kona n *suspend* tao tera, n te tai teuana ma teuana, ngaia anne, tao e bon kakawaki ae bon mataata ma ti ataia bwa are e totokoa te Onono ian bukina are e taekinna, ngaira iroura e a bon matata bwa are , a na bon ira te Tua are e bon wene ngkai, e ti kakawaki anne bwa e na matata ko rabwa.

Tibiika: Te Minita e nakoim

Hon. Ribanataake Tiwau: Kai I taku bwa e rangi ni mataata Madam Speaker bwa are n aron are I taku, iai tenan *Process* akana a na *follow* , te *Consultation* ane tao e iangoia naba bwa e na bitia , e a tia naba n

covered inanon te *text* anne, ke te *paragraph* anne, ngaia are I taku bwa e na akea ara raraoma te Tia Tei , te Rita n te Kaitara bwa are aikai, tera te *process* ae ti karaoia ao ane e a tia ni karaoaki n *outline* , bwa ti aki kona naba ni karaoaki te babaire, ti aki kona ni karaoa te babaire ae aki *Informed* ke e aki barongaki, e aki karekei raoi rongorongoa aika mwaiti imwain ae a kaotinakoa ana babaire, ao I taku bwa e nang *clear* n anne *Madam Speaker* , ngaia are ti teimatoa n tiku n ara koaua are e rangi n *sufficient* , ke e nang tau te *Text* ke tenan kabwarabwara akana a kabwarabwara inanon te kibu ane e kotokoteia te Rita n te Kaitara, ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika; I taku bwa ai akea riki, ngaia I kanaka nakoim te Tia Tei mai Nonouti, ko maroro iaon te Onono are e tabekaki.

Hon. Ieremia Tabai: I ataia, ko bati n rabwa te Tibiika, ara *Concern* , te Tibiika bwa n aron otara,

Te waaki ngkai ae karaoia te Tautaeka e aki *Follow* te *Conservation Agreement on the PIPA* n aron otara *5 years*, te *period* imwain ae *raise accurate issue of loss income, 5 years* , nikotaki te *5 years* anne, 2019, te titiraki ae ti kanakoa nakon te Tautaeka bwa e a tia ni katea ana *DWG* , *The Duna*

Working Group , ao aki *included* te koraki ake a na *included* iai,

Hon. Tarakabu Tofinga: *Point of order Madam Speaker*

Tibiika: Ngaia Ko ti tuangai tera am *point of order*, te Tia Tei

Hon. Ieremia Tabai: Ao ngaia are anne ara *concern* te Tia Babaire bwa are e taekinna e na *follow* te *rules* , ao *already* e aki karaoa are e taku bwa e na karaoia,

Tibiika; Tia Tei , bwa I tabe ni kakauongo naba, ma Tia Tei tera raoi, ti taetae iaon ana Onono, are iaon te Biira aei, ti aki iaon te *Principle Act* , bwa ti iaon te Biira ae te Onono, ma I ti kan kamatai raoi n te baere ko maroroakinna, iaon te PIPA,

Hon. Ieremia Tabai: I taetae iaon ana karaki te Minita Tia Babaire man te Tautaekea bwa a *follow the procedure* , tiaki, te *process* , ma ti noria e aki, ao anne bukina ae kainaki bwaai aikai man ana babaire te Tautaekea nakon te baere e taku bwa e na karaoaki,

Hon. Tarakabu Tofinga: *point of order*

Tibiika: Tera am *point of order*

Hon. Tarakabu Tofinga: I karautaekea *Madam Speaker* ma

titebo ma e a manga kauekea te *debate* , ao te Komete are bon ti te titiraki , te kamata n aron anne ane e teretere, ao n au maroro arei, ibuobuoki ni kamata man ana itera te Tautaekea ni i reke ma te *section*, te Onono, ana Onono te Rita, 54, a moanna ni buakaka matara, ma are 54(2), ngaia anne, e rabwa ngkana e ibuobuoki. Kabwara au bure.

Tibiika: 54(2), *The Bill shall be considered clause by clause or if the Speaker fines it convenience by group of clause and subject subrules 3 4 and 5, a member may propose such amendment to the Bill as it things fit, however it shall be out of order from member who voted against a Bill in a First Reading to propose Amendment in the Second Reading of the same Bill,*

Ngaia aei am *rule* ae ko kairai nako iai te Minita,

Eang I taku, ma e raoiroi ma ngai I ti tabe, Nna bon ti kaetieti ma ana maroro te Tia Tei iaon kanga te Onono are e karaoaki ngkai, ma I taku bwa ngkana ngaia tao eti riki ane 54(1) tao nna kairiko nako iai, ane

When a Bill is being considered , bwa I tabe n raraoma naba ibukin ana, *When a Bill is being considered in Committee of a all Maneaba, Members shall not discuss the Principles of the Bill but only the*

details, bwa are ngkai tia roko iaon ana *detail* te Biira , ao te bwai ae ti maroro iaona, ti te Onono, ke ana Onono te Tia Tei , te Rita n te Kaitara e nang mataata, bwa e ti onea te kibu ane te taeka ane *Not with Standing*, ao ane e kataia naba ni karina, ao e rangi n tererete n ana kamataata bwa e a tia ni kabwaranakoa bwa tera bukina ngke e aki tara, e aki *appropriate* irouna te taeka ae *Not with Standing*, e a tia ni karaua ni kabwaranakoa, ao e tara are te taeka are *Subject 2* bwa e riai n rin, bwa tao e a rabwati riki rabwata ni kabane, ao ane te *Consultation* naba , *same thing*, e rabwati bwaai ni kabane ake tao antai aika na *Consulted* inanon te waaki aei,

Ma ngkana ti nang *specific* iaon PIPA, I taku bwa e aki, kanga I aki butimwaia, ma ti na ti kanakoa te kaoti nano iaon te Onono aei, ao ngkana bon iai am ikan titiraki iaon kanoan te Biira ao anne ngkanne I taku bwa I *allow*, ma I aki *allow* te *debate* iaona, e nakoim te Tia Tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: *I guess* te Tibiika bwa au *comment* , I *support* ana *Amendment* te Rita, bwa te bwai ae ti noria ngkai, e aki *follow the process* , ae taekinna te Minita bwa e na *followed*, are e tia n *agreed* , e a tia n *covered under the Conservation Agreement* , ao anne ae ti kataia n

taekinna , tao te *example* te PIPA, ma ti kan okiria ni kangai, bwa e riai te Tautaeka ni karaoa te bwai are e a tia ni bon *agree* nako iai, ai ti anne naba,

Ao ti taekinna aei te Tia Babaire te *example* te PIPA bwa e na *overview* , e aki *follow* , ao anne ngkanne ae ti taekinna, ngaia ae ti bubuti bwa e na karinaki taeka aikai ni kamatoa riki Tia Babaire bwa anne kanoan te *Amendment* aio, bwa e na bon *Consult* ma aomata ake a bon *Involve* , ao te *Consultation* , akea nanona, *it all depend on anybody* , bwa tera nanona, ao aio e a *force* naki riki te Tautaeka bwa e na karaoa te *Consultation* ma aomata aika *name* ikai, ao ae te *Consultation mean in English*, ngkana ko antai taekinia ao a na *Consult* bwa antai, ao anne I taku bwa anne kanoan ana *Amendment* te Rita, ao anne ae ti bubuti bwa e na iangoaki bwa I taku bwa are e riki aio te Tibiika bwa ara *Understanding* n te bwai ae karaoaki ngkai, *up to now* , aki *follow the Conservation Agreement* iaon te PIPA ae e a tia n tiainaki, ao ngkanne otara ao ti na ongora, ma otara ngkai anne Tia Babaire ae ngaia ae ti kamatata nakon te Tautaeka bwa aio ae e riai ni *follow* te *law* ao tenan boraraoi ake e a tia ni boraraoi tiainaia te Tautaeka, ko rabwa.

Tibiika: Nna kanakoa, kam aki *point of order* bwa are bon te Komete, bon

te maroro, e nakoim te Kauoman Beretitenti,

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa *Madam Speaker* , e koaua bwa are tao ai bon te maroro iaon te mena aio, ma e kakawaki naba ibukin kaetan te ongora bwa kanga e taekinna te Tia Tei mai Nonouti ae temanna, bwa e taku bwa e a uruaki, te Tautaeaka e uruaka te *Conservation Agreement* ,

I taku bwa e bon riai ni kaetaki anne , e bon aki ao ngkana e bon kakaekaki raoi bwa antai ae urua te *Conservation Agreement* , bon ara *partners* aikai, ngke e kateaki te *PIPA Trust* ian te mena, iai te *Conservation Agreement* , ao iai kanoan te *Conservation Agreement* ae teuana e tuangaki bwa ana karaoa te *Fundraising*, te kauoua bwa a na karaoa te *develop* i Kanton, te kateniua bwa a kaboa mwin te ran,

Ngaira ara *part* ian te *Conservation agreement* bwa ti na anga ara *territory* bwa ti na kaina ibukin te *Conservation* anne, ane ara *part i Kiribati* , ma aia *part* nakekei are a mena ian te MOU ao a taku bwa a na karaoa te *Fundraising* , ana karaoa te *surveillance* , aki karaoia, ngaia are tao e a na kaetaki te rongorongoro, bwa antai ae urua te *Conservation Agreement* , bon ara *Partners* ake uoman akekei, e rabwa.

Tibiika: Ngaia ao I kanakoa nakoim te Minita , te Beretitenti iai ngkoa am kani ibuobuoki, ngaia e nakoim te Beretitenti ae ko karineaki,

H.E Taneti Maamau: E rabwa bwa I bon ti kan, are kanga e bon kuri n titebo ma are au *point* ma are e kanakoa te Kauoman, bwa ibukin are I kan katerea riki bwa kanga n ana *advice* ara Tia Kaeti Tua are bon ana *Lawyer* te Tautaeaka, ti bon mwengaraoi ma e rabwa bwa a bubuti kain te Kaitara aia karinrin ma ti taku bwa akea te bae e uruakaki ngkai ti totokoa aia karinrin n te tai aei, bwa e aonga n ongora Kiribati, bwa e bon mwengaraoi akea te kangaanga ian aki butimwaeana aia Onono, ao e rabwa.

Tibiika: Iai am kan ibuobuoki te Minita n te MOJ,

Hon. Tarakabu Tofinga: E rabwa *Madam Speaker* , ibukin ane tao e maroro, I karautaeaka nakon te Tia Tei mai Nonouti, tao e ueke ana kan maroro ke n titiraki ni kaineti ma te baere I mwaneweia ma I karautaeaka,

I ti kan kaokia riki are ngkai ti a tibwa bon *start*, kanga raonakin are au kabwarabwara anne, ti a tibwa toka iaon te *Initial Steps*, ibukin kaukakin te PIPA, ngaia are iai tabeman are a karebwetaua bwa angkoa e a uki ao uruakaki, anne

kanga bon raonakin ane , tao aia *part* imwina tenan *Consultation* n aron akanne, ma eang I karautaeka ngkana e bure otau te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti n au maroro are I mwaneweia ni kaineti ma tao te *Clause* are ngkoa ngkana e rangi *lack* ao e a *take over* naba, e aki bongana are tenan *Act* ni kabane ake a rekereke ma are bon iai angana, bwa e na manga bon *review* tenan *Act* akana tabeua, ngkana e ibuobuoki nakon te kamataata, e rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Ao I taku bwa e a rangi ni mataata, ngkai titabo bwa ti nang kataia ni kaetieti ao ni kataia ni kauntaeka iaon te bwai ae ti na oneia aei, au kantaninga bwa e a bon mataata aron tangiran te Onono iaon ara Kibu aei, ao te Tautaeka e a tia naba n anga ana *position* are e bon totokoia ibukina bwa arei ao arei, ma ngkana ti nang kataia ni kaetieti ni kangai, ngaia ao I a manga angani ngkami, ngkami kam a manga kataia naba , bwa ibukina bwa arei ao arei, I a manga kaokia nakon te Tautaeka *same thing*, manga kangai naba, manga kataia naba ni kakaea naba ni kakaea kaekan,

I taku bwa te Onono ae e a bon rangi ni mataata, ao te Tautaeka e matata naba ana *position* iai, ngaia are nang kanakoa te kaoti nano iaona, bwa ti aoria, ngkana iai ami titiraki bwa e bon tiku naba iaon te

section aei, ma I taetae iaon te Onono, ngkana iai ami titiraki iaon te *section* aei, e na tiku ao kam na kateia bwa ami titiraki, ngaia are nna bubuti ngkami nang kanakoa te kaoti iaon te Onono ao kam a tabeki ami titiraki bwa e tuai nako te *section* aei, imwin naba te Onono ngkana e tia n oneaki, kam kona riki n titiraki ni kamataata ngkami ni kibun te Tua ane ti mena iaona anne, ngaia are nna bubuti ngkam, ti nang kanakoa te kaoti nano iaona,

Bwa te Onono ae tabekaki nakon te kibu 8(2)(5) are e tabekia te Rita n te Kaitara e na tei bwa mwakoron te Biira aei, akana a butimwaia ke e a kangai Eang, ao akana aki ke a kangai Tiaki, E nakoia akana aki butimwaia, ao totokoaki moa te Onono aei.

Ao ti bon tiku naba iaon kibu akanne ngkana iai ae kan titiraki riki iaona, ao e nakoim te Rita n te Kaitara,

Hon. Tessie Eria Lambourne: Kabwara te bure te Tibiika bwa bukin ae, ae bon te kibu anne bwa are bon ti te bwai ae te kamataata bwa are kakawakin irakin te Tua ma I taku bwa I ti kan kaeta ana mena te Kauoman bwa mina e manga bure te ongora naba, bwa kanoan te boraraoi n te *Conservation contract* are ibukin rinanon te mwaiti ni mwane are e riai ni kabwakaki

nakon Kiribati, iai kawaina are a na bane ni boraoui ni kabane kain te *Trust* , ti anne, ma are a tuai boraoui iai, ko rabwa.

Tibiika: Ao I kan titiraki moa , ngkai ti na kabwata ara Biira aei, bwa I tabe n raraoma ngkai , iai te Tua ae ti uruakia ngkai inanon ae ti na kabwata bwa I tabe n raraoma kai ko tabe n taetaekinna bwa irakin nanon te Tua, iai te Tua ae tao ti urua ngkana arona bwa ti kabwata ara Biira aei, ke te Biira n Onono aei, bwa ngkana iai ao ngkanne kanga ti a raraoma, tera nanon ae irakin nanon te Tua , te Tua ae iaon, iai Tua aika ti urua kai ti karaoa aei, ke bon akea, kanga I tabe n raraoma ibukina ae ti nang kabwata ara Biira , te Rita n te Kaitara e nakoim.,

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao tao ngaira anne, ngaira tabeaiangara ngaira ae ti tangira bwa e na riai n taraki Tua, ngaia are ara Onono are n te taeka arei, bwa e na riai n taraki Tua ae ti aki ti te Tua aei, ngaia anne are, bwa anne bon tabeaiangara bwa e kona n are ngkana e aki iraki, ao nanona ngkanne e a urua te Tua, ao ngaira n are n ara Koaua, e tuai , tao aei bon kanoan, bwa are te Tua, are te PIPA Trust Act, e i rekereke ma te *Conservation Contract* , ae i rekereke ma te PIPA, ae te *PIPA* te tabo, *designated MPA*,

Ngaia anne ae tabeaiangara bwa ngaira iroura e kona uruakaki te Tua arei, ngkana , bwa are ngaira iroura e na kona n reke te *conflict* , ngaia are ngkana e nako te taeka ae *Not with standing* , ao ngkanne ti taku bwa ti a mwengaraoui naba bwa e na kakoroaki nakon te Tua are e a kaman wene ngkai, ti anne, ae tao anne e kona ni kabaea te Tautaeka, ae ti aki ti te Tautaeka aei, bwa Tautaeka aika na roko, bwa ana riai ni ira nanon te Tua, ao ti a tia ni kabwarabwara n aron are te boraraoui are e buokia ni kabwarabwara te Tia Tei mai Nonouti, anne ngaira tabeaiangara are ti aki tangiria bwa tera te Tua ae ti na kabwatia ikai, ti na karaoia, e na manga kona n reke bwa uruakan te Tua teuana, ti anne ae ngaia, ngkana e kariaia te Tautaeka are ara Onono arei, ma are e aki kariaia, ao nanona e na bon kamatoa bwa e na bon kabonganai Tua aika tia ni wene, ao ngaira tabeaiangara bwa ngkai e aki kariaia ao nanao e kona n ae e aki tabeakina te Tua ngkai ae wene, anne nanona iroura, ko rabwa.

Tibiika: Ngaia e a matata, nanona akea te Tua ae e a tia ni uruakaki, ma kanga te tabeaianga n aron te Onono are e tabekaki, ao nna kanakoa nakoim te Beretitenti, e nakoim bwa koa ibuobuoki.

H.E Taneti Maamau: E koaua e rabwa te Rita n te Kaitara ma are a

bon tia, n aron are I kamatata a tia n taraia ana *Lawyer* te Tautaeka , akea te Tua ae uruakaki, ao ngkana iai te Tua ae uruakaki ao are bon iai kawaina ngkanne irouia nakanne, ae imwina, ma akea te Tua ae uruakaki, tao anne riki te kamataata mai ikai, ao e rabwa.

Tibiika: Ngaia ao akea te, akea te *point of order* bwa kam bon kona ni maroro, e nakoim te Tia Tei mai Tabiteuea Meang ae ko karineaki,

Hon. Taberannang Timeon: Ao ngkana iai rimwi, ke bwa are anne kaitaran ngkanne anne, bwa are nanona ti aki rangi n *sure* ngkai, ao I taku bwa are ana Onono te Onono mai ikai arei Tia Babaire, kanga e *more neutral* ao e na kona n *allow for the future* ngkanne bwa ngkana e bon akea, ao bon akea te Tia Babaire ma are e koaua ae te *PIPA Trust* , ti a tia n tiaina te *Agreement* anne Tia Babaire, ao ngkana ngaia bwa e nanng kamaunaki ke nang akea bongan anne ibukin te Tua aio bwa e na kamangoria, ao anne ngkanne te raraoma, ma are e taku te Tautaeka bwa a tia n *Consult* , ma ana *Legal Advisers* , ao ti a tia naba ni kunea bwa n tabetai ana *Legal Advisers* a tia ni konaki n te kabowi ae rietata Tia Babaire.

Tibiika: Ngaia e nakoim te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E rabwa , are ko bon kariaia are te Tia Tei mai Tabiteuea Meang, ma e aki rangi n raoiroi, tao ngkana konakin te Tautaeka te itera teuana, bon anne te babaire ae kaokoro, ma are ae ti waakinna ngkai aei, iaon te Biira ibukin te akawa, e a bon tia n taraki raoi bwa akea te Tua ae uruakaki,

N aron are ngkana tao te te PIPA, e a bon ti karaoa ana babaire te Tautaeka, n ana bwai ni kini aia bwaibwai kain Kiribati, bwa e aki raoiroi te *Model* , ke te kawai are te Tua are mai imwaina, ti anne, ao ngkanne e nang wakina ngkanne karaoana, tao te *Consultation* ma kain te *PIPA Board*, anne ngkanne ai kawain te mwakuri , ma are bukin ae e a moantai, bwa are akea te karinerine naba, tao te *International Media*, nakon ana *Sovereignty Country*, ao ata aron te babaire kain te Kaitara, ma a kataia ngkai ni karekea te *opportunity* aei bwa a na kakamaeka Kiribati, bwa angkoa ti a urua te Tua, ma are akea moa ngkai te Tua ae uruakaki, bwa e bon ti nako te babaire e nang kaukaki te PIPA, mwakuriana ngkanne ae na mwakuria ngkai te Tautaeka, a nang taraki Tua ke raa, ao anne ae ti kataia n taekinna, ao e rabwa.

Tibiika: Eang I aki bae , e rabwa anne te Beretitenti, I aki bae n ongo te Tia Tei mai Tabiteuea Meang, are tao e kairekerekea te bowi, ti aki taekin bwaai aika tia n tia aroia

man te bowi, ma tao ti a bon katuka naba taekan te Tua, bwa ai bon tiaki ngaira taan kabwaranako te Tua, bon iai are tabena, ao are te *Judicially* , ti a bon katikua nakoina bwa ngkana iai ara kangaanga nakon taai aika nako roko, ma ngaira ngkai , ti tabera ae kakawaki, ti na kabwati ara Onono, ngkana ti taku bwa iai ae a tia n anga aia *Legal opinion* iaona bwa eti ke eaera, ma kabwaranakoana, te *Interpretation* iaon te *Law* ao bon iai are tabena, n aekakin are ti ataia are te *Three Arms of Government* bon taben ngkanne *Judicially* bwa e a kabwaranakoa ngkana iai ara tabeaianga,

Ngaia are ngkana iai riki te titiraki iaon te kibu anne, Nna kanakoa riki nakoimi Taan Tei, ao I taku bwa e a rangi ni maan te maroro iaona, ti na keiaki n aki manga tabeki kauntaeka iaona ae kanga e na manga rio tenan kauntaeka iroumi, bwa ti aki ngkai tain te kauntaeka, tain te bonnano, bwa te bwai aei, ara Biira ae nang riki bwa te Tua, ao ti nang aki kauntaekaia ma ti na ti kaotaotao iaona ni kamatata,

Ngaia e nakoim te Rita n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tibiika, Nna ti maroro n are n am maroro te Tibiika.

Are titabo ngkai ma ko a katokira bwa ti nang aki riai n nang bati ni

maroro iaon te karao Tua ao are aei tabera, I taku bwa e na riai ni matata bwa are ngaira ti na ti taraia bwa ara Tua ae ti na karaoia, e na aki urui Tua, ao ae koaua bwa are iai, ma aei nakon te Tautaeaka, ma are ngaira aei ae ngaia ti na kamatoa ikai ae na kaekaira te Tautaeaka ao e na kamatoa bwa e na akea te Tua ae na urua, ma aei ti tabera , bwa titabo ngkai, Nna kabwara bure ngkana ti aki anne te bwai ae ko nanonna, ma titabo ma ko nang katoka te maroro bwa ti ann aki bati nang n taetaekina te Tua bwa tao ti nang bane n ongongora nakon tao aia taeka tenan *Lawyer* , kanga ti nanokawaki iai bwa titabo bwa ti a kaminibaeaki, bwa ngaira taan karaoa Tua, ao e koaua bwa are a na bon roko tenan kabwarabwara ma ngaira ti na bon kona naba n tabeki bwanara n tabeaianga n te bwai ae , ngaira aei ti na bukintaeka iai, ao imwina ai tibwa taben te kabowi, ma ngkai moa tabera, ma kabwara au bure ngkana arona bwa e kaokoro otau ma te bwai ae ko taekinna, Ko rabwa.

Tibiika: Eang I taku bwa e aki urua inaomatami ni karaoa te Tua, anne tabemi ae nang kakawaki, bon te karao Tua, ma I nanonna ngai are ngkana ti nang okiri Tua ake a tia ni wene bwa ekakinakoaki ke tao tera, ma ngkana iai te kabwarabwara ae e a tia n nako, tao iai te raraoma ngkana e nang riki bwa te

kauntaeka ikai, bwa eti, e kakinakoaki te Tua arei ke e aki, I taku ngai bwa ti aki kona n roko n tokin ara kauntaeka, bon akea tokina ao akea tiana, are e na waaki, ao bon akea ae na kona ni kaetia ikai bwa iai te Tua ae tia uruakia kai ti karaoa ara Biira aei, ke e akea, ma anne tabemi ae nang kakawaki, ao ngkana ko a tia ni uotiarake bwa te raraoma bwa iai Tua aika uruakaki ke e akea ni Biira aikai, ma ngkana tao e a tia ni kabwaranakoaki, tao n te itera n *legal Opinion* n ana itera te Tautaeka ao bon ngkami, kam kataia ma ngkana akea tao akea tao te *Conclusion* ae kam roko iai, ao ngkanne ae ngaia arei , ti nang kanakoa n te kaotinano, ao ngke ti tia ni kanakoa n te kaotinano, *hopefully* bwa ngke e riki bwa te Tua ao a kona ni manga *challenge* inanon te *court* , ni nnena are e riai n *challenge* iai, ma are I karautaeka akea nanou ni kan tuka ke ni kamamara aron inaomatami ni karao Tua ao ni maroro iaon aron ami Biira are kam uoti ke kam tangiri bwa kam na onoi inanon te Auti aei, ma I kataia ni katoka te kauntaeka iaon Kometenakin te Biira, ao iai bwaai tabeua ae ti riai ni kataia ni kaetietira nako iai, kanga ni I kataia ni kaeta aron ara kauntaeka iaon ara Komete, e nakoim te Kauoman Beretitenti,

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa *Madam Speaker* ma tao e koaua tao

ti buokan , bwa e aonga ni manga waaki te waaki bwa ngke arona bwa tarira ma mwanera ake n te Kaitara aki manga karekereke ma kabwaranakoan te Tua, bwa ngkai tima a manga *Interpretation* , a tuangira bwa ti urua te *Conservation Agreement* , a raraoma bwa a taku bwa te bitaki aio e na urua te Tua, ti a katuka anne nakon are bon ana bwai te bowi, ngkana arona bwa iai ami mena, iai kawaina, ma ngkana e nang toki te waaki ibukin aia iango bwa ti a urua te Tua ngkai, ao te kauoua bwa a raraoma bukina bwa tao ngkana e karaoaki te bitaki aio, iai te Tua ae na uruaki, I taku bwa ti a riaon mwakara anne, katuka anne bwa ana bwai te bowi,

Ao ngaira n aron aia *advice* ara *Attorney General* , aio te *advice* ae ti anganaki ao ti waaki inanona, ma ngkana iai aia nano uoua, are bon iai kawaina imwin aei, e rabwa,

Tibiika: Ao I taku bwa e bon *advise* nai au *Parliamentary Counsel* bwa ti a bon riai ni maroro iaon ti ara *Amendment*, a tikiraoui naba ami maroro aika kam kanakoi, ma ai te kangaanga ngkanne bwa ngkana ti nang *touch* tenan Tua ake a tia n *exists* ngkai , ao ngai raraomau ngkanne I aki ataia bwa ai tera Tua ae ti na urui ke baikara ae ti na kona ni maroroakin inanon ara Maneaba aei, ke n tain ara komete, ngaia are Nna bubuti, ngkana iai riki ae kan kaotaota n te kibu aei,

ngkana akea ao nang kanakoa bwa te Kaotinano, iaon te kibu ane 8 bwa I taku bwa e nang bon *break*, e a boo 4, ao ti aoria n nako ni *break* ao ti oki ao ti a manga kabanea ara Komete, ngaia tao nang kanakoa bwa te kaotinano ngkanne,

I taku bwa I ti kanakoa kibu 8,

Bwa te kibu 8, e na tei bwa mwakoron te Biira aei, ake a butimwaia ke a kangai Eang, ao ake aki ke a kangai Tiaki, E nakoia ake a butimwaia, E butimwaeaki.

Ngkai e a bon boo 4 ao ti a riai ngkanne n otinako ibukin ara kabwakantaai ao ti a manga kaitiboaki ikai nakon iteran 4, ao ti a motirawa moa.

MOTIRAWA NI KATOKI TAKA

Tibiika: Ngaia ao ti a roko ngkanne, ti a reitanako ara Komete, ao ti a roko ngkanne ni te kibu ae 9, e a tia ngkoa, kabwara au bure, e tuai,

Te kibu 9, 10, 11, ao I a kanakoa nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan maroro n anne ke ni kan kaotaota, ma Nna Kanakoa moa nakoim te Minita bwa I taku bwa iai am Onono iaon ane *section 10*, e nakoim te Minita

Hon. Ribanataake Tiwau: Ko rabwa *Madam Speaker* I taku bwa te Onono ae rangi ni uarereke, ma e ti

kaineti nakon, e na ti bitaki *Small Vessels*, ao e na ti karinaki te taeka ane *Fishing*, ao ngkanne e na warekaki n aron aio, ao n *replace with 'small fishing Vessels' whenever they appear in this section*, kanga ti anne te Onono ae uarereke *Madam Speaker*,

Tibiika: Ngaia iai ae kan maroro iaon te Onono, ngkana akea ao nang kanakoa bwa te Kaoti nano, Bwa te Onono nakon te kibu 10 e na tei bwa mwakoron te Biira aei, akana a butimwaia ke a kangai, Eang, ao akana aki ke a kangai, Tiaki, E nakoia akana a butimwaia, E butimwaeaki,

Ao ti a nakon ngkanne, Ti bon tiku naba iaon kibu akanne, ngkana iai ae kan maroro iaona,

E nakoim te Rita n te Kaitara,

Hon. Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tibiika ao Nna bubuti te Minita ngkana e kona ni kabwarabwara ane ian Kibu 9 n te Biira, ane 1C, 9(1C) n te Biira are taekan karinan aia kainibaire te Kauntira ao tao rabwata iaon ara abamwakoro, tenan *local Communities*, iaon abamwakoro ni i rekereke ma tararuan ao tao karikirakean te taeka ngkanne ae ngaia ti na bubuti, tera e nanonna te Minita n ane *Other Fisheries*, bwa ngkana e kona ni ibuobuoki n ti kamatata, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa *Madam Speaker* , *Other Fisheries* , e irekereke ma bwaai ake aki tiaki tenan ika, ke n aron tao te tanan *Corals* , tenan raa riki akana i rekereke, kanga ti kataia ni katurua riki n te aro ae na *Cover* ti aki ti te ika, kanga n angin te tai ngkai, e rangi n turuturu tenan kainin iaon te ika, ma iai riki bwaai tabeua irarikin te ika n aron are kanga ti kabwarabwarai n taai aika nako, iai te MCR , terana riki, tao akanne ae ti kataia ni katuru ngkanne n te kibu anne, au kantaninga bwa e ibuobuoki ni kamatata te *term* anne ke te taeka anne *Madam Speaker* , E rabwa.

Tibiika: Tao bon akea te kan titiraki iaon kibu akanne ao nang kanakoa ngkanne bwa te kaoti nano, ao I kan bubuti ngkami, I atonga are 11 naba ke I aki, I aki, I ti toki n 9 ao 10,

Ngaia ao nang Kanako ngkanne te Kaotinano iaon Kibu aika 9 ao 10 , 9, 10 a na tei bwa mwakoron te Biira aei, akana a butimwaia ke a kangai Eang, ao akana aki ke a kangai Tiaki, E nakoia akana a butimwaia, E butimwaeaki.,

Tia roko ngkanne n ane *section 11*, te Kibu 11, ai bon kabanean kibun ara Tua aei, ao Nang kanakoa

ngkanne te maroro iaona, mai I ataia bwa iai Onono, te Onono Nna kanakoa moa nakoim te Rita n te Kaitara, bwa iai naba am Onono iaon ane 12A, ao e nakoim.,

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao tao ai bon te kabanea n taeka tao n rain te Biira aei, ane kangai aei are e irekereke ma tenan katua, ao n teina ngkai aei, tao te katua tao ibukia akeke tao a roko n anaa kaubwain Kiribati man ara marawa ao akea te raitienti,

A kona ni katuaeaki n te Tuua ae e na aki raka iaon 30 te mirion ao te kabureaki, ngkai n teina aei, te kabureaki ae 10 te ririki, ma angkoa are ti na karina are e na aki raka iaon 10 te ririki, ti anne ara Onono n aei, e na aki raka iaon 10 te ririki, bwa are e nakon naba tao korakoran te katuaa aia bure ao e a nakon naba mwaitin , korakoran te katuaa ae a kona n anganaki, bwa ngkai ngkana e aki ai bon 10 naba te ririki, ko rabwa.,

Tibiika: Te Minita

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa *Madam Speaker* , ao I taku bwa e nang *clear* , e nang teretere ane e taekinna te Rita n te Kaitara , are 10 te ririki, *for 10 years*, akea te *mean* bwa e na manga karinaki riki te taeka ane *in term not exiting* bwa are e nang teretere ikanne *for 10* bwa

are e nang teretere ikanne *for 10 years*, kanga ti aki nora riain te karinrin anne, bwa are bon nang *clear* anne ian mena ae ngkai, ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Ngaia te Rita n te Kaitara,

Hon. Tessie Eria Lambourne: E na ibuobuoki naba te Tibiika ngkana e kona naba ni kabwarabwara te Minita, bwa e aera 10 te ririki ngkai a rineia, taiaoaka

Tibiika: Te Minita

Hon. Ribanataake Tiwau: Aikai bon te tuua ae ti bon riai n rangi ni kabubura *Madam Speaker* bwa are a bon riki naba bwa tenan *determinants*, ke Tua aika matoatoa, ae akana a bon noria Taan roko ni karaoa te aki riai nakon kaubwain ara marawa, ao a na riai n ataia bwa a na bon, e na reke irouia te aekaki n Tua anne, ao anne bukina *Madam Speaker*, e na rangi ni kainetaki riki aio nakoia te koraki ake a roko mai tinaniku *Madam Speaker*, bwa e bon riai ni katereaki bwa e riai n aki aonikaiakaki kaubwain te botannaomata, ko rabwa *Madam Speaker*,

Tibiika: Te Rita n te Kaitara,

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika, ao tao e na ibuobuoki, bwa are aikai kanga tao

tokin te katua, bwa are iai tokin te katua are e a kamena n te mwane, ao tao te titiraki ao e aera ngkanne e na akea n ane te ririki,

Bwa ngkana ti nori tao tenan bure ane ngkana arona bwa uruakaki ao ngkana tao ti anaa tao te katoto, ngkana e kukurei te Minita bwa ti na tara tao, tao ane 2A, bwa are aikai tenan waaki, tao bon ti, tao te roko te kakae ma ngaia akea am *License*, ao akea te bwai, ko tuai tao n roko n ane tao ni kuai tenan kaubwai bwa ko ti roko ni karaoa am kakae, ma kanga te katoto n anne, nanona ngkai e nora naba riaina te Minita ke te Tautaeaka bwa ngkana am bure anne, ko a kabureaki naba te 10 te ririki, kanga akea te tai bwa are kanga n aron otara n te kakatua, e nakon korakoran am kairua are ko karaoai, ngaia are te Tua naba, ti aki n are e a bon kangai naba 30 te mirion, bwa are e nakon naba, bwa are a rawata kanoan tenan waaki are ana riai n iria, are kanga e na karekeaki te *License* ibukina,

Teuana ane ngaia te roko ni kakaei, bwa tao ibukin te reirei, tao bon te marawa, tao aki roko inano, ke tao ni kuai tenan kaubwai, ke tao are ti, a ti rawei tamneia ke tera, ma te *research*, ae anne ane ngaia ane I kamena n are iaon A,

Ma ngkanne aei, tao e aoria ni mataata ao ngkanne ni kabane

tenan kairua aikai ngkana ko karaoa aei, tao iai are tao e a bon rangi ni bubura kaei, bwa ko a bon uotanako kaubwain Kiribati ao akea te kariaia, ma tao eang, tao anne 10 te ririki, ma nanona, e a taraia ngkai te Minita bwa ai ni kabane, ngkana tao tera, ko a bon , akea riki bwa ti 10 te ririki, ngaia anne ae e nanonna, bwa ni kabane tenan kairua aika a mwakoro bwa tenan waaki aika mwakoro iaon tao te *Part 12A* aei, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa *Madam Speaker* , I taku bwa ane 10 te ririki, kanga bon te *maximum* anne, kanga te kabanea mai ieta, manim , e kona ni kerikaki, e kona ni uarereke, *depending*, n aron tein n aron taran te kairua, are ko karaoia, n rokom.

E koaua e kataia ni kaboraoa aio ma tao te *Research* , ma te bwai ae kakawaki ti na ataia bwa ngke e karaoaki naba tenan *Research* aikai, n akea te *License*, ke tenan *Unauthorize Research* ke kakaei ake a karaoaki n akea te kariaiakaki, e na uringa bwa te kaubwai ae ti taekinna aio, e aki kainanoia bwa kona anaa te mwaiti ae korakora, bwa ngke ko bekianako ngkekei, ao kona ni manga kataboroboroa mwaitina inanon te *Lab*, e kona ni manga *replicate* te bwai aio, ngaia are ngkana a bon kune te bwai

teuana ma a bekianako, tiaki nanona, bwa , e ngae ngke e uarereke *Madam Speaker* , ma ngke a nako ni mwakuria inanon aia *Lab* ke aia tabo n rabakau, aki manga kainanoia bwa ana oki n anaia, bwa a nako naba ni kataboroboroa mwaitina inanon aia *lab*,

Tera are na otinako mai iai *Madam Speaker* , te kaubwai ae korakora nakoia, ngaia are ti bon riai ni matoatoa n aio *Madam Speaker* , bwa are eti, a kona n angia ni karabaia, angkoa a nako n *Research* , a naa te *sample* ae uarereke, ma are tenan rabakau n taai aikai, a kona n nakon ni mwakuria ao ni mang *replicate* bwaai aikai, inanon aia *Lab*, ao anne bukina ae ti bon nang katurua bwa e rangi ni matoatoa aio, ao ti na riai ni kamatoaira iai, bwa are engae bwa ko uotanako ae uarereke, ao ko karabako ian rabunam ae te *Research* , ma tera mwina *Madam Speaker* , ao anne mwina, ngaia are e bon riai raoi ni katuruaki bwa nake ana *Research* , ana bon karaua raoi ni karekea te kariaiakaki, ao n aki roko ni karin, n akea te kariaiakaki, bwa are bwaai aikai ngkai, e nang korakora aia *Value* n aron are ti a tia n taekini, bwa ngkana a uotanako ti teutana te *Sample*, n aron ae I taekinna, ao a nako ni karaoai ma a kunea bwa ngaia e reke katokan iai tao te *Cancer* , ke tao tera, ko a taraia naba ngkanne mai ikanne *Madam*

Speaker , man te *Sample* ae uarereke, ao a kona n anaa iraua te birion mai iai *Madam Speaker* , ngkana a kabonakoa bwa te bwai n Aoraki,

Ngaia are e bon riai ni matoatoa te Tua iaona, au kantaninga bwa e na ibuobuoki anne *Madam Speaker* , ko rabwa.

Tibiika: Iai riki mai iroum te Rita n te Kataira,

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika, I kona ni kaotai bwa kanga I a manga mangaongao n ana maroro te Minita, bwa titabo ma e taekinna bwa kanga e kariaia are 10 te ririki aei mai ieta, ma I aki ataia ngkana anne ae ngaia ae e a kariaia nakon te Onono, ao e a manga katuruturua are kakawakin ae na riai,

Ngaira ti aki uneakina te katua, bwa a bon riai ni katuaeaki aomata akea aia *License* ao a nakomai i abara, ma ngaira iroura, iai tenan bure aika uarereke ao iai ake a bon rangi tinebu, ao ngaia te katua are tao n te kaburebure, bwa are aei ti ni kaineti ma kaburean te aomata n te karabuti, ngkai ae n te Tua e a bon kangai naba, 10 te ririki, akea are tao, e kona n are , e na aki raka iaon 10 te ririki, ngaira are ti kan karinna, bwa are e na kauakaki riki bwa are ngkana tao e bon aki nang,

Nake tao ai bon te kabanea ni korakora aia bure, tao nakon ae tao a bon uotanako te kaubwai ao karekemwane iai, ao ngkane tao 10 te ririki, ma ake ae ngaia I kamena te katoto bwa ngkana tao a bon roko ao akea te bwai ae a kuneaki ao akea te bwai ae anaia, nanona ngkai ai bon titebo naba, ngkana ko roko , 10 te ririki, ko roko ao ko uotanako te kaubwai ko kuneaki n uotanako kaubwaira mai marawa , 10 te ririki, ai bon titebo naba, kanga ti anne, ma bukin ae kanga titabo ma e taekinna te Minita bwa aei te *maximum* , ao I taku bwa ngaia anne ae ti nanona, are ngaia ti karina iai *Not exceeding* bwa , ngkai aei e *mandatory* , are ai bon akea riki bwa ti 10 te ririki, ko rabwa.

Tibiika: Ngaia te Beretitenti.

H.E Taneti Maamau: E rabwa ana ibuobuoki te Rita n te Kaitara, ma tao te bae e na taraki naba n te Tua anne, e karaoaki tao te mwakoro ni katua nne ni kaineti naba ma te aeka ni bwai ae e boou ao e nang kakawaki , bwa ti noria atun te mena anne, te *Marine Genetic Resource* , ao n aron are kanga e kaotaki n taian te *workshop* , ngkana e na ibuobuoki, ao kanga aia *Value* , a bon rangi ni bubura, ngaia tao bon anne ane e a ti , e akea, a bon ti anganaki naba te Tua ae te *Maximum*, ma e aoria bwa bon anne kanga bon au iango, ngaia ane ti bon tiku, tao anne naba ae

taraia te Tia Kaeti Tua ane 10 te ririki, akea moa kanga ukina, ke e ti ein aona ma akea kanga ukin ana, ko a bon anganaki naba 10 te ririki, bwa are e bon nakon moa taekan, ngaia ane e bon kateaki ian ane te *Marine Genetic Resource*, te aeka ni kaubwai ae bon boou, ao e rangi ni bubura ana *Value* n aron bon kabwarabwarakina nakoira n taina te *Workshop* irouia taan Rabakau, ao e rabwa ngkana e na ibuobuoki anne,

Tibiika: Ngaia nang kanakoa te Kaoti nano iaon ara kibu anne, ma iai ana Onono te Minita, kabwara au bure, Nna kanakoa moa nakoim te Minita bwa iai am Onono ane iaon ane *Section 11, 12(A3)*, ao e nakoim te Minita

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa *Madam Speaker* , e uarereke bwa are bon ti kanakoan ane *Royalty* ao e ti katukaki n ane te *Fee*, tao Nna ti kabwarabwara bwa e aera ngkai ti na kamauna aio,

Kanga te *Royalty* e riki imwin are e tia n anaki tao tera are e anaki, ngaia are kanga e na manga kabaea aron te *Fee*, ma te bwai ae kakawaki bwa e nab waka moa te *Fee*, bwa ngaia ti a kanakoa moa n te tai anne, *Royalty* , ao ti a ti katuka bwa *remove* , ao ti katuka *Fees* , ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Ngaia ao iai ae kan maroro iaon te Onono, ao bon taran ae akea ao I ataiia bwa I tuai naba ni kanakoa te Onono iaon ane ana tabeka te Rita n te Kaitara, ngaia are nna kanakoa moa,

Te Kaotinano iaon te Onono, nakon *section 12A*, are angkoa iai te taeka are e na *insert* , imarenan te Taeka ane “*For*” ao “*ten*”, ae *a term not exiting ten years*”, Ngaia are nna kanakoa te Onono anne.

Te Onono are e tabekia te Rita n te Kaitara nakon te Kibu 12A e na tei bwa mwakoron te Biira aei, akana a butimwaia ke a kangai Eang, ao akana aki ke a kangai Tiaki, E totokoaki moa te Onono anne,

Ao ngkanne ti a manga nakon ana Onono te Minita, ane te Onono ane nakon *Section 11* ian te *New Section 12(A3)*, ao ngkanne Nna kanakoa bwa te Kaotinano,

Bwa te Onono are e tabekaki nakon te Kibu 11 ni kibuna aika 12 A(3) e na tei bwa mwakoron te Biira aei, akana a butimwaia ke a kangai Eang, ao akana aki ke kangai Tiaki, E nakoia akana a butimwaia, E butimwaeaki.

Tia tara ngkanne, ti nang kanakoa ara Kaoti nano iaon ara Kibu anne, bwa te kibu 11 e na tei bwa mwakoron te Biira aei, akana a

butimwaia ke a kangai Eang, ao akana aki ke a kangai Tiaki, E nakoia akana a butimwaia, E butimwaeaki.

Tia tara ngkanne Atun ara Biira ane uarereke ke ana *Short Title* te Biira aei, bwa Atun te Biira ae uarereke , ke ana *Short Title* e na tei bwa mwakoron te Biira aei, akana a butimwaia ke a kangai, Eang, ao akana aki ke a kangai Tiaki, E nakoia akana a butimwaia, E butimwaeaki.

Tia tara ngkanne ana *Long Title* te Biira ke Atuna ae e abwabwaki, bwa Atun te Biira ae abwabwaki e na tei bwa mwakoron te Biira aei, akana a butimwaia ke a kangai Eang, ao akana aki, ke a kangai Tiaki, E nakoia akana butimwaia, E butimwaeaki,

Ao e a bon katabwanina naba ara Komete iaon ara Biira ae te *Fisheries Amendment Bill 2021*.

**EMPLOYMENT INDUSTRIAL
RELATIONS CODE AMENDMENT
BILL 2021 (COMMITTEE STAGE)**

Ao ti a nakon ngkanne are imwina,

Ara Biira are e mena imatara n te tai aei are ti nang manga tauraoui ni kometenna, bon te Biira ae TE *Employment Industrial Relations Code Amendment Bill 2021*, ti na rinanoan ara Biira aei, au kantaninga bwa iai naba te Onono

ane e na uotia te Minita n te *Labour* ao au kantaninga bwa e a tia n reke *copy* na naba iroumi Taan Tei, ao ngkanne ngkana ti nang kanakoa te Komete iaon ara Biira aei,

Ti a tara mwakorona aika 2, 3, ao N na kanakoa nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan maroro n te kibu anne, ao I noria bwa iai ana Onono te Minita n te *Labour* ao N na kaokia nakoim kona kanakoa am Onono, e nakoim te Minita.

Hon. Tabeta Teakai: Ko rabwa *Madam Speaker* , ao n *section 40(1)* ao te moan Onono (c) are e na *delete* ‘*Commission*’ ao e na *substitute* te *word* ‘*Office*’ ,

Tibiika: Te Minita I taku bwa 3 am Onono iaon ane, ko a bane naba ni kanakoi, ngaia e nakoim

Hon. Tabeta Teakai: Ngaia e rabwa, ao te kauoua ngkanne are *paragraph* E, e na *delete* te *Word* *Four* ao e na oneaki nakon *two*,

Te kateniua te *paragraph* G e na *deleted* ni kabane, E rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Ngaia ao ngkana iai ae kan maroro iaon te Onono ao N na kanakoa nakoimi Taan Tei, Te Rita n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te *Tibiika* ao kanga ti

mangaongao teutana n tenan Onono aikai, bwa are bon aia Biira Minita aikai, are bon te Biira n Onono nakon te Oi n Tua, ao ngkai e manga iai riki te Onono nakon aia Biira, ngaia ana buokira bwa are titabo ma a manga bon onei aia Biira ao ti na kataia n ririmwin tenan Onono aikai.

Ma e rabwa te Minita, nanona are ngkana ti tara te Biira, bon ti are aua ae bitaki, ma ti na ti bubutia te Minita bwa bukin tera ngkai e manga akea, e manga kanakoa ane kain , tao ana aomata, aia aomata taan kamwakuri , kai a nang mana kanakoaki bwa e na manga aki rin bwa kain , aei are kain te rabwata are te *Decent Work Advisory Board*, e kona ni kabwarabwara bukina taiaoka,

Tibiika: Te Minita

Hon. Tabeta Teakai: E rabwa *Madam Speaker* , ao e rabwa, kanga man karaoakin te Onono aio ao kanga ti taku bwa, ke tao eti, tao ngai are I taku ngai bwa e raoiroi riki, ae na tei ti teuana te rabwata ni kamwakuri bwa taan kamwakuri, ti teuana, kanga te bitaki aio, kanga e na riki bwa e na bebete riki, te mwakuri iai, ao I taku bwa katamaroana riki, e rabwa *Madam Speaker* ngkana e kaeka anne.

Tibiika: Te Rita n Te Kaitara

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika, tao aei , are a bon tuangira ngke a uota aia Biira aei, bwa aei e nang tamaroa are a na karinaki, bwa tao a bon titiraki naba taan kamwakuri, tenan *Major Employers* bwa are a tia ni kaongoraeaki iaon te Biira aei, ao ngkai a nang manga kanakoaki, bwa a nang manga aki rin, ma tao ngaia anne, kanga e aki raoi, e aki kabwarabwara bwa bukin tera ngkai e a manga tamaroa ngkai a nang manga aki karinaki, ngke a bon tia n tuangira bwa a na riai n rin n are n aia Onono n te Biira, ao tao tera te rabwata ane e taekinna te Minita, bwa e aoria naba ni mataata nakoia, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tabeta Teakai : E rabwa, kanga n aron are e taneiai te aba ao te KCCI, ngaia kanga te rabwata ngkai ae bubura, ao kanga n otau ao kain te KEMIO kain naba te KCCI ni kabane, ao e koaua ian te EIRC *section 41(4)* ao iai kanga mwakan te Minita n *appoint* ke n *determinate* n noran riaina ni kaineti ma mwakoron te Tua, e rabwa.

Tibiika: Te Rita n te Kaitara e nakoim

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika, ao ti aki ataia bwa tera te KEMIO, ma I taku bwa n ana maroro te Minita are kanga e karaua

are kanga n ana Biira ae uotia aei ae manga oneia ngkai, bwa e nora, bwa iai te rabwata ae aia rabwata tenan *Major Employers* ae Kiribati *Major Employers Association*, ae ngkai are akea n te *Decent Work Advisory Board*, ae ngaia ae te Onono aei e kaineti ma ngaia ma nanona ngkai a manga aki rin nakai bwa a bon tiku ngkai naba bwa a rin ian te KCCI, ngkana e kona n ti kamataata ngkana eti otara anne, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tabeta Teakai: E rabwa, anne kanga, n aron are mai imwaina ao te KCCI te KEMIO, bwa e koaua, iai miokoau n aron are ian kanga te bwai ae kakawaki ibukin nakora oi raoin te mwakuri ao katamaroana, ao te bwai ae te KEMIO bwa e baka ian , e rabwatanaki naba ian te KCCI, kanga a bane ni mena , a bane n Oioi mai ian te KCCI, e rabwa.

Tibiika: Tao N na angan te Minita n te *Communication* bwa e na ibuobuoki e nakoim,

Hon. Tekeewa Tarati: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e kakawaki bwa ti na maroro naba iaon aio teutana, ao e koaua ian kanakoan aio, kanga oin bukina bwa kanga karekean te nanora oi irouia rabwata aika uoua, bwa ti noria bwa n te tai ae nako ao te KCCI ao te KEMIO, a kaina te

rabwata ae te *Decent Work Steering Committee* ke tao tera arana, ao ian kanga n aron ae kam noria ngkai ao e nang korakora ana ikarekebai te Tautaeaka ma te KCCI ,

Are te KCCI bon te rabwata teuana ae kinaki ian te *ACT*, e kateaki te KCCI ian te KCCI ACT 2013, ao ian naba norakin ana waaki te KCCI ae nang korakora ngkai reitakina ma te Tautaeaka ao ian naba norakin bukina are angina kain te **KEMIO**, bon kain naba te KCCI, kanga ti aki tangiria bwa e nang manga reke tei katikitiki ke tei kekebutu imarenaia rabwata aikai, ngaia are tikina bwa te KCCI bon te *Umbrella Body* , te rabwata ae ti teuana, are e na tei ibukin aia *Interest* taan bitineti, e aki *matter* bwa taan bitineti aika uarereke, ke taan kamwakuri aika uarereke, bitineti ke taan kamwakuri aika bubura kaei, n aron naba ane ti kabotaua naba ma ane aia rabwata taan mwakuri, ke te KTUC, *Kiribati Trade Union Congress*, are te rabwata anne naba bon ti teuana, ti teuana naba te *Umbrella Body* n te KTUC ke irouia taan mwakuri, e ngae ngke iai aia rabwata aika kakaokoro bwa tenan *Subsidiary Unions* ma a bane n *affiliate* nakon te rabwata ae te KTUC,

Ao ngkanne te tamnei are ti kataia ni karaoia naba nakon te KCCI, bwa ti aranna bwa te *Umbrella Organization* ao e na iai naba tenan

Subsidiary Organisation akana a kona ni mena iana, n aron tao te *BUS Association* , te *Small Enterprises Association*, *Industry Association*, tao tenan *Major Employers Organisation* , a bane naba n *affiliate* nakon te KCCI n aekakin naba te tamnei are e karaoia nakon te KTUC, ko rabwa
Madam Speaker

Tibiika: Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao , titabo ma e bon tuai raoi nang barongaki raoi kanoan ana Biira te Tautaeka aei, bwa are bon aei ana Onono ae anganira, ae kangai, e na riai ni iai kain te rabwata anne, nanona kanga titabo ma e bon tuai raoi maroro ma kain taan kamwakuri ni kabane kain te KCCI ao a uota naba aia Biira nakoira, kanga ngaira ti nanokawaki n te aekaki aei bwa are ngaia ti a mangaongao iai, bwa a tuangira, a na riai n rin nakai, ngkai a manga tuangira, ngaia a na manga aki riai n rin, ao ti nang bon bubutia te Tautaeka , bwa e na karaua raoi ni baronga ana Biira imwain ae e anganira, ao e rabwa bwa are tao iai tenan kanganga ngkai ao e nang kakawaki anne bwa a na bane nanoraoi, ngaia e rabwa e a mataata bwa bon ti anne bwanara ni bubuti nakon te Tautaeka taitaoka, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita n te Tua e nakoim, akea, ao te Minita n te *labour* e nakoim. Iai am maroro iaona,

Hon. Tabeta Teakai: E koaua e rabwa, kanga ibukin ngkai kanga ibukin te *Covid19* , ao e rawata kanga tenan kanganga, ao kanga te KCCI ian, e mena ngkai ian te **duopu** ao kanga anne ngkai kanga ara kantaninga ae ti teuana te rabwata bwa e na *strengthen* riki kanga aron ara waaki, ma iai bwanaia kain *KEMIO* ae a bon kona naba ni kanakoa ian te KCCI, e rabwa.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika kanga are ti a tia ni butimwaea are e manga bitaki, ma bukin ae e a manga mwanewea te *Covid19* bwa are tiaki te bwai ae boou ma ti butimwaia te Minita , ti ataia ae aei tabem ae nang kakawaki ibukia rabwata aika nang tiraua, ao tao aei am anga ngkai , ma tao ai bon ti te bubuti, bwa are aei kanga ti a nonoria ngkai n ana Biira te Tautaeka ae a manga bon rawata tenan Onono nakon aia Biira, ma ngaia e rarabwa, ti anne, ko rabwa.

Tibiika: Ngaia nang kanakoa bwa te Kaoti nano,

Bwa te Onono nakon te Kibu 3 iaon te Biira aei, e na tei bwa mwakoron te Biira aei, akana a butimwaia, ke a kangai, Eang, ao akana aki ke a kangai Tiaki, ao e nakoia ake a butimwaia, E butimwaeaki.

Ao ti bon tiku naba iaon ara *Section* anne, ao e nakoim te Minita iai riki am Onono iaona, ane B anne e tuai nako, e nakoim.

Hon. Tabeta Teakai: Ngaia e rabwa *Madam Speaker*, eang ao ane ian B *section 40(2)* ao te *Letter G* e na *deleted* ao e na *read* n aekakin aio, *The Minister must appoint a members nominated under subsection 1E and F within 30 days of receiving the nomination*, e rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Iai ae kan maroro iaon aei, tao bon akea, ao ti a kanakoa bwa te Kaoti nano

Bwa te Onono nakon ane e, te Onono ane e tabekia te Minita n te *Labour*, e na tei bwa mwakoron te Biira aei, akana a butimwaia ke a kangai Eang, ao akana aki ke a kangai Tiaki, E nakoia akana a butimwaia, E butimwaeaki,

Ao ti a tara ngkanne, E bon bae ni kakata, ni kataia ni kakarekea otau n am Onono aei bwa tima ti a nako ni kuakua te *Principal Act*, ao ngkai te bwai ae ti na riai ni karaoia, ti riai n taetae iaon ara Biira, ngaia N na

bon bubutiko te Minita bwa kona kataia ni kairira ao ni kamataataira raoi bwa kanga I moanna n aki ota, n akana imwina, bwa nanona ti na bon tiku naba iaon ane te *General Amendment to the Principal Act* iaon am Onono ae ko uotia aei, ao ko *refer* nakon te *G in section 41* ae bon te *Principal Act* naba, *is deleted whenever it appears in the following sections, A, Section 4(3)*, N na nakoa nakoim te Minita ae ko karineaki bwa kona tabeki am Onono akanne ao kona kairira nakon are e na nonaki n te Onono, bwa ngkai iai teutana minotaukiu ibukina bwa ti taetae iaon te Biira ao ai aron ngkai te Onono e kaineti nakon te *Principal Act*, ngaia are kona kataia ni karira mangaia I bon bubuti nakon te tai ae na roko, I taku bwa iai naba te kanganga ngkoa ae e a tia n reke, kanga te Onono ae uotaki naba ngkoa n teuana te Biira ao ti kuakua te *Principal Act*, ao te bwai ae ti na riai n Onono iaona iaon ara Biira are ti uotia, n te aro bwa e na mataata ao e na turuturu raoi bwa Onono raa ae ti nanonna inanon ara raa, bwa are aei te Onono nakon te *Principal Act*, ae te *Amendment Bill* aei, ae ti nang kabwatia ngkai n te Kauoua ni wareware, ao ngkanne are manga iai te *Amendment* ae kam a manga uotia nakon te *Amendment* are te moan Onono nakon te *Principal Act*, ngaia are kanga I taku ngai bwa e na ibuobuoki te *AG's office*, n te aro bwa e aoria ae

bebete naba irouia Taan Tei aron rimwian te Onono aei,

I ataia bwa tao kam bon ota iai , ake iai ongomi n aron te *drafting* n te *Law* , te Tua, ao ngaira ngkanne ake akea, ti a kataia n rinanona, ngai naba e bon bane naba au tai ngkebong ao n tokin te tai ao I kawara au *Parliament Council* bwa e a ibuobuoki ngkai e ingabong, bwa I bon kunea bwa e kanganga rimwiakin, I tangira te *Principal Act* bwa e na mena irarikiu ao ti na uaia ni iraorao nakoina, ma e aoria, N na bubutiko te Minita ae ko karineaki, ko a kataia ni kairira raoi nakon are e nanonaki n te Onono bwa e aoria naba n ae eti kanoan ara Biira ae ti na kabwatia , te Biira n Onono, are bon te Biira n Onono n te tai aei, ao N na kanakoa nakoim ibukin am Onono akan nikirana, bwa ko a kairira nako iai , I a bubutiko, ao e nakoim te Minita.

Hon. Tabeta Teakai: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e koaua ian *paragraph* ane G, N na wareka moa arei , B in *section*, ke kanga *Madam Speaker* , N na warekia moa ao mina I a kanakoa naba te kamataata,

Tibiika: I nanonna, are tiaki are kona kamataata, ngkana bon kan kamatata nanon, are bukin tera ko oneia, ma te bwai riki ae kakawaki are kona kairira nakon ara Biira ae te Biira n Onono, bwa tera te *section* ae ko oneia, bwa I a taraia ao kanga

ai te *Principal Act* ae ti a maroro iaona, kanga ti a *confuse* , ngai I kataia naba n *follow* te bae onoeaki ikai, ma kona kairira raoi nakon am Onono, I a butiko.

Hon. Tabeta Teakai: E koaua e rabwa *Madam Speaker* ao e koaua ngkai e *deleted* naki *paragraph G* ao *other sections* ngkanne n te *section* n te *Principal Act* are e *mention paragraph G* ngaia are e *Amended* bwa e na *reflect deletion of the paragraph G*, are ngaia are man G aio are kanakoaki man 40(1G) ao iai naba ake imwina, are 41 C ao e na nako naba G, ao 45(2), kabwara au bure, 45(2) naba ae *mention* naba G iai, are ngaia are e na *delete* naki naba, ao ai 52(A) ae *mention* naba G iai, are ngaia are e na riai naba ni kanakoaki, ngkana e mataata te Tibiika, e rabwa.

Tibiika: Ngaia ko rabwa te Minita, nanona ngkai te Onono aikai e bon i rekereke ma are 40(1) are ti a tia n oneia are (G) are angkoa are ngkana ti roko ngkanne n *section* akana 41(3), 45(2) ao 52(A) n te *Principal Act*, anne ngkane aika nang bane ni kamaunaki, I ota ma ngkanne ibukina bwa ti taetae iaon ara raa, tao ngkana a karaoa imwina, te Onono nakon ara Biira n te aro bwa e na *easy to follow* irouia ara Taan Tei, ao I taku bwa ti a mataata n anne, ao N na kanakoa, tao e bon bae ni iai ami *Principal Act* irarikimi Taan Tei bwa are ti bon bane n toa

ma tenan Tua, ao I taku bwa anne ngkanne aron kamataatana n aron are e a tia n tabeka te Onono iai te Minita ae karineaki, ao e nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan maroro iaon Onono akanne. Ao e nakoim te Tia Tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia babaire, bon te moan bwai , N na bubuti riki bwa ti kataia ni *follow* te *amendment* aio bwa are bon iai te *amendment* nakon te *Principal Act* ao manga iai naba te *amendment* nakon te *Amendment Bill*, bwa ti na bubuti bwa e na *easier*, riki Tia babaire ngkana arona Tia babaire ngkana arona bwa kam tangira bwa kam na bitia nakon te mena, ao tao kam a riai *minimize* , ngaia e a *confusing* nakoira Tia babaire, e ngaie n anne ao au titiraki ngkanne iaon te mena aio,

Iaon ane e waakinaki iaon *section 40* Tia babaire ao ti ota naba n teuana bwa te *Commission office* ae I taku bwa akea te bwai anne, ao anne *members* ma I kan titiraki iaon, antai raoi te koraki ae te *leadership Trade Union Congress*, antai ao I tuai man ongongo araia, antai te koraki akanne, ane kam nanonna,

Tibiika: Te Minita, e na ibuobuoki te Minita n te *Communication* , e nakoim

Hon. Tekeewa Tarati: N na buoka mwaneu man te MEHR , ao I taku bwa te KTUC ti aki te bwai ae boou *Madam Speaker* , te rabwata ae nang koro manna, ae te tina ni *union* , tao e atataki arana ae te tina n *Union*, KTUC, *Kiribati Trade Union Congress* are anne are ararana are tao ti atataia te tina ni *union*, are kainaki mai irouia *Union* man tabo ni mwakuri aika kakaokoro, ao ngakanne a bane ngkanne nako n *register* iaon aia *Umbrella Body* ae te KTUC, ko rabwa *Madam Speaker* ngkana e matata,

Tibiika; Iai riki ae kan titiraki, te Tia Tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Ti bon titiraki bukina bwa ti tuai man ongongo ngkai, ao ngkana arona bwa kona *apply* te *rule* aio, antai ae ko nang rineia nakon tao am *body* , antai te koraki akanne, bwa are akea ngkai, kanga ti tuai man ongo, bwa tao bon iai araia ni bon am boki, ma ti kan titiraki bwa are kanga ti nano uoua bwa are a mwakoro araia iai, e taekinaki bwa angkoa aomata ma rimoa, ai irabui te ririki man te tai arei, ni ua ngkai, antai ngkai aika tei ibukia taan mwakuri, n te waaki aio, anne te titiraki.

Tibiika: Te Minita e nakoim.

Hon. Taabeta Teakai: E rabwa te titiraki, te KTUC, are te Kiribati

Trade Union of Congress , te *union Teachers Union*, Te KIOSU, te *union* ibukia Neeti, ao KPA *Union*, e rabwa.

Tibiika: Iai riki titiraki iaon te Onono anne, ngaia ao N na anganiko te Minita n te *Communication*.

Hon. Tekeewa Tarati: N na *add up* nakon are mwaneweia te Minita n te MEHR, akanne tenan *Union* man taabo ni mwakuri, ao ngkanne rabwata aikai a manga katea ngkanne aia *Mother Union* , are aranna ngkanne bwa te KTUC, ao e kainaki iroun ke te KTUC iai te Tia Babaire iai, iai ana *executive*, are e kainaki man rabwata are tenan *Trade Unions* ake a na *Subsidiaries* , ao ngkane aia *Mother Body* ngkane ke aia *umbrella* te KTUC, e tuai mate te rabwata aei, iai kaina, ma ngkekei, tao man te tai are te *Union* man te 70 tabun ni karokoa ngkai, man te taowae ae nako ni karokoa ngkai, ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Te Tia Tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: E rabwa te kabwarabwara te Tia Babaire ma ti a *assume* bwa iai te *Body* ae taekinaki te Tua ngkai, iai te *Body* aio, e buakaka ae ti koroeaki ao akea te *Body* aio, iai, kaekakina iroun te Tautaeka iai , ma ibukina ae ti tuai man ongongo bwa are ngkai a rangi n rau taan mwakuri, a bon , akea te taowae, akea te *threat of the strike* akea, ngaia are tao

ibukin anne ao ti aki ongongo iai titiraki, bwa e bon *exist* naba te *body* aio ke aki.

Tibiika: Te Minita

Hon. Taabeta Teakai: E rabwa te titiraki ao e bon *exist* , e bon teimatoa ni maiu ni karokoa te tai aio, e rabwa.

Tibiika: I taku bwa, te Tia Tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: E rabwa te Tia Babaire ao teuana au titiraki ae I kan titiraki iaona, bwa are iai, bwa te Tua aio e a tia n *Amended* , ao I tangira ana *respond* te Minita, e a tia n *amended* ao aia *assume* bwa te *Amendment* are karaoaki 2018 e *consistent* ngkai ma te waaki ae ti karaoia ngkai, eti otara bon anne te Minita?

Tibiika: Te Minita

Hon. Taabeta Teakai: Eang n aron aia kaongoau irouia au koraki ao e bon *consistent* ni karokoa te tai aio, Are te Tua are n 2018 ma ngkai, e rabwa.

Tibiika: Tia Tei mai Nonouti

Hon. Ieremia Tabai: Ti kaotaira riki Tia Babaire bwa n aron ana bitaki te Minita ae tangiria, ao e tangiraki te ware ae 4 nakon 14, bwa are ai uoua te mena akea te ware ae 4 ae ti kunea n teraa ao ngaa ae nanonna,

akea 4 , te ware ae 4 n te *Principal Act* , te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon. Taabeta Teakai: Iai ma iai kanga te *typing error*, bwa ti aki 4 bwa 14, ao anne are ngaia are te *minimum Ages* are e na , are ti a tia ngkai ni manga kawaerakea nakon 15, ao te kabwara bure bwa ti aki 4 e na riai ni iai, bwa e na riai n 14, e rabwa.

Tibiika : Ao tao e bon bane te titiraki iaon anne, iai riki am titiraki,

Ngaia ti nang kanakoa bwa te kaoti nano, iai riki ana titiraki te Tia Tei, e nakoim,

Hon. Ieremia Tabai: E a toki iaa ngkai, bwa ti a mena iaa, e ngaa, e ngaa tokira

Tibiika: Ti bon mena iaon te Onono are e tabekia, te *Amendment*

Hon. Ieremia Tabai: Kabwara au bure, kabwara au bure, man iraua, kanga ai akea bwa ai bon ni kabane naba,

Tibiika: Ti maroro iaon ana *Amendment* ane tenan *General Amendment to the Principal Act*,

Hon. Ieremia Tabai: E a tia anne,

Tibiika: Ane iaon ane 41 are e na i rekereke ma *section 41(3C) section*

45(2) ao section 52(2) anne ngkai ae ti mena iaona,

E reke anne iroum Tia Tei, ana Onono ane *number 2* ae ti a mena iaona ngkai, ti a kitana ane te moan, ma e bon i rekereke naba te Onono aei nakon are i eta anne, bwa are kamaunan

Hon. Ieremia Tabai: Ao ti a mena ngkai iaa taiaoka te Tibiika

Tibiika: Ti mena iaon ane 2, ane *General Amendment to the Principal Act*, ti tuai n roko n rabwatan te Biira ae 4,5,6,7,8, ti bon mena naba iaon 3, e nakoim.

Tao ai bon akea te maroro iaon tenan, ko a kamatea am *mic* bwa e aoria n aki eko, taiaoka te Tia Tei,

Ti nang kanakoa ngkann te Kaoti nano iaon te *Amendment* ane e a tia n tabekia te Minita, ao ni rekereke ma ane *section 40*, e kangai, bwa te Onono nakon *letter G*, n te kibu 40(1) are e a kona n oti ni kibu aika 41(3(c) ao te kibu 45(2) ao te kibu 52(A) e na tei bwa mwakoron te Biira aei, akana a butimwaia, e kangai Eang, ao akana aki ke a kangai Tiaki, E nakoia akana a butimwaia, E butimwaeaki.

Ti a nakon ngkanne ane, ti a tara ngkanne ara, ti tiku naba iaon 3 ti tuai nako ao ngkanne nang Kanakoa te Kaoti nano iaona, iaon ane ti 3, bwa are ti maroro iaon are

te Onono arei, ngaia e a tia, e a bwanin raoi ngkanne,

Ti a nakon ngkanne ane kibu aika 4, 5, ao , ao N na katokia moa ikanne, e nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan maroro iaon kibu akanne, e nakoimi Taan Tei.

Tia Tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Tia Babaire imwain ae ti waakinako ao bon ara bubuti nakon te Minita bwa ngkana ti roko n tenan *sections* akanne, ao e na kamatatai bwa bukin tera tenan *changes* ae tangiri, bwa e na buoka aron otara, ao ngkai ko bon waaki nakon ikekei ao te Minita e bon aoria, ao ngaira ara bubuti bwa ti nang teirake, ma e na raoiroi riki ngkana e bon teirake te Minita, ngkana e a roko n ana *Amendment* ao e na *explain* , ti oneia mai ikai nako ikai bwa aio bukina bwa e buakaka are mai imwaina ao aio raoiroina ae boou, anne ngkanne ae ti bubuti bwa e na karaoaki, bwa I taku bwa e na matata iai, nako ae ti a bon *move* , *letter A* nakon *B*, ao akea nanoia iroura, eang e na iai nanona ngkana *explain* te Minita bwa tera bukin tenan *changes* ae iango ngkai.

Tibiika: Ngaia Te Tia Tei, ko *refer* nakon are mai imwaina, are ti a tia ni kabwatia, ngaia anne?

Hon. Ieremia Tabai: Tibiika ti riai ni mena iaona, ni ua e a *sentence* , e na riai te Minita n teirake ni kamatata bukin ana *changes* aikai, nakon ae ti a bon *tell* naba tenan *letters* ao *figures* , anne e *confusing* , e raoiroi are e bon teirake n taekina teuana, n *explain* bwa aio raoiroina, bwa ti aki bwaai aika boou aikai, ngkai a oneaki, te kantaninga bwa a raoiroi riki ae te Onono ae waakinaki ngkai, anne ara bubuti te Tia Babaire.

Tibiika: Ngaia, ibukin am

Hon. Booti Nauan: *Point of order* Tibiika

Tibiika: Tai baku moa bwa N na ti kabwarabwara, ibukin am rongorong, ti na kaeta ota kee, bwa ti aoria ni uaia n ota, ibukin am rongorong ao ti bon rinanon naba te Biira, are ti a tia ni karaoa te moan wareware iaona, ngkai ai te kauoua ni wareware ao ai te Komete, ngkanne *No need* bwa e na manga teirake ni kabwarabwara ma aei te tai are kam nang titiraki iai, ti ti anganna ana tai ngkana arona bwa iai ana Onono nakon te Onono aei, ae ngaia are ti a tia n rinanona, ao ngkanne ngkai ti a roko n te kibu ae 4, 5, 6 iaon te Biira, are ngkanne kam nang kanakoa ngkana iai ami titiraki iaon , bwa are ai te komete, ai ti aki ana *principal* ke ana *merit the Bill* , bwa ai bon ti te Komete are te kamataata bwa e aera, ngkanne

kam nang titiraki, e aera e bitaki anne, *section 91* tera bukina, are kam nang bon kanakoi ami titiraki, I ti kona n anga te Kamatata, e ti kona ni kamataata te Tia Tei ke te Minita ngkana iai ana Onono ae uotia, te Onono are e a tia ni karaoaki te moan wareware iaona, ngkai ai te Komete,

Ngaia are ti na manga okira te Kibu 4,5,6 ao I a Kanakoa nakoimi tant ngkana iai te kan titiraki ke te kan kamataata iaon kibu akanne, e nakoim te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika, ao N na ti bubuti n ane te kibu 4 ane n te Biira, e kona n ti kabwarabwara raoi are te Onono anne, tera raoi ae nanonaki ane manga bitaki nakon *minimum of 6 days*, kanga mai inanon 6 te bong, ngkoa kanga n te Oi n Tua, 30 te bong, are kanga te *maxmum* are mai ieta, ma e kona ni ibuobuoki ni kabwarabwara bwa bukin tera ngkai e a manga mena ane 6 te bong bwa iana iai au titiraki riki imwina ngkana arona bwa eti otau aei, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Taabeta Teakai: E rabwa te kan kamatata, ao e koaua, te Onono aio are kanga e oneaki ngkoa n ae nako, te *minimum of 6 days*, bwa ibukina bwa akea mai inano, akea te *minimum*, bwa e a bon nako naba

30 te bong ke, 30 te bong te *annual leave* ao akea mai inano, ngaia are kanga e kantaningaki te *employer* ke te tia kamwakuri ao e na riai ni iai kanga mai inano nakon are e a bon katabeaki naba te tia kamwakuri bwa e na waaki mai ieta, kanga bon bwaai ni kabane a riai ni karaoaki mai inano, e rabwa.

Tibiika: Kabwara au bure, imwain ae I kanakoa riki te kan kamatata iaon te Biira anne ke te titiraki, ao I aki nora, ngaia iai riki ana Onono te Minita, ane te kateniua n Onono nakon te kibu 6, ao N na anga moa te Minita bwa I taku bwa e a nang kaman roko n aei te Tia Tei ma are ti tuai ni kanakoa te kaoti nano iai, ao te maroro iaona, ngaia are N na kaokia nakoim te Minita, te Onono iaon ane kibu 6 ae ti bon mena naba iaona, ao ko kabwarabwara bukin am Onono anne, e aoria ae e mataata, e nakoim te Minita.

Hon. Taabeta Teakai: E rabwa *Madam Speaker*, e koaua are e a tia n nako iroun te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti, *section 6 of the Bill e amended by replacing the figure 4* nakon 14, n aron are I kabwarabwara mai imwaina, te *typing error*, e na riai n tiaki 4 bwa 14, e rabwa ngkana e mataata raoi anne,

Tibiika: Iai ae kan maroro iaon te Onono aei, ao tao bon akea ao nang kanakoa ngkane bwa te kaoti nano,

Bwa te Onono nakon te kibu 6 iaon te Biira, e tei bwa mwakoron te Biira aei, akana a butimwaia ke a kangai Eang, ao akana aki ke a kangai Tiaki, ao e nakoia akana a butimwaia, E butimwaeaki.

Ao ti a tara ngkanne, ti bon tiku naba iaon anne, e nakoim te *Leader* n te Kaitara,

Hon. Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tibiika ao are ngkana I kona n reita au titiraki iaon ane mwakoro 4,

Nanona ngkai, ngkai e a mwakoro 6 te bong mai inano, ao eti ngkane otau ae ngkana te tia mwakuri ae e anaa ana motirawa ae tao te bonginga, imarenan te bongina ao nimabong, e na aki ngkanne kaboaki n anne, bwa are ai te *minimum* ngkai mai inano 6, bwa are tamaroan are mai ieta, bwa are e a bon uki anaa, te tia kamwakuri e bon kona n anga 6, 7, iraua, ma ngkai n aron ae e mwakoro ngkai are ian ae 6 ngkanne, e nang aki kaboaki te tia mwakuri, bwa ngkana tao I anaa au motirawa te bongina bwa tao e Aoraki natiu, I aki kaboaki ngkanne n anne n te Tua n te Onono aei, ke tao uabong ke tenibong, ngkanne nang aki kaboaki, anne nanon ngkai te Onono aei, bwa are e a manga katea te Tua are mai inano, nanona ngkana ian riki ae mai inano, e aki

kinaki ngkai n te Tua, ao aei kamenan are e na teimatoa ni kaboaki te tia mwakuri, ngkana e anaa ana motirawa, ae ngkai mai inanon 6 te bong, ke tao e bure otara n aei, nanona kona riai n anaa am motirawa ae 6 mai inano, 6 te bong mai nano, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Taabeta Teakai: E rabwa, aio kanga imwin te *Consultation* ma te *Duopo*, ao are kanga mai inano, kanga e kabaeaki iai mai inanon te tia kamwakuri, ao kamataatana tao I kona ni kangai, bwa tao ni uoua te namwakaina ao e anaa ana motirawa 1 te bong, bwa are ngkana 6 te bong, kanga 6 te bong n te ririki, 6 te bong n te ririki kanga e kaotia ngkanne bwa uoua namwakaina ao teuana te bong e *allow* te tia mwakuri, ao e na riai naba ni bon kaboaki, ngkana anne ngkana e matata, bwa are 6 *days annually*, n 1 te ririki, anne raoi ngkanne te *minimum*, bwa n aron kanga aio, kanga tao aia, aki kabaeaki taan kamwakuri, bwa a na kaboia aia *workers* ngkana anaa 6 aia bong ni motirawa, riki n te *private sector* are akea aia *leave*, ma ngkana e *leave* ao akea booia, anne ngkanne ae kanga buokaia iai taan mwakuri, e rabwa.

Tibiika: Tao bon akea ae kan titiraki iaon te kibu aikai ao N na kanakoa ngkanne te kaoti nano,

Bwa kibu aika 4,5,6, a na tei bwa mwakoron te Biira aei, akana a butimwaia ke a kangai Eang, akana aki ke a kangai Tiaki, ao e nakoia ake a butimwaia, E butimwaeaki.

Ao ti a tara ngkanne ara kibu akana 7,8,9, ao 10, ao I a kanakoa nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan titiraki. Kai bon akea, ao I a kanakoa nakoimi te Tia Tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Tia Babaire, n te kibu ane 128, ngkana arona bwa eti au *reference*, ane 128, I taku bwa 128, kabwara au bure, bwa I ti kan bubuti bwa e na kamatata raoi te *section* anne, ma rekerekena ma te *Changes* ae i angoaki ngkai, bwa bukin tera te *changes* .

Tibiika: Ngaia te Minita.

Hon. Taabeta Teakai: Te kibu ae 128 kanga katamaroan aron rinanon ao mwakurian tangitang mai irouia taan mwakuri ni rekereke ma kamwakuri, ake aki rinanon te Tua ni kamwakuri, e a katereaki raoi, ngkai manin tain rinanon te tangitang, n te maan ae 2 namwakaina, kanga te *arbitration* are 2 namwakaina are a nang karinaki, bwa e na kona ni baiti riki buokaia ake a rotaki man waaki ni kamwakuri, aika aki raraoi, e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Tia Babaire buokan riki ara kan ota, n te *Original Version* are bon te *Principal Act* ao e taekinaki bwa *one or the other parties* ae kona n raa, ngkai e a oneaki nakon *both* , kanga tera te *different* , kanga tera te kaokoro imarenan ae iangoakin aio ma are rimoa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Taabeta Teakai: Ngaia ae kananoaki ikai n *both* , bwa ngkana arona bwa iai te kangaanga imarenan *both parties* are a tangitang, ke te tia kamwakuri ao te tia mwakuri, ao ngkana e aki nakoraoi bwa, e aki nakoraoi kanga mwin aia boraraoi, ao ngaia are e a riai ngkanne n nakon te *arbitration*, iai ngkanne tabera are ti a karekea te *arbitrator* bwa e nang rinnako ni buokia te koraki aikai, e rabwa.

Tibiika: Tia Tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: E rabwa te kabwarabwara Te Tibiika,

Bwa ti taku ngaira Tia Babaire bwa I taku bwa e na *easier* riki te *purpose of the section* bwa n aron otara bwa e aonga ni waekoa ni karaoaki te *arbitration* , iaon te *dispute* arei, ma ngkana arona bwa , ngkoa I taku bwa *easier* riki bwa ngkana temanna e rawa ao e bon kona naba

n waaki te *arbitration*, ao aio ngkai e a kangaanga riki rokon te *arbitration* bwa ai uoua *parties* ae a riai ni bon *agree* moa, ao kanga otara ngkana aki *agree* , tao e nang aki roko ikekei, anne otara, ma ke e kaetia te Minita taitaoka, bwa ti taku ngaira bwa e bebete riki rokon te *dispute* aio iroun te *arbitration* , bwa ti teuana *party* ae tangiraki bwa e na *agree*, ao ngkai 2 ao ti taku ngaira bwa kanga angkoa e na kangaanga riki rokona ikekei, ao tiaki anne ae ti tangiria bwa ti tangiria bwa e na waekoa n roko n te *arbitration* bwa e aonga n *resolve* te *dispute* anne, ao kaeta otara ngkana arona bwa e kairua te Tibiika, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Taabeta Teakai: E rabwa, n aron kanga otau irouia au taan mwakuri, ao ana aki kona n *decide* tenan *parties* aikai, ao kanga ae noraki ao e nakoraoi riki are ngkana *both parties* a na riai n *agree* , ao anne ngkanne are e a karokoaki iai te *arbitrator*, kanga n aron aia taneiai taan mwakuri, au Taan Mwakuri ao a noria bwa e Tamaroa riki n angana aio, ao aio e *inline* ma ana *principal* te *convention* , e rarabwa,

Tibiika: Tao ai bon akea te titiraki iaon kibu akanne, ao nang kanakoa te kaoti nano iaona,

Bwa kibu aika 7,8, kabwara au bure, ngaia , kibu aika 7,8,9,10 a tei bwa mwakoron te Biira aei, akana a butimwaia ke a kangai Eang, akana aki ke a kangai Tiaki, E nakoia akana a butimwaia, E butimwaeaki, ao ti a tara ngkanne kibuna akana 11,12, ao I a kanakoa nakomi Taan Tei ngkana iai ae kan titiraki iaon kibu akanne, kai bon akea ao nang kanakoa ngkanne bwa te kaoti nano,

Bwa kibu aika 11, 12, a na tei bwa mwakoron te Biira aei, akana a butimwaia ke a kangai Eang, ao akana aki ke a kangai Tiaki, E nakoia akana a butimwaia, E butimwaeaki, ao ti a tara ngkanne Atun ara Biira, ana *Short title* te Biira, ke Atuna are uarereke,

Bwa Atun te Biira ae uarereke e na tei bwa mwakoron te Biira aei, akana a butimwaia ke a kangai Eang, akana aki ke kangai Tiaki, E nakoia akana a butimwaia, E butimwaia,

Ao ti a tara ana *long title* te Biira ke Atuna ae abwabwaki, ao N na kanakoa nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan titiraki iaon anne, kai bon akea ao nang kanakoa ngkane bwa te Kaoti nano,

Bwa Atun te Biira ae abwabwaki e na tei bwa mwakoron te Biira aei, akana a butimwaia ke a kangai Eang, ao akana aki ke a kangai

Tiaki, E nakoia akana a butimwaia,
E butimwaeaki,

Ao e a katabwanina raoi ara Komete
iaon ara Biira , iaon Te *Employment
And Industrial Relations Code 2015*,
E a bon bane ngkanne ara Biira ae
ti na Kometenna ao ti nang kaoka
ngkanne ara Auti, ao I a butia te
Sergeant bwa e kaoka ara *Mace* ,

Ao e a oki ara Auti ao ti nang nakon
ngkanne ara Kaoti ke Kauouan
warekan ara Biira, ao N na kanakoa
moa nakon te Kauoman ni
Beretitenti ao bon te Minita n te
Finance ae *Hon. Dr. Teuea Toatu* bwa
e a tabeka ana Biira ibukin
kauouan warekana ao
kariaiakakina, e nakoim.

**KIRIBATI FINANCIAL
INSTITUTION BILL 2021 (2ND
Reading)**

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa
Madam Speaker , ao I kukurei n
tabekia nakon matan te Auti aio
bwa te Biira ibukin *Te Kiribati
Financial Institution Bill 2021* e na
warekaki te kauoua n Tai ao ni man
kariaiakaki, e rabwa.

Tibiika: Ao ngkai e a tia n tabeka te
bubuti iaon tabekan ana Biira te
Kauoman ni Beretitenti ao nang
kanakoa ngkanne te Kaoti nano
iaona,

Akana a butimwaia ke a kangai
Eang, ao akana aki ke a kangai

Tiaki, E nakoia akana a butimwaia,
E butimwaeaki.

Ngkanne te Kauoua ni Biira are
tabengira naba tabekakina ao
ibukin kariaiakakina N na kanakoa
nakon te Minita ae karineaki ibukin
Akawa, Kaubwain ara Marawa
Hon.Ribanataake Tiwau ao e
nakoim Te Minita.

**FISHERIES AMENDMENT BILL
2021(2ND Reading)**

Hon.Ribanataake Tiwau: Ko rabwa
Madam Speaker ao tao imwain ae I
kanakoa ao ai bon te bwana ni
karabwarabwa nakoia, ngaira ni
kabane ake ti a tia ni bane n
boutoka aio n reitaki ma ana *Office*
te *AG* ao kain ara aobiti ake a tia ni
ibuobuoki ni katabwanina te
mwakuri iaon aio, ao nang kanakoa
tabekan au Biira *Madam Speaker*

Bwa Te Biira n Onono nakon Tuan
te akawa 2021, e na warekaki te
Kauoua n tai ao ni kariaiakaki, ko
rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Ao ngkai e a tia n tabeka te
bubuti ibukin kariaiakan ana Biira
te Minita ao nang kanakoa ngkanne
bwa te Kaoti nano, ake a butimwaia
ke a kangai Eang, ao ake aki ke a
kangai Tiaki. Ao e nakoia ake a
butimwaia, E butimwaeaki te Biira.

Ao ti a nakon ngkanne ara kabanea
ni Biira are e na bon tabekaki
Kauouan warekan ao kariaiakakina

iroun te Minita ae karineaki ibukin kamwakuri Hon. Taabeta Teakai, ao e nakoim te Minita.

**EMPLOYMENT INDUSTRIAL
RELATIONS CODE (AMENDMENT)
BILL 2021(2ND Reading)**

Hon. Taabeta Teakai: E rabwa *Madam Speaker* I a kauataoa taeka ni kakaitau nakoia kain ana aobiti te AG, ao ai kain au aobiti ake a teimatoa n ibuobuoki n te itera aio, ao N na bubuti ngkanne

Bwa te Biira n Onono nakon te Tua ni kamwakuri 2021 e na warekaki te Kauoua n tai ao ni kariaiakaki , e rabwa.

Tibiika: Kai e a bon tia n tabeka ana Biira Te Minita ibukin kabwatakina, warekana ao kariaiakakina n te Auti aei, ao nang kanakoa bwa te Kaoti nano,

Akana a butimwaia ke a kangai Eang, ao akana aki ke a kangai Tiaki, E nakoia akana a butimwaia, E butimwaeaki,

Ao ti a nakon ara bwai are imwina iaon te Ota bebwa.

TAIAN KAOTI

Kiraaka: Taian Kaoti.

Tibiika: Te Moan Kaoti ae wene imatara n te bwakantaai aei, bon te Kaoti ae na tabekaki te Minita ibukin te Tua ae Hon. Tarakabu

Tofinga , e nakoim te Minita ae ko karineaki.

**TE ONONO NAKON TE TUA NI
KAETIETI IBUKIN KAIRAN
BOWIIN TE MANEABA NI
MAUNGATABU**

Hon. Tarakabu Tofinga: E rabwa *Madam Speaker* , imwain ae I kanakoa ana tabeka te Tautaeaka iaon te Onono aio, ao I a kan karimoa te Kamauri nakoim *Madam Speaker* , kain am aobiti te Beretitenti ae karineaki, te Kauoman, te *Leader* n te Kaitara, Taan Tei, ao I a reitia ma kain au abamwakoro ae Tabiteuea Meang, ao ai bon kain ara aobiti ae te MOJ, ao ai bon te kamauri ae tabangaki nakoia kain Kiribati ake a ongora n te tai aio, kam na bane ni mauri,

Madam Speaker , I a kukurei n tabekarake te Kaoti iaon Te Onono nakon ana Tua ni Kaetieti ara Auti ni Maungatabu, n aron are e oti ni kibu 68 iaon te Tua ni kaetieti ibukin kairan te bowi, n aron ane e oti bwa te *Motion* , ke te Kaoti ae *number 23* ,

E koaua *Madam Speaker* , n aron ane e teretere ao iai te kan Onono nakon ara Tua aio ao uoua te kibu ane ti taraia n te Onono aio, bwa iai ane 68(1) ao iai ane 68(2A).

Ngkana ti nakon ane Te moan Onono ao te Kibu ane 68(1) ao e

teretere iai aron mwaitin kainakin tenan Komete ke ana rabwata mwakuri ara Auti n Tei,

Ao e koaua *Madam Speaker* n te Onono ngkanne anne ao ngkoa ti na oneia nakon are e na kona, e na kona te Komete n rineaki kaina ae Teniman ao n aki kee ian niman, n aron are e na aki raka, kabwara au bure, e na aki raka iaon niman kaina, n aron are e teretere,

Norakin te Onono aio bwa angkoa e na anganaki te Komete n aron te Tua ae ngkai, ao titabo ma e kabaeaki, Te Komete bwa e nang bon ti niman naba kaina n taainako, ngkanne n oin te Ononon aio bwa ti na angan te Komete mwaitia kain te Komete kanga te kona ni biribiri imarenan te mwaiti ane teniman ao e na aki raka iaon niman, ao aio n aron are kanga ae niman, e na aki raka iaon niman, n aro ae kanga e waaki iai mai imwaina, anne ngkane ane e kaineti ma ara moan Onono,

Ao Te Kauoua ngkanne ane rekereke ma te kanga, aron kainakin, aron kainakin te Komete, ke rabwata aika kateaki n te Auti ni Maungatabu, ao e koaua, ti kakoaua bwa kateakin te Komete tiaki te bon waaki ae boou, n aron are e a bon taneiai iai, te aba ni waakin ara Auti ke ara Maneaba ni Maungatabu aio,

Kateaki naba te Komete kanga tiaki te waaki ni manrerei, kai te bwai ae karauaki ni barongaki raoi ao e noraki kakawakin te Komete ibukin ana waaki ni mwakuri te Maneaba ni ibuobuoki, ao riki te Maneaba ni Maungatabu, ao riki te ibuobuoki nakon ana waaki te Tautaeaka,

Te Komete naba kanga e bon kaotia kanga iai nanon te Tautaeaka, ke ana *Political Commitment* nakon tao te mwakuri are e na waaki iai te Komete,

Te Onono ngkanne ae Kauoua aio *Madam Speaker* , kanga e bon noraki n te tai aio bwa n ara Tua ni kairiri ae boou aio ao iai te kabwaka, iai n aron are tao a bon koreakina ngkai ke teina ae ngkai, ao ni kaineti naba ma te waaki ae ti waaki inanona, ke ae ti waaki iai ngkai n te tai aio,

Te Moan bwai , are e noraki ngkana I kona ni kabwaranakoa , tera oin oneakin kainakin te Komete ao e oti bwa n ara Tua ae ngkai, Te Komete e na riai ni kainaki irouia tenan *Party* aika *registered* ke a tauaki imwia ke a tia n tauaki imwia n ara Maneaba ni Maungatabu aio,

Ian te Tua ao e noraki bwa kabwarabwarakin te taekan ae te *Party* ke te *Registered Party* e aki raoi bwaranako, ke tera raoi kabwaranakoana bwa tera ae kananonaki n te taeka ae *Registered*

Party , ao ngkana ti tara tenan *dictionary* tabeua ni imatang , ao ti kona nora are te *webster Dictionary* ao e oti bwa te Komete, te rabwata, rabwataia aomata ae a ikoikotaki ao a karika teuana te *party*, kabwara au bure, tiaki te Komete bwa te *patry* , anne ngkanne nanon te taeka ae te *Party* , are e aki raoi bwaranako n ara Tua, are ngkana ti tara te taeka ae te *Party* kanga te *group* , rabwataia aomata ae tao uoman, e na raka iaon temanna, e na raka iaon temanna, nanona tao uoman, e na raka iao temanna ke uoman, teniman, aman, niman, uangaun, nimangaun, ao e na *form* ngkanne te *party* anne ngkanne, ao anne kanga e aki kaea nanon ara Tua aio, e a bon ti oti naba, ae e na riai ni iai te *Registered* , te *Party* aika a tauaki mwia, ngkanne tera raoi te *party* , e aki bwarabwara, anne teuana kanga te kabwaka ae ti noria n ara Tua ni kairiri ae ngkai, ao n rekereke naba te *party* , ngkana ti tarai aba tabeua, aika irarikira n Tebetebeke, ao e oti ao ngkana ti tara te kabotau, ti tara te aba ae Fiji, ao e oti bwa ngkana kona *register am party* , ke riki te *Political Party* ao e na riai ni iai te mwaiti, anne naba teuana ae kanga e aki naba raoi *define* ke e aki kabwarabwaraki n ara Tua aio,

Tera te *Party* , ao te karautaeka *Madam Speaker* ngkana tao iai aika na rotaki n te maroro aio, bwa are n aron ae ti ataia ngkai , n ara Auti

ni Maungatabu aio, ara Maneaba ni Maungatabu ao iai rabwata ae bon ti ngaiia, nanona bon ti te *individual*, te rabwata ae ti temanna ao ngkoa kanga e kona n *registered* bwa te *party* , ma are ngkana ti tara ngkane nanon te *Party* , tera raoi ngkanne ke, ngaia are kanga anne e noria, e noraki n te tai aei, ni kabwakan ara Tua ni kairiri, bwa e bon riai ni kabwarabwaraki te *party*, ngaia anne ngkane te moan.

Te Kauoua ngkanne bon aki kaeon aron ara Tua, ara Tua ni kairiri ae ti waaki ngkai, te moan e aki *define* , e aki kabwarabwaraki tera te *party* , te Kauoua aki irakin aron ara Tua ae ngkai, bwa nanona bwa tao e kabwaka ke tao e kanga,

N aron ae ti waaki iai ao te rongorongoro are e roko iroura imwain waakin te Auti n Tei, ao e na riai n roko te *registration* , ke tauakin mwin ara *Party* , ao anne are e kaea nanona Tobwan Kiribati, e karokoi tenan bebwa, a mwakoro araia , te bebwa anne e mwakoro iai araia kain te *Party* ao a bane n tiaina, a bane n tiaina, ao e karokoaki imwain inna, iai taina naba are ti anganaki, kanga iai te *demand* ae na roko bwa ti na riai ni karokoa ara araa, ao e na bane n tiaina, ao *in order* , imwain ae karokoaki iroun ana aobiti, am aobiti *Madam Speaker* .

Ngkanne te bwai ae riki, e a kuneaki imwina bwa ngaia iai ara koraki, ke tao rabwata tabeua ake tao Taan Tei tabeman ae ngaia aki kakoroa nanon anne, ao a teimatoa n taekinna bwa a mena n te *party*, nanona akea aia *party*, tao tera ngkanne nanona, aekakin ane, e a manga aki naba kaea te taeka are te *party*, bwa are aki ira nanon te Tua arei, nanona aki *affiliated* ma tenan *party*, ao iai rabwatana ae ti ataia ao e ataia Kiribati n te tai aio,

Anne ngkanne bukin te Onono naba aio, tera ngkanne arora ngkai, tera aroia koraki ake aki karokoi araia bwa kaina ke *declare* bwa a mena n te *party*, ao n aron ae tao a nang aki riai n aki ira te Auti n Tei ke tao ke, kanga aekakin anne, tera ngkane te bwai ae n ariki, ngkana ko aki *comply* ke ko aki ira nanon, nanona kanga bon uoua, uoua raoi, bwa teuana e aki *define*, ao Te Kauoua, te *compliance*, iran nanon ara Tua ae Maungatabu, ngaia are e noraki ngkanne *Madam Speaker*, kanga anne ngkane oin te kantaninga n te Onono aio, ao iai ngkanne are te Kateniua, ma I taku bwa aio kanga, ake akana uoua ake I mwanewei, kanga oin raoi te Onono, riki ni kainakin te *Party*, ao te kateniua ngkanne, ni bon te taneiai, ao ngkana e na iai tenan Komete aika na kateaki ao kanga e bon riai kain te Komete anne, a bon kanga, a mwakuri kanga inanon teinanoi, akea te ika tikitiki, ao akea

tera, ibukin nakoraoi te waaki, ngaia anne are e kauekea naba boutokan te Onono, ke Oneakin ara Tua, ana Tua ara Maneaba ni Maungatabu ao ibukin waakin ana waaki te Maneaba ni Maungatabu,

Akanne tabeua maroro, ao kanga kabwarabwara bwa tera oin raoi te Onono aio, nakon ara Tua aio, are nanona ngkai e aki bwarabwara raoi ao e aki iraki nanon ara Tua aio, tera ngkanne ae na riki, bwa are akea naba te rekenikai tao n aron anne, ma are kanga e aki, e aki tabwanin raoi, e a bon karinaki naba, ao I taku bwa n au ururing, ao aio kanga te *last minute amendment*, ke kanga ti taiborana ikai te Onono arei ao e Kometenaki ao e a bon karinaki naba ao e aki raoi kabwaranakoaki, kanga te bwai ae ienikuriaki, n aron te Onono aio, ao n tokina e a reke te kangaanga ngkai, iai aika a ira nanon te Tua aio, ao iai aika aki, ao tera kabwarabwarakina, n aron are I tia ni maroro iaona *Madam Speaker*,

Akanne tabeua N na aki nang taua te tai ni kabwaranako bwa I taku bwa e matata, ao man maroro akanne *Madam Speaker* ao I a kukurei ngkanne ni uotarake te Kaoti ae nambwana 23,

“Bwa te Maneaba aio e na buotoka te Onono nakon te kibu 68 ian te Tua ni kaetieti ibukin kairan bowin te Maneaba ni Maungatabu n te aro

bwa e na mataata raoi kainakin te Komete ao e na kabonganaki imwin kabwatakina n aron ane e oti ane 68(1) ao 68(2A). Ko rabwa Madam Speaker I a toki ikanne.

Tibiika: Ko rabwa te Minita ao I a Kanakoa ngkanne te maroro iaon te Kaoti, ma I a ongora moa ana itera te Kaitara, I kanakoa nakoim te *leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao I kaitaua te Minita n tabekan ana Kaoti ibukin te Onono nakon ara Tua ni kaetieti n ara bowi n te Maneaba ni Maungatabu ae rangi ni boou reirei aei, ae ti a tibwa kabonga naba n ara bowi aei, n aron ane e a tia n tabekia ni kaineti ma kibuna are 68(1).

Ao tao imwain ae I waakina kanoan au maroro ao I nanokawaki n tuanga te Minita bwa ti aki butimwaea moa ana Onono n te tai aei, ao aikai bukina.

Bwa are bon te moan, ai bon tibwa ara moan tai ni kabongana ngkai ara Tua aei, ai tibwa ngkai n te bowi aei, ao kanga e a rangi ni Kamanga are ti a bon tibwa kabongana ao ti nang oneia naba, bwa ti tuai raoi n ata kabwakana ngkai, tao e koaua iai ane e mwaneweia te Minita ma I taku bwa e kakawaki bwa ti na karauira raoi n taraia bwa tera tenan angabuaka,

Tao iaon tenan Komete, ae kakawakin tenan Komete, ao I taku bwa uoua aekakin te Komete ae ti riai naba n ataia , uoua aekakin te Komete bwa teuana are bon ana Komete te Maneaba ni Maungatabu, are e a bon irira naba maiun te Maneaba ni Maungatabu, n aekakin are te PAC ao te *Business Committee* , iai naba te Komete teuana are te *Privileges* ma I taku aikai kainakin Komete aikai ake are a na bon nakon ara babaire ngaira kain te Maneaba ni Maungatabu, ara Tua ngkoa are ti oneia, are ngaia ngkai ae ti a kabongana ae boou ae manga tangiria te Tautaeaka bwa e na manga oneaki, te Tua ae nako, ae bon ngaia ae bon kangai, e na aki kee ian teniman ao e na aki raka iaon niman, ao aei ae kai ti a tia n oneia, bwa iai, ni kanoan te maroro ao e noraki bwa e aki nakoraai ngaia are e oneaki nakon niman, ao ngkai ti a bon tuai nora nako buakan aei bwa ti a tibwa waaki inanona, ao ti nang manga oneia, ni manga kaokia nakon are mai imwaina, kanga titabo ma ti a rangi ni mangaongao ngkai n aron tenan Onono ae a tabekaki, n aron ana Onono ngkai te Minita ae tabekia, e koaua bwa iai bukina are e mwaneweia,

Bwa teuana moa e kangai, e aki kabwarabwaraki bwa tera te *Party* , ma ti na riai n ataia bwa bon ngaira ara waaki n Tautaeaka iaon Kiribati,

e aki boboto iaon te *party* , bwa koaki kunea te taeka ae te *Party* n te Tua ae Maungatabu, bwa ti bane ngaira ni inaomata, Taan Tei ngaira ti inaomata, ti bane n *independent* ao ane e bon mataata bwa ngke arona bwa te kibu 53 n te Tua ae Maungatabu, e kangai, ao a na riai kain te Maneaba ni Maungatabu are a rineaki n riai ni kaina te *Patry* , ao tao anne ngkanne e na eti aron ana uneaki te Minita ngkai, ae e taekinna ngkai bwa e aki raoi nang mataata bwa tera te *party* , bwa aei ngaira bon ara kario ngaira n ara Tua ni kaetieti n ara bowi aei, bwa ibukin kanga tao bon barongara i bon inanon ara waaki ikai, ma aei ti aki kairoroaki bwa te Tua ae Maungatabu e aki kina te *party*, bwa bukina bon tiaki aei ngaira ara waaki n Tautaeaka, tiaki ngaira te *Parliamentary Democracy* are kona riai n rineaki man am *party* n aron Aotiteria, Nutiran, ngaira ti bane ni inaomata, ngaia are ngke ti roko ikai ao ti bane naba ni inaomata, ma are ti a kabongana te *party* ngkai n ara Tua ni Kaetieti, akea n te Tua ae Maungatabu, ngaia are e nang kakawaki ngkai teuana bukin ae na manga bitaki, ao kai e aera e aki kaman noraki aei n tain te Onono te Tautaeaka, te Minita , bukin tera ngke e aki kaman noraki, bwa are ti a kaman ataia bwa tera te *party* , ngaira ti ata nanona, ao akea te Tua ae Maungatabu ni kangai, ngkana ti ngkoe ao akea, titabo ngkai ma e taekinna te Minita bwa

ngkana ko aki karina aran am *party* ao e a titiraki bwa ko riai n tekateka ikai ke koaki, I taku bwa e a nang kananokawaki anne ngkai e taekinna te Minita n te Tua, bwa te Tua ae Maungatabu ae ti na mwakuri ma ngaia, ao titabo ma e a kakeaki manenan aia rinerine te botannaomata, ae a rinea aia Tia Tei bwa a na nakomai n tekateka ikai n tei ibukia, ao I nanokawaki kai e kangai , iai ae e aki ira ara Tua ni Kaetieti, ae te Tua ni Kaetieti aei, akea mwakana iaon te Tua ae Maungatabu, ao nakeke aki ira te Tua ni Kaetieti aei, a na bon riai n tekateka ikai ke a na aki, anne ti nanokawaki iai te Tibiika, ti nanokawaki, ngkana aei ana taratara te Tautaeaka bwa e nang kaeka manenan ara Tua ae Maungatabu, e bon rangi n teretere, ngaia aei bukin ae ngkana anne bukin ae ngaia e tao e manga kan bita ara Tua ni Kaetieti te Tautaeaka aei, ae tibwa bon te moan bowi raoi aei ae ti kabongana iai, ao ti a rangi ni mangaongao, e a rangi ni karekea te kamangaongao, ao I nang karautaeaka n anne, ao riki n aron tenan titiraki ibukia ake aki rin araia, E rin ke e aki, iai inaomatara bwa ti na tekateka ikai ao ti na taetae ibukia ara botannaomata, aei bon ti te baronga,

Ngaia are aei ara Tua ni Kaetieti ae ti a tia ni boraraoia bwa aei ngkai ae ti na waaki inanon ao ngaira ti

tangira bwa ti na bon waaki moa ma aei inanona, ao anne kanga teuana, e aki, e manga aki, e taekinna bwa e aki ira naba te Tua ae Maungatabu ma tao e a kan, tao e nanona te Tua ni Kaetieti, ma ngke e taetae te Tua ae Maungatabu, ma I taku bwa e nang kakawaki bwa ti na kakauring rikaki bwa tera raoi aron tein ara Maneaba ni Maungatabu ngaira kain Kiribati, ao ti na uringa bwa ti bon bane ni inaomata, ngkana ti ngai n au *party*, Inaomata, ao akea ae kona ni waeai bwa N na mena ikai ke N na mena iaa, ao anne ae nang kakawaki, ao aei te *Registration of Parties*, ao tao aei kanoan ara waaki ni baronga arora ikai ngaia are e a rin te Komete, bwa e na kainaki te Komete irouia *at least* temanna, tao temanna mai inano, man tenan *party* aika a kinaki, ke a tia ni *register*, ao anne ae ngaia ti na ira nanona,

Ao ngkai ana Onono te Minita ke te Tautaeaka ae uotiarake aei, e tangiria bwa te *Non-ruling party*, ao aei e kona ni bita nanon te Tua ni Kaetieti, bwa are ngkai ngkana iraua *party* aika *register*, ngkana ngai naba temanna ma akea aran au *party*, N na bon *register*, bwa ngai I bon ni inaomata i bon irou, anne kona kinaki naba, bwa tiaki kabaeaki bwa e na riai ni iai aran ara *party* ke e na riai ni iai ara *party* ngaia are antai are e kangai, ngai bon ti ngai, I bon tei bon ti irou, ao

anne e na kinaki, anne teuana, ao aikanne ae na kinaki, ngaia are ti boraraoa ae niman bwa e aoria n reke, e na kona ni bane n rin temanna man tenan *patry* ke tenan *group* ae a kinaki n ara Maneaba ni Maungatabu ian ara Tua ni Kaetieti, ao anne ae nang kakawaki, ngaia are ngkana e manga bitaki nakon are temanna mai inano, man tenan *Group or Party* ake aki Tautaeaka ngkai, aei e kona ni bita nanona, bwa are e a kona n ae ti a bane naba ni botaki n teuana, bwa are ngaira ni kabane tiaki Tautaeaka ngkai, ao nanona temanna ae ti a kona naba ngaira, ti temanna ae e a tei naba ibukimi ba are ngkai kam aki Tautaeaka, aei te kaokoro ae ngaia ti noria ao ti totokoa te Onono aei, ba e na bon riai ni bon iai tao te Kurubu ke te rabwata ae kinaki bwa temanna ngke ke tao irangaun ngke, titabo inaomatara n te Maneaba ni Maungatabu aei, ao anne ae ngaia e na taraki bwa are tao ngaia ngaira kain te kurubu aei, ba are ngaira kain te *Party* ae Kamanoan Kiribati Party, e na riai ni iai temanna, ae na tekateka ni Komete ni kabane ake a na kateaki,

Ao I taku bwa ngkana e bon karauaki n taraki ao kanga e tao e na tabangaki riki aron te tekateka n tenan Komete are ara Komete ae ti na katei n te Maneaba ni Maungatabu aei, ngaia ti nang nanokawaki n aron tabekan te Kaoti aei ao tia tuangaki bwa ti a moanna

n titiraki bwa ngkana ti aki ira nanon ara Tua ni Kaetieti aei ao ti na bon riai n tekateka ikai ke ti na aki, I taku bwa e nang kamangora aron te Tua ae Maungatabu ao aron aia rinerine ara botannaomata ao e kamangorira ngaira Taan Tei, ae tao ti mena ni itera aika kakaokoro, anne bukin ae I taku bwa ti na angan moa ana tai ara Tua ni kaetieti aei, aei bon ana tataeka naba te Tautaeka ao ti anganna moa ana tai bwa ti a noria bwa ngkana arona bwa tao bon iai nakobuakana ao tao ngkanne ti a manga taraia, ao ngaira ti a manga kaokia nakon te Tautaeka , bwa ti angan moa ara Tua ni Kaetieti n ara waaki n te Maneaba ni Maungatabu bwa e boou aei ae ti a tibwa waaki iai, ti anganna moa ana tai ao ti a taraia bwa ngkana arona bwa iai nakobuakana inanon kabonganana ao ti a manga taraia, ma ngkai kai ti tuai waaki inanona ao ti nang bon oneia naba ao kanga anne ae ti nanokawaki iai, kanga e aki nang ibuobuoki ao ngkai kanga titabo ma ae ti a noria ngkai n aron tenan Onono ae ti a bon tia naba ni maroroakinna, e rin te Biira teuana ao ana Biira te Tautaeka, ao e roko n te Komete e manga bon onea ana Biira anne, ke ae titabo ma ngkai ti a kabongana ara Tua ni kaetieti aei ao tao a manga kangai te Tautaeka, ti a bon aki kukurei ti riai n onea arei, titabo ma anganira te kantaninga are tera ae tangiria te Tautaeka, a e aki ti a manga bita

anne, ti a kangai ti a manga bita anne, titabo bwa e aki raoi nang barongaki, bwa are ana tai te Tautaeka ni uneakina aei ngke ti maroro n te Onono nakon ara Tua ni Kaetieti n te Maneaba ni Maungatabu n ara bowi, anne taina,

N aron naba are ngkana e na uotarake ana Biira, e na riai moa ni kabwanina raoi tarana bwa tao iai tenan taeka ae na riai ni bane n te kabwarabwara ke n tera, aikanne naba ae e na riai n tarai, ngaia ngkai titabo ma ae ti na rangi ni mangaongao bwa tao e nang katoa bowi, ngkai tao tera ti na manga oneia n ara Tua ni kaetieti aei ae manga taraia te Tautaeka bwa ti a manga riai n oneia , ao I taku bwa e nang kakawaki are, e a tia ni karaoaki raoi, kai ti bon taetaekinna bwa ara Tua ni kaetieti aei e a tia raoi ni karaua ni kaweneaki raoi bwa tia bon tia ni bane n boraraoi, ao ngaia tera, ea kanga ngkane e a bon tataekinna aei te Tautaeka ao ngkai e nang manga karina ana Onono , kanga titabo ma ti a minotaki bwa I taekina ngkai aei , ao e manga taekina te bwai ae e kaitara ae e a tia n taekinna n te bong aei, n te bong are imwina.

Ngaia anne ae ti nanokawaki n taekinna nakon te Minita ae karineaki, bwa ti karautaeka moa bwa ti aki boraoi n aron am Onono aei ibukin bukina akana I a tia ni maroroakinna ao tia aikane kanoan

te maroro ae I kona n tabeki n te tai aei te Tibiika ao are bon iai ae a kan kan reitia man ara itera, ngaia are ti karautaeka moa bwa ti totokoa te Kaoti . Ko raba.

Tibiika: Tao bon akea ae kan maroro iaon te Kaoti aei ao I a kanakoa moa nakoim te Beretitenti ae ko karineaki.

H.E Taneti Maamau: E rabwa *Madam Speaker* ao e koaua I karabwa, are e a bon tia n nako ana maroro te Tautaeaka man ana itera iroun te Minita n te Tua, I aki kan kaoki akanne bwa are a bon teretere, I manga bon ti kamatoai riki ake kanga e taekinna te Minita n te Tua ma are ibukin e a manga tia n taetae, I karabwa te Kaitara n aron ana totoko, ao bukina ake a tia ni kabwarabwarai, ma tao bon ti uoua bukina are kanga e katerei, ao kanga I ti kan kamataata bwa are ti na kaitiaka te ongora naba nakon Kiribati bwa teuana ae rangi n totoko iai, e boou ara Tua ao ti a tibwa waaki ma ngkai, kanga e a tibwa waakinaki n noraki kanoana man te Auti aei, ma tao e na bon teretere nakon Kiribati bwa n tokin te Auti ae nako ao iai te Kaoti are e nang kabonganaki ara Tua ni Kaetieti man te Auti n Tei ae nako, ao are kanga a bon tabekia are kanga a taku, kanga e aki *sensible*, kanga I uringa raoi ana taeka, ma ngkana tao e a mwaninga te *Leader* n Te Kaitara, ma e kairua bwa e

aonga n ongo Kiribati ae angkoa ti a tibwa waakina ara boou aei ma ngkai, ti waakinna man te Auti n Tei ae nako, ao kanoana a tia naba ni karaoaki tabeua, ngaia are e a kawa ni buretata ana ongora Kiribati, ngaia are e aki boou ara Tua, bwa are ti a tia ni waakina ni kabwatia n te Auti n Tei ae nako n Aokati bwa e a waaki kamenana man te Auti n Tei ae nako ao a tia ni waaki kanoana tabeua ae ni kaotia bwa e a tia ni mwakuri ara Tua man te tai anne,

Ao te kauoua, kanga e bon kotokotea are n aron ana kabwarabwara te Minita n te Tua are, tao e bon tuai n tabwanin te kabwarabwara iaon tera nanon te *Party* , kanga ti bon mamaroroakinna ao ti bon kangai, are e bon boou te bae te *party* , ao eti ae akea ni kabwaranakoana n ara Tua ae Maungatabu, ao eti naba ana *point*, ke ana iango te *leader* n Te Kaitara are ti aki kona n tuka te rin ngkana ko aki *register* , bwa anne eti, bon anne ara Auti ni Inaomata, ao e riki aei bwa ti bon tuai ngaira Taan Tei ngkai ti a tia ni kariaia bwa ti na karina te taeka ae te *Party* inanon ara Tua, ti tuai ngkanne n tekateka ni kabwaranako bwa tera nanona, tera iteran mwakana aika ti na noria bwa e na kona ni kabaea te *party* , tao ti aki n ti ni kainakin Komete, man tera riki itera , e tuai ngkanne n tia arei, ao ti bon kangai, antai ae nang baireia,

tao bon ti te Tibiika n ti ngaia ma kain ana Aobiti, ke ngaira Taan Tei, ngaia are e bon karauaki ni maroroakinaki ao e kangai, tao ibukin ae tuai n teretere raoi te *party*, ao ngaia are ti a kangai, ao ti a kaeta raoi nanon anne, ngkana tao e koaua e bwaka man ana kabwarabwara tao te Minita n te Tua, ma are te mwakoro ngkanne ane ti oneia ane 68(2A) ngaia e bon kaotia ngkanne bwa e aki eti ae e na kamatoaki te *party* ae *registered* bwa a na kabeaki bwa a na anaki tabeman kaina, bwa are bon akea aei n te *Constitution*, n aron ae kabwarabwara te *leader* n Te Kaitara, ao ngkana tia kaokia nakon nanona are e na anaaki man te *party* itinanikun ae te rabwata ae kairiri, ao anne a kaea riki nanon te *Constitution*, bwa are kabwara ngkai nanon te *Leader*, akea kabae an te taeka ae n ara Tua ni Kaetieti, te *Registered Party* bwa e aki kinaki n te *Constitution*, ao ngaia anne bwa ngkana e aki kinaki, akea naba burena ngkai ti a katamaroa ni kaokai nakon nanon are mai imwaina, bwa bon anne ngkane ae e a kaea ngkanne ae nanon are e tangiria te *Constitution*,

Ao ngkanne ae ti te titiraki ae kangai, e aera ngke e a bon karinaki, te taeka ae *Registered Party*, bwa are e koaua e aki reke raoi ara tai ni maroroakinna, bwa are a rawata kanoan ara Tua aei ma tao te bae ti bon aki rangi n taraia

bwa e aera ngke e a karinaki, ao e kona n reke te namakin ae kangai, bwa e karinaki bwa e aonga n ae ti bane ni kabaeaki bwa e na koteia ni kangai, tatabeman man te *registered party* ae kabwaranakoana e aki *Constitutional*, ao ti aki urua naba te *Constitution*, ngkana tia manga bitia ni kaokia nakon are nanona are mai imwaina, are e na taraki bwa ai te *Point of reference* te Tautaeka, ae te *Party* are e kairiri, ke e na taraki, ao e nang aki taraki te *Party*, *The Registered Party* bwa ngaia bon akea nanona, kanga tarana n te maroro ngkai ae waaki, tao eti tao bwa iai te kan katamaroa ma te bae e kanaanokawaki ngkanne, te titiraki are ti kangai, antai ae nang kabwarabwara te *Registered Party*, ao e na tiku iaa te mwaka anne, e na tiku inanon bain te aobiti ke e na bon tiku irouia Taan Tei, bwa ti na bane ni maroroakinna ao e boo nanora ao tia karinna n ara Tua ni Kaetieti bwa tia bane ni mataata aron nanona,

Ngaia anne ngkanne, tao akanne *point* akana tabeua, tao iaon akana tao ai te Kaoti are imwina ma I a kakimototoa ikanne, bwa are e aonga ni manga reitinako te maroro ma I kukurei n taekinna bwa ti bon boutoka te Kaoti ane e uotia te Tautaeka, ao e rabwa,

Tibiika: Tera am *point of order*, te Tia Tei te *Leader* n te Kaitara,

Hon. Tessie Eria Lambourne: Uoua au *point of order* , ao te moan *point of order* , are e taekinna te Beretitenti bwa e aki boou ara Tua aei bwa ti a kaman kabongana man te bowi ae nako, bwa tao e kakawaki bwa e na matata naba te botannaomata, bwa n te Kanimabong are te kabanea ni bong, ti aki n ara bowi ae bwanin are mai moana ni karokoa tokina, ao ngke e a mwemwe te kaoti are aki Onimakinan te Tautaeka ao e a waekoa naba n rin te Kaoti ibukin are nang kabonganaki te Tua ni Kaetieti ae boou bwa e aoria are e warekaki ngkanne arei bwa e a nako are te Kaoti are ti teuana n te 4 n ririki are e nang mamakua te Tautaeka aei, ngaia are e katawea, kabaitia ni kabwatia bwa e aoria n are e a nako, ti a kona n *tick* , anne kam aki,

H.E Taneti Maamau: Tiaki kanoan te *point of order*

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ma te Tibiika bwa arei, te kamatata, bwa te kabanea ni bong n te bowi ae nako, bwa tiaki ni bwanin te bowi, ao ti aki naba n ae tao te moan.

H.E Taneti Maamau: *Point of order*

Tibiika: Ngaia tera am *point of order* te Beretitenti, ao ko teirake ao e nakoim.

H.E Taneti Maamau: 42(2A), e a manga *debate*,

Tibiika: Ngaia ao an tai *debate* , an bon ti kairia naba nakon are te kabanea ni bowi ao e a tia ni aki, ma ti aki are, bwa n te kabanea ni bowi ao ibukina bwa arei ao arei ao arei, I a bubutiko te Tia Tei ae ko karineaki, ko a ti kaeta naba are ko taku bwa e kairua man ana maroro te Beretitenti ae e a tia ni *misquote you*, e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ngaia ko raba , ma I taku bwa e mataata anne, ao te Kauoua ni *point of order*, kanga e kangai, bwa are ngaia e aki kinaki te *party* n te Tua ae Maungatabu ao nanona e nang kainaki naba n ara Tua ni Kaetieti, kanga anne ana *point*. Ma are ara Tua ni Kaetieti aei ai bon kairan ara waaki ngaira, ngaia are ti na taraia bwa e na aki ekanako inaomatan te Tia Tei n tibwangana are ngaia are bukin are au *point* arei, ni kaineti ma kanoan ana maroro te Minita, n ana titiraki arei, ngaia anne, ngaia I kangai bon akea raoi, e aki kinaki te ara ae te *party* n ara Tua ae Maungatabu, ko rabwa,

Tibiika: Ngaia ao nang Kanako ngkanne te Kaoti nano, iaon ara Kaoti aei, iai riki aika kan maroro iaona, ngaia ao katei baimi bwa e aoria n ae I nori ngkami,

Ngaia ao I a kanakoa moa nakoim te Tia Tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Tia Babaire ko rabwa ngkai e reke ara tai ni maroroakina te kaoti aio Tia Babaire, ao are oin nanon te kaoti aio, aio, bwa n te *rules* ae ngkai, niman kain te Komete, ae tangiria te Tautaeaka ngkai, teniman nakon niman, ao I taku bwa akea ae *dispute* anne Tia Babaire,

Tia Babaire ti na kakaea raoi bukin tera, te oneaki ae ti a manga oki nakon are mai imwaina, ao tao e koaua aia karaki ae e aki reke aia tai tao kain te Auti n Tei aikai, angin te bitaki nakon te *rules* aio ana bitaki mai iroun te Tautaeaka, a riai n tia nora aio Tia Babaire, ana Komete angina, a na *Amendment* angina, bon ana *rules* te Tautaeaka aio, ngaia are eti te mimi te Tia Babaire bwa ai tibwa ngkai ao e a bitaki naba, ao ti kakaea bukina, e taekinaki bukina te Tia Babaire bwa e aki *define* te *party*, bon ngaia anne bukina, ao e nang ni kakawaki bwa ti na *define* te taeka ae te *party*, bwa ngkana e aki *define* ao ti a mangaongao, e aki, ti ata nanon te taeka ae te *party* bwa ara *language* anne ti taneiai iai, ao ti ata nanona, bwa antai te *Party*, Te Tautaeaka ao ngaira ao te koraki arei ao te koraki ake tao ake uoman, e na *party*, anne nanona, e aki tangira te *definition* n te *dictionary*, tera otara iai te Tia Babaire, ao otara e rangi n

teretere, akea te nano uoua bwa tera te *party*.

Tia Babaire bon tao irabong te bong nako, ao ti a uneakina te taeka, ti uneakina te taeka ae te Kometen te Auti, ao ko taetae te Tibiika bwa ko nang ni matoto iaon Kometen te Auti n Tei, ni bon ata angaia bwa Kometen te Auti n Tei, bwa akea aei, e aoria anne, *technically right*, ma ngkana ko rikakina, ngkana ko kaokaki nakon aana riki Tia Babaire, ana Komete te Tautaeaka, ai ngaia naba,

Eang bwa e nako mai ikai, ma ko ataia bwa antai kaina, Tia Babaire, ata bona Taan Tei, ata naba bona aomata bwa kaina kain ana *party* te Tautaeaka ni kabane, tao temanna ke uoman akana a kakoroa te ware Tia Babaire, ma Oin te Komete aei Tia Babaire, ana waaki te Tautaeaka ni bobotia kain ana *gang*, ao kona ni ngare Tia Babaire, ma tera, anne ti aki oteia bwa are e bon e nako man te ware ao man te ara, anne te tamnei ae ti noria te Tia Babaire, bwa anne ae teretere raoi ao ti ataia,

Tia Babaire ti a manga nakon anne Tia Babaire, ao ti a tarai kain Komete Tia Babaire, ae a na kainaki, ao teuana te bwai ae teke matau iai, a tuai koro kaia, ian te Tua ae ti mena ngkai, ai ti kaka temanna riki, ngkana arona bwa ti a kaea te ware ae nimaua, ao ngkana arona bwa ti na kakoroa

nanon te ware ae nimaua, ana nako mai iaa, bwa a bane ami koraki ni *party* , a bane ami koraki ni kaina te *party*, a na nako mai iaa ake teniman, ao anne bukina Tia Babaire, ao anne bukina ngkai a onea aio bwa a ribaia kain te itera aio bwa a na rin, ao anne bukina, ao ngaia are bukina e *define* te *party* ao tera riki Tia Babaire, ai bon kabanea, ai bon te beroro n akea nanona, ma oin nanona te Tia Babaire ngkana ko tara te *list* aio, e tuai ni koro kaina ian te *rules* aio, ae ngaia ae a kan birinako ao a birinako bwa a na onea te *rules* , ni kaineta are a iangoia, ao tera ae a iangoia, aki tangiria riki tabeman bwa ana kaina, ao a na nako mai iaa, man te itera arei, ao man te itera aio Tia Babaire.

Tia Babaire n ana taeka te Minita ae taekinna bwa bukin tera te mena aio, ao aio ana taeka ae I kan taekinna, bwa kain te Komete a na inanoi, a na itangiritangiri, ma e taku bwa e aki, anne bukinna, Tia Babaire kain te Auti n Tei aio ata te bae karaoia, ao aio bukina bwa a kantaninga bwa ngkana a rin aikai Tia Babaire ao a na aki itangitangiri ao a na kekebuti, ana karaki anne ae taekinna, ao bon anne raoi oin bukina bwa karaki akanne a karioaki bwa ngkana a rin riki tabeman ao a na aki inanoi te Komete aio, a na ikatikitiki, ao imwina e aki koro nanon te waaki are e iangoaki,

Tia Babaire I katikua taekan anne Tia Babaire, aron otan te aomata are e kakauongo, ma I kan katurua nakon te Auti n Tei aio bwa tera bukin te Kaoti aio ao tera riki, bwa e rawa te Tautaeaka ni karinia riki teniman ake kain te itera aio, ao te koraki ake bon te Kaitara raoi, ao ngaia ao ae bon *admit* , bon ngaia raoi , ma ngaia are ngkana arona bwa ti teimatoa n taku te Tibiika bwa Kometen te Auti n Tei ao a riai n *Representative of te Auti n Tei*, aio ngkai Tia Babaire e aki, kanga ai bon te kakae an naba angana ae angkoa e aki bitaki te namakin ao te Tia Babaire, bwa e teimatoa ana koaua Te Tautaeaka ae kangai, raonai e reke arom, ko aki raonai, ko toka i tabon te kai, ai ngaia naba, ao anne e a karaoaki, ao e aki ti karaoaki ikai, ma e karaoa naba n taabo aika mwaiti itinaniku, bon ana waaki te Tautaeaka aio, ata nanon ae I karakinna te Tia Babaire, ae temanna te aomata ae Tia Moti ae karekeaki kaina airaua ana ririki n tuai man kona n rin ikai Tia Babaire, e ngae ngke buun te *Leader* te Tia Babaire ao e bon ribaki naba rokona, ai te waaki tera te waaki aio Tia Babaire, ai te waaki tera, ae bon raora ao e bon riai n roko ikai ma bukina ngke , e aeara Tia Babaire, aikawara te koraki aikai Tia Babaire,

Tibiika: Te Tia Tei ao tera am *point* ae ko a taekinna ngkanne ni

rekereke ma te Kaoti ae tabekaki ngkai,

Hon. Ieremia Tabai : au *point* bwa are e karaoaki arei te Tibiika, bon aekan naba ae karaoaki ae te karekekai

Tibiika: N na butiko bwa kona taonna, kona aki tabeka taekan te aomata temanna mai itinaniku ae akea rekereke ma te Kaoti aei, I a butiko, ao *focus* iaon te Onono ane e karaoaki nakon te Tua

Hon. Ieremia Tabai: Te baere I taekinna te Tia Babaire kaotan anuan te waaki n Tautaeka ae ti mena iai, ti na kanga n reita ao ni buoka te waaki ae anaki n te aeka n nano anne Tia Babaire, ao ti a bora man arana ae kona mauri, ko a bora, ti a bora iai, ti ata nanon te taeka, ai bon taeka, bwa are ko aki *Judge* te aomata man ana karaki ma ko *judge* te aomata man te bae e karaoia, ao anne te bae e karaoaki Tia Babaire, ngaia are ngaira Tia Babaire e nang bebete ara koaua, bwa are ngkana arona bwa e riba te kataumwane te Tautaeka bwa are ngkana e raka te Tautaeka Tia Babaire ao e na reke te kataumwane, tao iroun te Tautaeka tao ti aki te *issue* bwa e bati te mwane ngaia are tao n ningai, ibukin te Auti n Tei ae te Komete ae uoua ae 1.1 *million* , te aeka ni kataumwane ibukia kain te Komete ngkai ae iraman, ngkana arona bwa uoman, tao waniman, ao anne

ngkanne te kabanemwane ae na kabanea te Tautaeka ni Kiribati ibukia waniman, antai te aomata, ngaia ti taku ngaira bwa te bakatae n *Leader* , ngaia are ngkana arona bwa te Tautaeka aio e *concern* anne ao moan te bebete, kamaunai tabeua am Komete aikai Tia Babaire bwa akea te bae *achieve* , ao ae ti na bon ongora, ao I taku bwa a ongora n te Auti n Tei ae nako , n taai aika nako ibukin te *interim report* ibukin te *health* , ao e taku temanna, kanga ai te *diary* raom aio, bwa are ibukina bwa bwa e ti kangai, ti roko ikanne , ti roko ikanne, ti roko ikanne, akea te mena, bwa te *substance*, ao ngke ko roko ao tera mwina, akea ko bon ti taekinna ae ko roko ikanne ko roko ikanne, ngaia are ngkanne, ngaia ti aki te *report* bwa ai te *diary* , anne ae e a tia n tabekaki n te Auti n Tei aio, ngaia are aekan waaki aikai Tia Babaire ma te Komete, ara koaua aki bitaki, aki mweuti Tia Babaire, aio ngkai te waaki ae e aki riai ni kaungaki, ngaia are imwin anne Tia Babaire ao ti totokoa te Kaoti, bwa iai riki anga ngkana arona bwa e taku te Tautaeka bwa e bae ibukin ana koaua, ao ngkana arona bwa e bon tararua te mena ao anne angana Tia Babaire, bwa ngai temanna ae I bon aki *convince* bwa Komete aikai, a na *produce the product* , ae *accurate* ibukin te *decision making* , n taai aika nako Tia Babaire, ao I taekinna ae kangai, ao tera oin aorakin Kiribati ae ti

mate iai, ao e taku te Minita, te tioka, te rietata n rara, ao te buro, ti tangiria riki aomata mai itinaniku bwa a na tuangira te bwai anne, ao ni kabanea te mwane ae irabubua tengaa, bwa a na tuangira te karaki anne, ao ti ataia,

Tia Babaire, anne naba au karaki, ao ti taku ngaira bwa ti takakaro ao man ana waaki te Tautaeaka aio , ti ata anuara, ma rekerekena nako Tia Babaire, ti teimatoa n totokoa te aeka ni waaki ae akana aio Tia Babaire, *suppose the Motion* te Tia Babaire ao ko rabwa,

H.E Taneti Maamau: *Point of order*

Tibiika: Ngaia te Beretitenti tera am *point of order* , e nakoim.

H.E Taneti Maamau: Ko rabwa *Madam Speaker* ao I karabwa te Tia Tei mai Nonouti n ana maroro ao uoua au *point of order* , teuana are e taekinna bwa tao te Tua ni Kaetieti aei ana Tua ni Kaetieti te Tautaeaka, e kairua, ana Tua ni Kaetieti te Auti n Tei, ti a tia ni bane ni kabwatia, ao ti bonnanoia, ngaia are e kairua ana taeka anne,

Te kauoua e taku bwa te Komete e riki bwa teuana te anga ni bobotia kain ana *gang* te Tautaeaka, Taan Tei aika karineaki tiaki kain te *gang*, Taan Tei aika karineaki man aia abamwakoro, ao aia abamwakoro e tuangia bwa e ngaa aia tabo are a

na tekateka iai, bwa e na ira are bwanan Kiribati,

Ao ngkanne ae te kateniua ae bon tiaki te *point of order* , ma ti te bubuti nakon am taibora, bwa are kanga ko a bon kariaia te Tia Tei mai Nonouti, kona kaman katokia, e a taekinna bwain te bowi ae rietata, e aki kona n taekinaki ikai, kanga raon naba te Tia Tei mai Tabiteuea Meang, a tataekini, te konaki n te bowi, kanga tiaki, kanga iai ian ara Tua ae ti na karinea te bowi, ma e a tia n roko ae ti a tia ni kawenea ana *appeal* ke ana mangatang, te Tautaeaka nakon ana Moti te Tia Moti, ae ti taku bwa e aki nang iraorao nakon ara Tua ae Maungatabu ae ana Tua tei Kiribati ae bon tei Kiribati raoi, ngaia anne ae ti, bwa e bainikirinaki ma ngkana a ongo ngkai kain Kiribati ao e kabwaranakoaki nakoia ao nang bon iango, bwa tera aia koaua iai, ao ngaia are a , bwa are kai ti a kawenea bwa te tang, e kakawaki bwa e na roko n te bowi n tang, nakon ae kam a bon taekinna naba bwa ai anne anuan te Tautaeaka aei, e a tia mai iroumi ngke e nako te Moti, e aki raoiroi anne, ao e rabwa.

Tibiika: Eang tao N na kauringi riki iaon te *case* , are kam aki toki n taekinna te Tia Tei mai Nonouti, I taku bwa iai au *note* , are I a tia ni kanakoa n am titiraki, ao ibukin ami rongorongo ao iai te *Court of appeal* ane a tia ni karina iai tangia

te Tautaeka ao ngai iai te *confirmation from the Court* , ae bon te *official letter* ni *confirm* bwa iai te *case* ane e *pending* nakon Tianuare, nakon te *Court of Appeal*, ngaia are N na bubuti tiaki manga karina taekan i rekereken tao te *Judge* ke tera are ngaia are ti aki toki n tataekinna ikai, N na bubuti nakoimi,

Nang kanakoa ngkanne te maroro nakon, ko a tia ni maroro, antai ae *point of order* , akea te *point of order*, N na kanakoa nakoim te Minita n te *Education* Hon.Alexander Teabo, e nakoim.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa Tia Babaire ao I kan maroro iaon te Kaoti aei ao e koaua ae bon kamaiu ae ko manga ongo tangin bwanaia aomata akeke bon aia mwaan te mwaan Tia Babaire,

Tia Babaire e rangi n teretere nanon te Onono aei Tia Babaire, bwa e bon teretere bwa e aki kinaki te *party* , akea te Tua ae kina te *party* n te tai aei, akea te Tua ae tia n roko inanon te Auti n Tei aei ae a tia ni kaota nanona Kiribati iai are ngaia ti bane n rineaki mai Kiribati ni kaotia bwa ti kina te *party* , ara titiraki ngkanne, eaera ara *rules*, e a kabaeira ngkanne, bwa ti nang rinerine nakon te *party* , ao anne raoi te bwai ae ti kan titiraki iai, bwa akea te bwai ae e a tia ni kinaki bwa te *party*, e a riai ni kinaki, anne

bon mai moana, tao bon ngaia anne bukina are kain mai moana naba a bon kakaraoa naba ane Tia Babaire, bwa e aki boou rinean te Komete Tia Babaire, e aki boou ao ti na aki keweaki, kabara au bure, ti na aki mwanaki, bwa e bon aki boou, ngaira ti a tia naba n tekateka ikekei Tia Babaire, ti bon, a ruberube kanoan matara ao e bon rinerine te Tia Kairiri Tia Babaire, e rinerine n rineia ana Komete, ao ae *as far as possible* , kanga te aekaki te *rules* n taai aikekei, e a rineaki naba te Minita bwa e na kaina te Komete n taai akekei, e aki rereke anne, ao tia tuangaki ngkai bwa ti a rangi ni buakaka, e rineaki naba te Minita e tia naba n rineaki te Minita ngke e tekateka aei ikai, e tia, ke e tuai, ngaia are I taku, te bae ti bon tangiria Tia Babaire bwa ti na kinaki ao ataki teira aikai, bwa e bon ti kinaira te Tua ae Maungatabu, bwa Taan Tei ngaira ikai, ao te Komete, ma ngkai tima e tuangira ngkai n te *rules* bwa ti riai nakon te *party* ae akea arana, ae bon tataekinaki naba n te itera naba aei, e aki kinaki ian te Tua ae Maungatabu, akea te Tua ae e a tia n tei iai ikai inanon te Auti n Tei aei, Tautaeka ake imwaira e aera ke kam aki kaman kateia, bwa kam nang taetae bwa kam na *base* ami raa ngkai n te nakoiria n te tai aei, akea, e aera ngkanne te *rules* e a kabaeira, bwa ti nang rinerine nakon te *party* , ae ngaia ti bon aki kina n te Tua, ti taekina inaomatara ikai bwa Taan Tei ngaira ae ti

rineaki, ti bane n rineaki ikai bwa nanon Kiribati, are a katea te Auti n Tei, a katea te Auti n Tei man tanoia are ana katea ikai, akea te Auti n Tei aei ma te *party*, ma a katea ma ngaira Taan Tei are aia Tia Tei, bwa ti roko ma nanoia ikai, ngaia are I taku bwa ti inaomata ikai, ao anne te bwai ae ti taku bwa ti kan katerea Tia Babaire, bwa are kam bon kina inaomatara bwa Taan Tei ngaira, ao e aera ngkanne e nang kateaki te rabwata teuana ae kanga ti nang rinerine n aekakina anne Tia Babaire.

Te bwai ae karaoia te Tautaeaka n te tai aei, e ti kangai, ti na ti kanga, akana aki mena n te *ruling party* a na rineaki naba, are aki mena iai, bwa anne, aekakin raoi naba are mai imwaina Tia Babaire, akana aki mena n te *ruling party*, a na riai n rineaki, ao e a bon nakon te rinerine ngkanne Tia Babaire, bwa ti na bane n tarai ngkami ian are bon ngaira Taan Tei naba Tia Babaire, ao e kangai naba te taeka n taai akekei Tia Babaire, ngke ti nang ngureakina te aekaki raoi arei Tia Babaire, bwa ngaira ti tekateka ao bon akea, akea rakeara irouia te koraki aikai, ti onga kanara, ti ongoa kanara, ti bon onga kanara ao kanga ti uarereke n te tai arei riki, ti aki tatang, bwa ti bon onga kanara, iraua ara ririki n ruberube matara ma te aeka ni babaire aekakina arei, ao ti a kakaunai naba kaina, aio nanon Kiribati, aio nanon

Kiribati, aio nanon Kiribati, ao anne ngkai ae ti mena inanona Tia Babaire, ngaia are ti na karautaeaka Tia Babaire, N na kabwara au bure kai I taekinna aio, ma ngai temanna ae kanga I bon mimi ngkai e a manga ngurengure te ngurengure n aekakira aei, ao kai are ngaira ti a tia ni kataia n onga kanara,

Ti kabwara bure kai ti okirikaki Tia Babaire, ao e koaua ae I taku bwa e nang teretere nanon te Kaoti aei, bwa bukin tera kai ti katea Tia Babaire, bwa ti bon aki kabaeaki, akea te Tua ae kabaeira, ke tao iai te Tua ae kabaeira ngkai, tao ti a kabaeaki ian ara *rules*, ao ti nang oneia n te *rules* aei, antai ae na onea te *rules* aei, bon ngaira, bwa bon ara Tua, ao ngkana ti noria bwa e a kabaeira n aekakina aei ke tao ti a noria bwa e a kabaira n te aekaki ni kabaebae ae kanga ti a taku bwa e aki rangi n riai, e aki nang riai bwa ngaia te bwai ae ti kabaera n te bwai ae kanga tao ti aki noria n te tai arei, e aera bwa ti na aki oneia, ti na aki oneia bwa are tao e a naa inaomatara, e a naa inaomatan te Auti aei, bwa aei te *rules* ae ti katea ti a manga bon kabaea inaomatan te Auti aei, bwa e nang rinerine n aekakina arei Tia Babaire, ao ara kantaninga e na teretere te kantaninga ae ti iangoia iangoia Tia Babaire, ao akea te bwai ae buakaka ke tera Tia Babaire ae ti kataia ni iangoia, ma I taku bwa ti bon kaotia n aei ibukina bwa e bon

memere moa n te tai aei bwa akea te Tua, te *Constitution* e bon aki katerea, te Tua iaon Kiribati e bon tuai naba man katerea bwa te *party* e riai ni kinaki, ao anne bukina ti taku bwa tia bon kabaira n te bwai ae ti tuai karika matana ikai, Antai ngkoa aika moan kakatea aia *party* n taai aika nako, e aera ngke aki kaman katea te Tua iaon te *party* ikai, ke tao ni kataia bwa e na kinaki te *political party* ke tera ikai, ao ti a oimwi, bwa are ngaia ngkanne ai arona naba ngkane aei, ngkana ngaia bwa iai ae ti nang tangiria bwa ti nang rinerine n te *party* an iaongoia bwa e na kinaki moa te rabwata ae te *party* n te Tua ikai, ao ngkana e tia ni kinaki ao ti a tibwa kona ngkanne n ataia bwa ti a bon kabaeaki raoi, bwa e a tia n oti bwa ana babaire te Auti ni Maungatabu aei, ma te Auti ni Maungatabu aei e tuai man babaire iaon te *party*, ao e aera ngkanne ke te Auti ni Maungatabu aei e nang manga kabaeaki bwa e nang rinerine, n rinea ana Komete nakon te *party*, ae bon tuai moa karika matana ikai, anne raoi te *point*, anne raoi te *point*, bwa ti bon riai n ata te bae ti na kabaeaki iai bwa ti na riai ni kina moa mai ikai, ngaia are I karautaeka Tia Babaire kai e a okioki te aekaki aei, e bon riki aei ibukina bwa ti bon aki karaoia mai moana, bwa ti a kaman bon karaoi te aekaki n tamnei aei ao ti na katea te *party* bwa ti aonga ni kina, ao ti na kona n nakonako ma ngaia n

aekakina aei n te rinerine aei, ngke arona bwa e a kaman tia aio, ti a tia ni ira nanon anne, ma ngkai e aki tia, ao ngaia ti a mena, ti men kangai, ti a men kangai, ao ti na manga okira, *we still deserve* Tia Babaire iroura ngkai n te tai aei, ngkai ti noria, ngkai ti tara aio ao e bon *repeat itself*, ngaia are ti na karautaeka nakoia tarira aikai Tia Babaire, ti aki kangai bwa ti na aki rinei ngkami ke tera, ma are kam na reke ian are te *Non-ruling party*, n aekakin naba n taai aika nako ae bon anne ngkane te *definition* n te tai ae nako, ngkana e a tia te Tua ae roko ikai ao e kinaki n te Auti ni Maungatabu aei ae e a tia ni baireia te Maneaba ni Maungatabu bwa iai te *party* ae na riai ni kinaki ao ngkanne anne e na kona n rau ngkanne te rau iai te Tia Babaire, ma ti bon aki kona n rau bwa bon akea ngkai te Tua ae kabaira, ao ngaira ti aki tangira ara Tua ae te *Rules* bwa e na kabair n te bwai ae tuai ni kinaki n te Maneaba ni Maungatabu aei, anne raoi te bae ti kataia ni karaoia, ao ngaia ae I kangai, ti ngurengure n ae nako, ao e aki roko n te roko n roronako ara ngurengure, bwa are kangai kaekana, karaua nanomi bwa Kiribati ae ikai, nanon Kiribati aei bwa te mwaiti aei, ao anne ae ti a kakaraua naba nanora iai Tia Babaire, ao tao ai aromi naba n te tai aei, kam na karaua moa nanomi bwa are karika moa matan te bwai ae te *party* bwa e na kinaki ian te

Tua ao ti a tibwa kona ni kabaeaki ngkanne te Auti ni Maungatabu aei, tai kabaea te Maneaba ni Maungatabu n te bwai ae akea ian te Tua, angkoa ngkai ti a bwaina n te *rules* aei, bwa angkoa ao anne ti na *amend* , ti na karaoia, ti na *amend* te *rules* aei, bwa ti na kaoka te inaomatan te Auti aei bwa e na bon rinerine nakon are e bon riai ke e kantaningaki, ma e na aki rinerine n te bwai ae e aki mena n te Tua, anne te *point* ae ti kan katerea Tia Babaire, ao anne bukina ae ti karaoia, ma ti karaoiroia ni kangai, *Non-ruling party* , ti kona *members* ake ti kona n rinei, ao anne raoiroina, e a raoiroi riki, bwa are ngkai n te tai aei, iai te rabwata ae babaire, ngaia are kam na karaua nanomi Taan Tei, akea te bwai ae buakaka n ara tabeka aei, ma ti bon karaoia ibukina bwa e tuai , e *baseless* Tia Babaire, bwa are bon e aki kinaki moa n te Tua Tia Babaire, akea ana *legal foundation* te bwai aei Tia Babaire, ma ti bon ataia, ao ngkana te *rules* ae ti na kateira iai, ara *rules* ao ti na *amend* ngkai, bwa bon tabera ian te Tua, bwa bon tabera ngaira taan *amend* n te *rules* aei Tia Babaire, bwa bon ara Tua ae te Tua ae Maungatabu, ma ngkana arona bwa e bwati n te Maneaba ni Maungatabu bwa ti nang kina te *party* ao anne ngkanne ti a tibwa kona n taku bwa ti a kabaeaki iai Tia Babaire, anne teutan mai irou Tia Babaire ao e koaua ti riai ni boutoka te Kaoti aei, bwa I taku bwa

aio teuana te bwai ae ti taku bwa ti kabwaranakoira man te bwai ae ti taku bwa ti a tia ni babaire iai ae ti bon riai n aki, ti na riai ni kaman noria, ma taina aei ao tia noria iai, ao ara kantaninga bwa e na noraki anne iroun Kiribati, ao ti taekinna ni kangai, ae riki aei nakoira, bon aekakin naba, ae riki aei nakoimi raora aika tao man te Kaitara, ti aki te bwai ae boou, bon aekakin naba ngke iai te *ruling party* ikai, ao ngaira tiaki man *ruling party* bon aekakira naba anne, ngaia are ti tekeraoi ngkana ti noraki, ti tekeraoi, ao ara kantaninga bwa ti na bane n tataro bwa tera mwin aei Tia Babaire, ao e rabwa.

Tibiika: Ngaia ao kona *point of order* te *Leader* e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika , N na ti *point of order* bwa are kanoan au maroro are e kanga e kotokoteia te Minita ae karineaki n ana maroro, ao I taku bwa I kamataata bwa are te *party* n ara Tua ni Kaetieti ngaira bon ara kariki bwai anne, ao I taku bwa n ara Tua ni Kaetieti are mai imwaina e taekinna te *grouping* , ao ngkai ti a oneia nakon te *party* , ngaia ae ti a kabaeaki ngkai ian ara Tua ni Kaetieti aei, ma are e mwaneweia n are te *party* ao e a bon nang kangaanga ae na kinaki ian ara Tua ae Maungatabu, bwa are bon tiaki aei tein ara waaki n Tautaeaka, bwa bon te *system* teuana ngaia, ngaia I

taku bwa e na kangaanga, ma are ngkai aei bon te taeka ae ti kabongana, ngaia ti karautaeka bwa are tiaki kona, e aki kona ni bitaki, ngkana ti kona ni bita te ara bwa ti aki te *party* bwa tao te *grouping* ke tera, ma ti anne ae kanga I kan kamataata, ko rabwa.

Tibiika: I kanakoa nakon te Tia Tei mai Tabiteuea Meang ae karineaki, e nakoim

Hon. Taberannang Timeon: Ko rabwa *Madam Speaker* , ao e koaua ao N na karautaeka nakon raou n Tia Tei are te Minita are ana Kaoti aio bwa N na totokoia moa *Madam Speaker* , ao I totokoia *Madam Speaker* , ibukina bwa a bon rangi ni bunginako karaki Tia Babaire, e taku , akea ao aei te Tua aei , ao riki bon te Minita are e a bon tibwa taetae, e aki nora ane 68(2A), *The members of Committee shall include at least one member from registered party* , ao antai ae onea te Tua aio te Tia Babaire, antai, te Auti n Tei te Tia Babaire are angina kain te *party* arei, are ngaira ti totokoia ma are ti tabeman ara koraki, ao ngaia are ngkai te Beretitenti e rangi ni *convenient* nakoia, e oneaki te Tua anne mai ikai, ara Tua, Tuan ara Auti n Tei, bwa e koaua, bwa are ti a kan ian anne Tia Babaire, ma moan te kananokawaki bwa e moti raran te moti te Tia Babaire, ti a riai ni kamwaneira Tia Babaire, ao a manga bitia ngkai nakon ae bwa te

Minita aio e na boutoka te Onono nakon te kibu 68 iaon te Tua ni Kaetieti are e bure ana taetae ni Kiribati, iaon te Tua ni kaetieti ibukin kairan bowin te Maneaba ni Maungatabu, n te aro are e na mataata raoi kainakin te Komete ao e na kabonganaki imwin kabwatakina, n aron aei, ti ngkana arona bwa e kabaeaki inanon te Tua ni Kaetieti ibukin kairan bowin te Maneaba ni Maungatabu ao te Maneaba aio e na riai n rinea kain te Komete n aki kee ian teniman ao n aki raka iaon niman, bwa e na kaina te Komete man ana *term* te Maneaba ni Maungatabu,

Ngaia are ti bon nanokawaki Tia Babaire ngkana ti nang birinako man aio , ao eti are e taekinna te Tia Tei ae moan karineaki mai Nonouti are kangai, bwa are a kataia ni menteraia bwa a na kauarerekea kaina bwa a nang tautira ngaira kain te *party* ae te Kaitara Tia Babaire, ao ti na karau nanora iai Tia Babaire bwa are ai bon aron aio te *journey of the majority, the journey of the majority* bwa are ko *majority* ao ko uota am *majority* anne ni kaetieti ao koa bukina iai te *majority* bwa angkoa aia moti te Tia Babaire, ti na keiakina anne Tia Babaire bwa are tao aio moa taura n te tai aei te Tia Babaire, ma ti na aki aonikai n okira te Tua ni kangai, bwa are bon tiaki ara Tua bwa ana Tua te Auti n Tei aio, bon ngkami, n aekan te Tua teuana are kangai,

ngkana ko *host* moan warekan te Biira ao kona aki manga kona ni *participate* ke ni ira te kauoua ni wareware Tia Babaire, antai ana Tua anne Tia Babaire, ao are ti bukina naba iai te Auti n Tei, ma ti a tia ni kabwarabwara nakoia ara botannaomata bwa anne te Tua teuana ni kainaki wiin te Kaitara Tia Babaire, bwa ngaia ngkana ko *host* ke koaki ira te moan wareware , katei bai iai, ao ngkana e a roko te kauoua ni wareware, ko aki kona n taetae te Tia Babaire, n titiraki, te *details* Tia Babaire, ke ni karina am Onono Tia Babaire, ao aio are moan te kakawaki Tia Babaire, n ara Tua ae Maungatabu Tia Babaire, Tuan te Tautaeka ae Inaomata, bwa e anganira naba ngaira Taan Tei bwa ti na oki nako aon abamwakoro n tuangia ara botannaomata, aio te Tua ae ti katei bai iai ao ngai I totokoia bwa arei ao arei, ao ngkana a na kangai e bure te Tia Tei ma totokoia, ko oki ao manga karina am Onono bwa ngaia arei ao arei, ma kona kanga ni karinna te Tia Babaire ngkana e a tia n in te mataroa, bwa ko a tukaki bwa kona aki kona n *participate* ke ni karinrin n taian te kauoua ni wareware te Tia Babaire.

Ngaia are Tua aika a karaoaki n te Auti n Tei aio Tia Babaire bon aia Tua te *majority* , Taan Tei ake e mwaiti aia koraki, ao antai ae mwaiti ana koraki ikai te Tia Babaire, kai bon te Tautaeka te Tia

Babaire, ae ngaia ae a manga bita naba te Tua aio ngkai ni kangaraoia nakon aia iango te Tia Babaire, eang ae tiaki *registered parties* ma ai Taan Tei aika aki mena n taian *party* te Tia Babaire, ngaia are ti na totokoa aio Tia Babaire, bwa ti taku bwa tia a bon riki bwa kanga ai tenan *rubber stamps* ngaira, ana *rubber stamps* te Tautaeka Tia Babaire, ngkana tao e na manga bitia n te tai ae na roko Tia Babaire ti na manga iria naba te Tia Babaire,

Tia Babaire iai uaeaki, uoua te Komete n ara Auti n Tei aio, bwa iai te *Standing Committee* ao iai te *select committee*, n taekan aio Tia Babaire ngkana arona bwa a nang tei Komete aikai Tia Babaire *for the full terms* Tia Babaire te aua n ririki, ai bon te kabanea ni kabanemwane ae moan te korakora Tia Babaire, ao ane ngaia ane ian ara Biira te Tia Babaire ti iraua te Komete ao ai 1 naba tabun te mirion, 2 te Komete ke ana Komete te Tautaeka, ke te Auti n Tei aei Tia Babaire, ao ngkana aio ngkanne bwa ai te mwaiti aio ngkanne Tia Babaire, ao e na iraua riki te kabanemwane are e na kabwaka te *tax fare*, kain Kiribati ibukia Komete aikai te Tia Babaire, Te *Business Committee* Tia Babaire ao kabwara au bure kain te *Business Committee* , mwaitira ami mwakuri ae kam na karaoia, n te *period* are imarenan tenan bowi, mwaitira ae kam na rinanon taian

Kaoti ma titiraki, bon ti ngkai n te bowi Tia Babaire, are angkoa ngkai ami mwan, ami mwakuri ae kam nang anganaki, kam nang rinanon taian Kaoti akanne, ao kam na kangai tera ae e ko a tia ni karaoia te Tautaeaka, tera ae ko a tia ni kangai akinna ibukin aio, te titiraki aio arei, ai aron ae ti a kauataoi mwakuri ni kauarereke ana mwakuri te Tautaeaka Tia Babaire ao ti na manga kauataoa ma aia mwakuri Komete Tia Babaire, ni kataia n *justify* bwa tera bukin te *Business Committee* bwa e na teimaan ana tai ni mwakuri Tia Babaire, ane teimanin ana tai anne Tia Babaire ao e na bon rurung te mwane nakoia naba Tia Babaire,

Tia Babaire ti aki uneakina te mwane ngkana e na bon riai ni bwaka Tia Babaire, ma e a bon riai, e a bon teretere ao e riai n teretere nakoia kain Kiribati bwa te Tautaeaka e a bon katei Komete aikai ibukin tauia ao tao eti te taeka are kain ana *gang* Tia Babaire, kain ana *gang*, ao ngaia a rangi n iran tanga kain te *gang* anne Tia Babaire, ngkana ko a tibwa taekinna aio ao e a kan ae tao ana iraniko, tao ana kabuai matam te Tia Babaire, bwa are a rawa n taekaia are kain te *gang* Tia Babaire, ma are e na kanga, ko na kanga *slap the hand* ae *feed you* te Tia Babaire, kona kanga, e bon rangi ni kangaanga are anganiko aio ao koa manga tanrikaki ni batiboia te Tia Babaire,

koaki, kona kataia ni kaka manraoiko te Tia Babaire, eang ngkana e kangai te Tautaeaka, ao ngkoe ngaia, arei, ngaia, ao ti bon ataia te Tia Babaire ao ngaia n tabetai a bon rangi ni otinako aia kukurei, ao a taku, ao ti na kanga n aki mena ao ti kakanga, kanara ti kang iriko maiu, ti kang moa, ti aera riki, ao ma e na kanga, ao ko ataia ngkoe bwa are bon te aomata naba ngkoe, warewareki am tianti, e na boo kanau te moa, e aki boo, e na kanga ko a katoa bwakabwai tao e a kaan ngaa, ke e ngaa tabun n te wiki, n reitaki ma are bon boom n te Auti n Tei ao ko a ikoikota anne, ti a moanna n ota n aei Tia Babaire.

Ngaia are a na aki kataia n taku bwa e kairua ae ti taekinna Tia Babaire, ngaia are a na riai ni kauarerekeaki Komete aikai Tia Babaire, eti ae taekinna te Tia Tei mai Nonouti, e riai ni kauarereke nakon te *Minimum* Tia Babaire bwa iraua, bon iai te *Standing Committee* are te PAC, ana PAC te Tautaeaka te Auti n Tei aio, anne e a bon riai te Tia Babaire, bwa are e na tararua aron ana kabanemwane te Tautaeaka n te ririki teuana ma te ririki teuana ao e na ribooti nakon te Auti n Tei n reitaki ma ana ribooti te Oteta Tienera Tia Babaire, Tia Babaire, ao tao tera riki te Tia Babaire

H.E Taneti Maamau: *Point of order*

Tibiika: N na ongora moa ana *point of order* te Beretitenti te Tia Tei, e nakoim te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Te *section 44(5)*, kanga e a manga bon katorotoroia raona n Tia Tei, ao e rabwa.

Tibiika: Ngaia, e kangai te Tua anne, *A member shall not impute improper motives to another member*, tao nanona kona bon aki kona ni karaoa tao te maureka nakon raom n Tia Tei temanna, ao nang bubuti ngkana I , tao eti bwa nang bon kakatoka ami maroro n aekakin te taeka are te *gang* ,ti a katokia moa, e a tau, ti a *respect* raora n Taan Tei, Taan Tei aikai ke N na bubuti,

Te kauoua an tai kaokioki bwaai ake a tia n taekinna mai imwaina, are te kang iriko maiu, ao ko a manga moan tabeka te *argument* ae boou ae nang manga moan teirake, an *focus* iaon am *motion* aei, ae ti bukin are bitakin te Tua arei nakon arei, I bubuti ngkami an tai nang reianako ni manga kuaia tabeman, e a nakoim te Tia Tei ae ko karineaki,

Hon. Taberannang Timeon: *Madam Speaker* , ti nanokawaki n te bae ko tuangira Tia Babaire bwa ai aron ae ti nang aki *exercise* ara *right* n taekina ara koaua te Tia Babaire, ao ai aron ae ti a bon totokoa naba iaon te kai iroum *Madam Speaker* , ngkana ti taekinna te bwai teuana

ma e koteia te itera arei, ti bure, I a manga taekina te bwai teuana ma e koteia te itera arei, ti bure, ma e aoria, tao aio kanara mai iroum *Madam Speaker* ao ti na kataia n ongotaeka iroum *Madam Speaker* ,ma I taku bwa e rangi n teretere te bae ti kataia ni karaoia te Tia Babaire ao ti karautaeaka ti aki tangiri aikai te Tia Babaire bwa ti na kamwebuakaia raora n Tia Tei, ma e bon ataki aei te Tia Babaire, a bon kangai ara botannaomata, kam na kanga n tokanikai, kam katei bai oo, ti tengaun tabun ami koraki, ao arei uangaun tabun, tera , nanona ai bon akea ami koaua ae a na bwaka nanoia te koraki akekei iai, ao are ti kabwarabwara bwa are koaua, ma are e tauaki arei iroun te Tautaeaka bwa a kaina te Komete, ao are bon aron te katei ni Kiribati te Tia Babaire, kona kanga n manga rairakia teure e akoiko, ngaia are ti nang nanokawaki te Tia Babaire ngkana ko nang tutuangira bwa a bure baika ti taekinna ibukina bwa a teke rarikia iai te koraki aikai, ti na irania ngkana a teke rarikia, a bon riai n teke rarikia ngkana a teke rarikia Tia Babaire, ti ngkana tao a bon rangi ni bunginako ara taetae ni kawai, ao ngkai kai ti taekinna aikai ti aki te bwai ae ti taekinn, a bon taekin Tia Babaire, ao a kamatauninga te kantaninga Tia Babaire, bwa are a bon, aorake n te kamoamo, ma e aoria, ti na keiaki are tibwara te Tia Babaire,

Te Minita are n te *Education* e taku bwa ai bon akea naba tibwara n taian Komete n taai aika nako, iai tibwaia te Tia Babaire ma ngkana tao tiaki ngaia tao kain aia *party* tabeman te Tia Babaire, bwa are iai ngkoa kain aia *party* naba te Tia Babaire are a Kaitara n te tai arei Tia Babaire, ao te Minita ngkoa are mena n te *Environment* anne bon tobwakimi irou te *Fund* ngkoa bwa I taku bwa UNDP te Tia Babaire, bwa e aonga n reitaki te Tautaeaka ma te Komete ae moan te kakawaki ibukin tikotikonakin ara kangaanga ibukin bibitakin kanoan bong, are bon teuana te bwai, ae ti na kaitara ma ngaia nakon taai ma bong aika a na roko, ao e namakinaki bwa te Tautaeaka are n taai aikekei ao ni karokoa ngkai aki onimakina bibitakin kanoan bong Tia Babaire, e teimatoa te kangaanga anne ao e na ririkirake ao e na bubura riki nakon taai aika na roko te Tia Babaire, ngaia are ti taku ngaira te Tia Babaire bwa te bae ti taekinna aki boou te Tia Babaire, ao ti aki kamatauningaia raora, ma ti bon taekinna koaua aika bon koaua Tia Babaire, ao bwa e aera bwa ti na aki taekinna akanne Tia Babaire, ao ti nang manga bita naba ara Tua ae rangi ni boouirei Tia Babaire, Aokati n te ririki ae nako, n te ririki aei Tia Babaire , ai tibwa Aokati ao e aki reke kabongan te Tua aio n aron are e taekinna te *Leader* n te Kaitara n ana *point of order* , bwa e kabwataki ni bon kabanean bongin

te *session* n te tai anne, ngaia are e bon rangi ni boouirei, ngkana ko kakangai akinna *Madam Speaker* , ao e tangitang kanga te kunikai , ao e bon tuai , ao ti nang manga bita, euara moa aki akon te Tautaeaka aei ke, e a bon kaoti ae bon akea ana karinerine nakon te Maneaba ni Maungatabu, e a bon tibwa tia ni bitaki te Tua aio, ni kangaraoaki ma aia koaua ma aia mwaiti, ao a manga bitia naba ao tao a bon taku, a bon aoria, a kawangaia n tangitang ribukin banii, bwa ngkana ti katei bai, ao a na bon konaki, ao ane a ngarengare mai iaon te *floor* Te Tia Babaire, a ngarengare iaon te *floor* te Tia Babaire bwa a ngareakinira, ma e aoria te Tia Babaire bwa e ngae ngke a ngareakinira ao ngaira ti na bon kaoti naba ara koaua te Tia Babaire,

Ngaia bon akea bukina bwa ti na boutoka te *Motion* aio Te Tia Babaire, bwa te *Motion* aio bon te *Motion* ni babakanikawai te Tia Babaire, te *Motion* n aobura maiu te Tia Babaire, te *Motion* n aki karinea te Auti n Tei aei te Tia Babaire, te *Motion* ni kamoamo Tia Babaire, te *Motion* ni kainikatonga te Tia Babaire nakon te Auti n Tei aio, ao are a bon ngarengare a ngarengare bwa are ana kubarira Tia Babaire, ao e na riai n ongora Kiribati te Tia Babaire, eang e na riai n ongora Kiribati bwa aio te *Motion* teuana ae bon rangi ni kamino nano, e a bon tibwa, e tuai bung taai, a tuai mwau

kunikai ake a uatiaki n Aokati ao e nang manga bane naba n tineaki n manga uatiaki bwa ngaia e bure te Tua are e kateaki, ae ti bon kateia ngaira kain te Auti n Tei aio, man aia mwaiti kain te Tautaeka, aia mwaiti kain te Tautaeka , ao ngkai a bitia bwa e aki angaraoi nakoia, ao ti a nakea ngkai, *where are we going* te Tia Babaire, ti nang iriria naakai te Tia Babaire, ti nang irira nanoia, ao tao e koaua bwa are tao anne kamarakin te aekaki aio ae te *majority* , ngaia ngkanne are ti nang iriria, ma ti riai ni kaotia nakoia Kiribati bwa ti aki boutoka te aekaki ni waaki aio Tia Babaire, bwa ngkana ti teimatoa ni boutoka te aeka ni waaki aio ao ti na uota ara botannaomata ma abara ae Kiribati nakon te kangaanga nakon taai aika na roko te Tia Babaire, e bibitaki unin te ang te Tia Babaire, e bibitaki unin te ang, ma ti aki nanona bwa ngkai ti mena iaon te kain tekateka ti na bwainikirina ke ti na bakataea aia *future* abara ae Kiribati te Tia Babaire nakon te aekaki ni waaki ae aekan aio te Tia Babaire,

Ngaia are e riai n tiribaeaki ma ngkai te Tia Babaire, ao ti ataia, ae nang ngorake ngkai te ngorake, a na katei baia akana a katei baia, ao a na tinanimere te Tia Babaire, ao n tokina ti na katei bai te Tia Babaire, ao n tokina ao are e na bon ewenako, ti a bubuti te Tia Babaire bwa ti a kauarerekea , tia katei bai naba ma ngkai bwa ti angania naba

nakekei bwa e a bwati naba aio, ko bati n rabwa te Tia Babaire ao I boutoka te Kaoti, I totokoia,

Tibiika: Ngaia te Beretitenti tera am *point of order*

Hon. Taberannang Timeon: E tuai bane au tai te Tia Babaire ai ti 30 te tekan, I totokoa te *Motion* aei te Tia Babaire, I tuai te bane te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Ko a tia n tekateka,

Tibiika: Ngaia e nakoim te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Ko rabwa e a bon aki ata te katei, tao e koaua tao a bon mmwane ngkana a kan urua te Tua a bon urua naba , bwa are ko a tia n angai te *floor*, I a teirake ao ngaia e a manga bon teirake, ma are e a noraki ngkanne bwa antai ae komoamo a ao antai ae kainikatonga, ma au *point of order* uoua,

Teuana are aranna bwa ana Tua te *majority* e na kaira Tuan kairan ara Auti ana Tua te *majority* , e kairua anne te Tia Tei, ai irabui am ririki n te Auti n Tei aei, ana Tua te Auti n Tei, ma an tai kaminoi nanoia te botannaomata, ao are te Kauoua are ko a tia n *rule out* are ti bon rangi ni bubuti are kabongan te taeka ae te *gang* bwa e a bon kamatauninga nakoia Taan Tei, bwa te *gang* , kanga iai ana *connotation* ke nanona

ae aki raoiroi, ae kanga ko bobota te iango bwa kanga te *gang* ni kakiriwe, ngaia are Taan Tei a bane ni karineaki bwa a rineak irouia aia botannaomata, ngkana ko nang kamangoria e aki raoiroi, ma e tikiraoi ae ti uaia ni kaota te karinerine, ngaia are N na bubuti bwa e nang aki manga oki n taekinaki te taeka ae te *gang* ao kona karinea raom n Tia Tei, ao e rabwa.

Tibiika: Are akea te *point of order* iaon te *point of order* , kabwara te bure bwa are I bon taua mwin arami, mina I manga bure nakoia ake a kaman katei baia, ao I angan ngkanne te Tia Tei mai

Hon. Taberannang Timeon: *Point of order* te Tibiika

Tibiika: Te Tia Tei akea ara *point of order* iaon te *point of order* , ma bon ti te *point of order* , ao akea te *point of order* iaon te *point of order* , ti a kaman tia ni kamauna e a nang maan, ai ara kairaua n Auti aei, ao I a kanakoa nakoim Te Minita ae ko karineaki Hon. Booti Nauan, e nakoim.

Hon. Booti Nauan: E rabwa te Tia Babaire ao tao I a reitai ma kain abau ae Tabiteuea Maiaki riki ni kamauriko te Tia Babaire,

Hon. Dr Kautu Tenaua: Te Tibiika ko kona n anganira ara tai, bwa bon akea ae katea baina, bwa bon ti ngai

Hon. Booti Nauan: E a bon aki ako te bwai aio, N na taotaona riki nanou bwa kanga e a birirake te bwai teuana

Tibiika: Ao tekateka moa te Minita bwa N na ti karaua nanon te Tia Tei mai Abaiang, Te Tia Tei mai Abaiang, ao tekateka bwa N na karaua nanom,

Hon. Dr Kautu Tenaua: Te Tibiika, ti bon ataia bwa akea ae katea baina

Tibiika: N na ti taetae moa, karinea te taibora, N na ti taetae, taraia ngke I kangai nakoimi ni kabane, tao ai bon akea ae na taetae, a tei baimi, ao a tei baia naba uoman man te itera aei, I tarai ngkami, e tei bain te Tia Tei mai Nonouti, te Tia Tei mai Tabiteuea, ao ngke te Tia Tei mai Abaiang ae ko karineaki, ao man te itera aei, e tei bain te Minita ae karineaki ae ngaia ae I taekinna arana , ao Te Minita naba temanna are e Te Minita mai Aranuka, ngaia are ngke I aki kona ni kakiri ngkami ni kateniman I a tibwaia naba uoman ngkami ae I korei arami, ao kabwara au bure, ngaia are I angan naba te Minita are man te *Education*, ao ngkanne I a korea aran te Minita are katea naba baina arei ao I a manga korea aram ngkanne imwina te Tia Tei ae ko karineaki, nanona ngkai, e nako

Hon. Booti Nauan ao imwina e manga nako Hon. Dr Kautu Tenaua, ao e nakoim moa te Minita ae ko karineaki.

Hon. Booti Nauan: Ko rabwa te Minita , tiaki kabwara au bure, ko rabwa te Tia Babaire, te Tibiika ae ko karineaki, I a reitai ma kain abau ae Tabiteuea Maiaki mai Taku nako Tewai, Unimwanen te Uea ni Kai ao Unainen te Ueen te Uea ni kai ni kamauriko te Tibiika ao ngaira ni kabane, kam na bane moa ni mauri,

Te Tibiika, e rabwa ngkai e reke ara tai ni maroro iaon te Onono ae moan baan te kakawaki aio ma I kaotia moa bwa I boutoka te Onono, ngai ngkanne te Tibiika kanga N na maroro iaomia kanga a boouirei n te Auti aei, ao I kakoaua bwa raou ni boouirei tabeman akana a mena naba man te Kaitara, ao e koaua te bwai ae e tataekinaki ngkai te Onono ae te Onono ae e tobwa nanon are mai imwaina bwa te Tua are ngkai ke te Tua ni kairiri ae ngkai are te *rules* , kanga ngai irou kanga e moantai, ao ngkana arona bwa ti nang kaea nanona ao e aki bure kanga e aki eti aron kabwarabwarana, n aron ae e a bon taekinaki naba n taian maroro, ngaia are ti a kaea ngkanne are mai imwaina n tiku n arona, ti a tiku n arona are mai imwaina bwa e aoria n ae toki n te ngure, ao te Tia Babaire , e taekinaki te taeka ae kangai, nakai a onea naba te bwai

ae tao ai tibwa uoua autina, ao ngai I tabe n raibaea te Tua aio ngke a taekinna anne ao I kangai, e mena ao tao iai nanon te Tua aio ae kangai, taua kamanna inanon te maan ae 3 ke iraua te *term* , ao ok a tibwa kona ni bitia, I kainano, e a manga roko te kirati, I a manga bon rairia naba, akea te Tua ae kangai, e a moanntai ami Onono, kamanna riki, ngke iai ao ngai ngkanne N na kangai, kai e a koaua mwane ti a riai n totokoia, ma ngke ti roko ao ti nora te bwai aio, ao eti e aki bati moa ni kaea nanona, ti a katikua n arona arei bwa ti na kangai bwa ti na manga oneia,

Ngaia are I taku bwa e na mate te iango ae tai oneia bwa e nangi ni moantai, ao ngkana ti a nora te Onono ao ti a oneia ao ti aera, ngkana manga iai ae manga nora riki ana onono imwina ao ti na manga kangai, ao ti na manga kangai, taua, ti a kabanea moa te ririki ae na roko aei, ao ko a tibwa manga onono, iai inaomatan te Onono n te tai teuana ma teuana, iai inaomatan te Tia Tei ane e kan tabekarake ana Onono nakon te Tua aio n te tai teuana ma teuana, anne ngai ae I kan kabotoa te Tia Babaire iaon te maroro, iaon au maroro ngkai,

Tia Babaire , e taekinaki naba kanga aron Komete ake mai imwaina, ao e koaua, ngke a tei Komete ake mai imwaina ao ngaira

ti mena itinanikun te Auti n Tei, ao ngkai a tia ni mwemwe maroro aika ngkai , ao ti taku, eaka, ngaia bon te bwai ae e a tia ni kakaraoaki, ao e aera kam a manga meretuaira, ai kamangara, eaera kam a meretuaira ao ngaira ke ti boou, ti taku, mwane bwa te koaua , ao ngke e taetae te Tia Tei mai Butaritari, te Minita n te *Education* ao e kangai, Eang ngaira ngkekei, a ruberube kanoan matara ao a ranran ao a minomino ao akea te bwai ae riki nakoira, ao ngai I kangai, ngaia te bwai ae e a bon tia n ririrki, ao e aera ngkai kam a mang meretuaira, ngaia are I taku Tia Babaire iai katuaran te maroro, iai katuaran te maroro kai e totokoaki aio, e katuara teutana ngai irou,

Tia Babaire , a mwaneweaki naba Komete ae a kamwinibaeaki Komete ake ngkai, ao a kangai maroro akea manenan Komete aika kateaki, bwa e bane te tai, ao aia ribooti titabo ma taian *Diary* , aikawara ngaira ngke ti katei Komete aikai ibukin te botannaomata ao ngaia akea manenaia irouia uakai, ke irouia Taan Tei aika karineaki aikai, tao bon ti n aia tai n Auti n Tei ae ngkana a katei Komete ao moan baan te kakawaki nakon tei Kiribati, aikawara ngaira, nanona ti a bon tekateka ikai bwa ngaia tao ai bon taian nou, n au taetae n Tabiteuea Maiaki, te Ou ngkoe, nanona a tarai nakai bwa taian Nou ngaira, aikawara ngaira, ao a meretuai ara

Komete, a *diary* aia ribooti, Tia Babaire kanga ti ongo naba rongorongoe ae iai tabeua Komete ae aki roko n te taiboraki aia ribooti, ao ngai ngkai kai I a mena ikai, N na bon kakoaua bwa Komete ake I katei a na riai n roko aia ribooti, a na riai n roko aia Ribooti, a tia ni kateaki, a tia ni kabanea te mwane ao eara bwa ana aki karokoa aia ribooti, ngaia are ngkanne I a taekinna ngkai aio nakoia Komete, ngkana e aki roko ami Ribooti Komete aika kam kateaki, ao ngai temanna ae N na nangi ni matoatoa bwanau bwa ni kangai, eaera bwa e aki roko am ribooti,

Tia Babaire a waewaeaki naba Komete tabeua , ao a kangai tao N na kabwara bure ngkana I a manga moan *quote* aio riki. Kometen te Onaoraki tera te kanganga NCD akea riki, ma Komete aikai ngke ti katei are aki ti taraa te NCD ana tarai itera riki tabeua tangitangin tei Butaritari ae n rekereke ma te Onaoraki tangitangin te Tabiteuea Maiaki tei Tamana. Ko kina ami Health aio e rangi ni buakaka ao I kana te tuubu te raeraeti. I a tangira ae ti aki te tuubu n raeraeti kanga aekakin itera akanne. Bwa ngke I a roko n te marae ao e a reke iraua au aoa ao I a mamaraki ao e a kan rebenako kanoan birotou ao e a tibwa roko te Ambulance imwina. Aikai aekakin itera tabeua ao ti na aki ti focus iaon te NCD n aron ae kanga e taekinaki ikai kanga ni

kamwinibaeaki teuana ara Komete ae te Onaoraki.

Ngaia ngai I bon tabe n tekateka ikai ao I kangai ai kawara ngaira irouia te koraki aikai ngkai a meretuaia ao te onono aio te onono ae e na katamaroa nanon ae e aki kona ni kammwakuraki ngkai iaan ara tua ae ngkai. Ngaia are ngke ti noria ao ti taku ngaia e tau tia manga bon tiku riki n aron ae mai mwaaina. Ae kanga aei ao tia katamaroa riki. Ae aron ae mai mwaaina ae Taan Tei aika a karineaki ao a tia n roko te Auti n Tei mai mwaaina a tia ni kabongana.

Te Tia Babaire e taekinaki naba te kabanemwane ao ti aki manga taekini kabanemwane bwa are a tia aron kabanemwane, ma I taku bwa ngkana a nang bon *serious* raoi nakai n te kabanemwane ao I taku bwa te mwaiti ae mwaitina aio ngkai e na tikotiko teutana.

Te Tia Babaire a taekinaki naba aron itera n aron te tangin nano ti aki karinaki ngaira ao ti aera riki. E a bane n te itera aio nakoia kaain te Tautaeaka ao man te tai naba are mai mwaaina te Tia Babaire, a karaoaki naba itera aikai. Te Tia Babaire te bwai ae kakawaki n te Komete ana iai kaain te itera arei ao ana nakomai ikai ao ti nang mimi ngke tia manga ongo te maroro ae kangai, a kauarerekeia nakai bwa ibukina bwa ngkana a roko ao e na

boo te itau ao te kaunibai ao te kaboo aintoa. Bwa ngke ti katei Komete aikai kam na nakomai ni kakabo aintoa. Ti katei ngkami bwa kam na kaai ami iango aika a kakawaki ibukin Kiribati ao ti na taiborani bwa ti na manga karau ni katamaroai bwa akea kateami bwa kam na nakomai n riribaira bwa ibukina bwa ngkami kaain ikanne ao ngaira ti na riribai ngkami bwa ngaira kaain ikai.

Kam na iraorao ao tao ngkana kam bon unun nanona tao a bon unun kaain Komete ake mai mwaaina. Ngaia are ti na bubuti ngkami Komete ake a tei ngkai tai manga unun imwain ami Komete tataro nakon te Atua ao ana naba tamara are i Karawa. Ngaia are kanga I nang mimi n aekakin itera aikai ao te un ao tera riki. Te Tia Babaire iai te Komete teuana ae I anganaki taekana ma I aki kona n ataia te Komete aio te *Population Committee*. I aki kan taetae ni kamwinibaea te Komete aio ma ana oki rikaaki kaain te Komete ae te *Population Committee* ngkai ao ana iango ao ana ongora bwanaan nanoia bwa tera are a tia ni karaoia ae e aonikaia te i Kiribati inanonara tai ni population Committee. Ao Komete riki iaa ake a tia n tei mai mwaaina.

Ngaia are te Tia Babaire ngai kanga I kan katuuu au maroro iaon te mena bwa te onono aio e kaea nanon are ti na riai ni karaoia bwa e

moantaai ao e tuai kona akea te Party ngkai ake ae register ke tera riki. Te Tia Babaire te bwai ae ti karaoia naba ngkai te Tia Babaire ti karaoa are mai mwaaina are a tia ni biri inanona auti ake mai mwaaina. Ao ngke arona bwa ti bon karaoa riki te bwai teuana ao bon anne te bwai teuana ti aki kona ni kabwarabwara riki.

Ngaia are ngai te Tia Babaire kanga I kan kaokioka riki au maroro nakon te onono aio e na aki kairaki nako nanon te i Kiribati ni kangai, nakai a manga onono naba ngkai ao te tua aio e nang boouirei ma akea inanon te tua aio e kangai, e boouirei te bwai aio kamaanna riki tao iraua autina ae mate ao ngkanne ti a tibwa kona ni bitia. Ti kona ni bitia iai inaomatan te Party teuana ke te Tia Tei temanna inanon te Auti n Tei aio ae ko kona ni bitia inanon te tai teuana ma teuana.

Ngaia are ngkai te Tia Babaire N na ti taekinna riki ni kamatoatoa ao N na kamatoa riki iaon te mena aei kanga e kuri ni katuaraa, ae kona mereakinia aomata ae a katei Komete ngkai n aranira bwa ti aera. Teuana naba ae mwemwe n te maroro te Tia Babaire ae kanga e a nang aonikai tia nakomai bwa tao aron kabwarabwaraan raoui te maroro arei ti ngenge ao tao tia nakomai bwa tia karekei arora. Nanona ngaira aikai ni kabane aika

ti bane n tekateka ikai tao tia bane n ngenge bwa iai te bwai ae ti anganganaki.

Ngai a tuangai kaain abau ae Tabiteuea Maiaki ngke I rineaki ao a kangai kona nakon te Tautaeaka. Ao ae I a mena n te Tautaeaka e aki ngenge te i Tabiteuea Maiaki bwa e kaea nanon te i Tabiteuea Maiaki. Ngaia are I taku bwa e aonikai te taetae ae aekakin ae kam a nakoati, bwa aboaki bwanibwanimi a boaki nukami n te bwai teuana. Ngke e nakomai te i Tabiteuea Maiaki te Tia Babaire e nakomai bwa e tuangaki. Ao e kangai au taeka nakoia kaain Tabiteuea Maiaki ao ngkana e a manga aki Tautaeaka ae kam tangiria ngkai ti tangira te Tautaeaka. Nanona ngke e a manga aki Tautaeaka aio N na manga bon nakon naba te Tautaeaka are e Tautaeaka n te tai aei.

Ao ngkai I a roko ngkai bwa I a mena n te tabo aio ngaia I a mereakinaki bwa ngai te O te taetae n Tabiteuea Maiaki te O ngai te bwaouakiri ngai. I aki taekinia raou aikai ma I a bon riaou ngai ao tao I a ngenge. Ngaia are te Tia Babaire taetae nakon te bwai ae maroroakinaki ngkai ma e nang kairua ae kam nang meretuaira n aekakin anne. Bwa are ngaira naba ti tekateka ao a ruberube matara ao a mwariroriro ara iango n ai aekakimi naba ti maeurei ao ti tei ibukia kaain abara ake a rineira. Ao

ngkai a ongo taekara bwa tia mereakinaki ai bon kaawara ngaira. Ai kawara ngaira te Tia Babaire I tekateka ikai ao e bon nanokawaki nanou ao I taku e aera tia mereakinaki N na manga otinako riki ni karaua ni iangoia bwa eti te tabo ae I mena iai ke tao iai bwaai aika I karaoi.

Te Tia Babaire ngkai tia bon kabanea kunara ni meretua aron katean te Komete aio tia bita te Tua ae Maungatabu ke tao terana ae e nang riki ae e nang takabuburakaei ae e nang reke iai te kanganga. Ti te bwai ae riki bwa nakai aki kukurei iai bwa a tangiria bwa ana rawata riki nakomai ti anne bukina. Ngaia niman ao ngaira naba niman, ao ngkana ti kakaraoi aikai ni karokoa e toki te aonnaba tautaua ana manga tangitang naba nakai. Uoman nakai naba uoman. Ngkana tia kakaraoi naba aikai ni karokoa e bane te term aio anne raoi bukin te tangitang ae e a nang kaberoora te kaberoora. A tangiria riki nakai bwa e na rawata aika koraki.

Ao a kotea te tua aio ao te tua aio ao ngaira tia kan oneia ao tia oneia ngkai are kam na manga moanna naba bwa te majority iroumi ma ti noria bwa ibukina bwa e riai n oneaki. Bwa e na nikoraoi inanon te waaki. Ao e na ataia te i Kiribati bwa ngkai ti onono ni kangai a bon rin naba Taan Tei aika a karineaki aikai man aia itera akanne. A rin

riki antai ao te bwai teuana ae ti tibwa ota raoi ke e tia ni maroroakinna te Education. Ngaia bon te bwai ae e a tia ni kakaraoaki. Nanona te Auti n Tei are mai mwaaina ao are mai mwaaina tao ti aki ataia ti aki kona n okirikaaki. Tao ni karokoa te tai are ti nanoroo ti nakonako ma tera. a tia ni kakaraoaki bwaai aikai e aki boou. Ma tao eti te taetae ae e a kangai te taetae ai moantaaira ngkami tao eti ma kai akea naba tukan naba te moantaai n onono.

Ngaia ngke e mena ao moantaai karinna n te Rules aio ao kangai ao te rules aio e na tiku n arona aio n aki kona n oneaki ni karokoa kam bane ni bwaka moa ngkami kaain te Auti aio. Tao e toki te term ke tao e toki ana term te Tautaeka ke tao tera akea inanona.

Ngaia are ti na riai n oneaia ngkana ti kan oneia. N te Auti ae e na roko aio ngkana iai ae kan oneia e na manga tabeka naba ana onono ma e bwaati ke e aki e a tia naba ikanne.

Ngaia are ti na aki kaminibaeaki e a tibwa ingabong ao kam a oneia naba ao ngaia ao taua moa bwa ti na aki moa oneia bwaau bwa e a tibwa ingabong. Ti a tibwa maroroakinna n te kabanea ni wiiki e a tarabuaka e aki eti ao e a kanga arona taua moa. Ti na riai n oneia ao ti taku bwa ti noria bwa e na raoiroi bwa e na riai n oneaki. Te Tia Babaire ti

aki mama ao e aki bure ae ti karaoia bwa e a kaman kakaraoaki mai mwaaina.

Te Tia Babaire N na korea riki wiin au maroro ti bon kaawa ni bon maroro aika a tabekaki. Ngaira ti kawa iai kanga ti bon aki toronibwai iai. Ao N na raona riki au maroro man anne te Tia Babaire e katuaraa te Tia Babaire ngkana kona nang kabubura wiim ni maroro ikai ke n raa ao ngaia bon te bwai aio bon te bwai ae e a tia ni kakaraoaki ao e bon kakaraoaki naba n am tai. Ao te bwai riki ae e nang kararaoma te Tia Babaire ngkana ko a kotokotei bwaai aikai ao ngaia ko a tia naba ni kaaini naba Komete aikai aika ti aki kona n ataia bwa ti aki kan kaoki ara rongorongoa iaona ke n neneri bwa tera ae riki. Bwa te bwai ae kakawaki te Tia Babaire ti na kabotoi ara maroro iaon te bwai aio.

Bwa ngkana ti onea te bwai aio iai burena akea burena, bwa eti ma aron ae te tua ae ti noria ngkai bwa te Tua ni Kaetieti ae ti noria ngkai e aki ira nanon are e nang karaoaki. Ngaia are tia manga karaoia ao I taku bwa e itiaki riki ae ti karaoia bwa ti karaoa te onono ao ti kaeta nanon te onono nakon are ti karaoia imwain ae ti na karaoi ara waaki. Ao ngkana e tangi nanon te tangin nano te bwai aio ngaia te bwai ae e aki e boou e a bon kaman kakaraoaki. Ngaia are n au maroro aikai Madam Speaker ao N na

moantaai ni motirawa bwa e rawata ae e na maroro ao tia katoka iaora ni kabane ana bau Kiribati ae te Mauri, te Raoi ao te Tabomoa ao ngkana arona bwa iai buren te maroro I a kabwarai buren au maroro. Ao I boutoka te kaoti. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ao I anganiko ngkanne te Tia Tei mai Abaiang ae ko karineaki Hon.Dr Kautu Tenaua e nakoim.

Hon.Dr Kautu Tenaua: Ao e rabwa te Tibiika ao I kabwara au bure n aron are I teirake iai n te tai aei are I taku bwa n au taratara bwa I rangi ni matairiki ao I ataia ae akea ae katea baina te Tibiika. Ma e aoria are ko taku bwa are a katea moa baia nakekei moa imwaira. Ma ti taraia ao I taku ngai bwa e nang kainaki.

Ngaia are I a tuatua bwa N na taetae moa ngaia are I a katea baeu ma I katea baeu imwain te Tia Tei mai Tabiteuea Meang. Ma e raoiroi bwa anne au noraba irou ao am noraaba ao I karinea te Tibiika. Bwa I taku bwa e na raoiroi ae kona buobuokaki naba irouia am Kiraaka ke am Kiraaka naba akana i moa. Bwa ana taraia naba bwa antai ae e moan katea baina bwa are e bubura te Auti aei ao are kona taraa te iterana ao ko aki noora te iterana. Ngaia are I karautaeka n te bwai ae I a tia n tabekia ma I taku bwa I

taetae n te koaua ao N na taetae n te koaua. Ao N na waaki.

Ti na taraa te tua are ara tua are ti karaoia. Te bwai ae bon nang kakawaki imwain rokora n te Auti n Tei aei ao ti na riai n ataia bwa tera katabeara are ti na riai ni katabeaki iai imwain rokora ikai ao otara. Bwa otara e aki n are e na katereaki n taai nako man te boki ma otara man itiakin nanora. Ao are e taekinna te Tia Tei mai Kuria ao I nang karinea ana taeka arei. Kona riki bwa te oi n aomata ngkoe, te oi ni mwaane ngkoa, te oi n aine ngkoe. Ao man anne ao e a teretere naba te bwai ake a tuua aika a wene aikai. Ti bon titiraki n te moantai e aera ngkai ti na bita te tua 66 n ara kaetieti n ara Auti ni bowi.

Bwa tao e bon nang buakaka ao N na warekia ao I kabwara bure bwa e mena n taetae ni imatang, *as far as possible* I a warekia mai imwain tokina *as possible the overall membership of committees shall include members representative of all parties and groups represented in this Maneaba. It so nice and clear e* nang ni itiaki akea barekarekana inanon ara koaua ni kiritian ao n ara koaua naba n reireiaki irouia Tamara ma tibura ni boutokaan te katei ae riai ao te eti. Bon te akea ma tera bukina ngke e a ti manga karenakoaki are *groups* arei te Tia Babaire. Tao iai bukina ae ngaia ae e na kataia ni karekea te iango

teuana ae tao kaotinakoan temanna ma temanna, I kabwara bure ngkana ngaia anne. Bwa e a Kamanga bwa e a bitaki ao e a kangai *the members of committee shall include at least one member from registered Party.*

Ma ti bon ataia bwa bon akea iaan ara oi n tua ae kona riai n *registered* moa imwain ae ko kinaaki bwa te Party ngkoe. Ma ngkana ti tekateka n te kain tekateka aio ao I ataia bwa kaain te itera arei I ataia bwa a mena n te Party arei. Ao I ataia bwa naake a mena n te itera arei I ataia naba bwa a mena iaa. Au *conscience* anne e tuangai, e ang. Ngaia are e bon kananokawaki te maroro are e tabekaki ngai I bon kaotia ma te koaua akea nanona, e ti kataaki ni kamaeuaki te iango are e kateaki iai te tua ae boou aei ae ngai irou e kataia ni karaoa te mwakuri n aonikai ni kataia ni kationakoa temanna ma temanna n te tai teuana ma teuana n aron are a tangiria. Ao are a manga taraia ao a kangai manga ti buana bwa a koro kaain ara Komete akekei.

Ngkai ngkanne ti nang kairoroaki n te bwai aei bwa ti na kakoroa niman ma te kanganga nanona ti nang anaia ngkanne man te itera arei. Tia bitia n te tai ae waekoa ao e a roko naba ikai. I kabwara bure nakon te Minita n te tabo ni karao tua. Bwa I taku bwa ngai anne au namakin iaan au onimaki naba ni

kiritian. Bwa bon akea riaina bwa e na karaoaki aio n te tai aio bwa akea te bwai ae e na kabuanibwai iai ara Auti aio, akea. Ke e na kabuanibwai Kiribati iaan ara babaire bon te akea.

Ma tia kataia ni kamaeua ara koaua ae boboto iaan te bwai ae aki itiakin te iango. E aki itiaki te iango bwa e anaaki te bwai aio iai e aanaki n te bwai ae e aki itiaki. Are I aki toki n taekinna mai mwaaina. Ao bon teuana te kanganga e ribaaki rinia kaain ara itera aio bwa e na bon okoro te iango are e nang roko n ninia nako te Komete anne ao N na bon kaotia ma te koaua ngke arona bwa ngai I rinnako n te Komete ao N na bon taraia ao N na bon tuanga te Beretitenti. Bwa ngke I a noria bwa e a riai ao e a tau te tai ae ti na mwakuri iai. Bwa ngkana teuana te wiiki ke teuana namwakaina ao e nang tau e a tau. Ao anne te bwai ae moan te kakawaki bwa kaain Kiribati a na taraia bwa ti bon karaoa raoui ae riai ibukin kabonganakin aia mwane. Ma ngkana ti nang reitiano bwa ai teuana te ririki, ai uoua te ririki. Ao I kabwara au bure nakon raou n Tia Tei are e riki bwa te Tia Babaire n te Komete.

Ngke arona bwa I wareka te ribooti are e karaoaki irouia nakeke angkoa a onimakinaki bwa ana kaira aron ara bobowi ao N na bon nang un iai. bwa I bainikirinaki ngai, bwa n

aekakin te ribooti arei are e a bon kangai naba ti aki aekakin te ribooti aio ae I tangiria. Te format ai bon te format tera ae aekakin aio. Bwa ngkana e koaua bwa ti na karaoa te rabwata ae aongkoa ae e na mwakuri ibukin kaitiakan ana mwakuri raoui te tabo ni Kuakua ao I a tia ni wawareki te naan ribooti te Tia Babaire I a tia. Bwa are e karaoaki n te ribooti ae nako aio I kabwara bure tao e titiringa te *introduction* te Tia Babaire. *It just a fraction of that introduction* ao akea naba. I nang nanokawaki n anne bwa are ngkana ko noora naba te ribooti ae karaoia temanna ae roko mai tinaniku n rinanon ana waaki te Kuakua.

Tibiika: Te Tia Tei ao iai moa au bubuti nakoim. N na ti bubuti nakoim te Tia Tei ae ko karineaki an *focus* riki iaon am *motion* ao antai taetae iaon aia ribooti raom n Tia Tei bwa ngai irou e a nang okioki am *point* anne n te tai ae nako. E titebo ma a bon kaawa iai bwa a bon kaminibaeaki n te aekaki ni maroro ae koa taekinia bwa a bon aki tau ni karaoa te ribooti. Ao a rineaki n ai arom N na bubutiko te Tia Tei ani keiaki ni kataia ni maroro riki iaon te Kaoti I a bon bubutiko. Ao e nakoim te Tia Tei.

Hon.Dr Kautu Tenaua: I taetae iaon makinakin kaainakin te Komete man ara itera aei. Ao anne bukina ae I kataia ni kabwaranakoa bwa

tera nanon ae I nanonna. Bwa I tuangko bwa are tao anne te bwai ae a makua te koraki akekei bwa are ngke arona bwa ti mena inanon tao te Komete ao ti na ataia bwa teuana te bwai tao e na nang uangingi te tai bwa are ngkana tia noora ara ribooti arei mai irouia naake a kainiira bwa are iai te *secretariat* te Tia Babaire ao te Secretariat ao ngaira ake ti tekateka n te Komete ti na taraia bwa ti kangai. Aio ngkai ae inanon te tai ae maan na aio, aio ngkai ae ti kantaningaia bwa e bon riai iaan katabeara iroun te botanaomata bwa are kabonganaan ana mwane te botanaomata bwa e nang reke te bitaki ae kantaningaaki nakon ana waaki kanga te botaki ae ti mena iai. Ao anne ngaia are I riki n taekina arei ao I kabwara bure n anne ma ngai te bwai ae I taekinna I bon taekinna bwa I kangai ngke arona bwa ngai te Tia Babaire ao e roko te ribooti arei imatau ao I kangai I kabwara bure bwa te Secretariat I aki ataia ao e na bon kangai nakoira, I aki kukurei n aio bwa katabeara te *objectives* are ti mena iaana e aki *reflected* te ribooti are ko a karokoa irou te Secretariat.

Anne ae I kataia ni kabwarabwara ma te Tia Babaire ti aranaki bwa,

HE.Taneti Mamau: *Point of Order*

Tibiika: Ao N na ongora moa te *Point of Order* e nakoim te Beretitenti.

Hon.Dr Kautu Tenaua: Bwa e aki moa kona ni kabanea moa au maroro e na riai

HE.Taneti Mamau: Tiaaoka te Tibiika 39(3) e nang *respectful* ana maroro te ae e a unimwane ao ana Tia Tei temanna Abaiang ae karineaki. E a kaokioka te ribooti ao akea n ara *rule* aekan te ribooti ae e na kabwataki n te Auti aei akea. Ao e a kakatorotoroi ribooti ae a tia ni kamenaaki anne e aki raoiroi e aki karinea raona n Tia Tei. Ao riki Taan Tei aikai a kakawaki bwa a rineaki ao ti ngaia ngkai ae e nang kakawaki ibuakoia Taan Tei ni kabane ao ake nikirana kanga ti aki oi n Taan Tei imatana. E rabwa.

Hon.Dr Kautu Tenaua : Ao e uara ngkanne aekakin ana taetae te Beretitenti ae aekakina anne.

Tibiika: Iai au bubuti nakoim te Tia Tei N na wareka te tua anne. Ane 39(3) *the Speaker shall ensure that the debates objective factual and respectful of the Maneaba and may exclude the member from a debate or seating depending on the Speakers determination as out far such member as preach disapproval*. Bwa I a tia ni bubuti nakoimi Taan Tei bwa ngkana kam maroro kataia kanakoa te kantaninga are kona kuua raom n Tia Tei are kanga kona kaminibaea, kona *respect* raom n Tia Tei bwa are ngke e a tia n rineaki bwa e onimakinaki bwa

ngaia ae e na kaaina te Komete ao N na bubuti bwa ko konang aki taetae are tao e a bon kabwaka n ana itera are tera ma I taku bwa akanne a kamatauninga.

Ngaia N na bubutiko te Tia Tei kataia riki kakaea am maroro bwa I kaeta am itera are tao e a maan ami tai bwa tera bukina ma ngkana ko nang bon nang *specific* iaon ae te *report writing* bwa e a bon aki raa kanga ngai irou N na bubutiko I taku bwa e a bon kaminibaea aron ana mwakuri temanna ma temanna ae e onimakinaki iaan te Maneaba ni Maungatabu aei. N na butiko te Tia Tei keiaki riki nakon raoui are te *point* are ko kataia ni kabwarabwara. E nakoim.

Hon. Dr Kautu Tenaua: Ko rabwa te Tibiika ao I taku bwa e nang *objective* au kauntaeka ae I taetae iaona. Ao okirikaaki nakon te *substance of my debate* ao ngkanne ko a noria naba ao kabotaua ma te naan debate ake mai mwaaina bwa I aki kangai bwa ngai te aomata ngai ae tao I a bon nang raa tera are e taekinna te Beretitenti. Ma I kauntaeka te bwai ae ngai I taku bwa e nang riainanon te Auti n Tei aei. Bwa te bwai naba teuana te Tia Babaire tao e aki nanonna te Beretitenti bwa te bwai are e kamena ke e katabeia iai kaain te Komete ao tao e bon nanonna raoui bwa ngaia arei aekakin te ribooti ae kantaningaia. Bwa ngkana ko

karaua n raranga te bwai arei ao e karauaki raoui ni karaoaki ngaia are e bon bwa N na mwaninga taekan anne.

E aoria bwa a bon taratarai aia kakauntaeka nakanne kanga I taku ngai bwa I taekina te bwai ae riainon ibukin kabonganakin raoui ana mwane te botanaomata. Ma te onono ao I karautaeka naba nakon are e taekinna te Beretitenti. E taku bwa te onono aikai ibukin kairan ara bowi n te Auti n Tei aei ana bwai te Auti aei. Ngaira aikai tengaun tabun ara koraki ti aki kariaia te bitaki bwa ti aki noora riain te bitaki. Ao ae I taekinna aio taraa te bitaki man are I taekinna arei 68 ao e taku te taeka *as far as possible* tera ae bure n anne. Te *overall membership of committees shall include members representative of all Parties* ma are akea moa te Parties and groups. E nang wanawana te bwai are e karaoaki arei e wanawana bwa e kataia n tobwa ni kabane te iango are ngkana ti akia rei ma iai arei are ti bon bane n ataia ao I ataia ao e ataia naba te Beretitenti. E ataia ae ti mena n te itera aei ngaira kaain te Party ae aio ae ti aki te Party ae ti ataia bwa ti mena n te group aio. E ataia naba ae iai naba te group arei.

I ataia naba ae iai te naan *independent individuals* ai bebetera bwa ti aki kainnanao anne.

Ngaia are e Kamanga akea oin te kauntaeka ae e na taekinna nakai bwa ngaia e aki raoiroi te tua. Ao ngke a noria bwa te bwai ae bon te kamimi bwa ngke aki koro kaain te Komete ao e a uotaki naba te *motion* ke te kaoti ae moan te kamimi bwa e na kabwataki naba ikai ao ataia ao antai ae e na manga kangai bwa e bon kabwataki n te Auti aei. Ao antai ae e kabwatia, ngaia naba bwa ibukina bwa te mwaiti irouia ao a nang bukina bwa te mwaiti irouia ao a nang bukinia te koraki ni kabane bwa titebo aia iango ma te iango are a iaiangoia. Ke a bon karaua moa ni iangoia bwa teuare i karawa e taratara bwa tera raoi oin te bwai are e na bitaki iai te bwai aei.

E ang n aekakin naba te naan tua ake a oneaki inanon te boki aei kanga I bon noria kanga bon akea riaina. Ao ngke arona bwa e karaoaki ara tua ni kairiri aio kanga aekakin naba te babaire iaon onean te tua n ara oi n tua ao e na bon rau ara Auti aei. Ma titebo ma te bwai are e a karaoaki e karaoaki te naan babaire ni bitaki ibukin kamwengaraoan raoi ara tia kairiri. Ao I nanokawaki bwa *you can read between the lines Mr President with due respect.*

Ngaia are e aoria bwa ni bon te tai teuana ao e na uringaki au karaki aei bwa ane e na bon manga rinanoaki te bwai aei ao irouia taan

rabakau ao I taku bwa ti na bon uotia naba nakon te CPA Meeting n te tai teuana. Bwa tera aia namakin kaain te CPA bwa N na bon kaotia ma te koaua ngke a karaoa te tua naba imatang ao a karaoia iaan te kantaninga are te koraki ake a roko n tekateka inanon te Auti aei tia manga kaoka te taeka are a taekinna oi n aomata. Ao a oi n aomata n arora n ara katei ae t iota iai ao a oi n aomata naba n aron otara n te maeu ni Kiritian anne.

E bon raoiroi ao e rangi ni bubura naba ana tangira te Atua ma ti bon ota naba ni bwaai aika a tia n riki bwa ngaia bon iai naba te tai teuana ae e na bon manga anga naba ana babaire te Atua ae e na bon manga kaitiaka naba te bwai are e taku bwa e aki itiaki. Ao e karaoia te garden are Eden e karaoia ngkoa n taian te ieka, e karaoia n te tabo are Kumora ao anne e teretere nakoira bwa n te Auti terana ngke ti bon ira raoi te koaua n onoi nanora bwa bon babaire ake ti karaoia ikai, e boboto iaan kantaninga aika itiaki. Bwa ti aki ibukin bwaai tabeua are tao ti na ana te taeka teuana te orotoka. Ti aki nnen te taetae ni ikawai aekakin anne. Ngke ti kabwauta kanara ke tera aio te taetae ni kawai inanon te Auti n Tei aei e na riai n aki taekinaki n te Auti aei te Tia Babaire.

I taku bwa kona kamatairikiko te Tia Babaire ngai tao au maroro I aki

ataia bwa tera ae e na kamatauninga iai, bwa I taekina te ribooti te Tia Babaire I aki taekina te aomata I taekina te Tia Babaire te ribooti. Ao kam a taekinna bwa ngaia I kaminibaea te aomata ti aki te ribooti ae roko ao anne te bwai ae kam na riai n ongongora te bwai ae I taekinna I aki taekina te aomata ma I taekina te ribooti. Ma I kangai nakon raou n Tia Tei ngke arona bwa ko bwainikirinaki n te aekaki n ribooti anne ao I kabwara bure nakon te Secretariat, bwa te Tibiika ko a bon tia n roko n te naan *meeting* ni kabane ao ko atai naba te naan *secretariat* ao ko ataa te *format* ae koreaki iai ao te Auti n Tei aio ane ana Auti n Tei Kiribati ti aki kantaningaia bwa te ribooti e na aki roko n te aekaki n rinan anne.

Ngaia are au kantaninga bwa man au maroro anne ao tao bon te tai teuana e nang bitaki anne. Bwa ngai I tangiria ni wareka te bwai ae kanga ti ataia ao kanga ti na kamoamoia iai te Komete bwa ai materaaira aron te bwai ae a tia ni karaoia ao kainnanoia ma tera bwa e materaai bwa te ribooti arei ao e a riki bwa e a bwebwe bwa te bwai teuana ae e a tekeraoi ao e na kabwaia iai te i Kiribati ao e materaai naba tikura iai inanon te Auti n Tei aei. Imwain aei I tekateka ao I kabwara bure ngkana iai tao kanoan te maroro ae kamatauninga akea nanon anne I kabwara au bure n anne I kabwara bure bwa ti aki

nanou n taekinna bwa N na kamatauninga temanna bwa e na kaminibaea temanna.

Ma I bon buuta nanou n aron otau n aron te bwai are e a tia ni baireiaki iaan ara tua ae ara oi n tua ae tei iai ara Auti n Tei aei ao kairan ara bowi ae I taku ngai e a kaman itiaki ni karokoa te tai aei. I aki boutoka moa te bitaki.

HE.Taneti Mamau: *Point of Order*

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao I taku bwa am kabanea ni maroro e kaea nanon are e a bwarabwara raoi koa bon *focus* iaon te ribooti are ngaia ko kataia ni *compare* ma te naan *standard of report* man te CPA man tera ao anne I taku bwa akanne bwaai aika ti riai n ongora n am kabwarabwara e nakoim ao ko rabwa. E nakoim te Beretitenti n am *Point of Order*.

HE.Taneti Mamau: Te Tia Babaire ngkana ti aki te *Point of Order* ko a katekatekaai naba ma kanga tia namakinna man te itera aei bwa te taeka ae te oi n aomata e aki nang *parliamentary* bwa kanga otau ngke e tabeka te aekaki n taeka anne te Tia Tei mai Kuria I aki ongo ae te oi n aomata, ma I ongo te oi ni mwaane ke te oi n aine. Ma te ai ti aki te oi n aomata kanga ai raon ae te man ngkoe ke tao tera kanga n au kabwarabwara ma e a nang

kamatauninga nakon ana Auti n Tei Kiribati.

Ao te kauoua e taekinna bwa e ti tiriburea te ribooti e koaua bwa e a bon kona ni kiba nakoina n akea te aomata ae koreia. Ma are e a kataia ni kaitiaka ana taeka bwa e a toromerea ana Tia Tei Abaiang temanna ae a onimakinna ae Tia Babaire n te Komete anne ae ngaia ana ribooti are e kawenea bwa ana ongo kaain Abaiang bwa ko aki ataa te katei.

Hon.Dr Kautu Tenaua: *Point of Order* bwa e na kaitiaka au taeka.

Tibiika: Te Tia Tei I taku bwa e ti kataia ni *Point of Order* iaon te ribooti arei ma I taku bwarabwara n am kabanea ni maroro ma tao ibukina are mai moana ko kataia n nang katuruturua are ngaia are e *refer* nako iai te Beretitenti. Ma kabanean am maroro I taku bwa e a bon nang tamaroa bwa ko kaota raoi te bwai ae ko nanonna inanon am maroro, ma te Beretitenti e kataia ni *Point of Order* iaon are ko a kaokiokia iaon te ribooti ao riki tao are te Chairman are ngaia e kore ate ribooti.

Ao I a kanakoa ngkanne nakon antai bwa I atagia bwa e mwaiti aika a kan maroro ao I atagia bwa e mwaiti naba ami bwai akana imwina ao e bon nakoimi ngkanne aron ami kan maroro n ami itera aika a

kakaokoro. Ao I atagia bwa iai riki aika a kan maroro temanna, uoman, teniman, aman, niman. Ao ngkanne N na kanakoa nakon te Minita ae karineaki Hon.Martin Moreti ao e nakoim.

Hon.Martin Moreti: Ko rabwa te Tia Babaire ngkai e kona naba n reke au tai iaon te onono aio ao tao e bon nang uarereke au iango ao au koaua ni boutoka te onono aio te Tia Babaire ao tao N na moantaai ni kabwara bure ngkana arona bwa tao e a *out of order* au nonori ae memeere te Tia Babaire are bon ti akin gai te Lawyer. Bwa te bwai ae kakawaki te Tia Babaire ae tibwangara ae kakawaki n ara Auti tao bon tarakin bwaai tabeua ae ti taku bwa ti noora riain oneakina n te tai teuana ma teuana. E ngae ngke tao e boo uke tao e menaai ma e kakawaki te Tia Babaire ngkana ti noora bwa e riai teutana ni kamarauaki ao I taku bwa anne e kakawaki ni karaoan tibwangana anne te Tia Babaire.

Te Tia Babaire te bwai ae I kan taekinna are e a bon tia n taekinaki riki ara *rules* are 88 (2a) ma ngai ngkanne I ti kan taetae n are (1) te Tia Babaire. Bwa te onono ae ngkai are kanga e a tia ni manga oneia ngkai irou kanga e titebo ma kanga e nang matoa teutana te Tia Babaire bwa are ti na bon tuangaki naba bwa te Maneaba aio e na riai n reke niman ti anne te bwai ae I taragia ao

ara onono ngkai kai tia manga bitia tia manga kataia ni kaokia nakon are mai mwaaina ae kanga e bon kaineti naba ke e kuri ni irekereke ma aio bwa e a kabebeteaki, kanga e karauaki riki ni koteaki riki rarikin ara onono aio ni kamarauaki bwa e aonga kanga n akin ang boo, ke tao e na akin ang matoa. Bwa n te tai teuana te Tia Babaire ti na manga kona ni kunea ae ngaia ti aki kainnanao niman bwa tia manga kainnanao teniman kea man ao e na kanga ara onono ae booureirei aio tia manga bon tuangaki naba bwa niman anne te bwai ae I nang kan taekinna ae I taku bwa e kakawaki bwa e na matata nakoia ara botanaomata bwa tera raoi oin te onono ae kakawaki ae tia boutokaia ngaira kaain te Tautaeaka n te tai aio ao tao bon ngai riki bwa I bon kan kaota naba au koaua n nooran riain oneakina ma e na bon kuri naba ni irekereke ma e na aki raka iaon niman. Kanga te onono aio e a manga bon kaokaki nakon ara *rules* are mai mwaina are e na aki kee iaan teniman ma e na aki raka iaon niman. Kanga e bon irekereke ma aio ma te kanganga te Tia Babaire bwa ngkana e na manga roko te tai ae ti na manga taraia bwa ti aki kainnanao ae niman ti atai akana niman te Tia Babaire n aron ae e a bon taetaekinaki naba bwa te Komete bon ti aki te bwai ni manikangareaki te Tia Babaire are ti bon bane n ataa anne. E nan ang taraa n rangi ni korakora iai tao

teuana ae kakawaki ae ti na riai ni katanoata teuana te kabanemwane ae buburakaei ao n tabetai te Komete ngkana e a manga nang mwaiti kaaina ao taraakina n te tai teuana ma teuana iai n taai tabetai ae ti na akin ang kainnanao niman te Tia Babaire.

Bwa ngaira n tabetai ngke ti a tia naba ni Komete n tabetai ngkana tia nako ngaira niman ai bon akea te bwai ae ti nang karaoia bwa ai tera nanon ae niman aman ke teniman I taku bwa e nang tau te Tia Babaire ibukin karaoan te ribooti bwa are bon iai naba te naan Kiraaka akana a kona ni iriri ni ibuobuoki ni miniti ao n ra ariki te Tia Babaire. Ma bon ti anne kanga te kantaninga iaan te onono aio bwa ti aki onono ibukin ae ngkai te Tia Babaire bwa are ara kantaninga bwa ti onono nakon Auti aika imwaira ao nakon te roro ae imwaira te Tia Babaire. Ao tao e na manga taraaki n te tai teuana bwa ai ti uoua te Party ao ngkai ti uneakina bwa a rawata te Party ao ngkai a kataia n ribaira bwa ti na rin ao tao tera. Ma I taku bwa n te tai teuana are e na manga bon ti uoua te Party e na burenbwai ae e na manga teniua. Ao e na kona ngkanne ni kaineta te kantaninga are ngaia ae e bon eti ae e na aki kee iaan teniman ao e na aki raka iaan niman.

Kanga bon ti anne te onono ae ti kataia ngkai ni bitia ao ni kaokia

nakon arona bwa tao e koaua bwa tao ti *oversite* mai mwaaina bwa ti akin ang noria ma I taku bwa e teretere n a ara onono ae ngaia ngkai ae tia manga oneia ao e titebo ma e nang matoa tia bon kabaeaki naba e ngaie ngke e a bon aki *necessary* niman ai bon niman bwa are iaan ara *rules* ae aongkoa tia manga bon kataia ni kotea rarikina teutana kanga ni manga kangarea bwa e aonga ni manga marau teutana bwa e aonga ni kona n tobwai naba kanganga ae kona n niman bwa e na aki kee iaan teniman te Tia Babaire.

Kanga bon anne oin bukin teirakeu bwa kanga I taku bwa bon ti aki te bwai ae kanga e nang bubura maroroakinana e na akin ang tau ate tai ao I taku bwa bon ti anne oina bwa are e a taekinaki tao te naan *members* I aki kan kaoka anne ma I taku bwa anne raoui au kantaninga n te onono aio ao tera ngke e noora riaina raora n Tia Tei bwa e bon tiku naba niman ma e kona n aki raka iaona ke e na aki kee iaan teniman. Ao e a kanga e a ti kamarauaki naba bwa are bon aron te tua bwa ngkana tia manga nang kakooa ke tao ara tua ni kairiri tia manga nang kakooa ke tao ara Tua ni Kairiri tao tia manga nang kakooa ke tao ara Tua ni kairiri tao tia manga nang kakooa tao ana kona ni manga n taai tabetai ao ti na manga uringaaba e a kanga ara bwai aio are tia

kabaeaki baira bwa niman. Ao ngaia bon teniman kai e bon tau naba ma e na kanga ao aio ti tuangaki n ara rules aio.

Ngaia are I taku bwa te kantaninga iaan te onono ae ti boutokaia e bon tiku n arona ae kona niman, ma e na aki kee iaan teniman ae bon ti manga kaokaki ni katamaroaki ao neboaki bwa e aonga ni kona n ra ani mwaneweaki ke tao ni mwanewea te kantaninga n te tai teuana ma teuana iaan bukin katean Komete n te tai teuana ma teuana te Tia Babaire.

Ngaia are bon ti anne bukin teirakeu ao e rabwa bwa are I aki kan kaoki *point* ake a tia n taekinaki ao au kantaninga bwa e na teretere ao e na matata ana ibuobuoki nakoia ara botanaomata n ongora bwa tera raoui bukin tangiran te onono ae uarereke aio te Tia Babaire. Man taeka tabeua akanne te Tia Babaire ao I boutoka te onono ae uarereke aio.

Tibiika: Ko rabwa te Minita ao I a kanakoa nakon te Tia Tei mai Kuria Hon.Banuera Berina e nakoim.

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire ao I kan reita te maroro teutana te Tia Babaire iaon onean te tua ni kairiri ibukin waakin ara Maneaba ni Maungatabu. Te Tia Babaire I tabe n ongongora n ana kabwarabwara te Minita are tabeka

te onono aio te Tia Babaire, ti bon kubanako te Tia Babaire bwa e a tangiraki aman ao ngkekei iraman kaain aia Komete. Kanga bon niniman n taai aika nako te Tia Babaire ma ngaia tera ae riki, tao a kubanako ngke a noora aia *rule* aio te Tia Babaire ao aikoa kan rinea niman bwa rimwi e rineaki kaaina ma kakoroa ngkanne man te Party teuana ao a taku ao a taku an kamwai riki baira akea ara kanganga iai te Tia Babaire. Akea ara kanganga ma ko bon kangare e kangare iai te aba te Tia Babaire bwa ai tera te kanganga ngkana ko a kakoroa naba niman n aron ae kokakakoroa n taai aika nako. Ao ngkai kai koa kabaeaki ikai koa manga raw ani kakoroia niman. tera raoi am kantaninga te Tautaeaka.

Te Tia Babaire e aoria ti aki mataiakina te nakoa ni Komete te Tia Babaire ma ti kan tuoi moa nanomi tera raoi aan ami onono aei tera raoi te Tia Babaire. Ao ngkanne te Tia Babaire te kauoua n onono ae I kan katuua riki au maroro iai te Tia Babaire. Oneakin te *rule* ane 68(2)(A) tera te tua ae ngkai te Tia Babaire bon ti teutana te kaokoro e na riai ni kaainaki temanna. Kaain te Komete are e kateaki e na riai ni kaainaki iroun temanna ae man te Party ae tauaki mwiina anne te Tia Babaire. Ao I takarua n ana kabwarabwara te Minita te Tia Babaire are tabena aio

ao e taku iai ara kanganga teutana, bwa are e aki kabwaranakoaki nanon te taeka ae Party.

Te Tia Babaire ngaia bwa kai e aki kabwaranakoaki nanon te taeka ae Party ao tera ae ko a karaoia n am onono aei. Bwa ko a manga kabongana naba te taeka ae Party ae e aki kabwaranakoaki bwa ani bon taraia te Tia Babaire te taetae ni Kiribati e kangai, kaainakin te Komete e na aki kee iaan temanna te *member* ma ibuakoia bwatei ake aki kairiri. Tera nanon aei te Tia Babaire? Ao ko taku bwa te kanganga bwa e tuai kabwaranakoaki nanon te taeka ae Bwatei ke Party ao koa manga kabongana naba n am onono aei te Tia Babaire ao bon karaua raoi n taraia raoi te Tia Babaire, tera raoi am kantaninga ngke ko karaoa te onono aei. Bwa ngkana am kantaninga bwa kona aki rinea kaain am Komete man Party aikai e na kaeaki nanon am iango anne n am onono aei, e na kaeaki? Bwa ko rinei naba Party te Tia Babaire te taeka ae ko kabongana Party are e aki Tautaeaka te Tia Babaire, ao tera nanon Party te Tia Babaire n aron ae ko bon kabwarabwara te Tia Babaire te Minita ae ko karineaki bobotakiia uoman, teniman, aman te Tia Babaire.

Te Tia Babaire a taku e aki kabwaranako nanon te taeka ae Party inanon ara tua, e aki? Ao e aki

n tabetai te Tia Babaire iai taeka aika aki kainnanao kabwaranakoai n ara tua. Bwa a bon bane n ataaki nanoia e aki kainnanaoaki kabwaranakoana inanon ara Rules ke n ara laws ke n ara raa. Ao te taeka ae Party te Tia Babaire e bon bane n ataaki nanona e bane n ataaki nanona ao ani karauko ngkanne iango. Bwa n am onono ae ko karaoia aio ae te Minita te Tia Babaire te Tautaeaka e na kabwakaaki n aron ae ko kantaningaia ngkai ke e na aki. Bwa ko taekina Party te Tia Babaire ao n aron ae ataaki te Tia Babaire te taeka ae Party e aki boou n ara Maneaba ni Maungatabu bon ma ngkoa. Taan Tei aika a *independent* ao iai rabwata aika Party inanon te Auti n Tei.

Anne ae ataaki, ngkana nanom bwa kona rinea kaain am Komete mai irouia Taan Tei ake aki kaaina te Party ma a bon aki mena n ami itera, e na kabwakaaki anne inanon am onono aei. Bwa antai ngkai te Party te Tia Babaire e ataia Kiribati, ko ataia naba ngkoe. Ao ko nang rinea kakoroan am Komete man te Party te Tia Babaire. Ngaia are tera raoi am iango te Tautaeaka bwa ngkana nanom bwa kona aki rinea man te Party ae kinaaki n ara Maneaba ni Maungatabu, ake a tia n roko araia iroun te Kiraaka. Bwa are iai ko nako ikekei ao kona kinaaki e a kaman ataaki bwa antai te Party ngkai. Ao am onono aei

kona rinerine man te Party te Tia Babaire.

Ngaia are te Tia Babaire e aoria ti te okoro ngkai te Tia Babaire ko ti kangai *non-registered* bwa bukin tera, ko taku ai ngkam te Tia Babaire ma ngkana ko taku bwa e aki tauaki mwiina ai ti aki te Party ngkanne. Anne ae I tangira te kamataia iai te Tia Babaire bwa taraia ma am rinerine ma are imwina ngkanne te Tia Babaire, taraia ma am rinerine. Bwa ngke arona bwa nanom bwa ko bon ribaia naaka kamoanoan Kiribati ke Kiribati Moa bwa ana kaaina am Komete ao akea te kanganga iai te Tia Babaire. Tara raoi am onono taraia raoi bwa e kaea nanon am kantaninga ke e aki mena ao e na reke te kanganga man am rinerine ae imwina.

Ao anne te Tia Babaire te Tia Babaire anne te moanibwai moa. Manga te taeka te Tia Babaire teuana ae ti anganaki ngkai te Tia Babaire. Te taeka teuana ae ti anganaki aongkoa e aki kinaaki te Party n ara waaki n Tautaeaka te Tia Babaire. Ao e koaua te Tia Babaire I butimwaea te iango akea n ara Tua ae Maungatabu man te waaki te Tia Babaire e bon kinaaki. Akea ae kona ni kakewea anne ti kina te rabwata ae Tautaeaka ae ngkai bwa te Party, e ngae ngke akea n ara Tua ae Maungatabu e ngae ngke akea n te tua riki teuana ae ti kina bwa

tobwaan Kiribati Party ae Tautaeaka ngkai, Kamoan Kiribati Party ae kaira te Kaitara ngkai, Kiribati Moa Party ae ngaia ae taetae kaaina te Tia Babaire ngkai. Aikai Party aika a kinaaki ao ti aki ai tibwa aikai Party te Tia Babaire. Ma ngke e moan Tautaeaka Kiribati ao tia bon ongongo naba Party, Party ai bon Party naba ma ngkekei ni karokoa ngkai, ao ti a tuangaki ngkai te Tia Babaire. E koaua te Tia Babaire e koaua ae akea n ara tua ma are ti a kinaaki. Ma tera ae riki te Tia Babaire e a roko te tai ae ara Auti n Tei e ana ariki te mwaneka are imwina are iaona riki bwa tao akea ngkoa mwanewean Party n ara tua mai mwaaina, ma tera ae ti kakoaua ngkai te Tia Babaire ara tua ae 12a te Tia Babaire 12a, kanoan te onono ae nako ae ngaia ae e airi ma ngaia 68(2)(a) bwa tera ae ti ataia te Tia Babaire n te \$12a teuana te Tia Babaire *registration of Parties*, tauakin mwiia te naan Party e a kinaaki te Tia Babaire te Party n ara tua ni kairiri ikai. E aki kinaaki ngkoa ma e a kinaaki ngkai.

Ti kona ni birinako man aio te Tia Babaire? Ti aki, ao e bon taekinna te Minita ae karineaki tao iai Party aika ti kinaia ngkai bwa a tuai *register* araia ao e koaua te Tia Babaire bwa ngai I koaua ngke e moan waaki te Auti n Tei ti anga aran ara Party ma kaaina, te bwai ae kainnanaoki ai ti te tiaaina. Ma ibukin te waaki ao te kikina ko aki

kainnanao anne ao Kiribati e aki kainnanao naba anne, n te waaki ao ko ataia bwa antai ngkai te Party ae waaki te Tia Babaire. Ao n te waaki naba ngkai te Tia Babaire e a kinaaki iaan ara tua.

Ngaia are e bon rangi n aitara te onono n ae nako n are 12a ma 68(2a) bwa are aitara tua aikai te Tia Babaire, 12a kaain te Party ao e tauaki araia ao e na ataaki bwa antai aran te Party ao antai kaaina. Ma aia tiaaina. 68(2a) Ngkana e nang karekeaki kaain te Komete ao e na rineaki man te Party are e tauaki mwiina ao anne te Tia Babaire. Tera ngkai ae ti a oneia te Tia Babaire. E aki bae n rineaki man te Party are e tauaki mwiina ma bon te Party naba te Tia Babaire. Ko a kamaraua riki bwa ti aki bae n nako n tau i mwiin aran ara Party ma kona riai naba n rinea kaain Komete man te Party anne te Tia Babaire.

Ngaia are ikai te Tia Babaire kanga tabetaben nanou bwa tera ae kataia ni waakinna ara Tautaeaka te Tia Babaire. Ma ana onono ae tabekiarake ngkai tera raoui. Ngkana ko tangira bwa kona kakea kaain Kamanoan Kiribati ngkana ko tangiria bwa kakeaa kaain Kiribati Moa I kan titiraki, am onono aio e kabakaa te kantaninga anne e kabaka. Bwa am maroro ikai ko kanga n am onono kaainakin te Komete e na aki kee iaan temanna

te member ma ibuakoia bwatei ake aki kairiri. Ao tera nanon Party te Tia Babaire? E warekia te Minita teutana nakoira man ana dictionary ao ane e kakabonganaaki naba. ngkana ko bon aki ataa nanona n aron ae bon te kakangai ma akea kabwaranakoana inanon te tua te *dictionary* te Tia Tei. Anne e kinaaki naba ni kabwaranakoan tuua te Tia Babaire.

Ngaia are aikanne te Tia Babaire tabetaben nanou anne tabetaben nanou te Tia Babaire ao tia bon totokoia te Tia Babaire bwa e bon rangi n eti te taeka ae kangai, terana ae riki. Bwa kam nang kubanako are kam nang noria kaain ami Komete ao e titebo bwa kam a kabaeaki bwa kam nang karekea kaaina mai irouia te koraki ake aki boraoi ami iango ma ami kantaninga irouia kamanoan Kiribati ke Kiribati Moa.

Ao tao kam a kanga *hey* oneia oneia, oneia bwa ti aki kainnanao niman kamena aman, teniman mai inano ao niman mai ieta. Ao tai kamena bwa ana tauaki mwiiia ma kamena bwa te bwai ae kakawaki Party ake aki tauaki mwiiia. Ao antai Party akanne akana aki tauaki mwiiia ngkai te Tia Babaire ngkana ngaia bwa kona waaki ma ngaia. Bon Taan Tei naba ake a bobotaki inanon aia rabwata ake a kinaaki iai bwa te Party ao anne te Tia Babaire.

Ngaia are te Tia Babaire ngaia are te Tia Babaire tera raoi aron te Tautaeaka, ko ribaia kaain Kiribati Moa ma Kamanoan Kiribati bwa ana kaaina am Komete. Ngai irou tao bon anne am takete ko bon kairua iai. Ti kona ni kairua ma karaua ngkanne taraia bwa am onono akana imwina am tabeka akana imwina ngai I rangi n nano uoua iai e kaea am onono ae ko kataia ni karaoia ngkai ke aki.

Ko rabwa te Tia Babaire, te Tia Babaire akanne au tabeka tabeua ae kanga I kataia moa ao teuana te Tia Babaire I bon ti kaeka are e aki kabwaranakoa nanon te taeka ae Party e aki te Tia Babaire. Ma ngaira iroura ti aki kainnanao kabwaranakoana. E bon ataaki nanona iaon Kiribati ni kabane ao inanon naba te Maneaba ni Maungatabu aei. Ao e kinaaki naba bwa ngkana arona bwa ti kainnanao te *dictionary* te Tia Babaire okiria e aki tabuaki anne.

Te kauoua te Tia Babaire I aki nang n noora te kaokoro n te onono ae tabekaki iaon 68(2a) ae tabekaki ngkai ma ti te kaokoro te Tia Babaire bwa e aki *registered* ma te taeka ae kabonganaaki bon te taeka are e taku te Minita bwa e tuai kabwaranakoaki nanon te taeka ae Party. Tera raoi nanona te Tia Babaire are kam nang karaoia ni kainakin ami Komete are imwina e a kaea nanon te taeka aio ke aki mena ao e na tei mangaoana. E

aoria te Tia Babaire e a bon nakon Kiribati ke e a bon nakon te Tautaeaka aron kabwaranakoan te taeka ae Party ngkai ma ngai irou te Tia Babaire I aki noora riain te onono aei n te tai moa aio te Tia Babaire.

Titebo ma ami onono e aki nang kaokoro ma te tua ae ngkai. Ngkana arona bwa bon te kan onea kaaina nakon aman bwa kona inaomata ngai au akea au kanganga iai. Ma are teuana te Tia Babaire I rangi n nano uoua iai.

Ngaia I aki nanga nano uoua n riain te onono aei n te tai aio. Ngaia are I karautaeaka te Tia Babaire I a bon totokoia I aki noora riaina. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ao I a kanakoa ngkanne te Tia Tei mai iai am *Point of Order* te Minita n te Education e nakoim.

Hon.Alexander Teabo: I ataia bwa tao iai te taneiai iaon te tua bwa I taku bwa au taeka anne e kinaaki anne te tua. Ma I taku bwa te *point* are I kan katerea bwa ngkai te rabwata ni karao tua aio ti na mwakuri ma te tua. Ngaia are e na kina te tua ti na riain ni kinaaki n te tua n aron ae ti na karaoia. Ti mwakuria ma te tua ti aki te taneiai. Ko rabwa.

Tibiika: Ao I a kanakoa ngkanne nakon te mai Betio Hon.Tebao Awerika e nakoim.

Hon.Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire ae ko karineaki ao te bwana ni kamauri nakoira ni kabane nakoim te Tia Babaire, nakoim te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita ni kabane te Leader n te Kaitara ao ngaira Taan Tei ni kabane ao taan ongora aika kam bane ni karineaki kam na bane ni Mauri.

Te Tia Babaire inwain ae I waaki ao I a taekinna naba bwa I boutoka te onono aei. Ao I riki n teirake bwa are e koaua are ti rekereke ma karaoan te tua ni kairiri n te tai aio. Ao N na moanna ma aron te naan Party e korakora te titiraki irouia te botanaomata. Bwa iai te Party? Ao ara kaeka nakoia inanon ara tai ni ma maroro ma ngaia ti tuangia bwa akea te Party inanon te Tua ae Maungatabu n aron ae taetaekinaki aio. Ma tao e a roko te tai are ti nang kina iai bwa e a kinaaki te Leader ni kaitara e a manga kinaaki te Party ao ti nang kakaea angana. Ao ngkanne ti kabwarabwara nakoia bwa tao ai aio taina are ti nang kinai te naan Party tao te moan mwaneka. Ao e koaua are e taekinna te Tia Tei ae karineaki mai Kuria are e a tibwa tia ni maroro, ao tia roko n te mwaneka are iaona riki tao ti nang riain ni kinai te naan Party. Tao inanon taina ao a nang bane ni kinaaki.

N na kaokia nakon aron taekan te kairiri ae tao ko a tia ni karaoia Madam Speaker. E nakoraoi am kairiri bwa e aki toki ni mwaneweaki ae ko kotea anne kotea anne ko a bane n tia ni koteira ni kabane. Ngaia are ngai irou e bon booraoi.

N aron te onono ae e a tabekaki ngkai e a kaea nanon ana iango te botanaomata are e kareira iai. Bwa a bon knagai e a kanga ngkanne arona ngkana e a mwaiti riki kaain te Kaitara aki kangai Party, ma ngkana e a mwaiti kaain te Kaitara aika a mena inanon te Komete are e kateaki, ao ngai I kangai ma are e na bon uoti aia iango ke tao aia iango te botanaomata aio n aki wiwinaki a bon taekinna a bon kangai e aki mangao iai. Ma are anne aron te Tautaeka ti kabwarabwara ngkai.

Ngaia are e aki raoiroi riki ngkana ngaia tao e raoiroi riki are kaain te Party are te Tautaeka, I kangai e nakoimi ami iango are kam kan tabekia nakoiri. Ao tao inanon tabekan te tua ae boou aio are ngaia tia bwaina ngkai are ngaia e na manga oneaki ngkai. Are eti are e a moanaki taina ni kataaki bwa e koaua bwa are te taeka are e na noraki bwa e uara e na kataaki moa e na *tested*. Ao tao aio ngkanne taina ngkanne are e a noria te Tautaeka bwa e riai aei ni karaoaki. Ao ngaira ake tao aongkoa are ti rekereke ma moan katean aio ti nang butimwaia bwa are a mena

ngkai inanon bain te Maneaba ni Maungatabu.

Ao ti na butimwaia ma te nanorinano ao ti na noria ao ngaia ngkana manga ai te bitaki ae e na manga noraki imwina, e na manga kaotaki naba ao e na manga tabekaki ikai. Te Tia Babaire ae ko karineaki taekana are e moanaki iai are e moan mangaongao are ngaia are ti moan riinga iai te tua aio are e aki toki n taetaekinaki. Are taetaekinna *'unless otherwise order in these rules the Maneaba shall appoint not less than 3 and no more than 5 members to serve on each select or expanding committee for the whole term of the Maneaba as far as possible* e kaokiokaki te taeka arei ao e a nakon ngkanne *as far as possible* ke n aron tao riaina n au rairairi ibukin otau ae memere n te taetae aio ao e a nakon ngkanne te Tautaeka are te Tautaeka n te tai teuana ma teuana bwa e nang bon kabwaranakoa anne. Bwa tera raoi nanon are *as far as possible* ao e koaua bwa N na riai raoi ni kabanea *overall membership of the Committee shall include members representatives of all Parties* e a kaman mwakoro naba te taeka aio ae Parties. E ngae ngke akea inanon te Tua ae Maungatabu ao *groupings* ao tao e a kan raoiroi riki aio bwa ngkana ti taraa moan tein te naan Party ao e bon kateaki te naan Party man te naan grouping, ae te naan *groups* ngaia are tao e

reke iai te taeka ae te *group*. Bwa aongkoa aron rinean te nakoa ni Beretitenti e a nako ao e na kakaekaki inanon te *vote* ao iai te *point system* are inanona.

Ngaia are ngkana e aki rawata kaain am *group* bwa e koaua bwa kanga e aki riai ae ti nang kabongana te taeka ae te gang inanon te Maneaba ni Maungatabu ao e aki kona n tebenako aram. Ao e koaua ae ngaia e a okioki ae taekan te Party. Ngaia are e a noraki ikai n te onono ae tabekaki aio ao I kakaitaua te Minita ae karineaki man te MOJ bwa iai noran riaina mai irouia taan rabakau n ana aobiti ao ti riai ni waaki nako ma aio. Bwa are e a noraki bwa ngkana aio ae noraki ao e a tangiraki ao ti na karaoia. Bwa e a kabebetea riki ma te bwai ae e nang kakukurei bwa e kaea ngkoa nanon te ununeaki n Auti aika nako bwa ngkana e boo rinean te naan Komete ao n taai nako e na boo te kauntaeka ngkana akea kaain te Kaitara iai. E a bon mangao naba maroroakinan kaain te Komete ane e taekinaki are akea iai araia kaain te Kaitara. Ma e karako ke bon akea te kauntaeka ao e na iai naba temanna man te Kaitara are e mena inanon te Komete anne. Ao anne ngkai ae kaea raoi nanon te onono ae e a tia n tabekaki aei.

Ngaia are anne ibukin are I kan teirake iai te Tia Babaire ae ko karineaki bwa I taku bwa e

kakawaki ao e na noraki ao e na ataaki bwa n nanona are mai mwaaina a bon iai naba taekan te naan *Parties* inanona. E ngae ngke akea *Parties* inanon ara Tua ae Maungatabu iai naba.

Ngaia I kangai e tabe n rikirake kao e koaua are e taekinna e a tabe n rikirake ngkai aron ara waaki bwa tia roko ngkai ao tia kinaia te naan *Parties* tia kakaekaki angan ae e na riai riki ni iai tao tibwangan riki tao te Leader n te Kaitara ao anne e a tabe ni bibitaki tia tabe ni waewaerake ma e kakawaki ae ti na noora riain te onono ae e a tabekaki ngkai imatara aio bwa are e a noraki riaina ngkai. Ao ngkana e a manga noraki riain riki te onono ni manga katamaroa riki nakon ae imwaira tia manga rinanona inanon taina. Ma te bwai ae kakawaki bwa ngkai e a bon matoa raoi bwa e na riai ni iai temanna ae e mena man te Kaitara e na riai ni kaain te Komete, e na riai ni iai temanna. Ao ngkekei ngkoa e kona n ae akea bwa e a bon nakon te Tautaeka n te tai are e na rinei ana Komete bwa e na iai ke e na akea. Bwa iaan te taeka ae are *as far as possible*.

Au kantaninga bwa e na ota raoi te Maneaba aio ao te ongora bwa te onono ae tabekaki aio e bon kaea naba nanomi te botanaomata ake ti a tia ni maroro ma ngkami, bwa aio te bwai ae kam a tia n taekinna nakoira ao a kaea naba nanoia

raora n Tia Tei ae a mena naba n te Maneaba ni Maungatabu, bwa aio naba aron rinean te Komete are e aki toki ni ununeakinaki. Are a tangiria bwa e na riai ni iai temanna ae e na bon riai ni mena inanon te Komete anne. Ao man taeka akanne ao I a boutoka riki aron te onono ae ko a tia n tabekia te Tia Tei ae ko karineaki n te MOJ. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao I a kanakoa ngkanne nakon te Minita n te Aono n Raina Hon.Mikarite Temari e nakoim.

Hon.Mikarite Temari: Madam Speaker I taku bwa e a bon bwanakanako ao I taku bwa a bon mwaiti te maroro ae I taku bwa e a bon reke am reke kee. Ma I taku bwa e kakawaki bwa kanga n nanokawaki n te waaki ae waakinaki. Bwa riki ti taraia ngkai bwa I a tia n taraa kairan te Auti n Tei ma ngke ko moan kairia ni karokoa ngkai ai 2 te ririki. Ao man au taratara ao ko tuai mwanewea ao ni kaomata ae te Party. Ko tuai man kangai e a nakon te Party are Tobwaan Kiribati Party. Ti a nakon arei. I tarataraia ni warekia ni kangai ao ngkana ko kangai ao antai are *yes or no* ao ko aki atonga naba te Party. Tarana ngai ngkanne bwa te *advice* are ko anganaki bwa te *constitution* bwa e tuai kina te Party ao eti ngkanne anne. Ao eti ngkanne ae taku te Leader man te

Kaitara bwa ngaia e tuai kinaaki te Party. Ao e aera ngkanne tia kabane buaka ara tai n taetae ibukin te Party. E aera tia kabane buaka ara tai. Ao e taku te Tia Tei mai Kuria e na kabwarabwaraaki te Party are I ongora iroun te MOJ bon te *dictionary* are I bon ti kataia bwa are e aki matata raoi ae te Party. Are bon aei inanon te maroro ti aki aio te tua.

Ngaia are iroura ngaira e a nang bane buaka te tai. Ti a kauntaeka ao tia kana mwanen Kiribati ni uneakina bwa are bon te tua ti bane ni inaomata ngaira ae Taan Tei ni kabane. Ngaia are e na rau te nano ao I taraia ngkai bwa ti bon mangao ma naake a maan inanon te Auti n Tei aei a maan ao a manga kamangaoa te ongora nakon Kiribati. E a kaawa te roro ae boou ma te roro ae boou naba e aki kona n tarai aia waaki ma are ti na bon biri inanon te tai ma kanoana. Ma ngkana ana anganiira aia iango ao ngkana e a kaman tia ni bon kaman kaitaraaki aia iango mai iroun bwanaan aia Leader are e aki kinaaki te Party n te Tua ae Maungatabu. Ao ngkana n ara iango ao ni wanawanara ae memere ao te constitution Maungatabu e Preverb akea riki ae kona n oreia. Ma ngkana iai naba iaan te constitution ae kinaaki te Rules of Procedure iai naba n anne ma tao ti te taetae riki ae te Party. Ao ngkana e a bon aki kinaaki te Party ao e

aera tia nakomai ni kauntaeka te Party. Bwa e bon aki ao kona kakoauai Madam Speaker bwa I bon kakoaua ae ko tuai man atonga aran te Party ae rule ke ae Majority ke koa ti kangai naba Majority rules ao tia bane n tatanei n taetae ni kabane te Majority Rules anne ana Tua ae Maungatabu e aki kangai *the Party Rules* bon taraia ao kam a nang kana ana tai Kiribati.

N taai nako inanon te Auti ni Maungatabu aio ao I tuai man kangai ana taeka Madam Speaker ke te Tibiika ae kangai e moanna ke e mwaiti ana katei bai te Party ae Tobwaan antai ao e konaaki ae te Party bwa ti niman ae e aki. E a bon ti kangai naba te majority rules ane yes or no ao ngke ko kakauongo ao e a kangai naba e korakora riki are yes. N tabetai ko a manga kangai e korakora riki are *no* ao ngkana ti kabwaranakoa aio ni kaota te i Kiribati e kangai ngkanne. E Tautae ka inanon te Maneaba ni Maungatabu aio ae e na iraki ana iango are e mwaiti, ma tiaki te Party. Ao aio otan te roro ae ngkai ae ngaira ae ngkai ae kanoan te ingabong naba. Ma e nang kamimi ngkami ake kaain ngkoa kam bon taumatoa te Party n ami tai ao kam taetae naba bwa te Executive ae babairea te mwaiti. Kanga kam kurati n ami maroro ngkai e taku te Leader mai iroumi e aki kinaaki te Party n te constitution n te Tua ae Maungatabu e aki kinaai, e

inaomata ae bon ti temanna ma temanna ai rabwara ana kaotaota te Leader n te Party anne otai ngai ao I a kariaia ao I a taku te Tua ae Maungatabu akea riki ae kona n orea aon te tua ae maungatabu.

Ao e aera ae kam a maroro ngkami kam anganiira te Party ao kam na aki anganiira te taetae ae mwamwanaa te aba bwa te taneiai e aki kabonganaaki te tua ae maungatabu te tataneiai e aki. Ngkana ko nako n te tua ao e aki bwainaki te taneiai. Ma kam a kataia ni kaminoa Kiribati

Hon. Banuera Berina: *point of order* te Tibiika.

Tibiika: Te Minita N na ti ongora moa ana *point of order* te Tia Tei ae karineaki e nakoim.

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire te 39(3) kanoan te onono aei e taekinaki iai te Party. Te tia taetae aio te Tia Babaire e a kakeaa te Party ao aio bon kanoan te onono aei te Tia Babaire e aki *factual* ana kauntaeka te Minita ae karineaki.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao te Minita e a nang matata am kabwarabwara iaon are tao ko bon nanonna n te moantai n te taeka ae te Party ma antai manga kaokia. Are bon kanoan te onono aei are ngkana ko warekia n taetae ni

imatang ao tao bon iai ma are ko a tia ni kabwaranakoa bwa tera bukina ngkai ko kaokia nakon te constitution ma an reitanako am maroro.

Hon.Mikarite Temari: Madam Speaker e kataia ni kamangorai naba te Tia Tei mai Kuria. Bwa tera te Party ae taekinaki n te maroro anne te ruling Party ao ngaia ngkanne e a manga kaminoira ma te resistant e mention anne te Party te Ruling Party ma te bwai ae I maroro ngkai te Party are e mention Auti ni Maungatabu n te constitution n te tua ae maungatabu ae e aki kinaaki te Party. Madam Speaker e nang oti n au maroro bwa I aki kumeia ao e aki resist ma I maroro man ana maroro ae e aki resistant Party ao ngkana e aki kinaaki anne. Ma ngkana tia manga define bwa e aera te Party e aera tia uneakinna. Ma e aoria Madam Speaker a bua bwanarara n taetae ao e a bane buaka ana mwane te Tautaeka ao ti bane n taraaki ao a kona ni kangai kaain Kiribati a bon kabanea buaka ana mwane te Tautaeka taan maroro ni kabane bwa e ti uarereke te bwai aio bwa bon ti te tua inanon te Tua ni Kairiri. Ao I nang kamoamo a nab ate tua aio bwa akea ae katukaki mai iai. Ngaia ngkana ko aki registered Party ao a bane ni kinaaki ni kabane. Ao ngkana ko bon taraia ti bon bane n ataa te waaki inanon te Auti ni Maungatabu Madam Speaker ti bane n ataia.

Bwa te Majority Rules bon anne raoi n tokin te tai. Te mwaiti e na babaire ao e a bwakanako ara tai ao I taku naba bwa kona bon taratara naba temanna ae e aki nang kakaonimaki inanon am Auti ni Maungatabu aei bwa te Tia Tei mai Kuria akekea rabwatana ao ngkana e na taetae ao e roko. E aki karinea naba Maneaba ni Maungatabu. Ti kua n taningaia ao akea rabwatana.

Hon.Banuera Berina: *point of order* te Tia Babaire.

Tibiika: E na *point of order* te Tia Tei

Hon.Mikarite Temari: Ko na taraa naba ae e aki nang kakaonimaki n roroko ao anganiira naba moa ara tai ae ngaira ae ti bon kakaonimaki.

Tibiika: E na *point of order* moa te Tia Tei I angan moa te Tia Tei.

Hon.Banuera Berina: I aki *point of order* te Tia Babaire e bon bane n ataaki.

Tibiika: E nakoim te Minita.

Hon.Mikarite Temari: Ko bon ataia naba bwa I observe naba ngai bwa temanna naba ae e aki nang irira te Tua ae Maungatabu e toubeka te Tua ae Maungatabu.

Tibiika: Te Minita e a tau ani bon taetae iaon am

Hon.Mikarite Temari: Teniua ana tai n aki karina ana kooti teniua ana bong ao e taku bwa ti teuana.

Tibiika: Kaetiko iaon am kaoti bwa e nang nakoraoi am maroro e nakoim.

Hon.Mikarite Temari: Madam Speaker, ti anga te bubuti ma te karinerine nakoia naake a maan riki n te Auti n Tei bwa man te Kaitara ao ti noori aia maroro a kotokoto ao ko rabwa ngkai ko waeia ao ngkana tia bon waeia ni kaoti aia kanganga ao aia kabuanibwai nakon Kiribati nakon taai aika ana roko ao a uara iai ngkana tia taekinna. A tangitang? Aki, ao ana kona ni kangai Kiribati a manga aki karineia unimwane. Ma a kamimi bwa ti ngaia ae aia maroro e a bon kakamatauninga te roro ae ngkai ae kanoan te ingabong. Ao e rabwa tuangia bwa ana aki manga okira tao te bowi ke tera. Bwa ngkana ti nang manga okiri n taekini aia bwai a uara iai. A kumekumea te tia moti ao antai ngaia ae kaoka te tia moti mai mwaaaina ke iai te tia moti bwa e na tei ibukia kaain te Kaitara, ao a manga katoka n te wanikiba ni kanakoa. E a oteaki bain te tia moti are e nakomai anne

Tibiika: E a tau te Minita bwa are I a tia ni katoka aia maroro anne

Hon.Mikarite Temari: Bwa ko bon ataia ko bon noora riaina bwa are e aki riai te taetae nakoia akekei.

Ngaia are ti na bubutia bwa ana atai naba aia taetae nakoira ae ngaira ae ti ataa te katei. Antai te rooia are e nako arei ko ribaia I ataia bwa are e aki kakan ngkana tao raoraom Roger More ti aki raoraom e kamangaoi teuae e a manga taku bwa Roger Bill ma e aoria Madam Speaker. Ma anne kanoan te waaki ae tia kabane buaka naba ana tai Kiribati n ongora ao ngkana ti bon taetae ti iaon te onono ao te *motion* ai bon kamaeura bwa e maeu iai tanningan te i Kiribati. Ngaia are N na bubutia riki naake atongaki bwa e a mwaiti kanaia a bia kaunga tei Kiribati ni bon taetae nakon te onono. Ni bon taua te onono raoi ao e kamaeu tanningan anne, ma ngkana a otinako man te mena ao a kotokoto ao ana bon noora ana kotokoto te roro buaka ngkanne bwa ngkana e na bon kotokoto te rorobuaka ao ti ataia bwa kona manga katokira bwa iai naba am namakin bwa are ko ataei naba nakoia ao kona kangai.

Ngaia are e kakawaki te karinerine ao e kakawaki naba kinakira bwa ngaira ae ti rineaki man ara abamwakoro ae ti onimakinaki. Ann ae nang kakawaki ti na kawenea naba bwa te bubuti nakoimi riki naake tao kam a bon namakini ngkami bwa kam a katuiaia ke kam a bwaina te mangotiti te mango ieta. Aio ana Auti ni Maungatabu ma are kam bon taetaekinna naba bwa e aki

kaua roro te maroro ikai. Ngaia are ngaira naba iai inaomatara ni maroro ma a nang kamimi bwa te roro ae ngkai man Tobwaan Kiribati Party a kamimi bwa a bane n ataa te katei. A bane n ataa te katei kaain Tobwaan Kiribati Party ao aki kona ni kakamangaoa te taibora a bon aki ao a nang karinea bwanaam n taai nako, te mangao are e bukinaki ngkoananoa ma are ngaira ti *point* n te *rules* ti *point* ti bon ti takarua ni kangai te *rules quote* ti anne ara kanganga. Bwa are ngaia a bon aki ao bon akea ae kona n orei waeia a bon teirake naba arei ao arei, ngkana ko a manga katekatekaia ana kan ongo a bon aki kan ongo naba bwa are a uota are kon katekateka Madam Speaker ao iai ikawai nakoim a mwaninga are te karinerine ao iai te tua ae maungatabu. Ao Madam Speaker ngkana ko taraa naba aia maroro ma ae a ikawai riki nakoia e bon katangi nano nakoira ngaira,

Tibiika: Te Minita kaokiko riki nakon bwa kanga ko a moanna riki n otinako.

Hon.Mikarite Temari: Te kunau arei, tera Madam Speaker e kamaeu inanon te tairiki aio ao te anene ae N na oteia e kangai, ai reireira ao ai tamaroara botakia taari ni katitebooi nanoia n te nano iaon te motion ae tabekaki ae ngkai ni karikira bwa ti teuana ngaira taari inanon ana Tautaeke Kiribati ao te

Ekaretia. Te bwai teuana riki man te maroro Madam Speaker ao iai tangin nanou ae e nang rootai ao I taku bwa e na roota naba Kiribati Madam Speaker, e aera ae a bwainikirinaki te ara ae te taetae ae kangai ao n aran ara Uea ao kam na Mauri, e aera e bwainikirinaki man te itera arei ao man te itera arei. E aera tia waewaeaki iai ngkana ti aonga.

Madam Speaker, tera burena kam na mauri ao ngkana a mwaneweia n aia taetae ngkai ao kam taetae ao kam na mauri n aran ara Uea ae te aba ni kiritian te aba aio. Ao ti kakoauaki irouia ara ikawai naba bwa ti na kakarinea moa Uean te maeu. Ao a kamimi ara ikawai aikai bwa aia taetae a bwainingaireia tao bon ti aki kiritian nakai ao e rabwa. Ao ti bubuti riki Madam Speaker bwa ana anganiira karineara bwa are e bon inaomata te aomata inanon te Auti ni Maungatabu, tera tein ana taetae te aomata tera ana *opening speech* e bon inaomata iai. Ma ngkana ae a waaki bwa te bwaningare te Tia Tei mai Kuria ma te Tia Tei mai Nonouti a bwabwaningareia kanga e a kamatauninga iroura ngaira. Ao e matauninga naba iai Kiribati bwa Kiribati te aba ae kiritian. Ngai temanna ae I nang un iai ao I taku a kanga ni bwaningare te taeka ae kona mauri n aran ara Uea, e aera, tera buakakana iai burena.

Tibiika: Te Minita I a kaokiko riki nakon te kaoti ibukin onean te tua.

Hon.Mikarite Temari: Tia booti nanora ni butimwaea te kaoti aei bwa te majority Rules ao N na bubuti ani bon karau ni nanomi bwa are e a bon boo moa ara tai e a tekateka moa ae mwaiti n te itera aei, ao ae e na babaire n te Auti ni Maungatabu aio ae mwaiti. Eng ngaia are man au maroro ae uarereke Madam Speaker e tamaroa te kaoti e tamaroa ibukin tera, e bon tamaroa nakon kairan Kiribati e tamaroa ibukin kairan Kiribati inanon riki uoua riki te ririki ma ngkai ke teniua anne moa kanoan taraana aio. Ao bon etina rao iao kanna ao tonuna. E riai n aki waewaeaki ngkana ko waea inaomatam, ma n tokin te tai bon te mwaiti ae e na babaire. E aki bure tabekan te motion e bon aki, bwa aio nnena n tabekaki. Ngkana kam tokoia tokoia akea inaomatara ko katangitangi iaona tokoia terake ti totokoia ko kanikan. Ma aio nnen te motion nnen te Biira nnen te titiraki aio nnena te Auti ni Maungatabu ae e na aki kamwaraeaki. Akea te kanganga bon kamwaraea ao ane e bon kaoti ara tua ae maungatabu bwa te majority Rules ti na kabaitiai ara rongorongo ni kabane bwa ti bon aki kona ni boraoui n teuana te iango e bon aki kona bwa are kam bon riribaira. Ma ngaira e taku ana taeka Tobwaan Kiribati Party

tangiria akana a riribai ngkami, bwa are ngaira kiritian.

Ngaia are te kaoti aio te Biira e nang tamaroa e bon tamaroa n ara namakin ngaira are e aki boraoui ma ngkami e bon tamaroa n ara taratara. Ma ti aki kona ni baireia ngaira bwa e na baireia te Auti ni Maungatabu inanon te tairiki aio. Tera are e kaotinakoa ao kai tia rau naba iai tia riai naba n oki ma te kukurei bwa are bon kanoan te Auti ni Maungatabu. Ko rabwa Madam Speaker ao I a toki ikai.

Tibiika: Ngaia ao I angan moa te Tia Tei mai Kuria tera am *point of order*.

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire, te Tia Babaire N na bon bubutiko bwa ko riai naba n taratarai maroro aika teuana a bon aki rinanon te bwai ae maroroakinaki te Tia Babaire. Te kauoua a bon rangi ni personal te Tia Babaire tao N na kaeka te Tia Babaire. Kanoan aio te Tia Babaire te maroro ibukin aki bwainakin te kooti ae taekinai iai te Tia Babaire tera rekerekena ma te kaoti.

Te Tia Babaire e a manga taekinira ibukin te Tia Babaire N na kaetia bwa are e taekina taekan te kamauri n ana tangira te uea. Te Tia Babaire, akanne kanoan au maroro aika I bakarereia iai n te tai are e bon angaraoui iai. I aki taekinna ngkai ni bon aki angaraouina ma kanga e bon angangaraoui nab ate Tia Babaire

man ara maroro. Bwa te Minita aio te Tia Babaire kanga n tarakina ngkana ko bon ongora n ana maroro e taekinai e aera e a koro n tatangirai. Kanoan te boki are kanga te kakamauri n arei te Tia Babaire akanne te Tia Babaire kanga I bon kan ongora raoi tera raoi ae aana ana maroro te Minita aio te Tia Babaire, te kaoti ke nanona n riribai ao e bon ongora Kiribati te Tia Babaire. Ma ngai ngkana I taekina ae ko aki karaoa nanon am kamauri I taekinna n te tai are e bon angaraoi iai ao akea au taeka ngkai ae e a taekin te Minita aio te Tia Babaire. Ko rabwa te Tia Babaire e a riai n tarataraaki bwa a bon rangi ni personal a bon rangi ni bakarere ana maroro ae aki bakarerea nanon te kaoti ae tabekia te Tia Tei ao ngai I maroro iaon te kaoti ae ngai ae akea au maroro iaon te kaoti.

Tibiika: Te Tia Tei e a nang clear am message e a clear am *point of order* ao eng e a nang abwabwaki ao e a nang teretere are te moan ao tao e a nang abwabwaki ao tao ko kaekaki bwaai akekei ma are I taku ngai bwa ko ti kaeka ao e a toki naba. Ko aki manga reianako n te aro are e na manga boo te kauntaeka, taraia e a boo te kauntaeka mai inano ao mai ikekei. Eng N na ti bubuti tera ngke ti kona riki ni bon control aron ara point of order ao ara raa bwa are ti a bon mwatai inanon waakinan ara Auti aei ao anne au bubuti nakoimi

Taan Tei. Ao I a kanakoa nakoim te Leader n te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao ti na bubutiko naba bwa kona tatara te maroro mai iaon tano bwa are e bon katabuaki iaan ara tua. N na ti *point of order* n aron ana maroro te Minita bwa e titebo ma e aki ota ni kanoan au maroro are e a taku bwa e kurati. Ma e aki kurati kanoan ara maroro bwa e aki kakauongo te Minita bwa I taekina te Tua ae Maungatabu bwa bukina bwa te Minita are e tabeka te kaoti aei e a moanna n titiraki bwa ngkana ko aki kinaaki am Party ao kona riai n tekateka ikai ke kona aki. Ngaia are anne I kauringa bwa ngaira ni kabane ti bane ni inaomata iaan te tua ae maungatabu. E nang kakawaki bw e na matata aei te Tibiika bwa are aei ae e kateitei mai iai ana maroro te Minita are e a tibwa tia n taetae ngaia are I kan kamatata bwa e na ataa te context ke kanoan te maroro arei e kaineti ma kaekan ana tabeka te Minita are ngaia ae tabeka te kaoti aei. Ngai anne I taekina iai anne ao te Party are iai n ara tua ni kaetieti ae kinaaki n te tua ni kaetieti ae ngaia anne I katuruturua iai kanoan te maroro arei ae e rairia buaka te Minita are e a tibwa tia n taetae. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Tera am *point of order* te Tia Tei mai Nonouti.

Hon.Jeremia Tabai: Te Tia Babaire e bakarereai te Minita man te Line and Phoenix te Tia Babaire akea au kanganga te Tia Babaire, ma e na bane au tai bwa N na kaeka bon ti aki oti ni karaki ae ti na kabanei ara tai iai te Tia Babaire. Ao anne ae I kan taekinna.

Tibiika: Ngaia ai akea am *point of order* kee ao iai riki ara *point of order* ao N na kanakoa ngkanne ai bon ti uoman taan maroro ao N na kanakoa nakoia ao au kantaninga bwa e na aki okioki te maroro. Bwa ai bon ti ngkami uoman ao iai riki ara bwai akana imwina akana uoua. N na kanakoa moa nakoim te Tia Tei mai Abaiang Hon.Betero Atanibora ao I tia ao I kanakoa nakoim te Tia Tei mai Butaritari Hon.Tinian Reiher ao I a kaokia naba nakon te Minita are tabeka te onono nakon ara rules ao e nakoim moa te Tia Tei.

Hon.Betero Atanibora: Ko rabwa Madam Speaker ao tao bon te bwana moa ni Kamauri n tamaroan te tairiki aio ngkai tia manga bane n ooa naba kanga roon kakawakin ana bong tamara ae te Atua n te tairiki aio mauri n ana tangira te Uea. Madam Speaker, e a nang okioki te kabwarabwara iaon te rules are e karokoaki te onono n te tai aio iai ao ngkana tao ti na manga moan taekinna naba ao e a manga moanna okioki naba ao I ataia bwa ko nang manga kabaraaka matam bwa are ko ataia bwa e a okioki. Ma

I taku bwa iai bwaai tabeua Madam Speaker ae I taku bwa ti kan maroro iai bwa e kakawaki naba bwa e na teretere naba n te onono aio.

Ao teuana I taku bwa moan te kakawaki naba ngkana ko taraa te onono aio ao akea kanga te riribai iai. Ibukina bwa are e a kabwarabwara nanona a taku bwa iai te riribai iai. Ao ngkana ko karaua raoi ni betiroia ao ngaia iai e anaaki naba temanna aia koraki, ke e bon nakon ana babaire te Tautaeaka n te tai teuana ma teuana ao riki tao n te tai aio. ma e koaua bwa ngke arona bwa ko a kaman kabotoa raoi am babaire Madam Speaker n taian maroro aika a nako nakoia tarira ake a tia naba ni maroro bon ti iaon te kaoti ao I taku bwa e na akea rekerekena ma kanoan ana waaki te Komete, aroia kaain te Komete, aron te ribooti, kanam iaan am auti. Ma are ibukina bwa e kaukaki te maroro iaona.

Ngaia are e kakawaki naba Madam Speaker bwa kona bon anganira ara tai ibukin kaitiakan taian karaki a bakarere ao akana aki iangoaki. Tao e koaua tao aomata aikai ko a kaman onono bwanaia ngke ko primary, ko a bon ongongo naba bwanaia ngai ngke I mena n te kauarinan ao ngai I aki kakoaua ae I a tekateka ma ngaia ai bon kaitira. Kaitira bwarara n ataa te katei, kaitira n aomata aika a rangi n

raoiroi anuaia bwa akea te kairua ao te bareka ae a tia n riinga. Ko taraia aomata aikai ao ko tangiria ni kan atotonga araia ibukina bwa a raneranea norakia. E kaniia are ko taraa moana ao ko a bon noora naba bukina Madam Speaker.

Ao ti karabwarabwa ao e koaua tao te maroro naba teuana tia manga tuangaki tein te ribooti bwa ngaia iai ana standard te ribooti ae ngaia ae e na riari n toka te Auti n Tei. Ao kan tuangai te tua raa anne? Ko kona ni koteia bwa n te tua raa bwa ti aonga n ataia ke te ribooti are ti na karaoia nakon ara TOR are ti bon kateaki nako iai. Ao e aera I taku bwa e nang rairoi bwa te progress ribooti are ti karokoa arei kanoan ana moan nonori ao ana waaki, ko ataia Madam Speaker ai tibwa teuana ara ririki imwin ara waaki arei ao e nang roko buoka aika a mwaiti. Ti kan kaongoia ibukin ana kukune te Komete aio are Kometen ngkoa te Onaoraki e a reke mwanen te bakitaia nakon taabo ake kanga ti roko iai. Akea ae reke iroumi n ami tai. E tuai bane te ribooti bwa e tuai waaki ao e a kamangoraki naba ma ana Tia Koroboki are e aki kona n nang taetae inanon te Auti ikai bwa anne ana tia mwakuri te Auti n Tei. Tai kamangoria ami taan mwakuri, ma kai ti aki tuangaki bwa te ribooti ibukin ana Komete te Onaoraki ngaia ae e na bon rinanon raoi te medical report. Are e na bon noraki raoi ao bon te aekaki n scale

teuana. Bwa ngkana kam kaokia nakon te Komete n te Onaoraki n ana tai n Tia Tei ngkoa n raora n Tia Tei ngkoa ae te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abaiang Dr Matakite ao e bon titebo raoi tein ara ribooti ma ana ribooti. Ma tao e koaua tao a kan wanawana riki kaain are te itera anne.

Ma e aera anne e rabwa bwa tao iai rakan wanawanaia. Ma ana nonori te botanaomata ni karokoan te aomata ae onimakinna inanon te Auti ni Maungatabu e kaokoro, ko aki taraaki man wanawanam Madam Speaker, bwa ko a taraaki man anuam. Ko taraaki man kateim. Ngaia are ti na butimwaai aia bakarere akana a tia n taekin, ti na riari n kabwarai aia bure bwa ti aki kona ni karekei aia bure ibukina bwa are a bon rangi ni ikawai ao e taku te karaki, karineia tamam ma tinam anne nanon te botaki ae tabu ae te Baibara karineia ami ikawai. Ngaia are akea ami kanganga e bwara ami bure ao kam na kakabwaiaaki ao kam na teimatoa n anuami anne.

Madam Speaker, akea kabwakan te onono ae ngkai ma e taraaki ao e taku bwa iai te inanonano iai. Ao e a manga taraaki ao aongkoa ngaia tia nang tauaki ao n eenaki n ana kairiri teuare e tau ate kairiri n te tai aei. Madam Speaker, e aki kanakomai iai te Party ti bon botaki Abaiang ngke ti moan butimwaeaki

ao ni katekeraoaki ao a taetae unimwane ao a tuangira ni kateniman. Ti tangiria bwa kam na bane ni mena n te Tautaeka. Ao e bon teirake raou n Tia Tei are man te itera arei ao e karautaeka e aki bure anne bwa are ko bon inaomata, ao ngai ira bwanaan au botanaomata ao ae I bon nakomai. Ao a tuai man tuangai ni kangai ae ko a mwamwanaaki tibwa kaain te itera arei. Ae koraki ae ti a riai n ongongo irouia bwa ai teuana te mirion kanaia te ben, ma n tabetai ao e a kona ni momoka kanaia Madam Speaker. E aki nang ben kanganga ao e akin aba nang kakaongora. Ao n te roro aio ao n taai aikai Madam Speaker ao te rikirake ae boou e aki kan ongo te debate inanon te Auti ni Maungatabu. Ma tera ae e a kan ongo te bwai ae mwakuriaki.

Ngaia are a riai riki ni bita teutana aia maroro Madam Speaker, ao tao e aoria bwa are tao e na iai kitekitean temanna ma ana riai ni uringa bwa ngke a taetae ao e bakarerea te Tia Babaire te Komete n te Onaoraki ti aki ti ngai kaain te Komete Madam Speaker. Bwa ana Tia Tei Beru are temanna ngkoa are e koaua bwa tao e a manga bitaki ana Komete ngkai. Ana Tia Tei Betio, ana Tia Tei Marakei, ana Tia Tei Maiana are nanona bwa a bane n taraira te koraki akekei ao ti bane ni buki iaan ti aki tau iaan rangai.

Tibiika: Te Tia Tei N na kaokiko nakon te onono bwa e a nang ni matata am kabwarabwara bwa I anganiko teutana bwa are ngke e taetae te Tia Tei are e taetae ni kaineti ma te ribooti ao I a tia ni katokia ao I bon butia bwa e na aki manga okira anne. E nang mwaiti ana taetae I taku bwa e a bwaranako te bwai ae ko a tia ni kataia n taekinna ni kaineti ma aron te taetae are e a tia ni kaitara am itera ao N na bubutiko bwa e aoria ni moantaai n nako ara bwai ake imwina e matata aron am point ni kabane I bon anganiko am tai bwa kona kabwarabwara teutana ao I taku ngkai bwa ko a riai riki n nakon te motion. Ao I a bubutiko ao e a nakoim te Tia Tei.,

Hon.Betero Atanibora: Ko rabwa Madam Speaker ao akea te kanganga N na okira riki te motion ma are e bon kakawaki kaitiakan rongorongongo bwa are rongorongongo ngke e ongo te aomata ao e kanganga maunana. Ngaia are e kakawaki naba bwa ko bon anganiira naba ara tai Madam Speaker bwa are ti bon koteaki ao ti taekinaki iai, ma ko rabwa bwa ko a tia n *rule out* anne bwa e na aki manga taekinaki ma tia mimi bwa e a moanna n riki bwa aia korati, ao ti aki ataia bwa tera ae e a bon nang kamarakia iai ao tera ae tia nang uruaka aron inaomataia ke tuan te Auti inanon ara maroro tao n taai aika nako.

Ma e koaua Madam Speaker tao n te onono are e nanonaki n 68(2a) ao I taku bwa ti bon boraoui ni iango ma te kantaninga are e nanonna te Minita. Ao tao e koaua bwa e na kaokoro ara nonori Madam Speaker, ma e na kaokoro ara nonori iai ma aekakin nonori ae ana nonori te ruling party n te tai aei. Bwa ngkana kona kaokia nakon te taneiai Madam Speaker n taian experience ngkana ko a tia n ongongora ao ni wareki mwiiin rongorongoro ao e nang kaokoro. Bwa ti a tibwa ongo naba iroun te Minita n te Education ae ngaia iraua aia ririki n tekateka ikekei ao bon akeakan taraakin mataia. Ao anne ngaira ae ti boou iai ao eti ana taeka te Minita n te Commerce ngaira aika ti boou ao ti kataia raoi ni kakaea raoi bwa tera ae ti na karina ara maroro Madam Speaker. Ma are tia kaokiokaki nakon are square one ao tia kataia ni manga tuangaki a a manga bon lecture nakoira ao a kaongoira ao a tuangira e bure anne bwa kam na kangai. Ao ara kantaninga bwa ti na aki manga okira kanoan are e a tia ni karaoaki, ma ngkana ko taraa aio Madam Speaker e aki okiraki. Bwa iai naba aia koraki ao kana bon raon naba Komete ake a kateaki ibukin babaire ao are e tangiria te Maneaba ni Maungatabu.

Ngaia are bon bwanaau riki ni karabwarabwa nakoim Madam

Speaker, n au tai ae ko anganai ao tao ni kabwara bure ngkana arona bwa iai tibanakou nakoia tariu ao mwaneu inanon ara Maneaba ni Maungatabu aio. E korakora karineai iroura bwa are aomata ae ti tangiria n riki bwa kanga okoia bwa are kanga a bon kara. Ma n tabetai kanga tia manga rawa kanga tia manga kaawa irouia n aia taetae ni kawai. Ti rabinobino ni kangai ao tia bon kekeiaki naba. Bwa n tokin te tai ao ti na bon kaoka te katekeraoi riki nakoia bwa are bon aia bwai te katekeraoi. Ao ti na kaoka naba te karabwarabwa nakoia bwa are bon anne ai bon tein bwanaia a bon kinaaki iai. Ti aki kona manga ibuakona ni manga bit ate aomata. Ngaia are ti aki manga judge te aomata Madam Speaker ma tia katikuia n tein aia maroro akanne ao e kakawaki naba karineakin naba te tibwanga are ti katekatekaaki iai. A riai naba ni kukurei naba kaain abau ae Abaiang bwa te party ae Tobwaan Kiribati aki ti anganai te tibwanga n aio ma a bon anganai naba bwa N na Tia Babaire n te Party. Ibukina bwa e bon noraki naba arou ae kanga e rianako riki nakoia kanga unimwane akanne Madam Speaker. Ngaia are bon te katekeraoi nakoira ni kabane tekeraoi nikiran ara tairki aio ao e na tekeraoi kanoan te ingabong kam bati rabwa ao are ieta.

Tibiika : I a kanakoa nakoim te Tia Tei ae ko karineaki mai Butaritari Hon.Tinian Reiher.

Hon.Tinian Reiher: Ko rabwa Madam Speaker e bon rangi ni uarereke e koaua e a bon atin te maroro iaona te kaoti aio. Ao I taku bwa bon te kaoti ae iai aana ae rangi n tamaroa Madam Speaker, ao ko ataia Madam Speaker bwa ibukin tera. Bon te Kauabong ke te Katenibong n te wiiki are imwaain are e a waaki te Maneaba ni Maungatabu ao e roko bwanaam, mai iroun te EA are e karokoa iroun ao e kauringai bwa N na riai n register au Party. Ao I a bon nang kubanako iai bwa N na kanga ni Party ngkana bon ti ngai. Are ni bon tarakin te aekaki n rules aio e bon okanako te Tua ae Maungatabu, bwa te exclusive te aekaki n rules aio. Bwa teuana ibukin ae e bon aki kinaaki te naan formal Party, te kauoua e anaa inaomatau ngai ngkanne are bon te Tia Tei are I rineaki mai irouia au botanaomata au right n tekateka ikai ni bon ti ngai n Independent.

Ngaia are aio I taku bwa te kaoti bwa e bon kakan bwa e na ti kaeta nanon te taeka ae te registered. Tao ngkana ko a taekina registered e a formal te Party ao e nang riai ni kakioa nanon te Tua ae Maungatabu bwa are akea ao tao taian tua riki akeke tao e na control

aron ana waaki te Maneaba ni Maungatabu.

Ngaia are bon anne bukina are I rangi ni boutoka tabekakin te onono aio ibukina bwa e bon kairua are ngkai ao I bon uneakinna n tain te workshop ao nanona kam a tuangira ngkai bwa ti nang nako n rinerine n te Party. E ang bwa are ngkana ko kakaea nanon te Party inanon te dictionary Madam Speaker ao bon arei te formally constituted political group. Akea riki nanona teuana ae ko kona ni kabwarabwara, ao ko aki kona ni katea am party ngkana bon ti ngkoe. Bwa te group ao tao ngai ma te Tia Tei mai Beru ae bon te naan koraki ae ti aki nang tatanaaki ngaira. Ai bon ti ngangaira nako naba tao I tatanaki teutana nakon te Tia Tei mai Beru ao ngke e koaua ti kona ni manikangare ni kangai Madam Speaker ma eng bon anne oina ae I kan teirake iai bwa ibukina bwa ai aron ae I mwengabuaka tao ngaira are ti mena n te independent are tao bon ti ngaira rabwatara, ti mwengabuaka n te aekaki n tua aio ao I bon kawara te Parliament Legal Advisor Madam Speaker ao I bon taetae nakoina ni kangai tia mena iaa ngaira ngkai, ao tia kataia ni karioa aran au Party bwa ai antai ngkai aran au Party ngaia I a tuanga te Legal Counsel Madam Speaker ao I taku e a tau an korea naba arau bwa te Kiribati National

Progressive Party bwa are ai bon ti ngaia ao nang kanga ni Party.

Ngaia are I taku bwa e bon nang tonu te motion aio bwa e na ti kaeta are ngkai kanakoakin te taeka ae registered bwa are te Party are ti a tia n taneiai ngaira iai Madam Speaker are bon ngaira inanon te mena ae ti bon kinaira ni kangai. Ao akea buren anne ma ngkana ko nang mena bwa e nang formal ao e nang riai ngkanne ni kakioa anne te tua ae maungatabu ma are akea iaan te tua ae maungatabu bwa are e tuai kinaaki. Ao I tekateka taian kaun taeka Madam Speaker tao e koaua tao bon te bwai ae e uneakinaki n te bwai aio kanga kinakin taian Komete aikai. Ao tao bon te bwai teuana anne tao a nang bon kona riki ni uneakinna ngkana e a manga tabeka te motion are imwina te Beretitenti ngkanne bwa are e nang uneakinaki ngkanne kaain te naan Komete. Ma kanga e nang biri rimoa ae e uneakinaki n aio bwa are aio ti kaetakin te bwai ae ti taku bwa e kairua. Are ngkana arona bwa e tiku n arona aio ngkanne ao ngaira ake akea aia Party ao ae bon taekina te Leader man te Kaitara ao tinang tabuaki n rin ao e rabwa bwa a noora riaina ma tao ai te uneaki ngkanne iaona bwa ko aki taraia are te naan group ake tabeua, ao e aoria anne bwa e a manga bon uneakinaki ngkanne n te motion are imwina Madam Speaker. Kanga bon ti aio ae I kan

teirake iai bwa I taku bwa kanga e bon nang niko ni kangai tao e koaua ae taekinaki ni kangai tia mangaongao bwa e ngaa ana definition te Party, bon ana definition raoi te Party ao are ngaia are e registered arei ngkana e kanakoaki arei ao tia bon ti kinaira naba bwa te naan Party inanon te Maneaba ni Maungatabu, Tobwaan Kiribati, Kamanoan Kiribati, Kiribati Moa, Boutokaan te Koaua ao akanne ngkanne tia bon kinaira ngkanne bwa are bon akanne kinakira ngaira inanon te Maneaba ni Maungatabu.

Ma ngkana e nang constituted ngkanne are e nang bon formally recognized iaan te tua ae Maungatabu ao ngkanne ai te bwai teuana ngkanne. Ao e a riai ngkanne ni bon okiria kaain Kiribati bwa a nang bon bairea anne bwa a bon tangiria bwa e nang bon kinaaki taian rabwata ni Party ao konang rinerine ti aki n ti rabwatam bwa ko nang rinerine nakon te Party ke kanga tao ai bon te bwai teuana anne.

Ngaia are irou ngai Madam Speaker I nang boutokaia bwa I taku bwa e kaea nanon ae ti bon kantaningaia ngaira akeke kanga ti nang tinaniku man te kantaninga are ngkana e a tiku inanon ara Rules bwa ai te registered Party ao ngkanne e aki eti ngkanne nakoira ngkanne ao tao bon teuana akea ara Party ao te

kauoua bwa ibukina bwa e bon aki kinaaki moa n te tai aio iaan ara Tuta ae Maungatabu. I aki kan uneakina are tiainakina bwa are e aoria bwa are bon te bwai teuana anne. Ma I taku bwa iai naba te koaua ae kangai bwa eti bwa ngkana e tiku n arona ae ngkai ae niman ao e kabaeaki ngkanne te Tautaeaka bwa e na riai ni kakoroa ae bon niman.

Ma kai e a kamenaaki ni kangai bwa e nang aki *less than* teniman e na aki kee iaan teniman ao e na aki kee iaan niman ao iai te *flexibility* ngkanne are e anganaki te Tautaeaka e kona ni bon ti teniman ke e kona n aman ke e kona niman. Ao anne tao te priocative nakon te Tautaeaka bwa are iaan ara tua are e bon iai bwaai akeke e na bon riai nakon te Tautaeaka ae e na babaire iai ma aron te korakora te mwane ma tera, are bon te executive are e kinaaki iaan bon te waaki n Tautaeaka ae ti mena inanona ae te naan rabwata aika teniua.

Ngaia are kanga akea naba au kanganga ni butimwaea te kantaninga are bitakina nakon ae ngkai are e a manga propose te Tautaeaka are e na aki kee iaan teniman ao e na aki raka iaon niman. Bwa are aio ti a tia ni kabongana mai mwaaina. Ma tao kairuan aia taratara kaain te Komete n te tai are a tabekia are a nang riai bwa e nang bon riai tao

niman ao tao e koaua bwa e a noria ngkai te Tautaeaka bwa kanga e titebo ma e aki kakioa ngkanne nanon te koaua are e na bon riai n anganaki inaomatana te Tautaeaka n aki kabaeaki baina n ara rules bwa are nanona bwa ngkana e aki kabaeaki baina iaan ara rules ao titebo ma ti anaa mwakan te Tautaeaka ngkanne are e bon anganaki iaan te cebration of powers Madam Speaker.

E aoria ti aikai bwanaau ao I nang boutoka te kaoti aio te katamaroa nako iai I kabwara bure ngkana arona bwa tao e kaokoro ma te kantaninga are a tabetabekia Taan Tei aika a karineaki ma I taku ngai bwa e I taetae man au koaua are I taku bwa ngkana e tiku man arona aio ao ngaira ngkanne are bon akea ara Party ara Party e a nang kanganga ngkanne bwa ti nang kinaaki iaan te rules ngkanne ngkana e a tiku n teina aio. Ngaia are man aikai Madam Speaker ao I butimwaea tabekakin te onono nakon te rules are te motion aio e rabwa.

Tibiika: I a kaokia nakoim te Minita ae ko karineaki bwa ko a karaoa am *sum up*.

Hon.Tarakabu Tofinga: Ao ko rangi n rabwa Madam Speaker ao ingainga nanora ni kaman sum up au kaoti aio iaan te kantaninga are kanga bon te kaoti ae kanga te

onono ae uarereke. Ngaia e a straight forward ao I taku ti uotiarake ao I taku bwa e nan ang uarereke naba te maroro iaona. Ma imwain ae I kanakoa naba te maroro iaona ao I a kaitau, I a bon kaitauia raora n ara Maneaba ni Maungatabu ibukin maroro ake a tia nako man aia koaua tao e koaua tao man ara itera aika a kakaokoro iaan bon kaokoron naba ara nonori ao ara kabwarabwara nakon te onono aio. Ma I taku Madam Speaker te onono e teretere ao e nang matata ngke I moan kabwarabwara iaan te onono aio te katamaroa katamaroan ara rules iaan norana ae iai teutana kanga te kanganga iai. ma n aron are e a tia ni kabwaranakoaki ao imwaina e I waaki nako riki ao kanga bon te catch word ke te taeka ae boboto iaona kanga au onono aio Registered Party anne te catch word are n au kabwarabwara ti aki Party bwa registered Party n aroia tabeman are tao n aia maroro tabeman a kataia n okira iai ni kaokia nakoiu bwa kanga e bure tao kanga tein ara onono e aki *in order* n aron are ti na kanakoa registered Party ao tia manga bon kanimwa ruling Party imwina. Ma I aki taraa te Party as a word ma I taraia bwa te registered Party. Bwa are iai iaan ara tua ni kairiri are e bon oti ao iai ane kanga uruakan kea ki kakoroan nanona n aron are e bon mwaneweia n te moan bwa iai te 12a are e oti ae Party ana riai n

register. Ao ngke ti a nako n enquire ao n reitaki ma te aobiti ao iai aki iran nanona.

Ngaia are ti irantanga ara tua ao I taku bwa e nang teretere n anne ao e koaua te maroro Madam Speaker e boboto iaon kanga e capitalize iaon te tua ae boou kanga ai bon tibwa ara tua ae boou bwa e nang okioki e teirake anne te tua ae boou. Ma tera burena ngkana te tua ae boou ma iai noran kabwakana ao e riai ni katamaroaki. E maroro te tua ae boou ao kanga e a kaawa ara tua ae boou e uatiaki e kaitiakaki e a manga kakan n aron anne. Ma tera burena ngkana te tua ae boou ngkana iai bon iai noran riain katamaroana. Ngaia are kanga I akin ang anaaki nanou n aekakin maroro akanne bwa e koaua n aron are e maroro te tia maroro are e a tibwa tia ni maroro te Tia Tei ae karineaki temanna mai Butaritari ao I taku bwa anne ana taratara ao I taku bwa ti boraoui iai ao e koaua bon iai te tua ae bon nang boouirei ma te kanganga bwa ngaia iai e bon aki iri nanon te naan tao riki ara Tua ae Maungatabu. Madam Speaker n au maroro n te moan ake I moan kabwarabwara ara onono aio ao bon akea mwanewean te taeka ae te Tua ae Maungatabu. Ma I bon taetaekina te taeka ae ara Maneaba ni Maungatabu ao iai ae kanga I karautaeka ae kanga a *quote* au maroro ao a taku bwa I mwaneweia te Tua ae Maungatabu

bwa e aki mwaneweaki iai te Party. Ma bon akea bwa I ti maroro iaon *rules* iaan are kanga ti bon boboto riki iaan aki kakoroan nanon ara rules ao kainnanoan katamaroana bwa ti na kanakoa.

Iai naba mwanewean are kanga kamangoraia raora iaan te constitution are e bon aki kina te Party. Anne akea au maroro tao a nang aki rinnako tao bon te katautau bwa are e aki define bwa akea kabwarabwaran raori te Party ao ngkana ko aki register ao ai tera I aki kangai n nang nako n tei imatan te tamaroa ao N na tuuki ngkami n rinnako. Ao bon au katautau ao bon au titiraki au kataunaari bwa tera ae e na riki. Ao I karautaeka bwa bon akea nanou n ikan ekanako temanna raou n Tia Tei ke tao n aron anne. Bwa I taku bwa e nang teretere n au maroro bwa I aki kan kamatauningaia raou n Tia Tei bwa I bon nang karineia riki raora man te itera ke n aron te maroro raora aika a nang karineaki e koaua a mwaiti kanaia te ben ao riki mwataia n aron waakin ara Auti aio. Ao I karautaeka ngkana iai kauekean te nano anne are aongkoa tia kamangoria raora ni maroro iaan are ngkoa kai aki registered ke a tiku ti ngaia ke tao a kanga a nang aki bwaka iaan kabwarabwaran te Party tao a nang totokoaki ke akea bonganaia.

Ngaia anne ma I taku bwa kanga bon irantangaia bwa are ngkana tia mena te Party ao a nang rinnako mai ia, ma akea nanon are kanga ti aki raori te kantaninga kanga kamangoraia n aron te kabwarabwara. E koaua iai tarakin aio te moan maroro are e boboto iaon te kauoua n onono. Te moan onono are kanga 68(1) ao e koaua kabaeakira n aron are e boboto ana maroro iai te Minita ae karineaki n te MWYSSA ao e boboto iaon te nambwa ke te mwaiti are n te tai aio e a kabaeaki baira nakon niman. Ao I taku bwa e na nang angaraori riki n aron are e a tia ni maroroakinaki ke ni kabwaranakoaki are kanga e men ate mwaiti e kona ni biri biri te mwaiti imarenan teniman ao e na aki raka iaon niman n aron kanga bon mai mwaaina tia manga bon oneia ngkai n te tai aio. Kanga anne tabeua ao eng I taku bwa kanga anne au sum up ao au maroro tabeua iaon bwaai aika a tia n raa e koaua iai naba kakamakara bwa e koaua bwa tera ara rules ae ti oneia aio ke ara onono aio e aki ira kanga te kantaninga ni kiritian ao kanga ti ongora ni maroro ana maroro te Minita n te Education ao tao e kaokira rikaaki nakon taai akekei ao tao e koaua kanga tia bwaka ngkanne iaa are ngaia tao arei naba, bwa are nakekei a karaoa aia rinerine nakon te Party ke tera ao ngaia a kiritian ao ngaira ngkai kai tia karaoa te onono n te tai aio ao

tao ti aki kiritian ke tao tera nanon te maroro arei ti aki ataia. E rawa n are e maroro aia aomata a ikawai ao a kona ni karariki ni kangai ao ngaira tia rawerawei ongora ma anne ongora iai kanga ara kabwarabwara iai.

Ma eng I kan katurua riki are te taeka ae kang ti nang nanobwia n te tai aei ke ti tarataraiia n te taeka ae registered Party ke Party ake ana tauaki mwiiia. Ibukina bwa iai aki irakin nanon ara Tua ni Kaetieti ao iai Parties ke koraki aika a bon akea aia Party ke tao ti temanna ao e na kanga ngkanne aroia ao iai naba koraki ke raora n Tia Tei aika a karineaki ae tao a registered ke a bon aki bwa a bon ti karokoi naba iaara ao aikoa ira nanon are te mena aikoa tiaaina ao aki raa n aron are e biriakinna ara Tia Babaire n ara kaeng kabwara ara au bure n ara Party ke ara kurubu aei, e biriakinna ao e bane ana tai e nako te bongina, uabong, tenibong bwa are e katiainaa iran nanon ara tua te bongina e rimwiko nako ikanne e rimwiko ko rin n te roki e tataningaiko, ko tia ao ko tiaina te bwai arei ao I kabwara bure Madam Speaker ngkana e a manga nang reitinako te maroro. Ma anne aron karinean ara tua ae ti noria n te tai aio bwa ngaia ae e aki iraki nanona ngaia anne e karika onean ao ti bon tiku n te taeka are Party bwa ti bon kabongana ti tangiria bwa e na bon tiku n ara rules n ara tua ma ti na

kanakoa are Registered Party bwa are iai ae a tia n aki kakoroa nanon registration ke tauakin mwiin te Party ngkanne tia oneia nakon anne bwa e angaraoi riki bwa are ngkana ko bon aki kan register ao tao ngkana ko nang karinaki n te Komete ao ko aki kanga n aron anne. Akanne maroro tabeua Madam Speaker ao e koaua e a bon moanna nib waka nako te tai ao tia kaitau nakon maroro ake a tia ni mwemwekaki e ngae kanga a bwaka rawata nakoira n aron are e mwaneweia te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abaiang man ara kaeng aei ao tia butimwaai naba bwa are bon anne kanoan tao te aki boraai moa ni iango n te tai aio. Ao man maroro akanne Madam Speaker ao I a kawenea nakon te Auti aio bwa te Maneaba aei e na boutoka te onono nakon te kibu 68 iaan te Tua ni Kaetieti ibukin kairan bowin te Maneaba ni Maungatabu n te aro are e na matata raoi kaainakin te Komete ao e na kabonganaki imwin kabwatakina n aron are e oti n aron tein te kibu 68(1) imwin te onono ae kangai taekana *'ti ngkana aroa bwa e kabaeaki inanon te Tua ni Kaetieti ibukin kairain bowin te Maneaba ni Maungatabu ao te Maneaba aio e na riai n rineia kaain te Komete n aki kee iaan teniman ao n aki raka iaon niman bwa ana kaaina te Komete inanon ana term te Maneaba ni Maungatabu'* ao are te kauoua 68(2a) *bwa kaainakin te Komete e*

na aki kee ian temanna te member mai ibuakon te bwatei are e aki kairiri. Ao ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ngaia tera am *Point of Order* te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: E nang uarereke bwa ibukin au maroro are e kaineti ma kanoan ana taeka are e mwanewea te Tua ae Maungatabu ngaia aei bon ongou. Ngaia are e taekina are te registered party ao I taku bwa e na nang matata ngkana arona bwa e taekinna anne ao tao e a kamaunaaki naba are 12(a) bwa e nang akea te registered party. Ma anne e bon taekinna ma ti bon karautaeka ngkana arona bwa e bure ongou n ana maroro te Minita iaon are e mwanewea te Tua ae Maungatabu. Ko rabwa.

Tibiika: Ao N nang kanakoa te kaoti nano iaon ana kaoti te Minita are e a tia n tabekia ake a butimwaia ke a kangai Eng ao ake aki ke a kangai Tiaki. E nakoia ake a butimwaia ao tia nakon ara kaoti are inwina. Ao e na tabekaki te kaoti anne iroun te Beretitenti ae karineaki HE.Taneti Mamau ao I anganiko te Beretitenti bwa ko a kanakoa am kaoti.

**ONEAIA KAIN TE KOMETE AE TE
PUBLIC ACCOUNT COMMITTEE**

HE.Taneti Mamau: Ko rabwa Madam Speaker ao aio ngkanne taekan au kaoti ane nambwa 24 iaon te Ota Beba:-

Bwa te Maneaba aei e na butimwaea oneia kaain te Komete ae te Public Account Committee n aron aei:-

*Hon.Tauanei Marea Te Tia Babaire
Hon.James Taom Member
Hon.Teima Onorio Member*

Ao ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao kai e a tia ni mwemwe ana kaoti te Beretitenti ibukin kaainakin te Public Account Committee ao I a kanakoa ngkanne nakoimi Taan Tei ao tia ongora ana itera te Kaitara. E nakoim te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika e rabwa te Beretitenti n tabekan ana kaoti ibukin oneaia kaain ara Komete ibukin Tararuan ana mwane te botanaomata ke te Public Account Committee ao tao e kakawaki bwa ti na rimoa moa ni kaitauia kaain ara Komete aei kai I taku bwa ti temanna ae e oneaki mai ibuakoia, ao ti nang kakaitau, ti kaitau nakon te Tia Babaire ao nakoia kaain te Komete bwa ti a tia n noora aron aia mwakuri ae aia mwakuri korakora inanon aia tai ni waaki man te tai are a kateaki iai ni karokoa ngkai. Ngaia e kakawaki bwa ti na

kawenea bwanaara nakoia ni kaitauia bwa aei ara Komete ae e nang kakawaki ibukin ara Maneaba ni Maungatabu.

Aei teuana te standing committee te Tibiika ao I taku bwa e nang teretere tibwangana iaan te Tua ae Maungatabu e teretere naba bwa iraman ae e na riai ni kaaina te Komete aei iaan te Tua ae Maungatabu. Ao I taku bwa e teretere kanoan tibwangaia ibukin tararuan kabonganaan raoi ana mwane ma kaubwain te botanaomata iroun te Tautaeka ao irouia ana kambwana te Tautaeka ma rabwata ake a mwiokoaki iai tao ara Maneaba ni Maungatabu bwa ti na tararuia te Tibiika.

Ngaia I taku bwa e nang bebete aron kaekan aei kai e bon rangi ni matata aron te Komete aei ao kakawakina ao ti a tia n noori aia mwakuri kaaina ti kaitaua naba kaain te Komete aei are tao e aki ngkai kaain te Komete ao ti kaitaua naba ibukin ana mwakuri. Ao ti boutoka ana kaoti te Beretitenti kai aikai bon kanoan tibwangara iaan ara Tua ae Maungatabu ao ai bon te bwana riki ni kakaitau ao ti na kaungaia kaain ara Komete aei bwa ti ataia bwa e nang tiraua tibwangaia a nang tiraua te naan ribooti ake ti a tia ni ma maroroakin are man taai ake a nako ao ti na kaungaia naba bwa e koaua naba te maroro bwa tao a nang riai kaain ara Komete aei n

tarai te naan ribooti are kanoan ngkai. Ao tao ribooti ake kanoan ririki aika nako ao tao a kona ngkanne n taraia kanga a karaoa teuana ngkai ao ngkana e maawa aia tai a kakaraoi kanoan ake a bwaka nako. Bwa ae e nang kakawaki naba bwa are aio ti bon kabaeaki naba bwa te naan ribooti aikai iaan ngkai moa te tua ao ana riai ni butimwaeaki iroun te Maneaba ni Maungatabu.

Ngaia ti kakaitaua riki kanoan te tibwanga tibwangan ara Komete ae te Public Account Committee ti karabwa te Tia Babaire ma kaaina n are ngkoa ao tia manga kukurei n noria bwa a manga bon manga oki naba n te tai aei ngkai ti bon tia n noora aron karaoan tibwangaia a nang kakaonimaki iai. Ao tao man taeka aikanne ao ti boutoka te kaoti korabwa.

Tibiika: Kanga I noora baim te Tia Tei mai Kuria e nakoim.

Hon. Banuera Berina: E a manga bae au kooti are I kangai te Tia Babaire kanga e tuai rabakau aron te kooti aei e a manga bae ma N na manga mwemwekia ma au kain tekateka.

Te Tia Babaire I karabwa te kaoti aei te Tia Babaire ao I teirake te Tia Babaire ao N na bubuti ti na karaua raoi n ongora te bwai ae taekinna te Tia Babaire bwa e tabetabe nanou

iai. Ao I riai n tabekiarake bwa e nori ate Auti ao riki ara Parliamentary counsel ao N na tabekia bwa te Point of Order te Tia Babaire.

Te Tia Babaire ti a tibwa tia ni kabwaata ara tua aei ara rules ao ara rules aio te Tia Babaire e taekinaki iai bwa kaainakin te Komete e na kaainaki iroun temanna ae ti aki kaain te Party are e Tautaeaka. Te Tia Babaire I kan kabwaranakoa te taeka ae Party te Tia Babaire, bwa are e a tia n taekinaki n ara tua ngkai ae 12a e ngae ngke ti a kanakoa te taeka are registered ma n te kibu ae 68 te Tia Babaire te (2a) e ngae ngke ti kanakoa bwa are ti tuai kanakoa are te moan tua are 12a bwa te 12a n te aro bwa kona kinaaki n te Auti n Tei aio bwa te Party ngkoe kona riai n register ao ana koraki araia kaain am Party ao kona tiaaina. Ao ngaia anne te Tia Babaire ngkai tia manga taraa te onono aio te Tia Babaire ao are I bon kangai iai ko kabwaka nanon ae ko bon kantaningaia n am onono aio ke ko aki. Bwa e ngae te Tia Babaire ngke ti kanakoa are te taeka are registered ma ti nang kabwaranakoa ngkanne nanon te taeka ae Party ngkai akea registered. Ao tera kabwaranakoana te Tia Babaire akea riki bon ti ane 12a ko aki kona bwa ngke arona bwa e nanonaki ikai teuana te Tia Babaire tao e kangai ko aki bae n registered ao e aera ko aki koreia

ikai. Bwa e requirement te Tia Babaire are 12a e mandatory ko kabaekia bwa kona riai n taua mwiin am Party.

Ngaia are maroro ni kabane te Tia Babaire n otau imwin are ti kabaebaeaki iai n te 12a ngkana e taekinaki riki te Party n ara tua aio e na taekinaki te Party ae kinaaki iaan te 12a. Ko na riai moa ni kamauna 12a te Tia Babaire bwa ngkana ko aki kamauna ao ngkanne ngkanne ko a taekina riki te Party imwina te Tia Babaire akea riki am anga kona okira riki te Party n te Auti n Tei aei te Tia Babaire bon ti teuana nanona. E na registered ana kinaaki kaaina ao ana tiaina te Tia Babaire. Ao anne te Tia Babaire I tabekiarake te Tia Babaire ao akea au totoko nakoia kaaina ma iai tabetaben nanora ae tibwangara ae te karao tua te Tia Babaire. Ao kamatoakin tuua aika ti karaoi te Tia Babaire. I a manga kaokia riki 12a te Tia Babaire bwa aio are e moan kabaekia iai te Party n te Auti n Tei bwa e na register. Ngkana ko aki register te Tia Babaire ngkanne kona kinaaki bwa te Party? Ko aki. Ngaia are mwanewean te Party te Tia Babaire n ara tua akana imwina ti na kaokaki ma are te Tia Babaire I taekina aio ao I tauraoi ni kaetaki te Tia Babaire. Ma ngke e a taekinaki te Tia Babaire n 68(2a) bwa ana riai n rineaki man te Party tera nanon aio te Tia Babaire. Tia ki te Party are e kinaaki iaan 12a ao anne te

Tia Babaire ae kanga I bon ti tabetabekia te Tia Babaire bwa tabetaben nanou bwa e kanga raoi ae nanonaki ikai. Akea au kanganga ni kaainakin te Komete ma e bon tabetabe nanou te Tia Babaire ni karineakin kabwaranakoan ao karinean ngkai ara tua bwa e aera ngke ti bon aki kanakoa moa 12a, bwa anne ae kabaebae te Tia Babaire. Ngkana ko taekina riki te Party inanon ara rules akea riki kabwaraana ngai n otau. E nanonaki iai te Party are e registered iaan 12a ao ana kinaaki te Tia Babaire.

Ngaia are te Tia Babaire ngkana ko nang rinea kaain am Komete kona rinea man te Party ae kinaaki iaan 12 akea riki ti ngkana arona bwa e aki mandatory ti aki kabaeaki bwa ti na tau i mwiin arara n te 12a ke tao ngke arona bwa ko koreia ikai ae ko aki bae n registered am Party ao tao eti riki ma ngai irou te Tia Babaire anne tabetaben nanou. Eti ngkai kaainakin ara Party ke aki ao I bon tabekiarake bwa e na iangoia te Auti n Tei ao akea au kanganga iai te Tia Babaire I nang butimwaea katean te Komete ao I butimwaia naba kaaina. Ma e tabetabe nanou n tibwangara ae te karao tua ao manga tarakira bwa ti na ira nanon ara tua te Tia Babaire. Bwa ngai irou e a kabaeira kabwaranakoan te registered Party. Ngkana kona atongaki bwa te Party n te Auti n Tei aei registered moa akea riki.

Ko rabwa te Tia Babaire ao ti anne I tabekiarake bwa tabetaben nanou ao I tangiria bwa e na kaitiakaki moa te Tia Babaire ko rabwa.

Tibiika: Ao ngaia ao ibukin am rongorongongo te Tia Tei ae karineaki ao tao ni kabane Party ake a kinaaki a tia n roko mwii inanon baira. Ao a bane n registered ao bon iai naba ake ti teimatoa ni kauringia bwa ana ira nanon are 12a n aron are 12a n aron are e kantaningaaki. Ao I a tia ni bane ni kakoauai ara aika a wene imatara n te tai aei a tia ni kamatoa nneia n aia registered Party. Ngaia anne raoi ngkanne kabooan kanga kamatatana nakoim bwa e aoria n ae matata. Ao tao N nang kanakoa ngkanne riki bwa ngkana ai bon akea ao N nang kaokia nakoim te Beretitenti ae ko karineaki bwa kona sum up. E nakoim.

Tibiika: Ko rabwa Madam Speaker ao tao e na karaoa te sum up ao ti kaitaua te Leader n te Kaitara ni boutokan te kaoti aei ao riki bon te kaitau nakoia kaain te Komete are ti aki te Komete ae boou ao a nang ataaki tabena. Ao tia reita naba te kaitau iai ao I taku bwa e a matata ao e a nanoraioi te Tia Tei mai Kuria n aron are kanga tabeaiangan. Ao e teretere naba bwa akea ana kanganga irouia kaain te Komete anne. Ngaia are I a bubuti tabekan te kaoti ae kangai taekana:-

Bwa te Maneaba aei e na butimwaea oneia kaain te Komete ae te Public Account Committee n aron aei:-

Hon. Tauanei Marea Te Tia Babaire

Hon. James Taom Member

Hon. Teima Onorio Member

Tibiika: Ao ngkai e a tia n tabekaki te kaoti n aron taekana are e taekinna te Beretitenti ae karineaki ao N na kanakoa ngkanne bwa ami kaoti nano. Ake a butimwaia ke a kangai Eng ao ake aki ke a kangai Tiaki. Ao e nakoia ake a butimwaia. Ao I a manga kanakoa nakoim te Beretitenti bwa koa tabeka am kaoti are nambwana 25 e nakoim.

**ONEAIA KAIN TE KOMETE AE
BUSINESS COMMITTEE**

HE. Taneti Mamau: Ao ko rabwa Madam Speaker ao I a kukurei n tabeka au kaoti ae kangai taekana:-

Bwa te Maneaba aei e na butimwaea oneia kaain ana Komete te Maneaba ni Maungatabu ke te Business Committee n aron aei

Hon. Ioteba Redfern Te Tia Babaire

Hon. Taoaba Kaiea Member

Hon. Batoromaio Kiritian Member

Hon. Pinto Katia Member

Ao I taku bwa ni kabwarabwaran ngkanne te Business Committee are e aki boou iai iaan ara rules are 64 ao e teretere ngkanne tabena ane

man 64(3)(4)(5)(6) n aron are e na oti inanon kaetan ara Auti ke tuan kaetan ara Auti ane e boou. Ngaia are ao e na matata naba bwa man aman kaaina akana rineaki akanne ao iai naba temanna ae kaain te Party mai tinanikun te Party are e kairiri ke te Party ae Tobwaan Kiribati Party ane Hon. Pinto Katia ane ngaia ngkanne kaain Kamanoan Kiribati Party. Ao ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ngaia ko rabwa te Beretitenti ao I a kanakoa ngkanne nakon te Kaitara ngkana iai ana kan maroro ao e nakon te Leader n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao e kakawaki bwa are ti bon riai ni butimwaea ke n aki butimwaea ana kaoti te Tautaeaka ao e riai ni kaekaaki ao aei are e na bon nang bebete naba bwa are te Business Committee bon ara Komete naba ngaira kaain te Maneaba ni Maungatabu. Ao I taku bwa n te tai aei ao N na tua ae boou aei ao e nang tiraua riki ke n raraba riki tibwangan te Business Committee e nang korakora ngkai tabeia bwa ana ririmwin naba mwiin te naan titiraki man te naan kaoti ake a tia ni mwemwekaki n ririmwina mai iron te Tautaeaka bwa a bwaka iaa. Ao I taku bwa aei tibwangana ae e a tia naba ni bwaati n ara Tua ni Kaetieti ae boou aei ao ti kaitaua te Tautaeaka ngkai a

karina temanna ae ti aki kaain aia itera bwa kaain ara itera ao I taku bwa aei raoi ae kaineti nakon naba kanoan ara tua. Ko rabwa.

Tibiika: Ao e nakoim te Tia Tei mai Kuria.

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire ao te Tia Babaire e koaua e bon riai naba n ang ate boutoka nakon te Komete aei ao ti na kakatekeraoia kaaina te Tia Babaire bwa nakoraoin aia mwakuri ao nakoraoin naba butin ara Auti n Tei. Ao I a bon ti karekea au tai te Tia Babaire bwa I kubanako bwa ngkana a bane n tia n tauaki mwiin Party tera ngkoa bonganan te onono ae tia tibwa tia ni kabwatia iaon 68(2a) e a bon bane buaka te tai aio bwa ngaia a bon bane n rina nakai iaan tauakin mwii. E raoiroi te Tia Babaire bwa are a bon tia ni bane ara tai iai ao ti nang boutoka te Tia Babaire kaainakin tera aio ao ti anga riki ara taeka ni kakatekeraoi. Ao e rabwa te tabeka aio te Tia Babaire ao ti boutokaia.

Tibiika: Ao I kanakoa nakoim te Minita n te Tua bwa e tei baim bwa kona maroro iaon te tabeka e nakoim.

Hon.Tarakabu Tofinga: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua ti noora ana kaoti te Beretitenti ao are e bon boutokaaki. Ma I taku bwa te bwai ae kakawaki Madam Speaker bwa e

titebo ma e kabureaki te ota ti okiokira ngkai 12a ibukin te registration of te naan Party ma n otara ao te 12a bon ti te reference e aki rekereke bwa e aki bwai are registered Party bwa e a tia ni butimwaeaki ma 12a bon ti reference bwa aoria ataia Taan Tei ao te botanaomata bwa antai kaain te Party aio, antai kaain te Party aio ao ngaia e aki kaaina te Party aio bwa e inaomata ao akea kanga nanona, I karautaeka ngkana I taekinna ma e akin ang significant nakon ara rules ae kanga bon ti te reference ao te record bwa nakekei ao n te tai arei ao kaain te Party arei ao ngaia teuarei e aki Party bwa e independent ao a roko araia iroum a tiaina, ngkana ko kan manga otinako bwa bon are iai angana. Ma are I taku bwa e a kataia ni kaminoaki ane 12a ao e aki bwai ngkanne te onono ane registered Party. Ao n otara ngkanne bon ti for reference ao I karautaeka ngkana e na nang kotekotea are e tabekia temanna te Tia Tei ae karineaki mai Kuria ao I taku bwa anne kabwaranakoana ngkai kai ti a tia n one ate tua aio ake ara Rules of Procedure ngkana e noraki riaina iroum Madam Speaker ao ara koraki ao I taku bwa ti a tiku ngkai n te ota anne. Ao e rabwa.

Tibiika: Ngaia tao N na ti karina teutana au maroro iaon ane te 12a bwa e bon turuturu iaan 12a bwa te Speaker e na recognize te Party are

e registered iaan te tua anne. Ao anne raoi kabwaranakoana ao n aron are ko a tia ni kabwara bon te onono are ko a tia ni karaoia ae bon tei irouna. Ma nanon te tua arei are iaan te Rules of Procedure kinaakin te Party inanon te Maneaba ni Maungatabu iroun te Tibiika ngaia anne raoi ngkanne aron ao te botanaomata kabwaranakoana anne. Ao E rabwa ao tao bon akea riki ae e na maroro iaona ao I a kanakoa nakoim te Beretitenti bwa koa karaoa am sum up.

HE.Taneti Mamau: Ko rabwa Madam Speaker ao I a manga bon kaitaua riki te Leader n te Kaitara ao n reitaki ma te Tia Tei mai Kuria bon te Tia Babaire naba n ana Party ao n aron aia maroro ni boutoka te kaoti aei ao I a bubuti ngkanne tabekan te kaoti ae kangai:-

Bwa te Maneaba aei e na butimwaea oneia kaain ana Komete te Maneaba ni Maungatabu ke te Business Committee n aron aei

*Hon.Ioteba Redfern Te Tia Babaire
Hon.Taoaba Kaiea Member
Hon.Batoromaio Kiritian Member
Hon.Pinto Katia Member*

Tibiika: Ao kai e a tia n tabeka ana kaoti te Beretitenti are nambwana 25 ao nang kanakoa te kaoti nano iaona ao ake a butimwaia ke a kangai Eng ao ake aki ke a kangai Tiaki. E nakoia ake a butimwaia ao

I a manga kaokia naba nakoim te Beretitenti n am kaoti ane nambwana 26 e nakoim.

ONEAIA KAIN TE KOMETE AE TE HEALTH COMMITTEE

HE.Taneti Mamau: Ko rabwa Madam Speaker ao I a bubuti tabekan te kaoti ane nambwa 26:-

Bwa te Maneaba aei e na butimwaea oneia kaain ana Komete te Maneaba ni Maungatabu ae ataaki n arana ae te Health Committee n aron aei

*Hon.Betero Atanibora Te Tia Babaire
Hon.Moannata Ientaake Member
Hon.Koraubati Remuera Member
Hon.England Iuta Member*

Ao te Komete aei are e teimatoa maeuna ngkai e tuai ni koro ana tai iaan are ngke e moan rineaki ao I kukurei naba n taekinna bwa mai ibuakoia aman akanne ao ti aki kaain te Party are te Tautaeaka ngkai bwa te Tia Tei mai Beru are temanna are e bon tei n ana Party ae Independent I a bubuti tabekan te kaoti.

Tibiika: Ao I a kanakoa ngkanne nakon te Kaitara bwa e na kanakoa ana maroro iaona e nakoim te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao tao e na nang uarereke naba te maroro ngkai bon

ti oneaia kaain te Komete ao ao ti na karautaeka n aei bwa are ti bon karautaeka naba ngkoa ni katean naba te Komete aei. Ngaia N na karautaeka aei ao ti karineia akana ana kaaina te Komete ai anne are kanga bon ara uneaki ibukin katean te naan Komete ake te naan select committees ao ti karautaeka moa n te tai aei bwa ti aki butimwaea te kaoti aei te tai aei. Ko rabwa.

Tibiika: Tao ai bon akea ae na maroro ao I a kaokia riki nakoim te Beretitenti ae ko karineaki bwa ko a sum up ao e nakoim.

HE.Taneti Mamau: Ko rabwa te Madam Speaker ao e koaua tao e na kimototo naba au sum up ma I kaitaua te Leader n te Kaitara n aki butimwaeen te kaoti aei ao iaan bukina are e kabwarabwara bwa a bon aki nanoraoni ni katean te select committee n te moantai ao aki naba noora kakawakin ana mwakuri ibukin te botanaomata ao ibukin Kiribati. Ao ngaia ni kaekan te sum up e kakawaki aia mwakuri ke e kateaki te Komete ao teuana ana bwai ni mwakuri te Auti n Tei ibukin kanganga ake a kona n nooraki bwa e roota Kiribati ao te kanganga naba e reitaki ma aban te Aonnaba ao ngaia anne tibwangaia Komete ae kakawaki ae ana kataia ni manga kakaai kawai ake ana buoka kamarurungaia riki ara botanaomata ni itera aika a mwaiti. Ngaia are man taeka akanne ao I a

bubuti riki tabekan te kaoti ae kangai taekana

Bwa te Maneaba aei e na butimwaea oneaia kaain ana Komete te Maneaba ni Maungatabu ae ataaki n arana ae te Health Committee n aron aei

*Hon.Betero Atanibora Te Tia Babaire
Hon.Moannata Ientaake Member
Hon.Koraubati Remuera Member
Hon.England Iuta Member*

Tibiika: Ao kai e a bon tia n tabeka ana kaoti te Beretitenti ae karineaki ae nambwana 26 ao N nang kanakoa te kaoti nano iaona ake a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia ake a butimwaia e butimwaeaki te kaoti ao tia nakon ngkanne ara kaoti are imwina nambwana 27 ao N na manga angan naba te Beretitenti ae karineaki bwa e na tabeka ana kaoti anne. E nakoim te Beretitenti.

**ONEAIA KAIN TE KOMETE AE TE
KIRIBATI NATIONAL UNIVERSITY
COMMITTEE**

HE.Taneti Mamau: Ko rabwa Madam Speaker ao aei ngkanne taekan te kaoti ane nambwa 27:-

Bwa te Maneaba aei e na butimwaea oneaia kaain ana Komete te Maneaba ni Maungatabu ae ataaki n arana ae te Kiribati National

*University Select Committee n aron
aei:-*

Hon.Tebao Awerika Te Tia Babaire

Hon.Tinian Reiher Member

Hon.Harry Tekaiti Member

Hon.Taiaki Irata Member

Ao n aron ae bon ataaki Madam Speaker n reitaki ma Taan Tei ao kaain Kiribati ao aei naba te Komete are e bon reitako te select committee are e bon reitako tabena n te tai are e moan kateaki ao are e noora kakawakina te Tautaeka ibukin uarokoan naba Kiribati riki te roro ae tabe n rikirake kakawakin kanga ribanakia bwa ana rikirake inanon te wanawana ma te rabakau bwa e aonga ni birimwaaka riki aron karikirakeaia ao tobwakiaa ara botanaomata n reitaki ma taai aikai ao bon taai aika ana roko. Ngaia are I a bubuti tabekan te kaoti te Tia Babaire ao e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti ao ngkai e a tia tabeka ana kaoti te Beretitenti ae karineaki ae nambwana 27 ao N na kanakoa ngkanne te kaoti nano iaona.

Hon.Tessie Eria Lambourne: *Point of Order* te Tibiika

Tibiika: Kabwara au bure tera am *Point of Order* e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ti tuai maroro iaon te kaoti taitaoka.

Tibiika: Akae I a nang kabaitia bwaran te Auti ani kabwara bure te Kaitara e riai ni kaekaaki bwa e aoria n ae e oti nanom n aron kaekan te motion ao I a kanakoa nakoim te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao e koaua bwa are e a bon bwakanako te tai ma are ti na keiaki ni karaoi tibwangara are ti a tia ni mwiokoaki iai iroun te botanaomata ao ko rabwa te Tibiika ao I karabwa te Beretitenti n tabekan ana kaoti ao I taku bwa aei teuana te Komete ae e nang korakora naba tabeaiangara ni kateana ao kai aei ibukin kaaina ao ara tabeaianga akea rekerekeia ma kaain te Komete, ma taben ke bukin katean te Komete ibukin katean te Kuura ae Rietata ke University iaon Kiribati. Bwa n aron are ti ununeakinna ao ngaira iroura e tuai moa tai aron te mwakuri iaon aei ngkai a nang tiraua moa kainnana iaon are te naan reirei are mai inano man te Preschool nakon te Primary nakon te JSS ngaira iroura aei e na kabaneaki moa te tai iai kai bon anne naba teuana te tabeka ae e aki toki ni mwemwekaki n te Maneaba ni Maungatabu iroura ngaira Taan Tei ibukia ara botanaomata ao I taku bwa n ara bowi naba aei ao e bon rawata naba te kan buokaki ibukin te waaki reirei ae bon iaon

moa Kiribati ae ngkai ae waakinaki. Ao aei teuana bukin totokoan katean te Komete aei bwa ibukin ae n aron naba ni katean te Komete iaon te Mauri ao ngaira iroura a kona ni kateirakeaki taan rabakau iaon te naan waaki aikai. Ao ti aki aei nanona bwa ti kamwinibaeia aika ana kaaina te Komete ake a tia ni kaaina te Komete, ma aei ngaira bon ara koaua bwa e aki riai kateana, e aki riai kateana ao ngkai tia manga tia ni kabwaata te kataumwane nakon te ririki ae na roko ao ti a tia n tuangaki bwa e nang korakora naba ana kabanemwane aia kabanemwane te naan Komete aika uoua aikai bwa ti kaongoaki bwa ana mwananga naba nako tinaniku ao mwaitin aia kabanemwane ngkai ae ana kabanea ibukin te nako tinaniku \$642,621 e nang kakawaki aei bwa ti na maroroakinna bwa ngke arona bwa e kabaneaki aei ibukin kanakoraon reirei ngkai are ti tangitangiri are a tangitangiri ara botanaomata ao I taku bwa e na nang rawata riki te bwai ae ti kona ni karaoia, ma te mwane aei ibukin kanakoraon te reirei ibukin te roronrikirake n aron ae taekinna te Beretitenti bwa ngaira iroura aei, aei moa ae e na moanibwai ti aki moa taekan te kuura ae rietata bwa ngkana a nakoraoi ara reirei ae ngkai ae ti waaki inanona ae aia reirei natira ma tibura ao I taku bwa ngkanne tia kona ni kibara ngkanne aei imwina.

Ao te kabanemwane ibukin te naan arauenti ma tao boon aia tabo ni maeka ke ni matu tao ngkana a mwamwananga kaain te Komete aei ni uotanako te mwane ae mwaitina \$836,400 teuana tabun te mirion ngaia aei bukin ae ti aki boutoka katean Komete aikai bwa ti taku bwa iai riki te anga ae kona ni kauarerekea te kabanemwane ao e na bon reke naba te bwai ae kainnania tao te Tautaeka. Bwa ngaira ti tuai noria bwa aei kainnanon Kiribati moa n te tai aei.

Ngaia ti teimatoa n aki boutoka te kaoti ae irekereke ma te naan rabwata aikai ao ngaia are n te tai aei ngkai ana oneaki kaaina ti bon karautaeka naba ma te karinerine nakoia raora n Tia Tei aikai bwa n te tai aei ao ti totokoa naba te kaoti aei. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Leader ao tao bon akea ae kan maroro ao ngaia e kan maroro te Minita man te Education ao e nakoim te Minita.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua I kan maroro iaon te kaoti aei ao riki te Komete aei te Tia Babaire ao I taku bwa e bon teretere bukin kateana te Tia Babaire. E koaua te Komete aei kanga e kuri n are e na bon kateaki ibukin tao te kamatebwai ao katean te kuura are e na kona n rekereke ma kamatebwai iaon kaubwain

abara te Tia Babaire ao kanga I taku bwa kanga kaubwain ara marawa kanga I taku bwa anne oin kateana te Tia Babaire. Ao e koaua tao e taekinaki bwa aongkoa tao e nang rawata bwaai aika ti nang kainnanoia ibukin te reirei. E koaua bwa e rawata te bwai ae ti kainnanoia te Tia Babaire ma ngkana a bon kakamwakuri nakai itinaniku ao ngaira ti bon waaki ni bon te reirei iroura ao I a tia naba ni kawara te Komete aei te Tia Babaire ao kanga ti bon roko inanona ao ti karaua ni maroro ma ngaia ao I taku bwa kanga ti aki noria e akin ang manena te Tia Babaire bwa iroura ngaira kanga e nang bebete naba te uota iai bwa are ngkana e tei te aekaki te aekaki n rabwata arei ibukina bwa kaubwaira e bon mena n ara marawa te Tia Babaire.

Ao ti riai n lead kai ti bon ataia bwa ti na riai ni kawenea ara kuura bwa are n aia atatai ara botanaomata man te kuura ae na kateaki ao ni ngai ae ti nang rikirake te Tia Babaire, kanga bon anne ae I taku bwa ngkana ti moantaai n ewekia te Tia Babaire ao e na moantaai naba n reke iroura te Tia Babaire, ti moantaai n urua te bunnimoa ao e moantaai naba te omellet te Tia Babaire kanga teina kee.

Ngaia are kanga iroura ngaira ara taeka n te reirei e na aki taraaki te aekaki ni waaki aika ana kabanemwane aikai n aekakin

kibarakin te wanawana ma te atatai e na aki taraaki bwa te kabanemwane e na taraaki bwa te karin mwane. Ngaia are ti taku bwa katean te Komete aei te Tia Babaire iroura te Political will ae ti tangiria te Tia Babaire. Ao ti nang kukurei ngaira kaain te Education ngkai e rinnako inanon te Komete aei n te itera aei bwa iai norana man te rabwata ae kinaaki te Tia Babaire ae te rabwata ae te Maneaba ni Maungatabu te Tia Babaire are te Political will te Tia Babaire.

Ngaia are ti boutoka katean te Komete aei te Tia Babaire bwa iroura e nan ang bebete riki ao riki ngkai e bon waaki riki iaon te bwai ae te area ae ti taku bwa e bon tarau naba n nang okoro ma are iroura te Tia Babaire, bon anne ao ngaira ti na bon waaki n aei te Tia Babaire ao aio ana waaki n ana itera te Tia Babaire ma contribute nakon ataakin riki te rabwata ae e na atatai ae e na karababa riki te atatai iaon te itera ae ti taku bwa ti bon riai n rin iai te Tia Babaire. Kanga anne au maroro ao e koaua ti boutoka katean te Komete aei te Tia Babaire ao e rabwa.

Tibiika: Ngaia I anganiko moa te Tia Tei mai Kuria e nakoim.

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire ao te Tia Babaire ao e koaua ti kan kauataoa are e taekinna te Leader n aron ana iango

n te Komete aei te Tia Babaire. Te Tia Babaire bon te titiraki e materaoi te mwane ae e na kanakoaki ke e na aki? Ti aki totokoia kaaina ma te Tia Babaire ti karineia ma aia konabwai ma bon aio aron moan waakinan bobouan te reirei ae rietata te Tia Babaire e kanga aroia aba aika irarikira ao aba ake itinaniku, a moana katean aia reirei ma aia kamatebwai bon man te Auti n Tei ke tao iai te kantaninga te Tia Babaire are e rineaki moa te aomata ae e a ngae ni kamatebwaia aron katean kuura aika a ririeta.

E a tia ara Tautaeaka ni kakaea nako taan rabakau iaon te itera aei te Tia Babaire mai tinaniku are nakeke a tia n taneiai ni kamatebwaia aron riain katean te kuura ae rietata ke akea, e riain ke aki. Akea ngkai te Tia Babaire taan rabakau iaon aei te Tia Babaire bwa I taku bwa anne n otau te Tia Babaire anne bon te moan mwaneka a kona n nako aia iango ni ibuobuoki taan rabakau aikai bwa te Tia Babaire e na kakoaua te Tautaeaka bwa e rawata bwaai aika e karaoi ao e rinanoi te Tia Babaire te Tautaeaka bwa n tabetai tia karaoa moa te kamatebwai ke e na karokoaki te Embraer karaoa moa te kamatebwai ao a weteaki taan rabakau iai, ke ai ngkam te Tia Babaire ma n otara ao a weteaki taan rabakau iai. Ngkana e na manga karaoaki te karikirake teuana ibukin te akawa karokoia

taan rabakau iai bwa ana kamatebwai. Ao aio te Tia Babaire akea taan rabakau iai are ana kona n anga aia iango ni ibuobuoki ao kateirakeia te Tia Babaire a rau nanora bwa tao bon koraki bwa a mwatai iaon aio te Tia Babaire. Ata te bwai ae ana kakaea rongorongona, ataa te bwai ae ana ukoukoria te Tia Babaire ao aio te Tia Babaire tia bon mwananga naba man te akea ni kaea te bwai ae bon bubura iaora te Tia Babaire.

E koaua te Tia Babaire Komete aikai taan kareke rongorongona ma e aera te Tia Babaire ti bon aki kona ni kabanea ara mwane nakoia moa naake a bon rabakau moa ake tao a tia n taneiai iaon katean reirei aikai mai mwaaina te Tia Babaire ao ti kateirakeia ao ngkana arona bwa ti noora riaina tia kona ni kangai ngaia e na kainnanoaki te Komete ibukin manga rimwinakoakin te ribooti arei. Bwa ngaira te Tia Babaire au kanamakin ngkana arona bwa e na bon waaki katean ara kuura ae rietata ti na manga reitaki naba ma taan rabakau mai tinaniku. Ti aki n ae ti nang waaki naba man te ribooti ae ti anganaki ngkai, ti kona ni kairua te Tia Babaire kona bon kainnania ma taan rabakau. E koaua te Tia Babaire a kona nakai ni kawaria nako tinaniku ao tao anne ana kawaria taan rabakau. Ma e ngaa riki te Tia Babaire ae bon kawaina ae kanga e bon angaraoi riki n te

waaki. Tera ana iango te Tautaeka iai te Tia Babaire ngaia aio, ao e koaua e a raraoma te aba te Tia Babaire n te kabanemwane are e taekinaki ao tao e koaua a nang mwananga nakai nakon Kuura aika a ririeta ikanne ao ikanne ni kawaria taan rabakau ni kangai e kanga aromi e kangara arona. Ma ai kamaeura te Tia Babaire a bon roko naba taan rabakau ao a karaoa aia kakae ao a kangai ibukin te marawa ti aki ai tibwa Kiribati ae e nang katea ana kuura ibukin marawa te Tia Babaire. Iai naba kuura aika a ririeta itinaniku aika a tabe naba ma marin marawa, kaubwain te aba mai marawa ti aki ai tibwa aio te moan kario ae aongkoa a banga bwai iai taan rabakau ake a tia n reiakinaki iai aio n aia tabo aika a kakaokoro te Tia Babaire.

Ngaia anne te Tia Babaire ae e koaua ao ti kaoti raraomara n te kantaninga aio bwa aio te kabanea n tamaroa ngaira iroura te Tia Babaire iai riki ao aei. Ao e raoiroi te Tia Babaire ao aikai aika ti kaoti iai aan tabetaben nanora ao arora ni karautaeka bwa n te tai moa aio ao ti tuai noora moa riaina bwa n te tabeka ae tabekaki aio ibukin ae tabekini te Komete n te Auti aio ibukin kateakin ara kuura ae rietata te Tia Babaire. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ngaia kanga au tabeaianga teutana bwa e advice me au Parliament Counsel bwa te motion ae tabekaki onean katean te Select Committee are e a bon tia ke already exists ao ma tabena are e a kaman tia ni kanakoaki ma ngaia n te moantai ao ngaia are e a advise me au Parliament Counsel bwa N na ti na ti focus iaon te onono are bon ti oneaia Komete, bwa already ti a tia n debate iaon tabeia are a tia ni karaoia n te moantai. Ngaia are tao N na kaokia nakon te Beretitenti ae karineaki bwa e aoria n ae karaoa ana sum up ao tia motirawa naba ni kanoan te bong aei. Ao I a kanakoa nakoim te Beretitenti bwa ko a karaoa am sum up.

HE.Taneti Mamau: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua I a moana au maroro ni kaitaua te Leader n te Kaitara ao e teretere bwa e a manga kaoka are e a tia ao akea bitakia kaain te Komete ti bitakia bwa niman ngkoa ao akea bitakia kaaina bwa bon akanne kaaina a tia ni waakina aia mwakuri. Tia ki te bwai ae kanga e boou are e nang manga moana te maroro iaona. Ao ngaia are ti te bwai ae a anganiira kaain te Kaitara ao tao te Tia Tei mai Kuria bwa e aki eti rineaia bwa ti na rineaia moa i abatera ma are bon anne te taratara ngaira ara taratara ti nang bon bribe ke ti nang taua mwiin ara karikirake. Bwa are aei ana Auti n Tei ao aikai Taan Tei aika a rangi

bwa tabeia e nang moamoa bwa taan karao tua.

Ao eti naba te taratara are a taraaki kaain tinaniku ma tao a kona ni ibuobuoki iai. ma N na ti kaongoa te Tia Tei mai Kuria riki are e raraoma I roko i Samoa ngke e riki bwa te chancellor n te USP teniua te ririki nako ao I roko i Samoa ao I kaitibo ma te aekaki n nako te aomata are e a tia ngkoa ni Minita ma akea te Prime Minister bwa e travel ao akea naba te Deputy Prime Minister ao ngaia ngkanne e anaaki bwa teniman ngaia kanga iaan aia constitution e anaaki ngkanne n tararua. Ao ngke I maroro ma ngaia bwa are I a courtesy call nakoina I a nakon bwa are ai ngaia ae kanga ai te Head of State ao I a nako ni maroro ma ngaia bwa are I kaeka ikekei ibukin te anga beba n ana University Samoa. Ao e a karaki ni kangai ko ataa katean te University, bwa I titirakinna e kanga n tei ami University? E rangi ni bebete bwa are ngkana e a mwaiti ae konabwai i abam bon te oi ni karikirake riki ae e na tei i abam ao te ririki are imwina I ti nako ni kawara te Prime Minister ao I kangai ti nang katea ara University N na nako ngkai bwa are e Minita n te Reirei I nako ngkai ni ira te USP Council ao I announce naba ae ti nang katea ara University n te ririki ae na roko. Aei e a kirati riki bwa iai te tiim ae e a kateaki. Arei ngaia ko bon kona ni katea am University n aki tangira te

ibuobuoki mai tinaniku. Ngaia are tao ti anne ao teuana tao te maroro are e kanga e oti e a rangi kabanemwane ti tuai noora mwiin aia mwakuri te Komete nakon te Auti ae kateaki aei. Ti tuai bwaati bwa e waaki ngkai ni karaoi tabeia iaan aia TOR ke katabeai are a kateaki iai. Ao ti tuai noora mwiina ao tia moantaai naba ni kabwarai nanoia ao ni kabwara nanon Kiribati.

Bwa ngke tao e Komete ngkoa te Tia Tei mai Kuria ngke e kaaina naba te Komete are e kateaki are ngke kanga e mena ngkoa n te Party aei kai akea ao tao e na kauringiira ni kangai antai baaki moa karekea moa mai tinaniku temanna bwa kanga tia bwairang ngkana ti nang kaaina te Komete, bwa are ngke ko mena ikai ti onimakiniko naba. Ngaia are tao a bon kakaokoro taratara ma ana koaua Tobwaan Kiribati ti kakoaua bwa tia bon roko n te tai are tia bon kona ni karaoi ara babaire ti onimakinia kaain te Komete aei. Ngaia are man taeka tabeua akanne ao I a bubuti au sum up are e kimototo anne I a bubuti taekan te kaoti:-

Bwa te Maneaba aei e na butimwaea oneia kaain ana Komete te Maneaba ni Maungatabu ae ataaki n arana ae te Kiribati National University Select Committee n aron aei:-

Hon. Tebao Awerika Te Tia Babaire

Hon. Tinian Reiher Member

Hon. Harry Tekaiti Member

Hon. Taiaki Irata Member

Ao ko rabwa Madam Speaker.

Hon. Banuera Berina: *Point of Order*
te Tia Babaire

Tibiika: Ngaia ao N na anganiko moa te Leader n te Kaitara tera am *Point of Order*

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika e taekinna te Beretitenti bwa ti tangiria imatang ma I taku bwa bon akea n ara maroro ae ti tangiria imatang bwa taan rabakau. Ao taan rabakau ti a tia naba n noria bwa a nang tiraua ara ataei n te reirei aika a oki man te kuura ao tao aikai naba kanoan tibwangaia ae a kona ni katabeaki iai. Tia bon tia naba ni kakaea bwa iai ara tia rabakau ae bon kaain Kiribati ke akea. Ma ti anne bwa te tia rabakau. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Kuria am *Point of Order*.

Hon. Banuera Berina: Te Tia Babaire e mwanewei Komete are I a tia ni kaini te Beretitenti ma e aki kabwaranakoi bwa te naan raa Komete akanne. Ti kainnanao iai taan rabakau mai tinaniku ke tiaki. Ma N na katerei bwa teuana te Tia Babaire Kometen te mwane anne teuana, te kauoua te Anti-

Corruption Committee aki kainnanaoaki taan rabakau iai. Ao te kateniua te Tia Babaire te Onaoraki ma te Onaoraki te Tia Babaire ti na rinanoi ribooti ake a tia ni wene ao ni karaoi kakae ibukin aoraki ake iai rekerekeia. Ngaia are te Tia Babaire e kuri n rangi ni kaokoro ma ae e mwemwe ngkai ao anne te kaokoro te Tia Babaire ai te kamatebwai ae bubura aei. Ko rabwa.

Tibiika: Ngaia e rabwa te *Point of Order* ao I taku bwa e a tia ni karaoa ana sum up te Beretitenti ao ti nang kanakoa ngkanne ara kaoti nano iaon ana kaoti anne. Bwa te kaoti ae nambwana 27 are e tabekaki iroun te Beretitenti ae karineaki ao N na kanakoa nakoimi Taan Tei ane a butimwaia ke a kangai Eng ao ake aki ke kangai Tiaki. E nakoia naake a butimwaia. Ao e a butimwaeaki te kaoti ao tia nakon ara bwai are imwina iaon te Ota Beba.

Kiraaka: Te kaoti ibukin te Bwara.

Tibiika: Ao I a kanakoa nakoim te Minita n te mwane te Kauoman ni Beretitenti Hon. Dr Teuea Toatu e nakoim.

Hon. Dr Teuea Toatu: Ko rabwa Madam Speaker ao iaan katabeakiu ao I a bubuti bwa e nang bwara te Auti ngkai.

Tibiika: Ao ngkai e a bon tabekaki te kaoti ibukin te bwara ao te tai ngkai ai 25 nakon 10 ao tia bon riai ni motirawa moa ngkai ao tia manga kaitiboaki ikai te aoa 10 nakon te ingabong kam rabwa ao tia motirawa moa. Ao iai te Party are e na boo ao kam bane ni kaoaki iai tia bane n nako ni kukurei iai.

Tibiika: Tia nakon ara bwai are iaon are n ara Ota bebwa.

Kiraaka: Te Tataro

Tibiika: Tia Tataro

Kiraaka: Katanoata mai iroun te Tibiika.

KATANOATA MAI IROUN TE TIBIIKA

Tibiika: Ngaia ti a manga uti naba ni kamaurira n tamaroan te ingabong aei. are ai bon ara kabanea naba ni bong ni bowi nakon te Beretitenti. Te Kauoman. Te *Leader* n te Kaitara. Minita ao ai bon Taan Tei ni kabane. ao ai kain Kiribati ake a teimatoa n ongongora bwanami n te rerio. kam na bane ni mauri.

Ti teuana au katanoata bwa I bon ti kan kauringa bwa e aki bwai ara rawe tamnei ngkoananoa. ngkai ara aomata are kanga ti bon karokoa bwa e na rawe tamnei e na teimatoa n tauraoi ngkai. ma ngkana e bwara ara bowi ibukin te katawanou ao N na bubuti ngkami Taan Tei. N na bon kabanea au bubuti nakoimi bwa ti a keiaki. ti a bane n nako n ti mena i moan te *Chamber* ao ti ti karaoa ara *Group Photo* n te aro bwa e tia ao ngkanne are imwina. kam a bon karekei ami tai *Parties* . kain abami naba. ngkana a tauraoi naba ni botaki. a kona naba n raweki

tamneia imwain tokin . imwain okin ara aomata are ngaia e na karaoa te rawe tamnei ibukimi n te bong aei. ngaia are au bubuti. e bwara n te *Lunch* ao ti a ti nakon naba n rawe tamnei. tao ti aikai . au katanoata. ao ti a tekeraoi inanon waakinan ara bong aei. ti a nakon ara bwai are imwina.

Kiraaka: Taiboranan taian Bebwa. Te bebwa mai iroun te *Honorable Speaker*.

Ana Ribooti te Oteta Tienera iaon ana Akaunti te Kauntira ae Tarawa Teinainano *Urban Council* . ibukin te ririki are e toki n te 31 n Ritembwa 2019
Bebwa No# 71/21

Bebwa mai iroun te Kauoman ni Beretitenti. are bon te *Minister* naba ibukin aobitin te mwane ao babairean karikirake. Te Ribooti ibukin biribirin te Kambwana ae te Kiribati *Housing Cooperation* ibukin namwakaina aika Tianuare nako Tuun 2021.
Bebwa No#72/21

Te Ribooti ibukin te kambwana ae te Kiribati *Green Energy Solution Company Limited* ibukin namwakaina aika man Tianuare nakon Tuun 2021
Bebwa No#73/21

Te rongorongoni kataunare ibukin te Kambwana ae te Kiribati *National Shipping Line Limited* ibukin te ririki

2021 nakon 2023 *Bebwa*
No#74/21

Te *Bebwa* ni kataunare ibukin te kambwana ae te *Central Pacific Producers Limited* ibukin te ririki 2020 nakon 2023 *Bebwa*
No#75/21

Bebwa akanne Taan Tei a tauraoi iaon ami taibora n te ingabong aei.

Titiraki ma kaekaia

TITIRAKI AO KAEKAIA

Tibiika: Ngaia tera am *point of order* te *Leader* n te Kaitara

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te *Tibiika* ao I ti kan titiraki ibukin nikiran tenan. tao tenan Biira. tenan Kaoti ao tenan titiraki. ake a nang tiraua ngkai ae tao e na bane te bong aei ke a na aki. tera ngkanne aron te babaire ibukin aikanne. I taku bwa tenan Kaoti a bon tuai. a bon tuai man mwemwe. man ngke ti moan waaki ni bowi ni karokoa ngkai. are aia kaoti Taan Tei. ti kona ni bubuti am babaire te *Tibiika* ibukin aikanne .

Ao te kauoua. ti na ti bubutia te Tautaeka ngkana e kona n ti tatara naba maiun te rerio bwa a kaongoira Taan ongora bwa ngke bong. kanga e mangaongao te ongora n te rerio. bwa e kibakiba te

rawerawe ke te kaongora. are ibukin ara bowi. ko rabwa.

Tibiika: Ngaia ao N na ti kaeka moa ibukin are nikiran titiraki ao tao kanoan riki ara Ota *bebwa* ake a tia n toka inanon te uoua ni wiiki aei ao a tuai taekinaki ikai. ma are e a bon tei rabwatan te *Business Committee* ngkoananoa ao tao I a karekea au tai ma ngaia ni maroro bwa tera tobwakin aron nikiran ara kanoa ake a tuai ni bane n uotaki inanon te Auti aei. ao tao I a manga bon kanakoa ni kaongora te Auti ngkana e tia ara babaire iaona. n te bwakantaai. ao ibukin ngkanne te rerio. ao I a kanakoa nakon te Minita n te *Communication* Hon. Tekeewa Tarati bwa e tei baina. ao e nakoim te Minita.

Hon. Tekeewa Tarati: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e koaua ibukin te rerio. ao kanga tao e koaua e boou anne irou. bwa ti katoa bong ni *monitor* aron ana waaki te BPA ao ngke e tairiki naba kanga n te *party* are ngke e tairiki. ao bon raou naba ana *Chairman* te BPA ao e taekinna ae kanga e tuai buakaka ana waaki bwa a bon *standby* ana *Engineer* n taainako. ma ngkana tao iai te *Case* anne ae riki ngke e tairiki . tao I a kakaea rongorongona. ao I a manga bon kai kaongoko *Madam Speaker* . ma ara kantaninga ti na katamaroa n te bong aei. ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minita. ao e raioi bwa ti a tanninga ana rongorongongo te Minita ao ti a kai manga reitaki naba ma ngkama Taan Tei. ao ti a nakon ngkanne ara titiraki.

Te moan titiraki are e toka n ara Ota bebwa n te ingabong aei. e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang Hon. Betero Atanibora. ao e na kaekaki iroun te Beretitenti ae karineaki H.E Taneti Mamaau. ao I a kanakoa nakoim te Tia Tei.

**KAREKEAIA SPECIAL
CONSTABLE IAON BOROTIAM.
EVENA. TEBERO AO TUARABU
IAON ABAIANG**

Hon. Betero Atanibora: Ko rabwa *Madam Speaker* ao tao bon bwanau ni kamauri n tamaroan aio. e moa nakon am taibora. nakon te Beretitenti. te Kauoman. Minita. ngaira Taan Tei. Taan Mwakuri n te Maneaba ni Maungatabu. kain abau ae kain Abaiang. ao ai bon kain Kiribati ni kabane. kam na bane ni mauri.

“I kan rimwin au titiraki n te bowi n te ririki ae nako. are I bubuti ibukin karekean ara Special Constable ni kawa aikai. Borotiam. Evena. Tebero. ao Tuarabu” Ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka

H.E Taneti Mamaau: Te Tibiika aio kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna mai Abaiang ae karineaki.

“E teimatoa ni waaki te botaki ni bureitiman ni katabwanina ana kamatebwai iaon te kainano aio. ni kaineti ma ana kainibaire te Tautaekea iaon kateirakean tain Special Constables ibukin kawa aika mwaneweaki ikai” ao ko rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Betero Atanibora: E rabwa ana kaeka te Beretitenti. ao bon te bwana riki ni karabwarabwa nakon te botaki n bureitiman. ngkai e kona n tobwa aio. bwa tao e kamatebwaia aio . bwa tao e kamatebwaia aio n te aro bwa e na kona n noria raoi ao n taraia bwa a tau kawa akanne n reke aia *Special Constable* ke aki.

Ma e rabwa aio. bwa are bon aio kanoan te bubuti rinanoia ara botanaomata . n noran kainanon tararuan te rau n ara tabo ae Abaiang. e koaua Abaiang te aba ae rau. ma e bon kainanoa naba te tararua ae rangi n tikiraoi. ma te aro ae na rangi ni mwaiti riki n taai aikai. kanga e moanna naba ni bobo taian te mena. ao tain te mwamwanemwane. ao are abara e bon rangi ni kaan ma Tarawa. are nanona bon kain Tarawa bon kona ni manga bon nako Abaiang. kanganga ake a riki ikai a kona n riki naba ikekei. ngaia are e rabwa

ana nonori te botaki ni bureitiman. ao ti karabwaia riki bwa are tao a kamatebwaia te itera aio ao ara kantaninga a na bon bae n roko n nori taabo akekei ao ni kakoaua bwa tao anne naba bon te bubuti teuana ao te kainano are e tabekaki n te tai aio. tao ai bon anne naba kabanean buokan au titiraki nakon te Beretitenti bwa are I a katikua nakon ana taibora bwa I a bon ririmwina. e rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka

H.E Taneti Mamaau: I karabwa buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki temanna mai Abaiang. ao e oti ibukon ana kaeka ae bon anne te bwai ae na manga waaki inanona te botaki ni bureitiman. bwa bon te roko iaon te abamwakoro ni manga karaoa riki aia kamatebwai ni kaineti ma te kainibaire. ao te bae kakawaki. ae nang bon karaoi naba maroro ma taian kawa. ke tao kawa ake a kananoaki n te titiraki. ao ti aki ti Abaiang. bwa are ai bon anne naba ae tabangaki. iai ngkanne tao aia *work program* ae a na karaoia bwa ae bon kakawaki naba te maroro ma te botanaomata bwa aonga raoi ni bon aki bon atai kainibaire ao ata naba te baere e kona n ae a boraraoi naba bwa tera *best way forward* . ke tao kawai aika na kona ni katamaroaki ibukin te waakirake riki n aron are e taekinna Tia Tei. kakawaki. bwa are bon teuana. ara koaua n te 20 n

ririki. te taratara ae abwabwaki te rau. te *peace* . a riai ni kateimatoaki iaon abara ae Kiribati. ao ai morara riki iaon ara abamwakoro ae Abaiang. ao ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Ao e a bon bane buokan ara titiraki anne. bwa e a bon rauaki te Tia Tei ao ti a nakon ara imwina. te titiraki e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti Hon. Ieremia Tabai. ao e na kaeaki iroun te Minita ae karineaki ibukin akawa karikirakean kaubwaira mai taari. Hon. Ribanataake Tiwau. e nakoim Tia Tei.

**MWANENAKIN ANA MOTINNANO
TE TAUTAIEKA IBUKIN ANA
KARIKIRAKE AIKA MWAITI**

Hon. Ieremia Tabai: Ko rabwa te Tibiika ao aio au titiraki.

“Ni kaekan te titiraki n te ririki ae nako bwa e na kanga ni mwanena ana Motinnano aika mwaiti . ao e taku te Beretitenti bwa e a tia n tei te Task Force ao n te tai ae waekoa ao e kantaningai babaire aika boou ae na reke iai irabubua te mirion ke e kaan te birion riki te kabanemwane. I kan titiraki bwa tera ngkai imwin ana mwakuri ana Task Force”

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Ribanataake Tiwau: E rabwa *Madam Speaker* ao imwain ae I

waakinako. te bwana ni kamauri. nakoim *Madam Speaker* . ma kain am aobiti. te Beretitenti. te Kauoman. te *Leader* n te Kaitara. ao ai bon ngaira ni kabane Taan Tei. mai iroun raou n Tia Tei ae karineaki n reitaki ma kain ara abamwakoro kam na bane ni mauri.

E koaua e rabwa tabekan te titiraki *Madam Speaker* ao aio kaekana.

“Madam Speaker aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti. *“Ibukon ana waaki ni kakamwakuri ana botaki nako ni mwakuri te Tautaeka ibukin te karekemwane. I kukurei ni kaongoa te Tia Tei bwa e a tia ni waaki ana mwakuri te Task Force are katabeaki ibukin kakae iaon anga ni karikirake aika barongaki. ao a teimatoa ibukin karakaan ana karekemwane. ma kaubwaira mai Marawa”* ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Ieremia Tabai: Tia babaire e rabwa te kaeka. ma ngkan ko noria roai Tia babaire. te rongorongoa ae I taekinna ngkai e aki boou. bwa anne ae ti tuangaki bwa e waaki ningai te *task force* . ao e na kaoki naba ana kaeka.

Tia babaire e taku te Beretitenti n te tai aei nako. bwa tao n raa tokin te ririki aio. ao e na otinako mwin Te *Task Force* ao anne bukin te titiraki.

otau. eti otau. bwa e aki koro bukin ke e aki bati ni koaua te karaki ae ti tuangaki bwa imwain tokin te ririki aio ao e na tia mwin naba ana karekemwane te *Task Force* ae mwaiti. ae irabubua te mirion ke tao 1 te birion. anne te karaka. ti aki oteia. eti otau anne?

Tibiika: Te Minita

Hon. Ribanataake Tiwau: E rabwa buokan te titiraki *Madam Speaker* . I taku bwa e na mataata n te maroro n taai aika nako. bwa are akanne te kataunari. ana katautau. te katautau iaon te *range* . are e katautauaki n te tai arei. bwa e na biribiri te karekemwane imarenan te bubua tabun. e kona n roko n 1 te birion. anne taian katautau. ao anne ae ti kateia bwa kanga te tia are ti na uarokoiria nako iai. ngaia are e na aki kabureaki te maroro *Madam Speaker* n taku bwa ti kangai. bwa e nang reke naba tao imwain banen te ririki aio. ma I kukurei n taekinna *Madam Speaker* bwa e a waaki ana mwakuri te *Task Force* . teuana mai buakona are e taboranaki iai te Biira iaon bitakin. taian bitaki tabeua iaon tuan te akawa. anne teuana. bwa ti na karaua raoui ni barongai bwaai aikai *Madam Speaker* bwa e aonga n are bane ni wene kainibaire ake e na uotira nakon te Kantaninga are e taekinna te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti temanna *Madam Speaker* . are ti aonga ni kona ni kakoroa

nanon are ti taekinna. ae ti na kataia ni uarokoirā bwa ti na *maximize* ke ti na karaka riki aron are ti kona ni karekea man kaubwaira mai marawa. au kantaninga bwa e ibuobuoki anne *Madam Speaker* .

Tibiika: Tia Tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tibiika tiaki ara karaki ae irabubua ae na reke. bon aia karaki. bwa irabubua ae na reke. I kan titirakina Te Minita. man ana mwakuri ae waakinna ngkai. e na reke irabubua ke e kan birion man te waaki ae waakinna ngkai?

Tibiika : Te Minita

Hon. Ribanataake Tiwau: *Madam Speaker* I taku bwa e nang bebete. e nang mataata kanga ara kataratara. bwa ti na uaiakina karekean te mwaiti ane e taekinna te Tia Babaire. ao tera aron uakinan anne *Madam Speaker* ti na kawenei moa ara babaire. tera ae e a tia ni waaki iai te *Task Force* . ao tao ibukin ana rongorongō te Tia Tei. te *Task Force* aio. uoua rabwata. bwa teuana ae te *high level* . e kainaki tao e koaua e mena iai te Minita are n te akawa. e boutokaki iroun te Kauoman ni Beretitenti. ao ni kainaki n rabwatana aikai te *MELAND. Foreign Affairs* . te OB ao ana aobiti te *AG* . ao teniua ana *technical working group* ae na mwakuri ma ngaia te *task force* aio.

ane e bon boboto riki man ara aobiti. are e tarai itera aika kaubwai ake a reke mai kabin marawa. te *deep sea minerals*. ao te *Marine Genetic Resources* . *Offshore* ao te *Costal* ke te kaubwai ake a reke n ara marawa ao kaubwai ake a reke inanoaa. ao tera are ti katerea. n ara kataratara n te tai ae nako. man tarakin kaubwai aika teniua aikai *Madam Speaker* ao anne ngkanne te takete are e taekinna te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti. are ngkana arona bwa a bane ni mwakuri raoi waaki aikai ao anne kanga te takete ke te *race* are ti kataratara. bwa e na reke nakoia. imarenan tebubua tabun. e kona ni birion ao e nako riki. ma tiaki nanona bwa ngke ti taekinna aio ao e nang reke naba ningabong.

E koaua kanga ti a nang kairoroaki bwa ti nang kairoroaki bwa ti nang bon waekoa naba ni berita iraua te birion. ma are e bon ataia te Tia Tei ae karineaki *Madam Speaker* bwa are bwaai aikai tiaki te bwai are kanga ko karaoi tao n te *access* tao ti kona ni waekoa ni karekea n te tai ae waekoa. ma I kukurei n taekinna naba n ana maroron taai aika nako. e a tia ni koro ana takete te *Offshore*. n *November* . 9 n *November* te namwakaina ae nako e a tia ni koro ana takete te *offshore* n *November* 9 n te namwakaina ae nako. e a tia ni koro ana takete te karekemwane man te *license* ae \$160 te mirion te Tia Babaire. ngaia

tao I kona ni waekoa ni kangai. e a tia n reke 100 tabun te mirion ae kam taekinna . e a tia. ao ngkanne ma ngkai ni karokoa tokin te ririki aio. ai te raka anne ngkanne *Madam Speaker* . e tuai waaki akana imwina. bwa ti kataia moa ni kangaraoi ara Tua imwain ae ti karokoiran te mwaneka are imwina. ao n aron are I taekinna ti a tia n taiborana ara Biira ao ti karabwa aia boutoka. bwa ngaia a kabwatia ao ngkanne ti nang waaki nako iai *Madam Speaker* . au kantaninga bwa e na ibuobuoki anne.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki Tia Tei.

Hon. Ieremia Tabai: Tia Babaire kabwara au bure. ao te Tibiika e teretere man te kaekaeka bwa e aki kona ni koro irabubua te mirion ibukin mwanenakin tenan motinnano bwa anne e kanga ni katei iai te titiraki. motinnano aikai. kona kanga ni *fund* . ao e taku. tai raaraoma bwa irabubua te mirion iaon kawaina. ngaia akea nanon te karaki anne Tia Babaire bwa a tangira te tai ae tao irabui te ririki bwa *Seabed Mining* Tia Babaire e aki kona n *start* n te *next year* . Tia Babaire eti otara. bwa ti mwanaki n te Auti n Tei n te kaekaeka mai iroun te Tautaeaka.

Tibiika: Te Minita

Hon. Ribanataake Tiwau: E rabwa *Madam Speaker* . ao I taku bwa. ti

aki mwamwana te Auti n Tei *Madam Speaker* . ao I a tia n taekinna. e a tia ni koro \$160 te mirion n 9 n November n te namwakaina ae nako. ao tera are imwina. ti nang karaka. ao e a tauraoi ara Tua. iai tenan kainibaire. iai ti a tia ni karaoa ara *Policy review* . ke manga rinanoan ara kainibaire ibukin te *License* inanon ara marawa. e na kona n anganira te mwakuri anne *Madam Speaker* man tenan Tua ae ti biti ngkai. ao tera are ti taketenna ibukin te ririki ae imwiara. \$200 te mirion. e tabe ni tamwatamwarake ara *estimate* ke ara katautau *Madam Speaker* . iaon ara karekemwane. aio ti man te *licenses* bwa ti tuai karini ngkane akana man te *Coastal* . ao manga te *Deep Sea Mineral* ao te *Marine Genetic Resource* n aron are I taekinna *Madam Speaker* . a tuai rin aikai. ma ngkai e a barongaki raoi e a tia ara Tua. ti ang kona ni waaki iai. ngaia are akea mwanakin ana Auti n Tei Kiribati ao te botannaomata *Madam Speaker* bwa ti na kakoroa nanona. ma tera aron kakoroan nanona. ao ane e a tia ni waaki moana. ae moana ae kabwatan ara Biira ke ara Tua iaon te akawa. bwa are man te bitaki akanne *Madam Speaker* ao ti a kona ni kakoroa nanon are ti taekinna nakon te Auti aio ao nakon te botannaomata. ao anne. ao I karabwaia aia boutoka. bon man aia itera *Madam Speaker* bwa a tia n anganira ngkai n te kona ni kakoroa nanon anne. bwa

are tera ti na karaoia moa. ti aki kona ni waekoa ni karaoi aikai ni karokoa ae ti bita ara Tua. ao ti karabwarabwa bwa e a koro nanon anne. ao e nang waaki ni kakoroaki nanon te kantaninga are ti a tia n taekinna. ao ti aki kekewea te botannaomata . kabwara au bure. I buta anne. ti aki mwamwana te botannaomata *Madam Speaker* ao tiaki mwamwanaia Taan Tei aika kaitaraira *Madam Speaker* n ara maroro. ti taekina bwa ti na kakoroai nanon aikai ao ti na kakoroa nanona n aron are ti tia n taekinna. au kantaninga bwa e mataata ao e ibuobuoki anne *Madam Speaker* . ko rabwa.

Tibiika: E a bon bane buokan ara titiraki anne. ti a nakon ara titiraki are imwina.

E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Makin Hon. Pinto Katia ao e na kaekaki iroun te Kauoman ni Beretitenti ao bon te Minita n te mwane ae karineaki Hon. Dr. Teuea Toatu. e nakoim Tia Tei.

**ANA BUOKA TE TAUTAEGA
IBUKIN KAKEAN ANA SMART
PHONES AIKA A KABONGANAKI N
TE ITOMAN RINANON INTERNET
MOBILE**

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e kakawaki bwa ti na manga kamaurira inanon te

ingabong aio. I a uota ana kamauri ara abamwakoro ae Makin. nakoim te Tibiika. te Beretitenti. te Kauoman. Taan Tei. kain te Kaebineti. nakon te *Leader* n te Kaitara ao ai bon ara botannaomata aika ongora n te ingabong aei. kam na bane ni mauri.

Aio ngkanne titiraki nambwa 96 ae kangai taekana

“ E kakoauaki bwa e rikirake ni korakora aron kabonganakin te itoman rinanon te internet mobile tarebon aika kukune aika boou. e na kona n reke ana ibuobuoki te Tautaeaka ibukin kakean ana vat tarebon aikai ke Smart Phones aikai taiaoka” Ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti am kaeka

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa ana titiraki temanna te Tia Tei mai Makin ae karineaki ao aio kaekana *“I kukurei n taekinna nakon te Tia Tei ae rine bwa e tauraoi au botaki ni mwakuri ni ikotaki ma rabwata ake iai rekerekeia n rinanoa te bubuti aio”*

Tibiika: Tia Tei am titiraki. Ko rabwa ao I rangi ni kaitaua te Kauoman ni Beretitenti n ana kaeka are e tauraoi ana botaki ni mwakuri ma tabo ake i rekereke n aio. e koaua I kaitau bwa n te karikirake Tia Babaire ae bubura kaei ae waakina te *World Bank*. ma kanga aio

katomakia tenan Bitineti tenan *Ministries* ke tao ana botaki ni mwakuri te Tautaeaka te Tia Babaire. ao teuana mai buakon kanga katamaroan te waaki ni itoman ngkanne. bwa ngke te teeinimwane ke ngkoe tei Kiribati ko bon kona n tekateka ian am auti ke ko kona man am abamwakoro ao kona naba n kona n noria bwa baika aika e karaoi te Tautaeaka inanon te tai aio ao tao ngkana arona bwa ko kan *apply* ibukin am *Visa* ke tao tera riki. tao te *passport* Tia Babaire. aikanne a na kona naba n reke iroum n te tai naba are ko toma iai nakon te *internet* Tia Babaire. ti kakooua te karikirake aio bwa e na rangi ni korakora aron te bitaki nako iai nakon bitakin maiun te botannaomata Tia Babaire ao moarara riki ana *service delivery* te Tautaeaka te Tia Babaire. N na bubutia te Minita bwa are iai *phases* ke tao angkoa tenan mwaneka are kanga e taekinaki inanon karikirake aikanne bwa *Phase 1* .*phase 2*. *phase 3*. teuana mai buakon aikanne e nang kainanoaki bwa te botannaomata e na kona n reke irouia tenan tarebon are kanga angkoa tao a *smart* ke tao iai kaburoroia ke tao tera Tia Babaire.

Ngaia are N na butia ngkane te Minita riki bwa kanga nakon ningai ngkanne ae kanga e tarataraiia bwa e na kona ni kakeaki te *Vat* nakon tarebon aikai te Tia Babaire. ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa buokan te titiraki ao e kooua bwa are n aron tein te Tua ae ngkai iaon te *Vat* ao a bon aki *exempted* taian tarebon nako. ngaia are I taku bwa e bon kainanoa teutana aron te kamatebwai. tarakina bwa tera te bae e n ariki ngkana arona bwa ti a kakea te *Vat* iaon taian *product* aikai ke tao taian tarebon aikai bwa are. bwa are aio ti bon ataia. ma ti kakooua ngkai bwa are kanga te *Vat* bon teuana ana anga ni karekemwane te Tautaeaka ae bubura. ao te tarebon n aron ae ti ataia ngkai. kabonganana e bon rangi n rikirake ni korakora ao e kooua n aron ae taekinna te Tia Tei ae karineaki e nang korakora bongonana bwa are e kona ni bon boutoka te iokinibwai. tao nako. tao taian *access* nakon ana mena te Tautaeaka n aekakin tao taian katanoata ibukin te *Vacancy* a kona n noria mai ikanne.

Ao ngaia anne. n aekakin ae ti kakooua tao n te *MPAiSA* . I taku bwa e nang kakawaki anne ngkana tao ko kona naba n ae ko bon . tao bon mena n te rua ao ko a *sell* naba am *product* ngke ko ribana arokam n te tai arei. I taku bwa. ma *at the same time* . kanga e kona ni manga riki naba teuae te tarebon bwa te bwai ae kamemerea te waaki. bwa are a bane n riki am tai n *facebook* .

ke n raa. ko a mwaninga nako n ewenako tao nako n akawa ke tao n raa. bwa e a bon bane am tai iaon te *facebook* ke tao te *Chat*. te aine e aki tauraoi ana kuka imwain okin buuna. ao nake a kairaki akea. ngaia are aikai kanga itera uoua aika kona n taraki ao n tabetai e kona ni manga aranaki bwa te *Sea goods* ma tiaki anne ae ti na roko iai. ma I taku bwa ti nora kakawakina n aron ae taekinna te Tia Tei ae karineaki ao ti na. n aron ae I taekinna ti na karaoa te kamatebwai raoi. ti na kataia n taraia bwa tera te bae e na riki iai. ngkana arona bwa ti na bon anganna. ae e aki bautaki ian te Tua n te *Vat* ao tera mwina iaon ana karekemwane te Tautaeka ibukin te *Vat*. ma aikai i ti taekinna aikai n aron kanga bon kamenan te iango. ma I kukurei n taekinna n aron ae I taekinna bwa ti na bon karaoa te kamatebwai raoi iaona ao ni kakaea angana ae angaraoi nakon ane e kantaningaia te Tia Tei ae karineaki. e rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa Tia Babaire ao I rangi ni kaitaua te Kauoman ni Beretitenti ao te Minita ibukin te mwane tia ao I kakooua are tao eti. tao e na bon maan aron tarakin te itera aio Tia Babaire bwa are iai Tua akana a na rekereke ma ngaia ma aoria akea riki buokan au titiraki Tia Babaire ma N na ti

kaitaua ao N na karabwaia ao N na katekeraoa kanoan te *review* ke tao kanga bobouakin ngkana arona bwa e na kona ni bwai nakon taai aika imwaira Tia Babaire. ko rabwa.

Tibiika: Kauoman ni Beretitenti. ao I taku bwa e a bon rauaki ni kaekan ana titiraki te Tia Tei. ao ti a nakon are imwina.

E na tabekaki iroun te Tia Tei mai Abemama ae te *Leader* n te Kaitara ae karineaki Hon. Tessie Eria Lambourne. ao e na kaeaki iroun te Minita ibukin te botaki ni mwakuri. kamwakuri ao karikirake ao karikirakean aia konabwai aomata ae karineaki ae Hon. Taabeta Teakai. e nakoim Tia Tei.

**TAEKAN KAOKAKIA KAIMOAN
KIRIBATI AO TAEKAN
RONGORONGON SPMS**

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao I a kukurei n te ingabong aei n tabeka au titiraki ane n te Ota bebwa ae kangai taekana.

“E a kan toki te ririki ao a Tuai man oki Kaimoa ake a bae itinaniku. are e taku te Tautaeka n te bowi ae nako bwa e na baronga kaokaia . e a kan toki naba te ririki are kanoan te boboraoi ma SPMS ibukin karaon bwaai ake a kainanoi te SPMS ao e tara n ae akea te kakamwakuri ae noraki ao e teimatoa te raraoma ibukin aia mwakuri Kaimoan SPMS.

E kona te Tautaeaka n taekinna bwa iaa ngkai taekan kaokaia Kaimoa ao kateimatoan aia mwakuri ni Kaimoa ngkai e teimatoa n tuai rangi ni mataata ana waaki te Tautaeaka iaon aei” ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon. Taabeta Teakai: Ko rabwa *Madam Speaker* ngkai ai bon te kabanea ni bong te kanimabong aio. ao I a reitai ma au tabo ni mwakuri. kain au abamwakoro ae Tarawa Teinainano mai Tanaea ni karokoa Bairiki ni kamauri ngkami n te ingabong aio *Madam Speaker* ma kain am aobiti. te Beretitenti. te Kauoman. Minita. te Leader n te Kaitara ao ai bon ngaira aikai ni kabane. n aran ara Uea ae Kristo ao kam na bane ni mauri.

E koaua *Madam Speaker* N na ti. imwain ae I kanakoa kaekan ana titiraki te *Leader* n te Kaitara ao kanga. are kanga N na ti kaotia bwa kanga uoua e riaon teuana te *subject* iaon te *question* aio. ma e na kariaia te *Leader* n te Kaitara bwa N na ti kaeka teuana. ao e rarabwa.

“I kaitaua te Tia Tei ae karineaki mai Abemama. te Tia Babaire n te Kaitara ibukin ana titiraki ao I kukurei n taekinna bwa Kaimoan te SPMS ake a bae ngkoa i Fiji a tia ni mwananga iaon baoia te Kaibuke ni bwatintia n te Moanibong 22 n November 2021” Ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Tia Tei

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao e koaua are ti kakaitau bwa a tia n roko n te Kaonobong ae nako ngkai te kaibuke are e mwananga n te Moanibong are 22 . ao ti kaitau te Tautaeaka ibukin barongan aei ao ti kaitaua naba te SPMS ibukin ana buoka ni karekean naba baoia ara Kaimoa. ti nang karabwarabwa n anne bwa a roko ngkai.

Ao ti na bubuti ngkane ibukia ake nikirana. bwa are iai akana a mena i Europe. ao tao i Aotiteria ao i Asia bwa tera ngkanne ana babaire te Tautaeaka ibukin kaokaia kai e a manga kaan te Kiritimati ao e nang korakora manga tangiran te utu bwa e na manga uaia ni botaki ke ni manga kaitibo ao tera kanoan ana babaire ao kanga ningai ngkanne manga te kaokioki are imwina. ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita

Hon. Taabeta Teakai: E rabwa buokan te titiraki ao N na kamata raoi n te tai aio *Madam Speaker* bwa te Tautaeaka ae kabwaka boon *Captain Cook. te Cruise Line* ngkai e a mwananga Kaimoa. e aonga ni mataata raoi te botannaomata. tiaki te SPMS bwa bon te Tautaeaka ae kabwaka ngkai n te tai aei.

Ao e koaua ibukia Kaimoa ni kabane ake a mena itinaniku. ao e koaua iai teningaun ma ruaman ake i Aotiteria ao e kakawaki ae reke taina ni kamataata naba. bwa mai buakoia kaimoa aikai. tengaun ma waniman ake i Aotiteria ao a tangiria bwa a kan mwakuri. ti kakaitau bwa ti a tia ni boboraoi ma ara itoman ake i Aotiteria ni kakai aia *work permit* nakai ao I kukurei ni kaotia bwa e a reke aia *work permit* tengaun ma waniman ao a mwakuri ngkai. a tia n *start* . mai buakoia ake a rawa ni mwakuri. a kiba n te bong aei nako Fiji. ngkai iai ara baronga te Tautaeka bwa e na bane ni karaia ni kabane Kaimoa nako Fiji bwa manga iai naba barongan kaokakia mai Fiji. iaon kawaia naba e na aki maan naba. e rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Te *Leader* n te Kaiatara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te kamataata. ma tao bon. ko tara anne mwin ara titiraki n te kataumwane are e bon taekinna te Minita bwa e na kakaeaki te Nikira ni mwane n te mwamwananga nako tinaniku ibukin kaboan te kaibuke arei. ao ngkana tao are iai ana ibuobuoki te SPMS. ngaia anne kanoan ana kaekaeka te Minita. ma te bwai ae kakawaki bwa a roko ara botannaomata ao ti nang kakaitau n anne. e aki reke rongorongoia nakeke. tao i Asia ma tao anne

ngkanne ana babaire naba te Tautaeka ke te Minita bwa ana bane ni kabane ni karaiaki nako Fiji. ao ningai are e aki bane kaongongo bwa n ningai ngkanne are na manga kantaningaia bwa a na bane n roko i Fiji ao toa n ningai ae na manga oki. bwa are ngkai are a bon kakauongo naba Kaimoa ake a nang kan oki. ao bon aia utu riki are a kakantaninga. ma ti kakaitau naba bwa e koaua bwa iai aia bubuti Kaimoa ake a mena i Aotiteria bwa a tangiria ngkoa bwa a nang kamanena tikuaia ikekei ni mwakuri. ma e rabwa bwa ngaia e reke buokaia naba ibukin kareken riki aia tianti.

Ao ngkanne te Tibiika ngkanne ibukin are mwanangin au titiraki are te iterana. bwa are ibukin ngkanne n teimatoa n tabeaianga ibukin te mwakuri. ibukia kain Kaimoan te SPMS. tera ngkai ana babaire te Tautaeka ibukin aia mwakuri are ngkai a tataninga naba ngkai. are tao bon bukin aki mwamwanangaia ngkoa tao ibukin inin te mwamwananga ao tao tenan kangaanga riki tabeua. ma e na rangi ni ibuobuoki naba ngkana e kona te Minita n ti kabwarabwara bwa ibukin ngkanne aia mwakuri ngkai ara Kaimoa ake ngkai. ana Kaimoa te SPMS. n te tai aei. tera ngkanne ana babaire Tautaeka ibukin aia mwakuri. bwa ngkai are a bon kainanoa te mwakuri ao a bon teimatoa n tataninga te babaire iaon anne. ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Taabeta Teakai: E rabwa buokan te titiraki.. ao e koaua N na kaeka moa are mai Asia. tao eti tao e aki teretere raoi ngke I moan kamataata. ni kabane Kaimoa ni kabane iaon te aonnaba ake i Amerika. ake i Tiaman. ake i Asia. iaa. ana bane ngkai ni kamwaingaki nako Fiji. anne ngkai te babaronga. ao I taku bwa iai akana a mwananga ngkai. a kamwanangaki nako Fiji. ao e koaua. tao ibukin te raraoma n te mwakuri. N na kaunga te botannaomata bwa ana aki raraoma riki Kaimoa. bwa te mwakuri ngkai. e tauraoi . 4 te kambwana ngkai ae tauraoi ae na bon kamwakuria. nakon te ririki ae boou. *Leonard* ma ake raona ake kambwana ake tabeman . a tauraoi ni kamwakuria ara Kaimoa. iai naba te rongorongongo ae kakukurei. e *confirm* ngkoananoa te *Ambassdor* n *China* . bwa tebubua Kaimoa aika na waaki naba ni moan te ririki ao iai riki. iai riki. a na mwakuri ni kaibuken *China* . are te *China Navigation* . ao e rawata riki ara babaronga. iai naba kanga te *Ruba* ane e tauraoi naba. E koro tiran kanga ara kambwana ngkai ae ti waaki ma ngaia bwa e na kateimatoaki te mwakuri ibukia ara Kaimoa. ngaia are I kaungai ngkami Kaimoa . tai raraoma bwa ti na kabanea ara kona. ngaira te *Ministry of Employment* ni kabanea

ara kona ni karekei ami tabo bwa kam na waekoa naba ni mwananga nakon te tai ae te ririki ae boou e rabwa.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te *Leader*

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Minita ibukin kabwarabwaran kanoan ana iango te Tautaeka ibukia ara Kaimoa ake. tao ngkai e a kan 1 tabun tengaa mwaitia. are a teimatoa n tiku n raraoma. ao ti ataia bwa bon iai kain te SPMS akana a bon teimatoa ni kan kamwakuria ara koraki ma e na rangi ni uarereke riki te mwaiti nakon ae taneiai iai te aba bwa are te kabanea ni bubura ni kambwana n te SPMS are te *MASS* ke tao te *Hamburgsud* ngkoa are e nang kinaki n arana. are e a tia ni kitana te SPMS. are ibukin kangaanga are ti maroroakin n te bowi ae nako. bwa are e a nang korakora ana kabanemwane.

E rabwa bwa ngaia ane iai te babaire. ma n ningai. ane ana waaki iai. ao tao tera tein ngkanne tao aia. tao te boraraoi n te kamwakuri. bwa are ti kakoaua bwa e nang Tamaroa. kanga ara Kaimoa kanga tao ibuakoia Kaimoan te aonnaba ao kanga iai teutana tamaroan aia. tao te boraraoi ni kamwakuri ibukia. n tenan buoka aika rereke irouia. ao ngaia ngkai ti kakoaua bwa tao

ngkai a bon bae itinaniku ao e bon teimatoa te tia kamwakuri naba n tararuai. n te tai aei. ni karokoa te tai aei. ngaia are ti te bwai ae nang kakawaki bwa e na iai aia mwakuri ara koraki ao e na titebo ke e na Tamaroa riki nakon are a mena iai n te tai aei. ngaia anne ti kakaitau iai.

Ao ngkanne manga kabanean au titiraki ibukia ataein te MTC. ake a tia n otinako. tera ngkanne te babaire ibukia bwa are otara bwa e na nangi ni kangaanga kamwakuraia bwa are e tuai raoi nang bane aia kataneiai bwa ai ti te kataneiai iaon te Kaibuke. ana butimwaeaki naba irouia kambwana akana a boou aikanne. ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Taabeta Teakai: E koaua e rabwa. a kaman babaronga ara koraki. a kaman katanei kawaia bwa tera te baronga nakon te ririki ae boou. e koaua n ongorau iroun au Kaben man MTC ao e a kaman tauraoi naba kanga aron ana baronga ibukia te koraki are a nang otinako. iai ngkai kanga aia bubuti nakon taabo tabeua bwa ana kona ni katokaia ara Kaimoa aikai. ni kakoroi kanga aia *Seatime* ke tao . are kanga a kainanoaki. ao irarikina. e tauraoi naba Nutiran. ni buoka te itera aio. ao teuana te bwai ae I kan katerea naba n te tai aio *Madam Speaker* bwa e koro naba aonga n ongo te botannaomata

naba. e koro naba tiraia Kaimoa aika roko n au aobiti bwa a tangiria bwa ana nako Nutiran ke Aotiteria n te Kiniuanikai. bwa aonga naba n ataia bwa tao eti. tao iai mai buakoia akana a bon tangira naba te Kaimoa ma angina naba ae a tia n roko ao I a tia naba ni maroro ma ngaia ao a bon rangi ni bubuti bwa ti nang kamwaingia a nang nako ni mwakuri i Nutiran ao i Aotiteria. e aonga ni mataata naba nakon te botannaomata ao irarikina ti bon kabanea naba ara kona ngaia te *Ministry* ni kakai angan kamwakuri riki ibukia ara Kaimoa nakon tao ti a katautau nakon te ririki ae boou. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Ao e a bon bane buokan ara titiraki ao tia nakon ara titiraki are imwina. e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Teraina Hon. Nantongo Timeon ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon. Martin Moreti te Minita ibukin Aine Te Roro n rikirake. Takakaro ao Kamweraoi. e nakoim Tia Tei.

**BWAKAN AIA BACKPAY KARA
IBUKIN 2020 IAON TERAINA**

Hon. Nantongo Timeon: Ko rabwa *Madam Speaker* ao I bon reitaki moa kain au abamwakoro ae Teraina ao riki ara kara ni kabane n te Aono ni Mainiku ni kamauriko te Tibiika ao ngaira ni kabane kain te Maneaba ni Maungatabu kam na bane ni mauri.

E kangai ngkanne taekan au titiraki *Madam Speaker* . “*e kona Tautaeka n rinanoa aia kangaanga Kara ake a tauaki aia back pay ibukin 2020 ao ni kamataata bwa tera bukina. ao ngkana e na bwaka ao nakon ningai?*” Ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa Tia Babaire ao are bon te titiraki mai iron te Tia Tei temanna ae karineaki mai Teraina. ao tao imwain ae N na kanakoa te kaeka moa Tia Babaire. I kan reita te kamauri. I a bwanaia naba bwanaia kain Aranuka n reitaki ma kain au aobiti nakoim te Tia Babaire ao te Beretitenti. te Kauoman ao Minita ao bon Taan Tei ao tao Unimwane ake kanga tao ake a i rekereke ma te titiraki aio. kam na bane moa ni mauri. aio ngkanne te kaeka.

“E rabwa te Tia Tei mai Teraina ibukin ana titiraki ao aio kaekana. E tauraoi au botaki ni mwakuri ni kaitiaki bwakamwane nakoia kaara imwain tokin te ririki aio.” Ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Nantongo Timeon: E rabwa Te Minita *Madam Speaker* . kanga e a bon rauaki naba nanou n ana kaek te Minita ao ti a ibuobuoki ma ngaia n aron are e a tia naba n taekinna n taai aika nako. ao e rangi n rarabwa

nakoia ara Kara ao tao akea naba buokan au titiraki *Madam Speaker* ma ai bon te kakaitau nakon te Minita n aron ana kaeka ae rangi n tangiraoui ao e rangi ni katoki nano riki nakoia Kara. ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa te Minita.

Tibiika: Te Minita . I taku bwa e a bon rangi n rauaki te Tia Tei mai Teraina n ana kaeka te Minita ao ti a nakon ara titiraki are imwina.

E na tabekaki te Tia Tei ae karineaki mai Banaba Hon. Tibanga Taratai ao e na kaekaki iron te Minita ae karineaki Hon. Willie Tokataake te Minita Ibukin te Botaki ni mwakuri karikirake ao kateimatoan korakora. e nakoim te Tia Tei.

KAINNANOAN TE KAA N RAN IBUKIN BANABA

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao tao imwain ae N na kanakoa au titiraki ao I a bon reitai ma kain au abamwakoro ae Banaba n anga bwanara ni kamauri nakoim ngkoe te Tibiika ma kain am aobiti. Te Beretitenti ma kain ana Kabineti. ngaira Taan Tei ao bon te ongora. kam na bane moa ni mauri.

E koaua e kangai tein au titiraki
“E teimatoa ni kainanoaki te kaa n ran iaon Banaba ibukin karokoan te ran n taian mwenge. e kona n reke buokan Banaba n te kaa n ran taitaoka”

Tibiika: Te Minita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki mai Banaba n ana titiraki ao aio ana kaeka te Tautaeka

“Madam Speaker e kona n reke te kaa n ran ibukin Banaba ao te katautau bwa e na roko i Tarawa inanon Maati n te ririki ae na roko”
Ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Tia Tei mai Banaba

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao e rarabwa riki te Minita ana kaeka. I taku bwa e a rauaki naba tao te ongora n aron aio. bwa ti a ongo. bwa ngaia nakon Maati n te ririki ae na roko ao e nang roko ana kaa n ran Banaba. tao bon aio ara ti tabeka ao e a tao e a toki naba. ao ti a katekeraoi ma te Tautaeka inanon karokoan ana kaa n ran Banaba. ko rabwa Tibiika.

Tibiika: I taku bwa e bon rauaki naba te Tia Tei mai Banaba. ti a nakon ara titiraki are imwina.

E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tabuaeran Hon. Tewaaki Kobae ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon. Ruateki Tekaiara. te Minita ibukin te *Environment* tararuan aba ao karikirakean te ununiki. e nakoim Tia Tei.

TE KAMA EKA IAON TABUAERAN AO TERAINA

Hon. Tewaaki Kobae: Ko rabwa te Tibiika ao I arora te bwana ni kamauri ni bwanaia kain Tabuaeran ma Teraina nakoim te Tibiika ma am *Deputy Speaker* . Te Beretitenti ma te *Vice President* . *Minister* . ao ngaira Taan Tei. ao ai bon kain Kiribati ake a ongora n te ingabong aei. kam na bane ni mauri.

Aio taekan au titiraki ae nambwana 123 n te ota bebwa.

“E na karaoaki n ningai te waaki ni kamaeka iaon Tabuaeran ma Teraina n aron are e karaoaki i Kiritimati” Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa *Madam Speaker* ao au kantananga bwa e na rauaki naba te Tia Tei aei n au kaeka aio. aio ana kaeka te Tautaeka

“ I kukurei n taekinna bwa ae bon waaki naba te mwakuri ni baronga iaon te kamaeka ae boou iaon Tabuaeran ma Teraina ao e na tauraoi au tiim ni mwananga nako Tabuaeran ao Teraina inanon te ririki ae boou ibukin karaoakin riki mwakuri aika na kainanoaki” E rabwa.

Hon. Tewaaki Kobae: Ko rabwa te Tibiika ao I a kaitaua riki te Minita

bwa I taku bwa e nang toki te nano ni kariaria. ao I a kaitaua riki te Minita bwa e a kona n anga ngkai katokan nanoia ara koraki ake a tiku ma te kariaria. ko rabwa. kona tetekeraoi te Minita.

Tibiika: Ao kai e bon rauaki naba te Tia Tei ni kaekan ana titiraki ao I a kanakoa ngkanne nakon te Tia Tei are imwina ae na tabeka te titiraki bon te Tia Tei naba mai Tabuaeran. Hon. Tewaaki Kobae ao e na kaekaki iroun te Minita ibukin te Enuaromenta. Tararuan aba ao karikirake te Ununiki. Hon. Ruateki Tekaiara. e nakoim Tia Tei.

**KANAKOAKIN TE BWAATI AO TE
TAKE INANON NAMAN
TABUAERAN**

Hon. Tewaaki Kobae: Ko rabwa *Madam Speaker* . ao aio ngkanne taekan au titiraki.

“I kona ni butia te Minita are tabena bwa n ningai ae na kanakoaki iai te bwaati ao te take ake a tiku ni mka inanon naman Tabuaeran” Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa *Madam Speaker* ao au kantaninga bwa e na rauaki naba nanon te Tia Tei aei n au kaeka aio. aio ana kaeka te Tautaeaka

“ Iai te karikirake ae babaraongaki ngkai ae na kanakoa ke e na ana te bwaati ke te take. are e a tiku inanon naman Tabuaeran. te karikirake aio ae bon waakinaki naba ngkai te baronga iaona.” Ko rabwa.

Tibiika: Tia Tei

Hon. Tewaaki Kobae: Ao I kaitaua te Minita bwa e koaua bwa ai iraua tabetabekan aio n taai aika nako ao a taku ngkoa bwa e na karaoaki ngkana e waerake te kaibuke. iai ana kaeka ae kanga e kakukurei n taai akekei. ma e rangi ni mwarara. ti a kaitau bwa ngaia e nang nako kaina ao n te tai aio. ma ti a bubuti bwa ao tao nakon n ningai. ko bia taitaoka n taenoaia . ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa tei Tabuaeran ao are ngaia anne. ngke arona bwa akea te Aoraki aio ao a tia n roko ara taan kaitiaki. bwa aio te *Project* are mai *New Zealand* . tao ai ukin te *border* ao e a nako naba te kai. e rabwa.

Tibiika: Tia Tei mai Tabuaeran

Hon. Tewaaki Kobae: Ao I a kaitaua te Minita. bwa are tao e koaua mwararana ke tinetinean aio man te *border closure* . ao I taku bwa iaon kawaina ngkai n toki aio. ao I taku

bwa e nang nako kaina. ao ko rabwa te Minita ao kona tekeraoi.

Tibiika: Ao I taku bwa e a bon rauaki te Tia Tei mai Tabuaeran ao tia nakon ara titiraki are imwina.

E na tabekaki iroun te Tia Tei mai Tabiteuea Meang ae karineaki Hon. Taberannang Timeon ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon. Boutu Bateriki. te Minita ibukin Tautaeka inanoa. e nakoim Tia Tei.

**KATAMAROAN BOON BWAAI N
ONOBWAI NAKON ANA AUTI NI
MAEKA TE TAUTAeka IAON
ABAMWAKORO**

Hon. Taberannang Timeon: Ko rabwa *Madam Speaker* aio taekan au titiraki ane nambwana 128 iaon te ota bebwa. n te ingabong aei.

“A tuai man katamaroaki boon bwaai n onobwaian taian Auti ni maeka ibukia ana Taan Mwakuri te Tautaeka iaon abamwakoro n reitaki ma auti n reirei ao a mwebuaka tiaki ti Taan Mwakuri ma a rotaki naba ataein te reirei ni itera aika mwaiti. Tera ana babaire te botaki n reirei n tobwa te kangaanga aei” Ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Te Minita

Hon. Boutu Bateriki: Ko rabwa Tia Babaire ao aio kaekan ana titiraki te

Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang

“Tia Babaire I karabwa te Tia Tei ae rine ao e tauraoi au botaki ni mwakuri ma te Ministry of Education ao ake a i rekereke n aei n rinanoa te kangaanga aei ao tera te katamaroa aika tangiraki nako iai” Ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Taberannang Timeon: *Madam Speaker* ko rabwa ao e rabwa te Minita are kaeka au titiraki aio. ma akea te bae a tuangai bwa a na karaoia te Tia Babaire. akea. e taku. ana rinanoa te kangaanga aei ao Tamaroaoa aika tangiraki nako iai. aki anganira bwa tera katamaroa bwa tera te katamaroa ae a na karaoia te Tia Babaire. N na tuanga teuana te Tia Babaire te katamaroa ae nang kainanoaki boon bwaain onobwai bwa ana karakaki te Tia Babaire. bwa ngkana a raka bwai n onobwai te rau. te kora. te baa. tera riki. boon auti te Tia Babaire ao e a bitaki naba butimwaeen aio bwa e a butimwaeki naba irouia te botannaomata. aio te kangaanga. ao e tuai man rinanoaki aio te Tia Babaire. e kona riki te Minita n anganira te kaeka ae e na karau nano nakoia ara botannaomata.

Tibiika: Te Minita

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa buokan te titiraki. e koaua ae te Tautaeka aei e a tia ni kaman mwakuria au botaki ni mwakuri tenan. mwanen tenan bwai ni onobwai. kai ti kakoaua bwa e a bon nangi ni maan naba aron kabonganana te *rate* are mai imwaina. ao I taku bwa a tia ni mwakuria. n aron te rau ae ti a tia ni maroroakinna n are e a tia ni mwakuriaki ao te rau ao tao te kora ma tera. ane e mena naba inanon baia au *staff* ngkai bwa a tabe n karaua n tara raoi aron tein boo ma aron tein. kanga aron kabonganana inanon te tai aei ke te tai ae rangi ni maan. ma Te Tautaeka aei e a kaman tia ni rinano boon te rau ao ngkanne ane a manga roko ni itera tabeua n aron bwaai ni kateitei n aron bwai ni Kiribati are a mwakuria naba ngkai ao te kantaninga bwa e na manga kanakoa mwin rinanon te bubuti aio Tia Babaire ko rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Taberannang Timeon: Tia Babaire ti a oaki ni bao iron te Minita ma ana tabo ni mwakuri ao te Tautaeka. bwa akea te bwai ae riki Tia Babaire. a rawa ngkai aine ma taan mwakuri ni karaoi taian onobwai bwa e uarereke te karekemwane iai te Tia Babaire. e uarereke. ao a kangai. e raoiroi riki ae ti tanninga te *backpay* bwa e rawata riki ara mwane mai iai.

nakon ae ti nang nako ni bakuraewa n onei bwaai aikai ao uarereke ara karekemwane iai Tia Babaire. ao anne te kangaanga ngkai Tia Babaire bwa are ti a uotarake ngkai boon bwaai aikai man ara babaire ao akea naba buren anne Tia Babaire. ma are e na iraki ma aron . aron aia katautau aomata ao aron kantaningan ae na karaoaki nako iai nakoia ibukin aia mwakuri are a na karaoia ibukin umwanreirei ma aia auti Taan Mwakuri Tia Babaire.

Ao aikai ae a rangi n tangiraki Tia Babaire. ae nang wene nako ngkai ni karokoa manga tokin te ririki. e a toki te ririki ao manga te ririki ae boou. ana tauraoi ana babaire te Tautaeka ibukin aikai. imwain te teirake Tia Babaire bwa e aonga ni kona ni mwakurii. mwakuri ni katamaroa man onobwai ara botannaomata iaon ara abamwakoro n reirei aika mwaiti iaon ara abamwakoro ae Tabiteuea Meang ao tao tiaki ti Tabiteuea Meang bwa mwakoro nako te Tia Babaire. bwa akea te mwakuri ae tia ni karaoaki ibukin te katamaroa. ngkai te katamaroa ane e bon mena inanon bain te Minita . ma ti a butia bwa e na aki aeaei waena te Tia Babaire. e na aki babaei waena Tia Babaire ma e na kawaekoa aio bwa ti aonga ni kona ni waakinako te Tia Babaire. iai ngkai reirei tabeua aika aikoa reirei ataei. bwa a raran umwanreirei. a kan bwaka. ao a

rawa Taan Mwakuri ao tibwa bon teirake ngke a bon noria karo a bon anga aia tai. ao a kangai e aoria moa bwa ngkana e bwaka te mwane. ma a kawa moa ara koraki. ma e kanga te Tautaeka ngkai e tuai man karaoa are e taku bwa e na karaoia bwa e na katamaroai boon taian bwai n onobwai te Tia Babaire.

E kona te Minita ni kawaekoa riki aio bwa e aonga ni kona ni karaoaki taian onobwai n reirei aikai imwain teiraken te *term* ae boou 2022.

Tibiika: Te Minita

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa Tia Babaire. e koaua ae mwanen te onobwai bon akea te kangaanga iai Tia Babaire inanon te tai aei. e rangi n rawata iai ara mwane ibukin mwanenakin te onobwai. e aoria n ae e na eti raoi te ongora. ngkai mwanen te onobwai ibukin abamwakoron Kiribati ao ara nikira naba ni mwane ngkai ae rangi ni korakora. ma bon iai te memere man abamwakoron Kiribati . bon iai abamwakoro Kiribati tabeua ae bon memere aron aia mwakuri bwa a bon taua te mwakuri ma te mwane iai inanon bain te kauntira. are ti a tia . kanga ni mwakuria bwa e na bon aki naba tare te mwane inanon tenan Kauntira iaon abamwakoron Kiribati ni kabuta. ibukin te onobwai. bwa e koaua ae bon teuana kabonganan te *Classroom* ao aia auti Taan Mwakuri bon teuana

kanga mwengaraoia are e na kona ni buoka.

Ao e koaua te Tia Babaire. ae aio bon te kainano ae rotaki iai abamwakoron Kiribati ngkana arona bwa iai te kangaanga. ma I taku bwa ti noria n te tai aei ao te ribooti mai irouia au koraki bon akea te kangaanga. ngkai e bon bane nakoraoi tenan auti ao te mwane e bon nang korakora naba inanon baira man te *Ministry* ao e tuai man raa. are e a oki ana a mena. e a *equip* ana mena anne nakon te *Ministry* ao tia manga moan kanakoa naba ana mwane. e aoria n ae eti raoi te ongora bwa ngkai angina tenan auti. *Classroom* ao aia auti Neeti ao tao te koraki ake kanga ti kabwaka man te MIA a bon bane n nakoraoi. ma tao e koaua ae ngkana ibukin te *rate* . ae iai mwakuriana. ti te *rate* ngkanne ae ti kona ni kakoaua bwa ngkai e bon nang uarereke te *rate* ae ngkai. ma n te kantaninga bwa ngkana e tia te *rate* ae boou ao e na bane n nakoraoi. tao e na reke riki buokan aron te waaki ao tao e na kateimatoa aron kaungakia taan karaoa tenan kateitei aikai bwa e na teimatoa raoiroina. ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei te kabanea n tai

Hon. Taberannang Timeon: Tia Babaire ti a butia te Minita bwa e na

kauti riki matana Tia Babaire. e taku. e rawata te mwane. ao ti na irana te mwane ngkana e rawata Tia Babaire ao e aki kabaroaki nakon te tabo are e na kabaroaki iai. ai bon tataekana naba anne. ao e taku. tao. tao . ti aki riai ni mwakuri n aio Tia Babaire. ti a riai ni mwakuri ma te bae ti riai ni karaoia Tia Babaire.

Iai reirei aika a kainaki. a manga kanakoaki ataei bwa a na reirei ni Maneaba te kawa. aio n te kawa ae Utiroa. ma Eita te Tia Babaire. Uranikoraoi Tia Babaire i Tekaman e tataninga naba ngkai boon ana mwakuri ibukin te katamaroa. ae tuai man roko. I aki ataia ngkana e a tia n roko bwa I a tia ni karokoa inanon bain ana botaki ni mwakuri. inanon bain te *Education* . ao tao te *Education* e a tia n reitaki ma naakai are ngaia te mwane ae iroun te Minita n te MIA Tia Babaire.

Tia bubuti te Tia Babaire. bwa ti nang aki tetekateka ni kangai . e rawata te mwane . e rawata te mwane. ao ngkana e rawata te mwane ao karokoa n te tabo are e na riai n roko iai te Tia Babaire. ao ara Kauntira akana a ongora te Tia Babaire ao ngkana iai te mwarara man taian Kauntira. e mena inanon baim te Minita. ko a tabeka naba am tarebon nakon te Kauntira teuana am teuana. bwa I ataia ngai bwa au Kauntira i Tabiteuea Meang. e rangi ni marurung Tia Babaire. e rangi ni marurung ibukin te itera

aio. ma I rantangaia naba te roro ae kain te ingabong Tia Babaire. te koraki aika mena ngkai n te *Primary*. bwa a na bane n reirei ao e na aki bua aia reirei. man ana kabwaka te waaki ibukina bwa akea mwanen te onobwai Tia Babaire. ao anne ae ti bubuti iai te Tia Babaire. ao anne bukin tabekan au titiraki aio te Tia Babaire. ti a bubuti riki te Tia Babaire bwa e na kauta matana te Minita ao te Tautaeke nakon te kangaanga aio.

Tibiika: Te Minita

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa te Tia Tei ao e koaua. ti kataia tao ni manga reitaki iaon itera ni kangaanga aikai Tia Babaire. ma ara kantaninga bwa ti na butia naba kain te abamwakoro. bwa a na aki ribotinna nakon te *Ministry of Education* te onobwai ma teraa. bwa are e bon mena mina n te Kauntira. te mwane are inanon bain te Kauntira te Tia Babaire . e aoria n ae reke te ota irouia ara botannaomata bwa ngkana iai te uruaki ke tera. ao a bon roko naba iroun te Kauntira. te kauntira e a kanakoa naba te mwane. ngaia are . e aoria n a eara. bwa are kai e mena iara te Kauntira ngaia matara iaon te abamwakoro ao ara kantaninga bwa e na akea tao te raran ke tao te mwebuaka irouia Taan Mwakuri . bwa te Kauntira ngaia are e karaoi babaire ibukin te onobwai ibukin aia auti Taan Reirei. Neeti. ao te

mwane e rangi n rawata iaon tenan raa. inanon tenan Kauntira. ngaira ngkai ti aki kakaterea. aio ngkai ae te bwai ae ti aki naba matuakinna n ara *ministry* te Tia Babaire. ti a bon kakataia naba ni mwakuria te mwane. e tare. aio ngkai te bae I a bon toka naba iaona n taainako Tia Babaire bwa e na aki kona ni manga reke te tangitang n te abamwakoro. ao ngaia e bon karako naba ngkai te tangitang iaona te Tia Babaire. I noria bwa e a rangi n uarereke te tangitang iaon kanga te mwebuaka irouia *Classroom* ao aia auti taan mena. ao ara kantaninga bwa ti na kataia riki nakon are tao e aera. tao ngkana iai ana kangaanga Tia Tei. ti na ibuobuoki ma te Tia Tei ae karineaki. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: E a bon bane buokan te titiraki. ti a nakon are imwina. e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Betio Hon. Tebao Awerika ao e na kaekaki iroun te Beretitenti ae karineaki H.E Taneti Maamau. ao e nakoim te Tia Tei.

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire ao ko karineaki. ao aio au titiraki.

Tao ngkana N na ti bita taekana teutana ngkana e kona ni butimwaeaki. e aki raoi bita te titiraki ma e kangai.

“Antai raoi tabena tararuakin kabonganan te kawai”
Ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Te Beretitenti iai te kangaanga n onean te titiraki anne. ngaia akea kanakoa am titiraki.

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire ae ko karineaki ao I kaitaua te Beretitenti ae karineaki n aron butimwaeana. ao aio te titiraki.

“Antai raoi tabena tararuakin kabonganan te kawai” Ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka

H.E Taneti Maamau: Ko rabwa *Madam Speaker* ao I kaitaua te Tia Tei temanna mai Betio ae karineaki n ana titiraki ao aei kaekana.

“Tia Babaire ae ko rine . kamatoakin Tua ibukin kabonganakin kawain te botannaomata bon taben te ikotaki ni bureitiman ma iai naba taben te Kiribati Land Transport Authority ni rekereke ma mwakana ian te Tua ae te Public High Protection Act 2018”
ao Ko rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Tebao Awerika: Aio buokan te titiraki. ti a bon bane n noria. ao I kaitau moa nakon te Beretitenti ae karineaki n aron te kaeka bwa ti ataia raoi bwa ngaia uoua rabwata aika tararuiaia bwa te Botaki ni Bureitiman ao te KLTA.

I tabeka aio bwa e a bon rangi ni korakora kabongan te kawai ao e a uneaki te aomata ae nakonako ma te kaa. bwa e a tei te kaa n ana tabo n nakonako te aomata. ngaia are ngkanne antai tabena anne bwa e aonga n are e kona raoi ni mataata ao tao a ibuobuoki naba ni karaoa tabeia bwa e aonga n are e aki manga toaua nanon raoi te kawai te botannaomata bwa e a bon toua ana tabo n nakonako . ao e aki n are tao e na reke n te kabuanibwai. taiaoka.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E koaua e rabwa buokan titiraki. ao kanga e a mataata riki. ao e koaua tao ngkana I ti kamataata. bureitiman iai waekaki aekan tein tabeia. aika tararua te kawai bwa iai aia *Primary responsibility* ke moan tabeia. tararuakin raoi nanon te kawai. anne ian mwakaia ian te *Traffic Act*. iai ngkanne aia *Secondary Responsibility* are a na buoka ngkanne te KLTA. ke te *Kiribati Land Transport Authority* ni kamatoai Tua ake a mwaneweaki ian te *Kiribati High Way Protection Act*.

Ngkanne n rekereke ma ane e mwaiti kaa. a rangi ni mwaiti kaa ao kateaki inanon te kawai. anne ngkanne taben te KLTA. ao e kona naba ni ibuobuoki te botaki ni bureitiman n reitaki ma te KLTA n tuangia tabeia anne . bwa are anne

ae kantaningaki . a kona ni ibuobuoki bureitiman ni kauringia ngkana aki nora tabeia ae kakawaki anne. ma bon tabeia ngkanne tararuan kaitiakan te kawai bwa e na mataata ibukin kabonganakina. ao e rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Tebao Awerika: Ko rarabwa te Tia Babaire ae ko karineaki. ao kanga e nonoraki ngkana iai tao te mwananga nako tinaniku ao e noraki bwa. n aron Tuan tenan kawai itinaniku ngkana iai aika karaoa anne. te baere a katikaki nako naba tenan kaa. iai tera ngkana iai ana iango te Tautaeka ae kona ni karaoia n aekakin anne. n te aro bwa e na bon mwawa raoi te kawai ao a na kona ni mwengaraoi aomata ao n aki manga toaua nanon te kawai tokina a na reke n te kabuanibwai ngkana arona bwa iai ana iango aekakin anne. ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka

H.E Taneti Maamau: I nang karabwa te Tia Tei temanna mai Betio n ana nonori ae rangi ni ibuobuoki. ao anne otara iroun te Minita are bon tabena. ae iaon kawaina aekan bwai ni mwakuri akanne. are a nang bon raa. ma a bon mwakuri naba ngkai imwain rokon kaa ake a na kona ni katikitiki aia bwai ni mwakuri kain

te *Kiribati Land Transport Authority* . ae a keiaki naba ngkai ni tarai Tua. kamatoakia ao bon karaoan nanon tabeia are a kona. ngkana ko tei ikanne ao a roko naba ni katuaeko *on the spot* . ao anne naba ngkanne ae taraia te tabo ni mwakuri aei. ke te *Kiribati Land Transport Authority* . ao e rabwa. ngkana e na ibuobuoki.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki Tia Tei.

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire ae ko karineaki. ao akea riki buoakana ai bon ti te kakaitau. te kakaitau nakon te Beretitenti aron te kaekae ae moan te Tamaroa. ao te kakaitau naba nakon te Minita are e tabeakina te KLTA ao ai manga iriana are te kaunganano. nakoia Taan Mwakuri bwa tera ngkana a kona ni kawaekoa ni karokoi tenan kaa akanne. bwa e aonga n are kona raoi ni karaoi raoi tabeia taan bwaibwai n te kaa. ni kamwawai aia kaa ke n aki tuka kawain te botannaomata n nakonako bwa e aonga n are e teimatoa maurin te botannaomata. ko bati n rabwa te Tia Babaire ao ko karineaki.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Ao e koaua i kaitaua te Tia Tei ae karineaki n ana taeka ni kaunganano. ao ni kakatekeraoi. ao tao e a bon. I a kauataoa naba bwanan te Tia Tei. tao e bubuti nakon te Tautaeaka bwa

e na kataia ni kibara riki aei. ni karokoi ana bwai ni mwakuri aika toamau. ma I a manga bon bubuti nakon te botannaomata. bwa are te botannaomata ti a buti ngkami kam bon ata nanon te kawai bwa ana bwai te botannaomata. ao an kakai taabo akana kam na kona riki ni *park* ami kaa iai. n aekan are i Bairiki. e a bon iai te tabo are kariaiakaki te *Car Park* . ma a bon rawa. e ngae e a kaboraoaki. ti a tia ni boraraoi ma te Kauntira. ai ti .50 tianti. ke kanga bon tikun te kaa iai. ao te botannaomata ane a bon katei naba aia kaa rinanon te kawai. ma ti nang kauring ngkai riki bwa ti a bubuti ngkami. iai ami iango naba bwa a kawa te botannaomata. a kawa raomi ake a na kamanena te kawai n te nakonako. bwa are e a tukaki n ami kaa. ma ti a kaitaua aron te ibuobuoki n te itera aei. ao e rabwa.

Tibiika: E a bon bane buokan ara titiraki anne. ti a nakon ara titiraki are imwina.

E na bon tabekaki naba iroun te Tia Tei mai Betio ae karineaki Hon. Tebao Awerika ao e na manga bon kaeka naba te Beretitenti ae karineaki H.E Taneti Maamau. ao e nakoim te Tia Tei.

**BUOKAIA TE KORAKI AKE A
ROTAKI MAN TE ONIA**

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire ae ko karineaki ao aio te titiraki

“E kona te Tautaeka n taai ake e kakanakoa iai ana katanoata nakon te botannaomata ibukin te Onia ngkana e kona n taobara te kangaanga ni buokia taan abaaba ni katauraioia ni kaitara te urubwai are e na reke man taian te Onia anne.”
Ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka

H.E Taneti Maamau: Ao I karabwa te Tia Tei mai Betio temanna n ana titiraki ao aei kaekana

“Te Tibiika I karabwa te Tia Tei mai Betio n ana titiraki ao I kukurei n taekinna bwa e teimatoa au botaki ni mwakuri ni kakanakoa te kauring iaon te Onia ibukin katauraon te botannaomata ao man teimatoa naba ni ibuobuoki rinanon bubuti mai irouia mwenga ake a rotaki n te Onia” Ao e rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa Tia Babaire ae ko karineaki. ao aio buokan te titiraki.

Te Onia aika nako. ao a rawata kain Betio aika rotaki. akea tenan baeki. te bubuti. e kona te Tautaeka ni karekei baeki.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E rabwa buokan te titiraki. ao e koaua bon iai taai ake. tao bon ibukin te Aoraki ae buti aei. kanga kurin iremwen tenan baeki n roko. ma ti kaitau ngkai bwa iai bitineti ngkai ae a kabonakoi tenan baeki. a roko. ngaia are e na rangi n riai ngkai ni baiti kaboon tenan baeki. ma I karautaeka nakon te Tia Tei ao iai taai aika tao a tia n rotaki kain ana abamwakoro ae Betio. N na karautaeka nakoina ma te nanorinano. akea te kantaninga anne. ma N na kataia riki . akea naba rongorongona anne ae roko irouia au Taan Mwakuri ae tao a rangi n rotaki kakaiaki kain Betio. ma ti a kataia ni ibuobuoki nakon ane e tabekia te Tia Tei ao tao a bon ongo ngkai kain au aobiti. a kataia naba n nora moa te kainano aei. ao e rarabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire ae ko karineaki. ao tao te bubuti naba nakon ara Beretitenti ae karineaki. bwa ngkana arona aomata bwa ni bubuti. tera ngkana a butimwaeaki raoi riki irouia Taan Mwakuri. bwa are a roko ni iangoa aron otangakin mwengaia ae nang bwaka. ao anganaki maroro aika a kabiribiraki man ana aobiti te Beretitenti nakon te MISE. a okiri aia Taan Tei. ao n

tokin te tai a bwaka aia auti. te bubuti nakoia Taan Mwakuri.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E rabwa tabekan te bubuti. ao e koaua e irianaki ma kanga te nano ae rawawata. eang tiaki ara kantaniga anne. ma ti na kataia ni kibara anne. e noria te Tia Tei bwa e aki rangi n raoiroi te *Customer Service* nakoia ana botannaomata. ao ae ti bon keiaki n tataekina ao ti kaungaia ara Taan Mwakuri. e rangi ni kakawaki te aomata ngkana e roko. ao kabanea ma kona. ngkana kona bon karautaeka. karautaeka naba nakon te bwana ae na rau nanon te botannaomata iai. ma ti aki nanon are kanga kona kabiriatuaia Taan Mwakuri . ma e nang rabwa ngkai e tabeka aei. I a kataia ni moan bwaia ni maroro ma au Taan Mwakuri bwa e na riai n aki karaoaki ngkana e koaua bwa aei ae karaoaki nakoia ana botannaomata ao I a manga arora riki te kabwara bure ae mangori nakon te Tia Tei ma ana botannaomata. ao e rabwa.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki Tia Tei

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire are ko karineaki. akea riki boutokan te titiraki aio. ma ti te kakaitau nakon ara Beretitenti ae karineaki n tauraoui nanona ni

ibuobuoki ao I kauataoa naba te bubuti are e a tia n tabekia. nakoia ana Taan Mwakuri. ao bon Taan Mwakuri nako. tao n te MISE naba bwa tera ngkana a bubutimwaia raoi te koraki bwa a kainano. ko rabwa.

Tibiika: Ao e bon bane buokan ara titiraki anne. ao ti a nakon ara titiraki are imwina.

E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki ae bon te Kauoman n Tibiika te Tia Tei mai Betio Hon. Ioteba Redfern. ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon. Tekeewa Tarati. te Minita Ibukin Itoman mwamwananga ao kaneweaba . e nakoim Tia Tei.

**KAINNANOAN TE SPEED HUMP
TEUANA IAN ANA GATE TE
KAOTITAEKA CHURCH**

Hon. Ioteba Redfern: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e koaua bon te titiraki.

“N na butia te Minita n te MISE bwa tera ngke e nora kainanon te Nati ni Katorika iaon Betio ibukin karaoan ana Speed Hump teuana ian ke imatan ana Gate te Kaotitaeka ni kaitara St.Patrick College ibukin kangaanga tabeua ae noraki n taai aikai” Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Tekeewa Tarati: Ko rabwa *Madam Speaker* ao imwain ae I kanakoa kaekan te titiraki ao I a moanan ma taeka ni kamauri. n raonai ma kain au abamwakoro ae Tamana ao kain au botaki ni mwakuri. ao nakoim te Tibiika. te Beretitenti. Te Kauoman. Minita. *Leader* n te Kaitara ao Taan Tei ni kabane. ti na bane ni mauri n aran ara Uea.

Ao aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki temanna mai Betio.

“ E a tia n roko rongorong te bubuti aio inanon bain te Kiribati Land Transport Authority . ke KLTA inanon te BTC Transport Committee. e waaki ngkai KLTA ni karaoa ana ukeuke iaon te itera aio. ibukin noran te kangaanga aio” Ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei.

Hon. Ioteba Redfern: Ko rabwa te Tibiika ao e koaua aei bon te kainano teuana Tia Babaire ae a noria ara botannaomata iaon Betio. ao kanga anne a tabekia ngkanne nakoira bwa tera ngke e a kawaekoaki ni kona ni karaoaki te *Speed hump* imatan ke tao irarikin te Kaotitaeka te Tia Babaire. bwa anne bon te tabo teuana ae kanga e noraki ae kanga e korakora kainanoan naba te *Speed Hump* n te tabo aei te Tia Babaire. ngaia anne

ae kanga tia tabekia nakon te Minita e karineaki. bwa tera ngke e kona ni ibuobuoki naba nakon kanga kabirimwakan karaoan te *Speed hump* n te tabo aei te Tia Babaire. e rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeewa Tarati: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa riki te Tia Tei ibukin boutokan ana titiraki ao e koaua. karaoan te *Speed hump* n aron are I mwaneweia naba tao ni kaekan te titiraki teuana mai iroun te Tia Tei mai Tarawa Teinainano. ao e koaua e nang mwaiti ngkai tenan *Application* ke tenan bubuti ibukin tangiran te *Speed hump* . ao ngkai e wene inanon bain au botaki ni mwakuri ae te KLTA ian noran riaina bwa a na karaua ni katinea bwa n tein ae ngkai ao te *speed hump* iaon Betio 11 mwaitina. ngkana arona bwa e na mwaiti riki te *speed hump* ao tao e koaua bwa iai raoiroina ibukin kauarerekean te buti. ma iai naba iterana are teuana are e a riki ngkai te *speed hump* bwa manga teuana aia tangitang tenan kaa ake a kataia ni kaea te bwai ae . mwamwananga ibukin te bwai ae te *emergency* ke tenan kabuanibwai. n aron tao te kaa n tiriai. ke te Amburanti. aikai are a kona ni manga karekea butimeren tenan kaa aikai. tao ti na karaoa ara kamatebwai bwa iai ara kamatebwai ae ti na taratarai. ngkana ti tarai tenan *speed hump* aika irarikira

iaon Matiare *Madam Speaker* ao tao kam ngae n roroko i *Majuro* ao te *Speed Hump* ti te iterana e aki *complete* rabwatan te kawai mai iterana nako iterana. bwa ti te iterana. ian te kantaninga are ngkana ko buti ao ngkana e buti te kaa are te *emergency* e aki manga tauaki n te *speed hump* bwa e a bon katuatuai naba tenan tabo ake e aki *speed hump* are itera.

Ngaia are aikai kanoan kanga te kamatebwai *Madam Speaker* ao ae mwakuria ara koraki. ao a na noria. bwa e ngaa . e na noraki katean aikai ngkana arona bwa aikoa kateaki bwa te *complete hump* bwa ai te iterana. ngaia ngkai e mwakuriaki aio. ngkana arona bwa e reke. a na karaoa bebwana. ti na uotiarake nakon kain tenan *Project Document* ao tao tia manga iraorao ma te Tia Tei bwa n ningai te tai are e na kona ni koro bukin aei. ao tiaki ti aio n aron ae taekinna bwa ti a tara naba aron tenan *speed hump* iaon Tarawa Teinainano ao ni ikotaki ma ara abamwakoro ae Betio. ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Bukan am titiraki te kauoua n tai Tia Tei.

Hon. Ioteba Redfern: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e koaua aei. kanga e na bon kaokoro teutana aron tenan *speed hump* ae ti tangiria n te tai aei te Tia Babaire. bwa e na bon kainanoa tao e koaua.

ae te kataratara ao te kamataata ae Tamaroa nakon te botannaomata Tia Babaire bwa are bon tokin te tai te Tia Babaire ao te *Speedhump* are e na kainanoaki. kanga e na riki naba bwa te bwai ni kauring ao ni katamaroa nakon te botannaomata te Tia Babaire ni iteran tao kakaeen te anga ni katamaroa te Tia Babaire. ao e na kona naba n reke bwa te bwai. kanga ni bon kauring nakon te botannaomata te Tia Babaire ian ae kanga e bon korakora kainanoakina te Tia Babaire. ngaia ae kanga ti a manga bon kauataoa riki tabekan aia bubuti ara botannaomata iaon Betio te Tia Babaire ian bon kainanoan te *speed hump* teuana ae na tei n te tabo ane e taekinna are imatan *St. Patrick College* . anne ae kanga ti a . te bubuti ae e a bon tabekaki nakoira te Tia Babaire. ao I a bubutia te Minita ae karineaki te Tia Babaire ngkana e ibuobuoki n te itera aei. e rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeewa Tarati: Ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua. n aron ae I taekinna. ti butimwaea ana titiraki. ana kan buokaki te Tia Tei ao ti na mwakuria ngkai n te tai aei. ma imwain anne ao e koaua iai naba tabera ae kakawaki ngaira man ara tabo ni mwakuri ao tao ti na reitaki naba ni iraorao ma te ikotaki ni bureitiman. n aron ae taekinna. bwa e koaua e mwaiti te kaa iaon Betio

ao iaon Tarawa Teinainano ao ngaia tao ngaia oin karekean. oin raoi tangirakin te bwai ae te *speed hump* bwa kauarerekean te kabuanibwai. ma tao imwain aio. ao tao te *long term* . te *short term solution* ke karaoan te ibuobuoki n te tai ae waekoa. ti kona moa n tarai anga tabeua n aron kakorakoran te tararua tao n taabo aikai. bwa tao e koaua tao e noraki bwa e aki nang *safe* ibukia ara ataei ake a mena ikekei. ao tao ti na iraorao naba ma te botaki ni bureitiman.

Iai naba ara babaronga naba ngkai n aron ae kam atai. n ara KLTA. kanga e a moanna ni matoa riki tenan Tua tabeua. n aron tenan kaa. ti a kataia ngkai n *minimise* tenan kaa ake aikoa nang bati ibukin te uouotaki bwa ana kona ni karekei kabuanibwai kaa ake tao a mate naba i nukan te kawai. bwa tao a nangi ni bwaai ni kawai. ti a kataia ngkai n nori aikai bwa kanga ara anga naba ni *control* mwaitin te kaa iaon Tarawa Teinainano ma Betio. ao n aron ae kam atai . e mwaiti ara waaki aika baika aika boou naba iroun ara KLTA. ti na kakoaua naba kanakoan te *license* ni kabuti kaa. e nang bon karauaki raoi n taraki bwa ko bon. n aron are e bon taekinna ian te Tua. tao ti na anga te *license* ti na bon anga nakoia aomata aika bon marurung. akea Aorakin rabwataia. are n tabetai ngkana iai Aorakia. a kona n

ae a reke naba ni karekea te kabuanibwai inanon te kawai.

Aikai kanga kanoan ara tararua ibukin naba uaiakinan te bae kanga te kamanomano inanon te kawai bwa e na aki manga riki bwa te kangaanga. riki ngkai e kakoauaki bwa mwaiti te kaa e a rangi n tiraua iaon abara ae Betio ma Tarawa Teinainano. ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki Tia Tei. e a bon rauaki nanom n te kaeka. ao ti a nakon ara titiraki are imwina.

E na bon tabekaki naba iroun te Tia Tei ae karineaki are bon te kauoman n Tibiika mai Betio Hon. Ioteba Redfern ao e na kaekaki iroun te Minita naba ae karineaki Hon. Tekeewa Tarati. te Minita ibukin Itoman. mwamwanga ao kaneweaba. e nakoim Tia Tei.

KATAMAROAN KAWAIN BETIO

Hon. Ioteba Redfern: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e koaua aei ngkanne au titiraki teuana. ao e kangai taekana Tia Babaire.

“ N na butia te Minita n te MISE ae karineaki bwa e kona n nora aron te katamaroa inanon kawain te botannaomata iaon Betio n aron ae noraki ngkai n te tai aei” Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeewa Tarati: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa te Tia Tei mai Betio n ana titiraki ae teuana aio. aio ngkanne kaekana.

“E tauraoui au botaki ni mwakuri n reitaki ma te Kiribati Land Transport Authority ke KLTA n rinanon te bubuti aio.” Ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Ioteba Redfern: Ao e bati n rabwa te Minita n ana kaeka te Tia Babaire ao e koaua. eang e bon korakora kainanoan te *speed hump* . kanikinaean tenan make te Tia Babaire iroun te botannaomata te Tia Babaire . bwa e na ibuobuoki naba nakon anganakia tenan. ibukin te *Road marking* te Tia Babaire . ngaia anne ngkanne ae kanga ti a tabekia ikai te Tia Babaire bwa tera ngke e bon kona n anga ana ibuobuoki te Minita ae karineaki nakon te itera aei te Tia Babaire bwa e bon nang korakora kainanoakin naba kanikinaean tenan kawain te botannaomata te Tia Babaire. tenan *road marks* . bwa e aonga n are e bon noraki ao e na teretere naba nakon te botannaomata mwake ake a kainanoaki n te tai aei te Tia Babaire. eang e rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeewa Tarati: Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa riki te Tia Tei ao e koaua maken te kawai iaon Tarawa Teinainano ma Betio bon mwin te tai are e karaoaki iai n tian te kawai ao e a bon tiku naba n aki manga maiu ke e maan n tane ao e a manga mauna nako inanon te tai ae maan. ao e koaua kawain ara tabo ae iaon Tarawa Teinainano ma Betio ni karokoa Betio. 36 te *Kilometer* ao aio bon te mwakuri ae bubura. ngkana arona bwa e na manga karaoaki ao e aki naba rangi n tau korakoran ara kambwana ae te KLTA ni karaoan aio . ma ni karaoan aio ma bon te *exercise* ae bubura. ao e mwakuria ngkai ara botaki ni mwakuri. bwa e koaua e nora kakawakina n aron are e taku te Tia Tei ibukin kamanenan te kawai irouia tenan kaa. ao riki irouia taan nakonako. are kanga kanikinaean naba aia tabo Taan nakonako imataniwin te kawai.

Aio iai ana bebwa ni karikirake au botaki ni mwakuri are e na karaoia. bwa e na uotirake nakon te Tautaeka ni karaoa te kamatebwai ma te MISE ao e na kona ngkanne ni waerake aia bebwa are tao ti na bon uotia naba nakon kawaina ibukin karekean mwanena bwa are te mwane tiaki te mwane uarereke aio bwa bon te mwane ae bubura aron karaoan te karikirake aio. ngai

are aio ti a tabenna man ara itera ao ti a manga bon rereitaki ma te Tia Tei ao tao nakon taai aika na roko. ibukin te *progress* iaon te mwakuri aei. ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Ioteba Redfern: Ti karabwa te Minita n ana kaeka te Tibiika ao e koaua . eang e korakora kainanoan n aron are kanga ti a tia n taekinna teutana n te moan tai. e korakora kainanoan mwaken te kawai iaon Betio ao ngaia ti a bon tabekia bwa te bwana ae mangori ao ni bubuti nakon te Minita. tera ngke e kona ni waekoa kaekan te bubuti aei irouia ara botannaomata te Tia Babaire iaon Betio. e rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeewa Tarati: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e koaua. e rawata te kakaewenako nakon ara kambwana ae rangi ni boou reirei. ae nang ni uarereke e rangi n raa. te KLTA. ao a mwaiti ara kataratara ibukin karaoan tibwangara ake e na kaineti nakon kabongan te kawai. ao tao e koaua are aikai bwaai ni kabane a bane n rekereke ma te mwane *Madam Speaker* ao tao aron ae tabe . ti tabe ngkai ni iangoia bwa ara rabwata aio e nang bon tei iaon waena. ao ngkana e tei iaon waena kanga e nang aki manga kammammaki iroun te Tautaeka. ao te kantaninga naba bwa te *Long*

term . te kataratara n te tai ae abwabwaki. ao e nang bon karekei oin ana karekemwane. are e na kona ni manga kaitarai ana kabanemwane ake a kainanoaki ibukin te kawai am rekerekena nako.

Ao ngkana arona bwa ti roko n aikai *Madam Speaker* ao tao bon iai baika naba ana kaoti tanan *levy* ke tenan *Charge* ake a na manga kaoti nako tao . are tao nakon te tabo n anai kantoka are i Betio. tao tera riki ake a na manga kaoti. tao n ara *license* ke n ara raa. ibukina bwa e aonga n ae e a tomau raoi te kambwana aei. are e na kona n tabeakini bwaai aikai bwa a na aki manga. e na aki manga reke aei are e bon mauna te kawai ni bon akea. ke tao e uruaki ni bon uruaki kakaiaki. ao e a tibwa manga ewekaki n te tai ae maan are e a bubura kaei riki boona. ti na kataia ni mentera te iango are kanga e na iai ana mwane ae tatauraoi n taainako . ma karekean ana mwane tao e na manga bon iai naba tenan *fee* ke tenan *levy* are ti na manga *impose* n te tai teuana ma teuana. aikai kanga kanoan ara waaki n te tai ae abwabwaki. ma n te tai aio ane ti karaoa moa bebwana bwa ti na bubuti mwanena n aron kawain tenan mwane ni buoka ake a rereke. ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki Tia Tei

Hon. Ioteba Redfern: Ao e rabwa te Minita n ana kaeka ao ti kakoaua ae ngkana n aron ae taekinna ao kanga iai naba ana iango ana botaki ni mwakuri ni karaoan te bwai ae te *levy* ibukin kabonganana te kawai te Tia Babaire . ma ti a bon katikua nakon te Minita te iango anne. ao karaoan nanon ane taekinna are ibukin te *levy* . ma kanga ti bon nora naba riaina te Tia Babaire ae kanga . tao e na iai. ma tao tera ngke e bon ururingia naba ara botannaomata ni kataia ni bon kauarerekea naba te *levy* are e na tiatinia te botannaomata iai te Tia Babaire. e rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeewa Tarati: Eang. e koaua *Madam Speaker* iai. ti bane ni *consider* baika uoua. n aron are e taekinna naba te Beretitenti n ana kaeka ae nako. ao tenan *parking fee*. ti kataia naba n rinnako bwa are e koaua. tenan kaa. a raea inanon te kawai ni buraokina ana tabo tenan kaa. te kawai are e nakon ana aobiti te Beretitenti arei . e bon rereke uowa te kaa ni buti. te nako ao te roko. uoua te *line* . ma ngkai ngkana ko roko iai. ai ti teuana te *line* ibukin ae kamanenaki rarikin te kawai n te *parking* . ao e ngae ngkana ngke bon iai te tabo ni *park* arei . aron are e taekinna te Beretitenti. ti a tia ni kataia ni manga reitaki ma te Kauntira bwa e

a kauarerekea ana *fee* ibukin te *parking* ao e a tia ni kakoroaki nanon anne .

I kukurei naba n taekinna n rekereke ma ana waaki te KLTA ao tao n ana titiraki te Tia Tei temanna mai Betio iai ngkai ara bwai ni mwakuri are e nang roko are e na mwanenna Japan are te Tow truck are ngkana e a nang aki ongotaeka am kaa bwa ko tetei irarikin te tabo ae ti aki te tabo ni Park ao ko nang anaaki ngkanne am kaa anne ni uotaki n rokanako n ana tabo te KLTA ao ko nang kaotinakoa ngkanne n te bwai ae te mwane. Ao anne ngkanne are e na reke naba bwa teuana ana karekemwane te KLTA are ti na waaki inanona. A mwaiti rinanin nako ana kataratara te KLTA ae ngaia ti mwakuria. Ma e koaua ti keep in mind naba bwa ti na akin ang karawatai ara *figure* kea ra tiaati kea ra fee are ana manga kona n roota aron te botannaomata. Aikai bwaai aika ti na katinetinei inanon ara babaire ibukin te waakirake. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: E a bon bane buokan ara titiraki anne tia nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Kiritimati ao Kanton Hon.Bakaia Kiabo ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Ruateki Tekaiara te Minita ibukin Enuaromenta

Tararuan Aaba ao Karikirakean te Ununiki. E nakoim te Tia Tei.

**BUOKAIA AOMATA AKE A TIA NI
KANOAI BOOMA MA A TUAI REKE
ARAIA IBUKIN TE KAMAIEKA I
KIRITIMATI**

Hon.Bakaia Kiabo: Ao ko rabwa Madam Speaker ao imwain ae I kanakoa au titiraki aio ao I a bon reitai ma kaain au abamwakoro ae Kiritimati ao Kanton n anga bwanana te kamauri. nakoim te Tibiika. kaain am aobiti. te Beretitenti. te Kauoman ni Beretitenti. Minita ao ai ngaira Taan Tei te Leader n te Kaitara ao ai taan ongora kaain Kiribati. Kam na bane ni Mauri.

Ao aio au titiraki Madam Speaker:-

N na butia te Minita ae karineaki n te MELAD bwa e kona n reke buokaia kaain Kiritimati ake a bon tia ni karini aia booma ibukin te kamaieka are e kanakoa te Tautaeaka aio ae tuai man reke araia ibuakon ake a nako n te tai aio? Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Tia Tei temanna mai Kiritimati ao aio ngkanne ana kaeka te Tautaeaka:-

E tauraoi au Botaki ni Mwakuri n rinanoa te bubuti aio ni kaineti ma ana kainibaire te Tautaeaka iaon te riiti ao ni kaineti naba te tua ni

kamaieka iaon naba te Tautaeaka ke te state land act 2001. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Bakaia Kiabo: Ao e rabwa te Minita n ana kaeka nakon te bubuti aio ao e koaua Madam Speaker ti reita moa bwanaan te kaitau bwa I taku bwa inanon Okitobwa ao e bon roko ana tiim te Minita iaon Kiritimati ao I taku bwa bon iai naba naake are aia kanganga te kanganga aio ao e a bon tia n roko aki raoi nang tabwanin kanoan aia booma n te tai are a karinna iai ao tera ae a *miss out* mai inanon te naan *criteria* ao I taku bwa aikanne aia kanganga. Ao a tia ni manga kakoroaki nanoia ao tao a reke ngkanne n te *standby* ao a tiku ngkanne n tataninga ngkanne te mwaiti ae tao I taku bwa e bon reke naba inanon bain te Minita. Ao ngkanne kanga ai bon manga tabekan buokan te bubuti iai ana kainibaire iai riki te Tautaeaka ni manga karekea buokaia te koraki aikai ibukin manga kanoan te riiti ke tera aron buokaia n ana itera te Tautaeaka. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Tia Tei mai Kiritimati man buokan ana titiraki ao iai ana iango te Tautaeaka

n ikan karekei buokaia koraki ake a rimwi aia *form* ibukin tao iai bwaai tabeua aika bwaai aika uarereke aika a tangiraki bwa ana katiai riki ni kabobongai riki. Ma a bon roko n taina ma aki tabwanin ibukin bwaai aika uarereke. E rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki

Hon.Bakaia Kiabo: I taku bwa ai bon kabanean buokan au titiraki aio Madam Speaker ao ti a kaitau riki nakon te Minita n ana kaeka nakon aia kainnano tabeman kaain Kiribati ibukin tangiran te maeka ma I taku bwa are a bon kakauongo ao ngkana bon iai riki bwaai aika a kainnanoaki ao a bon reitaki ma ana aobiti te Minita iaon Kiritimati ibukin bwaai riki aika a kainnanoaki ibukin katabwaninan aia booma ngkana arona bwa e bon tuai tabwanin. Ko bati n rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita ao I taku bwa koa bon rauaki te Tia Tei mai Kiritimati ao Kanton ao te titiraki e na tabekaki naba mai iroun te Tia Tei ae karineaki ae Hon.Bakaia Kiabo ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Martin Moreti te Minita ibukia Aine te Roronrikirake Takakaro ao Kamweraoi e nakoim te Tia Tei.

**KAETAN AIA BACK PAY KAIN
KIRITIMATI**

Hon.Bakaia Kiabo: Ko rabwa Madam Speaker ao aio au titiraki:-

Bon iai naba ngkai aika a teimatoa n tuai eti aia back pay iaon te mwane ni kara ao tea ki mwakuri irouia kaain Kiritimati ake a teimatoa ni kakaea buokaia man te MWYSSA N na butia te Minita ae karineaki bwa nakon ni ngai ae e na kona ni buokaki te kanganga aei? Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa riki te Tia Tei temanna ae rine mai Kiritimati ao Kanton n ana titiraki ao aio kaekana:-

E teimatoa au Botaki ni Mwakuri ni mwakuria bwaka mwane mani kaetaia ni karokoa tokin te ririki aio. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Bakaia Kiabo: E rabwa te Minita ae karineaki n ana kaeka nakon naba te kanganga aio ao I taku bwa kanga a bon maan titiraki aikai kee I taku bwa a bon tia n tabetabekaki naba irouia ao a tia ni bane ni kaekaaki ao I taku bwa tein naba kaekana naba iroun te Minita kanga ana bane ni kona n reke buokaia imwain tokin te ririki aio. Ti kaitau n anne ao I taku bwa ti reita naba te kaitau bwa I taku bwa

rokon naba ana tiim te Tautaeka n Okitobwa ikai ao iai ana tiim te Minita ao I taku bwa ngaia ae ti teimatoa ni kakaea buokaia mai ikai ao I taku bwa are a bane n tia n reke naba iroun ana aobitia te Minita are ana kona tao n reke buokaia riki te koraki ake ti tabe ni kakaea angan reken buokaia. Ao I taku bwa e a bane buokan au titiraki ao I taku bwa tia katikua inanon bain ana tabo ni mwakuri te Minita ao tia kaitau riki ibukin tobwakin te kanganga aio n te tai ae waekoa imwain tokin te ririki aio. Ko bati n rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao I taku bwa e a bon rauaki naba te Tia Tei mai Kiritimati ao Kanton ao tia nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tabuaeran Hon.Tekiau Aretateta ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Dr Tinte Itinteang te Minita ibukin Tararuan te Mauri ao Katoki Aoraki. E nakoim te Tia Tei.

**MWENGABUAKAIA AORAKI I
KIRITIMATI N TATAREN TE RAN
AO AKI BWABWAKAN AIA
ARAUENTI N TAINA**

Hon.Tekiau Aretateta: Ko rabwa te Tibiika ao aio au titiraki n te ingabong aio:-

A nang mwengabuaka aoraki ake i Kiritimati n aron tataren aia ran ao aki bwabwakan aia arauenti n taina raoi. I bubuti nakon te Minita ae rine

e kona ni ibuobuoki nakon te kanganga aei? Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei e raoiroi riki ngkana I bubutiko ngkana ko na moan wareka am titiraki bwa ko kina te bwanaa e aoria n ae e raoiroi ara *recording* bwa e na kaaniaki raoi bwanaam. e aoria raoi n nakoraoi I a butiko ao kaoka riki am titiraki I a butiko.

Hon.Tekiau Aretateta: Ko rabwa ao N na kanakoa riki n aron ae tangiraki. Kabwara au bure I aki ataia bwa e aki nakoraoi bwanaau.

A rangi ni mwengabuaka aoraki ake i Kiritimati n aron tataren aia ran ao aki bwabwakan aia arauenti n taina raoi. Te bubuti nakoim te Minita ae ko karineaki ko kona ni ibuobuoki nakon te itera aio? Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang: Ko rabwa Madam Speaker ao imwain ae ti waaki ao tia tabeki bwana ani kamauri nakoim Madam Speaker nakon ara Beretitenti. te Kauoman ni Beretitenti. Minita. Taan Tei ao raora ni kabane n ongora n tamaroan te moaningabong aio kam na bane moa ni mauri. Aio Madam Speaker ana kaeka te Tautaeka:-

Madam Speaker. I kukurei n taekinna bwa au Botaki ni Mwakuri e a tia ni mwakuria te kanganga ni

irekereke ma te ran ao e teimatoa naba n nanako te mwane ibukin boon kanaia aoraki. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tekiau Aretateta: E rabwa I kaitaua te Minita ae karineaki ao e koaua I karekea te rongorongoni bon te bong aio ngkai mai Kiritimati irouia aoraki ao a bane n reke bwaai aikai te wiiki ae nako e a tia aia tangke are e raran. e a roko are tii ao aia arauenti e a bon bwabwaka raoi ni Friday. Ko rabwa te Tibiika ao akea mai ikai. E rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki buokan te titiraki ao e koaua ti bon tabeka bwanaara ni karautaeka nakoia kaain Kiritimati n aron te naan kanganga aikai ake a tia n riki inanon taai ake a nako ao ara kantaninga bwa e na aki manga riki aio inanon te ririki ae boou. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: E a bon rauaki te Tia Tei mai Tabuaeran ao tia nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki naba iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tabuaeran Hon.Tekiau Aretateta ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Martin Moreti te Minita ibukia Aine te

Roronrikirake Takakaro ao Kamweraoi ao e nakoim te Tia Tei.

**AIA MWANE MWAUKU AKE A TUAI
MAN BWAKA IRARIKIN AIA
MWANE ARE \$100.00**

Hon.Tekiau Aretateta: E rabwa ao aio au kauoua n titiraki n te ingabong aio:-

Mwauku ake iaon Tabuaeran e a tibwa bwaka aia mwane n te namwakaina ae nako aei n te mwaiti ae \$100. Tera ngkanne aron aia mwane n taai ake mai mwaaina? Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa riki te Tia Tei ae rine temanna mai Tabuaeran ibukin ana titiraki ao aio kaekana. Ibukin aia mwane ake mai mwaaina a tabe ngkai n rinanoaki? Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tekiau Aretateta: E rabwa ana kaeka te Minita ae karineaki ao e koaua I taku bwa e bon mwemwe aio iaan te koaua are bon ti ara kara ao tao Teraina ae aki ira te moan bwakamwane man te moantai ke e bwaati aia mwane mwauku ni karokoa te tai are e a tibwa bwaka n te tai ae nako. Ao bon ibukina are ti a tia n tabetabekia n te Auti aio

inanon taai aika nako ao e rabwa bwa e a bwaka n ae nako aio. Ao buokan te titiraki ngkanne. Tera te anga ae e na waekoa iai ni bwaka ngkai e a toki te ririki aio e nang bwaka n te ririki ae na roko. Iai bwaai aika ana tangiraki ke akea bwa ti aonga n reitaki ma te tia mwakuri i Tabuaeran ibukia ara kara aikai. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa riki buokan te titiraki ao e koaua n tein te titiraki te Tia Babaire ao ti bubuti ibukia mwauku ao tao e aonga n teretere nakoia mwauku ao nakoia ara botanaomata bwa te back pay irouia mwauku are kanga bon akea moa ngkai ma ti ara Policy are ngkana e roko ana bubuti te mwauku ao e a kona naba nib waka n te tai ae waekoa.

Ngaia are au kantaninga \$100 te taara n aron te ribooti ae I anganaki bwain Tebetembwa ao November ao ngkanne Ritembwa are e nang bon continue aia mwane mwauku ake a tia n roko inanon bain ara aobiti. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tekiau Aretateta: E rabwa te Minita ae karineaki ao e koaua e a matata bwa ngaia akea te back pay

ti ngkana e roko te form ana form te mwauku ae a tibwa bwaka anne kanga n otara ae taekinna te Minita. Ma e koaua bwa ara mwauku aikai a kaman roko aia form n am aobiti ngkana ko bairea manin te tai are e bwaati aia mwane mwauku e a ririki tabun ngkai ke tao iraua ao a kaman roko aia form. Ma bon iai te bwai ae bae man am aobiti te Minita ae ko karineaki ni irekereke ma tao te onaoraki. N aron ae ti a tia n tatabekia n ae nako akea aia bure ara mwauku bwa a kaman roko aia forms ma e bae bon man aobiti. E a kona n reke ngkanne buokaia ara mwauku aikai ke e kanga. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Martin Moreti: E rabwa buokan te titiraki riki ao te Tia Babaire n aron are e matata ao taian forms ni bubuti ke te naan booma ni bubuti e na bon rinanon moa te Onaoraki bwa are iai taian kainibaire are e na taraia ao e na karaoa ana tutuo te MA ao te Dr nakon temanna ma temanna are tao te mwauku temanna ma temanna. ao ma n tian titambwanakina ao tiainakina ao e a nako ngkanne inanon baina. Ao I taku bwa e na riai ni marannako man ara aobiti ngkana e a tia n roko inanon baira ma ngkana e tuai ao I a reitaki ma au Botaki ni Mwakuri bwa tera ae e a manga bae iai te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei kabanea buokan am titiraki.

Hon.Tekiau Aretateta; E rabwa ana kaeka te Minita ae karau nano ao e koaua I taku bwa bon te bwai ae e riai ni iangoaki man ara aobiti bwa are ara mwauku a kaman roko aia forms inanon bain ana aobiti te Minita ae karineaki ma bon te Payment ke tao aron karaoana ngkanne are e a manga bae ngkanne imarenana tao te Onaoraki. I a bubuti aio ngkana ti kona ni ibuobuoki ma ana aobiti te Minita ae karineaki n reitaki ma ngaia iaon kakaeen raoi buokaia ara aoraki aikai. Ko rabwa te Tibiika ao e a babane naba mai ikai.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire ao e koaua bwa e riai ni matata bwa ngkana e tia raoi man te Onaoraki ao ngkanne ai tibwa ngaira ma ngkana e roko te form bwa e aonga n aio e a clear naba nakoia ara mwauku bwa ti aki te kantaninga bwa tao ti na taua aia mwane ke tao terana ma e na riai n roko te form irouia e riai n tiainaaki man te Onaoraki ao once e complete ke e tia arona bwa e titambwanaki ao e a nakoiria. Ao ti aki te kantaninga naba bwa e nang bon kona naba n reke irouia ni kabane bwa e nakon ngkanne ana assessment te Dr temanna ma temanna ke te MA temanna ma

temanna bwa e bwaka iaa. E *meet* te *criteria* bwa are iai te naan score iaioia mwauku.

Ngaia are N na karautaeka ngkana arona bwa tao iai booma aika a roko ao aki reke buokaia a kona ngkanne ni bwaka iaan are tao e aki reke n are te score are e kantaningaaki ae e na reke irouna tao te mwane ni ibuobuoki aio nakoia mwauku. E aonga ni matata aio te Tia Babaire ao e rabwa.

Tibiika: E a bon bane buokan ara titiraki ao tia nakon are inwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tabuaeran Hon.Tekiau Aretateta ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Tekeewa Tarati te Minita ibukin Itoman. Mwamwananga ao Kaneweaba e nakoim te Tia Tei.

TATAREN TE BWAA AO KAAKO IAON TABUAERAN

Hon.Tekiau Aretateta: Ko rabwa ao aio au kateniua n titiraki n te ingabong aio:-

E a okioki te kanganga iaon abara ae Tabuaeran tataran te bwaa ao te kaako. Iai ana ibuobuoki te Minita ae karineaki iaon aio? Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tekeewa Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te

Tia Tei ae karineaki temanna mai Tabuaeran ao aio ngkanne kaekan ana titiraki:-

E teimatoa te Tautaeke rinanon au Botaki ni Mwakuri ni karautaeke n te kanganga aio ao I kukurei n taekinna bwa n te tai ae e aki maan ao e na reke buokan te kanganga ibukin karokoan ana kaako ao te bwaa n aban te Aono n Raina. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Tekiau Aretateta: Ko rabwa te Minita ae ko karineaki e koaua e rangi n ota nanom ao e nang kakoauaki am kantaninga bwa ko nang ibuobuoki ibukin ara itera are i Mainiku. E kakoauaki bwa iai te kaibuke ae e a tia ni mwananga ngkai te bongina n nako LC Linnix. Ma e koaua bwa bon iai aia tabeaianga kaain abara ao bon aia rongorongoe ae ti a tabeka te titiraki aio iaan te koaua are a nang kakaitaua bwanaam n te tai ae nako are e na kakangai te kaibuke teniua namwakaina ao e nako arei. teniua namwakaina kanga ana swap ana kakaabibiti ma a noria n te tai aio bwa e aki kakoroaki nanon are ko a tia n taekinna n te Auti n Tei ae nako. Bwa e a roko Linnix ao e tuai man waerake Aratobwa a bootaki ikai a manga uaia n aibiro rangaia ikai.

Ngke ko taku ngkoa bwa te ranga teuana e na waerake ao te Ranganu teuana e na tiku ikai a manga uaia ni katao ranga ikai. ngaia are bon aia tabeaianga iaan te koaua are a taku bwa e tare ae e na uarereke bwa are e na riai ni mwananga arei ao arei e roko ikekei. Ma ngkai e noraki bwa e aki karaoaki anne. Ao ti kaitaua anne te Minita ko rangi n rabwa bwa n ongorara n te Shipping ngke ti bowi ma ngaia ao ngaira Taan Tei man te Aono ni Mainiku ao e nang korakora am kakamwakuri nakon te itera mainiku ma e koaua bwa tao bon iai te kanganga teutana n am tabo ni mwakuri ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tekeewa Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki mai Tabuaeran ni boutokaan ana titiraki ao e koaua ti karautaeke n aron are ti a tia ni baireia n ae nako ao e koaua bwa aki koro nanoia ao e koaua bwa bon iai kanganga ni bwai tabeua ake a bon riaon naba ara kona ao a riaon naba ana konaa te KNSL ao teuana mai ibuakon te kanganga au kantaninga bwa a bon tia ni kaongoaki Taan Tei teuana mai ibuakon te kanganga bwa e a bon oki te kaibuke arei bwa e koaua ai nimaua tabun ara namwakaina ni mwakuri ikekei ao e kuri kanganga kanakoana n te tai arei Aratobwa bwa iai naba ana assignment are e kabaeaki iai. Riki tao n rekereke

naba ma ana kanganga Banaba uotakin bwaai ni mwakuri nako Banaba are bon akea te kaibuke ae e a tia ni uotia bwa bon Aratobwa naba.

Ngaia are e koaua manga mwaiti kanganga riki irarikin akanne n aron naba taben Aratobwa iaon tea ono ni Kiribati ibukin naba tataren kaako n te itera maiaki n taai aika nako are e a kanganga naba bwa e na manga kitana tea ono ni Kiribati. Ma e koaua bwa ara kantaninga e na bon tiku Linnix ikekei ma iai ana working boat ke ana booti ni mwakuri a rootaki n te kabuanibwai ao a taekinaki bwa aikoa save nakon te mwakuri aongkoa ti tangiria naba bwa e na karaoaki i mainiku ma ngaia bon akea te tabo ni mwakuri ae kona n toma te aramanim ikekei. Ngaia are a bon oki ngkanne iaan te kantaninga are ana oki ana karaoia ao ana manga nako. Ma e koaua bwa inanon tabeua te tai ao ti kakaitau naba nakon te ikotaki ni Bureitiman tao man ana aobiti te Beretitenti bwa n rokon te Anoai i Mainiku naba a ti kataia n eweka naba te kanganga anne ni bubuti nakon te OB ao ni manga kanakoa bwanana nakon te ikotaki ni Bureitiman are kanga ti kaongoaki bwa n tikun te Anoai ikekei ao e a manga karaoi naba ana karaai kaako te bwaa ma te amarake nako Tabuaeran ao Teraina ni bonota moa te kangaga imwain rokon te Linnix ao n aron ae

ataaki te Linnix ngkai are e a borau moa ni waerake ao e a manga tiku ngkanne ikekei ni karaoa nanon katabeana are e na manga buokia tea ono arei.

Ao ti karautaeka nakon bwaai aika a tia n riki n taai aika nako aki koro nanoia ma e koaua bwa bon iai kanganga n taai tabetai are e a bon riaon ana kona ao a riaon naba aia konaa ara taan rabakau ake a mwiokoaki n te tibwanga aei. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Tekiau Aretateta: I kaitau ana kabwarabwara te Minita ae karineaki ao e koaua ti kaitau naba te Anoai n ana ibuobuoki ae karaoia. Ao e koaua kanga e bon akin ang tau are e karaoia te Anoai ma e na bwakara *at least* kaka 2 te ltr te bwaa ae tibwaaki iaon Tabuaeran iaon teuana te *household* e a tau naba bon ti ibukin baoia te rebwerebwe e aki tau ibukin aia booti. Ma e na bwakara kanga buokan te titiraki te karin raa ngkana e kona ni kaeka te Minita. Kanga te titiraki ngkai e a waerake LC Linnix e kona n tiku ni manga aron arei ni manga serve aron ara itera are i mainiku bwa tarana ao te kaako ngkai ae toka iaon LC Linnix e bon aki tau naba ngkana e tibwaaki iaon Tabuaeran ma Teraina. bon ti tebongina ao e a

rebwetau naba ni manga bane. E kona ni manga nako Teraina ni manga anaia ni ikotaki ma te bwaa e kona ni manga tiku n serve ara tabo n aron are mai mwaaina naba tao uoua namwakaina ke teniua. Ko rabwa te Minita.

Tibiika:Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki mai Tabuaeran ao e koaua eng anne ngkai bukin kanoana ni waerake e na manga nako n riki ikekei ni karaoa te tabe are e mwiokoaki iai ibukin manga tikuna ni karokoa te tai ke te babaire bwa ngkana arona bwa e a manga raioiroi Aratobwa ao a na kona ni manga ni karaoaki te babaire are te moan are a na manga kaokaki n aron anne.

Ao e koaua aikai kanga ara iango aika a uarereke moa te bono raran ao n aron ae ataaki n au kaongora aika nako ao iai ana karikirake ngkai te KNSL are karekean te *duck and barge* n aron ae kakawaki N na mwanewea aio bwa te duck and barge tao e aki nang rekereke ma katokan ana kanganga Tabuaeran ma Teraina ma e kona ni kauarerekei ara kaibuke Aratobwa ao te Linnix are tao a kona ni kabanea aia tai iaon te Aono ni Kiribati ao tewaana ngkanne e a nako moa ni wareka tao ni katoka moa te kanganga tao te medium ao

ngkanne are imwina riki ngkanne are kanga ara plan are imwina ao ti kukurei naba n taekinna bwa e na mwanenna naba ao e a tia naba ni kanakoa bwanaana Tiaina bwa e na mwanena naba te Landing Craft are kanga ti aranna bwa te fit for purpose are kanga bon te kaibuke ae bon nanonaki raoi bwa e na nako n tekateka i Kiritimati e na matabaiawa i Kiritimati e na kaainaki irouia kaimoan Kiritimati ao e nang bon bebeibeti ngkanne bwa kaibuken te Aono n Raina are e na kona ngkanne ni mwakuria taabo akekei ao n aron ae ti ataia kanga ti aki te kanganga ngkai Kiritimati bwa e rawata te kaako are e roroko mai tinaniku are e bon uoti kaonteina nako Kiritimati. Ma ai bon ti karokoa ngkanne kaako i Kiritimati ma Tabuaeran ao tao manga anakin te takataka. Anne ngkanne kanga kaoan ara plan ngkai iai ae te short term te tai ae uarereke n aron are ti kanakoa moa te Linnix manga rokon te duck and barge bwa e na kona moa riki ni bon tiku moa tao te Linnix ke tao Aratobwa ao manga are imwina riki ngkanne manga karokoan te kaibuke are imwina riki are e nang bon tiku n te Aono n Raina.

E koaua e rawata ara kataratara ao ti nanokawaki ni bwaai aika riki ti na kataia ni iangoia bwa e na aki manga reke te kanganga bwa are e koaua te amarake ao te mooii ao te takataka bon ngaia ae a nang

kakawaki ibukin maeura ngaira kaain te aono ni Kiribati ao kaain naba tea ono ni mainiku ti na aki naba mwamwaninga taekaia.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei ngkana iai.

Hon.Tekiau Aretateta: Ai bon te kakaitau nakon te Minita ae karineaki ko rabwa ni kaekan te kainnana aio. Ao e koaua kanga iai mwanewean am taeka teuana ae e na iai te kaibuke tewaana ae e na base i Kiritimati ao kaimoana ana karekeaki mai Kiritimati. E kona ni karekeaki kaimoana mai Tabuaeran ao Teraina ao Kiritimati bwa are te Aono ni Mainiku. Ko rabwa te Minita.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao tao e tiku iroun Kiritimati anne bwa e a bairea ngkanne te Linnix bwa tera ana babaire tao iraman ao tia katuka anne inanon taina mwiina tia taekin bwaai aika ana kairua ma te tai are e na waaki iai kanoan te waaki. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: E a bon bane buokan ara titiraki anne ao tia nakon are inwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Beru Hon.England Iuta ao e na kaekaaki iroun te Beretitenti ae karineaki

HE.Taneti Mamau e nakoim te Tia Tei.

**KATOKAN TE MWAKURI N ANGA
NANO NAKOIA AOMATA AKE A
KAKAREKEA IAI ANGAN
KABOAKIA NI MWAKURI N
REIBWA NI KABANE**

Hon.England Iuta: Ko rabwa te Tibiika ao manga reitan bwana ni kamauri te Beretitenti. te Kauoman ni Beretitenti. Minita. te Tibiika ma kaain am aobiti ao te Leader n te Kaitara ao ngaira Taan Tei ni kabane n reitaki ma taan ongora kam na bane ni Mauri. I a bubuti tabekakin au titiraki ane iaon te Ota Beba are e kangai:-

E kona te Tautaeka ni katoka te waaki are ana manga anga nano aomata ni mwakuri are a nonoraki ni karikirake tabeua ao ni karekea angan ae a nang bon bane ni kaboaki mwakuri n reibwa ni kabane?

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka.

HE.Taneti Mamau: Ko rabwa Madam Speaker:-

Te Tibiika. aio kaekan ana titiraki te Tia Tei mai Beru. I kukurei n taekinna bwa e tauraoi au Botaki ni Mwakuri ni kamatebwaia te bubuti aio ma rabwata ake iai tabeia ni irekereke ma te bubuti aio. Ao ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.England Iuta: Tao ti buokan riki te titiraki moan iterana ae N na kamatata a rawata karikirake aika a tine iaon ara abamwakoro. Ao teuana a mangao taekan bwaia bwa e tuai man roko ao te kauoua a bon e karako ungan nanoia aomata ni mwakuri n te aekaki aio. A ti karaoia n te moan anga ma ngkana e aki toki bwaia ko aki kona ni manga kauekea nanoia ni katia te bwai are e aki tia. Ngaia are bon ti anne te kanganga anne moa teuana ae I kan taekinna te Beretitenti ngkana a kona n noria. Ao te kauoua ni boon te ben ae \$2 te taara ao a nang manga roko \$4 te taara e a bon bane buaka aia tai aomata bwa nang nako ni kabanei aia tai ni mwakuri bwaai aika a na akea booua iai. ai bon te bubuti nakon te Tautaeka kanga anne ngkai te kantaninga n au abamwakoro angina a bon tangiria bwa a nang mwakuri ao a nang kaboaki. Ao tia bon karokoa iroun te Tautaeka bwa tera ana kantaninga n te tai aio. E rabwa te Tibiika.

Tibiika; Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: E rabwa buokan te titiraki ao kanga e na kataia te Tautaeka bwa are kanga iaan ae e a tia ni wawaki te aba iaona ao riki iaan boraraoi tabeua ma te buoka

ao a bon kuri ni kabaea aia mwane ni buoka bwa a tangira are e na iai ana contribution te Tautaeka ke te abamwakoro ke te community are e kaineti te karikirake anne ma ngaia ao anne are e reke naba n ana karikirake te EU ma te naan communities. Kanga e na iai ana contribution te community ao n ae ataaki naba te mwane ni ibuobuoki ibukin kanga kabuanibwai aika a karina iaan te disaster risk management and climate change Act 2019 ao bon iai kibun naba te tua anne iaan kanga ana circular ao e katerea ngkanne bwa e kabaeaki te community are e buokaki bwa e na anga ana ibuobuoki n akean boon te Labour ibukina bwa ngke te karikirake anne bon ibukin te tabo anne.

Ngaia are e kanaanonaaki ngkanne bwa ti na manga rinanoi ara tua ao ti na kataia ni manga maroro ma taabo ni mwakuri aika ana kona ni ibuobuoki nakon kaekan te titiraki aei. Ma bon ara motinnano naba ae ti kanakoa iaon are tea ki mwakuri ao taekana raoi kanga ana kaungaaki ara botanaomata bwa ana aki aorioria bwa ana kataia naba ni butimwaea te kanuanga anne ke te mwane n aki mwakuri ana tauraoi n anga aia ibuobuoki nakon aia community aia Ekaretia ao bon aia abamwakoro. Kai e aki boou aei bwa bon kanoan ara katei ngaira kaain Kiribati. Te tauraoi naba n anga are ti taku bwa e bon

riai ibukin kabobonga an karikirake aika bon ibukin kabwaiara naba.

Ngaia are e aoria bwa are e na taraaki riki kanoan te bubuti aei ma kanoan tua aika ae a tia ni wene ao kanoan naba ara kainibaire aika a tia mena ao e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.England Iuta: E rabwa te Tibiika e matata ae taekinna te Beretitenti ao tao bon ae ti nanonna e kona te Tautaeka n rinnako ikanne. E nang bon kabooia aomata e aoria te boraraoi ma tao bon taan kan buoka ni iterana aikanne ma kanga buokana raoi ae ti bon nanonna e kona te Tautaeka ni kanoa are akea booia aomata bwa anne ngkai aron matatara bwaai akana a tiku. Iraua tangke akana a tei ikanne n aki tia. iraua kateitei akana a tei n aki tia naba tao a manga onobwaia bwa bon akea ae kona ni manga nako ni mwakurii bwaai akanne ngkana e aki kona n tabwanin bwaia ao e na wene ni maan aron mwakuriana. A kona ni ibuobuoki ke tao n te tai ae kimototo tao uabong ke tao te wiiki ao ngkana e na wene nako a tangira booia aomata bwa e materaoi riki ae ana nako n oroben nakon ae a nang kabanea aia n raa ni mwakuri ni bwaai aika ana akea te bwai ae e na reke iai buokaia ma aia utu. Ngaia anne ngkanne te bwai ae ti nanonna

ngkana e kona te Tautaeka n rinnako n ti bonota are e aki kona n tauraoi mai irouia taan buoka. E rabwa.

Tibiika; Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: Ao e rabwa buokan te titiraki ao n aron are I taku e a tauraoi te Tautaeka ni manga rinanoia are ngkai te motinnano kanga bon akea aekakin kanga e aki rabwata akea inanona kanga taekan te taratara ae ti na kataia ni kakaea angana tao ti na kaunga naba te maroro ma ara botanaomata bwa are tao aei ae e kaotia n ana abamwakoro te Tia Tei mai Beru tao iai n abamwakoro aika a tia ni kawaraki ao kanga a kaunga naba are ana bon anga aia ibuobuoki e aonga ni manga ti te tikina te ota irouia ara botanaomata ao anne e na manga kaungaaki te maroro. Ma e aoria bwa are e a tabekaki bwa te bubuti ao e a kataia ni manga rinanon te Tautaeka. Ao e rabwa.

Tibiika: Kabanea buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.England Iuta: Akea tia kaitaua te Beretitenti ngkai e na manga kona n tauraoi ni manga rinanoa te bubuti ao te bubuti aio kanga ti aki te kairoro ma kanga bon te bubuti ian ae kanga noran bitakin bwaai ma aron reken te tianti ngkai inanon bain te botanaomata. Ngaia

kanga anne aia bubuti kaain ara abamwakoro ngkana te bwai ae e na wene ni maan ana bon riai ao tera ngke e kona n reke kanuangaia teutana ni mwakuri aika a uarereke ma bwaai aika a kona n tia ao akea buren aikanne. E rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti I taku bwa e bon rauaki te Tia Tei mai Beru ao tia nakon ara titiraki are imwina te titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei mai Maiana ae karineaki Hon.Vincent Tong ma e a tia n roko ana ret ani bubuti bwa e a bon tia naba ni kaekaaki n ana supplementary irouia raona n Tia Tei tabeman ni kanoan bowi aika nako. Ngaia are I a butimwaia naba bwa e a butaki te titiraki ao tia nakon ara titiraki are imwina.

E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Beru Hon.Batoromaio Kiritian ao e na kaekaaki iroun te Kauoman ni Beretitenti ao te Minita n te mwane ae karineaki Hon.Dr Teuea Toatu. E nakoim te Tia Tei.

**TE BUOKA IBUKIN KABOAN
MWIIN BWAAI AKE A
IOKINIBWAIKI MAI BUKI NAKO
TARAWA**

Hon.Batoromaio Kiritian: Ko rabwa te Tibiika n te ingabong aei ao I kukurei n tabeka au titiraki ma imwain ae I tabekia ao I a reitai ma kaain au abamwakoro ao raou n Tia Tei mai Beru n ang ate kamauri nakoim te Tibiika. te Beretitenti.

Kauoman ni Beretitenti. Minita ao kaain te Maneaba ni Maungatabu aei ni ikotaki ma taan ongora iaon Kiribati. Kam na bane ni Mauri.

I a kukurei n tabeka au titiraki ae nambwa 160 iaon te Ota Beba :-

E kona te Minita are tabena ni kamatata ana buoka te Tautaeka ke te scheme ni kabomwi iaon kantokan bwaai ake a iokinibwaiakaki mai buki nako Tarawa? Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu: E rabwa ana titiraki temanna te Tia Tei ae karineaki mai Beru ao aio kaekana:-

I kukurei n taekinna nakon te Tia Tei ae karineaki bwa iaon te Import Levy Fund Ordinance 1997 ao Regulation 2020 ao e nang matata raoi aron te application ao te process ibukin te freight levy refund ibukin iokinibwaiakin karao bwai mai iaon nako Tarawa. Ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Batoromaio Kiritian: Ko rabwa kanga bon au titiraki aio kanga e bon tangira te kamatata bwa I taku bwa tao e a kaman wene te buoka aio ao aia kakauongo aomata e nang tamaroa ma aron karaoana e tuai kona ni karaoaki n reitinako bwa tea ki ota iaon bwa antai aika a

kona ni waakina aio bwa aomata n aki akaka ke ti bitineti ao manga tera aron butimwae an katokaan aia bwai n te wanikiba bwa are e koaua te wanikiba a roko bwaai aika ana katokaaki a manga oki nako kanga a buakaka naba bwaai.

Ngaia are kanga e tangira kanga bon te baronga raoi ao I butia te Tautaeka bwa tao bon ti te kamatata riki bwa ti aonga ni uotia rikaaki tao e koaua tao ngaira tao bon tabera ngaira Taan Tei ni buokia ara botanaomata ao ngkana e kona n reke naba ae kanga e na bon tao te Kauntira ke tao te rabwata raa are e kona ni kaungaaki aron aio bwa e aonga n teimatoa bwa iai noran tamaroana. Iai aron te ibuobuoki iai bwa e nang tamaroa bwa ngkana ko noria bon te karekemwane bwa te labour charge ni karaoan te iokinibwai e free bwa a bon karaoia aomata. Ao katokaana n te wanikiba e free bwa e refundable n te kantoka.

Ngaia are bon te mwane n raka ngkana e a manga oki boon aia bwai are a kabonakoa mai iaon Tarawa. Are kanga tao e katuruturua riki tao bon ti te kamatata nakon te Tautaeka ngkana e kona ni kakaai anga ke kawai bwa antai rabwata aika a kona ni kaungaa ao tao bon tabera ngaira Taan Tei ao e rabwa.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr Teuea Toatu: Eng e rabwa buokan te titiraki ao tao kaekan moa bwa antai ae e kona n reke irouna te buoka aio kanga bon ni kabane kaain aon aba ma kanga e bon kaineti riki nakoia naake a bitineti tao ana kabonakoa aia uanikai. te ben. te bwabwai. te mai. te bwaukin. te bwabwaia taian vegetables ao ni ikotaki ma te bwai are aranaki bwa te empty fish pin kanga enneneaki iai te ika. Akanne a kona ni kaokaki kantokaia ni kabane nanona 100% ae kona n refunded iai. Ma e koaua ngkanne are bon angana ngkanne are tao ana bon nakon au tabo ni mwakuri ngkanne are iai taian form are ana kanoaia te freight refund form ae ana kanoaia ao ana kataia ngkanne ni manga attach nakon te form anne te receipt ibukin te kantoka tera riki are a kakoaua bwa a bon tia ni kanakoa te mena anne. Ao ngkana e roko ngkanne n ara tabo ao anne ngkanne are e a karaoa te refund iai.

Ma are ngkana iai ngkanne te kanganga ibukin anne ao e konak e tao e bon reke naba ngkai ana tai te Tia Tei ae karineaki tao ni manga nakon te council tao ni uoti te naan *form* ao e kona ni kamatataaki te tua nakoina ao bwaai ake ana kainnanaoki bwa e na noora te form anne bwa e aonga n reke kabooan mwiin kantokan bwaai. Ngkana e na ibuobuoki anne. E rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Batoromaio Kiritian: Ko rangi n rabwa te Minita ae ko karineaki I taku bwa e nang matata ao ti ataa kawaira ao I taku bwa te karikirake aei e na nang buokia ara aomata ngkana ti taraa aron teina bwa are te labour charge are ti na kamwakuria aomata ao I taku bwa a unga ngkanne ni bon karaoi oin aia bwai ao ni kabonakoi riki tao e a matata bwa ngaia bon ti bitineti ao tia kaungaia bitineti bwa ibukin karikirakean naba aia waaki ni karikirake ao ko rabwa te Minita Madam Speaker.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu: Te raoi naba.

Tibiika: Ai bon akea buokan te titiraki ao tia nakon are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki naba mai Beru Hon.Batoromaio Kiritian ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Booti Nauan te Minita ibukin Iokinibwai Karaobwai ao Bobooti e nakoim te Tia Tei.

**KANAKOBWAI MAI IROUIA
SUPPLIERS N TE HARDWARE
IAON TARAWA NAKON
ABAMWAKORO**

Hon.Batoromaio Kiritian: Te Tibiika ko rabwa ao N na reitanako au

titiraki are te kauoua ae 161 iaon te Ota Beba e kangai taekana:-

Kanakobwai mai irouia suppliers n te hardware iaon Tarawa nakon abamwakoro riki n te itera maiaki e bon rangi ni maan rokona imwin te bobwai. Iai ana anga ni ibuobuoki te Tautaeke ni kauarerekea te kanganga aio? Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Booti Nauan: Ngaia au moantai ni maroro te Tia Babaire ao I a kamauriko ma kaain te Auti aio ni kabane ao n reitaki ma kaain abau ae Tabiteuea Maiaki mai Takuu nako Tewai n reitaki ma unimwanen ueanikai ao unainen te ueanikai. Kona mauri te Tibiika ao kaain te Auti. Ao aei ngkanne kaekan ana titiraki te Tia Tei mai Beru temanna ae karineaki:-

E tauraoi te Tautaeke rinanon au Botaki ni Mwakuri ni mwakuria kauarerekean te kanganga aio ni ikarekebai ma te Kiribati Chamber of Commerce and Industry kambwana ni kabane ao ai rabwatan nako te Tautaeke ake a rekereke ma te itera aio. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Batoromaio Kiritian: Ko rabwa te Minita n am kaeka I taku bwa e rangi ni ibuobuoki ao I taku bwa aio

te bwai teuana naba ae ti nang kainnanaoia naba ngaira kaain buuki riki tao te bobwai iaon aia karikirake ke te bobwai iaon aia kateitei baikara riki n aki waekoan tokaia n te kaibuke bwa ai te kekebo naba. ngkai ti noora te kaibuke ae e nako aiaki tao ti tewaana te kaibuke ae serve te itera maiaki ae te nakoraoi. Ao ai bon nakon naba aron mwawan ana kaibuke ao ko rabwa te Minita ao I taku bwa I rangi ni kukurei ao ana kukurei naba au botanaomata n ongora am kaeka. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Booti Nauan: Ao teraoi naba te Tia Tei ae karineaki mai Beru ae roko n te roto ao e koaua ae bekunna te Tautaeaka te kanganga ti aki ti abana ae Beru bwa abau naba are te boton te Ueanikai Tabiteuea Maiaki n reitaki ma aban nako te itera maiaki ao ai te itera mainiku ae ti tabe ngkai ni bekunna ao n tokin te tai e na toki te kanganga aio. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa ao e a bon bane naba buokan te titiraki anne iai riki te Tia Tei I kanakoa nakoim ngkana iai.

Hon.Batoromaio Kiritian: Ko rabwa te Tia Tei ao I a kaitaua riki aio ao te kantaninga bwa kaain au abamwakoro ana ota ngkai n te bwa ae riki tao iai bwaai aika a rangi n

tataningai ao aio te kanganga teuana are e kabaea aron te waaki ao e rangi n rabwa te Minita ae rine ao e a bane mai ikai.

Tibiika: E a bon bane buokan te titiraki anne ao I taku bwa e bon rauaki raoi te Tia Tei mai Beru ae bon am bong te bong aei ao n nang manga kanakoa ngkanne te titiraki naba ane imwina e bon nakoim naba te Tia Tei mai Beru ae ko karineaki Hon.Batoromaio Kiritian ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Dr Tinte Itinteang te Minita ibukin tarauan te mauri ao katoki aoraki. E nakoim te Tia Tei.

**ANA BABAIRE TE TAUTAIEKA
NAKOIA AKE A TUAI KORO ITIA
AO AKE A BON TUAI NI ITI**

Hon.Batoromaio Kiritian: Ko rabwa te Tibiika ae ko rine ao N na reitanako au titiraki are imwina ae nambwana 162 iaon te Ota Beba ae kangai taekana:-

Tera ana babaire Tautaeaka ibukia ake a tuai koro itia ke a bon tuai ni iti ao e nang uki te kibakiba mai tinaniku ao n nako tinaniku naba ni moan te ririki aei? Ao I a bubuti tabekan au titiraki aei. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang: E rabwa Madam Speaker ao aio ana kaeka te Tautaeaka:-

Madam Speaker e teimatoa te Tautaeaka ni kaungaia koraki ake a tuai koro itia ao ake a bon tuai naba itinaki. Kaukan te matabaiawa e barongaaki raoi n te aro are e na kateimatoaki kauarerekean rokon te aoraki ae te Covid-19 i abara. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Batoromaio Kiritian: Ko rabwa te Tibiika ao riki I a karabwa te Minita bwa I taku bwa aio teuana te tabeaianga irou ngai ae te Tia Tei temanna mai Beru bwa I aki ataia bwa a tia ni itinaki au koraki ke a tuai ao iraman riki aika aki butimwaea te iti n totoko aei. Ngaia are I a kaungaia bwa I a tangira te Minita bwa e na karaua ni katereterea ao ni kabwarabwara raoi bwa tera ae e n ariki ngkana aki itinaki ao antai aika a tuai ni itinaki ao I taku bwa n te tai aio ao e nang kakawaki ngkai bon te taokita ngaia iaon aio ao e riai ni kabwarabwara iaon te Air nakoia kaain Kiribati ni kabane iaon te Air ao riki nakon au abamwakoro ae Beru bwa aonga n teimatoa aron te marurung n aki rootaki n rokon te aoraki ngkana arona bwa e a kuba naba ni kaoti. Ko rabwa te Minita.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang: Ko rabwa Madam Speaker ao E rabwa riki buokan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Beru ao e koaua Madam Speaker. n aron are e teimatoa au Botaki ni Mwakuri ni kakatanoata nakon te botanaomata ao n te tai aio ti bon kaunga moa nanoia te botanaomata bwa ana bon bane ni butimwaea te iti n totoko ibukin te Covid-19. Ao n aron are e mwaneweia te Tia Tei ao n aron te rongorongoro are e reke inanon baira n nukan te namwakaina aio ao ti kukurei n taekinna nakon te Tia Tei ae karineaki mai Beru bwa mwaitia ana botanaomata ake a tia n reke irouia aia moan iti e nakon te ware ae 88% ao are iaon kawaina ngkai ni waakinaki nako te reitaki ibukin barongaakin kauouan itia. Ti kukurei naba Madam Speaker nakon te botanaomata bwa mwaitia tao e moarara riki taabo ake a rawata ia ite botanaomata n aron Betio ao Tarawateinainano mwaitia kaain Betio ake a tia n reke irouia aia moan iti. e nakon te ware ae 83% ao ake a tia ni itinaki iaon Tarawateinainano e a roko ngkai n te ware are moan itia e a roko n te ware ae 89%. Ara kantaninga Madam Speaker bwa e na teimatoa au Botaki ni Mwakuri n rinanoia ana Taan Mwakuri ni kaungai nanoia ara botanaomata ni butimwaea itia n totoko ibukin te aoraki ae te Covid-19.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Batoromaio Kiritian: Ko rabwa te Tibiika ao riki te taokita are ngaia are e kona ni karau nanaoia aomata ao ni kaumakia aomata bwa a riai ni karaoa nanon are e tangiria te Tautaeka ibukin riki te aoraki ae te Covid-19 n te moan kakatai ao te moantai kauakana inanon taian te aoraki bwa ai bon akea ao I a karabwa te Minita n aron aei ao e rangi ni matata ao e rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang: E rabwa riki Madam Speaker ao I ti kan kauataoa ao I a nang kakaitau nakon te Tia Tei temanna ae karineaki mai Beru ibukin raraomana ibukia ana botanaomata ao ti kan karaua nanon te botanaomata bwa e koaua bwa barongaakin kaukan te matabaiawa n te ririki ae boou e a bon waakinaki ngkai te kamatebwai iaona ao te recommendation bwa n tokin n te tai ao bon kabinetu are e na karaoi ana kainibaire ibukin kaukan ana matabaiawa Kiribati nakon te aonnaba ibukin ni butimwaeen te ririki ae boou 2022. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei iai riki buokan am titiraki I a kanakoa nakoim ngkana iai.

Hon.Batoromaio Kiritian: Ko rabwa te Tibiika ao I taku bwa a rauaki au koraki ao I a rauaki naba n ana kaeka te Minita. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao tia manga nakon am titiraki are imwina ae nambwana 163 e na tabekaki naba iroun te Tia Tei ae mai Beru ae karineaki Hon.Batoromaio Kiritian ao e na kaekaaki iroun te Minita ibukin te Tautaeka Inanoa ae karineaki Hon.Boutu Bateriki e nakoim te Tia Tei.

**KABWARABWARAAN ARON TEIN
BOOIA MAYORS AO KAUNTIRA AE
BWAINAKI NGKAI**

Hon.Batoromaio Kiritian: Au titiraki are imwina te Tibiika N na reitia 163 iaon te Ota Beba e kangai taekana:-

E kona te Tautaeka ke te Minita are tabena ni kabwarabwara aron tein booia Mayors ao Kauntira ae bwainaki ngkai?

Tibiika: Te Minita.

Hon.Boutu Bateriki: Ko rabwa te Tia Babaire ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Beru:-

Te Tibiika e rabwa te Tia Tei aio ao n tein booia Kauntira. Te Mayor boona bon \$200 n te bwakabwai ni uoua te wiiki ao te Vice Mayor \$150 ao Kauntira bon \$100. Bon iai ana honorarium allowance aika a kakaokoro ao e bon kakabwakaaki

nakoia aia Mayors mai irouia Kauntira tabeua ao te sitting allowance e kabwakaaki ni katoa aia bowi n aia rate aika a kakaokoro naba. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Batoromaio Kiritian: Ko rabwa te Tibiika ao riki te Minita ni kaekan au titiraki aio ao I taku bwa e nang kakawaki naba aio bwa bon tabeka naba teuana irouia Kauntira bwa tera ngke e kona ni manga karina riki kanga aron te raka ni boo ngkana tao te kanuanga nakon aia kakamwakuri Kauntira ma I taku bwa e nang teretere bwa tera aia kakamwakuri Kauntira n te tai aio tao e bon tau moa ma booia aio. Ma te bwai riki ae e nang kakawaki riki ae I tabekia ikai bwa ana kaungaaki Kauntira ni karaoi tabeia. I taku bwa ngkana a rinnako inanon ana kakammwakuri te Tautaeka ni boutokai ana waaki te Tautaeka iaon aba ao I taku bwa e kona naba n nooraki aio ngkanne tao te MIA bwa e kona n noora naba aio ao tao te Tautaeka n aron aia kakamwakuri. Ma tao tein booia ngkai bwa e bon tau moa ma aia kakamwakuri ngkai. Ma te kantaninga ao te titiraki ao te kan karekea riki te kanuanga ae tamaroa mai irouia Kauntira tao e a bon tabe ni waakirake te kakamwakuri i buki riki ni kamanenaan te kanuanga ke te

naan benefit aika anganaki te botanaomata. Ao ngkana e kona n rinnako iai te Kauntira ni kakoroi bukin ao ni waakina te karikirake ao I taku bwa e a kabwaroi te Tautaeka nako buuki ao tao te itera anne e na kona naba ni buoka aron te kanuanga ae tamaroa riki nakoia Kauntira. I tabeka aio te Tia Babaire ibukina bwa e na bon ongora naba te Kauntira bwa aio kanga aia kan buokaki mai iroun te Tautaeka. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Boutu Bateriki: E rabwa buokan te titiraki iroun te Tia Tei ae karineaki ao e koaua au Botaki ni Mwakuri ae te MIA ae bon tauraoi naba n raa ao bon iai baronga ae kakaraoi ngkai mwakuri aika a karaoi ibukin rinanon booia Mayor ke Kauntira ni kabane iaon Kiribati Ma I taku bwa anne te bwai ae karauaki raoi n taraaki ao n tian te naan babaire ake ana okira te Tautaeka ao ngkanne anne e a bon nakon te Tautaeka te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki

Hon.Batoromaio Kiritian: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa riki te Minita riki ae rine n aron ana kaeka ao I taku bwa bon ongora naba ara Kauntira iaon abamwakoro ao tera aron rikirakeia man aia

kakamwakuri ao e a kaunga aio n reita aron ae e a tia taekinna te Minita ao I taku bwa I a rauaki ao ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Boutu Bateriki: E rabwa te Tia Tei mai Beru ao akea te kanganga bwa anne ae ti tabe ni mwakuria inanon taai aika imwaira aikai te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Ao I a kanakoa ngkanne te titiraki are imwina e na tabekaki tabekia naba te Tia Tei ae karineaki mai Beru Hon.Batoromaio Kiritian ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Booti Nauan te Minita ibukin Iokinibwai Karaobwai ao Bobooti.

**BABAIRE IBUKIN TE TAI NI
KATINE BEN NI BOBOTI IAON
ABAMWAKORO**

Hon.Batoromaio Kiritian: Ko rabwa Madam Speaker ao I a kukurei n tabeka au titiraki are imwina iaon te Ota Beba ae nambwan 164 ae kangai taekana:-

E kona te Minita ni kabwarabwara aron babairean aia tai ni Katine ben bobooti ke copra agencies iaon te abamwakoro.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Booti Nauan: E rabwa te Tia Babaire ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Beru:-

Bairean taian aia Katine ben bobooti n takataka iaon abamwakoro e waakinaki man te Kauntira.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki te moantai.

Hon.Batoromaio Kiritian: Ko rabwa e rabwa te Minita are tabena ngkai e a bon baireaki mai irouia Kauntira ao te bwai ae I nang katuruturua ikai bwa I kan reitia ma kanganga aika aron kawakinan te ben ngkana tao e aikoa kona ni moantaai n ananaki. Ngkai tao e a kuriaki ngkai te Katine. E bwaka te mwane ae te \$4 n taara aio ao tao e na kuriaki te Katine ao tao e na on te naan copra shed ni kabane ke tao e na manga kanoa tera e a toki.

Ngaia are kanga te bwai ae I kan katabetabea iai te Tautaeka ngkana e kona ni karekea ke e babairea aron aia karekemwane kaain buukin te takataka bwa ana ira naba ae te uoua ni wiiki. E reke aia mwane bwa e aonga n ae e sustainable riki kanga aron kamananaan ao anakin te ben mai irouia ara botanaomata bwa n tabetai a a bon ibingonga naba ni kangai are ieta a kabwaka naba. ngaia are kanga I katabetabea te Tautaeka bwa tera ngke e kona naba ni karina te kainibaire aron

kamanenaan kaubwaira ae te ben n te aro bwa e na anaaki n te aro ae bon tau ibukin kanoan te uoua ni wiiki ae e na maeu iai. Tao a baireia bwa te Katine iroun temanna ke tera uoua te tai n te namwakaina ao tera are e katinea te aomata I taku bwa e a nang rauaki n te tai aei. Ngkana e katinea bwa te mwakorona n te baeki e a reke naba bwa maeuna inanon uoua te wiiki.

E katinea bwa te aina te baeki e a reke tao te \$200 ao I taku bwa e arauaki naba nakon are tao e a manga nang mwangaugau ao e a bane naba kanoan ana okai ke ana buakonikai ao akea te bwai ae e na kona n taraia. Kanga aikai bon au tabeaianga n aron aia maroro tabeman bwa a taku bwa e nang tia aron te buakonikai bwa e nang bon kuriaki n aki akaka. Ngaia are I taku bwa ngkana e kona ni kanakoa ana mena aio te Tautaeka ma aron barongaana n aron kamenana te kaubwai ae te ben bwa e na sustainable ao I taku bwa aio teuana. Ao ko rabwa te Tibiika ao I taku bwa au tabeaianga aio ao ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Booti Nauan: E rabwa ana tibwatibwa te Tia Tei ae karineaki mai Beru ao e koaua kanga e bon roko te iango anne n te abamwakoro teuana ma teuana e a roko n te tai are a nang bon akea te moi. ao

ngaira n te itera maiaki ti nang aranna bwa e nang karako te uaran ke te ben. Ao I taku bwa e na kona n riki ngkai e nang kona n roko te \$4 n taara aio are e nang bon tangkongkoaki te buakonikai ma te atimwakoro nakon kakai te aba ao te oroben. Ma I taku bwa aio teuana te Tia Babaire ae e na bon kaea nanon ana taratara ao ana babaire temanna ma temanna ibukin ana buakonikai bwa e kangara aron biribirina inanon ana buakonikai. Bwa I taku bwa te bwai ae ti karaoia man ara kambwana ae te KCDL ngai are kanga ti nang tarai itera akana tabeua are riki te bwai ae te katinei amakai. ao ngkana e kona n roko te bwai ae te Katine amakai e kona ngkanne ni kaea nanon ae taku te Tia Tei mai Beru are e a bunbun te aba n te aro are e a bane ae moi ao e a manga bunraki are e amakai ao ngkanne a kona ni katinea ao ana kona n oreia ao e na kona n reke te aekaki anne.

Ngaia are ti kona n totokoa anne ma ti aki kona n totokoa anne bwa e na katoka ana bubun n aki akaka ma kabwakan te amakai. ao ti bon totokoia riki iaan te boto ni iango bwa are e uarereke ranibenin tea makai ni kabotauakaki ma are e moi ao e bwaka. ao e oreaki bwa te takataka. Kanga te itera teuana ao ti nang boutoka ae taekinna te Tia Tei ma I taku bwa aio e a bon nakon te abamwakoro teuana ma teuana bwa ti aki kona ngaira ni kangai ma

te Tautaeka ngkami kaain Tabiteuea Maiaki kam na katinea ae ti irabwi te tan ao ngkami akekei n te aro bwa are te aomata ngkana e a bon waakina arona n oroben e a bon oroben naba n te aro are e na Katinea bwa iraua te tanga.

Ngkai kai e nang roko te tine ae \$4 n te taara te Tia Babaire ao aio e a bon nang kaunga te Katine irouia aomata. Ao I taku bwa ti bon tei irarikin te Tia Tei ae tabekarake te titiraki aio ao tera ngke e bon kona naba ni karaoa ana babaire te Kauntira n te botaki ni unimwane n te abamwakoro teuana ma teuana n taraa te itera aio. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Batoromaio Kiritian: E rabwa te Minita kanga n aron ae noora riain aio ao e koaua are I a kan karekerekea riki irarikin aio bwa I tangiria bwa te ben e na aki tiku ni momoka riki ngkai te kanganga bwa ti kakoaua ngkai bwa anakina e nang iremwe. Ngaia are e karekerekea naba kateimatoan raioiroin te ben are e na roko iroun te copra. Ngaia are kanga au kareke taninga nakon te Tautaeka bwa tera ngke aio kaubiwara ae e nang kakawaki. ao a kawenea bwa ngkana a kona n taraaki aron anaakina. kawakinana bwa aomata a bon kawakin aia ben imwain mana te tai ni Katine ae e na roko

ao e na aiwa naba ma aron rorokon te kaibuke tao teuana n te namwakaina. Ao I taku bwa e nang kukurei au botanaomata n ongora naba ao irarikina tia kaungaia riki aomata n te tine aio. ao e n ariki bwa aia kanganga ao tia kaungaia naba nakon ae taekinna te Minita nakoia ara Kauntira ma te botaki ni unimwane ma te babaire ae tamaroa ibukin kamanenaan te kaubwai aio. Ko rabwa te Minita ao e a bane mai ikai.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Booti Nauan: E rabwa te Tia Babaire e koaua eng N na ti ibuobuoki riki ni kamatata riki te itera teuana ae waaki iai ngkai te Tautaeka inanon au Botaki ni Mwakuri ao ara kambwana ae te KCDL. Ibukin kaekan ana raraoma akana tabeua te Tia Tei ao I taku bwa aio te raraoma ae e wene inanon bain te itera maiaki ao te itera mainiku ae aron kanga tikun te takataka n te tai ae maan. Ao e bon kakoaua te kambwana ae te KCDL ao te Tautaeka bwa ngkana e a tiku ni maan te takataka ao e a kona ni manga kee riki rawawatana ao e kona ni manga kee riki oerana are e kantaningaaki. Ngaia are bon te moanibwai are e kantaningaaki bwa ngke e a tia ni mwau ao e roko n te mwau are e kanga e itinaki iai ao e na waekoa ni karokoaki n te tabo ni kamanti takataka. Ngaia are anne ngkanne kanga teuana ngkai

te kanganga ao iai ngkai ana karikirake te Tautaeka are e a tia ni waaki inanona are kanga te tug and barge are kanga I a tia n taekinna are kanga e na kona ni buoka te kanganga aio inanon te tai teuana ma teuana ibukin anakin ke tao kaekan te kainnano ae ti nang ataia ae te copra uplift problem ae anna ngkanne e kona ni karaoia. Ao teuana naba te Tia Babaire are ti kona naba ni karaoia ngkai kanga katean te naan auti n takataka taian copra shed are ana kona ni kawakina te takataka teuana imwain are e na aki ke e na aki toki aia Katine kaain te abamwakoro ke kaain bobooti.

Teuana riki te karikirake te Tia Babaire are ti waakinna inanona ni iraorao ma te NEPOL ao rabwata akana a kan mwaneni mwaane ni buoka katean bwaai aika aranaki bwa taian mini copra mills ae mini copra mills ake ana kona ni kateaki n aba aika a raroa n anakin aia takataka n te aro bwa a kona naba n anaaki aia takataka ni kamantaki ao a extracted taian oil man taian takataka aika a boou ao menaai akanne n te tai ae waekoa ao a kawakinaki naba bwaia n ke taian oera n te tabo are a mena iai. Ao anne ngkanne teuana te kawai ao e reke mwamwanangan te kaibuke anaaki taian container ke taian paroll of oils ke bwaan taian ben ao e aki anaaki te takataka.

Teuana naba ngkai te karikirake are e tabe ni waakina naba ngkai au Botaki ni Mwakuri are ti kataia ni kabutia iaon abamwakoro are katean taian tabo ni karao bwaa are aranaki n arana n ae kinaaki ae te VCO te karao toobu. te karao charcoal ao taian bwa ani kabiribiri are anne ngkanne kanga ti na kataia naba ni kakae mwanenakia ni manga bubutia te rabwata ae e mwanei karikirake aika uoua ngkai ae tei i Butaritari ao teuana i Tabiteuea Maiaki bwa ana manga mwaneni riki aia karikirake n te aro bwa ti na kona riki ni katei n aba aika a raroa nako. Ao e na kaeka te kanganga aio. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki

Hon.Batoromaio Kiritian: E rabwa te Minita n ana kaeka ae I taku bwa e nang tamaroa ao I taku bwa aio e na kariariaki bwa e na buoka kabebetean kanganga aikai. Ma I a bon kabaebaea naba au abamwakoro n aron ana babaire te Tautaeka iaon aio kanga buokan te waaki aio te takataka ao e koaua te itera maiki tao riki n au abamwakoro ngaia riki ae e nang rootaki bwa are kaibuke a toka kawaia i maiaki ao a kanoaia naba n oki ao ake i nuka ngkanne tao ngaira ao Onotoa ao iaa ti a tiku ni manga tataninga rokon ara kaibuke ake imwina. Ao iai aba tabeua aika

a bon rangi ni kanganga anakin aia takataka tao bon aia kanganga anne bwa tera aron ma ngai e nang bebete n aron teuana te aoa ao e kona ni bane tao iraua te ton bwa a nang nakoraoi te tabo ni kabwaka. Ngaia are I a bubuti naba buokan te kanganga aio man ana waaki te Tautaeka copra mills ao baikara riki te naan copra shed iaon abamwakoro. Ko rabwa te Minita are ieta akea moa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Booti Nauan: E rabwa te Tia Babaire tao akea ma e rabwa naba ao teraoi naba nakon te Tia Tei mai Beru ao e na aki raraoma bwa are e a bon ti wiwirikirikinai buokan abana ae Beru ae ni itera aikai ao e na aki raraoma bwa Beru ao ni ikotaki ma aban te itera maiaki a tia ni tanetane araia ni karikirake aika I a tia ni maroroakinna ikai te Tia Babaire. Ao ai bon au katekeraoi nakoia kaain abana ae Beru ana kukurei ao ana kimwareirei ngkai e nang bwaka te \$4 n taara ao tia iraorao ma ngaia iaon kawakinan kaubwain abara ae te takataka ko rabwa riki te Tia Babaire.

Tibiika: Ao e a bon bane riki buokan ara titiraki anne ao tia nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei mai Beru ae karineaki Hon.Batoromaio Kiritian ao e na kaekaaki iroun te ae

karineaki Hon.Tekeewa Tarati e nakoim te Tia Tei.

**KAINNANOAN ONEAN KIBAIA
KAAIN BERU**

Hon.Batoromaio Kiritian: Ko rabwa te Tibiika riki ao I a manga tabeka au titiraki are nambwana 165 iaon te Ota Beba ae kangai taekana:-

Noran kainnanoan te kiba mai Tarawa nakon Beru ibukin te mwamwananga ao te katoka kaako e tangira te raka ni kiba ni katoa wiiki e kona te Minita are tabena ni kateimatoa mwaitin kiban Beru ae teniua n te wiiki ibuakon te kainnano aei? E rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tekeewa Taratid: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki mai Beru temanna n ana titiraki ao aio ngkanne kaekana:-

E tauraoi au Botaki ni Mwakuri rinanon te Air Kiribati Ltd n tobwa te bubuti aio nakon kabanean angaraoina. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Batoromaio Kiritian: Te Tibiika I taku bwa a mwaiti kanganga aika a tia n riki n rekereke ma te Air Kiribati n te

mwamwananga iai ake a mwananga a manga oki tao teniua te tai a manga mwananga naba a manga oki naba a mwananga naba aio e a tia naba n riki ao aio ni bon menau ni bon te Airport ni mamataku ao a kaunai au botanaomata a nako kaeta taekara bwa e a kanga bwa a taku bwa ti na toka ao tia manga aki. Ngaia are aio ti na kabwara bure iai nakon te Air Kiribati ao riki aia staff ake tao a mena n te counter n te tai arei bwa ti akia aio ma tia kataia ni buokia ara botanaomata bwa ti ongo irouia bwa a taku bwa e reke tokaia n te tai aei ao a manga aki toka naba. Ngaia are kanga tia kan kamatoa ma te Minita iai ana waaki ae e tamaroa ngkai bwa e a reke teniua ao I a tabekia bwa teniua te kiba ngkai ao I a tabekia nakon te Minita bwa e a kona ni kateimatoa aio iaan kanganga aikai ao n noran kainnanon te kiba nako Beru bwa Beru iai naba te reirei ae te kauarinan iaona ao e nang kainnanon naba mai Makin nako Arorae ibukia aia ataei akekei. Ngaia are tao bon ara bwai ake ti na kanakoi ngaira tao e bon tau ibukin te kiba ae uoua.

Ma reitana mai irouia kaaro ibukin aia bwai ataei ake iaon Beru e a manga kamwaita riki te kanako bwai ae e nang mwaiti ao te kan mwananga ae e nang mwaiti. Ngaia are I karinna bwa te bubuti bwa tera ngke e kateimatoaki aio ao irarikina naba te Tibiika bwa aba

aika maikai a riai n tabeakinaki n te kibakiba bwa akea riki aia anga n roko i abaia. Aba aika Nuka ae e kaan ma Tarawa tao e rawata riki kaibuke ao ang ani bon mwamwananga ngaia are tao e kona ni karekea ana iango ana Botaki ni Mwakuri te Minita are tabena ngkana e a kona riki n taraa ae aio ao e a kateimatoa n aron ana waaki bwa are e aki on n tera e a kakaea te anga ae I taku bwa I a tia n ongo mai mwaaina iroun te Minita ae tao e a karaoa te inter island flight n te nako aiaki. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tekeewa Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei mai Beru ao e koaua man 11 n Okitobwa ao I taku bwa e ana ataaki mai irouia Taan Tei bwa man te tai anne e a karaka mwaitin ana kibakiba te Air Kiribati nakon aba ao n aron are Beru are tao e taneiai mai mwaaina tao iraua kibana ngkai e a raka nakon teniua. Ma e koaua bwa e ngae ngke teniua ma bon iai naba taai ae ti kakoaua ae ti kaongoaki ma te naan ribooti bwa bon iai naba taai akana aki bwai te naan kiba tao teuana te tai n te week. ibukin tao kanganga ao n rekereke ma tao te wanikiba ke tao bwairati ke tao tera kanganga ake a kona naba ni karina. Ma ara kantaninga ao aron kaongoakiu naba bwa kiba ake kanga a taonaki n taai akanne a tia ni manga oneaki

mwiia ni bong akana imwina riki n are kanga bon iaan te kanganga are ana bon teimatoa ni karaoaki ana kiba Beru ake a taonaki. Ma n taai tabetai ngkai arona bwa iai ana raka ni kiba Beru are e na karaoaki ma tao ai bon akea kaaina bwa ti iraman are e aikoa viable naba mwananga te wanikiba ao e a kona ngkanne n are a tauaki bwatintia akanne nakon ana flight are imwina bwa ke n tabetai e a kona ngkanne ni manga kairaki ma te aba teuana are tao e na kakaai i ikotaki ma ngaia bwa e aonga kanga e viable riki te mwananga anne. Ma e koaua ti karautaeka n anne ao ti na keiaki riki ao tao e kakawaki bwa I ak katanota naba ikai. ngkai n te tai aio e na bon namakinaki naba te kanganga ngkai ai manga ti uowaa ara wanikiba e a tia n nako ara wanikiba are ngkana kam nonoria ngkoa are buraekin Toromon. akea ngkai bwa ti a tia ni kaokia nako Toromon bwa e a nang kainanoia Toromon naba e aki tangiria bwa ti na manga extend ara riiti. Ao iaan anne ao ti nang kukurei naba n taekinna bwa uoman ngkai ara intinia aika a nako ngkai Australia a toka n te wanikiba are te 27 n November bwa a nako n tuoia te wanikiba tewaana ao ngkana bwa e a tauraoi te kauowaa ao a manga tuoia naba naba bwa aongkoa are ana raona n aron are I taekinna mai mwaaina uowaa wanikiba aika ti kantaningai aika bwa ana roko inanon te ririki ae boou te Twin

Otter are akanne ngkanne ana kona ni manga roko ao ana manga katoamaua ara kibakiba bwa n aron ae ti kakoaua kanga awaa te wanikiba ae n aia kamatebwai ara koraki. ao kanga awaa te wanikiba ae e na taubobonga ibukin e nan ang tobwa raoi te kanganga iaon te aono ni Kiribati teniwaa ikekei ao tewaana n te Aono n Raina anne ngkanne are e na kona ngkanne n namakinaki tao tamaroan anne inanon tao Maati. Eberi ao taai akanne rikaaki. Ko rabwa Madam Speaker ti na keiaki moa nakon moa kaubwaira ma korakorara aika ngkai e ngae ngke karako naba ara wanikibwa ai ti uowaa ao n aron kaongoakiu ao bwairati ngkai kanga e a moa riki aia tai ni kibakiba kanga e a uarereke aia tai ni motirawa bwa a nang kataia ni bonoto moa riki ngkai ti nang roko n te tai are te high pick are kanga e nang roko te motirawa n te reirei ao kanga kainnanaan te wanikiba te kibakiba. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika:Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Batoromaio Kiritian: Ko rabwa te Tibiika ao riki te Minita are tabena n aron kabwarabwaran bwaai aika riki ao ana kataratara te Tautaeka ibukin te waaki aio. I kan karekea riki tain te Air Kiribati te Minita. Bwa tao ti karautaeka n aron bwaai aika a tia n riki n aron

kauntabaan te waaki ao ti a karautaeka nakoia ake ti a tia n tei ibukia ara botanaomata ao I taku bwa aio te aba teuana ao kabwara bure are ti a tia ma ti a butia bwa ana ataira ngaira Taan Tei bwa tabera aio teuana ni kaetieti n aron bwa ana aki bwain ataeaki ara botanaomata riki te mwananga are te aoa aua n te karangaina ko bon bora ni mwananga n te aoa aua n te karangaina ni kaea te tabo arei ko aki matu ao ko a manga oki naba ao ngaia are aikai ngkanne ti a kan reitaki ma kaain te Air Kiribati bwa ana noora te tabe aio ae teuana ao ana butimwaea aron ara kaetieti n taai nako n anganiira te kabanea n tamaroa ngkana e koaua bwa a bon tuangaki ao a manga aki katokaia ao tera ngkanne ao e rabwa te Minita.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tekeewa Tarati: E rabwa riki te Tia Tei ae karineaki ao e koaua ti nanokawai ni bwaai akana riki n taai tabetai ma N na kaumakia Taan Tei ngkana arona bwa iai aekaki akanne ao kam a kona naba ao e uki ana matarua te Air Kiribati n taai nako ana CEO ngkai ibukin ongorami te i Kiribati. Akea ara CEO ngkai are te imatang are tao e na kaokoro ngkai are bon tei Kiribati ae e na atai arora ao iai te tangira irouia ara botanaomata. te Minita ae e tei n te tai aio ao n tararua te Air Kiribati e uki naba au

matarua ao au tareboon 24 te aoa ngkana iai are e na tareboniiai n te aoa aua n te karangaina ma e maeu au tareboon I a kaeka naba bwa taai akanne au tai n nako ni koro karewe. E rabwa Madam Speaker ao tia kaai ni ibuobuoki ma tao Taan Tei aika a karineaki n te tai ma te bong are a kainnania iai buokaia iai tareboniira ke kawara te CEO ke antai are kam kaan ma ngaia ao ngkana iai te baka aomata irouia ara Taan Mwakuri ti aki nneia anne ae ana riai ni mwakuri iai. Ao anne N na kamatoa bwanaau nakoia ara kambwana ake a mena iaan au tararua e kakawaki tabera ibukin te botanaomata. Ngkana ko taku bwa ko aki tau ibukin tobwaakin te botanaomata ao ko riai ni kerikaaki bwa e mwaiti riki te i Kiribati ae e kona ni karaoa tibwangana ibukin te botanaomata. Ngaia are N na kanakoa te message aei nakoia au Botaki ni Mwakuri e nang kakawaki butimwaeen te aomata bwa ngkana iai kanganga aika a riaon ami kona kabwarabwara nakon are te kabanea n tamaroa ma tai karaoa te katei ae e banga aomata. I tauraoi ni butimwaai te naan tangitang n taai nako ni ikotaki ma au aobiti are 24 te aoa ara matarua ni kawaraki irouia Taan Tei n te tai ma te bong are kam tangiria ni kawarira iai ao ti uki n taai nako nakoimi. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki ngkana iai e a nakoim.

Hon.Batoromaio Kiritian: Ko rabwa te Tibiika ao riki te Minita ae a tia ni kaekai aikai ao I taku bwa ti bane n nanoraio ao ti kukurei n aron bwaai ake a tia n riki ao ti taku bwa tia butimwaea riki te ibuobuoki ao e rabwa te Minita n ana kaeka.

Tibiika: Ngkai I taraa te tai ao e a bon itera 12 ma ai bon kabaneana inanon ara Auti ngkana a teimatoa Minita ake ana kaekai titiraki aikai ngkana a taku bwa I bon ti kan angani ngkami bwa ai bon ti teniua ao akea nikiran titiraki ngkana ti reitia ao tia kabanea ti a iraea teutana ara tai kam rabwa are ieta. Ao I a manga kanakoa nakoim te Tia Tei ae karineaki mai Beru Hon.Batoromaio Kiritian kona tabeka am titiraki ao e na kaekaaki te Minita ae karineaki ibukin Akawa Karikirakean Kaubwaira mai Taari ae karineaki Hon.Ribanataake Tiwau e nakoim te Tia Tei.

**ROOTAKIN NEEI NI BANEAWAE
IAON BERU**

Hon.Batoromaio Kiritian: Ko rabwa te Tibiika riki n anganakin riki te tai kabanean aikai are au titiraki au kabanea n titiraki iaon te Ota Beba ae nambwana 167 ae kangai taekana:-

Iai neei ni baneawa teniua aika a bubura iaon Beru ma iai rootakia n

rinin taari e kona te Tautaeaka ao te Minita are tabena ni karekea te buoka kanoakia n te taawa imwin tian mwakuri ni katamaroa nako iai. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa tabekan te titiraki Madam Speaker ao aio kaekana:-

Madam Speaker I kukurei ni kaongoa te Tia Tei ae karineaki mai Beru ao au Botaki ni Mwakuri a kona ni ibuobuoki iaon aio. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Batoromaio Kiritian: Bon kabaneana neei aikai te Tibiika bon neei aika bwa uoua aika bubura tabona ao tabona ao teuana i nuka ae e reke mai karaoan te kotiweei ao kanga ti kunei aikai a tiku neei aikai n akea kanoaia ao aikoa manena. Ngaia are ai bon te bubuti bwa neei aikai ti nang kainnanoi ngaira kaain Beru bwa n te itera maiaki n taint e buaka bon akea riki kabirinakoara akea te ika ae e na reke bwa ti a tiku naba n aki kona ni karekea tannara. Ao neei aikai n aron rongorongoa ae ataaki ao ni katoa ririki ao a ereaki kaain te aba a nako ni karekei maeuia mai iai. n tain te buaka riki e nang korakora riki ana ibuobuoki iai. ao ana karekemwane naba te Kauntira n

ana nei baneawa are e reke man kainakin te kotiwei ke katean te kotiwei. Ngaia are aikai bon te bubuti ngkana a kona n taraaki bwa bon bwaai ke kaubwain abara ae Beru aika a nang manena riki n taian angibuaka ao riki ibukin ana karekemwane naba te Kauntira n ana nei are teuana ao nein te abamwakoro are uoua e na kona naba n rangi ni manena ibukia ana botanaomata n tain riki te angi buaka ao I a kawenea riki kanga oin au tabeka aio bon te bubuti ana ibuobuoki bwa ngkana e kona riki n tarai neei aika kaubwain te abamwakoro aika a tiku n akea kanoaia ngkai bwa e aonga n reke ti a bubuti te buokan anne ao ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa buokan te titiraki Madam Speaker ao e koaua ti aki raroanako ma ana kantaninga te Tia Tei ae karineaki mai Beru iaon tarakin bonganan taian Nei bwa ngaia kanga taian kabirinako inanon tain tao te buoka. Are tao e aki kona n reke bwakaran taari ibukin reitan te maeu ao ti aki raroa nako ma te kantaninga anne Madam Speaker ngaia are e nang teretere n ara kaeka. Bwa au Botaki ni Mwakuri Madam Speaker are e rangi n tauraoi ara Botaki ni Mwakuri ni ibuobuoki ni itera aikai ti aki ti nakon ana abamwakoro te Tia Tei

ae rine ma bon nakoia naba aba ke iai kainnanoan te ibuobuoki aio irouia. Ngaia are ti na waaki ni karaoa ni kibara are e tangiria te Tia Tei ae karineaki ibukia ana botanaomata bwa man ara Botaki ni Mwakuri are i Ambo iai teuana ara tabo are i Ambo are e kakabungi te naan baneawa n tauraoi n tibwaa taian tawaa n aba ake a kainnanaoi.

Ngaia are ti na waaki ni karaoa anne n reitaki ma are ana kainnanao ana abamwakoro are karaoan manga karaoakin neei akanne bwa aonga ni manga katamaroaki ke n aki manga niniaki ke tao n taonaki nako n taari n aron are aia kanganga are a noria ngkai kaain Beru. Au kantaninga bwa e ibuobuoki anne Madam Speaker.

Tibiika; Te Tia Tei mai Beru buokan am titiraki.

Hon.Batoromaio Kiritian: Ko rabwa te Tibiika ao I nang kaitaua te Minita n ana kaeka bwa e nang katekea nanon are ti kantaningaia ibukin kamanenaan ara nei aikai ao ti bon mabiao mai iai n angin te tai ngkana ti aki reke maeura riki man taari. Te Tibiika I a karabwarabwa riki ao kabaneana ngkanne bwa bon ti te kan kaota ngkanne ibukin karekean te tawaa ngaia I taku bwa e a tia naba ni kaeka bwa ngaia e kona naba ni kanakoa n te tai ae waekoa n aron kainnanaoana iroun

te abamwakoro. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: E koaua are e taekina te tawaa arei n te tai ae waekoa ngkana arona bwa e tangiria e kona naba ni waekoa naba n nako ngkai te tawaa n tauraoi tokana n te wanikiba ao ti kona ni ibuobuoki ngkai ni kanakoa ngkai te tawaa ao tia kai reitaki ma te Tia Tei n te tai are e tangiria bwa e na kanakoaki iai ana tawaa. Ko rabwa Madam Speaker ao tia reitira naba ma ngaia ni kamaurira n taai iriara are te mauri te raoi ao te tabomoa.

Tibiika: Iai mai iroum te Tia Tei.

Hon.Batoromaio Kiritiand: Ko rabwa te Tibiika ao ai bon au taeka ni kakaitau ao ni karabwarabwa ni kimarimaria aron are e a tia ni kaeka iai te Minita ao Minita naba ake mai mwaaaina ao ami bwai te kakabwaiaki Minita aika a kam a tia n ang ate ibuobuoki are ti kantaningaia riki kaain ara abamwakoro ae Beru. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: E a bon bane buokan te titiraki ao tia nakon te Minita iai am kaeka. Ao I a nakon ngkanne te titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Betio Hon.Tebao Awerika ao e na

kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin Enuaromenta Tararuan Aaba ao Karikirakean te Ununiki Hon.Ruateki Tekaiara. E nakoim te Tia Tei.

**BUBUTI BUOKAIA TAAN MAEKA
IAON BETIO**

Hon.Tebao Awerika; Ko rabwa te Tia Babaire ae ko karineaki ao aio te titiraki:-

Te titiraki aio bon butian te Tautaeke aron buokaia taan maeka iaon Betio ake ira roro ngkai ni maeka n taabo ake a maeka iai ma ngaia iai kairuan tekatekaia. E kona te Tautaeke ni buokia ara botanaomata ni kakaea nneia ni maeka utu aikai? E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Ruateki Tekaiara; Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Tia Tei temanna mai Betio ao aio ana kaeka te Tautaeke:-

Bon iai taian kainibaire ake a tia ni wene iaan te tua ibukin karekean te tabo ni maeka n ana tabo ke ana riiti te Tautaeke. E kaungaaki te botanaomata bwa e na iri nanon kainibaire ma tuua aikai ibukin karekean aia sub lease ana tabo te Tautaeke iaan aban nako Kiribati. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tebao Awerikafd: Ko rabwa te Tia Babaire ae ko karineaki ao I ang ate kaitau nakon te Minita ae karineaki man te MELAD ibukin te kaeka ae moan te tamaroa aio. Ao e koaua ti kakoaua bwa iai te tua are e a tia ni wene ao e iria naba karaosan te tua anne ao iai naba te tua are ana riai naba n taraaki bwa ngkana e bure tekatekam kona riai ni kamwawaaki. Ao utu aika I maroroakinna aikai ko tuai tao ai 50 te ririki te tekateka tao ai 40 te ririki n te tekateka ao aki te roko ni kamwawaaki ao ngkai kanga e titebo ma iai te rongorong ma irouia taan maeka ae a bubuti buokaia bwa a roko reeta bwa a nang kamwawaaki.

Ngaia N na bon ti kawenea bwa te bubuti ao te kaoriori nakon te Minita ae ko karineaki ao te Tautaeka ngkana e kona ni kakaea aron buokaia te koraki aei. Bwa e koaua bwa akea te tua ngkai are mai mwaaina are 10 am ririki n tekateka ao ko a katukaki iaon te tano anne bwa are ti a tia ni kamauna. Ngaia are N na bubuti ngkana e kona n noraki aron buokan aio taitaoka.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara: E rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki buokan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Betio ao e koaua n aron cases akanne ngkana

e koaua bwa anne ao tao ti na manga bon mwakuria ma ara koraki n taraia rikaaki ni mwakuria n noria ma ara tua bwa tera tua aika a kona ni mwakuriaki ma ngaia ngkana arona bwa e reke iaan anne. E rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire ae karineaki ao I karabwa te Minita n ana kaeka ae moan te tamaroa ao tia katikua inanon baia ana Taan Mwakuri bwa a kakaea aron buokaia te botanaomata aio ao e a toki naba ikanne ma te kakaitau.

Tibiika: Ao ko rabwa te Tia Tei ao e a bane buokan te titiraki ao tia nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang Hon.Taberannang Timeon ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin Tararuan te Mauri ao Katoki Aoraki Hon.Dr Tinte Itinteang. E nakoim te Tia Tei.

**KAREKEAN ANA TIANARAITA
KIEIA ATAEI HOSPITAL
TABITEUEA MEANG**

Hon.Taberannang Timeon: Ko rabwa Madam Speaker ao imwain ae I kanakoa ai bon te kabanea n titiraki te Ota Beba n te ingabong aei Madam Speaker ao ti a kamaurira riki Madam Speaker. Kam na bane

ni Mauri. Madam Speaker I a bubuti tabekan au titiraki are 169 n te Ota Beba ae kangai:-

E na reke ni ngai ana tianaraita te Onaoraki ae Kieia Ataei ae tekateka iaon Tabiteuea Meang? Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang: Eng Ko rabwa Madam Speaker ao aio ana kaeka te Tautaeka:-

Madam Speaker. E teimatoa mwakurian karekean ana tianaraita Kieia Ataei man au Botaki ni Mwakuri.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Taberannang Timeon: Madam Speaker imwain ae I kaeka anne Madam Speaker ao I kan takin ate taeka ni karabwarabwa ae e moan te abwabwaki nakoia kaain tao rarikin Kieia Ataei tao e moarara riki te kaawa ae Utiroa antai riki are a kaan ma te Onaoraki aio te Tia Babaire. Bwa are ngkai te bwai ae riki ngkai akea te tianaraita ao a kabonganaaki aia bwai te naan private te Tia Babaire ibukin katamaroan te iti nakon te Onaoraki aio te Tia Babaire.

Ngaia are ti karabwaia te koraki aikai ngkana a kona ni ibuobuoki.

Ko rabwa te Minita ni kaekan aio te Tia Babaire ao e koaua tao e a maraki taningam te Minita bwa ai iraua taetaekinan ana kanganga te Onaoraki aio te Tia Babaire. Ao te iti bon moan te kakawaki ibukin kawakian taian bwai n aoraki are ko ataia bwa bon te Taokita ngkoe eng ibukin tao kauraan aia taura neeti ma taokita akana a maeka ikanne. ao te tabo ni korokoro tera riki. E koaua ae ko bon barongaia naba te Minita ti na bubutiko te Minita bwa ani waekoa katoka aio bwa e aonga n toki te ngoo te Minita bwa are Kieia Ataei Hospital I aki ti tabekia ibukin abau ae Tabiteuea Meang. ma are e koaua bwa are ngaira ae ti na bukinakin taeka iai ao ngkana ti na aki kakarongoaia ao are kam na kangai imwina ao are e na kanga e mena irarikimi ao kam a babanga ni kauringira. Ngaia are anne bukina bwa ibukin te itera maiaki are e na buoka naba am kanganga te Minita. are e buoka naba te kanganga n te ibetutu n am onaoraki ae i Nawerewere te Tia Babaire. Bwa are aikoa kangai aoraki man te itera maikai bwa bwa a bwatete naba ni kangai. Bon anne ngkoa te objective ke te babaire ibukin aio.

Ngaia are N na bubutiko te Minita an waekoa karekea aio ao I kukurei n ongo iroum te bwa ngaia e a tia naba n reke te kataumwane ibukin manga kaboauan rabwatan te Onaoraki aio. Eng tia uaia n rinanon aio te Minita bwa e aonga n

ae e toki naba kaberoan taningam mai iroura ngaira Taan Tei ao riki ngkai te Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang: E rabwa riki Madam Speaker ao e rabwa riki buokan te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabiteuea Meang ao e koaua Madam Speaker n aron are I kaongoaki mai irouia au Taan Mwakuri ao e koaua tao e a tia n aki mwakuri ana tianaraita Kieia Ataei man Turai n te ririki aio. Ao n aron naba are e mwaneweia te Tia Tei ae karineaki ao e koaua a tatangoaki ngkai aia tianaraita ao kaain kaawa ake a uakaan ma te Onaoraki aio. Ao n aron are I maroro naba Madam Speaker ao e koaua tao te naan kanganga aika a irekereke ma te ara Onaoraki ae Kieia Ataei are e tabekia te Tia Tei aio e a bon tia naba n tabetabekaki iroun raona n Tia Tei are raora naba n te kabineti ao e koaua n aron are I a tia n taekinna ti karabwaia kaain ana Botaki ni Mwakuri te Tautaeaka are te MISE bwa e a tia aia katauboo iaon te onobwai are e Kieia Ataei ao aio ngkanne are e na nakon te DCC ibukin te approval ao te kataumwane.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Taberannang Timeon: E rabwa te Minita te Tia Babaire ao ngkana e

koaua bwa e a tia naba n tabetabekia raou n Tia Tei are bon te Minita ao kai e a bubura riki bwanara bwa are ti aki ti mai irouna bwa mai irou ao n reitaki ma kaain ara abamwakoro ae Tabiteuea Meang ao n reitaki ma kaain Kiribati man te itera maiaki bwa e a riai n roko riki aokabun te rongorongo aio ieta ieta. Ngaia are tia butiko te Minita kamarurungko bwa a marurung angam bwa e aonga n ae ti aki manga kaberoan taningam n te Auti n Tei ae na roko bwa ngkana e aki tia aio ao e na manga mwemwe naba te titiraki aio Madam Speaker ke titiraki tabeua ibukin katamaroan ara Onaoraki ae Kieia Ataei ao bon kabaneana anne ao tia bane n tekeraoi Madam Speaker te Mauri Teraoi ao te tabomoa iaora ni kabane.

Tibiika: Ao I a kanakoa nakoim te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang: E rabwa riki Madam Speaker ao e rabwa riki buokan te titiraki ao e koaua Madam Speaker e tiku aio bwa raraoman te Tautaeaka ao ara kantaninga bwa n te ririki ae boou ao e nang waaki te naan waaki ni katamaroa nakon te Onaoraki ae Kieia Ataei ao I a reita naba aio Madam Speaker ma bwanaan te Tautaeaka ni kakatekeraoi kai bon te kabane naba aio ni kaeka n te Auti n Tei aio ibukin te ririki 2021. tia reita bwanaan te Tautaeaka ni

kakatekeraoi nakoia ara botanaomata ao e moarara riki ngkai tia uakania te toa n te Kiritimati. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Kam rabwa kai e a bon bane buokan te titiraki ao kam bati n rabwa Minita ibukin teimatoami n tekateka ni kaekai titiraki ao riki bon Taan Tei ake a teimatoa naba ni mena irarikira n te tawanou aei. Ao imwain ae ti nako ao iai te katanoata ke mwiin te rongorongo are e tabekia te Leader n Kaitara ma I a kanakoa ngkana ti teirake te aoa 2 n te bwakantaai. Ao I a bubuti ngkami bwa kam a kaungaia ami koraki bwa kam a nako n rawetannei i moa bwa e aoria n ae e a tia tabera are imwina. Ao tia motirawa moa ibukin ara katawanou tia motirawa moa.

MOTIRAWA NI KATAWANOU

Tibiika: Ngaia ao ti a waaki nakon ara bwai iaon ara ota bebwa.

Kiraaka: Taiaon Kaoti

TAIAN KAOTI

Tibiika: Ao e tangiraki bwa ti na *Call* te *quorum* bwa tao e a bon aki *quorum* ara auti aei kai ti a taraia . *Clerk at the Table* an karaoa anne.

Ngaia ao imwain ae ti nakon ara Kaoti are e toka i matara n te

bwakantaai aei. ao bon iai te tabeaianga iaon bwaai ake a tabekaki ngke ngaina. are a tangiraki kamatatana. te moan moa ibukin aki banen kanoan te Auti are a riai n tabekaki n te Auti anne. ao ibukin anne ao e a tia ni *meeting* te *Business Committee* ao n okirai naba iai ma N na bon angan te *Chairman* n te *Business Committee*. ae Hon. Ioteba Redfern bwa e a kanakoa kaekan anne. ao e nakoim te Tia Tei ao te Kauoman n Tibiika.

Hon. Ioteba Redfern: Ko rabwa *Madam Speaker* . ao e koaua e reke ana tai te Komete ao tao bon te moan bwai moa te Kamauri moa nakoira ni kabane n tamaroan te bwakantaai aei. kam na bane ni mauri

Eang *Madam Speaker* e reke ana tai te Komete ni *meet* ngke ingabong. tiaki ngke imwin tawanou naba ngkai. ao ti maroroakin ngkanne kanga kanoan te tabeka are ngaia ti a roko iai bukina n te tai aei. ao ngkanne ana babaire te Komete ae kanakoa ian ae nora naba kanga. e kataia naba n tara iteran te kataumwane n te tai aei bwa kanga tao iai te kanganga. ae kanga bon akea ngkai te kataumwane ibukin ara *sitting* n te tai aei. ngaia kanga e nora te itera anne te Komete ao e a nora kanga riain ae na riai kanga ni manga taonaki moa ke tao *extended* n taonaki n te bowi. ana bowi te Komete n te tai aei. bwa e aonga n

reke raoi maroroakinan te kataumwane nakon te tai ae na roko te Tia babaire.

Ngaia kanga aikai itera ae tarai te Komete ao ibukin anne ao ngaia e a bon kawenea bwanana ni karautaeka nakoimi ni kabane ara koraki ian noran tao bon riaina. riki iroun te Komete n te tai aei. ngaia kanga. bon anne ana *position* te Komete n te tai aei. ao ti bon bane n tekateka ngaira kain te Komete ni kabane n te tai aei ni maroroakina te *agenda item* aei. ke ngaia anne ana *position* te Komete ao ti a kawenea bwanara ni karautaeka riki nakoimi ara koraki n aron e e a uotiarake te Komete n te tai aei. ma ngaia man taeka aikai ao anne te *position* ae ti a roko iai n te tai aei. ara bau ni kabane. Te Mauri. Te Raoi ao Te Tabomoa. e rabwa I a katokia ikai.

Tibiika: Ko rabwa te *Chairman* n te *Business Committee*. ao N na bon ti reitia teutana. ngkana kam kukurei Taan Tei. ao bon te *Business Committee* . n reitaki ma te Tibiika ao te Tibiika e tara te itera aei n aron te bubuti ao . ti kataia n taraia naba ma ara *budget* ae bon roko n tokin te ririki. ao kam bon ata te kanganga n taainako ngkana e a toki te ririki. a mwaiti riki bwaai aika ti na kataia n *achieve* nikiran ara kataumwane . ti aki kona ni manga karai mwane ke n raa. iai te mwane ma angan karaoan bwaai ni

kabane a na kona ni manga kabwabwaka aron mwakuriana. ma n te tai moa aei. ao anne ngkanne naba aron kanga reitakira ma ana bubuti te *Business Committee* n te tai aei. ngaia are I taku bwa an kaekan are te moan. ao iai am *point of order* . e nakoim moa bwa iai riki are teuana ni kaineti ma am kanga am *concern* naba are teuana. ma I a kai kanakoa anne imwina. ao e nakoim moa te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao I kaitaua te *Business Committee* ao ti kaitauko naba te Tibiika ibukin rinanon te tabeaianga . tao iroura ngaira Taan Tei bwa n aron ae e bon ataki. bon akea ngkai teuana ara Kaoti ae tao e na nako. a na nako naba n te bong aei ke a na aki. bwa are kanga ngkai ai tein ngkai ara bong ngaira Taan Tei. kanga ti teuana te Biira e a bon bane naba te tai n te bwakantaa ni maroroakinaki. manga ti teuana te Kaoti ai ti bon ngaia naba. n aron ngkai n te katenibong. ti teuana ana ribooti te Komete. e a bon bane naba te tai ni maroroakinaki. ao ngkai ti kantaningaia bwa tao bon ti teuana naba ae tao e na nako ngkai n tein ngkai ara bowi. ma tera ngkanne angana bwa are ngaira n ara koaua e rawata te nikira ni mwane bwa are aki kabonganaki te kataumwane n te nako tinaniku. ao aei ngaira iroura te bwai ae moan te kakawaki ibukia ara botanaomata . bwa bwanaia aika n tenan Kaoti

aikai. ao e nang kakawaki bwa a na ongo ao ngkai a na nangi n nanokawaki ngkai bon akea naba teuana ae tao e na bon nako. ma ti ngkana arona bwa e a na aki kakabwara te bowi te Beretitenti bwa ti na kabanea kanoan ara ota n te bong aei ao tao ngkanne e na kona. bwa are anne ngkanne ti te kanganga. ma tao ti na katikua bwa ibukin te bowi ae na roko. ti na bon rangi ni bubuti bwa a na riai nako bwanaia naba te botanaomata iaon tenan Kaoti. ao ngkana ngaia ai bon akea naba manenan ae ti kakarini ara Kaoti ngaira Taan Tei ao e na aki reke taina ni kanakoaki. ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te *Leader* n te Kaitara ao I taku bwai ae kakawaki bwa babairean aron kanoan ami bong Taan Tei ao bon te Tautaeaka are bon iai ae tabena ae te Komete. ao aron karaoan te maroro ikai e bon rinanon naba ara Tua ni kairiri inanon ara Auti n Tei aei aei. ngaia are au kantaninga bwa e na bon rau nanora bwa akea te bwai ae ti karaoia tao man au taibora are e na kona ni nangi ni kamanna aron maroro. ke tao e na rangi n reanau aron te maroro iai bwa anne bon inaomatami Taan Tei. nanon tabekan ami kaoti. ami Biira ami raa. ao te aobiti e bon rinanon te Tua are ngaia are e kairira n taai nako inanon waaki ara bowi ma e raoiroi bwa are kai e a tia ni baireia te Komete n reitaki ma ana aobiti te

Tibiika ao I taku bwa ti a tiku nakon are nakon te tai e na roko. ngkana arona iai noran riaina bwa e na manga *extended* ke e na karaoaki manga reitan te bowi ibukin bwaai aika riai ni kabaneaki ao anne ngkanne ti bon katikua nakoia ake a tia ni anganaki te mwiokoaki bwa ana baireia. n reitaki ma te bubuti are ngkana tao e na mwemwe mai iroumi Taan Tei.

Ao ngkanne ni kaineti ma te tabeaianga are ibukin te BPA ao e a bon tia n roko ana ret ate BPA nakon te Aobiti ao n ana reta ao e bon katuruturua bwa bon akea te kanganga n are ngke e moan waaki te bowi man te aoa 10 ni karokoa te tai are e a riaon iai iteran 7 n te bong. bwa n aron ae kam ataia. ngke e bong ao n aron ae e taekinna te BPA ao e taekinna bwa e riaon te tai are a taneiai iai n tiringa te rerio. ma e rokoroko n te aekaki ae tao e riaon iteran 7. ao ngke e itera 7 ao anne ngkanne te tai are e a tibwa tiringa iai te rerio ian are iai naba taben te BPA ae kakawaki ibuki kanakoan katanoata mai irouia te botanaomata . baikara riki kanoan ara *programs* ake a kakawaki ibukia kain Kiribati. ngaia anne bukina ae tao e a *disrupted* iai ara raa. bwanara ke te *live pro-cast* iaon ara Auti n Tei. ma I kaongoaki bwa bon akea te kanganga ma ngke moan waaki te auti ni karokoa te tai are a tiringa iai. anne ngkanne kanga te *confirmation* n te reta ae e a tia n

roko. ao e nakoim te *leader* n te Kaitara ngkana iai mai iroum.

Hon. Tessie Eria Lambourne: E nang baiti. bwa are I aki kabwarabwara bwa te kanganga arei. ngke e nako bwanara ao e a manga *skip* kanga e a manga *rewind* bwa n te maroro ae aki n are e a reitinako naba. bwa e maroro te Beretitenti iaon tenan Kaoti. ao I maroro ao e a manga nako bwanan te Tia Tei mai Betio ae tiaki kanoan. ti anne. kanga iai te mena ae mangaongao te ongora iai. ma e aki toki te kanako bwana ma ti anne. ngkana arona bwa e kona n taraki anne. Ko rabwa.

Tibiika: Ao tao N na kanakoa nakoim te Minita n te *Communication* Hon. Tekeewa Tarati.

Hon. Tekeewa Tarati: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e koaua. ao n aron kaongoakiu mai irouia au Taan Mwakuri n te BPA are ngke e toki te rerio are e *live* are imwin iteran 7 ao ngkanne are imwin tokin te rerio ni karokoa tokin te tai are kanga e toki iai. anne ngkann te *replay* . are anne e bon nako mai ikai. man aia *recording* am koraki *Madam Speaker* nanona a ti uotia nakai ao angania kain te BPA ao ngkanne mai ikanne are e a *play* . ngkana tao iai te aki nakoraoui n te rawerawe mai ikai ao bon anne naba ngkanne are e a manga oti iroun te BPA e aki

nakoraoui naba n te tai anne. ma anne kabwarabwarana. ara rerio mai moana ni karokoa tokina. ti *keep an eye* nako iai ao ti *monitor* . iai ara Komete ane e tararuia. ao I taku bwa kam kakoaua n aron ae ko taekinna *Madam Speaker* . akea te *interruption* mai moana ni karokoa e toki. ko rabwa *Madam Speaker* .

Tibiika: Ko rabwa te Minita. bwa I taku bwa anne ae N na taekinna. bwa I taku bwa te kanganga ae reke imwin are ngke e a tia ni kainaki te kanako bwana. are e a bon *on* ana *program* te kanako bwana. bwa bon ara kanganga are kam ataia. bon man ara FTR mai ikai. ao anne are ti kataia. a bon keiaki ara IT ni *maintain* ao ni kataia ni kakaea te anga ae na bon mwakuri. e ngae ngke e a bon toki ni korakorana. *hopefully next House* n te ririki ae boou ao e roko ara bwai are boou akea ara kanganga. ngaia are I taku bwa aikai kabwarabwaran tabeaianga ake a tia n tabekaki ao ngkai e a bon rau nanomi iai ao ti nang nakon ara bwai are e a tia n taekinaki. te Kaoti.

Ao te Kaoti ae kaoti n te bwakan taai aei. bon te Kaoti ae na tabekaki iroun te Tia Tei mai Arorae ae karineaki ae bon te *member* n te *Public Account Committee* ae Hon. Teima Onorio ao I a kanakoa

nakoim te Tia Tei bwa ko a tabeka am Kaoti.

**ANA RIBOOTI TE KOMETE
IBUKIN ANA MWANE TE
BOTANAOMATA IAON ANA
AKAUNTI TE ATINIMARAWA
COMPANY LIMITED**

Hon. Teima Onorio: Ko rabwa Tia babaire ao I a reitai ma te Tia babaire n te Komete ibukin ana mwane te botanaomata te Tia Tei mai Nikunau Hon. Tauanei Marea kain te Komete ae Tia Tei mai Tarawa Teinainano Hon. Taoaba Kaiea. bwa N na tabeka te bwana ni kamauri imwain tabekan ara Kaoti man te PAC . ni kamauri nakoim Tibiika kain am aobiti. Beretitenti. Kauoman. Minita. Taan Tei ni kabane ao ai bon kain Kiribati ni kabane. kam na bane ni mauri.

E koaua Tia babaire te Kaoti are I katabeaki bwa N na tabekia n te tai aio bon ana Kaoti te PAC ae kangai taekana. *“Bwa te Maneaba ni Maungatabu aio e na butimwaea ana Ribooti te Komete ibukin ana mwane te botanaomata ae bebwa nambwa 40/21 ma ana iango ni ibuobuoki iaon ana Akaunti te Atinimarawa Company Limited aika toki n 31 n Ritembwa n ririki aika 2016 -2018 ake a tia n tuoaki iroun te Oteta Tienera ao n taiboranaki imatan te Maneaba ni Maungatabu bwa Bebwa nambwa 53/18 . ana Ribooti te Oteta Tienera 1 n Okitobwa 2016 nakon 31 n*

Ritembwa 2017. ao Bebwa nambwa 05/20 . ana ribooti te Oteta Tienera 31 n Ritembwa 2018.”

Tia babaire ao imwain ae I maororo raoi iaon te Kaoti ao I kan moana au maroro n tabeki taeka ni kaitau bwa a nang kakawaki bwa inanon karaoan ara mwakuri n te PAC ao a mwaiti taian buoka aika ti karekei ibukin karaoan ara mwakuri iaon te Akaunti. ana Akaunti te Atinimarawa. ma I a moana moa te kaitau tao bon ibukin te Onimakinaki are kam a tia n angan te PAC bwa e na kona n tabe iaon rinanoan taian Akaunti. ana Akaunti te Tautaeaka ao bon te kambwana.

Te kauoua. I bon kaitau nakon te Oteta Tienera ma ana Taan Mwakuri ma kain ana aobiti riki ibukin kairara rinanon ana ribooti ana *Audit Report* iaon ke te Atinimarawa ibukin ririki akana 2016 ao 2018.

I aki naba mwaninga taekaia tao *director* man te botaki n akawa are temanna are e onea mwin te Tia babaire n te tai anne. bon te CEO ao te tia mwane man te Atinimarawa ake a ibuobuoki naba ibukin kaekaekan titiraki ni kan ota iaon ana waaki ao ana Akaunti te Atinimarawa.

Inanon karaoan te mwakuri ni kakaei ao ni ukeuke Tia babaire ao ti kaitau bwa e reke ara tai ni kaea .

nora ana tabo ni karikirake te Atinimarawa ao n toka naba iaon te Kaibuke ae LC Tekimarawa. ni kakoaua te tabo are anai tano iai. a ken tano iai inanon te nama i Betio. ao bon te kaitau naba nakon Kaben ma ana Kaimoa ake Taan Mwakuri ake a tia ni ibuobuoki iaon aio.

Ao te kabanea raoui ni kaitau nakoia kain te Aobiti. riki Komete Tia Koroboki ao bon te Tia babaire. Tia babaire..

Tia babaire tao I bon riai naba ni kaitau nakon te Tautaeaka riki te botaki ni mwakuri are e mena iana te Atinimarawa. te Botaki n Akawa. MFRD. bwa ti kakoaua Tia babaire bwa iai ana kaeka are e tauraoi. ae ti a tia ni karekea. ao ti kaitau bwa aio tao e a kaea riki nanon kanga are e kantaningaki Tia babaire bwa ti na ongora bon mai iroun te *Ministry* mai iroun te Minita are tabena ao tiaki te kambwana are e na kaekaira te Tia babaire. bwa ti kantaninga ana kaeka te Tautaeaka are e na karokoa te botaki ni mwakuri. ao ti kaitau bwa e karaoaki nanon aio Tia babaire. tao bon ti ara bubuti Tia babaire bwa tera ngke ti bon tarai Tuan ara Auti bwa ti na iri. kanga n aron ara nonori mai ikai ao e a roko ana kaeka te Tautaeaka n 23 n November te bongina imwin are e kantaningaki bwa e na roko iai. e na riai n roko n te Moanbong. ngke e waaki ara bowi n te tai aio Tia babaire . ma tao bon

ti te bubuti anne nakon taai aika na roko Tia babaire. ma ti a kaitau riki bwa e a tauraoi ana kaeka te Tautaeaka.

Tia babaire tao ti kakoaua ae oi taben te kambwana ae te Atinimarawa bon katauraon te tano ao te atama. bwaai ni karikirake ake a kainanoaki ibukin ana waaki nako te botanaomata . tao bon te Tautaeaka. kambwana botaki nako. temanna ma temanna Tia babaire. ao ti kakoaua ae e waaki bwa te karikirake ngke moan waakinaki. te karikirake ae aranaki bwa te *ESAD* are e mwanenaki man te Tautaeaka ni Kiribati. te EU ao te SBC Tia babaire. ni kaitarai ke tao ni kataia ni kaitarai tenan kanganga ake a noraki n taai akekei. rotakin mataniwin te aba ibukina ngke e korakora anaki te tano ao te atama mai mataniwin te aba Tia babaire ae tao e a nang riao ao tao n riao naba naba te Tua. ao kakae an nikoan anne ao e noraki riain katean matan te karikirake ae e a tia ni manga riki ngkai bwa ai ana kambwana te Tautaeaka teuana tao man te ririki ae 2014 rikaki.

Ma Tia babaire Akaunti aika teniua aikai ti tarai n te tai aio ao bon iai ana kukune te Komete n aron ane kam noria n ana Ribooti ao a bane ni kaweneaki inanon te mwakoro ae 5. ana nonori te Oteta Tienera. tarakin Tua ake e kabaeaki te Atinimarawa bwa e na riai ni iri. e

iri nanoia ke e aki. ao bon taran ngkane aron te Akaunti bwa e uara e nakoraoi ke e aki. tera aron teinraoin ke ana *Financial Position* te kambwana aio. bwa tarakin te tao kanganga aika noraki inanon ana waaki Tia babaire.

Ma I kan moanna man ana nonori te Oteta Tienera Tia babaire. I taku bwa e rangi ni mataata bwa te Oteta Tienera e anga ana *opinion* ae *the qualify opinion* . ae tao kauarerekean te kabwarabwara iai. e noria te Oteta Tienera bwa a na Akaunti te Atinimarawa ao e uarereke te kanganga iai. ma e ngae ngke ti taekinna anne ao tao kanga bon iai kakoauana bwa bon iai norana bwa tao iai rongorongobebwa ake e kantaningai te Oteta Tienera n te tai arei ao aki reke irouna. aki katabwaina raoi aron te rongorongore e kantaningaia. ma e tarai te Oteta Tienera bwa n akean rongorongokei ke bebwa akekei ao e bon. kanga e aki nang rota aron tein te Akaunti. ngaia are e taraia bwa te *qualify* . e uarereke te kanganga Tia babaire. bwa iai kabwarabwara aikanne I aikoa rinanona Tia babaire ma tao kanga. kauarerekean te rongorongore. tao iai kakoauana iroun te Oteta Tienera bwa iai mamaran tauan mwin bwaai. te *inventory* . iroun te kambwana ae te Atinimarawa. aki nang tauaki raoi mwin ana bwai. mwaitin te tano bwa are tao e anaki ao e a tauraoi ni kabonakoaki. iai

aki kakoauan ware tabeua n aron ana karao bwai. aikanne akana a bane inanon te ribooti Tia babaire. ma e *qualify* ibukin ririki aikana 2016-2018.

Ngkana ti a manga tara te Tua. e iri Tua ara kambwana ae te Atinimarawa ke e aki. ao inanon te ribooti Tia babaire ao e katereaki Tua. uoua Tua. te moan tao bon te Tua ibukin karinan aia Akaunti te kambwana. ao aio are a kabaeaki iai kambwana ni kabane ian te SOE Act 2013 ao riki n rekereke ma te kibu 20. iai taina are a riai ni karina iai ara Akaunti. ao ti kukurei n taekinna bwa te kambwana ae te Atinimarawa kanga bon akea ana kanganga. e iri Tua iaon aio. tao ibukin 2017 nakon 18 ao ririki akana mai imwaina kanga. tao eang tao iai te kanganga bwa e aki reke tain karinana ngaia are ti aki kona n taetae iaon anne Tia babaire ma ti kaitau bwa iai norana bwa e iri Tua. e ira te Tua ibukin karinan ana Akaunti.

Te Tua are teuana riki te Tia babaire iaon te *procurement* . ma ti kakoaua Tia babaire bwa te Tautaeaka ao bon ana kambwana ni kabane. a kabaeaki bwa ana ira Tuan te kabobwai. ao inanon te waaki Tia babaire ao iai ana bobwai te Atinimarawa aika e karaoi inanon te ririki ae 2017. te moan e kaboa te *Motor vehicle* . ke te *spinning plant* ae arana. kabwara au bure. ae

mwaitin te kabanemwane iai \$30 tengaa. man te kambwana ae *MACDOW* are kanga e karaoa ngkoa te karikirake ae bubura ikai iaon Tarawa.

Te bwai ae riki Tia babaire. ti kakoaua. e kakoaua te *Audit* . ao bon ngaira te Komete bwa e ira Tuan te bowai n are e kaboa mai iroun te kambwana ae ti teuana. tao ian te kibu ane 22(1A)B ae te *single sources* Tia babaire. ae ti kakoaua bwa te bobwai aio 30 tengaa. ao ian naba te Tua ni bobwai n te kibu 22(1) Tia babaire ao bobwai ni kabane ake a bwaka ian 50 tengaa a kainanoa ana kariaia te Tia Koroboki n te botaki ni mwakuri te *Ministry* are e mena iana Tia babaire are e tararuia. ni karaoan ana kakaeen te Komete ao e kunea bwa ngaia e ti karaoaki te bobwai n ana kariaia te baba n tararua ao e aki roko iaon te Tia Koroboki. ae nanona n te itera aio ngkanne ao e noraki e kunea te Komete bwa e a tia n aki ira te Tua ane 22(1) Tia babaire ibukin te mwaiti. mwaitin te kabanemwane are kabobwai iai.

Iai naba ane teuana te kabobwai. te bobwai mai tinaniku. ana bwai ni mwakuri aika bubura. tao te *Excavator* te *Loader* n te mwaiti ae \$281 tabun tengaa Tia babaire. aio ae raka iaon 50 tengaa Tia babaire te bobwai iaon te Tua. e na riai ni karekeaki te kariaia mai iroun te *Chief Procurement Officer* . Tia

babaire tao aio naba te itera teuana are e noria te Komete ao e kakoaua bwa e aki ira nanon te Tua te kambwana bwa e ti karekea ana kariaia te baba n tararua ao e aki roko iroun te *Chief Procurement officer* Tia babaire. ma te bobwai mai iroun *McDonals* . te *single sources* e ira te Tua anne Tia babaire.

E koaua a mwaiti bwaai aika kona n taraki iaon ana Akaunti te kambwana I taku bwa ibukin ririki akana 2016 nakon 18 ao iai norana bwa tao iai te kerikaki teutana. e aki nang raoiroi. ana Akaunti n te tai anne. n ririki aikanne. ao te kabwarabwara are e karekea te Komete. e ruti. e reke ibukina e a toki te buoka are ngke e moan waaki ao e reke te buoka ngkoa mai iroun te Tautaeaka te SPC. e a toki te buoka anne. ma ti kakoaua iai tao rakan te karekemwane tao imwin katokan te anai tano akea te kariaia n akea te *license* . ao imwin te *Capinet Decision* Tia babaire. ao iai naba norana man te tai anne are e karaoa te *Causeway Dai Nippon* ao iai rakan te karekemwane man te itera anne.

Iaon teiraoin ana Akaunti ke teiraoui te kambwana Tia babaire te *Financial Position* ao I kukurei n taekinna bwa iai norana ae karako ana tarau ke kanga e bon uarereke ngke tao ngkana iai ana tarau te kambwana aio. ngaia iai noran marurungina ni kona ni kaitarai

ana katabetabe inanon ririki aikane Tia babaire. ma ti kakoaua naba bwa ngkana e taraki ana *Current Asset* ao bon iai noran uarereken kaubwaina ao e aki nang korakora ana *working capital* bwa tao ti 1 tabun te mirion Tia babaire n te ririki ane 2018.

Ao irarikin aio Tia babaire . I kakoaua bwa iai nakoraoin kabonganana ana bwai ni mwakuri. bwaai ni mwakuri aika nang bubura. tenan *heavy plant* . ao ngkana e taraki aron te *fixed asset turn over ration* Tia babaire ao iai noran tao te raka teutana man 0.34 te tianti. iaon te \$ ni 2017 nakon te mwaiti ae 0.40 te tianti n te \$ bwa n te ririki 2018 Tia babaire. tao iai te *space* ke te *room* ibukin te *improvement* . ma iai kan noran te kerake ao e raioiroi aio Tia babaire. ma tao e kona n tamaroa riki. ngkana ti a manga tara ngkane. nakoraoi ana ioki ni bai Tia babaire ao ko tara aron ana *sales* ana bwai ni mwakuri ake ana atama. are te atama ao te tano are e katauraoi. ao inanon ririki aikanne ao tao ngkana e taraki. te *turn over* naba Tia babaire iaon te *sales* Tia babaire ao iai noran tamaroan biribirin ana ioki ni bai. kaotinakoan ana tano ma ana atama ao kabonakoana. tao n te ririki 2017 tao te 17 ana tai ni ioki ni bwai. ma ti kakoaua bwa tao iai te kerikaki inanon te ririki are inwina e a kerikaki inanon 11 te tai. tao aikanne kanga taratara

inanon aron teiraoui te kambwana ae te Atinimarawa. bwa Tia babaire ti kakoaua bwa inanon te waaki ao bon iai taian kanganga tabeua. are tabeaianga iai te Komete. ao te moan tabeaianga tao e kaineti ma taian tarau. tarau n te kambwana. tarau ake tao e kariaia te kambwana. bwa a na kona ni karaoaki. ao riki tarau iaon te atama ao te tano Tia babaire.

Te ririki 2017 437 tabun te ngaa Tia babaire ao ti kaitau bwa iai te kerikaki teutana nakon te mwaiti ae 292 tabun tengaa n 2018. ma e kakoauaki Tia babaire bwa aio te tarau n te tano ao tea tama mai irouia tao bon ana botaki te Tautaeka. iai man botaki tabeua. abamwakoro. aomata temanna ma temanna Tia babaire. ti kukurei n noria bwa iai kerikakin aio ma tao bon te kantaninga Tia babaire bwa e ana aki rangi ni kabaebae ana waaki te kambwana taian tarau aikai Tia babaire ao a bon riai n itiaki ao n rikoaki. ao I taku bwa e kakoaua te Komete bwa iai ana waaki te kambwana ae te Atinimarawa ni kataia n rikoi taian tarau aikai Tia babaire.

Te kauoua tao bon ana kukune te Komete bwa ngaia iai naba aia tarau Taan Mwakuri ni bon te kambwana. tao bon te mwaiti ae uarereke riki bwa ti 4 tabun tengaa Tia babaire. ma kanga e tabeaianga iai te Komete ibukina ngke e noria bwa kanga bon

akea taekan ae e uki te taura. akea ana *policy* ke ana kainibaire te kambwana ibukin te tarau. ma Otara bwa e kariaia te baba n tararua are e tiainai aia *cheque* ibukin aia tarau Taan Mwakuri ao bwaai akeke a tarau ibukina kanga n aron te kabwarabwara ae anganaki te Komete ibukin bon buokan kanakoraon aia mwakuri bwa tao aia kau ni mwakuri ke tao tao te *mobile* ibukin te aobiti are e na kona ni kabongana te tia mwakuri ao bwaai riki tabeua te Tia babaire.

Ti kaitau bwa iai mwakurian aio ao eang te kantaninga bwa e na bon itiaki naba te itera aio Tia babaire bwa e na aki tataua aron biribirin ao butiraoin te kambwana.

I a tia ni maroro iaon te taua ni mwii. bon anne te tabeaianga ae korakora are e bon koteia te Oteta Tienera n ana ribooti ao e kamatoa naba te Komete. bwa iai aki raoiroin tauan mwin te tano te atama. n aron ae kakooua te Komete akea tauan mwin aikai n 2015 ao 16 . e ngae ngke tao e a bon waaki te kabo tano ao tea tama. aki tauaki mwin aikai. a tibwa tauaki imwia n Okitobwa 2016 nakon 2018 Tia babaire.

Eang Tia babaire. tao ti kona naba n tarai ana bwai ni mwakuri te kambwana ae te Atinimarawa. te PPE bwa ti kakooua te Tia babaire

bwa ana bwai ni mwakuri te kambwana te aio. bwaai ni mwakuri aika a bubura. a bobuaka . a bobuaka booia ao a bobuaka naba aron kabutakin bwaai ni mwakuri aikai. tenan *heavy plant* iai naba ana kaibuke ae LC Tekimarawa ao iai naba mitin ni mwakuri aika tibwa manga kaboaki are I kabwarabwara taekaia kanga iran e ke aki iran nanon te Tua ni kabobwai Tia babaire. tao mitin ibukin tao te *Loader* . te *Excavator* Tia babaire. ngaia are ti noria bwa iai korakoran ao marurungin te kambwana ae te Atinimarawa ma ana bwai ni mwakuri. ma tao kanga bon akea raoi te kanganga iaon aio ao bon ti noran are e aki rangi ni iraki te Tua ibukin te kabobwai. ma tao ae ti kan taraia riki Tia babaire. bon aron te tararua ao kawakinan bwaai ni mwakuri aikai. bwa ti kakooua kanga akea raoi te auti ke te tabo are a na kawakinaki iai. bwa bon raea ian te riringa. te karau. ao te bururu mai i taari Tia babaire.

Ao kan maroroakina naba te kanganga teuana are tao ngaira ara tabeaianga n aron ana waaki te kambwana ae te Atinimarawa ni katauraoa ana tano. are e kenaki mai nanon te nama. e aerake mai iaon te kaibuke ao te bwai ae a karaoia. a kabongana aontano n tauana. e kenaki moa aontano ao e kabwaroaki tao te tano ma te riburubu arei ao e manga bon rabunaki ni bon tanon aon te aba

Tia babaire. ae ti kakoaua iai bwa e a irinako ngkanne tanon aon te aba arei ngke e mwau bwa tao teuana nakon uoua te bong ke tao teuana te wiiki. e a uotaki te tano anne. angkoa e a mwau nakon te mitin ni kamanti takataka. e a irinako ma are bon tanon aon te aba. ao titabo naba ngkanne ngke e a manga anaki mai ian te mitin ni karao tano. ni Kamanti takataka. ni kamanti tano ao karaoan kaotinakoan te atama. bwa are te tano naba are iana. ngke e rabwa te tano ma te atama man te mitin arei. e a bwara nako aontano ao ngke e nako n anaki. n te mitin. n te bwai ni mwakuri . e a butia naba ma te tano are mai iana. are bon tanon aon te aba Tia babaire. ngaia are tao anne teuana te tabeaianga Tia babaire bwa tao e na aki koaua raoi aron kanga mwaitin te tano ke te atama are e bon karekeaki mai taari man te nama Tia babaire.

iai naba kanga te tabeaianga n aron tao te kanganga teuana are ti noria te Komete n aron kamwauan te tano. bwa are koaua tao te tano are e anaki n te Kaibuke mai taari ao e roko ao e mwaimwai. e a kabwaroaki. e kenaki aon tano ao e kabwaroaki iaona. e a manga rabunaki n te tano ae mwau are bon mai iaon te aba. tao aio. tao bon ti aio aron kamwauan te tano ke tao iai riki kawaina. ao ti mamataku teutana n baika karaoaki itinaniku ao e koaua tao e na kainanoa te

investment ae korakora riki kabanemwane iaon taian mitin are a na kona ni ibuobuoki ibukin kamwauan te tano Tia babaire. ma tao aio ti bon tabekia bwa titiraki tao e na kona ni kakaeaki riki angana. e aonga n ae bon koaua raoi bwa bon te tano ma te riburibu are mai i taari ae karaoaki ao e otinako bwa te bwai ni bobwai Tia babaire.

Teuana te kanganga naba ae noraki Tia babaire. bwa ti ongora irouia Taan Mwakuri bwa iai te urarake n n ana tabo te Atinimarawa n 2017 ao aio e kabwarabwaraki bwa e riki man te *circuit board* . n te *Generator* are kamaua te mitin ni karao tano. ao atama. ma tao bon ti tabeaianga Tia babaire bwa e kakawaki aia *safety* ke manioia ara Taan Mwakuri ao a bon riai ni iai bwaai ni kamanomano ibukia Taan Mwakuri ao ake a na bwaini aoia . tao aia kau. tao aia *protective clothing* Tia babaire tao aia *helmet* ao tao a bon kakawaki naba bwai n tiri ai. ibukin waekoan kamatean te ai are urarake Tia babaire.

Eang Tia babaire tao kanga aikanne nonori ake I kan maroroakin inanon te tai aio. ao taian kanganga ake e a tia ni kakoauai te Komete ao e keiaki ni kaotinakoi ana iango ni ibuobuoki iai. iai 11 ara iango ni ibuobuoki. ngkana arona bwa e kariaiakaki n tangiria n ti wareki

bwa aonga ni kona ni mataata nakon te botanaomata.

1. E riai te baba n tararua ao bon te *management* ni kakai riki ana anga ibukin kabuburan te karekemwane ao kauarerekean te kabanemwane e aonga ni korakora rakan te kambwana.
2. E riai TACL . te Atinimarawa ni kakai anga ni kawakin raoi ana bwai ni mwakuri n aron katean auti aika na kawakinaki inanona ma te tabo ni mwakuri ibukin karaoan uruakia. e kakoaua te Komete bwa a bon tiku naba n raea inanon ana tabo te Atinimarawa ian te riringa ma te karau ao te bururu mai i taari.
3. E n kateimatoa ana kakaonimakin ni karokoa ana Akaunti te kambwana iroun te Oteta Tienera n taina are e baireaki n te Tua.
4. E riai te Atinimarawa ni ira raoi Tuan te kabobwai kai e oti bwa e a tia n aki iri tabeua mai buakona Tuan te kabobwai n ana kabobwai akana a taekinaki n te ribooti.
5. E kaungaki te Tautaeka bwa e na tara raoi ana kambwana ae te Atinimarawa bwa e na riai ni korakora ana raka ibukin maiuraoin te kambwana ao ibukin naba tibwan te

- Tautaeka ae bon riai n reke man ana raka te Atinimarawa.
6. E riai te Tautaeka ni kamatoai ana anga ake a tia ni bairei ibukin te anai tano ao te atama i mataniwin te aba ao ni kakai riki ana anga aika na ibuobuoki nakon rikiraken te Atinimarawa ao ni manena iai bukin kateana ibukin tobwakin kainanoia te botanaomata .
 7. E butiaki te Tautaeka bwa ena riai ni kamatoa ana babaire nakon te Atinimarawa ibukin kawaekoan karaoan ana kainibaire iaon te kabobwai n tarau bon ana rabwata nako te Tautaeka. karikirake man te Tautaeka ao bon mai irouia rabwata riki tabeua ma aomata nako n te aro bwa e na aki rotaki kaubwaina ma aron butin ana waaki inanon te ririki teuana ma teuana.
 8. E kaungaki te Atinimarawa bwa e kateimatoa ao ni karaka riki aron tararuan ao kamwakuran ana mitin ma ana bwai ni mwakuri riki ake a kabonganaki ibukin anaakin ao karaoan ana tano ma ana atama . bwa e aonga n tamaroa riki noran kabonganana ana bwai ni mwakuri ni kaineti ma ana karekemwane. ke te *Fixed Asset Turnover Ratio*.
 9. E kaungaki te Atinimarawa bwa e na kateimatoa ae akea

ana tarau man rabwata ke taabo tabeua ma e riai ni iai te kainibaire ibukin te tarau. mwina e na iai te ae na kan tarau te Atinimarawa n rabwata ke tabo tabeua ibukin kabutan ana waaki.

10. E riai te Tautaeka ni kaunga te Atinimarawa bwa e na kabonganai bwaai n taua ni mwii. *inventories* aika rangi n tamaroa. kai e kaoaua bwa bon anne raoi oin ana karekemwane ao e bon riai n tararuaki raoi. e na rangi ni kabanea riki ana tai iaon katamaroan tauan mwin ana *inventories* riki ngkai iai noran kerikakin ana *inventory Turnover Ratio* 2018 ni kabotauki ma te ririki are mai imwaina 2017.

11. Bon mauria Taan Mwakuri e riia ni moan bwai iroun te Tautaeka ao e riai n taraia bwa e na iai anga ibukin totokoan reken te urarake ao ni iai bwaai n tiri ai aika a tauraai ngkana iai te urarake.

Tao aikai kanoan ana ribooti te Komete te Tia babaire ao e kukurei n tabeka te Kaoti n aron taekana are I a tia n tabekia iai. ko rabwa Tia babaire.

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei ngkai ko a tia n tabeka am kaoti ao N na kanakoa moa nakon te Tautaeka

bwa e na anga na kaeka. I angan moa te Minita n te *Fisheries* . Hon. Ribanataake Tiwau. e nakoim.

Hon. Ribanataake Tiwau: Ko rabwa *Madam Speaker* ao te moan bwai bon te bwana ni karabwarabwa nakon ana ribooti te PAC ake a tia . iaon ana Akaunti te Atinimarawa aika toki n 30 n Ritembwa 2016 nakon 2918 ao I boutoka butimwaeen te Kaoti *Madam Speaker*.

Ao e rabwa. e koaua ti nang karabwarabwa bwa kanga taran ae man ana kabwarabwara te Tia uota te Kaoti *Madam Speaker* ao e tara n ae iai te nakorai ae noraki n ana Ribooti te PAC iaon tararuan ana kambwana te Tautaeka ae te Atinimarawa ao I a bon anga moa te kaitau nakon karaoakin. iran nanon bwaai aikai mai irouia kain te Atinimarawa n reitaki ma ana mwakuri korakora te PAC ao ana aobiti te Oteta ni karaoan tabeia ae rangi ni kakawaki ibukin tararuan ana Kambwana nako te Tautaeka.

Ao e koaua *Madam Speaker* tao N na kabwarabwara tabeua rongorongon te kambwana aio ao I taku bwa bon iai tabeua rongorongo ake e a tia ni kabwarabwara te Tia uota te Kaoti. ma e kakawaki bwa e na katereaki naba teutana n rongorongon ake e na manena ibukin ana ongora te botanaomata . ao te koaua te Atinimarawa bon te

kambwana ae moan tei ao ni boutokokaki ian te mwane ni karikirake 2012 nakon 2012 ao eti are e taekinna te Tia Tei ae rine are man ana buoka te AU are mwane te karikirake aio.

Oin kateakin te karikirake bwa e na kaitaraki ni kauarerekea te kanganga ae te anai tano ao atama i mataniwin te aba. kai e kakoauaki man ribooti aika bati bwa te anai tano ao atama e korakora ana urubwai iaon te kanakinako i mataniwin te aba. anne ngkane kanga bukin moan katean te mena aio bwa e na kataia ni kauarerekea te onobwai are e karaoaki man te *beach mining* ao e na kauarerekea. ngaia are e karaoaki te kambwana aio e bon kaitara te kanganga anne. ni 2015 ao e a *registered* te kambwana ae TACL bwa kambwana ke te *SOE* are nanona bwa e waaki ao ni kakai ana anga ni karekemwane ni kaitarai ana kabanemwane man ana karikirake are waakinna. karekean ana raka ao ana waaki ni kabane a na bane ni mwakuri ian te *SOE ACT* . Iai ana kaeka te Tautaeaka are e a tia ni kawenea ao e koaua ni kaitara are e a tia ni uotiarake te PAC. nanona ngkanne tabeua ae na tuturuturu tao kaekan tabeua tenan titiraki ma iango ni ibuobuoki ae e a tia ni kawenea te PAC.

Ao e koaua tao ni kaekan aikanne *Madam Speaker* ao iai Tua tabeua

akana N na ti katuruturui. e koaua e taekinaki bwa iai iango ni ibuobuoki akana a tia n tabekaki. ma iai Tua akana a bon katuruaki ao I taku bwa e kakawaki bwa ti na anga ara kaeka iai. ane e a tia naba ni kaweneaki inano te ribooti are e taiboranaki nakon te Auti. ao aikai ngkanne tabeua titiraki aikana a kaweneaki ao iango ni ibuobuoki. Kakaeana ana anga te kambwana ni kabubura ana karekemwane ao ni kauarerekea ana kabanemwane naba bwa e aonga ni korakora rakan te kambwana. I taku bwa e rangi n teretere n ara Kaoti bwa iai n ana *draft* SOI ae ibukin 2022 nakon 2024. Te kambwana ae e a tia n roko iroun are e tabeakini itera aikai. kanga SOEMAU. ao e kabwarabwarai aron ana karekemwane ao anga riki tabeua ni kauarerekea te kabanemwane. Aikai tabeua ana anga ni karekemwane te kambwana n ana *draft* SOI. e na kona n riki TACL bwa te *main supplier* te tano ao te atama ake a bon kona n reke iaon Kiribati. ao ake a kaoaki naba mai itinaniku ibukin karikirake. ibukin ana karikirake nakon te Tautaeaka iaon Tarawa ao abamwakoro nakon Kiribati.

Anganakin te Atinimarawa te kona ni ibuobuoki ibukin karaoakin bono ao *Causeway* aika boou ao mwakuri n onobwai. I taku bwa n aron are kam kona n noria ngkana kam bubuti irarikin ana aobiti te

Atinimarawa ao iai tenan. kanga timanti ke kanga arana bwa tenan *tedra pot* ane a roko inanona. a kataia ni karaoia. aio e na ibuobuoki ibukin kanakin mataniwin te aba. ao ngkanne tabeua karikirake are e nang moanna n rinnako iai te Atinimarawa ni manga kaitara ara kanganga iaon kanakakin mataniwin te aba ibukin rikiraken te iabuti. ao aikai ngkana kam nori. e na rangi ni ibuobuoki bwa te aekaki ke bwaai akanne e na ibuobuoki iaon tukan korakoran ana urubwai te nao. e kona ni kaweneaki bwaai aikai imwain te bono are e na manga karaoaki. ngaia are akanne tabeua bwaai aika kam nora nori ane e a tia n rinnako iai te Atinimarawa ni karaoi bwaai aikane ibukin kanga kababan nako ana karikirake are e kateia te PAC bwa te titiraki ao te kaungaunga nakon te kambwana.

E na rangi ni ibuobuoki naba anne ngkana kenakin rawa aika boou. ao mwakuri ni katamaroa ni ikotaki ma te kariki aba. ke tenan *Land reclamation* . anne tabeua bwaai ake a kona n tarai te Atinimarawa bwa a na anga ni karekemwane ao e a tia n tauraoi te Tautaeka rinanon te *Ministry of Fisheries* ni ibuobuoki ni kataia ni kakioa nanon te kantaninga aio ni kaeka are e a tia n tabekia te ana aobiti te Oteta. te *Auditor General* ni ikotaki ma ae tabekia te PAC.

Ti a nakon ane te kauoua. aki taun te *space* ni katean te *warehouse* ibukin kamanoan ana bwai ni mwakuri te kambwana kai e noraki baw a katukaki bwaai ni mwakuri itinaniku ao n rotaki n te riringa ma te karau ao te bururu mai taari. ana kaeka te Tautaeka nakon anne. e tauraoi te Tautaeka ni mwakuri ma te MELAD ibukin kakaean riki taabo ake e na tauraoi ibukin kaekan te kanganga buokan te kanganga anne.

Te kateniua aki iran nanon Tuan te bobwai. ao e koaua ane e a tia ni katerea te *member* temanna man te PAC ao te Tia Tei ae karineaki mai Arorae. e na butiaki. ao e kaekan te mena anne. e na butiaki te *Ministry of Finance* rinanon te *procurement* mai inano bwa e na katabangaka riki ana kaongora nakoia kambwana nako ma kain te *Board* iaon Tuan te bobwai n te aro bwa e na iraki kanoan te *Procurement Act* ibukin te bobwai. anne kanga bon ti. ao n tabetai tao e aki rangi ni mataata raoi kawain aio irouia ngaia are a kataia ngkanne. ti na kataia ni ibuobuoki ni katabangaka riki te kantaninga anne nakoia SOEs bwa e aonga n are e mataata bwa tera kawai ae a riai ni iria inanon te *procurement* . bwa I taku bwa te bwai ae kakawaki ae na riai naba n ataki *Madam Speaker* bwa tenan *tools* ke *equipment* aikai a nang *specialize* mwakuria. ao n tabetai e nang kanganga ae na reke iroun te

supplier temanna ma temanna. ngaia are eti iai te *single source* ae bon mwaneweia te Tia uota te Kaoti ae ti anne angana bwa e kona n ae tao iraman ae a kona n *supply* te mena aio. ma tao e koaua irakin nanon Tua akana iaon ana *clearance* tao te *ministry* te Tia Koroboki are tabena te karikirake aio. tao e koaua ae akanne tabeua ae a tia n aki iraki nanona. ma tao ian bon te aki ota raoi iaon kawain aio. tao kantaningakina irouia n angin te tai. a kantangingaia bwa te *Board* are ngaia e na bairea aron te kambwana. ma ti a tia ni maroroakini aikai ao ti na ibuobuoki ni kamataatai aikai nakon te Atinimarawa.

Te kaaua. teimatoan te anai tano ao atama ae e aki eti e kona n rota ana karekemwane ao I taku bwa aio e tiku iaon imarenana ma te MELAND ao are tabena mataniwin te aba ao te *beach mining* . ni kataia ni kakoi riki Tua. iaon anaki te tano ma te atama mai mataniwin te aba n te aron bwa e na kaeaki raoi nanon te kantaninga are e kateaki iai te kambwana aio. bwa e kateaki te kambwana aio ian te kantaninga ae na kauarerekeaki anakin te atama ma te tano mai mataniwin te aba ae ngaia e kona ni karika te kanakinako. ae korakora. te urubwai ae korakora man te kanakinako.

E koaua iai naba iango ni ibuobuoki ao titiraki a na kateaki ibukin kawaekoan karaoan ana kainibaire te kambwana iaon te kabobwai n tarau. ao akanne iai ngkai ana *draft finance policy* te kambwana ae tauraoui n rinanoaki ao ni kabwataki iroun te *board* bwa te kantaninga bwa e na karaoaki nanon te kainibaire aio n te ririki ae boou 2022.

Ao iai naba taekinan karakan ana *Inventory turnover Ratio* te kambwana ao ana kaeka te Tautaeka nakon anne. n te tai aio ao iai ana anga te kambwana n taua mwin ana *inventories* n aron aikai. kateirakeia *securities cards* ao te *Tally Clerk* . bwa ana ibuobuoki n taun mwin tau mwin tano ao atama ake a otinako man te kambwana ao ni kakoaua bwa a na riai n tia ni kaboaki.

Iai naba te *logsheet* ibukin te kenken ao te *Daily logsheet* ibukia kain te *Cluster* .

Te kaitiua . ana anga te TACL ibukin totokoan reken te urarake. ao I taku bwa e a tia naba n reitaki te *Ministry* ma ngaia. ao kaekana aikai.

Aikai baika e kabonganai ke e *practice* inanon te tiri ai ibukin tararuakin mauria kain ana tabo ni mwakuri.

1. E na *comply* nakon Tuan te *Occupational Safety and*

Health rinanon te *Personal protection equipment* . a bane naba n toa ana aobiti ma taian bwai n tiri ai. iai te *submersible* ae tauraoui ni katika te ran man te Manibwa ngkana arona bwa iai te urarake ae bubura. ao te kaibuke e a toamau naba ma ana *Safety gears* ibukia taan mwakuri. ni kaineti ma ana Tua te *Marine Division* .

Akane ngkanne tabeua ae kanga tao kaekan are I taku bwa e a bon tia ni kaweneaki te kaeka naba aio *Madam Speaker* iaon. ni kaeka ana titiraki te PAC ma ana kan ota. ao are e a tia ni kawenea ao e a tia naba ni *confirm* ke *acknowledge* te PAC bwa e a tia n roko imatan te Auti. ao ni ikotaki ma.

Ngaia are akane tabeua kanga kaekan ao kamatoan ana kan ota te PAC iaon itera ake e kawenei . e angan ara *Ministry* bwa ti na kaekaeka iai. ao I taku bwa ti a tia ni kakoroa nanon anne. n te kaeka are ti a tia ni kawenea imatan te Auti.

Ao te kabanea ngkanne ai bon rariki kanganga ake a tia ni mwaneweaki ao te karabwarabwa . e karabwarabwa te Tautaeka nakon te TSL ngkai e noraki bwa iai ana kakamwakuri ae tamaroa ao te kakaonimaki ae korakora ni karokoi ana ribooti n aron are e a tia ni mwaneweia te tia uota te Kaoti nakon te Maneaba. iaon taia. iai

kanga norakin te tamaroa iaon karorokoan ana Akaunti n te tai ae riai ao bwaai riki tabeua ake e na riai ni kakoroi nanona ian te Tua. Tuan te SOE Act.

E teimatoa ni kakaomaki ni karokoa ana Akaunti. n aron are ti taekinna. e teimatoa ana kakaonimaki TSL n tararuakin ao kamwakuran ana mitin ma ana bwai ni mwakuri ni kaineti ma ana karekemwane. *Fixed Assest Turnover Ratio* . e teimatoa n akea ana tarau TSCL man rabwata ke taabo tabeua ma e ngae n anne ao bon iai e *draft Finance Policy* te kainibaire ibukin te tarau ae na iai mai iroun te TSCL. n rabwata ke taabo tabeua ibukin kabutan ana waaki. e na tauraoui te *Finance Policy* aio inanon te ririki n aron are ti a tia n taekinna.

Iai naba te kakukurei teuana *Madam Speaker* ae riai n taraki iai irarikin are e a tia ni mwaneweia te tia Uota te Kaoti ao e koaua ae e a tia naba ni kabwaka te bwai ae kakawaki ae na riai ni mataata bwa e a tia ni kabwaka ana *dividend* ibuakon ana kanganga aika mwaiti *Madam Speaker* ao e tia ni kabwaka ana *dividend* n te mwaiti ae \$15 tabun tengaa. anne are e karaoaki n te ririki ae nako inanon tain te Auti n taai aika nako. e uarereke *Madam Speaker* ma kanga e kaotia bwa iai te maiu. te maiu teutana ae kona ni kakoroa iai nanon tibwangana are katabeaki iai nakon te Tautaeka are

kabwakan ana *dividend* ao n te tai ae nako e a tia ni kabwaka ana *dividend* n te mwaiti ae \$15.142.84 n te ririki. ibukin te ririki 2014 nakon 2020. iai naba ana *tax* ae e a tia ni kabwaka. ibukin te ririki ae 2015 nakon 2016 n te mwaiti ae \$40.000 nakon te Tautaeaka. ao man aikai *Madam Speaker* reitaki ma are e a tia n taekinna te Tia uota te Kaoti . iai noran tamaroan ana kekeiaki te Atinimarawa ao ti anga te bwana ni karabwarabwa nakoia n reitaki ma aia kakamwakuri mwaaka. ao e koaua ti riai ni kakoroa nanon are e a tia ni kaoti ao n tabeki te PAC n reitaki ma ana aobiti te Oteta. ni kateimatoa tamaroan te mwakuri are e a tia n noraki ao ni katamaroa riki nakon are imwina. ma I taku bwa n noran *overall* ke n tarakin ana waaki ni kabane te Atinimarawa I taku bwa iai te tamaroa ae noraki. ao ti anga bwanara ni karabwarabwa nakoia Taan Mwakuri ma naake a tia ni rekereke nakon kabutan ao kamwakuran teuana ami kambwana are e tararuiaia ara botaki ni mwakuri ae te botaki n akawa ao karikirakean kaubwain taari. tao man akanne *Madam Speaker* ao akanne tabeua maroro n reita are e a tia n tabekia temanna man ana *member* te PAC are e uotarake ana Kaoti iaon aio. ao ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Ao I anganiko te *Leader* te Kaitara bwa ko a maroro iaon te Kaoti e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao ti a reiti moa bwana ni kamauri n tamaroan te bwakantaai aei. ti na bane moa ni mauri. ao ko rabwa te Tibiika ao ti kakaitau nakon ara Komete te PAC ibukin aia ribooti are e a tia n uotiarake temanna kain te Komete iaon ana mwane ke tein ana waaki ni kabongana kaubwain Kiribati ke te botanaomata ke te kaubwai are anganaki te kambwana ae te Atinimarawa. ao I taku bwa e rangi ni bwarabwara kanoan ana . te ribooti are a kawenea te Komete. Ao tia kaitaua te Minita ao te Tautaeaka n ana keaka ao e koaua ti na reiti te naan taeka ni kakaitau nakoia naba kaain ara kambwana ae te Atinimarawa man moan teina ni karokoa ngkai ibukin aia kekeiaki ni karaolan tibwangaia are a tia n anganaki. Ao ti kaitau naba nakon rabwatan te European Union ke Europe aia botaki te naan aba iaon Europe ibukin aia buoka nakon te karikirake aei are anga iai \$2.5 te mirion te mwane n Europe ke te Euro ibukin katean aia te karikirake are e bon moan waaki te karikirake aei man 2007. Ao e koaua bwa aei n aron are e a tia ni kabwarabwaraaki e bon riki man noran te naan kanganga iaon abara ae Kiribati n rikirken te kanaki are

e a kauataoaki riki ma te kenken ma te anai tano imataniwin abara.

N 2006 ao e taku te ribooti bwa e nakon te mwaiti ae \$70 te ngaa te cubic meter tao aei te mwaiti ae mwaitin te tano ae anaaki n te ririki irouia taan anai tano are akea te kariaia ae anganaki bwa ana anai tano. Ao bon taai akanne bon iai naba taabo ake a bon tia ni katauaki iroun te Tautaeaka bwa ti taabo n anai tano. Ma iai angina bwa a bon karaoaki n akea te kariaia. Ao anne kanga te kakaitau nakon te EU ao nakon nab ate SPC ae bon ara rabwata n tebetebeke ibukin aia buoka nakon ara kanganga aei ae ngkai e a tei bwa ai te kambwana bwa e na reitanako ana waaki te karikirake arei.

Ao e koaua bwa kanoan ngkanne te ribooti aei n aron ae e a tia e rangi ni matata ti aki kan manga kaokia. Ma I taku bwa te naan bwai aika a nang kakawaki tao ti na kaitaua naba te Atinimarawa ngkai e a tia naba n anga kanga ana dividend ke tao tibwan te tia bwaibwai man ana raka. Ao eti bwa e oti ngkana iai te mwane ae ko anga bwa iai am raka ko anga man am raka. Ao ti noora ana ribooti te Public Account Committee bwa tao bon iai te naan kanganga ake a noraki ma tao e kangai te Auditor General iai kanganga ma a uarereke. Ma I taku bwa e nang kakawaki bwa teuana mai ibuakon te kanganga are e

mwaneuweaki bwa e aki nang bwarabwara kabonganaan te mwane ae te mwaiti ae \$254.292 ao I taku bwa anne e nang kakawaki bwa tao e na oti ngkanne n ribooti akana imwina bwa tao e a tia n ataaki bwa e kanga ni kabonganaaki te mwane anne. Ao tao aikanne tabeua ao tao tauan riki mwiin tao kaubwain te naan kambwana.

Te naan tarau anne naba teuana te itera are e anga nab ate Komete bwa bwaai aika ana riai n taraaki iroun te kambwana. Ao ngkai aei te ribooti bwa are e a bon nang maan bwa are 2016 nakon 2018 ao tao nkganne tia kantaninga ribooti akana imwina bwa tia bon katikua iroun te kambwana aei ao nakon te te Tautaeaka ke te Minita are e tararuaia bwa ana aki manga oki n riki aekaki ni kanganga aikai are e na kona n roota maeun te ara kambwana aei.

Ngkanne I taku bwa e nang kakawaki ngkai bon tera raoi bukin katean ara kambwana aei ao I taku bwa bon teuana te bwai ae tao tinang taraia bwa e a maan ni waaki. Ao I taku bwa n 2011 ao iai te kamatebwai are e karaoaki ibukin rootakin tao marin taari man ana waaki te karikirake aei. N 2011 I taku bwa kaain te USP te tia rabakau man te USP ao bon te tia rabakau man te Ministry ao iai naba ngkoa ara tia rabakau are ngaia naba kaain kanga te kakae aei ke te

EIA Study Dr Temakei Tebano e motirawa inanon te rau. Ao kanoan aia ribooti aei e nang kakawaki bwa a maroro ma te botanaomata iaon Tarawateinainano ma Betio ae I taku bwa te karikirake aei ke katean rabwatan te kambwana aei e bon rangi matata nakon te botanaomata. Ao I taku bwa iai tabeua bwa kanga ana kukune e kangai e na uarereke rotakin maeun te ika n te nama. Ma iai bwaai tabeua ae e na riai n tarataraaki n taabo ae kanga ana anganaki bwa ana kenken iai. Ao tao teuana te kanganga are tao a tarataraia bwa tao teimatoa te mantoa n taabo are ana kenken iai te aba. Bwa tao iai ae tao e na rabunaki nneia te naan man ma aroka ao kanga a mwaneweaki a tiane ma uteuten taari tabeua. Ma aikai kanoan I taku bwa bwaai ae e na tarataraia te Atinimarawa inanon karaoan tibwangana n taai aikai bwa e na akea raoui rootakin marin tao te nama. Ma te bwai ae e nang kakawaki bwa n aia kukune taan rabakau bwa e nang korakora riki tao buokan kamanoan tao te Otabwanin man te karikirake aei ao e nang uarereke te kanaki ke te kanganga iaon te kanaki man te ken tano ke te anai tano mai mataniwin abara.

Ao ngkanne aei tao ti na rinanon ana ribooti te Atinimarawa ma aron butibutina ao I taku bwa te bwai ae e nang kakawaki bwa ti na teimatoa n titiraki bwa e uara tao karaoan

tibwangan te kambwana aei are e kateaki iai. Mwaitira ngkai tao te tano ma te atama tao e a tia ni kakarekea inanon ana tai ni waaki tao e uara aei bon aei ae tau ibukin kainnanoan te botanaomata tao iaon riki Tarawateinainano ma Betio ibukin te naan kateitei ma tera riki tao karaoan te naan bono ao tera riki te naan karikirake ake ana kainnanoaki iai kanoan tibwangan te Atinimarawa. Ao I taku aei bwa e nang kakawaki ao iai Tekimarawa are te kaibuke ni kenken ao ti ongora iroun te Minita bwa e nang moanna ni karababa riki tibwangan te Atinimarawa bwa e a taraia bwa tao e a tangiria riki ni karawata ana karekemwane. Ao aei ae ti noria bwa e a bon rawata te titiraki iroun te botanaomata ngke a noora ana beba te Atinimarawa bwa e kona naba ni kaboaki te timanti iroun te Atinimarawa.

Ao I taku bwa aei bon arona bwa are taan karikirake ngkanne n te timanti a manga titiraki bwa a manga kangai e aera ngkai e nang manga kabonakoa te timanti te Atinimarawa. Ao I taku bwa aei naba bwaai ae ti na tarai ni kanoan rinanoan te ribooti bwa e nang kakawaki bwa tera ara kambwana ake a tia ni kateaki teuana moa ae e nang kakawaki bwa ana bon riai ni karaoa oin tibwangaia ake a kateaki ibukina ke aia core function aei te moanibwai. Ao ngkana arona bwa aei e nang karababa ngkai tao te

Atinimarawa bwa e nang rinnako inanon te karao bono bwa a nang karekei tao te naan raa te Sand Bags ke tera aikai ai bon taraana iron te Tautaeka ma te Atinimarawa. Ma te bwai ae e nang kakawaki bwa e na aki manga kaiangatoa ara kambwana ma taan karikirake. Ao anne te bwai ae e na riai n nang matata.

Ngkane ibukin tao teuana nab ate bwai ae ti kan maroroakina bwa are ngkai kanoan karaon tibwangan te Atinimarawa e rangi ni boboto riki iaon te ken tano kaubwaina ae e nang kakawaki te kaibuke. ke te dreadcher(30814) are Tekimarawa ao ana mitin ni karao tano ao tao kaubwaina riki tabeua ake a nang kakawaki tao ana kaa ma te naan riki e nang kakawaki ba ana teimatoa bwa ana aki rootaki karaon tibwangan ae moan te kakawaki.

Ngaia are tinang katuruturua naba kanoan ana ribooti te Komete ao tao ana ribooti te Oteta Tienera iaon kakawakin kawakinan raoi te naan kaubwai aikai. kaubwain te kambwana aikai. Ao tao ti na titiraki bwa Tekimarawa ma ngke e moan roko ni karokoa ngkai e a tia tao ni iai te mwakuri tao n onobwai ke tao ni katamaroa ke tao tera riki are e a tia ni karaoaki nako iai anne naba te rongorongoe ae e na nang kakaongora. Bwa are aei e na oti bwa e bon tararuaki raoi kaubwain

ana kambwana te i Kiribati ae te Atinimarawa.

Te kauoua te naan mitin ni karao tano tao bon iai tabeaiangan te Oteta Tienera ao e a manga katuruturua te Komete bwa ae a noraki ae a bon raea iaan te riringa ao e na iai rootakia ke e na akea. Ao I taku bwa e a tia ni kaekaaki naba bwa a tia ni kataia ni kamanoi te naan mitiin ae e nang kakawaki kaain te Atinimarawa ao ti kakaitau ibukin anne. Ao tao bon aia kanganga teuana bwa ai bon akea uarereken aia tabo are ana kona ni mwakuri iai. Ao tao aikai bwaai ae e nang kakawaki ibukin tararuan raoi kaubwain te botanaomata n ana kambwana ae te Atinimarawa bwa ana taraaki raoi ao ana kawakinaki ao a karaoaki bwa are teuana ngkai te kanganga ae kanga e okioki n taai nako ma ngkekei ni karokoa ngkai bon aki tararuan raoi kaubwain te botanaomata. Ao ngkana a boou ao a bon tiku naba n aki kakaraoaki ni karokoa te tai are a bon uruaki are ai bon te mwakuri ae e nang buburakaei.

Ngaia are te Atinimarawa bon ana kambwana te i Kiribati teuana ae moan te kakawaki bwa teuana e na buoka kamanoan abara ae Kiribati man ana urubwai. bibitakin kanoan bong man te naan iabuti akana ana kona n roko are e na katoka te kenken. Ao te kauoua e na buoka nab ate kainnano kainnania te

botanaomata ibukin kainnanaoan te tano n aia kateitei. Ao te kateniua. ni irekereke ma kamanoan ara otabwanin e nang bon katoka te kanganga are anakin te tano n taabo ake ana riai iai n aki anaaki. Ao anne e a bon tia naba ni mwaneweia te Minita. Ngaia aikai kanoan ara maroro tabeua ni boutoka naba te kaoti ao ni butimwaea te ribooti aei ti karabwa te Minita ae ngkai ao te Minita ae mai mwaaina are a tia naba n tararua te kambwana aei inanon tao taian kanoan te ribooti aei. Ma kaain te Baba n tararua te Tia Babaire te naan Manatia ke CEOs ake a tia ni kawakina ke n tararua ara kambwana man moan teina ni karokoa ngkai ao ai bon kaain ana tabo ni mwakuri te Minita ake a teimatoa naba ni kakaraoa tibwangaia ni mwamwakuri ma te Atinimarawa ao ai te kabanea ai bon te kakaitau riki nakon ara Komete ao tinang kukurei ni butimwaea ana ribooti te Komete iaon ana akaunti te Atinimarawa man 2016 nakon 2018. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao I angan te Tia Tei mai Kuria Hon.Banuera Berina e nakoim.

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire ao te Tia Babaire I kan reiti maroro naron butimwaeaan ana ribooti ara Komete n te Auti ibukin te mwane. Ti butimwaea te Tia Babaire ma te kukurei ma I bon

tangiria te Tia Babaire n tibwai tabeua tabetaben aika I noori ni kanoan te ribooti aei. Titebo naba te Tia Babaire bwa e aki nang okoro ma ribooti akana imwina.

Uoua bwaai aika a katika matau te Tia Babaire n te ribooti aei bwa:-

1. Uruakan te tua
2. Te katarau

Te Tia Babaire e rangi ni matata n te ribooti aei bwa te Atinimarawa e urua tuan te kabobwai ao n ana kabwarabwara te Minita I kakooua te Tia Babaire bwa e riki aio bwa ibukina bwa tao e aki rang tabangaki aron kabwaranakoan tuan te kabobwai nakoia ana kambwana te Tautaeaka.

Te Tia Babaire tera aron aei te Tia Babaire bwa uoua tabetaben nanou iai. bwa iai I wareka te ribooti ao e a kangai naba. E riai ni katabangakaki aron kabwarabwaran te tua ibukin te kabobwai ao e a toki. Urua tuan te kabobwai te Atinimarawa ao e a toki iai mwiina te Tia Babaire? Akea. Tera raoi te Tia Babaire aron taraakina bwa e na matoa te tua aikai n te aro bwa a ana nano maroa taan kakoroi bukin ana tua Kiribati. iai. E a maan te tua aio te Tia Babaire bwa man 2002 ao ti aki aio te moantai are taan kammwakuria aki ira nanona. Ma te bwai ae taraaki naba bwa aki nang kakaonimaki nakai n te tutuo

aki ira nanon te tua ni kabobwai. Ao e a toki naba ikanne te Tia Babaire.

I kan butia te Tautaeaka bwa iai ana anga riki n tara aio ni kamatoa riki ana tua aio bwa e aonga ni kabonganaaki raoi ao e aonga ni manena ao e aonga ni mimitong te tua ae karaoaki man te Maneaba ni Maungatabu te Tia Babaire.

Ngkana arona bwa te Tia Babaire bwa ngai tarakin te tua aio irou te Tia Babaire tao bon e karaoaki riki ibukin ana waaki te Tautaeaka ni kabobwai. Ma ai ngkam tarakina irou te Tia Babaire kaain te Baba n Tararua a bon mwatai riki ataa aron marurungin ao korakoran aia kambwana ma kainnanoana. Ma ngkai te Tia Babaire a kainnanoaki bwa ana manga nako ni kawara te Chief Procurement Officer ibukin te single sources te Tia Babaire.

Te Tia Babaire ao e taekinaki bwa aongkoa air ate single source. te Tia Babaire I tara aron aia mwakuri kaain te Baba n Tararua bon akea naba tarakin ae a ira nanon te single source. Bwa te single source a ti kabobwai iroun te rabwata ae ti teuana. Ma iai te naan condition iai kaetieti te Tia Babaire aika a mena inanon te tua ibukin te single source te kabobwai iai. Kanga I aki noora te Tia Babaire ae tao e taekinaki bwa e nang kainnanoaki akea riki ae e na reke mai irouna I aki nang noria ikai. Ma aikai te Tia

Babaire aika a tabetabe nanou iai ao n te kabanea are e aki taraaki e aki kanakoaki nakon te Chief Procurement Office ao bon tarakina ao tao a bon aki ataia nakai.

Ma te bwai ae I raraoma iai te Tia Babaire bwa ngkana ai aroarona naba aio bwa ngkana ko aki ira nanon te tua n te kabobwai ao e ti taekinaki naba bwa e aki ira nanon tuan te kabobwai ao e ti taekinaki naba e aki ira nanon tuan te kabobwai ma ti na tuangia bwa ana kakaonimaki nakon tuan te kabobwai nakon te tai are imwina. ai tera manen tuan te kabobwai ngkana e a toki naba ikanne.

Te Tia Babaire anne te moan tabeaianga ao noria te Tia Babaire ngai I taraa ana kambwana te Tautaeaka ke te naan SOEs bwa ana kambwana te botanaomata bwa ara bwai ao kaubwaira akana iai te Tia Babaire. Ao te taeka te Tia Babaire ae katarau te aba te Tia Babaire e bon tabetabe nanou iai. N ribooti aika imwina te Tia Babaire iraua te mirion ana tarau PUB ma te Air Kiribati iroun te KOIL ao ngkai te Tia Babaire tera ae I noria n te ribooti aei e a tibwa tei te Atinimarawa ao te tarau n te kambwana aei te Tia Babaire e a roko naba \$400 \$300 te ngaa te taara te Tia Babaire. E aki maan te Tia Babaire ao e na nakon ae tao e na manga mirion naba.

Terana te anga ngkai e anga te Tia Babaire bwa I aki te roko n te kaongoaki bwa tera ngkai ana anga te Tautaeaka n taraia bwa ana aki manga oki n riki te tarau aio ke e na kauarerekeaki bwa n aron ae kabwaranakoaki te Tia Babaire moan te kakawaki bukin te kambwana aei. E na totokoa kanakin mataniwin abara. ma ngkana arona te Tia Babaire bwa e a buti inanon te tarau bwa a tarau kambwana ma rabwata riki tabeua iai. n te aro ae ti a roko n te irabubua ni ngaa. Te Tia Babaire e aki mena ao e na mauna nako te kambwana ke tao e na manga buokaki iroun te Tautaeaka.

Ngaia are te Tia Babaire I taku bwa aio naba te oi ni kanganga ae ti na butia te Tautaeaka bwa e na taraia. Bwa ngkana ko anga te tarau n te kambwana bwa ngai I kan ongora bwa terana am anga ni kaokia. Bwa e na aki kabuanibwai ana bwai te botanaomata ae ko tararuaia. Ti tuangaki te Tia Babaire e katarau. ma I aki ongora te Tia Babaire bwa tera ngkai angan kauarerekean te kanganga aei bwa aei either katokana. Ma te Tia Babaire I kan bubuti bwa ti bita taraa te kanganga aei bwa e nang moanna n riki bwa te kanganga te Tia Babaire n ana kambwana nako te Tautaeaka ke n ara SOEs te Tia Babaire ae ngaia naba kaaina te Atinimarawa.

Ngaia are I kangai te Tia Babaire ngkoe ae te Baba n Tararua. ko rabwa ti noora am akaunti moan te tamaroa ma ko bia tara naba tabetaben nano aei bwa ko a tia ni kataua bwa e na waaki te tarau n am kambwana ao ngaira ti kaongoaki ae iai te tarau ngkai ae irabubua te ngaa ma ti tuai kaongoaki bwa terana te anga ae ko a tia ni karaoia n te aro bwa e na akea te kabuanibwai nakon am kambwana ao tarau aikai ana bwara te Tia Babaire.

Te Tia Babaire ao teuana ae I nang tabetabe naba iai a tarau taan mwakuri. Te Tia Babaire e koaua bwa e kabutaki te kambwana irouia ara Directors ao n aron ae I taekinna te Tia Babaire ataa korakoran aia kambwana. Ma e na ururungaki te Tia Babaire bwa aio ana bwai te botanaomata ao ngkai ti ongo te Tia Babaire bwa a tarau taan mwakuri. ti aki ongora bwa terana ana anga te kambwana aei ae e a tia ni kawenei n te aro bwa ana bwara tarau aikai. Ti aki kaongoraeaki te Tia Babaire. Ngai irou te Tia Babaire I taku bwa ti riari naba ni kaongoraeaki. Ao tarau aikai te Tia Babaire e koaua a karaoaki n tain te akaunti aei ao I aki ataia bwa tera ngkai rongorongoa.

N 2011 ae e nang bane iai ae e a tia n ringaaki ke tao e tamwatamwarake naba aia tarau

taan mwakuri te Tia Babaire. Ngkanne te Tia Babaire te bwai ae e tabetabe nanou iai bwa aikai I a manga kaokia riki. Aikai ana bwai Kiribati ao ngkana tinang kabonganai n te aro ae ti noria bwa e bon raoiroi bwa ana katarauaki taan mwakuri iai ao uringa bwa ti aki raoi ami bwai bwa ana bwai Kiribati ae kam tararuai.

Ngaia are ngai irou te Tia Babaire e na riari ni iai nab ate babaire ae e na rau iai nanon te botanaomata bwa ngaia e katarauaki taan mwakuri. Ma iai te boraraoi bwa ana tauaki booia ke tao ana aera te Tia Babaire. I a ti kaongoaki nab ate Tia Babaire n te ribooti aei bwa e a waaki te katarau. ma akea te Policy ibukin te katarau. Ao anne te Tia Babaire ae e a rangi n katabeaianga. Ao tera ara iango ngaira.

Ngaia are te Tia Babaire ti taku ngaira bwa ti na butia te Tautaeaka ao te kambwana aei bwa ngkana ngaia bwa ana waaki inanon te katarau ke a karaoa raoi aia policy n te aro bwa ti na ataia bwa e ngae ngke a noora riaina ni kabutan ana waaki ana kambwana Kiribati ae te Atinimarawa bwa ana katarauaki taan mwakuri. ao ke a noora anne te Tia Babaire bwa ana kawenea nakon Kiribati nakoira n te nga are ti na kakoaua iai bwa e mano ana bwai Kiribati.

E aki kabonganaaki buaka nanon te waaki te Tia Babaire. Ao akanne te

Tia Babaire ngai tabetaben nanou aika I noria ma te kakaitau te Tia Babaire nakon te Board bwa e aoria au maroro akanne te Tia Babaire akea au kantaninga bwa ana bon tauaki mwiiia bwa ngai e rangi n tabetabe nanou n te waaki ae te katarau. Ao ai manga aia tarau taan mwakuri.

Akea te kanganga iai te Tia Babaire ma ke a kawenei babaire bwa e na rau iai nanon Kiribati bwa e tararuaki raoi ana bwai. Ma te Tia Babaire ti nan ganga ti kukurei n anga tera nanora ni ibuobuoki nakon ao ni butimwaea ana ribooti te Komete aei. Ti ataia te Tia Babaire bwa a tia ara Komete ae kaain te Maneaba ni Maungatabu ni karaua ni barongai kanoan aia ribooti aei ao ti karabwai iai.

Ti karabwa naba te baba n tararu te Tia Babaire bwa e koaua bwa e boou te kambwana aei. E matoa te mwakuri bwa are a kabonganaaki bwaai ni mwakuri aika a kai rootaki n te kanganga ibukin kabonganakina ma taari ma te bururu n nao ma tera te Tia Babaire ao a bobuaka. Ao ti kakoaua bwa e aki rangi ni buakaka birirakena. Ao N na kawenea aikai te Tia Babaire tabetaben nanou aikai bwa ana taraia riki bwa ngkana a katarau te Tia Babaire ao e na wene raoi ao e a bwara te tarau. Ao e na aki manga roko n te mirion n aron te ribooti are tao ana manga kaoti imwina te Tia

Babaire tao bon moan te katabeaianga te Tia Babaire.

Te Tia Babaire e rabwa e reke ara tai ni maroro n aei ao ti nanokawaki bwa e a toki te Auti ikai bwa are iai ara kaoti te Tia Babaire aika a wene ara kaoti ibukia ara Kauntira ma rakan booya te leave grant. Ara Biira ibukin terana te tua ibukia taan kairiri ana iai reken kaia ngkana aki karaoa tibwangaia. Ma e aoria te Tia Babaire ti karabwa bwa e a tia ni baireaki ibukira n te tai aio ao ti kukurei te Tia Babaire ni butimwaea te ribooti mai iroun ara Komete n te mwane. E abwabwaki te mwakuri te Tia Babaire ti angani a te katekeraoi n aia beku ao riki ara kambwana ma ara baba n tararua taan mwakuri n te Atinimarawa. Au maroro te Tia Babaire I aki rib ate katarau nanona e bon noraki riaina ma a rau nanora bwa ti na ataia bwa e mano ana bwai Kiribati ae tararuaki iroun te Baba n tararua n te Atinimarawa. Ao man au maroro akanne te Tia Babaire ao ko rabwa n au tai ni maroro ao I nang boutoka ao I butimwaea te ribooti ae e mena imatara ngkai.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao I angan te Tia Tei mai Maiana Hon.Vincent Tong ao e nakoim.

Hon.Vincent Tong : Ko rabwa Madam Speaker ngkai ko karekea au tai ni maroro iaon te kaoti aio ao

imwain ae I waaki ao tao ai bon bwanaau moa ngkai ai tibwa au moantai ni maroro n te bong aei ai bon bwanaau ni kamauri nakoim ma kaain am tabo ni mwakuri te Beretitenti ma ana Cabinet. raou n Taan Tei ao taan ongora. Kam na bane moa ni Mauri.

Ngaia te moanibwai I kan karabwaia kaain te Public Account Committee ibukin aia mwakuri ma aia bekumwaaka ni kakatiai te naan ribooti aika a nang tiraua man ana rabwata nako te Tautaeaka. ana aobiti are mai ibuakona te Atinimarawa teuana.

Madam Speaker. inanon taratarakin te ribooti iaon te Atinimarawa ao kanga e teretere bwa iai te naan kabwaka ao e koaua ma ni kabotauaki ma ribooti aika nako ao kanga e tabe n tatamaroa. I ti kan kaotia bwa e ngae n ti aio ti aki te kabanea n tikiraoui iai te kerake imwin ae nako ao I ti kan kauringi ngkai bwa ngkai ai 2016 2018 ao I taku bwa inanon taina tao iai te reirei ae e a tia n reke irouia ao ai kaitau naba nakoia kaain te Atinimarawa ibukin tao bon ibukin aia bekumwaake bwa ti nang noora aia ibuobuoki ae moan te abwabwaki riki nakoia taan kateitei. Ao aia bekumwaaka inanon ririki aika nako.

Inanon rinanoakin te ribooti aikai ao e rawata bwaai aika a

maroroakinaki ao e nang kabinano ao a nang rawata bwaai aika a maroroakinaki. Ma I kaitau ngkai e a reke au tai ni maroro iaona. Ao bon iaon te ribooti are bon au nonori kanga oin raoi te *issue* ae I kan maroro iaona kanga te bwai ae aranaki bwa Date receivables ke te bwai ae aranaki bwa te tarau n taetae ni Kiribati.

Ngkana kam karaua n taraa ngkana iai ami boki iroumi ao kam karaua n taraia ao iai kanga I kubanako bwa e aki raoi reke warekan te ribooti aio bwa e a teke naba aran Maiana. Ngkana ko kaninganinga aio ao iai taano aika a ninikiraki ao aio kanga teuana ae kanga te ware ae bubura. Aio teuana kanga te *issue* ae I taku bwa te bwai ae kanga e katabeaiangaira kaain Maiana bwa n tokin te tai te Atinimarawa ana rabwata ke ana kambwana te Tautaeka ao ngkai ana kambwana te Tautaeka ngaira kaain Maiana kaain Kiribati ao ara kambwana. Ao ngkana ti noora arara bwa aongkoa taan *major debtors* ke kanga taan tarau aika bubura I taku bwa ti na riai n raraoma bwa n tokin ara kambwana naba. I rangi ni kukurei n taekinna bwa ibukin ara raraoma aio ao iai ara kakamwakuri ti aki ae tia bon katikua naba.

I kukurei n taekinna bwa iai kawarakin te Beretitenti iroura n tabeua te tai n nako inanon 2019 ike e karekea ana ibuobuoki iaora

iaon bwaai aikai iaon ara *issue* aio. I kukurei n taekinna bwa I a tia ni maroro ni ibuobuoki ke ni maroro ma te Atinimarawa ao e a tia ni ibuobuoki iaon 500/100 iaon te claim aio. I ti kan taekinna a riki imwain teiu bwa te Tia Tei. Ngaia are ngke I a roko ao e a reke bwa tabeu ma tariu n Tia Tei are e mena man ami itera ao ngai imwin marorou ma ngaia ao I a tabeka naba bwanana n te tai aei akea te kanganga ngkana iai ana kan maroro imwina ao ti noria ngkai ngaira Taan Tei ibukin ara abamwakoro. ara bwai ti na kaeta ti na aon angaa aia kanganga kaain ara abamwakoro ao ti na karaoia rinanon te eti ao te riai.

Ni kaeana are I a tibwa taekinna ao ngkana e na uringa riki te Beretitenti bwa aio teuana mai ibuakon au titiraki raoi ngke I moan teirakeu bwa te Tia Tei ao I rangi ni kaitau bwa ngkana kona uringa Madam Speaker ao I a manga bon withdraw bwa are imwin ana kaeka te Beretitenti ao I kataua nab ate Beretitenti bwa e titebo bwa e reke te directions iaona. Ngaia are imwain ae I tabekia n te Auti ao I a manga bon nako ni karaoia I a bon nako ni maroro ma kaain te Atinimarawa I kabwara bure bwa e aki nako rabwatau bwa bon iai ara taibora are e tatabe ma ngaia.

Te moanibwai ae I tabekia ngke I delicate nakon te tia mwane n ara

rabwata ae te Wii ni Maiana ngaia ae tabe ibukin bwaai aikai. Bwa I titirakinna e kangara te Atinimarawa ni kariaia ae ngaira kaain Maiana te abamwakoro ae Maiana bwa ti na tarau ke e na ninikira te tano *on credit* n te tarau ae mwaitina ae \$102,351 te ngaa te taara. Ngaia are kanga ma te approach anne ao ngaia are a nako ni maroro iai ma kaain te Atinimarawa. Kanga iai te statement are kanga a ririmwira ma ngaia ao kanga iai te statement irou ao I tauraoi ni kabutia nakon are e kainnanaoia bon ana statement te Atinimarawa ae anganiira. Ao kanga bon te naan deliberately aika kanga tinang raraoma iai bwa ni 27 ni Meei 2015 ao e nikiraki iroura te mwaiti ae ngkai ti mwaiti n tano \$40,222.88 ao e aki maan ke e aki koro teuana te namwakaina imwina n 30 n tuun 2015 ao e a manga nikiraki \$67,809 te ngaa aikai ware aika a nang bubura bwa are bon iai ara tano aika ti bon kakaboa ao e a karokoa ara ware n te mwaiti ae \$102,351 te taara. Kabwara au bure N na kaoka te ware arei \$102,351 I ti kan *point out* kaain te Auti ao kaain Kiribati bwa ti aki ti ngaira taan tarau bwa iai riki tabeman. Bwa ngkanne N na ti bubuti bwa kam na ti taraira ma ngaia bwa ngaira te abamwakoro bon koauana raoi akea tao kaubwaira ke ara bitineti kanga ti kona n rooti baera n te boki n tarau aio kaain te Tautaeaka anne n are

government share nakon Dai Nippon Construction ae \$12,825 CCL I taku bwa kam ataa te CCL are te kambwana ni kateitei are ana kambwana New Zealand te kambwana ae bubura e reke irouna te contract are nakomai ni kammwakuri ikai. Te Graig Construction ao iai ana tarau ae e anganaki \$84,200 kaain New Zealand \$48,665 ao te MISE are ana rabwata te Tautaeaka ae \$20,340 te ngaa ao I taku bwa e nang teretere bwa e nang kamanga ngaira ae te abamwakoro ti na kona n anganaki bwa tao e na nikiraki iroura te tano ae mwaitina anne. Ngkana e titebo ma Maiana kanga e a kan kaumwane aekakin kambwana aikai ke ana rabwata te Tautaeaka.

Ngaia are kanga I taku bwa iai te kairua ma ngai irou kanga iai te bwai ae riki ae e na riai ni kaetaki mai imwain ae I kitana te point anne ao I ti kan taekinna bwa iai riki tabeua te naan deliveries ke nikirakin te tano aika a nikiraki iroura. I kabwara bure bwa e aki reke au tai ni print out te statement aio ma bon te statement man te Atinimarawa ao e riai n otara bwa iai te naan nikiri tano aika a nikiraki ao aia invoice a paid out by cheque man Finance are ngaira n ara taratara tao mwiin ara maroro ma kaain te Atinimarawa ao titebo ma iai ara donor ao e titebo bwa man te Tautaeaka bwa aio aron ana bwaka mwane te Tautaeaka ao ngaira

aron ara bwaka mwane e boo te rikoriko iaon Tarawa e boo te rikoriko iaon Maiana e bootaki te mwane anne ao e nako n nikiraki n te Atinimarawa ao iai te aomata ngkanne ae e mena ikekei ae e na confirm bwa e bon nikiraki te bwai are ti kabwaka boona.

Ma are aio te Tia Babaire e riki 2015 ti irira te biri ti aki kona ni uringa kaain ara taibora a bane ni boou. Ngaira n tokin te tai ngaira te abamwakoro ti aki te bitineti. Tao N na okira ngkanne te maroro teutana iaon te statement. ao are ti roko man te Atinimarawa ara statement aikai bon man te Atinimarawa e bon anganiira ao ngkana ko tarai te naan statement akanne te Tia Babaire ao e bon mwakoro iai te Ob(Maiana) kanga akea Maiana Island ke te wii ni Maiana.

Ngaia are ti kukurei n taekinna bwa ti a tia ni maroro ma te CEO n te Atinimarawa ni ikotaki ma ana finance mananger ao ti kukurei n taekinna bwa e na karaoaki raoi te kakaea ao ana manga okirira. I taku bwa a bon tabe n ongongora ara tia mwane n ara Komete a bon bane n rimwiin aei. Ngaia are I kaitaua Madam Speaker ngkai ko karekea au tai ni maroro aio bwa I ti kan katurua riki bwa bon man te tai arei ke man moan katean ara bono ao ara Maneaba ma ngkoa ni karokoa ngkai ao e depend iaon mwaane ake a rikorikoaki. Ao anne

te waaki ae karaoaki ngkoa ao e karaoaki naba ngkai.

Ngaia are I kan kaitaua te Tautaeaka riki n ana ibuobuoki n te tai ae nako iaon te kanganga ae kaitaraira ngkai ao ana aki raraoma ni ikotaki ma kaain Maiana ake a bae ni kakauongo ngkai ae ti bon tabe ngkai ni kakaea etin rongorongon te tarau aio ke te claim aio ao kaain te management n te Atinimarawa. I kaitaua nab ate Public Account Committee ma ana taan mwakuri ibukin aia ukeuke mwaaka iaon issues aikai ao kam bati n rabwa ao kam na bane n tekeraoi ao I boutoka te kaoti. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao I angan ngkanne te Minita ae karineaki man te Aono n Raina Hon.Mikarite Temari e nakoim.

Hon.Mikarite Temari: Ko aitokamauea Madam Speaker n te bwakantaai aio ao ai bon ara kabanea naba ni bong. A kaitau kaain Kiritimati ni kabane a tia n noora rawawatam n tekateka uoua te wiiki ko bon tau iaon am kain tekateka anne ao bon ti bwanaia ni kakatekeraoiko n taai nako.

Madam Speaker ti tabeua maroro ae I kan taekinna tao n ana itera tei Kiritimati ao n taraan Kiritimati bon nneia baretaiti n taai aika nako roko. Ke ana kanoa mii te Tautaeaka

E tabetabe nanou Madam Speaker n te iango are aongkoa e aki iraki tuan te bobwai ao I kakauongo bwa ngkana e aki reke tuan te bobwai ao aio ngai te bwai teuana ae I bon kabanea ngai n riribaia n te aonnaba aio ngkai I riki moa bwa ana Tia Tei Kiritimati ao te Minita. Bwa e bure te aekaki n taeka ae ko *go for the cheapest* te procurement e kaminoira ao aio te bwai ae irou e bon buakaka ma ngkoa ma ngkoa iroun te Tautaeaka ni kawai. ae ngkana ko na procure ao kona nako n te kabanea ni boraio te roro ae ngkai e aki taraia anne bwa e buakaka e bon bure n te kantaninga ao e kabane buaka ana mwane Kiribati. Ao a nang kanga nakon te boraio e raioiro riki ae *go of the quality*. Ti na nakon te *quality* ke ti na nakon te kabanea n tamaroa are ngkana e a reke te bwai ae ko kabooa ni mwanen te Tautaeaka e na last long e na maan. ten years 10 te ririki ke e nako riki bwa anne ngkanne e manena te bobwai. Ma ngkana ti nang kangai te *procurement* e taku bwa *go for the cheapest* ke nakon te kabanea ni boraio e buakaka e bure e aki tamaroa ao e kamwara te babaire aio mai iroun te Tautaeaka ake mai mwaaina e buretireti irou bwa e aki rikirake iai Kiribati. ao ti kabanea buaka ana mwane te Tautaeaka iai bwa ngkana ti na *go for the cheapest* ke te boraio e aki maan ao e a uruaki ao e a kaboaki ngkanne te

spare part moan te kanganga moan te bobuaka ao manga kakaeakin te spare part akea. auu? A tia ni manga recycle. Ngaia are irou te procurement ae kangai *go for the cheapest* ke n te taetae ni Kiribati nakon te kabanea ni boraio e aki tamaroa nakon te roro ae ngkai nakon te roro ae na roko. N na boboa waen te Tautaeaka e kona ni kakaea raio te anga ni bon kakea nakon te *quality* nakon te tamaroa. Ae na manena moa iai mwanen te Tautaeaka nakon te roro ae na roko.

Iai bonganan te Atinimarawa Madam Speaker ao ti kakooua abara ae Kiribati a reme a irariki. aki ata ao a rinano. Bonganan te Atinimarawa moan te bongana te aekaki ni kaibuke aio. ti kona n reclaim n anaa te riburibu ao tia manga karietai abara iai. Mataniwin abara ao bon aon abara e kona ao e kona ni bwai anne ao ti kona naba n aki maeka naba te climate change. Ngaia are ngkanne te Tautaeaka naba aio ti bon aki maaka bibitakin kanoan te bong bwa ti bon aki kona n rootia ao ti aki ataia. Ma ti na nangoi waera bon iaon abara ao ti kona ni wanawanan te i Kiribati ae ngkai.

Ngaia are bonangan te Atinimarawa e na kona naba ni katoka te nano uoua ngkai aongkoa e na iabuti taari e aki kona. Ao ngkana ti kabongana raio te Atinimarawa ti karawatai riki aekan kaibuke ikai

iaon Kiribati ao e na kona ni buoka ni kawaekoai ni katanii abara man te rongorongo are aongkoa e na iai iabutin taari. Waekoan karekean kaibuke aika a mwaiti nakon te Atinimarawa e na bon katoka te kanganga anne ti kona ni kamanoi mataniwin abara ti aki n ti anakin te tano ti aki ae ti na nako n anaa te tano mai iaa. mai tinanikun Kiribati ma are bon te riburibu aika irarikira aikai. Ti anai naba ni manga karietai abara ao akea te kanganga ngkanne iai.

Ngaia are anne naba bonganan nanon te kambwana ae te Atinimarawa ao kaibuke ae aekakin aikai a riai ni kamwaitaki nakon te Atinimarawa bwa ti na bita te concept ao te idea are aongkoa tinang riai ni birinako. Aio naba te aekaki ni kambwana ae e na tuuka te iango anne ao bon akea mai iaon Kiribati ae e a tia ni kan nako ao kaain Kiribati aki maeka bibitakin kanoan te bong. Ao bon okiria kaara ao unimwane ngkana ko tuangia kam kukurei n nako. ti na nakea? Tia bon tau naba ni mate i abara ikai. Ao ngkana ko kanakoira ngkami kam atua kam ataia bwa e na mauna ni ngai? Ti ninikoria n tiku iaon abara. ao naake a tia n taku bwa e a rimwi a taku n aia katanoata *we are late we are already cindy* e a koro ngkai iraua te ririki tebwi ma iraua te ririki 12 aia tai n Tautaeaka ngaira aia 6 ngkai e a kaan 20 nanona taraana irouia nakai *we are already late* aongkoa

tia tia ni bwaka iaan taari. Ao nakai a riai ni kitana Kiribati *definitely honestly* ngkana ko a taekina aio ngkoa nakon Kiribati kakamakua ngkoe naba temanna ae ko riai in kaman kitana ikai. Ao ngkana ko a tiku ni karokoa ngkai e a kairua ngkanne am rongorongo ao ko a riai ni katanoata n te rerio n te aonnaba bwa e a kairua am rongorongo anne. Ao kona katanoata naba nakon te aonnaba bwa a bon ninikoria i Kiribati ni bon tiku iaon abaia ao ni kamanoia n aia anga ao ni wanawanaia aika a bati.

Ngaia are e riai n toki te kakamaku ao teuana katokan te kakamaku iai te Atinimarawa ae e nang bongana moan te bongana. Ao ngai temanna ae I nang neboarake katean matan te kambwana aio ao e bia noria te Tautaeaka ni karawatai riki ana kaibuke ibukin te Atinimarawa bwa ti aonga ni kabonganai taian riburibu aika a mwaiti iaon abara. iai aba aika a nang ata ao ngkana a kabonganaaki naba riburibu akanne n anaaki ao ni kenaki ao ni manga karietai abara I a butiko Madam Speaker ikanne ti aki maaka ngkanne climate change.

Ngaia are e rabwa te Atinimarawa bwa iai matana ikai ao ngai I bubuti bwa ana karawataaki kaibuken te Atinimarawa bwa ti aonga ni waekoa naba ni kaitara bibitakin kanoan bong n te tai ae waekoa. Ao bon noria ao bon anne karekea irawaa te

rorona nakon te rorona. Ngke akea te Atinimarawa ao nanona ana akea taan mwakuri ao ngkai iai te Atinimarawa ao ti kakoaua ngkanne bwa e bongana nakon te nati ni Kiribati bwa a reke aia mwakuri iai a bongana aia tarena te nati ni Kiribati e moa man te kaaben te intinia ao antai akana ieta ao riki I a bon nang kakaitau riki bwa are te Atinimarawa e rekereke ma aomata aika atongaki bwa taian *mechanical engineers*. Angina bwaai ni mwakuri n te Atinimarawa bon taian *heavy machine*. Ao I kakoaua bwa iai ana tangira te mechanical engineer ae te i Kiribati ae tarena ao I kakoaua bwa iai aika a mena inanona. E bia noria te Atinimarawa n au maroro aio ni kanakoia riki mechanical engineers aikai bwa ana train ana anganaki riki te reirei ae moan te kakawaki. Bwa bon ti maeun Kiribati man mitin aika a buburakaei bwa aikai a bongana ibukin Kiribati. E aki manena mitiin aika a uarereke akea bonganan te saloon car. ma ngkana ti anaa te heavy machine ae nang bubura te *excavator* te *dump truck* ae te irabwii ton te 40 n ton te 60 n ton, e bongana anne ibukin kamanoan Kiribati. E na kona n anne te riburibu e na kona ni kena te tano. Ngaia are te rabakau ngkai ti nang riai ni focus nakon te Atinimarawa man train ao ni kataneiaia te nati ni Kiribati iaon heavy machineries aika a *computerised* naba. Mitiin aika a

kona n roko a kona n anaaki aika a computer.

Ao I bubuti naba bwa e bia rinnako inanon te Board of Directors ngkana ko a kaokia riki ataenimwane ke mwaane aika tia ni mwakuri te mechanical engineer bwa ana train further n aki tataninga.

E bia rinnako naba inanon te ririki ae boou aia plan ibukin te capacity building ibukia taan mwakuri aikanne. Ngkana ko buti irarikin te Atinimarawa ao bon anne te rabakau ae kanganga e rawata te mitin are kam noria e buti te atama ao te tano e kaokoroaki te atama. te tano ao te atibu ae uarereke ae bubura ai kamaeura anne. Ma anne e na tangira nab ate rabakau ae e okoro te special skill. knowledge and understanding iaon te mechanical engineer.

Ngaia are I karabwa te ribooti kam aitau. are ieta taan katauraoa te ribooti ao e bia noria te management ao te Atinimarawa kabonganakia riki ana tia mwakuri ni kabane. Man ae uarereke man ae inano ni karokoa tokim ngkoe te CEO. Te CEO ruo man am kain tekateka tai nang kamanna naba tekatekam iaon am kain tekateka bwenaua am tai iraua am aoa. iraua am miniti iaon am kain tekateka ao kabanea riki angina n reitaki ma am tia mwakuri akana mai inano. Bwa anne rikiraken am kambwana

ngkana ko ongora raoi aia kanganga ao ko riinga nab ate mwakuri irarikia. Karekea naba am tai ae kona bwai raraoi ao naako naba kabaraka naba am bwai raraoi anne irarikia taan mwakuri ao ngkanne mai ikanne ao ko a tonu naba bwa te tia kairiri ngkoe ae ko taku inanon te Atinimarawa. Man bwanaau ae mangori aio ao I a kawenea bwa te bubuti. I ongo bwa iai ana buoka Tiabana are e na reke riki te aekaki ni kaibuke ibukin te Atinimarawa e a bia noraki kainnanon Kiritimati te Aono n Raina ni katikukaki ikekei bwa ti kainnania naba n te tai ae waekoa ni kakioa ara tamnei ae KV 20 ke te kanoa ni mii 20 te ririki ma ngkai bwa aonga naba n tekeraoi te nati ni Kiribati ake man te Aono n Raina. Man bwanaau ae mangori ao ae uarekeke Madam Speaker ao kabwara buren te maroro ngkana iai ko rabwa ao I toki ikai.

Tibiika: Ao I a kanakoa nakoim te Beretitenti ae ko karineaki ngkana ko tauraoui ni maroro. ao e nakoim te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: Ko rabwa Madam Speaker ngkai ko kona ni karekea au tai ni maroro iaon te ribooti ae moan te kakawaki ibukin tararuakin ana mwana te botanaomata rinanoan katabean ara Komete are Kometen te Auti n Tei ae te Public Account Committee ao riki I a moana te bwana ni kaitau nakon

te Tia Tei mai Arorae ae karineaki kaain te Komete ibukin ana mwane Kiribati are e a tia ni uotarake aia kukune aia ribooti. ni kaineti ma ana rabwata ana kambwana te Tautaeka ke ana SOE ae te Atinimarawa are e man iaan te Botaki n Akawa. I karabwa te Minita are e a bon tia ni uota ana kaeka te Tautaeka iaon ana ribooti te Public Account Committee ma iango ni katamaroa ake e a tia naba ni kawenei bwa kaekan te raraoma ao aia kukune ao aia iango ni ibuobuoki kaain te Komete ke ana Komete ana mwane te botanaomata.

I kaitaua te Leader n te Kaitara n aron butimwaeen naba te ribooti ao ana iango ni ibuobuoki ibukin naba katamaroa te kambwana ao riki ni irekereke naba ma ana kainibaire te Tautaeka ao bon ara tua tabeua aika a kakawaki riki n rekereke ma te otabwanin ao tao te botaki n aron are e a manga tabekia te Tia Tei ae karineaki mai Kuria temanna n aron ana kukune are e katabenakoa uoua aika bon iai aika a bon nang tinebu ao e riai te Tautaeka n tarai bwa a kakawaki. Bwa teuana bon iaon uruakin te tua ke tuan te bobwai n aron are e katerea ana ribooti te Oteta Tienera ao e katerea naba ana ribooti te Komete ibukin ana mwane te botanaomata.

Ao te kauoua bon te tarau bwa kanga e a reke bwa e kararaoma te bwai ae tarau bwa iai ae kan tarau

aika a raoiroi bwa a karaoaki inanon te boraraoi ao a kona ni itiaki inanon taint e boraraoi. Ao iai tarau aika a taraaki bwa aki ira nanon te boraraoi ao kanga ai tarau n aki kaunga nano. Te tarau ko bon ataa am tarau ao konang manga ririmwiaki. ao ana raraoma riki te Tia Tei mai Kuria riki ngkana ana tarau tao ana rabwata te Tautaeka e a bon riai te Tautaeka ni kakaai ana anga ni ibuobuoki nako iai ao tao anne e kakaewenako riki iai bwa tera ana kaeka te Tautaeka n te itera anne.

Ngaia are I karabwa te Minita n te Linnix are e a tia naba kanga ni katerei aron kakawakin ana kambwana te Tautaeka bwa a riai ni bon kateimatoaaki. Ngke a kateaki ao a bon riai n taraaki ni kateimatoaki bwa bon buokan te botanaomata ni iteran te kammwakuri ao ni iteran naba kanga te ibuobuoki. Riki a bon kona n tannako te naan kambwana ma aekan waaki ke services ake a kateaki. iai taben te Tautaeka bwa e na riai ni kateimatoai aikai. Ao e kataia ni kaungaunga naba bwa n tabetai tia riai ni bon taraia naba tarau inanon bwa e kakawaki te kamatata bwa iai tarau a bon rangi ni maan ao tarau mai imwain rokon te Tautaeka aei. Ma are bon arona ngkana tia roko ti aki kona n tarai bwa tarau ma ai tabera ngkai kakaean angaia. Ma are e na bon koro nanona bwa n aekan are e

tabekia te Tia Tei mai Maiana temanna bwa tao e ririmwin tao aia tarau kaain Maiana e aki rangi ni boraai ma te aekaki n tarau arei are kanga Maiana te abamwakoro ti aki te bitineti ke te kambwana bwa e na riai ni kona noraki naba ana tarau bwa e na kona n roko n te mwaiti arei are tao aikanne are tao ana bon kaetieti ane I ataia bwa ngaia ma raona n Tia Tei ana bon uaia ni waaki ni kaetieti ibukin aia tarau ae e a maan ao kanga a manga bon raraoma iai kaain te abamwakoro ae Maiana.

Are I a tei ngkanne taetae Madam Speaker. I bon kan reiti kaitau akanne nakon ana Komete ni mwane te Tautaeka te Auti n Tei are e a tia ni uotarake ana ribooti iaon akaunti bwa akaunti aikai kanga a moantaai riki ai 2016 ni karokoa 2018 anne ngkanne e aitara ma bon ana tai Tobwaan Kiribati are e a waaki ngkai ni kairiri.

Ao I kaitaua te Oteta Tienera are e a tia naba n anga ana ribooti. Ao tao N na ti kanakoa teniua kanoan au maroro N na ti bwa tao aua bwa e a tia are te kaitau te kauoua I ti kan okira riki ana ribooti te Oteta Tienera. ao te kateniua aika iaon ngkanne ai kaekan tabeaianga ake a tabekaki ao iai mai iroun te Leader n te Kaitara ao n reitaki are mai iroun te Tia Tei mai Kuria ao ngkana I kona ni ibuobuoki naba nakon are e tabekia te Tia Tei mai

Maiana temanna ae karineaki ao ai te kabane ngkanne ai tera ana kaeka te Tautaeaka nakon kakaewenako akanne ke titiraki ni kan kamatata. Ao e koaua e a tia au taeka ni kaitau ma I kan raona ni kaitau nakon te Oteta Tienera ma kaain ana tiim n aron tibwangaia are a tia ni karaoia ibukin otetanakin ke tutuoakin ana mwane te botanaomata bwa e na roko imatan ana Auti n Tei Kiribati. Ao tibwangan taben te Oteta Tienera are e bon mwakuri ma kainibaire aika a bwainaki n te aonnaba tao te naan accounting standards ke te auditing standard ake e na iri bwa akanne ae e na kaotia bwa e iraki nanona n te kambwana are e Otetanaki n tuan karaoan te akaunti ke aki.

Ao te kauoua e na karokoa imatan te Auti ikai bwa aei teuana te anga ae na tuoaki iai te Tautaeaka ke Tautaeaka are e roko n te tai teuana bwa e karaoa tabena ibukin tobwaan ana mwane te botanaomata ke e aki. Ae ngaia ngkanne anne e a rinnako ana Komete ni mwane te Tautaeaka. Bwa e aonga n raa? E aonga n ae kiraati ana waaki te Tautaeaka ao te botanaomata e na kukurei bwa ara mwane are e kabonganaaki e kabonganaaki raoi. Ao ngkana e aki kabonganaaki raoi e na kaotaki naba ao tera ana anga te Tautaeaka n tobwaa te kanganga anne.

Ngaia are ti kaitaua te Oteta Tienera ao ni kaitaua naba te kambwana ae te Atinimarawa. E koaua e tei man 2014 kanga n otau ao e tei iaan ana buoka te EU n aron are e kabwarabwara ao te SPC ibukin kamanoan ara kanganga riki ngaira abara aika te naan Coastal state bwa e teimatoa anakin tea tam ma te tano irouia ara botanaomata n tabetai n aki ataia ae e na iai ae e na karekea te kanaki.

Ngaia are e a karekeaki te kambwana teuana are e nang karekeaki bwa te bitineti kaboan te tano ao te atama ibukina ngke e nang anaaki kaubwai aikai man taabo ake a tia ni kakoauaki bwa ngkana ana anaaki ao ana aki kona ni karekea te kanaki nako mataniwin te aba. Ma e rabwa te kambwana aei n taraan te akaunti ao e nakoraoui ana waaki bwa e bon raka. Iai rakan ana karekemwane iaon ana kabanemwane ao e otinako bwa iai te mwakuri kanga te mwakuri mwaaka irouia kaain te baba te tararua ao te Manatia ma ana taan mwakuri. ngaia are I a bon reita te kaitau naba nakon te manatia ao taan mwakuri ao n reitaki naba ma bon te Minita ao ana taan mwakuri ake a tararua te kambwana arei. Ma e kakawaki n aron ana ribooti te Oteta e kaotinakoa bwa e qualify e aoria bwa are e na bon manga taetae te Kauoman ni Beretitenti bon ngaia ae tararuai riki te naan SOEs. E na

bon kona ni manga anga ana maroro ma ngkana e kanakoa ana maroro ana riki te Oteta Tienera bwa e qualified ao e aki rangi n raoiroi te naan ribooti akanne bwa iai kabwakana bwa iai bwaai aika a kona n aki ira tuan te standard ke tuan te accounting standard. Ao eti bwa teuana te bwai ae e aki iraki nanona are e kateaki n te ribooti bwa \$181.84 e aki kona ni kakoaua raoi te ware anne te Oteta Tienera. bwa e aera? Akea bebana ao akea naba te bwai are e kakaraoaki bwa te warebwai iaon te tano ma te atama are e nikira te ririki arei. Are a nang uotaki bwa kanoan te baranti nakon manga te tano ae e na manga uotaki ma tea tama nakon te ririki are e boou e aki karaoaki te warebwai iai. Ao ngke e anga te aba te baranti are iroun te kambwana ao ngaia ngkanne e kan tuoia bwa e kanga n reke aei e ngaa am beba ni warebwai ao ngke akea ao ngaia are kanga e a kaota kanga raraomana. Iai kaubwai akekei ae te naan asset ma e bon ti raraoma bwa e aki iraki nanon are e na karaoaki te warebwai.

Tibiika: Te Beretitenti I kan bubutiko bwa taraia e boo aua ao iai am tai are imwina ao ti kona ni break nakon ara afternoon tea ao ngkana ti oki ao ko a manga reitanako am maroro ao tia motirawa moa nakon ara kabwakantaai ao ti a oki ikai nakon iteran aua. Tia motirawa moa.

MOTIRAWA NI KATOKI TAKA

Tibiika: Ao I angan te Beretitenti bwa e a reita ana maroro. e nakoim te Beretitenti ae ko karineaki.

H.E Taneti Maamau: Ko rabwa *Madam Speaker* ao I uringa are I toki ngkoa iaon are ana *opinion* te Oteta Tienera ni kabwarabwara bwa tera ae *qualified opinion* are kanga tarana e aki rangi n raoiroi te *Account* ni kaineti ma Tuan tenan. tao Tuan te mwane are e bon tataneiai te Oteta Tienera ni kakabonganai. tao tiaki ti Tuan te mwane. bon Tua tabeua ake a kakawaki bwa tenan Tua. ao e bon eti anne bwa are te bae te Akaunti. are ngkana e bure teuana te ware. e a bane naba ni kona n roti ware ake a na kaotinakoaki bwa aikanga ngaia ngkanne ake a na bwainaki. ngaia are ngkana iai te raraoma iroun te Oteta Tinera. e na bon kaotia. n aron are I taku are e raraoma n te ware are kanga e kaotaki ibukin kaubwain te Atinimarawa are te Tano ao te atama ake a nang warekaki bwa iraua. kona onea te kaubwai anne nakon te mwane bwa iraua ana *Value* n te mwane

Te Kauoua ngkanne *Madam Speaker* I karabwa n aron are I taku iai tao raraoma ake a tabeki ao titiraki ni kan kamatata man ana

itera te Tautaeka. n aron are e tabekia te *Leader* n te Kaitara. aron kanga. aron ara Tua n tabetai e aki rangi n tenamwaka. ke n noria Kanganga ae a rangi ni korakora anakin te tano ma te atama n aki ira nanon ara Tua ake a tia n riki ao e bon kona ni karika te kabuanibwai nakon mataniwin abara. riki n te kanaki. ao n arona are e tabekia te Tia Tei mai Kuria. ana raraoma iaon te bae aki irakin nanon Tuan te bobwai iroun te Kambwana ae te Atinimarawa ao te Kauoua baika tenan tarau.

Ao e koaua I a nakon ngkanne ane e tabekia mataniwin te Kaitara riki. n taratarai kaeon nanon ara Tua ke katenakin riki ara Tua . bwa n tabetai a kona n riki Tua bwa katamaroa ma aki kona ni karaoaki nanoia. ao ngkai e kakawaki ana mwakuri te Atinimarawa bwa e rekereke ma aron tararuan te bae ti aranna te kakaewenako ae te *Climate Changes* ke aron bibitakin kanoan bong. are kona n rota naba iai ara Enuaromenta ao aron tein abara ngaia are te bwai ae nang kakawaki bwa bon anne ae kakaewenako nakon Kiribati ao n aron ae bon ataki. ara Tua ngkoa are te *Environment Bill*. e aki rangi n tena. ao n aron ae e ataki iai ngkai te Onono. bon te Onono ae ti a tibwa karaoia naba n te wiiki ae nako. tao te Onono ngkai n aron Tuan ara Enuaromenta. e a rangi ni matoatoa riki ngkai. anganaki naba

bwa kanga mwakaia taan tutuo. n tuo kabonganan. uruakin kabonganan irakin nanon. kabonganan nanon te Tua ao irakin nanona. iai ngkanne tenan *Inspectors* ane e a rangi ni matoatoa riki. ao te Tua naba ngkai ae Tuan te Otabwanin n te Onono ae ti a tibwa tia ni kabwatia n te wiiki ae nako. e aki ti tara Tarawa. bwa e a reitinako naba ngkai n tara aon abamwakoro. ngaia are ai bon te kauring naba nakoia ara botannaomata iaon Kiribati ae bwainin. kawakina kaubwaimi ae te atama ma te tano. an tai rangi n anaia n anakina ae a rangi n riao bwa tokina ko a urua te Tua . ao tokina kona manga urua naba teiraoin mataniwin te aba. bwa are ngkai kai e a tabuaki anakina. kam a riai ni kekeiaki nakon anne. ngaia are ara kantaninga ti na buoka te Atinimarawa bwa e na kataia naba nora aei bwa e na kakaekai naba angan kamatoatoakina ni mwakuri ma Tuan te Enuaromenta tao riki te tabo ni mwakuri man te Enuaromenta ake a na taraia n reitaki ma te tabo n akawa a na taraia bwa e na aki. e na kataia naba te Atinimarawa ni karaoa ana karikirake ae e na aki kaunga uruakakin te Tua. bwa n aron ae taekinakinaki ao eti. \$83,000 tengaa n te *Cubic meter* aron kanga kainanoakin n aron te kakaekai ke te bare e aranaki bwa te *Demand Analysis* 80,000 tabun tengaa te *Cubic meter* mwaitin te tano ao te

atama ae e kainanoaki man kambwana ao iron te botannaomata. ao e ti kona ni katauraomia te Atinimarawa te bui tabun nako uabui tabun tengaa. ao te marena ngkanne anne e aranaki ngkanne bwa e aki eti ian te Tua. ma anne ngkanne te bwai ae e a riari riki n taraki.

Ao te kauoua ngkanne tao ni Kaitara riki are e taekinna te Tia Tei mai Kuria. ma are eti bwa ara Tua are Tuan te bobwai e a rangi ni maan. 2002 ma n aron ae tao e na bon ataia naba te Tia Tei mai Kuria e a tia n oneaki. e a tia ni *rebuilt* n 2019. ao manga n Eberi te ririki aei e a tia ni manga oneaki naba te Tua iaon te bobwai. ao kai te Akaunti akekei 2016 nakon 18 ara kantaninga bwa te Onono n te Tua n te bobwai n 2019 ao 2021 a kona ngkai riki ni katamaroa te bobwai. ao ara kantaninga bwa kambwana n reitaki ma te Atinimarawa e nang kona n ira naba Tuan te bitaki aei . bwa te Tua aei e a bon rangi . 2002 e aroaro ao e bon nang kangaanga. n te aro bwa are e aki kaunganano irarikina bwa kanga e a manga boo te karabaraba ma te Tua anne. bwa e bon aki raoiroi kateana raoi. ao ngke ti roko ao ti a kateiraomia naba ngkanne. ti karaoa te Onono n 2019 ao manga te ririki aei. n Eberi 2021.

Ao e koaua tera ana ibuobuoki te Tautaeka. te tarau n aron. e aki rangi kaunga te Tautaeka ao e a tia

ni karaoa ana kainibaire te Kaebineti a nang akea ae tarau. a nang bane ni kaitiakaki ngkai nikiran tarau. ao iaon kawaina ni karaoa ara bebwa are ti na karaoa te maroro ma ana kambwana te Tautaeka ao ana *Cooperation* ana SOEs bwa e nang kakaeaki te anga are e nang katokaki te tarau. ao ngkana iai te tarau. e na kaitiakaki naba imwain tokin te ririki. ti nang kamauna matan te bae te tarau. bwa ti a bon ataia e aki buoka karikirakean kabutan te waaki bwa e kamamara te waaki. ai bon aekan naba te bitineti. bwa are ko a taua te kaubwai n te tarau. e aki buti te bitineti. ngaia are bon anne ti buoka te raraoma ao n aron ae a oti mai irouia Taan Tei aika karineaki. ti na kakaea angan katokan te tarau ao anne ngkanne. ti a tia ngkai ni waaki. ti a tia ni waaki ngkai. ane e a wene ara kainibaire nakoia taan koroboki bwa ana kibari aia tarau tabo ni mwakuri ni kaitiaki. ao man taeka tabeua akanne ao I a boutoka te Kaoti. ao e rabwa.

Tibiika: Ao I angan moa te Minita ae karineaki. Hon. Booti Nauan. e nakoim.

Hon. Booti Nauan: E rabwa te Tibiika ao ngkai au moan tai n taetae n te bwakantaai aio n te Auti ao I a raonai ma kain abau ae Tabiteuea. mai Taku nako Tewai. Unimwanen te Uea ni kai. Unainen Ueen te Uea ni kai ni anganiko ara kamauri te Tibiika. te Beretitenti. te

Kauoman n Tia Babaire. te *Leader* n te Kaitara. ngaira ni kabane Minita. kain te Kaitara ao kain te Auti n Tei. ao kain am aobiti te Tibiika . bureitiman. ao ataeinaine ao ataeinimwane aika taan biriakina kainanora n te Auti aio inanon tekateka ikai. nimara te ran ara kanre aika kangkang. ao ai am bureitiman te Tibiika. kam na bane moa ni mauri.

E koaua te Tia Babaire tao e na aki nang abwabwaki ao ni mwanganga au maroro iaon te ribooti are e a tabekakirake n te tai aio iroun te Tia Tei ae karineaki mai Arorae. ti karabwa te Tia Tei ae karineaki mai Arorae are ngaia temanna te *member* n te PAC are e a tabekarake te ribooti ae moan baan te kakawaki aio. ti karabwa te Tia Tei ao kain ana Komete ake a tia n tabekarake te ribooti ae moan te kakawaki aio.

Tia Babaire tao au tabeka aio e na iri naba ma te karaki teutana. kanga n rekereke. ma te kambwana ae te Atinimarawa. n taai akekei te Tia Babaire ao ko anaa te bike ao te atama ao keniken n aki akaka. ibukin am bwai ni kateitei. ngkana te atama ae ko kainanoia ke te bike ke te tano. ao akea waewaeam. ngkana ko keniken iaon te riburibu akea ae kona ni waeiko. ko kateitei. ngkana ko bono ao ko aera riki. ma inanon te tai ae birimwaka te Tia Babaire ao ibukin te rikirake ao e a kamimi bwa ngkana bon tanon

abam . koaki kona n anaia. tanon ann am auti. ao n tokina tera ko karaoia Tia Babaire. e bong ao ko boboti am baeki. ko kairia natim ma kain rarikim. ao ko uota am tiabora ao ko a karabako naba ni keniken n te rotongtong. ao ko a urakina naba am baeki. ngaia are ngai n au auti are i Bikenibeu are boou are kanga e kuri ni kaitara ma *St. Patrick* kanga i tanrake kanga irarikin te EBS ngkai ni karokoa naba taai aikai. ao I a bon ngangare . ae manga bong. ae manga boo naba te uraki tano. ao I a bon tataraiia ao I taku . I a tarebonia bureitiman. kam rawa n tataraiia te koraki aika uraki tano aikai. ngkam a roko bureitiman ke aki. manga bon tibwa ngkoananoa naba. a manga keniken naba tabeman ian au auti. ma are e raoiroi Tia Babaire. ngaia are ngke e kateaki te Tua bwa e tabuaki te keniken. kain Bonriki. ngkana ko roko n abaia are kanga te tabo are mwaken te ran. a raumea te atama. ao I uringa n taai aika nako. e aonrake te oni bureitiman are i bikenibeu n te baeki n atama. bwa are ngkana iai ae ribooti ae tao e bakan tang. ao a roko bureitiman ao a birinako ao tiku aia atama. ngaia are bureitiman anai baeki n atama akekei. ngkana ko roko n te on ni bureitiman are i Bikenibeu. e nang rababa ana *Compound* ae rawata te atama iai. bwa mwin aia keniken kain Bonriki are a karaua n raumeia bwa ana kaboanako bwa e aoria n ae reke aia tiainti.

Ngaia are ngke e a noraki anne ao e a kaurerekeaki bukin kanga uruakakin te Otabwanin. ao ngaia aio teuana ngkane e a kateaki te kambwana ae te Atinimarawa. ao terana ae na karaoia te kambwana aio te Tia Babaire. e na kena taari. n riburibu ao e karaua ni kabutia ni kantia. e kaokoroa te atama. te tano. te bonbono. te kirikri. ao ngkana ko kainanoa te atama are kanga e aranaki Tia babaire . te kanrebe ke tera. tera aran tea tama are e nang uarereke arei. tera ngkoa arona. kanga te bwai n oro buriki. e karaoia naba te Atinimarawa.

Tia babaire kanga bon te kamanga naba ke bwa ngkana ko roko iaon aba ao aikai aon aba tao i Tabiteuea. i Nonouti . i Kuria. ke. kabwara au bure ngkana I atongi aba aikai bwa are I taratara nako ao I noria Taan Tei iai. Tamana bon teuae te Tia Tei ae raoraou aei. e a bon karautaeka te keniken ao te anai atama. ko anai atama ikai ko kena te tano ikai. te bwai ae nang kamanga riki Tia babaire bwa ikai ngkana ko a tibwaia am bono ao te Enuaromenta e a roko naba. katoka am bono. e tabuaki. ao ko aaba abam bwa are ko kainanoa te aba. ma ngkana ko bono i buki tao i Tamana. i Tabiteuea Maiaki nang bon atonga abau ma raoraou n Tia Tei aio mina a un Taan Tei ngkana ti atotongi abaia. ko kona ni bibita. ni katoka nanom ni bono. e in nako

aiaki rangana. tao e aki taua te tano. ko a manga moan tabekia ni kainako iangia. a e a tau tano ikai. ko a taua naba ikanne. ko bon beberinoa nanom. ko nako n ekekea am bono iaon te rakai . iaon te riburibu. ao ko kamata ko urakinna. ao koaki waeaki. ma i Tarawa ikai tao e karaoaki ibukin mwaiti te botanaomata . ngaia are ngkane e a kateaki te kambwana aio. ao I nang ata naba taekan te kambwana aio . bwa te Minita ae Minita ngkai n te *Fisheries* au tia koroboki n te tai anne. ao ngai I kauoman n Tia Koroboki irouna ao ian ana buoka te EU. ao e a riki matan teuae ke neie te Atinimarawa. ao e manga nako n anaki ana kaibuke are e na kekena iai te riburibu ian te kantaninga are na kona ni keni rawa akana a bono. e anai tanoia ao e a manga kamantia ni karekea bwa ana karekea bwa ana karekemwane.

Ngai tarana te Tia babaire te kambwana aio . teuana te kambwana are nang teimatoa rakana. bwa e aki kainanoa ana bwai ni karekemwane bwa ana bwai ni karekemwane e a bakaraerae inanon te nama aei. e buti ni kangai e tei e kena. ngkana ko nora ana rawa are bon ian ana aobiti te Atinimarawa i Betio. e a mano ao e abwabwaki nako buki. Tia babaire. ngkai ti taekina aio ao kanga I ti kan kaoka te ururing teutana nakon aia kaoti. tao e bon koaua Taan Tei

mai Tarawa Teinainano. a kainanoa kanga te rawa kanga i Ambo. e na kenaki n te aro bwa a na aki kainano. e na aki kainano te unaine are tao e roko ma ana bwaketi n tubu ni mai. ke tao ni batai n ruo ngkana e ora taari. ma ngkana e reke te rawa mai Ambo are kanga te *Causeway* arei . e a bon kangai naba ni koro te waauowa. ao te unaine are e ruo ma ana bwaketi ni tubu ni mai e a ruo naba ao e a toka naba n te *bus*. ao ngkai e a kan ting te unaine. ao akea ngaira. e rianna iaon te riburibu. e roko iaon te bike. ao e a manga. kan katea mwane te *bus* anne. e a manga toka. kanga I uringi bwaai aikai. ngaia tera ngke arona bwa e kona ni kabaitia te Atinimarawa nako ni keni bwaai aikai. ma e aoria bwa ti a katikua nakon te kambwana aio. e nako ni kena aio. kanga I ongo naba bwa iai teuana naba ae taekinaki n te mena ae kanga i bon ian te tabo ae kanga i Nawerewere nako Urano kanga e na kenaki nakon te tabo anne. e kan ma au auti. ngkana e mena a toma naba te *ka-dock* are ikekei ni kangai. ibukin naba buokan te unaine ma antai are e na mena iai.

Tia babaire e aoria bwa ti a katuka anne bwa e kangara arona taekana irouia kain te kambwana aio. Tia babaire. I a tei ngkanne kanga irarikia te koraki ake a tia ni mwanewea te bwai ae te tarau aio. te tarau ai bon ngaia te bwai n tiritiri ae raba. e bon rangi ni

bubura kaei am kambwana ma am titoa ao a manga roko am utu ao am koraki ao antai riki tabeman a tarau ao ko a mimi ko a tara te kaunta. ai ti te *Soy sauce* ao te *peanut oil* ae kona kaboanako. eaka e aera. e na kanga ao are ai tokin te tarau. ao ngkai ngaia ti a manga ataia. te ribooti ae a taekinna ae kanga e tabekakirake n te tai aio. te kambwana aio e tikiraoi bwa e uarereke ao ana kukune iai te Oteta. kanga e raoiroi. e aki rangi ni buakaka ao e aki rangi n raoiroi. kanga e raoiroi. ma I taku bwa ti na kakaraurau te Tia babaire ao ti na butia kain te kambwana aio bwa ngkana arona bwa teina aio ao e a raoiroi ao e a manga ruo rikaki ao e a ruo rikaki riki. ana manga katotonga te titoa are e a tiku ao ai ti te *Soy Sauce* iaon te kaunta. ao te tia bobwai ae bekabeka matana ao e uakaka irana. bwa tao e tuai bati n nangi n tetebotebo.

Ngaia are te taura ai bon te bwai ae tiringa te kambwana. ma iai te bwai teuana ae I kunea ae I a tia n noria n te kambwana aio. bwa inanon te ririki 2019 ke tao 20 ao ti kataia n otana ara kaa n tano. ara kaa n atama. man te botaki ni mwakuri teuana ae I mwakuri iai ngkoa n te tai arei. n 18 ao aia taeka a kangai. tiaki kona ni kanakoa ami tano ni karokoa ae e a tia ami boon ami tano. kam na *process* nakon te *finance* ao kam na anaa te *notification form* nakoira bwa e a

tauraoi n anaki ao ti a kona n *deliver* ami kaa. ami *truck* n atama ao n tano. iraua te namwakaina nako Tia babaire ao ngkai are kakaraoaki au auti. are e na riki bwa ana auti te Minita n te *Commerce* are I mwakuri iai ngkai. ao ti kakaraoia ao ti na tauna naba nanon te tabo anne. ni katamaroa. bwa ana aki roko kain Tabiteuea Maiaki ke tao kain au tabo ni mwakuri akana a na kawarai ao e na bwangabwanga ao e na kiri bwangabwanga ao a toki rangaiia ao a na mwaotoua waeia. ngaia are ti karaua ni kaboraoia. I a manga tuangia kain au tabo ni mwakuri. tai anai atama ke te tano n te tabo teuana bwa e tabuaki. nakon te Atinimarawa. ngke a nakon te Atinimarawa ao e manga kangai naba te Atinimarawa. tiaki kona n *deliver* ami tano ni karokoa e tia n bwaka boona. tao ai ngaia aio ngkanne taian katamaroa are tia n taekinna te Minita. ngaia are ti na bubuti bwa e na katamaroaki aio. Tia babaire. ngai I teimatoa n taratara ni kangai. iai tarau ake a tia n tia. a tia n riki. ti a katikua ma taekana. ao bon aia bure nakana a tarau akanne bwa n ara onimaki ngaira Kiritian ni Katorika ane kona tiku n burikatorio. ngkana ko motirawa ao e aki bwara am tarau. ngaia are ana kamatoa te Tua aio bwa akea ae na manga tarau. n te aro bwa e na aki batetei te kambwana ae ana kambwana tei Kiribati . anne ngai au taratara te

Tia babaire. ngaia are N na kaungai nanoia ara tia mwakuri bwa n te kambwana aio bwa a na kakoaua bwa e na akea te tarau. te bwai teuana e kanga e bon rota nanou te Tia babaire n raraoma. ongorau bwa ngaia iai aomata ke bon Taan Mwakuri ae a tarau n te kambwana aio. aio e a rangi ni kananokawaki riki. ngaia are N na bubutia te *Board* ao te *Management* ngkana arona bwa iai aomata ake a taura ake bon taan mwakuri n te kambwana aio ae a tarau. aki ti bure nakoira te Tia babaire ma a bure naba nakon matan te Atua. a bure nako karawa. bwa ngaira ti a kainano ni kakaboi ara tano ao ara atama ao ngaia. ngaia aki kakaboi aia tano ao aia atama.

Te bwai teuana Tia babaire ae I nang matai iai ane e mwaneweia naba te Minita n te *Fisheries* . te bwai are kanga te bono. ae kanga teniua ke iraua rangana ae matoatoa. eang ae ko bon aki kona n tabeka te bwai aio. aio e rangi n raoiroi ibukin kanakin mataniwin te aba. e raoroi ae kabatiaki riki bwaai aikai. bwa ngkoe are ko kan katikua i mataniwin abam kona roko ni kaboa ma ngkanne ai te kanganga bwa e na kanga n *deliver* te bwai anne. a ruonako tengaun te aomata ngkana a tabeka te bwai aio. ao n tokina e nang kanganga te bwai ae te ruonako bwa ko na manga rin n te Oo ao kona koreaki ao a na koreaki taabo tabeu ao kona

bwaibwai n rang iai bwa e na noraki taabo ake aki bati n nonoraki.

Ngaia are N na bubuti nakon te te kambwana bwa e na karekea ana anga ni boutoka bitiniatiakin te bwai aio bwa ngai temanna naba ae I kan kaboa ibukin kanakin mataniwin abau are i Urano ikekei. N na karaua ni bonoia ao ngkana I aki bonoia. au iango teuana N na manga katikua inanon te nama bwa N na karekea bwa au tabo ni kaui ika. ao I a kakatea naba au karau ao I aki naba kainano bwa e a babae naba te ika ao I a kona naba n aekia. ngaia are N na bubuti bwa io teuana ana karikirake te kambwana aio ae I noria ae e nang bwaka nanou iai.

Tia babaire ao n ana maroro te Tia tabekarake te maroro ao a rangi ni mataata baikana e a tia n tabeki. aron karababan ana *Revenue* te kambwana aio ao aia kaunganano nakon te itera aio. ti boutokai ana ribooti te Oteta ma te PAC are a tia n taiboranaki ikai . e a tia ni maroroakini te tia uotarake te maroro`ma N na katikua riki Tia babaire. ao N na kakaewenako n aron are I atia naba n taekinna ibukin te kambwana are maroroakinaki naba ana ribooti n taai aika nako. a na aki bwara nano Taan Mwakuri. a na moantai n tarai bwaai aikai bwa te kakaewenako nakoia. ao ana kakoaua bwa e na aki manga riki aekakin aio nakon taai aika na roko. ao tao ti ngaia

akanne tokin au maroro te Tia babaire. I karabwa. I boutoka te ribooti. I karabwa te Tia Tei mai Arorae are e a tia n uotiarake ao e rabwa Tia babaire . ti anne au maroro. ara bau n taainako Te Mauri. Te Raoi ao Te Tabomoa. Ko rabwa Tia babaire.

Tibiika: Ao I angan te Kauoman Beretitenti ae karineaki Hon. Dr Teuea Toatu. ao e nakoim.

Hon. Dr Teuea Toatu: E rabwa *Madam Speaker* kai ko karekea naab au tai ni maroro iaon te Kaoti aio. te Kaoti are e a bon tia ni boutokaki ni itera aika teniua n te auti aio. ao I manga bon kamatoa riki ara boutoka naba man te Tautaeaka n aron a tia n taekinna raou n Tia Tei man ara itera aio. tao e na aki nang abwabwaki au maroro *Madam Speaker* bwa e a bon angin au *point* ake N na taetae iaona a tia n taekinaki. ma tao iai riki itera ae tao N na bon katuruturui riki. ao N na manga kaoka naba ana kauringa naba kain te *Management* ao te *board* n te tararua. Te Baba n Tararua. n te Atinimarawa bwa n aron ae I taetae ngkoa iaon te *Shipping* ke te KNSL ke tao KSSCL ngkoa n te tai arei. I taku bwa iai te Tua ae na riai . a na riai n ururingnga n taai nako ao e na riai n ururingnga are *SOE Act* . bwa te *SOE Act* I taku bwa ngaia anne e a bon *define* naba baika ban te baba n tararua ikotaki ma *Management* ao

ni ikotaki naba ma tao ngaira Minita ake a mena iara. ngaia are I taku bwa e kakawaki ae ti na ururinga n taai nako ngkana ti tekateka n te *Board* n tararua. te baba n tararua. ke tao ngaira kain te *Management* bwa iai te Tua naba ae tautira naba ae te *SOE Act* . ma I taku bwa ngkana I karekerekea ma aei ao I taku bwa e na rangi ni mataata riki anne. ma I taku bwa taian ao taian *Concerns* ake a tia n tabekaki iroun te *Leader* n te Kaitara ao mai iroun naba te Tia Tei ae karineaki mai Kuria. I taku bwa a bon *valid* taian *concern* n aekakin tao teuana ae taekinna te *Leader* n te Kaitara are te kambwana are e karaoa te bae e na bon aki riai ni karaoia ke tao e aranaki irouia *Lawyer* bwa *ultra vires* are e a riaon are ana *terms of reference* ma I taku bwa akanne aika na riai ni kaururingaki iai kain ara *Management* .

Ma are ana maroro te Tia Tei ae karineaki mai Kuria n aron ae a tia naba. I taku bwa e a tia n taetae iaona te Beretitenti. ni kataia ni kaekai. are teuana iaon te *procurement* bwa tera te tuua. ngkana arona bwa te kambwana ke te aobiti are e mena. e aki ira nanon te Tua anne. ao teuana are iaon te katarau. e a tia naba n taetae ae e a tibwa tia n taetae te Minita man te *Commerce* .

E koaua kanga I aki nang boraoi ma te iango are kanga aki atakin te

Tua. ngaia anne bukina ti na riai . angkoa e na kariaiakaki bwa e na te tibanako anne. bwa are n aron ae ti bon atatia kanga *is not an excuse* ke. ngaia are I taku bwa ti na kauringia riki ara kain ara kambwana aikai. ai moamoa riki taian *Board of Directors* bwa ana bon riai ni *make themselves acquainted* ke *familiar* ma te *Procurement Act* . ao e koaua are e taekinna Te Beretitenti. iai ngkoa te *Act* are a Kaman tei n 2002 ao e a tia n *rebuilt* n 2019. ao tao e koaua ngkanne taian. tao taian tibanako ake a karaoaki akekei ao I taku bwa a karaoaki n te tai are n te *transition* arei are kanga e tuai raoi nang mataata te Tua anne. ma I taku bwa ma ngkai I taku bwa e riai ngkanne ni kauringia kain te *Management* ao kain Te Baba n Tararua bwa ana riai ngkai n taraia. bwa e bon mataata naba ian *section 38* ao *39* n te *Procurement Act* anne iai te Tuua. *either* ngkana bon iai te *Criminal Intention* ao ngkanne tao e na bon nako n te *Penal Code*. ma ngkana e nako n tai ake bon taian *Administrative Misconduct* e kona n *removed* te aomata are e *responsible* anne. *whether* te CEO ke tao te *Financial Manager* ke tao antai rik. iai ae kona n reke ian te buki.

Ao iai naba raoiroin te Tua anne bwa ngkana iai temanna ae *report* na te *misconduct* anne ao e kabaeaki te *Chief Procurement officer* bwa e na *protect* ana *identity* te aomata are e ribotina tao te *Misconduct* anne. are

aki irakin nanon te *Procurement* . ngaia are I taku bwa aikanne bwa I taku bwa e na ibuobuoki ni kakaeka te *Concern* are e tabekia te Tia Tei ae karineak mai Kuria. ma iaon ngkanne te katarau are te kambwana ae manga katarau. e manga anganako ana . tao ana tano ma ana raa. te atama iaon te katarau. I taku bwa e a tia n taekinna te Beretitenti ao te Minita ae a tibwa tia n taetae I taku bwa e riai ngkanne n taobaraki anne. ma ti bon ataia bwa n te bitineti . te katarau kanga ti aki te bae e buakaka. te bae e na kamemerea raioiroin te katarau ngkana bon akea te *Internal Control System in place* are e na buoka aron tukan taian kanganga aika na reke te katarau anne. bwa are ngkana ti tara ao bon angin aia *operations* taian *SOEs* ao kambwana. a mwakuri iaon te bae ti ararania. te bae ti aranna n te *Accounting* ae te *Accrued basis*. kanga tiaki te *Cash phases* n aekaki am mwakuri te Tautaeka. te Tautaeka *everything* e na riai ni *paid in cash* . ti te *cash only* ao akea riki, ke taian kambwana ake a mwakuri iaon te *Commercial Business* n aekakin te *SOEs* taian kambwana ao taian raa riki a mwakuri iaon are I taekinna te *Accrued basis* are ko kona n anga te bwai ao ko anaa te mwane rimwi. ko katarau ke tao ko bobwai . ngaia anne ngkane ae riki iai aekakin aio. ma I taku bwa e kakawaki n ae I taekinna. e na riai ni iai te *Internal Controls System* ae

effective ae kona tuki taian kanganga n aekakin teuana te *policy* ibukin te katarau. tera taian *criteria* ae kona anga am katarau iai. tera te *collection* ae kona. iai am *collection* ae kona . iai *collection capacity* irouia kain. taian *Division* ke te kambwana anne.

Ngaia are I taku bwa e aki bure te katarau ma e na riai ni boutokaki ma te *system* ae raioiroi. bwa ngke arona bwa tao bon iai te *system* anne tao e koaua n tain te Atinimarawa riki n aekakin aei. I taku bwa a na kaman ti a. tao n taraki ke tao n rimwiaki tao n te tai ae e aki nang maan riki. taian tarau aika ti noria ngkai bwa tinetine n te tai aei. ngaia are I taku bwa anne te mena. ma I taku bwa I nang boraoni iango. are tao ti nang bon . tao bon raioiroina riki ae ti nang bon katoka te katarau. ae ti nang bon tuki tain katarau ao te bobwai iaon te tarau. ao tera riki. e ngae ngke tao e koaua bon arona. bwa ngkai te *commercial business* te Atinimarawa. kanga bon akea buren te katarau ma e riai ni iai te *System* ae *effective* bwa e na taraia bwa e na aki reke bwa manga te kanganga nakon te kambwana.

Ma eti ae taekinna naba te Minita ae tibwa tia n taetae imwaiu ao kanga e a buakaka riki are a katau taian *staff* . bwa anne ngkanne kanga ai bon . e kona n *Amount to the abuse of offices* ao anne ngkanne are I

taku bwa e riai ni kabonganaki te *section* are te *section 38.39* are taian *Administrative Misconduct* a bon riai n *Subject to this disciplinary action* ao I taku bwa ti bon riai ni matoatoa ni itera aikai. Ngkana ti bon ataia bwa bon iai te *Misconduct* ae kanga e bon e kanga e okioki ke tao I taku bwa a bon riai ni bainaorakiaki bwaai akanne. ngaia are bon te kauring nakoia kain ara kambwana aikai. bwa are a na aki mwaninga bwa ngaia naba a kawakina ana bwai te botannaomata . tao e koaua ao ana mwaninga bwa tao te *SOEs* are ana bwai te botannaomata. ana bwai te botannaomata. ao ane e bon aranaki bwa te *State Own Enterprises* ngaia I taku bwa a riai n aki mwaninga bwa te bare a karaoia anne ana bwai te botannaomata ao a riai n taraia bwa iai tabeua ae nang kakawaki bwa a na tarai ao ni kawakina ana bwai te botannaomata. ngaia are I taku bwa e kakawaki anne ao I kan manga kauringia riki n aron te mena are a na bon riai riki ni karekerekea bwa a na aki mwaninga bwa iai naba te Tua are a bautaki iai are te *SOE Act*. ao anne e nang kakawaki bwa are n aron are I tia n taekinna n au maroro iaon te *KNSL* . te Baba n tararua e aki kona ni karaoa ana babaire ae tao te *Major Transactions* ke tao taian babaire are e na katea te Tautaeka teuana ma teutana n akea ana kariaia te Beretitenti ke te Kaebineti. anne e nang ni mataata ian te Tua anne ao I taku bwa anne

te bae e kakawaki ae na kauringaki n tainako bwa e ngae ngke a bon inaomata ni karaoa aia mena. iai naba tiaia ngkana a nang roko tao n taian babaire are kanga e na kona n taua te *Government* ke toa te *State* bwa e nang reke bwa ana *liability* . ma I taku bwa anne e kakawaki.ma e raoiroi. *Madam Speaker* I taku bwa ti aikai ae I kan ibuobuoki ni kamataata iaon tabeua taian *issues* aika tia n tabekaki ao I boutoka te Kaoti. e rabwa.

Tibiika: Ao I anganiko te Tia Tei mai. te Minita n te On Aoraki. ao bon te Tia Tei mai Betio Hon. Dr. Tinte Itinteang . e nakoim.

Hon. Dr. Tinte Itinteang : Ko rabwa *Madam Speaker* ao ko rabwa riki kai e reke ara tai teutana ni maroro iaon ana ribooti Komete te Auti n Tei te PAC are a tia ni kawenea n te bwakantaai aio. iaon ana Akaunti ana kambwana te Tautaeka ae te Atinimarawa ibukin ririki ake a tia ni mwaneweaki.

Ao e rabwa *Madam Speaker* bwa e reke teutana ara tai ni maroro iaon te kambwana aio. kakawakin te kambwana aio ao I a rianna naba ma tao bon teuana aia bubuti kain au abamwakoro ae Betio. Unimwane ao Unainen Betio are aki totoki ni mwamwaneweia nakoira inanon aia tai ni bobowi. ma e rabwa *Madam Speaker* e rabwa te tai aio. bwa e

reke naba bwa ara tai teutana ni maroro iaon te ribooti aio.

Te moan bwai moa *Madam Speaker* kanoan au maroro. tao ti a bon kauataoi riki tenan kakaitau. kakaitau are a tia n tabekaki imwaiu. iroun te Beretitenti. Te Kauoman. raou ni Minita. ao Taan Tei ibukin ana kambwana te Tautaeka ae te Atinimarawa. ao ti kakaitau riki *Madam Speaker* n aron te tararua are e a tia ni mwaneweaki tao mai irouia kain aia Baba n Tararua rikaki nakoia aia Taan Mwakuri ibukin tao teimatoaia ni kekeiaki n uouotarake ana kambwana te Tautaeka aio ao are ngaia are ti a ongoraeakinna n te bwakantaai aio n ana Akaunti are e kaweneaki iroun te PAC ao uarereken nako. n aron are e mwaenweaki . uarereken tenan kanganga ni irekereke ma ana Akaunti te kambwana aio.

I taku *Madam Speaker* bwa aikai n aron . bon kakawakin ao teimatoan ana tia mwakuri te Tautaeka ni Kiribati ni i rekereke ma ana kambwana aio ni kekeiaki ibuakon nakon tenan kakaewenako ao ti ataia bwa iai nako tenan kangaanga ao tenan kakaewenako are a tia ni kuneaki ibuakon nako ana kukune te PAC ao te Oteta Tienera are a tia ni kawenei ao ti a kawenea aio bwa te kakaewenako nakon ana Baba n Tararua ao tao ana tiim ana

Management Team te kambwana aio inanon ririki aika imwaira.

Te kauoua *Madam Speaker* bon tao kakawakin te kambwana ae te Atinimarawa. ao ti a tia n ongo man ana maroro te Minita n te *Commerce* ae rangi ni kakawaki te kambwana aio *Madam Speaker* tao ibukin ana mwakuri are tao e aranaki n taetae bwa te *trechting* are anakin te riburibu. n aron are e a tia ni mwaneweaki. ngkana ti roko *Madam Speaker* n aba riki aika bubura kaei. ao ti ataia bwa a reke aia tano ibukin te kateitei bwa a kena rarikin tenan maunga. ngaia are a kamraraki . a karikaki bwa taano aika uarereke. kirikiri ao aikai are a manga kabonganaki ibukin te *Construction* . katean tenan kateitei katean tenan auti ni waerake ni karokoa katean tenan kateitei aika bubura kaei.

Ngaira *Madam Speaker* n abara ae Kiribati akea ara maunga. aki bubura kaei abara n aron ae ti bon bane n ataia . ao karekean tenan tano aikai . ke tenan bwai ni kateitei aikai ibukin renganan tao te timanti. aki kona n reke riki man tabo tabeua. a ti kona n reke man kenakin te riburibu n aron are e a tia ni mwaneweaki. ao aio are ngaia ae oti iai kakawakin te kambwana ae te Atinimarawa. morara riki kai ti tauraoi. e tauraoi te Tautaeka ni kibara te katamaroa ao maiuraoin tei Kiribati inanon ana kainibaire ae

te KV-20 bon akea riki kaubwaira *Madam Speaker* ae na kona n reke ibukin boutokan te rikirake. boutokan katamaroan te *Infrastructure* ma te tao te baere e aranaki bwa rinikaokaon te waaki. bwa ana ti reke aikai *Madam Speaker* man kaubwain ara marawa. te riburibu n te tai aio. n aron ae mwaneweaki n te tai aio.

Te kateniua ni bwai *Madam Speaker*. are ngaia are e bwaka iai nanou n ana kaeka te Minita man te tabo n akawa n aron naba tenan ribooti are a kaweneaki. bon kakawakin te *safety* . I taku bwa aio *Madam Speaker* e nang kakawaki. ao itinaniku e rangi ni korakora te *emphases* iaon te bwai ae aranaki bwa te *Work and Safety* . tararuaiia ara botannaomata inanon karaoan tabeia ma tibwangaia n tatabemania nako ibukin te botannaomata. ao tao n te tai aio ibukin te Atinimarawa. ao ti kakoaua bwa n tenan maroro are a tia ni kaweneaki ao kabonganakin tenan bwai n *Safety* bwaai ni mwakuri are aranaki. a tia ni mwaneweaki tao iroun te Tia Tei ae karineaki mai Arorae. n tabekan ana ribooti. tenan *PPE*. tenan *Protective Equipment*. *Personal Protective Equipment* . aikai *Madam Speaker* a rangi ni kakawaki. kakawaki aio bwa e katana te aomata man tenan kangaanga are e na kona n reke iai n tatabemanina nako ibukin nako karaoan tabeia ibukin kakoroan bukin ana kainibaire ma ana waaki

ni mwakuri te Atinimarawa ibukin te botannaomata. ao aio *Madam Speaker* are ti a aki toki ni kaokaokiokia ibukin tabeakinan ao tobwan te botannaomata. tiaki kona n tobwaia ara botannaomata *Madam Speaker* ngkana tiaki kona n tararuaiia inanon aia tai ni karaoa aia mwakuri ao ni kakoroa bukin tibwangaia ibukin te botannaomata. ngaia are e kakawaki *Madam Speaker* bwa ti na taekinna aio nakon te botannaomata ao ti na kawenea bwa te katoto ao te banna ibukin nako ana *SOE*. tiaki ti ana *SOE* te Tautaeka ake tabeua. ma tenan kambwana naba *within the Private Sector* ao bon ngaira naba inanon ara tabo ni mwakuri. ana tabo ni mwakuri nako te Tautaeka. ae rangi ni kakawaki n taai nako te *Health and Safety* . tararuakia ara botannaomata inanon karaoan tabeia n tatabemania nako ibukin tibwangaia ibukin te botannaomata.

Te kabanea ngkanne ni mena are I kan maroroakinna *Madam Speaker* n aron are I tia n taekinna. tao aio bon aia bubuti kain au abamwakoro ae Betio . tao bon aia bubuti are tao e raoiroi bwa ti a tauraoi iai ni ikareke bai ma te Minita n te *Fisheries* . tao bon aio are a mwamwaneweia te botaki ni Unimwane ao Unaine ni Betio . aki totoki ni mwamwaneweia nakoira ngaira aia Taan Tei. tao e koaua tao e uarereke aia mwane n abaia. e a rangi n raka boon te ben. e aki bati

te nii i Betio. ti kakoaua naba *Madam Speaker* bwa te keniken iaon Betio tao moarara riki naman Betio. bon teuana mai buakon ana *Resource* te Unimwane ao te Unaine ni Betio are tao e anaki n te tai aio ni kabonganaki iron te Atinimarawa ibukin ana anga nako ni karekemwane te Tautaeka. ma ti na aki karekea bwa te kairoro *Madam Speaker* ma ti na karekea bwa te ikarekebai. bwa e kakawaki n taai nako ae ikarekebai te botannaomata ma te Tautaeka ibukin waakin te rikirake ibukin te botannaomata. ao ngaira *Madam Speaker* . ngaira botannaomata ake ti maeka iaon Betio. ti nang tauraoni taainako ni ikarekebai ma te Tautaeka. ti tauraoni taai nako bwa ti ataia ae rikiraken maiuraoin te nati ni Betio e boboto iaon te ikarekebai ao te waaki ma te Tautaeka. ngaia are tao aio *Madam Speaker* tao ai bon teuana ara bubuti ni iraorao ao ikarekebai ma te Minita n te *Fisheries* . tao bon kanoan nako ana iango ni babaire ibukin ana kambwana aio te Atinimarawa ao tao e a ururingia te botaki ni Unimwane ao Unaine ni Betio tao n ana anga nako ni karekemwane ake a reke man anakin te riburibu man Naaman Betio n aron are e teretere n te ribooti. taabo ake a anana iai aia riburibu. tao a ururinga te Botaki aio ibuakon nakon tao rakan nako aia karekemwane are e reke n te ririki teuana ma te ririki teuana. ao

I taku bwa aio *Madam Speaker* bwa e rangi ni kakawaki. bwa e koaua n aron naba are e a tia ni mwaneweia te Minita man te Aono ni Mainiku. tao iaon kawaina naba te Atinimarawa. ana kambwana te Tautaeka aio n roko iaon Kiritimati. ngaia are e nang kakawaki te ikarekebai aio *Madam Speaker* . e kakawaki bwa e aonga n ae teretere raoi iron te botannaomata ana kainibaire te Tautaeka ibukin anakin marin te aba. tao mataniwin te aba. ke nanon te nama. ao ana ikarekebai ni irekereke ma ana botannaomata ake tao n te tai aio. n te tai teuana ma te tai teuana. ao n te aba teuana ma te aba teuana. arei are a kantaningaia bwa kaubwain ke tao marin abaia. ma ti kaitaua riki te tai aio *Madam Speaker* bwa e a reke. e a reke ara tai ni maroro iaon aia tabeka kain au abamwakoro ae Betio ao e raoroi bwa e bon ongora te Minita ao a bon ongora naba Unimwane ao Unainen Betio are ngaia aio aia Kaoti. are aki totoki n uouotia nakoira aia Taan Tei ao e rabwa bwa e a ongora te Tautaeka ao tao ti a kaunga nanon te Minita bwa tao e a kaungaia nanoia aia Taan Mwakuri bwa tao n te tai teuana ao e a manga ikarekebai . e ururingia ara botaki aio *Madam Speaker* bon ana botaki naba ana botannaomata ara Tautaeka ao ti tauraoni taai nako ni ikarekebai ma ana kainibaire te botaki ni mwakuri ae te *Fisheries* ni kaineti ma rikiraken ao maiuraoin

tei Kiribati. tao n au maroro aikanne *Madam Speaker* ao ti a anga riki bwana ni kakatekeraoi . ti na anga riki bwanan te Tautaeaka ni kakatekeraoi inanon te Auti n Tei aio kai ti ataia bwa iaon kawaina ni momotirawa te Auti n Tei . ti anga riki ara taeka ni kakatekeraoi. aia taeka ni kakatekeraoi kain Betio . ti irianna ma ara abau ae Te Mauri. Te Raoi ao Te Tabomoa. ao te kakatekeraoi ibukin te Kiritimati ae imwaira. man bwana aikane *Madam Speaker* ao I kukurei ni boutoka te Kaoti aio. ko rabwa.

Tibiika: Ao I angan ngkanne te Tia Tei mai Tabiteuea Meang Hon. Taberannang Timeon. e nakoim.

Hon. Taberannang Timeon: Ko rabwa. tao ti na bon taetae naba teutana *Madam Speaker* iaon te Kaoti aio.

Madam Speaker ao e koaua ae tao e na bon aki rangi ni bati naba n abwabwaki ae N na taekinna kai a mwaiti bwaai aika tia n taekinaki Tia Babaire. ao ngkai e a tia naba ni butimwaeaki te Kaoti aio iroun te Tautaeaka. iroun te Minita are e taetae ibukin te Tautaeaka ao te bon te Biira ao bon Minita riki ake tabeman ao ai bon te Auti n Tei aei Tia Babaire. ti a kamaurira riki ao ti a kauti matara. kam na bane ni mauri.

E rabwa *Madam Speaker* ao I a bon karabwa moa te Tia Tei mai Arorae are e a tia n uotarake te ribooti aio. ana ribooti te *Public Account Committee* iaon ana *Performance* te *Atinimarawa Company Limited* *Madam Speaker* . ao e koaua *Madam Speaker* e koaua kanga e a moanna n tetei waen te kambwana aio. e boou ibuakon ana kambwana ana *SOE* te Tautaeaka. n aron are e a tia n taekinaki. ao ngkai a roko ana Akaunti ma taekana n te rabwata ae kakanato aio ae te Auti n Tei. nanona *Madam Speaker* bwa e a moanna kanga n euta waena te kambwana aio. ibukin naba katabeana ibukin te botannaomata are ngke e kateaki iai te kambwana aio te Tia Babaire.

Ao tao bon aron bwaai ni kabane aikai boou. bwa ana rinanon kanga te tabataba teutana. n aron ae e a tia n taekinaki. ni bwaai ake kanga a kuneaki tao n te Akaunti. tao teuana tao te tarau. tera riki. te *Procurement* are e taekinaki te Tia Babaire. tera riki te Tia Babaire. ao tia ni kaekaki akanne ao iai kanga taian bainaoraki akana. tenan *steps* akana a tia n taekinaki bwa kawain te kambwana ma te *Board* nakon taai aika na roko bwa ana riai n eutarake riki te kambwana aio nakon te mwaneka ae Tamaroa *Madam Speaker* . ibukin te botannaomata ao ibukin Kiribati ae bwanin te Tia Babaire.

Ao e koaua te kambwana aio. ti karabwa tera. ti buoka te karabwarabwa nakon aban *Europe* n ana buoka nakon Kiribati. ao I taku bwa e matairiki te buoka aio te Tia Babaire. bwa te buoka aio kanga e nanonaki bwa e na kauarerekea aron ana kangaanga ngaira te aba ae uarereke are kakanaki mataniwin abara bwa e na aki teimatoa ni kanaki ngkana e anaki te atama ao te tano. bwa ngkana e teimatoa anakin aio te Tia Babaire n aron ae namakinaki . riki iaon *South Tarawa*. ao Betio te Tia Babaire. eang ao e na waekoa n reke te kangaanga. bwa e nang akea mataniwin te aba . ao ngkana e a manga bon buokia te nao ma te ang ao tera riki ni katikia nako . e a reke riki te kangaanga ae bati te Tia Babaire.

Ngaia ae ti karabwarabwa n aei te Tia Babaire bwa I taku bwa e nang matairikiaki te kangaanga aio. ao ngke e kaeka te bubuti aio. *European Union* ao ti taku bwa e kaeka ana kangaanga Kiribati. ae ti mena inanona ngkai te Tia Babaire. ao e taekinna bwa e koaua ae tao n te tai teuana te Tia Babaire ae angaraoi tao e na kona n roko iaon abamwakoro itinani kun Tarawa Teinainano ma Betio. bwa bukin tera ngkai Tarawa Teinainano ma Betio te Tia Babaire. bwa are ibukina bwa e a uatao te botannaomata ikai te Tia Babaire. ao ngkai e a ibetutu te ibetutu te Tia

Babaire ao tangiran te atama ma te tano te Tia Babaire ibukin te kateitei. e kerake n taekinna. ao ngaia are e taekinna te Minita n te *Commerce* te Tia Babaire ane e karakina ane tao . e bureitiman iai i Bonriki ao e a onrake aia *yard* n tenan *Confiscated* baeki n atama ake a nako. a kaeaki taan anai atama n akea aia kariaia taan ababa ao a birinako ao ngaia are anaki. bwa are anne kaotan tangiran te atama te Tia Babaire ibukin katean tao taian mwenge ma tera riki. ngaia are anne te bwai are namakinaki. are ngaia are e matairikiaki moa te TUC ao Betio.

Te kauoua ni kangaanga irouia kain TUC ma Betio bwa are ake bon Taan te *Proper Land Owners* .e uarereke naba aia *authority* ke mwakaia ni bureitimania abaia te Tia Babaire. bwa are a tekateka iaon tabo akanne Tia Babaire. tiaki taan bwaibwai bwa te koraki ake tao a riiti ke tao bon ngaira te Tautaeke n ane tao ane i Bairiki. tao i Betio. i Bikenibeu. ngaia are kanga ae tararua anne ao ti a taku ngaira te botannaomata nikirana bwa ai bon ara bwai. ke e tao e tekateka temanna am koraki n te auti teuana tao i tanraken tao i Bikenibeu ao are ko a nako naba ni bobota atamana n uotianako bwa am bwai ni mwakuri ke ni kateitei te Tia Babaire. ao anne te kaokoro ma are iaon abamwakoro Tia Babaire. bwa are iaon abamwakoro e ngaie ngke

kanga ko kona ni kangaiakina am bono ao ko kangaiakina am bono ma ko bon teimatoa ni bwaibwai n te tabo ane ko mena iai te Tia Babaire. ngaia are e kangaanga ae na roko temanna n anaia n akea am kariaia Tia Babaire . ngaia are e bon tei riarian bwaai akanne te Tia Babaire . ma ikai e kaokoro. ngaia are e tangira te Tua aio Tia Babaire bwa e na kateaki riarian ae mataniwin te aba te Tia Babaire. ao te Atinimarawa Tia Babaire e karekeaki bwa angkoa e na aki manga nako ni kenken n taabo aika a boou te Tia Babaire . ao tao iaa. tao inanon te nama te Tia Babaire. I aki ataia ngkana e a tia tao n *altered* teutana ana *terms of reference* te Atinimarawa. ma n aron atakina irou n te moan tai ao e na nakon taabo akana a teimatoa n tangiraki ni kaiabutaki te Tia Babaire. tao te rawa te Tia Babaire. te rawa ni karoro tao i Betio ke tao iaa. ao bwa are n taai nako tiaki te baere e a bon tiku naba n arona taabo aikai. ao e bae n onrake n te tano ni katoa tao iraua namwakaina. bwa are te aira ma tera te Tia Babaire e a manga uoti bwaai aikane ni karekea te ora inanon te rawa. ao ai uana naba ma atibu bwa ngkana a kona ni manga bobotaki *Madam Speaker* ao akanne naba ake ana anaki ao ana kamantaki ao ana manga kaboaki nako bwa a na karekemwane te Atinimarawa te Tia Babaire.

Ngaia are ara kantaninga bwa e bon teimatoa aio te Tia Babaire bwa ngkana e aki ao e nang boo kenakin te riburibu ao kona n ae ti na manga bon noria bwa e na manga reke bwa ara kangaanga te Tia Babaire. riki ngkai e teimatoa ngkai ana urubwai bibitaki kanoan bong te Tia Babaire.

Eang iai te kaoti teuana iaon te Ota bebwa ma tao ti na roko iai ke ti na aki. ana Kaoti te Tia Tei temanna mai Makin iaon bibitakin kanoan bong. ma e aoria ti a katikua nakon taian te Tia Babaire . ma are aio te bwai ae teimatoa tabetaben iai nanon te botannaomata ao ti aki ti te botannaomata bwa te aonnaba. te aonnaba Tia Babaire. ao a titiraki tera am karaoia ibukin aio ma aio. bwa are ngkai *COP29* e a tia ni manga kamenai ke ni kaboua te raraoma ibukin itera aikai ngkana e aki kekerikaki kabuebuen te aonnaba ao e na kerake iabutin tari. ao e na kerake mwaitin te angibuaka. e na kerake ao mwaitin te kabuebue. are e na riki bwa te ai. a na bue taabo aika bubura. tao a maekakinia te Tia Babaire.

Ngaia are ngaira ake ti uarereke. anne ara kangaanga te Tia Babaire. tao tiaki te bue ae te kabuebue ae bue iai bwa are tera ae na bue i abara tao ara buakonikai e uarereke. ma bon ti iabutin riki taari are ti na kona n rotaki iai te Tia Babaire. ao anne bukina ake

tiaki toki kanga ni kateimatoa ara taeka n raraoma ao ni bubuti nakon te Tautaeka bwa e na aki ti tara naba ae iaon Tarawa ikai te Tia Babaire. e na tara naba ane iaon abamwakoro Tia Babaire.

Eang imwain nakomai ao I buti iaon abau ae Tabiteuea Meang ane reiti. ao I nori tabo tabeua e a roko te kanaki irarikin te kawai. irarikin te kawai te Tia Babaire. eang ao ngkana e a roko te kanaki irarikin te kawai. are e na roko riki ngkana arona bwa akea te bwai ae karaoaki.

E taekinaki taekan te baere te timanti are irai baina arei Tia Babaire. ngaia are e rawata n te *port* i Betio Tia Babaire. ana karikibwai Tiaban. ma tao anne ae ti kona ni bubuti ngaira kain aon abamwakoro n taabo akana a bon rangi n *vulnerable* te Tia Babaire. bwa ana waekoa ni karaoaki. e koaua ae an rawata ma tiaki te bae ti na kaoui mai Tarawa. a kona ni bon karaoaki iaon ara abamwakoro Tia Babaire. ke ngkana a karaoaki itinaniku. e a kangai naba kaibuken kaako ao a karuoaki naba i Terikia i Tabiteuea Meang ao a manga kamwaingaki nakon Tekabuibui ao nakon taabo riki tabeua te Tia Babaire. ngaia are aikai baika ti na reitaki iai aron kakawakin te kambwana ae te Atinimarawa Tia Babaire bwa I taku bwa e katea te tamnei teuana ae moan te kakawaki. ao ti na kaungaia kain te Komete te Tia

Babaire. ti na kaungaia Taan Mwakuri Tia Babaire. N na kaungaia ake a tararua te kambwana aio n te tai teuana ma te tai teuana. bwa ana kataia ni kakekerikaki bwaai aika taenkinaki. te tarau. ma tera riki. ao bon aron kambwana te Tia Babaire bwa te tarau ngkana e aki ririkoaki ao e aki bua Tia Babaire. e kekerake ao n te tai teuana tao a nang manga *written off*. ke tao e a kanga te babaire. ti a kaboi mwin aikai te Tia Babaire. ngaia are ngkai kanga e moan tai aio Tia Babaire. eang ti a buoka ungarakin te rongorongong are a na kateimatoa kamarurungaia kain te Kambwana aio. bwa ngkai a oti mataia ao a noraki bwa e rangi ni bongana ibukin ara botannaomata ao riki ibukin abara aika uarereke ao ti na kateimatoa ara kaunga nano nakoia te Tia Babaire bwa ana kamarurungia n riko tarau te Tia Babaire. ao e koaua iaon are a taekinna te Minita n te mwane ibukin kauringakia te koraki aikai bwa e aki kabaeaki iai ian te *SOE Act* Tia Babaire ao iai bwaai akana a rangi n teretere n Tia Babaire. ti na kaungaia te koraki aikai bwa a na wareware ao a na ata tibwangaia ao te bae e kainanoaki mai irouia Tia Babaire ibukin kakoroan nanon aia katabeai n te kambwana aei Tia Babaire. ao e koaua iai kanikina. n tabetai Tia Babaire iai kanikina aika ko kona n nori bwa e na nakoraoi te baere e iangoaki ke e taekinaki ke e kauntaekaki iai te Tia Babaire

ibukin kambwana ao tao bon teuana ao tao bon eang aia raka te Tia Babaire. ao e koaua tao te raka n te tai aio ae a tia n taekinna te Minita are e butimwae aio Tia Babaire. tao e aki rangi n takabubura. ma aron are e bon taekinna naba. e koaua ae te mwaiti ni mwane ae 15 tabun te ngaa are ibukin ana raka are e a tia n *contribute* nakon te Tautaeaka Tia Babaire ian te *SOE reform* ao *Act* ao aio *Madam Speaker* are ti taku ngaira bwa te kanikina teuana ae *Positive* ae raoiroi. ao te kantaninga bwa ngkana e teimatoa aio ao e na bubura riki ana angabwai te kambwana aio nakon taai ma bong aika imwaira te Tia Babaire. ao ngkana arona bwa e na kona n nakon tao *Another Commercial Center* ane tao i Kiritimati. bwa are anne naba ana tabo te botannaomata Tia Babaire. eang e na manga reke. *create the job opportunities* te Tia Babaire. ao tao nakon taabo . aba aika rangi ni kaan. tao Abaiang. ao tao bon ngaira i Tabiteuea Meang bwa e aonga naba n reke tenan *Job opportunities* irouia ara botannaomata. ao e na kauarerekea ara kangaanga. bwa ara kangaanga ngkai n abara ngaira ake ti mena irarikin taari. ti nang manga kekerake nako nukan te aba. ao n tabetai ao bon ti am tekateka arei. bwa are tao i akum ni kangai ni waerake tao manga bon aban temanna. ao ko nang manga kanga

ngkanne. ko na manga kaboa ke tera. ngaira are ko mena ikai ao ai bon nnem naba anne. ao tao bon nneina naba am bakatibu aika a tia ni mate imwaim. ao a tei tao ai tera bwaai aikana a tiku n te tabo anne. ngaira are moan te kangaanga te *relocation* te Tia Babaire. ma tera ti na karaoia ngkana arona bwa ai bon te bae ti na kona ni karaoia te Tia Babaire. n aron ae e a roko. ti a nori tamnei aika. e a bue tao *New York* ke tao Australia ao auti akana a mena imwain te kangaanga anne. tera e na karaoia. ana riai ni birinako man te kangaanga ao tao ngaira naba. ngkana e a roko iabutin taari te Tia Babaire. ao ti nang *relocate* tia manga waerake riki. ao tao ngkana tiaki. tao kanoara . a na manga waerake riki. ngaira are I taku bwa bwainaorakiana ma ngkai. ao tao ngkana ngaira bwa aio te kawai ni bwainaoraki te Tia Babaire ao tao e na noraki Tia Babaire. e na kaungaki. ma ti a kaunga moa ae ikai. ae e a moanna ni karaoa ana mwakuri ikai te Atinimarawa ao ti na kamarurunga te Tia Babaire ao I taku bwa marurungina man ara bobonnano bwa ti na anganna ara katekeraoi *Madam Speaker* bwa e na tetekeraoi ara kambwana aio. a na tekeraoi Taan Mwakuri ao ara kantaninga bwa te ribooti ae na manga uotaki n te *next financial year* . e na Tamaroa riki nakon aei. te Tia Babaire ao ngkana ngaira anne ti a noria ngkanne bwa ngaira a bon

kakauongo raoi taan kabuta te kambwana aio. Taan Mwakuri . ao I taku bwa ti na bane ni kukurei te Tia Babaire. ao tao ai bon kabanean au taeka te Tia Babaire aio n te tai aio . ai bon te bwana riki ni kamauri ao ni katekeraoi inanon te tai aio. ao te Kiritimati ma te ririki ae boou ane iaon kawaina te Tia Babaire. ti a bon kairia naba aia taeka kain abara ae Tabiteuea Meang n raonaki ma raou ae te Minita. ngkana arona bwa e bon manga reke ana tai . e kona ni manga bon taetae. ma ti a katekeraoi ngkami ni bwanan Tabiteuea Meang. ko bati n rabwa *Madam Speaker* .

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei ao I angan te Tia Tei mai Betio ae karineaki ao I kanakoa imwina nakon te Minita n te *Communication* ao I a kaokia naba nakon te Tia tabeka te Kaoti. ao I kanakoa nakoim Hon. Tebao Awerika.

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa Tia Tei Tia Babaire ao ko karineaki ao bon te bwana ni kamauri nakoim te Tia Babaire ao ko karineaki ao kain am aobiti. ao nakoira ni kabane taan karao Tua. ao nakoia taan ongora ni kabane. ao ae onoti nakoia kain ara tabo ae Betio. kam na bane ni mauri.

Te Tia Babaire I moana au maroro ma te kakaitau nakon te ribooti n ana ribooti te Public Account Committee are e a tia n tabekia te

Tia Tei ae karineaki mai Arorae. Are e oti iai bwa e qualified te account aio. Ao I riki n teirake bwa n te tai anne ao ngai ngkanne are i CEO n te tabo anne.

Te Tia Babaire iai te bwai are e taekinaki are taekan te tarau ao e koaua are e taekinna ara Tia Tei ae karineaki ae karineaki temanna mai Maiana are kanga te titiraki iaon are e a kanga n anganaki te abamwakoro te tarau te aekaki ni mwaiti anne. Ao I taku bwa e bon riai bwa e na kaitiaki anne n ongoraan te botanaomata. Te Tia Babaire n te tai anne ao e a bon tibwa kateitea waena te kambwana aei. Ao iai ngkanne tao N na moanna ao tao e bon reke taina iai ngkanne te kambwana ni karao kawai are e mena naba ngkanne iaon Tarawa e a tabe ngkanne ni kakaraoaki kawain Tarawa ma Betio. Ao te bwai ae karaoaki e kaboaki nako te riburibu nakon te kambwana anne ao boona ngkanne \$40 n teuana kanga wiin te routa arei. ao ngkana e kanoaki te truck are e bubura arei ao e kona on iai kanga tebwina mwaitin wiin te routa arei. Ao ngkanne tia kunea inanon te waaki bwa e a waaki te kambwana ae te kambwana ni karao kawai arei imwain rokou. Ao tia kunea ngke I a roko bwa ngaia ana mwaan te kambwana aei e anaa te tano arei ao a nako ni karaua ni kabwarietaata n te tabo teuana ni kanakoa te ran mai iai taari. Ao

ngkana e a mwau ao e a uotia nakon te kawai ao e a manga karaua ni kaibeia iaon te kawai ao e a tibwa anaa ngkanne te cubic meter are nanona ngkanne ai ti raki raoi te cubic meter are kanga tao tebwina are ti taku bwa tebwina mwaitina are ti a tia ni kabwaroa nako nanon te truck are te truck routa arei bwa e a kerikaaki. Ao kanga e a kerikaaki n te mwaiti ae kanga 40% are nanona ngkanne ngkana e kakaboaki te truck ke kanoan te truck arei nakon te kambwana ni karao kawai arei ai ti aki te mwaiti ae ngkana 10 kanoana ke iraua ao tao iraua mwaitin te mena tia karaoya ni kangai ngkana 100 te truck load ao e na riai n reke ana mwana te kambwana anne n te mwaiti ae \$48 te ngaa ma n tokin te tai arei kabwaka te kambwana anne \$28,800 bwa e aranna bwa arei raoi te cubic meter ibukin ana measurement ke mwaitin te tano are anaia.

Ngke e a noraki anne ao e a tia ni waaki anne inanon te tai ae maan ao a matairiki kaain te wii ni Maiana n te tai anne. Ao a roko ao a uotarake aia bubuti ao a uotarake aia bubuti nakon te kambwana a bubuti ngkana e kona naba n anganaki te boo arei bwa kai te kambwana arei ae e mirion ma mirion ana karekemwane ti aki ti iaon Kiribati ma iaon naba tinanikun Kiribati ao n taabo ake a mwakuri iai. I uotarake te beba

anne n te tai are I mwakuri iai ao I uotarake te beba anne nakoia kaain te baba n tararua ao nang noora riaina bwa ana riai ni kaboraaki aron are kaboaki nakon te wii ni Maiana ibukin aia bono are i Bairiki ma are e anganaki te kambwana ni karao kawai.

Ao anne ngkanne ibuin moa boona. ngaia are e karaoaki ngkanne te boo are kanga titebo ma e a bobete riki bwa ngkana 100 mwaitin te truck are e uotaki e kabwaroaki tanona n te tabo are i Bairiki ao e a kerikaaki bwa kanga ai ti 60. Ao anne e noora riaina te baba n tararua n te tai arei bwa e a nang riai ngkai e a tia n ikraoa arei te kambwana nakon te kambwana ni karao kawai are mai mwaaina ao e na manga karaoya.

Te Tia Babaire ae ko karineaki e rangi ni kanganga ae kona anga te tarau nakon te abamwakoro ke nakon bwa e kainnanaoaki n taai nako bwa e na iai kanga te gurantee ae e na tei imatam.

E riki n anga te tarau anne te kambwana n tararua ke te baba n tararua n te tai anne bwa iai te naan gurantee aika a kerake ao a tauraoi ni kabwara te tarau anne ngkana e na aki kona ni kabwaraaki. Bwa mwaitin te tarau anne n te tai arei ngke I a tibwa noria ngkana eti au ururing e nakon ae kanga tao \$400 te ngaa. Iai te tia bitineti ae e nang kinaaki I aki kona

n atonga arana ikai I kona n reitaki ma kaain ikai ae ngaia are e roko ao e anga ao e kakaeaki taekan ngkanne n te tai anne ao iai ana konabwai ni kabwaka ae ti aki \$400 bwa iaona riki te ngaa. Ao iai ngkoa te Tia Tei ngkoa temanna mai Maiana e anga naba nanona bwa e tauraoi naba ni kabwara nab ate tarau anne ni ibuobuoki ni kabwara nab ate tarau anne.

Ao anne are a uotia kaain te taibora man te wii ni Maiana ao a uoti ma aia reta ma taan kabwara tarau akanne ngke n nangoa te tarau ngkana arona bwa e na aki kona Maiana ni kabwara. Anne ngkanne ao I taku bwa e kakawaki bwa e na ongora te botanaomata bwa e kanga n ae karaoaki anne. Ao e noraki bwa iai aia konabwai te koraki akanne ni karaoia.

Ngaia are anne bukin ae e anga iai te tarau te Atinimarawa n te tai anne. Ao e bon korakora aron mwakuriana ao I kan reita te kakaitau are a tia n tabekaki nakoia taan mwakuri n te Atinimrawa ao tao ni mwakurian te bono are aia bono kaain Maiana. a mwakuria itinanikun te tai nanona iai naba kanoan te overtime are inanona ibukin kakoroan bukin te iango are e iangoia te abamwakoro ae Maiana. Ngaia are e koaua anne kanga rongorongona ae kimototo te Tia Babaire bwa e bon riai bwa N na taekinna bwa e kanga n ae karaoaki

ae e a tia ni karaoaki. Ao e a tia ni kakoauaki iai ibukin kakoaua akanne are a bon uotakirake naba nakon te baba n tararua ao au kantaninga bwa bon iai naba are irouia n aron te rikoriko e riai naba ni kona ni karaoaki te rikoriko. Bwa are anne te bwai ae e a tia n tinaaki bwa anga nanoia te koraki aikai bwa a tauraoi ni karaoia.

Te Tia Babaire ae ko karineaki N na reita au maroro ni kakaitau nakoia kaain te Atinimarawa bwa ni moan waakinana ao kanga akea ae kan roko iai. akea ae kan mwakuri iai. Ao ngkai e a riki bwa teuana te tabo ae e uneakina bwa te tabo ae a kan mwakuri iai te koraki. Ao au kantaninga bwa e nakoraoi aia mwakuri n te tai aio bwa e a otinako mwiina ae e a otinako te raka ae a tia n angan te Tautaeaka ae te \$15 te ngaa. Ngkanne N na manga taekina iterana teuana bwa e kakawaki bwa e reke te tai ni maroro ao I kaitaua raou n Tia Tei are te Minita n te Onaoraki. Bwa e taekina te bwai ae aki toki n taetaekinna ara unimwane ao ara unaine. Ngkai e taekinaki ngkai bwa iai \$15 te ngaa ae e a tia n anga te kambwana ae te Atinimarawa ao ara unimwane ao ara unaine e kainnanoia iai teutana. Bwa aki toki n taekinna bwa te tabo ngkoa arei e rawata ngkoa te nouo. te tabo ni karaun ai tabo ni kibe ibukin te kika. te kaonako a toki akanne.

Ngaia are e koaua bwa iai te ma maroro are e karaoia te botaki n akawa ma Betio ao ara kantanninga ae abwabwaki bwa e na reitaki nako te maroro anne ni kakaeaki angan nikoana. Ao I a kauataoa naba anne bwa kanga I uringa n au kaoti n taai aika nako ao I a bon tabekia bwa te bubuti bwa are ibukina bwa akea te ben iaon Betio bwa tera ngkana arona bwa ni irianaki tao ana raka te Atinimarawa ke te KNSL ke te KPA. bwa are te kamangeange a riko mange ara communities ao akea booia ao tera ngkana e a kona n reke teuana booia man are tao te roko iaon Betio arei bwa are karinin n roko iaon Betio tao e kaboaki naba tao te kamangeange bwa ti bon ataia naba ngkai bwa e bon tuai naba toki te kamangeange e a bon moanaki naba man are ngkana ko roko n te tow booth te tabo n anai kantoka ao ko a karenakoa nab ate mange are ko anganaki arei. Ao ngkanne antai taan kaitiakia bon ngaira naba kaain Betio.

Ngaia are te kakaitau inanon te ribooti ae e a tia n tabekaki aio ao te bubuti nakon te botaki n akawa ao rabwatan riki te Tautaeaka akana tabeua akana a mena kambwana akana te i rabwataia iaon Betio ana kona ni uringa te itera aio are iai kaain Betio aika a rootaki n te naan kakamwakuri akana a karaoaki. N taraa moa ara uaabu are i Betio n te tabo tebotebo ae itiaki ngkai ai te oera.

Ngaia are terana ngkanne ngkana a kona nonori bwaai aikai ao taraa te itera anne ngkana a ururinga riki ara abamwakoro ae Betio man te kan ma terana nako ke tao tataran aia tianti man kabwama aikai. Ma e na bwakara naba are teutana ao uringia iai ara unimwane ma ara unaine. Man taeka aikai ao I a boutoka te tabeka ae e a tia ni uotia te Tia Tei ae karineaki mai Arorae ao au kantanninga bwa e na ibuobuoki aron kabwarabwaran aron anganakin te abamwakoro ae Maiana te tarau n aron are e a tia n tabekia te Tia Tei ae karineaki temanna mai Maiana. Man taeka aikanne ao I a motikia naba ikanne ao ko bati n rabwa te Tia Babaire ae ko karineaki.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao n aron are I taekinna I anganiko te Minita ae karineaki man te Communication Hon.Tekeewa Tarati.

Hon.Tekeewa Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ngkai e kona naba n reke ara tai ni maroro n te tai aei ao tao ai bon ara kabanea naba ni maroro inanon ana Maneaba ni Maungatabu Kiribati n te tai aei. Ao e kakawaki bwa ti na anga bwanara ni kakaitau naba ao ara iango ni ibuobuoki nakon te kaoti ma te ribooti are e uotakirake n te tai aei. I a moanna ma te kakaitau nakon te Tia Tei ae karineaki mai Arorae are

bon kaain te Public Account Committee a kona n tia n rinanon te ribooti aio ana ribooti te Oteta Tienera are a kawenea ngkai are tia maroroakinna ngkai n te tai aei.

I kanakoa naba au kakaitau nakoia kaain ana aobiti te Oteta Tienera n tabeia aio ao kaain nab ate Baba n Tararua ma te CEO ao kaain ana kambwana te kambwana ae te Atinimarawa ni ikotaki ma aia Minita are e a tia naba ni kaekaeka ibukin te Tautaeka. E koaua iai te naan kukune ake a noraki ma N na anga naba bwanaau ni kakaitau nakon te kambwana aei ngke ti noria man ana akaunti ke n ana kekeiaki man 2015.2016.2017.2018 are e a tia ni kaota te kekerake ao n aron ae I kataia n rawerawai man ana ribooti te ribooti aio ao man 2015 ao e a tia ni karekea ana raka ae \$156 te ngaa ao aio ana raka ae itiaki imwin te tax ao n 2016 e a manga bwaka teutana nakon \$139 te ngaa n te ririki are imwina riki 2017 e a manga bwaka riki nakon \$83 te ngaa ao n te ririki ae 2018 ao e a kibarake nakon \$304 te ngaa tao aio are tao e a rekereke ma ana mwakuri rokon n te Dai Nippon are e anga ana ibuobuoki iai ibukin reitan karaoan te kawai.

E koaua ti kakaitau n aio ao I noria bwa te kambwana aio bon teuana te kambwana ae e nang booureirei ao e aki ti booureirei Madam Speaker ao e rangi ni bongana naba n aron ae

taekinaki. Bwa kakainnanon te tia kateitei e nang boboto ao e nang katauraoki mai iroun te kambwana aei. E oti naba n te maroro aei Madam Speaker bwa tao te demand ke taan kateitei iaon Tarawa n aron are e taekinaki ao e nakon ae kan 100 te ngaa ke e 80 tabun te ton are a kainnanoaki mai irouia taan kateitei ake a na kona ni katei mwengaia ke baikara ake a kateaki iaon Tarawateinainano ma Betio.

Ma e kona ni katauraomia te kambwana aio ao te naan maroro ao I rawerawai bwa e nakon 10 ke e nakon 20 te ngaa e nakon te mwaiti ae \$70 tabun te ngaa Madam Speaker te short fall ke te kee are e kona ni katauraomia te Atinimarawa. Are e kaotaki ikai bwa e rangi ni bubura te mwakete n te aekaki ni bwai ae te atama ma te tano bwa ti ataia bwa ti aki kona ni kamanena tea tam ke te tano iaon te aba bwa e a katabuaki iaan ara tua.

Ngaia are e kakawaki naba bwa ti na anga bwanara naba ni ibuobuoki n aron naba are e noria te ribooti n aron teuana ana taeka ni ibuobuoki ke ana recommendation bwa e kaumaka te board ma te management bwa ana karikirakea ana karekemwane ao ana kerikaaka aia kabanemwane ana kakerakea aia karekemwane ao ana kerikaka aia kabanemwane bwa e aonga ni kerake riki tao aia raka are ngaia ae e na kona ni manga karekea tao

ikeiken ao manga maeuraoin te kambwana aei. Ma n aron ae ti noria ao e nang bubura ana mwakete te kambwana aei. Ao bon akea ae bubura ana mwakete bwa are bon akea naba kaiangatoa ke ana kaiangatoa ke ana competitor ae na kona ni katauraoi bwaai aikai. Ao ngai ngkanne ti na anga ara taeka ni ibuobuoki n aron ae ti noria ikai bwa iai te demand ao ngkai ngaia ae anganaki te mwiokoaki bwa e na katauraoi te naan raw materials ke te naan bwai ni kateitei n aron te atama ma te tano ao tera ngke a kona n noori itera tabeua ni manga diverseby ke n tarai itera tabeua are ngkana tao e aki kona tao man ana capacity ae ngkai e a kona n otanna.

Tao ti kona tao ni kangai e a otana tao te atama mai Biiti ao ti ataia bwa e aki kona te demand are 70 tabun te kaokoro arei ngkana tia kabeabeana ke tia kakaewenako nakon te Atinimarawa bwa e na otani te naan bwai ni kateitei aikai e na otanna in bulk e na otanna n te mwaiti ae na nang bubura. Bwa kanga e na reke bwa te wholesaler naba iaon Kiribati are taan kateitei ngkanne aika a kona ni kabooi aikai a kona ni kabooa tao e na bebete riki iroun te Atinimarawa ngkana e kona ni kabonakoa nakon are tao teuana ke temanna te tia kateitei e na otana are e uarereke te volume ao are ti bon ataia bwa ngkana ko otana ae uarereke te volume ao e na

bon bubura riki boona nakon ae kona otana ae e buburakaei.

Ngaia are ti na anga bwanara ni ibuobuoki nakon aio bwa ti noria bwa e bubura am mwakete ao akea am kaiangatoa nanona ko kona ni karekea ke ko kona ni maximize am revenue ko kona ni karaka am karekemwane n aron are e bon noria ao akea am kaiangatoa nanona ko kona ni karekea ao ko kona ni maximize am revenue ko kona ni karaka am karekemwane n aron are e bon noria te Komete bwa aio kanga teuana mai ibuakon ana iango ni ibuobuoki.

Ngaia are e koaua bwa aio te kakaewenako ao N na bubuti bwa tao ti kona n taraa nab ate itera are e kangai are ngkana tia kenna ma tia kenna ao tao tera ae e nang reke nakon ara tabo rimwi n aron are e taekinna te Tia Tei mai Betio bwa are ti bane n ataia bwa ti memena i Betio ane e a nako tao iraua te area are e a tia ni kenaki. Ao tao e na maanra riki te kenken ao tao e na mwaitira riki are e na kaman kenakin nakon taai ngkana arona bwa e teimatoa ni karerekea ana raw material te kambwana aio mai taari man ara riburibu.

Ngaia are tao buokan naba aio bwa e na aki nang waekoa ni kanaki nako ara nama ke ara riburibu tera ngke e kona naba n noora kakawakin otanakin bwaai aika a

bubura. Ti na aki karikia ma kabwara au bure ngkana I karakina te aba teuana ngkana I karaoa au kabotau ti na karika naba abara n aron Banaba bwa ngke e kenaki e uotaki nako tanona nakea. e uotaki nako Australia. New Zealand ao tera ae riki are a manga mabiao kaain aba aikanne. A manga karaua n rengana aia tano ni katamaroa ma tanon abara ae Banaba ao ane a manga ununiki a manga abaia kaain Australia are e rangi ni mate n aron te naan ribooti ao e a riki bwa ai manga te aba ae maeureirei a manga ununiki iai ao a manga anaia ara botanaomata bwa a nako ni mwakuri ikekei. Ai wanawanara nakai bwa are imatang a nang wanawana bwa a noora 100 ke 200 te ririki ma ae na roko ae tuai n noraki. Ngaia are ti aki tangiria bwa e nang exploited ara lagoon ke e nang waekoa ni kanaki ma tera ngke e kona ni kakaeaki te naan anga tabeua are ti na aki nang kai rootaki ma ara lagoon ke ara nama ma e na kona ni iai te anga teuana are ti na ubingoa tanon biiti ma Tamana ni uotimai bwa ara bwai are ti na kateitei iai. Bwa are ti ataia bwa e nang korakora kainnaoan te kateitei n aron ae ti ataia bon teuana te anga ni karikirake ae kona ni bit ate rikirake e kona ni karekea te bitaki nakon te abamwakoro te aba teuana ma te aba teuana bon te naan kateitei.

Ao n aron naba aei Madam Speaker ao n aron ae ataaki ao are ara tano ke ara atama ae ti karekea man te Atinimarawa e aki naba nang roko n te quality n aron ae ataaki ngaia aia ribooti te naan intinia e aki bwaati nakon te kateitei n te borauatao ke tao are iaona riki tao e kona kawaerakea riki am auti.

Ngaia are ngkai e bubura te mwakete aio ao akea ana kaiangatoa te Atinimarawa ao N na kakaewenako nakon te Atinimarawa ma kaain ana Board ngkana kona n taraa aio bwa otanna kamwaita te bwai aei. Bwa n aron ae ko noria am mwakete e rangi ni bubura ao antai ae e na ataia bwa ngkana e bubura am mwakete ao kona noria bwa tao e na nang bubura am karekemwane n aron are e bon recommend te ribooti aio bwa kona karikirakea am karekemwane.

E koaua Madam Speaker iai naba man ara Ministry ao n aron ae kam aki toki n tatabekia Taan Tei ao e rangi ni korakora kainnanoakin te bwai ae te rawa ao e kuria katoa auti bwa mwaitira ae a kainnanoa te abamwakoro ibukin kenakin te bwai ae te rawa. Ao ngaira man ara tabo ni mwakuri n ara bobowi ma au taan rabakau. Ao aio te bwai ae ti tuai kona n address ngkana kam uringa n au kaekaeka n taai nako ao bon aio ti tataninga te miitin arei bwa ti ngaia ae kona ni kena ken i katoka te kainnano aio.

Ao n aron are I taekinna n taai aika nako ti kakaitau nakon Tiaban man ana rabwata ae te JICA bwa e a tia ni kaeka ara bubuti are aongkoa e na karokoa teuana te drecher are te drecher aio are na kona ni kenna ao e na kona ni korea te rakai ma tera are kanga e na boo ma ngaia are e na kenna ao e na manga suck e na manga temekia ni katoka iaon rabwatan te kaibuke are e na manga kanakoa ngkanne tanona naba anne. Ao aio are ti kantaningaia bwa e na roko inanon November te ririki aei are aongkoa rokona iroura ao ti na angan nab ate Atinimarawa ao e na kammwakura naba te bwai aio ngkai bon iai ana expertise iaona iai ana taan rabakau ao iai ana koraki ake ana kona ni ibuobuoki iaon aei.

Ngaia are aikai kanoan ana waaki naba au tabo ni mwakuri are ti kakoaua bwa n rokona ao e na kona naba ni buokia ara abamwakoro bwa n aron kaongoakira ao te kaibuke aio e na ti korea te riburibu ma e na korea naba te rakai tao riki n taabo ake a bubura are e a rangi ni korakora ke e a nang kanganga rokon te kaibuke ieta ao a kona ngkanne ni mwakuri mai inano ni uri ngkanne te naan rakai aikai.

Ti kakaitau Madam Speaker n aron ana rongorongonab ate Minita n te Fisheries n Auti aika nako ao iai naba aia kekeiaki are a na kataia naba ni karaoa aio bwa iai naba aia

kekeiaki ni bon karaoa teuana bon irouia ae tao ana go for the second hand are ana kona ni mwakuri imwain tao rokon aio ke tao ana kona ni mwakuri uoua. N aron naba ae I taekinna te mwakete naba ae nang bubura aei. Bwa are karaoakin aikai bon te mwane naba ao tao bon te Tautaeka are e anga naba ana buoka ke te naan mwane ni buoka ara development partners ake ana kona naba ni ibuobuoki nakon te naan karikirake aika a nang noraki kakawakia. ibukin riki ara rawa n rororake ngaira kaain aon aba.

E koaua Madam Speaker aikai tabeua rongorongonab ake I ataia bwa a tuai maroroakinaki ao I anga naba bwanaau ni ibuobuoki nako iai. Ti noora naba ana karikirake teuana ao ti kaunga nab ate Atinimarawa n aron are e taekinaki bwa iai ana product teuana are kanga teniua rangana ao aio ti noria bwa aio tao e rekereke ma te bwai bwa are bon te mwakete naba teuana ao teuana naba ara kanganga ae ti aki toki n aitarā ma ngaia bonoakin mataniwin abara. Ao tera ngke ti kona naba ni kaewenakoa te kambwana aei bwa e na diversify naba e na taraia naba bwa baikara project bwa tao ai ana bwai te coastal tao ana bwai te tano ma ana bwai te atama are ana kona naba n diversify ni kona ni karaoi ana kamatebwai ke ana services are e kona naba ni karaoi te naan bono

tao ngaira tao aomata ke kambwana ke te naan aro are ti aki kona n ikaraoa ara bono. ti a hire naba naba te kambwana aei bwa e na kona ni karaoa ara bono ao e na karaoia naba nakon te standard are e tangiraki ma ti ataia bwa te bwai naba ae nang korakora ao iai irouia te naan bwai ni mwakuri e reke irouna te tano. te riburibu. e reke irouna tao te timanti are tao e kona ni karaoi ana anga are tao a katokatokaaki naba. Ni baiti karaoana ibukin buokan naba ara issue ae e nang korakora iaon te bwai ae te kanaki nako imataniwin abara.

Eng Madam Speaker aikai tabeua au maroro ao tinang tauraoi ni ibuobuoki nakon te Ministry ni karaoi ana iango ma ana babaire ibukin ara kanganga are ti aki toki n aitaro ma ngaia. Ao e koaua ti kakaewenako nakoina inanon bubutira ni kangai ao ti noori ana kaa aika a mwaiti aika a tei n aron are e taekinna te Minita n te Linnix a mwaiti ana kaa akana a tei bwa are ti ataia bwa te rabakau aikai ti aki te bwai ae bebete i abara kammwakuran kaa aikai tao iraua ana value teuana te kaa tao irabubua te ngaa aia value kaa ake a nang buburakaei. Ao ti na kaungaia bwa ti na aki ti waaki nako nakon ara karikirake ma ti na build up naba aia capacity ara taan mwakuri bwa ana kona ni maintain bwaai ake n tabetai ti aki tabe n

tarai bwaai ni mwakuri aikai ao ngaia e kona ni manga karekea okiokin ara kabanemwane ae tao e tuai n nang roko n ana live te kaa teuana ke te mitin teuana ao e a kerikaaki naba bwa ibukina bwa e aki kona ni karaoaki.

Ngaia are e koaua ti noora naba kakawakin anne ao ara kakaewenako naba nakoia kaain te kambwana aio bwa ana teimatoa naba ni karaoi tabeia ibukin te naan mitiin aikai. Ao aikai bwanaau tabeua Madam Speaker. are I kona naba ni kakaitau naba iai ao ni boutoka naba te kaoti aei ao ni banen au maroro Madam Speaker I anga bwanaau naba ni katekeraoi I a reitai ma kaain au abamwakoro ae Tamana ao kaain au tabo ni mwakuri are e tei iai. Te katekeraoi nakoira ngaira Taan Tei ni kabane moan moan ara bwa ti kakaitau bwa ti a tia ni waaki inanon te uoua ni wiiki e mena iaan am kairiri ae moan te tamaroa Madam Speaker ao te Deputy Speaker are e a tia ni manga onomwi tabeua te tai tinang karabwarabwa ibukin tibwangara ae e nang kakawaki aei. Ngkana arona bwa iai te naan tibanako inanon te naan maroro tia kawenei bwa taeka ni kabwara bure ao tia manga katauraaira nakon tibwangara are imwina are kona manga bon katanoata Madam Speaker.

Man taeka aikai I a katekeraoira ni kabane n ana bau abara ae Kiribati

are te Mauri. te Raoi. ao te Tabomoa ao ko rabwa Madam Speaker. Ko rabwa te Minita ao n aron are I taekinna ao ti na kaokia nakon te tia tabeka te kaoti bwa e na karaoa ana sum up Hon.Teima Onorio te Tia Tei mai Arorae e nakoim.

Hon.Teima Onorio: Ko rabwa te Tia Babaire ao bon bwanaan te Public Account Committee ni kaitau nakon taian maroro ake a tia ni kanakoaki nakon te bong aio ni kaineti ma kaekan kanon ana ribooti ae tabekia n te tai aio ni kaineti ma ana akaunti te Atinimarawa are e a tia n Otetanaki ibukin ririki akana 2016 nakon 2018 te Tia Babaire.

Tia kaitaua bwa are e a bon tia n anga ana kaeka Tautaeka ao ara kantaninga ae abwabwaki bwa e a tia ni kabwarabwarai ngkai ana boutoka are e na anga nakon te kambwana ae te Atinimarawa bwa e na kona n nakoraoi riki waakinan tabena ibukin te botanaomata ao katauraoran te atama ao te tano ao baikara riki are e na kona n anga bwa ana service nakon te botanaomata nakon taai aika ana roko ao e a tia n anga bwanana te Tautaeka bwa e na anga ana boutoka ao n taraia naba bwa e na iri tua n te aro bwa e na waaki inanon are e kantaningaaki te Tia Babaire iaan te tua.

Te Tia Babaire. a mwaiti bwaai aika a maroroakinaki ao I taku bwa ti

boutokai ni kabane kanga taeka ni kaungaunga ni kakorakora nakon te kambwana ae te Atinimarawa bwa e na waakina ana waaki ao e na iri tuua ao e na ibuobuoki ibukin kainnanon te botanaomata te Tia Babaire. Ao tao iai tabeua taian iai mwanewean naba ana dividend are e a tia ni kabwaka ao baikara. I taku bwa aikai aika ti noori bwa kaotan te rikirake n te kambwana ao ti kakaitau iai nakon te baba n tararua ao bon te CEO ma taan mwakuri ao bon n reitaki ma te Tautaeka ibukin noran te kakamwakuri imwin kanoan ririki akana 2016 nakon 2018. Ti kukurei naba n noora te karikirake are e boou are ti moan noria ni karaoan tabon te uaabu are iai ana karao bwai Tiaban aikanne are ti kakoaua bwa e nang raoiroi ibukin tutuoan mataniwin te aba man te kanaki te Tia Babaire. Ao ti kaitau n tibwangan te Atinimarawa are e teimatoa ni waaki nako iai ao e a manga karina ibuakoana karaoan te structure aio are e na kona ni ibuobuoki ibukin katanan mataniwin te aba te Tia Babaire.

Te Tia Babaire. tao ibuakon taian maroro ao I a bon kaitauia ni kabane Minita. te Beretitenti. te Kauoman ni Beretitenti. Minita ao bon Taan Tei ake a tia n anga aia maroro. Kanga bon akea te kangana n taian maroro ma bon tao I bon ti kan maroro iaon are e a tia ni maroroakinna te Minita man te

Aono n Raina te Tia Babaire bwa e a manga kaoki taai ake a nako ao ni kabotau bwa te Tautaeka aio e na aki kamaunai kambwana ao Tautaeka ake mai mwaaina a kamaunai.

Ma te Tia Babaire tao e aki bwanina na rongorongo te Minita ae karineaki ao bon iai bukin kamaunakin kambwana n te tai arei. Ao ngai temanna ae I mena inanon rabwatan te Tautaeka n te tai arei ao I noora riaina bwa ana kamaunaaki rabwatan kambwana akekei tera kambwana aikanne te Supply. te Tiriba. Tarawa Biscuit. ao te Shipping te Tia Babaire. Ma tao e koro bukin te babaire anne ibukin te Supply te Tiriba. ao Tarawa Biscuit bwa n taai akekei ao e a karaoaki te SOE Reform ibukina bwa e nang rurung nako ana mwane te botanaomata e korakora aia tarau kambwana aikai. Ao e nang riki bwa kabaeen te Tautaeka bwa e na kakaea te mwane ibukin kabwaraan aia tarau. Ma ti kaitaua nakon taian ibuobuoki kanoan te reform n te tai arei ao ngai temanna ae N na kaitau nakon te MOEL bwa te Moel teuana te kambwana ae e a tia ni ibuobuoki nakon Kiribati bwa tera ae karaoia e a tia n an ate kambwana ae Tarawa Biscuit e kabwarai ana tarau ni kabane itinaniku ao bon inanoa. e kateimatoai aia mwakuri taan mwakuri. angiiia taan mwakuri bon iai are e baireia bwa e na aki

kateirakea. Ao e a teimatoa te mwakuri irouia taan mwakuri akea rootakin ana mwane te botanaomata man te babaire are e karaoaki are kamaunaaki matan Tarawa Biscuit. Ma ti kakoaua ae teimatoa te kambwana anne ni waaki ngkai ane e a bon kariki tao ai ti aki te bwerena bwa e a bon karao kariki aia bitineti te MOEL. Ti kaitaua te MOEL n ana ibuobuoki nakon Kiribati ae bwanin. Bwa e aki rurungi nako ana mwane te botanaomata. kabwaraan te tarau.

Te Supplier te Tia Babaire aio naba teuana e korakora naba ana tarau itinaniku a ngure ao e iangoaki katean te Tautaeka ibukin ana tarau te Supply mai irouia Suppliers itinaniku. Ngai naba temanna ni mwanangau teuana itinaniku ao e reke au tai ni kawara te kambwana teuana ibukin te aramanim. Ao I tuangaki naba tafiaoka ko kona ni buokira bwa iai ana tarau te Supply n te mwaiti aio e a nang tinetine. Aikai kanganga n te tai arei ao e noora riaina te Tautaeka bwa e na kakaeaki angana ae e na aki manga tuura te botanaomata. Ao tera ae riki n te Supply ti kakoaua ngkai te Tia Babaire Wishing Star are e a waaki are i Betio ao are i Bairiki. Ko kukurei te i Kiribati ke ko aki n te babaire are e kamaunaaki matan te Supply aiko reke am bwai ni mwakuri am kai am kaabwa am raa. akea am kanganga n anne bwa are e a rawata te Private sector ao

Wishing Star ti kaitau nakoina e kabwara te tarau arei bwa are e kabwaka tem wane nakon te Tautaeka. Ao man te mwane are e reke mai iroun te Wishing Star e kabwaraaki te tarau itinaniku ana tarau te kambwana are te Supply e aki rootaki am mwane te botanaomata. E a teimatoa bwaai ake kam kainnanoi a reke n aia titoa n ane i Bairiki ao ane i Betio.

Ao tao e koaua bwa te tiriba e aki nang mena e slow te process iaon anne ma te kantaninga te Tia Babaire bwa e na aki kaiangatoa te Tautaeka ma te Private sector tao e na angan te private sector ana konaa ni bon karikirake ao tao e na buokii ni karekei ana kainnanoi te botanaomata ma e na aki kaiangatoa ma te Tautaeka ma ngaia te Tia Babaire.

Ao ngaia tao anne naba e noraki riaina n te tai arei ibukin te Shipping bwa e bo nnang korakora nab ate tarau te Tia Babaire. Ao eti bwa e boo te ngure ti aki ana kanganga ti aki aia kanganga taan mwakuri bwa ana kanganga te Tautaeka ao e bon koaua anne te Tia Babaire. Tao bon iai buoka are e kona n anga te Tautaeka n te tai teuana ma teuana tao te CSO ke tera ma e bon koaua bwa ti aki te kanganga mai irouia taan mwakuri. Ngai temanna ae I aki kakoaua te Tia Babaire. Ma I taku bwa iai noran rairoin te babaire are e

karaoaki ao tao kabuan matan kambwana aikai ibukina bwa ngke e na riki bwa te kanganga nakon te botanaomata ana mwane te botanaomata ma iai kaitaraana ae rairoi ngkana e teimatoa te service ae nanon te botanaomata ae teimatoa n reke ao e aki rootaki ana mwane te botanaomata te Tia Babaire.

I kukurei naba n taekinna bwa te waaki are e waakinna te Tautaeka are e nako iaon te SO reform kamaunaan matan te kambwana are e a riki bwa ana kanganga te botanaomata te Tia Babaire. e kukurei iai te World Bank ao e kamoamoia iai te Tautaeka ae nako bwa te waaki ae rairoi te Tia Babaire nakoia te botanaomata

Ngaia are I taku bwa ngai temanna ae I aki nang boraoni ni iango are e a tia n taekinna te Minita man te Aono n Raina. Teuana riki ana Komete bwa e kaineti ma te Procurement te Tia Babaire te bobwai ao e a manga kaoka nab ate kabotau ao te Tautaeka are e nako e ti kakaea are te cheapest te kabanea ni boraoni. Ma I taku te Tia Babaire bwa tao te bwai ae kakawaki planning for money bwa te bwai are e kaboaki eti are iai te naan kabotau iaan te tua n te Procurement Act ao e na riaini karekeaki teniua. Bwa te katauboo mai irouia ten rinan Suppliers bwa kona noria bwa e ngaa ae rairoi riki.

Ao I taku bwa aki anaaki te kabanea ni boraoi te Tia Babaire bwa e kakawaki te value for money bwa te bwai are e kabaneaki te mwane iai ana mwane te botanaomata tera ae karekeaki ao e bongana e noraki manenana e noraki ibukin te waaki ibukin te botanaomata te Tia Babaire.

Ngaia are te Tia Babaire I aki kan taua riki te Tautaeka ao I reita te kaitau nakon te kambwana ae te Atinimarawa te Tia Babaire ao tao ti kaitaua nab ate Tautaeka are e nako te Tia Babaire. Bwa are anne ana kariki bwai. anne ae I aki ongo mai ironun te Tautaeka ae ngkai. Ma te Atinimarawa e riki inanon ana tai te Tautaeka ae nako ao tao te bwai riki ae kakawaki te Tia Babaire. tera te kanganga ae noraki. Te kanganga ae noraki bwa e nang korakora anakin tea tama mai mataniwin te aba ae e a karika tera. kanakin mataniwin te aba. Ao anne te kanganga ae ti aki tangiria bwa e na raka nako riki ao e na riki bwa te kabuanibwai nakon abara ae Kiribati ao tao riki iaon Tarawa te Tia Babaire are e korakora karaon anne iai te Tia Babaire. Ao ti kaitau n taian ibuobuoki n aron are e a tia n taekinna mwaane ni buoka are a kona ni buoka ni karika matan te kambwana te karikirake ao e a riki bwa te kambwana ae te SOE ti kaitaua te Tautaeka ae ngkai bwa e reitianako e noora riaina bwa e na

kateimatoaki te waaki aio ibukin kainnanao ana kainnano te botanaomata.

Te Tia Babaire e tiku bwa te kakaewenako nakon te Atinimarawa ana baba n tararua ao bon te CEO ma taan mwakuri ao tao ni bon reitaki ma te Tautaeka. iai itera aika a kainnanao katamaroa n aron are a tia ni mwaneweaki ao bon ara kaunga nano ao ara katekeraoi nakon te Atinimarawa ma ana baba n tararua te CEO ao taan mwakuri au katekeraoi nakoia inanon aia waaki ti ataia bwa a tia ni kaota matan te rikirake teutana ae e a tia ni bwaka te dividend tera ngke e teimatoa aron te rikirake aio bwa nakon ririki aika imwaira. Ao ara kantaninga naba bwa e na oti naba nakon akaunti n ririki akana imwina 2019 rikaaki te Tia Babaire.

Ko rabwa te Tia Babaire te kaitau riki man te Public Account Committee ibukin anganakira te onimakinaki bwa ti na karaoa aio ao aio teuana mai ibuakon ara ribooti ae ti a tia ni kekeiakinna e a tia n tia ao a mwaiti nikiran tabera ao ti kaitau ibukin ae te onimakinaki are kam a tia ni manga anganiira inanon te Auti n Tei n te taio bwa ti na kona n reitia ao ti na kekeiaki ni karaoa ara kabanea n tamaroa inanon tibwangara n te Komete aio te Tia Babaire ibukin tararuan ana mwane te botanaomata bwa e na kabonganaaki raoi ironun te

Tautaeka ao n reitaki ma ana kambwana.

Man taeka aikai te Tia Babaire ao I a kukurei n tabeka au kaoti n aron are I a tia n taekinna ni moan tabekan te kaoti imwain te maroro. Ko rabwa te Tia Babaire ao bon te katekeraoi nakoim te Tibiika te Beretitenti ma am Kauoman ni Beretitenti. Minita. Taan Tei ni kabane. kaain Kiribati ni kabane imwain rorokon te Kiritimati ao te ririki ae boou te Tia Babaire. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ngaia te Beretitenti e nakoim am point of order.

HE.Taneti Mamau: Ko rabwa Madam Speaker I ti kan kauringko bwa e a tia ni boo 6 e a riai ni motirawa te Auti.

Tibiika: Ngaia ko rabwa te Beretitenti ao N na kanakoa moa te kaoti nano iaon ara kaoti arei bwa e aoria n are eti mwiin ara record ao kai e a tia n tabeka ana kaoti te Tia Tei mai Arorae iaon ana ribooti te Public Account Committee ao N nang kanakoa ngkanne nakoimi Taan Tei ibukin ami kaoti nano. Ake a butimwaia ke a kangai eng ao ake aki ke a kangai tiaki. ao e nakoia ake a butimwaia.

Ao ngkai e a bon tia n tabekaki te kaoti ibukin te Bwara n te tai aei ao I a kukurei ngkanne ni kamotirawa

te Auti ma imwain ae ti bwaranako ao N na angan moa te Beretitenti ngkana iai ana kan maroro ae kan taekinna n te tai aei. Ao e nakoim te Beretitenti ae ko karineaki.

HE.Taneti Mamau: Ko rabwa Madam Speaker n tokin te tai ao e kakawaki aio. I a moanna ni bon kainetia nakon am taibora nakon Madam Speaker n reitaki ma te Kiraaka ao ai bon taan mwakuri n am aobiti ni kabane n reitaki ma te Leader n te Kaitara ao kaain te Kaitara ni kabane. reitaki ma te Leader ni Kiribati Moa Party ao iai ake uoua ara Independent Members te Tia Tei mai Butaritari ae karineaki temanna ao te Tia Tei mai Beru ae karineaki ao ai ni bon reitaki ma ngaira ake ti mena n ana itera te Tautaeka ni kabane n reitaki ma kaain Kiribati ni kabane taan mwakuri ake a tia ni bane ni ibuobuoki ni katoamaua ni kanakoraoa ara 6 n Auti ni Ka-12 ni Maneaba ni Maungatabu ao n reitaki ma ai bon buura ma natira ao ai bon kaain mwengara ao ai bon ake a tia ni bane ni ibuobuoki ni kanakoraoa ara Auti n Tei ae moan te kakawaki aei. Ao tia kamaurira moa n te bwakantaai aei n aran ara Uea ao kam na bane moa ni Mauri.

E koaua ti kaitaua bwa e a tia tabera Madam Speaker n reitaki naba ma ara moan Deputy Speaker are e a tia ni kekeiaki ni kaeka tibwangana inanon te tai ae

kimototo. Ma te bwai ae kakawaki e a tia tabera iaan mwiokoro bwa taan kaeti tua ngaira ao iaan am kairiri ao tinang kaitau ao ti nang mwengaraoi iaan te uoua ni wiiki ti a tia n nako tia taraa ngkanne aron bon waakira inanon ara bowi ao e koaua bon aron te waaki n Auti n Tei e karako ae ti karaoia i Kiribati bwa ti bon kataia ni karinea ao ni karokoa aron kanga tein ana Maneaba tei Kiribati iaan ara katei. Bwa ngkana ko noori Maneaba ni Maungatabu itinaniku a kaan oro riki a takakarua ieta ao a kaan ae a ana oro inanon aia tai ni kaun taeka. Ma iaon abara ae Kiribati ao e nang korakora naba bon te karinerine imarenara ngaira Taan Tei. E ngae ngkana bon iai rawawatan taian maroro ao tinebun taian taeka ma n tokin te tai ti bon manga uaia ni kabwara bure. Ko rabwa Madam Speaker n am kairiri ae raoiroi ao tia kawenea bwa ai ana kaitau te Tautaeaka ao n aron bwaai aika a kona n tia n riki ao tia kawenea naba bwa ai bwanaan te raraoma. Ao are e a bon kaan Kiritimati e nang roko uean te raoi ao uean te kukurei iaora ni kabane tia butimwaea anne bwa kanga ai ara bwai ni iraorao ao ara bwai ni kukurei kanga ni motikan ara Auti aei. Te Mauri. te Raoi ao te Tabomoa iaora ni kabane ao Merry Xmas and Happy New Year. Ao ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti ao I a kanakoa ngkanne nakon te Leader n te Kaitara ngkana iai am kan maroro n te tairiki aei.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao bon te bwana moa ni kamauri man ara itera nakoimi ni kabane. Ngaira kaain te Maneaba ni Maungatabu ae ti tekateka inanon ara Maneaba ni Maungatabu aei ara tia kairiri ae te Tibiika ao ara Deputy Speaker. te Kiraaka. ao ai nakoia kaain Kiribati ni kabane kam na bane moa ni Mauri. Ao I a kauataoa bwanaan ara Beretitenti ae karineaki ni moa man te kakaitau nakoim te Tibiika ara Deputy Speaker. ara Kiraaka ao kaain te Aobiti ni kabane ibukin ami kairiri ao karaoan tibwangami ibukira ngaira ami Tia Tei ibukin kakatauraon nako kanoan ara bowi ma bwaai nako ake ti kainnanoi inanon te bong teuana ma teuana. Ti taku bwa e a nang nakoraoi riki ngkai nakon are mai mwaaina. tera ae tatamwarake bwa ngkai a manga raka riki te naan bwai ni kamarurung riki nakoira ngaira Taan Tei kam nang rarabwa. Ko rabwa te Tibiika ma te Kiraaka ao aim koraki. Ao tia kaitaua naba te Beretitenti. te Kauoman ni Beretitenti. Minita ni kabane. te Tia Koroboki n te Cabinet. Taan Koroboki ni kabane. Tia Kaeti Tua. ao ni kabane taan mwakuri n te Tautaeaka ao ti aki mwaninga naba ake a teimatoa ni ututi n te

karangaina ti aki toki n nonoria taan kabutiia Minita. ao aia EA te naan Minita aika a nang korakora aia mwakuri korakora ao tibwangaia ibukin boutokaia aia Minita ni kakoroan nanon tibwangaia ae kakawaki ibukin Kiribati ao riki ni kaekaekan ara tabeka ngaira Taan Tei.

Ai bon te karabwarabwa naba bon nakoira ngaira ni kabane Taan Tei ara utu ake a bon teimatoa ni boboutokaira ni bwaai ni kabane ake ti kainnanoi ibukin katauraora ma boutokaan nako arona ma ma kanara. ni kabane ake a tia ni karaoi ibukira naba ni manga n ara bowi naba aei ti kaitau naba ngkami ara utu. Kam bati n rabwa bwa ai bon te bwana naba ni kabwara bure ibukin tao te naan bwana rawawata te naan maroro. tao man ara itera ai bon te kabwara bure naba e moa nakoim te Tibiika ao nakon te Beretitenti ma am Minita ao kaain aia Taan Tei ni kabane. Ai bon te kabwara bure ngkana iai te kamatauninga ae tao ti a tia ni karaoia ngaira man ara itera. Ao ai bon te katekeraoi nakoira ni kabane bwa e nang roko ara tia kamaeu are Uean te Tangira tia manga butia bwa e na kaonrakea riki nanora n te tangira n rokona n te Kiritimati ao e na kakabwaiara inanon ara tai ni waaki n te Kiritimati aei ao aia katekeraoi kaain abau ae Abemama nakoimi ni kabane. ao ai ara bwai n taai nako

te Mauri te Raoi ao te Tabomoa ao kam bati n rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Leader n te Kaitara ao N na kanakoa riki nakoia Party ake nikirana ngkana iai riki ae kan maroro e nakoimi. Party ake nikirana ao ake aia independence. Ao e tau te Tibiika ao ngkana I kona n taetae teutana e a tia nako bwanaan ara Leader n te Kaitara ao bwanaan te Beretitenti ao ti kaitau maroro ake a tia ni wene man te Maneaba aei te Tia Babaire n tokin ara bowi aei. Ao tao e bon raoiroi te Tia Babaire bwa N na reiti maroro bon man ana rabwata Kiribati Moa n reiti taeka te Tia Babaire taeka moa ni kamauri man ara itera aio. ao taeka ni kakaitau e a bane te Tia Babaire te uoua ni wiiki ae nako aei ti a tia n reimarua inanon ibuakon taian maroro ao n tabetai a kabuebue ao n tabetai a mwaitoro. Ma inanon tokin te tai te Tia Babaire ti kakoaua bwa e bon tokanikai te nano ae tamaroa. Ti kaitauko te Tibiika n am kairiri. E koaua bwa ngke akea am konabwai ke akea te taotaona n nano iroum. ko kona n ruo inanon te marae ao n raona te kamangao. Ma man am kairiri ae tamaroa te Tibiika ao ti a manga bon reke iroura te ururing ao ti kabwara bure ngke ti kunea bwa ti a tia n raa n tibanako iai. Ngaia are aio te Tia Babaire ti kabwara bure ngai te Tia Babaire ao raou man ara itera aio ti reiti kabwara bure ao riki bon ngai te Tia Babaire

ngkana arona bwa ibuakon au maroro ke tao mai ibuakon ara waaki ti a tia noraki bwa ti kamatauninga te Maneaba aei.

Ti aki anne nanora te Tia Babaire ao ti kabwara bure n aron akana a kona n taraaki bwa ti a tia n aki karinerine iai nakon te Maneaba ao riki nakoia raora aika a moan te karineaki iroura te Tia Babaire.

Te Tia Babaire. e koaua ae ti kakoaua riki aron am bekumwaake ngaira ni kabane Taan Tei ma am Minita ma am Beretitenti. ti rinnako ao ti otinako. ti a manga rin nako ao ti otinako ti kua teutana tia manga otinako ma iai temanna ae tekateka ikai. man te moaningabong ni karokoa e bwara te Maneaba ni Maungatabu n akea te bwanaa ni kainnana. n akea te bwanaa ni korakai n akea n te bwanaa ni ienikuria tian te maroro ke bwaran te Auti. bon ngkoe te Tibiika.

Ngaia are ti karabwarabwa n aron te marurung ae ko a tia n anganaki iroun te Uea bwa man marurungim ao ti noria bwa akea te kua n am kairiri.

Te Tia Babaire a tia nako taian bwanaa ni kakaitau nakoia kaain am aobiti ao nakoia ara utu ao e koaua ti aki kona ni mwaninga taekaia ara utu te Tia Babaire. kaain mwengara. ma kaain abara I kakoaua bwa n akean aia

boboutoka nakoira ni kakatauraoran arora. e na aki nang nakoraoi aron katauraoran tibwangara ibukin ara botanaomata ao riki abara ae Kiribati.

Te Tia Babaire I kan kaina au maroro ma taeka naba ni kakatekeraoi man ara itera aei bon bwanaan Kiribati Moa n anga bwanaa ni kakatekeraoi nakon ara Beretitenti kaain ana Cabinet. Te Leader n te Kaitara. raora n Tia Tei ni kabane te Tia Babaire. kaain am aobiti ao bon ngkoe. ara utu ao kaain Kiribati ni kabane ti reiti bwana ni kamauri. n te Kiritimati ao te ririki ae boou ae tinang bane n roko inanona ni bwaran te Auti aei ao ti katoka iaora ni kabane bon ana bau Kiribati are e a tia ni katokaaki mai mwaaina ao tia manga kauataoa ao ni katentaoa te Tia Babaire te Mauri. te Raoi ao te Tabomoa. Ko bati n rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao I a katuka riki te maroro ao tao I a taraia bwa bon akea bwa e aki raba ao ngkanne bon ti iai au katanoata imwain ae tia maenako. Te moan bon ti te kauring ibukin ara CPA Meeting. e na boo n 9 n Ritembwa ao ara beba tia tibwatibwaia nakon te Moanibong ke te kauabong bon ara karautaeka bwa a nang tabetabe kaain ara aobiti. Ngke e mena ao ti tibwaia ngkai ma e bon tight tabeia inanon te uoua ni wiiki aei.

Ngaia are 9 n Ritembwa te Kaabong ara tai n CPA Meeting. Ao ngkanne ti ibukin te tairiki are iai ara itamwaomwao ae ti na karaoia ni bon ara tabo are ti taneiai iai ao ti bane ni kaoaki ma kaain abara ni kabane bwa ai ara tai ni kukurei ao riki taona mwiin ara bowi ae I taku bwa e abwabwaki ao e kakamaeu ao ai bon butimwaean nab ate ririki ae boou. Akea au taeka bwa I a raoni naba ni kabane ami taeka bwa are kam a tia n taekin ibukin te kaitau ao bwaai ni kabane ake a tia n otinako mai inanomi ao I a raoni naba n te tai aei ao bon ae e onoti bon nakoim te Beretitenti. te Kauoman ni Beretitenti. kaain te Cabinet. n te Leader n te Kaitara ao ai bon Taan Tei ni kabane te bwana ni kaitau kam rabwa are ieta I namakinna bwa e nang nakoraai ara Auti. Ao I ataia bwa e ngae ngke e abwabwaki bwa uoua te wiiki ao I ataia bwa ti bon bane ni kukurei ti a tia ni itaomwaomwao n aron ae kam taekinna ao n tokin te tai ti bon bane n rauaki bwa ti a manga bon tiku naba n arora are te reitaki te itangitangiri ao te itamwaomwao n taai nako ae I aki toki n noria kam rabwa kam bati n rabwa are ieta ieta ao I a reitai ma kaain au aobiti ni kabwara bure ngkana arona bwa iai bwaai aika a tia n tibanako ao ti na manga kataia ni keiaki nakon te Auti are imwina ae tia baireia. Man au taeka aikai ao I a kukurei ni kabwara te Auti ni karokoa te tai are I a manga baireia iai ao tia motirawa

moa inanon ana tangira te Uea kam rabwa.

KAONGORA

Kaongora	Iroun	Iteraniba
Katanoata mai iroun te Tibiika	Hon.Madam Speaker	1
Ana kanoa te Tautaeka	HE.Taneti Mamau	1

TITIRAKI MA KAEKAAIA

TITIRAKI	TABEKAKI IROUN	No.	Iteraniba
Bubuti karekean te mwane ni buoka ibukin karaoan Maneaban Butaritari I Tarawa	Hon.Tinian Reiher	89	388
Namakinan kerikaakin birin te intanete ioan Nlkunau	Hon.Tauanei Marea	90	391
Karokoan bwaai ni mwakuri ibukin kainnanaoia irouia Aoraki iaon Onotoa	Hon.Taiaki Irata	105	393
Ana babaire te Tautaeka ni kaukan PIPA	Hon.Taberannang Timeon	127	396
Kainnanaoan te kamataata iaon karinan ana KPF te tia oroben are \$.50c	Hon.Tauanei Marea	92	403
Rongorongon ana aobiti TUC ma BTC ibukia aia botanaomata	Hon.Taoaba Kaiea	111	404
Te ibuobuoki nakoia kaain Betio ake aki tau tiin aia ran	Hon.Tebao Awerika	129	407

Kaokan aia karaun kaain Kuria ake a tauaki n aobitin te akawa	Hon.Banuera Berina	135	409
Karekean baoia taan reirei ni karokoaia ao kaokakia man aia tabo n anga reirei	Hon.Tebao Awerika	131	412
Buokaia ataei ake a tia ni mate aia karo	Hon.Banuera Berina	136	415
Karaoan te kawai n nakonako iaon Betio	Hon.Tebao Awerika	133	417
Taekan aia birimwane taan reirei n te Preschools nakon te mwane ni kaintabwii	Hon.Banuera Berina	139	419
Karaoan nnen te karau n raanga iaon kawain Betio	Hon.Tebao Awerika	134	421
Kainnanaokin te tia kataratara iaon te aba ae Kuria	Hon.Banuera Berina	140	423
Katean Umwanreirei iaon Maiana	Hon.Koraubati Remuera	142	424
Bwakan aia mwane n aki mwakuri kaain Kuria	Hon.Banuera Berina	141	427
Onean mwiin te JSS are i Nonouti nakon te Boarding School	Hon.Ieremia Tabai	108	431
Bababire ibukia taan mwakuri n te Air Kiribati iaon Kiritimati	Hon.Bakaia Kiabo	149	435
Tibwaia kaain Kuria tangke n ran ake a tibwaaki nakoia kaain TUC ma BTC	Hon.Banuera Berina	137	505
Ana babaire te Tautaeaka ibukin te wanikiba ae te Embraer	Hon.Teima Onorio	83	506

Tataren te bwaa iaon Maiana	Hon.Koraubati Remuera	106	509
Ana karikirake BTC Kauntira iaon tibwana n te mwane ni karikirake	Hon.loteba Redfern	146	513
Karokoan aia desalination plant kain Bwangaa i Eita	Hon.Taoaba Kaiea	110	514
Te karikirake ibukin tangke n ran nakon Teraina ma Tabuaeran	Hon.Nantongo Timeon	115	518
Taekan aia rent taan mwakuri n te Tautaeka iaon Banaba	Hon.Tibanga Taratai	116	521
Kakerakean boon nii ake a koreaki iroun te Tautaeka ao rabwata riki tabeua	Hon.Vincent Tong	120	523
Ana babaire te Tautaeka ibukin te kibakiba n te Aono n Raina	Hon. Tewaaki Kobae	124	524
Karekean te riiti ibukin taabo ake a tei iai kiriniki ma marae n takakaro iaon Banaba	Hon.Tibanga Taratai	118	527
Rinanoan ana kainibaire te Tautaeka iaon te kakae ibukia taan betinako	Hon.Vincent Tong	122	530
Kakae an buoka ni kaitarai kabanemwane ni irekereke ma kakao irouia botaki n takakaro iaon Tarawa	Hon.Dr Kautu Tenaua	126	533
Karokoan te ran ae mam n riiti ni maeka ake a tarika	Hon.Bakaia Kiabo	150	535
Kabwarabwaran aron kainibaire n te katine ben	Hon.Betero Atanibora	152	538
Kabwakaan aia back pay kaain Kanton ibukin 2020 ao 2021	Hon.Bakaia Kiabo	151	543

Oneakin Kiriniki iaon Tarawateinaieta ni kaawa aika Tabonibara, Kainaba ao Nabeina	Hon.Harry Tekaiti	153	545
Tuai man bwaka booia Monitors iaon Kuria	Hon.Banuera Berina	138	548
Karekean aia kaibuke n akawa kaain Nlkunau	Hon.Tauanei Marea	94	549
Rinanoan te tango mwane man aia raka n aoa ni mwakuri taan mwakuri n te Tautaeaka	Hon.Terieta Mwemwenikeaki	97	551
Aki taun nikira (maibibi) nakoia taan kabobwai	Hon.Nantongo Timeon	113	554
Karaoakin ana kiriniki Taboiaki Meang i Nonouti	Hon.Ieremia Tabai		556
Karekeaia Special Constables iaon Borotiam, Evena, Tebero ao Tuarabu iaon Abaiang	Hon.Betero Atanibora	31	700
Mwanenakin ana motinnano te Tautaeaka ibukin ana karikirake aika a mwaiti	Hon.Ieremia Tabai	60	701
Ana buoka te Tautaeaka ibukin kakean ana smart phones aika a kabonganaaki n te itoman rinanon internet mobile	Hon.Pinto Katia	96	705
Taekan kaokakia kaimoan Kiribati ao rongorongon SPMS	Hon.Tessie Eria Lambourne	100	707
Bwakan aia back pay kaara ibukin 2020 iaon Teraina	Hon.Nantongo Timeon	114	711
Kainnanoan te kaa n ran ibukin Banaba	Hon.Tibanga Taratai	117	712
Te kamaeka iaon Tabuaeran ao Teraina	Hon. Tewaaki Kobae	123	713

Kanakoakin te bwaati ao te take inanon naman Tabuaeran	Hon. Tewaaki Kobae	125	714
Katamaroan boon bwaai n onobwai nakon ana auti ni maeka te Tautaeka iaon abamwakoro	Hon.Taberannang Timeon	128	715
Buokaia te koraki ake a rotaki man te onia	Hon.Tebao Awerika	130	721
Kainnanaan te Speed Hump teuana iaan ana gate te Kaotitaeka Church	Hon.loteba Redfern	132	723
Katamaroan kawain Betio	Hon.loteba Redfern	144	726
Buokaia aomata ake a tia ni kanoai booma ma a tuai reke araia ibukin te kamaeka I Kiritimati	Hon.Bakaia Kiabo	147	730
Kaetan aia back pay kaain Kiritimati	Hon.Tekiau Aretateta	148	731
Mwengabuakaia aoraki i Kiritimati n tataren te ran ao aki bwabwakan aia arauenti n taina	Hon.Tekiau Aretateta	154	732
Aia mwane mwauku ake a tuai man bwaka irarikin aia mwane are \$100.00	Hon.Tekiau Aretateta	155	733
Tataren te bwaa ao kaako iaon Tabuaeran	Hon.Tekiau Aretateta	156	735
Katokan te mwakuri n anga nano nakoia aomata ake a kakarekea iai angan kaboakia ni mwakuri n reibwa ni kabane	Hon.England luta	157	739
Te buoka ibukin kaboan mwiin bwaai ake a iokinibwaiaki mai buki nako Tarawa	Hon.Bwatoromaio Kiritian	160	742
Kanakobwai mai irouia Suppliers n te Hardware iaon Tarawa nakon abamwakoro	Hon.Bwatoromaio Kiritian	161	744

Ana babaire te Tautaeka nakoia ake a tuai koro itia ao ake a bon tuai ni iti	Hon.Bwatoromaio Kiritian	162	745
Kabwarabwaraan aron tein booia Mayors ao Kauntira ae bwainaki ngkai	Hon.Bwatoromaio Kiritian	163	747
Babaire ibukin te tai ni Katine ben ni bobooti iaon abamwakoro	Hon.Bwatoromaio Kiritian	164	749
Kainnanaan onean kibaia kaain Beru	Hon.Bwatoromaio Kiritian	165	734
Rootakin neei ni baneawa iaon Beru	Hon.Bwatoromaio Kiritian	167	753
Bubuti buokaia taan maeka iaon Betio	Hon.Tebao Awerika	168	759
Karekean ana tianaraita Kieia Ataei Hospital Tabiteuea Meang	Hon.Taberannang Timeon	169	760

TAIAN KAOTI

ATUN TE KAOTI	TIA TABEKA	NAMBW AN TE KAOTI	ITERANIB A
Ana ribooti te PAC iaon ana akaunti te National Shipping Line	Hon.Taoaba Kaiea		426
Te onono nakon te tua ni kaetieti ibukin kairan bowiin te Maneaba ni Maungatabu	Hon.Taraka bu Tofinga	23	602
Oneaia kaain te Komete ae te Public Account Committee	HE.Taneti Mamau	24	665
Oneaia kaain te Komete ae Business Committee	HE.Taneti Mamau	25	668
Oneaia kaain te Komete ae te Health Committee	HE.Taneti Mamau	26	671
Oneaia kaain te Komete ae te Kiribati National University Committee	HE.Taneti Mamau	27	672
Ana ribooti te Komete ibukin ana mwane te botanaomata iaon ana akaunti te Atinimarawa Company Limited	Hon.Teima Onorio	28	747

TAIAN BIIRA

Mover	Short Title	First Reading	Committee Stage	Second Reading	Date Assented
Hon.Dr Teuea Toatu	Appropriation Bill 2022 (budget debate)	29/11/2021			
Tibiika	Metrological Bill 2021		29/11/2021		
HE.Taneti Mamau	Metrological Bill 2021			29/11/2021	
Tibiika	Appropriation Bill 2022		29/11/2021		
Tibiika	Kiribati Financial Institutions Bill 2021		02/12/2021		
Tibiika	Fisheries Amendment Bill 2021		02/12/2021		
Tibiika	Employment Industrial Relations Code Amendment Bill 2021		02/12/2021		
Hon.Dr Teuea Toatu	Kiribati Financial Institutional Bill 2021			02/12/2021	
Hon.Ribanataake Tiwau	Fisheries Amendment Bill 2021			02/12/2021	

Hon.Taabeta Teakai	Employment and Industrial Relations Code(amen dment) Bill 2021			02/12/202 1	
-----------------------	---	--	--	----------------	--